

બ્રહ્મસૂત્ર સાધનભાષ્ય

લાખ્યકર્તા :
શ્રી નલિન મ. લાટ

પ્રકાશક :

શ્રી હિન્દુમતી ર. શાહ.
શ્રી રમણકૃષ્ણાણુ પુ શાહ.
શ્રી લલુભાઈ ભ ખલસારા

પ્રથમાવૃત્તિ :

સંવત ૨૦૧૯

સને ૧૯૬૩

કિંમત

રૂ. ૧૦=૦૦

સંપાદકો :

શ્રી માલતી શ્રોફ
શ્રી શાન્તાબેન દેસાઈ

મુદ્રક :

લલુભાઈ ભ ખલસારા
નવર પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
ચેસનરોડ : ખીલીમિરા.
[ફોન નં. ૧૧]

અનુક્રમણિકા

અ. નં.

પૃષ્ઠ

૧	સંપાદકીય	.....	.....	૧-૪
૨	પ્રકાશકીય	.....	.....	૫-૧૧
૩	અસ્મદીય	.....	.....	૧૨-૧૩
૪	મામાન્ય વક્તવ્ય	.....	.....	.....
	સમર્પણમ્	.....	.....	૧૪-૧૬
૫	સર્વદર્શન સાર નિરૂપણ (પ્રાસ્તયિક)	.....	.....	૧-૧૪
	આર્વાક દર્શન	.....	.....	૧૪ ૧૫
	જૈન	.....	.....	૧૬-૧૭
	બૌદ્ધ	.....	.....	૧૭-૧૮
	ન્યાય	.....	.....	૧૯-૨૧
	વૈશેષિક	.....	.....	૨૧-૨૩
	સાંખ્ય	.....	.....	૨૪-૨૫
	યોગ	.....	.....	૨૫-૨૭
	પૂર્વ મીમાંસા,	.....	.....	૨૭-૨૯
	વેદાંત દર્શન	.....	.....	૩૦-૩૨
	શુદ્ધ દ્વૈત મત દર્શન	.....	.....	૩૩-૪૦
	વિશિષ્ટાદ્વૈત મત દર્શન	.....	.....	૪૧-૪૩
	સંક્ષિપ્ત શાંકરવેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ	.....	.....	૪૪-૪૩
૬	બ્રહ્મસૂત્રના ઠોશસ્તભો	.....	.....	૫૪-૭૨
૭	બ્રહ્મસૂત્ર સાધન-ભાષ્ય પ્રથમાધ્યાય પ્રથમ પાદ			૧-૬૨
	„ દ્વિતીય પાદ			૬૨-૧૨૧
	„ તૃતીય પાદ			૧૨૨-૧૭૫
	„ ચતુર્થ પાદ			૧૭૬-૨૦૭
	દ્વિતીય અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૨૦૮-૨૪૮
	„ દ્વિતીય પાદ			૨૪૯-૨૮૪
	„ તૃતીય પાદ			૨૮૫-૩૩૧
	„ ચતુર્થ પાદ			૩૩૨-૩૫૧
	તૃતીય અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૩૫૨-૩૭૬
	„ દ્વિતીય પાદ			૩૭૭-૪૧૨
	„ તૃતીય પાદ			૪૧૩-૪૬૮
	„ ચતુર્થ પાદ			૪૬૯-૫૦૨
	ચતુર્થ અધ્યાય પ્રથમ પાદ			૫૦૩-૫૧૪
	„ દ્વિતીય પાદ			૫૧૫-૫૩૦
	„ તૃતીય પાદ			૫૩૧-૫૪૦
	„ ચતુર્થ પાદ			૫૪૧-૫૫૪

સંપાદકીય

ગીતાખંડુ અંધાવલિના આ નવા અંધનું સંપાદન કરતાં આનંદ અનુભવીએ છીએ.

બ્રહ્મસૂત્ર અથવા વેદાન્તદર્શન, એ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનની હિમગિરિમાળાનું ચરમ શિખર છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં છ આસ્તિક દર્શનો સૂત્ર શૈલીમાં લખાએલાં છે. સૂત્ર એ સંસ્કૃત સાહિત્યનો એક ખાસ પ્રકાર છે. સાહિત્યના બેમર્યાદ વિકાસને પરિણામે તેના ક્ષેત્ર માટે આ સૂત્ર સાહિત્યનો ઉદભવ થયો છે. દ્વંકામાં દ્વંકી રીતે, વિષયનું સંપૂર્ણ સ્પષ્ટ નિરૂપણ કરતું અને વિષયનો સાર આપતું, ખીલકૂર ન્યાયે વિચારોને વિકસિત કરતું, હોદ્દાને આ સૂત્રસાહિત્ય સૂતર જેમ મણકાને તેમ વિચારોને કડીબદ્ધ રીતે વ્યવસ્થિત કરવામાં ખૂબ અનુકૂળતા કરી આપે છે. બ્રહ્મસૂત્ર એટલે બ્રહ્મને લગતાં સૂત્ર. બ્રહ્મ શબ્દના અનેક અર્થો છે. એનો એક અર્થ છે વેદ. બ્રહ્મ શબ્દ ઘૂંઘૂલ્લો ધાતુ ઉપરથી પણ નીપજે છે. ત્યારે એનો અર્થ થાય છે પરમતત્ત્વ; વિશ્વનું મૂળ તત્ત્વ, જે પ્રતિબળ વૃદ્ધિગત થતું બેવામાં આવે છે. એટલે બ્રહ્મસૂત્રનો અર્થ બ્રહ્મને લગતું વેદનું કથન એવો કરી શકાય. બ્રહ્મસૂત્રને વેદાન્તદર્શન પણ કહે છે, કારણ કે એમાં વેદાન્ત=વેદને અંતે આવેલા ઉપનિષદોના અર્થનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. વેદનો જ્ઞાન એવો અર્થ લઈએ, તો આ દર્શનશાસ્ત્ર જ્ઞાનનો અંત-જાણવા બેવાનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન એવો વેદાન્તદર્શનનો અર્થ થાય. આથી તો આ દર્શન તત્ત્વજ્ઞાનની શાખાઓમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાય છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રો મહર્ષિ બાદરાયણનાં રચેલાં છે. આશ્મરથ્ય, ઔદુલ્લોમિ, તૈમિનિ વગેરે ખીલ અનેકના અભિપ્રાયોનો પણ એમાં ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલો હોદ્દાને બાદરાયણ ઉપરાંત ખીલ ઋષિઓએ પણ આ વિષયને લગતાં સૂત્રો કે વિવરણો લખ્યાં હશે એમ લાગે છે. અને એ હકીકત ભારતના ભૂતકાળની જ્ઞાન સાધનાની આપણને ઝાંખી કરાવે છે.

સૂત્રો અતિ દ્વંકા બનાવવામાં આવતા હોદ્દાને, વખત જતાં, તેને સમજવા માટે વળી ભાષ્યોની જરૂર ઊભી થઈ. પ્રશ્ન અથવા શંકા ઉત્પન્ન કરનાર પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન આપી સિદ્ધાન્તનું પ્રસ્થાપન કરનાર ઉત્તર પક્ષ એ બેની વચ્ચે ચર્ચાના રૂપમાં બ્રહ્મસૂત્રના ભાષ્યો મોટે ભાગે લખાએલાં છે.

સામાન્ય રીતે પ્રસ્થાનત્રયી એટલે કે ગીતા, ઉપનિષદો અને બ્રહ્મસૂત્ર. એ ત્રણ ઉપર ભાષ્ય લખનારને આચાર્ય કહેવામાં આવે છે. પરંતુ એકલાં બ્રહ્મ-સૂત્ર પર મૌલિક ભાષ્ય લખનારને આચાર્ય કહી શકાય એટલી આ દર્શનની પ્રતિષ્ઠા છે અને આથી તે સમાનુજ્ઞાચાર્ય વગેરે બધા આચાર્યોએ ત્રણે પર ભાષ્ય લખ્યાં જણાતાં નથી. શ્રીમદ્ શંકરાચાર્યનું શારીરક મીમાંસા ભાષ્ય, સમાનુજ્ઞાચાર્યનું શ્રીભાષ્ય, વર્ણભાષ્યાચાર્યનું અણુભાષ્ય તેમજ મધ્વાચાર્ય તથા નિમ્બાર્કાચાર્યનાં ભાષ્યો વગેરે વેદાન્ત દર્શનના અનેક ભાષ્યો સંસ્કૃતમાં લખાયાં છે એટલું જ નહીં, અનેક વૃત્તિઓ, ટીકાઓ અને ઉપટીકાઓથી આ સાહિત્ય સમૃદ્ધ બન્યું છે. શંકરભાષ્ય ઉપર ભામતી, કંઠ્યક્રમ, રત્નપ્રભા વગેરે ગ્રંથો સુપ્રસિદ્ધ છે. વળી, એ ભાષ્યોનાં અનેક ભાષાઓમાં અનુવાદ થયા છે અને એ રીતે એમની કીર્તિ દિગંતમાં ફેલાઈ છે. પરંતુ અમને ખબર છે ત્યાં સુધી ગુજરાતીમાં મૌલિક ભાષ્ય આ પહેલું જ લખાય છે.

ગુજરાતના ગૌરવ સમા આ ભાષ્યના ભાષ્યકાર શ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટે આ પહેલાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ ગીતા અને શિષ્ટમાન્ય અગિયાર ઉપનિષદો ઉપર સરંગ-હૃદયંગમ-મૌલિક ભાષ્ય રચ્યાં છે, જે ગીતાળંકાર ગ્રંથાવલિ દ્વારા પ્રકટ થયાં છે. આ ભાષ્ય રચીને એમણે પ્રસ્થાનત્રયી-ભાષ્યનું એક અતિ લઘ્ય કાર્ય ઇશ્વરૂપાએ પૂરું કર્યું છે. પ્રાચીન પ્રાણાલિકા અનુસાર એઓશ્રીએ આચાર્યત્વ પ્રાપ્ત કર્યું છે. ગુજરાત અને સમસ્ત ભારતના આર્થ સાહિત્ય માટે આ હિવસ ધન્ય છે. ઋષિ સાહિત્યના પુનરુદ્ધારના ભગીરથ કાર્યમાં આચાર્યશ્રી નલિનભાઈ ભટ્ટે મહત્વનો ફાળો નોંધાવ્યો છે. એક જ હાથે એમનાં ભગભગ ૭૫ ગ્રંથો એમના નિરંતર ઉદ્યોગ, સ્પષ્ટ વ્યવસ્થિત વિચારણા, ધર્મશાસ્ત્ર અને આર્થ સાહિત્ય માટેના પ્રેમની પ્રતીતિ આપે છે. જે હિંમેષા અને મર્મઆહુતિ આ ભાષ્યોમાં જોવા મળે છે તે હુદ્દો મુગ્ધા માન્યાયઃ કષયતિ નો અનુભવ કરાવે છે. ભગવાનની વિભૂતિરૂપ આ અધ્યાત્મ વિધાને જનતામુલ્લભ કરવા માટે ગુજરાત એમનું સદા ઋણી દહેશે. આનુવશિક પુણ્ય, માતાપિતાની યોગમય જીવનસરણિ દ્વારા સર્વિચ્છેદા ગંરૂપિણ, ગુરુદેવનો અનુમત્ત, ગતન ઉદ્યોગ, ગુરુગત વિધાનું નિરંતર યોગમય ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન, ઇશ્વરૂપા વગેરે વિના આ મહાકાર્ય થઈ શક્યું ન હોય, એમ આ કાર્ય દરમિયાન આવેલાં વિગો અને પ્રતિકૂળતા જોવાં કહી શકાય.

ઉપનિષદો અને ગીતા ઉપરના લાઘ્યોની માફક અહીં પણ મૂળ અંથના પ્રત્યેક શબ્દના અર્થ, વાક્યાર્થ અને ત્યારબાદ લાઘ્યની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે. પ્રમાણોદ્ધારની ણાળતમાં પણ આ અંથની આગવી વિશિષ્ટતા છે. વેદ, ઉપનિષદો, ગીતા, મનુસ્મૃતિ અને મહાભારતમાંથી ભારેભાર પ્રમાણ આપવામાં આવ્યા છે. સિદ્ધાન્તને દૃઢ કરતાં એ સતપ્રમાણોનો સંગ્રહ લાઘ્યના ભૂપજીરૂપ છે.

અધિકારની ચર્ચામાં શુદ્ધને પણ પ્રમાણ પુરઃસર આ વિદ્યાનો અધિકારી દર્શાવી એમના શુરુદેવની પેરે, લાઘ્યકર્તાએ જે ઉદાર દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કર્યું છે તે આજના યુગમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે.

મૂળ અંથ ઉપરાંત પ્રસ્તાવનારૂપે સર્વદર્શનના સારનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે; કારણ કે છ આસ્તિક દર્શનો અને ચાર્વાક, જૈન, બૌદ્ધ-એ નાસ્તિક દર્શનનાં મુખ્ય મુખ્ય સિદ્ધાન્તોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આ અંથના અભ્યાસ માટે અનિવાર્ય છે. વેદાન્ત દર્શનનું નિરૂપણ કરતાં શંકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય અને વલ્લભાચાર્યના મતનું ટૂંક નિરૂપણ કર્યું છે જે જિજ્ઞાસુ માટે અતિ ઉપયોગી છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિકાસનો એ ઇતિહાસ રજૂ કરે છે.

આ અંથના ચાર અધ્યાયો છે અને તે પ્રત્યેકના ચાર પાદ છે. એનું વિકાસન વિષય પ્રમાણે અધિકરણમાં સામાન્ય રીતે કરવામાં આવે છે. અહીં તેમ કર્યું નથી, પરંતુ અભ્યાસની સરળતા માટે બ્રહ્મસૂત્રના સીમાસ્તંભોનું પ્રકરણ ઉમેર્યું છે. વિષયની અનુક્રમણિકાની ગરજ એ સારશે.

વેદાન્ત તત્ત્વજ્ઞાનના મુખ્ય વિષયો છે. જગત્, જીવ અને જગદીશ્વર. શાંકર વેદાન્ત અધ્યારોપ અને અપવાદની પ્રક્રિયા દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરે છે. દુઃખનાં મૂળરૂપી અજ્ઞાનને દૂર કરવાનો માર્ગ ચીધવા માટે એની પ્રવૃત્તિ છે. આથી જગતનું સ્વરૂપ, તેનું નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ, જીવનું સ્વરૂપ, પરિભાણ, અવસ્થાઓ, જીવાત્માના ત્રણ દેહો, તેનું સંસરણ, પંચકોશ વગેરે ઉપાધિઓ, ઈશ્વરનું સ્વરૂપ એ ત્રણેના પરસ્પર સંબંધ, વગેરેનું વિવેચન કરવામાં તે ક્ષીણવીર્ય ણને છે. આ તત્ત્વજ્ઞાન પર જીવનનો મંડાણ કરવાનાં હેતુને તેમાંથી ફળનું કર્મનું તત્ત્વજ્ઞાન અને જ્ઞાન-કર્મ-ઉપાસના રૂપી માર્ગો એ ચીધે છે. એ દ્વારા આત્માને મૂળ સ્વરૂપમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવા માટે સાધકની સાધન સંપત્તિનો નિર્દેશ કરે છે.

પરિણામે આત્મા અને બ્રહ્માની એકતા દર્શાવી, જીવન્મુક્તિ અને વિદેહ-
મુક્તિની લોભનીય અવસ્થા વર્ણવે છે. આમ જો કે જ્ઞાન શાસ્ત્રમાં રહેતું
નથી, પરંતુ શાસ્ત્ર પ્રમાણુ અને તેને અનુરૂપ તક દ્વારા શક્ય એટલી
શંકાઓને નીવારવાનો એક લબ્ય પ્રયત્ન આ શાસ્ત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે.
આથી પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી પર એવા અગમ્ય પ્રદેશને લગતી
માનવમનને અસ્વસ્થ કરતી શંકાઓની નિવૃત્તિ માટે આ ગ્રંથોનો
અભ્યાસ અનિવાર્ય હશે.

આવો બહુમૂલ્ય ગ્રંથ મનોરમ શૈલીમાં રચી જનતાસુલભ કરવામાં
નિમિત્ત બની આચાર્યશ્રીએ ગુજરાતને ગૌરવવંતું કર્યું છે, ઋષિતપીર્થુ
કર્યું છે, અધ્યાત્મવિદ્યાને પ્રકુલિત કરી છે. આ ગ્રંથની પ્રેસ કોપી કરી
આપીને શ્રી હિન્દુબેન શાહે કામને ઘણું સરળ બનાવ્યું એ માટે એમના
આભારી છીએ. શ્રી રમણિકલાલ પુ. શાહે ગ્રંથ માટે જરૂરી કાગળોનો ખર્ચ
ઉઠાવીને કાર્યને વેગ આપ્યો એ માટે એઓશ્રીને ધન્યવાદ. ખીલ
દાનદાતાઓ, જેમની સહાય વિના આ ગ્રંથ પ્રકટ ન કરી શકાયો હોત,
તેમનો પણ અહીં આભાર માનીએ છીએ. દાતાઓની શુભ નામાવલિ
અન્યત્ર આપવામાં આવી છે. સુદ્રણકાર્યને સુંદર રીતે કરી આપવા બદલ
શ્રી લક્ષ્મીભાઈ બક્ષસારાનો પણ અહીં ઋણ સ્વીકાર કરીએ છીએ.

મુંબઈ.

તા. ૧૫-૭-૬૩

માલતી શ્રોફ
શાન્તા દેસાઈ

ॐ कार शिन्दुसयुक्त नित्यध्यायन्ति योगिन ।

कामद मोक्षद चैव ॐ काराय नमो नम ॥

પ્રકાશકનું નિવેદન

પ્રહ્લસૂત્ર એટલે સમસ્ત શાસ્ત્રોનો કળશ. જેમ કથાકાર કહે છે:-
 “આકાશાત્ પતિતં તોયં યથા ગચ્છતિ સાગરમ્ । સર્વં દેવ નમસ્કારઃ
 કેશવં પ્રતિ ગચ્છતિ ” (આકાશમાંથી પડેલું પાણી જેમ સાગરગામી
 થાય છે, સર્વ દેવને કરેલા નમસ્કાર અંતે કેશવ પ્રતિ જાય છે) એમ
 બધા શાસ્ત્રોને જે કંઈ કહેવાનું છે તે પ્રહ્લસૂત્રમાં આવીને સમન્વિત થાય
 છે. પ્રહ્લસૂત્ર સમજવા ને અન્ય ગ્રંથોનો થોડો પણ અભ્યાસ કર્યો હોય
 તો વધુ સરળતાથી હૃદયમાં ઉતરી શકે. ને કે પ્રા. શ્રી નલિનભાઈએ
 ગ્રંથને સૌ લોકો હૃદયગત કરી શકે એ માટે પોતાની સમગ્ર પ્રતિભાનો
 સારો એવો ઉપયોગ કર્યો છે. આજ મુધીમાં જોઈશું તો ગીતા-ભાગવત
 રામાયણ તથા મહાભારત એટલા ગ્રંથો જ ઠીક ઠીક પ્રચલિત હતા.
 ઉપનિષદ્ અને પ્રહ્લસૂત્ર એ નામે તો સૌ લોકતા. સૌને એમ હતું કે એ
 તે કંઈ આપણને આવડે ! એમાં તો વિદ્વાનો અને પંડિતોનું જ કામ !
 પરંતુ હવે ઉપનિષદો તરફ આમજનતાએ દૃષ્ટિપાત કરવો શરૂ કર્યો છે. હજી
 પ્રહ્લસૂત્ર તરફ એટલું ધ્યાન ગયું નથી. ને કે આ ગ્રંથ જરા વિચારીએ
 તો એવો લાગે વજ્રાદિપિ કઠોરાણિ મૃદ્નિ કુસુમાવપિ ” (વજ્ર કરતાં પણ
 કઠણ અને પુષ્પથી પણ વધુ કોમળ) એ માત્ર નામે અધરો લાગે. પણ જ્યાં
 એને શરણે જઈ ઉઘાડો ત્યાં એ નવનીતથી પણ વધુ કોમળ એવો આ
 ગ્રંથ અંદરથી આપણને પંપાળતા પંપાળતા જાણે ખેંચીને બાંધી લે છે.
 માતાની માફક વાતસલ્ય પ્રદર્શિત કરે છે.

આ પહેલાં નલિનભાઈએ લગભગ છપ ગ્રંથો લખીને જનતાને
 ચરણે ધર્યા છે. જેમાં ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિકોણથી ગીતાને અવલોકીને લગભગ
 પંદર ગ્રંથો ગીતા પર લખ્યા, છ ગ્રંથો ભાગવત પર લખ્યા અને અગિયાર
 મુખ્ય ઉપનિષદો લખ્યા. જેમાંથી જનતાના હૃદયમાં દસ ઉપનિષદો અત્યાર
 મુધીમાં આવી ગયા છે. જુહુહારણ્ય લખેલું તૈયાર પડ્યું છે, એ ઉપનિષદ્
 ઈશોપ્થા હશે અને સૌનો ન્યારે શિવતમ સંકલ્પ થશે ત્યારે પ્રકટ થશે. આ
 સિવાય મનન કરવા યોગ્ય અન્ય ઘણાં ગ્રંથો જહાર પડી ચૂક્યા છે. ઘણાં વિદ્વાનો-
 પૂજ્ય શ્રી રવિશંકર મહારાજ જેવા અન્ય સંતોનો પણ એવો અભિપ્રાય
 છે કે ને આ અને આવા ગ્રંથોનો જરાજર અભ્યાસ થાય તો માનવ
 જીવન, છે એથી ઘણું ઊંચે જઈ શકે. અરે ! જીવનની કૃતાર્થતા લાધી શકે.

આ ગ્રંથ છપાતા સમય ઘણો થયો છે, કારણ વચ્ચે વચ્ચે ઘણાં
 વિદ્વો ઉપરિચિત થયા, છતાં ઈશ્વર કૃપાએ અને અનેકના સહકારે એ
 જનતા સમક્ષ પ્રકાશિત થાય છે.

આ ગ્રંથમાં નલિનભાઈએ એક વસ્તુ ખૂબ જ સરસ કરી છે. સમગ્ર ગ્રંથનો પહેલાં સંક્ષિપ્તમાં ખ્યાલ આપ્યો અને તે પછી મૂળને જરા પણ અન્યાય ન થાય એ રીતે. બાણે સાગરને ગાગરમાં ફાલવ્યો. દરેક પાદમાં શું શું છે તેનો ખ્યાલ આપી પછી લાઘ્ય મહિત મૂળની શરૂઆત કરી.

પ્રહસૂત્રમાં મૂળ ચાર જ અધ્યાય છે, અને દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે, એ ચારે અધ્યાયના સોળ પાદ આ રીતે છે:—

અધ્યાય ૧

શા માટે પ્રહા જિજ્ઞાસ્ય છે, એનું નિરૂપણ આવ્યું. એની સાધન સામગ્રી દર્શાવી, જે આ સાધન સામગ્રીથી સંપન્ન હોય તેને જ મારી જિજ્ઞાસા સંભવે. પ્રહા, સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે, એવું સાખીત કર્યું. અનેક આશ્ચર્યોનું જે કોઈ એક આશ્ચર્ય હોય તો તે એજ છે કે પરમાત્મા પોતે જ જગદ્ગુપે પોતાની અનવગાંધ્ય શક્તિએ વર્તી રહેલો છે. નરસિંહ મહેતા તો પ્રભાતિયામાં ગાય છે જ:— “અખિલ પ્રહાડમાં એક તું શ્રી હરિ, જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે.” એટલું જ નહીં નરસિંહ મહેતાએ તો એને પકડી પાડ્યો અને એનાથી બોલાઈ ગયું કે:— “પ્રહા લટકાં કરે પ્રહા પામે.” આ વિચારના પ્રદાસે જ સમસ્ત કોયડાઓ ઉકલી જાય છે. ખીણ અગત્યની એ શોધ છે કે સ્થાવર, જંગમ, સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ દશ્યાદૃશ્ય પ્રત્યેક વસ્તુ માત્રમાં એ પરમાત્માનું જ સ્વરૂપ છે. આ પરમાત્મા સચ્ચિદાનંદ-સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-સર્વવ્યાપી અને અનંત છે એટલું સૂચિત કર્યું.

આગળ ચાલતાં જતાં વ્યક્તિ વ્યક્તિનો કે રાષ્ટ્રનો ઉપાસ્ય દેવ ભક્તે બિન્ન જિન્ન હોય પરંતુ એ સૌમાં પણ આ એક જ સત્, ચિત્, અને આનંદ સ્વરૂપ વિરાજતો. પરમાત્મા વર્તી રહેલો છે, નરસિંહ મહેતાની ભાષામાં કહીએ તો એક જ અર્થ થાય:—

“ઘાટ ઘડ્યા પછી નામરૂપ જૂજ્યાં
અંતે તો હેમનું હેમ હોયે”

ઈશ્વર એક જ છે, પરંતુ મૌને મૌની રુચિ અનુસાર એ અલગ અલગ ભાસે છે.

પરમાત્મા મૌના અંતરમાં વસતો દોવા છનાં એ નથી કનાં નથી બોખા.
એ જ એના અંધારની અનિશ્ચયતા જતાવ છે, એ જ પરમાત્મામાં મર્ગન

અને લય શક્તિ એકી સાથે વસે છે. પરમાત્મા અંતરમાં વસતો હોવાથી એને પદ્ધતિ અંતરમાં ઉતરવું પડે, પણ એ એવાન ઉતરવા માટે ગુરુગમ્ય વિધાની ચાવી જોઈએ. જે ચાવી બરાબર લાગે તો તાણું ખુર્દ જતાં પાર ન લાગે.

ભારતનો લાડીલો ધૃષ્ટ, કે યુરોપમાં (God-ગોડ) નામે ઓળખાતો પરમાત્મા, ભલે કોઈપણ દેશમાં કોઈપણ નામે ઓળખાતો હોય પણ એ ભિન્ન નથી. જેમ એક જ માણસ કોઈનો કાકો, કોઈનો પિતા, કોઈનો મામા, કોઈનો માસો, કોઈનો દિકરો, કોઈનો પતિ, ગમે તે હોય પણ વારતવિક એ માણસ એક જ છે, એમ વિધવિધ નામે ઓળખાતો પરમાત્મા જુદો નથી એ એક જ છે એવો ન ભૂલાય એવો ધ્વનિ છે.

ગીતાજીમાં વિમૂર્તિચોગમાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને ગાયું છે:—
 “ભૂતાનામસ્મિ ચેતના” (તમામ ભૂતોમાં હું ચેતન છું) અહીં ભૂત=
 હવમાન, ધાસના તણખલાથી ભાડીને પ્રહાંડ સુધી સમગ્રનું ચેતન તે
 હું છું. આનો સ્વીકાર કરીશું તો વિશ્વશાસનનો ખીનશરતી સ્વીકાર આપણે
 કરવો જ રહ્યો. અને આથી શરણાગતિના સ્વીકારમાં જ સૌનું શ્રેય
 સમાયેલું છે. આ વિશ્વ એ જ પ્રભુના અવયવો છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં
 ખીજ સ્કંધમાં આ વર્ણન મહર્ષિ વ્યાસ ભગવાને ખૂબ જ સુંદર રીતે
 વર્ણવેલું છે. આથી અખંડ પરમાત્માનો જ સ્વીકાર હિતાવહ છે.

સ્થાવર જંગમનો આધાર પરમાત્મા છે. એક કવિએ તો હૃદય ખોલીને
 ગાયું છે:— “નિર્બલકે ભગવાન, નિર્ધન કે ભગવાન” ખીજ પણ એક
 કવિએ સૌના આધારસ્થાનરૂપ પરમાત્મા માટે ગાયું:— “નોધાશનો
 આધાર એ જગમાં” પરમાત્મા નિરાધારનો આધાર છે, નિરાશ્રિતોનો
 આશ્રય છે વળી એ અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કરી એનું નિત્યત્વ અને
 વ્યાપિત્વ સૂચવે છે. ઉપરાંત પરમાત્મા સૌનો નિયતા છે, આથી સ્થાવર
 જંગમમાં સૌ વ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે. ઉપનિષદોમાં તો ઋષિઓએ ગાયું
 છે:—મયાત તપતિ મૃય:” સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા સાગરના ભરતી ઓટ, અરે
 યમદેવ પણ—એના હાથથી જ આ જગતમાં બધું પ્રવર્તે રહ્યું છે. કોઈની
 તાકાત નથી કે એની સામે હુકારો કરી શકે.

હર પ્રકરણ ઉત્તર મીમાંસાનું એક ચમકીલું રત્ન છે. પરમાત્મા
 દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચેદથી અપરિચિન્ન હોઈને સર્વધા અનંત છે.
 અંશુકમાત્રે હૃદયમાં વસતો યુગ્મ તે પરમાત્મા જ છે. કેમકે ‘હૃદય એનું
 આયતન છે. જે કોઈ હૃદયમાં ઉતરે તેને એકી વખતે વામન અને વિરાટની
 અનુભૂતિ થશે.

વળી એવું પ્રતિપાદન કરે છે કે બ્રહ્મજ્ઞાનમાં માનવમાત્રનો અધિકાર છે. બ્રાહ્મચુદિ શબ્દો ગુણવાચક છે, ભવિવાચક નથી. બ્રહ્મજ્ઞાન માટે એક જ અગત્યની આવશ્યક વસ્તુ છે ને તે છે સાધન સામગ્રી. આ વહેતું માનસ અહીં જોવા મળે છે.

પ્રથમાધ્યાયના ચોથા પાદમાં મુખ્ય વાત એ કરે છે કે પ્રકૃતિ જડ હોવાથી સ્વતંત્રપણે એ જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી. એ તો પરમાત્માની શક્તિ છે, આથી જગતનું નિર્માણ કરે છે, એમ જતાવી પરમાત્મા જ જગતનું મૂળ કારણ છે એમ સિદ્ધ કરે છે.

અધ્યાય ૨ નો

આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં એ જતાવે છે કે વેદાન્ત અને અન્ય શાસ્ત્રો વચ્ચે અવિરોધ છે. વેદાન્તને પહોંચવા અન્ય સોપાન છે. વળી કાર્ય કારણની અનન્યતાનું સ્થાપન કરી પરમાત્મા જ જગતરૂપે વિદ્યસ્તી રહ્યો છે, એ શ્રુતિઓ દ્વારા સાબીત કર્યું. પરમાત્માની જગદ્વ્યવસ્થા બ્રાહ્મ સાધન નિરપેક્ષ છે. અર્થાત્ પરમાત્મા પૂર્ણ શક્તિ છે એ સિદ્ધ કર્યું. આ અધ્યાયના ત્રીજા પાદની કિંમત આત્માના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ કરી, તથા સ્વકીય વિચાર શ્રેણીમાં રહેલા દોષોના માર્જન દ્વારા મુખ વધારી.

હવાત્મા કદી જન્મતો નથી ને મરતો નથી. ગીતાજીમાં લગવાને સ્વમુખે ગાયું છે:-

“નૈનં છિન્દન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ વાયવઃ ।

ન ચૈનં ક્લેદયન્ત્યાપો ન શોષયતિ માનસઃ” ॥

(આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી, અગ્નિ તેને જળતો નથી, પાણી તેને પલાળતું નથી, અને વાયુ તેને સુકવતો નથી) આત્મા અજ છે ને અમર છે. એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જાણ પરિમાણથી પર છે, એ અણુ પણ નથી ને મહત્ પણ નથી. ત્યારે હવેલાવનો અધ્યાસ સ્વીકારીએ/એટલે એમાંથી ક્ષિત થતું આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વીકારવું પડે, પણ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે, એમ સમર્થિત કરી હવેલાવની નિવૃત્તિ સાથે એ અધ્યસ્ત એટલે આરોપેલી કર્તૃત્વની પણ નિવૃત્તિ જ થાય છે. હવેમાત્ર પ્રજ્ઞનો આભાસ માત્ર છે, પણ એ પ્રભુથી ભિન્ન નથી. પરિણામે એક જ વ્યાપક આત્મા સિદ્ધ થાય છે, અને તે બ્રહ્મ, આથી “જીવો બ્રહ્મિય નાપરમ્” એ એક જ વાત સિદ્ધ થાય છે.

આ અધ્યાયને અંતે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિની ચર્ચા આવી. ઇન્દ્રિયો ઇતર પદાર્થો માફક જન્મે છે. ભૂતોની મૃતિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની મૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. આકાશાદિ પાંચ મૂકમ ભૂતો પણ પ્રજ્ઞામાંથી જન્મે છે, એ જ રીતે મુખ્ય પ્રાણ, મુખ્ય પ્રાણ જીવાત્માનું ઉપકરણ જ છે. આ પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓવાળો છે.

સૂક્ષ્મ દેહ પણ પ્રજ્ઞામાંથી જ જન્મે છે, ને મોક્ષ પર્યંત ટકે છે. પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો છે. પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે. આ ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. અને શરીર પંચમહાભૂતોમાંથી જન્મે છે.

• • • અધ્યાય ૩ જો

આ અધ્યાયની શરૂઆતમાં માનવને એક ખાસ ગ્રીમકી આપી છે કે એ માનવ ! કોઈની સિદ્ધિ સામે દૃષ્ટિ ન કર. સિદ્ધિ જોઈ વક્ષણાં ન માર. જરા એની સાધના જો. સાધના વિના સિદ્ધિ નથી. જેટલી સાધના તીવ્ર એટલી સિદ્ધિ તીવ્ર. આ પ્રકરણમાં યશગ્યાદિની સાધનાની વિચારસગળી બતાવી છે. તદુપરાંત આ અધ્યાયમાં સૌને માટે અતિ રમણીય એવી જીવના આવાગમનની વાત આવી. કઈ રીતે જીવ જાય છે ને કઈ રીતે આવે છે એ અતિ સુંદર રીતે વાત મૂકી. જાણે સૌની જ કથની આવી.

અને પછી તો જીવની ત્રણ અવસ્થા જાગૃત, સુપૃપ્ત અને સ્વપ્નાવસ્થા તથા પરમાત્મા આ બધાથી પર છે એ બતાવ્યું. જીવની શિવતાનું રહસ્ય કથન અને પરમાત્મા પ્રત્યે ભક્તિભાવનું કારણ નિરૂપણ કર્યું. ભગવાન કોટિ મનમય હાવણ્ય હોવા છતાં અરૂપ છે, હબરો નામવાળો હોવા છતાં અનામ છે, એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન આવ્યું. પરમાત્મા સર્વસત્તાધીશ છે. એ કર્મફલનો પ્રદાતા છે. ઉપનિષદે ખૂબ સુંદર કંપના મૂકી છે:-એક વૃક્ષ છે ને એના પર બે પક્ષીઓ છે, એક નાનું ને એક મોટું. મોટું પક્ષી તે પરમાત્મા ને નાનું પક્ષી તે જીવ. પરમાત્મા જીવરૂપી નાના પંખીને કર્મના ક્ષણ યથા નિમિત્ત દેશ કાળ રૂપે પ્રકાશિત કરે છે.

ઉપાસના સાક્ષાત્કારમાં પરંપરાએ ઉપકારક છે. ઉપાસનાનો અર્ક કાઢીએ તો એક જ નીકળે કે પરમાત્મા ગુણરાશિ છે. સમસ્ત ઉપાસનામાં ગુણનો ઉપસંહાર થવો ઘટે. ખીલે એક નિર્ણય એમાં એ આવ્યો કે ઉપાસના દ્વારા સાક્ષાત્કાર પમાય છે. સાક્ષાત્કાર પામેલા જીવો ઈશ્વરીય

કર્મ કરવાને જ આવતરે છે. પણ એ કર્મોથી લેપાતા નથી. ઉપાસનાની પૂર્ણતા બાણવા એકજ માપદંડ બતાવ્યો કે જીવની ગ્રિવરૂપે સ્વાભાવિક અભિન્ન પ્રતીતિ થાય. અને એ જ છે ઉપાસનાનું કૃણ.

ઉપાસના જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તોડી નાંખે છે. આથી નિતરૂં નિર્મળ જ્ઞાન વારિપ્રવાહવત્ વહેવા માંડે છે. આ અધ્યાયના છેલ્લા પાદમાં કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચે ખૂબ જ હૃદયંગમ ચર્ચા ચાલે છે. ચિત્તશુદ્ધિ એ કર્મનું કૃણ છે, ને જ્ઞાન માટે એ અતિ આવશ્યક છે. નિતરૂં વિશુદ્ધ ચિત્તરૂપી પાત્રમાં જ જ્ઞાનપથ ટકે છે. જેમ “સિંહણ કેરૂં દૂધ કનક પાત્રે ફરે.” એમ જ્ઞાનરૂપી દૂધને વિશુદ્ધ ચિત્તરૂપી કનકપાત્ર ભર્યો. જ્ઞાન માટે અંતરંગ સાધન ખૂબ આવશ્યક છે. જ્ઞાનના સાધનો બતાવ્યા. શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન. સાધના પૂર્ણ થાય તે જ ક્ષણે મુક્તિનો સૂર્યોદય થાય છે, સાધનાની અપૂર્ણતાએ જ મુક્તિમાં વિલંબ થાય.

અધ્યાય ચોથો

આ તો કૃણમુક્તિનો અધ્યાય છે. ધ્યાન પણ ખૂબ જ જરૂરી છે, કારણ એની આવશ્યકતા સાક્ષાત્કાર સુધી છે.

માનીએ કે ધ્યાન ઘણું, ને સાક્ષાત્કાર પણ થયો, તો સાક્ષાત્કારનું પણ કૃણ શું? તો એનું ઘણું મોટું કૃણ બતાવ્યું છે:-સંચિત અને ક્રિયમાણ કર્મો, તથા પાપ અને પુણ્ય બધાનો છેદ જોડી જાય છે. ઉપરાંત પ્રારબ્ધ લોગવવાની કળા આવડે. પ્રારબ્ધ ફીટાવવાનો એક જ ઉપાય કે આત્મજ્ઞાન બાદ આજીવન નિષ્કામ કર્મયોગ કરતાં કરતાં તે પ્રસન્નતાથી પ્રારબ્ધને લોગવતો જાય ને એમ કરતાં કરતાં પ્રારબ્ધ કર્મ પણ નિઃશેષ થઈ જાય છે.

આ અધ્યાયની મધ્યમાં મરનારની પ્રતિલોભ ગતિ બતાવી. પંચ-મહાભૂતોમાંથી આપણે જન્મીએ છીએ, અને જ્યારે જીવ જાય છે ત્યારે એ કઈ કઈ રીતે પીછેહઠ કરે છે એનું સુંદર નિરૂપણ બતાવ્યું.

છેલ્લા પાદમાં જે જાતની મુક્તિ બતાવી. (૧) વિદેહ મુક્તિ (૨) જીવન મુક્તિ. જીવન મુક્તનું એશ્વર્ય અપ્રતિહત હોય છે અને તે સ્વરાટ્ થાય છે. તેને શરીરભિમાન નથી. તે સર્વજ્ઞ બને છે. જીવન મુક્તના એશ્વર્યને મર્યાદા હોય છે. મુક્તાત્મા, પરમાત્મા સ્વરૂપ થતો હોઈને તેની પુનરાવૃત્તિ નથી. એ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરી આ અંથની ધતિ કરે છે.

આવા કૃત અને નીરસ લાગતા અંચમાંના જ્ઞાનરૂપી અમૃતફળને રસપ્રદ કરી વિશ્વાત્માને અગ્ને ધન્યા જ કેમ બાંધે નલિનભાઈનો જન્મ ન હોય એમ લાગે છે ! ઈશ્વર જ એમની પાસે મહાન કાર્યો કરાવી રહ્યો લાગે છે. એ પુણ્યાત્માને ઈશ્વરે જે અતિ કિંમતી શક્તિ પોતે પ્રસન્ન થઈ આપી છે એક તો ચિંતનની અને બીજી વકતૃત્વ અને લેખનની વાણી અને વિનાયકની પૂરી કૃપા સંપાદન કરેલા એ જીવનું જગત્ ખણી છે એમની આ અપૂર્વ એવાના બદલામાં આપણે સૌ શુ કરીશું ? જેવો પદાર્થ તેવી જ કિંમત આપવી ઘટે આ અંચને સૌ કોઈ અપનાવે, અને અર્થે અન્યોન્યના પ્રેરક બની આ જ્ઞાનગગાનો સદુપયોગ કરી ખોવાયેલી પોતાની જાત શોધવા પ્રયત્ન કરે નલિનભાઈ તો ખેડૂત માફક જ્યાં જ્યાં ભૂમિ દેખાય ત્યાં ત્યાં વાવણી કરે છે એ બીજા અકુરિત થાઓ, અને અકુરાવધામાંથી વટવૃક્ષ માફક છવાઈને ફલિત થાઓ.

પ્રાચીન પરપરા અનુસાર એવું ચાલ્યું આવે છે કે જે કોઈ વિદ્વાન ગીતા-ઉપનિષદ અને બ્રહ્મસૂત્રરૂપી પ્રસ્થાનત્રયી પર સ્વતંત્રનયા ભાષ્યો લખે એઓ આચાર્યની કોટિમાં આવે એ ન્યાયે નલિનભાઈ ઈશકૃપા, ગુરુકૃપા, અથકૃપા, આત્મકૃપા, અને વશકૃપાએ આજે જગતમાં એ બધા અથો ભવભાષ્યો મહિત વહેતા મૂકનારા પ્રથમ ગુજરાતી છે એટલે આચાર્યની પદવી એમને એ દૃષ્ટિએ મળી જ ચૂકી છે

હજી કામ કરવાની ઉત્કટ ધગશ, અહમ્મ ઉત્સાહ એમની નસેનસમાં વહી રહ્યા છે આપણે સૌ ઈશ્વરને પ્રાર્થીએ કે એમનામાં અખટ શક્તિનો સચાર મઠા વહતો રહે.

કુરિ ઝી વતસત્

अस्मदीयम्

प्रियात्मन्! આખી દુનિયા જ આશ્ચર્યરૂપ લાગે છે! હું એ
 આશ્ચર્ય—તું એ આશ્ચર્ય—આજુગાજુતું, અદ્યત્ત અને પહારતું—
 બધું વિશ્વ જ આશ્ચર્ય છે અને તેમા પણ આ છવ જવારે
 ‘પ્રહ્લસૂત્ર સાધન લાખ્ય’ લખવાનું હું સાહસ કરે, ધૃષ્ટતા કરે ત્યારે તો
 વેદ ન ચૈવ કશ્ચિત્ છતાં આશ્ચર્યવત્ વદતિ તથૈવ ચાન્ય આશ્ચર્યવત્તૈનમન્ય
 જ્ઞાનોત્તિ ના કળ્તા પણ આશ્ચર્યની અવધિ લેખાય! પણ ત્યારે
 અતર્યામી બહાલો હાથ પકડે, ખાય આવે, બિચકી લઈ ચલાવે ત્યારે કશું
 આશ્ચર્ય અસંભવિત? એના અનુગ્રહ સિવાય, ગુરુદેવની, નિર્બાજ કરુણા
 મિનાય, સતાત્માઓની શુભાશિષો સિવાય એમા ખીજું કશું જ નથી!
 સાધનાના વીત્યા વર્ષો તગ્દ નજર જાય છે ત્યારે એકાએક એ વર્ષોનો
 તનમનનો પ્રયત્ન, વચ્ચે આવેલી અનેક અકથ્ય પાધાઓ, વિઘ્નો,
 મુશ્કેલીઓ, સતાપો, નિરાશાઓ, ઉદ્વેગો—આ બધું જ છતાં, કેવી રીતે આ
 થયું હશે—એક વિસ્મયજનક ઇશ્વરાનુગ્રહની કથા જ છે! હરિ લાજ
 રાણે છે એવું માનવાને પૂરું કારણ છે!

આ પ્રહ્લસૂત્ર સાધન લાખ્ય ટોણું વાચનાનું છે એ ખખર નથી!
 એનો ટોણું ઉપલોગ અને ઉપયોગ કયો એ અગે રહેજે માહિતી નથી—
 એ જરૂરી હતું કે નહીં તેની પણ ખખર નથી!—અહર એક અળ હતી
 અને તે પૂરી કર્યે જ ચેન હતું એન્હો આ થયું છે એ ધર્મ રક્ષા પાઠ
 લાગ્યું છે કે એ આ છવની સ્વતત્ર ઇચ્છા ન હતી કેાઈક અગમ્ય શક્તિ
 એ કરવામા રમ ધરાવતી હતી તેણે નિમિત્ત કર્યો અને પડતા આખડતા
 પણ આ તેની ઇચ્છાને તોલવા કરાન્યુ છે તો જેણે સ્વયં આ કરાવ્યું છે
 તે આનાથી પ્રમન્ન હો

અને આ લાખ્ય લખાય એવી આ છવની શક્તિ જ ન હતી આત્મ
 ઇચ્છા જરૂર હતી. વર્ષો સુધી જગતના ગર્વોચ્ચ ચિન્તકોના સસર્ગમા
 રહી તેમણે આ પૂર્ણ વ્યવસ્થા વિષે શું દહેવાનું હતું એ જાણનાના
 કોડ હતા. પણ લખવાની સ્વતત્ર શક્તિ તો ખુબી જ હતી! પણ
 પેવા રનેશ્વર કાવિદામની ઉદ્દિત સમગ્લમા આવે છે કે—

અપષા દત્તવાન્ દારે શાન્તેઽસ્મિન્ પૂર્વસ્ત્રિભિઃ ।
 મળો વજ્રસમુદ્ધિર્જે સુપ્રસ્યેવાસ્તિ મે ગતિ ॥

અને આથી પૂર્વમુદિઓને ફાળે જ મુખ્ય યશ જાય તો જરાએ અતુગતું નથી. ખાસ કરીને ભગવાન બાધ્યકાર અને હૃદયનિષ્ઠ ગુરુદેવના પ્રધેની જો સહાય ન હોય તો આ બ્રહ્મમૂત્ર-સાગરમાં આ મછવો ફૂળી જ જાય એમાં આશ્ચર્ય નથી ! અનેક પૂર્વ વિચારકોના ખેટલા આ ધર્મક્ષેત્રમાં યાત્રા કર્યાનું મામર્ય તે ગીનાગાતાએ ગુરુદેવની પ્રેરણાથી આપ્યું અને આ આર્પિત રચ્યોદક-ગાગ્રવાહમાં મળીને પવિત્ર થયું !

અને પ્રિયાત્મનું ! તું કોણ છે એ જાણવાનું મામર્ય નથી તું છે આત્મનું છે પ્રિય છે તે ઉપરાંત તું કોણ છે એ તો તું પણ જાણે છે કે કેમ તે અગે ખગર નથી ! મારી આ શોધ હતી તું મળે ત્યાં મુખી તારે વિષે જાણવાની ઇચ્છા રહે. તું મળે પછી તું અને હું એવા પ્રતિયોગીઓ જ ઓગળી જતા હોઈને લેહજ્ઞાન જ ઓગળી જાય છે—એ સમયે તુટે ત્યારે અતિપ્રાચીનતમ મન્કાગ્રમાંથી મૃતિની એક અર્તિ આવી ઝવક જણાય છે એ સમાધિભગની અવસ્થામાં તું મારું પ્રતિબિંબ જ છે એટલું યાદ આવે છે—આટલી ખગર છે તેથી સિત્ત કશું જ યાદ આવતું નથી ! હું-તું-મે-જ ઓગળી જાય છે ! તો પછી તારો કોઈ પરિચય જ નથી ! પરિચય જૂઠું છે અપરિચય જ માથે છે તો સાચ જ હોવો એ જ તારો પરિચય છે

બ્રહ્મમૂત્ર સાધન લાધ્ય માથે પ્રસ્થાનત્રયીની માધના પરમાત્મકૃપાએ પૂરી થાય છે એમાં બહાવા નન્દનન્દનની અમીમ હયા સિવાય શું જોઈ ? ગુરુદેવના અમોઘ આગિયો વિના શું વાસું ! જેનો અનુગ્રહ તે જ એનાથી પ્રમત્ત ઘઈ સર્વસ્વરૂપ જાનને પ્રમત્ત કરો એટલી અભ્યર્થના

હેવટે એક જ પ્રાર્થના—

હિરણ્યમેન પાત્રેણ સત્યસ્યાપિહિત મુલમ્ ।
સત્ય પૂપત્ત ! અપાવૃણુ સત્યધર્માય દષ્ટયે ॥

હરિ ૐ તતસત્

—નલિન મ. ૧૬૬

સામાન્ય વક્રાવ્ય

બ્રહ્મસૂત્ર વેદાન્તશાસ્ત્રનો સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રામાણિક ગ્રંથ છે. એ સૂત્રોના અભ્યાસ સિવાય, એના અર્થના સાક્ષાત્કાર સિવાય, બ્રહ્મભીમાંસા અધૂરી છે. બ્રહ્મસૂત્ર સિવાયનું બ્રહ્મજ્ઞાન અવ્યવસ્થિત છે. યદ્યપિ શાસ્ત્રમાં સાક્ષાત્કાર લખ્યો હોતો નથી, શાસ્ત્રમાં પરમાત્માનુભવ વસતો નથી, સાક્ષાત્કાર અને અનુભવ તો પરમાત્મામાં જ વસ્યો છે, વસ્તુમાં રહે છે છતાં એવા અનુભવની તીવ્ર ઇચ્છાસંપન્ન જીવને માટે એ યથાર્થ માહિતી અને નકશો તો પૂરો પાડે જ છે. “પ્રવાસીના ભોગીઆની” ગરજ તો બ્રહ્મસૂત્ર સારે જ છે. અને આથી પરદેશના પરિચિતને સ્વદેશમાં જવાની ઇચ્છા થાય તો આ પથભોગીઓ જ એકમાત્ર અમર અને સ્વાધીન સાધન છે એ હકીકત છે. અને આથી બ્રહ્મસૂત્ર અનન્તના યાત્રીને માટે અનિવાર્ય છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રો લગવાન બાહરાયણ વ્યાસજીએ રચેલાં છે. એમની સૂક્ષ્મ અને સારગાહી દૃષ્ટિ, એમની સમાધિમયતાનો પરિચય કરાવે છે. વ્યાસજીનો તત્ત્વપરામર્શ હજારોને તત્ત્વાનુભવ માટે પ્રેરક બને છે. હજારોના અનુભવનો તાળો મેળવી આપે છે, વિચાર અને અનુશીલન માટે અનન્ત પ્રદેશનાં ઉદ્ઘાટન કરાવી આપે છે—અનેક જીવનો સુધી ન ખૂટે એવી વિચારોની રસમયી અને નિત્ય તાજ સામગ્રી આપે છે. આ અગાધ, અજ્ઞેય, પરિપૂર્ણ વિશ્વ વ્યવસ્થાને સમજવાનું એક સફળ નિષ્કૃણ, દિવ્ય અદિવ્ય, લબ્યાલબ્ય સાહુસ છે. એ સાહુસ માટે ભેઈતી હિંમત અચરત ઉપજાવે છે. લાવયાથાત્મ્યનાં અધાહ ગાંભીર્ય માપવાનો આ એક આશ્ચર્યનજક અને લગભગ ક્ષણદુષ્પ્રયત્ન છે. આ સૂત્રો દ્વારા જેવડું અને જેટલું બ્રહ્મ પકડાય છે તેવડું અને તેટલું જીવનને કૃતકૃત્ય કરવા પૂરતું છે!

એવાં આ અદ્ભુત-ધન્યાતિધન્ય શાસ્ત્રના સ્થિતિતાના અંગત જીવન વિષે સંલવિત નિગમનોની અપ્રતિષ્ઠિત પરંપરા નીપજાવવી—કુંગરો ખોદીને જિંદગી પછી ન આપવાનો વન્ધ્ય પ્રયોગ કરવામાં સમય, શક્તિનો વ્યર્થ વ્યય કરવાનું ઉચિત લાગતું નથી. આથી એવો યત્ન કરવો અહીં ધર્મ્ય માન્યો નથી.

બ્રહ્મસૂત્રો ઉપનિષદ વાક્યોની મીમાંસા કરતાં હોઈને બ્રહ્મસૂત્રોના અભ્યાસ માટે ઉપનિષદોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કેવળ અનિવાર્ય છે. ઉપરાંત ઈતર બધાંય શાસ્ત્રો, દૃષ્ટિનો ઉત્કર્ષ સાધતાં હોઈને, ઈતર સમસ્ત શાસ્ત્રોનું ઓછામાં ઓછું સામાન્ય તટસ્થ જ્ઞાન વેદાન્ત સૂત્રભાષ્યને મમજવા માટે

આવશ્યક છે ! અને આથી બ્રહ્મસૂત્રના પૂર્ણ અવગાહન માટે સુપેક્ષી માડીને તે ગુપ્ત શુધીના સમન્ન વાર્ધમ્યનો પરિચય, વિનોદી રીતે રજૂ કરીએ તો, જરૂરી છે ! અને આથી આ ગ્રંથને સમન્નવા માટે માધક સૂક્ષ્મ, વ્યવસ્થિત શાસ્ત્રીય વિચારપદ્ધતિનો મર્મજ્ઞ હોવો જરૂરી છે આથી જ બ્રહ્મસૂત્રો અભ્યાસી માટે અતિમ શિખર છે આથી જ આ શાસ્ત્ર વાચી જવાનો ગ્રંથ નથી ! પાના ફેરવી જતા યોગ્ય ગ્રંથ નથી ! આ તો દીર્ઘકાળ-નિગ્નત-સત્કાગ્ધર્વક અભ્યાસ કરતા યોગ્ય ગ્રંથ છે છતાં પ્રાગલિક અભ્યાસવાળુને પણ એ પ્રેરક નીવડશે એવી શ્રદ્ધા છે પણ એના મૌલિક ગ્લાસવાદ માટે માધનામય જીવન હોવું જોઈએ મન્દુત ભાષાનો અભ્યાસ પણ હિતકર હશે જ મન્દુત પ્રત્યે ઉદાસીનતા ઠીક દેશે શુ ગુમાવ્યું નહે. અને ગુમાવતો જાય છે એ ભાવિ બતાવશે જે યુગમા પોંડે અને પૈયો જ જીવનના સૌ પ્રશ્નોનો પ્રશ્ન છે તે યુગમા મન્દુત ભાષા અનાદરણીય બને તો તે માટે યુગનું માનસ જ જવાબદાર છે દીવેત કસ્ય દુષણમ્ ? ઉપગત જીવનના જેવા હોઈ શકે તેટલા ધ્રુવ-ઉચ્ચતમ અને અવિચળ મૂલ્યો આપવાનો આ ગ્રંથ પ્રયત્ન કરે છે એવા મૂલ્યો જીવનની મનાતન જરૂર હોય છે જે જગતમા મેલત હોય તે જગતમા આવા મૂલ્યો જ એકમાત્ર મૂલ્યો હોઈ શકે છે આથી સ્થિત પ્રજા થવા મથતાં જીવો આ ગ્રંથનો પૂરો રસાગ્રાહ માણવે અધિકારી હશે અઘાતો મહાજિજ્ઞાસા—મા ગ્રંથ બહુ જરૂરી છે એ હશે તો મનાવૃત્તિ શંકાત્ શુધીનું આ શામ હૃદયસ્થ થવું મગ્ન હશે

બ્રહ્મસૂત્ર સાધન ભાષ્યને જનતા મમક્ષ છે તેવા રૂપરગમા મૂકવાનું સમગ્ર પ્રયત્ન ગ્રેય સૌ ઈન્દુજેન રમણિકલાલ શાહ, વ્યવસ્થાપક, ગીતા બાંધુને ફાળે જાય છે આ ગ્રંથની આખી પ્રેસ ટોપી કરવાનું ઠટાળાજન-ગ્રામદાયક કાર્ય પણ એમને ફાળે જાય છે ભાઈશ્રી રમણિકલાલ શાહ અને ઈન્દુજેન શાહના મયુક્ત પ્રયત્ને આ ગ્રંથના મુદ્રણકાર્યનું અસ્તિત્વ આવ્યું, આ ભવ્ય પ્રયત્ન માટે એ ધન્ય દેવતી સુયોન્ય ગૌરવ લઈ શકે ગૂજરાતનું મારસ્વત જીવન એમનું એ અર્થમા નણી છે એમના સિવાય આ સમસ્ત વ્યવસ્થાભાર કોણે કર્યો હોત તે અમને સમજતું નથી

સપાદનનું જવાબદારીભર્યું કામ સ્વનામધન્ય શ્રી માલતીબેન શ્રોત્ર તથા સૌ શાન્તાબેન દેસાઈએ આત્મીય કર્તવ્યના હસલાએ કર્યું છે એ બંને વિદુષી બેનોએ ગૂજરાતના નામને અને ગુર્જરી સરસ્વતીને ઉજ્જવળ કરવાનું માનો મન આરભેલું છે ગીતાબાંધુના એ સહ-તત્રીઓને

તે માટે ધન્યવાદ ઘટે છે. અમારા મિત્ર ભાઈશ્રી લલ્લુભાઈ બલસારાએ મુદ્રણ કાર્યને સુંદર રીતે કરીને કાર્યને ઉબ્બડ્યું છે. ગીતાબંધુના એઓ ત્રીજા વ્યવસ્થાપક છે. આમ ગીતાબંધુના સમસ્ત મહાકાર્યકરોને ક્ષણે આ અંથના પ્રાકટચનો સમસ્ત ક્ષણો બાંધે છે. અમને તો એ વ્યવસ્થાપક અને સહુતંત્રીઓના પંચકે ઉજળા કર્યા છે. અમને શ્રદ્ધા છે કે આ કાર્યકરપંચક ભાવિમાં પણ ગૂંજરાતના આર્થ સારસ્વત જીવનને પ્રોત્સાહન કરવા મતબદ્ધ રહેશે જ. એ સૌનું પ્રભુ ભક્તું કરો.

છેવટે જેમણે જેમણે સાક્ષાત્ કે પરોક્ષ રીતે આ પ્રભુકાર્યમાં કોઈપણ રીતે સહજ પણ સહાનુભૂતિ પણ દર્શાવી છે તે સૌનો ઋણ સ્વીકાર કરતાં વિનમ્ર થવાય છે.

હરિઃ ઓમ તત્ સત્ .

૨૦૧૬
ગુરુપૂર્ણિમા
સુબંધ.

નલિન મ. ભટ્ટ

ॐ

॥ त्वदीयं दीयते तुभ्यम् ॥

जेना कृपा-जलवती यर्ध शुद्ध बुद्धि
जेनी सदैव कुरुष्वाभय व्हास-दृष्टि;
जेना अनुमद वडे यर्ध आत्मसन्धि-
सो सो हने गुरुताया यरणे प्रसाभ

. . . आत्मनिष्ठ

पूज्यवरणु गुरुदेव

श्री हरिप्रसाद वैदिक मुनि

नी

भावनी स्मृतिने-

पुष्प ज्ञाननी
१२-८-१९९०

नसिन म. २२६

॥ श्रीमिश्रिमिदज्ञाननिष्ठातरुणितन्यामिदरिप्रमादयैदिकमुनयः
 श्रीमद्भगवद्गीतोपनिषदयैदिकभाष्यज्ञेतारः

यो दर्शनेषु सर्वेषु वेदान्तादिषु विसराम ।
 अकरोद् वैदिकीं श्रुतिं मूर्तिपूजामयापराम ॥ १ ॥
 सन्ध्यायाः वैदिक भाष्यमथो व्याख्यायसाहित्याम् ।
 आतनोद् वेदसर्वम् श्रीलां च जपसंहिताम् ॥ २ ॥
 गीतोपनिषदो भाष्य वैदिक पदशोऽकरोत् ।
 निखिलज्ञाननिष्ठा उदामीनशिरामणिः ।
 सोऽयं वेदविदां बेष्ठः पाण्डितो वैदिको मुनिः ॥ ३ ॥

સર્વદર્શન સાર નિરૂપણ

(૧)

માનવ વિવેકી પ્રાણી છે. વિવેક એને ખીજાં પ્રાણીઓથી જુદો પાડે છે. એનામાં જેમ ઇતર જીવો સાથે સામ્ય છે તેમ તેમનાથી વૈયમ્ય પણ છે. આહાર, નિદ્રા, ભય, મૈથુન વગેરેની દૃષ્ટિએ જો એ ખીજા જીવો સાથે સમાન ભૂમિકા ઉપર હોય તો વિવેક વિચાર વગેરેની દૃષ્ટિએ વિષમ ભૂમિકા ઉપર પણ છે. અને આહાર વગેરે ક્રિયાઓમાં પણ એ ઇતર પ્રાણીઓથી વિશેષ રીતે તરી આવે છે. સર્જનની પણ માનવ અને ઘોડા-ખનેને સૃષ્ટિના કર્તાએ ખાવા માટે ચણા આપ્યા હતા અને ઘોડો હજી, સૃષ્ટિ જન્મ્યાને યુગોના યુગો વીતી ગયા છતાં, એનો આદિ પૂર્વજ જે રીતે ચણા ચાવતો હતો તે રીતે જ ચાવે છે. અને માનવ? બ્રહ્માજીએ પણ કદાચ ન જ કટખી હોય એટલી ચણાની સંસ્કૃતિ-વિકૃતિઓ એણે સર્જી છે. આમ ઇતર જીવો સાથે સમાનતા ધરાવતું છતાં માનવ નામનું પ્રાણી, સૌથી અનેક રીતે જુદું પડે છે.

એની આ વિશિષ્ટતા જ એને તત્ત્વજ્ઞાન તરફ દોરે છે. એ બુદ્ધિશાળી અને વિવેકી છે. આથી એને કેવળ જીવવું, શ્વાસોચ્છવાસ લેવું પસંદ નથી. એણે જીવવું છે પણ જાણીને, કરવું છે પણ સમજીને, ભગવું છે પણ ભાનથી. એની અદ્વય જિજ્ઞાસા એને આજુબાજુનાં જગતનાં તત્ત્વોને જાણવા પ્રેરે છે. જાત અને જગત તથા તેમની પેલે પાર પણ જો જગદીશ્વર નામનું તત્ત્વ હોય તો તેને પણ આત્મસાત્ કરવાની તેની અદ્વય ઇચ્છા છે. ઉપરાંત જ્યાં સુધી સાચું જણાય નહીં ત્યાં સુધી એને કળ વળતી નથી, ઘેન પડતું નથી. અને આથી માનવને માટે તત્ત્વજિજ્ઞાસા કેવળ કુદરતી છે. જેણે જેણે સાચું જાણ્યું છે તેણે તેણે જગદ્ગુરુનાં પદવી મેજવી છે, જીવતાંજીવતાં પૂર્ણ સમાધાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; નિરુપાધિક નિત્ય અને નિરતિશય આનન્દ, સુખ, શાન્તિ, સમૃદ્ધિ સંપાદિત કરી છે. આમ તત્ત્વજિજ્ઞાસા, માનવની મતિમત્તાને લઈને સ્વાભાવિક છે. સાંખ્યતત્ત્વ કૌમુદીમાં ભામતીકાર આચાર્ય શ્રી વાચરપતિ મિશ્રે ઠીક લખ્યું છે કે “તત્ત્વપક્ષપાતો હિ ધિર્વાં સ્વમાવઃ”-તત્ત્વ પ્રત્યે પક્ષપાત તો બુદ્ધિનો સ્વભાવ છે.

અને માનવની મતિ સતી જેવી છે. પતિના વિયોગમાં જૂરતી સતી પ્રેરિત ભર્તૃકા સતી, પતિનાં મિલને, દર્શને, સહવાસે અને અનુભૂતિએ

નિગલિત વેદાન્તર અને રસમય થાય છે મતિની પણ એવી જ ચર્ચા છે. તત્ત્વનિષ્ઠા પામે નહીં ને મતિને ચેન પડે નહીં આથી તત્ત્વજ્ઞાનનું ખીજ પ્રાણીમાત્રમા જ હોય છે, માનવમા તો ફક્ત એ વિકસિત અને ઉદ્દભૂત અવસ્થામા હોય છે

તાર્કિક જ્ઞાન વિના જીવનના સાચા અર્થ લાઘતા નથી એના માયા પ્રયોજન સૂઝતા નથી અરે, મૂળ અર્થમા જીવન જ નડતું નથી સાચી સૂઝ વિનાનું જીવન સુરસિ વિનાના સુમન જેવું, લોચનસૂના સુખમડળ જેવું. એકડા વિનાના મીડા જેવું છે સાચી સમજ ન હશે તો જાણેવું વ્યર્થ હશે, કહેવું નિર્વર્થક હશે, જાણેવું અપાર્થક હશે આથી તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માનવ માટે ફરજિયાત લેખાવી જોઈએ માત્ર જો જીવનનું પ્રતિપજ અનુગામી હોય તો જીવનમા તત્ત્વજ્ઞાન દેવળ અનિવાર્ય છે

(૨)

તત્ત્વજ્ઞાનની સ્વાભાવિક આવશ્યકતા સ્વીકારાયા બાદ, 'તત્ત્વજ્ઞાન' એટલે શું-એ કુદરતી રીતે જ પૂછવાનું મન થાય અંગ્રેજીમા એને "Philosophy" કહેવામા આવે છે એ શબ્દનો, 'જ્ઞાનની પ્રીતિ,' એવો વ્યુત્પત્તિલભ્ય અર્થ થાય છે ભારતીય પરિભાષામા, 'તત્ત્વજ્ઞાન' એટલે "તે પછા"નું જ્ઞાન, એવો અર્થ થાય છે અહીં તે એટલે પરમાત્મા આથી પરમાત્માને લગતા નિશક અને વાસ્તવિક જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાન કહેવામા આવે છે હસ્તિપદ ન્યાયે પરમાત્માના જ્ઞાનમા, પ્રકૃતિ અને પુરુષનું જ્ઞાન સમાઈ જાય છે કેમકે જીવ અને જગતનું તત્ત્વજ્ઞાન ન હોય તો જગદીશ્વરનું પૂર્ણજ્ઞાન કદી થતું નથી આથી તત્ત્વજ્ઞાનમા એ ત્રણે પદાર્થોના જ્ઞાનનો સમાવેશ થાય છે આપણા પૂર્વજે તત્ત્વજ્ઞાન માટે 'દર્શન' શબ્દનો પ્રયોગ કરતા આવ્યા છે દર્શન એટલે સાક્ષાત્કાર નજરોનજર આ તત્ત્વોને જોવા એટલે દર્શન આ તત્ત્વના સાક્ષાત્કાર પર્યન્તની સમસ્ત ચર્ચા, વિચાર, સાધના વગેરેનો જેમા આર્ષ ઉદ્દેશ અને વ્યવસ્થિત રજૂઆત હોય તેવી વિચારસરણીને "દર્શન શાસ્ત્રો," કહેવામા આવે છે આમ તત્ત્વજ્ઞાન એટલે દાર્શનિક શાસ્ત્રો દ્વારા મળતું તાર્કિક સાક્ષાત્કારાત્મક જ્ઞાન

આ વિશાળ અર્થ સ્વીકારતા તત્ત્વજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર સર્વત્રાહી જ થાય દુનિયાનો એક પણ પદાર્થ, ભાવ, અનુભવ કે વિચાર નથી જે તત્ત્વજ્ઞાનનો વિષય ન ણની શકે-જીવન અને મરણ, સુખ અને દુઃખ, ધર્મ અને અધર્મ સંસ્કાર અને સ્વર્ગ, બંધન અને મુક્તિ, કાર્ય અને કારણ-વગેરે મળાસ્ત, પિંડ અને બ્રહ્માડને સ્પર્શતા પ્રશ્નોની એમા ચર્ચા અને ઉદ્દેશ આપવાનો

પ્રામાણિક પ્રયત્ન હોય છે. દૂંઝમાં કહીએ, તો જગત-જીવ અને જગદીશની યથાર્થ ચર્ચા અને નિર્ણયોને એમાં અવકાશ હોય છે. અર્થાત્ જ સમગ્ર જીવનને સમગ્રતાથી ધણવાનો એમાં ફલાન્ત પ્રયત્ન હોય છે-અવકાશ હોય છે. આથી દર્શનશાસ્ત્રોનું ક્ષેત્ર દિશાઓ જેટલું અમાપ છે; એના વિસ્તાર આકાશ પેરે અસીમ છે. એનાં ઊંડાણ ભૂતકાળ જેટલાં અતલ છે. સત્યનાં સૌ પાસાંઓની એમાં વિચારણા આવતી હોઈને એ પણ સત્ય જેટલું જ તાજું, અદ્ભુત અને અનન્ત છે.

(૩)

અને આ ઠેકાણે ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોની એક વિશિષ્ટતા સમજી લેવા જેવી છે. ભારતીય માનસને માટે તત્ત્વજ્ઞાન એક શોખનો, કે કલ્પનાવિહારનો કે અવકાશના સ્પર્શના મદુપયોગ માત્રનો કે ગપ્પાં મારવાનો વિષય નથી. આ દેશમાં તો એટલું જાણવું. માનવું એટલે બનવું, એવો અર્થ થાય છે. તત્ત્વજ્ઞાનનો જીવનમાં વિનિયોગ અહીં અગત્યનો છે. ઠોટ-પેન્ટ-ટાઈમા સુમનજ વેદાન્તવિત્ સંન્યાસી ભારતની કલ્પનાને પણ અસહ્ય છે. અહીં તો જ્ઞાની એટલે કૌપીનધારી જ હોય. આમ તત્ત્વજ્ઞાન મન મુલાવવાનો કે શોખનો વિષય ન હોઈને, તત્ત્વજ્ઞાનને જીવી બતાવવા માટેની એક વિશિષ્ટ જીવનપદ્ધતિ એટલે કે સાધના. મરણી સ્વીકારાઈ છે. પરમાત્મા નામનું દ્રષ્ટવ્ય-અને પ્રાપ્તવ્ય તત્ત્વ એક-વેળા સિદ્ધ થાય એટલે એનું દર્શન અને પ્રાપ્તિ કરવાની જ. અને તે માટે જો પ્રાણાન્ત ન્યોછાવરી કરવી પડતી હોય તો ક્ષણના વિલંબ વિના પણ તે કરવાની જ. મધ્યે સમાધાન ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન સ્વીકારતું નથી. આથી તીર્થભૂમિ ભારતમાં યુગાદિથી વહેતી તત્ત્વજ્ઞાનની સેંકડો નદીઓ, પોતાના સ્નાન ઇચ્છતા સૌ પાસે તત્ત્વજ્ઞાન જીવવા માટેની સતત સાધનાની અપેક્ષા રાખે છે. અર્થાત્ જ પરમાર્થને અહીં તો વ્યવહારમાં છતો ફરી બતાવવો પડે છે-આવો સમસ્ત તત્ત્વજ્ઞાનનાં શાસ્ત્રોનો અવિસ્મરણીય ધ્વનિ છે. સર્વોત્તમ જ્ઞાન, સર્વોત્તમ જીવનનું સર્જક હોવું જ ઘટે.

(૪)

ઉપલાં કારણે સહિષ્ણુતા અને વિચારોદ્ધારના પાયા ઉપર વિકસેલી તત્ત્વજ્ઞાનની સૃષ્ટિમાં એક પ્રકારની સર્વગ્રાહી દૃષ્ટિ જોવામાં આવે છે. ભારતવર્ષનું જો સૌભાગ્ય છે. જીવનમાં જ જો મૂળમાં ખંડવૃત્તિ ન હોય તો જીવન નિયામક અને પ્રેરક જીવનદર્શનમાં ખંડવૃત્તિ કયાથી

હોય ? આથી મોટે ભાગે કોઈપણ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્ર ખોલીએ તો તેમાં, પોતાના દર્શનની સ્પષ્ટતાને સિદ્ધ કરવા, બધાંય દર્શનશાસ્ત્રોના વિષયોની ચર્ચા હોય જ છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર ખોલો કે બાકીનાં બીજાં બધાંય શાસ્ત્રોના મતની સમીક્ષા તેમાં જોવાની મળે જ. આમ કોઈ એકાદ દર્શનના અભ્યાસીને પણ ઈતર દાર્શનિક વિચારોનો સ્પર્શ સહજ રીતે જ થાય છે.

વળી ભારતીય દર્શનો એટલે હિન્દુઓનાં દર્શનો એવો પણ અર્થ થતો નથી. ભારતીય દર્શન એટલે ભારતવર્ષમાં જન્મેલું, ઊછરેલું, સ્વીકારાયેલું કે તરછોડાયેલું દર્શન એવો અર્થ થાય છે. આથી કોઈપણ જાતિ કે સમુદાયમાં પ્રવર્તેલું દર્શનશાસ્ત્ર ભારતીય કહેવાય છે. આ ન્યાયે નથી સમજાતું ત્યારે મફતના અસંજ્જન સંઘર્ષો ઊભા થાય છે. અલખત એ બધાં દર્શનોમાંથી ઘણાં દર્શનોનાં દૃષ્ટવત્ત્વ સૌભાગ્ય હિન્દુ જાતિના તત્ત્વચિન્તકોને ફાળે જાય છે.

(૫)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, સત્યની શોધ માટેની અભંગ અને વ્યાપક શૌર્યગાથા છે. ભારતને, યુગો પૂર્વે, ભૌતિક વિજયની વ્યર્થતા દેખાઈ છે, અને આથી એના આત્માને પુરુષાર્થ કેવળ ભૌતિક વિજયની ગાથા ગાવામાં કેન્દ્રિત થયો નથી. પ્રાદેશિક વિજય અને વિસ્તારની પ્રબલ આકાંક્ષાથી પીડાતા દેશે જેમ યુદ્ધમાં પોતાના કસાયેલા સૈનિકોનાં હળને હોમી દે છે, તેમ સત્યના અનન્ત પ્રદેશની લિપ્સાથી ભારતવર્ષે, અધ્યાત્મ-યુદ્ધમાં—(સાધનામાં) કસાયેલા પોતાના નરવીરોની અભંગ હારમાળા આંતરયુદ્ધમાં હોમી દીધી છે. પરિણામે “સ્વમાવલિજયઃ શૌર્યેની અન્તિમ વ્યાખ્યા ઉપર તેઓ આવ્યા છે. ભારતવર્ષે યુગોના યુગો સતત સાધના કરી છે અને એ સાધનાના પરિણામરૂપે દાર્શનિક શાસ્ત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યા છે. પરિણામે માનવજીવનનાં કર્તવ્યઅંશમાં ભારતની પ્રતિભાએ નિરપવાદ નિષ્ઠા નિર્મા છે પણ મન્તવ્યઅંશમાં જે ઔદાર્ય, નિષ્પક્ષતા, સત્યપ્રેમ, મતનિષ્ઠા વગેરે જતાવ્યાં છે તેવાં બીજા કોઈપણ દેશે પોતાના સાંસ્કારિક ઇતિહાસમાં દર્શાવ્યાં હશે કે કેમ એ શંકા છે. ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું કોઈપણ શાસ્ત્ર ખોલીએ એટલે એ તત્ત્વચિન્તકોની ઉદાર મનોદશા, મતિવૈભવ, સહિષ્ણુતા, પ્રતિપક્ષીને પણ પૂરો ન્યાય આપવાની કુલીન તત્પરતા, તે તે મતોનો ચથાર્થ ઉપન્યાસ, અને કેળવાયેલી શિષ્ટતા જોવા મળે છે. દાર્શનિક વિચારોનાં નિરૂપણની એક મનોદશ શૈલી ભારતમાં વિકસિત થઈ છે. પોતાના પક્ષની ચથાર્થતા સાધવા પૂર્વપક્ષી સમર્થ રીતે પોતાની

દલીલો રજૂ કરતો દેખાય છે. પોતાના પક્ષનું સ્થાપન અને સિદ્ધાન્ત પક્ષનું ઉત્થાપન કે ખંડન કરતી દલીલોની વ્યવસ્થિત રજૂઆત હોય છે. પૂર્વપક્ષ ખોલે ત્યાં સુધી સામાન્ય રીતે સિદ્ધાન્તી કે ઉત્તરપક્ષી આદર્શ ઠાવકાપણું અને શાન્તિ, ધીરજ અને સહિષ્ણુતા જાળવતો હોય છે. ત્યાર બાદ જ સિદ્ધાન્તી પોતાના પક્ષનો ખયાવ સ્વસ્થતાથી અને પૂર્ણ શ્રદ્ધાથી કરતો જોવામાં આવે છે. પૂર્વપક્ષની તમામ દલીલોના ખંડનપૂર્વક પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરી, અકાલ્ય સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરે છે. આ પરિસંવાદ પદ્ધતિનું સર્વોત્કૃષ્ટ બિન્દુ ભગવાન લામ્બકારની શૈલીમાં પૂર્ણપણે જોવા મળે છે. એમાં દલીલ ઉપર દલીલોની સમર્થ રજૂઆત એક પછી એક પ્રમાણોનાં સમર્પણ, વગેરે દ્વારા શ્રવણ સાથે સાથે મનનની પણ જોગવાઈ થતી જોવામાં આવે છે. છેવટે સિદ્ધાન્તનું સંકલન શિષ્યને નિદિધ્યાસન અને સાક્ષાત્કારને માટે પણ પૂર્વભૂમિકા ઉપજાવી આપે છે. સિદ્ધાન્ત પ્રતિપાદનની રણિયામણી શૈલી દાર્શનિક સાહિત્યની એક આગવી સિદ્ધિ છે. પ્રત્યેક દર્શનમાં તેની પોતાની ગણાય એવી એક પૂર્ણતા જણાય છે. દરેક પોતાની રીતે પોતે સત્ય છે એવી છાપ જન્માવે છે. ખીલાંકુર ન્યાયે કલપર્યન્ત વિકસતી એ નિરૂપણ શૈલી શિષ્યને એક વિશિષ્ટ જીવનદર્શન દે છે.

(૬)

ભારતવર્ષની તાત્ત્વિક વિચારધારા બે વિશાળ માર્ગો વહે છે. તત્ત્વ વિચાર માટે 'દર્શન' શબ્દ સ્વીકારાયો છે. આથી એ વિચારધારા "આસ્તિક" અને "નાસ્તિક" દર્શનો-આવા બે વિભાગોમાં વહેંચાયેલી છે. વેદના પ્રામાણ્યને સ્વીકારનારી વિચારધારાને સામાન્ય રીતે આસ્તિક દર્શનો કહે છે. વેદનું પ્રામાણ્ય ન સ્વીકારનારી વિચારધારાને નાસ્તિક દર્શનો કહે છે. વેદના પ્રામાણ્યના સ્વીકાર કે અસ્વીકાર ઉપર જ આ ભેદ પડ્યા છે. આથી આસ્તિક દર્શનોમાં પણ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં માનવું જ જોઈએ એવો આગ્રહ સેવવામાં આવ્યો નથી. પરિણામે આસ્તિક દર્શનો પૈકી સાંખ્ય અને પૂર્વ મીમાંસા ઇશ્વરનો સ્વીકાર કરતાં નથી એવો એક જામ ઉત્પન્ન થયો છે.

અમને લાગે છે કે આ વાત ઠીક નથી. ઇશ્વરીય અસ્તિત્વ જ દર્શનોની આસ્તિકતાનું મૂળ છે. વેદના પ્રામાણ્યમાં તો માને પણ ઇશ્વરની અસ્તિ ન સ્વીકારે-આ વાત વહોતોવ્યાઘાત છે. કેમકે જો વેદ ઇશ્વરની જ વાણી છે-તેનું જ નિઃશ્વસિત છે, તો પછી નિઃશ્વસિતમાં તો માને, પણ જોનો એ નિઃશ્વાસ છે તેમાં તો ન માને-આવું માનવું મનાવવું સુસંગત

નથી પરસ્પર વિરોધી છે ઉપગત સાખ્ય અને મીમાંસા ઇન્દ્રિયો સ્વીકાર નથી કરતા એ વાત હજી વધુ વિચારણા માગે છે સૂત્રાર્થના લાપન કરવામાં ગૂંચનાઈ ગયેલી પ્રતિભા જ સાખ્ય અને મીમાંસાને અંગે આવું વિધાન કરી શકે બાકી અમારી સમજ અનુસાર તો સાખ્ય અને મીમાંસા પણ ઇન્દ્રિયો સ્વીકાર કરે જ છે તે તે પ્રમગે બ્રહ્મસૂત્રના માધનભાષ્યમાં આ સમર્થિત કરવાનો અમોએ વિનમ્ર પ્રયત્ન કર્યો જ છે

ઉપગત સાખ્ય અને મીમાંસા જે ભૂમિકા ઉપર જીવને પ્રસ્થાપિત કરે છે, તે ભૂમિકાએ એક ઇન્દ્રિય જ બાકી રહે છે, એમ તાત્પર્ય મીમાંસા કહે છે આમ છતાં ઇન્દ્રિયના વિષયમાં આ શાઓ મૌન જ પાળે છે એવો આશંકા એવનામાં આવે તો એ મૌનનો એક જ અર્થ, છં કે ઇન્દ્રિય કેવળ ચર્ચાનો નહીં, પણ મુખ્યત્વે અનુભવનો વિષય છે-આથી આન્તિક દર્શન તે છે જે મૂળમાં જ ઇન્દ્રિયને માનતું હોઈને ઇન્દ્રિયના નિશ્વાસરૂપ વેદ અને તેને અનુસરનારી સ્મૃતિમાં અવિચળ અને પ્રામાણિક વિશ્વાસ મૂકે છે આવા આસ્તિક દર્શનો ઘણા છે, પણ મુખ્ય અને પ્રસિદ્ધ એવા જ દર્શનો છે ન્યાય અને વૈશેષિક, સાખ્ય અને યોગ, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા (વેદાન્ત) આવા એ છ દર્શનોના નામ છે આ ઉપગત બીજા આન્તિક દર્શનો પણ છે પણ તેઓની મહુકારી ઉપયોગિતા જ જણાય છે આથી પ્રધાનપણે આ છ દર્શનો જ પ્રતિષ્ઠિત લેખાય છે

નાસ્તિક દર્શનોમાં, ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ દર્શનોનો અભાવેશ થાય છે

(૭)

આમ વેદના પ્રામાણ્યના સ્વીકાર કે અસ્વીકારના પાયા ઉપર દર્શનની આન્નિકતા નાન્નિકતાનો આધાર છે, તો વેદોનું ભારતીય જીવનમાં કયું સ્થાન છે એ પણ બાકી લેવું ઘટે ભારતની દૃષ્ટિએ વેદ ઇન્દ્રિયની વાણી છે આથી એ વેદવાણી અમાધિબાપા છે આથી વેદ પરમ આપ્ત છે પરમાત્માની વાણીમાં અનાખ્તતા હોઈ સહે નહીં માનવની મનિ ગતિને અનેક મર્યાદાઓ છે માનવમનિ અનેક પ્રકારની અગદ્ગિદ્ગી વીંધાયેલી હોય છે અને તત્ત્વજ્ઞ તો સમાધિનિષ્કામથી જન્મે છે માનવની વિશિષ્ટ મનિ તત્ત્વને આનમનાત ક્રિયામાં નિષ્ક્રમ નીવડે છે આથી અનિ મદ્ધાન માનવની મનિ પણ છેવટે માનવની જ હોઈને, એને પોતાના કળના વધુ વિશિષ્ટ પ્રમાણના આધારની જરૂર રહે છે માનવમનિને માટે “નિષ્કોપ”=કને દીના પર્યટ”ની જરૂર છે એવા કનોદીના પર્યટ ઉપર

કુન્દન અને કથીરનો પૂરો વિવેક થાય. દર્શનશાસ્ત્રો માટે વેદવાણી
 એ નિકષોપલ છે. બુદ્ધિદશાએ અન્નેક ગણાય એવા ભગવાન શંકરાચાર્ય
 જેવા પણ, વેદ સમક્ષ પોતાની મતિને માનો વેચી દે છે. ત્યારે વેદના
 પ્રામાણ્ય અંગે શંકા ન જ રહેવી ઘટે. આ માન્યતામાં કોઈ બુદ્ધિની
 શુદ્ધાત્મી ન વાંચે.—પણ અપરપ્રત્યક્ષ કરતાં પરપ્રત્યક્ષ વધારે સમર્થ છે
 એવી કબૂલાત વાંચે. ભારતને મન શ્રુતિ પરપ્રત્યક્ષ છે. અને આથી એ
 ઋતંભરા વાણી સમક્ષ, તર્કને શુગળાવ્યા કે અવરોધ્યા સિવાય ભારતવર્ષે
 શરણાગતિ સ્વીકારી છે. એ શરણાગતિ લઈને ભારતે કશું શુમાવ્યું નથી,
 બિલકુલ ધણું ધણું મેળવ્યું છે. ભારતની હાર્દિક, સાંકટ્પિક, ભાવનાત્મક
 અને સાંસ્કારિક એકતાના મૂળમાં વેદની આપ્તતાનો સ્વીકાર છે. એમાં
 એ સ્વીકારમાં—સમાધિમાં યતા સાક્ષાત્કારનાં ગહુમાન વાંચવાનાં છે. એમાં
 વ્યક્તિ કે સમષ્ટિની પ્રતિભાનાં વેચાણ કે શુદ્ધામખત નથી. વેદનાં
 સર્વોચ્ચ પ્રામાણ્યને જે સમજે નહીં તે કદાચ આ દેશને જ નહીં સમજી
 શકશે. વેદના અર્થોનું તાત્ત્વિક સૌન્દર્ય સમજવા માણવા માટે આ દેશમાં
 જ જન્મ લેવો પડે છે. પરદેશી વિદ્વાનોએ યદ્યપિ વેદના અર્થોને
 સર્વમુલભ કરવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્નો કર્યા છે છતાં સંકેત્યપૂર્વક પણ
 દૃઢતાથી કહેવું જ રહે છે કે તેઓએ વેદોને ન્યાય કરતાં વધુ અન્યાય જ
 કર્યો છે—ઈશ્વારપૂર્વક નહીં—પણ ભારતવર્ષની આધ્યાત્મિક સાધનામાં જ
 કાંઈક એવું છે જે અહીં જન્મ લઈએ, અહીં બિછરીએ, અહીંના સંસ્કાર,
 વાતાવરણ અને પ્રજાસિમાં શ્વાસ લઈએ તો જ પૂરું સમજાય છે. કદાચ
 બધા જ દેશો માટે આ સાચું હશે. આથી વેદ સમાધિજન્ય સાક્ષાત્કારના
 ઉદ્ધાસોને ઝીલતો હોઈને, અને જીવજાતના કટ્યાણ અર્થે એ પરમાત્માની જ
 પરમ આર્થ વાણી હોઈને, એ ઋતંભરા વાણીને તમામ આસ્તિક દર્શનો
 આપ્ત તરીકે સ્વીકારે છે. એ વેદને અનુમરનારી સ્મૃતિઓ પણ પ્રમાણરૂપ
 છે. એની વિરુદ્ધ જનારી શ્રુતિઓ કે સ્મૃતિઓ પ્રામાણિક નથી.

આ કારણે બધાય આસ્તિક દર્શનો, પોતે વેદમૂલક છે એ સિદ્ધ
 કરવામાં રહેજે ઉઠાસીન રહેતાં નથી. પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા તો
 વેદવાક્યોમાં જ વિહરે છે. જાકીનાં ન્યાયાદિ ચાર દર્શનો પણ વેદનાં
 પીઠબળવાળાં છે.

પણ આનો કોઈ એવો અર્થ નથી કે ભારતવર્ષને એક શબ્દ
 પ્રમાણ જ મંજૂર છે. માનવની સુમતિનો પૂરો આદર કરવો એ તો એનું
 સૂત્ર જ છે. છતાં અતિ પ્રશ્નોના ઉકેલે કેવળ અનાર્દ્ર તર્કને સ્થાન નથી.
 એવું આમાં સૂચન છે. બુદ્ધિનો મહુવૈભવ હોય છતાં કેટલાક પ્રશ્નો જ

એવા અટપટા હોય છે કે જે કેવળ બુદ્ધિ કે તર્કથી નહીં જ ઉકેલાય! અને બુદ્ધિની આ લાચારીની વેળાએ, સગવળ જેમ ભક્તને તેમ, શ્રુતિ એને ઉગારીને પેલે પાર લઈ લાય છે. આથી શ્રુતિ અહીં પ્રમાણની સામ્રાજી છે. એનું શાસન અનુલ્લંઘ્ય છે. એની વિરુદ્ધ લાય તેને નાસ્તિકનું બિરુદ મળે છે. ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધો આ અર્થમાં નાસ્તિક છે. પણ ખીલ એક દૃષ્ટિએ લેતાં, વેદબાહ્ય છતાં ય એ મતો તીર્થંકરાદિ અને મુગતાદિના બોલને તો માને જ છે! છતાં પ્રાચીન મર્યાદાઓને સ્વીકારીને અહીં વિચાર થતો હોઈને મર્યાદામાં નાસ્તિક દર્શનો અદ્યૌત જ છે.

(૮)

વેદવિદ્યામાં ખીજ સ્વરૂપે ખીલ સમસ્ત વિદ્યાઓ પુષ્પાયેલી ભેવામાં આવે છે. પરા અને અપરા વિદ્યાનો ભેદ, વેદમાં પણ પર અને અપર બંને દર્શનો છે એના સૂચક છે. પરાવિદ્યાઓથી દાર્શનિક શાસ્ત્રોનો જન્મ થયો છે.

ઉપરાંત બધાંય ભારતીય દર્શનોનો ભિન્નકાલિક નહીં પણ એક-કાલિક વિકાસ થયો લાગે છે. આ હ્રદીકત એક સરસ વાત સૂચવી લાય છે. મત્સ્યનાં અનેક પાત્રાંઓ હોઈ શકે છે, દૃષ્ટિબિન્દુની પણ વિવિધતા હોઈ શકે છે અને આથી સ્વપણનો પરંપરા ભેવામાં આવતો છતાં અહીં પરંપરાનો વિકાસ રૂંધાયો નથી. ભારતીય માનમની વિચાર-ઉદાસના અપૂર્વ છે. એ સૌને હવવા દઈને, સૌમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે એનો નિર્ણય કરવા દે છે. પરિણામે તત્ત્વદર્શન, હવન માથે જઠરાયેનું દોઈને, દર્શનશાસ્ત્રોના જન્મભૂમિ એક પ્રકારની આગલાહક, કુંજલપટાની સીરગના ભેવા મળે છે. પ્રત્યેક મન ખીલને ઉપકારક અને સહાયક થઈ રહે છે. જુદી જુદી દિશાઓમાંથી જુદી જુદી બળિમાં વહેતી છતાં નદીઓ જેમ ઉંચડે મામરજમા જ થાય છે તેમ આ દાર્શનિક વિચારધારાઓ, જુદી જુદી દિશાઓમાંથી નીકળી, જુદી જુદી વહેતી રેખાની છતાં ઉંચડે મધ્યસ્થાનનજા મહામારમાં મળી જતી ભેવામાં આવે છે. દરેક મન, પૂર્વપરિણિત રીતીના સ્વીકારને લઈને, પોતે જ પોતાનો પૂરા વિષેયક બને છે.

ઉપરાંત ભારતીય દાર્શનિક પ્રતિબંધી અવજન ગણ્ય થયેલી નિદિ તો જાણી જાણ જ છે. દર્શનશાસ્ત્રના વિકાસની એ એક અનોખી રીત છે. આ નિદિ ને મૂળ મરિચક મુરખદામક, બ્લાસને સમય કાનું દેઈને, જડને રેલાઈને ભવવગુ દોઈને, રમ્પિ રાજિયા બલને મરેડિને

ઉપકારક થતું હોઈને, વિચારસૈભવને વીણેલા, પસંદ કરેલા ચોક્કસ શબ્દો અને પરિભાષામાં સમાવતું હોઈને, ભાષાની કચકસરને પોષતું હોઈને, વિચારોની કડીઓને સાંધી આપતું હોઈને, વિદ્યાને પુસ્તકાધીન જ ન રાખતું હોઈને, અને સત્યની પરમોપાસના કરતું હોઈને ભારતીયભાષા વિકાસનું એક વિશિષ્ટ અને ચોક્કસ અંગ થઈ રહ્યું છે. દર્શનશાસ્ત્રો સૂત્રમાં લખાયેલાં હોય છે. આ રીતે ઢગેલાં સાહિત્યની થોડી મૂંઝવણ હોવા છતાં એ એક અનોખી સિદ્ધિ છે એમાં શક નથી. આ સૂત્રો ઉપર ભાષ્યો, ભાષ્યો ઉપર ટીકાઓ અને ઉપટીકાઓ-વૃત્તિઓ વગેરેનું એક વિસ્તૃત અને મનોરમ ઉપવન ભિલું થયેલું છે. પ્રતિભાશાળી જીવોના બુદ્ધિવિહાર માટે એ એક તપોવન કે નન્દનવન છે. સૂત્ર સાહિત્ય, ભાષ્યકારની બુદ્ધિને કસે છે, પ્રતિભાના વિહાર માટે અવકાશ દે છે, તાકિકતાને આવાહન દે છે, કલ્પનાના ઉદયન શક્ય બનાવે છે, અને 'સ્વ' ને સીંચવા માટે પણ અવકાશદાન કરે છે. અને આ રીતે દાર્શનિક સાહિત્ય રાષ્ટ્રીય પ્રતિભાનું કીડાંગણ થયું છે. એ બધાંયમાં એક પ્રકારનો ઈષ્ટસમન્વય, ભૂમિકાક્રમ અધિકારલેહનો સ્વીકાર, અને સાંસ્કારિક એકતાનાં સર્જન તરફ ઢોળાવ જોવામાં આવે છે.

(૯)

ભારતભૂમિમાં જન્મેલાં અને વિકસિત થયેલાં, બધાંય દર્શનશાસ્ત્રો, પછી તે આસ્તિક હોય કે નાસ્તિક-એક વિશાળ, સર્વસાધારણ આન્તરિક એકતાનાં અને સમન્વયનાં દર્શક છે. દૃષ્ટિ તેવી સૃષ્ટિ હોય છે. અને આથી સૃષ્ટિ, એની પાછળ કામ કરતી દૃષ્ટિની સૂચક છે. દૃષ્ટિ જો લબ્ય હોય, સત્ય હોય, તો સૃષ્ટિ લબ્ય અને દિવ્ય થયા વિના ન રહે. આપણાં દર્શન-શાસ્ત્રોમાં આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાની અમિટ છાપ જોવામાં આવે છે. ખીજી રીતે કહીએ તો આપણી સંસ્કૃતિ અને સભ્યતામાં દર્શનશાસ્ત્રોની પ્રભાવસુદ્રા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એક પ્રકારની નૈતિક અને આધ્યાત્મિક છાયા સૌ દર્શનોની સર્વસાધારણ-વિશિષ્ટ એકતા છે. એમાં જીવનને સાચી રીતે સમજવા માટે મંથન છે. જીવનનો જો કોઈ ઉદ્ધાર હેતુ હોય અને એ હેતુ જો સિદ્ધ થઈ શકે તો હોય તો તેની સિદ્ધિ માટે અહીં દાર્શનિક શાસ્ત્રોનો આદર છે. તત્ત્વજ્ઞાન સ્વર્ગમાં તો ખપમાં આવતું હશે પણ અહીં -આ ભૂમિ ઉપર જ્યારે આપણે જીવી રહ્યા છે ત્યારે તેનો વધારે ખપ છે. તત્ત્વજ્ઞાનના વિરહમાં સાચું જીવાય જ નહીં તેથી તત્ત્વજ્ઞાનનો વિકાસ થયો છે. આથી તો પ્રત્યેક શાસ્ત્રમાં પુરુષાર્થની વિચારણા જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન દ્વારા જો જીવન ઉજ્જવલ, સમૃદ્ધ અને આનન્દમય થતું હોય તો એની કિંમત છે. આથી તત્ત્વજ્ઞાન કંઠાસરજુ નથી-અજ્ઞ જળ વાયુ છે.

માનવ આત્માને ઐહિક સમસ્ત સુખ મળે તો પણ તેને તૃપ્તિ મળતી નથી. આપણી કલ્પના પણ હૃદયમયી બેઠે એટલું પ્રાકૃતિક સુખ અને ઐશ્વર્ય ભારતે ભોગવ્યું હતું. ધ્રુવાણતું આયુષ્ય અને ભોગની કલ્પના કરનાર પ્રજાની ભોગ ભોગવવાની કેવી ગજબનાકની લાલસા હશે એ સહેજે સમજી શકાય એમ છે. પણ એ ભોગમાં આત્માને છેવટનું, શાશ્વત, ચિરંતન, સદા ટકનારું—એકરૂપ અને એકરસ સુખ ન સાંપડ્યું અને સૌના અનુભવને ઉપનિષદના ઋષિએ વાચ્યા આપી એક જગત્સત આચકે આપ્યો કે—ન વિષ્ણુર્ન તર્પણીયો મનુષ્યઃ—પ્રાકૃતિક સુખોપભોગનાં સાધને આ આત્મા તર્પણીય નથી !! આ આચકાએ, પ્રકૃતિને પેલે પાર કાંઈ છે કે નહીં—કાંઈ અશ્વચ્ચ સુખરાશિ છે કે નહીં, એની શોધમાં ભારતીય આત્મા એકાગ્ર થયો, ગંગાવતરણની પેરે એ શોધ માટે પેઢી દર પેઢી અભંગ સાધના શરૂ થઈ. સેંકડો અને હજારો આધ્યાત્મવીરો એ શોધમાં હતાત્મા થયા. પણ ભારતનો આત્મા હિમત ન હાર્યો. છેવટે જેમ ભગીરથની તેમ ઋષિઓની એક પેઢીએ પ્રકૃતિની પેલે પાર વર્તનારાં તત્ત્વની શોધ કરી અને હિમાલયની માનો ટોચે ચડીને પોઠાયું કે—“વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમાદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્ । તમેવ વિદિત્વાડતિમૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિઘટેડ્યનાય—અને આ શોધનો જે પદ્ધતિસરનો ઇતિહાસ તે જ દર્શનશાસ્ત્રો છે.

અને આથી દુઃખત્રયના અસહ્ય આઘાતે જહાવરા બનેલા ભારતીય સત્યશોધકો કેવળ દુઃખના જ રાહણું કરતા નથી. અલબત્ત, દુઃખના આઘાતે જ સત્ય માટેની જિજ્ઞાસા ઉત્તેજિત થઈ છે. આને લઈને ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન નિરાશાના સૂર કાઢે છે એવી એક અપ્રામાણિક માન્યતા પ્રસરીલી છે. આ માન્યતા વિચારણીય છે. બલદું પ્રારંભે નિરાશાથી શરૂ કરતો ભારતીય તત્ત્વશોધક, અંતે જે શોધ લઈને આવે છે તે જોતાં તો એક ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન જ અમર આશાવાદી છે એવું સિદ્ધ થાય છે. આપણે ભૂગુ ઋષિ મરણવાની પેરે જીવનમાં તલરૂપશીં ફૂળકી ખારી, જીવનસાગરના મંથનનું કૌરતુલ રત્ન લઈ આવીને જગત સમક્ષ તાર સ્વરે પોકારે છે કે ધાનન્દાદ્ યય રત્નુ હમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે વગેરે ! ખીજે ઋષિ તો સામે સવાલ કરતાં પૂછે કે—કો દિ યય અન્યાત્ કાઃ પ્રાપ્ત્યાત્ યદેયઃ આકાશઃ માતન્દો ન સ્યાત્ ? આથી વિવાદમાંથી પ્રસાદમાં મંચાર કરાવતી દાર્શનિક વિચારધારા આનન્દ પર્યવસાયિની જ છે. આમ અનન્ત આશામયતા અને મહાનન્દની પ્રાપ્તિની શ્રદ્ધા ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનનું આધારજી લશણ છે. આપણે ત્યાં છુણા પર્યવસાયી નાટકો લખવાનો નિરોધ છે તે પણ આ બાબતમાં એક સમર્થ પૂરાવો છે. મૃત્યુમાં જીવન આનન્દનું ધામ છે એ આપણે રાષ્ટ્રીય અનિમ નિર્ણય છે.

આ ઉપરાંત પણ ભારતીય દર્શનશાસ્ત્રોનું એક ખીજું પણ સર્વ સાધારણ લક્ષણ જોવામાં આવે છે. આ લક્ષણ તે વિશ્વની શાશ્વત-શાશ્વીત ઋતુ આંતર-ન્યાય વ્યવસ્થામાં અવિચલ વિશ્વાસ. આ વિશ્વાસ વ્યક્ત કરવાની પરિભાષા જુદી હશે-કોઈક એને ઋતુ કહેતું હશે-તો કોઈ એને અદૃષ્ટ કહેતું હશે, કોઈક અપૂર્વ તો વળી ખીજે કોઈ તેને ખીજા નામે યોજાવતો હશે, પણ એ વિવિધ નામે સૌનો સ્વીકાર છે કે આ વિશ્વની નીચે, અંદર કોઈ અજ્ઞેય, શાશ્વત, વિશ્વસ્થ મંગળ તંત્ર કામ કરે છે. એક આવાંકને છાડીને આ પ્રતીતિ સૌ દર્શનશાસ્ત્રોમાં જોવા મળે છે. કર્મ અને કર્મના ફળની ઋતુ વ્યવસ્થા તરીકે પણ આને આપણે સ્વીકારી શકીએ. નામુક ક્ષીયતે કર્મ—એ તો અહીં સર્વસ્વીકૃત સિદ્ધાંત છે.

વળી કર્મના નિરપવાદ કાયદાનો અહીં સર્વકૃત સ્વીકાર છે. કર્મની બાંધક અને વિરોધક શક્તિમાં સૌનો એકધારો વિશ્વાસ છે. કર્મમાંથી કોઈ છટકી શકતું નથી. કર્મના નિરપવાદ કાયદો વર્તે છે. તોજ વિશ્વ વ્યવસ્થા સમજાવી શકાય છે. એવું જ ન હોય તો વિશ્વ એક અનન્ત અન્ધાધૂંધીનો જ ઇતિહાસ હોત. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી. વિશ્વની બધીય ઘટનાઓ વ્યવસ્થિતપણે વર્તતી દેખાય છે. સૌને કર્મનુસાર જ પ્રાપ્તિ થાય છે એવી શોધ છે. આ કર્મ જ આત્માનાં અમરત્વને પણ સિદ્ધ કરે છે. એ કર્મ જ આત્માનાં સ્વરૂપબોધ કરાવવે દારૂપ થાય છે. સંચિત, પ્રારબ્ધ અને ક્રિયમાણ એવી ત્રણ અવસ્થાઓમાં કર્મ વિલક્ષ્ય છે. જન્મ જન્મ-ાન્તરમાં એકઠાં થયેલા અને ભાવિમાં ફલોન્મુખ થનારાં કર્મો તે સંચિત; આજુ દેહે પ્રતિક્ષણ કરતાં કર્મો તે ક્રિયમાણ; વર્તમાન જીવનમાં ફલદાને પ્રવૃત્ત કર્મો તે પ્રારબ્ધ, સૌ આટલું માને છે. પણ આ માન્યતા અહીંજ અટકતી નથી કર્મના નિરપવાદ કાયદાના બાંધનમાંથી માનવ ધારે તો મુક્તાત્મા થઈ શકે છે—આ વાતનો સ્વીકાર અહીં કરાયો છે. અને આ નાનીસૂની વાત નથી. આત્મજ્ઞાને સંચિત કર્મો ભરમ થઈ શકે છે, ક્રિયમાણનો લેપ લાગતો નથી અને પ્રારબ્ધને ભાગવવાની એક તટસ્થ શક્તિ મળી શકે છે. આ રીતે જોતાં સૌ જાતે જ જાતના ઉદ્ધાર કે અવપાત માટે જવાબદાર છે એ જોઈ શકાય છે. કૃત કર્મના માનવ સ્વામી નથી; પણ અકૃત-હુલ જે કરવાનો આરંભ નથી થયો તે બાળતનો એ સ્વામી છે. આમ એના સ્વાતંત્ર્યનો પણ સ્વીકાર છે, ઉપરાંત કશું કરાય જ નહીં એ મનોદશા તોષાય એવી પ્રાકૃતિક પરિસ્થિતિ જ નથી. આથી કરવું તો પડશે જ. આથી પ્રત્યેક નવીન કર્મ કરે છે તેના ઉપર કર્મની બાંધકતા કે મોચકતાનો આધાર છે. આ પરિસ્થિતિને લઈને કર્મ કરવા

છતાં તેનો લેપ ન જ લાગે એ રીતે કર્મ કરવાની કળાની શોધ થઈ. એ શોધના મૂળમાં આત્મજ્ઞાન-સમ્યક્ જ્ઞાનજ રહેલું છે. ગીતાજીએ અનાસક્તિયોગ જગત સમક્ષ રજૂ કરી આ પ્રશ્નનો સુખ અંત સાધ્યો.

આત્મા કર્મબંધનમાંથી છૂટી શકે છે, એ પોતાને ઈષ્ટ એવું લાવિ નિર્માણ કરી શકે છે-આ શું એાછા સમાધાનની વાત છે? “માનવ ધારે તો મુક્ત થઈ શકે છે-આત્માના પ્રબોધે”-આ અમર સંદેશ, કર્મનું સર્વસ્વીકૃત તત્ત્વજ્ઞાન આપે છે.

કર્મકળના દાતા તરીકે સૌ શાસ્ત્રો ઈશ્વરને કદાચ નહીં સ્વીકારતાં જણાય-પણ કર્મ કળે છે-એ હકીકત જ ખૂબ અગત્યની છે. કર્મકલદાને કોણ અધિકૃત છે એ તો સૌ શાસ્ત્રો પોતપોતાની પ્રતિભા પ્રમાણે નિર્ણયિત કરે છે. અહીં તો કર્મનું કળ છે એમ સૌ શાસ્ત્રોનો સ્વીકાર છે એ ખતાવવા જ પ્રવૃત્તિ છે.

વળી બંધન અને મોક્ષના કારણ અંગે પણ સૌ શાસ્ત્રોનો એક જ મત છે. અજ્ઞાન બંધનનું અને જ્ઞાન મોક્ષનું કારણ છે. અજ્ઞાન કયાંથી આવ્યું-એનું સ્વરૂપ શું છે, કેવી રીતે એ વર્તે છે, કેવી રીતે બાંધે છે-આ પ્રશ્નો જુદા છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાન, તેનો આકાર, સ્વરૂપ, શક્તિ, પ્રભાવ વગેરેને લગતા પ્રશ્નો પણ નોખા છે.

ઉપરાંત જ્ઞાન સાક્ષાત્કારાત્મક-અનુભવાત્મક હોવું જોઈએ એ વાતમાં પણ સૌનો અવિવાદ છે. બદ્ધ આંખોની ફેરીનો રસ નહીં મળે, રત્નના પ્રભાએ ઘાસ નહીં બળે. અનુભવસૂનાં, પોપટિયાં જ્ઞાને, અજ્ઞાન અને તેની સંતતિના શ્રાદ્ધનો સમય નણક પણ નહીં આવે.

આ કારણે તાત્ત્વિક અનુભૂતિ માટે પ્રત્યેક દર્શનશાસ્ત્ર સાધનાનો નિર્દેશ કરે છે. સૌ સાધનામાં સંયમ સર્વસાધારણ તત્ત્વ છે. ઉપરાંત તત્ત્વસાક્ષાત્કાર માટે યોગની અનિવાર્યતા સ્વીકારી છે. વિરાગ અને અભ્યાસ પણ સર્વ સાધારણ જોવામાં આવે છે. આ રીતે જોતાં સમન્વયે કે આર્વાકથી માંડીને તે વેદાન્ત પર્યન્તનાં તમામ આસ્તિક નાસ્તિક દર્શનશાસ્ત્રો, અનુભવમાં પરિણમનારાં તત્ત્વજ્ઞાનની આરાધનામાં દત્તાંજલિ છે. જ્યાંય દર્શનો મોક્ષાનુગામિની એક અલંગ સોપાન ઝેણી છે. આર્વાક જે તેનું પ્રથમ પગથિયું હોય તો વેદાન્ત તેનું ચરમ પગથિયું છે.

(૧૦)

આ ઉપરાંત, દેશ અને કાળનાં આનન્દ્યથી ભારતીય દર્શનકારો પ્રભાવિત થયેલા દેખાય છે. તેજોવત્સરથી પણ ન મપાય એવું છે આ

પ્રજ્ઞાઠ પ્રજ્ઞના એક પાદનું વર્ણન કરતા છાદોચ્ચ ઉપનિષદને એક ઋષિ કિન્નોલ કરી જોડે છે કે-અનન્તવાનુ નામ ! ! વળી કાગના આનન્ત્યનો સુમ્પટ ખ્યાલ આપવા પ્રજ્ઞાનો દિવસ, લાખો માનવીય વર્ષોનો ણનાઓ છે અને વળી દેશ અને કાગનું લામતુ આ આનન્ત્ય, વિશ્વના પડદા પાછળ વર્તતા તે મહાતત્ત્વના તો રોમ કૂપને પણ ભરી શકતું નથી ! મન અને મતિને લકવામય કરી મૂડે એવી આ વિશાળ કંપના ભારતીય માનમમા મહાય વર્તમાન છે આના પગ્ગિામે ભૌતિક પદાર્થો કે જીવનની લગભગ શૂન્ય કિંમત ચૂકવવામા સૌ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ એકમત છે મહાજીવનનો આત્માદ લેવા માટે, ભૂમાવિહારી થવા માટે, અપમાથી ઉઠમણા-વિરાગ થવો જ જોઈએ દૃષ્ટનષ્ટમા રુધાર્ધ ન જ રહેવું ઘટે, એવો સૌ દર્શન ગ્રથોનો એકસૂરે પોકાર મલગાય છે કદાચ આ આનન્ત્યનો ખ્યાલ જ શાશ્વતની શોધ માટે પ્રેરક બન્યો હશે જે હોય તે, પણ અનન્તની પરિભાષામા વિચાગ્વાની કિંમત કરતું માનવ જેવું એક બધી રીતે સાન્ત અને પાગળુ જનું, અભિનન્દનને પાત્ર છે વન્તમગો હિ નાગાના શ્લઘ્યો ગિરિવિદારણે-એવું એને કહેવું જ પડે ખરે ! અમાપને માપવાનો, અનન્તને સાન્તની બાથમા લેવાનો, ભૂમાને અપથી પકડવાનો, અમર્ત્યને મર્ત્ય દ્વારા ગૃહીત કરવાનો, સત્ને અસતથી આત્મસાત કરવાનો હું સલા પૂર્વક પ્રયત્ન કરતો તત્ત્વજ્ઞાની વીર, વિશ્વના શાશ્વત અભિનન્દને પાત્ર છે

(૧૧)

આમ સૌ દાર્શનિક શાસ્ત્રોના અવિરોધી સામાન્ય લક્ષણોને સંક્ષેપમા રજૂ કર્યા બાદ એ બધાયની અતિદૂક વિશેષ છણાવટ કરવી યોગ્ય છે વેદાન્તીને માટે બાપીના બધાય દર્શનો પૂર્વપક્ષી છે આથી પૂર્વપક્ષને અન્યાય ન થાય તે માટે પણ તમામ માન્ય દર્શનશાસ્ત્રોનું મૂળ સ્વરૂપ, વિકાસ, વિચારસરણિ અને સિદ્ધાન્તો બહુવા રહે છે આ બધાયનું વિસ્તૃત વિવેચન યદ્યપિ યોગ્ય છે, પણ અથ વિસ્તારભયે, મ કોચ કર્યે જ છૂટકો છે

(૧૨)

આસ્તિક દર્શનો ઉપર આવીએ તે પહેલા નાસ્તિક દર્શનોનો દૂક પરિચય કરી લઈએ એક અગત્યના દૃષ્ટિબિન્દુનું પુનરાવર્તન કરતા સંકોચ નથી થતો શકરનું અદ્વૈત એ તત્ત્વજ્ઞાનના મહામંદિરનું ચમકીલું શિખર છે તો ચાર્વાકનો મત તેનું પહેલું પગથિયું છે શકર જે આત્મા છે, તો ચાર્વાક દેહ છે દેહ વિનાનો આત્મા કે આત્મા વિનાનો દેહ વ્યર્થ છે આથી તટસ્થપણે વિચાર કરનારને સમજશે કે બધાય વાદો સાક્ષાત્કારની

અંતિમ સર્વોચ્ચ ભૂમિકાએ પહોંચ્યાકનારાં જોવાનોની અલંગ પરપરા માત્ર છે. પૂર્ણસત્યને પારખવાનો, બધાંય પાશાંજોથી પામવાનો, માનવ-મનિનો એ ધન્યતમ અને નિષ્કળતમ પ્રયોગમાત્ર છે. આ પ્રયોગનો કદી અંત નહીં આવે. આ પ્રયોગ કદી અટકનાર નથી. જ્યાં સુધી છે તેવી જ જગદ્વ્યવસ્થા રહેશે-અને એ બદલાય એવાં કોઈ ચિન્હ પણ નથી-ત્યાં સુધી તત્ત્વજ્ઞાન માટેની અદ્ભુત અને ધર્મ્ય જિજ્ઞાસા, પ્રાચીન અર્વાચીન તમામ વાદોના અનુયાયીઓને પેદા કરશે જ. આથી કોઈવાદ નિન્દ્ય નથી. સ્વીકાર્ય છે કે નહીં તે બીજી વાત છે. બાકી ધન્યવાદાર્હ તો બધા જ છે.

(૧૩)

આર્વાક દર્શન . . .

તત્ત્વજ્ઞાનની નીસરણીનું આર્વાક દર્શન પહેલું પગથિયું છે. આર્વાકને લોકાયતિક પણ કહેવામાં આવે છે. વાણીમાં અતિ ચારુ પણ વિચારની પ્રોઠ ભૂમિકાએ અતિ ણિહામણો હોવાને લઈને એને “આર્વાક” નામ મળ્યું છે. લોકોને એ રોજીંદા ખોરાકની પેરે કુદરતી રીતે જ ભાવતો હોઈને એ લોકાયતિક કહેવાય છે. આર્વાકવાદ શીખવો પડતો નથી. માનવમાં રહેલાં “પ્રાણીને” લઈને એ કેવળ સ્વાભાવિક છે. આ વાદની દૃષ્ટિ ખૂણ જ કુદરતી છે. અવિકસિત દૃષ્ટિને પ્રત્યક્ષ તેટલું જ સાચું લાગતું હોય તો તેમાં તેનો શો વાંક ? અને માનવજાતિના મોટા ભાગની દૃષ્ટિ આજે પણ, યુગોના થર ઉપર થર વીત્યા છતાં પણ, અવિકસિત જ રહી છે. ઉપરાંત જગતની રચના જ એટલી અદ્ભુત અને વિચિત્ર છે, કે આર્વાકથી માંડીને અભૂતિ-વાદ સુધીના તમામ વાદોને સમર્થિત કરવાનાં નિમિત્તો અને કારણો એ પૂરાં પાડે છે. આથી આર્વાકની નજરમાં એકમાત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ જ વિશ્વસ્ય છે. પ્રત્યક્ષ હોય તેજ સહજ રીતે મનાય. અપ્રત્યક્ષમાં માનવાની કે શ્રદ્ધા મૂકવાની કોઈ જરૂર નથી એમ એને લાગે છે. આર્વાકના મતે પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં અનુમાન કે શબ્દપ્રમાણ છલના અને અનાપ્તતાનાં જનક છે. એની દૃઢ સામાન્ય મતિ તો પ્રત્યક્ષ સિવાયનાં બીજાં પ્રમાણોને આપી શકે નહીં !

અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આપણી સામે વર્તી રહેલું સ્પષ્ટ વિશ્વ દેખાય છે. આ દેખાય છે એ જ અને એટલું જ સત્ય છે. અને આથી પૃથ્વી, પાણી, પ્રકાશ અને પવન-આ ચાર ભૂતો જ જગતનાં સર્જન માટે જવાબદાર છે. આ ચાર ભૂતોનો સરવાળો, બાદબાકી, ગુણાકાર અને ભાગાકાર જ આ સમસ્ત સૃષ્ટિ છે.

આ ભૂતો ઉપરાતનુ માનવમા કોઈ આત્મા નામનુ તત્ત્વ છે એ વાત પણ ચાર્વાકને માન્ય નથી હેલુ જ આત્મા છે હેલુથી ભિન્ન કોઈ આત્મા નથી “ હુ જાણું, હુ પાતળું ” વગેરે અનુભવો પણ હેલુથી વ્યક્તિરિક્ત કોઈ આત્મા નામની વસ્તુ નથી એમ જ સિદ્ધ કરે છે ગ્રાણીઓમા ચેતન દેખાય છે પણ એ ચેતન તો ચાર ભૂતોના મિશ્રણનો જ એક ધર્મમાત્ર છે—કાર્યમાત્ર છે—આવિષ્કાર માત્ર છે ઉપગત જડમાથી ચેતનનુ સર્જન પણ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મમનથી શકાય છે કારણમા અનુપસ્થિત ધર્મો પણ ડેટવાડ મયોગોમા, કાર્યમા ઉપસ્થિત થતા દેખાય છે પૃથ્વી વગેરે ચારે ભૂતોમા સ્વરૂપે કોઈ ચેતન નથી પણ તેમનો સંયોગ થાય છે ત્યારે મૂળમા નથી એવો ચેતનરૂપ ધર્મ, એમના વિશિષ્ટ મિશ્રણમાથી જીવને છે પાન-કાથો અને સૂનો ત્યારે મળે ત્યારે તેમના ઘટક અવયવોમા મૂળમા જ જે લાવાશ નથી, તે જીવન્તી દેખાય છે શેરડીના ઝિકળતા રમમાથી આમવ જન્મી શકે છે અને તે દ્વારા જે માદમ્તા મૂળમા શેરડીના રસમા નથી જ તે જન્મતી જોવામા આવે છે જડ પદાર્થોમાથી ચેતનની ઉત્પત્તિ આ દૃષ્ટાન્તો નીરાતે મમનવે છે ઉત્પન્ન થયેલુ ચેતન શરીર વિમર્જને ઊડી જાય છે આ વાત પણ એમ જ સિદ્ધ કરે છે કે ચેતન નામનો કોઈ સ્વતન્ત્ર પદાર્થ નથી શરીરના ભાવાભાવે ચેતનનો ભાવાભાવ જોવામા આવે છે આથી મોતની સાથે બધાય હિસાબ પતી જાય છે મૃત્યુ બાદ એવુ કોઈ શેષ તત્ત્વ નથી જે કૃતકર્મનુ ભોગવનાર હોય આથી આત્મા નામની વસ્તુ છે, તે મૃત્યુ બાદ પણ રહે છે, અને તે કૃતભોક્તા છે—આ બધીય વાતો વાહ્યાત્ છે ઈશ્વર નામનુ તત્ત્વ પણ ઈપનાભીતનુ ધર્તીગમાત્ર છે સૃષ્ટિનો કોઈ ઈશ્વર નામનો સર્જક નથી ચાર ભૂતોના ચાટચિહ્ન સ્વયમેવ થતા મસર્ગે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે થયા કરે છે અને આથી મૂર્ખ અને ભોળા લોકો જ નીતિ વગેરેની વાતો કરે છે, યાગાદિ ધર્મ વગેરેની ક્રિયામા તત્પર થાય છે, મર્યા બાદની સ્વર્ગ, મોક્ષ કે એવી ખીણ કોઈપણ કંપના, ભ્રમિત મનના વિકપનો માત્ર છે વેદો ધૂર્ત લોકોએ ઉદરપોષણ માટે જ રચ્યા છે ભોળાઓ જ એ વેદોમા વિશ્વાસ મૂકે! આથી જીવનનુ જો કોઈ સર્વોત્તમ ધ્યેય હોય તો ખાના-પીના ખેવના—મજા કરવી એ જ છે ઈન્દ્રિયોના ભોગોને જતા કરવા એ અવવ મૂર્ખતા છે પશુઓ ચાવી જશે માટે વાવણુ જ નહીં એવો ભય અધ્ધવના ઓથમીરાજ રાજે આથી નીગતે આત્મસિ ભોગ ભોગવવા-ક્ષણ જત્વા અપિ ઘૃત તો પિતેત્—આ આ મતનુ જીવનદર્શન છે ખીજુ શુ હોઈ શકે અને આ વાદની હામી ઉડાવવા જેવુ નથી મહાવેદાન્તી પણ પ્રચ્છન્ન ચાર્વાક હોવાનો સભવ છે

(૧૪)

જૈન દર્શન

જૈન મતદર્શન પ્રાગૈતિહાસિક જોવામાં આવે છે. પ્રાચીન ગુરુ પરંપરાએ આજ સુધી એ મત અલંગપણે ચાલી આવે છે. એમાં ચોવીસ તીર્થંકરો એટલે કે મુક્તાત્માઓનો સ્વીકાર છે. તીર્થંકરો દ્વારા આ મત વિસ્તર્યો છે. તે પેકીના છેલ્લા તીર્થંકર તે ભગવાન મહાવીર છે. એમનું જ ખીજું નામ વર્ધમાન છે. ભગવાન જુદાના એઓ લગભગ સમકાલીન હતા.

જૈન મત ત્રણ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે. આ ત્રણ તે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને આગમ. પ્રત્યક્ષ ઉપરાંત અનુમાન અને આત્મ પ્રમાણરૂપ આગમ, સમ્યક્ દર્શનનાં સાધન તરીકે માન્ય છે. આગમ તરીકે તેઓ વેદવાણીને સ્વીકારતા નથી. તીર્થંકરની વાણીને તેઓ પ્રામાણિક માને છે. તીર્થંકરો, સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન તરીકે સ્વીકારાયેલા હોઈને, તાત્ત્વિક વિષયમાં તેમનો ખોલ છેવટના પ્રમાણ તરીકે મનાય તો તે સમજી શકાય છે.

આ પ્રમાણોના આધારે તેમણે તત્ત્વમીમાંસા આદરી છે. ચાર મહાભૂતો ઉપરાંત આકાશનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારાયું છે. તે ઉપરાંત કાળ અને ગતિ અને સ્થિતિના કારણરૂપ ધર્મ અને અધર્મનો પણ સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે.

જૈનોનો મતિવૈલવ આથી પણ ઘણો આગળ ચાલે છે. ભૂત ભૌતિક પદાર્થો ઉપરાંત સજીવ પ્રાણીમાત્રમાં આત્મા છે એવી તેમની માન્યતા છે. આ આત્મા પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનની પેઠકમાં આવી શકે છે. વળી ચેતન, અચેતનનું કાર્ય નથી. પણ ચેતન એક ભિન્ન પદાર્થ જ છે. ચેતન વિદ્યા જડ વર્તી ન શકે એમ પણ સ્વીકારાયું છે.

ઉપરાંત જૈનમત અનેકાત્મવાદી છે. જેટલાં શરીર તેટલા આત્માઓ છે. વૃક્ષાદિમાં તો આત્મા છે જ પણ ધૂળના કણમાં આત્મા હોય છે. વળી ણધા આત્માઓનું ચેતન એકસરખું વિકસિત હોતું નથી. પ્રત્યેક આત્મા અદ્વપન્ન અને અદ્વપશક્તિ જ છે. પરંતુ આ અદ્વપન્ન અને અદ્વપશક્તિ આત્મામાં સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ થવાની અનન્ત શક્યતા છુપાયેલી છે.

આત્માના વિકાસ કે રૂંધન માટે કર્મો જવાબદાર છે. કર્મોધીન આત્માને અનાત્માનું બંધન વળગે છે. કર્મ મુક્ત આત્મા, અનાત્મામાંથી છૂટી સ્વરૂપમાં વિરાજે છે. તીર્થંકરો જીવ-મુક્તિની પ્રતીતિ કરાવે છે. સમ્યક્ જ્ઞાન, સમ્યક્

દર્શન અને મમ્યક આગ્નિ-આ મુદ્રિના ઉપાયો છે ઉપગત અહિંમા, મત્ય, અન્તેય, પ્રદ્યયર્થ અને અપગ્નિહ-આ પાત્રના વર્તનમા અવતાન માટે પૂર્ણ આગ્રહ ગણવામા આવે છે, જેનો ઈશ્વરમાં માનતા નથી, પણ ઈશ્વરીય શુભાની તીર્થ કરોમા જ પ્રતીતિ પામેવા હોઈને, તેમને જ જીવનના અનુ કુળીય આદર્શો લેખે છે ઈશ્વરને મ્યાને આ મતમા તીર્થ કરોનો અભિપ્રેક છે પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા અને મહાનુભૂતિનો એમા મુખ્ય ધ્વનિ છે

સ્યાદ્વાદ જેન દર્શનનુ એક આગવુ મૂલ્યવાન વિચારગત છે સ્યાદ્વાદ વિશ્વના વિચારનિધિમા જેન દર્શનોનો મહાન ક્ષણો છે મુદ્રિની વિચિત્રતા અને તત્ત્વની અદ્ભુતતા બોતા સ્યાદ્વાદ ભારે નિરાગ્રહી અને સત્યદર્શનના સમક્ષ પ્રાસાઓને મન મૂકીને સ્વીકારનારો લાગે છે નિરીશ્વરવાદી હોવા છતાં તત્ત્વજ્ઞાનના ક્ષેત્રે જેન દર્શનનો અમૂલ્ય ક્ષણો છે,

(૧૫)

ખોદ્દ દર્શન

ખોદ્દ દર્શનના મૂળમા ભગવાન જુદના ઉપદેશો છે એ ઉપદેશો ખીજરૂપ છે જન્મ-મૃત્યુ-જરા-વ્યાધિ વગેરેના સાર્વત્રિક દર્શને આધાત પામેલુ રાજકુમાર સિદ્ધાર્થનુ કુવીન હૃદય, મહાભિનિષ્ક્રમણ કરી, વિશ્વના દુખના નિવારણના ઉપાયની શોધમા પ્રવૃત્ત થયુ હતુ ઉગ્ર અને દીર્ઘ તપશ્ચર્યાને અતે એઓ પ્રખુદ થયા એમનો પ્રબોધ વિશ્વનો આધ્યાત્મિક વાગ્મે જાન્યો ભગવાન જુદે, જુદ થયા પછી, જગત સમક્ષ આગ આર્ય મત્યો ઉચ્ચાર્યા, હુનિયામા દુખ છે, દુખનુ કારણ છે, એનુ નિવારણ શક્ય છે, એ નિવારણનો ઉપાય છે-આ છે એ આગ આર્ય મત્યોનો આકાર

આ પછી “કુલત્રયાભિષાત” મો દર્શનોને માન્ય જ છે અનુભવનો અપવાપ શક્ય નથી કાર્યકાળનો નિરપવાદ નિયમ, દુખનુ કારણ છે, એ વાતને સિદ્ધ કરે છે ‘અકસ્માત્’ ભમ માત્ર છે અને સૌની ઉત્પત્તિ અને અસ્તિ બે કારણવશાત્ જ છે, તો દુખ તેમા અપવાદ કેમ હોઈ શકે? નિર્નિમિત્ત-વ્યયભૂ વસ્તુ ડોપોવકલ્પત હોય, હકીકતમા ન દોઈ શકે અને આથી દુખનુ પણ કારણ છે જ અને તે કારણ તે જન્મ-અજન્મ્યાને દુખ નથી જન્મેવાને મુખ નથી જન્મમાં કારણભૂત છે તૃષ્ણા. તૃષ્ણાની જન્મભૂમિ છે અજ્ઞાન આ અજ્ઞાનનો બે નોંશ થાયે તો ‘હિન્ને મૂલે નવ પત્ર ન શાલા’, ન્યાયે સમન્ત દુખોનો અભાવ થાય ક્ષરણના અભાવે કાર્યનો સ્વયમેવ અભાવ થાય જ આમ દુખ છે, તેનુ

નિવારણ પણ શક્ય છે એથી આર્થ સત્ય તે હું જ નિવારણના ઉપાય અંગે છે આ ઉપાય તે બુદ્ધ દર્શનનો પ્રસિદ્ધ અષ્ટ માર્ગ મમ્યક દૃષ્ટિ, સમ્યક વાડ, સમ્યક કર્માન્ત, સમ્યક આજીવ, સમ્યક વ્યાયામ, સમ્યક સ્મૃતિ, સમ્યક સમાધિ, આ ઉપાયોના આચરણે અજ્ઞાનની નિવૃત્તિ થતા તત્ત્વજ્ઞ સમસ્ત હું જોની નિવૃત્તિ થયા વિના ન રહે પૂર્ણતાની એ ગ્થિતિનું નામ છે નિર્વાણ

ભગવાન બુદ્ધનું જીવનકાર્ય જોતા એક વાત અષ્ટ તરી આવે છે એમને દાર્શનિક બિદ્ધાન્તોની સૂક્ષ્મ ચર્ચામાં એણે રમ દેખાય છે એમના જીવનનો પ્રધાન સૂત્ર, માનવજાતિના અજ્ઞાનજન્ય હું જો ટેવી રીતે હું થાય, એમા ટેન્દ્રિત હુંતો આથી ભગવાન તથાજાત વ્યવ કોઈ દાર્શનિક અથ રચવાની ખટપટમાં પડ્યા નથી છતાં એમના જેવા સિદ્ધાર્થ જગદ્ગુરુના ઉપદેશમાંથી દાર્શનિક સાહિત્યની રચના માટેની સામગ્રી વિપુલ પ્રમાણમાં મળી રહે છે એમના ઉપદેશનું મનન કરતાં જે પાત્ર વાતો તરી આવે છે હા ત, વસ્તુમાન કાર્યકાળ લાવે સુબદ્ધ છે આથી કોઈ સ્વયંભૂ તત્ત્વ કોઈ શકતું નથી, સમસ્ત વસ્તુઓ ક્ષણપરિણામી છે, આથી કોઈ શાશ્વત ગ્થિય તત્ત્વના અસ્તિત્વને અવકાશ નથી આ કારણે આત્મા કે ઈશ્વર જેવા કોઈ ગ્થિય તત્ત્વની ભાજ્યક્રમમાં કિતરવાનો અર્થ નથી આમ છતાં જીવનની મતતતા હોય છે આવું જીવન ગત જન્મના બીજનું પરિણામ છે, તો ભાનિ જીવન વર્તમાન જીવનના કર્મમાંથી અકુચિત થયા વિના રહેતું નથી કર્મનો નિયમ નિષ્પવાદ છે છતાં મમ્યક દર્શન દ્વારા એ કાયદો આગળી રાખાય છે આ વિચારધારામાંથી એમના અનુયાયીઓને દાર્શનિક શાસ્ત્રો રચવાની સામગ્રી મળી રહી છે આથી એમના નિર્વાણ બાદ, દેશ પરદેશોમાં એમના શિષ્યોએ, એમના ઉપદેશના પાયા ઉપર, મતમતાન્તરોથી ભરપૂર દાર્શનિક વિચારમંદળી વિકસિત કરી છે તે પૈકી ચાર વિચારધાગ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનમાં વધારે બાણીતી થઈ છે એ ચાગનું અતિ મહત્ત્વ સ્વતંત્ર નીચે સુજ્ઞાન છે -

(૧) માધ્યમિક અગર તો શૂન્યવાદ

આ મત પ્રમાણે જગત શૂન્ય-મિથ્યા છે ચિત્ત અને ચૈત્ય=બાહ્યા વ્યન્તર પદાર્થો ભ્રમનો જ દેવગ વિવાસ છે સર્વ શૂન્ય, સર્વ શૂન્ય, સર્વ શૂન્ય જ છે સર્વ દશિક, સર્વ દશિક, સર્વ દશિક જ છે આથી જ એને શૂન્યવાદ કહેવામાં આવે છે

(૨) યોગાચારઃઅગર તો વિજ્ઞાનવાદ

આ મતાનુસાર બાહ્ય પદાર્થો અસત્ છે બાહ્ય જગત મનનું જ વૃદ્ધ ચિત્ર માત્ર-છે વિચારનું વિસ્તરીકરણ માત્ર છે એ ચિત્તનો જ અદ્ભુત વિલાસ છે ચિત્ત તેટલું સત્ય છે ચિત્ત વ્યતિરિક્ત ચૈત્ય પદાર્થોની કોઈ હુન્તી નથી

(૩) સૌત્રાન્તિક વાદ

આ મત ચિત્ત અને ચૈત્ય બન્ને પદાર્થોને સત્ માને છે બે બાહ્ય=ચૈત્ય પદાર્થો ન હોત તો કોઈ પણ પદાર્થનું દર્શન નિર્નિમિત્ત જ થવું ઘટે પણ આપણું ચિત્ત ગમે ત્યાં વાધને બેઠું શકતું નથી આથી વાધ મનમાં નથી ઊતરે વાધના દર્શને વાધનો વિચાર સ્ફુરે છે, તેનું નિમિત્ત વાધ નામનો કોઈ બાહ્ય પદાર્થ છે એ જ છે ચિત્તમાં વાધના વિચારનું નિમિત્ત, બાહ્ય હકીકતનાં વાધનું અનુમાન જ હોય છે આથી ચિત્ત બાહ્ય ચૈત્ય પદાર્થોનું અનુભૂત અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે આથી ચિત્ત અને ચૈત્ય બાહ્ય-આભ્યન્તર પદાર્થો સત્ છે આ પ્રયોગે આ વાદને બાહ્યાનુભેયવાદ પણ કહે છે

(૪) વૈભાષિક વાદ

સૌત્રાન્તિક મતની પેરે આ મતમાં પણ બાહ્ય-આભ્યન્તર પદાર્થોની સત્તા સ્વીકારવામાં આવે છે પણ બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનના નિમિત્ત અગે એમાં તદ્દાવત માન્યો છે બાહ્ય પદાર્થોનું અસ્તિત્વ વિચારાનુભેય નથી પણ પ્રત્યક્ષ જ છે કેમકે બે વિચારાનુરૂપ બાહ્ય પદાર્થ પ્રત્યક્ષ ન હોત તો તેનું વિચારમાત્રથી અનુમાન અશક્ય હોત

આમ બૌદ્ધ દર્શનનું અતિ સરોપમાં નિરૂપણ થયું ઉપરાંત ધર્મની દૃષ્ટિએ બૌદ્ધ મત બે વિભાગમાં વહેંચાયેલ છે એ બે પ્રકારે તે નિષ્કા અગર તો માર્ગદર્શન છે તેમાંના એકનું નામ છે હીનયાન, ખીજાનું નામ છે મહાયાન પહેલાં બે વાદોનો મમાવેશ મહાયાનમાં થાય છે છેલ્લા બેનો હીનયાનમાં સમાવેશ થાય છે નિર્વાણના પ્રયોજન અગે જ આ બે લેહો છે હીનયાન, વ્યક્તિગત દુઃખની નિવૃત્તિને જ નિર્વાણનું લક્ષ્ય માને છે મહાયાન સમપ્રિની દુઃખ નિવૃત્તિ જ નિર્વાણનું સાધ્ય છે એમ માને છે

(૧૬)

ન્યાય દર્શન

ન્યાયશાસ્ત્રના પ્રણેતા છે મહર્ષિ ગૌતમ, આ વિચારસરણિ તર્કાનુ-પ્રણીત છે ન્યાયદર્શન સમ્યક્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે ચાર પ્રમાણોનો

સ્વીકાર કરે છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન અને શબ્દ. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોના સંતિકર્ષે જન્મતું સમ્યક્ જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ; પ્રત્યક્ષને આધારે થતું અપ્રત્યક્ષનું વ્યાપ્તિજન્ય સમ્યક્ જ્ઞાન તે અનુમાન. સાદૃશ્ય દ્વારા જન્મતું સમ્યક્ જ્ઞાન તે ઉપમાન. આસવાક્યજન્ય સમ્યક્ જ્ઞાન તે શબ્દપ્રમાણ. આ ચાર પૈકી પ્રત્યક્ષ તો સર્વવિદિત જ છે. અનુમાન પ્રત્યક્ષના આધારે અપ્રત્યક્ષનું જ્ઞાન હે છે. આથી અનુમાનની પ્રક્રિયામાં પક્ષ-સાધ્ય-વ્યાપ્તિજ્ઞાન વગેરે અનિવાર્ય છે. દૃષ્ટાન્ત તો પ્રસિદ્ધ જ છે. “અયં પર્વતઃ વહ્નિમાન્ ધૂમવત્સ્વચાત્, યન્ન યન્ન ધૂમસ્તન્ન તન્ન વહ્નિઃ, યથા મહાનસે અયં તથા તસ્માત્ તથા” પર્વત ઉપર અગ્નિ છે. આ વિધાનમાં પક્ષ છે પર્વત, સાધ્ય છે અગ્નિ; જ્યાં જ્યાં ધૂમાડો ત્યાં ત્યાં અગ્નિ જોવામાં આવે જ છે—આ છે વ્યાપ્તિ જ્ઞાન. સમર્થક દૃષ્ટાન્ત છે રસશાળા (રસોડું) તેમાં ધુમાડો જોવામાં આવે છે, આથી પેલાં સાહુચર્યાના નિયમે ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ. અહીં દૂરના પર્વત ઉપર વર્તતો અગ્નિ પ્રત્યક્ષ નથી. અપ્રત્યક્ષ છે. છતાં ધુમાડો અને અગ્નિ વચ્ચેના સાહુચર્યાનો નિયમ હોઈને, એ વ્યાપ્તિ જ્ઞાનના બળે પર્વત ઉપર ધુમાડો જોઈને નિરાંતે કહી શકીએ કે ત્યાં અગ્નિ હોવો જ જોઈએ. અનુમાનની ખૂબી એ છે કે એના દ્વારા મળેલું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષની કસોટીએ ચડે ત્યારે ખોટું ન પડવું જોઈએ. અને અનુમાન જો યોગ્ય હોય તો એ ખોટું નથી જ નીવડતું. અનુમાન પ્રમાણ ઉપર આપણાં જીવનના મોટા ભાગનો સુખ્ય વ્યવહાર હોય છે. પ્રત્યક્ષ કરતાં પણ માનવને અનુમાનમાં વધારે વિચરવું પડે છે. આપણી ઇન્દ્રિયોનું અસ્તિત્વ પણ અનુમાનિત જ છે. ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થોની માપણીમાં તો અનુમાન અનિવાર્ય જ છે.

ઉપમાનમાં સાદૃશ્યજન્ય જ્ઞાન હોય છે. ગાય જેવો ગવય નામનો પ્રાણી છે એમ કહીએ એટલે ગાયના જેવો જ ખીજો દોઢ પદાર્થ જોતાં તેમાં ગવયનું આપણને ભાન થાય છે. ગાય અને ગવય વચ્ચેનું સાદૃશ્ય—આ ભાન માટે જવાબદાર હોય છે.

આપ્તોકિતજન્ય યથાર્થ જ્ઞાનને શબ્દપ્રમાણ કહેવામાં આવે છે. ન્યાયશાસ્ત્ર વેદને આસપ્રમાણ તરીકે સ્વીકારે છે. આથી એ અસ્તિત્વ શાસ્ત્ર છે.

ન્યાયશાસ્ત્ર જ્ઞેય-પદાર્થોમાં આત્મા, શરીર. ઇન્દ્રિયો, તેમના વિષયો, બુદ્ધિ, મન, પ્રવૃત્તિ, મનોદોષો પુનર્જન્મ, સુખદુઃખની વેદના, દુઃખ અને અપવર્ગનો સમાવેશ કરે છે. શરીરોદિના બધેનોમાંથી સુકૃતિને જ આ

શાસ્ત્ર પણ ચરમ ધ્યેય તરીકે સ્વીકારે છે. એ જ પરમપુરુષાર્થ છે એમ માને છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે આત્મા શરીરાદિથી ભિન્ન છે. શરીર ભૌતિક પદાર્થોના મેળો છે. મન સૂક્ષ્મ પરિમાણવાળું—અવિભાજ્ય અને શાશ્વત છે. આત્માને માટે બાહ્ય પદાર્થોની અનુભૂતિ માટે એ પરોક્ષ અને સાક્ષાત્ બન્ને રીતે સાધન છે. આથી એને અંતઃકરણ પણ કહેવામાં આવે છે. ઇન્દ્રિયોની પ્રણાલિકા દ્વારા બાહ્ય પદાર્થો આત્મા કને પહોંચે છે અને આમ થાય ત્યારે તે પદાર્થોના જ્ઞાનનો ગુણ તે ધારણ કરે છે. આવું જ્ઞાન એ નૈમિત્તિક ગુણ હોઈને આત્યન્તિક મોક્ષની અવસ્થામાં એ જ્ઞાન ગુણ આત્મામાં હોતો નથી. આત્મા વિભુ પરિમાણયુક્ત છે. સર્વવ્યાપી છે. અવિનાશી અને શાશ્વત તત્ત્વ છે. એ કર્તા અને લોકતા છે. મિથ્યા-જ્ઞાન, રાગ, દ્વેષ, વગેરે આત્માને સદસત્ કર્મમાં પ્રેરે છે. ધર્માધર્મનો અંત્ય કરાવે છે. જન્મમૃત્યુ વગેરે અપાવે છે. આ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મોક્ષ ત્રિવિધદુઃખની નિવૃત્તિમાત્ર છે. દુઃખ નિવૃત્તિ જ મોક્ષ છે, સુખપ્રાપ્તિ નહીં. કારણ કે સુખ શબ્દ દુઃખ સાપેક્ષ જ છે.

અનુમાનથી આ શાસ્ત્ર ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે અને સિદ્ધ કરે છે. જગત્ની ઉત્પત્તિ વગેરેનું એ નિમિત્ત કારણ છે એમ એ માને છે. શાશ્વત પરમાણુઓ, દેશ, કાળ, આકાશ, મન અને આત્માઓ દ્વારા પરમાત્મા સૃષ્ટિ કરે છે. આ સૃષ્ટિસર્જન જીવના શુભાશુભના ભોગ અર્થે કર્માનુસાર થાય છે. જીવાત્મા અદ્યપણ અને અદ્યપશક્તિ હોઈને સૃષ્ટિ સર્જને અશક્ત છે. આથી કોઈ સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ, કર્તુમકર્તુમન્યથા-કર્તુ સમર્થ ઇશ્વર હોવો જ જોઈએ.

ઉપરાંત સૃષ્ટિનું સર્જન ઇશ્વરના કોઈ સ્વાર્થે નહીં પણ પરમાર્થે જ છે. જીવ જાતના હિતાર્થે ઇશ્વરની આ નિઃસ્વાર્થ પ્રવૃત્તિ છે. ઉપરાંત સૃષ્ટિ કર્મસાપેક્ષ હોઈને એમાં એકલું સુખ જ નહીં દુઃખ પણ હોય છે. અને આથી ઇશ્વર નિર્દોષ છે. જીવહિતેથી પરમાત્માના કારુણ્યે આજે અગર તો કલ્પના અંતે પણ પ્રત્યેક જીવ સુક્ષ્માત્માના યથે જ, આમ આ શાસ્ત્રની મંગલ માન્યતા છે.

(૧૭)

વૈશેષિક દર્શન

વૈશેષિક દર્શનના પ્રણેતા છે મહર્ષિ કણ્વાદ. ‘ઉલૂક’ એમનું બીજું નામ છે. ન્યાય સાથે એનું ઘણું સામ્ય છે. એનો પણ ચરમ પુરુષાર્થ સુક્ષ્મ જ છે.

આ દર્શન સાત પદાર્થોનો સ્વીકાર કરે છે. દ્રવ્ય; ગુણ; કર્મ; સામાન્ય; વિશેષ; સમવાય અને અલાવ-આવાં એ પદાર્થોનાં નામ છે.

તે પૈકી દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મનો આધાર છે છતાં તે બન્નેથી ભિન્ન છે. દ્રવ્યમાં નવ પદાર્થોનો સ્વીકાર છે. પાંચ મહાભૂતો, દેશ, કાળ, મન અને આત્મા-આટલાં દ્રવ્યો છે.

પૃથ્વી, પાણી, પ્રકાશ, પવન, અને પરમાકાશ-આ પાંચ ભૂતોનાં બનુકર્મે, ગંધ, રસ, રૂપ, સ્પર્શ અને શબ્દ એ ગુણ છે. આકાશ સિવાયનાં ચાર ભૂતો પોતપોતાના પરમાણુઓમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. પરમાણુ એટલે દ્રવ્યનું સૂક્ષ્મતમ, અદૃશ્ય, નિત્ય, અવિલામ્ય એકમ. આ પરમાણુઓ સ્વયંભૂ અને નિત્ય સિદ્ધ માનવામાં આવે છે. આકાશ, દિશા અને કાળ આ ત્રણ દ્રવ્યો અપ્રત્યક્ષ છે. આ બધાય, એક અનન્ત અને સર્વવ્યાપ્ત છે. મન નિત્ય પદાર્થ છે. એ અણુ પરિમાણુ છે. મન આત્મા માટે સમસ્ત અનુભૂતિઓનું સાધન છે. પરિમાણુ અણુ હોઈને મનને એકી વખતે અનેક અનુભવ થઈ શકતા નથી. પણ કોઈ પણ પળે કેવળ એક જ અનુભવ થઈ શકે છે. આત્મા નિત્ય અને વિભુ છે. અનુભૂતિમાત્રનું એ એકાચતન છે. હું મુખી-દુઃખી વગેરે અનુભૂતિઓ મન દ્વારા આત્માને થતી હોઈને પ્રત્યાગાત્માની આભ્યંતર પ્રતીતિ થાય છે. આત્મા સાથે જ પરમાત્માનો પણ વિચાર કરી લેવાયો છે. પરમાત્મા અગર તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ કાર્યજગત ઉપરથી અનુભિત થાય છે. નિત્ય પરમાણુઓ દ્વારા પરમાત્મા જગત્ સર્જે છે. પરમાણુઓના સંયોગ વિયોગ દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ લય વગેરે સમસ્ત શકાય છે. સ્વનન્તરપણે પરમાણુઓની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ ન થઈ શકતી હોઈને, તેમની પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિનું મૂળ ઈશ્વરદેહમાં જોવાનું શકે છે. મુલ્યમાન પ્રાણીઓનાં કર્મોનુસાર પરમાત્મા, પરમાણુઓનું નિયમન અસાધન વગેરે કરે છે. જીવલક્ષણના અદૃષ્ટ લોભને અનુકૂલ થાય એ રીતે પરમાત્મા પરમાણુઓ દ્વારા જગદ્વ્યવસ્થા કરે છે. અને આ રીતે ઈશ્વર વ્યવસ્થાઓ ગમતપી શકાય છે.

ગુણ મહા દ્રવ્યાધારે હોય છે. એટલે કે તે દ્રવ્યવૃત્તિ છે. દ્રવ્ય સ્વવૃત્તિ છે, એટલે કે સ્વાધારે હોય છે. ગુણોનો ગુણ કે કર્મ હોવાં નથી. આવાં ચોખ્ખાં ગુણોની વિશેષિકશાસ્ત્ર ગણના કરે છે.

કર્મ શબ્દ અનિવાર્યક છે. ગુણની પેદા કર્મ પણ દ્રવ્ય વૃત્તિ છે. એવાં કર્મોનાં પાંચ પ્રકાર છે, કૌટુંબી; અર્ચાપણ; આકૃષ્ટિ; પ્રેમાભ્યુ અને મનિ.

સામાન્ય એટલે જાતિ; ગોત્વ એટલે સામાન્ય જાતિ; ગો એટલે વ્યક્તિ; જે એક અને સૌ વ્યક્તિમાં રહે, અને વ્યક્તિના ભાવાભાવથી પર રહે તે જાતિ; વ્યક્તિના ભાવાભાવે, ભાવાભાવ ન પામતી હોઈને જાતિ નિત્ય છે. એટલે કે ગોત્વરૂપી સામાન્ય નિત્ય છે.

વિશેષ એટલે જે બધી રીતે સરખી લાગતી વસ્તુઓ વચ્ચેનો આત્યન્તિક ભેદ બતાવનારું નિમિત્ત. જે સમાન વસ્તુઓ વચ્ચેનો ભેદ સામાન્ય રીતે આપણે અવધયો શુભો વગેરે દ્વારા સમજી શકીએ છીએ. પણ પૃથ્વીનાં જે પરમાણુઓ વચ્ચે જ ભેદ કરવાનો આવે ત્યારે એ કેવી રીતે કરવો એ કઠિન થઈ રહે છે. જે પરમાણુઓ “જે” છે એ જ બતાવે છે કે તેમનામાં કોઈક વસ્તુગત તફાવત હોયો જ નોઈએ. જે એમ ન હોય તો તેમનાં દ્વિત્વને સમજાવી ન શકાય. વિશેષ તે વસ્તુ છે જેના દ્વારા શાશ્વત દ્રવ્યોની વસ્તુગત વિશેષતા કે વ્યક્તિત્વ પકડાય છે. આ “વિશેષ” નામના પદાર્થના સ્વીકારને લઈને જ આ શાસ્ત્રને વૈશેષિક એવું નામ મળે છે.

સમવાય એટલે નિત્ય સંબંધ. સમગ્રતાની દૃષ્ટિએ જોતાં વસ્તુ તંતુઓમાં હોય છે જ. આ તંતુઓ અને વસ્તુ વચ્ચેનો જે નિત્ય સંબંધ તે જ સમવાય સંબંધ છે. જાતિ અને વ્યક્તિ, સાવધન અને નિસ્વધન, શુભકર્મ અને દ્રવ્યમાં વર્તનારો આ નિત્ય સંબંધ તે જ સમવાય.

અભાવ એટલે વસ્તુનો પ્રતિષેધ. “અહીં સાપ નથી,” “પેણું પુધ્પ રાતું નથી,” ચોખ્ખાં પાણીમાં ગંધ નથી—આવાં વિધાનોમાં, સાપ, રતાશ અને ગંધની અસ્તિત્વો નિષેધ હોય છે. આને અભાવ કહેવામાં આવે છે. આ અભાવના વળી ચાર ભેદો છે. પ્રાગભાવ; પ્રધ્વંસાભાવ; અત્યન્તાભાવ; અન્યોન્યાભાવ. ઉત્પત્તિ પહેલાં માટીમાં ઘડો હોતો નથી. ઘડાતું માટીમાં ન હોવાપણું એટલે પ્રાગભાવ. ઉત્પન્ન ઘડો નષ્ટ થતાં ઘડાનો જે અભાવ વર્તાય છે તે પ્રધ્વંસાભાવ. અનન્ત ભાવિમાં પણ ગયેલો ઘડો પછે ન ફરતો હોઈને એને અત્યન્તાભાવ કહેવામાં આવે છે. એક વસ્તુનો બીજી વસ્તુમાં સદાનો અભાવ હોય છે—વાયુમાં રૂપનો સદાય અભાવ હોય છે—આવા અભાવને અત્યન્તાભાવ કહેવામાં આવે છે. ઉપરાંત જે વસ્તુઓનો પરસ્પરમાં અભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવ. ઘટમાં પટ નથી હોતો, પટમાં ઘટ નથી હોતો. આમ પરસ્પરમાં પરસ્પરનો અભાવ એટલે અન્યોન્યાભાવ.

મોક્ષ-ધર્મ-વગેરેને અંગે નૈયાયિકોના જેવીજ વૈશેષિકોની માન્યતા છે.

(૧૮)

• સાંખ્ય દર્શન

સાંખ્ય શાસ્ત્રના મૂળ દૃષ્ટા અને પ્રવર્તક છે જગવાન કપિલ મુનિ. આ દર્શન મૂળમાં બે પદાર્થોને સ્વીકારે છે. એ બે તે પ્રકૃત અને પુરુષ. સૃષ્ટિકાર પ્રકૃતિ અને પુરુષના જ્ઞાન માટે પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને અપ્તિ આ ત્રણ પ્રમાણ છે. તે પૈકી પ્રકૃતિ વિશ્વ-સમસ્ત કાર્યનું મૂળ છે. જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય પ્રકૃતિનું પરાક્રમ છે. આ પ્રકૃતિ અનાદિ અને અનન્ત છે. પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગ-મોક્ષ માટે તેની પ્રવૃત્તિ છે. અનાદિ અવિદ્યાને લઈને પ્રકૃતિ અને પુરુષનો સંયોગ થાય છે. એ આવિધક સંયોગને લઈને, પુરુષના ભોગાપવર્ગાર્થે પ્રવર્તતી પ્રકૃતિ, મહત્ -અહંકાર-પંચતન્માત્રા અગિયાર ઇન્દ્રિયો અને પંચમહાભૂતરૂપે પરિણામ પામે છે. જે પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજના સિદ્ધ થઈ જાય છે તેને માટે પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરા અટકી જાય છે. બાકીના પુરુષો માટે તો તેની પ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ જ હોય છે. આ પ્રકૃતિનાં તેવીસ પરિણામો જ સૃષ્ટિ છે. પ્રકૃતિ ત્રિગુણાત્મિક છે. સત્, રજસ અને તમસ એવાં એનાં-ગુણોનાં નામ છે. સર્જનાન્મુખ ગુણોને પ્રકૃતિ અને વિસર્જનાન્મુખ ગુણોને પ્રધાન કહેવામાં આવે છે. પ્રકૃતિ ગુણોની વિષમાવસ્થા તો પ્રધાન તંત્રની સામ્યાવસ્થા છે. આથી મૂળ પ્રકૃતિ જ બધા કારણાર કહે છે.

પુરુષ સ્વરૂપે ચેતન છે. આથી સાક્ષી, ઉદાસીન-અકર્તા-અભોક્તા જ છે. આવા છતાં અવિદ્યાને લઈને બુદ્ધિ સાથે જાણે તદ્રૂપ થઈને પ્રાકૃતિક તાંડવનું પોતાનામાં આરોપણ કરીને વર્તે છે. આથી એને જન્મમરણ જરાના ત્રાસ આવે છે. એની દુર્દશાનો પાર રહેતો નથી. વિવેકજ્યાતિ-જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે એ સપરિવાર અવિદ્યાની ચૂકમાંથી છૂટે છે ત્યારે પોતાના મૌલિક સ્વરૂપમાં અવસ્થિત થાય છે. આ સ્વરૂપાવસ્થાન જ મોક્ષ છે. કૈવલ્ય છે. ઉપરાંત શરીરે શરીરે આત્મા જુદો છે. અર્થાત્ પુરુષ બહુત્વનો સ્વીકાર છે. પ્રત્યેક પુરુષનું મૌલિક સ્વરૂપ એકરૂપ જ છે. પ્રકૃતિના છંદમાંથી છૂટવાને માટે વિવેકજ્ઞાન ઉપાય છે.

ગુણના તારતમ્યે સાંખ્યશાસ્ત્ર બુદ્ધિના આઠ પ્રકારો સ્વીકારે છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વિરાગ, ઐશ્વર્ય એ સાત્ત્વિક બુદ્ધિનાં સ્વરૂપો છે. અધર્મ, અજ્ઞાન રાગ અને અનૈશ્વર્ય-એ તામસ બુદ્ધિના સ્વરૂપો છે. આ આઠ ભાવો પણ

કાર્યકારણ ભાવે સંકળાયેલા છે. ધર્મ ઐશ્વર્યનું અને વૈરાગ્ય જ્ઞાનનું મૂળ છે. આમ છેવટે ધર્મ અને જ્ઞાન જ રહે છે. આ બેમાં પણ ધર્મ, પૂર્ણ વિવેકજ્ઞાનને જન્માવી સાર્થક થાય છે. આ જ્ઞાનરૂપે પરિણત પ્રકૃતિ પોતે જ પોતાને ધર્માદિ સાત ભાવબંધનમાંથી મુક્ત કરે છે. અંતિમ ભૂમિકાએ પરવૈરાગ્ય દ્વારા જ્ઞાનમાં પણ અલંબુદ્ધિ જન્માવીને પુરુષને પોતાના સ્વરૂપ સૌભાગ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આમ સાંખ્યદર્શન અનુસાર પુરુષ મૂળમાં જ નિત્ય મુક્ત ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે. વચલા ગાળામાં અવિદ્યાને લઈને દેહેન્દ્રિયાદિના બંધનમાં જાણે કૃસાય છે. ભોંગાપવર્ગ દાતા પ્રકૃતિ, પોતે જ પુરુષને એ બંનેનો સ્વાદ ચખાડી, સ્થયં નિવૃત્તિ પામે છે. આમ પ્રવૃત્તિ અને નિવૃત્તિ બંને પ્રકૃતિની જ છે. પુરુષ તો સંત્તિધિમાત્રે સખ પામે છે.

સાંખ્ય નિરીશ્વરવાદી છે એમ ઘણા વિચારકો માને છે. ઈશ્વરની સિદ્ધિ અસિદ્ધિમાં સાથે જ એ પડતું દેખાતું નથી. પણ પુરુષને એ, જે અવસ્થામાં સ્થાપે છે ત્યાં પુરુષનો પરમાત્મભાવ જ પ્રકટેલો હોય છે. અનુભવ ભૂમિકાએ સ્વયમેવ ઈશ્વરદર્શન થતું હોઈને, ઈશ્વર અંગેનું આ શાસ્ત્રનું મૌન એના ઈન્કારના અર્થમાં લેવાયું લાગે છે.

(૧૯)

—: યોગદર્શન :—

ભગવાન પતંજલિ મુનિ યોગશાસ્ત્રના પ્રણેતા અગર તે સંસ્કર્તા છે. આ દર્શન એના પ્રસાદ ગુણ, વિષયની અતિ વ્યવસ્થિત અને બીજાંકુર ન્યાયે વિકસતી કુલાન્ત વિચારસરણી માટે પ્રસિદ્ધ છે. યોગદર્શન સાંખ્યગોત્રી છે. સાંખ્યની સમસ્ત પરિભાષા એ સ્વીકારે છે. એક જ વાતમાં એ સાંખ્યથી જૂઠું પડતું દેખાય છે અને તે ઈશ્વરતત્ત્વના સ્વીકાર અંગે. આથી એને સૈશ્વર સાંખ્ય પણ કહેવામાં આવે છે.

વિચારને આચારની ભૂમિકા ઉપર ઉતારવાની સાધના નિરૂપણમાં યોગદર્શનની મહત્તા છે. પ્રકૃતિ, પુરુષ અને પરમાત્મા આ ત્રણેય તત્ત્વોનો સાક્ષાત્કાર કરી, હેયોપાદેયનો નિર્ણય દર્શાવી, પ્રકૃતિના બોળામાંથી

પુરુષને ઊંચકી, પરમાત્માના ઉછરંગમાં એને રમતો કેવી રીતે કરવો એનું સરસ નિરૂપણ આ શાસ્ત્ર કરે છે. દૃષ્ટાનું સ્વરૂપમાં અવસ્થાન યોગને અધીન છે. પ્રમાણ, વિપર્યય, વિકલ્પ, નિદ્રા અને સ્મૃતિરૂપી ચિત્તની પાંચ વૃત્તિઓનો વૈરાગ્ય અને અભ્યાસ દ્વારા નિરોધ એટલે યોગ છે. અપર અને પર નામના બે વૈરાગ્યો પૂર્વક, યમનિયમાદિના દ્વીર્ધકાળ, નિરંતર, સત્કાર પૂર્વકના અભ્યાસના સેવને, સંપ્રજ્ઞાત અને અસંપ્રજ્ઞાત યોગ જન્મે છે. સંપ્રજ્ઞાત સમાધિ પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ ઈશ્વર દર્શનનો ઉપાય છે.

તત્ત્વદર્શન માટે યોગ બે ઉપાય છે તે એ 'યોગ' પણ અષ્ટાંગ છે. યોગનાં આઠ અંગો તે યમ-નિયમ-આસન-પ્રાણાયામ-પ્રત્યાહાર-ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. તે પૈકી અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ-આ પાંચ યમો છે. શૌચ, સન્તોષ, તપ સ્વાધ્યાય-અને ઈશ્વર પ્રણિધાન આ નિયમો છે. જીવનના આ દશ મહાકાયદાઓ છે. તે બધામાં પણ અહિંસા સૌ કાયદાઓનો એક કાયદો છે. યમનિયમના આચરણ સિવાય યોગની સિદ્ધિ થતી નથી. આસન અને પ્રાણાયામ દ્વારા ઇન્દ્રિયોના વિજયની પરમ ઉચ્ચ ભૂમિકા મળે છે. તેને પ્રત્યાહાર કહે છે. ધારણા-ધ્યાન અને સમાધિ યોગનાં અંતરંગ છે. ચિત્તનો દેશ-અન્ધ એટલે ધારણા ધારણાના વિષયમાં સાત્વિક ચિત્તની સરૂપ વૃત્તિઓનો અવિચિત્ત પ્રવાહ એટલે ધ્યાન. ચિત્તમાં ધ્યેયના આવેશે, કેવળ ધ્યેયનું જ લાન રહે-ચિત્તની એવી પુરમસાત્વિક અવસ્થા તે સમાધિ. આ સમાધિના વેધક પ્રકાશ સમક્ષ ત્રણમાંથી એકે તત્ત્વ દિગંજર થયા વિના રહી શકતું નથી. સ્વરૂપમાં શાશ્વત વિહાર યોગનું ધ્યેય છે. એ દ્વારા જ જીવન-મુક્તિ અને તેના દ્વારા વિદેહ મુક્તિ પ્રકટે છે. યોગદૃષ્ટિએ, સ્વરૂપાવસ્થિતિ જ મોક્ષ છે.

મહાત્મા પતંજલિએ ઈશ્વરને પુરુષ વિશેષ તરીકે સ્વીકાર્યો છે. કલેશ-કર્મ-વિપાક અને આશયથી ત્રણે કાળમાં એ પુરુષ વિશેષ અસ્પૃષ્ટ છે. એ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ છે. કાળથી ન જોડાતો હોઈને બ્રહ્મા વગેરેનો પણ એ શુદ્ધ-જ્ઞાન દાતા છે. આ પરમેશ્વરનું પ્રણવ-ૐ-નામ છે. આ નામનો

જાપ અને નામીનાં સ્વરૂપ-શક્તિ-ગુણ વગેરેનું સદૃશ્ય ચિન્તન, સહબુ સહિત વ્યાધિ વગેરે અન્તરાયોને ઓગાળે છે અને પ્રત્યગાત્માનો સાક્ષાત કરાવી યોગીને કૃતાર્થ કરે છે.

અપર અને પરના ભેદે વૈરાગ્યના બે પ્રકાર છે. અપર વૈરાગ્યમાં મૈત્રી વગેરે ચાર મહાભાવનાઓનું ક્ષાન્ત ચિન્તન, પરિપક્વ દોષોથી અપરિપક્વ દોષોનું પૃથક્કરણ, સંસ્કારરૂપે મનમાં રહેતા દોષોનું પ્રક્ષાલન અને પરિણામે દિવ્ય કે અદિવ્ય વિષયોની ઉપસ્થિતિમાં ચિત્તની હેયોપાદેયશૂન્ય સ્થિતિ-તટસ્થતાનો સમાવેશ થાય છે. આ પ્રક્રિયાને જ યતમાન, વ્યતિરેક, એકેન્દ્રિય અને વશીકાર સંજ્ઞા કહે છે. પરવૈરાગ્ય જ્ઞાનની અતિ પ્રસન્ન અવસ્થા છે. એ વૈરાગ્યમાં આત્મ દર્શનને લીધે, પ્રકૃતિ ઉપર થતી વિતૃષ્ણાને સમાવેશ થાય છે. આને લઈને આત્મા પરમાત્માના દર્શન માટે યોગ્ય બને છે. પ્રકૃતિ સ્પર્શે મેલાં થયેલાં ચેતનને ચોખ્ખું કરવાની પ્રક્રિયા જ યોગ છે. ચોખ્ખું થયેલું ચેતન જ સ્વરૂપ છે.

(૨૦)

—: પૂર્વ મીમાંસા-દર્શન :—

વેદ ત્રણ કાણ્ડોમાં વિભક્ત છે. કર્મકાંડ, ઉપાસના કાંડ અને જ્ઞાન કાંડ. તે પૈકી વૈદિક કર્મકાંડના કઞ્ઞીરવડની ઘટાને વ્યવસ્થિત કરવા, તેની ઉપયોગિતાને સ્પષ્ટ કરવા, કર્મકાંડની કલ્યાણિતાનું શાસ્ત્રીય સ્થાપન કરવાના મૂળ ઉદ્દેશે પૂર્વમીમાંસા અસ્તિત્વમાં આવી છે. મહાત્મા જૈમિનિ, એ દર્શનના પ્રણેતા છે. વૈદિક કર્મકાંડનું તથ્ય લોકલોચ્ય કરવા માટે એ દર્શનને પણ પોતાની ગણાય એવી તત્ત્વશોધ અને ચર્ચા કરવાં જ રહ્યાં. કર્મમીમાંસાને પણ યથાર્થ દૃષ્ટિનું પીઠબળ તો જોઈએ જ !

કર્મકાંડનું પ્રામાણ્ય વેદનિર્ભર છે, આથી વેદો જ એમનું—મીમાંસકોનું જીવાતુ છે. આ મત અનુસાર વેદો અપૌરુષેય છે. આથી પરમ આસ છે. પુરુષની વાણી દ્વિવિત હોવાનો સંભવ. અપૌરુષેય વાણી એ ભયથી મુક્ત. આથી જ વેદો નિત્ય છે. અને સ્વતઃ પ્રમાણ્ય છે. યથા ઘાતા પૂર્વમકલ્પયત્—એમનું ક્ષુવપદ છે. વેદોની પરમ આપ્તતા સિદ્ધ કરવા મીમાંસકો ભવ્ય

અર્થાં કરે છે. જ્ઞાન માત્રની આપ્તતા સ્વતઃ પ્રમાણ છે. યોગ્ય પરિસ્થિતિમાં સાચું જ્ઞાન થયા વિના રહેતું નથી. જો ઇન્દ્રિયો સ્વસ્થ હોય, તેમના વિષયો ઉપસ્થિત હોય, ખીણ સહાયક પરિસ્થિતિમાં જો ઊણુપ ન હોય તો પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય જ. તેવી રીતે અનુમાન તેની ઉત્પત્તિ માટેની પૂર્વભૂમિકા પૂર્ણ હોય તો ઉદ્ભવે જ. આપ્ત પુરુષે લખેલી ભૂગોળ વાંચીએ તો ન જોયેલી દુનિયા અંગે આપણને પ્રતીતિ થવાની જ. આમ આ ત્રણે દ્વારા થતું જ્ઞાન પ્રતીતિજનક અને નિઃશંક હશે જ. છતાં જો જ્ઞાન ન થાય તો જ્ઞાનોત્પાદની શરતો કયાંક દુભાય છે એમ જ જાણવું રહ્યું. જ્ઞાનનો કોઈ વાંક નથી. તેજ પ્રમાણે વેદોના પઠને તજ્ઞન્ય પ્રતીતિજનક નિઃશંક જ્ઞાન થાય જ. આથી ઇતર જ્ઞાનની પેરે વૈદિક જ્ઞાન પણ સપ્રમાણ હોઈને આપ્ત જ છે. આથી વેદોનું પ્રામાણ્ય પ્રશ્નથી પર છે.

વેદવિહિત કર્મ એટલે ધર્મ. વેદનિષિદ્ધ કર્મ એટલે અધર્મ. વિધિમાં પ્રવર્તન અને નિષેધમાં નિવર્તન હોય. તેજ કર્તવ્ય. કર્તવ્ય કર્તવ્યને ખાતર જ કરવું ઘટે, ફલને ખાતર નહીં. આમ અનાસક્ત રીતે વેદવિહિત કર્તવ્યોનાં યથાવિધિ આચરણથી જીવાત્મા કર્મબંધનમાંથી છૂટે છે. કર્મ દ્વારા થતી શુદ્ધિ પરિપૂર્ણ થતાં આત્માને મુક્તિ મળે છે.

મુક્તિની કલ્પનામાં મીમાંસકોના બે પક્ષ જોવામાં આવે છે. પૂર્વાચાર્યો જાવાત્મક મુક્તિમાં માને છે, એ મુક્તિ એટલે વિશુદ્ધ આનન્દ-સ્વર્ગપ્રાપ્તિ. પાછળના આચાર્યો જાવાત્મક મુક્તિ કલ્પનામાં રાંચે છે. જન્મમરણના ચક્રમાંથી મુક્તિ મળતી હોઈને ત્રિવિધ દુઃખની નિવૃત્તિ જ મુક્તિ છે.

મીમાંસકો આત્માના અમરત્વમાં માને છે. મરણોત્તર આત્મા ન રહેતો હોય તો કૃતકર્મનો જાવિમાં ફલભોક્તા કોણ હોય ? આથી મીમાંસકો શરીરથી લિન્ન નિત્ય આત્માની સિદ્ધિ કરે છે. પણ એમના આત્મામાં એઓ આંતર જ્ઞાન માનતા નથી. શરીરાદિ અને તે ઉપરાંત ઇન્દ્રિયાદિના અર્થાદિની સાથેના સંયોગે જ આત્મામાં બાહ્યજ્ઞાન જન્મે છે. આથી તેમની કલ્પના અનુસાર વિદેહમુક્તાત્માઓને કોઈ બાહ્યાભ્યન્તર જ્ઞાન-જગતનું જ્ઞાન હોતું નથી અને છતાં એવાં જ્ઞાનની જાવિ શક્યતાને તેઓ સ્વીકારે છે.

પ્રમાણોની સંખ્યા અંગે મીમાંસકોમાં બે મત પ્રવર્તે છે. એક પ્રણાકર મિશ્રનો અને બીજો કુમારિલ્લ ભટ્ટનો. પ્રણાકર મિશ્ર પાંચ પ્રમાણો સ્વીકારે છે—પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અને અર્થાપત્તિ. નૈયાયિકોના ઉપમાનમાં અને મીમાંસકોના ઉપમાન પ્રમાણમાં પ્રક્રિયા અંગે મતભેદ છે. અર્થાપત્તિ, પ્રમાણ ચથાર્થ નામ છે. અર્થ અંગે કોઈ આપત્તિ ઉભી થાય એટલે કે એક વસ્તુ કે વિગત અંગે આપાત વિરોધ ઉભો થાય ત્યારે એ પ્રમાણ જ્ઞાન-નિર્ણય કે છે. જાડો દેવદત્ત દિવસે ખાતો ન હોય અને છતાં જાડો જ દેખાતો હોય તો પછી ફરજિયાતપણે માનવું પડે કે તે રાત્રે ખાતો હોયો જ નેહ્યો. આમ ન હોય તો દેવદત્તનું જાડાપણું કોયડો જ રહે. * * *

કુમારિલ્લ ભટ્ટ આ પાંચ ઉપસંત “અનુપલબ્ધિ” ને પણ પ્રમાણ માને છે. અનુપલબ્ધિ એટલે અપ્રતીતિ “આ ઝોરડામાં વીજળીનો પંખો નથી” આવું જો ઝોરડામાં પ્રવેશીને, ચારે બાજુ જોઈને કોઈ વિધાન કરે તો તેનું પંખાના અભાવનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષજન્ય નથી. અર્થ અને ઇન્દ્રિયોના સંનિકર્ષે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય. અને અભાવ-અહીં પંખાનો અભાવ-કોઈ ભાવ પદાર્થ નથી કે તેનો ઇન્દ્રિયો સાથે સંનિકર્ષ થાય. આથી અનુપલબ્ધિનું જ્ઞાન અપ્રતીતિથી જન્મે છે. બીજા પદાર્થોની પ્રત્યક્ષતાને લઈને પંખાની અનુપલબ્ધિ નથી પણ પંખો ત્યાં પ્રત્યક્ષ નથી માટે જ તે ઉપલબ્ધ થતો નથી.

જગત અને આત્માને સત્ માનતા મીમાંસકોને ઈશ્વરનો સ્વીકાર કરવાની જરૂર જણાઈ નથી એવું લાગે છે. એની માન્યતા પ્રમાણે જગત અનન્તકાળથી છે જ. અને હરે જ. આથી એની ઉત્પત્તિ કે લય સ્વીકારવાની જરૂર નથી. આ જગત અનાદિ અને અનન્ત છે. આત્માના કર્મો અનુસાર જગત્સૃષ્ટિ થયા કરે છે. કર્મ જ સર્વેશ્વર છે. કર્મજન્ય અપૂર્વમાં મીમાંસકો માને છે. આ અપૂર્વ કર્મક્રિયાની સમસ્ત ત્રૈકાલિક વ્યવસ્થા કરે છે. આથી કર્મક્રિયા લોગની વ્યવસ્થા થઈ રહે છે.

(૨૧)

—: વેદાન્ત દર્શન :—

વેદનો અંતિમ ભાગ એટલે વેદાન્ત. વેદોને અંતે આવે છે ઉપનિષદો. આથી વેદાન્ત એટલે ઉપનિષદો. ઉપનિષદોના પાયા ઉપર પાછળથી રચાયેલું જે દર્શન તે વેદાન્ત દર્શન. ઉપનિષદોના વાક્યોની સમીચીન વિચારણા કરનારું એ શાસ્ત્ર છે. લગવાન બાહરાયણે, માનવ જાતના કલ્યાણ અર્થે, ઉપનિષદ રૂપી મહોદધિનું દીર્ઘમન્યન કરીને, તેમાંથી બ્રહ્મસૂત્રોરૂપી નવનીત નીતાર્યું છે.

ઉપનિષદોની એક સ્મરણીય શૈલી છે. તત્ત્વજ્ઞાનને લગતું એ આધ્યન્ત વિધાન કરશે પણ વચલાં સોપાનોનું એ નિરુપણ નહીં કરે. આદિ અને અન્તને જોડનારી વચલી વિચાર કડીઓ એ ગવેષકની ગવેષણા માટે રહેવા શે. એ તો બ્રહ્મવિદાન્નોત્તિ પરં કહીને આટકી જશે. પણ બ્રહ્મ કયો ? હાથ છે, તેનો વેત્તા કોણ-વગેરે નહીં કહે—“બ્રહ્મનો બાણકાર” આટલું વેધાન કરી એ તરત ક્ષણશ્રુતિ ઉપર કૂદશે કે “આપ્નોતિ પરમ્” પરિણામે મનીષીઓની મનીષા અને બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિમત્તા માટે વચ્ચેનું એક મરસ અણુખેડાયેલું ક્ષેત્ર મળી રહે છે.

લગવાન બાહરાયણનાં બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર, સર્વદા સ્મરણીય શંકરાચાર્ય, આમાનુજાચાર્ય, વલ્લભાચાર્ય જેવા મહા મહાન આચાર્યોનાં ભાષ્યો છે. એ નૃસિંહાચક્ર વીરોએ, પોતપોતાની સમાધિમયતાના તારતમ્ય અનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રોનો અર્થ તારખ્યો છે. કોઈક ને દ્વૈતાદ્વૈત સાંપડ્યું છે, તો કોઈને યુદ્ધાદ્વૈત મળ્યું છે, કોઈકને વિશિષ્ટાદ્વૈત પ્રાપ્ત થયું છે તો વળી કોઈકને કેવલાદ્વૈત લાધ્યું છે. સૌને કોઈ એક પ્રકારનાં પણ અદ્વૈતની ઝાંખી તો થઈ જ છે.

વૈવિધ્યથી ઉભરાતાં આ જગત-દૃશ્યમાં કોઈક પારમાર્થિક એકતા ધ્રુવાઈ છે એવું ઉપનિષદોનું સમાધિનિષ્ઠા જન્ય જ્ઞાન છે. કોઈક અદ્ભુત, વાદ્ય મનથી અગોચર, અગ્રાહ્ય, અગમ્ય તત્ત્વનો તર્કાતીત છતાં તર્કશમ,

મગવમય વિહાર, આશ્રદ્ધાન્તર્ય પર્યન્તમા પગ પગ વ્યાપ્તિ રહ્યો છે એવું સુમ્પદ દર્શન ઉપનિષદો સમર્પે છે આ તત્ત્વને પરબ્રહ્મ પરમાત્માને દર્શન ઉપનિષદો સમર્પે છે આ તત્ત્વને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તરીકે વેદાન્તે પોઝાર્યું છે જગતની ઉત્પત્તિ, ઘિતિ અને લયનું એ પરમાત્મા જ કારણ છે એવું પણ બધા જ ઉપનિષદો એકમતે સ્વીકારે છે કૃષ્ણ જગત, જીવ અને જગદીશ વચ્ચે મળધ શો છે, પરમાત્મા સ્વય કહેવો છે, આ બધું ટેવી રીતે કરે છે—એની પાછળ પ્રયોજન શું છે?—વગેરેનો યથાર્થ નિર્ણય બાકી રહે છે આ બધા અંગે જૂઠા જૂઠા આચાર્યોની જૂઠી જૂઠી પ્રતિભા દોડ છે આથી મતમતાન્તરોનો વિપુલ પાક ઉતર્યો છે યત્તો વા હમાનિ મૂતાનિ જાયન્તિ, સર્વે સ્વલ્પિદ બ્રહ્મ, સત્ય જ્ઞાન અનન્ત બ્રહ્મ, અયમાત્મા બ્રહ્મ, તત્ત્વમસિ વગેરે ગભીર વાક્યો સૌ આચાર્યોની સામે આવ્યા છે પોતપોતાના આતર દર્શન અને પ્રતીતિ અનુમાર, આ બધાય કોયડાઓને ઉઠેવવા તેઓએ મહદય અને પ્રામાણિક મગવમય પ્રયત્નો કર્યા છે

લગવાન શકગચાર્યની, શ્રુતિ, સ્મૃતિ, તર્ક અને અનુભવથી પ્રમાણિત વિચાર સગળી વેદાન્ત વાક્યોમાથી કેવવાઠેતને નીતારે છે બ્રહ્મ જો સત્ય છે તો મત્ય એક જ હોતુ હોઈને જીવ અને જગત અસત્=મિથ્યા જ હોઈ શકે શ્રુતિના બોલો તાત્પર્ય દશાએ આવું કહે છે નિર્દય તર્ક પણ એ જ અનુમાન ઉપર આવી શકે ત્રણે—જીવ, જગત અને જગદીશ્વર ત્રણે જો મત્ય હોય તો સત્યનું વિત્વ આવે અને એકત્વ કદર્થિત થાય અને એવું થાય તો શ્રુતિ—એકત્વની શ્રુતિ અપ્રામાણિક ઠરે અને શ્રુતિ બોલ જો અપ્રામાણિક થાય તો વેદાન્તને તો આપઘાત કર્યે જ છટકે થાય. વેદાન્તના નિર્ણયે શ્રુતિ જ આત્યન્તિક અને સર્વસમર્થ પ્રમાણ છે આથી સત્ય એક જ હોઈ શકે સત્યની ઉતરડ ન હોઈ શકે એની ચડતી ઉતરતી ભાજણી ન હોઈ શકે અને આથી ખીજું બધું ય—છોને ખીજા બધાય પ્રમાણથી છતુ દેખાતુ હોય—તો એ ભમ માત્ર જ હોઈ શકે માયાવીનું માયા પ્રદર્શન જ હોઈ શકે આથી નિષ્પ્રપચ આત્મામા પ્રપચ ન દર્શન કેવળ મિથ્યા જ છે અધિષ્ઠાન સત્તાના અજ્ઞાને આરોપિતનું ભાન

જન્મે છે. શુદ્ધિનું જ્ઞાન ન હોવાને લઈને તેમાં અસત્ રજતનું લાન થાય છે. રજ્જુ સત્તાનાં અજ્ઞાનને લઈને જ તેમાં અસત્ સર્પસત્તાનું લાન થાય છે. બ્રહ્મરૂપી અધિષ્ઠાન સત્તાનાં અજ્ઞાનને લઈને જ તેમાં અસત્ પ્રપંચનું આધ્યાસિક લાન થાય છે. માયાવીને માટે જે માયા છે તે આપણે માટે અવિદ્યા છે. આથી માયાવીનો પૂરો સાક્ષાત્કાર થતાં તેની માયાનો આપણે માટે કશો જ અર્થ રહેતો નથી. આથી બ્રહ્મસત્તામાં, જગત અને જીવ માત્ર ભાસે જ છે. એમની બ્રહ્મથી ભિન્ન કોઈ પારમાર્થિક સત્તા નથી.

તો પછી પ્રશ્ન એ થાય કે પરમાત્મા જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું કારણ છે કે નહીં? જવાબ સીધો સાદો છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનની પકડમાં રહીને વિચારાય ત્યાં સુધી ઉત્પત્તિ વગેરેનો, જગ્ન સ્વીકાર થાય જ. પણ જે પળે બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થાય તે પળે જગત જગત જ ન રહેતું હોઈને ઉત્પત્તિ વગેરેનો પ્રશ્ન જ નિસ્વકાશ અને નિસ્વલંબ થાય છે, અને આથી જ દયાનિધિ ભગવાન શંકરાચાર્ય, વ્યાવહારિક, પ્રાતિભાસિક અને પારમાર્થિક એવી ત્રણ સત્તાઓનો વ્યવહાર સિદ્ધિ માટે સ્વીકાર કરે છે. તુલ્યતુ કુર્જનનો તોટલો જ એમાં ન્યાય છે. બાકી પરમાર્થિક સત્તા જ સત્તા છે. બીજી બધી સત્તાઓ પારમાર્થિક સત્તાની મીઠી મરજી ઉપર જ જીવી શકે છે. આમ જો જગત મિથ્યા જ ઠરે તો જીવભાવ પણ તેવો જ હોઈ શકે. પરિણામે જીવશિવનો મૌલિક અલેદ જ બાકી રહે. જીવો બ્રહ્મૈય નાપરા-સીધું આવીને બિંબું રહે.

આ પારમાર્થિક સત્તાને જ સત્-ચિદાનન્દ કહે છે. એ સચ્ચિદાનન્દના અનુભવ માટે વિવેક વૈરાગ્યાદિ સાધન સંપત્તિની જરૂર છે. સાધન સંપન્ને શુરુચરણનું શરણું લેવું રહે છે. શુરુચરણ વેદાન્તનું શ્રવણ પૂર્ણ કરી, મનન કરી, તેના સારરૂપ ભાગનું ધ્યાન કરવું ઘટે છે. ધ્યાન સિદ્ધ થતાં, તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યોના લક્ષ્યાર્થના સાક્ષાત્કાર માટે મમાધિમય ભૂમિકામાં પ્રવેશવું રહે છે. સાક્ષાત્કાર થતાં દર્શનની અવિદ્યાદિ શ્રેયીઓનું ભેદન, સંશયબળનું છેદન, કર્મોશયનું કૃત્તન થાય છે. પરિણામે જીવ-મુક્તિ અને છેવટ વિદેહ મુક્તિ પમાય છે. મુક્તિ એટલે સ્વરૂપભૂત સચ્ચિદાનન્દરૂપે અવસ્થિતિ. આ ભૂમિકાએ જન્મમરણનું હૈરવીચક સ્થગિત થાય છે.

શુદ્ધાદૈત્યમતદર્શન

શુદ્ધાદૈત્ય શબ્દનો અર્થ

શુદ્ધાદૈત્ય માર્તંડ નામના અથવા શુદ્ધાદૈત્ય શબ્દનો આવે. અર્થ આપ્યો છે —

શુદ્ધાદૈત્યપદં મેય સમાસ, કર્મધારય
અદૈત્ય શુદ્ધયો ગ્રાહ પર્ણીતપુરુષ વુધૈ ॥ ૨૭ ॥
માયાસચ્ચરદિન શુદ્ધમિત્યુચ્યતે વુધૈ.
કાર્યકારણરૂપ દિ શુદ્ધ ગ્રહ ન માયિકમ્ ॥ ૨૮ ॥

અર્થાત્ શ્રીમદ્ધર્મવિલાસાર્ય પ્રતિષ્ઠિત શુદ્ધાદૈત્ય વેદાન્ત મતમા શુદ્ધાદૈત્ય શબ્દમા કર્મધારય અગર તો પર્ણીતપુરુષ સમાસ જણવો એમ માનતા શુદ્ધ એવું જો અદૈત્ય એવો અગર તો શુદ્ધ એવા પ્રહ્લ અને જગતનું અદૈત્ય-એવો અર્થ થાય છે શુદ્ધ એટલે માયાના મળધથી રહિત કાર્ય અને કારણરૂપ પ્રહ્લ શુદ્ધ છે, માયિક નથી આ મતને મમજવા માટે તત્ત્વજ્ઞાનના નણે પદાર્થો અગે પ્રકૃત મતને શુ કહેવાનું છે તે જણવું જોઈ છે

પ્રહ્લ

આ મતાનુસાર પ્રહ્લ મર્વધર્મવિશિષ્ટ છે મર્વ જ્ઞાતિઓ એમા પ્રમાણરૂપ છે ઉપરાત સર્વધર્મોપપત્તિ (ચ સ્ ૨-૧-૩૭) એવું સૂત્ર પણ પ્રમાણરૂપ છે ઉપરાત સર્વોપતો ચ તદ્દર્શનાત્ (મ સ્ ૨-૧-૩૦) એવું બીજું સૂત્ર પણ છે આ મત અનુસાર, શમાનુજ મતની પેરે પરપ્રહ્લમા હેયજીવનો અભાવ અને શુદ્ધ ધર્મનો સદ્ભાવ માનવામા આવતો નથી કેમકે તેવું માનતા ધ્યેતાનો સ્વીકાર કરવો પડે અને એમ ક્રમ્તા દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચ્છેદશૂન્ય પ્રહ્લ છે એવું કહેનારી જ્ઞાતિઓ કુપિત થાય તે જ સુજળ શાકરમત અનુસાર જો પ્રહ્લને નિર્ધર્મક માનવામા આવે તો નિર્ધર્મક વસ્તુનું જ્ઞાન ન થતું હોઈને પ્રહ્લના જ્ઞાનનો જ અભાવ થાય અને તેમ થતા તેનું જ્ઞાન આપવામા પ્રવૃત્ત થયેલા વેદાદિ શાસ્ત્રો પણ વ્યર્થ જ થાય ! અને આથી શ્રીમદ્ ભાગવત, ગીતા અને વ્યાસ સૂત્રોને જ અવગળી તેમની એકવાક્યતાપૂર્વક વૈદિક યુક્તિઓનો આશ્રય લઈને વિચારતા સમસ્ત જ્ઞાતિઓ દ્વારા અવગત એવું પ્રહ્લનું સર્વધર્મવત્ત્વ જ સ્વીકારવું ઘટે એવો વ લલાચાર્યનો મત છે

બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સમન્વય

આ મત પ્રમાણે બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મત્વનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. બ્રહ્મમાં વિરૂદ્ધ ધર્મોનો સ્વીકાર છે કેમકે બ્રહ્મનું માહાત્મ્ય અનવગાહ્ય છે અને કેવળ શ્રુતિપ્રતિપાદ્ય છે. એને માનવતર્ક માપી શકતો નથી. ઉપરાંત તે બધાય ધર્મો સ્વાભાવિક જ છે. માયાથી ભાસિત થતા નથી અર્થાત્ બ્રહ્મ અણુ છતાં મહાન, અદૃશ્ય છતાં બુદ્ધિગ્રાહ્ય, અનેકરૂપ છતાં ઘનીભૂત સિધ્ધ જેવું સદા એકરૂપ અને શુદ્ધ, બહિઃસ્થ છતાં અંતઃસ્થ સ્વતન્ત્ર છતાં ભક્તાધીન, સમસ્ત કાર્યમાં ઓતપ્રોત છતાં તેના સ્પર્શથી રહિત, સર્વ રૂપોનું ધારક છતાં સ્વરૂપાભિન્ન, પ્રમાણ છતાં પ્રમેયરૂપ, સાધનરૂપ છતાં ફળભૂત-સામ્યાતિશય છતાં સમોગશકેન હોઈને સમ-આમ આ અને આવા વિરૂદ્ધ ધર્મોનું એકાયતન હોઈને એને માયાની અપેક્ષા નથી. આ યુગપત્ વિરૂદ્ધધર્મિતા ભૂષણરૂપ છે એમ આ મતનું મંતવ્ય છે.

ઉપરાંત આ મત પ્રમાણે સર્વકર્તૃત્વ બ્રહ્મગત જ છે. અને આમ છતાં પણ વૈષમ્ય અને નૈઘ્ન્યરૂપી દોષો બ્રહ્મમાં સંભવતા નથી. બ્રહ્મનું આ કર્તૃત્વ સ્વાભાવિક છે. શાંકરમત પ્રમાણે માયિક નથી! બ્રહ્મ સ્વયં જગદ્ગરૂપે આવિભાવ પામી લીલા કરે છે. જાતે અપરિણીત-અવિકૃત રહેતું હોઈને જ પરિણીત છે. આ અવિકૃત રહ્યા છતાં પરિણીતતા બ્રહ્મને સમભવવા માટે કામધેનુ, કલ્પવૃક્ષ ચિન્તામણિ વગેરેનાં દૃષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે. પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ (મ. સુ. ૧-૪-૨૬) આ સૂત્રાનુસાર બ્રહ્મ જ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ છે. બ્રહ્મનું વાસ્તવિક કર્તૃત્વ આ મત સ્વીકારે છે. જગતના સર્વથા કારણ તરીકે બ્રહ્મનો સ્વીકાર હોવા છતાં બ્રહ્મમાં વિષમતા કે નિર્દોષતા નથી. આ અંગે ત્રણ સમાધાનો પુરસ્કૃત કરવામાં આવ્યાં છે, બ્રહ્મની પ્રવૃત્તિ કર્મસાપેક્ષ છે એમ સૂત્રકાર કહે છે. બાહ્યકાર, બ્રહ્મ સ્વમાહાત્મ્યના પ્રદર્શન માટેજ સૃષ્ટિ નિર્માણ કરે છે-અને પોતાનામાંથી જ જન્માવે છે આથી પૂર્વોક્ત દોષ નથી એમ કહે છે. ઉપરાંત ત્રીજું સમાધાન એ છે કે લીલા માટે જ સર્વ સૃષ્ટિનું નિર્માણ હોઈને, અને વિષમ સર્જન સિવાય લીલા થઈ ન શકતી હોઈને, કોઈ દોષ નથી એવું સમાધાન ધરે છે.

બ્રહ્મ અને જગતનો અલેદ

તદનન્યત્વમારંગણશબ્દાદિભ્યઃ (મ૦ સુ૦ ૨-૧-૧૪) આ સૂત્રના પ્રામાણ્યે જગત અને બ્રહ્મનો અલેદ છે. જગત માયામય નથી પણ બ્રહ્મનું આધિભૌતિક સ્વરૂપ છે. એથી તેનો અલેદ છે આધિભૌતિક

આધિદેવિક અને આધ્યાત્મિક ભેદે પ્રદાના ત્રણ સ્વરૂપ છે તે પૈકી પ્રદાનુ
 આધિદેવિક સ્વરૂપ તે પરપ્રદા, આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ તે અક્ષર પ્રદા, અને
 આધિભૌતિક સ્વરૂપ તે જગત આમ તેનું ત્રિવિધ સ્વરૂપ અનન્ય જ છે,
 સર્વેષ્ટિત અને પ્રસારિત પદ આકારભેદે પણ જેમ ભિન્ન નથી તેમ
 આવિર્ભાવ તિરોભાવ ન્યાયે જગત અને પ્રદાની અભિન્નતા જ છે પ્રદા
 ક્રોડા માટે લોકતા અને લોચ્ય સ્વરૂપે જાતને જ વિવિધ રૂપે પરિણત કરી
 તેમા લોકતૃત્વ અને લોચ્યત્વનો નિર્વાહ કરતું હોઇને એકરૂપ જ છે અને
 આમ છતાં લોકતા અને લોચ્યનો સંદર્ભ થતો નથી-સુવર્ણના જ બે અલકારોમા
 મુગધું જ છેવટે હોવા છતાં જેમ સેજસેજ યદ્ય જતી નથી તેમ આ જાણતમા
 પણ જાણવું ઘટે છે આમકામ છતાં પ્રદા જગદ્ગરૂપે પરિણમી તેનાથી
 અભિન્ન હોઇને વિવિધ લીલા કરે છે આ એનું અચિન્ત્ય માહાત્મ્ય જ છે
 આમ આ મતમા કાર્ય અને કારણનું શુદ્ધ અદ્વૈત જ છે

અક્ષર પ્રદા.

પ્રદાના ત્રણ રૂપનો ઉલ્લેખ કર્યો છે તે પૈકી આધિદેવિક રૂપ તે પર
 પ્રદા છે, તે કેવળ ભક્તિથી જ મળે છે જ્ઞાનાદિથી તે પ્રાપ્ત થતું નથી
 પ્રદાનું જે આધ્યાત્મિક રૂપ તે અક્ષરપ્રદા જ્ઞાનીઓને જ્ઞાન દ્વારા આ સ્વરૂપ
 મળે છે અક્ષરપ્રદાથી પરપ્રદા-પુરુષોત્તમ-પૂર્ણપ્રકટ સચ્ચિદાનન્દ
 ઉત્તમ છે કેમકે પૂર્ણાનન્દ જ તેમાં મહા પ્રકટ હોય છે અક્ષરપ્રદામાં
 માપેલા આનન્દ હોઇને રહેજ પણ આનંદાશનું તિરોભવન હોય છે જ
 જ્ઞાન દ્વારા જ્ઞાનીઓને મોક્ષ આપવા ભગવાન ન્યારે ઈચ્છે છે ત્યારે
 પોતાના આધારભાગરૂપ-અચલસ્થાનીય એવા આ અક્ષરપ્રદાને અક્ષર-
 કાલ-કર્મ-સ્વભાવ નામના ચાર રૂપો પ્રાપ્ત કરાવે છે અને પુરુષોત્તમ
 અને અક્ષરપ્રદા વચ્ચે આ વૈલક્ષણ્ય છે ન્યારે હું જ આવિર્ભાવ પામી
 રમું-"એવી ઈચ્છામાત્રે અત કરણમા સત્વનું ઉત્થાન કરે છે અને
 પોતાના આનંદાશને તિરોહિત કરે છે ત્યારે તે જ પુરુષોત્તમ કેવળ ઈચ્છા
 માત્રે અક્ષરપ્રદારૂપે પરિણમે છે પુરુષોત્તમ તો લીલામાત્રે ઈચ્છા કરે છે
 અને આથી એના આનન્દ અતિરોહિત જ હોય છે આથી તે શ્રેષ્ઠ છે
 આનંદઅશના તિરોભાવનું જીવ અને અક્ષરપ્રદામા સામ્ય હોવા છતાં,
 જીવ કરતા અક્ષરપ્રદા વિવક્ષણ અને ઉત્કૃષ્ટ છે કેમકે ઈચ્છાના પ્રાદુર્ભાવે જ
 આનંદાશનું તિરોહિતપણું હોય છે વસ્તુગત્યા તો તે આનંદરૂપ જ છે
 આથી તેનામાથી પુરુષનો અવતાર થાય છે પુરુષોત્તમની ઘનીભૂત પ્રથમ
 ઈચ્છા તે જ પ્રકૃતિ થાય છે આથી પ્રકૃતિથી અક્ષરપ્રદા વિલક્ષણ છે
 ઉપરાત પ્રકૃતિ અને જીવ કરતા અક્ષરપ્રદા ઉત્કૃષ્ટ છે આ અક્ષર

પ્રહ્મને જ કૂટસ્થ-નિર્વિકાર-અવ્યક્ત-અક્ષરપ્રહ્મ વગેરે શબ્દો દ્વારા 'કહેવામાં આવે છે. અક્ષરપ્રહ્મ પુરુષોત્તમનું ચરણ સ્થાનીય છે. બ્રહ્મપુષ્પાં પ્રતિષ્ઠા, એ શ્રુતિ એમાં પ્રમાણ છે. યદ્યપિ પુરુષોત્તમ અનેક ભાવને પામે છે છતાં જ્ઞાનમાર્ગે તે અક્ષરપ્રહ્મ સ્વરૂપે જ સેવ્ય છે, તેનાથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય છે.

જીવ

પ્રહ્મ એકોઽહં વહુસ્વાં પ્રજાયેય આ ઈચ્છાનુસાર પોતાના પૂર્ણનિર્દને તિરોહિત કરી સ્વયં જીવરૂપ ધારે છે. આમ પ્રહ્મની બહુ ભવનની ઈચ્છાએ પ્રહ્મમાંથી સૂક્ષ્મ-પ્રિચ્છન્ન-ચિત્રપ્રધાન-અમંખ્ય અશો, ઊંચનીચ ભાવનાને લઈને, ઉચ્ચ નીચ રૂપે અંતિમાંથી તણખાઓની પેરે પ્રકટે છે. અર્થાત્ સ્વરૂપભૂત જીવના ભોગોને સાધવા ન્યારે પ્રહ્મ ઈચ્છ્યું ત્યારે તેની કૃપાથી આનન્દાંશ અને ઐશ્વર્ય વગેરે ધર્મો તિરોહિત થયા. આમ ઐશ્વર્યના તિરોલાવે જીવોમાં દ્વિનતા, અને પરાધીનતા, વીર્યતિરોલાવે સર્વદુઃખ તિતિક્ષા, યશના તિરોલાવે સર્વદ્વિનતા, શ્રી તિરોલાવે જન્માદિ આપત્તિની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનના તિરોલાવે દેહાદિમાં અહંબુદ્ધિ-વિપરીતજ્ઞાન અને વૈરાગ્ય તિરોલાવે વિષયાસક્તિ આવી. ઈન્દ્રિયો દ્વારા જીવ પકડાતો નથી; પણ યોગદ્વારા, ભગવાનના દર્શન સંપાદિત કરનાર દૃષ્ટિ દ્વારા અને જ્ઞાનદૃષ્ટિ દ્વારા એનું ગ્રહણ શક્ય છે. અને આ જીવ નિત્ય છે. એનાં જન્મમરણ વગેરે બધું લાક્ષણિક છે.

જીવનું જ્ઞાતૃત્વ

જોત एव (ઘ્ર. સુ. ૨-૩-૩૮) આ સૂત્રના પ્રામાણ્યે જીવ જ્ઞાતા છે. જ્ઞાનધર્મી છે. જ્ઞાન તેનો ધર્મ છે તેથી તેભેમય ન્યોતિઃ સ્વરૂપ જીવ વિજ્ઞાનમય હોઈને પ્રકાશે છે. સૂર્ય અને તેના પ્રકાશની પેરે જ્ઞાતાજ્ઞાનનો અભેદ છે.

જીવનું પરિમાણ

પ્રહ્મસૂત્રમાં જીવની ઉત્ક્રાન્તિ-મતિ-આગતિનું વર્ણન હોઈને જીવ સ્વરૂપે અણુ છે. અણુ સ્વરૂપ જીવ-આનન્દાંશના પ્રકટરૂપે, પુનઃ વિભુ ચાર્ય છે એ જુદી જ વાત છે. અણુ હોવા છતાં, તેની મણિ પ્રભાની પેરે, સર્વ શરીરવ્યાપી ચેતનતા સંભવી શકે છે શ્રુતિઓમાં ન્યાં ન્યા જીવને વ્યાપક તરીકે વર્ણવ્યો છે ત્યાં ત્યાં ભગવદ્વાચે આનન્દાંશિ તિરોહિત જીવ અણુ છે. આનન્દાંશની પ્રકટતાની અવરયામાં તે વ્યાપક છે!

હવનું અંશત્વ

“મમેવાંશો જીવલોકે જીવમૂનઃ સનાતનઃ આ ગીતાવાક્ય અને અંશો નાનાન્યપદેશાત્ (પ્ર. સ્. ૨-૩-૪૩) આ સૂત્ર પ્રામાણ્યે હવ પ્રદ્યનો અંશ છે. હવને અંશ તરીકે સ્વીકારતાં પ્રદ્યની સાવધવતા આવે જ અને તેમાંથી પ્રદ્યની નિસ્વયવતા બલાવર્તી શ્રુતિ કુપિત થાય ! તે એ અંગે પ્રદ્યનું સાવધવત્વ કે નિસ્વયત્વના સિદ્ધાન્તમાં શ્રુતિનું જ પ્રામાણ્ય છે. આથી તે સ્વીમદ્ વસ્તુલાચાર્યના મતમાં ઠહેવામાં આવ્યું છે કે:-

અદ્યોફિકો હિ વેદાર્યો ન યુક્તપ્રાપ્તિવચતે ॥
તપસા વેરયુક્તયા ચ પ્રમાદાત્પરમાત્મનઃ ॥

આમ વૈદિક શુદ્ધનો આશ્રય લેતાં, અગ્નિમાંથી વિસ્ફુલિંગની પેરે, નિરિન્દ્રિય, અને સર્વતઃ આંખ-માથુ-મુખવાળાં પ્રદ્યમાંથી હવ અને જડનું નિર્ગમન થાય છે. અર્થાત્ સ્વતંત્ર પ્રદ્યની મૂળ ઇચ્છાથી અવિકૃત સદ્અંશમાંથી જડનું નિર્ગમનઃ અવિકૃત સિદ્ધાંશમાંથી હવનું ઉચ્ચરણ થાય છે. જડના નિર્ગમ વખતે સિદ્ધ અને આનન્દ બંને અંશોનો તિરોલાવ, હવના ઉત્થાન સમયે કેવળ એક આનન્દાંશનો જ તિરોલાવ થાય છે ! આમ જડ ચેતન બંને પ્રદ્યરૂપ અને પ્રદ્યથી અલિન્ન છે. આ રીતે એકના વિજ્ઞાને સર્વ વિજ્ઞાનનો સંભવ છે. આ વ્યવસ્થાએ હવ અંશ છતાં પ્રદ્ય અંશી કે અવયવી થતું નથી ! વિરુદ્ધ ધર્માશ્રય આ વાદનાં ભૂષણ તરીકે સ્વીકારાયો છે. આજ રીતે અંશના દુઃખે અંશીને લેપ થતો નથી સૂર્યપ્રકાશમાં રહેલા ઘટાદિના દોષે જમ સૂર્યનો વેધ થતો નથી તેમ અહીં સમજવું. ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્તેન વાહ્યઃ વગેરે શ્રુતિઓના બળે પરમાત્માનું નિર્લેપપણું છે.

હવની ત્રણ અવસ્થાઓ

હવની ત્રણ અવસ્થાઓ આ મતમાં માની છે. શુદ્ધ-સંસારી અને મુક્ત. પરમાત્મામાંથી વિસ્ફુલિંગની માફક નિઃસરણ થયા બાદ, આનન્દાંશનું તિરોધાન થતાં, અવિધાનો સંબંધ થાય તે પહેલાંની અવસ્થાના હવ શુદ્ધ હવ કહેવાય છે. અવિધાસંબંધશૂન્યત્વ એટલે જ શુદ્ધત્વ. ત્યાર બાદ આ ભગવાનના અંશરૂપ હવમા પરમાત્માના એશ્વર્ય વગેરે છ શુભોના અંશરૂપ એશ્વર્યોદિનો ભગવદ્વિચ્છાથી તિરોલાવ થાય છે. ત્યારે તે પૈકીના કેટલાક હવોમાં, પોતાની રમણીયતાથી સંકલિપત બહુ-ભવનની સિદ્ધિ માટે, ઉચ્ચભવની ઇચ્છાના વિષયરૂપ, મુક્તિના અધિહારરૂપ સૂક્ષ્મસદ્વાસનાથી વિશિષ્ટ દેવત્વ, સંપાદિત કરે છે. દૈવીસંપદ વિમોક્ષાય

એવું ભગવદ્વચન છે. ત્યારબાદ અવિદ્યાના સંબંધે એને બંધ થાય છે. આ બંધની અનાદિતા કાર્યાન્તરની અપેક્ષાએ છે. ત્યારબાદ, દેહ-ઇન્દ્રિય-અંતઃકરણ-પ્રાણના અધ્યાત્મા અને સ્વરૂપની વિસ્મૃત્તિ આવા અવિદ્યાનાં પાંચ પર્વો તેને મળે છે. તે બધાંથી બંધાયેલા તે દુઃખી એમ કહેવાય છે-પણ થતો નથી-કેમકે છેવટે એ તો અભિમાન માત્ર સ્વરૂપ છે. આને જ જીવ સંસાર કહે છે. ત્યારબાદ-સ્થૂલ-સૂક્ષ્મદેહને સંબંધે, જન્મમરણાદિ સંસારીના ધર્મોને અનુભવતો તેવો જીવ, ભગવાનની કૃપાથી સત્સંગ વગેરે પામી, પંચપર્વા વિદ્યા પ્રાપ્ત કરી પરમાનન્દ લક્ષણ મુક્તિને પામે છે. વૈરાગ્ય, સાંખ્ય, યોગ, તપ અને પ્રભુલોકિત-આ પાંચ વિદ્યા પર્વો છે. આ પાંચ ન મળે ત્યાં સુધી જીવ સંસારી કહેવાય છે. મળે એટલે મુક્ત કહેવાય છે-આવો છે શાસ્ત્રીય વ્યવહાર. મુક્ત જીવો પણ બે પ્રકારના છે. જીવ-મુક્ત અને મુક્ત. સનકાદિ અધિધારહિત જીવ-મુક્ત તે સિવાયના વ્યાપક વૈકુઠં લોકથી ઈતર લોકમાં વસનારાઓ મુક્ત કહેવાય છે. આ સિવાયના બાકીના જીવો બે પ્રકારના છે. દૈવી અને આસુરી. તે પૈકી દૈવી જીવો પણ બે પ્રકારના છે-મર્યાદા-માર્ગીય અને પુષ્ટિમાર્ગીય.

જીવનું કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ

જો સર્વધર્મ વિશિષ્ટ બ્રહ્મ કર્તૃ અને લોકતૃ હોય તો તેના અંશભૂત જીવો પણ કર્તા અને લોકતા હોય જ. જોકે હોઈને બદલાઈ પદાર્થો સાધન રૂપ જ છે, કર્તારૂપ નથી. મુક્ત એ સાધનોનો સંબંધ થતાં જીવમાં છૂપાયેલું કર્તૃત્વ પ્રકટ તંત્રું થાય છે. કર્તા હોઈને પોતાનું હિત જ એ કરતો હોવો જોઈએ-પણ જીવ તો અહિત પણ કરે છે આથી એનું કર્તૃત્વ નથી-તો એ વાત પણ ઠીક નથી. કેમકે એના ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થયેલ છે. પ્રભુએ કહેલી રીતે કર્મ કરતાં લેપનો અભાવ થતાં મોક્ષની પ્રાપ્તિ સંભવે. આથી પરાધીનતાને લઈને એનો મોક્ષ જ નહીં થાય એ શંકા અસ્વસ્થ છે. ઉપરાંત કેવલ કર્તૃત્વ દુઃખરૂપ નથી. કેમકે તે બ્રહ્મરૂપ છે. જેમ સુથાર બાતે ગાડી, બનાવી તેના ઉપર આરૂઢ થઈને વિહરે તેમ જીવનું લોકતૃત્વ બાજીનું. આ કર્તૃત્વ અને લોકતૃત્વ બન્ને સુખ્ય છે, ઔપાધિક નથી !

જીવ બ્રહ્મનો અલેહ

બ્રહ્મ પૂર્ણ પ્ર... એવો લેહ પૂર્વે

કહ્યો જ છે. જ્યારે
સામ્યને લઈને ઐક્ય

તરે જીવ બ્રહ્મનું

જવ બ્રહ્મનો અલેહ

દિશુતિ બોધે છે. આ મતમાં જેમ સુવર્ણના અંશો સુવર્ણરૂપ જ છે તેમ બ્રહ્મના સદંશરૂપ જગત અને સમ્યક્શરૂપ જીવ પણ બ્રહ્મ જ છે !

જગતનું સત્યત્વ

આ મનમાં સદેવ સોમ્યેવમગ્ર અસીત્તિં યદિદં કિચ્ચ તત્સત્યમ્ વગેરે શ્રુતિ પ્રમાણે જગતનું સત્યત્વ જ છે. જે સત્ હોય તેની જ ઉપલબ્ધિ પણ થાય-એવી શુદ્ધિ પણ આજ વાત સિદ્ધ કરે છે. મૃત્તિકાના પ્રકારરૂપ છે, ઘટ તે જ રીતે પ્રક્ષના એક પ્રકારરૂપ છે જગત, આથી તે સત્ય છે. પ્રક્ષ અને જગતની વચ્ચે કારણકાર્યનો સંબંધ છે. અને તે સમવાયરૂપ છે. સંબંધ સદાની બેની વચ્ચે જ સંભવતો હોઈને અને એ બન્ને નિત્ય હોઈને બન્નેનું-જગત્ અને પ્રક્ષ બન્નેનું સત્યત્વ સ્વીકારવું જ જોઈએ.

આમ ઉપલબ્ધિ દ્વારા જો જગતનું સત્યત્વ સ્વીકારવામાં આવે તો પછી સ્વાપ્ન પદાર્થોનું પણ સત્યત્વ સ્વીકારવું ઘટે. દેમકે તેઓ પણ ઉપલબ્ધ થાય છે. તો આ શંકા બરાબર નથી. સ્વાપ્ન પદાર્થોનો સ્વપ્નને અંતે વિપરીત ભાવ જોવામાં આવે છે. જગતની બાબતમાં તેનું જોવામાં આવતું નથી. આથી આ દલીલમાં વજૂદ નથી. ઉપરાંત જગતનું સત્યત્વ સ્વીકારતાં મોક્ષમાં પણ કશો અંતરાય આવતો નથી. દેમકે જગત વિના વાસના સંભવતી નથી પણ વાસના વિના પણ જગત તો હોય છે. આમ અન્વય અને વ્યતિરેકે જગતનું સત્યત્વ છે. આવિર્ભાવ તિરોભાવ બધી વ્યવસ્થાઓના અહીં સાધક છે. જગત પ્રક્ષના સદંશનો માત્ર પ્રાદુર્ભાવ છે. આથી જગત અસત્ય હોઈ શકે નહીં. આમ કેવળ નિર્ગુણ અવિકૃત પ્રક્ષ જ જગદ્રુપે પરિણમે છે. માનો ઈશ્વર જ જગત રૂપે પ્રતીત થાય છે. જગતરૂપે પરિણમતું છતાં પ્રક્ષ અવિકારી જ છે.

જગત્ સંસારનો ભેદ

આ મત પ્રમાણે જગત અને સંસાર બન્ને ભિન્ન છે. ઈશ્વરે જગત રચ્યું છે. જીવે સંસાર રચ્યો છે. જગત્ ઈશ્વરના સદંશનો આવિર્ભાવ માત્ર છે. સંસાર જીવની અવિધાનો વિસ્તાર છે. જગતનો નાશ નથી. સંસારની સ્થાયિતા નથી. જ્ઞાને તે નષ્ટ થાય. અજ્ઞાનથી જીવ બંધાય છે, પરમાત્મા નહીં! સંસારનો નાશ થતાં જગતનો નાશ નથી. કાંઈ જગતમાં ઊધું-ચતું પણ થઈ જતું નથી! જ્ઞાન ઉપર ત્યાં સુધી સંસાર રહે. જગત તો ઈશ્વરની ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી ટકે! આમ એક મહત્વનો વિચાર આ મત તત્ત્વજ્ઞાનમાં નોંધાવ્યો છે.

અવિકૃત પરિણામવાદ

જાતે વિકૃત યથા સિવાય જ, નિર્ગુણ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપી પ્રક્ષ જગદ્રુપે

સિદ્ધાન્તના સમર્થક દૃષ્ટાન્તો છે. જેમ મોનું ધરેળાંદિરૂપે વિપરિમાણ પામતું છતાં મુખર્જી મટી જતું નથી, વિદ્યુત થતું નથી તેમ જગતરૂપે પરિણમતું પ્રદા અવિદ્યુત જ રહે છે. આ અવિદ્યુત પરિણામવાદને સમર્થ કરવા પ્રમાણ અનુષ્ટીનાં દેટલાંક વાક્યો ટાંકવામાં આવે છે.

આવિર્ભાવ અને તિરોભાવવાદ

૧૮ જગતનો આદિર્ભાવ એટલે અનુભવનો વિષય થવાની યોગ્યતા. અનુભવનો વિષય ન થવાની યોગ્યતા એટલે તિરોભાવ. આ આવિર્ભાવ તિરોભાવ પ્રદાની બે શક્તિઓ છે. અને આમ નિર્ગુણ, અવિદ્યુત, અને નિત્યશક્તિમત, પ્રદા, આવિર્ભાવ અને તિરોભાવ દ્વારા, અક્ષર-જીવ-જગતરૂપે, રહેરહાએ રહે છે અને આથી જગત નિત્ય છે.

અને આમ શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યજીના મતની અતિ ટુંટી રૂપરેખા અહીં આપી છે. ભક્તિપુષ્ટિ-મર્યાદા વગેરેનાં વિવેચનનો ભાર આ વિદ્યુતગાવ-લોકન સહી શકે એમ નથી.*

* મુદ્રાદેવની આ રૂપરેખા, શાસ્ત્રીજી શ્રી પંડિત શ્રીધર અંબેડક પાસેની, બાલ્ક્રમોદિની નામની અણુભાષ્યની સંસ્કૃત દીક્ષા ઉપોદ્ધાનને આધારે આપી છે.

વિશિષ્ટાદ્વૈત

આ મતના પ્રવર્તક છે આચાર્યશ્રી રામાનુજ. વિશિષ્ટાદ્વૈત શબ્દનો અર્થ થાય છે-ચિત્ અને અચિત્થી વિશિષ્ટ પરમાત્માનું અદ્વૈત અગર તે સૂક્ષ્મ શરીર. વિશિષ્ટ કારણરૂપ પરમાત્માનું, સ્થૂલ શરીર વિશિષ્ટ કાર્યરૂપ પરમાત્માનું, અદ્વૈત-અચિત્-ચિત્ અને ઈશ્વર-આ ત્રણ છે પદાર્થો. તે પૈકી પ્રકૃતિ, કાળ, અને શુદ્ધ સત્ત્વ-આ ત્રણ ભેદે અચિત્ પદાર્થ ત્રણ પ્રકારનો છે. તે પૈકી પણ પ્રકૃતિ સૂક્ષ્મ-સૂક્ષ્મતર-સૂક્ષ્મતમ-આમ ભેદે ત્રિવિધા છે. ક્રમે તે અવ્યક્ત-અક્ષર અને તમ નામે ઓળખાય છે. ઈશ્વર-પરમાત્મા બ્રહ્મ એકાર્થવાચક છે. જીવ અને-જડ પદાર્થ સ્વરૂપ છે ઈશ્વરનું શરીર. આ શરીર પણ સ્થૂલ-સૂક્ષ્મભેદે બે પ્રકારનું છે. સૂક્ષ્મ શરીરયુક્ત પરમાત્મા સ્થૂલ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. પરમાત્મામાં અપ્રાકૃત શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-ગંધ અને શક્તિ-જ્ઞાન-આનન્દ વગેરે ગુણો હોય છે. તે સૌનો આશ્રય, વ્યાપક છે અને તેનું જ્ઞાન અને શરીર પણ વ્યાપક છે. પર-બ્યૂત્કલિખ અન્તર્યામી-અશ્વર્યા અને અવતાર-એ પરમાત્માના પાંચ પ્રકારો છે. એ પરમાત્મા જ સૂક્ષ્મ, ચિદ્ અને અચિદ્ પદાર્થયુક્ત હોઈને જગતનું ઉપાદાન અને વિશેષ સંકલ્પયુક્ત હોઈને નિમિત્ત કારણ છે. તેમ જ કાલાદિનો અંતર્યામી હોઈને સહકારી-કારણ પણ થાય છે. આ પરમાત્મા જડચેતનનો પ્રેરક છે. કર્માનુરૂપ ફલદાતા છતાં ઉદાસીન છે. સમસ્ત જીવો અને જડનો નિયન્તા છે. અનન્ત કલ્યાણગુણ સંપન્ન છે. હેયગુણો રહિત છે. સર્વાન્તર્યામી છે. અચિન્ત્ય શક્તિ-બળ-અશ્વર્ય-વીર્ય-તેજ સંપન્ન અને લક્ષિતલભ્ય છે.

જીવ અને જડ બન્ને પરમાત્માનાં શરીરો છે. આ બેથી વિશિષ્ટ જે પરમાત્મા, તેનાથી અતિરિક્ત કોઈ પદાર્થ જગતમાં હોતો નથી. યદ્યપિ જીવ અને જડ, વિશિષ્ટ પરમાત્માથી અતિરિક્ત નથી. છતાં કેવલ પરમાત્માથી તે બન્ને લિન્ન અને નિત્ય છે. ચિત્ એટલે જીવ. તે અણુ છે, વ્યાપક નથી. તે જીવ ચેતન, ઈશ્વરાધીન કર્તૃત્વવાળો, સ્વપ્રકાશ, સુખી, નિત્ય અને શરીરે શરીરે લિન્ન છે. બદ્ધ, યુક્ત અને નિત્યના ભેદે જીવના ત્રણ પ્રકારો છે. બ્રહ્માથી માંડીને ક્રીટ સુધીનાં બધા સંસારી જીવો બદ્ધ છે, સંસારમાંથી વિમુક્ત, પ્રાકૃત, સૂક્ષ્મ શરીર રહિત, વૈદ્યકંઠમાં લગવાનની નિકટ રહેનારા, આઠ ગુણો જેનામાં પ્રકટયા છે એવા જીવો યુક્ત જીવ છે. મૂળે જ સંસાર બંધ વિનાના, પરમાત્માની ઈચ્છાનું અનુવર્તન કરનારા, અસંકુચિત જ્ઞાનવાળા-અનન્ત-ગરુડ જેવા જીવો તે બધા નિત્ય જીવો છે.

અનન્ત છે જીવાત્માઓ જગતનો પ્રવાહ પણ અનાદિ છે નિત્ય જીવો સ્વેચ્છાએ લીલા વિભૂતિઓમા અવતાર ધાગ્ય કરે છે આ નિત્ય જીવોમા અધિકાર અનુનાગ તાગતમ્ય હોય છે મુક્ત જીવોમા તારતમ્ય હોતુ નથી તેવા મુક્ત જીવોનો કયાયે અધિકાર કે અવતાર ધાગ્ય હોતા નથી મુક્તિની અવસ્થામા જીવો પરમાત્માનુ સાદૃશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે-એકય નહીં-જીવ જ્ઞાતા સ્વરૂપ, આનન્દસ્વરૂપ, તથા કતો અને ભોક્તા છે તેનુ શરીર પ્રકૃતિ જન્ય અને પાચભોતિક છે એ જીવાત્મા સ્વયં પરમાત્માનુ શરીરરૂપ હોઈને, નિગદેહરૂપી ઉપાધિને લઈને મમગ્ણ પામે છે આ લિંગદેહ પ્રાકૃત અને અનાદિ છે ઉપાધિરૂપ લિંગદેહના ત્યાગે જીવને મોક્ષ મળે છે મોક્ષાવસ્થામા પણ જીવનુ જ્ઞાતૃત્વ અદૃશ્ય થતુ નથી ! મોક્ષ માટે જીવે બ્રહ્મનો વિચાર કરવો ઘટે બ્રહ્મજ્ઞાનમા, પૂર્વે કરેલુ કર્મ અગરૂપ છે સાધન મ પત્તિનુ આનન્તર્ય અપેક્ષિત નથી

જ્યા ઈશ્વર, નિત્ય જીવો અને મુક્ત જીવો વિદુરે છે અને જ્યા કર્મરૂપ અવિદ્યા નથી તે દેશને “શુદ્ધસત્ત્વ” કહે છે, આ સત્ત્વ પ્રકૃતિના સત્ત્વગુણથી વિશિષ્ટ છે તે જ્ઞાન સ્વરૂપ-ચેતન-વ્યાપક-છે-તેનો બીજો પર્થાય બુદ્ધિ છે જીવ અને ઈશ્વર તેના આધારરૂપ છે તેમનો ધર્મ અને જ્ઞાન તે સ્વત પ્રમાણ છે તે જ્ઞાન બદ્ધદશામા કર્મથી દહાયેલુ અને મ ક્રચિત થાય છે મોક્ષાવસ્થા મા તે વિકસિત થાય છે

પ્રકૃતિરૂપ પદાર્થ જડ અને નિત્ય છે એનાથી પરમાત્માનુ સ્વરૂપ આચ્છાદિત છે એમ કમવશ બદ્ધ જીવો માને છે પ્રકૃતિ સત્ત્વ, રજસ અને તમમ રૂપી ત્રણ ગુણોવાળી છે ચોવીસ તત્ત્વોવાળી છે પ્રકૃતિ-મહત્ત્વ, અહુ કાર મન-પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાચ કર્મેન્દ્રિયો, પાચ તન્માત્રાઓ અને પાચ ભૂતો-એ ચોવીસ તત્ત્વો છે પ્રકૃતિ સમસ્ત જડ પદાર્થોનુ મૂળ કારણ છે એ અતિસૂક્ષ્મ છે સૃષ્ટિના આરભમા, પરમાત્માની ઈચ્છાથી પ્રકૃતિ જેમ જેમ પરિણમતી જાય છે તેમ તેમ તેની સૂક્ષ્મતા ઘટતી જાય છે અને અવસ્થાન્તર થતુ જાય છે તેના પ્રથમાવસ્થાને તમ, બીજી અવસ્થાને અક્ષર અને ત્રીજીને અન્યપ્રત કહે છે, આ ત્રીજી-અવ્યક્ત અવસ્થા તે કાર્યોન્મુખી અવસ્થા છે અવ્યક્ત પછી પ્રગટતા બધા પરિણામો વ્યક્ત છે તેનુ પહેલુ પરિણામ તે મહત્ત્વ એમા ગુણત્રયનુ સામ્ય હોતુ નથી ત્રણમાથી ગમે તે એક ગુણ પ્રબળ હોય છે આ મહત્ત્વ બ્રહ્મનુ શરીર છે એમાથી અત કરણ વૃત્તિ-નિશ્ચયરૂપ-બુદ્ધિ ઉપજે છે મહત્ત્વના સત્ત્વગુણમાથી વૈકારિક નામનો સાત્વિક અહુ કાર જન્મે છે એમાથી અગીઆર ઈન્દ્રિયો પેદા થાય છે તે

પૈકી મન સ્મૃતિ વગેરેનું માધન, સૌ ઇન્દ્રિયોનું પ્રેરક અને સાંસારિક માધનનું કારણ છે. જેમ અર્થિદ વસ્તુઓનું મહત્ત્વાદિરૂપે પરિણામ થાય છે એ જ રીતે જીવાત્માની જ્ઞાન અને ધર્મની સંકેત વિકાસ વગેરે અવસ્થાઓ થાય છે, તે જ પ્રમાણે આત્માની પણ સૂચ્યાદિના અંકરૂપ વગેરેની અવસ્થા હોય છે, જડનો વ્યાપાર સદા પરાધીન છે, પરમાત્માનો સકળ વ્યવહાર સ્વનંત્ર બુદ્ધિએ થાય છે. જીવના કેટલાક વ્યવહારો જ ઇશ્વરાશ્રય તો કેટલાક પોતાની અને પરમાત્માની એમ બન્નેની બુદ્ધિના અવલંબને થાય છે, કેવળ સ્વબુદ્ધિના અવલંબે જ જીવના વ્યવહારો શક્ય નથી.

જડ પદાર્થો સદા ખીજાનું શરીર જ થાય છે, તેમનું આત્મપણું નથી. તે જ મુજબ ઇશ્વર સંદા આત્મા જ હોય છે તે કોઈનું શરીર થઈ શકતો નથી! પણ જીવ સ્થૂળ દેહનો આત્મા છે અને ઇશ્વરનું શરીર છે—આમ બન્ને હોય છે. અંતઃનિયામકતા આત્મ શબ્દની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે. આથી જીવ અને પરમાત્મા બન્નેને માટે આત્મ શબ્દ વપરાય છે. અંતર્યામિત્વની પરાકાષ્ટા છે પરમાત્મામાં.

ઉપરાંત જ્ઞાન બે પ્રકારનું છે.—સ્વરૂપભૂત અને ધર્મભૂત. તે પૈકી જે સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન છે, તે જીવથી અભિન્ન છે. ધર્મભૂત તેનાથી ભિન્ન છે, અને આમ સ્વરૂપભૂત જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન દૃષ્ટિએ જ્ઞાન સ્વરૂપ જીવ છે. તેજ “અહુ” એ જાતની પ્રતીતિથી લાસતો હોઈને જોય પણ છે. તે જ રીતે તેજ જાતનું જ્ઞાનત્વ હોઈને જ્ઞાતારૂપ પણ તેજ છે. પંચીકૃત પંચ મહાભૂતો, મહત્ત્વ, અહુકાર આ સાત તત્ત્વો અને આઠમી પ્રકૃતિ—આમ આઠમાથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. અગિયાર ઇન્દ્રિયો એ શરીરને ભૂષિત કરે છે. લક્ષિત અને પ્રપત્તિ મોક્ષનાં સાધન છે. ભજન એટલે એટલે લક્ષિત અને અનન્યભાવે પરમેશ્વરની શરણાગતિ એટલે પ્રપત્તિ! *

સંક્ષિપ્ત શાંકર વેદાન્તસિદ્ધાન્ત નિરૂપણ

(૧)

મોક્ષ

આર પુરુષાર્થોમાં મોક્ષ જ પરમ પુરુષાર્થ છે કારણ કે તે નિત્ય છે. શ્રુતિનો પણ ખોલ છે કે: “ન સ પુનરાવર્તતે, ન સ પુનરાવર્તતે इति.” બાકીના ત્રણ-ધર્મ, અર્થ અને કામ-અનિત્ય હોઈને ઉપાદેય નથી. વિવેકી બુદ્ધિનો આજ નિર્ણય હોઈ શકે.

મોક્ષનો ઉપાય

બ્રહ્મજ્ઞાનથી જ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે. “તમેવ વિદિત્વા અતિ સૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ શિવતે ચચન્તાય”-વગેરે શાસ્ત્રવચન આજ અર્થનાં ઘોતક છે. આથી પરમાત્માનું જ્ઞાન જ મોક્ષનો એકમાત્ર ઉપાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપાય

“મધ્યારોપપવાદાભ્યાં જ્ઞાતવ્યઃ તત્ત્વનિર્ણયઃ”-અધ્યારોપ અને અપવાદ દ્વારા તત્ત્વનો નિર્ણય કરવો ચોખ્ખ છે. અધ્યારોપ અને અપવાદથી બ્રહ્મજ્ઞાન થાય છે. આથી મુમુક્ષુ માટે આ બેનું જ્ઞાન મેળવવું અનિવાર્ય છે.

અધ્યારોપનું સ્વરૂપ

નિબંધન આત્મતત્ત્વમાં પ્રપંચનું આરોપણ કરવું તે અધ્યારોપ. તત્ત્વના અજ્ઞાનને લીધે જ અધ્યારોપ થાય છે. શુક્તિમાં રજતનું, રત્નનું મર્ષનું, અને સ્થાણમાં પુરુષનું જેમ અધ્યારોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે, તે જ પ્રમાણે પ્રપંચશૂન્ય આત્મામાં પ્રપંચનું આરોપણ અને ભ્રાંતિ થાય છે. બસ, આ બ્રાન્તિજ્ઞાન તે જ અધ્યારોપ છે, તેને જ અજ્ઞાન, અવિદ્યા, તમ, મૂળપ્રકૃતિ, પ્રધાન, ગુણસામ્ય, માયા, વગેરે નામે આપણે ઓળખીએ છીએ. આ અજ્ઞાન જ માયા, અવિદ્યા, વગેરે લેહ દ્વારા ઈશ્વર, જીવ, વગેરેને નિર્મિત કરે છે. અને કારણ, સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મ પ્રપંચની સૃષ્ટિનો આત્મામાં અવલાસ કરાવે છે.

વિશેષશક્તિ

માયાની ઉપાધિથી ઉપદ્રુત ચૈતન્ય તે ઈશ્વર અને અવિદ્યાની ઉપાધિથી ઉપાધિયુક્ત ચૈતન્ય તે જીવ છે. ઈશ્વરના ઇશ્વરથી તમેગુણરૂપ પ્રકૃતિ બે રૂપમાં પરિણામ પામે છે. વિશેષશક્તિના રૂપમાં અને આવરણ-શક્તિના રૂપમાં. વિશેષશક્તિમાંથી સૂક્ષ્મ પ્રપંચની ઉત્પત્તિ થાય છે. એનું જ નામ અધ્યારોપ.

આવરણશક્તિ

આવરણશક્તિના બે પ્રકાર છે: અસત્વાવરણ અને અભાનાવરણ. આ બંને આવરણ શ્રદ્ધા અને આત્મજ્ઞાનીને આવૃત કરી શકતાં નથી. ખીલ્લ તમામ જીવોનાં આત્મજ્ઞાનને તે આવૃત કરે છે. “તત્ત્વ નથી”-એવી બુદ્ધિ-એવો વ્યવહાર-તે અસત્વાવરણ નાસ્તિકતા તેનું પ્રસિદ્ધરૂપ છે. “વસ્તુ સમન્વતી નથી”, એવી બુદ્ધિ-એવો વ્યવહાર-તે અભાનાવરણ. ખસ. આવરણશક્તિનું કાર્ય તે જ સંસારરૂપી વૃક્ષ.

આવરણનાશનો ઉપાય

તત્ત્વનું જ્ઞાન આવરણનો નાશ કરનારું છે. તત્ત્વજ્ઞાનના પણ બે પ્રકાર છે: પરોક્ષ જ્ઞાન અને અપરોક્ષ જ્ઞાન.

પરોક્ષ જ્ઞાન

પરોક્ષ જ્ઞાનમાં શ્રવણ, મનન, અને નિદિધ્યાસનનો સમાવેશ થાય છે. શ્રવણથી સંશય, મનનથી અસંભાવના અને નિદિધ્યાસથી વિપરીત ભાવના નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ શ્રવણ, મનન અને નિદિધ્યાસનથી અસત્વાવરણ નાશ પામે છે.

અપરોક્ષ જ્ઞાન

વસ્તુના સાક્ષાત્કાર સ્વરૂપ સમાધિથી થતું જ્ઞાન તે અપરોક્ષ જ્ઞાન. તત્ત્વના સાક્ષાત્-પ્રત્યક્ષ-જ્ઞાનથી અભાનાવરણ નાશ પામે છે. આવરણોનો નાશથી જ અનર્થની નિવૃત્તિ અને આત્માનંદની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અપવાદ

કારણથી ભિન્ન કાર્ય ન હોઈ શકે. પ્રહ્લ કારણ છે. જગત કાર્ય છે. પ્રહ્લથી વ્યતિરિક્ત જગતરૂપી કાર્ય છે જ નહીં. પ્રહ્લ જ પ્રહ્લ છે. આમ કારણમાં કાર્યનો નિષેધ-પ્રહ્લમાં પ્રપંચનો-સાર્વકાલિક નિષેધ તે અપવાદ. વા મા સા માયા-જે છે જ નહીં તેનું નામ છે માયા. શુક્તિમાં રજત હતું જ નહીં; રજતમાં સર્પ હતો જ નહીં; કેવળ કલ્પનાનો જ એ ખેલ ! આ પ્રમાણે પ્રહ્લ સિવાય, પ્રહ્લથી ભિન્ન બીજું કોઈ વસ્તુ જ નથી એવું જે પ્રહ્લાનુભૂતિથી બાણ છે તે જીવનમુક્ત છે. એ વેદાંતનો સિદ્ધાંત છે.

(૨)

અનુબંધ

વિષય, પ્રયોજન. સંબંધ અને અધિકારી, એ ચારના નિર્ણયને અનુબંધ કહે છે.

૧. વિષય:—પ્રહ્લ જ વેદાન્ત શાસ્ત્રનો વિષય છે.
૨. પ્રયોજન:—મોક્ષ તેનું પ્રયોજન છે.
૩. સંબંધ:—પ્રતિપાદ અને પ્રતિપાદક ભાવ જ સંબંધ છે.
૪. અધિકારી:—ચાર પ્રકારની સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન હવ અધિકારી છે.

(૩)

સાધનચતુષ્ટય

૧. ૧. નિત્યાનિત્ય વસ્તુવિવેક
૨. વિરાગ
૩. શમદમાદિ પદ સંપત્તિ
૪. મુમુક્ષુ

૧. વિવેક

પ્રહ્લ સત્ય છે, જગત્ અનિત્ય છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાણ, વગેરે દ્વારા એ બાણુવું તે વિવેક.

૨. વિરાગ

આ લોક અને પરલોકના બધા પદાર્થો અનિત્ય અને પરિણામી છે. આથી તેમનામાં નીરસતાનો નિશ્ચય કરવો તે વિરાગ. વિરાગ એટલે જ્ઞાનપૂર્વકની વિતૃષ્ણતા.

૩. શમદમાદિ પદ સંપત્તિ

અંતઃકરણના રાગદ્વેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ એટલે શમ. બાહ્ય ઇન્દ્રિયોનો સંયમ એટલે દમ. સંન્યસ્ત અથવા નિષ્કામ કર્મનું અનુષ્ઠાન, અથવા બ્યવહારમાંથી નિવૃત્તિ એટલે ઉપરતિ. બધું સહન કરવાની અતૂટ શક્તિ એટલે તિતિક્ષા. શુરુ અથવા વેદાંત વાક્યમા અટલ વિશ્વાસ એટલે શ્રદ્ધા. ધ્યેયનિષ્ઠ આત્મિક એકાગ્રતા એટલે સમાધાન.

૪. મુમુક્ષા

એવજાશૂન્ય હવની, તાત્પર્યનિવૃત્તિ માટે તીવ્ર મુક્તિ-ઈચ્છા, તે મુમુક્ષા.

ગુરૂપસન્નિ

આવી સાધનસંપત્તિથી સંપન્ન હવે, શિષ્યભાવે શ્રોત્રિય અને પ્રદાનિષ્ઠ શુરુના શરણમાં જવું એમએ જગત, હવ અને જગદીશ્વર-વિષે તત્ત્વજિજ્ઞાસા

વ્યક્ત કરવી. સાક્ષાત્કાર માટે અખંડ ઉત્સાહ રાખવો જોઈએ. આત્માને શરણે ગયેલો આવો અધિકારી શિષ્ય ગુરુ દ્વારા, સાક્ષાત્કાર પામીને કૃતકૃત્ય થાય છે. ગુરુને ઈશ્વર માનવો ઘટે. કારણ જ્ઞાનદાન સર્વશ્રેષ્ઠ છે.

(૪)

પ્રપંચસ્વરૂપ

આત્મા અને અનાત્મા-એ બે પ્રપંચનાં રૂપ છે. આત્મા વિના, પ્રપંચનો જ અભાવ થતો હોવાથી, આત્માનો પણ પ્રપંચમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

આત્મા ચેતન છે. અનાત્મા જડ છે. જન્મે પોતાનાં સ્વ-રૂપે એક જ છે. છતાં કાર્યરૂપે અનાત્મા અનેક છે. અને અનાત્માની ઉપાધિને લીધે એક જ આત્મા બહુ બહુરૂપી લાગે છે.

અવચ્છિન્ન પક્ષ

આત્મા મૂળમાં એક જ છે. ભિન્ન ભિન્ન શરીરોની ઉપાધિને લીધે દેવ, દાનવ, માનવ, પશુ, પક્ષી, કીટ, પતંગ, વગેરે રૂપે ચમકી રહ્યો છે. આ થયું અવચ્છિન્ન પક્ષનું દર્શન.

પ્રતિબિંબ પક્ષ

પાણી સ્વ-રૂપે એક જ છે, છતાં સમુદ્ર, નદી, તળાવ, કૂવો, ઘટ, વગેરેમાં તે, તે તે રૂપે વિલક્ષ્ય થયેલું દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અનાત્મા સ્વ-રૂપે એક જ છે પણ ઘણા પ્રકારે વિલક્ષ્ય થયેલો જણાય છે.

સમુદ્ર વગેરેમાં એક જ સૂર્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે છતાં અનેક જોવા દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે અંતઃકરણ સહિત તમામ શરીરોમાં પ્રતિબિંબિત થતો એક જ આત્મા અનેક જોવા લાગે છે. શેત્ય, વગેરે પાણીના ધર્મ જેમ બિંબરૂપ સૂર્યને સ્પર્શી શકતા નથી, તેમ અંતઃકરણના કર્તૃત્વ, લોકતૃત્વ વગેરે વિકારો પણ અંતઃકરણનિષ્ઠ ચિદાભાસમાં જ પ્રતીત થાય છે-બિંબબૂત આત્માને કદી સ્પર્શી શકતા નથી. તેથી જીવાત્મા અને પરમાત્માની અભિન્નતા સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા

જીવાત્મભાવ કપોલકલ્પિત છે, તેથી અસત્ય છે. જીવાત્માની ત્રિવિધ સત્તા માનવામાં આવે છે. પારમાર્થિક, વ્યાવહારિક, અને પ્રાતિભાસિક ત્રણે

અનુક્રમે સુપુરિત, જાગૃત અને સ્વપ્નની અભિમાની છે. જેમ જળમાં તરંગ અને તરંગમાં ફીણ કલ્પિત છે, તે જ પ્રમાણે પારમાથિકમાં વ્યાવહારિક અને વ્યાવહારિકમાં પ્રાતિભાસિક સત્તા કલ્પિત છે. મધુરતા, દ્રવત્વ, શીતલતા વગેરે ધર્મ પારમાથિક જળમાં હોવાથી તરંગમાં પ્રતીત થાય છે અને તરંગ દ્વારા ફીણમાં દેખાય છે, તે જ પ્રમાણે, કૂટસ્થ સચ્ચિદાનંદ, કૂટસ્થ પારમાથિકમાં હોઈને વ્યાવહારિકમાં અને તે દ્વારા પ્રાતિભાસિકમાં દેખાય છે. જેમ તરંગ વિના ફીણ અને જલ વિના તરંગ શક્ય નથી, જલ જ પરમાર્થ છે; તે જ પ્રમાણે વ્યવહારિક વિના પ્રાતિભાસિક અને પારમાથિક વિના વ્યાવહારિક કદી હોઈ ન શકે—કૂટસ્થ જ પારમાથિક છે. તેથી કૂટસ્થ પારમાર્થિક જ પરમાત્મા છે—આ અચલ સિદ્ધાન્ત છે.

આથી “નેતિ નેતિ” વાક્ય દ્વારા દેહાદિ પંચકોશમાંથી પારમાથિક કૂટસ્થને અલગ કરીને, તેની સાથે પોતાના વાસ્તવિક અભેદનો આક્ષાત્કાર કરવો એ વેદાંતનું તાત્પર્ય છે: સમસ્ત વેદાંત આજ તાત્પર્યની ઘોષણા કરે છે.

(૫)

જીવના દુઃખ વગેરેનો વિચાર

દુઃખ સ્વાભાવિક નથી, આગન્તુક છે. દુઃખને સ્વાભાવિક માનવાથી અનેક દોષોની આપત્તિ આવી પડે દુઃખ જો જીવનો સ્વભાવ હોય તો તો તેનો કદી નાશ ન થાય; કોઈને કદી સહેજે સુખનો અનુભવ ન થાય. દુઃખની નિવૃત્તિ અને સુખની પ્રાપ્તિનો પ્રયત્ન મૂર્ખતા જ ગણાય. યોગ, ધ્યાન, ધારણા, સત્કર્મ, વગેરેનું કોઈ પ્રયોજન ન રહે. સમસ્ત શાસ્ત્રચર્ચા પણ વિડખના જ ખની રહે; કારણ કે સ્વાભાવિકનો કદી નાશ થતો નથી. જો નાશ થાય તો વસ્તુ જ નષ્ટ થાય. કારણ કે સ્વભાવના વિરુદ્ધમાં લાવ કદી હોઈ ન શકે. અને જીવાત્મા તો અવિનાશી વા અરે અવમાત્મા વગેરે શ્રુતિખળે અવિનાશી, ઠરે છે. એનો નાશ માનવાથી શ્રુતિવાક્ય પીડિત થાય અને વળી મોક્ષનો અનુભવનાર કોણ ?—આથી જીવાત્માનું દુઃખ સ્વાભાવિક નથી, પરંતુ આગન્તુક જ છે.

દુઃખનું મૂળ

શરીરનો સ્વીકાર જ દુઃખનું કારણ છે. જ્યાં જ્યાં શરીરનો પરિચય ત્યાં ત્યાં દુઃખ હોય જ છે. વિવેકીઓ અને દેવોને પણ શરીરચક્રણ કરવાથી જ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય છે. આથી આનંદધામ આત્માને શરીરના ચક્રણથી દુઃખનો અનુભવ થાય છે.

શરીરનું મૂળ

શરીરનું કારણ છે કર્મ. પૂર્વકૃત કર્મ સહિત, પંચીકૃત પંચમહાભૂતો- માંથી શરીરની ઉત્પત્તિ થાય છે. શરીરોત્પત્તિમાં મુખ્ય કારણ જીવનાં કર્મ જ છે. કર્મના અભાવમાં તો શરીરનો જ અભાવ થાય: જેમકે નિદ્રા અવસ્થામાં. તેથી આત્મજ્ઞાનથી કર્મનો નાશ થતાં જ્ઞાનીને ભાવિમાં શરીર- મહુલ્ય કરવું પડતું નથી.

કર્મ વિચાર

કર્મના ત્રણ પ્રકાર છે. પાપ, પુણ્ય અને મિશ્ર. આ ત્રણેનો ધરાધર વિચાર કરવો જરૂરી છે. એ વિચારનાં બે ફળ છે. એક મુખ્ય, બીજું ગૌણ. આ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મો; ત્રણ પ્રકારનાં કર્મોથી જ કર્મમાં આવે છે. આત્મા કોઈપણ કર્મનો કર્તા નથી. તેથી લોકતા પણ નથી. તે તો આકાશની માફક અસંગ, નિરંશ, પરિપૂર્ણ ચેતન્ય સ્વરૂપ જ છે. આથી ચિદાકાશ સ્વરૂપ આત્માને મને, કોઈપણ કર્મનો સ્પર્શ થતો નથી-એવું નિઃસંશયપણે જાણીને જીવનમાં દૃઢતાથી રહેવું એ વિચારનું મુખ્ય ફળ છે. અને આત્મજ્ઞાની હોવા છતાં હું મેં શું સદાચારમાં જ રતિશીલ રહેવું ઉચિત છે-એ અંવાંતર ફલ છે. બ્રહ્મજ્ઞાની કદી સ્વચ્છંદી ન બને.

ત્રિવિધ કરણના પ્રેરક

ત્રિવિધ ક્રમેને કરનારાં ત્રિવિધ કરણ છે. અને કરણના પ્રેરક છે રાગદ્વેષ વગેરે હોયો. કારણ કે રાગદ્વેષાદિના સદ્ભાવમાં જ કર્મોની પ્રવૃત્તિ થાય છે અને એના અભાવમાં કર્મોની નિવૃત્તિ થાય છે. આથી રાગદ્વેષ જ કરણ દ્વારા કરાતાં કર્મોના પ્રેરક છે. આત્મા નથી તો પ્રેરક, નથી તો કારક. રાગદ્વેષાદિનું કારકત્વ અને પ્રેરકત્વ આત્મામાં આરોપિત થવાથી આત્મા કારક અને પ્રેરક હોય એવી ભ્રાંતિ થાય છે. આત્માના ચથાર્થ સ્વરૂપજ્ઞાનથી આ આરોપિત કર્તૃત્વનું અને પ્રેરકત્વનું નિવર્તન તે જ જીવનમુક્તિનું લક્ષણ છે. અર્થાત્ કર્મોમાં કારણ છે રાગદ્વેષાદિ દ્વિપિત વૃત્તિ.

રાગદ્વેષનું કારણ

રાગદ્વેષનું કારણ અભિમાન છે. અભિમાનના ભાવાભાવમાં જ રાગદ્વેષનો ભાવાભાવ થાય છે. “હું સી છું” એવું જ્યાં સુધી અભિમાન હોય ત્યાં સુધી સ્વામી-કુટુંબ, વગેરેની સેવામાં સીની પ્રવૃત્તિ રહે. ગાઢ નિદ્રામાં અભિમાન ન હોવાથી રાગદ્વેષનો પણ અભાવ છે અને પ્રવૃત્તિનો પણ અભાવ થાય છે. આમ અભિમાન જ રાગદ્વેષનું મૂળ છે.

અભિમાનનું મૂળ

અને અભિમાનનો ઉદ્ભવ ક્યાંથી થાય છે ? - અવિવેકમાંથી. સિવાય કે અવિવેક, અભિમાન કદી થઈ શકતું નથી. શરીર વગેરે, અભિમાનનો આધાર નથી. આથી અવિવેક સિવાય અભિમાનનું કોઈ મૂળ નથી.

અવિવેકનું મૂળ

અને અવિવેકનો ઉદ્ભવ અજ્ઞાનમાંથી થાય. અનાદિ આવરક અજ્ઞાન જ અવિવેકનું જનક છે. આત્માને જાણતા છતાં કોઈ જાણતું નથી. આત્માનું નિજરૂપ તો સ્વસંવેદ જ છે. આત્માને ધ્યા કરતાં, ભોક્તા, પરિચિન્ન, ચલ, સુખદુઃખ યુક્ત, જાણે છે; પરંતુ તે સ્વરૂપે જેવો છે તેવો તેને કોણ જાણે છે ? આત્મા સ્વરૂપે અકર્તા, અભોક્તા, દેશકાળ વસ્તુથી અપરિચિન્ન, અચલ, સચ્ચિદાનંદ રૂપ છે. એને એવો જાણવો એ વેદાન્તનું એકમાત્ર લક્ષ્ય છે.

અજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને નાશનો ઉપાય

આ અજ્ઞાન અનાદિ છે પણ સાન્ત છે. અને સ્વરૂપે અનિર્વચનીય છે. જ્ઞાનથી તે નષ્ટ થાય છે. અર્થાત્ દુઃખનું મૂળ અજ્ઞાન છે. અને સુખનું મૂળ આત્મજ્ઞાન છે. આથી સુખાર્થે વેદાન્તવિદ્યા હૃદયગત કરવી જોઈએ.

(૬)

આત્માનું એકત્વ

આત્મા અને અનાત્મા ભિન્ન છે. અનાત્માના ત્યાગ અને આત્માના સ્વીકારમાં કૈવલ્ય છે. વિવેકમાં આત્મજ્ઞાન હૂંપાયું છે. તો એ આત્મા કઈ થીજ છે-તે જાણવું જોઈએ.

આત્મા ત્રણ શરીરોથી વિલક્ષણ છે. ત્રણ અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે. પચ્ચકોચ ભિન્ન છે. અને સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ સત્ ચિત્ અને આનંદ છે.

કારણ શરીર, સૂક્ષ્મ શરીર, અને સ્થૂલ શરીરથી આત્મા વિલક્ષણ છે. શરીર અનૃત અને જડ છે. આત્મા સત્, ચિત્ અને આનંદ સ્વરૂપ છે.

ત્રણે શરીરના બળે લેદ છે. વ્યથિ અને સમથિ. સુમથિની ઉપાધિથી પરમાત્માનું ઇન્ધરત્વ છે. વ્યથિ શરીરની ઉપાધિથી પરમાત્માનું શૂન્યત્વ છે. ઇન્ધને વાસ્તવિક નથી કારણ કે આત્મા એક જ છે.

સમષ્ટિ કારણ-ઉપાધિથી ધૃત્વરને, ધૃત્વર-અંતયાંત્રી-અવ્યાકૃત, વગેરે નામે મળે છે. સમષ્ટિ સૂક્ષ્મ ઉપાધિને લીધે હિરણ્યગર્ભ, સૂત્રાત્મા મહાપ્રાણ વગેરે સંજ્ઞા મળે છે. સમષ્ટિ સ્થૂળ ઉપાધિને લીધે વિરાટ-વૈશ્વાનર-વૈરાગ્ય, વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

એ જ પ્રમાણે વ્યષ્ટિ કારણ, સૂક્ષ્મ અને સ્થૂળ ઉપાધિને લીધે જીવાત્માને અનુક્રમે પ્રાણ, તન્મસ અને વિશ્વ સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે.

પરમાત્મા 'તત્' છે. જીવાત્મા 'ત્વે' છે. લક્ષ્યાર્થ દૃષ્ટિથી જાનેના સ્વરૂપમાં અભેદ જ છે. ઉપાધિકૃત ભેદ ઉપાધિના નારાથી રહેતા નથી. અને ઉપાધિ સ્વરૂપ નથી. આથી જીવાત્મા અને પરમાત્મામાં સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ સહેજે ભેદ નથી. જસ. આત્માનો પ્રજ્ઞાસ્વરૂપે અનુભવ જ વેદાંતનું એક માત્ર તાર્કિક છે. .

આત્માનું સચ્ચિદાનંદત્વ

કારણ વગેરે ત્રણ શરીરો, જાગૃત વગેરે ત્રણ અવસ્થાઓ અને અજ્ઞમય વગેરે પાંચ કોશોથી આત્મા વિલક્ષણ અને સિન્ન છે. આ આત્માનું સ્વરૂપ-નિજરૂપ છે સચ્ચિદાનંદ. આપણે કેવી રીતે જાણવું કે આત્મા સર્વરૂપ છે? ચિદ્રૂપ છે? આનંદરૂપ છે? શાસ્ત્ર, અનુભવ અને યુક્તિને આધારે એ નક્કી થાય છે.

સત્ત્વ લક્ષણ

તો સત્ત્વ લક્ષણ શું? ત્રણે કાળમાં જેનો બાધ ન થાય અને જે સદા એકરૂપ હોય તે સત્ છે. આત્મામાં સત્ત્વ આ લક્ષણ છે. "સદ્ ! एव सौम्य ! इदं अम्र मासीद्" વગેરે શ્રુતિવાક્ય આત્માના સદૃપત્વના પ્રતિપાદક છે. લોકાનુભવની પણ આત્માની સત્તાની બાબતમાં સંમતિ છે. "પૂર્વજન્મમાં મેં સત્પાત્રને કાંઈ આપ્યું હશે તેથી આ જન્મમાં મને એકધર્મ મળ્યું છે, અને આ જન્મમાં કાંઈ સત્કર્મ કરીશ તો ભાવિ જન્મમાં તેનું ફળ મળશે,"-આવી લોકાનુભવની પ્રતીતિ છે. તેથી ખાતરી થાય કે આત્માનો નહીં-ફક્ત દેહ વગેરેનો જ નાશ થાય છે. યુક્તિથી પણ આત્માની સર્વરૂપતા સિદ્ધ થાય છે. કેવી રીતે? તો વિચારો-આપણે હંમણાં છીએ કે નહીં? છીએ-એમ જ કહેવું પડશે-કારણ કે અનુભવનો અપલાપ થઈ ન શકે.

તો છીએ એવા આપણે, અત્યારે શરીરવાળા છીએ કે શરીર વિનાના? શરીરવાળા જ છીએ, કારણ કે શરીર પ્રત્યક્ષ છે.

તો છે એવું શરીર ક્યાંથી આવ્યું? ગમે તેટલો વિચાર કરો-છેવટે કર્મ જ શરીરનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. અર્થાત્ શરીર કર્મથી જ મળે છે.

શરીર ને કર્મોત્પન્ન છે તો તે કર્મ આપણું છે કે કોઈ ખીજનાં ? આપણું જ હોવાં નોંધ્યે-એ જ યુક્તિયુક્ત છે. કારણ કે, એકના કહેલા યજ્ઞથી ખીજને સ્વર્ગ મળતું નથી. તેથી આપણું જ કર્મનું કૃણ આ શરીર છે.

તો ને કર્મના કૃણરૂપ આ શરીર છે તો તે આ જન્મ પછી કરાયાં હશે કે જન્મ પહેલાં ? જન્મ બાદ થનારાં કર્મોથી વર્તમાન શરીર નહીં થાય એ અસંભવિત છે. આથી તે પૂર્વ જન્મમાં જ કરાયાં છે એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પૂર્વજન્મમાં જ્યારે કર્મ કર્યાં ત્યારે આપણે હતા કે નહીં ? હોવા જ નોંધ્યે, કારણ કે કર્તા વિના કર્મ કેવી રીતે હોઈ શકે ? અર્થાત્ તે વખતે આપણે હતા એમ સિદ્ધ થાય છે.

તો તે વખતે આપણે સશરીર હતા કે અશરીર ? સશરીર જ હોવા નોંધ્યે કારણ કે શરીર તો કર્મનું સાધન છે, તેના અભાવમાં કર્મ શક્ય નથી. આમ વિચાર કરતો આપણા પૂર્વજન્મની પરંપરાનો સ્વીકાર આનિચ્છાએ પણ કરવો જ પડશે. અર્થાત્ આપણે જેમ વર્તમાનમાં છીએ, તેમ ભૂતમાં હતા, અને ભાવિમાં હોઈશું જ. આપણી અસ્તિ-આત્માનું અસ્તિત્વ-મટી શકે એમ નથી. શરીરાદિ ક્ષણપરિણામી હોવાથી તેનો જન્મ અને નાશ થયા કરે છે. આત્માનો નહીં. તેથી આત્મા અજન્મા, અગર અને અમૃત જ છે. અર્થાત્ આત્મા સદૃષ છે.

ચિત્તનું લક્ષણ

સૂર્ય, વગેરે સાધનોની અપેક્ષા વિના જે સ્વયં પ્રકાશમાન છે અને જે પોતાનામાં આરોપિત સમસ્ત સ્થાવરજંગમ, સ્થૂલ સૂક્ષ્મ, આંતર બાહ્ય પદાર્થને પ્રકાશિત કરે છે તે ચિત્ છે. ચિત્તનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે. 'તમેવ માન્તમનુમાતિ' વગેરે શાસ્ત્રવચન તેનું સમર્થક છે "ईक्षतेः नाशन्दम्" વગેરે સ્મૃતિવાક્ય તેનું પ્રમાણ છે અને જડ લોભ્ય હોઈને જડથી ભિન્ન કોઈ ચેતન પદાર્થ છે એ યુક્તિ છે. અને જ્ઞાત અધિકારમાં પણ ખીજાં સાધનાન્તર વિના પણ આત્મા સ્વયં પ્રકાશ છે એમ અનુભવાય છે અને પોતાનામાં આરોપિત શરીર, બાદ્ય, ભજ્યત, વગેરે અવસ્થાઓમાં તમામ વ્યાપારોને ખીજા પ્રકાશની અપેક્ષા વિના જ પ્રકાશિત કરે છે. અર્થાત્ આત્મા સ્વયં પ્રકાશ, અન્ય પ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય હોઈને ચિત્ રૂપ જ છે.

આનંદનું લક્ષણ

આત્મા આનંદરૂપ છે. તો આનંદનું લક્ષણ શું ? આનંદ એટલે મુખ. વિષયજન્ય મુખથી આત્માનું મુખ જુદું છે. આત્માનું મુખ નિત્ય,

નિરતિશય, નિરૂપાધિક છે. ગ્રીજાં મુખે અનિત્ય, સાતિશય અને સોપાધિક છે. આથી જે મુખ નિત્ય, નિરતિશય અને નિરૂપાધિક છે તે જ આનંદ છે. અને આનંદનું આ લક્ષણ આત્મામાં છે.

નિદ્રાવસ્થામાં કોઈ પણ ઉપોદિ ન હોવા છતાં આત્માના મુખનો અનુભવ થાય છે. તેથી ખાત્રી થાય છે કે આત્માનું મુખ સ્વરૂપે જ નિરૂપાધિક છે, શ્રુતિમાં પ્રદાનનંદની નિરતિશયતા બતાવી છે. નિરતિશય પ્રદાનનંદની જ મુખપ્રતિમા આપણને અનુભવિત થાય છે. નિદ્રાના મુખમાં કોઈ તારતમ્ય નથી. એ આનંદમાં વૃદ્ધિ કે હ્રાસ નથી. તેથી આત્માનો આનંદ નિરતિશય છે. એકરૂપ છે. અખંડ છે. અને આત્મા સ્વરૂપે જ નિત્ય હોવાથી, તેનો સ્વરૂપભૂત આનંદ પણ નિત્ય જ છે. અર્થાત્ આત્મા સચ્ચિદાનંદ છે.

સચ્ચિદાનંદ પદનું અખંડાર્થત્વ.

સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ આત્મામાં સત્-ચિત્-અને આનંદરૂપ જુદા જુદા ખંડ નથી. જે સત્ છે તે જ ચિત્ છે અને તે જ આનંદ છે. અર્થાત્-સત્ ચિત્-આનંદ આત્માના વિશેષણ નથી. સ્વરૂપ છે. એ ત્રણે પદનો એક અને અખંડ અર્થ જ થાય છે. અર્થાત્ આત્મા અપરિચ્છિદ નથી. આત્મા એક અને અખંડ જ છે.

ઉપસંહાર

અર્થાત્ હે અમૃતના સંતાન! તું આત્મસ્વરૂપ છે. સચ્ચિદાનંદ જ તારો એકમાત્ર સાચો પરિચય છે. તું સદ્રૂપ છે-અનૃતરૂપ નથી. તું ચિદ્રૂપ છે-જડ રૂપ નથી. તું મુખ સ્વરૂપ છે-દુઃખ સ્વરૂપ નથી. આવું અલોચિત આત્મજ્ઞાન પેદા કરવા માટે શ્રુતિમાતા આત્માનું સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ બતાવે છે. આત્માનો સ્વરૂપભેદનું પ્રતિપાદન વેદાન્તનું તાત્પર્ય નથી. અર્થાત્ આત્મા અખંડ એક રસ જ-સચ્ચિદાનંદ જ સિદ્ધ થાય છે.

ખસ. તો “અહં વ્રહ્માસ્મિ” એ આકારનો સાક્ષાત્કાર કરાવી, નિત્ય, શુદ્ધ, છુદ્ધ, મુક્ત, સચ્ચિદાનંદ રૂપ નિજરૂપમાં આપણી સ્થિતિ કરાવી વેદાન્તશાસ્ત્ર કૃતકૃત્ય થાય છે.

ખસ આથી આગળ ખીલું કશું શ્રોતબ્ય નથી. જ્ઞાતબ્ય નથી. જ્ઞાનાનુભવની આ પ્રાન્તભૂમિ છે.

“તરતિ શોકં આત્મચિત્” ઈત્યાદિ શ્રુતિવાક્ય અહીં કૃતકૃત્ય થાય છે.

જીવતાંજીવત આપણને આ અવસ્થા પ્રાપ્ત થાઓ-એવી પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં ચરણકમળોમાં વિનમ્ર અને સહૃદય પ્રાર્થના. હરિ ઓં તત્સત્

—શ્રી નલિન મ. ભટ્ટ

૨૬૨૬ ૪
૭ નં ૩૦૬ ૧૫૭
૨૮
૨૮
૫૫૨

બ્રહ્મસૂત્રના કોશસ્તંભો

પ્રથમ અધ્યાય

પ્રથમ પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૩૧)

બ્રહ્મજ્ઞાન અત્યંત ગહન અને સૂક્ષ્મ છે. ઉત્તરમીમાંસા, પૂર્ણ બ્રહ્મજ્ઞાન આપવે ક્ષીણબળ થાય છે. ઉત્તરમીમાંસાના ચાર અધ્યાયો છે. દરેક અધ્યાયના ચાર પાઠો છે. વિચારોની સૂક્ષ્મતાને સમજવા માટે દરેક અધ્યાયના દરેક પાઠનો ટૂંક સાર આપવો ઉચિત લાગે છે. વિચારોના કોશસ્તંભો (mail bones) તરીકે પણ એ ઉપયોગી લાગવાનો સંભવ છે.

(૧) બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ પાઠના પ્રથમ સૂત્રમાં, શા માટે બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે એવું નિરૂપણ કરતાં, સાધન સંપત્તિની અનિવાર્યતા દર્શાવી, સાધન સંપન્નને જ સાચી જિજ્ઞાસા સંભવે છે, એ ચિત્તશાસ્ત્રના સૂક્ષ્મ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. (બ્ર. સૂ. અ. ૧. પા. ૧ સૂ. ૧)

(૨) બ્રહ્મને જિજ્ઞાસ્ય તરીકે સ્થાપી, એ સચ્ચિદાનન્દ છે એવું શ્રુતિ સ્મૃતિ અને ન્યાયપૂર્વક પ્રતિપાદિત કરે છે. વિશ્વવાદ્મયનો સર્વશ્રેષ્ઠ અને લઘ્યાતિલઘ્ય વિચાર-“જન્માદ્યસ્ય યતઃ” રજૂ કરી, કારણની શોધના નિમિત્તો બ્રહ્મ સત્ છે એવો નિર્ણય સૂત્ર-૨ થી ૪ સુધીમાં આપી, ૫ થી ૧૧ સૂત્રો સુધીમાં, જે બ્રહ્મ સત્ છે તે જ ચિત્ત છે એ મીમાંસા કરવામાં આવી છે. ત્યાર બાદ ૧૨ થી ૧૬ સૂત્રોમાં, સચ્ચિદ બ્રહ્મ જ આનન્દ સ્વરૂપ છે એવો શ્રુતિ-સ્મૃતિ-ન્યાયાદિથી સંગત નિર્ણય દેવામાં આવ્યો છે. એ આનન્દ સ્વરૂપ હોઈને જ જિજ્ઞાસ્ય છે એવું સૂચન કર્યું છે. જગત્ અનાય નથી પણ સનાય છે-જગત્ કારણની મીમાંસામાંથી એ જ ફળે છે. આથી એ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન દિવ્ય કારણ છે એમ દર્શિત થાય છે. જગત્ કારણ હોઈને જ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ, છે એમ અર્થાત્ જ ફળે છે. આમ આ જગતની સૌ શોધોની એક શોધ, સૌ આશ્ચર્યોનું એક આશ્ચર્ય છે તે આ-કે સચ્ચિદાનન્દ પરમાત્મા જ જગદ્ગ્રેષ્ઠ પોતાની અનવગ્રાહ્ય શક્તિએ વર્તી રહેલ છે. આ સત્યનો સ્વીકાર કરતાં જ, એ વિચારના પ્રકારે, જગત અને જીવનના મુમસ્ત દાયગ્ગ્યો ઉકેલી શકાય છે.

(૩) આમ પરમાત્મા જગદાત્મા છે એમ સિદ્ધ થતાં, તે પરમાત્મા જ સૌનું આંતર સ્વરૂપ છે એ ૨૦ થી ૨૧ સૂત્રોમાં સિદ્ધ કરે છે. અર્થાત્ જ એક પણ આંતર બાહ્ય, સ્થાવર જંગમ, સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ, દૃશ્યાદૃશ્ય પદાર્થ નથી જેનું છેવટે સ્વરૂપ પરમાત્મા ન હોય! આ અતિ મહત્વની શોધ છે.

(૪) વળી એ સચ્ચિદાનન્દ, સર્વજ્ઞ, સર્વશક્તિ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી અને અનન્ત છે એ ૨૨ માં સૂત્રમાં સૂચિત કર્યું છે. ૨૩ માં સૂત્રમાં એ એ તત્ત્વ સ્વયંભ્યોતિ છે એવું પ્રતિપાદિત કરી, સૌ ભ્યોતિઓની એ એક ભ્યોતિ છે એમ બતાવ્યું છે.

(૫) ૨૮ થી ૩૧ સૂત્રમાં વળી ઇતર શ્રુતિઓના આધારે આ તત્ત્વ જગદુત્પત્તિ છે એવી નિઃશંક સીમાંસા કરી છે. આમ પહેલા અધ્યાયના પહેલા પાઠમાં પરમાત્માને લગતી જિજ્ઞાસા, તેમનું સચ્ચિદાનન્દત્વ, સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિમત્વ, આંતર સ્વરૂપત્વ, જીવનત્વ અને સ્વયંભ્યોતિશ્રુતિ વગેરે સિદ્ધ કર્યું છે,

પ્રથમાધ્યાય

દ્વિતીય પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૩૨)

(૧) આ બીજા પાઠમાં અને ત્રીજા પાઠમાં અરુપષ્ટ ડિંગણાનાં ઉપનિષદ વાક્યોનો પ્રહાર પરત્વે સમન્વય દર્શાવવામાં આવ્યો છે. અને એ રીતે પરમાત્માને લાગતા અનેક મંગલમય અને સૂક્ષ્મ વિચારોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

(૨) ૧ થી ૭ સૂત્રોમાં એક અતિ ઉપયોગી વિચારની રજૂઆત થઈ છે. વિશ્વમાં અસંખ્ય ઉપાસ્ય દૈવતો વર્તે છે એ આપણે જાણીએ છે. વ્યક્તિથી માંડીને તે રાષ્ટ્ર સુધી સૌનાં ઉપાસ્ય દૈવત જુદાં હોય છે. આ બધાં દૈવતો એક પરમાત્માના જ જુદાં જુદાં સ્વરૂપો છે. ઈશ્વર અનેક નથી, પણ સૌની રુચિ અનુસાર એકને જ અનેકરૂપે લોકોને જોવાની અનાદિકાળથી ટેવ છે. પરમાત્મા અનન્તશક્તિ અને કદ્યાણુ, ગુણ સંપન્ન છે. આથી ઉપાસ્યનો આપાતલેહ હોવા છતાં હરીક્ષતમાં તે પંક સદ્ વિગ્રાઃ વહુચા ઘટન્તિ જ છે! સર્વધર્મસમભાવનું સૌંદર્ય માણવા માટે આનાથી વધુ જિંચો વિચાર કયો હોઈ શકે?

(૩) ૮ થી ૧૦ સૂત્રોમાં પરમાત્મા જીવમાત્રના હૃદયમાં રહેતા છતાં લોકતા નથી એ વાત સૂચિત કરી એના જ્ઞાનેશ્વર્યની અતિશયતા બતાવે છે! ઉપરાંત સર્જનની જેમ પરમાત્મામાં વિસર્જનની-ઉપસંહારની પણ નિરતિશય તાકાત હોવાં છતાં તે કર્તા-લોકતા-નથી-કર્તાથી લેપાતો નથી એવું ઇર્ષ્યાજનક જ્ઞાનેશ્વર્યનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

(૪) ૧૧ થી ૧૨ સૂત્રોમાં પરમાત્માને હૃદયાયતન બતાવી એક ગુહ્ય વાતનો સૂત્રકારે ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે. જેણે પરમાત્માની કને જવું હોય તેણે પોતાના હૃદયની સંકટભરેલી ગુહામાં ઉતરવાની શુરુગમ્ય કળા સાધી લેવી જોઈએ. સાથે સાથે પરમાત્માના અમૃતત્વ વગેરે ધર્મોનો પણ ઉદ્દેશ્ય કરી લે છે.

(૫) સ્થાનલેહે પણ ઉપાસ્યલેહ નથી એમ અક્ષિપુરુષનું પરમાત્મપણું દર્શાવતાં સૂત્રકાર સાથે છે. આધ્યાત્મિક કે આદિદેવિક કે આધિભૌતિક સ્થાનના લેહે સર્વવ્યાપી પરમાત્મા બદલાઈ જતો નથી! અને આથી ભારતનો કે યુરોપનો પરમાત્મા એક જ છે એવો ન ભૂલાય એવો ધ્વનિ આ ૧૩ થી ૧૭ માં સૂત્રોમાં છે.

(૬) ૧૮ અને ૨૦ માં સૂત્રોમાં પરમાત્મા સ્થાવર જંગમનો અંતર્યામી છે એ સિદ્ધ કરી જગદવ્યવસ્થામાં કયાંયે ભૂલથી પણ, ભ્રાન્તિમાં પણ, સ્વપ્ને પણ ત્રુટિ નથી એ બતાવે છે. સૌનો અંતર્યામી પરમાત્મા હોઈને તેની સાથે આપણો હિસાબ ચોકખો હોય તો કયાંયે વિવાદ રહેતો નથી-આથી અંતર્યામીનાં વિશ્વશાસનનો ખીનશસ્ત્રી સ્વીકાર-શરણાગતિ-સ્વીકારવામાં કદ્યાણુ છે એવું સૂચન છે.

(૭) પરમાત્મા અદૃશ્યત્વાદિ ધર્મોથી સુક્ત હોઈને એની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિઓનો સર્વદા ખ્યાલ આપે છે. મૂળમાં નિરાકાર છતાં સર્વ આકારનો એ શિશ્ની હોઈને સર્વાકારરૂપે એ ભાસે છે. આથી મૂર્તામૂર્તનો અથડો ન હો. (૨૧-૨૩) માં સૂત્રોમાં આ વિષયની રહસ્યમયી ચર્ચા છે.

(૮) ૨૪ થી ૨૮ સુધીના સૂત્રોમાં વૈશ્વનરોપાસનાના નિમિત્તે લગવાન સૂત્રકારે પરમાત્મામાં ખંડવૃત્તિ અસહ્ય છે એમ બતાવી આપું વિશ્વ જ પ્રભુના અવયવો હોઈને, સમગ્ર ધ્મિરનો-અખંડ પરમાત્માનો સ્વીકાર જ હિતાવહ છે એમ દર્શાવી, પરમાત્મા એક અને અવિજ્ઞાન્ય તત્ત્વ છે એવું સિદ્ધ કર્યું છે. આ ભવ્ય વિચારમાં વિશ્વશાન્તિનાં ખીજ છે.

(૯) પરમાત્માની અખંડતા સાધી ત્યારબાદ ૨૮ થી ૩૨ માં સૂત્રો મુધીમાં ભગવાન સૂત્રકાર, હૃદયાર્દ્રિ પ્રદેશનો=પરમાત્માના રહેઠાણ માટે પરિચિન્ન પ્રદેશનો, કયા આશયે ઉલ્લેખ છે, એ બતાવવા જુદા જુદા આચાર્યોનો મત ટાંકી છેવટે પોતાનો મત આપે છે. કોઈક કહે છે પ્રભુની અભિવ્યક્તિ માટે હૃદયરૂપી પ્રદેશનો ઉલ્લેખ છે. કોઈકનો મત છે કે પ્રભુના અનુચિતન માટે હૃદયપ્રદેશનો નિર્દેશ છે. કોઈક તેની સંપત્તિ માટે તેના ઉલ્લેખ છે એમ માને છે. તે જ્ઞાતના અવયવો ઉપરથી પરમાત્માની જ અવયવી તરીકે પ્રતીતિ થાય છે. આથી છુલોક વગેરે પ્રદેશ વિશેષને લઈને પ્રાદેશ માત્રનું કથન છે એવો સૂત્રકારનો મત છે. આ ઠેકાણે પ્રાક્ષસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનો ખીલો પાદ પૂરો થાય છે.

इति, प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

પ્રથમ અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સ્. સંખ્યા ૪૩)

(૧) આ પાદમાં પણ અરૂપષ્ટ પ્રાક્ષલિંગનો પ્રાક્ષ પરત્વે સમન્વય આપવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણા નિમિત્તે પરમાત્માનાં સ્વરૂપ, શુણ, ધર્મો વગેરેનો નિર્ણય કરવો એવી સૂત્રકારની શૈલી છે.

(૨) તે પૈકી ૧ થી ૭ સૂત્રોમાં પરમાત્મા સ્થાવર જંગમ વિશ્વનો આધાર છે એ વિસ્તારથી વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સૌનો આધાર પોતાના આધારે જ રહે છે-પોતાના મહિમામાં જ રાજે અને રાજે છે અને આ આશ્ચર્યકારક શોધ સૌના હૃદયને આધ્યાસન દેનારી નીવડે છે. નિરાધારનો આધાર નિર્ભળનું બળ રામ છે એવો એનો ધ્વનિ છે. (સ્. ૧ થી ૭)

(૨) ૮ થી ૯ સૂત્રોમાં પરમાત્મા 'ભૂમા' છે-એટલે કે પ્રાક્ષ-નિત્ય શુદ્ધ બુદ્ધ મુક્ત અને અનન્ત છે એ દર્શાવે છે. આ પ્રકરણ વેદાન્ત વિચારનું એક મહાતેજસ્વી રત્ન છે. (સ્. ૮ થી ૯)

(૩) એ પરમાત્મા અક્ષર છે એમ સિદ્ધ કરી તેનું નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ સૂચવે છે. ઉપરાંત એ સૌનો વિધારક એટલે સંકેદપ માત્રે સમસ્ત વસ્તુઓની આંતર બાહ્ય સમસ્ત મર્યાદાઓનો વિધારક છે અને પ્રશાસ્તા છે. એના કૃતનિયમોથી સ્થાવર જંગમ વ્યવસ્થિતપણે વર્તે છે, એવું સૂચવતાં એના અદ્ભુત પ્રભાવનો અને મહિમાનો સૂત્રકાર ખ્યાલ આપે છે. (સૂત્રો ૧૦-થી ૧૨)

(૪) આ પાઠના ૧૩ મા સૂત્રમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું પુરુષપણું સિદ્ધ કરે છે. પૂરણાત્ પુરુષ:-સૌની સૌ રીતે ઉત્તાઓનો સ્વરૂપપ્રવેશ પૂરક પરમાત્મા છે. આ સૂક્ષ્મ વિચાર અદ્ભુત કહેવાય એવો છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) દ્વર પ્રકરણ પણ ઉત્તરગીમાંસાનું એક ચમકીલું રત્ન છે. એમાં પરમાત્માનું ત્રિવિધ પરિચ્છેદ શૂન્યત્વ સમર્થ રીતે પ્રતિપાદિત કરવામાં આવ્યું છે. પરમાત્મા દેશ-કાળ-વસ્તુના પરિચ્છેદથી-પરિચ્છિન્ન ન હોઈને સર્વથા અનન્ત છે. આ સૂત્રો પણ મનનીય છે. (સૂ. ૧૪ થી ૨૩)

(૬) ત્યાર બાદ હૃદયમાં વસતો અંશુમાત્ર પુરુષ પરમાત્મા છે. કેમકે હૃદય તેનું આયતન છે તેનું સિદ્ધ કરી હૃદયમાં જ કાંઈ ઉતરે તેને એ વામન અને વિરાટની એકી વળતે અનુભૂતિ થશે એવું અદ્ભુત સૂચન કરી, મનુષ્ય ઉપરાંત હોવાનો પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર છે એમ સૂત્રકારે પ્રતિપાદિત કર્યું છે. સાથે સાથે વેદોનું નિત્યત્વ પણ સિદ્ધ કર્યું છે. (સૂ. ૨૪ થી ૩૦)

(૭) ઉપરાંત એ પાઠના ૩૧ થી ૩૭ સુધીનાં સૂત્રોમાં પ્રાસંગિક અધિકાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. બ્રહ્મજ્ઞાનમાં મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર છે. તેમાં બ્રાહ્મણ વગેરે જાતિકેદો કે યજ્ઞોપવીત વગેરે સંસ્કારકેદો આડે આવતા નથી. બ્રાહ્મણાદિ શબ્દો ગુણવાચક છે, જાતિવાચક નથી. જનનમૃતિ સત્યકામ જાપાદ વગેરેના દૃષ્ટાન્તો દ્વારા આ વાતને શાસ્ત્રકાર સિદ્ધ કરી, વિચાર ઓદાર્યની ધન્યતા દર્શાવે છે. સાધન-સંપત્તિ બ્રહ્મજ્ઞાન માટે અનિવાર્ય છે-જાત્યાદિ નહીં-એ મુખ્ય સિદ્ધાન્ત છે. આજના યુગમાં આ વિચારો ક્રાન્તિકારક લાગશે. પૂર્વજ્ઞેની સત્યનિષ્ઠા અને બેઠેતાં માનસની અને તે ઉપરથી વિકસિત આત્માની પ્રતીતિ થાય છે. (સૂ. ૩૧ થી ૩૭)

(૮) સૂ. ૩૮ થી ૪૩ સુધીમાં, સૌને અત્યંત પ્રેમી હોઈને આપધાક લગાડનાર પરમાત્મા પ્રાણ શબ્દનો વાચ્ય છે એમ દર્શાવી, જ્યોતિ-આકાશ પતિ વગેરે શબ્દો અનુક્રમે ચેતન જ્યોતિ, અસંગતા અને અસંસારિતા-સર્વોધિપતિતા વગેરેના વ્યંજક હોઈને પરમાત્માના જ વાચક છે એમ સિદ્ધ કરે છે. આ ઠંકણે પ્રથમાધ્યાયનો ત્રીજો પાઠ પૂર્ણ થાય છે.

॥ इति प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ॥

પ્રથમાધ્યાય
ચતુર્થ પાઠ
(સૂત્ર સંખ્યા ૨૬)

(૧) કારણવાદ અંગે બાકીનાં વિસંવાદી જેવાં ભાસતાં શ્રુતિ વાક્યોની વિચારણા આ પાઠમાં કરવામાં આવી છે.

(૨) તે પૈકી પ્રકૃતિ કારણવાદ જ પ્રધાનમંદ છે. પ્રકૃતિ, સ્વતંત્રપણે જડચેતન જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી. પરમાત્મા પરતંત્ર અને પરમાત્માની નિશ્ચય શક્તિ તરીકે એ ભલે સ્વીકારાતી—આવા શ્રુતિ સ્મૃતિ ન્યાયાદિને સંમત સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરી, પરમાત્મા જ સર્વથા જગતકારણ છે એની સ્થાપના થાય છે. (સૂ. ૧ થી ૧૪).

(૩) શ્રુતિઓમાં અસદ્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ બતાવનારાં વાક્યોને આધારે બ્રહ્મનાં લક્ષણ ઉપર આદેશ કરવામાં આવ્યો છે. સત્ અને અસત શબ્દો વ્યક્ત અને અવ્યક્ત અવસ્થા માત્રના વાચક હોઈને શ્રુતિઓમાં વિસંવાદ કે લક્ષણમાં દૂષિતતા નથી એવો નિર્ણય હઈ જગતકારણ બ્રહ્મ જ છે એનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. (સૂ. ૧૫)

(૪) ઉપરાંત કૌબીતિક બ્રાહ્મણોપનિષદનાં ચંકારપદ વાક્યો પણ જગતકારણ તરીકે પરમાત્માનો જ પુરસ્કાર કરે છે, એવું નિઃશંક બતાવી ઈતર બ્રહ્મવિદ્યાના આચાર્યો એમાં વિવિધ દૃષ્ટિએ સંમત છે એમ દર્શાવી બ્રહ્મ કારણવાદનું જ સમર્થન કર્યું છે. (સૂ. ૧૬-૨૨)

(૫) જગતનું જેમ નિમિત્ત કારણ તેમ ઉપાદાન કારણ પણ પરમાત્મા જ છે એ વાતનું ન્યાયપુરસ્સર સમર્થન કરી સિદ્ધાન્તને અચલ કરવામાં આવે છે. અહીં ૪ થી પાઠની અને પહેલા અધ્યાયની ઇતિ થાય છે. (સૂ. ૨૩ થી ૨૬)

॥ इति प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧	પાઠ	સૂત્ર	સંખ્યા:	૩૧
૨	"	"	"	૩૨
૩	"	"	"	૪૩
૪	"	"	"	૨૬

પ્રથમાધ્યાય સૂત્ર સંખ્યા: ૧૩૫

દ્વિતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૩૭)

(૧) આ પાદમાં ઈતર શાસ્ત્રોને સ્મૃતિઓને વેદાન્ત સાથે વિરોધ નથી પણ અવિરોધ છે; સમસ્ત શાસ્ત્રો સાથે વેદાન્તનો 'મુખેર્જી' હોઈને તત્ત્વજ્ઞાનના સેતુબંધમાં, સૌ સોપાન છે અને વેદાન્ત સર્વોચ્ચ પર્ગથિયું છે એ દર્શાવવાનો આશય છે.

(૨) સાંખ્ય વેદાન્તનું વિરોધી નથી એમ સૌથી પહેલાં સાધે છે, કેમકે સાંખ્યની વિચારસરણી વેદાન્ત જેવી સમર્થ અને અકાટ્ય તેજસ્વી વિચારસરણી છે. (સૂ. ૧)

(૩) તે જ પ્રમાણે ગૌતમનું ન્યાયશાસ્ત્ર અને કણ્ણ્વ મુનિનું વૈશેષિક, પંતજલિનું યોગ કે જૈમિનીનું પૂર્વમીમાંસા શાસ્ત્ર વેદાન્તનું વિરોધી નથી ! આટલું સિદ્ધ કર્યું છે. (સૂ. ૨-૩)

(૪) પરમાત્મકારણવાદ અંગે સ્મૃતિ વિરોધનો પરિહાર કરી તર્ક નિમિત્ત વિરોધનું શમન કરવામાં આવ્યું છે. તર્ક નિમિત્તો જેટલા વિરોધો થઈ શકે તેટલા બધાય ઉપસ્થિત કરી, તે સૌનું શમન કરી બ્રહ્મકારણવાદને સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. એક પછી એક તર્કજન્ય વિરોધનું શમન કરતી વિચારસરણી વિસ્મયજનક થઈ રહે છે. (સૂ. ૪ થી ૬)

(૫) સત્કાર્યવાદને આધારે ચેતન-કારણવાદ સામેના આક્ષેપનું નિરાકરણ. (સૂ. ૭ થી ૧૦)

(૬) તર્કની મર્યાદા અને અપ્રતિષ્ઠાનાં સ્થાપનપૂર્વક પરમાત્મ કારણવાદ શ્રુતિગમ્ય જ છે, કેવળ શુદ્ધ તર્કગમ્ય નથી એમ સાબીત કરી “પર પ્રત્યક્ષ”નાં સાચાં મૂલ્યો શાસ્ત્રકાર દર્શાવે છે. (સૂ. ૧૧ થી ૧૪)

(૭) કાર્યકારણની અનન્યતાનું સ્થાપન કરી તે દ્વારા પરમાત્મા જ જગદ્રૂપે પોતાની અનવગાહા દિવ્ય માયાથી વિલસી રહ્યો છે, “બ્રહ્મ લટકો કરે બ્રહ્મ પાસે” એ સત્યનું સમર્થન. (સૂ. ૧૫ થી ૨૦)

(૮) ચેતન પરબ્રહ્મ જો જંગલકારણ હોય તો ‘હિતાકરણ’ વગેરે દોષો અનિવાર્ય છે— આ આક્ષેપનું બુદ્ધિપ્રસાદન ખંડન છે. (સૂ. ૨૧ થી ૨૩)

(૯) પરમાત્માની જગદ્રચના બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષ છે અર્થાત્ પરમાત્મ પૂર્ણ શક્તિ છે એ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન. (સૂ. ૨૪-૨૫)

(૧૦) સાવયવત્વ અતે નિસ્વયત્વની દૃષ્ટિએ પરબ્રહ્મની કારણતા સામે તાર્કિક આરોપનું સ્મૃતિ, સુક્તિ વગેરેથી સમાધાન કરી બ્રહ્મકારણવાદની પરિશુદ્ધિ. (સૂ. ૨૬ થી ૩૧)

(૧૧) સૃષ્ટિની રચના પાછળ રચયિતાનાં પ્રયોજનની ચર્ચા કરતાં કરતાં, એ અંગેનો વેદાન્તનો લઘ્યાતિલબ્ધ નિર્ણય હર્ષ, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે એ મિદાન્તની નિર્મલતા સિદ્ધ કરે છે. (સૂ. ૩૨ થી ૩૭)

॥ इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

• • •

દ્વિતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૫)

(૧) આ પાદને તર્કપાદ કહેવામાં આવે છે. કેમકે આ પાદમાં તર્ક દ્વારા વેદાન્તની સામે મોરચો માંડતા તમામ શાસ્ત્રોનું તર્ક પ્રધાન ખંડન કરવામાં આવ્યું છે. જેવો યક્ષ તેની બલિ એ ન્યાયે એને તર્કપાદનું નામ મળ્યું છે.

(૨) સ્વતંત્ર પ્રધાનને કારણ માનતાં જગદ્રચનાનો સંભવ અને તેની પ્રવૃત્તિનો ભાવ તર્કસુસંગત થતો નથી, ઉપરાંત પ્રધાન કારણવાદ, તાર્કિક દૃષ્ટિએ પ્રલયની વ્યવસ્થા કરવે પણ અશક્ય છે. ઉપરાંત જડને જડ હોઈને જ પ્રયોજનવત્વ હોઈ શકતું નથી. એ તો ચેતનધર્મ છે. વળી કાળ વગેરે દ્વારા પણ પ્રધાન કારણ થઈ શકતું નથી; ઉપરાંત જેમ તર્કે તેમ સ્મૃતિએ પણ નિન્દા કરેલી હોઈને પ્રધાન કારણવાદ અપ્રતિષ્ઠિત કરે છે. આથી નિર્દોષ કારણ તો પરમાત્મા જ છે. (સૂ. ૧ થી ૧૦)

(૩) સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદના ખંડન બાદ વૈશેષિક શાસ્ત્રના પરમાણુવાદનું સમર્થ ખંડન શરૂ થાય છે. તાર્કિક દલીલોના દુર્બલતાએ આ વાદ તદ્દન જ જર્જરિત થઈ જાય છે. (સૂ. ૧૧ થી ૧૭)

(૪) પરમાણુવાદના ખંડન બાદ બૌદ્ધોના ક્ષણિકવાદ વગેરેનું સમર્થ અને સુકિતપૂર્વકનું ખંડન શરૂ થાય છે. આ ઠેકાણે બ્રહ્મસૂત્રના કર્તા ભગવાન વ્યાસજીની બુદ્ધિ માટે અહોભાવ ઉપજે. (સૂ. ૧૮-૩૨)

(૫) ત્યાર પાદ જૈન મત ખંડન શરુ થાય છે. જૈનોના સમ્મલંગી ન્યાયની તાકિક દૃષ્ટિએ અપ્રામાણિકતા સાધી, શરીરના માપનો આત્મા હોય છે એ ધારણા અપસિદ્ધાન્ત છે એમ દર્શાવી-જૈન સિદ્ધાન્ત તર્ક સમક્ષ ન ટકતો હોઈને અપ્રામાણિક ઠરે છે. (સૂ. ૩૩ થી ૩૬)

(૬) ઉપરાંત પાશુપત મત પણ તર્ક સમક્ષ રણ છોડી જતો હોઈને, અને વેદ વિરુદ્ધ તત્વ કલ્પના કરતો હોઈને અને અષ્ટલમાં ન સમાય એવાં યુક્તિના સાધનો દર્શાવતો હોઈને, અશ્રદ્ધેય એવો એ વાદ અસ્વીકાર્ય ઠરે છે. (સૂ. ૩૭ થી ૪૧)

(૭) વેદને જ પ્રમાણ માનતા હોવા છતાં, યુક્તિનાં અભાવે અસંગત લાગતા ભાગવત પાંચરાત્રાદિ મતોની આંશિક અથોગ્યતા ઠેરવતું આ પ્રકરણ છે. (૪૨ થી ૫૫)

(૮) આમ આ પાદમાં કેટલાક વિચારોમાં રહેલી રજસ્વલતા અને તમોમયતાનું ખંડન છે. વિરોધી અશોના ત્યાગપૂર્વક સંવાદી અંશે ને સ્વીકારીએ તો બધાય વાદો વેદાન્તના પોષક નીવડે એવા છે.

॥ इति द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

દ્વિતીય અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૫૩)

(૧) આ ત્રીજા પાદમાં સ્વકીય વિચારસરણીમાં પણ ને દોષ હોય તો તેનું માર્જન કરવું થોડું છે એમ સ્વીકારાયું છે. ઉપરાંત આ પાદની ચર્ચાનો મુખ્ય વિષય ‘આત્મા’ ના સ્વરૂપનું નિર્ધારણ હોઈને આ પાદની મિત ખૂબ જ વધી જાય છે.

(૨) આકાશ વગેરે ભૂતોને લગતી સૃષ્ટિ શ્રુતિઓમાંના આપાત-વિરોધોનું શમન. તે દ્વારા સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિના ક્રમની વ્યવસ્થા.

(સૂ. ૧ થી ૧૫)

(૩) જીવાત્માની ઉત્પત્તિ વગેરે હોય તો તે વિચારણીય છે. જીવાત્માના જન્મમરણ ગોણ છે. શરીરના ભાવાભાવે જ જીવના જન્મમરણ ગણાય છે.

જીવાત્મા મહાસર્ગે કે મહાપ્રલયે પણ જન્મતો કે મરતો નથી. શ્રુતિઓ એનું નિત્યત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. જીવાત્મા અજ્ઞ અને નિત્ય છે. જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, ફક્ત જ્ઞાનાશ્રય નથી. (સુ. ૧૬ થી ૨૦)

(૪) આવા સચ્ચિદાત્માનું પરિમાણ શું? એનું પરિમાણ અણુ કે મહત્ત્વ કે વિભુ? કે છેવટે અપરિમાણ છે? ખૂબ જ અગત્યનું પ્રકરણ છે. પહેલાં પૂર્વપક્ષરૂપે સૂ. ૨૧ થી ૨૮ સુધીમાં અનેક દલીલ દૃષ્ટાન્તો દ્વારા આત્મા અણુ છે એવો પ્રસ્તાવ કરી, આત્મા અણુપરિમાણુ નથી પણ વિભુ એટલે કે અપરિમાણુ જ છે એવું ૨૯ માં સૂત્રથી સિદ્ધાન્તરૂપે સમર્થિત કરે છે. આ અતિસૂક્ષ્મ વિચારનો નિર્ણય આપવે મોટા મોટા ચિન્તકો પણ હાંફી ગયા છે! આત્માના વિભુત્વનો સ્વીકાર કરતાં જે જે પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થાય છે તે બધાંનું નિરાકરણ પણ આ પ્રકરણમાં આપ્યું છે. (સૂ. ૨૧ થી ૩૨)

(૫) આત્મામાં જીવભાવનો અધ્યાસ સ્વીકારતાં, તેમાંથી ફક્ત ધાર્મિક આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વીકારી, એ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે એમ સમર્થિત કરી, જીવભાવની નિવૃત્તિ સાથે એ અધ્યસ્ત કર્તૃત્વની પણ નિવૃત્તિ થાય છે એમ સાધી મોક્ષની વ્યવસ્થાને નિર્મલિક કરી છે (૩૩ થી ૪૦)

(૬) જીવાત્માનું કર્તૃત્વ મોક્ષ સુધી ઇશ્વરપ્રેરિત રહે છે—આ સિદ્ધાન્ત સાથે સંકળાયેલી બધીય વિચારસરણીની છણાવટ કરી નિર્ણયને નિર્મલ કરવામાં આવ્યો છે. (સૂ. ૪૧-૪૨)

(૭) પિતાપુત્રની જેમ સંસારાવસ્થામાં પરમાત્મા જીવાત્મા વચ્ચે અંશાંશી ભાવે વ્યવહારને સિદ્ધ થવા દીધો છે. (સૂ. ૪૩ થી ૪૫)

(૮) અંશાંશી ભાવના સ્વીકારે પણ જીવના દોષે શિવ દૂષિત થતો નથી એવી ન્યાયપૂર્વકની સિદ્ધિ. (૪૭ થી ૫૦)

(૯) જીવોનું અનેકત્વ અને વ્યાપકત્વ એકી વળતે હોઈ ન શકે. આથી જીવમાત્ર પ્રભુનો આભાસમાત્ર છે. પ્રભુથી ભિન્ન નથી—પરિણામે સિદ્ધાન્તમાં તો એક જ વ્યાપક આત્મા સિદ્ધ થાય છે અને તે બ્રહ્મ છે. આથી “જીવો પ્રત્યેક” આ જ એક અકાલ્ય વાત છે. (સૂ. ૫૧ થી ૫૩)

इति द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

દ્વિતીય અધ્યાય

ચતુર્થ પાદ

(સૂત્ર સખ્યા ૨૨)

(૧) આ ચોથા પાદમાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેની ચર્ચા અને તે દ્વારા શ્રુતિઓના આપાત વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) ઇન્દ્રિયો પણ ઇતર પદાર્થોની ચેરે જન્મે જ છે. ભૂતોની સૃષ્ટિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની સખ્યા ૧૧ છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) આકાશાદિ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોની ચેરે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો પણ પ્રજ્ઞમાંથી જ ઉપજે છે. તે જ મુગ્ધ મુખ્ય પ્રાણ પણ આ મુખ્ય પ્રાણ વાયુનો વિકાર નથી. જીવાત્માનું એક ઉપકરણ જ છે. શરીર ઇન્દ્રિયોના ધોરણ દ્વારા એ જીવનો ઉપકારક છે. આ મુખ્ય પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓ વાળો છે. (સૂ. ૭ થી ૧૨)

(૪) સૂક્ષ્મ દેહ પણ પ્રજ્ઞમાંથી જ ઉપજે છે અને મોક્ષ સુધી તે ટકે છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ છે તેઓ અનુગ્રાહક છે. આ પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે, પરમાત્મા સાથે નથી. પ્રાણ સિવાયના બધા સાધનોને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૪ થી ૧૮)

(૬) મુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ભેદ છે. (સૂ. ૧૯)

(૭) ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. શરીરો પચમહાભૂતો-માંથી ઉપજે છે. તે તે દેહો પાંચ ભૌતિક હોવા છતાં જે ભૂતની પ્રધાનતા હોય તે ભૂતના નામે તેમને પાર્થિવ-આપીય વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. (સૂ. ૨૦ થી ૨૨)

॥ इति द्वितीयाध्याये चतुर्थं पादः ॥

૧ લો પાદ	૩૭ સૂત્રો
૨ નો "	૪૫ "
૩ નો "	૫૩ "
૪ થો "	૨૨ "

કુલ્લે ૧૫૭ સૂત્રો.

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૨૭)

(૧) સાધના ઉપર સિદ્ધિનો આધાર હોઈને ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્યાદિની સાધનાની વિચારસરણી છે.

(૨) છાંદોગ્યની વૈરાગ્યપ્રેરક પંચાન્ગિ વિધાની વિચારણા. પુણ્યકર્મી જીવ ચંદ્રલોક સુધી કૃણ ભોગાર્થે લાય છે. જતો જીવ લિંગદેહથી વીટ-
જાયેલો જ લાય છે એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન (સૂ. ૧ થી ૭)

!“(૩) ચન્દ્રાદિ લોકમાં ગયેલાનું ત્યાંથી અવરોહણ કેવી રીતે થાય ? કર્માશય સહિત કે કર્માશય સહિત ? કર્માશય સહિત આવે છે એવો સિદ્ધાન્ત. પાપી જીવો પિતૃયાત્ર કે દેવયાત્ર માર્ગે ન જઈ શક્તા હોઈને અહીં જ જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડે છે વગેરે વિચારસરણી. (૮ થી ૨૧)

(૪) સ્વર્ગમાંથી અવરોહણનો ક્રમ. આવતો જીવ આકાશાદિ તત્ત્વો સાથે સાદૃશ્ય પામે છે. કુમે ઘોડા જે સમયમાં અવરોહણ કરી અન્નાદિની સાથે સાદૃશ્યાપત્તિ પામી અન્ન દ્વારા પુરુષના શરીરમાં વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ સ્ત્રી શરીરમાં વીર્ય સિંચિત થતાં પ્રવેશે છે. આમ ચન્દ્રલોકથી માંડીને તે સ્ત્રી શરીરમાં પ્રવેશે ત્યાં સુધી જીવાત્મા કેવળ લિંગ શરીરથી જ વીટજાયેલ હોય છે. (૨૧ થી ૨૭)

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

તૃતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાઠ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૧)

(૧) આ પાઠમાં જીવાત્માની જાગૃતાદિ અવસ્થાઓનો પ્રપંચ, પરમાત્માને તે બધીય અવસ્થાઓનો અસ્પર્શ સાધી, તત્ ત્વં (પરમાત્મા અને જીવ) પદાર્થોની શોધ કરવામાં આવી છે.

(૨) સ્વપ્નચૃષ્ટિને લગતા બધાંય કોયડાઓનું નિરાકરણ કરી જીવની એ અવસ્થાનું મનોરમ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. (સૂત્ર ૧ થી ૬)

દ્વિતીય અધ્યાય

ચતુર્થપાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૨૨)

(૧) આ ચોથા પાદમાં પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેની ચર્ચા અને તે દ્વારા શ્રુતિઓના આપાત વિરોધનો પરિહાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) ઇન્દ્રિયો પણ ઈતર પદાર્થોની પેરે જન્મે જ છે. ભૂતોની સૃષ્ટિ પહેલાં ઇન્દ્રિયોની સૃષ્ટિ થાય છે. ઇન્દ્રિયોની સંખ્યા ૧૧ છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) આકાશાદિ ભૂતો અને ઇન્દ્રિયોની પેરે પાંચ સૂક્ષ્મ ભૂતો પણ બ્રહ્માંથી જ ઉપજે છે. તે જ સુગ્ધ સુખ્ય પ્રાણ પણ. આ સુખ્ય પ્રાણ વાયુનો વિકાર નથી. જીવાત્માનું એક ઉપકરણ જ છે. શરીર ઇન્દ્રિયોના ધારણ દ્વારા એ જીવનો ઉપકારક છે. આ સુખ્ય પ્રાણ પાંચ વૃત્તિઓ વાળો છે. (સૂ. ૭ થી ૧૨)

(૪) સૂક્ષ્મ દેહ પણ બ્રહ્માંથી જ ઉપજે છે અને મોક્ષ સુધી તે ટકે છે. (સૂ. ૧૩)

(૫) પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરેના અધિષ્ઠાતા દેવો પણ છે તેઓ અનુગ્રાહક છે. આ પ્રાણ વગેરેનો સંબંધ જીવાત્મા સાથે છે, પરમાત્મા સાથે નથી. પ્રાણ સિવાયના બધા સાધનોને ઇન્દ્રિયો કહેવામાં આવે છે. (સૂ. ૧૪ થી ૧૮)

(૬) સુખ્ય પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયો વચ્ચે ભેદ છે. (સૂ. ૧૯)

(૭) ચરાચર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે. શરીરો પાંચમહાભૂતોમાંથી ઉપજે છે. તે તે દેહો પાંચ ભૌતિક હોવા છતાં જે ભૂતની પ્રધાનતા હોય તે ભૂતના નામે તેમને પાર્થિવ-આપીય વગેરે સંજ્ઞા પ્રાપ્ત થાય છે. (સૂ. ૨૦ થી ૨૨)

॥ इति द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧ લો પાદ	૩૭ સૂત્રો
૨જો "	૪૫ "
૩જો "	૫૩ "
૪થો "	૨૨ "

કુલે ૧૫૭ સૂત્રો.

તૃતીય અધ્યાય

પ્રથમ પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા: ૨૭)

(૧) સાધના ઉપર સિદ્ધિનો આધાર હોઇને ત્રીજા અધ્યાયમાં મુખ્યત્વે વૈરાગ્યાદિની સાધનાની વિચારસરણી છે.

(૨) છાંદોગ્યની વૈરાગ્યપ્રેરક પંચાન્ગિ વિધાની વિચારણા. પુણ્યકર્મી જીવ ચંદ્રલોક સુધી ફળ લોગાર્થે જાય છે. જતો જીવ લિંગદેહથી વીટ-
જાયેલો જ જાય છે એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન (સૂ. ૧ થી ૭)

૧'(૩) ચન્દ્રાદિ લોકમાં ગયેલાનું ત્યાંથી અવરોહણ કેવી રીતે થાય ? કર્માશય સહિત કે કર્માશય સહિત ? કર્માશય સહિત આવે છે એવો સિદ્ધાન્ત. પાપી જીવો પિતૃયાન કે દેવયાન માર્ગે ન જઈ શક્તા હોઇને અહીં જ જન્મમરણના પ્રવાહમાં પડે છે વગેરે વિચારસરણી. (૮ થી ૨૧)

(૪) સ્વર્ગમાંથી અવરોહણનો ક્રમ. આવતો જીવ આકાશાદિ તરવો સાથે સાદૃશ્ય પામે છે. ક્રમે થોડા જ સમયમાં અવરોહણ કરી અન્નાદિની સાથે સાદૃશ્યાપત્તિ પામી અન્ન દ્વારા પુરુષના શરીરમાં વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાર બાદ સ્ત્રી શરીરમાં વીર્ય સિંચિત થતાં પ્રવેશે છે. આમ ચન્દ્રલોકથી માંડીને તે સ્ત્રી શરીરમાં પ્રવેશે ત્યાં સુધી જીવાત્મા કેવળ લિંગ શરીરથી જ વીટજાયેલ હોય છે. (૨૧ થી ૨૭)

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

તૃતીય અધ્યાય

દ્વિતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૪૧)

(૧) આ પાદમાં જીવાત્માની ભગૃતાદિ અવસ્થાઓનો પ્રપંચ, પરમાત્માને તે બધીય અવસ્થાઓનો અસ્પર્શ સાધી, તત્ ત્વં (પરમાત્મા અને જીવ) પદાર્થોની શોધ કરવામાં આવી છે.

(૨) સ્વપ્નસૃષ્ટિને લગતા બધાંય કોયડાઓનું નિરાકરણ કરી જીવની એ અવસ્થાનું મનોરમ વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે. (સૂત્ર ૧ થી ૬)

(૩) તેજ પ્રમાણે જીવાત્માની સુષુપ્તિ અવસ્થાનું વૈજ્ઞાનિક નિરૂપણ અને તેના લબ્ધ ધ્વનિનું નિરૂપણ (સૂ. ૭ થી ૯)

(૪) જાગ્રત-સ્વપ્ન-સુષુપ્તિથી લિપ્ત એવી મૂર્છા અવસ્થા અંગેનો નિર્ણય. (સૂ. ૧૦)

(૫) પરમાત્માને આમાંની એક પણ અવસ્થાનો સ્પર્શ નથી એવું નિરૂપણ. તે દ્વારા જીવની શિવતાનું રહસ્ય કથન અને પરમાત્મા પ્રત્યે લક્ષિતભાવનું નિરૂપણ. 'ઉપરાંત પરમાત્મા મૂળમાં અરૂપ અને અનામ છે એ સિદ્ધાન્તનું સંમર્થન (સૂ. ૧૧ થી ૨૧)

(૬) આગલાં વિવેચનને લઈને પરમાત્માને અલ્પાવજ જાણે ઉપસ્થિત થતો હોઈને સિદ્ધાન્તી તેમના સદ્ભાવની સિદ્ધિ કરી તે પરમાત્માની કાર્ય બ્રહ્મ (જગત) થી પર સત્તા છે એવું બતાવે છે. નિરતિશય સૂક્ષ્મતાને લઈને પરમાત્મા પકડાતો નથી, નથી તેથી પકડાતો નથી એમ નથી-એમ સાધે છે (સૂ. ૨૨ થી ૨૩)

(૭) સામાન્ય રીતે અગ્રાહ્ય એવા પરમાત્માના સમાધિમાં તેની દ્રુપાથી દર્શન થાય છે. અસંપ્રજ્ઞાત સમાધિ, તેનું અભ્યાસ પાટવ, અને અલેહાનુ-લવની અપેક્ષા. આથી કાર્યબ્રહ્મથી પર એવો પરમાત્મા છે (સૂ. ૨૪ થી ૨૬)

(૮) જીવની પેરે જ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં વિષયાપેક્ષાએ પરમાત્મા જ્ઞાના-શ્રય પણ હોઈ શકે છે-પ્રકાશની પેરે. છતાં મૂળમાં તે જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. આવો પરમાત્મા આનન્દ સ્વરૂપ પણ છે. (સૂ. ૨૭ થી ૩૦)

(૯) પરમાત્માથી પર એવું કોઈ તત્ત્વ નથી. એજ કાષ્ઠા છે. એ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે. (સૂ. ૩૧ થી ૩૭)

(૧૦) કર્મફળનો પ્રદાતા પરમાત્મા જ છે. ધર્મોદિ હોઈ શક્તાં નથી આથી પરમાત્મા જ લક્ષિતનું એકમાત્ર પાત્ર છે એવું સૂચન. (સૂ. ૩૮ થી ૪૫)

इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

તૃતીય અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૬૬)

(૧) ઉપાસનાઓ સાક્ષાત્કારમાં પરંપરાએ ઉપકારક છે. ઉપાસનાઓ પરમાત્માના અનન્ત કલ્યાણી ગુણોની સૂચક છે.

(૨) સમસ્ત ઉપાસનાઓ, વિધિ-ફળ-મૂળ અને નામની દૃષ્ટિએ સમાન છે. વર્ણનભેદ ઉપાસનાભેદ નથી. ઉપનિષદોમાં અભિપ્રાયની એકવાક્યતા એ એક મહા સિદ્ધિ છે. ઉપાસનાના ધર્મભેદે પણ ઉપાસના-ભેદ નથી. આમ સમસ્ત બ્રહ્મોપાસનાઓમાં ભેદ નથી. (સૂ. ૧ થી ૪)

(૩) ઉપાસનાઓના અભેદમાંથી આ ફળે છે કે પરમાત્માના અનન્ત ગુણો છે તે બધાનો બધે સરવાળો થવો ભેદગ્રે, સર્વત્ર બ્રહ્મો-પાસનાઓમાં પરસ્પરનો ગુણોપસંહાર થવો ઘટે. નામભેદે, કે સ્થાનભેદે પણ નામી અને સ્થાનીનો ભેદ નથી. આથી એકનો બીજામાં ગુણોપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. (સૂ. ૫ થી ૧૦).

(૪) પરમાત્માના આનન્દાદિ-અસંગત્વાદિ-અકામત્વાદિ-અપૂર્વત્વાદિ-ગુણોપસંહાર ઉપરાંત તેની ધારણા વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણોનો સર્વત્ર ઉપસંહાર કરવો. અનુક્ત ગુણોનાં પણ યથાસંભવ અનુસંધાન બાજુવા. (૧૧ થી ૬૪)

(૫) જે ગુણોનો વિવેક દૃષ્ટિએ ઉપસંહાર અયોગ્ય હોય તેનો ઉપસંહાર ન કરવો જેમકે વેધકત્વ, ભેદકત્વ વગેરે કેમકે ગુણદૃષ્ટિએ સમાન હોય તો પણ ફળદૃષ્ટિએ ભેદ પડી જાય છે! ફળભેદનો વચ્ચે વિચાર. (સૂ. ૨૫-૨૬)

(૬) બ્રહ્મજ્ઞાને પાપ અને પુણ્ય જનને નષ્ટ થાય છે. (સૂ. ૨૭-૨૮)

(૭) બ્રહ્મોપાસના ફળદૃષ્ટિએ બે પ્રકારની છે. ગતિમત્ અને અગતિમત્. સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેની ગતિમત્ ઉપાસના હોય છે. તેવાઓ દેહ છૂટતાં દેવયાન પથે જાય છે. સાક્ષાત્કાર પામેલાની અગતિમત્ ઉપાસના છે. તેમનો અહીં જ બ્રહ્મભાવ થાય છે. આથી ગતિદર્શક શ્રુતિઓની વ્યવસ્થા. બ્રહ્મલોકમાં ગયેલા બધાની જ મુક્તિ થતી નથી! કેમકે ત્યાં ગયેલાઓને પણ બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી. કવચિત્ પરમાત્માના આદેશે મુક્તાત્માઓ પણ અવતરે. પણ તેમનું શરીર કર્મતંત્ર હોતું નથી એવો ભવ્ય નિર્ણય. (સૂ. ૨૯ થી ૩૨)

(૮) પ્રાસંગિક વિચાર બાદ વળી પ્રકૃતનું અનુસંધાન. ૧૧ થી ૩૩ સુધીનાં સૂત્રોમાં જેટલા શુભો નિરૂપ્યા તે બધાયનો ઉપાસનામાં ઉપસંહાર બાબતો. (સૂ. ૩૩-૩૪).

(૯) બ્રહ્મ દર્શન માટે અંતરમાં સતત ઉપાસનાનું વિધાન. (સૂ. ૩૫-૩૬)

(૧૦) જીવની શિવરૂપે સ્વાભાવિક અભિન્ન પ્રતીતિ થાય ત્યારે ઉપાસનાની પૂર્ણતા બાબતી. (સૂ. ૩૭)

(૧૧) આદરપૂર્વક કરેલી ઉપાસનાનું જ ઇષ્ટરૂપ. (સૂ. ૩૮ થી ૪૦)

(૧૨) ઉપાસના જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તેટલા જ તોડે છે. જ્ઞાન ઉપજાવતી નથી ! આથી બ્રહ્મદર્શનમાં જ્ઞાનના પ્રતિબંધને તોડવાની દૃષ્ટિએ ઉપાસના જ્ઞાનનું સાધન. જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાનો મોક્ષ માટે વિકલ્પ નથી. જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે. (સૂ. ૪૧ થી ૫૨)

(૧૩) પરજ્ઞાનથી મોક્ષ છે. એ જ્ઞાનની પરિશુદ્ધિ માટે, અસ્તિ નાસ્તિ અંગે મતાન્તરોનો ઉલ્લેખ અને નિરાસ. (સૂ. ૫૩-૫૪)

(૧૪) સમસ્ત ઉપાસનાઓની શુદ્ધિ માટે વિચારણા. (સૂ. ૫૫ થી ૫૭)

(૧૫) ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનને લગતી વિચારણા. ઉપાસ્ય એક જ છે. ઉપાસનાઓ અનેક. દુષ્ટિ-સંસ્કારાદિ લેદને લઈને ઉપાસના ભિન્ન ભિન્ન હોઈ શકે છે. કોઈપણ ઉપાસના પૂર્ણ થાય તો કુળમાં લેદ નથી ! કામ્ય અને કર્મોગ ઉપાસનાઓની વિશિષ્ટતા. એમાં ઉપાસકની મીઠી મરજી જ નિયામક છે. (સૂ. ૫૮ થી ૬૬)

॥ इति तृतीयाध्याये तृतीयः पादः ॥

ત્રીતીય અધ્યાય ચતુર્થ પાદ

(૧) આ પાદમાં, ઉપાયનાની પેરે, જ્ઞાનનાં ઈતર માધનોની વિચારણા અને પ્રસંગોપાત્ત કેટલીક બીજી ચર્ચાઓ આવે છે.

(૨) જ્ઞાન જ મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે એવું આદિ સૂત્રમાં રજૂ કરી પછી પૂર્વપક્ષની દલીલો નીચે તે આચાર્ય રજૂ થવા દે છે. (સૂ. ૧ થી ૭)

(૩) એ પછી આગળ સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષની સમસ્ત દલીલોને નિરાધાર કરી જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એવું અવિચળપણે સ્થાપે છે. સંન્યાસ આશ્રમ પછી ધૃતિવિહિત જ છે. કર્મકાંડ અને જ્ઞાનકાંડ વચ્ચે અહીં ખૂબ જ દૃઢયંગમ ચર્ચા ચાલે છે. વેદાન્તી છેવટે પોતાના પક્ષનું સ્થાપન કરે છે. (સૂ. ૮ થી ૨૫)

(૪) જ્ઞાનને પોતાના આવિર્ભાવ માટે વર્ણાશ્રમાદિનાં કર્મોની અપેક્ષા છે. ચિત્તશુદ્ધિ કર્મનું ક્ષણ જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે તે જરૂરી. ઉપરાંત શમદમાદિની પણ પૂરી અપેક્ષા. આમ જ્ઞાનના બહિરંગ અને અંતરંગ સાધનોની છણાવટ થાય છે. (સૂ. ૨૬-૨૭)

(૫) આહારમીમાંસા આપત્તિકાળ સિવાય સાત્ત્વિક ઉપાયશુદ્ધ અન્ન જ સુમુક્ષુ માટે વિહિત. આહારશુદ્ધિમા પરંપરાએ રહેલું મોક્ષદર્શન. (સૂ. ૨૮ થી ૩૧)

(૬) યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મો પણ આવશ્યક છતાં તે અનિવાર્ય નથી કેમકે શમદમાદિ અંતરંગ સાધન હોય તો જ્ઞાન પ્રકટે. આથી અંતરંગ સાધન અનિવાર્ય, બહિરંગ નહીં. ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ છવેનું અધઃપતન થતું નથી. છતાં થાય જ તો તેમનો જ્ઞાનાધિકાર નષ્ટ થાય છે. (સૂ. ૩૨ થી ૪૩)

(૭) ઋત્વિજો દ્વારા યતાં કર્મોનું કર્તૃત્વ યજ્ઞમાનનું જ કરે છે. (સૂ. ૪૪ થી ૪૬)

(૮) જ્ઞાનનાં ઈતર સાધનો-શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન સાધના પૂર્ણ, યતાં ચાહુ જન્મે જ મુક્તિ. અપૂર્ણ સાધનાએ મુક્તિવિલંબ. સાધના કદી નિષ્ફળ જતી નથી. જે પળે સાચું જ્ઞાન તે જ પળે મુક્તિ મળે છે. (સૂ. ૪૭ થી ૫૨)

इति तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः

૧ પાઠ	સૂત્ર સંખ્યા	૪૧
૨ જો ,,	"	૨૭
૩ " "	"	૬૬
૪ થી ,,	"	૫૨
કુલ સૂત્રો		૧૮૬

ચતુર્થ અધ્યાય
પ્રથમ પાઠ
(સૂત્ર સંખ્યા ૧૯)

(૧) આ અધ્યાય ફલશ્રુતિનો છે. એ માટે જ્ઞાનનાં અંતરંગનો અભ્યાસ અપેક્ષિત છે.

(૨) જ્ઞાનનું મુખ્ય સાધન છે નિદિધ્યાસન-ધ્યાન. ધ્યાનનો વિષય છે ફક્ત આત્મા. પ્રતીક દ્વારા પણ આત્માનુસંધાન જ અપેક્ષિત છે. સર્વત્ર બ્રહ્મદૃષ્ટિનો ઉત્કર્ષ વિવેકી છે. (સૂ. ૧ થી ૬)

(૩) શ્રુતિ સ્મૃતિ અનુભવના આધારે સિદ્ધ થયેલાં આસને બેસીને જ ધ્યાન કરવું ઘટે. (સૂ. ૭ થી ૧૦)

(૪) ધ્યાન માટે મનોરમ પ્રદેશની પસંદગી. સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં સુધી ધ્યાનાભ્યાસ વિહિત છે. (સૂ. ૧૧-૧૨)

(૫) સાક્ષાત્કારનું ફળ-સંચિત અને ક્રિયમાણ પાપપુણ્યનો ક્ષય. પ્રારબ્ધ લોગવવાની કળાની સિદ્ધિ. (સૂ. ૧૩ થી ૧૫)

(૬) આત્મજ્ઞાન બાદ પણ આ જીવન નિષ્કામ કર્મયોગનું દર્શન. (સૂ. ૧૬ થી ૧૮)

(૭) લોગ દ્વારા પ્રારબ્ધ ક્ષય થતાં જ્ઞાનીની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ. (સૂ. ૧૯)

इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

ચતુર્થ અધ્યાય
દ્વિતીય પાઠ
(સૂત્ર સંખ્યા ૨૧)

(૧) કર્મનું અંતરિક્ષ લોક અને ઉપાસનાનું સ્વતંત્ર ફળ દેવ-લોકની પ્રાપ્તિ છે. આથી શરીરમાંથી જીવની ઉજ્જ્વલિત સુધી અને પછીની ગતિનો વિચાર આ પાઠમાં છે.

(૨) મરનારની પહેલાં વાણી મનમાં લીન થાય છે. ત્યારબાદ બાકીની ઇન્દ્રિયો મનમાં, મન પ્રાણમાં, પ્રાણ જીવાત્મામાં, જીવાત્મા સૂક્ષ્મ ભૂતોમાં અને તે બધાં તેજસ્ તત્ત્વમાં લીન થાય છે. કર્મિઓ અને ઉપાસકોની લોકાન્તર ગતિના આરંભ સુધી, અને બહિર્નિષ્ક્રમણ માટે સુખ્ય નાડીમાં પ્રવેશ પહેલાં વાણી વગેરેની સંપત્તિ (ઈતર તત્ત્વમાં લીનતા) એકસરખી જ હોય છે. ત્યાર પછી શરીર ત્યાગ બાદ, કર્મિઓની પિતૃલોક તરફ અને ઉપાસકોની પ્રલ્લોક તરફ ગતિ થાય છે. આમ સૂક્ષ્મ શરીરના ઘટક અવયવો બતાવ્યા છે. (સૂ. ૧ થી ૭)

(૩) લિંગ દેહ સ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી ટકે છે. સૂક્ષ્મતાને લઈને એની ગતિ અપ્રતિહત હોય છે. લિંગ દેહ અંગે ઈતર અર્થો. ઉત્ક્રાન્તિ કાળે જીવાત્મા સહિત ખાત્રાદિ ભૂતસૂક્ષ્મ પર્યન્તનું લિંગશરીર હૃદયસ્થિત પરમાત્મામાં સંપન્ન થાય છે. (સૂ. ૮ થી ૧૫)

(૪) આ સંપત્તિનો પ્રદ્ધ સાથે અવિભાગ એવો અર્થ થાય છે. પ્રદ્ધજ્ઞાની માટે આ અવિભાગ આત્મતિક છે. ઈતર માટે આ અવિભાગ લેહગર્ભ અભેદાવભાસ માત્ર છે. ગતિનો આરંભ થાય ત્યાં સુધી કર્મિ અને ઉપાસકોનો ઉત્ક્રાન્તિક્રમ સરખો જ હોય છે. ત્યાર બાદ લેહ શરૂ થાય છે એ વિચારની વિશદતા. સુધુમ્બા દ્વારા નીકળતો ઉપાસક જીવ, સૂર્યરશ્મીને અનુસરે છે. રાત્રિએ ઉત્ક્રમણ થાય તો પણ સૂર્યરશ્મીને નાડી સાથે સંબંધ હોઈને સૂર્યરશ્મીને જ એ અનુસરે છે. આથી દક્ષિણાયનમાં મરનારને પણ (ઉપાસકને) પ્રલ્લોકની જ પ્રાપ્તિ થાય છે. ઉત્તર દક્ષિણ અયનો બહુ આદરપાત્ર નથી એવું સહેતુક વિધાન (સૂ. ૧૬ થી ૨૧)

॥ इति चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः ॥

ચતુર્થ અધ્યાય

તૃતીય પાદ

(સૂત્ર સંખ્યા ૧૬)

(૧) આ પાદમાં ઉપાસકોની ગતિનો વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

(૨) સૂર્યરશ્મીને અનુસરતો ઉપાસકનો જીવ દેવયાન માર્ગે પ્રલ્લોકમાં જાય છે. (સૂ. ૧ થી ૩)

(૩) દેવયાન માર્ગે જે અર્થિઃ અહુઃ વગેરે નામો અને લોકો આવે છે તે બધાય તે તે નામ અને લોકના અભિમાની દેવતાઓ છે. તેઓ જડ હોય તો ઉત્ક્રાન્ત મૂંછિત જીવને દોરી શકે નહીં! (સૂ. ૪ થી ૬)

(૪) પ્રદ્ધલોક એટલે કાર્ય પ્રદ્ધલોક. અકાર્ય પ્રદ્ધલોક તો સ્વયં પરમાત્મા જ છે. અને તે સર્વવ્યાપી હોઈને તેના તરફ ગતિ-સંભવે નહીં (સૂ. ૭ થી ૯)

(૫) શ્રુતિ સ્મૃતિઓના પ્રમાણે કાર્ય પ્રદ્ધલોકમાં પરવરેલા જીવો પ્રદ્ધ સાક્ષાત્કાર થતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ થાય છે. (સૂ. ૧૦ થી ૧૪)

(૬) ઉપાસકોના બે પ્રકારો-પ્રતીકોપાસક અને પ્રદ્ધોપાસક; આ પૈકી પ્રદ્ધોપાસકો જ કાર્યપ્રદ્ધલોકને પામે છે. (સૂ. ૧૫ થી ૧૬)

॥ इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः ॥

ચતુર્થ અધ્યાય : ચતુર્થ પાદ
(સૂત્ર સંખ્યા ૨૨)

(૧) જ્ઞાનનું ક્ષણ અહીં જ મુક્તિ છે એ આ પાદમાં દર્શાવ્યું છે.

(૨) મુક્તિના બે પ્રકારો-વિદેહ મુક્તિ અને જીવન્મુક્તિ. પ્રથમ વિદેહમુક્તિ. શરીરત્યાગ બાદ પ્રદ્ધજ્ઞાની પરમાત્મ સ્વરૂપ જ થાય છે. આત્માને થતી પરમાત્મ પ્રાપ્તિ અવિભાગે જ હોય છે. (સૂ. ૧ થી ૪)

(૩) ત્યાર બાદ જીવન્મુક્તિની ચર્ચા: જૈમિની અને ઔદુલ્લોભિ આચાર્યોના મતોનો સમન્વય કરી સૂત્રકાર પરમાત્માનાં દર્શન થતાં તેનું ઐશ્વર્ય પહેલાં આત્મામાં સંક્રાન્ત થાય છે અને પછી ત્યારે શરીરનો ત્યાગ થાય ત્યારે તે ચિતિતન્માત્ર સ્વરૂપે અલિખ્યકત થાય છે. આમ જન્મે મુક્તિઓનો સમન્વય થાય છે. જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય અપ્રતિહત હોય છે. તે સ્વરાદ્ થાય છે. તેને શરીરશભિમાન નથી. તે સર્વજ્ઞ જાને છે. (સૂ. ૫ થી ૧૬).

(૪) જીવન્મુક્તના ઐશ્વર્યને મર્યાદા હોય છે એક જગદ્વ્યાપારની. તે પદાર્થની શક્તિને અન્યથા કરે, પણ સ્વરૂપને નહીં! (સૂ. ૧૭ થી ૨૧)

(૫) મુક્તાત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપ જ હોઈને તેની પુનરાવૃત્તિ નથી એ મિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ. (સૂ. ૨૨)

॥ इति चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥

૧ લો	પાદ	સૂત્ર	સંખ્યા	૧૯
૨ જો	"	"	"	૨૧
૩ જો	"	"	"	૧૬
૪ થો	"	"	"	૨૨

वेदान्तसूत्रसाधनभाष्यकर्तारः
प्रा. श्री. नलिन म. भट्ट-महाशयाः

‘जीवी’ति जननी यस्य पिता च मणिशकरः।
हृत्प्रसादो गुरुर्यस्य ब्रह्मनिष्ठो महामुनि ॥ १ ॥
सोऽयमाचार्यवान् धीमान् भट्टो नलिननामकः।
सर्वभूतहितध्याननिरतो भानमगलः ॥ २ ॥

— तेन —

दृष्टं योगाप्तनेत्रेण स्वात्मबुद्धिप्रसादनम्।
वेदान्तदर्शनं भीलं सभाष्यञ्च मनोरमम् ॥ ३ ॥
प्राणाग्निं योगभाष्यञ्च साख्यभाष्यञ्च निर्मलम्।
अनेका रचिता ग्रन्थाः शारदिप्रतिभाकिताः ॥ ४ ॥

— च —

आचार्यत्वञ्च संप्राप्तं गीतोपनिषदादृष्ट्या।
भाष्यैश्च ब्रह्मसूत्राणां साधनाख्यैर्मनारमैः ॥ ५ ॥
प्रकृत्या तुष्यता देवोऽनयाऽसौ नन्दनन्दनः।
गुरुदेवो हरिस्तुष्टो भूयाच्च परदर्शकः ॥ ६ ॥

तत्सत् परमात्मने नमः

❁ ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्य ❁

. . . પ્રથમાધ્યાય

પ્રથમ પાઠ

પ્રિયાત્મન!

અં તગત્મા, પરમાત્માને શોધવાને માટે વર્ષોથી ચલ ક્યાં જ કરે છે
 ત્યાં હશે એ અસ્થિ? કેવો હશે? શુ કરતો હશે? આપણને એ
 દર્શન દેશે કે નહીં? એના દર્શન માટે આપણે શુ કરવું ઘટે?
 શુ કરી ગયા હીએ? જીવન એના અસપર્શ વિના અવાજ છે એ જે
 પ્રત્યક્ષ છે અનાવૃત્ત છે બધે છે બધે એના મરનામા છે, છતાં એ
 પડકારો નથી! એને આત્મીય કરવાને શુ કરીશુ? વર્ષોથી વિચાર
 ધાગ્યા જ કરે છે! આત્મન! આવ એની શોધમા જઈએ તૈયાર થા!
 એની શોધ વિના જીવનની ઘડ ન જ ભેગવાની હોય, જીવનનો આનન્દ
 ન જ પ્રકટવાનો હોય, કંઈ અધૂરું અધૂરું જ લાગનારું હોય, ભર્યા ભર્યા
 પ્રિયમા કેડ અનર્ણનીય એકવૃત્તા જ લાગવાની હોય, જીવનની એ કાગ્ગી
 ચાતના દૂધ દૂધ જ કરવાની હોય તો તો પ્રિયાત્મન! આવ, આપો
 એની શોધ કરીને જ જ પીએ જેણે અભુજોળ શોધવો હોય, જેણે
 સત્તાના અને વેલવના સ્થાનો શોધવા હોય, જેમણે પાર્થિવ મોજમજામા
 જીવનના નીચ વડાવના હોય, જેમણે આ અને આટવામા જ મતોષ માનવો
 હોય તેઓ તેમની રીતે છે વર્તતા! પણ આપો? આપો તો તે દેશને
 શોધવો જે, તે દેશમા જવું છે, તે દેશના વમાહતી ઘણું છે, ન્યાયી
 જીવન અરપતા હોય, ન્યાય લખના ગુનાગીત ન હોય, મૃત્યુના કડવા
 જાન ન હોય, ન્યાય કેવળ નિત્ય નિરતિશય નિરુપાધિક આનન્દ જ હોય,
 મોતના અર્થ મિનાયતું જીવન જ હોય, હું ખતા મોજણ મિવાયતું સુખ જ

હોય, અધાગના ઓછાયા મિનાયનુ અજવાળુ જ હોય, વિરતતાના લય વિનાની મરમતા જ હોય, જ્યાં માનતાના અર્ગ ન હોય, અપતાના ઓવાગ ન હોય, મીમિતતાના કડળ બધ ન હોય ! આલ, તને આવાહન છે-એ દિવ્ય પ્રદેશની ગોધ માટે

અને એ પ્રદેશમા મચરવા માટે કેઈ વાહનની જરૂર નથી ફક્ત પ્રામાણિક વિચારની પવન-પાવડી ઉપર ચડવું રહે છે તો આવ એ પવન-પાવડીના લાભ માટે આપણે ભૂતકાળમા ફૂળકી મારીએ વર્તમાનમા તો એ પવન-પાવડી ક્યાયે જની નથી જલદી જલગી જાને એવા લક્ષણ પણ નથી ભૂતકાળના પરમ માન્ય ઋષિઓએ એવી પવન-પાવડી અનાગત યુગો માટે જનાવી છે અને અનન્તતાના પ્રદેશમા વિચરનાને માટે તો એના એક મહર્ષિના હિમાલય ઉપરના બદગિરાશ્રમમાં જ જવું પડે એમ છે એ મહર્ષિ તે ભગવાન બાદગયણ એ પેવો દેખાય ભાન્તવર્ષની મન્મુહિતા સર્જકને એ પવિત્ર આશ્રમ, નગાધિગજની પવિત્ર ગોદમા, કવકલ ગાન કરતી સંગિતાના ઠટિપ્રદેશે-વનશ્રીથી વિરાજતો અને સાધનાશ્રીથી છવગતો, મિદ્ધિની સુપુમાથી ઓપતો અને અતપ્તાને આવાહન દેતો ! જોજો, એ તો તપોવન છે મમાગ્ના વાગા ઉતારીને જ ત્યાં જવાય હુયાને ગેરુએ રંગીને જ ત્યાં પગ મૂકાય ! મૈત્રી, કરુણા, અને મુદિતાનો ત્રિરંગી ઝંટો ફળાવીને જ ત્યાં પ્રવેશ થાય ! પ્રિયારમન્ ! લે, આ માક્ષાત્ દેખાય છે મારા મન ચમુ મમક્ષ એ મમાધિરમિત મહામુનિનો આશ્રમ ! એની પાવનતાથી હૃદય અમાહિત થાય છે પેવો પ્રદેશ જાણે અર્હીથી જ શરૂ થાય છે જો ને ડેવી જીવતી અને ગોલતી અર્હીની નીરવ શાંતિ છે ! ! અરે ! આ તો એના બારણા પણ ખુલા જ છે ! પ્રાણીમાનનુ ત્યાં " સુમ્વાગતમ્ હો " એવું અવિખિત લખાણ વચ્ચે છે ! આલ, અહ જઈએ ! ઓ ! પણ આ શું ? આશ્રમના અધિષ્ઠાતા ક્યા છે ? એમનું આ મૃગચર્મામન ખાલી છે માત્ર ફક્ત બાજક જ છે એમના પુત્રને માટે એમનું લખેનું જાણે એમને માટે પણ તેટલું જ સાચું લાગે છે-

व्यासेति तन्मयतया तत्त्वोऽमिनेदु

त सवभूतहृदय मुनिमानतोऽस्मि !-

આટલું અજોધનફેરે કહેવાનું મન નથી થઈ આવતું ! અન્તુ મુનિનું જીવન તો મહાજીવનમા ઓગળી ગયું છે ! પણ આ બાજક ! એના ઉપર એની અક્ષરકાયા વિગળતી દેખાય છે ! જોઈએ તો મરી-એ શું છે તે ?

પ્રિયા મનુ! આ તો પ્રદ્યમૂર છે મુનિના નડી તો એમના પ્રદ્યમૂરના તો દર્શન કરીએ? ચીતરાગવિવેચ યા ચિતમ્ એ ન્યાયે આપણે તો એમા મહાન લાભ ન છે! તો આપણે હવે આ આશ્રમમા ન મનથી વચીએ અને મહર્ષિ વ્યાનદેવના છુત્ત દર્શનરૂપ પ્રદ્યમૂરને ન વિચારીએ વિચારીને એને અશ્વમેદ દર્શિએ મૂરનુ બધ્ય ગચીએ અને તે દાગ જગદાત્માનુ નર્પણ કરીએ વદન કરીએ શરૂઆતમા તે વાગર્થપતિ પાર્વતી-પરમેશ્વરને, વદન કરીએ તે મહર્ષિ વ્યાસને, વદન કરીએ શુરુદેવને, વદન કરીએ આજ મુખીના તમામ મતાત્માઓને એ બધાયના આશીર્વાદથી અતર્યામીનો પ્રવન પામીએ અને સૌના સન્નિધિમા એ ધરીએ અનુવ્રત હો એ મોનો હિં જી તત્ત્વ

એ પ્રદ્યમૂરનું આં પહેલુ મૂર છે -

અધ્યાત્મો વ્રત્તજિજ્ઞાસા ॥ ૧ ॥

અથ=દે મન=આથી વ્રત્તજિજ્ઞાસા=અત્રી જાણવાની હ-ન થાય છે ॥ ૧ ॥

સુમુત્ર બધામા મધ્ય શમના અને અર્થો થાય છે અર્થ "હવે" એ અર્થ વેરો ગ્હે છે કેમકે બીજે કોઈ અર્થ બધ એમતો નીવડતો નથી "હવે" શમ "અમુક પત્રી" "ત્યાગા" એ અર્થનો મૂલ્યક છે તો પ્રથમ થાય છે કે હવે એટલે ન્યાય? તો "હવે" શમનો અર્થ માધન-મ પત્તિના મન્ય અને ચિન્તા જાન એવો યથે કેમકે માધન મ પત્તિ મિવાય ઠી વ્રત્તજિજ્ઞાસા એના માથા અર્થમા ચલી નથી અને માધનમ પત્તિ હેય તો એ યશ નિના જોતી નથી આથી માધન મ પત્તિના ભાગમાન ઉપર વ્રત્તજિજ્ઞાસાનો ભાગભાવ હોઈને મધ્ય ગમ્નો અર્થ માધનમ પત્તિ જાન એવો થાય છે અનુભવ પણ એમ જ હો છે! માધનમ પત્તિ મિવાય જમનાન થાય-વ્રત્તજિજ્ઞાસા ન થાય! ઉપગત વ્રત્તજિજ્ઞાસાની મગાધન ઝીતવાને માટે જિનનુ સામર્થ્ય જોઈએ છે એ જિન નથી તે મગા-ધાનને સમર્થ થતો નથી જે માધનમૂનો છે તે વ્રત્તજિજ્ઞાસા ઝીવના કે ઉચ્ચના જામિમાન થતો નથી અને આથી વ્રત્તજિજ્ઞાસા ન-ને ન હેય છે વ્રત્ત જાણવું મુશ્કેલ નથી તેને જાણના માટેની એ યના મેળવવી કઠણ છે તો વેદાન્તમૂરમા જે પ્રવેશ જે તે પડેના ના માધન-મ પત્તિનુ મ પાદન કરે

તો એ માધનમ પત્તિ કઈ? (૧) નિત્યાનિત્ય ચત્તુ વિવેક (૨) વિગગ (૩) શમ, દમ, ઉપરનિ, નિનિશા, શ્રદ્ધા અને સમાધાન (૪) સુમુત્તા

તે પૈકી શરીરથી માંડી પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થોથી આત્માનું લેહજ્ઞાન તે વિવેક; આ-લોક અને પરલોકના તમામ દિવ્યાદિવ્ય વિષયો ઉપરથી તૃપ્તિનું ઉદ્ભવું એટલે વિરાગ; એના પરિપાકે શમ, દમ વગેરે સંપત્તિ સંચિત થાય છે. મૈત્ર્યાદિ લાપના દ્વારા રાગદ્વેષાદિ દોષોની નિવૃત્તિ એટલે શમ; ગાહ્યેન્દ્રિયોની નિવૃત્તિ એટલે દમ. નિષિદ્ધ અને અવિહિત કામ્ય કર્મોનો ત્યાગ એટલે ઉપરતિ. સદિધિયુક્તિ એટલે તિતિક્ષા. અચળ અસ્તિ બુદ્ધિ એટલે શ્રદ્ધા. ચિત્તની સાત્વિક એકાગ્રતા એટલે સમાધાન. અને બધાંને પરિણામે જન્મતી મોક્ષેચ્છા એટલે મુમુક્ષા ! આ સાધન સંપત્તિનો સુકળ, સંચય, આ માર્ગે પાથેય છે. આ લાથું જેની કને નહીં હોય તેની પ્રહ્લજિજ્ઞાસા વાંઝણી હોવાનો સંભવ છે. માટે આ માર્ગે જવા ઈચ્છનાર સાધનસંપત્તિ મેળવે.

અતઃ=આથી, આ સૂત્ર-શબ્દ, હેતુનો વાચક છે. પ્રહ્લજ્ઞાન નિઃશ્રેયસનું સાક્ષાત્ સાધન છે. એથી સાધનસંપત્તિને પ્રહ્લજિજ્ઞાસા થાય ! અર્થાત્ જ કર્મ ઉપાસના વગેરે સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસનાં સાધન નથી, એ સિદ્ધ થાય છે. સાક્ષાત્ નિઃશ્રેયસનું એકમાત્ર સાધન છે પ્રહ્લનું વિજ્ઞાન. વેદ અને ઉપનિષદો કહે છે:-

યે શ્વત્ તદ્ વિદુઃ ત અમૃતત્વં માનશુઃ (ક્રો ૨-૩-૧૮-૨૩) જેઓ સાથે જ તેને જાણે છે તેઓ અમૃતત્વને ભોગવે છે. તમેય વિદિત્વા અતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે અયનાય (યજુ ૩૧-૧૮) તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે, પાર થવા ખીજો પંથ નથી. તમેય વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યોઃ (ઘર્ય ૦ ૧૦-૫-૫૪) તેને જાણીને જ મોતથી ખીતો નથી. નિશ્વાસ્ય તં મૃત્યુમુચ્ચાત્ પ્રમુચ્યતે (કઠો ૩-૧૫) તેનો સાક્ષાત્કાર કરીને મૃત્યુના મોંમાંથી છૂટે છે. બ્રહ્મ વિદાન્નોતિ પરં (તૈ ૨-૧) પ્રહ્લવિદ્ પરમને પ્રાપ્ત કરે છે. તરતિ શોકં આત્મવિત્ (ઘાં ૭-૧-૩) આત્માનો જાણકાર થોકને તરી જાય છે. યે एनत् त्रिदुः अमृताः ते भवन्ति (મ્વે ૩-૧) જેઓ આને જાણે છે તે અમૃત થાય છે. વગેરે. પ્રહ્લજ્ઞાન જ નિઃશ્રેયસનું સાક્ષાત્ સાધન છે, એમ કહી પ્રહ્લજ્ઞાન સિવાયનાં સાધનાન્તરોની

અનિત્યતા પણ વેદ જ બતાવે છે ઉપનિષત કહે છે તદ્ યથા દ્રહા
કર્મચિતો લોક. ક્ષીયતે એવ એવ અમુત્ર પુણ્યચિત્ત લોક ક્ષીયતે-તે તો
જેમ અહીં કર્મપ્રાપ્ત લોક ક્ષીણ થાય છે એ જ મુજબ પગલોના પુણ્યપ્રાપ્ત
લોક ક્ષીણ થાય છે (છા. ૮-૨-૬) આમ પરમ પુરુષાર્થના માધનરૂપ
હોઈને માધનમ પત્તિ પ્રાપ્ત કર્યા બાદ પ્રહાને લગતી જિજ્ઞાસા કરવી ઘટે

પ્રહા-જિજ્ઞાસા એટલે પ્રહાને જાણવાની ઈચ્છા જાણવાને ઈષ્ટ પ્રહાનુ
પરિપૂર્ણ જ્ઞાન અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, એટલું મમજવું રહ્યું કેમકે અધૂરું કે
અધઃચર કે ઉલટું જ્ઞાન ઈષ્ટ કૃષ્ણ ન જન્માવે પ્રહાજ્ઞાન પરમ પુરુષાર્થ
આપનાર હોય છે માટે પ્રહાજ્ઞાન પરિપૂર્ણ અર્થમાંથી જ લેવું રહ્યું

તો એ પ્રહા પ્રસિદ્ધ છે કે અપ્રસિદ્ધ ? પ્રશ્ન શાને ? જો એ પ્રસિદ્ધ
હોય તો તેમાં જાણવાપાત્ર નથી. અને અપ્રસિદ્ધ હોય તો જાણી શકાય
એવું જ ન રહે આમ ઉભય અર્થમાં પ્રહા જાણવા જેવું નથી આ
પ્રશ્નોત્થાન બરાબર નથી પ્રહા તો છે જ અને એ પ્રહા નિત્ય, શુદ્ધ, શુદ્ધ,
મુક્ત, અભાવ છે સર્વગતિમાન છે પ્રહા શબ્દ કૃદ્ કૃદ્વૌ ધાતુ ઉપરથી
નીપજે છે એ ધાતુના અર્થનું અવગાહન કરતા પ્રહા નિત્ય, શુદ્ધ વગેરે
કે એ પ્રતીત થાય છે ઉપરાત સૌના આત્મારૂપ હોઈને પ્રહા પ્રસિદ્ધ જ છે
મૌ પોતે છે એમ જાણે છે જો એ આત્માની પ્રસિદ્ધિ ન હોત તો
લોખાનુભવ જુદો હોત મૌ “હું નથી” એમ અનુભવત પણ એવું કોઈ
અનુભવતુ નથી અને આત્મા જ પ્રહા છે જો એમ હોય તો તો
એ પ્રહા જિજ્ઞાસ્ય નથી ! કેમકે સૌ એને આત્મારૂપે જાણે જ છે !
જાણેલાને જાણવાનું શું હોય ? ના, સૌ એને જાણે છે છતાં બાજ્યે જ
કોઈ એને માથી રીતે જાણે છે ! મૌ સામાન્યપણે એને પ્રીછે છે,
પણ વિશેષપણે એનું જ્ઞાન બાજ્યે જ કોઈકને હોય છે, અને
વિશેષજ્ઞાન ક્ષેત્ર પ્રદ છે, સામાન્યજ્ઞાન નહીં અને એ પ્રહાસ્વરૂપ
આત્માના વિશેષજ્ઞાન અંગે અનેક મતો વર્તે છે ચાર્વાકથી માંડીને તે
અજ્ઞાતિવાદ મુખીના વાદોનો રાફડો આત્માના વિશેષ સ્વરૂપ અંગે ભેવામાં
આવે છે ઘણા નળો એકી વળતે આવીને ઊભે ત્યારે દમચત્તી મૂઝાય !
ઘણા વાદો આત્માની ઓળખ આપનાર પણ પરસ્પર વિરોધી સૂર કાઢનાર
હોય ત્યારે માધક મૂઝાય ! મૂઝાયેલો જો ગમે તે વાદને વગર વિચાર્યે
વગી ભેસે તો તેનો જન્મ એણે લય, માટે વિચાર વિનાની વરણી ન હોવી
ઘટે ! મતિ, કૃતિને અને કૃતિ ગતિને જન્માવે છે માટે મતિ ચથાર્ય હોવી
ઘટે એ પ્રહા-વરૂપી આત્માના ચથાર્ય જ્ઞાન માટે આ વેદાન્ત સૂત્રોની
રૂપના છે વેદાન્તના વાક્યોની ત્રીમાસા કરી જે મત્ય હોય તેનો સ્વીકાર

કરવાની એમા જોગવાઈ છે! આથી આ શાસ્ત્ર ઉપનિષદ વાઙ્મયોની મીમામા કરશે શાસ્ત્રનું પ્રમાણ એમા ઠેનટનું છે કેમકે ગાઓની મોતી એ સમાધિની મોતી છે એમા મગય કે વિપર્યયની ગદ્ય પણ હોતી નથી શાસ્ત્રને અનુકૂળ એના તર્ક એની શોભા હશે કેમકે મત્ય કેવળ તર્કગમ્ય નથી તર્ક કરતાં કોઈક ઉચ્ચતર દાર્શનિકતા હોય છે આથી તર્કની આખે જ એમા જોવાનું નહીં હોય! અને નિઘ્રેયમ એ, મીમામાનું પ્રયોજન હશે આમ બ્રહ્મનું વિશેષજ્ઞાન શાસ્ત્રનો વિષય છે શાસ્ત્ર અને વિષય વચ્ચે પ્રતિપાદ્ય પ્રતિપાદક ભાવનો સબધ છે મુમુક્ષુ એનો અધિકારી છે મોક્ષ એનું પ્રયેજન છે આટલું પ્રાસ્તાવિઃ બોલ્યા બાદ આગળ કૂચ શક્ય છે ॥ ૧ ॥

બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે જિજ્ઞાસ્ય એટલે બહુના ચેચ્યં તો બહુવા યોગ્ય વસ્તુનું જ્ઞાન, તે વસ્તુ હોય તો થાય છે હોય તેનું જ્ઞાન શક્ય ન હોય તેનું અશક્ય આથી બ્રહ્મ નામની ચીજ પણ હોવી ઘટે તો બ્રહ્મ છે એનું કેવી રીતે બહુવું? બ્રહ્મની અભિને માધતા તેનું લક્ષણ આપતા ઠહે છે -

જન્માન્યસ્ય ચતઃ ॥ ૨ ॥

અસ્ય-આના-આ જગતના જન્માદિ-જન્મ ચરેરે વન-જેમાથી થાય છે તે પમામા છે

અર્થાત્ પરમાત્મા છે અને તે આ જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનું એકમાત્ર કારણ છે જે આ જગતને જન્માવે-જન્માવેવાને છવાડે-છવાડેવાને સમય આવ્યે પોતાનામા નકેની વે તે બ્રહ્મ ગામ પરમાત્મા મત્તુ છે અને મત્તુ દોષને તેનું જ્ઞાન ગમ્ય છે અસ્ય ગમ્હ દ્વ મર્નામનું ઠકીનું એકનયન છે દ્વ એટલે-આ આ એટલે જેના તરફ આગળી ચીંધી ગયાય તે અર્થાત્ પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી માપતી અનુભૂતિમા આવતું જગત-અનન્ત કોટિ બ્રહ્માટોથી લરૂ-અનન્ત કોટિ છોયોથી ખદબદનું-હનમાત્રની લોગ અને કર્મભૂમિરૂપ, ભનબવા બુદ્ધિમાનોની વ્યક્તિગત અને માસુદાયિક બુદ્ધિને ગણુ પડગા કસ્તુ, અચિન્ત્ય અવનાદી નોહામબુ-આ જગત આપજે માટે પ્રત્યક્ષ છે આ પ્રત્યક્ષ અને મપ્રત્યક્ષ-જગતની જેને મજા મગે છે એવા જગતને જે જન્માવે તે બ્રહ્મ-એને જન્માવે ને છવાડે તે બ્રહ્મ-એને ઉપમહરે તે બ્રહ્મ આ ગણ મગીને પરમાત્માનું લગણુ ગણવું આવું જગત, કાર્યના ધર્મવાણુ જોસામા આરે છે અને કાર્યના ધર્મવાણુ હોઈને કસ્ટસાણુ દોવું જ ઘટે જેવું ગાય તેવું તેની

ઠકાનું જ નાનું પણ હોય-આવા કાર્યનું કાળુ પરમાત્મા જ હોઈ શકે સર્વજ્ઞ અને સર્વ-શક્તિમાન પરબ્રહ્મ એટલે કે પરમાત્મા જ આવા અનન્ત પ્રજ્ઞાકને જન્માવી, છનાડી, ઉપસડી શકે! અને આથી આ જગતના કાળુ તરીકે એક પરમાત્માને છોડીને બીજા કોઈનો પણ સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી આમ જે વિશ્વકર્તા, વિશ્વભર્તા, વિશ્વકર્તા છે તે પરમાત્મા છે

આ ઠેગણે એવી મઠા ન હો કે બીજા ડારણવાદીઓ પણ આવા અનુમાનથી જ એટલે કે જગતડપી કાર્યના દર્શન ઉપરથી જ પ્રવૃત્તિ, અણુ, અભાવ, કાગ, પુરુષ, નિયતિ, વગેરેના અનુમાન કરે છે! અને આથી જે અનુમાન વેદાન્તને પરબ્રહ્મ કાળુ તરીકે સમર્પે છે તેનું તે જ અનુમાન બીજા વિચારકોને પ્રવૃત્તિ વગેરે કાળુ તરીકે પ્રસ્થાપિત કરી આપ છે તો વેદાન્તનું અનુમાન જ માન્ય અને બીજાનું ખોટું એમ કેમ મનાય? માથું તમે ઠહો છો તેમજ જે હોત તો તમારું કથન સ્વીકાર્ય થાત પણ અહીં આ સૂત્રમાં તેવું નથી અનુમાન-કારણનો ઉપન્યાસ કરવા આ સૂત્ર નથી વેદાન્તના સૂત્રો તો ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણા માટે છે સૂત્રો ઉપનિષદ વાક્યોનો પુરસ્કાર કરી તેની મીમાંસા કરે છે કેમકે ઉપનિષદ વાક્યોની વિચારણાને અતે તેના કુદરૂપે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થાય છે અનુમાન વગેરે પ્રમાણોની વિચારણાને માટે આ પ્રવૃત્તિ નથી

તો શું વેદાન્ત તર્કનું વિરોધી છે? ના, એવો કયા એનો અર્થ થાય છે? વેદાન્ત પોતાના વાક્યોના અર્થથી અવિરોધી હોય એવા તર્કોનું જરૂર મનમાન કરે છે એટલું જ નહીં પણ તેનો સ્વીકાર પણ કરે છે હૃદયનો જ ખોલ છે કે ઓતવ્યો મ તત્ત્વો-મુણવા યોગ્ય, મનન કરવા યોગ્ય (ત્રુ ૨-૩-૧) વહિતો મેધાવી ગાધારામેષ ઉપસવચેત યવમેષ દ્વિ ભાષાવધાન્ પુરુષો વેદ-(છાં ૨૪ ૨) પડિત અને મેધાવી ગાધાને જ પામે છે એ જ રીતે અહીં આચાર્યવાણો પુરુષ પરમાત્માને જાણે છે આથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાનને પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા નથી, એમ કોઈ ન માને ફક્ત પુરુષબુદ્ધિને સીમા છે એટલું જ એ સ્વીકારના કહે છે આથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન બીજા પ્રમાણોથી કરે છે એમ કોઈ ન માને મૌ પ્રમાણોને એ સ્વીકારે કે કેમકે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન છેવટે તો અનુભવ ઉપર રાચે છે અને તે ઉપરાત તે, વસ્તુને અધીન કે વસ્તુને અધીન જ્ઞાન વસ્તુની જ અપેક્ષા ગણે તેમાં માનવબુદ્ધિ કંપના ન આવે જ્ઞાન વસ્તુતત્ત્વ છે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન જ્ઞાન પ્રજ્ઞામાં ગહે છે આપણી બુદ્ધિની કંપનાએ તે ફેરવાતું નથી! આથી વસ્તુની યથાર્થતાનું જ્ઞાન પુરુષબુદ્ધિની અપેક્ષા રાખતું નથી

તો અહીં આ શંકા થાય. જો વસ્તુનું જ્ઞાન વસ્તુને અધીન છે અને પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જો વસ્તુ છે તો તેનું જ્ઞાન પણ એકલાં શાસ્ત્ર પ્રમાણથી જ થાય એવો આગ્રહ સખવો ઉચિત નથી. કેમકે ધર્તર પ્રમાણે પણ વસ્તુને તો માપી શકે ! અને એમ થાય તો વેદાન્ત વાક્યોની વિચારણા નિર્રથક જ નીવડે ! સાચું. ખીજાં પ્રમાણે પણ વસ્તુને માપી શકે. પણ અહીં જે વસ્તુનો વિચાર કરવાનો છે તે વસ્તુ અપ્રત્યક્ષ છે. અને અપ્રત્યક્ષ છે એટલું જ નહીં અનુમાનનો પણ એ વિષય થઈ શકે એમ નથી. જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઈન્દ્રિયોથી પકડાય એવો હોત તો તો આ બ્રહ્મ અને આ બ્રહ્મ સાથે સંકળાયેલું જગતરૂપી કાર્ય એમ જોવામાં આવત, પણ અહીં તો કાર્ય તેટલું જ દેખાય છે, કારણ પકડાતું નથી. તો છે એવું કારણ બ્રહ્મ છે-કે-બ્રહ્મ-સિવાયનું કંઈ બીજું છે એનો નિશ્ચય કરવો મુશ્કેલ છે. આથી જન્માદિ અસ્ય યત્તઃ એ સૂત્ર અનુમાન માટે નથી. એ તો વેદાન્તના વાક્યના પ્રદર્શન માટે છે. એ વેદાન્ત વાક્ય તે આ રહ્યું:—

મૃગઃ ષ્ઠ વારુણિઃ ઘરૂણં પિતરં ઉપસસાર, અધીહિ મગધો ઘરૂણેતિ ભૃગુ વારૂણીએ, પિતા વરૂણ પાસે પહોંચી-ભગવન ! મને બ્રહ્મજ્ઞાન દો. એમ કહ્યું. આમ શરૂઆત કરી કહેવામાં આવ્યું છે કે યતો ષ્ઠા હમાનિ મૃત્તાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્ પ્રયન્તિ અભિસંવિશન્તિ તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્ય તદ્ ઘરૂણેતિ—(તે ૩-૧) જેમાંથી નિશ્ચય આ ભૂતો જન્મે છે, જન્મેલાં જેનાં વડે જીવે છે, અને પરવરનાં જેમાં ચોખેરથી પ્રવેશે છે—તે ભણુ—તે બ્રહ્મ છે. “આનન્દો ઘરૂણેતિ”—આનંદ છે બ્રહ્મ એમ શ્રુતિ એનો નિર્ણય આપે છે. તો આ અને આવાં વાક્યોની વિચારણા માટે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે એમ ભણવું રહે છે. ॥ ૨ ॥

પરમાત્મા છે, જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, અને લયનું એકમાત્ર કારણ છે, આમ તર્કસંમત શ્રુતિવાક્યથી આગલા સૂત્રમાં કહ્યું. એ પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ જ સંભવે. જે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ ન હોય તે આવો મહાન જગદારંભ ન કરી શકે, એ અલક્ષમાં આવે એવી વાત છે. એ જ વાતને ૬૬ ક્રમાં વળી કહે છે કે:—

આત્મયોનિત્વાત્ ॥ ૩ ॥

આત્મ = શાસ્ત્ર એટલે વેદ તેનું કાન્ન દેવાથી પણ પરમાત્મા સર્જત અને સર્જકનું છે એમ મમનય છે.

વેદ લગભગ મર્વજ છે તમામ વિદ્યાઓ એના ખીજ સ્વરૂપે વેદમા
 નેવામા આવે છે પ્રાણીમાત્રના કયાજી માટેની તમામ વિદ્યાઓની
 ખીજસ્વરૂપ વેદવિદ્યા એ પરમાત્માના નિશ્ચયરૂપ છે અર્થાત્ ધ્યાનોચ્છવામ
 દેવગ કુદરતી રીતે લેવાય છે એમાં ખામ આયાસ કે ચત્ન કરવો પડતો નથી
 તેમ સર્વજ્ઞકંપ વેદ-વિદ્યાનાં સ્વરૂપ માટે પરમાત્માને મહેન આયામ કરવો
 પડતો નથી સર્વજ્ઞસમા વેદને જે વિના આયાને પ્રકટાવે તે સ્વયં સર્વજ્ઞ જ
 હોઈ શકે. જે વ્યક્તિવિશેષ જે શાસ્ત્ર સરજે તે શાસ્ત્રમા જતાવ્યું હોય
 તેના કરના વધારે જ્ઞાન તે વ્યક્તિમા હોય જ છે! જાણેવામાથી થોડું જ
 નો વ્યક્ત કરી શકે છે વેદ લગભગ મર્વજ છે તો વેદના નિર્માતા
 પરમાત્મા સ્વયં સર્વજ્ઞ હોવા જ ઘટે વેદનું સ્વયં વચન છે કે “अस्य महतो
भूतस्य निश्चयसिद्धमेतत्तु इदं क्रमवेद”-આ મહાન મત્યસ્વરૂપના નિશ્ચયસ-
 રૂપ છે આ જે ક્ર-વેદ છે વગેરે જે મહાન મત્યસ્વરૂપ પરમાત્માને
 ક્ર-વેદાદિ શાસ્ત્રો દેવગ નિશ્ચયિતની પેરે મહુજ છે તેની સર્વજ્ઞતા
स्वयमेव सिद्धं ध्याय છે આથી છે એવો પરમાત્મા સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન
 છે એવું અર્થાત્ જ મિદ્ધ ધાય છે

આ સૂત્રનું ખીજુ વ્યાખ્યાન પણ શક્ય છે જન્માચર્યવત એ સૂત્રમા
 વ્દાય મમન્ત-યા છના પણ કોઈ અનુમાનનો જ ઉપન્યામ છે એવો આશ્ચર્ય
 ગણે તો તે આશ્ચર્ય નિગધાર છે એ મિદ્ધ કરના આ જ્ઞાત્યયોનિત્વાત્ એ
 સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે એમ મમન્તુ ગ્હે છે શાસ્ત્રરૂપી પ્રમાણથી જ સમન્વય
 છે કે પ્રહ્મ એ જગતનું સર્વથા કારણ છે ‘एष, योनि, सर्वस्य’
 (મા૦ ૧-૬) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો પ્રહ્મ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહે
 છે તૈત્તિરીય શ્રુતિ તો આગળ દર્શાવી જ છે આથી જગતના કારણ તરીકે
 પરમાત્મા જ છે એવું શ્રુતિ પ્રમાણથી જ મિદ્ધ ધાય છે આમ જાન્ને
 રીતે એક જ અર્થ મિદ્ધ ધાય છે ॥ ૩ ॥

આમ શાસ્ત્રની ન્યના દ્વારા અગર તો શાસ્ત્રની ઉક્તિ દ્વારા પરપ્રહ્મ
 પરમાત્મા છે સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે જગતરૂપી મહાન ધર્મનું
 એકમાત્ર ધારણ છે એવું મમન્તયુ પણ અહીં શકા થાય એવી પરિસ્થિતિ
 છે ધારણ પણ અનેક પ્રાગ્ના હોય છે કોઈ નિમિત્ત કારણ હોય, કોઈ
 ઉપાદાન કારણ હોય! કોઈ એકી વખતે જાન્ને કારણ પણ હોય! જગત
 એ કાર્ય કાર્યુ તો એનું નિમિત્ત ધારણ તો પ્રહ્મ દોષ શકે છે જેમ
 રડાનું નિમિત્ત કારણ કુલાગ હોય, મોનાના આભૂષણનું નિમિત્ત ધારણ
 મોની હોય! તેમ એન પરમાત્મા આ જગતનું નિમિત્ત કારણ મલવે!
 પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ કયું? જેમ ઘડો અને ઘરેલાના ઉપાદાન

કારણ અનુક્રમે માટી અને સોનું, તેમ જગતરૂપી કાર્યનું ઉપાદાન કારણ
 યું? ઉપાદાન કારણ પ્રહ્મ નહીં હોઈ શકે! કેમકે ઉપાદાન કારણ તરીકે
 તેનો સ્વીકાર કરતાં અનેક દોષો આવીને ઉભા રહે છે. શુદ્ધ પ્રહ્મમાંથી અશુદ્ધ
 જગત કેવી રીતે નીપજે? નિર્વિકાર કારણમાંથી સવિકાર કાર્ય કેવી રીતે સંભવે?
 ચેતન કારણમાંથી જડ જગત કેવી રીતે ઉદ્ભવે? અને આ “કેમનો” દોષ
 કેકાણે અંત નથી! કાર્યકારણનો નિયમ કંઈક આવું કહે! તો આ જગતનું
 પ્રહ્મ કઈ રીતે કારણ છે? નિમિત્ત કે ઉપાદાન? જવાબ વાળતાં મહર્ષિ
 વ્યાસ લબ્ધ નિર્ણય આપે છે કે:-

તત્ તુ સમન્વયાન્ ॥ ૪ ॥

તત્=તથા તત્=તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેમ નિમિત્ત તેમ ઉપાદાન કારણ પણ છે
 એમ બાણનું કેમ? હેતુ આપે છે કે સમન્વયાત્=સમસ્ત કાર્યમા પારપણ રીતે પ્રાપ્ત
હોઈને તે ઉપાદાન કારણ છે.

પરમાત્મા આ જગતનું ઉલ્લેખવિધ કારણ છે. તે નિમિત્તકારણ પણ
 છે. ઉપાદાનકારણ પણ છે. કુભાર પણ તે જ છે અને માટી પણ તે જ
 છે, એટલું જ નહીં કુભાર અને માટીની વચ્ચે કુંલ કરતાં પહેલાં જરૂરી
 ટીપણી ચક્ર વગેરે સાધનરૂપે પણ તે જ છે! વાત અદ્ધર લાગશે. બુદ્ધિને
 પણ ગૂંગળાવી મારનારી લાગશે. તકને પડકારનારી લાગશે. છતાં એ
 એમ જ છે! માનવ પોતાની રીતે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર જ જ્યાં
 સુધી વિચારશે ત્યાં સુધી તેને આ અજબ જેવી લાગતી વાત, સત્ય છતાં,
 અંતરમાં ઠરનારી નહીં લાગે! લગવાનું જો લગવાનું જ છે-પરમાત્મા જો
પરમાત્મા જ છે તો તેને માટે કશું અશક્ય નથી. એની અચિન્ત્ય શક્તિ
 દ્વારા એ જ નિમિત્ત બને છે, એ જ ઉપાદાન બને છે. પોતે જ પોતાને
 પોતાનામાં સર્જે છે-રમે છે, ઉપસહુરે છે! જાત જાતમાં જાતને માટે
 અગર તો કશાં જ પ્રયોજન વિના જ એ કાર્ય-કારણ, સાધન-સાધ્ય વગેરે
 રૂપે પ્રકટતો દેખાય છે! અને આવું તો માનવભાષાની શક્તિને લઈને
 લખવું પડે છે! ભાષા એને પૂરી સમજાવવા જ અશક્ત છે! માનવને,
 બુદ્ધિની સીમામાં, અમુક હદ સુધી જ ઈશ્વરીય સ્વભાવ સમજાય છે. આનો
 અર્થ એમ નથી કે આ મત્ય સમજાય એવું જ નથી. પણ અનુભવ
 ભૂમિકાએ જ જે સમજાય તે ભાષા કે બુદ્ધિની ભૂમિકાએ અમજાય
 સમજાય ને પૂરું નહીં જ સમજાય! આથી પરમાત્મા આ જગતનું
 અસિદ્ધનિમિત્તોપાદાન કારણ છે! પરમાત્મા એવા છે માટે અને
 એવા કહેવામાં આવે છે, એ એવા કેમ છે? માનવબુદ્ધિને આ “કેમ,”

મૂઝવી મારે છે, જ્ઞાને મારે એ મૌની બુદ્ધિમાં પોતાનું આનન્દ્ય નથી ઉતરના દેતો વગેરે પ્રશ્નો નિર્ણય છે; જગત કાર્ય, અને પરમાત્મા તેનું કારણ-આ વિચારભૂમિકા તો તળેટીની વિચારભૂમિકા છે. પરમાત્મા જ છે અને એના મિવાયનું કોઈ હતું નહીં અને હશે નહીં-આવું ઉપનિષદ વાક્યોનું તાત્પર્ય મમાહુતદ્વયને મમન્તગે । પરમાત્મા કેવી રીતે જગતને મર્મે છે-જવાટે છે-ઉપમંહારે છે-એનું પૃથ્વ રહસ્ય તો તે જ જાણે. શાસ્ત્ર આપણને જે ઠેકાણે લાવીને મૂકે છે ત્યાં આ કાર્યકારણભાવ વગેરે માપેશનાની ભૂમિ જ પૂરી થઈ જાય છે । નિરપેક્ષ દૃષ્ટિ જગતના જન્માદિના ખ્યાલોથી અલગાતી નથી. નિરપેક્ષ દૃષ્ટિએ જોતા ઈશ્વર-પરમાત્મા-પરબ્રહ્મ કે લગવાન મિવાય ત્રણે કાળમા-અરે કાળ અને દેશ-પણ વિચાર વ્યક્ત કરવા પૂરતા જ મ્વીકારાય છે-ખીજુ કશું હોતું જ નથી, માપેક્ષ દૃષ્ટિમા પ્રવેશીએ ત્યારે જગતના જન્મ વગેરેનો વિચાર ઉપગ્રિત થાય છે અને એ વિચાર પરમાત્માને જ અભિન્નનિમિત્તોપાદાન તરીકે સમર્પણે નિવૃત્ત થાય છે લગવાન જો કેવળ નિમિત્ત જ હોત તો! કાર્યમા આવેલું ચેતન ન મમન્તત । કુભાર ઘડામા માક્ષાત્ પ્રવેશ કરી શકતો નથી । ઉપગત કુભાર અને ઘડો જેમ જુદા છે તેમ જગત અને જગતને મર્મનહાર જુદા કરત । જો જગત અને તેનો સર્જનહાર જુદા હોય તો તમામ વેદાન્ત-શાસ્ત્ર કદચિત્ થાત । કેમકે વેદાન્તશાસ્ત્ર તો ઈશ્વરને જગતથી અભિન્ન જતાવે છે સર્વ સત્ત્વ રૂદ્ધ બ્રહ્મ-આ જાણુ માથે જ બ્રહ્મ છે બ્રહ્મવેદ અમૃત પુરસ્તાત્ આ સામે જાણુ અમૃત બ્રહ્મ જ છે, વગેરે વાક્યો કેવળ ઉપાસના કે બ્રહ્મદૃષ્ટિ કરવા માટે જ લખાયેલાં માનવા પડતા હોત અને તો તો એમા અર્થવાદ આવી જાય । અને શાસ્ત્રનું ગૌરવ પણ ઘટે અલમત્ત, ઉપનિષદ વાક્યોમા ઠેંગ ઠેંગ ઉપામનાના વિધાનો જોવા મળે છે, પણ ઉપર ટાક્યા તેના વાક્યો તો માક્ષાત્ જગતને જ બ્રહ્મત્વરૂપ વણવે છે એના વાક્યોનો અર્થ કરવો મુશ્કેલ પડે, જો પરમાત્મા કેવળ નિમિત્ત કારણ જ હોય તો । ઉપરાત પરમાત્માને કેવળ નિમિત્ત કારણ માનતા તે કોઈક માતમા આસમાનમા, પોતાના ખામ મહેલમા રહેનારો જ માનવો પડે । આવી અનુચિત માન્યતાએ ડેંગ વર્તાવ્યો છે । ઇતિહાસ એનો માક્ષી છે । ઉપનત લગવાનને કેવળ નિમિત્ત કારણ લેખતા ઉપાદાન કારણ માટે, તેને, તે જાણુ ઉપર આધાર રાખવો પડે । ઉપાદાન કારણ તેનું ન હોય, તેની સત્તામા ન હોય-સદા તેના કળજમા ન હોય તો કવચિત્ તેને, તેને માટે રાકુ પણ જોવી પડે । અને એમ થાય તો તેનું અર્થ્ય પ્રતિહત થયેલું ગણાય । ચેતન કયાંયે ઉપાદાન થયેલું જોવામા આવતું નથી-એ

કોઈ ફલીલ નથી ! કેમકે અહીં જે પરમાત્માની ચર્ચા ચાલે છે તે પરમાત્મા સર્વશક્તિ હોઈને કર્તુ અકર્તુ અન્યથાકર્તુ સમર્થ છે ! તેની એ શક્તિનો પૂરો ખ્યાલ આપવા માટે તો આ સૂત્ર છે. જ્યાં માનવની ગતિ મતિ થઈ જાય, એની બુદ્ધિ લકવામય થઈ જાય, પોતે જ પોતાની બુદ્ધિની જાળમાં ગૂંચવાઈ જાય, “આમ કેમ થઈ શકે” એવી બુદ્ધિની આગ્રહિતામાં સંકોવાઈ જાય, ત્યાં જ તો પ્રભુની પ્રતિભાનો વિજય છે ! જે પરમાત્માની અનન્ત પરસ્પર વિરોધી છતાં અવિરોધીપણે વર્તતી સંપૂર્ણ શક્તિનો સ્વીકાર નહીં કરીએ તો આપણી મતિનો કથંકાર કદી આથમતો નથી. અને કથંકાર આથમ્યા સિવાય પરમાત્મા જ અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે એવી નીતરી પ્રતીતિ થતી નથી. કથંકાર રાગદ્વેષ-ઈર્ષ્યા અસૂયાદિ દોષોનો વ્યંજક છે. ચિત્તનો વિશેષક છે. વિક્ષિપ્ત ચિત્ત સ્થૂલ ધસ્તુને પણ માપવા અસમર્થ થાય છે, તો સૂક્ષ્મતાની અવધિરૂપ પરમાત્માના વિષયમાં એ ગોથાં ખાઈ જાય તો તેમાં સહેજે આશ્ચર્ય નથી. કાર્યના અલુઅલુમાં કારણ વ્યાપેલું હોય છે. જગતનાં અલુઅલુમાં પરિપૂર્ણ પરમાત્મા વ્યાપેલો છે. અલુ એનું પૂર્ણસદન છે. આથી પૂર્ણની આ પરિપૂર્ણ રમતને આપણે પૂર્ણપણે સમજીશું તો પૂર્ણના પૂર્ણત્વ વિષે પ્રશ્ન નહીં રહે. ←

કોઈ એમ પૂર્વપક્ષ ન કરે કે આ તો પ્રશ્નને ઉડાવવાની વાત છે ! પ્રશ્નને ઉડાવવાનો અહીં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. આ રીતે જ આ પ્રશ્નનો જવાબ વાળી શકાય છે. માટે જ એ રીતે એનો જવાબ વાળવામાં આવ્યો છે. પરમાત્માના અનન્ત જ્ઞાનક્રિયારૂપી ઐશ્વર્યનો તો જ આપણને ખ્યાલ આવશે. અજવાળામાં અંધારૂં કેવી રીતે આવ્યું ? બ્રહ્મમાં આ જગત કેવી રીતે પ્રકટયું વગેરે તમામ પ્રશ્નો પરમાત્માની અચિન્ત્ય પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓનો પૂરો સ્વીકાર કરતાં સ્વયમેવ શાત પડી જાય છે. સૈયં યગવતો માયા યત્ત મયેન ચિરચરતે ! માયા એટલે લગવાનની કોઈ અચિન્ત્યવિભાવા શક્તિ, જે શક્તિ ઈશ્વરકૃપાથી અનુપ્રાણિત થતાં વિશ્વરૂપે છતી ધતી દેખાય. વળી જે સંકરૂપમાત્રથી વિશ્વરૂપે છતી થયેલી છતાં ઢળી જતી દેખાય અને પોતાના સ્વામીના સ્વરૂપમાં લીન થઈ જાય ! જસ. સ્વેચ્છાથી સ્વયં એ બધું બનતું દેખાય. બધું ટળતું દેખાય ! આગળ ઉપર પણ આ વિચારોની છણાવટ આવનારી હોઈને અહીં વિસ્તાર કર્યો નથી. પરમાત્મા છે. તે જગતનું અલિપ્ત નિમિત્તોપાદાન કારણ છે. સર્વજ્ઞ છે, સર્વશક્તિ છે, આટલું આ સૂત્રોમાં વક્તવ્ય છે. અર્થાત્ સચ્ચિદાનંદ પરમાત્માનો સત્વાંશ-મહંશ તેટલો આ ત્રણ સૂત્રોમાં લગવાન વ્યાસહરે સૂચિત અને સિદ્ધ કર્યો છે. ॥ ૪ ॥

સત્ પરમાત્મા જ ચિત્ સ્વરૂપ છે એવું સૂચિત કરતા અને સિદ્ધ
કર્તાની ભૂમિકા ગ્યતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે -

ईक्षतेः नाशब्दम् ॥ ૬ ॥ ૧૬

ईक्षते = શ્રુતિમા રૂપ ધાતુના અર્થનો પ્રયોગ થયેલો હોઈને એટલે કે દર્શણ
પૂર્વક સૃષ્ટિની ગ્યતા બનાવેલી રહેતો શબ્દ = ખીજું કોઈપણ અશાસ્ત્રીય કારણ રોઈ
શબ્દ નથી.

મનોહર અને હૃદયગમ એવા આ મગલમય જગતના કાળગુરૂપે
પોતાને જાહેર કરવાનું-મિદ્ધ કરવાનું ડોને મન ન થાય ? એ યશ શક્ય
રોઈ તો કોણ જતો કરે ? જગતનું કારણ થવું એટલે સુદરતાની,
શિવતાની, સત્યતાની, મુગ્ધમયતાની, મર્વજ્ઞતાની, મર્વશક્તિમત્તાની અને
અને સર્વતત્ત્વાની અવધિ થવું । પરમાત્મા સિવાયના જેટલા કાળજો
જગતને પોતાના કાર્ય તરીકે જાહેર કરવા આવે તે બધાય અશબ્દ છે
એટલે કે અશાસ્ત્રીય છે । અશાસ્ત્રીય એટલે કે વ્યવસ્થિત અક્ષરને ન પોષાય
એવા છે । આથી હૃદય સિવાયના તમામ કાળજો નકલી છે, અસત્તી નથી
એ બધાય કારણોના નેતા છે પ્રતિકારણવાદ યદ્યપિ પ્રકૃતિ અશબ્દ નથી
એટલે કે અશાસ્ત્રીય નથી-પણ પરમાત્માને પરત્ર પ્રકૃતિ, પરમાત્માની
શક્તિ છે, એ અર્થમા જો પ્રકૃતિશબ્દ હોય તો અહીં તરસાર નથી, પણ
પરમાત્માથી ભિન્ન, પરમાત્માને અવગણીને વર્તી શકે એવી કોઈ સ્વતત્ર
મર્વશક્તિમયી પ્રકૃતિ નામની ચીજ હોય તો તેનો અહીં વિરોધ છે અને
આથી આ વિચારશાસ્ત્રમા એવી સ્વતત્રપણે વર્તતી જડ પ્રકૃતિનો નિરાસ
રહેવો જ જોઈએ અને પ્રધાનમંત્ર પરાજિત થાય તો ખીજા તો સ્વયમેવ
પ્રવાયન કરે છે આથી જગતને સ્વતત્રપણે સર્વવાનો દાવો કરતી પ્રકૃતિનો
એટલે કે પ્રતિકારણવાદનો અહીં પ્રતિકાર જાણવો રહે છે એ ત્રિગુણ
ભિકા, કેવળ અને સ્વતત્ર પ્રકૃતિ, સર્વત્ર અનુગત હોઈને, જો જગતના
કારણ તરીકે પ્રસ્થાપિત થતી હોય તો સૂત્રકાર કહે છે કે એ બગબર
નથી, એ અશાસ્ત્રીય છે કેમકે એમ માનવામા શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ દુભાય છે
શાસ્ત્રીય બુદ્ધિ ચેતન વિના જગતનું સ્થન સંભવિત નથી, એમ સિદ્ધ કરે
છે ચેતન હોય તે જડ પાને કામ કગવે જડના ઉપર ચેતનનો રોપ ચાલે
છે, ચેતનના ઉપર જડનો નહીં આથી જડચેતનથી ઉભરતા જગતરૂપી
કાર્યમા કાળગુરૂપે તો ચેતન જ હોઈ શકે ચેતનની મીડી મુનસરી હોય
તો તે જડને કાયમા રોકે ચેતન સ્વતત્ર છે જડ તેને પરત્ર છે આ
સિદ્ધાન્તનું સૂચન કરતા **ईक्षते** એવો હેતુશબ્દ ભગવાન સૂત્રકાર આગળ
કરે છે સૃષ્ટિ પ્રકરણનો અહીં સંબંધ છે

છાદોગ્ય ઉપનિષદમા સદૈવ સોમ્ય ! હૃદયગ્રે આસીદ્ દૃષ્ટમેવાદિતીયમ્-
 ॥ યધુ પહેલા હે સૌમ્ય ! મત્ જ હતુ એક અને અદિતીય-એવી
 રૂઆત્તરી તદૈક્ષન-યદુ સ્યા પ્રજાયેય્ય ઇતિ । તત્ તેજ મસૃજત-તેણે
 વિચાર્યું-ધણે થાઉં-ફાલુ ફેલુ આમ કહી તેણે તેજ સરજ્યુ-આવી રીતે
 જન પ્રક્રિયાને જૂ કરી છે આ વાક્યોમા સત્ત્વ ઇક્ષણપૂર્વક સૃષ્ટિ
 થયું છે તેજ પ્રમાણે ખીજે ઠેકાણે ખીજા ઉપનિષદમા આત્મા
 ॥ હૃદ એક એવ ગ્રે આસીત્ । ન અન્યત્ કિંચન મિપત્ ।
 ॥ ઈક્ષત લોકાનૃ સૃજે ઇતિ । આ યધુ પહેલા એક આત્મ જ હતુ,
 જેણે ઝાડ પથકતુ ન હતુ તેણે વિચાર્યું-હું લોકોને સરજુ
 (તરેય-૧-૧-૧) આમ ઇક્ષણપૂર્વક મૃદિ રચના ફેદી છે વળી પ્રશ્નોપનિષદમા
 ય સ ઈક્ષાચત્રે । સ ગ્રાણ મસૃજત-એમ ઇક્ષણપૂર્વક જ મૃદિ દર્શાવી
 આ ઇક્ષણ એટલે મૃદિ માટે ઇશ્વરીય મકંપ । મકંપ એ ચેતનનો
 મ હોય છે, જડનો નહીં આથી સૃષ્ટિના કારણ તરીકે વર્ણવાયેલુ સત્
 તથ ચિત્ રૂપ છે જડરૂપ નથી જડ, સૃષ્ટિ-મકંપ કરી ન શકે આથી
 સૃષ્ટિના કારણરૂપ પરમાત્મા જેમ મત્ છે તેમજ તે ચિત્ રૂપ છે ચિત્
 રૂપે જ્ઞાનસ્વરૂપ જે સ્વપ્રકાશ-અન્ય પ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય હોય
 ચિત્ ચિત્તું આ લક્ષણ પરમાત્મામા હોઈને સત્ પરમાત્મા ચિત્ રૂપ
 પરમાત્મા સ્વપ્રકાશ, સર્વપ્રકાશક, અને અનન્યપ્રકાશ્ય છે આથી
 વત નપણે પ્રકૃતિ કે તેના જ ફરજ હરૂપી કાગકર્મ-વગેરે ભણે, જગતના
 તત્ત્વ કારણરૂપે સભવી શકતા નથી ॥ ૬ ॥

ઈક્ષણ-ક્રિયા-પૂર્વક મૃદિ થતી હોઈને, જેનામા ઇક્ષણ મલવતુ ન
 હોય તે સ્વત નપણે આ સૃષ્ટિનું કાણુ થઈ ન વડે એ આગવા સૂત્રમા
 મેદ્ થયુ આ ઇક્ષણ ચેતનનો ધર્મ છે અને આથી મત્ ઇક્ષણ કરતુ
 હોઈને ચેતન છે અર્થાત્ મત્ ચિત્ રૂપ છે એમ નામ થયુ પણ
 માટનાથી જ પ્રધાનમ ન હારે એમ નથી એ ખીજી રીતે આક્રમણ
 સભી શકે છે કેવળ ઇક્ષણ ઉપરથી જ પગ્રપ્રહ પરમાત્મા મૃદિનું કારણ
 કે એ મિદ્ થઈ જતુ નથી ઇક્ષણ મુખ્યત્વે ચેતનનો જ ધર્મ છે એ
 ખૂન પણ કેટલીક વખત જડમા પણ ચેતન ધર્મની રૂપના રવામા
 આવે છે આ ભેખડ પડવા ઇચ્છે છે એવું, પડવાની પણ ઉપર આવેની
 રીતી ભેખડ માટે ડહેવાય છે ! ભેખડ અચેતન છે અચેતન હોઈને
 એને પડવાની ઇચ્છા મલવી શકતી નથી ! છતાં ભેખડમા ચેતનધર્મની
 રૂપના કરવામા આવે છે તેજ મુજમ મત્ ગમ્હનો અર્થ આપણે પ્રકૃતિ
 નઈએ, અને તેનામા ઉપવા-ઈક્ષણ ક્રિયા મમણએ તો શુ જોતું નથી

આ ઉપરાંત મુખ્ય છોડીને ગોણુ ઇક્ષણુ શા માટે લેવું-એવો પૂર્વપક્ષ નો વેદાન્ત કરે તો તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે વેદાન્તના વાક્યોએ જ તેવું કયું છે. તત્ તેજઃ દેશતઃ, તાઃ આપઃ દેશન્ત વગેરે, ઉપનિષદનાં વચનો પણ તેજ, જળ વગેરે અચેતન પદાર્થોમાં ચેતનનો આરોપ કરીને જ વર્તે છે. તો તમારી વાત તમારે ગળે જ ક્યાં ન જાંઘવી? આવો પૂર્વપક્ષ ઊડતાં આચાર્ય સમાધાન લાણે છે કે:-

ગૌણઃ ચેત્ ન આત્મશબ્દાત્ ॥ ૬ ॥

ચેત્=જ્ઞે, ઇક્ષણુ ગૌણ=ગુણનું એટલે કે પ્રકૃતિનું છે એમ કહેતા હો તો તે અશભ ર નથી આત્મશબ્દાત્=કેમકે ત્યાં “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

આ પ્રકરણમાં “ઇક્ષતિ” ની ક્રિયા ગોણુ નથી કેમકે પ્રકરણમાં “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. અર્થાત્ પૂર્વપક્ષીનું કથન ઉચિત નથી. કેવી રીતે? તો ઇક્ષણુક્રિયાનો કર્તા પ્રકરણમાં કોણ છે તે પહેલાં અમલું લેવું ઘટે. ઇક્ષણુક્રિયાનો કર્તા “સત્” છે. તો એ સત્ શબ્દનો અર્થ શો? પ્રકૃતિ કે પરબ્રહ્મ? ને સત્ શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ એવો થતો હોય તો ઇક્ષણુ ગોણુ એટલે કે પ્રકૃતિનું પણ થઈ શકે. પણ સત્ શબ્દનો અર્થ અર્હાં પરબ્રહ્મ એવો જ ઘટી શકે છે. કેમકે પ્રકરણમાં આત્મ-શબ્દ સત્ ના પર્યાય તરીકે છેવટે શ્રુતિએ અર્હાં વાપર્યો છે. પ્રકરણનું પર્યાયોચન આ વાતને સ્પષ્ટ કરશે-શ્રુતિ કહે છે-“સદેવ સોમ્ય! इदं ब्रमे आसीत्” આમ સત્ શબ્દના અર્થરૂપ પરમાત્માને સૃષ્ટિ પહેલાં બતાવી, સૃષ્ટિની પળે “तद् ऐक्षत” તેણે=તે પરબ્રહ્મે ઇક્ષણુ કયું અને ઇક્ષણુ બાદ તત્ તેજઃ બ્રહ્મજત વગેરે વાક્યો દ્વારા તેજ, જળ વગેરેનું સર્જન બતાવી, એ સત્ અને તેજ તથા જળ વગેરેને દેવતા શબ્દે નવાળું શ્રુતિ કહે છે:-સા इदं ऐक्षत-इन्त । इमाः तिस्रो देवताः अनेन जीवेनात्मना अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि-તેણે આ વિચાર્યું. અહો! આ ત્રણ દેવતાઓ છે આ જીવરૂપી આત્મા વડે તેમનામાં પ્રવેશી નામરૂપનું હું વ્યાકરણ કરું-આ શ્રુતિમાં સત્ નો જીવાત્મ સ્વરૂપે અનુપ્રવેશ બતાવ્યો છે. હવે ને આ ઠેકાણે સત્ નો અર્થ પ્રકૃતિ એવો લેવા જઈએ તો દેવતા શબ્દ પણ પ્રકૃતિનો જ વાચક હશે. અને તેમ ને થાય તો પછી જીવેન આત્મના શબ્દ દ્વારા પણ પ્રકૃતિ જ સ્વીકારવી પડે. પણ જીવનો અર્થ પ્રકૃતિ એવો કદી થઈ શકે નહીં. જીવ તો શરીરનો અધ્યક્ષ-પ્રાણનો ધાણુ કરનાર! જીવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અને પ્રસિદ્ધિ આ જ અર્થની ઘોતક છે. આમ સત્નો અર્થ ને ત્રિગુણાત્મિકા જડ પ્રકૃતિ એવો ગોણી વૃત્તિથી

સ્વીકારવામાં આવે તો બીજી પણ એક આપત્તિનો આમનો કરવો પડે!
 આત્મા શબ્દનો અર્થ શો? આત્મા એટલે સ્વરૂપ। એ આત્મા અચેતન
 એવી પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? અચેતન પ્રકૃતિનું ચેતન
 જીવાત્મા સ્વરૂપ સંભવી શકતું નથી. સત્ શબ્દનો પરબ્રહ્મ એવો અર્થ
 લેતાં આ મૂંઝવણ આવતી જ નથી, કેમકે શિવ બને જ જીવસ્વરૂપ થાય
 છે? “તત્ત્વમસિ શ્વેતકેનો” એ મહાવાક્યમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જીવસ્વરૂપે
 છે એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવતો
 હોઈને ઈક્ષણ ગોણ એટલે પ્રકૃતિનું નથી પણ પરમાત્માનું જ છે એ સિદ્ધ
 છે. ઉપચાર કે આરોપને માટે અર્હી-આ પ્રકરણમાં અવકાશ જ નથી.
 આથી જે સત્ છે તે જ ચિત્ છે, આમ સત્ પરમાત્મા ચિત્સ્વરૂપ પણ
 છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

“આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ પ્રકૃતિની ઈક્ષણ ક્રિયા હોઈ શકતી નથી
 એમ સિદ્ધ કરતાં નીવડયો. પણ એટલાથી જ પૂર્વપક્ષી હઠી બાય એમ
 નથી. પૂર્વપક્ષી કહે છે-ભણા! આત્મા શબ્દના તો અનેક અર્થો થાય છે.
 શરીર, મન, મતિ વગેરે અનેક જડ પદાર્થોનો પણ વાચક આત્મા શબ્દ
 જોવામાં આવ્યો છે. “ભૂતાત્મા” “ઇન્દ્રિયાત્મા” એવા પ્રયોગો પણ જોવામાં
 આવે છે, ઉપરાંત કોઈકના ઉપર કોઈનો ખૂણ ઉપકાર હોય તો તે તેને માટે
 “આ માટે આત્મા છે” એવો શબ્દ પ્રયોગ કરે છે. પ્રકૃતિ પણ પુરુષ
 ઉપર ભોગ અને અપવર્ગ દ્વારા ભારે ઉપકાર કરે છે, અને આથી અચેતન
 છતાં પ્રકૃતિને માટે આત્મ શબ્દ ન વપરાય એવું કંઈ જ નથી. અને આથી
 આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ હોવા છતાં અર્હી પ્રકૃતિનું જ ઈક્ષણ છે અને આથી
 પ્રકૃતિ જ જગતની સર્જનકાર છે, એમ માનવામાં કોઈ આપત્તિ નથી.
 શંકાનું નિવારણ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર લખે છે:-

તન્નિષ્ઠસ્ય મોક્ષોપદેશાત્ ॥ ૭ ॥

તન્નિષ્ઠસ્ય=તે સત્ પરમાત્મામાં નિષ્ઠાવાળાનો મોક્ષોપદેશ=મોક્ષ થાય છે એવો
 ઉપદેશ જોવામાં આવતો હોઈને પ્રકૃતિ જગતનું કારણ થઈ શકતી નથી.

એક શબ્દના અનેક અર્થ થાય છે એ ન્યાય નથી. પ્રત્યેક શબ્દનો
 મુખ્ય અર્થ તો એક જ હોય છે. અને આથી તેના બીજા અમુખ્ય અર્થો
 પણ ભલે થતા પણ બ્યાં મુખ્ય અર્થ લેવાનો હોય ત્યાં અમુખ્ય અર્થનું
 ગ્રહણ શાસ્ત્રીય કે મુસંગત નથી. આત્મા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ ચેતન
 સ્વરૂપ જ છે. એના સંબંધે પછી બીજા પદાર્થોને માટે એ વપરાતો હોય
 તો તેમાં એનો શંક નથી. અર્હી વપરાયેલો આત્મ શબ્દ ગોણ અર્થમાં

લેતા જતાં મોટાં મંદિરો ઉપસ્થિત થાય છે. અને આથી એ ગૌણ અર્થમાં
 હર્ષ મકાય એમ નથી આત્મા શબ્દનો મુખ્ય અર્થ સ્વરૂપ થાય છે. નો
 એ અર્થ છોડીને ગૌણ કે અમુખ્ય અર્થનો સ્વીકાર કરીએ તો
 તત્ત્વમસિ લેવાં વાક્યોનાં શ્રો અર્થ થાય ? ધારા કે આત્મા શબ્દ પ્રકૃતિના
 અર્થમાં સ્વીકાર્યો તો ઉદાહરક નામના પિતા પોતાના સ્વેતકેતુ નામના
 પુત્રને ઉપદેશ આપનાં કહેશે કે તત્ત્વ ત્વં અસિ-હે ખેટા સ્વેતકેતુ ! તે તું
 છે. તત્ત્વ એટલે પ્રકરણના આવેલો આત્મા. સત્ત્વ અને આત્મા એટલે જડ
 પ્રકૃતિ ! તો સ્વેતકેતુ, સ્વરૂપે, જડ પ્રકૃતિ છે ! નો આવો અર્થ થાય,
 તો એના કળા ખીજું મોટું મંદિર કયું ? કેમકે એ તો ચેતનને તું અચેતન
 છે એમ કહેવા બળબર થાય અને એમ કહે તો કહેનાર વિપરીતવાદી કરે !
 કહેનાર છે શાસ્ત્ર ! શાસ્ત્ર નો વિપરીતનો ઉપદેશ આપે તો પછી
 જનનામાં અવિદ્યામ પેદા થાય. અને અવિદ્યામ પેદા થાય એ ઘડીબર
 ભૂલી જઈએ તો પણ ચેતન સ્વરૂપે અચેતન કેમ કરીને થઈ શકે ? આમ
 આત્માનો અર્થ પ્રકૃતિ લેતા અર્થનો અનર્થ જ થાય ! ઉપરાંત આત્મામાં
 નિઃકા કેળવે તેનો મોક્ષ થાય છે એવું આત્મનિષ્ઠાનું ફળ બતાવે છે
 મુમુક્ષુ છે સ્વતંત્ર તત્ત્વમસિ વાક્ય દ્વારા તેને સ્વરૂપની ઓગળ આપી,
 તેમાં-સ્વરૂપમાં નિઃકા નૃસિંહી, પિતા ઉદાહરક મહર્ષિ જણાવે છે કે ખેટા !
 તસ્ય તાવદેવ ચિરં ધામત્ ન વિમોક્ષયે, વય સંપત્સ્યે-તેને તેટલો જ વિલખ છે
 બધા મુખી એ ગરીબાથી છટતો નથી ત્યારબાદ તે સપત્ત થાય છે.
 (છાંદ ૬-૧૪-૨) નો આત્મ શબ્દનો અમુખ્ય અર્થ સ્વીકારીએ એટલે
 કે એને પ્રકૃતિનો વાચક માનીએ તો પ્રકૃતિનિષ્ઠ જીવ મુક્ત થાય છે
 એવો જ એનો અર્થ આવે ! અને પ્રકૃતિનિષ્ઠા જ નો મોક્ષ છે તો તો
 આપણે બધાય મુક્તાત્માઓ જ છીએ ! પછી મુક્તિને માટે શાસ્ત્રશ્રવણ
 કે ઈતર પ્રવૃત્તિઓની જરૂર જ ન રહે ! અને બાપ દીકરાને “ તુ જડ છે,
 જડમાં તુ નિષ્ઠાવાળો થા-તાગે મોક્ષ થશે ” એવો ઉપદેશ આપે એ સબવે
 ખરૂં ? આથી આવો અદ્વર અર્થ અહીં અઘટિત છે આત્મનિષ્ઠાનું ફળ છે !
 મદામુક્તિ. આથી મત્ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે આત્મ શબ્દ મુખ્ય
 અર્થમાં જ અહીં ઘડી મકે છે પરિણામે એ પ્રકૃતિવાચક થઈ શકતો નથી !
 મુખ્યાર્થ જ બધા થઈ શકે અને અમુખ્ય બધા ન મળવે ત્યાં મુખ્યાર્થનો જ
 બાધ કરવો અને અમુખ્યને જ-પડી રાખવો એ તો દુઃશબ્દ લેખાય
 આથી પરમાત્મા જ મત્ જ ચિત્ છે ॥ ૭ ॥

મત્ શબ્દનું વાચ્ય પ્રકૃતિ કે પ્રધાન નથી એ બાબતમાં ખીજો હેતુ
 આપતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે -

હેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

શબ્દાર્થ:-હેયત્વ=હેવાને માટે નિર્દેશ ન હોવાથી ચ=પણ અહીં સત્=આત્મા શબ્દ, પ્રકૃતિ કે પ્રધાનનો વાચક નથી.

“સ આત્મા તત્ ત્વં અસિ”- “તે આત્મા છે; તું તે છે” આ વાક્યમાં આત્મા શબ્દનો શો અર્થ કરવો એ અહીં વિચારનો વિષય છે. સત્ કહો કે આત્મા કહો-એ શબ્દ પ્રકૃતિનો પણ વાચક હોઈ શકે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનું માનવું ધરાળર નથી, એમ ઉત્તરપક્ષનું કથન છે. પણ શાસ્ત્ર હુમેશાં પ્રમાણપૂર્વક વિચાર કરે છે. કહેવા માત્રથી એમાં કશું સિદ્ધ કરી શકાતું નથી. આપણે જે કહેવા માંગતા હોઈએ તેને પ્રમાણથી સમર્થિત કરવું રહે. તો અહીં આત્મા કે સત્ શબ્દ શાને પ્રકૃતિનો વાચક હોઈ શકતો નથી, એ બતાવવું રહે છે. હેયત્વમવચનાત્ એ સૂત્ર એમાં હેતુ બતાવે છે. જે આત્મા શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક હોત તો તો પ્રકૃતિનું જ્ઞાન એ જ આત્માનું જ્ઞાન ઠરત. પણ એમ થાય તો જોટું શું? એમાં જોટું એ કે એમ માનતાં ચેતનને જડ બનવાનું અકલ્પ્ય લાગ્ય આવીને ઉભે! એવેતકેતુ, ચેતન-“તું તે છે” અર્થાત્ તું ચેતન એવેતકેતુ, જડ પ્રકૃતિરૂપ છે એમ કહેવું-માનવું-મનાવવું એ તો અછલની બહારની વાત! તેમાંય પુત્રને પિતા ઉપદેશે છે એ બૂલવું ન ઘટે બાપ બેટાને તું “જડનિષ્ઠ” થા એમ ઉપદેશે જ કેવી રીતે? ઉપરાંત આત્માનો અર્થ જે પ્રકૃતિ હોત તો પિતા તેના ત્યાગને માટે સૂચના આપત! કેમકે જડ થવું એ ચેતનને ઉપદેશ ન હોઈ શકે! પ્રકૃતિરૂપ આત્માના ત્યાગ માટે એવું અહીં કોઈ કથન નથી! છાંદોગ્ય ઉપનિષદના આ છઠ્ઠા પ્રપાઠકની સમાપ્તિ જ સદેકરસ આત્માની જ્ઞાનનિષ્ઠામાં છે.

ઉપરાંત એક ખીણ પણ આપત્તિ આવી પડે એમ છે. ધારે કે અહીં સત્ શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક હોય અને હેયતા માટે પણ કથન હોત તો પણ પ્રતિજ્ઞાનો વિરોધ આવીને ઉભો રહેત. અહીં પ્રતિજ્ઞા છે-કારણનાં વિજ્ઞાને સર્વતુ વિજ્ઞાન અહીં પ્રતિજ્ઞાત છે. એટલે કે એકને જાણવાથી બાકીનું બધું જાણી જાય છે એ ઋષિની કે શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા છે. સંવાદની શરૂઆતનું આ વાક્ય છે-હત તમાદેશં અપ્રાદ્યઃ येन अद्युतं श्रुतं भवति, अमृतं मृतं अविज्ञातं विज्ञातं इति । कथं भगवः स आदेशो भवति इति । यथा सोम्य ! एकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृष्टमयं विज्ञातं स्याद्, वाचारमणं विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यं, एवं सोम्य । स आदेशो भवति । “પણ તે” તે આદેશ પૂછ્યો છે ખરે.

જેનાથી ન માલજોવું સભાગાય, ન વિચારેલું વિચારાય, ન જાણેલું જણાય !
ભગવન્ ! તે આદેશ તે વગી ડેવો ?-કયો ? તો હે મૌમ્ય ! એક માટીના
ગોળાને જાણી લેવાવી જેટલું મધુમય તેલું બધું જણાય-કાર્ય=વિહાર તો
વાણીનો આગભમાત્ર છે-નામમાત્ર છે-મૃત્તિકા જ કેવળ સત્ય છે એવો હે
મૌમ્ય ! તે આદેશ છે (છાંદો ૬-૧-૧-૩) જે અહીં આત્મા કે મત્ શબ્દનો
અર્થ આપણે પ્રધાન કે પ્રકૃતિ એવો લઈએ તો પ્રકૃતિનું વિજ્ઞાન તો જરૂર
થાય-પણ પ્રકૃતિને જાણવાથી પુરૂષ કેવી રીતે જણાય ? પુરૂષ કઈ પ્રકૃતિનો
વિહાર નથી પ્રકૃતિને જાણવાથી પ્રકૃતિનું જે કઈ હોય તે જણાય ! પ્રકૃતિના
જ્ઞેયમા ન આવતું હોય તે કેવી રીતે જણાય ! અને આત્મા પ્રાકૃતિક નથી
તેનાથી, ચેતન હોઈને, ભિન્ન છે અને એમ જ છે તો પછી એકના વિજ્ઞાને
અર્થતું વિજ્ઞાન થાય-એ, પ્રતિજ્ઞા પીડાય જ આથી અહીં મત્ કે આત્મા
શબ્દ પ્રકૃતિનો નહીં પણ પુરુષનો જ વાચક છે ॥ ૮ ॥

ઉપરાંત પણ એક હેતુ છે જે મત્ શબ્દને પ્રકૃતિનો વાચક બનના
કે તેમ નથી તેનો ઉદ્દેશ્ય કળતા ભગવાન મૂરકાગ ભણે છે કે -

સ્વાપ્ચયાન્ ॥ ૯ ॥

સ્વાપ્ચયાન્-પોતાનામાં વિનિયમ થયેનો બન્યા ના હોવાથી પણ અહીં સત્ રા દ
પ્રકૃતિનો વાચક નથી પણ આત્મા-ચેતન આત્માનો જ વાચક છે

છાદોગ્ય ઉપનિષતનું આ વાક્ય અહીં વિચારનો વિષય બન્યું છે
“યન્ પતન્ પુરુષ સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય ! તદ્વા સપદ્મો ભવતિ-
જે અવસ્થામાં આ પુરુષ સ્વપિતિ નામનો થાય છે હે મૌમ્ય ! ત્યારે તે
મત્ની માથે મપન્ન થાય છે સ્વયંલીન થાય છે તેથી એને ‘સ્વપિતિ’
કહે છે કેમકે તે વળતે તે લીન થઈ જાય છે (છાંદો ૬-૮-૩) આ શ્રુતિમાં
મૂળ ઠારણતું જ પ્રશ્ન છે એ કારણ અહીં સત્ શબ્દ દ્વારા બતાવ્યું છે
ઉપરી શ્રુતિમાં આત્માના ‘સ્વપિતિ’ એના લેા પ્રસિદ્ધ નામનું નિર્વચન
કળામાં આવ્યું છે અર્થાત્ આત્મા ‘સ્વપિતિ’ નામે ઓળખાય છે કેમ ?
તો તેની અહીં વ્યુત્પત્તિ દર્શાવી છે સ્વ શબ્દ અહીં આત્માનો વાચક છે
એ આત્મા, પ્રકૃત પરમાત્મામાં-જેનો મત્ શબ્દ એ વાચક છે-લીન થાય
છે અર્થાત્ જાગૃત અને મૃત અવસ્થાઓનો ત્યાગ કરીને નિદ્રાવસ્થામાં
આપણે આત્મા કયા સરકી જાય છે ? પરમાત્મામાં લીન થાય છે
માત્માનું પરમાત્મામાં નિદ્રાવસ્થામાં જાણે સ્થિતિ-કરણ અહીં દર્શાવ્યું છે
છે કનચિત્ શબ્દોનું સામનાય નિર્વચન કરનાનો શ્રુતિને ગોળ

લેવામા આવે છે. અહીં પણ વ્યુત્પત્તિ જાનાવના એક મહાન મિદ્ધાન્તનો ઉલ્લેખ કરી લાય છે સ્વપિતિ નામનું નિર્વચન કરી, એટલે કે સ્વ અર્પિતો મયતિ इति स्वपिति. એ સ્વરૂપમા લીન થાય છે તે સ્વપિતિ એવો અર્થ કરી, યુગુપ્તિમા આત્માનું પરમાત્મામા લાગી વિવીનીકરણ શ્રુતિ જાતાવે છે અને આત્મા ચેતન છે અને એવા ચેતન આત્મા અચેતન પ્રધાનને “અચ” તરીકે ઢેલી રીતે સ્વીકારી શકે? પ્રધાન આત્મીય હોઈને જો “અ” શબ્દથી અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એમ માનીએ તોપણ છટકો નથી તેમકે ચેતન અચેતનમા વિવીન થાય છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે ઉપરાંત આત્મા ઊંઘમા પરમાત્મામા લીન થઈ લાય છે એવું સ્પષ્ટ વિધાન ખીજી શ્રુતિમા લેવામા આવે છે પ્રાણેન આ મના સ્વરિપ્યત્ત ન થાણ કિંચન વેદ નાન્તરમ્-પ્રાણ આત્મા વડે આવિગિતુ થયેવ હોઈને બાહ્ય કે આભ્યન્તર કશું જાણતો નથી (૫૦ ૪-૩-૨૬) આ શ્રુતિ આત્માનું પરમાત્મામા વિલીનીકરણ દર્શાવે છે આથી મત્ મજ્જ પ્રધાનનો વાચક નથી

ઉપરાંત પ્રધાન જગતનું કારણ નથી એમ જાતાવના ખીજી એક હેતુનો ઉલ્લેખ કરે છે કે —

ગતિસામાન્યાત્ ॥ ૧૦ ॥

ગતિ ગતિની સમાનતા હોવાથી પણ પ્રધાન જગતનું કારણ નથી

ચેતન પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે એ માધ્ય છે પ્રકૃતિ કે ખીજી હોઈ કારણ જગતનો જન્મહાદિ કરી શકે એમ નથી એમ ન્યાયપૂર્વક અને પ્રમાણપૂર્વક મિદ્ધ કરવાનું છે આ સૂત્રમા એ માટે એક વધારાનો હેતુ સૂત્રકાર આપે છે સમગ્ર વેદાન્ત શાસ્ત્ર ચેતનને જ જગતકારણ તરીકે જણાવે છે ખીજા શાસ્ત્રોમા તો કવચિત્ ચેતન તો કવચિત્ અચેતન તો કવચિત્ વળી ખીજી હોઈ એ જ કારણ તરીકે વર્ણવવામા આવે છે આમ ખીજા શાસ્ત્રોમા કારણ પરત્વે એકવાક્યતા નથી ઉપનિષદો આ બાબતમા એકવાક્યતા ધરાવે છે તમામ ઉપનિષદવાક્યો ચેતન જ જગતનું કારણ છે એ જાતાવવામા એકરૂપ છે આ “ગતિ સામાન્ય” એ જાણું મોટો હેતુ છે ગતિ એટલે કારણને લગતું જ્ઞાન સામાન્ય એટલે સર્વવ્યાપક એટલે કે ઉપનિષદોના તમામ ઉત્પત્તિ વગેરેને લગતા વાક્યોમા એકરૂપતા છે—કારણની બાબતમા જેમ કે—તસ્માદ્ વા પતસ્માત્ આત્મન. આવાશ. સમૂત (તૈ૦ ૨-૧) આત્મત એવં શ્વ સર્વમ્ (હા૦ ૭-૨૬-૧) આત્મન. એવ. પ્રાણો જાયતે (પ્ર૦ ૩-૩) વથા મગ્ને. જ્વલત. સર્વા દિશો વિસ્ફુલિંગા.

ત્રિપ્રતિષ્ઠેત્ નયં એવં એતસ્માત્ આત્મનઃ સર્વેષાણાઃ યથા શાયતનં ત્રિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેગા. દેવેભ્યો લોકા. તે આ આત્મામાથી આકાશ જન્મે છે. (તં ૩ ૧) આત્મામાથી જ આ બધું પેદા થાય છે (છાં ૭-૩૬-૧) આત્મામાથી આ પ્રાણુ જન્મે છે. (પ્ર૦-૩-૩) તેમ પ્રત્યક્ષિત અગ્નિમાથી બે દિગ્ગાઓમા વિન્દુવિગો ફેલાય છે તે જ પ્રમાણે આ આત્મામાથી તમામ ઇન્દ્રિયો પોતપોતાના સ્થાન અનુમાર ફેલાય છે પ્રાણમાથી દેવો અને દેવોમાથી લોકો ફેલાય છે (કૌં ૦-૩-૩) આ બધાય વાક્યો આત્માને જ કાણુ તરીકે સ્થાપિત કરનારા છે અને આત્મા તો ચેતન છે આથી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા જ જગતનુ કાણુ છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપરાત સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ બ્રહ્મ જ જગતનુ કારણ છે એમ સ્વયં સ્વમુખે ક્ષુતિ કહે છે કે -

શ્રુતસ્વાચ્ય ॥ ૧૧ ॥

શ્રુતસ્વાચ્ય=શ્રુતિમા કથન પેલાથી ચ=પણુ ૫ શબ્દ પમેશ્વર જ જગતનુ કારણ છે-એ સિદ્ધાન્ત ખીજુ નહીં એમ બિદ્ધ થાય છે

સ કારણં કરણાધિપાધિપઃ ન ચાસ્ય કશ્ચિત્ જનિતા ન ચાધિપઃ તે ઇણાધિપ-છવોનો પાત છે એનો કોઈ જનક નથી સ્વામી નથી (સ્વેં ૬-૧) સ નિશ્ચયત્ તે વિશ્વકર્તા છે (સ્વેં ૬-૧૬) અત સમુદ્રા નિરવશ્ચ સર્વે-એમાથી બૌ સમુદ્રો અને સૌ પર્વતો જન્મે છે (મું ૨-૧-૧) સઃ ક્ષેત્રાચ્છે-તેણે વિચાર્યું (પ્ર૦ ૬-૩) વગેરે વાક્યો સાક્ષાત્ પરમાત્માને જગત્ કાણુ તરીકે વર્ણવે છે આથી સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનુ કારણ છે અચેતન પ્રધાન કે ખીજુ કોઈ કારણ સંભવી શકતુ નથી એ સિદ્ધ છે ॥ ૧૧ ॥

આમ આટલા સૂત્રોમા બાણવા ચોન્થ પરમાત્મા સત્ અને ચિત્તરૂપ છે એમ બિદ્ધ કરવાનો આચાર્યે પ્રયત્ન કર્યો જે પરમાત્મા સત્ છે, અને ચિત્ છે તે જ પરમાત્મા સ્વરૂપે આનન્દમય છે, એમ સિદ્ધ થાય તો પરમાત્મા જ જિજ્ઞાસ્ય=એકમાત્ર બાણવા જેવો છે એમ અતરને નિશ્ચય થાય તો છવાત્મા પરમાત્માને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરે આનન્દની તો છવને જોટ છે એ આનન્દની તો શોધમા છે બ્યારે એને રસમય આનન્દનો મમુદ્ર સ્વાધીન છે એમ સમન્વશે ત્યારે એ ક્ષેત્ર મારવાતુ છોડીને સ્વરૂપમા ઉતરશે અને સ્વરૂપભૂત બ્રહ્માનન્દમા ફળકી મારી સદાને માટે કૃતાર્થ થશે આથી છે, એવો સર્વજ્ઞ પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે, એ શોધને સિદ્ધ કરતા લગવાન સૂત્રકાર લાખે છે કે -

આનન્દમયોઽધ્યાસાત્ ॥ ૧૨ ॥

અન્યાસાત્=શ્રુતિઓમા આનન્દ શબ્દ વારંવાર પરબ્રહ્મ પરમાત્માને માટે વપરાતો છે. તે પરમાત્મા પશ્ચાત્ આનન્દમય=આનન્દ સ્વરૂપ છે.

તૈત્તિરીય ઉપનિષદમા અન્નમય, પ્રાણમય, મનોમય, વિજ્ઞાનમય, અને આનન્દમય આત્માનું વર્ણન આવે છે. ત્યાં અન્નમયનો પ્રાણમય, પ્રાણમયનો મનોમય, મનોમયનો વિજ્ઞાનમય અને વિજ્ઞાનમય આત્માનો આનન્દમય આત્મા અંતરાત્મા તરીકે બતાવ્યો છે. પણ આનન્દમયનો કોઈ ખીન્ને અંતરાત્મા બતાવ્યો નથી એટલું જ નહીં પણ તે આનન્દમયમાથી જ મમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બતાવ્યાં છે આનન્દમયનો મહિમા વર્ણવતા તેને જાણવાનું કૃષ્ણ દર્શાવી ત્યાં જ બ્રહ્માનન્દવત્ત્વીની પ્રમાણિત કરી છે. તો અહીં શકા એ છે કે આનન્દમય શબ્દનું વાચ્ય કોણુ છે? એનો અર્થ શો છે? બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મોત્તિ પરં મા બતાવેલા પરબ્રહ્મ પર્માત્મા એનો વાચ્ય છે? કે પછી જીવાત્માને માટે એ શબ્દનો પ્રયોગ છે કે જીવાત્માથી પણ જુદા કોઈ ખીન્ન જ પદાર્થનો અહીં નિર્દેશ છે? પૂર્વપક્ષ કહે છે કે જીવાત્માનો અહીં નિર્દેશ છે પરમાત્માનો જ અહીં ઉલ્લેખ છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે તો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત થાય તે પહેલાં પૂર્વપક્ષને મહાત કબ્બો રહ્યો.

તો જીવાત્મા જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ કેવી રીતે માનવું? તો એનાં કારણો છે સૌથી પહેલું કાણુ એ છે કે અહીં પ્રકરણમા “શરીરાન્તરાત્મા” તરીકે પ્રયોગ જોવામા આવે છે બ્રહ્મવિદ્ બ્રાહ્મોત્તિ પરમ્ એવી અહીં બ્રહ્મથી શરૂઆત થાય છે પ્રકરણમય બ્રહ્મમાથી આકાશ વગેરેના ઉત્પત્તિ કરી પુરુષની એટલે કે પુરુષના શરીરની ઉત્પત્તિ બતાવે છે તેની અન્નરમમય સજ્ઞા પાડી તેની અદર રહેલા પ્રાણમય-મનોમય-વિજ્ઞાનમય-વગેરેને ઉત્તરોત્તર બતાવે છે અને ત્યારબાદ તસ્માદ્ વા યતસ્માદ્ વિજ્ઞાનમયાદ્ અન્ય. અન્તર બાત્મા આનન્દમય—આ વિજ્ઞાનમયથી અન્ય અદર ખીન્ને આત્મા આનન્દમય છે આ શબ્દોમા વિજ્ઞાનમયના અંતરાત્મા તરીકે આનન્દમયનો ઉપદેશ છે અહીં બતાવેલા આત્મા જો બ્રહ્મ હોય તો તેના “શરીરાન્તરાત્મા” તરીકે ઉલ્લેખ ઉચિત નથી કેમકે બ્રહ્મ તો વિદ્યાન્તરાત્મા છે વિદ્યાન્તરાત્માનો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ સત્યથી વેગળો છે અને જીવાત્મા તો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે પ્રત્યક્ષ જ છે આથી અહીં આનન્દમય શરીરગદ્યહ જીવાત્માનો જ વાચક છે.

ઉપનિષદ અહીં આનન્દમય આત્માનો “શરીરવાળા” તરીકે ઉપદેશ જોવામા આવે છે શ્રુતિનું જ વચન છે કે—તસ્ય ણ્ણ ણ્ણ શરીરઃ આત્મા

યઃ પૂર્વસ્ય તેનો આ શારીર આત્મા છે જે પૂર્વ શરીરનો છે. (તૈં ૨-૬) શરીરનો સંબંધ હોય તો જ શારીર તરીકે ઉલ્લેખ થાય ને? પરમાત્માનો તો શરીર સંબંધ ઘટે નહીં. સઃ પર્યગાત્ શુક્રમ્ યકાયં અવ્રણમ્-ત સર્વવ્યાપી છે-શુક્ર-અકાય-અને અવ્રણ (યજુ ૪૦-૮) ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિદ્યતે-તેનું કાર્ય અને કરણ હોતું નથી. (શ્વે ૬-૮) વગેરે શ્રુતિસમૂહ પરમાત્માના શરીર સંબંધનો પ્રતિષેધ કરે છે. કદાચ પરમાત્માને પણ શરીર છે જ એમ માનીએ તો એ નિસ્તાર નથી. કેમકે શરીરી હોય તેને તે શરીરનો સંસ્પર્શ યથા વિના ન રહે. શ્રુતિ કહે છેઃ— આત્મો હૃદયે સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હૃદયે સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ અપહતિઃ અસ્તિ-શરીરભિમાની પ્રિયાપ્રિયની ચૂડમાં સપડાયેલ છે કેમકે નિશ્ચય શરીરભિમાની જીવને પ્રિયઅપ્રિયમાંથી છટકારો નથી. (છા ૮-૧૨-૬) આમ શરીરવાળાને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ અનિવાર્ય, અને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ ધર્માધર્મમાંથી જ નીપજે એ તો સર્વ શાસ્ત્રનો સિદ્ધાન્ત! અને એ ધર્માધર્મ=પુણ્યપુણ્ય પરમાત્માને અડી ન શકે. શ્રુતિ જ કહે છેઃ—અન્યગ્રધર્માત્ અન્યગ્ર અધર્માત્ અન્યગ્ર અસ્માત્ જતરહતાત્-ધર્મ અને અધર્મથી ભિન્ન છે-કાર્ય કારણથી જે ભિન્ન છે. (કઠ ૨-૧૪) શ્રુતિનો જ જો આ નિર્ણય છે તો પછી પરમાત્માને પાપપુણ્ય ન જ સંભવે. જીવાત્માને શરીરનો અને પ્રિયાપ્રિયનો સંસ્પર્શ હોય છે એ તો પ્રત્યક્ષ જ છે. આથી અહીં જીવાત્માને જ આનન્દમય જાણવા ઘટે.

વળી “આનન્દમય” ને ઉદ્દેશીને અવયવોની કલ્પના પણ શ્રુતિએ જ કરી છે. શ્રુતિ કહે છેઃ—તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ મોદઃ દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનાદઃ આત્મા ગ્રહપુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તેનું પ્રિય જ માથું છે. મોઢ જમાથું પડખું છે-પાંખ છે, પ્રમોદ, ડાણુ પડખું-પાંખ છે. આનન્દ આત્મા છે. પ્રદ્ધ તેનું પૃછડું-છે-પ્રતિષ્ઠા છે. (તૈં ૨-૫) તો જો અહીં આનન્દમય શબ્દ પ્રદ્ધનો વાચક હોય તો તેના અવયવો સંભવે નહીં. કેમકે પરમાત્મા તો નિરવયવ-અવયવશૂન્ય છે. શ્રુતિ જ બતાવે છેઃ-દિવ્યો હિ અમૂતઃ પુરુષઃ અમૂર્તઃ અને દિવ્ય છે નિશ્ચય પુરુષ. (મું ૨-૧-૨) તતસ્તુ તં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ ત્યારબાદ ધ્યાન ધરતો પુરુષ તે નિષ્કલનું દર્શન કરે છે. (મું ૩-૧-૮) અસ્થૂલં અનણુ ન તો સ્થૂલ-ન તો આણુ. (ઘૃં ૩-૮-૮) નિષ્કલં નિષ્કિયં શાન્તં-નિષ્કલ, નિષ્કિય શાન્તને (શ્વે ૬-૧૮) આમ પ્રદ્ધ નિરવયવ છે. વળી મનગમતી સ્ત્રીજનાં દર્શને થતો આનન્દ તે પ્રિય કહેવાય, તેવી વસ્તુના લાભે થતો આનન્દ તે મોદ કહેવાય!

તેવી વસ્તુના ઉપભોગે થતુ મુખ તે પ્રમોદ કહેનાય ! આમ પ્રિય વગેરે ખાસ મુખના નામમાત્ર છે પરપ્રજ્ઞ પરમાત્મા તો નિત્યાનન્દરૂપ છે તેના પ્રિય વગેરે અન્યથા હોય એવી કંપના દુર્ઘટ છે જીવાત્માને મળતુ મુખ તો જન્ય છે એ જન્યમુખના આશ્રય તરીકે મતક વગેરેની જગ્યાએ પ્રિયાન્નિ અન્યથાની કંપના ધરી શકે આથી પણ અહીં જીવાત્મા જ આનન્દ શબ્દનો વાચ્ય હોય એ વધારે યોગ્ય છે

ઉપનત અહીં દક્ષ પુચ્છ પ્રતિષ્ઠા (તેં ૨-૬) એવુ શ્રુતિવચન છે પ્રદક્ષને આનન્દમયના પુરૂષ તરીકે વર્ણવ્યુ છે આનન્દમય આત્મા જો પ્રદક્ષ હોય તો તેનુ પુરૂષ તરીકે વર્ણન અગોચ્ય છે પુરૂષ એટલે પ્રતિષ્ઠા-આધાર જાતે જ જાતનો આધાર છે એમ કહેવુ ધરાગર નથી આધાર હોય તે આધેય ઠેવી રીતે થાય ? અગર તો એથી ઉવટુ પણ ઠેમ સભવે ? જાને જો એક જ હોય-અધાર અને આધેય, તો પછી આધાર આધેય મળધ જ ન મળવે ! આથી ઉવટુ જો આનન્દમય શબ્દ દ્વારા અહીં જીવાત્માનો જ ઉત્પેખ છે એમ નક્કી કરીએ તો જીવાત્માના આધાર તરીકે પરપ્રજ્ઞ પરમાત્મા હોય એ અજુગતુ નથી ઉવટુ એ જ યોગ્ય છે ઠેમકે પરમાત્મા વિધાધાર હોઈને જીવાવાર બને એમા કશુ જ ખોટુ નથી ! આથી અહીં “આનન્દમય” શબ્દ જીવાત્માનો વાચક છે એમ જ માનવુ રહ્યુ આ છે પૂર્વપક્ષ આનો જવાબ વાળતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ના આમ માનવુ ધરાગર નથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પરપ્રજ્ઞ પરમાત્માનો જ વાચક છે

આનન્દમય શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે, જીવાત્માનો નહીં-એ જાણવુ ઠેવી રીતે ? તો કયાયે જીવાત્માના અર્થમા આનન્દમય શબ્દ વ્યવરથેયો જોનામા આવતો નથી વેદો કે ઉપનિષદોમા કયાયે જીવાત્માના અર્થમા આનન્દમયનો પ્રયોગ નથી જીવાત્મા પરમ પ્રેમારૂપક જરૂર છે પણ એ તો આત્મા હોઈને છે આનન્દમય છે માટે પદ્મપ્રેમારૂપકપણુ નથી ઉપરાત પ્રદક્ષ શબ્દના પચાય તરીકે આનન્દમયનો તો અનેક ઠેકાણે ઉલ્લેખ છે વેદો અને ઉપનિષદોમા પ્રદક્ષના અર્થમા વારવાર આનન્દમયનો ઉત્પેખ છે, એટલે કે અભ્યાસ છે જેમકે આજ ઠેકાણે આનન્દમયનો પ્રસ્તાવ કરી રહો વૈ સ (તેં ૨-૭) એ શબ્દો દ્વારા તે આનન્દમયને જ સ્વરૂપ જતાવી કહે છે રસ દિ યવ અય લબ્ધ્યા જ્ઞાનન્દી ભવતિ । કો દિ યવ અન્યાત્ ક પ્રાણ્યાત્ યદેવ આકાશ આનન્દો ન સ્થાત્ । યવ દિ યવ આનન્દ્યાતિ । (તેં ૨-૭) સા યપા આનન્દસ્ય મીમાસા ભવતિ (તેં ૨-૮) પત્ત આનન્દમય આ માન

ઉપસંક્રામતિ (તૈ૦ ૨-૮) આનન્દં પ્રજ્ઞાણો વિદ્વાન ન વિમેતિ કુતશ્ચન
 (તૈ૦ ૨-૧) આનન્દો પ્રજ્ઞાતિ વ્યજાનાત્ (તૈ૦ ૩-૬) તદ્ વિજ્ઞાનેન
 પરિપદ્યન્તિ ધીરાઃ આનન્દરૂપં અમૃત યદ્ વિભાતિ (મુ૦ ૨-૨-૭)
 વિજ્ઞાનં આનન્દં પ્રજ્ઞા (મુ૦ ૩-૧-૨૮,) એવઃ અસ્ય પરમ આનન્દઃ । एतस्व
 एव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रा उपजीवन्ति । (મુ૦ ૪-૩-૩૨)
 સ્વઃ યસ્ય ચ કેવલં (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૧) રસેન લુપ્તઃ ન કુતશ્ચનોનઃ
 (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૪૪) નમઃ શંભવાય ચ મયોભવાય ચ. -રમને
 પામીને જ આ આનન્દમય થાય છે. કેણુ ખરે ? જીવત, કેણુ શ્વાસોચ્છવામ
 હેતુ જો આ આકાશ-પગ્માત્મા આનન્દરૂપ ન હોત તો ? એ જ આનન્દિત
 કરે છે (તૈ૦ ૨-૭) તે આ આનન્દની મીમાંસા છે (તૈ૦ ૨-૮) તે આ
 આનન્દમય આત્માની ક્રને જાય છે. (તૈ૦ ૨-૮) પ્રજ્ઞાના આનન્દને માણુતો
 કશાથી ખીતો નથી ((તૈ૦ ૨-૬) આનન્દને પ્રજ્ઞરૂપ જાણુ (તૈ૦ ૩-૬)
 ધીર પુરુષો વિજ્ઞાન દ્વારા આનન્દરૂપ અમૃત કે જે ચમકી રહ્યું છે તેને જુવે
 છે (મુ૦ ૨-૨-૭) વિજ્ઞાનને આનન્દને પ્રજ્ઞ (મુ૦ ૩-૬-૨૮) એનો
 પરમ આનન્દ છે એ આનન્દની જ માત્રામાત્રથી જાણા જીવે છે (ખ૦
 ૪-૩-૩૨) જેતુ મુખ કેવળ છે (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૧) એ રસથી
 તૃપ્ત કયાયે ઉણુપવાળો નથી (અથર્વ૦ ૧૦-૪-૮-૪૪) તે કન્યાણકારીને
 નમન હો-તે મુખમ્વરૂપીને નમન હો (યજુ૦ ૧૬-૪૧) આમ શ્રુતિઓમા
 પ્રજ્ઞને માટે આનન્દમય શબ્દનો પ્રયોગ છે અને જે શબ્દ જે અર્થમા
 વારંવાર વપરાય તે જ તેના અર્થ એ તો અક્ષરમા આવે એવી વાત છે
 કદાચ એક શંકા થવાનો અડી સભવ છે અડી મોટે ભાગે “આનન્દમય”
 શબ્દનો અભ્યાસ છે “આનન્દ” શબ્દનો નથી પ્રજ્ઞ આનન્દસ્વરૂપ છે અને
 આનન્દમય માનીએ તો “મય” પ્રત્યય પ્રાચુર્યજ્ઞા અર્થમા હોઈ રતિભાર
 પણ આનન્દ એટલો હોવાનો સભવ આવે । અને પ્રજ્ઞમા જો રતિભાર પાપુ
 આનન્દ એટલો હોય તો તેટલો ભાગ તો આનન્દશબ્દ થાય છે. અને એવું
 થાય તો એ પ્રજ્ઞ ન રહે, તેના સિવાયનું ખીજી ગમે તે હોય માટે
 આનન્દમય શબ્દ જીવાત્માનો જ વાચક હોવો ઘટે આ દલીલ જરાખર
 નથી. કારણ કે “આનન્દ” શબ્દ દ્વારા અડી આનન્દમય જ કહેવા માગે
 છે જેમ વિજ્ઞાનં યજ્ઞં વનુતે (તૈ૦ ૨-૬) આ વાક્ય વિજ્ઞાનમયના
 પ્રકરણનું હોઈને અડી વિજ્ઞાન શબ્દ વિજ્ઞાનમયના અર્થમા જ ઉદિષ્ટ છે,
 તેમ અડી પણ આનન્દમયના પ્રકરણમા વપરાયેલ આનન્દ શબ્દ આનન્દમયના
 અર્થમા જ છે, આનન્દના અર્થમા નહીં પ્રજ્ઞ આનન્દરૂપ હોઈને આનન્દ
 છે, અને અર્વભૌમાદિ સમસ્ત આનન્દો કરતા પણ નિરતિશય હોઈને
 આનન્દમય એમ કહેવાય છે આથી આનન્દ અને આનન્દમય બન્ને શબ્દો

એક જ અર્થના વાચક છે. ઉપરાંત આનન્દમય તરીકે પણ એનો અભ્યાસ શ્રુતિ બતાવે છે. દા. ત. एतं मानन्दमयं आत्मानं उपसंक्रामति (તિં ૨-૮) આથી અહીં કોઈ દોષ નથી.

તો પછી બ્રહ્મનો શરીરના અંતરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ કેવી રીતે થયે? સમૂહ-એમાં પણ દોષ નથી જ. જે વિશ્વનો તે શરીરનો પણ અંતરાત્મા સંભવે છે! શરીર વિશ્વની અંદર જ છે ને! મઠની અંદર રહેલું આકાશ મઠમાં રહેલા ઘડાની અંદર નથી એમ તો નથી ને! આથી વિદ્યાન્તરાત્મા બ્રહ્મનો શરીરાન્તરાત્મા તરીકે ઉલ્લેખ અધરિત નથી.

ઉપરાંત શારીર=શરીરવાળા તરીકે અહીં ઉલ્લેખ હોઈને આનન્દમય બ્રહ્મ ન હોય શકે એમ જે પૂર્વપક્ષ કહે તે પણ ખંડન નથી. પરમાત્મા એના અંતરાત્મા હોઈને તેનો “શારીર” તરીકે નિર્દેશ હોઈ શકે છે. જેમ विज्ञानमय=बुद्धिप्रयुज्જવાત્મા, આ પાંચલૌકિક પિંડનો અંતરાત્મા હોઈને માં યાવજજીવ વસે છે. તેમ પરમાત્મા પણ નિખિલ જડચેતનાત્મક જગતનો અંતરાત્મા હોઈને વસ્તુમાત્રમાં સદા અધિવાસ કરે છે. વેદમંત્રે કહે છે:- यो भूत च मध्य च सर्वं पश्य अघितिष्ठति । स्वयंस्य च कैवलं इमै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः- જે ભૂત, લવિષ્ય, અને વર્તમાન બધાના ઉપર આમન ચલાવે છે, જેનું મુખ કેવળ છે તે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને વંદના અથર્વ ૧૦-૪-૮-૬) વિજ્ઞાનમયનું, જેમ અંતરાત્મા હોઈને આ શરીર કે, તેમ અન્તરાત્મપણાના સામાન્ય ધર્મે બ્રહ્મનું પણ આ આખું જગત શરીર છે. શ્રુતિઓ કહે છે:- यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्याः अन्तरः यं पृथिवी न वेद, यस्य पृथिवी शरीरम्... यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानं तत्तरो यमयति एष ते आत्मा अन्तर्यामी अमृतः- જે પૃથ્વીમાં ઉભો હોઈને પૃથ્વીની અંદર છે જેને પૃથ્વી જાણતી નથી. પૃથ્વી જેનું શરીર છે....જેનું વિજ્ઞાન શરીર છે જે વિજ્ઞાનને અંદરથી નિયમિત કરે છે. આ પ્રમાણે આત્મા અમૃત અંતર્યામી છે. (યુ ૩-૭-૩-૨૨) અને આ અન્તરાત્મસ્વરૂપી સામાન્ય ધર્મના આશ્રયે બ્રહ્મનું શરીરપણું હોય તો તેટલા માત્રથી તે શરીરની બની જતું નથી. અર્થાત્ શરીર જેમ જીવનું, ઉપલોગનું સાધન છે, તેમ જગતરૂપી શરીર ભગવાનનું ઉપલોગનું સાધન બની જતું થી! આથી જગતરૂપી શરીરવાળો હોવા છતાં ભગવાન પ્રિયાપ્રિયના પર્શે લેખાતો નથી. દેવદત્તને પુરુષસિદ્ધ કહીએ એટલે તે હાથીના પંડસ્થાને બેઠો જોવામાં આવતો નથી! દેવદત્તના સિંહલની માફક જ રાત્રીય ઉપનિષદમાં આકાશથી લઈને તે વિજ્ઞાનમય મુખીનું શરીરપણું

કહી, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શારીરત્વનો ઉલ્લેખ છે. અન્નમયથી માંડીને તે વિજ્ઞાનમય કોશ સુધીના ઓ કોશોના અંનરાત્મા તરીકે પરબ્રહ્મનો નિર્દેશ છે. એ ઓ કોશોનો આનન્દમય એ આત્મા છે એમ એમાં બતાવ્યું છે. પણ ત્યાં આનન્દમયથી લિપ્ત આનન્દમયના પણ આત્મા તરીકે ખીલત કોઈનો નિર્દેશ નથી. આથી અહીં આનન્દમય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. શારીરત્વનો ઉલ્લેખ તો માત્ર પ્રવાહપતિત જ છે.

ઉપરાંત અવયવોનો ઉલ્લેખ હોઈને અહીં છવાત્માનો જ નિર્દેશ છે, પરબ્રહ્મનો નહીં—એ કંઈન પણ ચોચ કે ચારુ નથી. આખાય રૂપકમાં બધાય કોશોના અવયવોનો ઉલ્લેખ છે. અને આથી રૂપકની પરિપૂર્તિ માટે આનન્દમયના પણ અવયવો બતાવ્યા હોય તો તેથી આનન્દમય અવયવવાળો થઈ જતો નથી. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા મૂળમાં નિરવયવ જ છે. આ પારમાર્થિક નિરવયવપણું કદી ન જોખમાવું ઘટે! અવયવો અને અવયવોમાં સલક્ષણતા હોવી જોઈએ, વિલક્ષણતા નહીં. દેહ જે અવયવો છે તો તેનાં અવયવો સમાન લક્ષણ-વાળાં જ હોવાં ઘટે! આથી આનન્દમય જે અવયવો છે તો તેનાં પણ અવયવો કંઈપણે તો તે સલક્ષણ જ હોવાં ઘટે! આ દૃષ્ટિએ પ્રિય, મોહ, પ્રમોહને અહીં આનન્દમયનાં અવયવો તરીકે કહ્યાં છે. એવા જ અવયવો આનન્દમયના સંલવી શકે. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પદાર્થોનાં દર્શન, પ્રાપ્તિ કે ઉપભોગથી પેદા થતા મુખવિશેષો અહીં અભિપ્રેત નથી. આનન્દમય આત્માની જ તે તે પ્રિયાદિ અવસ્થાઓનો અહીં ઉલ્લેખ છે. બ્રહ્મનિષ્ઠાનો જેમ જેમ અભ્યાસ વધે છે તેમ તેમ તે તે અવસ્થાઓ મુમુક્ષુને લાભે દેખાય છે, લાભે પ્રાપ્ત થાય છે. લાભે તેનો ભોગ મળે છે! આથી પ્રિય, મોહ, પ્રમોહ, શબ્દો આનન્દના જ વાચક છે. આનન્દની અનુભૂતિની તીવ્રતા મૃદુતાનો જ માત્ર અહીં ભેદ જેવો છે. બાકી આનન્દના એ કોઈ દૂકડા કે ખંડ નથી! હાથીના પગમાં જેમ ઈતરના, તેમ બ્રહ્માનંદમાં સમસ્ત આનન્દો સમાઈ જાય છે, આ બતાવવાનો અહીં આશય છે શ્રુતિ જ આ આશયનું ઘોતન કરે છે કે:—સત્ય જ્ઞાનં અનન્તં બ્રહ્મ યો વેદ નિહિતં ગુહાર્યાં પરમે વ્યોમજ્ઞ । સઃ અધ્રુતે સર્વાન્ કામાન સહ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિન્તા । મત્યજ્ઞાન-અનન્ત છે બ્રહ્મ, પરમાકાશની શુભામ રહેતા તેને જે કોઈ લાભે છે તે સર્વન બ્રહ્મ સાથે સમસ્ત કામોને ભોગવે છે. (તૈ૦ ૨-૧) બ્રહ્માનુલવીને એવો કયો આનન્દ છે જે ન મળતો હોય! —આ દર્શાવવાનો અહીં આશય છે. આથી પ્રયોજન વિશેષને લઈને જે નિરવયવ પરમાત્મામાં અવયવની કંઈપણ કરી હોય તો તે ગુન્ડો નથી. જગતના જન્મ-મરણના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના પશ્ચીરૂપે ઘટઘટમાં

પ્રવેશની કડપના બૃહદ્દારણ્યકની મધુવિદ્યામાં પણ જોવા મળે છે. ત્યાં કહ્યું છે-પુરઃ ચક્ષે ચતુષ્પદઃ પુરઃ સ પક્ષી મૃત્વા પુરઃ પુરુષઃ આવિશત્ ૧- તેણે બેપગી નગરીઓ રચી, ચોપગી નગરીઓ બનાવી. તે પુરુષ પક્ષી બનીને તે નગરીમાં પ્રવેશ્યો. (ષ્ટં ૨-૫-૧૮) આ મંત્ર પણ, આનન્દમય પ્રહ્ન જ છે એ બાબતમાં એક અચૂક ચિદ્ધ છે. માટે અહીં, આનન્દમય તરીકે પ્રહ્નનો જ નિર્દેશ છે એ ચોક્કસ છે.

વળી પ્રહ્નનું પુરુષ તરીકે કથન હોવાથી પ્રહ્નનો અહીં ઉલ્લેખ નથી એમ જે પૂર્વપક્ષીએ કહ્યું તે પણ અદ્વર જ છે. કારણ અહીં પણ રૂપકની કડપના માત્રનો જ આશ્રય લઈ કહેવામાં આવ્યું છે. અહીં પુરુષ શબ્દ આધારના અર્થમાં છે. અને પરમાત્મા પોતે જ પોતાનો આધાર છે, પોતે જ પોતાની પ્રતિષ્ઠા છે-અને એ જ એનો મહામહિમા છે! શ્રુતિ સ્વયં એમ બતાવે છે. સૌનો આધાર સ્વયં નિરાધાર હોઈ ન પાતે જ પોતાનો આધાર હોય તો તે તો પરપ્રહ્ન પરમેશ્વરનો મહિમા છે. માનો એ તો અપોક્તિ માત્ર છે. છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે કે-સ મગવઃ! કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ હતિ સ્વે મહિન્નિ-તે ભગવન! શેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે? તો પોતાના મહિમામાં (છાં ૭-૨૪-૨) આથી સિદ્ધ થાય છે કે પ્રહ્ન આનન્દમય છે. ॥ ૧૨ ॥

જિજ્ઞાસાને ચોગ્ય પરમાત્મા આનન્દમય છે એમ સિદ્ધ કર્યું. પણ "આનન્દમય" શબ્દમાં મય એ પ્રત્યય છે. એ પ્રત્યયના બે અર્થો થાય છે. એક વિકાર; બીજો પ્રચુરતા=પુષ્કળતા. પૂર્વપક્ષ પહેલો અર્થ સ્વીકારે છે. સિદ્ધાન્તી બીજો અર્થ સ્વીકારે છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે "આનન્દમય" માં મય પ્રત્યય વિકારવાચક છે! એટલે કે પરમાત્મા પરપ્રહ્ન આનન્દનો વિકાર છે! અને જો એ અર્થ લઈએ તો એ પ્રહ્નને પક્ષે યુક્ત નથી. પ્રહ્ન તો નિર્વિકાર છે. એ જો કોઈનો વિકાર થાય તો અનિત્યતા વગેરે અનેક દોષો આવી પડે. આથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પ્રહ્નનો વાચક નથી, એ સિવાયના કોઈ બીજા પદાર્થનો એ ભલે વાચક હો. તો-આવો પૂર્વપક્ષ ચતાં સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળે છે કે:-

પ્રાચુર્યાત્

વિકારશબ્દાત્ ન હતિચેત્ ન પ્રાચુર્યાત્ ॥ ૧૩ ॥

આનન્દમય એટલો શબ્દ આગલા સૂત્રમાંથી લઈ લેવો પ્રહ્નનું તો પ્રકરણ જ છે. વિકારશબ્દાત્=વિકારનો વાચક શબ્દ એટલે કે આનન્દના વિકારનો વાચક હોવાથી ન=પ્રહ્ન અહીં આનન્દમય નથી હતિચેત્=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ કથન બરાબર નથી કેમકે પ્રાચુર્યાત્=અહીં મયદ્ (મય) પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં છે. આથી આનન્દમય પ્રહ્ન જ છે.

પ્રાચુર્યાત્

વ્યાકરણ શાસ્ત્ર પ્રમાણે મચ્છ પ્રત્યય વિકાર અને પ્રચુરતા=પ્રચુરતા
 બંને અર્થનો વાચક છે. અને અહીં એ વિકારનો વાચક નથી પણ પ્રાચુર્યનો
 વાચક છે. અન્નમય વગેરે શબ્દોનાં જેમ મચ્છ પ્રત્યય પ્રચુરતાના અર્થમાં જ
 વપરાયો છે તેમ અહીં પણ તે જ અર્થમાં લેવો ઘટે. "અન્નરસમય"
 એમ કહેવાથી શરીર, અન્ન અને રસનો વિકાર માત્ર છે એટલું જ કહેનાર
 કહેવા માંગતો નથી ! આથી મચ્છ પ્રત્યય વિકારનો અહીં ઘોતક નથી,
 પણ પ્રચુરતાનો ઘોતક છે. અરુ. નો એ પ્રચુરતાનો વાચક હોય
 તોપણ તે બ્રહ્મનો વાચક નહીં સંભવે ! કેમ ? કયા કારણને એ
 બ્રહ્મવાચક નહીં થાય ? બ્રહ્મ નો આનન્દપ્રચુર હોય તો પ્રચુરતા
 શબ્દ જ બ્રહ્મને અર્પ દુઃખનો પણ લેપ થયેલો છે એમ બતાવનારો છે.
 પ્રાચુર્યનો પ્રતિયોગી શબ્દ. અર્પ છે. આથી ૬૬-૬૬ ટકા નો આનન્દ છે
 તો ૧ ટકા તો તેમાં દુઃખ હોવું જ જોઈએ અકલ્પ એમ કહે છે. અને
 એમ હોય તો બ્રહ્મ નિરતિશય આનન્દશબ્દ કરે. પૂર્વપક્ષનું આવું કથન
 અયોગ્ય છે. કેમકે બ્રહ્મમાં પ્રતિયોગીનું અર્પપણું છે એમ પ્રમાણથી
 સિદ્ધ થતું હોય તો એ દોષ સંભવે ! પણ આનન્દ-ત્રિધુ પરમાત્મામાં
 દુઃખનું જિન્દ પણ છે એ પ્રમાણપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. નો એ
 સિદ્ધ થતું હોત તો તો દુઃખનું અર્પત્વ સ્વીકારતાં બ્રહ્મથી ભિન્ન વસ્તુનું
 આનન્દમાં અર્પપણું પ્રમાણથી સિદ્ધ થઈ શકે, શ્રુતિ સ્વયં બ્રહ્માનન્દની
 નિરતિશયતા કહે છે કે-સ एको मानुषो मानन्दः (તૈ. ૨-૮) અહીંથી
 શરૂ કરી આનન્દની નિરતિશયતા બ્રહ્મમાં છે એમ સ્વયં શ્રુતિ ત્યાં બતાવે
 છે. ઈતર આનન્દનું અર્પત્વ જ અહીં આનન્દની પ્રચુરતાના નિદર્શન માટે
 અપેક્ષિત છે. તેથી વિરૂદ્ધ અહીં અપ્રમાણિક દુઃખાર્પત્વની તો કલ્પના જ
 અશક્ય છે. આથી પ્રાચુર્યના અર્થમાં અહીં મચ્છ (મય) પ્રત્યય છે.
 આમ બ્રહ્મ આનન્દમય છે, એ સિદ્ધ જ છે. ॥ ૧૩ ॥

આ ઉપરાંત પણ બ્રહ્મ આનન્દમય છે કેમકે:-

तद्देतुव्यपदेशात् ॥ ૧૪ ॥ નિર્દેશ. ૨૨૨૨૨૨

તદ્દેતુ=તદ્ એટલે તે=આનન્દ-તેનું કારણ એટલે તદ્દેતુ-એ આનન્દના કારણ
 તરીકે નિર્દેશ થયેલો હોઈને ચ=પણ અન્ન આનન્દમય જ છે.

આનન્દમયને ઉદેશીને શ્રુતિ કહે છે:-एष हि એव मानन्दयाति
 (તૈ. ૨-૭) આ જ નક્કી સૌ જીવોને આનન્દિત કરે છે. આ શ્રુતિ પરબ્રહ્મ
 પરમાત્મા સૌના આનન્દનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તેની આપેલી

આનન્દની કલ્પિત ઉપર જીવતા જીવો આનન્દ ભોગવે છે. શ્રુતિ કહે છે:-**एतस्य एव आनन्दस्य अन्यानि भूतानि मात्रां उपजीवन्ति**-આ આનન્દની જ માત્રા માત્રના આધારે અન્ય ભૂતો જીવે છે. (૭૦ ૪-૩-૩૨)

એ પરપ્રહ્મ પરમાત્મા આનન્દનો સમુદ્ર ન હોય તો તે અન્યને કેવી રીતે આનન્દનાં દાન કરે? આથી મૌને મળતા આનન્દમાં કારણભૂત પરમાત્મા હોઈને તેનો જ આનન્દદાને અધિકાર સ્વીકારવો રહે છે. અને આનન્દધન હોય તે જ આનન્દનાં સદાવ્રત ખોલી શકે. આનન્દમય પ્રહ્મ જ છે. ॥૧૪॥

વળી પ્રહ્મ આનન્દમય છે એમ માધતા કહે છે:-

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

ચ=કેમકે માન્ત્રવર્ણિકમેવ=મન્ત્રાત્મક વર્ણુ એટલે મન્ત્રવર્ણુ:- તેમા પ્રતિપાદ્ય તરીકે પ્રતરો એટલે કે તેનાથી પ્રતિપાદ્ય એટલે કે માન્ત્રવર્ણિક એટલે કે પદ્મ-તેજ-તે રક્ષ્મ જ ગીયતે=આનન્દમયરૂપે અહીં ગણાયા હોઈને આનન્દમય થત છે. ॥ ૧૫ ॥

અર્થાત્ મયદ્ પ્રત્યયના બળે જ પ્રહ્મ આનન્દપ્રચુર હોઈને આનન્દમય કે એવું નથી. આનન્દમય શબ્દ દ્વારા અહીં પ્રહ્મ જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ મન્ત્ર દ્વારા પણ સિદ્ધ થાય છે. “**ब्रह्मविद् आप्नोति परम्**” એ શબ્દોથી ગરૂ કરી તત્ત્વ જ્ઞાનં અમન્તં બ્રહ્મ (તૈ૦ ૨-૧) એવું પ્રાક્ષણઅંધમાં ગાન છે. આજ્યેય અને વ્યાખ્યાતામાં એકાર્થતા હોય એ ચોક્કસ છે. મન્ત્ર વ્યાજ્યેય કે. પ્રાક્ષણ વિભાગ તેનો વ્યાખ્યાતા છે. આથી એ બેની વચ્ચે અવિરોધ જ હોવો ઘટે! નહીંતર પ્રકૃતનો ત્યાગ અને અપ્રકૃતનો સ્વીકાર રૂપી દોષ બાવે. ઉપશંત વારુણી વિદ્યાની અહીં જ નિષ્કા છે. આથી પરમાત્મા જ આનન્દમય શબ્દથી વાચ્ય છે એમ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

સિદ્ધાન્તનું સમર્થન થયું. પરમાત્મા જ આનન્દમય છે એ મિદ્ધાન્તપક્ષ છે. હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન પણ કરવું ઘટે. આથી ભગવાન મૂત્રકાં કહે છે:-

न इतरः अनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

ઇત =આનન્દમયથી વિદ્ય બીજો=દુષ્વામા જ=આનન્દમય નથી કેમકે અનુપપત્તે = પૂર્વપક્ષના વર્ણનથી આ વાત મિદ્ધ થઈ રહી નથી. ॥ ૧૬ ॥

આનન્દમય શબ્દ પરમાત્માને જ દેહનારો છે. પરમાત્મા મિવાય બીજો કયાયે એ ઘટી શકતો નથી. પરમાત્માથી વિદ્ય બીજો છે દુષ્વા મા. એ આનન્દમય શબ્દનો વાચ્ય થઈ શકે નહીં. આનન્દમયના પ્રકરણમાં

શ્રુતિ આમ કહે છે - સ મકામયત યદુ સ્યા પ્રજાયેય इति । स तपः
 सतापत । स तपस्तप्त्वा इदं सर्वं असृजत यद् इदं विश्व=તેણે કામના
 કરી બહુ યાગ-કૃત્ય કરી તેણે તપ તપ્યું તેણે તપ તપીને આ જો
 ગાઈ છે તે બધું અગ્રણ્ય (તે ૨-૬) આ શ્રુતિ વચનમા કહેવું “મૌનુ
 મર્જકપણુ” જીવપણે ઘટી ગયું નથી જીવમા મર્જ જગતને પેદા કરવા
 વગેરેની શક્તિ નથી જીવકને ગરીબી ઉત્પત્તિ પહેલા જ્ઞાન અને ક્રિયાના
 સાધનનો જ અભાવ હોય છે ઉપરાંત જીવાત્માનું ઐશ્વર્ય મર્યાદિત છે આથી
 ગરીબી ઉત્પત્તિ પહેલા મૃદિને લગતો સકળ, અમન્ત જગતની ઉત્પત્તિ
 વગેરેને લગતું અનર્ગલ ઐશ્વર્ય વગેરે પરમાત્મા સિવાય ખીજે કયાયે
 ન લખતા નથી આથી આનન્દમય શબ્દ જીવાત્માને પામે ઘટતો નથી આથી
 પરમાત્મા જ આનન્દમય છે ॥ ૧૬ ॥

જીવામા આનન્દમય નથી એ બતાવતા ખીજું કાગ્ય આપે છે કે -

भेदव्यपदेशात् च ॥ १७ ॥

भेदव्यपदेशात्=આનન્દમય પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે જીવાત્માનો નિર્દેશ કરેનો
 હોઈને ચ-પણુ જીવામા આનન્દમય નથી

આનન્દમયના પ્રકરણમા શ્રુતિનું વચન છે કે રસો વૈ સ. । रस हि
 एव अयं लब्ध्वा आनन्दी भवति । निश्चय रसरूप છે તે રસને પામીને જ
 આ જીવાત્મા આનન્દી બને છે (તે ૨-૭) આ શ્રુતિ વાક્યમા પગ્ગ્રહ
 પરમાત્માને લગતો રસ શબ્દનો પ્રયોગ છે “અય” શબ્દ જીવાત્માને
 ઉદ્દેશીને છે, આ જીવાત્મા રસને મેળવીને જ આનન્દી થાય છે
 નહીં રસ અને રમને મેળવનાર બને જુદા છે, એ અપદ
 છે પ્રાપ્ત થ અને પ્રાપ્ત કરનાર બને એક હોઈ શકે નહીં
 આથી રસસ્વરૂપ પરમાત્મા જ આનન્દમયનો વાચ્ય છે, જીવાત્મા નહીં
 તો શું જીવ અને શિવ વચ્ચેનો આ ભેદ પારમાર્થિક છે? ના, ના, જીવ
 અને શિવ સાથે જ જુદા હોત તો તો જીવન સમજાવી જ ન શકાત મૃદિ
 પણ સમજાવી જ ન શકાત જીવ અને શિવ વચ્ચેનો આ ભેદ શિખરે
 પહોંચતા ભુસાય છે તળેટીએ તે કાચમ છે બન્ને અભિન્ન છે, એક છે-
 દના મસાગંશામા એ બન્ને ભિન્ન જેવા-બાણે એક નહીં એવા પ્રતીત
 થાય છે માયાનું-પરમાત્માની અચિન્ત્ય શક્તિનું એ જ તો સ્વરૂપ છે
 “નથી” મા “છે” બુદ્ધિ ઉપબંધ અને “છે” મા “નથી” બુદ્ધિ ઉપસાધ
 અને “છે” એમ સમજાય પછી જે પોતે “નથી” એમ જ અનુભૂતિ થાય
 -એ તો પ્રભુની માયાની બાંધારી છે જેવમા હોઈએ ત્યાં મુઘી જેવ

એટલો તો સાચો લાગે છે કે એ ખોટો છે એ કલ્પના પણ અસહ્ય થઈ પડે છે. અને ખેલ એ તો વિનોદમાત્ર જ છે, એ સમજતાં ખેલ માટેનું આકર્ષણ ઓસરી જાય છે. નાનપણમાં જાત કરતાં પણ વહાલાં લાગતાં સમકક્ષાં મોટપણમાં કેવળ ઉપેક્ષા અને હાસ્યનો વિષય બનતાં જોઈએ છીએ. તેમ સમસ્ત માયાનો ખેલ અસમજણદશાએ બાળકને અતિ ખ્યારો લાગે, અતિ સાચો લાગે તો તેમાં બાળકનો વાંક નથી, ઉલટું એ જ સ્વાભાવિક છે. એ જ માયાની ભૂલભૂલામણી છે. સમજણદશાએ માણસ બાળક મટી પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એવું કરે તો હાસ્યારૂપક લાગે છે. જીવ અને શિવ અસમજણદશાએ બાળકને માટે જુદા હશે. પણ વિકસિત અને પ્રગલ્ભ સમજણની દશાએ એ બન્ને એક જ છે. જીવ અને શિવ વચ્ચે એટલો બધો ભેદ દેખાય છે કે એ બેની વચ્ચે અભેદ છે એમ કહેનારા કેવળ પાગલ પણ મનાય! કેવળ પ્રગલ્ભતમ પણ લેખાય! પણ સત્ય અતિશય અદ્ભુત હોય છે. જીવ અને શિવ વચ્ચે રહેલી સ્વરૂપની અભિન્નતાનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટેની અણુનમ દ્વિન્નત કરોડે કોઈ એકમાં કદાચ હોય! પણ કિન્તેન? અબજોએ કોઈ એક હોય તોપણ સત્યના સ્મર્યાન માટે એ એક બસ છે. સત્ય મંખ્યા ઉપર આધાર રાખતું નથી. અબજોએ કોઈ એકની, શિવોડહં શિવોડહં એ અનુભવ કરવાની તાકાત હોય તેથી સત્ય અસત્ય બની જતું નથી. આથી અહીં તળેટીનો જ ભેદ સમજવો રહે છે, શિખરનો નહીં. આથી જીવ અને શિવ વચ્ચે સ્વરૂપે અભેદ છતાં ભેદનું કથન અજુગતું નથી. પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જીવ શિવની વચ્ચે સ્વરૂપે અભેદ જ છે. અને આથી આત્મા મન્વેષ્ટવ્યઃ આત્મસામાત્ ન પરં વિચક્તે વગેરેમાં આત્માની પ્રાપ્તિનો અર્થ એક જ કે ગેરસમજણને લઈને છે એવા આત્માને લગતી “નથી” એવી સમજણની નિવૃત્તિ જ છે. આગળ પણ આ અંગે નિર્દેશ આવશે. એટલે અહીં વાતને વધુ પલ્લવિત કરતાં અટકીએ છીએ. ॥ ૧ ॥

અહીં એક પૂર્વપક્ષ ઉભો થાય છે. જીવાત્મા ભલે આનન્દમય ન હોય—પ્રકૃતિ હોય શકે છે. કેમકે પ્રકૃતિનો સત્ત્વ ગુણ છે તે આનન્દનું કારણ છે, એ અનુભવનો વિષય છે. આથી આનન્દમય શબ્દને પ્રકૃતિનો વાચક કેમ ન માનવો? લગવાન સૂત્રકાર જવાબ વાળતાં કહે છે:—

કામાન્ ચ નાનુમાનાપેક્ષા ॥ ૧૮ ॥

ચ=નથા=કામાત્=આનન્દમયમાં કામાનાં કથન હોઈને અનુમાનાપેક્ષા=અનુમાન કરિત જડ-પ્રકૃતિને આનન્દમય શબ્દ દ્વારા ન=સમજી શકાય એમ નથી.

આનન્દમયના પ્રકણમાં શ્રુતિવાક્ય છે કે “સઃ મકાયમતઃ બહુ સ્યાં પ્રજાયેય (તૈ. ૨-૬) અહીં મકાયમત ક્રિયાપદનો કર્તા સઃ છે અને “ક્રિયા કરવી” એ ધર્મ ચેતનનો છે. ચેતનનો ધર્મ અચેતનમાં કેમ મંભવી ગકે? પ્રકૃતિ જડ છે આથી જડ પ્રકૃતિમાં સ્વનાંત્રપણે “મકાયમત” ક્રિયાપદનો અર્થ મંભવી ગકે નહીં આથી આનન્દમય શબ્દથી પ્રકૃતિનું શ્રુતિયુ થઈ શકે એમ નથી. આથી પરમાત્મા જ આનન્દમય છે. ॥ ૧૮ ॥

પ્રકરણનો ઉપમંહાર કરતાં પરમાત્મા જ આનન્દમય છે એ સિદ્ધાન્તનો મમર્થક અતિમ હેતુ આપતા લગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે-

અસ્મિન્ અસ્ય ચ તદ્યોગં શાસ્તિ ॥ ૧૯ ॥

અ=વગી અસ્મિન્=આ આનન્દમયના પ્રકરણમાં અસ્ય=આ જવામાને (શ્રુતિ) તદ્યોગ=તેની પ્રાપ્તિ શાન્તિ=ઉપદેશ છે આથી આનન્દમય પ્રકૃતિનો વાચક નથી પરમાત્માનો જ વાચક છે

યદા હિ एष एषः एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सः अभयं गतो भवति । न्यारे ખરે આ પ્રદક્ષણે આ અદૃશ્ય-અશરીર-અનિરુક્ત-અનાધાર આનન્દમય પ્રદક્ષણમાં નિર્ભય પ્રતિષ્ઠા પામે છે ત્યારે તે અભયને પામેલ છે (તૈ. ૨-૭) આ શ્રુતિવાક્ય, અધિકારી મુમુક્ષુને અભય-પ્રાપ્તિ થાય છે એમ ઉપદેશ છે એ અભયશૂન્ય અભયની પ્રાપ્તિ ક્યારે સંભવે? જો એ મુમુક્ષુ એતસ્મિન્-આ પરપ્રદક્ષણ પરમાત્મામાં હૃદયની નિષ્ઠા પામે તો જો એની પરમાત્મનિષ્ઠામાં મહેજ પણ અધૃગ્ધ રહી તો શ્રુતિના સાધધાન કરનાર ખોલ તૈયાર જ છે કે - યદા હિ एष एष एतस्मिन् उदरं अपि अन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्तु एष भयं विदुषः मन्वानस्य-ન્યારે ખરે! નિશ્ચય આ પ્રદક્ષણની આ હૃદયસ્થ આનન્દમય પ્રદક્ષણમાં સહેજે લેલ કરે છે ત્યારે તેને જ-મમરણનો ભય થાય છે અને તે ભય પડિત મન્ય અપડિતને જ થાય છે (તૈ. ૨-૭) અહીં ભય એટલે જ-મમરણનો ભય અર્થાત જ અભયતા પરમાત્મનિષ્ઠાનું જ ફળ છે જો અહીં પરમાત્માને બદલે પ્રકૃતિ એવો અર્થ સ્વીકારાય તો તો લેને મઈ પૂત ચોર ખો મઈ કસમનો ન્યાય થાય! પ્રકૃતિનિષ્ઠા અભયનું નહીં પણ ભય-મહાભયનું કારણ છે! પ્રકૃતિનિષ્ઠામાંથી જ તો મસાર જન્મે છે અતિ સાત્વિક પ્રકૃતિમાં નિષ્ઠા પણ છેવટે તો મસાર જ આવે એમ પ્રકૃતિ તો પ્રતિક્ષણ પરિણામિની છે આથી આનન્દમય શબ્દ ઢાંગ જો પ્રકૃતિ એ અર્થ લઈએ તો એ અનુચિત

છે! વિવેકખ્યાતિ-વિવેકજ્ઞાન કરતાં આડતર કોઈ પદાર્થ નથી. ત્યાં વિવેકખ્યાતિ પણ હેય ઠરે છે, ત્યાં પ્રકૃતિનિષ્ઠા સ્વીકાર્ય કેમ થાય? આથી અહીં આનન્દમય શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે.

અને આ ઠેકાણે આનન્દમય અધિકરણ પૂર્ણ થાય છે! તો આટલાં ૧૯ સૂત્રોમાં લગવાન સૂત્રકારે સાધ્યું શું? એનો પિંડાર્થ સમગ્રજીવની સ્પષ્ટતા માટે જરૂરી છે. અથાતો બ્રહ્મજિજ્ઞાસામાં બ્રહ્મનું જિજ્ઞાસ્યત્વ વગેરે સ્પષ્ટ કરી, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સત્ છે એમ જન્માદ્યસ્ય યતઃ થી માંડીને તત્ સમન્વયાત્ સુધીનાં સૂત્રોમાં જગતનાં કારણ તરીકે તેને યતાવતાં સિદ્ધ કર્યું. ઈક્ષતેર્નાશાલ્દંથી માંડીને તે શ્રુતત્વાત્ ચ સુધીનાં સૂત્રોમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જે સત્ છે તે ચિત્ છે એમ સાધ્યું. અને આનન્દમયોડ્ભ્યાસાત્થી માંડીને તે અસ્મિન્ અસ્ય ચ તદ્યોગં જ્ઞાસ્તિ સુધીનાં સૂત્રોમાં એ સચ્ચિત્ પરમાત્મા આનન્દસ્વરૂપ છે એ પ્રતિપાદિત કર્યું. અર્થાત્ જ આટલા સૂત્રોમાં જિજ્ઞાસ્ય બ્રહ્મ સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છે એ નિર્ણયપણે સાબિત કર્યું. આ સત્, ચિત્ અને આનન્દ એ પરમાત્માના પરસ્પર લિપ્ત અંશો નથી. જે સત્ છે તે જ ચિત્ છે અને તે જ આનન્દરૂપ છે એવો એનો અખંડ અર્થ છે. શુકલત્વ, મધુરત્વ વગેરે જેમ દૂધથી લિપ્ત નથી તેમ સત્વ ચિત્ત વગેરે પરબ્રહ્મથી લિપ્ત નથી. સચ્ચિદાનન્દ એ પરમાત્માનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે અને એમાંથી જ એનાં તટસ્થ લક્ષણનું બીજ શોધનારને મળી રહે છે. પરમાત્મા જિજ્ઞાસ્ય છે કેમકે તે આપણું જોવાયેલું સ્વરૂપ છે. જે જિજ્ઞાસ્ય પરમાત્મા સત્ છે. આથી દેશકાળ-કાર્યકારણ વગેરેથી અસ્પૃષ્ટ છે. એ ચિત્ છે અને આથી એ સ્વપ્રકાશ-પરપ્રકાશક અને અનન્ય પ્રકાશ્ય છે. એ આનન્દ છે અને આથી નિત્ય-નિરતિશય-નિરૂપાધિક આનન્દથી પરિપૂર્ણ છે. જેવો પરમાત્મા છે તેવા જ આપણે છીએ. આપણે પણ-સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છીએ. આપણું સત્વ ત્રિકાલાબાધિત છે. આપણું ચિત્ત પણ તટલુ જ પ્રકાશક છે. આપણો આનન્દ પણ નિત્ય નિરતિશય નિરૂપાધિક હોવો ઘટે. આ આપણને લગતી જે શોધ તે જ એક અતિ મહાન શોધ છે. એ શોધથી આપણને આપણે વિષેના જે લગતા જ ખ્યાલો છે તે દૂર થાય છે અને આપણા સ્વરૂપની શોધે નાપાયાદાર શોક, મોહ વગેરેની નિવૃત્તિ થાય છે. આપણી જોવાયેલી બહુ ત્યાગે પરમાત્મા તરીકે આપણને મળે છે ત્યારે જીવન કૃતકૃત્ય થાય છે. આ સિદ્ધાન્તનું જ શોધન અતઃપરની વિચારણાનો વિષય છે. આપણે સ્વયં સચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ છીએ, એટલું જ બસ નથી? તો આટલું આટલાં સૂત્રો દ્વારા વાચ્ય, લક્ષ્ય અને વ્યંજ્ય છે. આટલું તાત્પર્ય છે. એટલું બાણી હવે આપણે આગળ

વધવાનો યત્ન કરીશું. પરમેશ્વરનું અને તે દ્વારા આપણું સચ્ચિદાનન્દત્વ, એ પરમાત્માને જિજ્ઞાસ્ય ધનાવવા પૂરતું નથી શું? સૌ એનો ઊરા વિચાર કરશે તો આ વાતમાં રહેલું રહસ્ય અને ગાંભીર્ય હૃદયપ્રત્યક્ષ થશે. અસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

આમ અત્યાર મુખીમાં પ્રદક્ષની જિજ્ઞાસાના પોષણ માટે પરમાત્માનું સચ્ચિદાનન્દપણું સિદ્ધ કર્યું. હવે પરમાત્મા સર્વની અંદર છે. પરમાત્માની સર્વાન્તરતા સિદ્ધ કરતાં ભગવાન સૂતકાર કહે છે.

અન્તઃ તદ્ ધર્મોપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

અન્તઃ=ગોઘોઘ જૂનિમાં, આંખ અને આદ્રિયમાં કહેલો અન્તઃ પુરુષ બ્રહ્મ છે એમ જાણવું કેમકે તદ્ધર્મોપદેશાત્=ત્યાં પરમાત્મા પરબ્રહ્મના ધર્મોનો ઉપદેશ કરેલો છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની શ્રુતિ કહે છે. યઃ પૃથઃ અન્તઃ આદિત્યે દિરણ્મયઃ પુરુષઃ દદ્યતે દિરણ્મયસ્મદ્યુઃ દિરણ્મયકેશઃ આપ્રણલાત્ સર્વં યથા સુવર્ણઃ । તસ્ય યથા કવ્યાસં પુણ્ડરીકમેવ અક્ષિણી । તસ્ય ઉદિતિ નામ । સ યથા સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્યઃ ઉદિતઃ । ઉદેતિ હ યૈ સર્વેભ્યઃ પાપ્મભ્યઃ ય યથા વેદ । તસ્યકં ચ સામ ચ ગેળ્ગૌ । સ યથા યે ચ અમુષ્માત્ પરાશ્ચો લોકાઃ તેવાં ચ દ્રષ્ટે દેવકામાનાં ચ इति મધિદેવતમ્ । =હવે જે આદિત્યની અંદર સુવર્ણમય પુરુષ અધિકારીને જણાય છે તે સોનેરી દાઢી અને સોનેરી વાળવાળો હોઇને નખશિખ સુવર્ણમય જ છે. ભોજલાંની બેઠક જેવાં લાલ કમળ જેવી તે હિરણ્મય પુરુષની આંખો છે. તેનું “ઉત્” એવું નામ છે. કેમકે તે સર્વ પાપોથી પર થયેલા છે. જે કોઈ આવું જાણે છે તે પણ નિશ્ચય તમામ પાપોથી પર થાય છે. તેનાં=તે પરમાત્માનાં ઋક્ષ અને સામ જે સંધિઓ=પર્વો છે. તેના આદિત્ય લોકથી પાંચ જે પરલોક છે તેમને અને દેવોની ઇચ્છાને પણ તે નિયમનમાં રાખે છે. આમ ઉદ્ગીયની અધિદેવત ઉપાસના કહી (છાં ૧-૬-૭-૮) અથ અઘાત્મમ્ । અથ ય પૃથઃ અન્તઃ અક્ષિણિ પુરુષઃ દદ્યતે તસ્ય ઇતસ્ય તદેવ રૂપં યદ્ અમુષ્વ રૂપં યૌ અમુષ્ય ગેળ્ગૌ તૌ ગેળ્ગૌ યત્ નામ તદ્રામ । સ યથા-યે ચ ઇતસ્માદ્ અર્ચાશ્ચો લોકાઃ તેવાં ચ દ્રષ્ટે મનુષ્યકામાનાં ચ इति । તત્ યે હમે વીનાયાં ગાયન્તિ ઇતં તે ગાયન્તિ તસ્માત્ તે ધનસનયઃ-હવે આંખમાં અધિકારીઓને પુરુષ દેખાય છે તેનું પેલા આદિત્યસ્થ હિરણ્મય પુરુષનું જે રૂપ છે તે જ રૂપ છે. તેના જે જે પર્વો તે જ જે આના છે. તેનું જે નામ તે જ આવું છે. જે આ

નેત્રસ્ય પરમાત્મસ્વરૂપ પુરુષ આ લોકથી જે નીચેના લોકો છે તેમનું અને મનુષ્યોની ઇચ્છાઓનું નિયમન કરે છે. વળી વીણામાં જે ગાય છે તે પરમાત્માનો જ સ્તવ છે. તેથી તેઓ ધનિક છે. (છાં ૧-૭-૫-૬)

આ શ્રુતિને લગતો સંશય એ છે કે અહીં આદિત્ય અને આંખમાં જે અન્તઃપુરુષ ઉપાસ્ય તરીકે કહેવામાં આવ્યો છે તે કોણ છે? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? જીવાત્માનો અહીં નિર્દેશ છે, એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. અહીં જીવાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે; કેમ જાણ્યું? તો અહીં રૂપનો નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. આદિત્ય પુરુષને ઉદ્દેશીને કયન છે કે “હિરણ્યસ્મશુઃ” વગેરે. આંખમાં રહેલા પુરુષને ઉદ્દેશીને એ જ રૂપનો અતિદેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમકે:—“તસ્ય ઇતસ્ય તવેવ રૂપં યદ્ અમુષ્ય રૂપં” જે આદિત્ય અને આંખમાં ઉપદેશેલો પુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા હોય તો તેનાં રૂપત્વને લગતું શ્રવણ ઉચિત નથી. પરમેશ્વરનું કોઈ ખાસ રૂપ હોઈ શકતું નથી. શ્રુતિ જ તેના રૂપનો નિષેધ કરે છે. ઘા. ત. અશરીરં શરીરેષુ-શરીરોમાં અશરીર. (કઠ ૨-૨૩) અશબ્દં અસ્પર્શમરૂપમવ્યયં-શબ્દ-સ્પર્શ અને રૂપ વિનાનો અવ્યય (કઠ ૩-૧૫) દિવ્યો હિ અમૂર્તઃ પુરુષઃ સ યાદ્યાભ્યન્તરો અજઃ-દિવ્ય અને અમૂર્ત જે અંદર ખડાર વ્યાપેલો અજ પુરુષ છે. (મું ૨-૧-૨) અશ્વૂલં અનણં અદૂસ્યં અત્રીર્ધમૂ-ન સ્થૂલ-ન અણુ-ન દૂસ્વ-ન દીર્ઘ (મું ૩-૮-૮) આ બધી શ્રુતિઓ પરમાત્મા અરૂપ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. આથી આદિત્ય અને આંખમાંનો પુરુષ તો, પુરુષાતિશયે તે પાયરીને પામેલો કોઈ સંસારી જીવ જ હોઈ શકે!

ઉપરાંત અહીં આધારને લગતું શ્રવણ પણ સ્પષ્ટ છે. “ઘઃ ઘપઃ અન્તઃ આદિત્ય” “યપઃ અન્તઃ અક્ષિણિ” આ બંને શ્રુતિમાં જે “આ આદિત્યમાં અંદર, જે આ આંખની અંદર પુરુષ છે” એ શબ્દોમાં આદિત્ય અને અક્ષિ (આંખ) સાતમી વિલક્ષિતમાં છે. આદિત્ય અને આંખ પુરૂષના આધારભૂત છે. પરમાત્મા નિરાધાર છે. પોતાના મહિમામાં સુપ્રતિષ્ઠિત છે. સર્વવ્યાપી છે. એવા પરમાત્માનો કોઈ આધાર હોય એ કલ્પનાતીત કહેવાય! ઉપરાંત શ્રુતિ કહે છે—સ મનવઃ! કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ? इति स्वे महिम्नि इति। લગવન! તે શામાં પ્રતિષ્ઠિત છે? તો પોતાના મહિમામાં (છાં ૭-૨૪-૧) અને આકાશઘત્ સર્વગતઃ નિત્યમ્-આકાશની પેરે સર્વવ્યાપી નિત્ય છે. ઉપરાંત સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા-સર્વવ્યાપી સૌ ભૂતોના અંતરાત્મા (શ્વે ૬-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓ પણ પરમાત્મા નિરાધાર છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

વળી આદિત્ય અને અક્ષિમાં રહેલા પુરુષના ઐશ્વર્યની મર્યાદા જોવામાં આવે છે. સ एषः ये च अमुष्मात् पराञ्चો लोकाः तेषां च इष्टे देवकामानां च (છાં. ૧-૬-૮) આ શબ્દોમાં આદિત્ય પુરુષની અને “સ एष य चैतस्मात् अर्वांचो लोकाः तेषां च इष्टे मनुष्यकामानांच (છાં ૧-૭-૬) વગેરે શબ્દોમાં અક્ષિ પુરુષની ઐશ્વર્યમર્યાદા વર્ણવી છે. અને ઐશ્વર્યમર્યાદા તો જીવાત્માની જ ઘટે. પરમાત્માનું તો નિરતિશય ઐશ્વર્ય હોય. શ્રુતિ સ્વયં પોકારે છે:-एषः सर्वेश्वरः एषः भूताधिपतिः एषः भूतपालः एष सेतुः विघरणः एषां लोकानां असंमेदाय-आ सौनेः ईश्वर, આ સૌ જૂતોનો અધિપતિ, એ જૂતોનો પાલક એ છે. એ આ લોકોના અભિગ્રહણને સાધતો વિધારક સેતુ છે. (ઘૃં ૪-૪-૨૨) આમ અક્ષલ કહે છે કે અહીં ઉપાસ્ય તરીકે કોઈ પુણ્યશાળી જીવાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે. આવો પૂર્વપક્ષ પ્રાપ્ત થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે!-ના અહીં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ ઉલ્લેખ બળવો રહ્યો કેમકે પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ ઘટી શકે એવા ધર્મોનો અહીં ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. દા. ત. અહીં તસ્ય उदिति नाम कही, તે પરમાત્માનું નામ છે એમ બતાવી, તે આ પુરુષ “सर्वग्यः पाम्मग्यः बुद्धितः” શબ્દ દ્વારા તમામ પાપથી તે પર છે એમ તેની વ્યુત્પત્તિ બતાવે છે. અહીં “उत्” શબ્દનું નિર્વચન છે. એ પરમાત્મા ઉત્ છે, એટલે કે ઉપર છે. એટલે કે અસ્પૃષ્ટ છે! કોનાથી ઉપર-કોનાથી અસ્પૃષ્ટ તો પાપથી એટલે કે પુણ્યપાપના સ્પર્શથી તે પર છે એમ કહે છે. અને એની એ જ નિરુક્તિનો અક્ષિ પુરુષમાં અતિદેશ કરે છે કે “यन्नाम तन्नाम” પાપમાત્રથી અસ્પૃશ્યતા તો પરમાત્માની જ સંભવી શકે! પ્રભુ સિવાય ત્રણ કાળમાં પાપથી અસ્પૃષ્ટ કોઈ સંભવી શકતો નથી! શ્રુતિ કહે છે:-शुद्धं अपापविद्धम् शुद्ध અને પાપથી ન વિધાયેલો- (યજું ૪૦-૮) एषः आत्मा अपहतपाप्मा આ નષ્ટપાપ આત્મા. (છાં ૮-૧) વગેરે. કદાચ કોઈ પૂર્વપક્ષ કરી શકે કે આ “अपहतपाप्मता” તો જીવાત્માને ઉદ્દેશીને પણ શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. દા. ત. यः आत्मा अपहतपाप्मा (છાં ૮-૭-૧) એ શ્રુતિ-ખોલમાં જીવાત્મા પાપથી પર છે એમ કહ્યું છે. તો તેનો જવાબ એ કે જીવાત્મા પાપસ્પર્શથી પર છે, એવું જો શ્રુતિ કહે છે તો સાથે સાથે તેને પાપનો સ્પર્શ પણ શ્રુતિએ વર્ણવ્યો છે. જેમકે:-पापकारी पापो भवति, पुण्यः पुण्येन कर्मणा पापः पापेन-पाप કરનારો પાપી થાય છે, પુણ્યથી પુણ્ય અને પાપકર્મથી પાપી થાય છે. (ઘૃં ૪-૪-૫) જીવાત્મા પાપયુક્ત થઈને પાપથી પર થઈ શકે છે. ગઈ કાલનો અજાતીલ આવતી કાલનો શુકદેવ બની શકે છે. આથી

જીવાત્માને ત્રિકાળ પાપાસ્પર્શ નથી. પરમાત્મા તો ત્રણે કાળમાં પાપથી અસ્પૃશ્ય છે. યોગશાસ્ત્ર કહે છે:-ક્રેદા-ક્રમ-વિવાકાદાયઃ અવરામૃતઃ પુરુષવિશેષઃ ઈશ્વરઃ કલેશ, કર્મો, વિપાક અને આશયોથી ન ઝાટાયેલ પુરુષવિશેષ ઇશ્વર છે. (યોગ ૧-૨૪) આથી અહીં અંતઃપુરુષ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. ઉપરાંત આંખમાં રહેલા પુરુષની “સાં ગ્વાક્રક્ સ્ત્તામ” વગેરે શબ્દોમાં ક્રક્ સામ વગેરે સાથે એકરૂપતા શ્રુતિ જતાવે છે. એ એકરૂપતા પરમેશ્વર પક્ષમાં ઘટે, જીવાત્માના પક્ષમાં નહીં. જીવાત્મા ક્રક્ સામ વગેરે સ્વરૂપે કેવી રીતે હોઈ શકે? પરમાત્મા સર્વકારણ હોઈને તે સર્વસ્વરૂપ હોઈ શકે છે. ઉપરાંત સર્વલોક અને સર્વકામનું ઈશાનપણું પણ પ્રભુપક્ષે જ ઘટે, જીવાત્માપક્ષે નહીં. જીવાત્માનું ઐશ્વર્ય સાંકુશ હોય, પરમાત્માનું તો નિરંકુશ ઐશ્વર્ય! વળી પોતાનાં મહિમામાં પ્રતિષ્ઠિત પરમાત્માને લગતું આધાર શ્રવણ એટલે કે આદિત્યે અક્ષિણિ વગેરે શબ્દો દ્વારા સમન્વતું આધાર-શ્રવણ પણ ઉપાસના માટે સંભવે છે, વળી પરમાત્માનું રૂપશ્રવણ પણ અઘટિત નથી. ઇચ્છાવશાત્ પરમાત્મા કયું રૂપ સાધકના ઉપર અનુગ્રહ કરવા ન લઈ શકે? પરમાત્મા યદ્યપિ નિરાકાર છે છતાં તેને જો લક્ષ્યને માટે સાકાર થવાની ઇચ્છા થાય તો તેને કોણ અટકાવી શકે? વિશ્વરૂપે જે પોતાની જાતને વ્યક્ત કરી શકે તેને કયો આકાર લેતાં ન આવડે? ઉપરાંત જનતાના યોગની સરજતા માટે ઋષિઓ કવચિત્ આમ આલંકારિક શૈલીનો પણ પ્રયોગ કરે છે. “હિરણ્યસ્મશુ” વગેરે રૂપે તેનું વર્ણન ઋષિઓની કાવ્યશક્તિનો આલિંગ્ય હોઈ શકે છે. આમ કવચિત્ ભાષાના અલંકાર માટે પણ રૂપશ્રવણ હોઈ શકે છે. આથી પરમાત્મા આદિત્ય અને અક્ષિણિ અંતરમાં રહેતો પુરુષ છે. અર્થાત જ આ સૂત્રમાં લગવાન સૂત્રકાર પરમાત્મા પરબ્રહ્મનું અંતર્વર્તિત્વ જતાવે છે. એવો એકે પદાર્થ નથી જેનું અંતઃસ્વરૂપ પરમાત્મા ન હોય! આ એનું અંતઃસ્થિતત્વ વ્યવહારમાં વર્તન માટે અતિ ઉપયોગી છે. જેણે પ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે, તેણે પરમાત્માનો વસ્તુમાત્રમાં અંતર્નિવાસ છે એ સ્વીકારવું પડશે. પ્રાણીમાત્રના અંતરમાં સૂક્ષ્મતમ રીતે, કોઈની પકડમાં જીલો જીલો ન આવે એ રીતે વર્તતો પરમાત્મા ઝોને માટે દૃષ્ટવ્ય છે. આ એનું ઐશ્વર્ય છે. વસ્તુમાત્રમાં બહારથી ન પકડતો પણ વસ્તુમાત્રની અંદર વર્તતો પરમાત્મા જો સમજાય તો વસ્તુમાત્ર એ તત્ત્વરત્નની મંદૂપા છે એ સમજાય અને વ્યવહારમાંની ક્લિષ્ટતા ટળે, સરજતા ઉદ્ભવે. ॥ ૨૦ ॥

ઉપલી વાતને સિદ્ધ કરવા માટે બીજો હેતુ આપતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

મેદવ્યપદેશાત્ ચ અન્યઃ ॥ ૨૧ ॥

ચ=આ ઉપરાત મેદવ્યપદેશાત્=મેદુ કથા દેવતાથી અન્ય=મુર્ચમ ઝની અદર વચનાગે ડિગ્ગમ્ય પુરૂષ, મુર્ચના અર્થે 'તા દેવતાથી લિન છે અર્થાત્ તે જ પરબ્રહ્મ છે

આદિત્ય=સૂર્યના શરીરના અભિમાની દેવતા ક્રમ્તા પગ્માત્મા લિન છે એવો સ્પષ્ટ ઉ-વેખ મ્વય શ્રુતિ જ કરે છે પરમાત્મા અતર્યામી છે, એ પગ્માત્મા યઃ આદિત્યે સિષ્ટન્ આદિત્યાદ્ અન્તર યં આદિત્યો જ વેદ વસ્ય આદિત્ય શરીર યઃ આદિત્ય અન્તર યમયતિ એવ તે જાત્મા અન્તર્યામી અમત જે આદિત્યમા ઉભો રહેલ હોઈને આદિત્યથી અદર છે, જેને આદિત્ય બાણુતો નથી જેનુ આદિત્ય શરીર છે જે આદિત્યને અદગ્થી નિયમિત કહે છે, આ તારો આત્મા અતર્યામી છે (શુભ ૩-૭-૧) આ શ્રુત્યન્તરમા મુર્ચમડવાન્તર્વર્તી હિરણ્મય પુરૂષરૂપ પગ્માત્મા સૂર્યના અભિમાની દેવતાથી લિન છે એ સ્પષ્ટ કહ્યું છે તે જ અહીં પણ બાણુવો નહે છે કેમકે બને શ્રુતિઓ અર્થ દ્રષ્ટિએ સમાન છે આથી અતર્યામી પગ્માત્મા પગ્મદ્વ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, જીવ નહીં એ સિદ્ધ છે ॥ ૨૧ ॥

આમ અત્યાર મુખીમા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ સન્વિદ્યાનદ છે જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનુ મર્વથા કાળુ છે, સૌની અદર વર્તમાન છે એ સિદ્ધ કયું હવે એ પગ્માત્માનુ સર્વવ્યાપકપણુ સૂચવતા કહે છે -

આકાશઃ તલ્લિદ્ગાત્ ॥ ૨૨ ॥

આકાશ=ઠદિઅ ઉપનિષદમા નિર્દિષ્ટ આમશ એ પરબ્રહ્મ છે એમ બાણુન મેકે તન્નિત્રાત્=તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો એધક નિગ-ચિહ્ન સપુરાય ત્યા બેનામા આવે છે

છાન્દોગ્ય ઉપનિષદમા વાક્ય છે -અસ્ય લોકસ્ય કા ગતિ ? ઈતિ । આકાશ ઇતિ હોવાચ । સર્વાણિ હ યા ઇમાનિ ભૂતાનિ આકાશાદેવ સમુત્પદ્યન્તે આકાશ પ્રત્યસ્ત યન્તિ । આકાશો હિ એવ વ્યય, ડ્યાયાન્ આકાશ. પરાયણમ્ । આ લોગની ગી ગતિ છે ? તો આકાશ એની ગતિ છે એમ તેણે કહ્યું કેમકે નિશ્ચય સમસ્ત બુતો આકાશમાથી જ જન્મે છે, અને આકાશમા જ અસ્ત પામે છે આકાશ જ આ બધાથી મોટું છે, આકાશ જ પરાયણ છે (છાન્દ ૧-૬-૧) તો અહીં આકાશ શબ્દનો શો અર્થ સમજવો ? સૂતાકાશ કે પગ્મદ્વ પગ્માત્મા ? સશય શાને ? અશયનુ અહીં ખીજ છે આકાશ શબ્દ બન્ને અર્થમા વપરાતો બેવામા આવે છે આમ બન્ને અર્થમા પ્રયોગ થતો હોઈને અહીં આ કાશ શબ્દથી પરમાત્માનુ

અહુષ્ય કરવું કે પંચમહાભૂતમાંના આકાશને સમન્વયું? તસ્માદ્ વા
 પતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ-તે આ આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ
 જન્મ્યું છે. (તૈં ૨-૧) આ ઠેકાણે આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો વાચક છે.
 ઉપરાંત યદેષઃ આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્-જો આ આકાશ આનન્દરૂપ
 ન હોત (તૈં ૨-૭) આકાશો વૈ નામ નામરૂપયોઃ નિર્વહિતા તે યદન્તરા
 તદ્ વ્રજ્જ । આકાશ છે નહીં નામરૂપનું નિર્વહન કરનાર-તે જો જેમાં છે તે
 બ્રહ્મ છે. (છાં ૮-૧૪-૧) અહીં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના અર્થમાં આકાશ શબ્દનો
 પ્રયોગ છે. આથી સંશય ઉચિત છે. તો પછી અહીં શો અર્થ લેવો?
 “ભૂતાકાશ” લેવો એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એમ સિદ્ધાન્ત
 પક્ષનો નિર્ણય છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે: અહીં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો જ
 વાચક છે. કેમકે જે શબ્દ જે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે શબ્દ ઉચ્ચારાતાં
 તે જ અર્થ પહેલાં બુદ્ધિમાં આવે છે. “ગાંધીજી” શબ્દ બોલતાંવેંત
 આપણને મહાત્મા ગાંધીજીની જ પ્રતીતિ પ્રથમ ઉદ્ભવે! કરિયાણાંનો
 વેપારી તો પાછળનો અર્થ સમજાય! આકાશશબ્દના ઉચ્ચારમાત્રે
 પહેલાં તો ભૂતાકાશની જ પ્રતીતિ થાય! અને એ જ મુખ્ય અર્થ સંભવે!
 અને મુખ્ય અર્થનું અહુષ્ય ન્યાં શક્ય ત્યાં અમુખ્ય અર્થ ન લેવો ઘટે!
 એક શબ્દનો એક જ મુખ્ય અર્થ હોય! જો આ નિયમ ન સ્વીકારીએ તો
 એક શબ્દના અનેકાર્થનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય! અને મુખ્યાર્થ સંભવતો
 હોય પછી અમુખ્યાર્થ લેવો એ લાવાણસીને સંમત ન હોય! ઉપરાંત
 સિદ્ધાન્તી એમ પણ કહી શકે એમ નથી, કે અહીં આકાશનો અર્થ
 ભૂતાકાશ લઇએ તો આકાશઃ હિ ઈમ્યઃ સર્વેભ્યો જ્યાયાન્ આકાશઃ
 પરાયણમ્-આકાશ જ આ બધાથી મોટું છે. આકાશ પરાયણ છે. વગેરે
 વાક્યશેષ કેવી રીતે સમજાવી શકાય? ભૂતાકાશનું વાયુ વગેરેની અપેક્ષાએ
 “જયાયસ્ત્વ” અને “પરાયણત્વ” સંભવી શકે. કેમકે કાર્ય કરતાં
 કારણનું “ન્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણત્વ” હોય છે જ! એમાં અયોગ્ય
 જેવું કશું નથી. આથી આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશનો જ વાચક લેવો ઘટે.

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે-આકાશઃ તલ્લિટ્તાત્ ।
 અહીં આકાશ શબ્દ ભૂતાકાશના નહીં પણ પરમાત્માનો જ વાચક છે.
 કારણ કે વાક્યશેષમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં જ સૂચક ચિન્હોનો અહીં ઉલ્લેખ
 જોવામાં આવે છે. આકાશ અહીં સર્વ ભૂતોની ઉત્પત્તિ કારણ તરીકે
 વર્ણવાયું છે. અને એ બ્રહ્મનું લિંગ છે, ભૂતાકાશનું નહીં. ભૂતાકાશ વાયુ
 વગેરેને ક્રમે ભલે ઈતર ભૂતાનું કારણ થતું. પણ પોતાની ઉત્પત્તિનું તો
 પોતે કારણ ન હોઈ શકે! આથી સર્વ શબ્દ પીડાઈ જાય! બ્રહ્મ તો સર્વ

ભૂતોની ઉત્પત્તિ વગેરેનું કારણ છે એ સર્વતંત્રમિદાન્ત છે. યતો પા
માનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ યત્ પ્રવન્તિ અમિ સંવિદન્તિ
તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ=જેમાંથી વિશ્વરૂપ આ ભૂતો જન્મે છે જેના
પહે જન્મેલાં છુવે છે, જતાં એવાં જેમાં પ્રવેશે છે તેને બાણ-તે બ્રહ્મ
કે. (તૈં ૩-૧) એવો તો શ્રુતિ બોલ છે. આકાશ પ્રત્યક્તં વન્તિ અર્હી
બ્રહ્મલિંગ રૂપ છે. કેમકે ભૂતોનો લય, મિવાય કે પરબ્રહ્મ બીજે ક્યાંયે
ભલી જ ન શકે! ઉપરાંત “ન્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણત્વ” પણ
બ્રહ્મનાં જ લિંગ છે. નિરપેક્ષ “ન્યાયસ્ત્વ” અને “પરાયણત્વ” સિવાય કે
પરમાત્મા બીજે ક્યાંયે ધરી શકતાં નથી. અને અર્હી તે જન્ને નિરપેક્ષ
ધરીકે અપેક્ષિત છે. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે:-જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ જ્યાયાન્
વન્તરિક્ષાન્ જ્યાંપાન્ દિવ્યઃ જ્યાંપાન્ અમ્યઃ લોકેભ્યઃ મોટો છે પૃથ્વીથી,
મોટો છે અન્તરિક્ષથી, મોટો છે સૌથી, મોટો છે આ લોકોથી (છાં ૩-૧૪-૩)
આ શબ્દોમાં ન્યાયસ્ત્વ ઉલ્લેખ છે. ઉપરાંત વિજ્ઞાનં માનન્દ બ્રહ્મ રાતૈઃ
પાતુઃ પરાવણમ્-વિજ્ઞાન આનન્દ સ્વરૂપ છે બ્રહ્મ, હાન દેનાર માટે પરાયણ
કે. (ઘૃં ૩-૬-૨૮) આ શબ્દોમાં પરાયણત્વ બતાવ્યું છે અને તે
ઉપરાંત ‘અન્તઘત્ કિલ્લ તે જાલાવત્ય સામ (છાં. ૧ ૮-૮) આમ
‘અન્તવત્ત્વ’ રૂપી દોષને લઇને શાલાવત્યના પક્ષની નિંદા કરી, કંઈકે
અનન્તનો ખ્યાલ આપવાને ઉત્મુક એવા મહાત્મા વૈવલ્લિ અર્હી “આકાશ”
દ્વારા આનન્ત્યનો ખ્યાલ આપી રહ્યા છે. અને ઉપમંહાર કરતાં કહે છે.-
ન યયઃ પરોઘરીયાન્ ઉદ્ગીથઃ સ યયઃ મનન્તઃ તે આ ઉદ્ગીથ પરોઘરીય
કે-એ અનન્ત છે. (છાં ૧-૬-૨) “પરોઘરીયાન્” શબ્દમાં “પર”
શબ્દ દેશ દૃષ્ટિએ અનન્તતાનો “ઘરીય” શબ્દ ગુણ દૃષ્ટિએ ઉત્કૃષ્ટતાનો
અને “મનન્ત” શબ્દ કાળ અને વસ્તુ દૃષ્ટિએ અનન્તતાનો સૂચક છે.

વળી ભૂતાકાશ બુદ્ધિ ઉપર પ્રથમ ચઢે છે માટે આકાશ શબ્દનો
અર્થ ભૂતાકાશ લેવો એ બરાબર નથી. પહેલો બુદ્ધચારૂદ્ધ યતો હોવા છતાં
આકાશ શેષમાં પરબ્રહ્મના ધર્મોનો ઉલ્લેખ હોઈને ભૂતાકાશમાં એ શબ્દ
ધરી ન શકે. આકાશ શબ્દ, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં પણ શ્રુતિમાં
બનેક ઠેકાણે જોવામાં આવે છે. દા. ત. આકાશો વૈ માય નામરૂપયોઃ
નૈર્વહિતા-આકાશ છે નિશ્ચય નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર (છાં ૮-૧૪-૧)
તિ ઉપરાંત, આકાશના પચાંચવાચક શબ્દોનો પણ, બ્રહ્મના અર્થમાં
યોગ જોવામાં આવે છે. જેમકે ક્રચોઽશ્વરે પરમે વ્યોમન્ (ઋગ્વેદ.
-૧૬૪-૩૯) સા યય માર્ગવી વારુણી વિદ્યા પરમે વ્યોમન્ પ્રતિષ્ઠિતા
તૈ. ૩-૬) ઈં કં બ્રહ્મ યં બ્રહ્મ (છાં. ૪-૧૦-૫) રૂં પુરાણમ્-
ન્યાયો અક્ષરરૂપી પરમાકાશમાં, તે આ ભાર્ગવી વારુણી વિદ્યા છે તે

પરમાકાશમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. ઊં પ્રહ્લ છે, આકાશ પ્રહ્લ છે. આકાશ છે પુરોણ પગેરે. આથી વાક્યચેષના બળે અહીં, પ્રહ્લનાં સિંગો જોવામાં આવતાં હોઈને, આકાશ શબ્દ પ્રહ્લનો વાચક છે, ભૂતાકાશનો નહીં એ સિદ્ધાંત થાય છે. ૧૨૨૧

‘પરમાત્માનું’ વ્યાપકત્વ બતાવ્યું. સાથે સાથે જોઈ રીતે ઉદ્ગીથ વિદ્યામાં આવતો “પ્રાણ” શબ્દ પરપ્રહ્લ પરમાત્માનો વાચક છે એટલે કે જીવનશશિરૂપ છે એમ સમાનન્યાયે સિદ્ધ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર હો છે:-

અતઃ એવ પ્રાણઃ ॥ ૨૩ ॥

અતઃ એવ=આથી જ-ઉપસાર સૂત્રમાં જે ન્યાય સીદ્ધાંતો એ ન્યાયે જ પ્રાણ=પ્રાણ શબ્દ પણ પરપ્રહ્લ પરમાત્માનો વાચક છે. જ્યાંત્યાં કે વાયુવિકારનો વાચક નથી:-

પ્રસ્તોતઃ ! યા દેવતા પ્રસ્તાવે મન્વાયત્તા-હે પ્રસ્તોતા ! કઈ દેવતા છે જે પ્રસ્તાવને સ્વાધીન છે, આમ ઉદ્ગીથ પ્રકરણમાં શરૂઆત કરી શ્રુતિ હો છે:-કતમા સા દેવતા इति । પ્રાણઃ इति હોવાચ, સર્વાણિ હ વા હમાનિ ભૂતાનિ પ્રાણમેષ અમિસંવિદાન્તિ, પ્રાણમશ્યુજિહતે, સા एवा દેવતા પ્રસ્તાવમન્વાયત્તા-કઈ છે તે દેવતા ? તો પ્રાણ છે તે દેવતા-એમ તેણે કહ્યું, કેમકે આ સમસ્ત ભૂતો પ્રાણમાં જ પ્રવેશે છે-પ્રાણમાંથી જ એમરે કુટ્ટી નીકળે છે. તે આ દેવતા પ્રસ્તાવને સ્વાધીન છે. (છાંં ૧-૧૧-૪-૫) આ પ્રકરણમાં સંશય નિર્ણય, પૂર્વ સૂત્રની માફક જ બાણવો રહે છે. પ્રાણ શબ્દ પ્રહ્લ અને વાયુવિશેષ એ બન્ને અર્થમાં જોવામાં આવે છે. પ્રાણવન્ધન हि सोम्य ! મનઃ હે સોમ્ય ! પ્રાણરૂપી બંધનવાળું છે મન. (છાંં ૧-૮-૨) પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્-પ્રાણનો પ્રાણ (યુ ૪-૪-૧૮) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પ્રાણ શબ્દ પ્રહ્લનો ઘોતક છે. “પ્રાણં મે પાહિ” મારા પ્રાણને રક્ષ, ઇત્યાદિ લૌકિક વાક્યોમાં અને ન વૈ સં ચત્તુર્જહાતિ ન પ્રાણો જરસઃ પુરો । પુરં વો પ્રહ્લણો વેદ યસ્યાઃ પુરુષ ઉચ્યતે (અથર્વ ૧૦-૧-૨-૩) પ્રાણ વા एते પ્રસ્ફંદંતે ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते, પ્રહ્લચર્યમેવ તત્ વદ્ શત્રૌ રત્યા સંયુજ્યન્તે (મં ૧-૧૩) एतस्मात् जायते प्राणः मনः सर्वेन्द्रियाणि च (મું ૨-૧-૩) અન્નમયં हि सोम्य ! મનઃ, આપોમયઃ પ્રાણઃ, તેને ઘડપણ પહેલાં નિશ્ચય આંખ કે પ્રાણ હોડતા નથી. જે આ પ્રહ્લના પુરને બાણ છે-જેને લઈને એ પુરુષ કહેવાય છે. પ્રાણને તે અરપાવે છે, જે દિવસે રતિકીડામાં જોડાય છે એમાંથી જ-જે છે પ્રાણ મન અને સમસ્ત

ઇન્દ્રિયો; નિશ્ચય અત્તમય છે તે મોખ્ય ! મન, આપેભય છે પ્રાણ દશેમે પુનરે પ્રાણાઃ કામ્યા વફાદગ. (પૃષ્ઠ ૩-૧-૪) તમુદ્યામન્તે પ્રાણાઃ અનુતામતિ, પ્રાણ અનુતામન્તે મયે પ્રાણાઃ અનુદ્યામન્તિ પુરુષમાં આમ છે પ્રાણ-મન અગીઆ-મો પ્રાણ છે પ્રાણ ઉત્કમળ કહે છે. ઉત્કમળ મના પ્રાણની પાછળ પ્રાણો-ઇન્દ્રિયો ઉત્કમળ કહે છે વગેરે શાસ્ત્રીય વાક્યોમા પ્રાણશબ્દ વાયુ વિકાસના કે એવા ન બીજા અર્થમા વપરાયેલો છે આથી અહીં પ્રાણ શબ્દ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમા જ લેવો ઘટે

મૂર્તપદ્મ

કદાચ મિદ્ધાની એમ કહે કે અહીં ભૂતોનુ સવેશન અને ઉદ્દગમન પરમેશ્વરીય કર્મ છે અને આથી અહીં પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક નથી તો તે યોગ્ય નથી એ વિંગ-ભૂતોનુ સવેશન અને ઉદ્દગમનકી પરમેશ્વરીય વિંગ, મુખ્યપ્રાણના પશ્ચે જાણ ઘટી શકે એમ છે શનપથ પ્રાણનુ અથનું વચન છે કે વદા યં પુરુષ. અપિતિ પ્રાણં તદ્દિ વાગવ્યેતિ, પ્રાણ ચક્ષુ. વદા પ્રયુચ્યતે પ્રાણાદેવાધિ પુન જાયતે-અર્થાત્ નિશ્ચય પુરુષ ઠી છે ત્યારે તેની વાળી પ્રાણમા લીન થાય છે અથુ પ્રાણમા લીન થાય છે.

ત્યારે જાગે છે ત્યારે પુન પ્રાણમાથી ન પ્રકટે છે (શત્ ૧૦-૩-૩-૬) ઉપગત અથ જ નહીં આપે !! પ્રત્યક્ષ અનુભવ પણ આમ જ કહે છે નિદ્રાકાળે પ્રાણ જાગતો રહે છે ઇન્દ્રિયવૃત્તિઓ હ્રુમ થાય છે, અને પ્રતોધકાળે પાડી પ્રકટે છે ઉપગત ભૂતોના સવેશન અને ઉદ્દગમનો સૂચક વાક્યરોપ પણ મુખ્યપ્રાણના પશ્ચે ઘટી શકે છે કેમકે ઇન્દ્રિયો એ ભૂતોનો માર છે તે ઇન્દ્રિયો જો લીન થતી હોય અને પુન જાગૃત થતી હોય તો ભૂતોનો જ એ સવેશ-ઉદ્દગમ કહેવાય !

ઉપગત અહીં ઉદ્દગીય અને પ્રતિકાન્ના દેવતા તરીકે આદિત્ય અને અન્ન, પ્રન્નાવના દેવતાકરૂપ પ્રાણના નિર્દેશ બાદ જતાવવામા આવ્યા છે, અને તે બેનુ પ્રક્ષત્વ જો ન હોત તો તેના જેવુ જ પ્રાણનુ પણ હોઈને પ્રાણનુ પ્રક્ષપાતુ ન હોઈ શકે આથી પ્રાણ શબ્દ અહીં પ્રક્ષનો નહીં પણ મુખ્ય પ્રાણનો જ વાચક છે આમ પ્રામ થતા સૂત્રકાર કહે છે કે-અતઃ एव प्राणाः ।

અર્થાત્ આથી જ “પ્રાણ” શબ્દ પણ પ્રક્ષનો જ વાચક છે મુખ્ય પ્રાણનો નહીં “આથી જ” એટલે શાથી ? તો પૂર્વ સૂત્રમા આપેલા તદ્દિગ્માત્ એ કારણે એમ જાણવું. અહીં પ્રાણ શબ્દ દ્વારા પ્રક્ષનુ જ વિંગ જોવામા આવે છે અહીં તમામ પ્રાણીઓની ઉત્પત્તિ વગેરે પ્રાણને

નિમિત્તો બતાવી છે. અને આથી તમામ ભૂતોનું પ્રાકટ્ય વગેરે પ્રજ્ઞને જ અહીં સમર્પે છે. જગતકારણુ પ્રજ્ઞ છે, મુખ્ય પ્રાણુ નથી. “મુખ્ય પ્રાણુ” એ અર્થ સ્વીકારીએ તો પણ ભૂતોનું સંવેશન કે ઉદ્ગમન અહીં વિરૂદ્ધ નથી. કેમકે નિદ્રા અને જાગૃત અવસ્થામાં એવું પ્રત્યક્ષ દર્શન છે. તો એ કહેવું પણ બરાબર નથી. ઉદ્ય કે જાગૃતિમાં લય કે ઉદ્ગમ કેવળ ધન્દ્રિયોનો જ જોવામાં આવે છે—તમામ ભૂતોના નહીં. અહીં તો તમામ ભૂતોનો લયોદ્ભવ બતાવવામાં આવ્યો છે. ઉપરાંત યદા સુતઃ સ્વપ્નં ન ક્લંચન પદયતિ મથ મસ્મિન્ પ્રાણે એવં એકઘા મંવતિ, તદા પૂનં ઘાક્ સર્વઃ નામમિઃ સહ મપ્યેતિ—આદે સૂતેલો કોઈ સ્વપ્ન જોતો નથી ત્યારે આ પ્રાણમાં જ સૌ એકરૂપ થાય છે, ત્યારે એમાં વાણી તમામ નામો સાથે લીન થાય છે. (ક્રૌં ૩-૩) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પણ પ્રાણશબ્દ પ્રજ્ઞનો જ વાચક છે. કેમકે અહીં પણ લિંગ તો પ્રજ્ઞનું જ છે. ઉપરાંત અહીં અન્ન આદિત્ય વગેરેના સંનિધાનને લઈને પ્રાણનું પ્રજ્ઞપણું નથી એમ જો કહેતા હોય તો તે બરાબર નથી. કેમકે વાક્યશેષ જો પ્રાણ પ્રજ્ઞ છે એમ પ્રતિપાદિત કરતું હોય તો સંનિધાન નિર્બળ છે. લિંગ સળગ છે. પૂર્વ મીમાંસા જ આ નિર્ણય આપે છે. લગવાન જેમિની કહે છે:— શ્રુતિ, લિંગ, વાક્ય, પ્રકરણ, સ્થાન સમાપ્ત્યાનાં સમવાયે પારદૌર્યલ્યં ઘર્ષવિપ્રકર્ષાત્ (મીમાં ૩-૩-૧૪) આથી અહીં લિંગ પ્રબળ હોઈને સંનિધાન અથવા સ્થાન નિર્બળ છે. પ્રસિદ્ધિબળે પણ પ્રાણ શબ્દ પ્રજ્ઞવાચક છે. જેમ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં પ્રાણ શબ્દ રૂઢ છે તેમ પરપ્રજ્ઞના અર્થમાં પણ તે રૂઢ છે જ. જેમકે પ્રાણાય નમો વસ્ત્ય સર્વમિદં ઘટે (અથર્વ ૧૧-૨) પ્રાણે યજતિ નિઃસૃતં (કઠો ૬-૨) પ્રાણો હિ યયઃ વા સર્વમૃતં: વિમાતિ (મું ૩-૧-૩) પ્રાણવન્ધનં હિ સોમ્ય મનઃ । જેના વશમાં આ બધું છે તે પ્રાણને નમન. પ્રાણ કંપતાં જે નીસર્થું છે પ્રાણ છે એ, જે સૌ પ્રાણીઓ દ્વારા અમકે છે હે સૌમ્ય ! મન પ્રાણગન્ધન છે. ઉપરાંત પ્રાણ શબ્દના પર્યાયો પણ પ્રજ્ઞવાચક તરીકે જોવામાં આવે છે. તય્-દત્ત તત્ સત્ત્વં ળગિરઃ—હે પ્રાણ ! તારું નિઘ્રય તે સત્ય છે. (ક્રૌં ૧-૧-૨) અહીં “અગિર” શબ્દ પ્રાણવાચક છે. ય આત્મદા ષટ્કદા (ક્રૌં ૮-૭-૩-૨) આત્મદા=પ્રાણ સમવર્તતાસુઃ એકઃ (ક્રૌં ૮-૭-૪-૭) મતુ=પ્રાણ. આથી અહીં “પ્રાણ” શબ્દ પ્રજ્ઞનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. ॥૨૩॥

પરપ્રજ્ઞ પરમાત્મા વ્યાપક છે. હવનશ્વસિ છે એ સિદ્ધ થયું. હવે તે પરમાત્મા સ્વયંજ્યોતિ છે એ સિદ્ધ કરનાં સૂત્રકાર બળે છે. કે—

જ્યોતિઃ ચરણામિધાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

ચરણામિધાનાત્=અર્થ એમી પાદ, તે અર્થનુ કથન હોવાને વર્તને જ્યોતિઃ =
ખદિય ઉપનિષદમા જેનુ શ્રવણ છે એ જ્યોતિઃ પ્રત્યક્ષ છે એમ મળવુ મેં ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા કહે છે -યદ્ મત પરો દિવ જ્યોતિઃ દીપ્યતે,
પ્રિચ્યત. પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ પૃષ્ઠેષુ અનુત્તમેષુ ઉત્તમેષુ તોષેષુ હૃદં વાય તદ્
યદ્ હૃદં અસ્મિન્ મન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ એ આ દીપ્તી પર જ્યોતિઃ દીપ્ત છે-
સ્થિતી પીઠ ઉપ-ઔની પીઠ ઉપ-ઉત્તમ અને કનિષ્ઠ લોકમા-તે આ છે
જે આ પુરુષમા જ્યોતિઃ છે (છાં ૩-૧૩-૭) આ વાક્ય મગધઅન્ત છે
અહીં વપગયેવ "જ્યોતિઃ" શબ્દનો અર્થ શો? એ જ્યોતિઃશબ્દ પ્રદાનો
વાચક છે કે સૂર્યાદિ જ્યોતિનો વાચક છે? બન્ને અર્થમા એ શબ્દ
વપગતો જોવામા આવે છે સૂર્યાદિ જ્યોતિવિશેષના અર્થમા જોઈએ તો
યાશવલ્ક્ય ! કિં જ્યોતિઃ જય પુરુષ? આદિત્યજ્યોતિઃ સમ્રાટ્ હિતિ
હોવાય આદિત્યેનૈવ જય જ્યોતિષા આસ્તે-યાજ્ઞવલ્ક્ય ! કઈ જ્યોતિવાળો
છે આ પુરુષ? -સમ્રાટ્ ! આદિત્ય જ્યોતિઃ છે આ પુરુષ આદિત્યની
જ્યોતિથી જ જ્યોતિવાળો હોય છે (ષ્ટં ૪-૩-૨) ત્વ ઘાયુ. જ્યોતિઃ આપ
-આકાશ-વાયુ-જ્યોતિ-પાણી (મું ૨-૧-૧) વગેરે શ્રુતિઓ જોવામા આવે
છે ઉપરાત પ્રદાના અર્થમા આ શબ્દનો પ્રયોગ ધ્રુવ જ્યોતિઃ નિહિત
દૃષ્ટેક (જ્ઞં ૪-૫-૧૧-૫) વપ સમ્રસાદ અસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય,
પર જ્યોતિઃ ઉપસપદ્ય સ્વેનરૂપણ અભિનિપ્યસતે-આખમા એક ધ્રુવ જ્યોતિઃ
નિહિત છે આ મ પ્રમાદ (સુધુસિનો છવાતમા) આ શરીરમાથી ઠીક ઠીક
ઉઠીને પરમ જ્યોતિને પામીને, સ્વરૂપે ચોખેથી પ્રકટે છે (છાં ૮-૧૨-૩)
વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમા જોવા મળે છે આથી એ અંગે સશય થાય તો તે
ચોખ્ય છે પૂર્વપક્ષીને મન જ્યોતિઃ શબ્દ ભૌતિક જ્યોતિનો વાચક છે
સિદ્ધાન્તીને મન એ પ્રદાનો વાચક છે

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે અહીં જ્યોતિઃ શબ્દ સૂર્યાદિ જ્યોતિનો વાચક જ
હોઈ શકે કારણ કે અહીં વિગ છે સૂર્યાદિ જ્યોતિનુ દીપ્યતે એ ક્રિયાપદ
અહીં છે દીપ્તિ એટલે જ્વલન અને જ્વલનરૂપી ધર્મ તો સૂર્યાદિ આકાશ
વિશેષવાળા પદાર્થોનો જ હોય, પ્રદાનો એ ધર્મ ન હોઈ શકે પ્રદારૂપ
વગેરે વિનાનુ છે અને આથી રૂપ વગેરે વિનાનુ પ્રદા "દીપ્યતે" ન ઠહેવાય

ઉપગત અહીં મર્યાદાનુ શ્રવણ જોવામા આવે છે આ જ્યોતિની "દ્યો"
એ મર્યાદા આકવામા આવી છે અને મર્યાદા અગર તો સીમા પગિચ્છિન્નની
હોય અને પ્રદા તો સર્વગત છે એવુ હોઈને પરિચ્છિન્ન હોઈ ન શકે

વળી જેમ મર્યાદા તેમ આ જ્યોતિનો આધાર, પણ અહીં વર્ણવ્યો છે. વિશ્વતઃ પૃષ્ઠેષુ સર્વતઃ પૃષ્ઠેષુ અનુત્તમેષુ ઉત્તમેષુ લોકેષુ-વિશ્વની પીઠે-સૌની પીઠે-ઉત્તમ અધમ સૌ લોકોમાં (છાંં ૩-૧૩-૭) આ પંક્તિમાં મપ્તમી વિલક્ષિત આધારવાચક છે. અને સર્વાધાર બ્રહ્મ બીજે નિરાધાર છે.

આ ઉપરાંત આ જ્યોતિને અહીં “કૌક્ષેય” જ્યોતિથી અભિન્ન વર્ણવી છે. ઘૌથી પર જ્યોતિનો કૌક્ષેય જ્યોતિથી અલેદ બેતાવ્યો છે. હંદં ચાવ તદ્ યદિદં અસ્મિન્ અન્તઃ પુરુષે જ્યોતિઃ આ છે તે જે આ પુરુષમાં અંદર જ્યોતિ છે. (છાંં ૩-૧૩-૭) (કૌક્ષેય=કુંખ-ઉદર-જ્યોતિ) જઠરાનલકૃપ કૌક્ષેય જ્યોતિનું વર્ણન છે-તસ્ય યપા હૃદિઃ । ૭ । યત્ર યત્ અસ્મિન્ શરીરે સંસ્પર્શેન ઉગ્નિમાનં વિજ્ઞાનાતિ । તસ્ય યતા શ્રુતિઃ યત્ર યત્ કર્ણો અપિગૃહ્ય નિનદમિથ નદધુરિથ • અગ્નેઃ જ્વલતઃ ઉપજ્ઞાનોતિ=તેની આ દૃષ્ટિ છે. જ્યારે એ આ શરીરમાં સ્પર્શ દ્વારા ઉજ્જ્ઞાતાને જાણે છે તેની આ શ્રુતિ છે-જ્યારે એ જાને કાનો ઢાંકી દે છે ત્યારે જલતા અગ્નિનો જાણે નિનાદ-જાણે અવાજ સંભળાતો હોય છે. (છાંં ૧૩-૭-૮) આ શ્રુતિ વાક્ય ઉપરથી કૌક્ષેય જ્યોતિ એટલે શરીરમાં-ઉદરમાં હોનાર તેજ એ અહીં સમજાય છે. અને સંસ્પર્શથી ગરમીનું જ્ઞાન, કાન ઢાકતાં કાન દ્વારા ઘોષનું શ્રવણ એ ઉદરના તેજ સિવાય ખીજે કયાંયે સમજી શકાય નહીં ! જે તે કૌક્ષેય તેજ બ્રહ્મ ન હોય તો તેનાથી અભિન્ન એવું ઘૌથી પર જે તેજ-જે જ્યોતિ તેનું પણ બ્રહ્મપણું સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે.

ઉપરાંત ક્ષણદૃષ્ટિએ જોતાં પણ અહીં જ્યોતિ શબ્દ, બ્રહ્મનો નહીં પણ ભૌતિક તેજનો જ વાચક સમજાય છે. આ જ્યોતિની ઉપાસનાનું ક્ષણ અક્ય છે. ચક્ષુષ્યઃ ધૃતો ભવતિ ય યં વેદ-આટલું અસ્પૃક્ષ્ય અહીં શ્રુતિ ગતાવે છે. બ્રહ્મોપાસનાનું તો અનન્ત ક્ષણ છે. અને આથી ક્ષણદૃષ્ટિએ પણ અહીંનો જ્યોતિ શબ્દ આદિત્ય વગેરે જ્યોતિનો જ વાચક છે. આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષ પૂરો થાય છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ ઘરાણર નથી જ્યોતિ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો જ વાચક છે. ચરણામિઘાનાત્ જોવો એમાં હેતુ છે. આ પ્રકરણમાં મર્વ પ્રથમ, બ્રહ્મ ચાર ચરણોવાળું છે એમ કહ્યું છે. પાદોસ્ય સર્વાણિ ભૂતાનિ ત્રિપાદ્ અસ્ય અમૃતં દિવિ-સમસ્ત ભૂતો એનું એક ચરણ છે. એના અમૃત ત્રણ ચરણો સ્વર્ગમાં છે. (છાંં ૩-૧૨-૬) ઉપલા મંત્રમાં મર્વભૂતરૂપી, બ્રહ્મનો એક પાદ છે એમ કહી ગાદીના ત્રણ પાદો અમૃત સ્વરૂપે વર્ણવ્યા છે.

અને એ અમૃતના ત્રણ પાદો જ અર્હું જ્યોતિ ગમ્ધથી ઘોતિત છે ત્રિપાદ પ્રદ્ધ અને જ્યોતિ એ જાન્નેનો ઘા મળધ એક મરણો છે અને મળધ ને એક છે તો મળધીઓ પણ એક જ હોય !

ઉપનત અર્હું પ્રકળ પ્રદાનુ છે અર્હુંના આ જ્યોતિ વાક્યમાનુ પ્રવૃત પ્રદ્ધ, તેની પછી આનતી શાકિય વિદ્યામા પણ અનુવર્તિત છે અને એ બેની વચ્ચે જ્યોતિ શબ્દ મપડાયેવ છે શાસ્ત્રીય પશ્ચિમપામા કહીએ તો જ્યોતિ શબ્દ મદગપતિત છે અને આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનાચક જ માનવો ગ્રહે છે ને એમ ન માનીએ તો “પ્રકૃતહાન” અને “અપ્રકૃતપ્રક્રિયા” નામનો દોષ આવે અને જને ત્યા મુધી એ ટાગવો જ નેધએ

ઉપનત દીપ્યતે ડિયાપદને આગળ ધરે તોપણ કશે અર્થ મરવાનો નથી દીપન એટલે જ્વનન, અને પ્રદ્ધ, ચૈતન્ય સ્વરૂપ હોઈને તેનું દીપન પ્રગટન મુગોચ જ છે મુખ્ય પ્રકાગ જ ચિત્તનો છે એ ચિત્તના પ્રકાશે પ્રાશાળો બને છે સૂચાં જ્યોતિઓના પણ સમુદાય ! આથી મુખ્યત જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનો જ વાચક છે શ્રુતિના પ્રમાણ ટાકી શાય કે-એન સર્વસ્તપતિ તેજસા દદ (તં વ્રા ૩-૧૨-૧-૭) તમેવ નાન્તમનુભાતિ સ્વ તસ્ય માસા સર્વમિદ વિભાતિ (કઠ. ૨-૧-૧૫) તત્ શુભ્ર જ્યોતિવા જ્યોતિ (મુ. ૨-૨-૧) વપ ડ વપ મામની વપ હિ સવપુ લોકેષુ ભાતિ (ઘા ૪-૧૫-૪) તત્ દેવા જ્યોતિવા જ્યોતિ (ચુ ૪-૪-૧૬) જે તેજથી મળગેવો સૂર્ય તપે છે તેની અમમ્ની પાછળ પાછળ તેની અમકથી આ બધું અમદે છે જે જ્યોતિઓની પણ શુભ્રજ્યોતિ છે એ જ છે ભામની એ જ નિશ્ચય સૌ લોડોમા અમકે છે દેવો તે જ્યોતિની જ્યોતિ છે આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રાકૃત તેજનો વાચક નથી, પણ પરપ્રદ્ધનો જ વાચ છે

મર્યાદાનુ શ્રવણ છે માટે જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્ધનાચક નથી એમ ગ્રહેણુ પણ યોગ્ય નથી બ્યાપક પરમાત્માને માટે તેણુ કથન અનુચિત નથી, તે સૌની જેમ અદર તેમ બહાર પણ છે સ વ્રાહ્માભ્યન્તરો હ્રજ (મુ ૨-૧ ૨) તદન્તરસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહત (ચુ ૪૦-૫) વકસ્તથા સર્વભૂતાતરાત્મા રૂપ રૂપ પ્રતિરૂપો વદિષ્ઠ (કઠ ૫-૧) તે અજ બાહ્ય અને અતર છે તે નિશ્ચય છે આ સૌની અદર અને તે જ નિશ્ચય છે આ બધાની બહાર તે જ પ્રમાણે એક છે સૌ ભૂતોનો અતરાત્મા રૂપે રૂપે એ પ્રતિરૂપ છે, અને રૂપ વિનાનો છે વગેરે શ્રુતિ વાકયો આ અર્થના દર્શક છે

તો જે અદર બહાર નિરન્તર સર્વત્ર છે તે સૌની અદર રહેનારા “દ્યૌ” થી પર છે, એવો ઉપદેશ હોય તો તે યોગ્ય છે આજ રીતે આધાર શ્રવણમા પણ મમજવું ઘટે છે સર્વત્ર પરમાત્માને સર્વત્ર રહેનાર કહેનાર શ્રુતિ ખોટી નથી વળી કૌલેય જ્યોતિ સાથે આ જ્યોતિનું અભેદ કથન પણ જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મનાયક છે એમ જ બતાવે છે, કેમકે કૌલેય જ્યોતિને પણ બ્રહ્મ તરીકે જ વર્ણવવામા આવી છે. ઋગ્વેદ કહે છે -

इदं ज्योतिः हृदये आहितं यत् आ ज्योति ने हृदयमा आहित છે (ઋગ્ ૪-૫-૧૧-૭) હૃદયે આહિતં જ્યોતિઃ અને કૌલેય જ્યોતિઃ એક જ છે આથી જ્યોતિ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ્યોતિ કહેવો અનુચિત નથી ઉપાસકો માટે બ્રહ્મોપાસના કરવા ત્રણ સ્થાનો શ્રુતિ બતાવે છે મૂર્ચમ ડળ, ચક્ષુ અને હૃદય અને મ્યાનભેદ સ્થાનીનો ભેદ ઘટ જતો નથી ઉપગત કૌલેય જ્યોતિના લિંગો બ્રહ્મપક્ષે પણ સભવે છે ગગ્મ સ્પર્શ કે જ્ઞાનમા મલગાતો પ્રાણુઘોષ પણ પરમાત્માની સત્તા વિના સભવતા નથી !

બ્રહ્મ સૌના પ્રાણુનું કારણ હોઈ ને પ્રાણુ સ્વરૂપ છે યસ્માત્ પ્રાણન્તિ ભુવન્નાનિ સર્વા-જેનાથી સૌ લોકો જીવે છે (અથર્વ ૧૩-૩-૩-૩) પ્રાણે પજતિ નિઃસ્રુતમ્-પ્રાણુ ડાપતા જે નીપજે છે (કઠ ૬-૨) કો હોય અન્યાત્ કાઃ પ્રાણ્યાત્ યદેજ. આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્-કોણુ ખરે જીવત-કોણુ શ્વાસ લેત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો ? ઉમા અને ઘોષ પ્રાણુને નિમિત્તે જ હોય એ પ્રાણુ બ્રહ્મ છે આથી અહીં જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક જ છે અને અપક્વ શ્રવણે પણ અહીં કશું બગડતું નથી ઉપાસના અનુસાર ક્ષણની પ્રાપ્તિ છે પરમાત્માના અનન્ત કલ્યાણી ગુણો છે એ ગુણોમાથી જે કોઈ એકાદને લઈને ઉપાસના કરે તેને તદનુરૂપ જ મળે ! જે કોઈ બ્રહ્મને “દૃષ્ટ અને શ્રુત” તરીકે ઉપાસે તે “ચક્ષુષ્ય” અને “શ્રુતવાન્” થાય ! ગીતામા ભગવાને સ્વયં ગાયુ છે કે -યે યયા માં પિચન્તે તાસ્તથૈવ મજામ્યહમ્-જે જે રીતે મને પ્રપન્ન થાય તેને તે રીતે જ હું ભજુ છું (ગી ૪-૧૧) સમગ્ર બ્રહ્મના દર્શને જ મહાક્ષત્રપી વચ્ચ-મોક્ષનો તો લાલ થાય ! આથી ખટોપાસનાનું ખડક્ષ જ મળે ! તેથી બ્રહ્મના બ્રહ્મત્વની હાનિ નથી આથી જ્યોતિ શબ્દ અહીં બ્રહ્મનો જ વાચક છે એમ જાણવું ॥ ૨૪ ॥

પરમાત્માનું સ્વયં જ્યોતિપત્તુ અહીં મિદ્ધ ડર્થ પત્તુ આ અનમરે એક તરફ થાય છે એ શકાનું ઉત્થાન કરી અમાધાન આપના ભગવાન પૂતકાર કહે છે -

છન્દોઽભિધાનાત્ ન ઇતિ ચેત્ ન તથા ચેતોઽર્પણનિગદાત્
તથા હિ દર્શનમ્ ॥ ૨૬ ॥

જ્યોતિનું અનુર્તન જાણવું. ઉપરાંત જ્ઞાનનું તો પ્રકરણ જ છે. છાન્દોઽભિધાનાત્= પૂર્વ વાક્યમાં છન્દનું=ગાયત્રી નામના વૈદિક છન્દનું કથન હોવાથી ન=આ ઉપર વાક્યમાં- જ્યોતિ વાક્યમાં કહેલી જ્યોતિ જ્ઞાતવાચક નથી ઇતિચેત્=એમ જો પૂર્વપક્ષ કહેતો હોય તો ન=ને ખગમર નથી. તથા=એમ જો દ્વારા તેમ-તે રીતે ચેતોઽર્પણનિગદાત્=ચિત્તનું પરબ્રહ્મમાં અર્પણ થાય તે માટેનું. કથન જાણવું તથાહિ=દા ત. દર્શનમ્=આ અર્થનું પ્રતિપાદક શ્રોતમ્બન છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે-જો જ્યોતિ વાક્યની પૂર્વના શ્રુતિના વાક્યમાં અતુષ્પાદ પ્રદ્ધનું વર્ણન આપ્યું હોત તો અમે ખુશીથી અહીં જ્યોતિ શબ્દને પ્રદ્ધવાચક માની શકત, પણ તેવું નથી. અહીં તો ગાયત્રી નામના છન્દનું કથન છે. દા. ત. ગાયત્રી વા હૃદં સર્વં ભૂતં યદિદં કિઞ્ચ-ગાયત્રી જ છે આ બધાં ભૂતો, (છાં ૩-૧૨-૧) આવી શરૂઆત છે. એ ગાયત્રી, તેજ વાદ્-ભૂત-પૃથિવી, શરીર, પ્રાણ અને હૃદયરૂપે છ વિભાગે સમજાવી, ત્યાં પણ ચતુષ્પદા પદ્ધિવા ગાયત્રી-તે આ ગાયત્રી ચોપગી-છ પ્રકારની છે. (છાં ૩-૧૨-૫) એ રીતે ઉપસંહાર કરી, એ ગાયત્રીના વિષયમાં જ તદેતત્ત્વ ઋચા અમ્યુક્તં-તાવાનસ્ય મહિમા તતો જ્યાર્યાંશ્વ પૂરુષઃ। પાદ્વોઽસ્થા સર્વાભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યાઽમૃતં દિવિ-તે આ ઋક્મંત્ર કહે છે-તેવડો છે આનો મહિમા અને તેથી પણ મોટો છે પુરુષ. સમસ્ત ભૂતો એનો એક પગ છે. તેના અખૂટ ત્રણ પાદો સ્વર્ગમાં છે. (છાં ૩-૧૨-૫-૬) આ ઋગ્વેદના મંત્રનું ઉદાહરણ દીધું છે. તો અતુષ્પાદ ગાયત્રીને વર્ણવતો મંત્ર એકાએક પ્રદ્ધ વર્ણન ઉપર કયાંથી આવી પડે? એ તો આંખાને અંગે પ્રશ્ન ને કોદરાને અંગે જવાબ જેવું થાય! અને “યદ્વે તદ્ વ્રહ્મ”-જે નિશ્ચય તે પ્રદ્ધ છે. (છાં ૩-૧૨-૭) આ વચ્ચે આવતો વ્રહ્મ શબ્દ ગાયત્રીને લગતો જ હોઈ શકે! કેમકે પ્રકરણ ગાયત્રીનું છે. જેનું પ્રકરણ હોય તેનાં જાન જવાય. આથી જેમ યઃ ઇતાં વ્રહ્મોપનિષદં વેદ-જે કોઈ આ પ્રદ્ધ રહસ્યને જાણે છે. (છાં ૩-૧૨-૩) અહીં પ્રદ્ધ શબ્દ વેદવાચક છે, તેમ પૂર્વમાં ગાયત્રી છન્દનું કથન હોઈને અહીં જ્યોતિના વાક્યમાં તેનું કથન જ ચોગ્ય છે. જો આમ ન સ્વીકારીએ તો અપ્રકૃતનો પરામર્શ કરવારૂપ હોય નડે! આથી અહીં છન્દનું કથન જ ચોગ્ય છે, પ્રદ્ધનું નહીં.

સિદ્ધાન્તી જવાબ આપતાં કહે છે કે ભાઈ! તારું આ માનવું બરાબર નથી. પૂર્વના શ્રુતિવાક્યમાં શું કહ્યું છે? ગાયત્રી વા હૃદં સર્વં ભૂતં યદિદં

કિંચ (છાંં ૩-૧૨-૧) આ વાક્યમાં ગાયત્રીને “સર્વભૂતાત્મક” તરીકે કહી છે. હવે ગાયત્રી છંદ તો અક્ષરોનો સંજ્ઞિવેશમાત્ર છે તે સર્વભૂતરૂપ કેવી રીતે થઈ શકે? જે પરિચિન્ન હોય તે કદી સર્વરૂપ ન હોઈ શકે! આથી અહીં છંદ: સ્વરૂપ ગાયત્રીનું વર્ણન નથી, પરમાત્માનું જ છે. પરમાત્મા સર્વભૂતરૂપ છે.

ઉપરાંત ગાયત્રી શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલક્ષ્ય અર્થ પણ પરમાત્માની તરફેણમાં જ રહે છે. ગાયતિ ચ ગાયતે ચ એ અર્થમાં રક્ષણશક્તિ પણ પરમાત્માની જ ધટે, ગાયત્રીની નહીં. કેમકે રક્ષણ કરવું એ ચેતનનો ધર્મ છે. પ્રહ્લ્લ ચેતનરૂપ છે-ગાયત્રી નહીં: ઉપરાંત “યદ્ વૈ તદ્ પ્રહ્લ્લ” એ વાક્યમાં વપરાયેલ પ્રહ્લ્લ શબ્દ, ગાયત્રી અહીં પ્રહ્લ્લ છે એમ સમજીએ તો જ મુખ્યત્વે સંભવે છે. ગાયત્રી છંદના અર્થમાં તેા લક્ષણા લેવી પડે. મુખ્યવૃત્તિ શક્ય હોય ત્યાં લક્ષણોનો આશ્રય ધરાવજ નથી. આથી અહીં પ્રહ્લ્લનું કથન જ ઉચિત છે, ગાયત્રી છંદનું નહીં.

તો પછી અહીં “ગાયત્રી વા દ્વં સર્વં” એ રીતે શાને ઉપદેશ દીધો છે? એનો જવાબ એટલો જ કે પ્રતિપાદ્ય પ્રહ્લ્લમાં ચિત્તને પ્રવેશવા માટે ગાયત્રી દ્વારા ઉપદેશ છે! પરપ્રહ્લ્લ પરમાત્મા આતિશય સૂક્ષ્મ પદાર્થ છે. એમા સહસ્રા ચિત્ત પ્રવેશ થતો નથી. આથી ગાયત્રી દ્વારા તેનું પુનઃ પુનઃ ભાવન કરવું ધટે. અને તેનું ભાવન તેના પ્રતિપાદક શબ્દ વિના થવું મુશ્કેલ. પ્રહ્લ્લમાં ચિત્તના પ્રવેશ માટે-પ્રણિધાન માટે, ભગવાન્નામ સ્મરણ જ ઉપાય છે. તજ્જસ્તદર્શમાવનમ્ (યોગ. ૧-૨૮) એવું ભગવાન પતંજલિ પણ ભણે છે. ભગવાનના પ્રતિપાદક શબ્દો પૈકી મુખ્ય છે જ્ઞ. ઓમ્. પ્રતિષ્ઠ (યજુ. ૨-૧૩) ઓમ્ ક્રતો. સ્મર (યજુ. ૪૦-૧૪) વગેરે શ્રુતિવચનો આ અર્થમાં પ્રમાણરૂપ છે. મુંડકોપનિષદમાં પણ કહ્યું છે:-ઘનુઃ ગૃહીત્વૌપનિષદં મહાત્મં ચારં દિ ઉપાસાન્નિશિતં સમ્બયીઠ. આવશ્ય તત્માવગતેન ચેતસા લક્ષ્યં તદેવાક્ષરં પ્રહ્લ્લ વિદ્ધિ. પ્રણયો ઘનુઃ દ્વાર: દિ આત્મા, પ્રહ્લ્લતત્ લક્ષ્યં ઉચ્યતે. અપ્રમત્તેન ચેદ્વચ્યં શરવત્ તન્મયો ભવેત્. ઉપનિષદના અર્થરૂપી મહાન ઘનુધ્યને પકડી, તેના ઉપભાવથી ચેટિલા મને તેને ખેંચી, તે લક્ષ્યરૂપ અક્ષર પ્રહ્લ્લને વેધે. પ્રણવ છે ઘનુધ્ય. મન છે શર. પ્રહ્લ્લ તેનું છે લક્ષ્ય. અપ્રમાદે તે લક્ષ્ય પીંધે. ગ્રન્થી પરં તન્મય યાય. (સિં ૨-૨-૩-૪) તો જેમ ઝીં શબ્દ પ્રહ્લ્લનો પ્રતિપાદક છે તેમ ગાયત્રી છંદ પણ છે. આ બાબતમાં શ્રુતિનું દર્શન છે કે સર્વ યદા: યત્ પદમાનન્તિ, તપાંસિ સર્વાણિ ચ યદ્ વદન્તિ. યદિચ્છન્તો પ્રહ્લ્લર્થે, ધરન્તિ તત્ તે

પદં સંપ્રદેષ્ય પ્રવીણમિ-અં ઇતિ ઇતત્=સર્વે વેદો જે પઢને ગાય છે, સમસ્ત તપો જેને કહે છે, જેને ઈચ્છતા હોઈને પ્રહ્લ્લયર્થનું પાલન કરે છે, તે પદ તને ટૂંકમાં કહું-આ જ છે તે (કઠ૦ ૨-૧૫) સર્વે અક્ષર એવ=બધુ ઓંકાર જ છે. (માં ૧) ઓમિતિ પ્રહ્લ્લ ઓમિતિ ઇદં સર્વ=ઓમ છે પ્રહ્લ્લ ઓમ છે આ બધું. (તૈ૦ ૧-૮) અક્ષર એવ ઇદં સર્વ=ઓંકાર જ છે અ બધું (છાં૦ ૨-૨૩-૩) આથી પૂર્વના શ્રુતિવાક્યમાં પ્રહ્લ્લનું જ કથન છે- ગાયત્રી છંદનું નહીં. આથી જ્યોતિશશ્લોક પ્રહ્લ્લવાચક છે એમાં કોઈ વિરોધ નથી. ॥ ૨૫ ॥

ઉપસા અર્થના સમર્થન માટે ખીલે હેતુ આપતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

નિરૂપણ-

ભૂતાદિપાદવ્યપદેશોપપત્તેશ્ચૈવમ્ ॥ ૨૬ ॥

ભૂતાદિ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ ભૂત-પૃથિવી-શરીર-દૃશ્યસ્પર્શી આર પાદોતું નિરૂપણ ધરી રાકતું હોઈને ચ=પણ એવમ્=ગાયત્રી શબ્દ દ્વારા અહીં જાહેરો જ ઉપદેશ છે એમ સ્વીકારવું રહે છે.

અહીં ગાયત્રી વા ઇદં સર્વં ભૂતં યદિદં કિંચ (છાં૦ ૩-૧૨-૧) આમ ગાયત્રીથી શરૂઆત કરી. ભૂત-પૃથિવી-શરીર-અને હૃદયનો નિર્દેશ કરી, ઉપસંહાર જોવામાં આવે છે કે સા યપા ચતુષ્પદા વહ્વિધા ગાયત્રી (છાં૦ ૩-૧૨-૬) જે અહીં ગાયત્રી શબ્દ દ્વારા છંદવિશેષનો અર્થ સ્વીકારીએ તો ભૂત વગેરે આર તે ગાયત્રીના પાદો કે અરણ્ય સંભવી જ ન શકે. છંદ તો અક્ષરોનો સંનિવેશમાત્ર છે. તેના આર કે આક્ષીપ પણ પગો કેવી રીતે સંભવે ?

ઉપરાંત અહીં છંદનો અર્થ લેતાં “તાવાન્ અસ્ય મહિમા” એ મંત્ર પણ અહીં યોગ્ય ન હરે. કેમકે સંહિતામાં આ મંત્ર પ્રહ્લ્લપરક છે એવું સ્પષ્ટ કથન છે. ઋગ્વેદમાં આ મંત્રને પરમાત્મપરાયણ જ કહ્યો છે. ત્યાં સહેજ પાઠનેદ તેટલો જ જોવામાં આવે છે. હા. ત. યતાવાન્ અસ્ય મહિમા અસ્યામૃતં દિવિ ॥ (ઋગ્ ૮-૪-૧૭-૩)

ઉપરાંત ગાયત્રી શબ્દ કદી પણ પુરૂષવાચક જોવામાં આવતો નથી ! અને “મતો જ્યાયાન્ ચ પુરૂષઃ” માં પુરૂષનું શ્રવણ ગાયત્રીના અર્થમાં કદી ન થતી શકે ! જે અહીં પ્રહ્લ્લનો સ્વીકાર કરવામાં આવે તો કશી

આપત્તિ આવતી નથી. પરમાત્મા સૌનું અધિષ્ઠાન છે. અને એ રીતે તેના આર પાદો-ભૂતાદિ પાદોનું કથન ચંભવી શકે ! અને પુરૂષ શબ્દ બ્રહ્મચારી =બ્રહ્મપરાયણ છે એ તો સૌ જાણે જ છે ! -

ઉપરાંત તદેતત્ પૂર્ણમ્ પ્રવર્તિ । પૂર્ણાં અપ્રવર્તિર્નો ધ્રિયં લભતે ય
 ઇદં વેદ-તે આ પૂર્ણ પ્રવર્તે છે. પૂર્ણ-પાછી ન ફરે એવી શ્રીને તે પામે
 છે જે આ જાણે છે. (છાં ૩-૧૨-૧) આ શ્રુતિ પણ ગાયત્રીનો છંદ એવો
 અર્થ લેતાં નહીં ઘટે. આથી અક્ષરોની ગૌરવણીમાત્ર રૂપ છંદના જ્ઞાને
 પૂર્ણતા અને અપ્રવર્તિની શ્રીનું કૃણ મળી શકે નહીં ! એથી ઉલટું
 પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોઈને પરિપૂર્ણ છે. શ્રુતિનો ખોલ છે:-સ વા મયં પુરુષઃ
 સર્વાસુ પૂર્ણ પુરિશયઃ । નૈનેન કિંચ્ચનાનાવૃત્તં નૈનેન કિંચ્ચનાનાવૃત્તમ્
 (યૃ ૨-૫-૮) પૂર્ણમદઃ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમ્ઉદચંચતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય
 પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે-તે આ પુરૂષ સમસ્ત પુરીઓમાં પુરિશય છે. એના વડે
 અનાવૃત-અસંવૃત એવું કશું નથી. (યૃ ૨-૫-૮) તે પૂર્ણ છે. આ પૂર્ણ
 છે. પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ નીકળે છે. પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ પૂર્ણ જ બાકી રહે છે.
 (યૃ ૫-૨-૨) વગેરે બ્રહ્મનું પૂર્ણત્વ કહે છે. ઉપરાંત કુટસ્થ હોઈને બ્રહ્મ
 અપ્રવર્તિ છે. મસ્થૂલં બનળું બહુસ્વં મહીર્ધમ્-અસ્થૂલ-અનળુ-અહસ્વ-
 અહીર્ધ (યૃ ૩-૮-૮) સ ન સાધુના કર્મણા મૃયાન્ નો ઇવ બસાધુના
 કર્મણાન્-તે, પૂર્ણ, કર્મે વધારે કે અસાધુ કર્મે નાનો થઈ જતો નથી.
 (યૃ ૪-૪-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓ આ બાબતમાં ઉદાહરણરૂપ છે. આવા
 પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કે જ્ઞાનનું પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિની
 શ્રી એ કૃણ હોઈ શકે.

વળી અહીં ગાયત્રી શબ્દે છંદ સમજાવે તો તસ્ય વા ઇતસ્ય
 હૃદયસ્ય વક્ષઃ દેવસુગવઃ -તે આ હૃદયના પાંચ દેવછિદ્રો છે. (છાં ૩-૧૩-૧)
 થી શરૂ કરી, તે વા વક્ષઃ વક્ષઃ પુરુષાઃ સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વારણાઃ તે
 આ પાંચ બ્રહ્મ પુરુષો છે, તે સ્વર્ગલોકના દ્વારખાળો છે. આ શબ્દો દ્વારા
 પાંચ પ્રાણોની બ્રહ્મપુરૂષતા તથા તે સ્વર્ગલોકની દ્વારખાળતા પણ ચંભવી
 ન શકે. પ્રાણ વગેરે પાંચ અહીં બ્રહ્મના પુરુષો તરીકે કહેવાયા છે. તે
 ગાયત્રી પુરૂષો દેવી રીતે ગણાય ? અને હૃદય તો પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું
 સ્થાન છે. શ્રુતિ સ્મૃતિ કહે છે:-ય ઇદં બન્તિહૃદયં માશાસઃ તમ્મિન
 [જાત-તે આ અંતઃહૃદયમાં આગ્રય છે તેમાં યુવે છે (યૃ ૪-૪-૨૨)
 ; હૃદયઃ સર્વમૂતાનાં હૃદયેનોડુંનું તિષ્ઠતિ-કે અર્જુન ! હૃદય માં ભૂતોના
 હૃદયમાં ઉભો છે. (મીના. ૧૮-૯૦) એનું જે સ્થાન દારે ઉભેલા

પ્રાણ વગેરે તેના જ ને પ્રદાના જ દારપાલો અને પુરુષો હોઈ શકે, ગાયત્રી
મન્દના નહીં. આથી ગાયત્રી દ્વારા પણ પરમપિતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ
દીર્ઘન હોઈને, પાછાના જ્યોતિ વાક્યમાં પણ ઘૌના સંબંધે તેના જ
પરામર્શ છે એ ચેકષુ છે માટે જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મવાચક જ છે. ॥ ૨૬ ॥

उपदेशमेदात् न इति चेत् न उभयस्मिन् अपि अविरोधात् ॥ २७ ॥

બ્રહ્મ અને જ્યોતિ એ બન્નેને અહીં પૂર્વવત્ જણવાં રહ્યાં ઉપદેશમેદાન્=
પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યના ઉપદેશનો અર્થભેદ હોવાથી એટલે કે પરસ્પર વિરોધ અર્થ
હોવાથી ન=ઉત્તર વાક્યમાં જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક નથી. આથી જ્યોતિ એમ ને માનના
તો તે ન=પરસ્પર નથી. કેમકે બ્રહ્મવાચક અપિ=બન્ને વાક્યોમાં અવિરોધાન્=અર્થનો
વિરોધ નથી.

“ ગાયત્રી યા इदं सर्वम् ” એવો ઉપક્રમ કર્યા પાછ, ઉઠાડુરણુ તરીકે
આપેલા મંત્રમાં, “ ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ સમૃતં દિવિ ” એવા શબ્દો આવે છે.
અહીં દિવિ શબ્દ સપ્તમીના અર્થમાં છે. સપ્તમી વિલક્ષિત આધારના
અર્થમાં છે. અર્થાત્ ત્રણ પાદના આધાર તરીકે અહીં ઘૌનો નિર્દેશ છે.
અને આ જ્યોતિ વાક્યમાં ઘડુ મતઃ પરો દિવઃ અહીં દિવઃ શબ્દ પાંચમી
વિલક્ષિતમાં છે. એનો અર્થ અહીં મર્યાદા થાય છે. આ આધાર અને
મર્યાદા બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે. આધાર અને મર્યાદા બન્ને જુદાં હોય
છે. જો તે બન્નેનો ભેદ હોય તો તેને સૂચવતાં વાક્યોનો અર્થભેદ પણ
આપમેળે આવીને જ ઉલો રહે. આધાર અર્થનાં વાક્યમાં “ ત્રિપાદ્ બ્રહ્મ
ઘૌમાં રહે છે, ” એવો અર્થ થાય ! પહેલા અર્થમાં ઘૌમાં તેની વ્યાપ્તિ છે
એ સમજાય. બીજા અર્થમાં તે ઘૌ થી બહાર છે એમ સમજાય ! આથી
યદ્યપિ બન્ને વાક્યોમાં ઘૌ સંબંધ એક સરખો છે છતાં પહેલા
વાક્યમાં લક્ષિત ત્રિપાદ્ બ્રહ્મનું ઉત્તર વાક્યમાં પ્રત્યાભિજ્ઞાન થવું અશક્ય
છે. અને આથી અહીં જ્યોતિઃ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક નથી એજ સિદ્ધ થાય
છે. આવો પૂર્વપક્ષ બંને જ બિલો કરીને તેનો જવાબ વાળતાં સૂત્રકાર કહે
કહે છે કે આવું સમજવું ચોક્કસ નથી. પૂર્વપક્ષે જે અર્થવિરોધ
નિરૂપ્યો તેજો અર્થવિરોધ અહીં થઈ શકતો જ નથી. કેમકે બ્રહ્મ તો વ્યાપક
છે. ઘાસનાં તણખામાંથી માંડીને તે બ્રહ્મ સુધીનાઓમાં પરમાત્મા વ્યાપક
છે. સૌની અંદર બહાર નિરંતર છે. તદન્તઃ બ્રહ્મ સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય
વાદ્યતઃ (યજુઃ ૪૦-૫) એવું શ્રુતિ વચન છે. એમ ઘડામાં રહેલું આકાશ ઘડાથી

આપત્તિ આવતી નથી પરમાત્મા મૌનુ અધિષ્ઠાન છે અને એ રીતે તેના ચાર પાદો-ભૂતાદિ પાદોનુ કથન મલવી શકે । અને પુરૂષ શબ્દ બ્રહ્મચારી =બ્રહ્મપરાયણ છે એ તો સૌ બાણે જ છે ।

ઉપરાત તદેતત્ પૂર્ણમ્ પ્રવર્તિ । પૂર્ણા અપ્રવર્તિનીં શ્રિય લભતે ય
 एव वेद-તે આ પૂર્ણ પ્રવર્તે છે પૂર્ણ-પાછી ન ફરે એવી શ્રીને તે પામે
 છે જે આ બાણે છે (છાંં ૩-૧૨-૧) આ શ્રુતિ પણ ગાયત્રીનો છદ એવો
 અર્થ લેતા નહીં ઘટે આથી અક્ષરોની ગોઠવણીમાત્ર રૂપ છદના જ્ઞાને
 પૂર્ણતા અને અપ્રવર્તિની શ્રીનુ ફળ મળી શકે નહીં । એથી ઉક્ત
 પરબ્રહ્મ વ્યાપક હોઈને પગ્નિપૂર્ણ છે શ્રુતિનો ખોલ છે-સ વા અર્થ પુરુષ
 સર્વાસુ પૂર્ણ પુરિશય । નૈનેન કિચ્છનાનાવૃત્ત નૈનેન કિચ્છનાનાવૃત્તમ્
 (વૃં ૨ ૫-૮) પૂર્ણમદ્ પૂર્ણમિદં પૂર્ણાત્ પૂર્ણમુદવ્યયતે । પૂર્ણસ્ય પૂર્ણમાદાય
 પૂર્ણમેવાવશિષ્યતે-તે આ પુરૂષ મમસ્ત પુરીઓમા પુરિશય છે એના વડે
 અનાવૃત્ત-અસવૃત્ત એવુ કશુ નથી (વૃં ૨-૫-૮) તે પૂર્ણ છે આ પૂર્ણ
 છે પૂર્ણમાથી પૂર્ણ નીકળે છે પૂર્ણને લઈને પૂર્ણ પૂર્ણ જ બાકી રહે છે
 (વૃં ૫-૨-૨) વગેરે બ્રહ્મનુ પૂર્ણત્વ કહે છે ઉપરાત કૃતસ્થ હોઈને બ્રહ્મ
 અપ્રવર્તિ છે મસ્થૂલ મનણુ મહુસ્વ મરીઘમ્-અમ્મુલ્-અનુ-અમ્મુલ્-
 અરીઘ્ (વૃં ૩-૮-૮) સ ન સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો યવ મસાધુના
 કનીયાન્-તે, પૂર્ણ, કર્મે વધારે કે અમાધુ કર્મે નાનો થઈ જતો નથી
 (વૃં ૪-૪-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓ આ બાળતમા ઉઠાડુ-ભુરૂપ છે આવા
 પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિ પગ્નબ્રહ્મની ઉપાસના કે જ્ઞાનનુ પૂર્ણ અને અપ્રવર્તિની
 શ્રી એ ફળ હોઈ શકે

વગી અહીં ગાયત્રી ગાંઠે છન્ સમશ્ચએ તો તસ્ય વા વતસ્ય
 एवस्य पञ्च देवमुपयः-તે આ હૃદયના પાંચ દેવછિદ્રો છે (છાંં ૩-૧૩-૧)
 શ્રી શરુ કરી, તે વા વતે પન્ન વ્રત્તપુરુષા. સ્વર્ગસ્ય લોકસ્ય દ્વારવા તે
 આ પાંચ બ્રહ્મ પુરુષો છે, તે સ્વર્ગલોકના દ્વારવાળો છે આ શબ્દો દ્વારા
 પાંચ પ્રાણોની બ્રહ્મપુરુષતા તથા તે સ્વર્ગલોકની દાખાવતા પણ મળવી
 ન શકે પ્રાણ વગેરે પાંચ અહીં બ્રહ્મના પુરુષો તરીકે કહેવાયા છે તે
 ગાયત્રી પુરુષો કેવી રીતે ગળાય ? અને હ-ય તો પગ્મમાના આશાકારનુ
 ધ્યાન છે શ્રુતિ મ્મુનિ કહે છે-ય યઃ મન્નહૃદયે આકાશ તમિમ્ન
 નિત-તે આ અતહૃદયમા આકાશ છે તેમા મુવે છે (વૃં ૪-૪-૨૨)
 હૃદયમા સર્વભૂતાનાં હૃદયેનોડનું તિષ્ઠતિ-કે અર્જુન ! હૃદય માં ભૂતોના
 હૃદયમા ઉભો છે (ગીતા ૧૮-૬૨) જેનુ જે સ્થાન તે સ્થાનના દ્વારે ઉઠે

પ્રાત્નુ વગેરે તેના જ=તે ગ્રહના જ દાગપાલો અને પુરુષો હોઈ શકે, ગાયત્રી છન્દના નહીં આથી ગાયત્રી દ્વાગ પણ પરમપિતા પરબ્રહ્મ પગમાત્માનુ જ દીર્ઘન હોઈને, પાછળના જ્યોતિ વાક્યમા પણ ચૈના મળે તેનો જ પગમર્ગ છે એ ચોક્કસ છે માટે જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક જ છે ॥ ૨૬ ॥

उपेदशमेदान् न इति चेत् न उभयस्मिन्

अपि अविरोधात् ॥ २७ ॥

ક્રમ અને જ્યોતિ એ બન્નેને અહીં પૂર્વજન જાણના રથા ઉપેદશમેદાન= પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યના ઉપરેશનો અર્થભેદ હોવાથી એટલે કે પરસ્પર વિરૂદ્ધ અર્થ હોવાથી ન=ઉત્તર વાક્યમંત્રો જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મવાચક નથી હિતિચન્=એમ જો માનના હા તો ન=અશબ્દ નથી કેમકે મુમુક્ષુસ્મિન્ અપિ=બન્નેજ વાક્યોમા અવિરોધાન્=અર્થનો વિરોધ નથી,

“ ગાયત્રી યા દ્વ સર્વમ્ ” એવો ઉપક્રમ કર્યા બાદ, ઉદાહરણ તરીકે આપેલા મંત્રમા, “ ત્રિપાદ્ મસ્ય અમૃત દિવિ ” એવા શબ્દો આવે છે અહીં દિવિ શબ્દ અપ્તમીના અર્થમા છે સપ્તમી વિલક્ષિત આધારના અર્થમા છે અર્થાત્ ત્રણ પાદના આધાર તરીકે અહીં દ્યૌનો નિર્દેશ છે અને આ જ્યોતિ વાક્યમા ઘડૂ અત. પરો દિવ અહીં દિવઃ શબ્દ પાચમી વિલક્ષિતમા છે એનો અર્થ અહીં મર્યાદા થાય છે આ આધાર અને મર્યાદા બન્ને પરસ્પર વિરોધી છે આધાર અને મર્યાદા બન્ને જુદા હોય છે જો તે બન્નેનો ભેદ હોય તો તેને સૂચવતા વાક્યોનો અર્થભેદ પણ આપમેળે આવીને જ ઉભો રહે આધાર અર્થના વાક્યમા “ ત્રિપાદ બ્રહ્મ દ્યૌમા રહે છે, ” એવો અર્થ થાય ! પહેલા અર્થમા દ્યૌમા તેની વ્યાપ્તિ છે એ મમજાય ખીન્ન અર્થમા તે દ્યૌ થી બહાર છે એમ સમજાય ! આથી યદ્યપિ બન્ને વાક્યોમા દ્યૌ સબધ એક સરખો છે છતાં પહેલા વાક્યમા લક્ષિત ત્રિપાદ બ્રહ્મનુ ઉત્તર વાક્યમા પ્રત્યાભિજ્ઞાન થવું અશક્ય છે અને આથી અહીં જ્યોતિ શબ્દ બ્રહ્મનો વાચક નથી એવું નિર્દેશ થાય છે આવો પૂર્વપક્ષ જાતે જ ઉલ્લેખ કરીને તેનો જવાબ વાગતા સૂત્રકાર કહે કહે છે કે આવું મમજવું ચોચ નથી પૂર્વપક્ષે જે અર્થવિરોધ નિતારવો તેજો અર્થવિરોધ અહીં થઈ શકતો જ નથી કેમકે બ્રહ્મ તો વ્યાપક છે ઘાસના તણખવામાથી માડીને તે બ્રહ્મા મુખીનાઓમા પરમાત્મા વ્યાપક છે ચૌની અદર બહાર નિગ્નત છે તદન્ત. મસ્ય સર્વસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય વાહ્યત (યજુ ૪૦-૫) એવું શ્રુતિ વચન છે જેમ ઘડામા રહેલું આકાશ ઘડાથી

પર પણ વર્તે છે તેમ ઘૌમા રહેવ પરમાત્મા ઘૌથી પર પણ વર્તમાન છે એ
 ॥૩૪ ॥ છે અને આમ ત્રૌનુ મર્યાદાના અર્થમાં કથન પણ અવિરોધી ૪ છે
 ॥૩૫ ॥ ત્યારે અત વર્તી છે એમ કહીએ ત્યારે તે આધારરૂપ છે એમ
 ॥૩૬ ॥ તે બહિર્વર્તી છે એમ કહીએ ત્યારે તે મર્યાદાના અર્થમાં પણ
 ॥૩૭ ॥ ભવે છે અને આમ પૂર્વ અને ઉત્તર વાક્યમાં કોઈ અર્થભેદ કે વિરોધ
 ॥૩૮ ॥ કેમકે બન્નેને ઘૌનો એક સરખો મળે છે આથી ન્યોતિ શબ્દનો
 ॥૩૯ ॥ મર્થ બ્રહ્મ છે એ નિર્ણય છે આમ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ન્યોતિ સ્વરૂપ છે
 ॥૪૦ ॥ મે સિદ્ધ છે ॥ ૨૭ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સ્વયં ન્યોતિ છે એ સિદ્ધ કર્યું હવે એ પરમાત્મા
ઉવન-શશિ છે-સૌનો પ્રાણ છે એ સિદ્ધ કરતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે -

પ્રાણઃ તથા અનુગમાત્ ॥ ૨૮ ॥

તથા=તેજ પ્રમાણે અહીં પ્રાણ=કૌરીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાંના પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મનો ૪
 ॥૪૧ ॥ છે કેમકે અનુગમાત્=તેમાં બ્રહ્મધર્મનો સમાવે છે

કૌરીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં ઇન્દ્રપ્રતર્દનની આખ્યાયિકા આવે છે
 ॥૪૨ ॥ આત આમ થાય છે-પ્રતર્દનો હ વૈ દૈવોદાસિઃ इन्द्रस्य प्रिय घाम
 ઉપજગામ યુદ્ધેન ચ વૌરુવેણ ચ-યુદ્ધ અને પુરુષાર્થે પ્રતર્દન દૈવોદાસી
 ઇન્દ્રના પ્રિય ધામમાં ગયો (કૌં ૩-૧) એ આખ્યાયિકામાં પ્રતર્દન પ્રતિ
 ઇન્દ્રનો ઉપદેશ ભેવામાં આવે છે કે-સ હોવાચ-પ્રાણોસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત
 મા આયુઃ અમૃત ઇતિ ઉપાસ્ય (કૌં ૩-૨) અહીં મશય ભો થાય છે
 અહીં પ્રાણ શબ્દનો શો અર્થ કવો? મુખ્ય પ્રાણ કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા?
 મગયનું કઈ કાળ? તો કાળ એ કે ઉપરના બન્ને અર્થોમાં પ્રાણ શબ્દનો
 પ્રયોગ ભેવામાં આવે છે તાન્ વરિષઃ પ્રાણઃ ઉવાચ-તેમને વરિષ પ્રાણે કહ્યું
 (પં ૨-૩) સ પચ મય મુખ્ય પ્રાણ-તે આ મુખ્ય પ્રાણ છે (છાં ૧-૫-૩)
 આવે ઠેકાણે મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં તો “પ્રાણાય નમો यस્ય સર્વે દે
 વદો-પ્રાણને નમન હો જેના વશમાં છે આ બધું (અષ્ટર્વં ૧૧-૨-૪-૧)
 યદિદ કિંચ જગત્ સર્વં પ્રાણે વ્યજતિ નિ સૃતમ્-પ્રાણના ધમકાગએ આ
 બધું જે કાર્ય જગત છે તે નિમર્યું છે (જટ ૬-૨) આવા ઉપાદેશોમાં
 પરબ્રહ્મના અર્થમાં વપરાયેલ ભેવામાં આવે છે અને આથી મશય થાય
 એ કુદરતી છે ઉપગત ભે કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે-મતઃ પચ પ્રાણ
 (પ્રલક્ષ્ય ૧-૧-૨૩) આ મૂળમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે એ તો નિર્ણય
 થઈ ચૂક્યું છે! વગી આ ઉપક

અહીં એકખીજાથી વિરુદ્ધ અનેક સિંગો જોવામાં આવે છે. અહીં બ્રહ્મસિંગની માફક જ છવસિંગ- મુખ્ય પ્રાણસિંગ, દેવતાત્માસિંગ વગેરે પણ જોવામાં આવે છે. માત્રેવ વિજાનીહિ-મને જ જાણ (કૌં ૩-૧) શબ્દોમાં દેવતાત્મા એટલે કે ઈન્દ્રિય સિંગ છે. ન વાચં વિજિજ્ઞામીત્ વત્કારં વિદ્યાત્-વાણીને જાણવા ચત્તન કરો-વક્તાને જાણો, ઇત્યાદિ છવસિંગ છે. તો અહીં આમ અનેક પ્રકારના સિંગ જોવામાં આવતાં હોઈને સાચું સિંગ કયું છે અને કયું સિંગાલાસ છે એ નક્કી કરવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આથી સંશય સ્વાભાવિક છે. તો અહીં શું પ્રાપ્ત થાય છે? મુખ્ય પ્રાણ જ અહીં લેવો ઘટે એ પૂર્વપક્ષ છે. “બ્રહ્મ” એ સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે અહીં “પ્રાણ” શબ્દ મુખ્ય પ્રાણનો જ વાચક સંલવે છે. કેમકે પ્રાણ શબ્દની એ જ અર્થમાં લોકપ્રસિદ્ધિ છે. લોક પ્રસિદ્ધિની ઉપરવટ તો કેમ જવાય? મિદ્ધાન્તી કહે છે એ ખરાખર નથી. લોકપ્રસિદ્ધિ છે એ કબૂલ છે. પણ તેથી શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધિને નહતર નથી. કેમકે શાસ્ત્ર અને લોક બન્નેમાં પ્રાણ શબ્દ પ્રસિદ્ધ છે. તો અહીં એનો શો અર્થ થાય તે પૂર્વાપરના સંબંધે નક્કી કરવો ઘટે.

પૂર્વાપર સંબંધ અહીં શો છે? “ઘરં વૃણીષ્ય” એમ ઈન્દ્ર પ્રતર્દનને વર વરવા કહે છે. પ્રતર્દન ઈન્દ્રને જ પોતાને માટે જે હિતતમ હોય તેને પસંદ કરવા બિનવે છે કે:- ત્વમેવ મે વૃણીષ્ય ચં ત્વં મનુષ્યાપ હિતતમં મન્યસે-આપ મનુષ્ય માટે જે કંઈ હિતતમ માનતા હો-મારે માટે આપ જ તે પસંદ કરો. (કૌં ૩-૧) અને એવા પ્રતર્દનને ઈન્દ્ર કહે છે:-પ્રાણોઽસ્મિ પ્રજાતમા તં માં આયુઃ અમૃતં ઇતિ ડગાસ્વ-હું છું પ્રાણ-પ્રજાતમા-તેવા મને અમૃત આયુ તરીકે ઉપાસ. (કૌં ૩-૨) અહીં હિતતમ તરીકે પ્રાણનો ઉપદેશ છે. આમ ઉપાસ્ય તરીકે હિતતમ નામે પ્રાણનો ઉપદેશ હોય તો તે બ્રહ્મ સિવાય ખીજા કોઈ પક્ષે ઘટી શકે નહીં. ખીજા ઉપાસ્ય હિતતમ હોઈ શકે નહીં. હિતતમતા તો પરમાત્માની જ હોઈ શકે. મુખ્ય પ્રાણની કે ખીજા કોઈની ન હોઈ શકે. જે જાણવાથી દુઃખની પૂર્ણ નિવૃત્તિપૂર્વક, પૂર્ણ સુખની સદાની પ્રાપ્તિ થાય તે હિતતમ. અને એવા તો પરમાત્મા જ. શ્રુતિઆનું ગાન છે કે:-ય ઇત્ તદ્ વિદુઃ સે અમૃતત્વં આનમુઃ-જેમણે આ જાણ્યું તેઓ અમૃતત્વ પામ્યા. (શ્લ ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેવ વિદિત્વા ઋતિ મૃત્યુમેતિ નાન્યઃ પન્થાઃ વિદ્યતે અયનાય-તેને જાણીને જ મૃત્યુને એળાંગી જાય છે. જવા માટે ખીજો કોઈ માર્ગ નથી. (યજુઃ ૩૧-૧૮) તમેવ વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યો.-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ખીતો નથી. (મથર્ચ ૧૦-૫-૮) માનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન-

બ્રહ્માનન્દનો બાણકાર કદી બીતો નથી (તૈ૦ ૨-૪) જ્ઞાનાત્ મુક્તિ-જ્ઞાનથી મુક્તિ (સાં૦ ૩-૨૩) સમ્યક્દર્શનસંપન્નઃ સમ્યક્દર્શનયુક્તા. (મનુ ૬-૭૪)

ઉપરાંત જેમ હિતતમપણું તેમ પ્રજ્ઞાપણું પણ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં ન થટે. કેમકે મુખ્ય પ્રાણ અચેતન છે. અહીં પ્રજ્ઞાશબ્દ જ્ઞાનવાચી છે અને આત્મા એટલું સ્વરૂપ; જ્ઞાન છે સ્વરૂપ જેનું તે પ્રજ્ઞાત્મા ! અને અચેતન એવો મુખ્ય પ્રાણ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈ શકે નહીં. બ્રહ્મપદ્ધતે તો એ પુરૂષ થટે છે. ઉપરાંત ઉપમહાત્મા સ પથ પ્રાણ પથ પ્રજ્ઞાત્મા આનન્દ મજર અમૃત-તે આ પ્રજ્ઞાત્મા આનન્દરૂપ પ્રાણ અજર અમર છે (કૌ૦ ૩-૮) એવું વચન છે. એમાં બતાવેલા આનન્દત્વ વગેરે મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં થઈ શકે નહીં. અને એ બધા બ્રહ્મના ધર્મો છે એ તો સુવિખ્યાત જ છે. આથી અહીં પ્રાણ શબ્દે બ્રહ્મનો જ બોધ લેવો થટે ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે આશકા ઉઠાવી સમાધાન કરતા કહે છે -

न वक्तुः आत्मोपदेशात् इति चेन् अघ्यात्मसम्बन्धभूमा
हि अस्मिन् ॥ २९ ॥

નવ્યા પ્રકરણમાં પ્રાણ બ્રહ્મ નથી કેમકે વક્તુ-વક્તૃતા ધ્વનિનો આત્મોપદેશન-પોતાની જાનને લગતો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે, કિતિ ચેન્-એ આમ પૂર્વપક્ષી કહેતો હોય તો તે બરાબર નથી હિ-કેમકે અતિમનવ્યા પ્રકરણમાં અધ્યાત્મસંબંધભૂમા-એ ધર્મોનો સબંધ પરમાત્માને લગતો છે એવા ધર્મોની પુષ્ટગતા જોવામાં આવે છે આથી પ્રાણ શબ્દે બ્રહ્મનો જ વાચક છે

ધ્વનિને જ પોતાને માટે જે હિતતમ હોય તે નક્કી કરવાનું અહીં પ્રતર્દન સોપે છે અને ધન્દ મામેવ વિજાનીહિ થી શરૂ કરી, પ્રાણોડસ્મિ પ્રજ્ઞાત્મા ત માં આયુ અમૃતં હિતિ ઉવાચ-એ શબ્દોમાં અહ કારવાદપૂર્વક ઉપદેશ દે છે અને આ 'અહ' પૂર્વકનો ઉપદેશ યોગ્ય નથી. પોતાનાથી બિન્ન એવા બ્રહ્મને માટે અહ કારવાદપૂર્વક ઉપદેશ કેવી રીતે થાય ? હા, હજી માણસ પોતાને લગતો ઉપદેશ તે રીતે કરી શકે એ સબંધ ! પણ પગ્માત્માને "હુ" એ રીતે કેવી રીતે વર્ણવી શકે ? ઉપરાંત પ્રતર્દને હિતતમની માગણી કરી હવે આત્મા મિવાય બીજાને કોણ હિતતમ હોઈ શકે ? પરબ્રહ્મ પગ્માત્મા તો આત્માથી બિન્ન છે અને આથી બ્રહ્મને હિતતમ તરીકે કેવી રીતે વર્ણવી શકે ?

વળી ન યાચં વિજિગ્માંત ચત્તારં વિષાન્ (કૌં ૩-૮) આ ગ્રંથોમાં “વજ્રાને જાણે” એ રીતે વજ્રાનું જ્ઞાન લેવા કહે છે. વજ્રા ઇન્દ્ર પોતે છે. આથી વજ્રાના જ્ઞાન માટેનું કથન બ્રહ્મણે ધરી જ ન શકે! બ્રહ્મનું તો વજ્રનું ધરી ન શકે. કેમકે બ્રહ્મને શરીર ન હોઈને ઇન્દ્રિયો પણ મંભવે નહીં. જોત્રનું તો વાગિન્દ્રિયનું કર્મ છે. ઇન્દ્રને માટે એ અધર્મિત નથી. તે શરીરધારી હોઈને વાગિન્દ્રિયમંથન હોઈ ગયું છે! શુનિ સ્વયં કહે છે:-વચસ્તુકં, મધ્યોષ્ઠં, મધ્યાહ્ન, મમતા. (વૃં ૩-૮-૮) બ્રહ્મ મધ્યાહ્ન છે.

વળી પ્રાણોડમ્મિ કહેનાર ઇન્દ્ર પ્રાણનો આશ્રય હોઈને એ રીતે કહી શકે! બ્રહ્મના પછે એ કેવી રીતે શક્ય?

ઉપરાંત ઇન્દ્ર કથન હોઈને તેનું “પ્રજ્ઞાત્મન” મંભવે! આયુધ્ય પણ ઇન્દ્રનું મંભવે. ઉપરાંત દેવતાત્મા ઇન્દ્ર નિત્ય હોઈને મમૃત પણ થઈ શકે! આ ત્રિવાય ત્રિદીર્ઘાણં ત્વાષ્ટ્રમદનમ્ ત્વ માથાવાળા ત્વજ્ઞાના પુત્રને મેં હુણ્યો.....તેણે હિંમક કામ કરનારા એવા મારું હુંનું ન બગડ્યું. ત્વય મેં ત્વ લોમાડપિ ચ નમીયતે (કૌં ૩-૧) વગેરે અર્થવાદ વાક્યો પણ ઇન્દ્રપક્ષે જ ઉચિત ઠરે! આથી અહીં માનવું જોઈએ કે પ્રાણશબ્દ અહીં આધિદેવિક અર્થમાં એટલે કે ઇન્દ્રના અર્થમાં છે, બ્રહ્મના અર્થમાં નહીં.

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળે છે કે આ ઘરાબર નથી. આ પ્રકરણમાં બ્રહ્મધર્મોની જ બહુલતા અને બહુવચ્ચરતા જોવામાં આવે છે. જે પ્રકરણમાં જની બહુલતા જોવામાં આવે તેનું જ એ પ્રકરણ હોયું ઘટે, એ અશ્વલમાં આવે એવી વાત છે. બ્રહ્મના ધર્મોનું બહુલ્ય અહીં કેવી રીતે છે તે આપણે જોઈએ. ઉપદેશ છે આ આકારનો-ન યાચં વિજિગ્માંત ચત્તારં વિષાન્ આમ ઉપક્રમ કરી, તદ્ યથા રથસ્ય ચરેષુ નેમિઃ અર્પિતા નામૌ ચરાઃ અર્પિતાઃ યવમેષ યતાઃ ભૂતમાત્રાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાસુ અર્પિતાઃ પ્રજ્ઞામાત્રાઃ પ્રાણેષુ અર્પિતાઃ સ યય પ્રાણ. યય પ્રજ્ઞાત્મા જ્ઞાનન્દઃ અજરઃ મમૃત-તે તો જેમ રથના આરામાં નેમીઓ સમર્પિત હોય છે-નાભિમાં આરાઓ અર્પિત હોય છે એ જ પ્રમાણે આ ભૂતમાત્રાઓ પ્રજ્ઞામાત્રાઓમાં અને પ્રજ્ઞામાત્રાઓ પ્રાણોમાં અર્પિત છે. સ્વરૂપ-અજર-અમર છે. (કૌં ૩-૮) અહીં “પ્રાણે અર્પિતા” ગ્રંથોમાં પ્રાણ આધાર છે એ સ્પષ્ટ છે, પ્રાણ-વજ્રાને અહીં ઇન્દ્ર છે એમ માનીએ તો મર્થ વસ્તુનો આધાર તો તે છે નહીં! ઇન્દ્ર પણ જીવ જ છે. જીવ સૌનો આધાર કેમ

હોઈ શકે ? સર્વનો આધાર તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ! શ્રુતિ વચ્ચેનો છે કે-સ દાધાર પૃથિવી યાં ઉત્ત દમમ્ (ક્રો ૮-૭-૩-૧) સ્કમ્મોદાધાર ઘાવાપૃથિવી ઉમે દમે (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) સન્મૂલાઃ સૌમ્ય ! દમા સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્યતિષ્ઠાઃ (છાં ૬-૮-૪) કર્માધ્યક્ષઃ સર્વભૂતાધિવાસઃ (શ્વે ૬-૧૧)-તે આ પૃથ્વી અને ઘૌને ધારે છે. આ બન્નેને તે અચલતત્વ ધારણ કરે છે. સન્મૂલક છે આ સ્થાવર જંગમ-સતરૂપી રહેઠાણવાળું, સત્માં પ્રતિષ્ઠાવાળું છે. કર્માધ્યક્ષ અને સૌ ભૂતાનું રહેઠાણ. આથી એ ધર્મ પરબ્રહ્મનો છે, ઈન્દ્રનો નહીં.

ઉપરાંત “આનન્દ” એ પણ બ્રહ્મનો ધર્મ જ હોઈ શકે ! ઈન્દ્રનો નહીં ! ઈન્દ્ર આપે આપે અને કેટલાને આનન્દદાન આપી શકે ? અને ઈન્દ્રને તો સ્વર્ગ જાય તો શોક પણ સંભવે ! પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો આનન્દ સ્વરૂપ છે. સૌને એ જ આનન્દનાં દાન કરે છે.

વળી **एषः लोकाधिपतिः** **एषः सर्वेशः**-આ લોકોનો અધિપતિ, આ સૌનો ઇશ. (કૌ ૩-૮) પ્રાણને ઉદેશીને કહેવાયલા જે ધર્મો-લોકોનું આધિપત્ય અને સર્વસત્તાધીશપણું-બ્રહ્મમાં જ ઘટે. ઈન્દ્ર સૌનો અધિપતિ કે ઇશાન નથી. પરમાત્મા તો છે. શ્રુતિ વાક્ય છે કે-યો વિશ્વસ્ય જગતઃ પ્રાણતઃ પતિઃ (ક્રો ૨-૧-૭-૧૦૧-૫) યઃ પ્રાણતઃ ભિમિપતઃ મહિત્વા **एकः ईदं राजा** જગતઃ વમૂચ । **य ईदो अस्य द्विपदः चतुष्पदः** (ક્રો ૮-૭-૧૨૧-૩) યો ભૂતઃ સર્વેષ્ણ **ईश्वरः यस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम्** (અથર્વ ૧૧-૨-૪-૧) સર્વસ્ય **ईशानः सर्वस्य अधिपतिः सर्वमिदं प्रशस्ति** **यद्विदं किञ्च** (ઘૃ ૫-૬-૧) જે મમસ્ત સ્થાવર જંગમનો પતિ છે. (ક્રો ૧-૭-૧૦૧) જે પ્રાણન કરનારો, પલકારા પાડનારો આ જગતના મહિમાને લઈને એક સમ્રાટ છે. જે આનાં ચોપગાં અને બેપગાંના ઉપર ચાલ્ય કરે છે. જે મૌનો ઈશ્વર થયો છે, જેમાં જાણું પ્રતિષ્ઠિત છે સૌનો ઇશાન, સૌનો અધિપતિ, જે કંઈ આ જાણું છે તેનું શાસન કરનારો છે. (ઘૃ ૫-૬-૮)

ઉપરાંત “પ્રાણત્વ” પણ બ્રહ્મનું જ ઘટે-ઈન્દ્રનું નહીં ! ઈન્દ્ર પ્રાણનક્રિયાનો પોતા પૂરતો આશ્રય જરૂર ઘટે. પણ જગત્તુલવનનો આશ્રય તે નથી. પ્રાણ એટલે જીવન ! અને જીવન પ્રભુને અધીન છે, જીવને અધીન નથી. જે જીવન જીવાધીન હોત તો તો મરણ જ ન આવત ! અને શ્રુતિ પણ એ બ્રહ્મનો જ ધર્મ છે એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે-ન પ્રાણેન ન

અપાનેન મર્વ્યોં જીવતિ કચ્ચન । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन् एतौ
 उपाधितौ-न तो प्राप्ते के न तो अपाने दोष मनुष्य एवतो दोष છે
 પરંતુ તે બેથી જુદા દોષથી હવે છે જેને આશ્રયે એ બન્ને-પ્રાણ-અપાન
 દોષ છે (કટ૦ ૬૬) આ ઉપરથી આયુધ્ય દેવાની પણ પ્રભુની જ શક્તિ
 છે દોષ દેવની નથી એ મિદ્ધ જ છે શ્રુતિનું વચન છે કે તત્ દેવાઃ
 ज्योतिषां ज्योतिः आयुः ह उपासते अमृतम्-તે બ્યોતિની બ્યોતિને
 દેવો અમર હવન તરીકે ઉપાસે છે (ષ્ટ૦ ૪-૪-૧૬)

ઉપશત વાણીના બ્યાપાગ્ને આશ્રય એવે જ વકતૃત્વ તેપણુ પ્રદ્ધ-
 હેતુક જ છે શ્રુતિનો ખોલ છે કે-यद् वाचाधनम्युदित येन वाग्
 अभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेद यदिद् उपासते-જેને વાણી પ્રકાશિત
 ઠગ્તી નથી-વાણી જેના વડે પ્રકાશિત થાય છે તેને જ તુ પ્રદ્ધ બાણુ-નહી
 કે આને-જેને લોકો ઉપાસે છે

વળી “त्रिशीर्षाण” વગેરે વાક્યો ઇન્દ્રની સ્તુતિ નથી! એ તો
 પ્રદ્ધજ્ઞાનના માહુત્તરની ઘોષણા છે પ્રદ્ધજ્ઞાની ઠર્તૃત્વના લેપથી ખરડાતો
 ન હોઈને, તેને માટે કર્મફળ અર્કિચિત્કર છે, એ અહીં ઉદિષ્ટ છે પ્રદ્ધજ્ઞાની
 આત્માને પ્રદ્ધસ્વરૂપ બાણુતો હોઈને સદાય અમર તરીકે પોતાને સાક્ષાત્
 ઓળખે છે, અને આથી કર્મફળનો એને લેપ થતો નથી શ્રુતિનો
 મ મતિવાચક ખોલ છે કે-यथा पुष्करपलाशे आप. न श्लिष्यन्ते, एवं
 एवविद्धि पापं कर्म न श्लिष्यते-જેમ કમળપત્રે પાણી ચોટતું નથી,
 તેમ આણુ બાણુકારને પાપકર્મ ચોટતું નથી (છા૦ ૪-૨૪-૩) ગીતા
 ભગવતી પણ કહે છે-यस्य नाहृतो भाव बुद्धिः यस्य न
 लिप्यते । हत्याऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते-જેને
 અહુકારી ભાવ નથી, જેની બુદ્ધિ લેપાતી નથી-આ લોકોને હણીને પણ
 એ નથી તો હણતો, નથી તો બધાતો આ સિદ્ધાન્ત વધુ સ્પષ્ટ થાય છે
 એ જ ઉપનિષદના આ વચનથી-स यो मा विजानीयात् न अस्य केन
 च कर्मणा लोको मीयते न मातृवधेन न पितृवधेन न स्तेयेन, न
 भ्रणहत्याया-તે જે અને વિશેષપણે બાણુ તેનો લોક દોષપણુ કર્મથી
 ખગડતો નથી-માતૃવધે-પિતૃવધે-ખગડતો નથી-ચોરીથી કે બાળહત્યાથી
 પણ ખગડતો નથી (કૌ૦ ૩-૧) સ મે આત્મા इति विद्यात्-આ ઉપસહાર
 પણ પ્રદ્ધપક્ષે જ ઉચિત છે કેમકે મે શબ્દ સબંધવાચક છે એ છઠ્ઠી
 વિભક્તિ ખીજી રીતે ઘટી શકે એમ નથી વળી મયમાત્મા ब्रह्म सर्वानुभू-
 આ પ્રદ્ધસ્વરૂપ આત્મા સૌનો અનુભવ ઠર્તા છે (ષ્ટ૦ ૨-૫-૧૮) વગેરે

શ્રુતિ કહે છે કે બ્રહ્મ સૌનો આત્મા છે. આથી અહીં પ્રાણ એટલે બ્રહ્મ એમ જ બાણુવું રહે છે. વક્તા ઈન્દ્ર નહીં—એ યોગ્ય છે. ॥ ૨૯ ॥

આમ પ્રાણ શબ્દ બે અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો વાચક હોય અને ઈન્દ્ર બે વક્તા ન હોય તો અહીં ઉપદેશક કોણ ? મમિવ વિજાનીદિથી શરુ કરી ડગાસ્વ મુખીના ઉપદેશનો કોઈ કહેનારો તો હોવો જોઈએ. આ શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે:—

શાસ્ત્રદૃષ્ટયા તુ ઉપદેશઃ ધામદેવંચત્ ॥ ૩૦ ॥

ઉપદેશ=પોતાનો પ્રાણ તરીકે ઉપદેશ તુ=તો ધામદેવચત્=વામદેવની મારફત શાસ્ત્રદૃષ્ટયા=કેવળ શાસ્ત્ર દૃષ્ટિએ સમજવો રહ્યો

અર્થાત્ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ આ ઉપદેશ સમજવો રહે છે । તો શાસ્ત્રદૃષ્ટિ કઈ ? બૃહદારણ્યક ઉપનિષદમાં વચન છે કે તદ્ યો યો દેવાનાં પ્રત્યબુધ્વન સ एव તદ્ અમચત્ તથા ઋષીણાં તથા મનુષ્યાણાં તદ્ હ एनત્ પદ્યન્ ઋષિઃ ધામદેવઃ પ્રતિપેદે બ્રહ્મ મનુઃ અમયં સૂર્યચ્ચેતિ—તે જે જે કોઈ દેવોમાં જન્યુત થયો તે તે તેજ થયો. તેમજ ઋષિઓમાં; તે જ મુન્યમાં મનુષ્યોમાં; અને તે આ સાક્ષાત્ જોનારા ઋષિ વામદેવને સમજાવું કે હું 'મનુ' છું, હું સૂર્ય છું' વગેરે. (વૃ૦ ૧-૪-૧૦) અહીં પ્રખુદાત્મા "સ एव તદ્ અમચત્" એ શ્રુત્યનુસાર બ્રહ્મભાવાપન્ન થાય છે. તેની નજરમાં સર્વત્ર અંતર બાહ્ય નિરન્તર બ્રહ્મ જ સંમળાય છે. પોતાનો બ્રહ્મભાવ સર્વત્ર જોવા એ જ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ છે. એ શાસ્ત્રદૃષ્ટિ અનુસાર જેના મહાભાગ્ય ઉદ્ભવ્યા છે એવા મહાભાગને સર્વત્ર સૌ રૂપે વર્તી રહેલાં બ્રહ્મનું આંતર સાક્ષાત્ જાન હોય છે. એ ભાવનાસ્થૈર્ય એને પોતાને જ સ્વરૂપ દર્શાવે છે. અને જુએ છે અને જાણે છે. વામદેવને આવું જાન થયું હતું. અને પરિણામે "હું મનુ' છું, હું સૂર્ય છું," વગેરે દ્વારા તેણે પોતાની બ્રહ્માભેદની અનુભૂતિ માનવજાતને વારસામાં આપી છે. જેમ વામદેવ તેમ ઈન્દ્રને પણ પોતાની બ્રહ્માત્મતાનું જાન થતાં માનવીય વાણીમાં પોતાને તે બ્રહ્મ તરીકે અહીં વર્ણવે છે. "હું જ જ્ઞાન સ્વરૂપ પ્રાણ છું. તું મારી ઉપાસના કર" વગેરે વાક્યો આ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ ઉચ્ચારાયેલાં છે. આથી અહીં પ્રાણશબ્દ બ્રહ્મનો વાચક છે, એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૩૦ ॥

પરમાત્મા જ પ્રાણ છે એ વાત વિસ્તારપૂર્વક કહી. એ જ વાતને "સ્થૂણાનિખનન" ન્યાયે દૃઢ કરવાની ઇચ્છાથી વળી શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે:—

जीवमुख्यप्राणालिंगात् न इति चेत् न उपासात्रैविध्यात्
आश्रितत्वात् इह तत्पयोगात् ॥ ३१ ॥

જીવમુખ્યપ્રાણાલિંગાત્ નામ ઇતિ ચેત્ ન ઉપાસાત્રૈવિધ્યાત્
આશ્રિતત્વાત્ ઇહ તત્પયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પૂર્વપક્ષી કહે છે અહીં કેવળ પ્રદાનુ લક્ષણ જોવામા આવતુ નથી
તે ઉપરાત જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણના લક્ષણ પણ મોજૂદ છે અને
આથી અહીં પ્રાણ દારાં પ્રદા લેવુ એ યોગ્ય નથી

જીવાત્માનુ અહીં કયુ વિગ છે? તો ન વાચ વિજિજ્ઞાસીત, વક્તાર
વિદ્યાત્-વાણીને ન જાણવા ઈચ્છે-વક્તાને જાણે (કૌં ૩-૩) વગેરે
જીવાત્માનુ જ સ્પષ્ટ લક્ષણ છે વાગિન્દ્રિયને જે ચલાવે તે જ વક્તા હોય
જન સિવાય વાણીને કોણ વ્યાપારવાળી કરે? આથી જીવાત્મા જ વાણીનો
વ્યાપાર કરે આથી અહીં વક્તા જીવાત્મા છે એ જ સિદ્ધ થાય છે

ઉપરાત મય સ્વલ્પ પ્રાણ એવ પ્રજ્ઞાત્મા હવ શરીર પરિગૃહ્ય ઉત્થાપયતિ
અને સાચે પ્રાણ જ પ્રજ્ઞાત્મા હોઈ આ શરીરને ગૃહીને ઉત્થાપિત કરે છે
(કૌં ૩-૩) આ વાક્ય મુખ્યપ્રાણનુ જ લક્ષણ આપે છે એમા પ્રાણનુ
પ્રજ્ઞા સ્વરૂપ કહી, શરીરને ટેકવતો વર્ણવી, “ધારણ” પ્રાણનો ધર્મ છે
એમ સ્પષ્ટ છે મુખ્ય પ્રાણ અહી સમજાવે તો જ અર્થ ઘટે શરીરનુ
ધારણ એ મુખ્ય પ્રાણનો ધર્મ છે, એ જીજ્ઞાશુતિમા પણ કહ્યું છે -
તાન્ પરિપ્ર પ્રાણ ઉવાચ-મા મોહ માગદય, અહમેવ યતત્ પચ્ચષા
આત્માન પ્રવિમ્-ય યતત્ વાણ મચમ્મ્ય વિચારયામિ-તેમને પરિપ્ર પ્રાણે
કહ્યું-રખે મોહ પામતા હું જ જાતે જાતને પાચ પ્રકારમા વહેચી આ
જીગરૂપી પ્રાણને અવલગન આપી ધારૂ છું (પ્રૉ ૨-૩) સમાન શ્રુતિનો
સમાન અર્થ લેવો જ ઉચિત ગણાય અને પ્રજ્ઞાત્મપણુ જીવાત્મામા અને
મુખ્ય પ્રાણમા, પ્રજ્ઞાના સાધનરૂપ બીજા પ્રાણોની આશ્રયતાએ ઘટી શકે !
આથી અહીં તો જીવ, કયા તો મુખ્ય પ્રાણ અર્થ જ ઘટે પ્રદા નહીં

સિદ્ધાન્તી કહે છે - ભવા! એ યોગ્ય નથી જો અહીં પ્રદા સિવાય
બીજો અર્થ લેવા જઈએ તો ત્રણ પ્રકારની ઉપામનાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય

જીવાત્મા, મુખ્ય પ્રાણ, અને બ્રહ્મ એ ત્રણ ઉપાસ્ય છે એવો ભ્રમ ઉભો થાય ! અહીં પૂર્વાપરનો સબંધ જોતા ત્રણ પ્રકારની ઉપાસના સિદ્ધ થતી નથી ! અહીં મામેવ વિજાનીહિ એમ શરુ કરી અતે સ ઇવ પ્રાણ વગેરે પ્રજ્ઞાત્મા, આનન્દ. અજર અમૃત એમ ઉપદેશ આપ્યો છે તો આને શો અર્થ થાય ? જે પ્રાણ પ્રજ્ઞાસ્વરૂપ છે, આનન્દસ્વરૂપ છે, અજર છે, અમર છે, તે હુ હુ, અને તેની જ તારે ઉપાસના કરવી ઘટે આવે. અર્થ સ્પષ્ટ છે અને જીવાત્મા આનન્દ સ્વરૂપ નથી અને મુખ્ય પ્રાણ અજર નથી વળી આ લક્ષણો-આનન્દ અને અજરપણાંટી લક્ષણો બ્રહ્મમાં સંભવે છે બ્રહ્મ જ પ્રાણના બ્યાપારમાં પણ કારણ છે એ તો સ્વયં શ્રુતિ કહે છે-ન પ્રાણેન ન અપાનેન ઉપાધિતૌ (કઠ૦ ૫-૫) વદ્વાચા અત્યુદિત ઉપાસતૈ (કેન. ૧-૪) વગેરે શ્રુતિઓનો સમુદાય, બ્રહ્મ પ્રાણનો પણ ચલાવનાર છે એમ સ્પષ્ટ વિધાન કરે છે

ઉપરાત જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું ઉપાસન હિતતમ કેવી રીતે ગણાય ! બહુ બહુ તો એ ઉપાસન “હિત” ગણાય ! જીવાત્માની ઉપાસના વિષયોપલોગ અને મુખ્ય પ્રાણની ઉપાસના થોડા દીર્ઘાધ્યુષ્ઠને આપી છૂટે ! આથી એ જે હિત હોઈ શકે છે પણ અહીં તો હિતતમને લગતો પ્રશ્ન છે ! તેવું તો બ્રહ્મનું જ ઉપાસન છે આથી પ્રાણ શબ્દ દ્વારા તેનું જ વિધાન થોડું છે ઉપરાત પ્રાણ શબ્દનો બ્રહ્મમાં પ્રયોગ નથી, એમ પણ નથી કહ્યું ઇવ પ્રાણ એ સૂત્રમાં પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક છે એ કહ્યું જ છે અને અહીં “હિતતમ” વગેરે લક્ષણોના યોગે પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મનો જ વાચક છે એ નિશ્ચિત થાય છે આથી આ વાક્ય બ્રહ્મપરાયણ છે એ જ સિદ્ધાન્ત છે ॥ ૩૧ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिवाजकाचार्यनिषिखलशास्त्रनिष्णातपण्डितस्वामि
हरिप्रसादवैदिकमुनिशिष्य-भट्टोपाध्व - मणिशकरात्मज - जीवन्तिकाजात
नलिन-भट्ट-विरचिते ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये गुर्जरे प्रथमाध्यायस्य
प्रथमः पादः ॥

॥ હરિ ઓ તત્ત્વ મત્ત ॥

ॐ

॥ अथ प्रथमाध्याये द्वितीय पादः ॥

આમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની કૃપાથી પ્રથમ અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂરો થયેલ તે પાદમાં અષ્ટાતો ઘણજિઘાસા સૂત્ર દ્વારા પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જાણવાયોગ્ય છે એમ કહ્યું. અને જાણવાયોગ્ય પરમાત્માનું લક્ષણ આપ્યું. તેનું અર્થાત્ પ્રાપ્ત થતું સર્વજ્ઞત્વ, સર્વશક્તિમત્વ પણ સૂચવ્યું. તેનું મધ્યસ્થિતિનું કારણ દ્વંદ્વમાં સાધ્યું, એ સાધનામાં ઉપનિષતના ઘણાં વાક્યોમાં જે સંશય ઉપસ્થિત થયો તેને દૂર કરવાનો યત્ન કર્યો. એ વાક્યોમાં બ્રહ્મનાં સ્વરૂપ સિંગો દૃષ્ટિગોચર હતાં. પણ ઉપનિષતમાં એવાં પણ અનેક વાક્યો જોવામાં આવે છે કે જે સ્પષ્ટપણે પરમાત્માને પ્રતિપાદિત ન કરતાં હોય અને પરમાત્મા સિવાયના પદાર્થોને જ જાણે આગળ ધરતાં હોય અર્થાત્ ત્યાં બ્રહ્મનાં સિંગો સ્પષ્ટપણે પ્રતીત ન થતાં હોય ત્યાં તે તે વાક્યોનો શો અર્થ કરવો એ શંકાસ્પદ થાય જ. આથી તેવાં વાક્યો પણ બ્રહ્મનું જ સમર્પણ કરે છે એ સિદ્ધ કરવું ઘટે. તેમનો પણ બ્રહ્મમાં જ સમન્વય બતાવવો ઘટે કારણ કે તેવાં વાક્યો પણ ઉપનિષદમાં ઉપસ્થિત છે. એવાં અસ્પષ્ટ સિંગવાળાં વાક્યોનો બ્રહ્મ પરત્વે સમન્વય દર્શાવવા માટે હવે પહેલા અધ્યાયના બીજા અને ત્રીજા પાદોનો આરંભ છે. એનાં શ્રીગણેશ કરતાં કહે છે કે:

સર્વં ત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

સર્વં=અર્થ=ઉપાસનાના પ્રકરણોમાં બધે પ્રસિદ્ધોપદેશાત્=પ્રસિદ્ધ=શ્રુતિ, સ્મૃતિ, યુક્તિ, વગેરેથી પ્રમાણ એવા જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા, તેનો ઉપાસ્ય તરીકે ઉપદેશ હોનાથી છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં આવી શાંડિય વિદ્યામાં જે શ્રવણ છે તે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને લગતું જ છે. ॥ ૧ ॥

છાંદોગ્યની શાંડિય વિદ્યામાં આ પ્રમાણે વાક્ય સમુદાય છે:—સર્વં ત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ હતિ જ્ઞાન્તઃ ઉપાસીત તથા હતુઃ ક્રતુઃ પુરુષઃ ! યદાક્રતુઃ અસ્મિન્ લોકે પુરુષઃ ભવતિ તથા હતઃ પ્રેત્ય ભવતિ સ ક્રતુઃ કુર્ચીત । મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ મારુપઃ=આ બધું નિશ્ચય બ્રહ્મ છે કેમકે આ બધું તે બ્રહ્મમાંથી જન્મેલું, તેમાં લય પામનારું અને તેમાં જીવનવાળું છે. આથી જ્ઞાન્ત થઈ સર્વરૂપ બ્રહ્મની ઉપાસના કરે. સંકલ્પરૂપ નિશ્ચય મનુષ્ય છે. જેવા સંકલ્પવાળો મનુષ્ય આલોકમાં થાય છે તેવો અર્હાંથી મરીને થાય છે. હવે-ઉપાસનાકાળે તે આ સંકલ્પ કરે. તે બ્રહ્મ

ન મનોમય

મનોમય-મનનું પણ મન છે. પ્રાણુશરીર=પ્રાણુનો પણ પ્રાણ છે, પ્રકાશ સ્વરૂપ છે વગેરે.” (છાં ૩-૧૪-૧-૫)

આ શ્રુતિ અંગે સંશય થાય છે કે અહીં ઉપાસ્ય તરીકે કોનું વિધાન છે? જીવાત્માનું કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું? જીવાત્માનું એવો પૂર્વપક્ષ છે. બ્રહ્મનું એવો ઉત્તરપક્ષ છે. તો અહીં કોનું ઉપાસન વિહિત છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અક્ષણત જીવાત્માનું જ! પણ અહીં સંશય કેવી રીતે છે? સંશય તો એ છે કે બન્નેના અર્થમાં શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ એવા મળે છે. તસ્મૈ જ્યેષ્ઠાય વ્રહ્મણે નમઃ (અથ ૧૦-૪-૮-૧) તદેવ વ્રહ્મત્વં વિદિ (કેનઃ ૧-૧) વિરજં વ્રહ્મ નિષ્કલં (મું ૨-૨-૧) સત્ત્વં જ્ઞાતં બનન્તં વ્રહ્મ (તૈ ૨-૨) યદ્વેત્તદ્વ્રહ્મ (છાં ૩-૧૨-૭) વિજ્ઞાન આનન્દં વ્રહ્મ (યૂ ૩-૨-૨૮) તે જ્યેષ્ઠ બ્રહ્મને નમન (અથ ૧૦-૪-૮-૧) તેને જ તું બ્રહ્મ બોલે (કેન ૧-૫) તે નિર્મળ નિઘ્વયવ અક્ષર બ્રહ્મ રહે છે. (મું ૨-૨-૬) બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત છે. (તૈ ૨-૧) જે નિશ્ચય તે બ્રહ્મ છે એમ કહે છે. (છાં ૩-૧૨-૭) બ્રહ્મ વિજ્ઞાનરૂપ આનન્દરૂપ છે. વગેરે ઠેકાણે બ્રહ્મશબ્દ પરમાત્માનો નિર્દેશ કરે છે. વિજ્ઞાનં સર્વં દેવાઃ વ્રહ્મજ્યેષ્ઠં ઉપાસતે (તૈ ૨-૫) इदं ब्रह्म आयाति (યૂ ૪-૩-૩૭) સ ઘા અર્થ આત્મા વ્રહ્મ વિજ્ઞાનમયઃ “તમામ દેવો-ઇન્દ્રિયો તે સૌથી મોટા વિજ્ઞાનમય આત્માને ઉપાસે છે.” (તૈ ૨-૫) “આ બ્રહ્મ આવે છે” (યૂ ૪-૩-૩૭) “તે આ વિજ્ઞાનમય આત્મા બ્રહ્મ છે,” વગેરે સ્થળોએ એ પ્રત્યગાત્માનો નિર્દેશક છે. આથી અશય યોગ્ય છે. તો પછી અહીં પ્રાણ શું? જીવાત્મા જ. કેમકે જીવાત્માના મૂલ્યક સિંગો અહીં એવામાં આવે છે. “મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ” વગેરે અહીં પ્રત્યગાત્મા એટલે કે જીવાત્માના જ સિંગો છે! મન-પ્રાણ-મનોમય, પ્રાણ છે શરીરમાં જેના તે પ્રાણુશરીર! જેને મનનો કદી મંબંધ હોઈ શકતો નથી, તેની વળી મનોમયતા કેવી? જેને શરીરનો સંબંધ ત્રણ કાળે પણ ઘટતો નથી એવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માના શરીર શા અને તેમાં વળી પ્રાણની શી કડપના? મન-પ્રાણ વગેરે સાથે તો કાર્યકરણના અધિપતિ જીવાત્માની લપછપ હોઈ શકે છે. અને એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રતિદ્ધ છે. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો અમણોતિ અમનાઃ શુદ્ધઃ (મું ૨-૧-૨) અવાન્ અમનાઃ (યૂ ૩-૮-૮) અકાર્યં અગ્રણં (યજુ ૪૦-૮) અશરીરં શરીરેષુ (કટ ૨-૨૨) શ્રુતિ જ તેના મન-પ્રાણનો નિપેદ કરે છે. અપ્રાણ-અમના-શુદ્ધ છે (મું ૨-૧-૨) વળી વિનાનો અને મન વિનાનો છે (યૂ ૩-૮-૮) અકાર્ય-અગ્રણ છે (યજુ ૪૦-૮) શરીરોમાં શરીર વિનાનો (કટ ૨-૨૧)

ઉપરાંત તજ્જલાન્(=તજ્જલમ્) શબ્દ પરબ્રહ્મ પદો જ ઘટે કેમકે સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, લય જીવાત્મા ન કરી શકે, એવો જો સિદ્ધાન્તીનો જોલ હોય તો તે પણ નિર્રથક જ છે કેમકે સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય કર્મનિમિત્ત થાય છે, એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. કર્મવૈચિત્ર્યાત્ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ (સાંખ્ય૦ ૬-૪૨) એવું સાંખ્યશાસ્ત્રનું તો વચન છે. અને કર્મમાં તો પ્રત્યગાત્મા=જીવ જ નિમિત્ત; આમ તજ્જલાન્ “સર્વે” નું વિશેષણ છે. ઉપરાંત આકાશાત્મા વિશેષણ પણ પ્રત્યગાત્મામાં બંધાયેલું થઈ શકે છે. સ્વરૂપે આકાશની પેરે સ્વચ્છ હોવાથી તે આકાશાત્મા છે એમ કહી શકાય. સર્વકર્મા અને સર્વકામઃ પણ ક્રમશઃ જીવાત્મા સંભવી શકે. એક પછી એક બધાં કાર્યો તે કરી શકે. બધી ઈચ્છાઓ તેનામાં પૈયાંયે મળવે.

ઉપરાંત પણ મે આત્મા અન્તર્હૃદયે જાણીયાન્ મીઠે ર્ષાં યથાદ્વા-
મારા હૃદયની અંદર રહેનારો આ આત્મા મીઠું કે યવથી પણ નાનો છે, એ વાક્યમાં આવેલું હૃદયનિકેતપણું અને અણુપણું પણ જીવાત્મામાં જ મળવે. વિશ્વનિવાસી અને મહત્પરિમાણુવાળા ભગવાનમાં નહીં. કદાચ એમ કહેશે કે “અણીયસ્ત્વ”ની પેરે શ્રુતિ તો તેનું “જ્યાયસ્ત્વ” પણ કહે છે. જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ “પૃથ્વીથી મોટો (છાં૦ ૩-૧૪-૩) વગેરે! સાચું. શ્રુતિ એ કહે છે. પણ જ્યાયસ્ત્વ અને અણીયસ્ત્વ એકી વખતે તો એકમાં હોતું નથી! આથી બન્નેની વ્યવસ્થા કરવી રહી! જીવાત્મા હો અણુ! જ્યાયાન્ હો પરબ્રહ્મ! એમાં શું બગડી ગયું! આમ પૂર્વપક્ષ ઊકતાં સિદ્ધાન્તી સમાધાન કરે છે કે આ બરાબર નથી. કેમ? તો સૂત્ર છે કે:-“સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્.”

સિદ્ધાન્તી કહે છે:-વેદાન્ત વાક્યોમાં બધે જ ઠેકાણે ઉપાસના પ્રકરણમાં ઉપાસ્ય તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ નિર્દેશ છે. અહીં પણ ઉપાસના પ્રકરણ છે. માટે અહીં પણ ઉપાસ્ય તરીકે બ્રહ્મ જ છે એમ માનવું ઘટે. સર્વત્ર જો બ્રહ્મનો ઉપાસ્ય તરીકે બોધ હોય તો અહીં અક્ષરમાત્ર જીવાત્માનો ઉપદેશ ઘટે નહીં. બસાત્ ઘટે છે એમ કહો તો તે વદતોબ્યાધાત છે.

કદાચ કોઈ એમ કહે કે સર્વત્ર બ્રહ્મનો કયાં ઉપાસ્ય તરીકે શાસ્ત્રમાં =વેદોપનિષદમાં નિર્દેશ છે? અગ્નિ, ઇન્દ્ર, વરુણ, સુપર્ણ, ગૃહસ્પતિ, આકાશ, વૈશ્વાનર, પ્રાણ, ભૂમા વગેરે અનેક સ્તુત્ય અને ઉપાસ્ય દૈવતોનો પણ ઉલ્લેખ છે. તો તે રીતે જ પ્રત્યગાત્માના ઉપાસનની પણ અહીં વિધિ સંભવી શકે ને? જેમ ઇતર દૈવતોની તેમ પ્રત્યગાત્માની ઉપાસનાનું. પણ

કળ હોઈ શકે છે! આ દલીલ ભ્રમપૂર્ણ છે. જરૂર, તે તે દેવોનાં નામોનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. પણ ત્યાં સર્વત્ર શબ્દલેદે અર્થલેદ નથી. અગ્નિ વગેરે તમામ શબ્દો ઋતુત્પત્તિવશાત્ પરમાત્માના જ વાચક છે. અનન્ત-કલ્યાણ-ગુણ-શક્તિ-સંપન્ન પરમાત્માનો વાચક કયો શબ્દ કે અક્ષર કે માત્રા નથી? સ્વરૂપે એક, પણ શક્તિએ અનન્ત, પરમાત્મા જ સર્વ શબ્દોનો વાચ્ય-લક્ષ્ય-ધ્વન્ય-તાત્પર્ય છે. શ્રુતિ સ્વયં કર્ણુદ્ગાર થઈ કહે છે। इन्द्रं मित्रं वरुणं अग्निं आहुः अथो दिव्यः स सुपर्णो गरुत्मान्। एकं सद् विष्णुः बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानं आहुः। (ઋં ૨-૩-૨૨-૪૬) તદવાગ્નિઃ તદાદિત્યઃ તદ્વાયુઃ તદુ ચન્દ્રમાઃ। તત્ શુક્રં તદ્ બ્રહ્મ તા માપઃ સ પ્રજાપતિઃ (યજું ૩૨-૧) એને ઈન્દ્ર, સૂર્ય, વરુણ, અગ્નિ કહે છે. ઉપરાંત એ દિવ્ય સુવર્ણ=ગરુડ છે. એક સત્ તત્ત્વને વિષ્ણુ અનેક રીતે વર્ણવે છે. એને અગ્નિ, યમ, પવન કહે છે. (ઋં ૨-૩-૨૨-૪૬) તે જ અગ્નિ છે. તે આદિત્ય છે. તે વાયુ છે. તે જ નિશ્ચય ચન્દ્રમા છે. તે જ શુક્ર-તે જ પ્રહ્લ-તે જ જળ છે. તે પ્રજાપતિ છે. (યજું ૩૨-૧) મનુસ્મૃતિ પણ સંમતિ દે છે કે एतं एके वदन्त्यग्निं मनुमन्ये प्रजापतिम्। इन्द्रमेके परे प्राणमपरे ब्रह्म-शाश्वतम् (મનુ ૧૨-૧૩૩) એને કેટલાક અગ્નિ તો કેટલાક પ્રજાપતિ મનુ કહે છે. કેટલાક ઈન્દ્ર તો ખીજા પ્રાણ તો વળી કેટલાક શાશ્વત પ્રહ્લ પણ કહે છે. (મનુ ૧૨-૧૩૩) જેમ વેદ તેમ ઉપનિષદો પણ તે એક પ્રહ્લને જ. ઉપાસ્ય તરીકે ઉદ્દેશ્ય છે. સર્વે વેદાઃ....મોમ્ હત્યેતત્ (કઠં ૨-૧૫) યસ્મિન્ દ્યૌઃ-તમેષ એકં જ્ઞાનં આત્માનં....અમૃતસ્ય યપ સેતુઃ (મું ૨-૨-૫)

તમામ વેદો....ઓમ્ એ રીતે (કઠં ૨-૫) જેમાં દ્યૌ-તે એક આત્માને જ જાણો....અમૃતનો એ સેતુ છે (મું ૨-૨-૫) વગેરે. આથી જો સર્વત્ર પ્રહ્લોપદેશ છે તો શાંકિલ્યવિદ્યા પણ ઉપનિષદમાં જ આવે છે. આથી અહીં પરપ્રહ્લ પરમેશ્વરનો જ ઉપદેશ જાણવો.

ઉપરાંત “મનોમય” વગેરે ધર્મો પ્રહ્લમાં પણ ઉપાસનાની દૃષ્ટિએ ઘટી શકે છે “મનોમય” શબ્દ ઉપાસનાની ભૂમિકાએ તૈલધારાની માફક અવિચ્છિન્ન ગતિથી મનનો પરમાત્મામાં ધસારો સૂચવે છે. ધ્યાનયોગની પરિપક્વ અવસ્થા જ અહીં સૂચિત છે. અર્થાત્ મનોમયનો અર્થ ઉપાસકની દૃષ્ટિએ = શુદ્ધ મનથી લભ્ય” એવો જ થઈને ઉભો રહે છે. પ્રાણ છે શરીર જેનું એવો અર્થ પણ શક્ય છે, અને તે જ ગ્રાહ્ય છે. સ જ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ (કેં ૧-૨) તે નિશ્ચય પ્રાણનો પ્રાણ છે. યઃ પ્રાણે તિષ્ઠત્વિત્યાદિ

(ઘ૦ ૩-૬-૧૬) જે પ્રાણુમા ગ્હેતો હોઈને વગેરે પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્ (ઘ૦ ૮-૪-૧૦) પ્રાણુનો પ્રાણ વગેરે શ્રુતિઓ આ અર્થની ઘોતક છે અને અપ્રાણો હિ અમનાઃ (મુ૦ ૨-૧-૨) અપ્રાણ અને અમના વગેરે શ્રુતિઓ ને પ્રહાને પ્રાણ અને મન વિનાની વર્ણવે છે તો ત્યાં એનો અર્થ જુદો છે પ્રહાને જે જ્ઞાન છે તે મનને અધીન નથી, એની જે મિથિ છે તે પ્રાણને અધીન નથી-એ બતાવવું એ શ્રુતિનો ધ્વનિ છે ઉપરાત 'મારૂપ' પરમાત્મા પણ છે કેમકે 'મા' એટલે પ્રકાશ અને એ પ્રકાશ તે ચૈતન્યનો પ્રકાશ છે તમેવ માન્તમનુમાતિ સર્વે (જ૦ ૧-૧૦) અમકતા એના તેની પાછળ બધું ચમકે છે તદ્ દેવા-રજોતિયા જ્યોતિ તે દેવો જ્યોતિઓની જ્યોતિ (ઘ૦ ૪-૪-૧૬) વગેરે શ્રુતિઓ આની માફી છે ઉપરાત જીવાત્માના પક્ષે "તજ્જલાન્" એ વિશેષણ ઘટી શકે છે, એ કહેવું પણ ભીંતભૂંધા બગગર છે! મુખ્ય મહાને ત્યારે ગૌણની કંપના અન્યાય છે પરમ પિતા પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ મુખ્ય કારણત્વ સહવે છે એ તો સિદ્ધ કરી ચૂક્યા ગ્રીએ જીવાત્માના કર્મોનું નિમિત્તપણુ લેવે હોય! કેમકે આગળ સ્વયં મૂત્રકાર "જગદ્વ્યાપારવર્જ" (વેદાન્ત સૂત્ર ૪-૪-૨) એ સૂનમા પ્રત્યગાત્મા જગતનું કારણ છે એ વાતનો નિષેધ કરનાર છે ઉપરાત પર્થાચે 'મર્વકામ' અને "સર્વકર્મ" નું ગ્રહણ હીન છે એકી વખતે તો એ પરમાત્મા જ ધરે-કેમકે પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય અનન્ત છે ઉપરાત જે મહાન છે તે તે જ ક્ષણે અણ મણ હોય છે, એ કહેવાતું ન હોય! આથી અહીં જે "પ્રહા" નો પ્રયોગ છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમા જ છે એમ જણવું ॥ ૨ ॥

ઉપની વાતને જ પુખ્ત કરતા બીજો હેતુ આપે છે કે -

“વિવક્ષિતગુણોપપત્તેષ્વ” ॥ ૩ ॥

ચ=ઉપરાત વિવિધિત શાન્તિય નિષિ ઉપામના જે પ્રેરો-અહીં મુદના મારો છે તે પ્રેરો પરબ્રહ્મ પરમાત્માના ધટા હોઈને બ્રહ્મ ૨ • અર્થ પરબ્રહ્મને લગતો જ છે એમ જણવું ગ્હે છે

છાંદોગ્યમા કહેવી ઉપાસના બાદ ઉપાસ્યના કેટલાક ગુણોનો ઉલ્લેખ પ્રવામા આવ્યો છે “મનોમય પ્રાણશરીર મારૂપ સત્યસકલ્પ આકાશાત્મા સર્વકર્મ સર્વકામ સવગન્ધ સર્વરસ સર્વે દ્વ અભ્યાત્ત ત્વાક્કી બનાદર મનોમય-પ્રાણશરીર-પ્રકાશરૂપ સત્યસકલ્પ-આકાશશરીર-મર્વકર્મ-સર્વકામ-મર્વગન્ધ-(છાં ૩ ૧૪-૨) વગેરે તે ઉપરાત યમ મે

આત્મા અન્તર્દેવ્યે જ્યાયાન્ પૃથિવ્યાઃ જ્યાયાન્ અન્તરિક્ષાત્ જ્યાયાન્
દિવઃ જ્યાયાન્ ધર્મ્યઃ લોકેભ્યઃ અમારા અંતરમાં આત્મા-પૃથ્વીથી-
અંતરિક્ષથી-આકાશથી ચોટી છે-આ લોકોથી પણ ચોટી છે. (છાંદ ૩-૧૪-૩)
વગેરે. આ કૃતિમાં કહેલા તમામ શુભો બ્રહ્મ પરવે જ ધરી શકે, જ્યાત્મ
પક્ષે ઘટી શકતા નથી. એ મનોમય, પ્રાણરૂપી શરીરવાળો, પ્રકાશ સ્વરૂપ,
સત્યસંકલ્પ, આકાશની પેરે વ્યાપક સ્વરૂપવાળો, જગતરૂપી કર્મવાળો,
સૌને તમામ પદાર્થો પૂરે પાડનાર મહાદાની-તમામ પદાર્થોનો સ્વામી,
સર્વગન્ધ, સર્વરસપૂર્ણ, પદાર્થમાત્રમાં અંદર બહાર વ્યાપી વળેલો, ઇન્દ્રિય
શૂન્ય, નિત્યતૃપ્ત છે. આ બધાં વિશેષણો બ્રહ્મપક્ષેજ સાર્થક છે, જ્યાને
પક્ષે નહીં.

આ બધાં વિશેષણો જીવપક્ષે બંધ બેસતાં નથી. એ સમજવવાનું
રહેતું નથી એ સ્પષ્ટ છે. માટે અહીં બ્રહ્મ-શબ્દ પરબ્રહ્મનો જ વાચક
બાણવો. ॥ ૨ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન કરતાં કહે છે:-

“અનુપપત્તેઃ તુ ન શારીરઃ” ॥ ૩ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિ માટે તુ શબ્દ બાણવો. શારીર=શરીરનો માનિક-જીવ-આ-
પ્રત્યગાત્મા ન=અહીં બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ નથી. અનુપપત્તેઃ=કેમકે કહેવાને ઇષ્ટ એવા શુભો
પ્રત્યગાત્મામાં જાંજલી શકના નથી.

પૂર્વે કહેલા “મનોમયત્વ” વગેરે શુભોની યાદી પ્રત્યગાત્માના પક્ષે
ચોક્કસ રીતે બંધબેસતી થઈ શકે એમ નથી. કદાચ એંચતાણ કરીને પણ
“મનોમય” “પ્રાણશરીર” “લારૂપ” વગેરે વિશેષણો જીવપક્ષે લઈ જઈ
શકાય પણ એ સિવાયનાં બધાં લક્ષણો તો કેમ કરીને જીવાત્માના પક્ષે
જઈ શકે એમ નથી. આથી અહીં પ્રત્યગાત્મા એ બ્રહ્મ શબ્દનો અર્થ
નથી-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ એનો અર્થ છે. ॥ ૩ ॥

બીજો હેતુ આપતાં કહેવાને જ દૃઢ કરતાં કહે છે:-

કર્મકર્તૃત્વવ્યપદેશાત્ ચ ॥ ૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત કર્મકર્તૃત્વ=ઉપાસ્ય પરમજ્ઞ પરમાત્માનો અહીં કર્મ તરીકે એટલે
પ્રાપ્ત તરીકે તથા ઉપાસક જીવાત્માનો કાર્ય તરીકે એટલે પ્રાપ્ત કરનાર તરીકે ઉત્તેજ
દોષથી અહીં શારીર આત્માનો વાચક પ્રમ શબ્દ નથી.

एतं इत प्रेत्य अभिसंभवितास्मि अर्होऽथी वर्तने आने प्राप्त यना
 ४ (छां० ३-१४-४) આવે અર્હો ઉપમંહાર જેવામા આવે છે અર્હો
 एत=आने=आ परमात्माने હું અભિસંભવિતાસ્મિ પ્રાપ્ત કરનાર છું
 એવો ઉપદેશ જેવામા આવે છે પ્રાપ્ત થનાર અને પ્રાપ્ત કરનાર કર્મ
 અને કર્તા એક હોઈ શકે નહીં. એટલે લિપ્ત હોવાની શક્યતા હોય તો
 એ હોઈ શકે નહીં અર્હો એવી શક્યતા છે કેમકે છેવટે તો ઉપાસ્ય
 અને ઉપાસક ભાવ પણ ભેદદષ્ટિ ઉપર જ આવડે છે અર્થાત્ છેવડના
 શિખરે ભવે ઉપાસ્ય અને ઉપાસક અલિપ્ત હોય, પણ ન્યારે ભેદદષ્ટિએ
 આપણે એ ભાવને સ્વીકારીએ તો ભેદદષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી એ જન્મને
 લિપ્ત જ માનવા રહ્યા. આથી અર્હો કર્મ કર્તાનો ભેદ હોઈને પ્રજ્ઞ શબ્દ દ્વારા
 જવાત્માનો ઉલ્લેખ નથી પરમાત્માનો જ છે ધ્યાન રહે-જીવ અને શિવ
 અતિમ ભૂમિમાં સ્વરૂપે અલિપ્ત છે માયામા અહીંને માયાનો વિચાર
 કરીએ ત્યારે માયાને મળતું મહત્વ સ્વીકારી લેવું ઘટે પોતાનો પોતે
 આત્મા હોવાની આગામી તો " શિવ યદી જીવ " થયો એમ લાડથી કવિ
 કહે છે જીવ તરીકે મહામાયા પરમાત્માને લાડ લડાવે તો તે તો એની
 સૃષ્ટિ યોજનાનો શુભ મત્ર છે અસ્તુ-અનુભૂતિમા જ ન્યા પ્રમાણ છે
 ત્યાં તર્કને શુભાસવીએ નહીં તોપણ વગ તો ન જ આપીએ ॥ ૪ ॥

અર્હો પૂર્વપક્ષ કહે છે-આત્મા ઘા બરે દૃષ્ટ્ય આત્મા અહો
 દૃષ્ટવ્ય છે (છંદ ૪-૫-૬) એ શ્રુતિમા દૃષ્ટા અને દૃષ્ટવ્ય=કર્તા અને કર્મ
 એવો ઉપદેશ જેમ ગોણ છે તેમ અર્હો પણ શાકિય વિદ્યામા પણ એ
 ગોણ કેમ ન લેખવો? આનો જવાબ વાળતા કહે છે —

“ શબ્દવિશેષાત્ ” ॥ ૬ ॥

શબ્દવિશેષાત્=કર્મ અને કર્તાના વચક પદોમા બે હોવાથી અર્હો કર્મ અને
 કર્તા તરીકેનો ઉપદેશ ગોણ નથી

પૂર્વપક્ષીએ ઉદાહરણ આપ્યું એ શ્રુતિમા કર્તા અને કર્મવાચક
 શબ્દોમા ભેદ ન હોઈને કહાય ત્યાં એ ઉપદેશ ગોણ મનાય પણ અર્હો
 તો એ જન્મને વચ્ચે ભેદનો ઉલ્લેખ છે “ एष मे आत्मा अन्तर्हृदये ”
 “ મારા હૃદયમા અદર આ આત્મા છે ” (છાંદ ૩-૧૪-૩) આ શ્રુતિ
 વાક્યમા “ આત્મા ” અને મે એવા બે શબ્દો છે આત્માશબ્દ પ્રથમ
 વિલક્ષિતમા અને મે શબ્દ છઠ્ઠી વિલક્ષિતમા છે અર્થાત્ જ ઉપાસ્ય પરપ્રજ્ઞ
 પરમાત્મા અર્હો કર્મ તરીકે પ્રથમ વિલક્ષિતમા છે અને ઉપાસક તરીકેનો

પ્રત્યાગાત્મા છઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં છે. અને પ્રથમ વિલક્ષિતથી છઠ્ઠી વિલક્ષિત ભિન્ન છે, એમાં તો વિવાદ હોઈ જ ન શકે !

ઉપરાંત આ એક જ વિષયને લગતી ખીણ શ્રુતિમાં આ ભેદ બેવામાં આવે છે. યદ્યા વ્રીહિઃ વા યવો વા શ્યામાકો વા શ્યામાકતણ્ડુલો વા પદ્યં “અન્તરાત્મન્” “પુરુષઃ” દ્વિરણ્મયઃ (શ્લોક ૧૦-૬-૩-૨) જેમકે વ્રીહિ-યવ-અગર તો શ્યામાક=ખંડીઉં-કે તંડુલ-તેવો આ આત્મામાં જે દ્વિરણ્મય પુરુષ છે. અહીં “અન્તરાત્મન્” શબ્દ સાતમી વિલક્ષિતમાં પ્રત્યાગાત્માના અર્થમાં છે. તેનાથી ભિન્ન એવો પુરુષઃ શબ્દ પ્રથમ વિલક્ષિતમાં છે. ઉપાસક સાતમીમાં અને ઉપાસ્ય પહેલી વિલક્ષિતમાં છે આથી એ બન્ને જુદા છે.

તે ઉપરાંત આ વિદ્યામાં જ શરૂઆતમાં ઉપાસ્ય ન્વરમાત્મા, પ્રહ્લ અને આત્મા એવા બે શબ્દો દ્વારા કર્મ તરીકે ઉપદેશવામાં આવ્યો છે. અને ઉપાસકનો પુરુષ શબ્દ દ્વારા ઉલ્લેખ છે. આ ભેદ મુખ્ય હોય તો જ યોગ્ય બને. માટે અહીં ગૌણ નથી આથી વ્રતમિતઃ પ્રેત્ય અભિસંભવિતાસ્તિ એ વાક્યમાં વ્રત અને અભિસંભવિતાસ્મિ માં કર્મ અને કર્તાનો ઉપદેશ હોઈને અહીં પ્રહ્લતું જ કથન છે-જીવાત્માતું નહીં એ સ્પષ્ટ થાય છે. ॥૫॥

ખીણે હેતુ આવતાં કહે છે:-

સ્મૃતેઃ ચ ॥ ૬ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મૃતે=સ્મૃતિ પ્રમાણથી પણ કર્મ કર્તાનો ઉપદેશ હોઈને અહીં પ્રહ્લતું જ ભિન્ન છે એ સિદ્ધ થાય છે.

સ્મૃતિ પણ આ અર્થમાં સંમત છે. તો ત્યાં શ્રુતિના અર્થને સ્મૃતિ પણ યોગ્યતા હોય ત્યાં શ્રુતિ વધારે શોભે છે. સ્મૃતિઓ છે-દા. ત. પદ્યં યઃ સર્વભૂતેષુ પદ્યતિ આત્માને આત્માના । સ સર્વસમતામેત્ય બ્રહ્માન્યેતિ પરં પદમ્ । આમ જે સર્વભૂતોમાં આત્માથી આત્માને જુવે, તે સર્વસમતા પામી પરબ્રહ્મ પદે જતો. (મનુ ૧૨-૧૨૫) ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । औ लूतोना अंतरमां दे अर्जुन ! ईश्वर तिष्ठे છે. (મીતા ૧૮-૬૧) વગેરે.

એક વાત અહીં ધ્યાનબહાર ન હો. શું જીવ શિવથી ભિન્ન છે એમ અહીં બતાવવા માંગે છે ? ના, એવો અર્થ અહીં લેવાનો નથી. ઉપલી શ્રુતિઓમાં જો જીવને શિવથી ભિન્ન કહ્યો હોય તો “ન અન્યઃ સતઃ અસ્તિ દૃષ્ટા ન બન્યઃ સતઃ અસ્તિ યોતા આનાથી ભિન્ન ખીણે હોઈ દૃષ્ટા

કે શ્રોતા નથી (મૃં ૩-૭-૨૩) વગેરે શ્રુતિઓ અને “ક્ષેત્રજ્ઞ યાપિ મા વિદિ સર્વે ક્ષેત્રેષુ ભારત” મૌ ક્ષેત્રમા મને જ તુ ક્ષેત્રજ્ઞ નાણુ, વગેરે શ્રુતિ-સ્મૃતિઓ છુન શિનતુ અભિજ્ઞત્ય પણ તે જ મૂરે કહે છે ! તો માયુ શુ ? માયુ એ કે છવ અને શિવ વચ્ચે સ્વરૂપે કોઈ ભેદ હોઈ શકતો નથી સત્તાના ખંડ નથી ચિત્તના ટુકડા નથી આનન્દ તિરોહિત થઈ શકે છે ! અને આથી સમાહિત વિચારણા એક જ નિર્ણય ઉપર આવી શકે કે પરમાત્મા જ પોતાની કોઈ અકળ શક્તિ દ્વારા છવરૂપે ઘટધટમા રમી રહ્યો છે પરમાત્મા પોતાની લીલા માટે પોતે જ પોતાના ઉપર દેશ-કાળ-કાર્યકારણ-ધર્મ અધર્મ-જન્મમરણ-સુખદુઃખ વગેરે લાદીને અનન્ત કાળથી રમ્યા કરે છે અતિશય સમાહિત અને અનધ્યસ્ત આત્માનુભવે જ સમન્વય એવી આ અતિશય સૂક્ષ્મ અનુભૂતિ છે વચવા ગાળામા વ્યવસ્થાને માટે ભવે ભેદ કથપાતો-સ્થપાતો-સ્વીકારતો અને આચરતો-અને અનુભવતો ! દેશ-કાળ-કાર્યકારણના ચોક્કામા મુદ્દતાથી જડાઈને ત્યારે આપણે જોતા હોઈએ છીએ ત્યારે એક જ પરમાત્મા આ યધા રૂપે વર્તી રહેવો દેખાતો નથી સાપેક્ષમા નિરપેક્ષ દર્શન સમાતા નથી નિરપેક્ષમા પ્રવાસ યાદ જ સાપેક્ષની માયાવિતા પૂરી પકડાય છે ! તે પહેલા નહીં આથી અપ્રયોધની આ મહામારી છે પ્રયોધે આ મહામારીનો લય થઈ જાય છે આથી હિમાલયની તળેટી અને મધ્યભાગ ઉપર ઉભા રહીને જોઈએ ત્યારની આ ચર્ચા છે હિમાલયના સર્વોચ્ચ શિખરને ઓળગીને જોનારની નહીં ધુપછાંવ નીચે છે ઉપર તો એક ભગવાન ભુવન-ભાસ્કરનો જ સમતલ, અનન્ત, અખંડ, અગાધ વ્યાપક પ્રકાશ છે ! તિમિર તેજનો અચ્ચો પૃથ્વીને માટે છે પૃથ્વીથી પણ અવકાશમા ગયેલા માટે નથી જ્યાં સુધી માયાની ચૂડમા છીએ ત્યાં સુધી જ કર્મ કર્તાના ભેદ છે ચૂડમાથી મુક્તને તો એ ઓછાયા પીડતા નથી ! અસ્તુ માટે અહીં “તત્ત્વમસિ” ની અનુભૂતિ પહેલાની ભૂમિકાનો ઉદ્દેશ છે એમ પરમવિવેકવાદ્યએ નાણુ અતિપ્રશ્ન છણાવથી પણ હોય અનુભૂતિએ ઉકલી જાય ॥ ૬ ॥

વળી પ્રસ્તુત શ્રુતિમા છવનો જ ઉવેષ છે એમ પૂર્વપક્ષનુ ઉત્થાન કરી સમાધાન દેતા કહે છે કે -

અર્મકૌકસ્વાત્ તદ્વ્યપદશાચ્ચ નેતિ ચેન્ન નિચાર્ય-
ત્વાદેવં વ્યોમવચ્ચ ॥ ૭ ॥

અર્મકૌકસ્વાત્=અર્મક એટલે અ પ પરિચિત્ત એક એટલે માત્રા-નીડ-સ્થાન-આપતન-રેડાણુ છે જેનુ તેથી એટલે કે હવ્યકમાગ સ્વરૂપ છે જેનુ નાનુ સરખ

રહેલાથી તેથી, તદ્વ્યવસ્થા ચ=અને તાર એટલે અર્થક, વ્યવસ્થા એટલે કથન, અર્થકનું કથન હોવાથી ન=અર્થ શબ્દ અહીં પરમેશ્વરનો વાચક નથી કિંતુ એવ=એમ નો પૂર્વપક્ષ કહેતો હોય તો ન=એ કથન બરાબર નથી કેમકે એવું એનું નિદેશણ તો નિવારણનું નહીં કથનમાં એ નેવા મોઝ છે, મારે એવ=અર્થકાવન અને અર્થક તરીકે કહ્યું છે-સ્વરૂપે એ એવો નથી. કેમકે વ્યોમવનન=આકાશની માફક સીધી મહત્ત્વ તરીકે પણ તેનું વર્ણન છે.

અહીં પૂર્વપક્ષની આ દલીલ છે વ્ય મે આત્મા મન્તઃ હૃદયે=પ્રામાણ્ય અંતરમાં આત્મા, આ વાક્યમાં ઉપારય પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું હૃદયમાં રહેલાથી છે એમ કહ્યું છે. આ હૃદયકથન નાનું શું-પરિવેષિત છે. એ એનું આયતન છે, એમ ભાષી પછી વળી એ જ પરમાત્માનું અર્ણવ-અવતર-પરિવેષિત પણ બતાવ્યું છે-મળીયાન્ મીઠઃ વા ચવાત્ વા સર્વપાત્ વા દયામાકાત્ વા દયામાકતણ્ડલાત્ વા (છાં ૩-૧૪-૩) આ શ્રુતિ એનું-પરમાત્માના અર્ણવનું-સમર્થન કરે છે. તો આ શ્રુતિઓમાં પરમાત્મા હૃદય જેવા નાનકડાં સ્થાનમાં રહે છે, અને અહીં જેવો પરિમાણ એ અવ્ય છે એમ સાક્ષાત્ કહ્યું છે. આ પરમાત્માપણે ઘટી શકે જ નહીં! હાં, આ શરીર ઇન્દ્રિયાદિ પંચરનો અધ્યક્ષ હવાત્મા છે તેને પણ આપું વર્ણન ઘટી શકે. પરમાત્મા તો સૌને અંતરાત્મા હોઈને દરેક સ્થાને છે. ઉપરાંત વિભુ હોઈને મહાન પરિમાણ યુક્ત છે! શ્રુતિઓ સ્વયં કહે છે:-સર્વભૂતેષુ ચ આત્માનં (યજું ૪૦-૬) સ્કન્ધઃ હૃદ સર્વે આત્મવદ્ (અઘર્થ ૧૦-૪-૨-૨) વક્તૃસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા (કઠ ૫-૨૨) ય હ મં લોકં પરં ચ લોકં સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ યઃ મન્તરઃ યમયતિ (ઘૃં ૩-૭-૩) તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ (શ્વેં ૩-૮) પ્રત્યક્ષ જનાસ્તિષ્ઠતિ સર્વતોમુખઃ (યજું ૩૨-૪) અને તમામ ભૂતોમાં આત્માને (યજું ૪૦-૬) સૌના આધારરૂપ એ છે જેના વડે બધું આત્માવાણું છે. (મઘર્થ ૧૦-૪-૨-૨) તેમ સૌ ભૂતોનો એક અંતરાત્મા છે (કઠ ૫-૨૨) જે આ લોક અને પરલોકને અને સમસ્ત ભૂતોને અંદરથી નિયમિત કરે છે. (ઘૃં ૩-૭-૨) તે પુરુષ વડે આ બધું પૂર્ણ છે. (શ્વેં ૩-૮) સૌની સામે તે સર્વતોમુખ હોય છે. (યજું ૩૨-૪) વ્ય હિ સર્વેષુ લોકેષુ માતિ (છાં ૪-૨૫-૪) સ વા અય પુરુષઃ સર્વાણિ પૂર્ણ પૂર્ણઃ પુરિશઃ (ઘૃં ૨-૫-૨૮) સર્વાત્માનં સર્વગંતં વિમુત્તાત્ (શ્વેં ૩-૨૧) યઃ ઓતશ્ચ ઓતશ્ચ વિભુઃ પ્રજાસુ (યજું ૩૨-૮) યો વૈ શૂમા તત્ સુભમ્ (છાં ૭-૨૩-૨) સર્વવ્યાપિને આત્માનં (શ્વેં ૧-૧૬) વેદાદમેતં પુરુષં મહાન્તં (યજું ૩૧-૧૩) મજઃ આત્મા મહાન્ ધ્રુવઃ (ઘૃં ૪-૪-૨૦) સ વા વ્યઃ મહાન્ આત્મા વજ્રઃ (ઘૃં ૪-૪-૨૫)

આજ મૌ લોકોમાં ચમકે છે. (છાં ૪-૨૫-૪) તે આ પુરુષ નિશ્ચય સમસ્ત પુરીઓમાં પૂર્ણ હોઈને પુરિશય છે. (યુગ ૨-૫-૨૮) વિભુ હોવાથી તે મૌના આત્મારૂપ મર્વગત (શ્વે ૩-૨૧) જે વ્યાપક હોઈને પ્રજ્ઞઓમાં ઓતપ્રોત છે. (યજુ ૩૨-૮) જે ભૂમા તે મુખ્ય છે. (છાં ૭-૨૩-૧) મર્વવ્યાપી આત્માને, (શ્વે ૧-૨૬) હું તે મહાન પુરુષને જાણું છું. (યજુ ૩૧-૧૦) એ આજ આત્મા મહાન છે-નિશ્ચય છે. (યુગ ૪-૪-૨૦) તે આ મહાન આજ આત્મા. (યુગ ૪-૪-૨૫) વગેરે. અને જે સર્વગત હોય તે કેવળ દ્રવ્યમાં વસે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. ઉપરાંત જેનું મહત્ પરિમાણ છે, તેને અજ્ઞ તરીકે નિરૂપવો અનુચિત છે. જીવાત્મા=પ્રત્યાગાત્મા જે આ ઠેકાણે અર્થ લઈએ તો તે કેવળ ઉચિત થઈને ઉભે છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-હૃદિ હિ યજ્ઞઃ આત્મા (મં ૩-૬) યોઽયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદિ અન્તઃજ્યોતિઃ પુરુષઃ (યુગ ૪-૩-૭) યયોઽણુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ (મું ૩-૧-૧૧) યાલામ્નજાતમાગસ્ય જ્ઞાતયા કલ્પિતસ્ય ચ । માગો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ (શ્વે ૫-૮) હૈયામાં છે નિશ્ચય એ આત્મા (મં ૩-૬) ને આ વિજ્ઞાનમય, પ્રાણોમાં અંદર જ્યોતિર્મય પુરુષ છે (યુગ ૪-૩-૭) જે આ સૂક્ષ્મતમ આત્મા ચિત્તથી જાણવા જેવો છે (મું ૩-૧-૧૬) વાળના આગલા ભાગનો મોઝો ભાગ જેવડો હોય તેવડા ભાગનો મોઝો ભાગ આ જીવ જાણવા યોગ્ય છે. (શ્વે ૫-૮) વગેરે. તો જીવાત્મા-દ્રવ્યમાત્રસ્થાનીય-એને જાણુ પરિમાણવાળો કહી શકાય! આથી અહીં પ્રજ્ઞ શબ્દ પરમેશ્વરનો નહીં પણ જીવાત્માનો જ વાચક છે એમ માનવું ઉચિત છે.

ત્યારે મિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભાઈ! તારૂં આ મન્ત્રોચ્ચ બરાબર નથી. જે રીતે પ્રત્યાગાત્માનો અહીં ઉપદેશ છે એમ તું બતાવી શકે છે તેમ એ જ ઉપદેશ પગ્માત્માને જ લગતો છે એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે. તારા પગ તારા ગળામાં જ ભેરવાય એમ છે. સાચું છે કે પરમાત્મા મર્વગત છે અને મહત્ પરિમાણી છે. જે મર્વગત હોય તે દ્રવ્યગત હોય કે નહીં? અર્થાત્ સર્વ શબ્દમાં દ્રવ્યનો સમાવેશ થાય છે કે નહીં? થાય જ! અને ઉપરાંત અહીં “અણુ” એ પરિમાણના અર્થમાં નથી. સૂક્ષ્મતાની અવધિના અર્થમાં છે. પગ્માણુઓમાં પણ વ્યાપેલા હોઈને પરમાત્મા અણુ કહેવાય છે. પરિમાણની દૃષ્ટિએ મહાન છતાં સૂક્ષ્મતાની અવધિ હોઈને એ સર્વગત પગ્માત્મા અણુ જાણવો રહે છે. ગમ પૃથિવીપતિ હતા છતાં અયોધ્યાપતિ કહેવાયા. તેમ જગત્પતિ પરમાત્મા કોઈક ખાસ દૃષ્ટિએ અહીં અણુ તરીકે બતાવાયા છે એ દૃષ્ટિ તે એનાં દર્શન અંગેની! યદપિ પરમાત્મા સર્વવ્યાપી છે છતાં તેની ઉપાગના દ્વારા દર્શનને માટે તે દ્રવ્યવાત્મી અને

અણુ તરીકે અહીં નિરૂપિત થયા છે. બાકી વસ્તુગત્યા તો પરમાત્મા સર્વગત અને સર્વાન્તઃપાતી જ છે. જે પરમાત્મા હૃદયાયતન અને અણુધર્મા છે તેને જ ભગવતી શ્રુતિ મહાન અને સર્વગત પણ જણાવે છે. જ્યાંયાન પૃથિવ્યાઃ જ્યાંયાન અન્તરિક્ષાત્ જ્યાંયાન દિવઃ જ્યાંયાન અગ્નિઃ લોકેભ્યઃ મોટો છે પૃથિવીથી, મોટો છે અન્તરિક્ષથી, મોટો છે આકાશથી, મોટો છે આ બધા લોકોથી (છાંડ ૩-૧૪-૩) આમ પૂર્વાપરતું પર્યાલોચન જોયથાઈ રીતે કરીશું તો પરમાત્મા સર્વગત છતાં હૃદયગત, મહત્પરિમાણુ છતાં સૂક્ષ્મ પરિમાણુ, એકી વખતે ઘટે છે એ સ્પષ્ટ જ છે. આથી એનું “અર્થકૌકશ્ત્વ” અને ઝળીયસ્ત્વ અહીં પારમાર્થિક નથી. “નિષ્વાપ્યત્વ” ની અપેક્ષાએ છે. આથી જગતનાં કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ અહીં ઉદ્દેશ્ય છે, પ્રત્યગાત્માનો નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

ઉપલા નિર્ણયે પૂર્વપક્ષીને મઝા આવી કેમકે તેને એમ લાગ્યું કે હવે તો સિદ્ધાન્તીને ચત કરી નાંખવાનું સરળ છે. પરમાત્મા જ હૃદયાયતન તરીકે સિદ્ધ થયો છે. તો તે પરમાત્માને પણ, હૃદય સાથેનો સંબંધ હોવાથી જેમ જીવાત્માને તેમ, સુખદુઃખ વગેરે લોગોની પ્રાપ્તિ થવી જ જોઈએ. બળતા ઓરડામાં જે હોય તેમાંનો એક જ ફાંડે અને બીજો જવાળાથી મુક્ત રહે એ તો સંભવે નહીં! આમ પૂર્વ-પક્ષીની શંકાને સ્વીકારી હવે તેના રદીયો આપતાં કહે છે કે:-

સંભોગપ્રાપ્તિઃ ઇતિચેત્ ન વૈશેષ્યાત્ ॥ ૮ ॥

સંભોગપ્રાપ્તિઃ=પરમાત્મા જે હૃદયાયતન છે તો પ્રત્યગાત્માની પેરે તેને સુખદુઃખ વગેરેના ભોગની પ્રાપ્તિ થાય છે. ઇતિ=આમ એવ=જે કહેના હો તો નન્તે કીક નથી. કારણ કે વૈશેષ્યાત્=ત્યાં વિશેષ એટલે કે ભેદ છે.

પરમાત્મા આકાશની પેરે સર્વગત છે. સર્વવ્યાપી છે. આથી તેને પ્રાણીમાત્રના હૃદય સાથે સંબંધ છે. ઉપનંત પરમાત્મા ચેતન છે, અને જીવાત્મા પણ ચેતન છે. ચેતન અર્થે એ બન્ને અભિન્ન ઠર્યાં! આથી જેમ જીવાત્માને તેમ પરમાત્માને પણ સુખદુઃખાદિના ભોગનો પ્રસંગ આવે જ. અને તે ટલ્યો ટલ્યો નહીં. ઉપસંત જીવ અને શિવ તો એક જ છે ને? તો જીવને જે થાય તે શિવને પણ થાય જ! કેમકે:-ત મન્યઃ જતઃ જસ્મિ વિજ્ઞાતા-એનાથી ભિન્ન કોઈ વિજ્ઞાતા નથી. (શુ ૩-૭-૨૩) એમ શ્રુતિ જીવ-શિવની અભેદતા જ બતાવે છે ને? આથી પરમાત્માને જ સંસારની પ્રાપ્તિ ભેટે છે! આમ પૂર્વપક્ષીને પ્રતાપ કરવા દીધો. હવે સિદ્ધાન્તી કહે છે-એટા! વારી વાત જરાજર નથી. કેમકે જીવાત્મા અને

પરમાત્માની વચ્ચે ભેદ છે. એક કર્તા લોકતા-ધર્માધર્મયુક્ત સુખદુઃખાદિવાળો-
-શરીરમ્ પત્ત વગેરે છે. અને તે જીવ છે. બીજો તેનાથી ભિન્ન 'અવદત્તવાપ્ત'
વગેરેથી વિશિષ્ટ છે. અને આથી એકને ભોગ હોઈ શકે છે-અને તે
જીવાત્માને-બીજો પરમાત્મા તો તેનાથી અસ્પૃશ્ય જ છે. !

ઉપરાંત એક બીજાની અનિધિ-નિકટતા માત્રથી જ વસ્તુની વસ્તુગત
શક્તિનો ખ્યાલ કર્યા વિનાજ ભે કયામ્ ખાંધવાનો હોય તો તો પછી
ધરને આગ હાગે તો આકાશ પણ દાઝવું ઘટે ! આકાશ સર્વવ્યાપી છે.
ધરમાં, ધર બહાર અને ધરના અણુ અણુને બાપીને આકાશ ઉભું છે. ધરની
ખૂબ નજીક છે. ધરને આગ હાગે તો આકાશ દાઝવું જ ભેઈએ. પણ
આકાશ દાઝવું ભેવામાં આવતું નથી ! આકાશમાં, સર્વગત અને સંનિહિત
હોવા છતાં, પોતાની સ્વરૂપ શક્તિને લઈને જ જેમ દાઘત્વ સંભવતું નથી
તેમ પરમાત્માની ખાળતમાં પણ જાણવું રહ્યું. ઉપરાંત જીવ અને શિવની
એકતા ભે અમારી માફક તને પણ માન્ય જ હોય તો તો પ્રશ્ન જ રહેતો
નથી. પણ તારે સ્પષ્ટ કરવું પડ્યું કે તે જીવ અને શિવ વચ્ચેનો અભેદ
કેવી રીતે તારબો ? ભે તત્ત્વમસિ, મહં પ્રહ્લાસ્મિ, ન અન્યઃ મતઃ દૃષ્ટા
વિદ્યતા-તે તું છે. હું પ્રહ્લ હું. આનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ દૃષ્ટા કે વિદ્યતા
નથી. વગેરે કૃતિ વાક્યોને આધારે તે જ ભે ભેદ તારબો હોય તો પછી તે
વાક્યોના પૂરા અર્થને તારે સ્વીકારવો રહ્યો. “અર્ધજરતીય” ન્યાય નહીં
કામ આવે ! જે શાસ્ત્રના આધારે તું ફલીલ કરે છે તે શાસ્ત્રમાં શું કહ્યું
છે તે તો ભે. તત્ત્વમસિ વગેરે વાક્યો જીવને શિવ સ્વરૂપ પ્રદિપાદિત કરે
છે. તો એ શિવ તો સ્વયં અવદત્તવાપ્ત છે. અને ભે એ અવદત્તવાપ્ત
છે તો જીવ પણ તત્ત્વરૂપ હોઈને તેવો જ છે. અર્થાત્ જ શારીરને-જીવને
પણ લોકતાપણું નથી જ એમ સિદ્ધ કરે છે ! અને ભે જીવનું લોકતૃત્વ
ન સંભવતું હોય તો પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું તો સંભવે જ ક્યાંથી ? અને
તેના સંબધે પણ બ્રહ્મને લોકતૃત્વ નહીં સંભવે !

ઉપરાંત ભે તું એમ કહેતો હોય કે જીવ અને શિવનું એકત્વ નથી
તો પછી શરીરમાં વસતા જીવાત્માનું લોકતૃત્વ તો મિથ્યા જ્ઞાનને લઈને જ
છે ! એથી સાચી રીતે તેના બ્રહ્મ માથે સંપર્ક થાય જ નહીં ! મૂઢ જીવો
આકાશમાં તલ માલિન્ય વગેરેનો આરોપ કરે તેથી સાચે જ આકાશ તલ
મલિનતા વગેરે ધર્મોવાળું બની જતું નથી. ભોગ મિથ્યા જ્ઞાનનું ફરજનું
છે. જીવ શિવની એકતા અમ્યક્ જ્ઞાનનું સંતાન છે. મિથ્યા જ્ઞાને કંઈપણ
લોકતૃત્વ અમ્યક્ જ્ઞાનથી નિશ્ચિત થયેલાં વસ્તુ તત્ત્વને અલગાવતું નથી. આથી
પરબ્રહ્મ પરમાત્માને સ્વપ્ને પણ લોકતૃત્વ નથી !

જીવાત્મા ભોગભોક્ષાર્થે શરીર ધારણ કરે છે. શરીર કર્મો દ્વારા અસ્તિત્વમાં આવે છે. કર્મો કલેશોને લઈને જન્મે છે. કલેશોમાં અજ્ઞાન સમાવેશ્યાનીય છે ! એ અજ્ઞાન જ મૂળમાં શિવસ્વરૂપ જીવને જન્મ મળે અને તેનાં અંતરાલમાં આવતાં મુખદુઃખાદિના ઉપભોગમાં પ્રેરે છે. છેવટે આપણે જેને જ્ઞાન કહીએ છીએ, જેના વડે જીવાત્મા પોતાની મુક્તતાને સાક્ષાત જુએ છે, તે તત્ત્વજ્ઞાન પણ વૃત્યાત્મક હોઈને અજ્ઞાનનું જ ચમકતું પામું છે. વૃત્યાત્મક જ્ઞાન સ્વરૂપને ચીધે પણ સ્વરૂપમાં ઉતારીને તે નિવૃત્તિ પામે છે. જીવ શિવના અસેકને અનુભવીને માનવ પરિભાષામાં મહુષિઓ તેને વર્ણવવાનો પ્રયત્ન તેટલો કરે છે ! બાકી શબ્દ દ્વારા પણ એ પૂર્ણાનુભવને વર્ણવવો અશક્ય છે ! જે વર્ણન થાય છે તે પણ સાચું જોઈ તો અજ્ઞાનનું જ છે ! સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન અનુભવી શકાય છે. કોઈને મમજવી શકાતું નથી. ત્યાં સમન્તવશા લઈએ ત્યાં અજ્ઞાન આવવાનું જ ! આથી જીવાત્મા ત્યાં મુખી જીવભાવમાં રમે છે ત્યાં મુખી તેને ભોગ કે અપવર્ગ મંભવી શકે છે. પરમાત્માને તો ત્રણે કાળમાં તેનો સંબંધ નથી. પરમાત્મા તો નિત્ય-શુદ્ધ-ખુદ્ધ-મુક્ત જ છે. આથી પ્રહસશબ્દ જીવાત્માનો નહીં પણ પરમાત્માનો અહીં વાચક છે. ॥ ૮ ॥

આમ દૃઢયાચતન પરમાત્મા જીવાત્માની પેરે ભોક્તા નથી એમ આગલા સૂત્રમાં સાધ્યું. પણ અહીં પૂર્વપક્ષ વળી એક શંકા લઈ આવે છે. અને એ શંકા ક્ષતિ વાક્યમાંથી જન્મે છે. यस્ય વ્રહ્મ ચ દશનં ચ ઉમે ભવતઃ શોદનમ્ ! મૃત્યુઃ यस્ય ઉપસેચનં કઃ इत्या वेद यत्र सः જેને માટે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિયથી ઉપલક્ષિત થતું સચરાચર જગત ભાતની જગ્યાએ છે અને મૃત્યુ પણ જેને ચટણીની જગ્યાએ છે, તે ત્યાં જેવો છે તેને કોણ એ રીતે જાણે છે ? (કઠ ૧-૨-૨૧) આ કાકરી શ્રુતિમાં પરમાત્માનો ભોક્તા તરીકે નિર્દેશ કર્યો છે. તો અહીં જો ભગવાન ભોક્તા હોય તો બધી શ્રુતિઓમાં પણ તે તેવો જ હોય. અગર તો ભોક્તૃત્વનો અહીં કોઈ ખીજો અર્થ હોવો ઘટે ! અગર તો અહીં ભોગવનારો કોઈ જુદો હોઈ શકે ! આ શંકાનું નિરસન કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર ભણે છે કે :

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥

અત્તા=ઉપલી કડ શ્રુતિમાં જોવામાં આવતો અત્તા=ભોગવનાર-ખાનાર પરમત્ત પરમાત્મા છે એમ જાણવું કેમકે ચરાચરગ્રહણાત્=તે ભોગવનાના=ખાનારના-ભોગ-ખાવ તરીકે જડજીવન સમગ્ર જગતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

ઉપલી શ્રુતિનો આ અર્થ છે. “પ્રાક્ષણ અને ક્ષત્રિય એ બે દ્વાગ ઉપલક્ષિત થતું સમસ્ત જગત જેને માટે ભાત જેવું છે—એટલે કે ‘ભાતની માફક અનાયાસે ઝોગાળી શકાય એવું’ ખાદ્ય છે—અને જેને મન મૃત્યુ એ ઉપસચન છે—એટલે કે જમતી વળતે ચટણી-શાકભાજી જેવું—જરૂર સ્વાદિષ્ટ કરવા માટે જ ખવાયેલી તુચ્છ વાનગી જેવું” છે—અર્થાત્ જે ચટણીની માફક મોતને પણ ખાઈ લય છે, કોણ જાણે છે તેને—એ સમસ્ત જગતને—મૃત્યુ સહિત સમસ્ત પ્રજાંડને ખાઈ જનારને આ સ્વરૂપે ? અને રહેકાણે ? અર્થાત્ એ તત્ત્વ કયાં રહે છે અને કેવી રીતે આ બધું ગળી લય છે તે કોણ જાણે છે ? અર્થાત્ જ ભાગ્યે જ કોઈકે એને સમજે છે !” આ શ્રુતિમાં વચ્ચે શબ્દ “અત્તા”નો=ખાવાની ક્રિયાના કર્તાનો નિર્દેશ કરે છે. આ “અત્તા” કોણ ? અગ્નિ ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા ! કારણ કે કોઈ પણ એકનો નિર્ણય કરી શકાય એવો વિશેષ અહીં જોવામાં આવતો નથી. અને સામાન્ય ઉલ્લેખે તો આવી શકે એટલા બધા જ આવે ! અગ્નિ-જીવ-પ્રજ્ઞ ત્રણે અહીં નિરાંતે આવે ! તો નિર્ણય શો ? પૂર્વપક્ષ કહે છે કે અગ્નિ અગર તો જીવાત્મા જ અત્તા છે. શ્રુતિભ્રાન્ત છે કે અગ્નિઃ અન્નાદઃ (ષૂં ૧-૪-૬) ઉપરાંત જીવાત્માને લગતું પણ સાસ્ત્રવચન છે કે તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ=તે બેમાનો બીજો સ્વાદુ પિપ્પલ ખાય છે. અને અત્તાપણું એટલે લોકતાપણું પરમાત્મપક્ષે તો તે ઘટતું નથી. અનન્દન અન્યઃ અમિચાક્રશીતિ=ન ખાતો હોઈને બીજો ચોમેરથી ફળપ્રકાશન કરે છે. (ફૂં ૨-૩-૧૭-૨૦) એ શબ્દોમા પરમાત્માના “અતૃત્ત્વ” નો નિષેધ જોવામાં આવે છે. આમ સાસ્ત્રદૃષ્ટિ જીવાત્માને જ અત્તા તરીકે વર્ણવે છે.

ઉપરાંત અનુભવ પણ એ જ અર્થ આપે છે ! લોકમાં ખાદ્ય પદાર્થોનો ખાનારો જીવ જ હોય છે એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રત્યક્ષ હોઈને એ વધારે બળવાન છે. અને પોતાના મનાય એવા ધરખાર સ્ત્રી પુત્ર વગેરે પદાર્થો જેમ જીવને માટે ભોગ્ય છે તેમ યોગશક્તિના સંચય દ્વારા તે મૃત્યુને પણ ખાઈ લય—એટલે કે મહાત કરે. યોગીઓ આયુષ્ય લંબાવી શકે ને ? સ્વાધીન-પણે આયુષ્ય લંબાવનારો યોગી મૃત્યુને ધારેલી પળે ચૂકવી શકે ! અને એ યોગી તો જીવ જ ને ?

ઉપરાંત કં દૃષ્ટ્યા વેદ યંત્ર સઃ માં જે દુર્વિજ્ઞેયતાનો ઉલ્લેખ છે તે પણ જીવપક્ષે ઘટી શકે છે. જીવાત્મા સૂક્ષ્મ હોઈને તે જલદી જલદી સમજતો નથી—એટલે કે દુર્વિજ્ઞેય છે. દેવૈઃ અઘ્રાપિ વિચિકિત્સિતં પુરા ન હિ સુવિજ્ઞેયઃ મનુરેષ ધર્મઃ=દેવોએ પણ આ જ વાતમાં પૂરે શંકા કરી

છે. આ મહેલાર્થથી જાણી શકાય એવો નથી. આ પદાર્થ મૂલ્ય છે. (કઠ૦ ૧-૨૬) એમ પણ શ્રુતિ જ કહે છે. દુષિતેય એટલે કેવળ અજ્ઞેય એમ ન મમજવું ધટે ! કેમકે જે જીવાત્મા અજ્ઞેય હોત તો તેને જાણવાના માધનોનો ઉચ્ચેષ શ્રુતિઓ ન કરત, પણ કરે છે. આથી જીવાત્મા અજ્ઞેય નથી પણ સૂક્ષ્મતર હોઈને જાણવો જરા કઠણ છે. આથી અહીં “મત્તા” તરીકે જીવાત્માને જ લેવો રહ્યો.

પૂર્વપક્ષની આ વાત બરાબર નથી એમ સિદ્ધાન્તી કહે કે. અહીં “અત્તા” પરમાત્માને જ જાણવો રહ્યો. જીવાત્મા આંશિક અત્તા હોઈ શકે. પણ સર્વનો અત્તા કેવી રીતે હોઈ શકે ? ઉપસંત અહીં “અત્તૃત્વ” નો શો અર્થ લેવો ? જે ભોક્તૃત્વ એમ હોય તો જીવાત્મા જરૂર ભોક્તા=અત્તા થાય ! પણ અહીં “અત્તૃત્વ” ભોક્તૃત્વના અર્થમાં ઘટી શકતું નથી. અહીં એનો અર્થ “લક્ષણ-સંહાર-ઉપસંહાર” એવો છે. બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિયાદિક જેમાં મુખ્ય છે એવી આખી સૃષ્ટિ જીવાત્મા માટે સાક્ષાત્ ભોગ્ય પણ નથી. પણ અંશતઃ સૃષ્ટિ તેની ભોગ્ય હોઈ શકે છે-જેમકે ભોગ્યતનની દૃષ્ટિએ શરીર, ભોગના સાધન તરીકે સ્ત્રીપુત્રાદિ. પણ અહીં તો “ભાત” નો દાખલો દીધો છે. અને આથી અંશતઃ નહીં પણ મમત્તાનો જ અર્થ અપેક્ષિત છે. ઉપસંત ધાત્વર્થની દૃષ્ટિ પણ મદ્ ધાતુ ભોગ કરનાં લક્ષણના અર્થમાં જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. મદ્ એટલે ખાવું એટલે કે પૂરેપૂરું ગળી જવું. ઉદરમાં ઉતારી દેવું. અર્થાત્ જ ઉપસંહાર કરવો એ જ આખી સૃષ્ટિની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સંભવે ! જીવાત્મા પક્ષે આંશિક લક્ષણ સંભવે છતાં મૃત્યુરૂપી ચટણી સહિત મમસ્ત જગતત્ત્વં લક્ષણ સંભવતું નથી. એનામાં એ શોક્ષિત જ નથી. પરમાત્મા તો સકૃત્પમાત્રથી મમસ્ત જગતને જાતમાં ઉતારી દે છે ! પ્રલય વેળાનું વર્ણન કરતાં શ્રુતિઓ કહે છે:-ય દ્વમા વિશ્વા મુવન્નામિ જુહ્વદ્ ઋષિઃ હોતા મ્વસીદત્ પિતા નઃ= જે આ મમસ્ત વિશ્વોને હોમી દેનારો ઋષિ છે-હોતા છે-તે અગ્નિ-પિતા બેઠો છે. (કઠ૦ ૮-૩-૧૬-૯) તૈત્તિરીય ઉપનિષદનો ઋષિ આ અદન=લક્ષણને “અલિસંનિવેશન” નામે વર્ણવે છે. યતો વા દ્વમાનિ મૃતાનિ જાયન્તે=જેમથી નિશ્ચય આ પ્રાણીઓ જન્મે છે. (તૈ૦ ૩-૧ વગેરે. एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन् अस्मिन् क्षेत्रे संचरत्येव देवः। भूयः सृष्ट्वा यतयः तयेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा=એક એક મંસાર બળને તે તે જીવના કર્મોનુસાર, અનેક પ્રકારે રચતા આ પરમાત્મા આ શરીર ક્ષેત્રમાં તે તે રૂપે સંચરી રહ્યા છે. તથા વારંવાર ધર્મની અલિપ્તિ વગેરે ને માટે સ્વરૂપભૂત અવ્યયને મજીને આ મહાત્મા પરમેશ્વર સર્વાધિપતિપણું

પ્રકટ કરે છે, (ગ્રેતાં ૫-૩) એ વાક્યમાં પરમાત્માને કર્મકળને ઉપભોગ નથી એમ કહે છે-કેમકે તે જ અર્થ સંનિહિત છે. પરમાત્મા સૌને ઉપસંહાર કરે છે એ વાતનો નિષેધ એમાં નથી. અને પરમાત્મા સૂક્ષ્મતમ છે એટલે તે પણ દુર્વિજ્ઞેય છે એમ સહેલાઈથી સંભવે! સૂક્ષ્માત્ ચ તત સૂક્ષ્મતરં વિમાતિ=સૂક્ષ્મથી પણ વધારે સૂક્ષ્મ એવો તે ચમકી રહ્યો છે (મું ૩-૧-૭) એવો ધ્રુતિભોલ છે. માટે અહીં “અત્તા” પરમાત્મા જ છે ખીજો નહીં ॥ ૬ ॥

અરાચર, પરમાત્માનું લોજન છે. અને આથી વસ્તુમાત્રનો ઉપસંહાર કરનાર “અત્તા” પરમાત્મા જ છે એ વાત નક્કી કરી. અર્થાત્ જેમ પરમાત્માનું સર્જન નિરતિશય શક્તિનું દ્યોતક છે તેમ તેનું વિસર્જન પણ તેના મહામહિમાનું પ્રકાશક છે. હવે અહીં “અત્તા” પરમાત્મા જ છે. એને દૃઢ કરતાં કહે છે:-

પ્રકરણાત્ ચ ॥ ૧૦ ॥

પ્રકરણાત્=પ્રકરણ ઉપરથી ચ=પણ અહીં અત્તા પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. જેમ લિંગ તેમ પ્રકરણ પણ અર્થનિર્ણયનું સાધન છે એમ જાણકારો જાણે છે. અને અહીં પ્રકરણ છે પરમાત્માનું. આથી પ્રકરણમાં આવતો અત્તાનો નિર્દેશ પરમાત્માને લગતો જ હોઈ શકે. શાસ્ત્રીય વિચારસરણિમાં અપ્રમાણિક કશું ન સ્વીકારાય.

તત્ત્વદર્શ ગૂઢમનુષ્યવિષ્ટં=તે દુર્દર્શ ગૂઢપણે પ્રવેશેલા (કઠં ૨-૧૨) આ વાક્યમાં પ્રત્યગાત્માના સાક્ષાત્કારનો ઉપાય છે ધ્યાનયોગ, એ જોવું રહે છે. અને અહીંથી આગળ સર્વવેદાઃ યત્ત્વ પદમામનન્તિ=સૌ વેદો જે પઢને કહે છે. (કઠં ૨-૧૫) થી શરૂ કરી અધ્યાયની સમાપ્તિ પર્યંત પ્રથમ પ્રમાણે પ્રદાનું અહીં પ્રતિપાદન છે. આથી આ પ્રકરણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

કદાચ કોઈ એમ માને કે “ન જાયતે મ્રિયતે ચ કદાચિત્”=કદી પણ તે જન્મતો કે મરતો નથી (કઠં ૧-૧૮) વગેરે જે વાક્યો વચ્ચે આવતાં હોઈને અહીં જીવાત્માનું પ્રકરણ છે તો તે બરાબર નથી. અહીં બ્રહ્મલોકમાં મહિમા ભોગવતા જીવાત્માનો નિર્દેશ તો મિહાવલોકનન્યાયે છે. એમાં એનાં સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન એ અર્થમાં જ છે, પ્રકરણના પ્રભાવે નથી. કેમકે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને શરીર નથી અને શરીરને સ્વીકારીને પછી તેનો પ્રતિબંધ કરવાનો અર્થ નથી જેને શરીર જ નથી તેને શરીર

છે એમ મનાવી પછી તેનો પ્રતિબંધ કરવામાં ગૌરવ છે. उमौ तौ न विजानीतः (કઠ૦ ૨-૧૯) તે બંને બાણુતા નથી. આ શબ્દોમાં કોઈક હુન્તા અને કોઈક હુન્તાવ્ય છે એવી જે ભ્રાંતિ છે તે પરમાત્મા પક્ષે ઘટતી નથી. જીવાત્માના પક્ષે જ એ ઉચિત છે. આથી અહીં પ્રદક્ષિણ પ્રકરણમાં જીવાત્માનો ઉત્ક્રેષ્ઠ સિંહાવલોકન ન્યાયે જ છે એમ સ્વીકારવું ઘટે છે. ત્યારબાદતું આખું પ્રકરણ પરમાત્માને લગતું જ છે. અને પ્રકૃતનો સ્વીકાર ન્યાય્ય કહેવાય. જે એમ ન થાય તો “પ્રકૃતહુન્તા” અને “અપ્રકૃત પ્રક્રિયા” નો દોષ આવે. માટે અહીં “અત્તા” પરપ્રદક્ષિણ પરમાત્મા જ છે, જીવાત્મા નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૦ ॥

હવે પ્રસંગોપાત્ત એજ પ્રકરણની ખીજી શ્રુતિના અર્થનો નિર્ણય આપતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

गुहां प्रविष्टौ आत्मानौ हि तद् दर्शनात् ॥ ?? ॥

ગુહા પ્રવિષ્ટૌ=શુદ્ધિમાં પ્રવેશવા અર્થાત્ કોષપતિપદમાં ઝનના પીનારા, હૃદયરૂપી શુદ્ધિમાં રહેવા જે બેનું શ્રવણ બેનામાં આવે છે તે બે આત્માની=જીવાત્મા અને પરમાત્મા જ છે એમ બાણુતું કેમકે તદ્દર્શનાત્=તે બેનો જ ઉદ્ધવતી શુદ્ધિમાં પ્રવેશ છે એવું સર્વત્ર શ્રુતિઓમાં બેનામાં આવે છે

કાકડી શ્રુતિનો બોલ છે-ઋતં પિવન્તૌ સુરુતસ્ય લોકે ગુહાં પ્રવિષ્ટૌ પરમે પદાર્થે । છાયાતપૌ પ્રહ્લવિદો વદન્તિ પજ્ઞાગ્નયો યે ચ ત્રિણાચિકેતાઃ= પુણ્યકર્મના લોકમાં કર્મના ક્ષણરૂપી અમૃતને પીતા અને પીવડાવતા, હૃદય શુદ્ધિમાં પ્રવેશેલા, સૌથી ઊંચા અત્યંત સમૃદ્ધ મ્થાનમાં જે બે રહે છે તે બેને પ્રહ્લને બાણુનારા, વાનપ્રસ્થીઓ તથા જે ગૃહસ્થો છે તેઓ છાયા અને તડકાની માફક કહે છે. (કઠ૦ ૩-૧) આ શ્રુતિને લગતો મંશય છે. અહીં “સુરુતસ્ય લોકે=પુણ્ય કર્મથી બધાયેલાં શરીરમાં” ઋતં=કર્મક્ષણને પિવન્તૌ=પીતા એવા કોઈ બેનો નિર્દેશ બેવામાં આવ્ય છે. તો આ બે અહીં કોણ? બુદ્ધિ અને જીવાત્મા કે જીવાત્મા અને પરમાત્મા? પણ અહીં સંશયને માટે સ્થાન જ ક્યાં છે? એનો જવાબ એ કે અહીં ત્રણેનું પ્રકરણ છે. જેમ જીવાત્મા તેમ પરમાત્મા અને જીવાત્માની સાથે બુદ્ધિ પણ અહીં પ્રકરણપ્રાપ્ત છે. યેયં પ્રેતે વિચિકિત્સા મનુષ્યે જે આ મૃત્યુત્માને અંગે સંશય છે (કઠ૦ ૧-૨૦) આ શ્રુતિમાં જીવાત્મા, અન્યોત્તરમાત્ અન્યથ અધર્મમાત્=ધર્મથી અલગ અને અધર્મથી અલગ (કઠ૦ ૨-૧૪) આ શ્રુતિમાં પરમેશ્વરને લગતો પ્રથમ

છે. એ બેને લગતો પ્રશ્ન ભલે હોય પણ અહીં બુદ્ધિને લગતો પ્રશ્ન બેવામાં આવતો નથી ! ના, બુદ્ધિને લગતો પ્રશ્ન પણ અહીં સમભય એવો છે ! “તત્સહચરિત” ન્યાયે બુદ્ધિ પણ અહીં આવે જ. બુદ્ધિ જીવાત્માની મહુચારિણી છે. આત્માનં રચિનં ત્રિદિ શરીરં રથમેવ ચ । બુદ્ધિ તુ સારથિ ત્રિદિ મનઃ પ્રગ્રહમેવ ચ (કઠ૦ ૩-૩) કતમ આત્મા इति-योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृदि अन्तर्ज्योतिः पुरुषः (નૃ૦ ૪-૩-૭) સુવિદ્યાનો મયતિ, સવિદ્યાનમેવ અન્ધવદ્યમતિ (વૃ૦ ૪-૪-૨) બુદ્ધેઃ ગુણેન આત્મગુણેન ચૈવ (શ્વે૦ ૫-૮) દષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધઃ અપિ પ્રત્યયાનુપદયઃ આત્માને રથી જાણુ. અને શરીરને નિશ્ચય રથ જાણુ અને બુદ્ધિને સારથી જાણુ, મનને તું લગામ જાણુ. (કઠ૦ ૩-૩) કોણ છે આત્મા ? તો જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં હૃદયમાં અંતઃજ્યોતિ પુરુષ છે (વૃ૦ ૪-૩-૭) વિજ્ઞાનવાળો હોય છે. તે વિજ્ઞાનને લઈને આત્મે જાય છે. (વૃ૦ ૪-૪-૨) બુદ્ધિના ગુણો અને આત્માના ગુણ સાથે (શ્વે૦ ૫-૮) દષ્ટા કેવળ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે શુદ્ધ છે છતાં વૃત્તિઓની પાછળ પાછળ બેવા યોગ્ય છે. (યો૦ ૨-૨૦) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ, બુદ્ધિ જીવાત્માની મહુચરી છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ઉપરાંત જીવાત્મા પણ પરમાત્માનો મહુચર છે એમ પણ શ્રુતિઓ જ બતાવે છે. દ્વાસુપર્ણા સયુજા સત્તાવા=એ મુંદર પાંખોવાળાં સાથે રહેતાં-મખા પંખીઓ છે. (ક્ર૦ ૨-૩-૧૭-૨૦) સમાને યુક્તે પુરુષો નિમગ્નઃ ઝનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ=સમાન વૃક્ષ ઉપર બેઠેલો જીવ તેમાં ડુબેલો હોઈને અનીશ્વરતાને લઈ મોહ પામતો શોક કરે છે. (મું૦ ૩-૧) પણ તે આત્મા અન્તર્યામી અમૃતઃ=આ તારો અમૃત આત્મા અન્તર્યામી છે. (વૃ૦ ૩-૭-૩) વગેરે વેદ ઉપનિષદોની શ્રુતિઓ જીવાત્મા પરમાત્માનો મહુચર છે, એમ દર્શાવે છે. અને આથી “તત્સહચરિત-અતત્સહચરિતયોઃ તત્સહચરિતસ્યૈવ પ્રહણમ્” એ ન્યાયે અહીં જીવાત્મા સ્વીકારીએ તો તેની મહુચરી બુદ્ધિને લેવી જ પડે. પરમાત્માને સ્વીકારીએ તો તેના મહુચર જીવાત્માને સ્વીકારવો જ રહ્યો ! અને જ્યારે શ્રુતિમાં દ્વિવચનનો પ્રયોગ છે ત્યારે બન્નેનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે. તો ક્યાં તો બુદ્ધિ અને જીવાત્માનો કે ક્યાં તો જીવાત્મા અને પરમાત્માનો અહીં સ્વીકાર કરવો જ પડે ! એ બે સિવાય કોઈ મંભવી શકે નહીં. કેમકે પ્રકરણ આધ્યાત્મિક છે. આથી બેને લગતો સંશય પણ મંભવે છે.

ઉપરાંત કદાચ પૂર્વપક્ષી આ દલીલ કરી શકે, અહીં દ્વિ-વચનનો પ્રયોગ છે. ક્ષતં પિવન્તૌ એમ કહ્યું છે. કત એટલે કર્મના ક્ષણનો ઉપભોગ. એ કર્મક્ષણનો ઉપભોગ બુદ્ધિ-જીવાત્મ પક્ષે કે જીવ-પરમાત્મ પક્ષે ગમે

તે એકનો જ સંભવે. જો અહીં બુદ્ધિ અને જીવનો ઉલ્લેખ છે એમ માનીએ તો ઋતપાન જીવાત્માનું જ સંભવે, બુદ્ધિનું નહીં. કેમકે બુદ્ધિ તો અચેતન છે. જો અહીં જીવાત્મ પરમાત્મ પક્ષ લઈએ તો પણ ઋતપાન કેવળ જીવને માટે જ સંભવે, પરમાત્માને માટે નહીં! “અનપ્તનઃ ક્ષત્યઃ અમિચાક્રગીતિ”= ન ખાતો એવો ખીજો કૃપા પ્રકાશ કરે છે. અને કૃતિ તો અહીં દિવચનના પ્રયોગ દ્વારા બંનેનો પાન કરનાર તરીકે ઉલ્લેખ કરે છે. માટે સંશયને અવકાશ જ નથી.

પૂર્વપક્ષનું આ કથન અનુચિત જ છે! “હ્રિયઃ ગચ્છન્તિ” એ વાક્યમાં જેમ છત્રી શબ્દ છત્રીવાળા અને છત્રી વિનાના-એ બંનેને માટે સાધારણ છે તેમ અહીં “વિવત્તિ”=ક્રિયાનો વાચક=શબ્દ, પીનાર અને ન પીનાર બંનેને સાધારણ છે. અગર તો પ્રયોગ્ય પ્રયોજક લાવના આશયે અહીં દિવચન ઘટી શકે છે. ઋતને જીવાત્મા પીએ છે, પરમાત્મા પીવરાવે છે. જેમ જીવાત્મા પાનરૂપી ક્રિયામાં કર્તા હોઈને સ્વતંત્ર છે, તેમ પીવરાવનાર પરમાત્માના પક્ષે સ્વાતંત્ર્ય નથી એમ કેમ કહી શકાય? જો અહીં બુદ્ધિ જીવાત્માનો પક્ષ લઈએ તો “વદાંતિ વચન્તિ” ની માફક, સાધન ઉપર કર્તાપણાને આરોપ સમભવ્ય છે તેમ વિવત્તૌ એવું દિવચન સંભવી શકે છે. આમ હોઈને અહીં સંશય યોગ્ય છે. તો પછી અહીં બે કોણ? બુદ્ધિ અને જીવાત્મા એ બે અહીં છે, એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. બ્યારે બુદ્ધિ અને જીવ લઈએ ત્યારે બુદ્ધિ જેમાં મુખ્ય છે એવા શરીરાદિના સંઘાતથી વિલક્ષણ જીવાત્મા અને જીવ તથા પરમાત્મા અહીં લઈએ તો જીવથી જિજ્ઞાસુ પરમાત્મા એવો પક્ષ લાધશે.

તો આ બેમાં અહીં કોણ પ્રાપ્ત થાય છે! પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અહીં બુદ્ધિ અને જીવાત્મા એ બે જ લેવા ઘટે. કેમ? કારણકે અહીં કર્મની ગોચરતા બતાવી છે. સુકૃતસ્ય લોકે-આ શબ્દોમાં કર્મગોચરતા બતાવી છે. કૃતિ કહે છે:-યથાકારી યથાચારી તથા મવતિ । સાધુકારી સાધુર્ભવતિ પાપકારી પાપો ભવતિ । પુણ્યઃ પુણ્યેન કર્મણા મવતિ પાપઃ પાપેન । યથોચ્ચલુ આહુઃ કામમયઃ એવં અયં પુરુષઃ ઇતિ । સ યથાકામો ભવતિ તત્ક્રતુઃ મવતિ યત્ કર્મ કુરુતે તદમિસંપદતે ।-એવું કહે, એવું ચરે તેણે થાય. સાધુ કરનાર સારો, નરસુ કરનાર નરસો થાય છે પુણ્યકર્મથી પુણ્યશાળી અને પાપથી પાશી થાય છે. આથી કહ્યું છે કે કામમય છે આ આત્મા. તે જેવી કામનાવાળો હોય, તેવા સંકલ્પવાળો થઈ કરે છે અને કર્મ પ્રમાણે થયા છે. (વૃષ ૪-૪-૫) પરમાત્માની કર્મગોચરતા નથી. ઉચ્ચ કૃતિ, તેનો પ્રતિષેધ બતાવે છે. જ સાધુના કર્મણા મૂયાન્ નો એવ

અસાધુના કર્મીવાન મતકર્મે તે પુષ્ટ થતો નથી, તેમજ અમતકર્મે દુઃશ થતો નથી (ક્ર૦ ૪-૪-૨૨)

ઉપનત અર્થી " ગુહા પ્રવિષ્ઠૌ " એવું વિશેષણ નેવામા આવે છે ગુહા=ગુફા અને તે ગુફા તે હૃદયની અને હૃદયની ગુફામા બુદ્ધિ અને જીવાત્માનો પ્રવેશ થિત પગ્માત્માનો નહીં! સર્વગત પરમાત્માનો મર્યાદિત નેશમા પ્રવેશ કદાપી જ કેમ શકાય? અને લોકમા પણ પરિચિત્ત પ્રવેશનુ નેવામા આવે છે, નર્વગત નહીં! અને જીનાત્મા અને બુદ્ધિ તો પરિચિત્ત હોઈ શકે છે!

વળી અર્થી " છાયાતપૌ " એવો નિર્દેશ છે આ નિર્દેશ જીવ અને ગિવના પક્ષમા નહીં ઘટે બુદ્ધિ અને જીવના પાયે સભવે બુદ્ધિ જડ છે જીવ ચેતન છે જડ હોઈને બુદ્ધિ " છાયા " હોઈ શકે છે! અને જીવાત્મા ચેતન હોઈને " આત્મ " શબ્દ-દ્વારા નિર્દિષ્ટ થઈ શકે અને આ પ્રકારનો નિર્દેશ જ સુમગત છે જીવાત્મા અને પગ્માત્મા બન્ને ચેતન છે અને આથી એકે છાયા ન બની શકે અને આથી અર્થી કર્મફળના લોકના તરીકે બુદ્ધિ અને જીવાત્મા જ લેવા યોગ્ય છે

પૂર્વપક્ષની દલીલો પૂરી થઈ સિદ્ધાન્તી જવાબ વાગતા કહે છે કે પૂર્વપક્ષની દલીલોથી અર્થી બુદ્ધિ અને જીવનો પક્ષ આપિત થતો નથી અર્થી તો આમાનો દિ સદ્વર્દનાત્ એવો સિદ્ધાન્ત છે અર્થાત્ આ દુતિમા ક્ષત પિચ્ચતી એમ કહ્યું છે તો ક્ષત-કર્મફળ કર્મફળનુ પાન ટાળુ કરે? બુદ્ધિ કે પગ્માત્મા? એ જેમાથી એકે કર્મફળનો લોકતા નથી! બુદ્ધિ જડ અને પરત્યા છે પરમાત્મા અક્ષર હોઈને અભોક્તા જે જાકી રહ્યો એક જીવાત્મા! અને તે જ કર્મફળનો લોકતા છે એ તો પ્રત્યક્ષ છે કેવે જીવના ઉપગ બન્ને બુદ્ધિ અને શિવ-બન્ને હક્ક કરતા આવે છે તો જેમાથી જીવની માથે એકરૂપતા-સરૂપતા ઢોની? બુદ્ધિની કે પરમાત્માની? બુદ્ધિની હોઈ શકે નહીં! કેમકે બુદ્ધિ જડ પરમાત્મા જ જીવનો મરૂપ છે કેમકે તે બન્નેમા ચેતન અશ મમાન છે તો જે બે જગ્યા માથે ફરનાગ હોય, મહચર હોય તો પણ જે જેનો સરૂપ તેનો જ તેની સાથે ઘાળ ખાઈ શકે! અર્થાત્ મરૂપ માથે મરૂપનો મેગ મળે વિરૂપની માથે નહીં બુદ્ધિ જીવથી વિરૂપ છે પ્રભુ મરૂપ છે આથી " અસ્ય મો દ્વિતીય. અન્વેષ્ટવ્યઃ આ ગોધાની નેડ શોધી લાવો " એમ કહેવામા આવે તો જેમ ગોધાની સાથે ગોધો જ શોધાય, ઘોડો કે ગધેડો આણુમા આવે તો તે અવ્યવ નબરની ફેલેતી છે તેમ અર્થી પણ મરૂપની ગોધ

માટે જો પ્રશ્ન છે તો જીવનો સરૂપ પરમાત્મા જ હોઈ શકે છે । વિરૂપની સંઘટના ફગેતી જ આણે. આથી અહીં શુદ્ધામાં પ્રવેશેલા જો તે જીવ અને શિવ જ ધટી શકે.

કદાચ પૂર્વપક્ષી ટહુકો કરી ઉઠે કે ભલા ! જીવ ભલે કર્મફળનો લોકતા થતો । ભગવાન કેવી રીતે થાય ? અકર્તા જો લોકતા થાય તો તે મણુની જેલનો ન્યાય આવીને ઉભે. ગમે તેને બદલે ગમે તે લોગવે । મને એવું હોય તો અવ્યવસ્થા સિવાય બીજું કશું ન ફેલાય । રાખર, અહીં પિવત્તિ નો પ્રયોગ જરૂર છે. પણ એ “પિવત્તિ” પણ મજહૂત-સ્વાર્થ લક્ષણ દ્વારા અપિવત્તિ-ન પિનાર પરમાત્મા ઉપર પણ વિચારવશ લઈ શકાય ! કેમકે એ અહીં ગૌણ છે-મુખ્ય નથી.

ઉપરાંત જીવાત્માનો હૃદયશુદ્ધામાં પ્રવેશ શક્ય છે. પરમાત્માનો નહીં એ વાત પણ અયોગ્ય છે. તે પણ પ્રભુને માટે શક્ય છે. યદ્યપિ પરમાત્મા મકર્મી છે અને આથી તેનો જે અર્થમાં જીવાત્માનો શુદ્ધામાં પ્રવેશ યુક્ત કે તેવો પ્રવેશ યોગ્ય ન હોય છતાં પરમાત્મા સર્વગત છે એ ન ભૂલાવું મેઘએ. જે સર્વગત છે તે હૃદયગત નથી એમ કહેવું અયોગ્ય છે. અને કૃતિઓ જીવ અને શિવ બન્નેને હૃદયમાં રહેલા તરીકે એક સરખી રીતે વીકારે છે. તેં તુદંશી ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાહિતં મહારેષ્ઠ પુરાણમ્=તે, દુર્દશ અને ગૂઢપણે સૌમાં પ્રવેશેલો, હૃદયશુદ્ધામાં રહેલો, સંકટમયી મહારમા કેલેલો પુરાણ પુરુષ, (કઠ૦ ૨-૧૨) આ શ્રુતિ પ્રત્યગાત્મા-જીવનો શુદ્ધાનિવાસ મતાવે છે. ઉપરાંત ચોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયસ્તઃચોતિઃ પુરુષઃ= જે આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ હૃદયમાં પ્રાણે સહિત ચેતન જ્યોતિ પુરુષ છે (ઘૃ૦ ૪-૩-૭) વગેરે શ્રુતિઓ જીવનો હૃદયવાસ કહે છે. વૈતસ્તત્ નિહિત ગુહાલદ્ । પશ્વત્સુ રહેષ નિહિતં ગુહાયામ્ । આચિઃ સન્નિહિતં ગુહાચરં નામ । યો વેદ નિહિતં ગુહાયાન્ । યપ મે આત્મા અન્તર્હૃદયે । સ યા યપ આત્મા હૃદિ । ય યપઃ અન્તઃ આકાશઃ તસ્મિન્ શેતે । કમનીય એવો તે શુદ્ધામાં રહેલો વર્તે છે. (યજુ૦ ૩૨-૮) જોનારાઓ માટે આ શરીરની શુદ્ધામાં જ રહેલો. (મુંદક૦ ૨-૧-૭) ઠીક ઠીક સર્વત્ર હાજર શુદ્ધામાં ચરનારો એવો અપ્રકટ છે. (મું૦ ૨-૨-૧) એ શુદ્ધામાં રહેલાને જે જાણે છે. (તૈ૦ ૨-૩) આ મારો આત્મા હૃદયની અંદર (છાં૦ ૩-૧૪-૩) તે આત્મા નિશ્ચય હૃદયમાં (છાં૦ ૮-૩-૩) જે આ અંદર આકાશ છે તેમાં મુવે છે. (ઘૃ૦ ૨-૧-૧૭). વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્માને શુદ્ધાનિકેતન બતાવે છે. ઉપરાંત ધ્યાન અને આત્મપ તરીકેનો ઉલ્લેખ જીવ અને શિવપક્ષે પણ જરાખર લાગુ પડી શકે છે. જીવાત્મા ચેતન છે,

છતાં અવિદ્યાથી લપટાયેલ હોઈને છાયારૂપે વર્ણવી શકાય ! અને પરમાત્મા અવિદ્યાનો લેપ ન હોઈને તે આત્મ સમો કહી શકાય ! અને આથી પ્ર પિચ્છતો તરીકે જે બેનો અહીં ઉલ્લેખ છે તે બે જીવ અને પરમાત્મા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૧ ॥

આ વાતને જ દૃઢ કરતાં ખીજો હેતુ આપે છે કે:-

વિશેષણાત્મક ॥ ૧૨ ॥

વિશેષણાત્મક=ખિન્ન તરીકે નિરૂપણ કરેલું હોઈને ચ=પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ જીવાત્મા અને પરમાત્માનો જ મુદ્દામાં રહેલા તરીકે નિર્દેશ છે.

શરૂઆતમાં જે બેનો એક સાથે ઉલ્લેખ છે તેનો જ આગળ ઉપ રૂપધીકરણ માટે ભિન્ન તરીકે પણ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. યઃ સેતુ ઈજાનાનાં અક્ષરં બ્રહ્મ યત્ પરમ્ । અમયં તિત્તીર્ણતાં પારં નાથિકેત જ્ઞકેમહિ=જે પરમ અક્ષર બ્રહ્મ યજ્ઞ કરનારાઓને માટે સેતુ છે, જે નાથિકેત અભિ પાર તરી જવા તરનારાઓ માટે અભયરૂપ છે તેને અમે મેળવવા શક્તિમાન થઈએ. (કઠ ૨-૨) આ શ્રુતિમાં જીવાત્માનું નિરૂપણ છે. આત્મેન્દ્રિયમનોયુક્ત મોક્ષેન્યાહુઃ મનીષિણઃ=શરીર ધન્વિયો અને મનથી યુક્ત આત્માને લોકતા એમ કહે છે. (કઠ ૩-૪) આ શ્રુતિમાં જીવાત્માનું નિરૂપણ છે. જે આગળ બુદ્ધિ અને જીવાત્માનું નિરૂપણ છે એમ સ્વીકારીએ તો આ પાછળનું નિરૂપણ-જીવાત્મા અને પરમાત્માનું નિરૂપણ-સેદે નિરૂપણ યુક્તિયુક્ત ન ગણાય ! ઉપરાંત ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત-ઉઠા-બગો વગેરે (કઠ ૩-૧૪) તથા નિચાય્ય તં મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યતે=તેનો માક્ષાત્કાર કરીને મૃત્યુના મોંમાંથી છૂટે છે. (કઠ ૩-૧૫) આવો ઉપસંહાર પણ બંધબેસતો ન ગણાય । અહીં જાણવા યોગ્ય અને જાણનાર તરીકે પરમાત્મા અને જીવાત્મા જ છે. અને ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં તો એકવાક્યતા ઇષ્ટ છે ! ઉપરાંત પ્રકરણ પરમાત્માનું છે. બ્રહ્મવિદો વદન્તિ એ લિંગ પણ એનું અર્થઘટન જ કરે છે. આંધી અહીં જીવ અને શિવનો જ ઉલ્લેખ છે. સમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નઃ અનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા પદયતિ અન્યમીશં અસ્ય મહિમાને રતિ વીતશોકઃ=સમાન વૃક્ષ (શરીરરૂપી વૃક્ષ) મા ખૂંચી બેઠેલો જીવ, અન્યથર્થને લઈને મોહ પામતો હોઈને શોક કરે છે. જ્યારે પોતાનાથી ભિન્ન એવા ધર્મશરને પ્રત્યક્ષ થયેલો જીવે છે-એનો આ બધો (સ્થાવર-જંગમ) મહિમા છે એમ સમજે છે ત્યારે વીતશોક થઈ જાય છે. (મું ૩-૧-૨) આ

દૃષ્ટાન્તમાં તો પૂરું સ્પષ્ટ થાય છે. આજ ન્યાય દ્વા સુવર્ણ સયુજા સલાયા (મું ૩-૧-૧) વગેરે સમાનાર્થ શ્રુતિઓને લાગુ પડે છે. આમ છવ અને શિવ જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૨ ॥

પરમાત્મા હૃદયાવાસ છે-હૃદય ગુહાનો નિવાસી છે એ આગલા સૂત્રોમાં કહ્યું. તે જ પરમાત્મા “અક્ષિ”=આંખમાં છે એવો નિર્ણય કરવાની ઇચ્છાથી ખીજા અધિકરણની શરૂઆત કરતાં કહે છે:-

અન્તરઃ ઉપપત્તેઃ ॥ ૧૩ ॥

અન્તર=અંદરો ઉપનિષદમાં જોવામાં આવેલો-આંખની અંદરનો પુરુષ પદ્મસ છે. કેમકે ઉપપત્તેઃ=અમૃતવ વગેરે ગુણોના સમુદાય બ્રહ્મમાં જ યુક્તિયુક્ત હોય શકે છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષતની ઉપકેસલ વિદ્યામાં આ શ્રુતિ જોઈએ છીએ કે
 ય પપઃ અક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે એષ તે આત્મા इति इ उवाच, एतद्
 अमृतं अमर्यं एतत् ब्रह्मेति । तद् यदि अपि अस्मिन् सर्पिः वा उदकं
 वा सिञ्चति वर्त्मनी एव क्रच्छति-જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે, એ
 તારો આત્મા છે એમ નિશ્ચય તેણે કહ્યું. એ અમૃત છે. અભય છે. એ પ્રહા
 છે તો ને પાણી કે ઘી એમાં સીંચાય તો તે પણ ચક્ષુને ખલે પાંપણોમાં જ
 જાય છે. (છાં ૪-૧૫-૧) આ શ્રુતિમાં “અક્ષિણિ પુરુષઃ=આંખમાં પુરુષ
 હોવાનો નિર્દેશ છે. તો એ આંખમાંનો પુરુષ કોણ છે? છવાત્મા કે પરમાત્મા? આમાન્ય શબ્દનો અહીં પ્રયોગ છે. અને આથી સંશય થાય એ સ્વાભાવિક છે. અહીં પુરુષ શબ્દનો સામાન્ય પ્રયોગ છે. એટલે કે પુરુષ શબ્દ છવાત્મા અને પરમાત્મા ઉભયના અર્થમાં જોવામાં આવે છે. એ હિ દૃષ્ટા સ્પષ્ટા શ્રોતા પ્રાતા રસયિતા મન્તા યોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ (મ્ન ૪-૧) યત્ર એતત્ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ (છાં ૩-૮-૧) યોડ્ય વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ દૃદિ અન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ (મું ૪-૩-૭) અત્ર મયં પુરુષઃ સ્વયં જ્યોતિઃ મયતિ । એ નિશ્ચય દૃષ્ટા, સ્પૃષ્ટા-(સ્પર્શ-કરનાર) સુષુનારો, મૂંઘનારો, સ્વાદ લેનારો, મનન કરનારો-જાણનારો-કરનારો છે આ વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ (મ્ન ૪-૧) ન્યાં આ પુરુષ સ્વપિતિ નામનો થાય છે. (છાં ૬-૮-૧) જે આ વિજ્ઞાનમય પ્રાણોમાં હૃદયની સીતર અંતર જ્યોતિ પુરુષ છે. (મું ૪-૩-૭) અહીં આ પુરુષ સ્વયં જ્યોતિ થાય છે. આ વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં પુરુષ શબ્દ છવાત્માના અર્થમાં છે. તે જ પ્રમાણે-સહસ્રદીર્વા પુરુષઃ (મ્ન ૨-૮-૭-૧) દિવ્યો દિ અમૂર્તા પુરુષઃ દિવ્ય અમૂર્ત છે નહીં પુરુષ (મું ૨-૧-૨) સ વા જય પુરુષઃ સર્વાસુ ગુર્યુ પુરિદાયઃ તે

આ પુરુષ તમામ નગરીઓમાં નગરશાથી છે. (વૃં ૨-૫-૩૮) યસ્માત્ પરં નાપરં અસ્તિ કિંચિત્ યસ્માન્ ન યજીયો ન ય્યાયોઽસ્તિ કંચિત્ । વૃક્ષ इय स्तब्धः दिवि तिष्ठति एकः तेनेદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્, =જેનાથી પર એવું ખીલું કંઈ નથી, જેનાથી સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ કંઈ નથી, જે વૃક્ષની પેરે એકલો ઘોમાં સ્તબ્ધ ઉભો છે તે પુરુષ વડે આ બધું પૂર્ણ છે. (મેં ૩-૧) આ શ્રુતિવાક્યો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરના અર્થમાં પુરુષ શબ્દનો નિર્દેશ કરે છે. આમ શબ્દની સમાનતા સંશય સ્કુરાવે છે. આ સંશય છે તો પછી પ્રાપ્ત શું? જીવાત્મા, એમ પૂર્વપક્ષી કહે છે. પરમાત્મા એમ મિદ્ધાન્તી કહે છે. તો અહીં જીવાત્માનો ઉલ્લેખ છે એમ દેવી રીતે જાણીશું.

પૂર્વપક્ષી કહે છે: અંહી જે ઉપદેશ છે તે પ્રસિદ્ધ ઉપદેશ છે. જે વસ્તુ પૂર્વે પ્રસિદ્ધ હોય તેનો જ ઉપદેશ “જે-તે” એવા સર્વનામ શબ્દોથી થાય. અને સૌના આત્મા તરીકે પ્રસિદ્ધ તો જીવાત્મા જ છે. પરમાત્મા સૌને પરિચિત નથી. જીવાત્માથી અપરિચિત કોઈ હોઈ શકતું નથી. સૌ પોતે છે એમ જાણે છે.

ઉપરાંત અહીં “દૃશ્યતે” આવો પ્રયોગ છે. “દેખાય છે” એવો એનો અર્થ થાય છે. તો દેખાવું તો ઈન્દ્રિય દ્વારા જ સંભવે ને! અને દર્શન-પ્રસિદ્ધ દર્શન તો ઈન્દ્રિયો દ્વારા જ હોય એ નિયમ છે. અને એ ઈન્દ્રિયો દ્વારા ગોચર થતો પુરુષ તો જીવાત્મા જ હોઈ શકે! ઈન્દ્રિયો દ્વારા પ્રભુનું દર્શન સંભવે નહીં. શ્રુતિઓ જ એવાં અંદિયક દર્શનનો નિપેદ કરે છે. યન્મનસા ન મનુસે ચેનાદુર્મનોમતમ્ જે મનથી મનન કરતો નથી, જેના વડે મનન કરે છે. (કે. ૧-૬) યત્ તત્ બદ્રેશ્યમ્ =જે તે અદૃશ્ય (મું ૧-૧-૬) વગેરે શ્રુતિઓ એમાં પ્રમાણરૂપ છે. અને અહીં તો પ્રસિદ્ધની પેરે તેનો ઉપદેશ દે છે શ્રુતિ અને તે દ્વારા જીવાત્માનાં દર્શનનો ઉપદેશ દે છે. દા. ત. ય યદ્યઃ સક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે યત્ ત આત્મા =જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે એ તારો આત્મા (છાં ૪-૨૬-૨) ખીજી શ્રુતિમાં પણ જીવાત્માને લગતો પ્રસિદ્ધ હોય એવો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે: સૌહ પ્રજાપતિઃ ઉવાચ-ય યયોઽક્ષિણિ પુરુષઃ દૃશ્યતે યત્ ત આત્મા =તે જેને પ્રજાપતિએ કહ્યું-જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે એ તારો આત્મા છે. (છાં ૮-૭-૪) વળી આગળ આવો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. યવં યવં યવં સમ્પ્રસાદઃ યસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પરં યયોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રૂપેણ અભિનિષ્પદ્યતે । તે જ પ્રમાણે આ સમ્પ્રસાદ (-સુધૃષ્ઠિ અવસ્થાને પામેલો પુરુષ) આ

શરીરમાંથી ઉડીને પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને નિજરૂપે પ્રકટ થાય છે. (છાંં ૮-૧૨-૩) અહીં વિદેહુ મુક્તિ વખતે પરમ જ્યોતિ પરમાત્મામાં જીવાત્માની ઉપસંપત્તિ દર્શાવી છે. પોતાને પોતાની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કહેવું તો ન ઘટે. બ્રહ્મવિદ્ માત્નેતિ પરમ્ પ્રહ્મનો બાણકાર પરને પામે છે વગેરે શ્રુતિઓમાં એવો જ ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત જીવાત્મામાં અમૃતત્વ વગેરે ગુણો પણ સંભવી શકે! “આંખમાં રહેલો પુરુષ” એ વાક્યમાં આંખરૂપી સ્થાનનો નિર્દેશ તો જીવાત્મા પાસે જ ઘટે. આથી અદ્યન્તરઃ પુરુષઃ માં જે પુરુષ કહ્યો છે તે જીવાત્મા જ હોવો ઘટે. આટલે મુધી પૂર્વપક્ષની દલીલો છે.

હવે ઉત્તરપક્ષી તેનું નિરસન કરતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. “અદ્યન્તરઃ પુરુષઃ” તો પરમાત્મા જ હોઈ શકે! કારણકે અહીં દર્શાવેલો ગુણ સમુદાય પરમેશ્વરને જ લગાડી શકાય એવો છે. અહીં અમૃતત્વ સંયદ્વામાત્વ વગેરે ગુણોનો ઉપદેશ છે. एष आत्मा इति होवाय. एतद् अमृतत्वं अमयं एतत् ब्रह्म । (છાંં ૪-૨૬-૧) “एत स्यद्वाम” इति आचक्षते एतं हि सर्वाणि वामानि अभिसंयन्ति । (છાંં ૪-૧૫-૨) एष वामनीः एष हि सर्वाणि वामानि नयति (છાંં ૪-૧૫-૩) एष उ एष भामनीः एष हि सर्वेषु लोकेषु भाति (છાંં ૪-૧૫-૪) “આ આત્મા છે” એમ નિશ્ચય કહ્યું. એ અમૃત અલય છે. એ પ્રહ્મ છે. (છાંં ૪-૧૨-૨) એને “स्यद्वाम” એમ કહે છે. એની કંને સમસ્ત સૌભાગ્યો પહોંચે છે. (છાંં ૪-૧૫-૨) એ જ નિશ્ચય वामनी છે કેમકે એ સર્વ સૌભાગ્યને પ્રાપ્ત કરાવે છે. (છાંં ૪-૧૫-૩) એ જ નિશ્ચય ભામની છે કેમકે એ સૌ લોકોમાં ચમકે છે. (છાંં ૪-૧૫-૪) વગેરે શ્રુતિઓ ગુણ ન પાત્નો ઉલ્લેખ કરે છે. એ બધા ગુણો પૈકી અમૃતત્વ અને અલયત્વ તો જીવાત્મામાં આપણે જેમ તેમ પણ લાવી શકીએ પણ “स्यद्वामत्वादि” ગુણસંપત્તિ તો પરમાત્મામાં જ હોઈ શકે! સંયદ્વામા શબ્દનો સંયન્તિ=સમુદય ગચ્છન્તિ વામામિ=વનનીયાનિ શોમનાનિ વમં ફલાનિ અનેન इति સંયદ્વામાઃ પરમાત્મા એવી વ્યુત્પત્તિ છે. અર્થાત્ સંયદ્વામા શબ્દ કર્મફળના કારણનો વાચક છે. वामानि શબ્દ પ્રાણીમાત્રને પોતપોતાનાં કર્મના ફળ પ્રત્યે દારનાર એવો જ થાય છે. ઉપરાંત મામની શબ્દ યઃ સ્વયં માસમાનઃ સન્ પરાન્ માસયતે માન નયતિ-જાતે જે ભાસમાન હોઈને ખીજાને ભાસિત કરે છે-ભાન દે છે-એ અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આવો તો પરમાત્મા જ હોઈ શકે! જીવાત્મા નહીં. શ્રુતિઓ કહે છેઃ-ब्रह्मं राष्ट्री संगमनी वसुनाम् (ઋં ૮-૭-૧૧-૩) કર્માધક્ષઃ

સર્વભૂતાધિવાસઃ (શ્લોક ૧૧) મયા સઃ મદ્યં અસ્તિ (ક્રમ ૮-૭-૧૧-૪)
આત્મા આનન્દો વસુદાનઃ (ક્રમ ૪-૪-૨૪) તમેય માન્તમનુભાસ્તિ સં
તસ્ય માસા સર્વમિદં વિભાતિ (મું ૨-૨-૧૦) તત્ તેજો વિદિ-મામકમ
(મી ૧૫-૧૨) હું રાષ્ટ્રીય ધનને આપનારી છું (ક્રમ ૮-૭-૧૧-૩)
કર્માધ્યક્ષ અને મૌ ભૂતોનું રહેકાણું (શ્લોક ૬-૧૧) મારા વડે તે અ
ખાય છે. (ક્રમ ૮-૭-૧૧-૪) આત્મા આનન્દ સ્વરૂપ અને વસુ-ધનદાતા
છે (ક્રમ ૪-૪-૨૪) તેની ચમક પાછળ બધું ચમકે છે. તેની ચમકે આ
બધું શોભે છે-ચમકે છે. (મું ૨-૨-૧૦) તે તેજને માડું બાણ (મી ૧૫-૧૨) વગેરે.

ઉપરાંત પ્રસિદ્ધ હોય નહીં એવો ઉપદેશ પણ પરમાત્મા પક્ષે થતે
છે. પરમાત્મા સર્વભૂતાન્તરાત્મા તરીકે તેમજ જગતના જન્માદિના કારણ
તરીકે કયાં પ્રસિદ્ધ નથી?

ઉપરાંત “દર્શન” અહીં ઇન્દ્રિયન્ય વિશિષ્ટદર્શન એ અર્થમાં
નથી! તો? દર્શનમાત્રના અર્થમાં છે. અને તે પ્રકાશને પણ
થતે છે. યદ્યપિ પરમાત્મા ઇન્દ્રિયોથી દેખાતો નથી પણ પોતાના આત્માથી
તો પરમાત્મા જોવો શક્ય છે. આથી જ તો શ્રુતિઓ-યત્ તત્ અદ્રેશ્યં જે
તે અદ્રશ્ય છે એ રીતે શરૂ કરી યદ્ ભૂતયોનિં પરિપદયન્તિ ધીરાઃ
(મું ૧-૧-૬) જે ભૂતોનાં કારણને શાળાઓ જુએ છે. તમાત્મસ્વં ચે
મનુપદયન્તિ ધીરાઃ જે ધીરો તેને આત્મામાં રહેલો જુએ છે.

ઉપરાંત પરમાત્મપક્ષે પણ અક્ષિસ્થાનનો નિર્દેશ યોગ્ય છે, કેમકે
માદ્રશ્ય છે બન્ને વચ્ચે. શ્રુતિમાં કહ્યું છે-સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્ય ચક્ષુઃ ન
લિપ્યતે ચાક્ષુષૈઃ યાદ્યદોષૈઃ । એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે
લોકદુઃસ્થેન યાદ્યઃ-જેમ સૂર્ય મૌ લોકોનું ચક્ષુ છે છતાં ચક્ષુના
બાહ્યદોષોથી લીધાતો નથી. તેમ એક અને મૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા બાહ્ય
અસ્પૃશ્ય હોઈને, લોકદુઃસ્થે લેખાતો નથી. (કઠ ૫-૧૧) આ શ્રુતિમાં
જેમ સર્વલેપરહિત એને બતાવ્યો છે, તે જ પ્રમાણે અહીં અક્ષિસ્થાનને
પણ સર્વલેપરહિત જ બતાવ્યું છે-તદ્યદ્યપિ અસ્મિન્ સર્વિઃ વા ઉદક્તં
વા સિચ્છતિ વર્મત્તેનીત્વ ગચ્છતિ । તેથી યદ્યપિ એમાં ધી અગર તો પાણી
સીંચવામાં આવે તો પણ તે પાંપણમાં જ જાય છે. (ક્રાં ૪-૧૫-૩) અને
માદ્રશ્ય આધારે અહીં અક્ષિની અંદર પરમ પુરૂષ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ
નિર્દેશ છે એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્થાનાદિચ્ચપદેશાત્ ચ ॥ ૧૪ ॥

ચ=નવી સ્થાનાદિચ્ચપદેશાત્=આત્મિક, ચર, વિદ્યુત વગેરે ગ્થાન તેની ઉપાસના-૧/૧
વગેરેના નિર્દેશથી પણ જણાય કે કે અહીં અગ્નિની અસ્ત્રોના પડપા પદ્મના પરમાત્મા જ
છે-તે સિવાયના બીજા કંઈ નથી.

આ ઠેકાણે ગાઈપત્ય વગેરે ત્રણ અગ્નિઓ ઉપક્રોમણને વિદ્યાનાં પૃથક્
પૃથક્, દાન હે છે તેઓ પ્રાણસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના આદિત્ય-ચન્દ્રમા
અને વિજળી એવા ત્રણ સ્થાનોનો ઉપદેશ દે છે ત્યારબાદ જેના અંદર
હોવાપણાને લઈને આદિત્ય વગેરે બ્રહ્મા અને ઉપબ્રહ્મા તથા અગ્નિઓ ભાને
છે, જેના તેજથી તેજસ્વી બનેલા એ બધાય પદાર્થો, તે પરમામાથી
પોતાની જાતને ત્રણ કાગમા પણ વ્યતિગ્રિહ માની શકે એમ નથી ઉવડુ
બધુય તેજ સ્વરૂપ છે એમ કહેવું શકે છે, તે બ્રહ્મ તારે માટે ઉપાસ્ય
છે એમ ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે અને ઉપાસનાનું કૃણ બતાવતા કહે
છે-ય યપ્તઃ આદિત્યે પુરુષો દ્વિવતે સોડહમસ્મિ ।૧। સ ય યત
પ્રવચિદ્વાન ડપાસ્તે અવહતે પાપહૃત્યાં લોકીમયતિ સર્ધમાયુરેતિ
જ્યોગ્જીવતિ નાસ્ય અવરપુરુષાઃ ક્ષીયન્તે । જે આ આદિત્યમા પુરુષ
હેખાય છે તે હુ ધુ, તે જે આને આમ જાણીને ઉપાસે છે, પાપને
હણીને તે લોકોવાળો થાય છે સમસ્ત આયુ લોગવે છે, તેજસ્વી જીવે
છે તેની પછીની પેઢીઓ ક્ષીણ થતી નથી (છાં ૪-૧૧-૧-૨)
ગાઈપત્ય વગેરે અગ્નિઓનો આ ઉપદેશ પરમાત્મા ટિવાય ખીજા કંઈને
લગતો હોઈ શકે નહીં જે પરમામાથી ભિન્ન ટોર્ડ પદાર્થનો અહીં
ઉલ્લેખ હોય તો તે પદાર્થ એકીવળતે આદિત્ય, ચન્દ્રમા, વિદ્યુત વગેરેમા
હોઈ શકે નહીં જીવાત્મા તો એક દેહમાત્રમા ગોધાયેકો જોવામા આવે
છે તે એકી વળતે ત્રણ સ્થાનમા કેમ મળવે ! ઉપરાત આદિત્ય વગેરે
તમામ પદાર્થનું ભાગન પણ જીવાત્મા કરી શકે નહીં । અને જીવાત્માની
ઉપાસનાનું અહીં જે કૃણ બતાવ્યું છે તે કૃણ થતી શકે નહીં । બ્રહ્મો
પાસનાનું જ કૃણ અહીં છે એમ શ્રુતિ બતે આગળ ઉપર બતાવનારી છે
જેમ કે-યથા પુષ્કરપલાન્ને આપો ન ક્ષિપ્યન્તે યથા યથાવિદિ પાપ
કર્મ ન ક્ષિપ્યન્તે (છાં ૪-૨૪-૩) નાસ્યાવરપુરુષા ક્ષીયન્તે ।
જેમ કમળ પર ઉપર પાણી ચોટતા નથી તેમ આમ જાણનારને પાપ-
કર્મ ચોટતું નથી (છાં ૪-૧૪-૩) એની પેઢીના પુરુષો ક્ષીણ થતા
નથી એ કૃણશ્રુતિમા બ્રહ્મોપાસનાનું કૃણ બતાવ્યું છે ન અસ્ય અગ્રહાવિત્
કુલે ભવતિ (મુ ૩-૨-૧) એના કુળમા બ્રહ્મને ન જાણનારો પાકતો

નથી (મું ૩-૨-૮) પરમાત્મા એવી વખતે બધે હોય જ કેમકે તે તો
વ્યાપક છે પરમાત્માના પ્રકાશે=જાને આ બધું પ્રજાગિત છે એ તો આગળ
પણ કહ્યું જ છે ! તસ્ય મામા સર્વમિદ વિમાતિ-તેની ચમકે આ
બધું ચમકે છે (મું ૨-૨-૧૦) આથી અહીં ગાર્હપત્ય વગેરે
અનિઓનો ઉપદેશ પ્રદાને લગતો જ છે એમ મિદ્ર થાય છે
જે પરમાત્માના આદિત્ય વગેરે જ્વાન, ઉપાસન, અને તેનું દેવ
અનિઓ અહીં બનાવે છે તે પરમાત્મા જ અક્ષિપુત્ર છે, એમ આચાર્ય
ઉપમન્યુ ત્યાં કહે છે ગરુડ કે “પાપના નાગ” રૂપ દેવમાનાન્ય અને
જ્વાન મામાન્ય બીજી કોઈ રીતે ઘટી ન ગડે આખ અને મૂર્ધ એ અનુક્રમે
પરમાત્માના આધ્યાત્મિક અને આધિદેવિક ચતુરો છે એ પ્રસિદ્ધ છે આથી
જ્વાનજો-થી જ ઉપાસ્યનો ભેદ થતો નથી આથી અહીં અક્ષિમા રહેલો
પુત્ર પરમાત્મા જ છે એ નિર્વિનાદ છે ॥ ૧૪ ॥

એ જ વાતને મિદ્ર કન્તો બીજે હેતુ દર્શાવે છે કે -

સુખવિશિષ્ટામિત્યાનાચ ॥ ૧૬ ॥

સુખવિશિષ્ટામિત્યાનાચ એટલે આત્મ વૈશિષ્ટ્ય એટલે અહીં અમે અર્થાત્ પ્રમુખની
રાગ્યાનમા કહેના સુખરૂપ પરમાત્મા પરમાત્મા જ અહીં અક્ષિપુત્રમા કથન કરેડ
જાવાથી સમજાય છે કે અતર પુત્ર ન જન જ છે

પ્રમુખની શરૂઆતમા ગાર્હપત્ય વગેરે અનિઓ માટે મળીને
 ઉપદોમવને ઉપદેશ દે છે કે -પ્રાણો વ્રજ, ક વ્રજ, સ્વ વ્રજ પ્રાણ પ્રજ
છે મુખ પ્રજ છે આગળ પ્રમ છે (છાં ૮-૧૦-૫) ઉપજના ઉપદેશનું
ગુરુત્વ જાનવા માટે ત્યાં ઉપદેશનું પૂછે છે કે -વિજ્ઞાનાસ્વરૂપ વત્ પ્રાણો વ્રજ
ક વ તુ ય જ ન વિજ્ઞાનામિ-પ્રાણ પ્રજ છે એ તો જાણ્યું છે, પણ મુખ
અને આકાશ પ્રજ છે એ જાણ્યું તો નથી (છાં ૪-૧૦-૫) ત્યાં અનિઓ
જવાળ વાળે છે કે-યદ્ ગ્રાન ક તદેવ સ, યદેવ સ્વ તદેવ કમ્-તે નિશ્ચય
મુખ છે તે જ આકાશ છે, જે આકાશ છે તે જ મુખ છે (છાં ૪-૧૦-૫)
તો અહીં પ્રજનો, ભૂતા શના અર્થમા કે વિષયમુખના અર્થમા ઉપદેશ લઈ
આકાશ નહીં ક શબ્દ મુખવાચક છે અને સ્વ શબ્દ આકાશવાચક છે તો અહીં
શો અર્થ થાય? અહીં પ્રજ વિશ્વજીવન ક્રિયાનો હેતુ હેમને પ્રાણ છે વ્યાપક
રોધને આકાશ છે મુખ સ્વરૂપ હોઈને મુખ વાચ્ય છે, એવો ઉપદેશ છે એ
બધાય શબ્દો-પ્રાણ-ક-મ-આ ત્રણે શબ્દો એક વિભક્તિમા છે અને એ
મામાનાધિગ્ન્ય અહીં પરમાત્મા, પ્રાણ સ્વરૂપ, વ્યાપક અને મુખ-સ્વરૂપ છે, એ

બોધ દેવાને છે ! લૌકિક પ્રાણ, આકાશ કે મુખમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિનું વિધાન કરવાને અહીં એ શબ્દો નથી. એ બ્રહ્મબુદ્ધિનું વિધાન કરવા અહીં આ શબ્દો છે એમ માનશે તો તે અપસિદ્ધાન્ત થાય ! તે તો અવિદ્યા જ થાય ! વિદ્યા નહીં ! લૌકિક પ્રાણમાં, મુખમાં અને આકાશમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ અવિદ્યા જ લેખાય ! અને અહીં આરંભ તો વિદ્યા માટે છે ! અથા સોમ્ય ! તે અસ્મદ્ વિદ્યા (છાંં ૪-૧૪-૨) આ શબ્દોથી વિધાનું અહીં નિગમન થાય છે. આજ વાત યદ્ વાય કં તદેવ હં તદેવ ચં તદેવ કમ્ એ વાક્યમાં “અયં” શબ્દથી સમજાવવા માંગે છે. આથી વાક્યની શરૂઆતમાં મુખસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું જ કથન છે એ સ્પષ્ટ છે. મધ્યમાં પણ અગ્નિઓ ન્યારે એક પછી એક ઉપદેશ આપવા નીકળે છે ત્યારે આદિત્ય વગેરે સ્થાનોમાં તે તે બ્રહ્મનું જ કથન કરે છે. અંતે આચાર્ય ઉપમન્યુએ પણ તે બ્રહ્મનું જ કથન કર્યું છે, એમ માનવું પડે છે. એમ જો ન માનીએ તો પ્રકૃતહાન અને અપ્રકૃતના ઉપાદાનનો પ્રસંગ આવે ! અહીં પોતપોતાની બુદ્ધિ અનુસાર ગાર્હપત્ય વગેરે અગ્નિઓએ બ્રહ્મનો ઉપદેશ કરી અથા સોમ્ય ! તે અસ્મદ્ વિદ્યા આત્મવિદ્યા ચ-એ આ આત્માવિદ્યા છે, હે પ્રિય દર્શન ! તે અમારી વિદ્યા છે. (છાંં ૪-૧૪-૨) એવો ઉપસંહાર કર્યો છે એ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે આરંભમાં મુખસ્વરૂપ બ્રહ્મનું જ કથન છે. ઉપરાંત આચાર્યે સ્તુતે ગતિં વક્તા-આચાર્ય તને વિધાની ગતિ-કૃણ કહેશે. (છાંં ૪-૧૪-૨) આમ ક્ષણભિધાન તો આચાર્ય કરશે એમ કહેતા તે અગ્નિઓ અહીં કોઈ અર્થાન્તર બતાવ્યો છે એ વાતને વારે છે ! અને આચાર્ય સ્વયં અહીં કહે છે : લોકાન્ વાય કિલ સોમ્ય ! તે અવોચન્, ગઈં તુ તૈ તદ્ વક્ષ્યામિ યથા પુનરવલોકો ભાષો ન શ્લિષ્યન્તે અયં હ અયં વિદિ વાપં કર્મ ન શ્લિષ્યન્તે-હે સોમ્ય ! તેઓએ તને લોકો વિષે નિશ્ચય કહ્યું છે, પણ હું તો તને તે કહેવા ઇચ્છું છું જેથી જેમ કમલપત્રે પાણી ચોંટતો નથી તેમ આમ બાણનારને પાપકર્મ ન ચોટે. (છાંં ૪-૧૪-૩) અહીં અગ્નિના ઉપદેશ લોકોમાં વસતા પુરુષને લેગતો છે. આચાર્ય પોતે જેનો ઉપદેશ કરવાના છે તે પુરુષ અક્ષિમાં વસનારો છે. તો લોકોમાં અને આંખમાં રહેતા પુરુષને બાણવાનું એક જ કૃણ બતાવે છે અને તે પાપનો અસ્પર્શ ! એ કૃણદર્શન જ આદિત્ય વગેરે લોકો અને આંખમાં વસતા પુરુષ એક જ છે, એમ બતાવે છે. ક્ષલ્લેદ હોત તો ઉપાસ્ય લેદ થાત અને તો સ્થાન લેદે અહીં તત્ત્વલેદ કલ્પી શકાત ! પણ અહીં તો કૃણ સમાન છે, અને આથી ઉપાસ્ય પણ એક જ છે, અને આદિ, મધ્ય, અને અંતમાં અહીં પરમાત્માનો જ ઉપદેશ હોઈને આ પ્રકરણ જ આખું બ્રહ્મવિધાનું છે

એમ સ્વીકારવું રહે છે ! આથી સિદ્ધ થાય છે કે અગ્નિમાં વસતો પુરુષ પ્રદા છે. ॥ ૧૫ ॥

પણી આ જ વાતને સાધતાં બીજો હેતુ દર્શાવે છે કે:-

શ્રુતોપનિષત્કગત્યામિધાનાચ ॥ ૧૬ ॥

જ=અને વળી ધ્રુવો=અહીં થીન એટલે અશ્વિત, ઉપનિષત્ એટલે પ્રત્રિવિદ્યા-અનો-પાસના નેનો પ્રત્રિવિદ્યાને આચારમાં ઉતારી છે તે ધ્રુતોપનિષત્=તેની જે ગતિ તે ગતિનો જ અહીં અગ્નિમાં ગ્રેહ પુરુષના વિદ્યાનીને લાભ મળે છે. એવું બતાવેયું હોઇને અહીં અગ્નિની અંતરમાં રહેનાર પુરુષ પરમાત્મા છે, એ સિદ્ધ થાય છે

પરમાત્માની ઉપાસનાં કરનાર બ્રહ્મનિષ્ઠ મહાત્માની ગતિનો શ્રુતિઓ ઉલ્લેખ કરે છે કે:-અથ ઉત્તરેણ તપસા બ્રહ્મચર્યેણ શ્રદ્ધયા વિદ્યાયા આત્માનં અગ્નિવિષ્ણુ આદિત્યં અભિજયન્તે एतत् यै प्राणानां आपतनं एतद् अमृतं अभयं, एतत् परायणं एतस्मात् न पुनरावर्त्तन्ते (મ્ર૦ ૧-૧૦) એ જ હમે અરણ્યે શ્રદ્ધાતપઃ इति उपासते ते अर्चिषं अभिसंभवन्ति, अर्चिषः बहः बहः आपूर्यमाणपक्षं, आपूर्यमाणपक्षाद्, यान् पद् उदद् एति मासान् तान् ॥ ૧ ॥ માસેભ્યઃ સંવત્સરં સંવત્સરાત્ આદિત્ય આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસોઃ વિદ્યુતં તત્પુરુષઃ અમાનવઃ સ एतान् ब्रह्म गमयति एषः देवयानः पन्थाः ॥ ૨ ॥ (છાં૦ ૫-૧૦-૧-૨) યૈ ચામી અરણ્યે શ્રદ્ધાં સત્યં ઉપાસતે તે અર્ચિઃ અભિસંભવન્તિ, અર્ચિષઃ બહઃ બહનઃ આપૂર્યમાણપક્ષં આપૂર્યમાણપક્ષાદ્ યાન્ પન્માસાન્ ઉદદ્ આદિત્યઃ एति मासेभ्यः देवलोकान् आदित्यं आदित्यात् वैद्युत, तान् वैद्युतान् पुष्टोऽमानवः एष ब्रह्मलोकान् गमयति, ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति, तेषां न पुनरावृत्तिः (મૂ૦ ૬-૨-૧૫) અગ્નિઃ ज्योतिः बहः शुक्लः पमाण्सा उत्तरायणम् । तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः (મી૦ ૮-૨૪) હવે ઉત્તરમાર્ગે તપ-બ્રહ્મચર્ય-શ્રદ્ધા-વિદ્યા વડે આત્માને યોગીને આદિત્યને જીતે છે. એ છે પ્રાણુનું આયતન. એ છે અમૃત-અભય-એ છે પરમગતિ એમાંથી પાછો આવતો નથી. (મ્રશ્ન૦ ૧-૧૦) જેઓ અરણ્યમાં તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યા છે તેઓ અર્ચિને પામે છે, અર્ચિથી આગળ દિવસને, દિવસથી શુકલપક્ષને, શુકલપક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ જાય છે તે માસોને, તે માસોથી સંવત્સરને, સંવત્સરથી આદિત્યને અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાંથી વિશ્વળીને પામે છે. ત્યાંથી આગળ અમાનવલોક શરૂ થાય છે, તે એઓને

બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. આ દેવયાન માર્ગ છે. (છાંં ૫-૧૦-૧-૨) જેઓ વનમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક સત્યની ઉપાસના કરે છે તેઓ અગ્નિને પહોંચે છે; અગ્નિથી દિવસમાં જાય છે. દિવસમાંથી અજવાળિયામાં જાય છે. અજવાળિયામાંથી ઉત્તરાયણના છ મહિનામાં જાય છે. તે મહિનાઓમાંથી દેવલોકમાં જાય છે. દેવલોકમાંથી સૂર્યલોકમાં જાય છે, સૂર્યલોકમાંથી વિદ્યુતલોકમાં જાય છે. ત્યાં મનનો ધનેસો પુરુષ આવીને એમને વિદ્યુતલોકમાંથી બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે. એ લોકમાં તેઓ મોક્ષ પામીને અનેક વર્ષો સુધી વસે છે, ત્યાંથી તેમને પાછા આવવાનું રહેતું નથી. (યુગ ૬-૨-૧૫) અગ્નિ, જ્યોતિ, દિવસ, શુકલપક્ષ, અને ઉત્તરાયણ-આમાં જનારા બ્રહ્મલોકે બ્રહ્મને પામે છે. (મીં ૮-૨૪)

આ શ્રુતિસ્મૃતિ-ગ્રોહો બ્રહ્મોપાસકની દેવયાન ગતિના દ્યોતક છે. આની આજ ગતિ અક્ષિની અંદર રહેનારા પુરુષને જાણનારને માટે પણ કહી છે:-અથ યદ્ ડ વૈથ અસ્મિન્ શઘ્યં કુર્વન્મિ યદિ ચ ન, અધિપમેષ અમિસંમવશ્તિ-આથો ઉપક્રમ કરી આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં, ચન્દ્રમસો વિદ્યુતં તત્પુરુષઃ અમાનયઃ સ યતાન્ બ્રહ્મ મમયતિ યયઃ દેવપથઃ બ્રહ્મપથઃ યતેન પ્રતિપચમાનાઃ इमं मानवं आयतं न आयतंस्ते (છાંં ૮-૨૫-૬) જે અહીં પરમ પુરુષ પરમાત્માનું ચક્રણ ન હોય તો પરમાત્માને જાણનારની ગતિનો અહીં આ જાણનારને માટે ઉલ્લેખ ન હોય. અર્થાત્ અક્ષિમાં અંદર રહેલો પુરુષ જે પરમાત્મા ન હોય તો પછી આ ગતિ-શ્રવણ પણ ન હોય. પણ ગતિનું શ્રવણ તો છે. અને આથી અહીં બ્રહ્મનો જ ઉલ્લેખ છે, એ સિદ્ધ છે. અક્ષિપુરુષ બ્રહ્મ જ છે એનું, આ ગતિશ્રવણ દલિગ છે. ॥ ૧૬ ॥

સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કર્યું. હવે પૂર્વપક્ષને સહ્યો સહ્યો સંકેદ હોય તો તેનું પણ નિરસન કરતાં કહે છે:-

અનવસ્થિતેઃ અસંમવાત ચ ન હતરઃ ॥ ૧૭ ॥

અનવસ્થિતેઃ=સદા અદિસ્થાનમાં રહેતો ન હોવાથી ચ=અથ અસંમવાત=અમૃતતાદિ યજુ-સ્મૃતિઓ સંબંધ ન હોવાથી હતર=પરમાત્માથી બીજો જગત ન=અક્ષિની અંદર રહેનાર પુરુષ નથી !

જાગૃત, સ્વપ્ન, અને સુષુપ્તિ-આ ત્રણ છે અવસ્થા જીવની, તે પૈકી સુષુપ્તિ અવસ્થામાં એ દૃઢ્યનિકેત હોય છે. સ્વપ્નાવસ્થામાં દૃઢ્યમાંથી નીકળી મૂર્ધો તરફ જતી, કંઠમાં નાડીમાં રહે છે. જાગૃતઅવસ્થામાં એ મૂર્ધામાં

ગહેંછે. એ ભવાની વચ્ચેનું સ્થાન તે મૂર્ધા ! તેમા ગહેતો હોઈને નિકટતાને લઈને એ આખમા રહે છે, એમ કહેવામા આવે છે, જેમ મુખમાં હૃદયમાં પ્રકાશમા ગહેતો હોવા છતાં “હૃદિ”=હૃદયમા એ રહે છે એમ કહેવાય કે તેમજ મૂર્ધા સ્થાનમા રહેતો છતાં તે અક્ષિ-સ્થાનીય કહેવાય છે પરમાત્માની પેરે જીવાત્માની પલે એ શક્તિ છે જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ તે એમા ક્રિયાશક્તિની અપેક્ષાએ એ હૃદયમા છે એમ કહેવાય છે જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ એ મૂર્ધાસ્થાનમા છે એમ કહેવાય છે મૂર્ધાસ્થાનમા ગહેતો છતાં એને અક્ષિસ્થાનમા રહેનારો છે એમ કહેવામા એક હેતુ છે આખ ખાદ્ય વિષયોના દર્શનનું દાર છે તો ઝડખામા ઉભો રહેલો માણસ ઘરમા ઉભો ગયો છે એ જેમ જાંણુ પ્રયોગ છે તેમ અક્ષિમા ઉભેલો જીવાત્મા એ જાંણુ પ્રયોગ છે એમ જાણવું રહે છે આમ જીવાત્માના અવસ્થા ભેદે ત્રણ સ્થાનો છે તેમા તે એકી વખતે રહી શકતો નથી ! આમ એકી વખતે ત્રણ સ્થાનમા રહી શકતો ન હોઈને અહીં અક્ષિમા બતાવેલો પુરૂષ જીવાત્મા નથી જ્ઞાન કેઈ એમ કહે કે યોગીઓ એકી વખતે અનેક જગાએ વર્તી શકે ! તો ત્યાં યોગીના નિર્માણ ચિત્તો એકી વખતે અનેક ઠેકાણે વર્તી શકે છે યોગીના આત્મા તો તેના મુખ્ય શરીરમા જ તે વખતે પણ ગહે છે એટલે એ દવીવ નિર્વર્ક છે ઉપરાત અમૃતત્વ વગેરે ગુણોને તો જેમ તેમ કરીને પણ જીવપક્ષે આપણે ઘટાવી શકીયે, પણ તે સયદ્વામ ધામની ધામની વગેરે તો હોઈ શકે નહીં જીવાત્માનું અર્થ મર્યાદિત છે આથી ઉપર બતાવ્યા તે ધર્મો તેનામા સંભવી શકે નહીં, એ નિર્બાંધ છે ॥ ૧૭ ॥

પરમાત્મા અક્ષિપુરૂષ છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે હવે તે જ અતર્થામી છે એ સાધતા સૂત્રકાર કહે છે -

અન્તર્યામી અધિદેવાદિષુ તદ્ધર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૮ ॥

અધિદેવાદિષુ=અધિદેવ શ દૃષ્ટી પૃથ્વી પશુ પાતક, પાન, અતરિદિ, આદિય ચંદ્ર, તારા, આકાશ, તમસ તેજ, વગેરેનું અર્થેનું સમગ્રનું જ્ઞાનમા દિવ્ય ગુણો તે દેવ પૃથ્વી વગેરેનું દૈવપણ વસ્તુવેદ સાક્ષાત્ દર્શાવે છે અધિદેવતા, વાતો દવતા (ચતુ-૧૮-૨૦) આદિ શબ્દથી જૂત પ્રાણ, વાયુ વગેરે પદાર્થોનો ઉત્તેજ છે તે પૃથ્વી વગેરે અધિદેવ પદાર્થોમાં અતર્થામી=શુદ્ધતરખખના અતર્થામી આત્મચક્ષુશમા પડેન જે અતર્થામી છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ જાણવું કેમકે તદ્ધર્મ=તે પરમ માના ધર્મોનો ત્યાં ઉપદેશ છે

બૃહદારણ્યકના અંતર્યામી પ્રાક્ષણમાં “ય ક્વંમે લોકં પરં ચ લોકં સર્વાણિ ચ ભૂતાનિ અન્તરઃ યમયતિ-એ આ લોકને અને પેલા લોકને અને સમસ્ત ભૂતોને અંદર રહીને નિયમિત કરે છે, (યુગ ૩-૭-૩) આવી શરૂઆત છે. અને પછી યઃ પૃથિવ્યાં સિષ્ઠન્ પૃથિવ્યાઃ અન્તરઃ યં પૃથિવી ન વેદ યસ્ય પૃથિવી શરીરં યઃ પૃથિવી અન્તરઃ યમયતિ એવ તે આત્મા અન્તર્યામી સમૃતઃ-એ પૃથ્વીમાં ઉભેલો હોઈને પૃથ્વીની અંદર છે, જેને પૃથ્વી જાણતી નથી-જેનું પૃથિવી શરીર છે, જે પૃથ્વીને અંદરથી નિયમિત કરે છે, આ તારો અમૃત આત્મા અંતર્યામી છે. (યુગ ૩-૭-૩) વગેરે કથન આવે છે. તો સંશય એ છે કે અહીં અન્તર્યામી કોણ છે? જગદ્ગુણની પ્રકૃતિ કે જીવાત્મા કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા? અહીં સંશયની જન્મભૂમિ કઈ છે? તો આ “યમયિતાવણુ” શરીર અને અશરીરી જન્મેમાં જોવામાં આવે છે. જીવાત્મા અશરીરી રહીને શરીર, ઇન્દ્રિય, મનનું નિયમન કરે છે. તે જ પાછો શરીરી થઈને ભૂત્ય, પુત્ર, ભાઈ વગેરેનું નિયમન કરતો જોવામાં આવે છે! પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા શરીર વગરના છે! અને જીવાત્મા શરીરી અને અશરીરી જન્મે છે! આથી મંશય યોચ્ય છે! અને આથી પ્રકૃતિ અગર જીવાત્મા અહીં અંતર્યામી છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ અંતર્યામી છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. તો પ્રકૃતિ અંતર્યામિની કેવી રીતે છે?

પૂર્વપક્ષ કહે છે કે પ્રકૃતિનું અંતર્યામીપણું, કારણ હોવાને લઈને છે. દુનિયાનાં તમામ કાર્યો કારણને અધીન છે. કારણને લઈને સત્તા હોગવે છે. કારણને લઈને કાર્યો કાર્યસ્વરૂપ થઈને પોતપોતાની અર્થાક્રિયા કરતા જોવામાં આવે છે! અને આથી કારણને અધીન થઈને કાર્યો વર્તતાં હોઈને કારણરૂપ પ્રકૃતિ તમામ કાર્યરૂપ જગતની અંતર્યામિની છે એ સિદ્ધ જ છે. આથી અધિદેવાદિ જગતમાં તે જ અંતર્યામી હોઈ શકે.

અગર તો જીવાત્મા જ અંતર્યામી હોઈ શકે. જીવાત્મા જો પૂર્વયોગી થાય તો તે વિશ્વનિયમને શક્તિમાન થઈ શકે. જીવાત્મા જો પરમાત્માનાં યોગ દ્વારા દર્શન કરી લે તો તે તરત જ સર્વભાવોનો અધિષ્ઠાતા અને સર્વભાવોનો જ્ઞાતા થઈ શકે છે. એણે ક્રેતુ મહાયોગની સાધના કરીને સિદ્ધ થવું ઇચ્છે. અને એકાદ જીવ પણ એવો થાય તો સિદ્ધાન્ત સમર્થિત થઈ શકે છે! યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે સત્ત્વગુણવાન્વતારવ્યાપ્તિ માત્રસ્ય સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વં સર્વજાતૃત્વં ચ-સત્ત્વ અને પુરુષના લેદનું જ્ઞાનમાત્ર જેને હોય તેને સમસ્ત પદાર્થો ઉપર અધિષ્ઠાતાપણું અને સૌ પદાર્થોનું રાતૃત્વ મળે છે. (યોગ ૩-૪૬) શ્રુતિ પણ તેનું એ સામર્થ્ય બતાવે છે. સ યદ્વદા ભવતિ પશ્ચદા, સત્તદા નવદા ચ (હાં ૭-૨૬-૨)

અગર તો જીવાત્મા જેમ અદૃષ્ટ સંબંધે શરીર ઇન્દ્રિયો વગેરેને નિયમિત કરે છે તેમ તે પૃથિવી વગેરેનું પણ નિયમન કરવા શક્તિમાન થાય પૃથિવી વગેરે બધું જીવાત્માનાં અદૃષ્ટે કરાય છે ! સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે કર્મવાચિચ્યાત્ સૃષ્ટિવૈચિત્ર્યમ્ (સાં ૬-૪૨) સ્વયં સૂત્રકાર પણ આગળ કહેશે કે વૈયમ્યનૈષ્ઠ્યે ન સાપેક્ષત્વાત્ તથાહિ દર્શયતિ (વેં ૨-૧-૩૪) ન કર્મ અધિભાગાત્ इति चेत् ન અનાદિત્વાત્ (વેં ૨-૧-૩૫) તો જેના અદૃષ્ટે આ બધું થાય તે જીવથી જ, એ બધું નિયમિત કહેવાય ! અને જીવાત્માને અદૃષ્ટકૃત સંબંધ તો સર્વત્ર સ્વીકૃત જ છે ! આથી જીવાત્મા જ અંતર્યામી છે ન કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા !

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં મિદ્ધાન્તી કહે છે ભલા ! અહીં અંતર્યામી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે. પ્રકૃતિ વા જીવાત્મા અંતર્યામી થઈ શકે એમ નથી ! કારણ અહીં પરમાત્માના ધર્મનો ઉપદેશ છે. અંતર્યામિત્વ પ્રભુનો ધર્મ છે. જીવ કે જગજ્જનનીનો ધર્મ નથી. જરૂર પ્રકૃતિ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની મહામાયાવિની શક્તિ છે. પરમાત્મા એ શક્તિ દ્વારા જગતરૂપે પ્રકટ થતો પણ દેખાય છે. અને આથી પરમાત્માની મહામાયા-શક્તિ તરીકે એ વિકારમાત્રનું કારણ હોઈને સૌ કાર્યોમાં એ વર્તે છે, પણ એ જીવનાં સ્વરૂપમાં હોઈ શકતી નથી. જીવ કંઈ પ્રકૃતિનું કાર્ય નથી, કે જેથી જીવાત્માનું એ પ્રકૃતિ કારણ તરીકે નિયમન કરી શકે ! કારણનો વિકારમાં અન્વય હોય-તેનો જે વિકાર ન હોય તેમા તે કેવી રીતે અનુગત હોય ? રૂઢ રૂઢપાકમાં અનુગત હોય-પાણીમા કેવી રીતે હોય ? જીવાત્મા પ્રકૃતિને વિકાર ન હોઈને જીવાત્માની, પ્રકૃતિ અંતર્યામિની ન થઈ શકે. જીવાત્મા તો પરમાત્મા જ છે ! પરમાત્માની માફક જ તે ફૂટસ્થ નિત્ય છે ! ન જાયત્ત ક્રિયત્તે વા વિષમિત્-આ જ્ઞાનસ્વરૂપ આત્મા જન્મતો મરતો નથી. (કં ૨-૧૮) વગેરે શ્રુતિઓ આની માફી છે ! અને પરમાત્મા તો જીવનો પણ નિયંત્રા છે. યો વિજ્ઞાનં ચન્તરઃ યમયતિ-જે વિજ્ઞાનને-જીવની અંદર હોઈને નિયમનમાં રાખે છે. (વૃં ૩-૭-૨૨) એમ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. અને એક વખત સત્તામાં આવ્યા બાદ કાર્યો પણ અર્થક્રિયા કરતી વખતે, કારણની અપેક્ષા રાખતાં નથી ! આથી કાર્યોત્તર અવસ્થામાં કારણરૂપ પ્રકૃતિ તે કાર્યોની નિયંત્રા નથી ! ઉપરાંત પણ તે આત્મા મન્તર્યામ્યમૃતઃ (વૃં ૩-૭-૨) માં બતાવેલું આત્માપણું પરમાત્માનો જ ધર્મ હોય એ સંભવે ! પ્રકૃતિને માટે આત્મશબ્દ મુખ્યવૃત્તિએ સંબંધી જ ન શકે !

ઉપરાંત શરીરસ્થ જીવાત્મા એકીવખતે સર્વત્ર અવસ્થિત ન હોઈને તે સૌનો અંતર્યામી ન સંભવે ! જીવાવસ્થામાં જીવની મર્યાદાઓ યોગૈશ્વર્યથી

પણ યોગીની જતી નથી. જ્યાં મુખી દેહ, દેશ, કાળ વગેરેની મર્યાદાઓમાં જીવાત્મા હોય છે ત્યાં મુખી સંપૂર્ણ યોગિશ્વર્ય મળે તોપણ એ ઐશ્વર્ય મર્યાદિત જ હોય છે. અને જીવત્વ આપતી મર્યાદાઓનો લોપ થાય ત્યારે ! એ પરમાત્મ સ્વરૂપ જ છે એટલે જીવાત્મા નિયન્તા છે એમ કહેવું યોગ્ય થી ! જીવનું એ જીવ છે ત્યાં મુખી નિરંકુશ ઐશ્વર્ય શાસ્ત્રસ્વીકૃત નથી. યોગદ્વ્યાપાર એના હાથની ઝડારની વાત છે. ભગવાન સૂત્રકાર સ્વયં કહેશે:-
 તદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાત્ મસન્નિદિતત્વાદ્ય (વે० ૪-૪-૧૭) પરમાત્માનું ઐશ્વર્ય ત્રિકાલાભાધિત અને નિરંકુશ છે ! અને આથી તેજ સર્વતંત્ર અંતર્યામી છે.

ઉપરાંત અદૃષ્ટો દૃષ્ટા અશ્રુતઃ શ્રોતા-ન જોવાયેલા જોનાર, ન સંભળાતો સંભળનાર (જુ० ૩-૭-૨૩) અદૃષ્ટ-અને દૃષ્ટ વગેરે ધર્મો પણ પરમાત્મામાં જ સંગત થાય ! પરમાત્મા અદૃષ્ટ રહીને સૌનો દૃષ્ટા છે ! જીવાત્મા અને પ્રકૃતિ એવાં નથી. પ્રકૃતિ અને પ્રત્યગાત્મા બન્નેનું દર્શન યોગ દ્વારા જ થાય છે ! તે ધ્યાનયોગાનુગતા અપદ્યન્ દેવાત્મશક્તિ સ્વયંભૂતિગૂદામ્-તે ધ્યાનયોગથી પૂર્ણ અભિઓએ દેવની સ્વકીય અને પોતાના ગુણોથી અત્યંત દંકાયેલી શક્તિનાં દર્શન કર્યાં (શ્લોક ૧-૩) આ શ્રુતિમાં દેવાત્મશક્તિ ને અપદ્યન્ એટલે કે પ્રકૃતિમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો એમ કહ્યું છે. ઉપરાંત અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હવંશોકી જહાતિ (કઠ० ૨-૧૨) અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિ દ્વારા દેવને સાક્ષાત્ કરીને ધીર પુરૂષ હર્ષ થોકને તબે છે. પ્રત્યગાત્મા-દેવનું દર્શન સ્પષ્ટ છે ! તો શું યોગ દ્વારા પ્રભુ-પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું દર્શન થતું નથી ? કોણ ના કહે છે ? જરૂર થાય છે. પણ તે દર્શન થાય ત્યારે દૃષ્ટા-દૃશ્ય-દર્શન વગેરે ભેદો સદાને માટે હુપ્ત થયેલા હોય છે ! અને ત્યાં પછી અદૃષ્ટો દૃષ્ટા કે દેવાત્મશક્તિ અપદ્યન્ કે દેવંમત્વા વગેરેનો પ્રશ્ન જ ઉપસ્થિત થતો નથી. ઉલટું એ દર્શન થયા બાદ સંપ્રસાતરૂપી વ્યુત્થાનમાં આવેલા મહાત્મા પરમાત્માના મહામહિમાને માનવીય ભાષામાં પ્રતિગિંબિત કરવાને અનુકંપા પ્રેર્યો, પ્રયત્ન કરે છે અને તેમાંથી અદૃષ્ટો દૃષ્ટા જેવાં લબ્ય વિધાનો પ્રકટે છે ! આથી અહીં ઇન્દ્રિયજન્ય દર્શનની તો વાત જ નથી. અહીં તો સમાધિદર્શનની વાત છે ! આથી તો જ અસ્તિઃ મતઃ દૃષ્ટા-એનાથી ભિન્ન બીજો કોઈ દૃષ્ટા નથી. (જુ० ૩-૭-૨૩) વગેરે વાક્યશેષમાં બીજા કોઈ દૃષ્ટાનો નિરેધ કર્યો છે ! જીવાત્મા દૃષ્ટો દૃષ્ટા બહુ બહુ તો થાય ! પ્રકૃતિ તો દૃશ્ય-જોવાયેલ જ રહે ! પરમાત્મા જ અદૃષ્ટો દૃષ્ટા વગેરે સંભવે ! આથી પરમાત્મા જ અહીં અંતર્યામી છે. ॥ ૧૮ ॥

મિદાન્તની ગૂઝાત કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરસન કરતા કહે છે -

न च स्मार्त अतद्वर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

ચ=અને અતદ્વર્મા=તેના=પ્રકૃતિના ધર્મોનું અહીં કથન ન હોવાથી સ્માર્ત=શ્રુતિઓમા બી રૂપે નિર્ધારિત છતાં ગૃહ્યતિઓમા વિસ્તારપે કરેલી પ્રકૃતિ અતર્યાંની નહીં.

અતર્યાંની પ્રાદાણુ અથવા અતર્યાંની તરીકે જેનું વર્ણન છે તે પ્રકૃતિ નથી. તેમા યમનથી માડીને તે દૃષ્ટત્વ વગેરે મુધીના ધર્મોનો ઉલ્લેખ છે એ ધર્મો પ્રકૃતિના હોઈ શકતા નથી અને એ વાત તો આગળ કહી જ છે આથી અહીં અતર્યાંની યવામા પ્રકૃતિનો પત્તો નથી. અતર્યાંની તો પગમાતમા જ છે ॥ ૧૯ ॥

જે પ્રકૃતિ અતર્યાંની નથી તો પછી જીવાતમા અતર્યાંની હો-એ પણ શક્ય નથી એમ સિદ્ધ કરતા કહે છે કે -

शारीरश्च उभयेऽपि हि भेदेन एन अधीयते ॥ २० ॥

શારીરશ્ચ=શરીરમા ભોખતા તરીકે જતો હવામા પણ અધિદેવ વગેરેમા મુદો અતર્યાંની હોઈ શકે નથી હિન્દેમકે ઉભયેઽપિ=કાળે અને માધ્યમ્ની એ બન્નેય આખાઓવાળા મેન્ન-શારીર જીવાતમા મળતા ભિન્ન તરીકે એન=આ અતર્યાંનીને અધીયત્ત=મુદે છે ॥ ૨૦ ॥

જીવાતમા એતન સ્વરૂપ છે તેવો હોઈને તે દૃષ્ટા, શ્રોતા, મન્તા, નિજાતા વગેરે હોઈ શકે છે ઉપગત તે મૌનુ સ્વરૂપ હોઈને આત્મા પણ છે ઉપરાત ધર્મઅધર્મના કૃણનો ભોજતા હોઈને અમૃત પણ છે કેમકે જીવાતમા જો નાશ પામતા હોય તો આ કહે કરેલાં કર્મકૃણનો ભોજતા કોઈ રહે જ નહીં અને ભોખતા ન રહે તો કર્મનો મોર વિશ્વચોળનામા મમજાવી ન શકાય. ઉપગત જીવાતમામા અદૃષ્ટત્વ વગેરે ધર્મો તો પ્રસિદ્ધ જ છે. કોણ જીવને ભોઈ શકે છે? દૃષ્ટાનો કોઈ દૃષ્ટા હોય તો તો અનવસ્થા આવી પડે ન દષ્ટે દષ્ટાર પદ્યે દૃષ્ટાના દૃષ્ટાને ન ભોઈ શકે (ષ્ટ ૩-૪-૨) વગેરે શ્રુતિઓ એની સાક્ષી છે ઉપરાત તે ભોજતા છે અને તેમ હોઈને એ કાય કરણ વગેરેના મઘાતરૂપ દેહ વગેરેનો અતર્યાંની પણ હોઈ શકે છે. માટે અહીં અતર્યાંનીત્વનો યગ ભવે જીવાતમાને કાળે જતો.

ઉપવી પૂર્વપક્ષની વાતો મિદાન્તીને માન્ય નથી. અને આથી શારીર-જીવાતમા પણ અતર્યાંની હોઈ શકતો નથી એમ તે સિદ્ધ કરે છે

યદ્યપિ દૃષ્ટત્યાદિ ધર્મો તો જીવમાં ઘટે પણ સમગ્ર જગતની અંદર રહેવું અને તેનું નિયમન કરવું એ એને માટે જીવ અવસ્થામાં શક્ય નથી. કારણ કે એનો જીવભાવ આણનાર અજ્ઞાન એને ઘેરીને બેઠું છે અને અજ્ઞાન જેવી નિર્બળતા કઈ? એ નેર્બલ્યથી પીડાતો દેહાદિનો અભિમાની જીવ અંતર્યામી ન થઈ શકે!

ઉપરાંત કાણ્વશાખા અને માધ્યંદિની શાખા-યજુર્વેદની એ બંને શાખાઓમાં જીવાત્માને અંતર્યામી પરમાત્માથી ભિન્ન તરીકે વર્ણવ્યો છે! જીવાત્માના અધિષ્ઠાન તરીકે અને જીવાત્માના નિયંત્રક તરીકે ત્યાં તેના સ્વીકાર કર્યો છે. અર્થાત્ જીવાત્માને પૃથ્વી વગેરે જેમ અધિષ્ઠાન તરીકે, તેમ ત્યાં બતાવ્યો છે. અને નિયમ્ય તરીકે તેનું ત્યાં વર્ણન છે યો વિદ્વાને વેદન્ (યુ. ૩-૭-૨૨) એમ કહ્યો અને યઃ આત્મનિ તિષ્ઠન્ (યુ. ૩-૭-૨૩) એમ માધ્યંદિન શાખા કહે છે. વિદ્વાને અને આત્મનિ એ બંને શબ્દો માત્રમાત્રક જ છે! આમ વિદ્વાન અને આત્મામાં રહેતો હોઈને પરમાત્મા જ અંતર્યામી છે! આથી અંતર્યામીનિયમ્ય પ્રત્યગાત્મા=શરીર=જીવાત્મા રીતે જ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

આ ઠેકાણે મતિમાનોની મતિ પણ મુંઝાઈ નત્ય એવો એક પક્ષ કહ્યો થાય છે! એક જ શરીરમાં બે દૃષ્ટાઓ-એક પરમાત્મા અને બીજો જીવાત્મા-એમ કેવી રીતે સંભવે! બે બે દૃષ્ટાઓ માનીએ તો ન અન્યઃ ક્ષતઃ ક્ષતિઃ ક્ષતિઃ વગેરે શ્રુતિ વાક્ય અગદાય! ઉપરાંત આ વાચ્ય કોઈ બીજા નેયન્તાના પ્રતિષેધ માટે છે એમ પણ માની શકાય એમ નથી. કેમકે કોઈ બીજા નેયન્તાનો અહીં પ્રમંગ નથી અને અલેક્ષ્યું પણ શ્રવણ છે. આના કરતાં તો જીવ અને શિવને તત્ત્વે જુદાં જ માનવાં એ યોગ્ય છે. બે મતિમાનોની મતિ બે અહીં મુંઝાતી જ હોય તો તે મતિ મતિ નથી એમ માનવું રહે છે. મતિમાનોની મતિનો ઉપયોગ જ સૂક્ષ્મતમ અર્થના નિરૂપણે હોય છે! અહીં શરીર અને અંતર્યામી એવા બે આત્માઓનો નિર્દેશ છે તે તો વ્યવહાર પૂરતો છે, પારમાર્થિક નથી. પૂરમાર્થે તો એક જ પરમાત્મા છે ઉપાધિના ભેદે ઉપહિતમાં ભેદ પડતો નથી. અને વ્યવહાર તો ભેદ જ સંભવે! આપણો વ્યવહાર જગતી ઉઘ છે. અને આથી એ જગતની બિંધની અવસ્થામાં આપણે ભેદ-પ્રતિષ્ઠિત વ્યવહારની વ્યવસ્થા સ્વીકારવી રહે છે! જીવજાતના ઉપર અનુકંપાએ જ વેદાંતી વ્યવહાર સ્વીકારે! અને એ રીતે જ્ઞાતા-જ્ઞેય-વગેરેને લગતી ભેદશ્રુતિઓ, પ્રત્યક્ષ વગેરે પ્રમાણે સંસારની ખાટીમીઠી અનુભૂતિઓ, વિધિ અને પ્રતિષેધો વગેરે બધું વ્યવસ્થિત કરી શકાય છે! ધ્યાન રહે સત્ય એટલું બધું આશ્ચર્યકારક હોય

છે કે એના પ્રાકટ્યે વાચસ્પતિ પણ મુગ્ધ થઈ બચ ! એક પગ્માત્મા જ છે. એનું અંતર્યામીપણ વગેરે તો વ્યવહાર પૂરતું જ છે ! એ તો પૃથ્વીના ધૂપધાંવ છે. અનન્ત આકાશની અનિર્વચનીય નિર્લેપતા અને મમતા કોઈ એવું જ ચીજ છે ! વ્યવહાર ચિત્તને અસ્તવ્યસ્ત કરી નાખે, એની વધારે પડતી ક્રિમત મૂકવાની કાકલૂરી કરે, પોતાનું મહત્ત્વ બળજબરીએ પણ પ્રસ્થાપિત કરવાની બળવાખોરી-અકુલીત અને આત્મનાશી પ્રવૃત્તિ કરે પણ તેથી શુ ? સત્ય માનવની કલ્પનાને મથક આપવા બધાયેલું નથી ! એને તર્કની પડી નથી ! તર્ક જો એના ચાને ચાલતો હોય તો એને વાધો નથી ! પણ તર્ક જો આડો ફાટતો હોય તો હાથી જેમ કૂતરાને તેમ સત્ય તર્કને બસવા દે છે પણ તેને મથક આપતું નથી નિર્ગળ અને નિર્લેપ મત્યનારાયણ એક અને અખડ છે ! પોતાની અનત મહાશક્તિઓ દ્વારા એ માયારૂપે બાણે રમતો દેખાય છે. તર્કને ઝૂંગળાવે એજ તો એની શક્તિ ! માટે મતિમાનો ન મુઝાય ! નિરપેક્ષ સત્યનો સ્વીકાર કરી પ્રશાન્ત થાય. ॥ ૨૦ ॥

આમ પગ્માત્મા સૌનો અંતર્યામી છે એવો નિર્ણય થયો હોય એ જ પગ્માત્મા અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી સુપન્ન એવો શ્રુતિએનો નિર્ણય બતાવતા ખીજુ અધિકૃણ શરૂ કરે છે. કહે છે -

અદૃશ્યત્વાદિ ગુણવત્તત્ ધર્મોક્તેઃ ॥ ૨૧ ॥

અદૃશ્યવાદિ = મુદ્ધ ઉપનિષદમાં આવતો અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોવાળો અને ભૂતોની બોનિરૂપે વર્ણવાયેલો અખડ નામનો પદાર્થ તે પરમાત્મા છે એમ બાણીકુ કેમકે ધર્મોક્તે = સર્વસ્ત્ર વગેરે પરમેશ્વરીય ધર્મોનું એમાં કથન છે

મુદ્ધ ઉપનિષત્ કહે છે - અથ પરા-યયા તદ્ અક્ષરં અધિગમ્યતે । ચત્ તદ્ મદ્વેદયઃ અગ્રાહ્યઃ અગોચ્રઃ, અવર્ણ અચક્ષુઃ અગ્રોચ્ર તદ્ અપાણિપાદં નિત્ય વિમ્બુ સર્વગત સુસુક્ષ્મ તદ્ અવ્યય યદ્ ભૂતયોનિ પરિપદ્યન્તિ ધીરા = હવે તે પગ વિદ્યા કે જેનાથી પેલું અક્ષર તત્ત્વ સાક્ષાત્ થાય છે, તે કે જે અદૃશ્ય-અગ્રાહ્ય-અગોચ્ર, અવર્ણ, અચક્ષુ, અગ્રોચ્ર, તે કે જે હાથ પગ વિનાનું, નિત્ય, વિમ્બુ, વ્યાપક, અતિશય સૂક્ષ્મ, તે કે જે અવ્યય છે, જે સ્થાવર જગમનું કારણ છે-તેને ધીર પુરુષો સાક્ષાત્ જુએ છે. (મું ૧-૫-૬) આ શ્રુતિ સંશયપ્રસ્તા છે અહીં કેઈ અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોવાળા પદાર્થનું નિરૂપણ બેધામાં આવે છે. તો એ પદાર્થ કોણ હશે ? એ “ભૂતયોનિ અને અક્ષર” પદાર્થ પ્રધાન = પ્રકૃતિ હશે ? કે જીવ હશે કે

પછી પરમાત્મા હશે? અહીં “અક્ષર” એવો સામાન્ય શબ્દ વપરાયો છે. એ “અક્ષર” શબ્દ આ ત્રણેય પદાર્થોનો વાચક હોઈ શકે છે. અનુત્તે= વ્યાપ્નોતિ इति अक्षरं-प्रधानं-प्रकृतिः इत्यर्थः આમ કાર્ય માત્રમાં જે વ્યાપે તે અક્ષર અને કાર્યમાત્રમાં કારણ તરીકે પ્રકૃતિ વ્યાપી છે. આથી અક્ષર એટલે પ્રકૃતિ એમ વ્યુત્પત્તિ જતાવે છે. ઉપરાંત ન ક્ષરતિ इति अक्षरः એવી વ્યુત્પત્તિ લેતાં એ જીવ અને શિવ બન્નેનો વાચક બની શકે! આ ઉપરાંત “ભૂતયોનિ” શબ્દ પણ ત્રણેય પક્ષે સમાન હોઈ શકે છે, એ અર્થમાં પ્રકૃતિ અને પરમાત્મા તો ભૂતયોનિ છે જ. જીવાત્મા પણ ભૂતયોનિ હોઈ શકે છે! છેવટે પ્રકૃતિ કે પરમાત્મા આ બંધો ઠહારે કરે છે કોને માટે? જીવને માટે જ ને? જીવને પાપપુણ્યવશાત્ ભોગ ભોગવવાની વ્યવસ્થાનું નામ તો જગતનો આવિર્ભાવ છે, આથી જીવાત્મા જગતનું ધર્માધર્મ દૃષ્ટિએ ઉપાજન કરે એમ કહીએ એમાં ખોટું શું? અને આમ અક્ષર અને ભૂતયોનિ એ બન્ને શબ્દો સર્વશાધારણ હોઈને સંશયયુક્ત છે. તે પૈકી પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા અક્ષર અને ભૂતયોનિ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ તેવો છે એ સિદ્ધાન્ત પક્ષ છે.

તો પછી અહીં શું પ્રાપ્ત થાય? એમાં કહેવાનું શું હોય? સીધો જવાબ છે કે અહીં પ્રધાનની જ પ્રાપ્તિ છે. કેવી રીતે? તો સાદૃશ્યને લઈને, એ જવાબ છે. શ્રુતિ શું કહે છે તે તો જુઓ. શ્રુતિ કહે છે કે તે અક્ષર ભૂતયોનિ છે. યોનિ શબ્દ ઉપાદાનનો અહીં વાચક છે. અને કાર્ય અને ઉપાદાન કારણ વચ્ચે તો સરૂપતા હોવી ઘટે છે. વિરૂપતા હોય તો કાર્ય અને ઉપાદાન કારણ વચ્ચે સંબંધ ઘટી ન શકે. માટીના કે ચોનાના વિકારો માટી કે ચોનાનાં સમાન રૂપવાળાં જ હોય! વિરૂપ નહીં હોય! અને આ વિશ્વરૂપી વિકારનો સમુદાય પરમાત્મા સાથે સરૂપ નથી. કેમકે પરમાત્મા ચેતન છે. આ બધું તો જડ છે. પ્રધાન કે પ્રકૃતિ એ જડ છે. અને આથી જગતનાં કારણ તરીકે-ઉપાદાન કારણ તરીકે તો પ્રકૃતિ જ સંભવે! કારણ કે કાર્ય અને કારણ બન્નેમાં જડતા એક સરખી છે.

ઉપરાંત અહીં જે દ્વાન-તો આખ્યાં છે તે પણ પ્રકૃતિ પક્ષે જ યોગ્ય કરે. પહેલાં તો શ્રુતિએ અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી યુક્ત ભૂતયોનિ અક્ષરનું નિરૂપણ કર્યું. અને પછી એ નિરૂપણને સમર્થિત કરવા દૃષ્ટાન્તો આખ્યાં છે. શ્રુતિ કહે છે:-यथा उर्णनामिः सृजते गृहते च यथा पृथिव्यां औदययः संभवन्ति । यथा सतः पुरुषात् केशलोमानि तथा भक्षरात् संभवन्ति इह विध्यम् ॥ જેમ કરોળિયા સર્જે છે અને પ્રલય કરે છે (તંતુબાજનો) અને જેમ પૃથિવીમાંથી ઝોલધિઓ પ્રગટે છે જેમ હોનારા-જીવના પુરુષ

શરીરમાંથી દેશ લોભ ઉપજે છે તેમ અક્ષરમાંથી અહીં વિશ્વ પ્રકટે છે. (મું ૧-૧-૭) આ દૃષ્ટાન્તો પણ કોઈ ભૂતયોનિ અક્ષર તત્ત્વ ચેતન હોય તો ઘટનાં નથી અહીં દરોગિયાનું શરીર તન્તુબળનું અને પુરૂષનું શરીર જોઈએ શરીર-એટલે કે પૃથ્વી જડ છે એ તો પ્રત્યક્ષ હોઈને નિર્વિવાદ છે. દૃષ્ટાન્ત જેને માટે આપ્યું હોય તેને અનુરૂપ તો હોવું જ ઘટે ને? આથી અહીં પ્રધાન જ ભૂતયોનિ અક્ષર તરીકે લઈ શકાય! જે એમ ન લઈએ તો તથા મક્ષરાત્ સંમયતિ રૂદ વિગમ્ એ નિરૂપણ ન થઈ શકે.

કહાય આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી તડૂટી ઊઠશે કે લલા! જે અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રધાનવાચક હરે તો પછી “યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્”-આ વાક્ય શેષ કેવી રીતે ઘટાવશે? પ્રધાન અચેતન હોઈને તેના સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મો ન હોઈ શકે! ચેતન ચેતવે, અચેતન કેવી રીતે ચેતવી શકે? સિદ્ધાન્તીનો આ ગભરાટ નિર્ણયક છે. ખીણ રીતે સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ને ઘટાવી શકાય એમ છે. આ વાક્યશેષનું સ્વરૂપ ખીજે જ કોઈ પદાર્થ અહીં સંભવે છે. કેવી રીતે? તો સાંભળ. શું કહ્યું છે? યયા તદક્ષરં અધિગમ્યતે યત્ તદ્ (મું ૨-૧-૨) એમ કહે છે. અહીં મક્ષરાત્ કોઈ પરઃ નું શ્રવણ છે. તો જે મક્ષર થી પર છે તે ભલે સર્વજ્ઞ વગેરે હોતો. આમ વ્યવસ્થા થઈ શકતી હોઈને અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રકૃતિનો જ વાચક છે.

અગર તો એ જીવાત્માનો વાચક હશે જીવાત્મા અક્ષર છે. કેમકે એ અવિનાશી છે. અને ધર્માધર્મ દ્વારા એ ભૂતયોનિ પણ થઈ શકે છે. અહીં આ પક્ષે યોનિ શબ્દ નિમિત્ત કારણના અર્થમાં છે! આમ ક્યાં તો અહીં ભૂતયોનિ અક્ષરશબ્દે પ્રકૃતિને લેવા કે ક્યાં તો જીવાત્માને સ્વીકારે. પણ પરમાત્મા તો અહીં સંભવે જ નહીં.

આવો પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત યતાં સિદ્ધાન્તી ઉત્તર વાળે છે કે લલા! તું આવું કહીને રણ જીતી શકતો નથી. અહીં અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી સુક્ત, ભૂતયોનિ, અક્ષર નામનો પદાર્થ પરમાત્મા જ છે, જીવ કે પ્રકૃતિ સંભવી શકતાં નથી. અહીં પરમેશ્વરના ધર્મો બતાવવામાં આવ્યા છે. અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી સુક્ત ભૂતયોનિ અક્ષરને વર્ણવવો શરૂ કરીને યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ ને સર્વજ્ઞ-સર્વવિદ્ છે. (મું ૧-૧-૬) એ વાક્યમાં સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણો અક્ષરના જ છે એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણો પરમાત્માના જ સંભવી શકે! પ્રધાન અચેતન અને જીવાત્મા અદૃશ્ય એટલે

એ બેના તો સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મો હોઈ શકે નહીં. વળી અહીં અક્ષરત્વ પરંતઃ પરઃ ના આશ્રયે કોઈ અક્ષરથી પર પદાર્થનું વર્ણન છે એમ જે કહેવામાં આવ્યું તે પણ યોગ્ય નથી. જો અહીં પહેલાં કહેલા અક્ષર કરતાં કોઈ બીજો પદાર્થ શ્રુતિને ઈષ્ટ હોત તો યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ। તસ્માદ્ एतद् एतद्। બ્રહ્મ નામ રૂપં અન્નં ચ જાયતે-તે સર્વજ્ઞ-સર્વવિદ્ છે. જેનું તપ વિચારમય છે તે બ્રહ્મમાંથી આ નામ, રૂપ અને અન્ન જન્મે છે. એ શ્રુતિમાં તેનું સર્વયોનિત્વ ન બતાવત. તેના સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ગુણોનું પ્રતિપાદન કરતી શ્રુતિ તે જ શ્વામે તેનું ભૂતયોનિપણું કહે છે. આથી જે ભૂતયોનિ છે તે જ સર્વજ્ઞત્વ વગેરે ધર્મોથી સંપન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. જીવાત્મા ચેતન છતાં ભૂતયોનિ નથી. કેમકે ચેતન છતાં તે અદ્યપર છે। અને જડ પ્રકૃતિ તો અહીં ઉભી પણ રહી શકતી નથી કેમકે જીવાત્મા પણ જો સર્વજ્ઞ નથી તો પછી જડ પ્રકૃતિનો તો પત્તો જ ક્યાં? આથી, અહીં ભૂતયોનિ અક્ષર, પરમાત્મા જ છે. ઉપરાંત દૃષ્ટાન્તોના બળ, ઉપર પણ અહીં પરમાત્મા જ સિદ્ધ થાય છે. પરમાત્મા આ મમસ્તા સૃષ્ટિનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે. પરમાત્મા ચેતન છે, અને ચેતન કોઈ પણ ઠંકાણે ઉપાદાન કારણ તરીકે જોવામાં આવતું નથી એ દલીલ પણ પાયા વિનાની છે કારણ કે અહીં જે કારણ છે તે કાર્યકારણના નિયમને પણ અકળાવી નાંખે, હંકારી નાંખે, કદી તેની ચૂકમાં ન આવે એવું કેવળ તર્કાતીત કારણ છે. યસ્યેયમ વિરૂઢ્યતે-કહેવાય એવું કારણ છે. કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે જ કે જે માનવમતિ અને તેના તર્કને અંજલી જ મૂકે! તર્ક કે કાર્યકારણની પરંપરા અમુક ભૂમિ મુધી જ જવાબ આપી શકે! ધૃત્વર-પરમાત્મા એક એવી વિલક્ષણ વસ્તુ છે કે જેને કોઈ પણ નક્કી કરેલાં માપે કે નિયમે કે કાયદાએ માપી શકાતી નથી. એ કેવી રીતે એકી વખતે નિમિત્ત અને ઉપાદાન કારણ છે તે એ પોતે જ પૂરું જાણે! પણ એ એવો છે એમ જ અંજલવે! જડ અને ચેતનનો, જે અવસ્થામાં લેઈ છે તે અવસ્થામાં ઉભા રહીને ત્યાં લગી વિચારીશું ત્યાં મુધી આ રૂઢ અને ફૂટ કોયડાતો ઉકેલ નહીં આવે! ત્યારે શું એનો અર્થ એ હોવો કે આપણી પાને આનું સમાધાન જ નથી? ના, એવું કોણ કહે છે? છતાં એનો એ અર્થ છે કે આ અતિપ્રશ્ન અનુલવની ભૂમિકાએ જ પૂરો ઉકેલે છે। અને આથી કેવળ તર્કની દોડ અહીં હાંકી જાય છે। પ્રકૃતિ અને પુરુષ રૂપે પરમાત્મા જ કોઈ પોતાના અચિન્ત્ય-પ્રજ્ઞા-વિજ્ઞાન દ્વારા ચમકી રહ્યો છે. તે જ એકીવખતે ઉપાદાન અને નિમિત્ત અને તે ઉપરાંત પણ જેટલાં પ્રકારનાં કારણો હોય તેટલા

છે! એમાં “કેમ કે કેવી રીતે” નો પત્તો નથી. “કેમ ને કેવી રીતે”ની ગાંઠ અનુભૂતિએ જ ઉકેલાઈ જાય છે! આથી દૃષ્ટાન્તો તો જેટલું શક્ય તેટલું સમજાવવા પૂરતાં જ અહીં લેવાં ઘટે છે! અસ્તુ. આથી અહીં પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૧ ॥

અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણોથી પરમાત્મા મંડિત છે એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો. હવે પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ કરતાં ભગવાન શ્રવણર બલે છે કે:-

વિશેષણભેદવ્યપદેશાભ્યાં ચ નેતરૌ ॥ ૨૨ ॥

વિશેષ=વિશેષણને લઈને અને ભેદના કથનને લઈને ચ=પણ્ણુ ફતરી=પરમાત્માથી ખીળા બે-પુણ્ય અને પ્રમાણ-એ બે જ=અહીં અદૃશ્યવાદિ ધર્મોંથી સંપન્ન નથી.

પ્રકરણ છે ભૂતયોનિ અક્ષરનું. તે બુતયોનિ અક્ષર, પ્રધાન અને પુરુષ કરતાં જુદો છે. મુંઝક શ્રુતિ કહે છે:-તદેતત્ સત્યં-યથા સુદીપ્તાત્ પાવકાદ્ વિસ્ફુલિગાઃ સહસ્રશઃ પ્રમયન્તે સરુપાઃ । તથા મક્ષરાદ્ વિવિધાઃ સોમ્ય । ભાવાઃ પ્રજાયન્તે તથ ચૈવ મપિયન્તિ । તે આ સત્ય આવી રીતે સમજાવવા-જેમ પ્રત્યક્ષતા અભિમાથી હુતરે એકરૂપ તણુખાઓ જન્મે છે તેમ આ અક્ષરમાંથી હે સોમ્ય ! આ વિવિધ ભાવો જન્મે છે અને તે જ મુજબ તેમાં જ લીન થાય છે. (મુંઝ ૨-૧-૧) અહીં સુદિપ્તું વર્ણન કરી, ત્યારબાદ, વિશેષણ આપે છે અને ભેદપૂર્વકનો નિર્દેશ કરે છે કે:-દિવ્યો દમ્ભનઃ પુરુષઃ સઃ શાસ્ત્રાભ્યન્તરો હ્યજઃ । અપ્રાણો હ્યમનાઃ શુભ્રો હ્યક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ-નિશ્ચય દિવ્ય અમૂર્ત તે પુરુષ છે જે બાહ્ય અને અંદર છે, જે અજ છે, એ અપ્રાણ અને અમના છે, શુભ્ર છે, પ્રકૃતિથી પર જે જીવાત્મા તે જીવાત્માથી પણ પર છે-સૂક્ષ્મ છે. (મુંઝ ૨-૧-૨) આ શ્રુતિમાં દિવ્યો દિ અમૂર્તઃ વગેરે વિશેષણો છે. અને “મક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ” માં ભેદ કથન છે. દિવ્યત્વ વગેરે વિશેષણો જીવાત્માનાં પક્ષમાં યોગ્ય નથી! પરમાત્મામાં એ વિશેષણો મુજેથી વર્તી શકે છે. પરમાત્મા પ્રધાનથી પર છે એ બતાવતો શબ્દશુદ્ધ મક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ છે. ત્યાં મક્ષર શબ્દનો અર્થ પ્રકૃતિ વા પ્રધાન એવો છે. એની એ અર્થમાં વ્યુત્પત્તિ આગળ આપી જ છે. તો એ પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે જીવાત્મા એટલે કે મક્ષરાત્ પરતઃ છે જીવાત્મા અને તેનાથી સંસાર અવસ્થામાં પરઃ છે પરમાત્મા ! આમ પરમાત્મા પ્રકૃતિથી ભિન્ન છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ દિવ્યત્વ વગેરે વિશેષણો જીવાત્મામાં ઘટતાં ન હોઈને, પરમાત્મા સંસાર અવસ્થામાં

જીવથી સિદ્ધ છે. અને પ્રકૃતિથી તો એ પરમ ચેતન હોઈને સિદ્ધ છે જ. આમ અહીં પ્રકરણ-વશાત્ અદૃશ્યત્વ વગેરે ધર્મોથી યુક્ત પરમાત્મા જ હોઈ શકે છે. જીવ કે પ્રધાન સંલવી શક્તાં નથી. ॥ ૨૨ ॥

આ જ વાતને સિદ્ધ કરતો જીને હેતુ દેતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:-

રૂપોપન્યાસાત્, ॥ ૨૩ ॥

રૂપોપન્યાસાત્=પરમાત્માના રૂપનું અહીં નિરૂપણ હોઈને ચ=પણ અહીં અદૃશ્યવાદિ શુભુત્વાગો પરમાત્મા જ છે. જીન એ નહીં.

મુંડકોપનિષદમાં અક્ષરાત્ વરતઃ પરઃ પ્રકૃતિથી પર એવા જીવાત્માથી પણ પર (મું ૨-૧-૨) આ ઉલ્લેખ પછી વતસ્માત્ જાયતે પ્રાણઃ મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । હં વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી= એમાંથી પ્રાણ, મન, અને બધી ઇન્દ્રિયો જન્મે છે. આકાશ, વાયુ, જ્યોતિ, જળ, અને વિશ્વની ધારિણી પૃથ્વી એમાંથી જન્મે છે. (મું ૨-૧-૩) એ શ્રુતિમાં પ્રાણથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીના પદાર્થોની સૃષ્ટિ બતાવી-તેનું= પરમાત્માના રૂપનું નિરૂપણ બેવામાં આવે છે:-અગ્નિઃ સૂર્યા, ચક્ષુર્ધ્રુવો ચન્દ્રસૂર્યો, વિશ્વઃ ધ્રોણે. ધાગ્ વિષ્ણુતામ્ર વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો, હૃદયં વિશ્વં અરુણ, પદ્મધ્યાં પૃથિવી, હિ રૂપ સર્વભૂતાન્તરાત્મા=એનું અગ્નિ છે માથું, ચન્દ્રસૂર્ય છે આંખો, વિશ્વો આ છે કાન, વાણી છે વિષ્ણુ વેદો, વાયુ છે પ્રાણ અને વિશ્વ છે હૃદય એનું-પૃથ્વી છે પગ, નિશ્ક્રિય આ (આવે છે) સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા-પરમાત્મા (મું ૨-૧-૪) આ ભૂતનું રૂપ જીવ કે પ્રધાનનું સંલવી ન શકે! કદાચ પ્રધાનનું તાણી તોડીને એનું રૂપ સંલવી શકે એમ કહી શકાય તોપણ તેનું=પ્રધાનનું “સર્વભૂતાન્તરાત્મા” તો કોઈ પણ રીતે ન સંલવી શકે. જીવાત્મા કદાચ “સર્વભૂતાન્તરાત્મા” તરીકે લેખાય પણ તેનાથી પણ પરમાત્માનો નિર્દેશ સિદ્ધ તરીકે સંસારાવસ્થામાં બેવામાં આવે છે. યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ મન્તરઃ યં વિજ્ઞાનં ન વેદ યસ્ય વિજ્ઞાન શરીરં યો વિજ્ઞાનમન્તરો યમયતિ एष તે આત્મા મન્તર્યાર્મી અમૃતઃ-એ જીવમાં ઉલેલો હોઈને જીવથી અંદર છે, જેને જીવ બળતો નથી, જીવ જેનું શરીર છે, જે જીવને અંદરથી નિયમિત કરે છે, આ છે તારો અમૃત આત્મા અંતર્યામી આ શ્રુતિમાં જીવાત્માના પણ અંતરાત્મા અંતર્યામી તરીકે પ્રભુનો નિર્દેશ સ્પષ્ટ છે. એટલે કે જીવાત્મા સંસારાવસ્થામાં નિયમ્ય હોઈને સિદ્ધ છે, એમ કહ્યું છે. પરમાત્મા

તો સર્વભૂતાન્તરગત તરીકે પ્રસિદ્ધ જ છે. તો જેમ બીજી શ્રુતિઓમાં-
 વિશ્વતઃ ચક્ષુઃ ઉત વિશ્વતો મુખઃ વિશ્વતો યાદુઃ. ઉત વિશ્વતસ્પાત્ (ક્ર૦
 ૮-૩-૧૬-૩) સદમ્નઃપ્રાન્ પુન્યઃ સદમ્નઃપાન્-એમેઝ આંખવાળો,
 તથા એમેઝ મુખવાળો, એમેઝ હૃદયવાળો તથા એમેઝ પગવાળો છે.
 (ક્ર૦ ૮-૭-૧૬-૩) હલ્લરો માથાઓવાળો, હલ્લરો આંખ, હલ્લરો
 પગવાળો છે આ પુરૂષ-પરમાત્મા (ક્ર૦ ૮-૪-૧૭-૧) વગેરે રૂપ યોગ્ય
 છે એમ અહીં આ રૂપ પણ યોગ્ય છે! ઉપરાંત ઉપત્તી મુદ્ધક શ્રુતિમાં
 “વ્ય.” એવો સર્વનામનો પ્રયોગ, પ્રકૃત એવા ભૂતયોનિ અક્ષરના મહાવૃત્તે જ
 સંમિતિ આપે છે. એના મિવાયના બેને નહીં! કેમકે તે બે કાંઈ અહીં
 પ્રકૃત નથી. આગળ ઉપર “તસ્માદ્ અગ્નિઃ સમિધઃ વસ્ય સૂર્યઃ”
 તેમાંથી અગ્નિ જન્મે છે-સૂર્ય જેનું નમિધ છે (મું ૨-૧-૫) આ
 શ્રુતિમાં કહેલી ધુલોક વગેરેની સૃષ્ટિનું કથન પ્રકરણસ્થ ભૂતયોનિમાથી જ
 થાય છે એ તો સ્પષ્ટ છે કેમકે તસ્માત્ એવો ત્યા પ્રયોગ છે ઉપરાંત
 એ પરમાત્મા મિવાયના કાંઈ બીજામાથી સૃષ્ટિનો મતલબ પણ નથી. આમ
 શરૂઆતમાં અને અંતમાં તેના રૂપનો નિર્દેશ હોઈને વચ્ચે પણ તેના
 રૂપનો જ નિર્દેશ છે એમ મહેલાઈથી કહી શકાય!

કદાચ રૂપહીન પરમાત્માનો રૂપવાળા તરીકેનો ઉદ્દેશ જીવને અમુખ
 ઉપત્તવે! પણ આ અમુખનું કાચું ન હો સગવાનનું કાંઈ રૂપ નથી
 માટે જ તે સર્વરૂપ હોઈ શકે છે! ઉપરાંત અહીં જે રૂપ નિર્દેશ છે તે તો
 રૂપક દ્વારા તેના આત્મત્વનો ખ્યાલ આપવાને છે! જે રૂપામકૃતન સગવાનના
 રૂપ વિના એન નહીં જ પડે તે તેને તે પરમાત્માનું રૂપ જ નિહાળણુ
 હોય તો તે રૂપ અગ્નિઃ સૂર્યા વગેરે દ્વારા જ બતાવી શકાય એવું છે!
 પરમાર્થદૃષ્ટિએ પરમાત્માનું કોઈ રૂપ નથી! અને મમસ્ત આકારોને
 પ્રકટાવવાની અત્યંત શક્તિ અનામતપણુ ધરાવનારા પરમાત્માને કોઈ ખામ
 હેતુ બર લાગવા માટે કોઈ રૂપ વિશેષ લેવો પણ પડે તો તે તેના મહિમાને
 અનુરૂપ જ કેમ ન માનવું? છતાં આપણે પુદ્ધિની મર્યાદામાં આવવાનું
 પમદ કૃત્તિ હોઈને, અહીં વિશ્વરૂપ છે પરમાત્મા એવો તે નીરૂપને માટે
 વિચાર કરીને શાંત થઈશું! પરમાત્મા અવ્ય નિગકાર છે અર્થાત્ જ અહીં
 પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ છે પ્રધાન કે જીવત્માનો નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ॥૩૩॥

અદૃશ્યત્વ વગેરે ગુણથી મહિત પરમાત્મા છે ભૂતયોનિ અક્ષર-એ
 વાતનો નિર્ણય થયો હવે એ પરમાત્મા સર્વભૂતોના અધિપતિ છે એવો
 નિર્ણય દેતા સગવાન સૂત્રકાર બીજું અધિકરણ શરૂ કરતા કહે છે -

વૈશ્વાનરઃ સાધારણશબ્દવિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

વૈશ્વાનરઃ=ઈદિઅ ઉપનિષદ્માં જેનું શ્રવણ જ્ઞેનામાં આવે છે તે વૈશ્વાનર પરબ્રમ
પરમાત્મા છે એમ જાણવું. કેમકે સાધારણશબ્દવિશેષાત્=સાધારણ "આ-મશબ્દ"થી
તત્ત્વને ત્યાં વિશેષિત કરવામાં આવ્યું છે.

છાંદોઅ ઉપનિષદના પાંચમા અધ્યાયમાં આ પ્રકરણ આવે છે.
ત્યાં પ્રાચીનશાસ્ત્ર, સત્યચક્ત્ર, ઇન્દ્રધુમ્ન, જન તથા ખુડિલ નામના પાંચ
મહાશ્વોત્રિય બ્રાહ્મણો ભોગા મળીને મીમાંસા કરતાં જ્ઞેવામાં આવે છે. કો
ન આત્મા કિં ઘણું? કોણ છે અમારો આત્મા? શું છે બ્રહ્મ? (છાં ૫-૧૧-૧)
આ છે તેમની મીમાંસાનો વિષય. ત્યાં આત્મા શબ્દનો ઉપયોગ જ્ઞેવામાં
આવે છે. એ શબ્દથી જોએ જુહી કોઈ જીવાત્મા અમજ એસે આથી તરત
કિં ઘણું? એવું ઉત્થાન છે. આમ તે મહાશ્વોત્રિય બ્રાહ્મણો મીમાંસા કરતાં
કરતાં પણ કોઈ જીવતના નિશ્ચય ઉપર આવી શકતા નથી. તે જગાનામાં
આણ્ણિ ઉદાલક નામના મહુપિ વૈશ્વાનર આત્માની વિદ્યામાં પાવરધા ગણાતા
હતા. આથી તેમની પાસે જઈએ મહાત્માઓએ એ વિદ્યાને અંગે જાણવાનો
નિશ્ચય કર્યો. શ્રુતિ કહે છે:-ઉદાલકો હ વૈ મગચન્તઃ ! અયમરુગ્નિઃ
સમ્પ્રતિ દમં આત્માનં વૈશ્વાનરં મચ્ચેતિ, તં હન્ત અમ્યાગચ્છામ-હે
ભગવન્તો ! વર્તમાનમાં ઉદાલક આણ્ણિ એક છે જે આ વૈશ્વાનર આત્માને
જાણે છે. તો સાચે તેની પાસે આપણે જઈએ. (છાં ૫-૧૧-૧) ઉદાલકે
જ્યારે જ્ઞેયું કે પાંચ પ્રસિદ્ધ મહાશ્વોત્રિય અને મહાગૃહસ્થ ઋષિઓ
પોતાની પાસે વૈશ્વાનર આત્માનાં તત્ત્વને જાણવાની ઇચ્છાથી આવી રહ્યા છે
ત્યારે તેજે પોતાની એ વિદ્યામાં સીમિત ગર્ભ જાણી, પ્રસ્તાવ રજૂ કર્યો કે
“મચ્ચવતિઃ વૈ મગચન્તોડય કંકેયઃ સમ્પ્રતિ દમં આત્માનં વૈશ્વાનરં મચ્ચેતિ
તં હન્ત અમ્યાગચ્છામ-હે ભગવન્તો ! અચ્ચવતિ કંકેય સાચે જ વર્તમાન-
કાળમાં, આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણે છે. તો સાચે તેની કને આપણે
જઈએ. (છાં ૫-૧૧-૪) આમ નિવેદિત કરી ઉદાલક સહિત તે ગધાય
ઋષિઓ કંકેય રાજાની પાસે પહોંચ્યા ! વિધિપૂર્વક તેની કને જઈ
આત્માનમેય દમં વૈશ્વાનરં સમ્પ્રતિ મચ્ચેષિ તમેય જો મુદ્ધિ-વર્તમાનમાં
આપ આ વૈશ્વાનર આત્માને જાણો છો તો તેને અંગે જ અમને ઉપદેશો.
(છાં ૫-૧૧-૬) આમ વિનંતિ કરી ! રાજાએ તે પ્રત્યેકની વૈશ્વાનર આત્મા
વિષેની દરખાસ પૂછી. હરેકે પોતપોતાની ગમજ જણાવી. ઘૌ, રાપ, વાસુ.
આકાશ, પાણી, પૃથ્વી, તથા મૂર્ખા, ચક્ત્ર, પ્રાણ, શરીરનો મચ્ચત્રાગ (મચ્ચેર)
ગણિ, પાંદ વગેરે રૂપ વૈશ્વાનરના અવયવો પેદી પ્રત્યેકને વૈશ્વાનર ખુદિથી

તેઓ ઉપાસતા હતા ! આમ એક અવયવમાં તેઓ આખા અવયવોને ભાળતા હતા ! અર્થાત્ પરમાત્મામાં ખંડવૃત્તિ પાડી, તે ખંડને પરમાત્મા તરીકે જાણીને ઉપાસતા હતા. અર્થાત્ જ આંખ, કાન, નાક વગેરેમાં જ જાણે આખું શરીર આવી જતું હોય એ રીતે તેઓ એક અને અવિભાજ્ય તત્વના ટૂકડા છે એમ જાણી અખંડ અને એક આત્માની ખંડ ઉપાસના કરતા હતા ! આમ ટૂકડા પાડેલો આત્મા ઉપાસ્ય નથી. એ બધાય ટૂકડાઓ વચ્ચે સરવાળાનું ચિન્હ હોવું ઘટવું હતું, તે તેઓ ભૂલ્યા હતા ! અને આથી અશ્વપતિ કેકેય તેમની આવી આવી-અપરિચિન્નમાં પરિચિન્નની-અખંડમાં ખંડની કલ્પનાનો નિરાસ કરવા પ્રત્યેકનું હૃદય ખતાવી, તેમની ઉપાસના કલંગી છે એમ દર્શાવી, એ બધાય વૈશ્વાનર આત્માના અવયવો માત્ર છે એમ ઉપદેશ આપતાં કહે છે:-યઃ તુ વતં
एवं प्रादेशमात्रं भविविमानं मात्मानं वैश्वानरं उपासते स सर्वेषु लोकेषु
सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु मात्मसु अग्रं मतिः । तस्य ह चाणतस्य मात्मनः
वैश्वानरस्य मूर्धाएव सुतेजाः चक्षुः विश्वरूपः प्राणः पथग्वरमात्मा
सन्देहः बहुलः बस्तिः एव रयिः पथिवी एव पादौ उरः एव वेदिः
श्रोत्रानि पर्हिः हृदयं गार्हपत्यः मनः अन्वाहार्यपचनः मास्यं बाहवनीयः
=परंतु જે કોઈ આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર-છુલોકથી માંડીને તે
પૃથ્વીપર્યન્ત સૌ દેશમાં અંગાગિભાવ કલ્પનાથી મપાયેલા તથા અભિવિમાન
સૌ લોકોમાં સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અંતરાત્મરૂપે જણાયેલા
એમ માનીને ઉપાસે છે તે સૌ લોકોમાં સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ
આત્માઓમાં અન્ન ખાય છે. તેઓ નિશ્ચય પ્રસિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું
નિઃસન્દેહ અતિતેજસ્વી છુલોક શિર છે. વિશ્વરૂપ સૂર્ય ચક્ષુ છે. વિશ્વગતિ
વાયુ પ્રાણ છે. અનેક પદાર્થોવાળું આકાશ પેટ છે. નિશ્ચય ધનનિધિ સમુદ્ર
ભૂત્રાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે. હૃદય જ વેદી છે. રામ જ દર્શ છે.
હૃદય ગાર્હપત્ય છે. મન અન્વાહાર્યપચન છે. મુખ આહવનીય છે
(છાંં ૫-૧૮-૧૨)

તો અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ દ્વારા શું સમજવું ? કયો અર્થ લેવો ? અહીં વૈશ્વાનર એટલે જહાનવ સમજવો કે ભૂતાન્નિ લેવો ? કે તેના જ લેકરૂપ સૂર્ય સમજવો ? અગર તો જીવાત્માનું ગ્રહણ કરવું કે પછી પરમાત્મા પરત્વે અર્થ સ્વીકારવો ! આ બધાયના અર્થમાં એ શબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે. અને એવું હોઈને સંશય સ્વાભાવિક છે. સંશય હોઈને તેના નિરાસ પણ ઉચિત છે. તો આપણે એક પછી એક બધા અર્થને તપાસવા પડશે અને પૂર્વપક્ષીને હઠાવી સિદ્ધાન્તને સ્થાપિત કરવો પડશે. જહાનવથી

માંડીને તે હવાત્મા સુધીના અર્થો પૂર્વપક્ષે છે. પરમાત્મા ઉત્તરપક્ષે છે. તેા મું પ્રાપ્ત થાય ? જહનનત ! અહીં વૈશ્વાનર શબ્દે જહનનત ક્ષેત્રો ઘટે કેમકે શૂનિમાં સ્વયં એ શબ્દ એ અર્થમાં લેવામાં આવે છે. હા તા અયં અગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ યઃ અયં અગ્નિઃ પુરુષે યેન इदं अन्नं पचयते यद् इदं भक्षते- આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે તે આ અગ્નિ પુરુષમાં છે. જેના વડે અન્ન પને છે કે તે અન્ન ખાવામાં આવે છે. (વૃં ૫-૮-૩) અને અહીં એ શબ્દ ઔપચારિક કે ગૌણ પણ નથી. અન્નનું પાચન એ જહનનતનું મુદ્દ વિષય છે. તેા આ શૂનિપ્રમાણ અને વિગ્રપ્રમાણ ત્યાં ગોળુદ હોય ત્યાં બીજો અર્થ ક્ષેત્રો શક્ય કેમ હોય ?

અગર તેા બૃતાગ્નિના અર્થમાં વૈશ્વાનર તર્ક શકાય એ માટે પણ મુનિ ગોડની લેજપાઈ છે. જ્ઞ યજ્ઞઃ અગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ તે આ અગ્નિ વૈશ્વાનર છે. (જાત૦ ૩૦-૬-૩)

અગર તેા વૈશ્વાનર શબ્દનો અર્થ મૂલ્ય ક્ષેત્રો પણ થઈ શકે છે. માણાનું પેદ એમ કહે છે-વિશ્વસ્મા અગ્નિ મુષમાદ દેવા વૈશ્વાનરં જેનું મહાં મહત્ત્વન । આ યજ્ઞમાનોયમા નિમાતિરપો અર્નેતિ તમઃ કાવિયાવન (જા. ૮-૪-૧૧-૧૨)

આત્મ શબ્દનો પ્રયોગ તો સાક્ષાત્ જોવામા આવે છે જાતમાન ધીર અજર યુવાનમ્ (અથર્વં ૩૦-૪-૮-૪૪) તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્ આત્મન વાકાશ સમૂત (તૈં ૨-૧) ધીર અજર યુવાન આત્માને (અથર્વં ૩૦-૪-૮-૪૪) તે આ આત્મામાથી નિશ્ચય આકાશ જન્મ્યુ (તૈં ૨-૧) તે જ પ્રમાણે વૈશ્વાનર શબ્દ પણ જોવામા આવે છે વૈશ્વાનરસ્ય સુપતૌ સ્યામ-વૈશ્વાનરની સુપતિમા અમે રહીએ રાજા હિ ક મુવનાનામમિત્રી-કેમકે તે ચૈદ ભુવનનો રાજા છે એ સુખ સ્વરૂપ છે ત્યારે બાણુ સૌદ્યવાળો છે (તૈં ૧-૭-૬-૧) અને બન્નેમા તેનો પ્રયોગ જોવામા આવતો હોઈને, આત્મ શબ્દથી વિશિષ્ટ થયેલ વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માના પક્ષમા જ ઘટી શકે એમ માનવુ યોગ્ય છે। વૈશ્વાનર શબ્દ સૌને સાધારણ છે પણ બન્યાં આત્મ શબ્દથી વિશેષિત થાય ત્યારે “દાશરથિ” એવા વિશેષણથી વિશિષ્ટ થયેલો “ગમ” શબ્દ જેમ અયોત્યાપતિના અર્થમા જ લેવાય તેમ પરમાત્માના અર્થમા જ સ્વીકારાય। આથી વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં પરમાત્માનો જ વાચક છે

કહાય પૂર્વપક્ષી એમ કહી શકે કે જેમ “આત્મ” શબ્દથી વિશિષ્ટ થયેલ વૈશ્વાનર શબ્દ પ્રણો, પરમાત્માનો વાચક છે તેમ જીવાત્માનો પણ વાચક થઈ શકે કેમકે જીવાત્માને માટે પણ “આત્મા” શબ્દનો પ્રયોગ છે જ! જેમકે-ઈષોડશુરાત્મા ચેતસા વેદિતંજો યસ્મિન્ પ્રાણ પચ્ચા સવિવેશઃઆ સૂક્ષ્મ આત્મા જેમા પાંચ પ્રકારે પ્રાણ પ્રવેશ્યા છે તે યોગમય હૃદયે બાણુના યોગ્ય છે (મું ૩-૧-૮) ઉપગત સૂર્ય જાતમા જગત તત્ત્વુવચ્ચ-સૂર્ય છે આત્મા સ્થાવર જ ગમનો (તૈં ૧-૮-૭-૧) આ પ્રયોગમા સૂર્ય શબ્દનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે

પણ પૂર્વપક્ષનુ આ નિરૂપણ ઉચિત નથી કેમકે એવુ માનીએ તો ઉપક્રમ માથે એટલે કે શરુઆતના વાક્ય સાથે વિરોધ આવીને ઉભે છે। શરુઆતમા હજુ છે-કો ન આત્મા? કિં વ્રહ્મ? યુ છે સ્વરૂપ આત્માનુ? બ્રહ્મ શુ છે? (છાં ૫-૧૧-૧) અહી પહેલાં જાતમા શબ્દ છે અને પછી વળી બ્રહ્મ ગણ્ડ વપરાયો છે તો પછી અહીં એક વખત આત્મા શબ્દ ને પરબ્રહ્મનો વાચક છે તે લીધા પછી પાછો વ્રહ્મ શબ્દ શાને લીધો? આ શકા દૂર કરવા માટે જ-રખે કે। આ ઠેકાણે આત્મા શબ્દથી જીવાત્મા સમજે! આથી વ્રહ્મ શબ્દના પુનરાવર્તન એ રાકાને દૂર કરી છે જો આમ ન સમજીએ તો એક વધારેનો શબ્દ નિર્ણયક વપરાયો છે એમ માનવુ રહે છે! અને એ તો અનુચિત! આથી ઉપક્રમમા પરમાત્માનો ઉલ્લેખ જ છે! અને “આત્મ” શબ્દ આમ પરમાત્માપરાયણ હોઈને

તેનાથી જ વૈશ્વાનર વિશેષિત થયો છે ! અને આમ હોઇને જો તેને જીવાત્મા પરઃપણુ તરીકે લઈએ તો ઉપક્રમનો વિરોધ આવે જ ! ઉપગંત આત્મ શબ્દ પોતાના અર્થમાંથી બ્રષ્ટ થાય ! અને પરમાત્માની શોધમાં આવેલા મહાત્માઓને મહારાજા કૈકેય જો જીવાત્માનો ઉપદેશ જ આપતા હોય તો તે તો વચના થઈ ! વચના કરવી એ નીચનો ધંધો છે. વેદોપનિષદનો નહીં !

ઉપરાંત વૈશ્વાનર શબ્દ જો જીવાત્માને સમજીએ તો તત્ત્વ હવા પતસ્ય આત્મનઃ વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધા एव સુતેજાઃ ચન્દ્ર વિંધ્યરૂપઃ । તે આ નિશ્ચય વૈશ્વાનર આત્માનું તેજસ્વી ધૌશિર છે-વિંધ્યરૂપ સૂર્ય જ ચન્દ્ર છે. (છાં. ૫-૧૮-૨) આવી જીવાત્માને લગતી કલ્પના પણ અસંભવિત ગણાય. દેહમાં ઘેરાયેલા જીવાત્માનો ઘુલોક માથુ, સૂર્ય ચન્દ્ર, વાયુ પ્રાણ, વગેરે કેવી રીતે કંપી શકાય ? પરમેશ્વરપક્ષે આ અધીય કલ્પના ઘટી શકે ! કેમકે પરમાત્મા સર્વભૂતોનો અંતરાત્મા છે અને સૌનો આધાર છે !

વળી અહીં સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ મન્નં અત્તિ ! તે સૌ લોકોમાં, સૌ ભૂતોમાં, સૌ આત્માઓમાં અન્ન પાય છે. (છાં. ૫-૧૮-૧) આવું ઉપાસનાનું ક્ષણ પણ આલેખ્યું છે. એ પરમાત્મપક્ષે જ ઘટી શકે ! જીવાત્માનો ઉપાસક આવું ક્ષણ ન મેળવી શકે !

અને તે ઉપરાંત છેવટે વૈશ્વાનરનો સાક્ષાત્કાર કરે તેને માટે પણ ક્ષણ વર્ણવ્યું છે. કહે છે:-તદ્ યથા રૂપીકાત્મલ મગ્નૌ પ્રોતં પ્રદ્યેત एवં હ ધસ્ય સર્વે પાપમાનઃ પ્રદ્યન્તે । તે તો જેમ રૂનો રેમો અગ્નિમાં ફેંકાય-અને બળી જાય તેમ નિશ્ચય આના સૌ પાપો પ્રજળી જાય છે. (છાં. ૫-૨૪-૩) અહીં વૈશ્વાનરનાં જાણકારનાં તમામ પાપો બળી જાય છે, એમ કહ્યું છે ! અને આ સર્વપાપદાહ પરમેશ્વરના પક્ષે જ ઘટી શકે ! સર્વ પાપનો દાહ તો પ્રભુનું જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર જ કરી શકે ! માટે અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ હોઈ શકે. ॥ ૨૪ ॥

આ જ વાતને દૃઢ કરતાં બીજો હેતુ આપે છે:-

સ્મર્યમાણં અનુમાનં સ્યાદિતિ ॥ ૨૬ ॥

સ્મર્યમાણં=તેની પ્રત્યક્ષતા-રમણ્યુમાં આવતું પરમેશ્વરીપદ અનુમાન=વૈશ્વાનર શબ્દ પરમેશ્વરના અર્થમાં છે એનું જાણનારું ચિન્હ સ્વાતંત્ર્ય શકે છે. ટિપ્પણી

અહીં “સ્મૃતિ” નો અર્થ પ્રત્યક્ષજ્ઞાન લેવો ઉચિત છે. કેમકે ક્યારેય જોઈ વસ્તુનું એકદેશીય જ્ઞાન હોય તો તેના ઉપગ્રથી તેના આશુદ્ધાયિક અરૂપનું જ્ઞાન પણ થઈ શકે છે. વેદોમાં પરમેશ્વરના રૂપનો ઉલ્લેખ છે કે -યસ્ય મૂર્તિઃ પ્રમા અન્તરિક્ષ ઉત્તોદરમ્ દિવ્યં યદ્યકે મૂર્ધાન તર્ક્મં જ્યેષ્ઠાય પ્રાણે નમઃ (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૨) યસ્ય સૂર્યઃ પુનઃ પુનઃ ચન્દ્રમાધ્ય પુનર્નય । અગ્નિં યદ્યકે માસ્યં, તર્ક્મં જ્યેષ્ઠાય પ્રાણે નમઃ - ભૂમિ જેની પ્રજ્ઞા અને અતરિક્ષ જેનું ઉદર છે, ઘોને જેણે શિશ્ન્યાન કયું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રાણને નમન (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૨) ઉદય પામતા સૂર્યઅન્તર જેના અશુ છે, જેણે અગ્નિને પોતાનું મુખ કયું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રાણને નમન (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૩) ખીલુ કૃતિઓમાં પણ ઉલ્લેખ છે અગ્નિ મૂર્ધા ચક્ષુષી ચન્દ્રસૂર્યાં દિશઃ ધાત્રે ઘાત્ વિવૃતાધ્ય વેદાઃ । વાયુઃ પ્રાણો હૃદયં વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યાં પૃથિવી હોય સર્વભૂતાન્તરાત્મા (મુ ૨-૧-૪) અહીં વૈશ્વાનર જે પરમેશ્વર ન હોત તો કદી પણ પરમેશ્વરનું રૂપ અહીં તેના રૂપ તરીકે ન મનનાયું હોત ! એકનું રૂપ ખીલના રૂપ તરીકે તો યાદ આવતું નથી એક ઠેકાણે એકનું જે રૂપ નેયું હોય તે જ ને ખીલે જોવામાં આવે તો સ્મરણ થય ! અને ઉપલી શ્રુતિઓમાં જે રૂપનું આપણને જ્ઞાન થાય છે તે જ રૂપનું તસ્ય હ વા આહુર્તીય વગેરેમાં જ્ઞાન થાય છે ! આ છે એનું ચિન્હ માટે અહીં “વૈશ્વાનર” પરમાત્માનો જ વાચક છે ॥ ૨૫ ॥

આ ઠેકાણે સૂત્રકાર અથ આશંકા દૂરની સમાધાન કરે છે કે -

જઞ્દાદિભ્યઃ અન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાચ્ચ નેતિ ચેન્ન તથા દૃષ્ટિ ઉપદેજાત્ અસંભવાત્ પુરુષમપિ ચ જ્ઞાનં અધીયતે ॥ ૨૬ ॥

જઞ્દાદિભ્યઃ=શબ્દ એટલે અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ તેનું પ્રારંભમાં કથન-મૂર્ધાદિ અવસ્થાનું કથન વગેરે આદિ શબ્દજ્ઞાન જાણતું હે છે તે કારણે અન્ત પ્રતિષ્ઠાનાત્ ચ=અને શરીરની અદર અવસ્થાન જાણતું હોઈને મને જાન્યાર નથી ! કેમકે તથા દૃષ્ટિઉપદેશાત્=એ શબ્દ પરમેશ્વરના પદ્મમાં પણ પ્રસિદ્ધ છે અસ્થવના કથનની ઉચિતતાને લઈને પ્રારંભમાંનું કથન પણ સ્વયમેવ ઉચિત થતું હોવાથી તથા મૂર્ધા વગેરે અવસ્થાને લગતી દૃષ્ટિ માત્ર અહીં વિધાન હોઈને અમમયાત્-પરમાત્મા સિવાય તેની નિષ્ક્રિય નીજે જાણે ઔચિત્ય સભવતું ન હોઈને પુરુષમપિ ચ=અને પુરુષ તરીકે પણ અધીયતે=હેવામાં આવ્યા હોઈને અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પરમેશ્વરના અર્થમાં જ હોઈ શકે છે ।

આ ઠેકાણે સૂત્રકાર સ્વયં શંકા ઉઠાવી તેનું સમાધાન કરે છે. સિદ્ધાન્તી જ પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન કરતાં કહે છે કે વૈશ્વાનર શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો વાચક નહીં થઈ શકે ! કેમ ? કારણકે જે શબ્દ જે અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોય તે તેજ અર્થમાં લેવો ઘટે. વૈશ્વાનર શબ્દ જઠરાનલનો વાચક છે. **एषः अग्निः वैश्वानरः (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૧)** એવો શ્રુતિબોલ છે. એમાં અગ્નિ અને વૈશ્વાનર બંને સમાન વિભક્તિમાં બતાવ્યાં છે. આથી વૈશ્વાનરનો અર્થ જઠરાગ્નિ જ સંભવે. જો આ શબ્દ પરમાત્મવાચક હોય તો આ એકવિભક્તિયોગ અયોગ્ય ઠરે. કેમકે જઠરાનલ જડ છે. પરમાત્મા ચેતન છે ! અને જડ તથા ચેતનનો એક વિભક્તિમાં ઉલ્લેખ યોગ્ય નથી.

ઉપરાંત પરમેશ્વર અપરિચિત્ત છે. અહીં તો પરિચિત્તનો ઉલ્લેખ છે ! પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ અગ્નિનો ઘટે, પરમાત્માનો નહીં ઘટે. કેમકે પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપક છે. સર્વવ્યાપકનું પ્રાદેશિક પ્રદર્શન તર્કસંભત કેવી રીતે થાય ? જઠરાગ્નિ પક્ષે આ મુરકેલી નહીં આવે. શરીરમાં હોઇને એનો પરિચિત્ત તરીકે એટલે કે પ્રાદેશિક તરીકેનો ઉલ્લેખ યોગ્યતમ છે.

૫ળી આ વૈશ્વાનર તો તસ્ય હ વા વતસ્ય આત્મનઃ વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધ્નિષ સુતેજાઃ” વગેરે અવયવવાળો છે એમ શ્રુતિ કહે છે. પરમાત્માને અવયવ કેવા ? તે તો અવયવશૂન્ય=નિરવયવ ! જેને શરીર જ નથી તેને અવયવો હોય એ કેમ સંભવે ? શ્રુતિઓ સાક્ષાત્ ભણે છે—સઃ પર્યગાત્ શુક્રં અકાર્યં (યજુ૦ ૪૦-૨૨) અશરીરં શરીરેષુ (કઠ૦ ૨-૨૨) દિવ્યો અમૂર્તઃ પુરુષઃ સ ઘાઘાઘ્યન્તરોઽજઃ (મું ૨-૨) ન તસ્ય કાર્યં ચ વિચતે—તે ચૈતન્ય જ્યોતિરવરૂપ અશરીરી પરમાત્મા ચોમેર વ્યાપ્યો છે. (યજુ૦ ૪૦-૮) શરીરીઓમાં જે અશરીરી છે. (કઠ૦ ૨-૨૨) દિવ્ય અમૂર્ત અંદર બહાર પૂર્ણ અજ છે તે પુરુષ (મું ૨-૨) તેનું શરીર કે ઈન્દ્રિયો નથી. (શ્વે૦ ૬-૮) વગેરે. આમ શરીર પ્રતિષેધ પણ શ્રુતિ કરે છેઃ—અપાણિપાદૌ જઘનો પ્રહીતા પદ્યત્યચક્ષુઃ સ જ્ઞાનોત્થર્કર્ણઃ—હાથપગ વિનાનો છે છતાં તીવ્રગતિ છે અને પકડનારો છે, વગર આંખનો છતાં તે જુવે છે, વગર કાનનો છતાં તે સાંભળે છે. (શ્વે૦ ૩) આમ જ્યારે શ્રુતિ સાક્ષાત્ જ અવયવોને નકારે ત્યારે તેમનો સદ્ભાવ કદ્યવો એ તો વિંડળના છે. જઠરાનલ તો એક સામાન્ય અગ્નિ હોઇને તેનાં અવયવોની કદ્યના મુદ્ધતિ હોઈ શકે છે !

ઉપરાંત પુરુષેશન્ત પ્રતિષ્ઠિતં વેદ । પુરુષમાં અંદર રહેલું જે બાહ્ય છે. (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૧) આ પરબ્રહ્મના પક્ષે ઉચિત જ નથી. કેમકે

તે તો સર્વત્ર પ્રતિષ્ઠિત છે જહગનવના પમે આ અમલવિત નથી આથી
વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં પગમેશ્વરનો વાચક ઘટી શકતો નથી.

પૂર્વપક્ષની આ બધીય દલીલો બગબગ નથી વૈશ્વાનર શબ્દ પગ્ગ્રહ
પગમેશ્વરના અર્થમા પણ પ્રસિદ્ધ છે જેમ પુરુષની અદર જ્ઞેનારા
જહગનવના અર્થમા એ પ્રસિદ્ધ છે તેમ પગ્ગ્રહ પગમેશ્વરના અર્થમા પણ
એનો ઉપયોગ છે પરંતુ અહીં જે રીતે એ શબ્દ વપરાયો છે તે કેવળ
નથી, પણ વિશેષણ વિશિષ્ટ છે, અને આવી જહગનવના અર્થમા એ હોય
એવી સ્થાવના શક્ય નથી અહીં “આત્મા” એ વિશેષણથી વિશિષ્ટ કે
વૈશ્વાનર—અને એનો વિશિષ્ટ વૈશ્વાનર, પગ્માત્મા જ હોઈ શકે જહગનવના
અર્થમા આત્મ વિશિષ્ટ વૈશ્વાનરની પ્રતિષ્ઠિત નથી એ જહગનવના અર્થમા
લેવા કદાચે તો એ વિશેષણ નિર્ગત થાય માટે વૈશ્વાનર શબ્દ પગ્માત્માનો જ
ઉચ્ચ છે

ઉપગત સર્વગત પગ્માત્માનો ઉપામના માટે પ્રાદેશિક ઉચ્ચેષ અયોગ્ય
નથી જે સર્વત્ર વર્તમાન હોય છે તે દેશવિશેષમા નથી હોતો એવું તો
હોઈ શકતું નથી !

વળી મૂર્ધા વગેરે અવયવોનો ઉચ્ચેષ પણ પગ્ગ્રહને અવયવી તરીકે
નિષ્કરવા માટે નથી ! વાત એમ છે કે દર્શન પૂર્ણ હોવું ઘટે ખડિત
નહીં ! અને દર્શનને અનેક પાત્રા હોય છે એ બધા પાત્રાઓ મળીને પૂર્ણ
દર્શન થઈ શકે એક એક પાત્રાને જ એ જોઈએ અને તેને જ પૂર્ણ
તરીકે માનીએ તો એ તો અધ હાથીન્યાય થાય ! અને આથી ઉપામકની
ગ્રંથિ સમઘને આવરી લેવી હોવી ઘટે અધૂરા દર્શનનો મહાભય હોય
છે એ ભય બનાવવા જ અહીં મૂર્ધા તે વ્યપતિપ્યત્-તાડુ માથું તૂટી
પડશે. (છાં ૫-૧૨-૨) એ શાપવાચક શબ્દ-ગુચ્છનો પ્રયોગ કરવામા
આવ્યો છે અતૂન કે એકપક્ષી ખડિતદર્શને દુનિયામા લોહીની નદીઓ
વહી છે આથી મહાભય અશ્વપતિ મહાગૃહસ્થ મુષિઓના ખડ
દર્શનને અભિનદન ન હેતા એ બધાયની વચ્ચે મસ્વાગાની નિગાની
મૂકવા મૂચન કરે છે દર્શનની લાવના એ છે કે મદા આ ગમા
વમતા માનને, મદા નિરાકાર જ્ઞેતા પરમાત્મામા પણ, આકાશ કન્ધ્યા
વિના ચેત ન જ પડે, તો એ જાતનો સત્યથી અવિરૂદ્ધ આકાશ રૂપે
કે જેથી આ રૂચિ તોપાય અને છતાં સત્ય ન હુલાય ! પરમાત્મા
મૌનો અતરાત્મા છે, મૌનો આધાર છે, સૌનો પ્રાણ છે અને આથી ધ્રુવોકાદિ
મૌ લોકોમા એકી વખતે વર્તમાન છે ! શ્રુતિ ઠહે છે—યદન્ત અસ્ય સર્વસ્ય

(યજુઃ ૪૦-૫) ઇકોવશી સર્વભૂતાન્તરાત્મા (કઠ૦) સ વા અયં પુરુષઃ સર્વાસુ પૂર્વં પુરિશયઃ-તે છે આ બધાની અંદર. (યજુઃ ૪૦-૫) એક સર્વને વશમાં રાખનારો એ ભૂતોનો અંતરાત્મા. (કઠ૦) નિશ્ચય તે આ પુરુષ તમામ નગરીઓમાં સૂનારો છે. (વૃઠ ૨-૫-૧૮) આમ સર્વત્ર વર્તમાન પરમાત્માના ઉપર વિશદ આકારની કલ્પના તો આત્માની ભવ્યતા વર્ણવવાનો મંગલ પ્રયત્ન છે. એ એનું સન્માન છે. આથી અવયવોની કલ્પના દ્વલ્લુહાથી નથી, ભૂધલુરૂપ હોઈ શકે છે. આથી જ તો ભગવાન વેદનો ખોલ છે કે:- વયાં હૃદ અગ્ને । અગ્ને ત્વે વિશ્વે અમૃતા માદયન્તે વૈશ્વાનરઃ । નામિઃ અસિ ક્ષિત્તીનાં સ્થૂળેષ જજાં ઉપમિદ્ યવન્થ (ઋઠ ૧-૪-૨૬-૧) આમ પરમાત્મા સૌનો અંતરાત્મા હોઈને, સૌનો આધાર હોઈને નિરવયવ છતાં સર્વાવયવસંપન્ન બે નિરૂપિત થતો હોય તો તેમાં કશું બગડતું નથી.

વળી અન્તઃ પ્રતિષ્ઠાનાત્ એ હેતુ પણ ઉચિત નથી. કારણ કે વ્યાપક પરમાત્મા અંદર બહાર સર્વત્ર પ્રસરેલો જ છે । વાજસનેયી શાખા તો પરમાત્માને અન્તઃ પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ તરીકે સાક્ષાત્ કહે છે:- અપોઽગ્નિઃ વૈશ્વાનરઃ યત્ પુરુષઃ સ યો હ ઇતમેષ અગ્નિ વૈશ્વાનરં પુરુષવિધં પુરુષે અન્તઃ પ્રતિષ્ઠં વેદ-આ અગ્નિ વૈશ્વાનર અને પુરુષસમે પુરુષમાં અંદર પ્રતિષ્ઠિત છે એમ બાણે છે. (શત્ઠ ૧૦-૬-૧-૧૧) વગેરે. અને ઉપરાંત જઠરાનલ અંદર પ્રતિષ્ઠિત તો છે પણ તે “પુરુષ” નથી । કેમકે જઠરાનલ તત્ત્વ નથી, તે જડ છે. અને પુરુષ શબ્દ તો ચેતનવાચી છે. પુરુષ એવું હૃદં સર્વ એવો તો ઈશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. આથી વૈશ્વાનર શબ્દે અહીં પરમાત્મા જ ગ્રાહ્ય છે, જઠરાનલ નહીં. ॥ ૨૬ ॥

આમ વૈશ્વાનર શબ્દ અહીં જઠરાગ્નિના અર્થમાં નથી, પણ પરમાત્માના જ અર્થમાં છે એમ સિદ્ધ થયું. જઠરાગ્નિ ભલે અહીં ન હોય, પણ પરમેશ્વર તો નથી જ, એ ચોક્કસ છે. કેમકે વૈશ્વાનર શબ્દે સૂર્ય અગર તો પંચમહાભૂતમાંનો અગ્નિ કાં ન લેવો ? એ બન્ને પણ વ્યાપક હોઈને તેમનામાં ઘૌ મૂર્ચા વગેરે અવયવ કલ્પના થી શકે છે. તેમનું વ્યાપકપણું વેદ સ્વયં કહે છે:-યો માનુના પૃથિવીં ઘા મૂતેમાં માતતાન રાદેસી મન્તરીક્ષમ્-એ પોતાના પ્રકાશે આ પૃથ્વી અને ઘોને આકાશ અવનિ અંતરિક્ષને ભરપૂર કરે છે. (ઋઠ ૮-૪-૧૦-૩) આવો પૂર્વપક્ષ થતાં આચાર્ય પૂર્વોક્ત હેતુઓનો જ અતિદેશ કરતાં રહીએ । આપે છે કે:

અન ઇવ ન દેવતા મૂતં ચ ॥ ૨૭ ॥

અન: એન=આથી જ-પૂર્વોક્ત હેતુને લઈને જ દેવતા=અર્થદેવતા કે મૂતં=મૂળાન્નિ ન=વૈશ્વાનર દેવ શક્યો નથી.

દુમૂર્ત્વવાચસંભવાત્ અને પુરુષત્વામ્નાનાચ આ બેને હેતુ તરીકે આગળ ધર્યા હતા. આ બે હેતુઓ જઠરાનલને વૈશ્વાનર તરીકે સ્થાપિત થતાં અટકાવે છે. આ બે જ, સૂર્ય કે અન્નિ દેવતાને વૈશ્વાનર થતાં રોકે છે. બન્નેનું યોગશ્લેષ એકમરખું જ છે ! દેવતા શબ્દ અહીં ભૂતાન્નિ શબ્દના સહઅર્થમાં છે. અને આથી એ સૂર્યદેવતાનો વાચક છે. દેવ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતાં યાજ્ઞકાચાર્ય કહે છે:—દેવો ધાનાત્ વા દીવનાત્ વા દ્યોતનાત્ વા દ્યુસ્થાનો મયતિ ઇતિ વા (નિ० ૭-૪) દ્યોતનને લઈને તથા દ્યૌસ્થાનીય હોઈને સૂર્ય દેવતા છે. દેવ કહેા દેવતા કહેા અર્થ એક છે. સૂર્યનું દેવત્વ વેદે વર્ણવેલું જ છે. તત્ સૂર્યસ્ય દેવત્વં તન્મહિત્વં મંઘ્યા કર્તૈઃ વિતતં સજ્જમાર (ઘ્ન૦ ૧-૮-૭-૪) સૂર્ય દેવતા અને ભૂતાન્નિ પણ મૂર્ચાત્મ વગેરેની કમ્પના અસંલલિત છે. તેમનું પુરૂષત્વ તો તેથી પણ વધારે અસંલલિત છે, એ પ્રત્યક્ષ છે. યો માનુના વગેરે મન્ત્ર વાક્યમાં તો પરમાત્માનું સર્વ-વ્યાપકપણું વગેરે બતાવવાનો આશય છે. અને આથી અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માનો વાચક જ છે. સૂર્ય કે ભૂતાન્નિનો વાચક નથી એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૭ ॥

ફિદિના બળે વૈશ્વાનર શબ્દ જઠરાન્નિ વગેરેનો વાચક થવા જતો હતો. પણ “આત્મા” શબ્દરૂપી વિશેષણે, તે પરમાત્મવાચક છે એમ આપણે નક્કી કર્યું. હવે સાક્ષાત પણ તે શબ્દ એટલે કે યૌગિક વૃત્તિથી પણ તે પરમેશ્વરનો જ વાચક છે એમ અન્ય આચાર્યના મતોપન્યાસપૂર્વક બતાવે છે કે:—

સાક્ષાદપિ અવિરોધં જૈમિનિઃ ॥ ૨૮ ॥

સાક્ષાદપિ=એમ ફિદિથી વિશેષણબળે તેમ સાક્ષાત્ યૌગિક વૃત્તિથી પણ અવિરોધ=વૈશ્વાનર શબ્દ પરમાત્માનો વિના વિરોધે વાચક છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે.

અર્થાત્ કેવળ “આત્મા” શબ્દ એ વિશેષણથી જ નહીં યોગવૃત્તિથી પણ વૈશ્વાનર શબ્દ બીજે-બીજા જઠરાન્નિ વગેરે અર્થમાં પ્રસરતો નથી.

યૌગિષ્ઠ વૃત્તિથી પણ તે પરમાત્માને જ સમર્પે છે. વૈશ્વાનર એટલે વિશ્વ-
સ્વામી. વિશ્વેષાં-જહ્વેતનાનાં સર્વેષાં નરઃ નેતા-કર્મકલપ્રાપકઃ-અધિષ્ઠાતા
સ્વામીતિ વૈશ્વાનરઃ અગર તો વિશ્વે ચ હમે નરઃ વિશ્વાનરાઃ તેષાં અયં
इति વૈશ્વાનરઃ આમ બીજી નિરુક્તિમાં સ્વસ્વામીભાવ સ્પષ્ટ છે. નિરુક્તકાર
પણ આજ અર્થમાં નિરુક્તિ કરે છે કે:-વૈશ્વાનરઃ કસ્માત્? વિશ્વાન્ નરાન્
નયતિ, વિશ્વે एनं नराः नयन्ति इति (નિં ૭-૬-૧) આ અર્થોમાં
ખતાવેલું વિશ્વસ્વામિત્વ પરમેશ્વર પક્ષે જ ઘટી શકે! જીવાત્માનું ઐશ્વર્ય
તો નહીંવત્! અને જહ્વશ્ચિ વગેરે તો જહ્વ હોઈને પરત્રાં! અથી એ
બધાય અહીં લઈ શકાય નહીં! પરમેશ્વર તો “યઃ પ્રાણતઃ નિમિષતો
મહિત્વા એક इत् राजा जगतो ध्रुव (જ્ઞં ૮-૭-૧૨૩-૩) યો ભૂતં ચ
भव्यं च सर्वं यच्च भवितिष्ठति (અથર્વં ૧૦-૫-૪-૧) પ્રાણાય નમો
यस्य सर्वमिदं वशे! યો ભૂતઃ सर्वस्येश्वरः वस्मिन् सर्वं प्रतिष्ठितम् (અથર્વં
૧૧-૨-૪-૧) સઘા અયં આત્મા સર્વેષાં ભૂતાનાં અધિપતિઃ સર્વેષાં ભૂતાનાં
राजा (વૃં ૩-૫-૧૫) સર્વસ્ય ईशानः सर्वस्य अधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति
यदिदं किञ्च ने पोताना भट्टिमाने લઈને સજીવ અને પલકારા મારતો આ
ભૂતનો એક સમ્રાટ થયો છે. (જ્ઞં ૮-૭-૧૨૩-૩) જે ભૂત અને લબ્ય
અને જે કાંઈ છે તે બધાનો ઉપરી છે. (અથર્વં ૧૦-૫-૪-૧) પ્રાણને
નમન હો, જેના વશમાં આ બધું, જે સત્યસ્વરૂપ છે. સૌનો ઈશ્વર છે
જેમાં બધું પ્રતિષ્ઠિત છે. (અથર્વં ૧૧-૨-૪-૧) નિશ્ચય તે આત્મા
સૌ ભૂતોનો અધિપતિ છે, સૌ ભૂતોનો રાજા છે. (વૃં ૩-૫-૧૫) સૌનો
ઈશ, સૌનો અધિપતિ તે જે કાંઈ આ છે તેનું શાસન કરે છે. (વૃં ૫-૬-૧)
નિરંકુશ ઐશ્વર્યસંપન્ન છે એમ અનેક શ્રુતિઓ કહે છે. અને આમ
શાસ્ત્રસિદ્ધ અર્થમાં વિપ્રતિપત્તિ યોગ્ય નથી. જે અહીં વિપ્રતિપત્તિઓ થાય
તો “અનાશ્વાસ પ્રસંગ” આવે. આથી સાક્ષાત્ અહીં વૈશ્વાનર શબ્દ પ્રભુને જ
સમર્પે છે એ સિદ્ધ છે, એમ જૈમિની આચાર્ય કહે છે. આ જ રીતે મગ્નિ
શબ્દ પણ પરમેશ્વરવાચક સમજી શકાય-સમજવો બેઠાંએ. નિરુક્તકાર
કહે છે:-મગ્નિઃ कस्मात्? मग्नीः भवति मग्ने यक्षेणु प्रणीयते यंगं नयति
सद्रममानः (નિં ૭-૪-૨) આમ યૌગિક વૃત્તિથી પણ કેટલાક શબ્દો
પરમાત્મપરાયણ છે એ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૨૮ ॥

આમ વૈશ્વાનર પરમાત્મા છે એ નિશ્ચિન થયું. એ પરમાત્માના
પ્રાદેશિક ઉલ્લેખની યોગ્યતા હવે સિદ્ધ કરતાં પહેલાં તો બીજાનો મન
ખતાવતાં બલે છે કે:-

અભિવ્યક્તેઃ ઇતિ આશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

અભિવ્યક્તે—ઉપાસનાકાળે હૃદયક્રમણમાં પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ એટલે અહીં અભિવ્યક્તિ તે નિમિત્તે અહીં પ્રભુનું પ્રાદેશમાત્ર કથન સંભવી શકે છે. ઇતિ—એમ આશ્મરથ્યઃ—આશ્મરથી નામના આત્માર્થ માને છે

પરમાત્માનો પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ ઉપાસના માટે પણ હોઈ શકે છે. યદ્યપિ પરમાત્માને કોઈ પ્રદેશ વિશેષ નથી, છતાં ઉપાસના વખતે હૃદય ક્રમણમાં તેનું ધ્યાન કરવાનો શાસ્ત્રીય ઉપદેશ છે. અને એ ઉપાસના કાળે પરમાત્મા પોતાના અનુકંપ્ય શુભોને અંતરમાં દર્શન પણ દે છે. અને એ દૃષ્ટિએ સર્વવ્યાપી પરમાત્માનો હૃદયપ્રદેશ પૂરતો આવિર્ભાવ શાસ્ત્રસંમત છે. શ્રુતિઓ કહે છેઃ—વેનઃ સત્ પદ્યન્ નિહિતં ગુહા સદ્ (યજુઃ ૩૨-૮) एतद् वो वेद निहितं गुहायाम् (મું ૨-૧-૧૦) पद्यस्तु इद्वि न्हितं गुहायाम् (તૈં ૨-૨) एष मे आत्मा मन्तः हृदये (છાં ૩-૧૪-૩) सषा एष मामा हृदि-शुद्धाभां प्रतिष्ठितने એતો તે રમણીય આત્મા (યજુઃ ૩૨-૮) જે આને શુદ્ધામાં નિહિત જાણે છે (મું ૨-૧-૧૦) એનારાઓ માટે અહીં હૃદયશુદ્ધામાં જ નિહિત (તૈં ૨-૨) અમારો આત્મા હૃદયમાં અંદર (છાં ૩-૧૪-૩) તે આ આત્મા વિશ્વહૃદયમાં છે. ગીતાણ કહે છેઃ—ईश्वरः सर्वभूतानां हृदयेऽर्जुन तिष्ठति-धुंश्चर सौ लूतोऽना हृदय देशभां ઉભો છે. (ગીતા ૧૮-૬૨) હૃદયક્રમણ ભૌતિક હોઈને તે પ્રાદેશમાત્ર છે એમ કહેવામાં કોઈ વાંધો નથી ! ઉપસંત અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોડ્ગતરાત્મા સદા જન્માનાં હૃદયે સંન્નિવિષ્ટઃ—અંતરાત્મા પુરૂષ અંગૂઠામાત્ર હોઈને સદા પ્રાણીઓનાં હૃદયમાં ઠીક ઠીક રહે છે. (કઠ ૬-૧૭) અહીં અંગુષ્ઠમાત્રઃ તરીકે એનો નિર્દેશ છે અંગુષ્ઠમાત્ર કહો કે પ્રાદેશમાત્ર કહો—વાત એક જ છે. હૃદયના પરિમાણે પરમાત્માનું પણ ઉપાસના પૂરતું પરિમાણ—અંગુષ્ઠમાત્ર સ્વરૂપે કથન આત્માર્થને પણ મંજૂર છે. હૃદયાયેક્ષયા તુ મનુષ્યાધિકારત્યાક્ત (વેં ૧-૩-૨૬) આમ હૃદયમાં અભિવ્યક્તિના નિમિત્તે વૈશ્વાનરનું અહીં પ્રાદેશમાત્ર રૂપે કથન એમ આશ્મરથી આત્માર્થનો મત છે. ॥ ૨૯ ॥

મતાન્તર બતાવતાં કહે છેઃ—

अनुस्मृतेः वादरिः ॥ ૩૦ ॥

અનુસ્મરતે—એનું સ્મરણ તેનું પાઞ્જથી સ્મરણ—ચિંતન—ઉપાસન એટલે અનુસ્મૃતિ, તેને લઈને અહીં પ્રાદેશમાત્ર તરીકે વૈશ્વાનરનો ઉલ્લેખ છે. એમ વાદરિઃ—વાદરી નામના આત્માર્થ માને છે.

પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. તે માટે શ્રવણ પ્રથમ પગથિયું છે. શાસ્ત્ર દ્વારા પ્રભુનું શ્રવણ કરી, સાક્ષાત્કાર માટે તેનું સતત અંતરમાં ચિંતન કરવું ઘટે! અનુચિંતન, અનુસ્મરણ, ઉપાસન વગેરે અર્થે ભિન્ન નથી, માત્ર શબ્દે જ ભિન્ન છે. અને યોગીઓ પરમાત્માને હૃદયમાં સ્મરે છે એ એનું સ્થાન છે. આથી પ્રાદેશમાત્રે, એ દૃષ્ટિએ અનુસ્મરણ માટે ભગવાનનો પરિચિન્ન પ્રદેશમાં ઉલ્લેખ છે. આથી વૈશ્વાનર પરમાત્મા પણ હૃદયમાં ઉપાસ્ય હોવાને લઈને તેનો અહીં પ્રાદેશિક ઉલ્લેખમાત્ર છે. આ છે મત બાદરી નામના ખીલ કોઈ આચાર્ય નો. ॥ ૩૦ ॥

જૈમિની આચાર્યના મતનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે:-

સમ્પત્તેઃ ઇતિ જૈમિનિઃ તથાહિ દર્શયાતિ ॥ ૩૧ ॥

સમ્પત્તેઃ=સંપત્તિ એટલે સંપાદન=દૃષ્ટિ વિશેષને કાર્ત્તવ્ય એકને બીજામાં પ્રાપ્તિનું તે. ઘૌથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીનાં પ્રદેશો, વૈશ્વાનરના અવયવો તરીકે કલ્પાયા છે એ અવયવો=પ્રદેશ વિશેષને પ્રાદેશમાત્ર-મૂર્ધાથી માંડીને દાદી સુધીના શરીરના અંગોના સમૂહમાં સંપાદિત કરવા અર્થાત્ વૈશ્વાનરના અવયવોને શરીરના અવયવોમાં કલ્પના એટલે સંપત્તિ. એ સંપત્તિને ખાતર અહીં વૈશ્વાનરનો પ્રાદેશિક ઉલ્લેખ છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે. અને એ અર્થમાં પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે તથા હિ દર્શયતિ=તે જ પ્રમાણે વાજસનેયી બ્રાહ્મણ શ્રુતિ બતાવે છે. માટે વૈશ્વાનર અહીં સંપત્તિની દૃષ્ટિએ પ્રાદેશમાત્ર તરીકે નિરૂપિત છે એમ માનવું.

વૈશ્વાનરના ઘૌથી માંડીને તે પૃથ્વી સુધીના અવયવોની કલ્પના શ્રુતિએ કરી છે. તે તે પ્રદેશ વિશેષો, વૈશ્વાનર પરમાત્માના અંગ વિશેષો છે, એમ કહી તેના વિશદ્રુપણાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેના તે જ વૈશ્વાનર પરમાત્માના અવયવોની માણસના શરીરના અવયવોમાં વાજસનેયી બ્રાહ્મણમાં એટલેકે શતપથ બ્રાહ્મણમાં કલ્પના ઉતારી છે. ત્યાં આવો ઉલ્લેખ છે:-

પ્રાદેશમાત્રં ઇવ હ વૈ દેવાઃ સુવિદિતાઃ અમિસંપન્નાઃ તથાનુ યઃ પ્તાન્ પદ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્રમેવામિસમ્પાદયિષ્યામિ ઇતિ । સ હોવાચ-મૂર્ધાનં ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વા અતિષ્ઠા વૈશ્વાનર ઇતિ । ચતુર્ણી ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈશ્વાનર ઇતિ । નાસિકે ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈ પૃથ્વઃ ઘર્ત્માત્મા વૈશ્વાનર ઇતિ । મુખ્યં આકાશં ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વૈ ઘટુલઃ વૈશ્વાનર ઇતિ । મુર્યા આપઃ ઉપદિશન્ ઉવાચ એવ વૈ રવિઃ વૈશ્વાનરઃ ઇતિ । સુરુકં ઉપદિશન્ ઉવાચ-એવ વૈ પ્રતિષ્ઠા વૈશ્વાનર ઇતિ । અહીં મૂર્ધાથી માંડીને તે ચુરુક-દાદી સુધીના શરીરનાં અંગો પ્રાદેશિક છે એ સ્પષ્ટ છે. તેમાં-તે અંગોમાં વૈશ્વાનરના મૂર્ધા વગેરે અંગોનું

પ્રતિષ્ઠાપન-ઉપદેશ-અપત્તિ કહી છે અને આથી તેના અગી-તે અગોવાળા પગમાત્માનો અહીં પ્રાદેશિક ઉન્વેષ અણુગતો નથી આથી અપત્તિ નિમિત્તે અહીં દેવવાનરનુ પ્રાદેશિક કથન છે, એમ નિમિત્તિ આચાર્યનો મત છે ॥૩૧॥

લગવાન મૂત્રકાળ પોતાના મતનો ઉન્વેષ કરતા પ્રથમાધ્યાયના બીજા પાની ઇતિ લખતા કહે છે -

આમનન્તિ ચ ગ્નં અસ્મિન્ ॥ ૩૨ ॥

ચ-એમકે ગ્ન=મગવાન રેશાનને આરમ્ભ-છોથી માડીને તે પૃથ્વી સુધીના પ્રેત વિશેષા અવધી તરીકે જોના થોય છે એમ આમનન્તિ=અસ્મિન્ ઉપનિષતના સ્મરિઓ કહે છે તેથી પ્રાદેશમાત્ર વ્યપ્ત છે

આ મૂત્ર પ્રદ્ધામૂત્રકાર લગવાન વ્યામળનો મન નિરૂપે છે પ્રદેશો અવયવો છે અને પગમાત્મા અવયવી છે અવયવો દ્વારા અવયવી વ્યવધાનમા આવે છે તો અહીં પણ અવયવી ઉપગ્રથી અવયવી પ્રતીત થાય જ ! વધાનન અતર્યામી છે જે જાતના અવયવોનો અહીં ઉન્વેષ છે તે જાતના અવયવો ઉપગ્રથી પરમાત્માની જ અવયવી તરીકે પ્રતીતિ થાય છે આથી દુષ્કોટ વગેરે પ્રદેશ વિશેષને કાણે અહીં પ્રાદેશમાત્રનું કથન છે સ્વાભાવિક કે અભિવ્યક્તિ વગેરેને નિમિત્તો માનવાની કોઈ જરૂર નથી

અર્થાત્ જ પરમાત્મા મર્નમૂતાધિપતિ છે એવો આખાય અધિકજ્ઞનો વનિ છે પગમાત્માની અન્તિમા ખડવૃત્તિ નથી આપણે એને ખડિત કર્યો છે એ ખડને લઈને માનનજાત ઘણું મહુન કર્યું છે હવે પરિપૂર્ણ, એક અને અદ્વિતીય પરમાત્માનો સ્વીકાર કરવાનો સમય પાકી ગયો છે ! અણુયુગમા છે એવા પરમાત્માને તેના મૌલિક વિશાળતમ સ્વરૂપમા જ લેવો રહે છે-અમજવો રહે છે ! પરમાત્મા એક, અવિલાન્ય અને અખડ છે સમસ્ત ભૂતો સહિતનું પ્રદ્ધાડ એની અન્તિના જ મન્ત્રવેશમાત્ર છે જડચેતનરૂપે એ પોતાની જાતને વિલક્ષ્ણ કરી પોતે પોતાનામા પોતાની અનન્ત પચ્ચર વિદેશી શક્તિઓ દ્વારા અને ગુણક્રિયાઓ દ્વારા રમી રહ્યો છે દેખાતા લેદની નીચે એક ન દેખાતો પણ કદી ન ભૂ સાથે એવો અભેદ છે ! એ અભેદ ઉપર દૃષ્ટિને ઠેગવીને લેદમા જે વર્તી જાણે તે જાણ્યો ! તેનું જન્મેનું માર્યદા આથી શ્રુતિઓ દ્વારા અહીં જે લબ્ય સત્યની રજૂઆત છે તે સત્ય આપણને સમજાવુ ઘટે ! અપ્રાદેશિક પરમાત્માનો પ્રાદેશિક ઉન્વેષ કચકચનું નહીં-કમનીયતાનું કારણ હોવું ઘટે વૈરનું નહીં-વહાવનું કારણ હોવું ઘટે ! વિરોધનું નહીં-સમન્વયનું કારણ હોવું ઘટે ! ખડદર્શન દ્વારા અખડના દર્શન હોવા ઘટે ! અન્તુ આ ઠેગણે પ્રથમ અધ્યાયનો બીજો પાદ પ્રભુકૃપાએ પૂરો થાય છે

અથ પ્રથમાધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ

પરમાત્મા છે. તે સર્વવિદ્યાનંદ છે. સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ છે. એ પરમાત્મા વિશ્વનો સ્વામી છે. એનું નિરંકુશ સ્વામિત્વ, ઉપર આગળ વર્ણવ્યું છે. એ પરમાત્મા વિશ્વનો આધાર છે. પરમાત્માનું એ વિશ્વાધારત્વ સિદ્ધ કરતાં પ્રથમાધ્યાયનો ત્રીજો પાદ શરૂ કરતાં જગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:-

દુઘ્વાયતનં સ્વશબ્દાત્ ॥ ૧ ॥

પરશ્વજ પરમાત્મા, દુઘ્વાયતનં=લૂક અને પૃથિવીલૂક વગેરે વિશ્વ-એટલે લુપ્તઆદિ= એ લૂકો જૂલૂક વગેરે સમસ્ત વિશ્વનું. આયતન=સ્થાન=આધાર=અધિષ્ઠાન છે. કેમકે મુશ્કે ઉપનિષદની “યસિમન્ ઘૌઃ” (મું ૨-૨-૪) એ શ્રુતિમાં સ્વશબ્દાત્=સ્વ એટલે કે આત્મા-એટલે કે આત્મા શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

યસિમન્ ઘૌઃ પૃથિવી જ્ઞાન્તરિક્ષ જ્યોતં મનઃ સહ પ્રાણૈશ્ચ સર્વૈઃ ।
તમેધૈકંજ્ઞાનથ આત્માનં જન્યા ઘાચો વિમુઞ્જણામૃતસ્યૈષ સેતુઃ (મું ૨-૨-૫)
જેમાં ઘૌ અને પૃથ્વી અને અંતરિક્ષ અને સમસ્ત પ્રાણો સહિત મન આત્મપ્રેત છે તે એક આત્માને જ જાણો. ખીજી વાતો છોટા, એ અમૃતનો સેતુ છે. (મું ૨-૨-૫) આ શ્રુતિનો અર્હી વિચાર ચાલે છે. અર્હી ઘૌ વગેરે સમસ્ત જગત કોઈક તત્ત્વમાં “જ્યોતં”=સમાશ્રિત છે એવું વિધાન કરવામાં આવ્યું છે. “આત” શબ્દથી આ જગતનું કોઈક આયતન-આધાર છે એ સૂચિત થાય છે. તો એ આધાર કોણ? આ સમસ્ત દુ-ભૂ વગેરે લોકો જેમાં આત્મપ્રેત છે તે તત્ત્વ કયું? કોના આધારે આ સમસ્ત જગત છે?—આ છે પ્રશ્ન; એનો નિર્ણય કરતાં પહેલાં જીવાત્મા-પ્રકૃતિ-અને પરમેશ્વર એ ત્રણે પોતપોતાનો દોષો અજમાવે છે. તે પૈકી જીવ અને પ્રકૃતિ એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા સૌનું આયતન છે એ સિદ્ધાન્ત છે.

તો પૂર્વપક્ષ, પ્રધાનને જ-પ્રકૃતિને જ દુ ભૂ આદિ લોકોનું આયતન તરીકે સમર્થિત કરે છે. પ્રકૃતિ, પ્રકૃતિ હોઈને જ સમસ્ત જગતરૂપી કાર્યનું આયતન હોઈ શકે છે. કાર્યનું કારણ જ આયતન હોય છે, આધાર હોય છે. વીંટી જો સોનાનું કાર્ય છે તો તે વીંટી સોનામાં જ રહે છે એ પ્રત્યક્ષ છે. પ્રકૃતિનું આ આશુચ જગત કાર્ય છે; આથી કાર્યભૂત અને દુ ભૂ આદિ લોકો દ્વારા ઉપલક્ષિત થતું જગત પ્રકૃતિમાં જ આત્મપ્રેત છે એ માનવું યોગ્ય છે.

ઉપનન એ આયતનને માટે “અમૃતસ્ય યથા સેતુ” એવું વિધાન
અથવા આપ્યું છે છું ભૂ વગેરેનું આયતન અહીં મેતુ તરીકે વર્ણવાયું છે
તે પૈકી અમૃતસ્ય શબ્દનો અર્થ પગ્ગ્રહ પગ્માત્મા છે શ્રુતિ કહે છે -
આનન્દરૂપ અમૃતં યદ્વિમાતિ (મું ૨-૨-૪) અને એ પરગ્રહ પગ્માત્મા
અથવા અમૃત હોઈને અમૃતનો સેતુ નહીં થઈ શકે !

ઉપરાંત મેતુ તો પારનાળો હોય-માનત હોય અને પરમેશ્વર તો
માનત-પાગ્યાત હોઈ શકે નહીં ! શ્રુતિ પોતે પરમેશ્વરની પેલે પાર કાઢી
પણ હોય તેનો પ્રતિષેધ કરે છે શ્રુતિ કહે છે -પુરુષાન્તર પર કિંચિત્-
પુરુષથી પર કશું નથી (કઠ ૦ ૨-૪-૧૦) અનન્ત અપાર-અનત અને
અપાર (મું ૦ ૨-૪-૧૦) બ્યારે પ્રધાન-પ્રકૃતિને પેલે પાર તો પરમેશ્વર છે
અને આથી એ પ્રધાન કે પ્રકૃતિ પારવાન હોઈને મેતુ હોઈ શકે છે શ્રુતિ
કહે છે -અવ્યક્તાતુ પર પુરુષઃ વ્યાપકોઽલિંગ યથા ચ । યદ્વાત્વા મુચ્યતે
જન્તુ અમૃતત્વ ચ ગચ્છતિ । અવ્યક્તથી પુરુષ કે જે વ્યાપક અને અનિંગ
છે તે જ પર છે (કઠ ૦ ૬-૮) આ શ્રુતિ કહે છે કે પરગ્રહ પગ્માત્મા
અવ્યક્તથી-પ્રધાનથી પર પેલે પાર છે અને એ પગ્માત્માના વિજ્ઞાન દ્વારા
અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થતી હોઈને એ પ્રકૃતિ અમૃતનો મેતુ હોઈ શકે છે
કદાચ કહેશે કે જે શ્રુતિનો વિચાર આવે છે તેમા “આત્મ” શબ્દ વપરાયેલ
છે અને આત્મ શબ્દ પ્રકૃતિવાચક હુરગીજ નથી તો એ કોઈ મુશ્કેલી નથી
આત્મ શબ્દ આત્મીયના અર્થમા પણ લઈ શકાય છે આથી યુ ભૂ વગેરેના
આયતન તરીકે પ્રકૃતિ જ અહીં પ્રાપ્ત થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે

અગર તો જીવાત્મા જ આ બધાનું આયતન હોઈ શકે છે જીવાત્મા
લોકતા છે અને આથી એ જીવાત્મા ધુ-ભૂ વગેરે લોગ્ય પદાર્થોનો આશ્રય
થઈ શકે છે મૂળમા લોકતાને માટે તો લોગ્ય છે જો લોકતા જ ન હોય
તો આ બધો કસરો થાને માટે ? આમ લોકતા વિના, લોગ્ય સંભવતું ન
હોઈને લોકતા જીવાત્મા જ આ જગતનો આધાર છે એમ માની શકાય

ઉપરાંત લોગ્ય, લોકતાની અપેક્ષા રાખે છે જે જેની અપેક્ષાવાળું
હોય તે તેનો ભાવ હોય તો ભાવવાળું અને અભાવ હોય તો અભાવવાળું
થઈ જાય છે, એવો નિયમ છે અને જે વસ્તુ જેના ભાવે હોય અને જેના
અભાવે ન હોય તે તે વસ્તુ તેના આશ્રયે જ હોય એવો નિયમ છે લોકતા
છે જીવાત્મા અને આથી જીવાત્મા જ એ જગતનું આયતન છે એ ગ્રીધુ
સંભળાય છે

આ ઉપરાંત અહીં જીવાત્મા જ આયતન છે એવું લિંગ પણ છે-
સૂચક ચિન્હ પણ છે. ઓતં મનઃ સહગ્રાજૈશ્ચ એમાં ગ્રાજૈઃ શબ્દ જીવાત્માને
માટે છે. અને એ અહીં સુસ્પષ્ટ ચિન્હ છે. આથી જીવાત્મા જ અહીં છુ-
બ્બ વગેરેનું આયતન કેમ ન હોય ? આમ પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા બ્યારે
આયતન તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે પરમાત્મા જ આયતન એટલે કે
વર્તુલું રહેકાણુ-આધાર-અધિષ્ઠાન છે એ આ સૂત્ર સિદ્ધાન્તિત કરે છે.

તે પૈકી પ્રકૃતિ એ સૌનું આયતન=આધાર થઈ શકતી નથી. કેમકે
ક્યને અંતે “આત્મ” શબ્દનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આત્મ શબ્દ
તનવાથી છે, અને આત્માના જ્ઞાન માટે અહીં શ્રુતિ સાથે નિર્દેશ કરે
જડનું જ્ઞાન અમૃતનો સેતુ નહીં થાય ! એ પ્રકૃતિ પરમાત્માની આત્મીયા
લે હોય પણ આત્મસ્વરૂપા નથી ! આથી મુખ્યાર્થનો સંભવ હોય ત્યાં
મુખ્ય અર્થનું કલ્પન ન્યાય નથી. ઉપરાંત અહીં જે આયતન સૂચિત છે
સૌનું આયતન-અધિષ્ઠાન છે. પ્રકૃતિ કાર્ય જગતનું આયતન હોવા છતાં
નું આયતન ન થઈ શકે. કેમકે સૌમાં તેા ચેતન જીવાત્માનો પણ
માવેશ થાય ! અને ચેતન જીવનું જડ પ્રકૃતિ કદી આયતન ન થઈ શકે !
ને આથી આયતન તરીકે પ્રકૃતિનો દાવો અહીં લૂલો છે.

તે જ પ્રમાણે જીવાત્મા પણ આયતન-જે જાતનું આયતન અહીં
દ્રિષ્ટ છે તે જાતનું આયતન-હોઈ શકતું નથી. અહીં જે આયતન છે તે
જ્ઞાતા-સામ્ય લાવને ઉદ્દેશીને નથી. પણ આધાર-આધેયલાવને ઉદ્દેશીને
કેમકે મૂળમાં “ઓતં” એ શબ્દનો પ્રયોગ છે. જીવાત્મા સૌનું અધિષ્ઠાન
ઈ શકે એમ નથી એ સ્પષ્ટ છે. પરમાત્મા સિવાયનું બધુંય પરતંત્ર છે.
ને આથી સિવાય કે એક પરમાત્મા, કોઈ આયતન સંભવી ન શકે. ખીજ
તિઓ સ્પષ્ટપણે પરમાત્માને જ છુ-બ્બ આદિ સમસ્ત જગતનાં આયતન
રીકે વર્ણવે છે:-દા. ત. દાધાર પૃથિવીં ધામુતેમાં-તે પૃથ્વીને અને આ
ને ધારે છે. (ક્રમ ૮-૭-૩-૧) યેન ધૌઃ ઉગ્રા પૃથિવી ચ દદા યેન
સ્વઃ સ્તમ્મિતં યેન નાકઃ (ક્રમ ૮-૭-૩-૫) સ્કમ્મો દાધાર દાવા પૃથિવી
ઉમે દમે, સ્કમ્મો દાધારાન્તરિક્ષમ્ । સ્કમ્મો દાધાર પ્રદિશઃ પદ્ધવીઃ
સ્કમ્મઃ । હંદં વિશ્વ મુષનં આવિવેશ (અર્થવં ૩૦-૪-૭-૩૫) સન્મૂલાઃ
સોમ્ય ! દમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સદાયતનાઃ સત્પ્રતિષ્ઠાઃ-જેના વડે ઉગ્ર ધૌ
અને ૧૬ પૃથ્વી, દેવ લોક અને સ્વર્ગલોક સ્થાપિત થયાં છે-આધારવાળાં
થયાં છે (ક્રમ ૮-૭-૩-૫) તે રિચરત્ત્વે-પરમાત્માએ આ ધૌ અને પૃથ્વી
ખન્નેને આધાર દીધા છે. આ વિશાળ અંતરિક્ષને છ વિશાળ દિશાઓને

ધારણ કર્યાં છે. આ સમસ્ત ભુવનમાં તે પ્રવેશ્યો છે. (અર્ચવં ૩૦-૪-૭-૩૫) સત્તરૂપી મૂળવાળી છે આ બધીય પ્રજાઓ સત્તરૂપી, આયતનવાળી અને સત્તરૂપી પ્રતિષ્ઠાવાળી છે. (છાં ૦ ૬-૮-૪) જેમ આ શ્રુતિઓમાં તેમ અહીં પણ પરમાત્મા જ આધાર=આયતન તરીકે લેવાવો જોઈએ. કેમકે સૌના અર્થ સામાન્ય છે. ઉપરાંત એ શ્રુતિમાં ઓમિત્યેવં ધ્યાયર્થ આત્માને સ્વસ્તિ યઃ પાતાય તમસઃ પરસ્તાત્ “ઓમ” એ રીતે આત્માનું ધ્યાન ધરે. તમસને પેલે પાર જનારા તમારું કંડ્યાણુ હો. (મું ૦ ૨-૨-૬) અહીં આત્માનું કંડ એ નામે ધ્યાન વિદિત કર્યું છે. “ઓમ” એ પરમાત્માનું નામ છે, જીવનું નથી! આથી અહીં જીવાત્મા આયતન તરીકે હોઈ શકે નહીં!

ઉપરાંત આગળ દલીલ કરી કે “અમૃતસ્ય યપઃ સેતુઃ” અમૃત સ્વયં અમૃતનો સેતુ કેવી રીતે થાય?—આ દલીલનું પણ સમાધાન આપી શકાય એમ છે. અહીં લોકમાં જેવો સેતુ-લાકડાં કે લોખંડનો જેવો સેતુ હોય તેવો સેતુ છે એમ કહેવાનો અર્થ નથી! સેતુના જેવો-જાણે સેતુ એવો અર્થ ઉદ્દિષ્ટ છે. સેતુ જેમ પ્રાપક છે તેમ પરમાત્મા-મોક્ષ-અમૃતતત્વનો પ્રાપક છે એ અહીં અર્થ છે. આથી સેતુ શબ્દ યોગ્ય છે.

વળી સેતુ શબ્દ વિષ્ણુ વચ્ચેના ધાતુ ઉપરથી નીપજે છે. આથી તેનો અર્થ બન્ધક-વિધારક-વ્યવસ્થાપક એવો થાય છે. અને પરમાત્મા એ અર્થમાં સેતુ છે. સમસ્ત જગતની તમામ મર્યાદાઓ અને વ્યવસ્થાઓનો એ જાળવનારો છે. પરમાત્માનું મર્યાદાપાલકપણું ન હોય તો આજ પહેલાનું વિશ્વ ક્યારનુંય ખતમ થઈ ગયું હોત! શ્રુતિઓ આ સમગ્રીય અર્થની ચોતક છે. યઃ સેતુઃ ર્જજાનાનાં અક્ષરં બ્રહ્મયત્પરમ્ । અમયં તિત્તીર્વતાં પારં નાચિકેતં શકેમહિ ॥ (કઠ ૦ ૩-૨) અથ ય આત્મા સ સેતુઃ વિષ્ટિતિઃ યવાં લોકાનામસંમેદાય । નૈત સેતુમહોરાત્રે ન જરા ન મૃત્યુઃ ન શોકો ન સુઠતં ન દુષ્ટતમ્ ॥ ૧ ॥ સર્વે પાપ્મનઃ જતઃ નિવર્તન્તે, અપહૃત પાપ્મા હિ યપઃ બ્રહ્મલોકઃ (છાં ૦ ૮-૪-૧-૨) યપ સર્વેશ્વરઃ યપઃ મૂતાધિપતિઃ યપઃ મૂતપાલઃ યપઃ સેતુઃ વિધરણઃ યવાં લોકાનાં અસંમવાય । જે નાચિકેત અગ્નિ દ્વારા યજન કરનારાઓ માટે અને પાર તરી જવાને ઈચ્છતાઓને માટે અભયપ્રદ સેતુરૂપ છે તે અક્ષર પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જાણવાને શક્તિમાન થઈએ. (કઠો ૦ ૩-૨) હવે જે આ આત્મા છે તે સેતુ છે, વિધારક કારણ છે—આ લોકોનો શંભુમેળો ન થઈ જાય તે માટે. આ સેતુને ઝોળંગીને સતદ્વિવસ, જરા, મૃત્યુ, શોક કે પુણ્ય કે પાપ જઈ શકતાં નથી. અહીંથી બધાં પાપો પાછાં ફરે છે. કેમકે આ પ્રદક્ષીક

મરેલાં પાપવાળો છે. (છાંં ૮-૪-૧-૨) એ સર્વેશ્વર છે. એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. એ સેતુ છે. એ વિધર્તા છે-આ લોકોનો શંભુમેજો થઈ જતાં અટકાવનારો. (ચૂં ૪-૪-૨૨) ઉપરાંત આ પ્રકરણ છે પરમાત્માનું અને આથી અકસ્માત એમાં પ્રકૃતિ કે જીવાત્માનો પ્રવેશ ઉચિત નથી. આથી અહીં ધ્રુવવાચતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે-પ્રકૃતિ કે જીવાત્મા નથી એ નક્કી જ છે. ॥ ૧ ॥

ઉપરાંત ઉપલી વાતનો જ સાધક એવો ખીજો હેતુ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

મુક્તોપસૃપ્યવ્યવેશાત્ ચ ॥ ૨ ॥

અતઃ શબ્દ, પ્રકરણરચાત્ અહીં જાણવો ઉપરાંત ધ્રુવવાચતન-એટલો શબ્દ અનુવર્તિત જાણવો. સ્વમાનો “અકાર” પૂર્વના રિપયને જ સિદ્ધ કરતો આ ખીજો હેતુ દે છે એ ખતાવે છે. મુક્તોપસૃપ્યવ્યવેશાત્=અતઃશબ્દને પામી ચુકેલો અને આથી જ ચરમદેહી જીવનમુક્ત મહાપુરુષો=એવા મુક્તાત્માઓ માટે પરમાત્મા ઉપસૃપ્ય છે એટલે કે તેવાઓ તેને પહેલે છે. એવા મુક્ત પુરુષો માટે ઉપસૃપ્ય તરીકે પરમાત્માનો વ્યવેશ નિર્દેશ કરેલો હોયને પણ પરમાત્મા જ ધ્રુવવાચન છે એ નક્કી થાય છે. ॥ ૨ ॥

યત્તિમન્ ઘૌઃ પૃથિવીચાન્તરિક્ષમ્ ઓતં મનઃ સહપ્રાણૈશ્ચસર્વમ્-
જેમાં ઘૌ અને પૃથ્વી અને અન્તરિક્ષ અને પ્રાણો સહિત સમસ્ત મન ઓતપ્રોત છે. (મું ૨-૨-૫) આ શ્રુતિની અર્થાનું આ પ્રકરણ છે. એમાં ઘૌઃ મૂઃ વગેરેનું આચતન=આધાર=અધિષ્ઠાન વગેરે કોણ છે એનો નિર્ણય કરવાનો છે. આમ આ પ્રકારે પ્રકરણ શરૂ કરી શ્રુતિ કહે છે:-
મિચતે હૃદયમન્યિઃ હિચન્તે સર્વસંશયાઃ । ક્ષીયન્તે चास्य कर्माणि
તત્તિમન્ દષ્ટે વરાવરે-તે વરાવરનાં દર્શન થતાં આની હૃદયઅંધિ લેદાય છે, મર્વ સંશયો છેદાય છે, અને કર્મો ક્ષીણ થાય છે. (મું ૨-૨-૮) આ મંત્રમાં પરમાત્માના વેદનનું ક્ષણ ખતાવે છે. પરમાત્માના સાક્ષાત્કારનું ક્ષણ છે મુમસ્ત અતિ. . . . . યેનું છેદન તથા
સંચિતાદિગો . . . . . તે પરમાત્માના
વેદનનો પ્રકા . . . . . નો વિગ્ગ પ્રત

નિષ્કલમ્ । તત્ શુદ્ધ જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ તદ્ યદ્ માત્મવિદો વિદુઃ-એ પરમ હિરણ્મય હૃદયદોશમાં જે વિરજ અને નિષ્કલ બ્રહ્મ છે તે શુદ્ધ છે-ન્યોતિઓની ન્યોતિ છે-તે તે છે જેને આત્માના જાણકારો જાણે છે. (મું ૨-૨-૯) અને આમ સાક્ષાત્કારનો માર્ગ વટાવ્યા બાદ મુક્ત પુરુષો સંત્રાસમાંથી છૂટી તે

પરમાત્મામાં જ સરકે છે-ઉપસર્પણ કરે છે એવો નિર્દેશ કરે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે:-યદા પદ્યઃ પદ્યતે ક્રમમર્ચઃ કર્નારં દસં પુરુષં વ્રજ્યોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિશ્ચિનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ ॥ ૭ ॥ યથા નયઃ સ્વન્દમાનાઃ સમુદ્રે ઋસ્તં ગચ્છન્તિ નામરુપે વિદ્વાપ । તથા વિદ્વાન્ નામરુપાદ્વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્-ત્યારે જોવા જેવો જીવાત્મા મોનેરી વર્ણવાળા, કર્તા, ઈશ્વર-પુરુષ-વેદ્યોનિ-બ્રહ્મને જુવે છે ત્યારે તેવો વિદ્વાન પાપપુણ્યને ખંજેરી નાંખી નિરંજન થઈ, તેની માથે પરમ મમતાને પામે છે (૭) જેમ ઝરપતી નદીઓ નામરૂપ તથા મમુદ્રમાં વિકોપન પામે છે તેમ બ્રહ્મના વિદ્વાન નામરૂપમાંથી છૂટયો હોઈને પરથી પણ પર એવા દિવ્ય પુરુષને-પરમાત્માને પામે છે. (મું ૩-૨-૭-૮) અહીં પરાત્ પરં પુરુષં ઉપૈતિ-એવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે. આથી એ પરમપુરુષ જ દુષ્કાયતન છે એમ સ્પષ્ટ થાય છે. જીવ કે પ્રધાન મુકતો માટે ઉપગમ્ય નથી. જો હોય તો તો આ શાસ્ત્રને કશે જ અર્થ નથી. પ્રકૃતિ અને જીવભાવના અત્યાચારમાંથી છૂટવાને તો આ યત્ન છે. ઉપરાંત પણ અનેક શ્રુતિ પરમાત્મા જ ઉપસર્પણને યોગ્ય છે, એમ સ્પષ્ટ બતાવે છે. ઠા. તા. જ્ઞ પર્યગાત્ (યજુઃ ૪૦-૮) યદા સર્વે પ્રમુચ્યન્તે કામાયેઽસ્ય હૃદિસ્થિતાઃ । અથ મર્ત્યોઽમૃતો મવતિ અગ્ર વ્રજ્ય સમશ્નુતે । (કઠં ૬-૨૪) તદ્દશરં વેદ્યતે વસ્તુ સોમ્ય ! સ સર્વજ્ઞઃ સર્વે વ્રજ્ય આવિવેશ (પ્રશ્નં ૪-૧૧) સ યા યવઃ મહાન્ બ્રજઃ આત્મા-અગ્રરઃ અમરઃ અમૃતઃ અમયઃ વ્રજ્ય અમયં વૈ વ્રજ્ય અમયં વૈ વ્રજ્ય મવતિ ય યવં વેદ-તે તેની કને ચોમેશ્વી ગયો (યજુઃ ૪૦-૮) ત્યારે આનાં મમસ્ત કામો કે જે એના હૃદયમાં હોય છે તે તાફન છૂટી જાય છે ત્યારે જીવ અમૃત થાય છે. અહીં બ્રહ્મને ઠીક ઠીક અનુભવે છે. (કઠં ૬-૧૪) હે સોમ્ય ! તે અક્ષરને જે કોઈ જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થઈ સર્વરૂપને પામે છે. (મં ૪-૧૧) નિશ્ચય તે મહાન અજ આત્મા-અજર-અમૃત-અભય-બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. અભય છે નિશ્ચય બ્રહ્મ. જે આમ જાણે છે તે અભય બ્રહ્મ થાય છે. (મું ૪-૪-૨૫)

ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ કહે છે:-સર્વેષાં અપિ ચૈત્તેષાં આત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ । તદ્દશર્યં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હ્યમૃતં તતઃ-આ બધામાં પણ આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તે મમસ્ત વિદ્યાઓમાં અગ્રેસર છે. કેમકે તેના વડે અમૃતની પ્રાપ્તિ થાય છે. (મનુ ૧૨-૨૫) ઉપગંત-પરં યઃ સર્વભૂતેષુ પદ્યત્યાત્માનમાત્મના । સ સર્વસમતામેત્ય વ્રજ્યામ્યેતિ પરં પદમ્-આમ જે સૌ ભૂતોમાં આત્મા વડે આત્માને જુવે છે-તેઓની સમતા પામી પરમપદ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે. (મનુ ૧૨-૧૨૫)

ઉપરાંત જેમ અર્થાતી શ્રુતિમાં વામના વિભોગ્યન-પૂર્વક પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનાં જ્ઞાનનો ઉપદેશ છે તેવો જ બીજી શ્રુતિમાં પણ ઉપદેશ છે. શ્રુતિ કહે છે -તમેય ધીરો વિજ્ઞાય-પ્રજ્ઞાં કુર્વીત બ્રાહ્મણઃ । નાનુધ્યાયાદ્ વહન્ શમ્દાન્ યાચો વિગ્લાપન હિ તત્ (વૃં ૪-૪-૨૧) ત્યાં જેમ બ્રહ્મોપદેશ છે તેો અર્થની સમાનતાને લઈને અહીં પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ નિર્દેશ છે એમ બાણપુર્વ રહ્યું. માટે પરમાત્મા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ દુષ્વાયતન છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું સ્થાપન કરી હવે પૂર્વપક્ષનું નિરૂપન કરતાં કહે છે.-

નાનુમાનમતચ્છદ્વાત્ ॥ ૩ ॥

દુષ્વાયતન એટલો શબ્દ આગળા મૂત્રમાથી ખેતી લેવો. આનુમાન=અનુમાન એટલે સ્મૃતિ=તેનાથી સમગ્રજ એવું તે અનુમાન એટલે કે શ્રુતિએ જેનું સામાન્યતા પ્રતિપાદન કર્યું છે પણ રશ્રુતિએ જેનું વિશેષ પ્રતિપાદન કર્યું છે એનું-અર્થાત્ અનુમાન એટલે પ્રકૃતિ-પ્રધાન-એ પ્રધાન ન=દુષ્વાયતન હોઈ શકતું નથી કેમ ? તેો અતચ્છદ્વાત્ તે પ્રકૃતિના પ્રતિપાદક શબ્દનો અહીં અભાવ છે તેથી ॥ ૩ ॥

“તમેવૈક જાનય માત્માર્ન” આ વાક્યમાં જેમ પરમાત્માનો પ્રતિપાદક આત્મ શબ્દ છે તેવો એ વાક્યમાં પ્રધાન કે પ્રકૃતિનો પ્રતિપાદક કોઈ શબ્દ જોવામાં આવતો નથી । ઉપરાંત શ્રુતિ ય. સર્વજ્ઞઃ સર્વવિત્ (મું ૧-૧-૯) માં પણ આત્મવાચક શબ્દ કહે છે. આથી પ્રધાન દુષ્વાયતન ન હોઈ શકે. ॥ ૩ ॥

આ જ ન્યાયનો અતિદેશ કરતાં કહે છે.-

પ્રાણમૃત્ત્વ ॥ ૪ ॥

“દુષ્વાયતન ન અતચ્છદ્વાત્” આ પણ પક્ષ અથોસદિત અનુવર્તન કરી લેવું. ચ=અને પ્રાણમૃત્ત્વ=જેમ અતચ્છદ્વાત્પી કારણે પ્રધાન તેમજ જીવાત્મા પણ દુષ્વાયતન નથી ॥ ૪ ॥

આત્મા શબ્દ જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્નેનો વાચક થઈ શકે છે. છતાં અહીં એ શબ્દ જીવાત્માનો અર્થ દર્શાવે છે એમ નથી, કેમકે આ શ્રુતિમાં “સર્વજ્ઞતા” વગેરે વિશેષણોનો ઉલ્લેખ જોવામાં આવે છે. અને જીવાત્મા સર્વજ્ઞ કે સર્વશક્તિ નથી એ તો સિદ્ધ જ છે ! પરમાત્માના જ એ ધર્મો છે. શ્રુતિઓ કહે છે-યો વિશ્વાઽમિવિપશ્યતિ મુવરાસ ચ

પદ્યતિ (ઋં ૩-૪-૧૦-૧) યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ યસ્ય જ્ઞાનમયં તપઃ (મું ૧-૧-૧) एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञः (માં ૬) स विश्वकृद् विश्वविद् (એવં ૬-૧૫) જે સમસ્ત બુવનોને સર્વથા જુવે છે (ઋં ૩-૪-૧૦-૬) જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે-જે તપ જ્ઞાનમય છે (માં ૬) આ છે સર્વેશ્વર-આ છે સર્વજ્ઞ (માં ૬) તે વિશ્વકર્તા-વિશ્વેત્તા છે. (એવં ૬-૧૫) આથી તે પરમાત્મા જ દુષ્વાચાયતન છે, પ્રાણુસ્વામી જીવાત્મા નહીં. ॥ ૪ ॥

અહીં એક શંકા ઉપજે છે. મુક્તાવસ્થામાં જીવાત્મા પણ સર્વજ્ઞ થાય છે. શ્રુતિ કહે છે:-તદક્ષરં વેદ્યતે યસ્તુ સોમ્ય સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશ અને જે તે અક્ષરને હે સોમ્ય! જાણે છે તે સર્વજ્ઞ થયેલ પુરુષ બધામાં જ પૂર્ણ પ્રવેશે છે. (મ્રં ૪-૧૧) ઉપરાંત શ્રુતિ પણ સાક્ષી પૂરે છે કે-“સત્ત્વપુરુષાન્યતાલ્પ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વજ્ઞત્વં સર્વમાવાધિષ્ઠાતૃત્વંચ- (યોં ૬૦-૩-૪૧) આ દૃષ્ટિએ શ્રુતિનાં સર્વજ્ઞ વગેરે વિશેષણો જીવાત્મા માટે પણ યોગ્ય થઈ શકે! આ શંકાનું નિરસન કરતાં કહે છે.

મેદવ્યપદેશાત્ ॥ ૫ ॥

દુષ્વાચાયતન ન પ્રાગજ્ઞવાત્=આ તથા શબ્દોનું અનુવર્તન કરતું. મેદવ્યપદેશાત્=દુષ્વાચનનથી વિષ્ણુ તરીકે નિર્દેશ કરેલો હોવાથી જીવાત્મા દુષ્વાચનન થઈ શકતો નથી ॥૫॥

મુક્તાવસ્થામાં જીવ સર્વજ્ઞ થાય એ સ્વીકાર્ય, પણ તેથી તે દુષ્વાચતન થઈ શકતો નથી. ધુ જૂ વગેરેના આચતનથી તેનો કંઈક ભિન્નપણું ભેદે નિર્દેશ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. અહીં તમે વૈક જ્ઞાનથી આત્માને એવો ઉદ્દેશ્ય છે. તે પૈકી જે દુષ્વાચતન છે તેનો “આત્મ” શબ્દે નિર્દેશ છે. અને તે જ્ઞેય તરીકે અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે, અને તેના જ્ઞાતા તરીકે જીવાત્માનો જ નિર્દેશ છે. જો જ્ઞેય તે જ જ્ઞાતા હોત તો આ લેહલાવ-જ્ઞેયજ્ઞાતાભાવે નિર્દેશ ન હોત! પણ છે. આથી જે જ્ઞાતા છે તે જ્ઞેય નથી, જે જ્ઞેય છે તે જ્ઞાતા નથી. આમ પ્રાણુસ્વામી જીવ અહીં દુષ્વાચતન લઈ શકાય એમ નથી. ॥૫॥

ઉપરાંત પ્રાણુભૂત એ દુષ્વાચતન નહીં થઈ શકે તેમાં વધારાનો હેતુ આપનાં કહે છે:-

પ્રકરણાત્ ॥ ૬ ॥

“દુષ્વાચનન ન પ્રાગમન્” આટલા શબ્દોનું અનુવર્તન કરી લેવું. પ્રકરણાત્=પ્રકરણવશાત્ દુષ્વાચતન જીવાત્મા ન હોઈ શકે.

અહીં જ્ઞાતવ્ય તરીકે પ્રગ્લુ છે પરમાત્માનું. કસ્મિન્ નુ મનવઃ
વિદ્યાતે સર્વમિદં વિદ્યાતં મવતિ-હે લગવન્ ! કેને જાણવાથી આ બધું
જાણાય છે ? (મું ૧-૧-૩) આવો છે અહીં પ્રશ્ન અહીં એકના વિજ્ઞાને
સૌના વિજ્ઞાનને લગતી પ્રતિજ્ઞા છે પરમાત્માના વિજ્ઞાને સૌનું વિજ્ઞાન તો
સહાયે ! પણ જીવાત્માને જાણી લેવાથી દુષ્વાદિ સૌનું વિજ્ઞાન થતું નથી
પરમાત્મા સૌનો આધાર હોઈ તેના વિજ્ઞાને સર્વવિજ્ઞાન શક્ય ! આથી
પ્રકરણવશાત્ જ અહીં અર્થ લેવો ઘટે. અને પ્રકરણ છે પરમાત્માનું, માટે
પ્રાણભૂત-જીવાત્મા, દુષ્વાયતન હોઈ ન શકે. ॥ ૬ ॥

આ ઠેકાણે એક શકા થાય આ પ્રકરણ પરમાત્માનું છે એમ કહેવું પણ ચોચ નથી કેમકે બીજી એક શ્રુતિમા જીવાત્માના વિજ્ઞાને ચૈતન્ય વિજ્ઞાન થાય છે એમ અપેક્ષા કહ્યું છે. આત્મનિ સ્વલુ' મરે હાટે ધ્રુતે મતે વિજ્ઞાતે દ્વદ સર્વે વિજ્ઞાતં-સાચે તે આત્માનું દર્શન-શ્રવણ-મનન-વિજ્ઞાન થતા આ બધું વિજ્ઞાત થાય છે (વૃં ૪-૫-૬) આ શ્રુતિ આત્મજ્ઞાને-જીવાત્મજ્ઞાને સર્વવિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે આથી આ પ્રકરણ જ સ શયથસ્ત છે અને તેથી અહીં જીવાત્માનો દુષ્પ્રાધ્યયતન તરીકે પ્રતિબંધ છે એમ કેમ મનાય? જવાબ દેતા કહે છે -

ਸਿ. ੨. ੩. ੪. ੫. ੬. ੭. ੮. ੯. ੧੦. ੧੧. ੧੨. ੧੩. ੧੪. ੧੫. ੧੬. ੧੭. ੧੮. ੧੯. ੨੦. ੨੧. ੨੨. ੨੩. ੨੪. ੨੫. ੨੬. ੨੭. ੨੮. ੨੯. ੩੦. ੩੧. ੩੨. ੩੩. ੩੪. ੩੫. ੩੬. ੩੭. ੩੮. ੩੯. ੪੦. ੪੧. ੪੨. ੪੩. ੪੪. ੪੫. ੪੬. ੪੭. ੪੮. ੪੯. ੫੦. ੫੧. ੫੨. ੫੩. ੫੪. ੫੫. ੫੬. ੫੭. ੫੮. ੫੯. ੬੦. ੬੧. ੬੨. ੬੩. ੬੪. ੬੫. ੬੬. ੬੭. ੬੮. ੬੯. ੭੦. ੭੧. ੭੨. ੭੩. ੭੪. ੭੫. ੭੬. ੭੭. ੭੮. ੭੯. ੮੦. ੮੧. ੮੨. ੮੩. ੮੪. ੮੫. ੮੬. ੮੭. ੮੮. ੮੯. ੯੦. ੯੧. ੯੨. ੯੩. ੯੪. ੯੫. ੯੬. ੯੭. ੯੮. ੯੯. ੧੦੦.

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

“સુખાધાયતન ન પ્રાણમૃત” આ શબ્દોએ જીવ અહીં અનુવર્તન સમગ્ર લેવું બેદાલિયપદેશ વગેરે ત્રણ લેવુંએના સમુચ્ચ માટે “ય” કારનો સ્વર્માં પ્રયોગ છે તિયત્વદનાન્યામ્=સાક્ષીરૂપે રહેવું એટલે રિયનિ, અદન એટલે ભોજન-જમણ-કર્મક્રમનો ભોગ. તે પૈકી પહેલા પરમેશ્વરનો વર્ગ છે. બીજો જીવર્મ છે આ રિયનિ અને અશન દ્વારા જીવ પરમાત્માનો બેદ બનાવી, જ્ઞાતા અને જ્ઞેય બાવે અહીં કથન હોતને, જ્ઞાતમા દુઝ્વાયનન નથી એ સ્પષ્ટ થાય છે

દુષ્પ્રાધતનના પ્રકરણમાં દ્વા સુવર્ણ સયુજા સલાયા સમાને વૃક્ષ
પરિપ્લવજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ અનનનન્ અન્યોઽમિચાક-
નીતિ-મદા માથે મળાભાવે ગ્રહેતાં બે સુદર પાખવાળા પખીઓ એક ન
વૃક્ષને લેટીને ઊભાં ॥ તેમાંનું ખીજું નાનું પખી સ્વાદિષ્ટ પીપ્પાકળને
ખાય છે. ખીજું ન ખાતું હોઈને તેને-ફળને પ્રકાશિત કરે છે (મું
૩-૧-૧) આ મત્ર છે એમાં તયો. અન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ અત્તિ-આ
મત્રાશય ક્ષલ્લોકતા તરીકે જીવાત્માનો, અને "અનનનન્ અન્યઃ
અમિચાકનીતિ" એ મત્રાશય સાક્ષીભાવે રહીને ખવગવતા પખાત્માનો

ભેદે ઉદ્દેષ્ય કયો છે અને ત્યાગ્યાં તેમનો જાતૃત્વેય ભાવ કહ્યો છે શ્રુતિ
 કહે છે—મમાને વૃક્ષે પુરુષો નિમગ્નોઽનીશયા શાચતિ મુદ્ધમાનઃ । જુષ્ટઃ
 પદા પદ્યતિ અન્યમીશ અસ્ય મદ્ધિમાન ઇતિ વીતશોકઃ—એક જ વૃક્ષમા
 ઈમી ગએવો. પુરુષ અનીશ્વર હોઈને મોડ પામતા શોક કરે છે જ્યારે
 તે પોતાનાથી ખીન્ન પ્રમદ્ધ પરમેશને જુવે છે ત્યારે આ બધા તેનો મદ્ધિમા છે
 એમ મમભૂ વીતશોક થાય છે (મુ ૩ ૧-૨) અહીં ‘પદ્યતિ’ ક્રિયાના વિષય
 તરીકે પરમાત્માનો નિર્દેશ છે આ શ્રુતિ અને દુષ્વાધાયતનને લગતી શ્રુતિમા
 જ્ઞાતાના અશ પર વે કોઈ વિરોધ નથી આવી જો જ્ઞાતાનો એકભાવ છે
 તો પત્રી જ્ઞેયનો પણ એક ભાવ જ હોઈ શકે. અને આથી જેમ જ્ઞાતા
 તેમ જ્ઞેય પણ એક જ હોઈને દુષ્વાધાયતન તરીકે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ જ
 ત્રહ્મજન્યાથ્ય છે જીનાત્માતા જ્ઞાને મર્વનુ વિજ્ઞાન થાય છે એવો જે શ્રુતિબોદ
 છે તેનો અર્થ એ છે કે આત્મજ્ઞાન પછી પરમાત્મજ્ઞાન થાય છે જ જીવાત્માના
 જ્ઞાન થયા પછી જ પરમાત્માનો માદ્ધાત્કાર થાય છે આથી છેવટે
 તો પરમાત્માના વિજ્ઞાને જ મર્વવિજ્ઞાન છે કેવળ જીનાત્માના જ્ઞાને
 મર્વવિજ્ઞાન મલનતુ નથી

ઉપરાંત અહીં કોઈ એમ ન સમજે કે જીનાત્મા અને પરમાત્મા
 તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ જુદા જ છે! તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ તો બન્ને અભિન્ન જ છે
 પણ એક વિષયની જ્યારે વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન ટોચ કે પ્રકરણ હોય ત્યારે
 તેટલા પૂરતો જીવ-શિનષેઢ સ્વીકારવામા આવે છે

આમ આ માત સૂત્રો દ્વારા પરમાત્મા પરબ્રહ્મ મ્યાવર જગમ મમન્ત
 જગતનુ આયતન છે—મૌ પરમાત્મામા જ રહ્યાં છે—મૌનુ તે જ એકમાત્ર
 આયતન-અધિષ્ઠાન છે—મૌનો તે જ આધાર છે એમ મિદ્ધ કર્યુ સ્વયં
 નિરાધાર છતાં સૌનો સૌ રીતે આધાર હોવું એ પરમાત્મ તત્ત્વની શોધા જ
 છે ને? મૌ એને પોતાના આધાર તરીકે બાહે તો? જીવનમાથી લાચારી
 માત્રની બાદબાકી થાય! મગારોગ માત્રની બાદબાકી થાય! અસ્તુ આ
 કેકાણે દુષ્વાધાયતન અધિષ્ઠાન પુરૂ થાય છે ॥ ૭ ॥

આગલા પ્રકરણમા પરમાત્મા દુ-પૃથિવી વગેરેનુ આયતન છે એ
 મિદ્ધ કર્યુ જે જેનુ આયતન તે તેના જગતા વિશાળ હોવું જ ઘટે
 આકાશાદિ મમસ્ત સ્થવા જગમ-જગત-કસ્તા, તેના આયતનરૂપ પરમાત્મા
 ગુણ કર્મ સ્વભાવાદિથી વિશાળ=મોટા હોવા જ જોએ અર્થાત્ પરબ્રહ્મ
 પરમાત્મારૂપી તત્ત્વ મર્વથા અનન્ત જ હોવું ઘટે એ મિદ્ધ કરતા, ‘જુમા’
 અધિષ્ઠાનનો અવતાર કંટા, લગવન સૂનકા કહે છે—

મુદ્રાન્તર

૬૫ મૂમા સમ્પ્રસાદાદ્ અધ્યુપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

“મૂમા” શબ્દ અધિકાર પ્રાપ્ત છે. મૂમા=છદ્વેગ્ય ઉપનિષદમાં આવેલો “મૂમા” શબ્દ, પુરુષદ્વય પરમાત્માનો જ વાચક છે એમ જાણવું કેમકે સમ્પ્રસાદાદ્+અધિ+ઉપદેશાત્=સંપ્રસાદ એટલે જ્ઞાત્રાત્મા કરતાં અધિક તરીકે તેનો ઉપદેશ કરવામાં આવ્યો છે. ॥ ૮ ॥

છાંદોગ્ય ઉપનિષદનાં ભૂમા પ્રકરણમાં સનત્કુમારજી કહે છે:-યો વૈ મૂમા તત્સુખં નાર્ણે સુખમસ્તિ, મૂમૈવ સુખમ્ । મૂમા ત્વેય વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ । ઇતિ મૂમાને ભગવો વિજિજ્ઞાસ ઇતિ ॥ ૧ ॥ જે નિશ્ચય ભૂમા-અનંદપ છે તે જ સુખ છે. અનંદપમાં સુખ નથી, ભૂમા જ સુખ છે, ભૂમા જ જાણવા યોગ્ય છે. આથી હે ભગવન! હું ભૂમાને જાણવા ઇચ્છું છું. ઉપરાંત યત્ર નાન્યત્ પદ્યતિ નાન્યત્ જ્ઞાનોતિ નાન્યદ્ વિજાનાતિ સ મૂમા । અથ યત્ર અન્યત્ પદ્યતિ, અન્યત્ જ્ઞાનોતિ અન્યદ્ વિજાનાતિ તદ્વસ્તુમ્ । યો વૈ મૂમા તદ્મૃતમ્ અથ યદ્વસ્ત્ તન્મર્ત્યમ્-ન્યાં ખીજું જોતો નથી, ખીજું સુણુંતો નથી, ખીજું જાણતો નથી, તે ભૂમા છે. અને ન્યાં ખીજું જુવે છે, ખીજું સુણે છે, ખીજું જાણે છે તે અદ્ય છે. જે નિશ્ચય ભૂમા છે તે અમૃત છે. અને જે અદ્ય છે તે મૃત્યુધર્મા છે. (છાં ૭-૨૩-૨૪-૧૧)

આ અંગે અહીં સંશય થાય છે. શો? અહીં “ભૂમા” શબ્દનો શો અર્થ લેવો? જ્ઞાત્રાત્મા કે પરમાત્મા? સંનિધિ અને પ્રકરણને લઈને આ સંશય ઉપજે છે. “ભૂમા” શબ્દનો સંસ્કૃત વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ “અધિક” એવો અર્થ થાય છે, આ અધિકતા-બૃહત્તા, વિશાળતા-મોટાઈ ગુણકર્મ સ્વભાવ વગેરે બધી દૃષ્ટિએ જાણવી રહે છે. આ અધિકતા પરમાત્મામાં જ ઘટે છે. અને તે ઉપરાંત “પ્રાણ” શબ્દ આ પ્રકરણમાં જ્ઞાત્રાત્માનો વાચક છે. અને એ પ્રાણની સંનિધિમાં-નિકટતામાં-ભૂમાનો ઉલ્લેખ છે. આથી સંનિધિરૂપી આધિક પ્રમાણથી અહીં જવ ભૂમાના અર્થ તરીકે પ્રાપ્ત થાય છે. અને આ પ્રકરણ તો પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનું જ છે. શ્રુતિ તો કહે છે:-શ્રુતં હિ ણ્વ મે મગવદ્દશ્યમ્: તરતિ શોકમાત્મવિદ્ ઇતિ, સોઽહં મગવઃ શોચામિ તં મા મગવન્ શોકસ્ય પારં તારયન્તુ-આપ ભગવન્તો જેવા પાસે મેં સુણું છે કે આત્માનો વેત્તા શોક તરી જાય છે. તે હું ભગવન! શોક કરું છું તેવા મને ભગવન્ત! શોકને પેલે પાર તારે. (છાં ૭-૧-૩) આવો ઉપક્રમ છે. અને તરમે મૃદિતકળાપાય તમસઃ પારં દર્શયતિ મગવાન્ સનત્કુમાર:-તે નિર્ભળને ભગવાન સનત્કુમાર અધારની પેલે પાર તારે છે. (છાં ૭-૨૬-૨) આવો ઉપસંહાર છે.

એટલે પ્રદરણ તો પગ્ગદા પગ્માત્માનુ જ છે આમ જીવાત્મા મન્નિધિની દૃષ્ટિએ અને પરમાત્મા પ્રદગ્તની દૃષ્ટિએ ઉપસ્થિત થય છે, અને આથી ભૂમા ગણદ જીવાત્માનો કે પગ્માત્માનો વાચક છે, એ મગયગ્રન્થ છે

તો અહીં એ કોનો વાચક હોઈ ગયે? જીવાત્માનો જ એવો પૂર્વપક્ષ છે પગ્ગદા પરમાત્માનો જ વાચક છે એવો સિદ્ધાન્ત છે

તો એ જીવાત્માનો વાચક છે એમ કેમ જાણવું? તો અતે વળી પ્રશ્ન અને તેનું પ્રતિવચન જોવામા આવતું નથી તેથી એ જીવાત્માનો જ વાચક છે એમ મમજાય છે આત્મજ્ઞાન ન હોઈને, શોકમા ખદબદતા નાગદજી, ગોડને પેલે પાગ જવાને માટે, અહીં મનત્કુમાજીનું શિષ્યભાવે શરણ લે છે મનત્કુમારના પ્રશ્ને નાગદજી જેટલી વિગ્નાના જાણુકાર હતા તે બધીયની ગણના કરી પતાવે છે—ત્યાં મનત્કુમારજી નારદજીને એક જ શબ્દમા તેમની સમસ્ત વિગ્નાઓનો ગ્દીઓ આપે છે “નાગદજી! તમેજી જેટલી વિગ્નાઓ ગણાવી તે સમસ્તનો મમાવેશ “નામ” માત્રમા થઈ જાય છે” ત્યારે નારદજી કહે છે “ભગવાન! નામથી અધિક—અદકુ કાઈ છે ખરું?” ભગવાન મનત્કુમાર કહે છે “વાણી નામથી અદકી છે, અધિક છે” આમ વાણીથી અધિક શું એવા પ્રશ્નના જવાબમા મન વાણીથી અદકુ—વધારે છે એમ કહેતા મનથી મત્પ, સકત્પથી ચિત્ત, ચિત્તથી ધ્યાન, ધ્યાનથી વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનથી બ્રહ્મ, બ્રહ્મથી અન્ન, અન્નથી પાણી, પાણીથી તેજ, તેજથી વાયુ, વાયુથી આકાશ, આકાશથી અમર, અમરથી આશા અને આશાથી પણ અદકો—અધિક પ્રાણ છે એમ ઉત્તરોત્તર પ્રશ્ન પ્રતિવચન—દ્વારા જણાવે છે પ્રાણ આગળ આવીને આ પ્રશ્નોત્તરી અટકે છે પ્રાણથી કાઈ અદકુ છે કે કેમ એ અગે નથી તો પ્રશ્ન, નથી તો ઉત્તર અને પ્રાણના જાણુકાર માટે પ્રાણો હિં એવં વૃત્તાનિ સર્વાણિ મવન્તિ, સ વા એવ એવ પદ્યન્ એવ મન્વાન એવ વિજ્ઞાનન્ અતિવાદી મયતિ ત એદ્ દ્રુયુ અતિવાદી અસિ અતિવાદી અસ્મિત્તિ દ્રુયાત્ ન અપદ્વિત-પ્રાણ જ આ સમસ્ત રૂપે પ્રકટે છે નિશ્ચય તે આ આવું જોનાર, આવું માનનાર, આવું જાણનાર અતિવાદી થાય છે તેને જો કહેવામા આવે કે “તું અતિવાદી છે” તો હું અતિવાદી છું એમ નિરાતે કહે એને સતાડે નહીં આવું રૂળ ભાખી—એટલે કે તેના—પ્રાણવિજ્ઞાતાના અતિવાદને અનુસા આપી, એવ તું વા અતિવદતિ ય સત્યેન અતિવદતિ— આ તો નિશ્ચય અતિવાદ કરી થકે જે મત્ય દ્વારા અતિવદન કરે છે આમ સત્યવદન દ્વારા તત્ત્વનો ઉપદેશ કરતા પરપરાએ ભૂમાનો નિર્દેશ કરે છે અને આથી પ્રાણ=જીવાત્મા જ અહીં ભૂમા તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે, એમ નિસદેહ મિદ્ધ થાય છે મત્ય એટલે

ત્રિકાલાબાધિત. જેમ પરમાત્મા તેમ જીવાત્મા પણ એ દૃષ્ટિએ સત્ય જ છે. શ્રુતિમાં તો તુ શબ્દ, પ્રાણથી સત્યનો નહીં, પણ નામ વગેરેનો વ્યવર છે. પ્રાણ સત્ય છે એવો અતિવાદ કરનાર વસ્તુતઃ અતિવાદી છે—નામથી માંડીને તે આશા સુધીનાં સત્ય છે એવો અતિવાદી—અતિવાદ નથી આવો આ વાક્યનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે.

ઉપરાંત યથા વા અરા રચનાયૌ સમર્પિતા एवं અસ્મિન્ પ્રાણે सर्वं સમર્પિત—જેમ આશયો રચની નાભિમાં સમર્પિત હોય છે એમ આ પ્રાણમાં પણ સમર્પિત છે. આ સર્વાધારપણું જીવાત્મામાં પણ સંભવે છે. જીવાત્મા લોકતા છે. અને આથી જડચેતન લોક્યની સ્થિતિનો તે આધાર હોઈ તે સર્વાધાર સંભવી શકે છે. માટે પ્રાણ જ અહીં ભૂમા છે.

ઉપરાંત યજ્ઞ નાન્યત્ પદયતિ નાન્યત્ ગૃળોતિ નાન્યદ્ વિજાનાતિ સ્વ ભૂમા-ન્યાં ખીજુ' જોતો નથી, ખીજુ' સુણતો નથી, ખીજુ' જાણતો નથી તે ભૂમા છે. ભૂમાનું આ લક્ષણ પણ જીવાત્મામાં નિશંતે ઘટાવી શકાય છે. અરે! સૂત્રકારે સ્વયં જીવાત્મા માટે અહીં સંપ્રસાદ શબ્દ વાપર્યો છે. સુધુષ્ટિ અવસ્થાના સંબંધે જીવાત્મા સંપ્રસાદ સંજ્ઞા પામે છે. અને સુધુષ્ટિમાં બધાય બાહ્ય સંબંધોનો વિરોધ થઈ જતો હોઈને, જીવાત્મા—પરમાત્માના પરિવર્તનને પામેલો હોઈને, કશું ખીજુ' જોતો, સાંભળતો, જાણતો હોતો નથી. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે:—

નાયં લલ્લ મયં एवं સમ્પ્રતિ આત્માનં જાનાતિ અયમહમસ્મીતિ નો ઇષ હમાનિ ભૂતાનિ—સાચે આ અત્યારે આમ આ આત્માને જાણતો નથી કે “આ રહ્યો હું આ છું”—તેજ પ્રમાણે ભૂતોને (છાં ૮-૧૧-૨) તદ્ વા પતસ્ય પતદ્ અતિચ્છન્દા અપહતપાપ્મા અમય રૂપમ્ । તદ્વા પ્રિયયા ત્રિયા સમ્પરિવ્યકો ન વાહ્યં કિંચ્ચન વેદ નાન્તરં । તદ્વા અસ્ય પતદ્ આત્મકામં આત્મકામં મકામં રૂપં શોકાન્તરમ્ તે આ નિશ્ચય આતુ' છન્દથી પર પાપસ્પર્શશૂન્ય અલયરૂપ છે. તો જેમ પ્રિયચીથી આત્રિગિત પુરુષ કાંઈ બહારનું અંદરનું જાણતો નથી તેમ—કશું જાણતો નથી. તે આ નિશ્ચય તેનું આત્મકામ આત્મકામ અકામ શોકથી પર રૂપ છે. (વૃ ૪-૩-૨૧) પરમાત્માના મુખે એ તે વેળા મુખી છે.

ઉપરાંત ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર પણ જીવના જ્ઞાન બાદ પ્રદ્યસૂત્ર જ્ઞાન અવશ્યમેવ થતું હોઈને મુખેથી સંભવે છે.

આથી “ભૂમા” શબ્દ અહીં જીવાત્માનો જ નિર્દેશ છે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો નહીં એ મિદ્ધ થાય છે. આટલો છે પૂર્વપદ્ય.

હવે પૂર્વપક્ષને તોડતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભગ્વા ! તારી આ વાત બરાબર નથી. કેમકે પ્રાણાદ્યુપદેશાત્ આ છે હેતુ. અર્થાત્ નામ વગેરેથી અધિક તરીકે જેનો ઉલ્લેખ છે તે વાણી વગેરે નામથી લિખિત વસ્તુ વિશે છે તેમ અહીં પ્રાણથી અધિક તરીકે ભૂમાનો ઉપદેશ જોવામાં આવતો હોઈને પ્રાણથી લિખિત ભૂમા નામનો પદાર્થ છે એ ઉદ્દિષ્ટ છે. અને તે, તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે.

ઉપરાંત બધે જ ઠેકાણે પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનની પદ્ધતિએ જ નિર્ણય દેવો જોઈએ એવો ધ્રુવ નિયમ નથી. તેના વિના પણ ઘણી વખત નિર્ણય દર્શ શકાય. અહીં જે પ્રાણથી અહંકાં તત્ત્વનો ઉલ્લેખ છે તે વ્યાવર્તન પદ્ધતિ દ્વારા કરેલો છે. પ્રાણનો ઉપદેશ કર્યો. ઉપરાંત પ્રાણવાદીના અતિવદનને અનુસાર પણ આપી અને આથી નારહણ ત્યાં જ મુનિ યર્ષ ગયા. આ જોઈને ભગવાન પરમ કરુણામય સનત્કુમારે, વળત છે ને નારહણ અહીં જ અટકી પડી પરમ સુરૂપાર્થથી જાદ યર્ષ ભય, એમ માની પ્રાણવિજ્ઞાનના અતિવાદનાં વ્યાવર્તનપૂર્વક, સત્યવાદના અતિવાદનું વિધાન કર્યું છે. મનત્કુમારણનું વચન છે કે एष तु या अतिवदति यः सत्येन अतिवदति આ તો નિશ્ચય જે અતિ વદે છે તે સત્યને લઈને અતિ વદે છે. (છાંં ૭-૨૬-૧) અહીં સત્યવાદ એ પ્રાણવિજ્ઞાનના અંગ તરીકે ઉદ્દિષ્ટ નથી. એવું થાય તો શ્રુતિના અર્થનો ત્યાગ કરવો પડે. અને શ્રુતિ તો સૌથી સમર્થ પ્રમાણ છે. આથી સન્નિદ્ધિ કરતાં સાક્ષાત્ શ્રુતિવાક્ય બલવત્તર પ્રમાણ હોઈને પારમાર્થિક અતિવાદ તો “સત્યેન” હોઈ શકે એમ સ્પષ્ટ કરે છે. અને તે વાત સોડહં ભગવઃ સત્યેન અતિવદાનિ (છાંં ૭-૧૬-૧) એવી નારહણની પ્રાર્થનાના જવાબમાં સત્યં ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતસ્ય એવાં વિજ્ઞાસ્ય સત્યનાં વિધાનથી પરિપુષ્ટ થાય છે. પ્રાણથી અહંકાં સત્ય નામનું તત્ત્વ ન હોત તો આ વાત બધેજસતી ન થાત ! અને જેમ પ્રાણ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક છે તેમ સત્ય શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે શ્રુતિ કહે છે:-हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्-हिरण्मय पात्रेण सत्यं मुખमं હંકાયેલું છે. (યજુ ૪૦-૧૫) સત્યં हि एव ब्रह्म । सत्यं જ કેમકે બ્રહ્મ છે. (ષુ ૫-૪-૧)

ઉપરાંત જે સત્યનું અહીં પ્રાણથી વ્યાવર્તન કરી જ્ઞાતવ્ય તરીકે સૂચન છે તે સત્યનો આગળ ભૂમા તરીકે ઉલ્લેખ શ્રુતિ કરે છે:-यो वै भूमा तत्सुखं नात्प सुखमस्ति । જે ભૂમા તે સુખ છે. અત્પમાં સુખ નથી. (છાંં ૭-૨૩-૧)

ઉપરાંત સુષુપ્તિ અવસ્થાના અભિપ્રાયે જીવાત્મામાં ભૂમાનું લક્ષણ કદાચ છે એ માનવું પણ બરાબર નથી. યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ વગેરે મંત્ર ભૂમાનું અત્પથી વ્યાવૃત્ત સ્વરૂપ બતાવવા માટે છે. નહીંતર-એ આમ ન હોત તે યત્ર અન્યત્ પશ્યતિ-તદત્પમ્-એવું અત્પનું લક્ષણ કહ્યું ન હોત. પોતે તો પોતાનાથી વ્યાવૃત્ત થાય નહીં!

વળી યત્ર નાન્યત્ પશ્યતિ વગેરે ભૂમા લક્ષણથી સુષુપ્તિ અવસ્થાની કલ્પનાએ અને યત્ર અન્યત્ પશ્યતિ વગેરે ભગવદવસ્થાની દૃષ્ટિએ છે એમ કહો તો તે પણ બરાબર નથી આત્માના દર્શને શોક નિવૃત્તિ થાય. તેની અવસ્થાના જ્ઞાને નહીં. અને આથી આ આખો પ્રસંગ જ નિષ્ફળ બને. સૂત્રકારે સંપ્રસાદ શબ્દ અહીં શુદ્ધ જીવાત્માને માટે વાપર્યો છે-મુખ્ય પ્રાણને માટે નહીં. ભૂમાના ઉપલક્ષણ માટે એ નથી. અને આથી આ પરબ્રહ્મનું જ અહીં લક્ષણ છે-સુષુપ્તિ અવસ્થાના જીવાત્માનું નહીં.

અને આમ કરતાં ઉપક્રમ ઉપસંહારને પણ વાંધો નહીં આવે. અહીં પારં તારયતુ થી શરૂ કરી પાર દર્શયતિ ભગવાન્ સનત્કુમારઃ એવો ઉપસંહાર છે. શોક કે તમસૂની પેલે પાર પરમાત્મા જ છે. વેદાદ્યમેતં પુરુષં મહાન્તં આદિત્યવર્ણં તમસઃ પરસ્તાત્-હું તે મહાન્ આદિત્યવર્ણ તમસથી પર પુરુષને બાણું છું. (યજુઃ ૩૧-૧૮) આ છે વેદવચન. આથી અહીં ભૂમા પરમાત્મા જ છે, જીવાત્મા નહીં. ॥ ૯ ॥

પરમાત્મા જ ભૂમા છે એ સિદ્ધ કરતાં ખીલે હેતુ અર્થ છે કે:-

ધર્મોપપત્તેઃ ॥ ૧ ॥

“તન્ન” શબ્દ અભિપ્રાયપ્રાપ્ત છે. મૂમા=શબ્દને આગળ સૂત્રમાંથી ખેંચી લેવો. આગળ સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરનારો આ હેતુ છે, એમ સૂત્રમાંનો ‘ચ’ કાર બતાવે છે. ધર્મોપપત્તેઃ=સ્વમહિમામાં પ્રતિષ્ઠા વગેરે ભૂમાના ધર્મો પરમાત્મામાં જ સંભવતા હોઈને અહીં ભૂમા એ પરમાત્મા જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

એ ભૂમા પ્રકરણમાં શ્રુતિ કહે છે:-“સ ભગવઃ કસ્મિન્ પ્રતિષ્ઠિતઃ ? -સ્વમહિમિન્” આ વાક્યમાં પોતાના જ મહિમામાં પ્રતિષ્ઠાથી ધર્મનો ઉલ્લેખ છે. સૌનો આધાર હોવા છતાં પરમાત્મા સ્વયં નિરાધાર છે-આ છે એનો પોતાના મહિમામાં પ્રતિષ્ઠા નામનો ધર્મ! સિવાય કે પરમાત્મા-કોઈ સ્વાધાર-સ્વમહિમપ્રતિષ્ઠિત નથી!

ઉપરાંત સ પદ્ય અથસ્તાત્ સ ઉપરિષ્ઠાત્ સ પદ્યાત્ સ પુરસ્તાત્-તે જ નીચે છે તે જ ઉપર છે; તે જ પાછળ છે તે જ આગળ છે.

(છાં ૭-૨૫-૧૧) આ વાચ્યમા ભૂમાનુ મર્વગતત્વ-મર્વવ્યાપીપણું ગતાવ્યુ છે અને પરમાત્મા જ મર્વવ્યાપી છે, અતન્ન છે તેના વિનાનાં બધાય માન્ત ન છે અને જીવાત્મા તો મૂળમા તે જ છે

ઉપગત કાત્મતઃ આકાશઃ-આત્મામાથી પ્રાણ, આત્મામાથી દિગ્માએ આત્મામાથી મગ, આત્મામાથી આકાશ, (છાં ૭-૨૬-૧) આ વાક્યોત્તેનુ જ મર્વગતત્વ-મર્વધાત્વ ગતાવ્યુ છે ! કાળ હોઈને સૌને એ ધા છે આમ પરમાત્માના જ આ બધા ધર્મો હોઈને ભૂમા અહીં પરમાત્મા ન છે એ સિદ્ધ છે ॥ ૯ ॥

પરમાત્મા મૌથી અદ્વેષ છે-અનન્ત છે એ ગતાવ્યુ હવે તે અક્ષર છે એ નિદ્ધ કળા ખીજુ અધિકજ્ઞ આગે છે કે -

અક્ષરં અમ્બરાન્તઘૃતેઃ ॥ ૧૦ ॥

“મક્ષ” પ્રક-જ્ઞ પ્રાપ્ત છે ગમર=મૃદદાત્મ્યમા આસુ અમરતત્વ તે પરક્ષ પરમાત્મા છે કેમકે અમ્બરાન્તઘૃત = અખર=આકાશ=પ્રભવ અર્થાત્ પ્રાણિ પર્યન્તન વિશ્વને ધારણ કરે છે ॥ ૧૦ ॥

મૃદુદાગ્ન્યક ઉપનિષદમા ગાર્ગી અને યાજ્ઞવલ્ક્યના સવાદમા વાક્ય આવે છે કે-કસ્મિન્ જુ જલુ આકાશ યોતશ્ચ રતિ । સ દોવાચ પતદ્યે તદક્ષર ગાર્ગી । પ્રાણના અભિવદન્તિ-અસ્તૂલ જનજુ-અદ્ભુત (પૃઠ ૩-૮ ૬-૮) વગેરે આ વાક્યમા આકાશ એટલે પ્રકૃતિ, અને એ આકાશનો અહીં આશ્રય પૂછનામા આવ્યો છે તો આ આકાશ-પ્રકૃતિના અગેનો પ્રશ્ન છે આથી અહીં સંશય ઉદ્ભવે છે આકાશના આશ્રય તરીકે કોણ ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા ? સંશય કઈ રીતે ઉપજે છે ? તો “અક્ષર” શબ્દનો પ્રયોગ જ સગય ઉપજાવે છે અક્ષર શબ્દ પરમાત્મા અને જીવાત્મા ઉભયનો વ્યુત્પત્તિબળે વાચક છે ન ક્ષરતિ રતિ અક્ષર એવો અક્ષરનો વ્યુત્પત્તિવચ્ય અર્થ છે અને જીવાત્મા તથા પરમાત્મા બન્ને અવિનાશી છે-અક્ષર છે કદાચ કોઈને એ શંકા થાય કે જેમ જીવ અને શિવ બન્ને અવિનાશી છે તેમ પ્રકૃતિ પણ અવિનાશી છે તો અક્ષરનો અર્થ અહીં પ્રકૃતિ કેમ ન કરવો ? પણ એ અર્થ ઘટતો નથી કેમકે પ્રકૃતિનો આધાર કે આશ્રય પ્રકૃતિ જ હોય તો તો પ્રશ્ન-પ્રતિવચન નિર્ણયક થાય ! તે જ મુજબ “અક્ષર” શબ્દનો “વર્ણ” એવો પણ અર્થ થાય છે અને ક્રી એ “અક્ષર” સર્વસ્વરૂપ હોઈને તેનુ અહીં ગ્રહણ પણ ઉપસ્થિત થાય પણ અહીં એ અર્થમા પણ “અક્ષર” શબ્દ ન્યાય નથી ચલ્લપિ ક્રીકાર વચ્ચે હદ સર્વે વગેરે શ્રુતિવાક્યો- અક્ષરને પ્રહાનુ ગૌરવ આપે છે પણ અહીં

તે સંભવતો નથી એ વર્ણુ તો પ્રભુને પોકારવા માટે—હાજર કરવા માટે—
બ્રહ્મની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે છે આથી પ્રકૃતિ અને વર્ણુરૂપ અક્ષર અહીં
હોઈ શકતાં નથી પરિશિષ્ટ છે એ જ એક જીવાત્મા, ખીજો પરમાત્મા ।
આથી અક્ષર શબ્દના અર્થનિર્ણય અગે સદેહ છે જ.

તો તે પૈકી જીવાત્મા, એ પૂર્વપક્ષ છે પરમાત્મા, ઉત્તરપક્ષ છે તો
જીવાત્મા જ અક્ષર શબ્દવાચ્ય છે, એમ કયી રીતે સમજાય ? તો સ્પષ્ટ
છે એનો ઉત્તર પ્રકૃતિ જીવાત્માને અર્થે છે. જીવને ભોગ અને અપવર્ગ
આપવાના એકમાત્ર પરાયે પ્રકૃતિ વર્તે છે આ પ્રકૃતિ જડ હોઈને ચેતનને
અર્થે પરિણામપરપરા અનુભવે છે પરમાત્માને માટે તો પ્રકૃતિનો આ
પરિણામવિશેષ માની ન શકાય । કેમકે પરમાત્મા નિત્યતૃપ્ત હોઈને
એમને ભોગાપવર્ગની કલ્પના પણ સ્પર્શી ન શકે । ભગવતી સ્મૃતિ કહે
૩-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયમ્-રસેન તૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ । કામના
હિંત, ધીર, અમૃત, સ્વયમ્ રસે તૃપ્ત એવો તે, કોઈપણ રીતે બિન
પ્રતી અધૂરો નથી (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) અને જીવાત્માના ભોગ અને
અપવર્ગાર્થે પ્રકૃતિ છે એ તો શાસ્ત્ર અને અનુભવ બન્નેને સમત છે તો
જેમ ભોજ્ય અને ભોક્તા વચ્ચે થોડાંક લક્ષણ સંબંધ છે તેમ તે બે વચ્ચે
આશ્રયઆશ્રયિભાવ સંબંધ પણ હોઈ શકે છે, કેમકે ભોક્તા વિના ભોજ્યની
સ્થિતિ જ કલ્પવી મુશ્કેલ છે અને આથી જેના વિના જેની ગ્થિતિ અકલ્પ્ય
તે તેનો આશ્રય હોય છે આથી જીવાત્મા જ પ્રકૃતિનો આશ્રય છે પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા હોઈ શકે નહીં આ છે પૂર્વપક્ષની દલીલ

તેના ઉત્તરમા સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે—અહીં અક્ષર શબ્દ જીવાત્માનો
વાચક સંભવી શકતો નથી અમ્બરાન્તઘૃતેઃ એમા હેતુ છે ! માયુ જીવાત્માને
માતર પ્રકૃતિની પરિણામ પરપરા છે પણ એ તો—એ ભોગ અને અપવર્ગ
તો એની પરિણામ પરપરા માટે જ જીવાત્માને આશ્રય તરીકે કલ્પે છે
તેના—પ્રકૃતિના અવગ્યાન તરીકે જીવાત્મા હોઈ શકતો નથી । પ્રકૃતિ
ભોગાપવર્ગનું સપાદન કરીને નિવૃત્તિ પામે છે નિવૃત્તિ પામેલી પ્રકૃતિ
જીવમાં રહેતી નથી અને છતાં તે રહે છે તો જીવમાં જે છેવટે ન રહે
તો જીવના આશ્રયવાળી હોઈ શકે નહીં આથી પ્રકૃતિનો આશ્રય પરબ્રહ્મ
પરમાત્મા જ છે અને એ કારણે અર્સે શબ્દ અહીં પરબ્રહ્મનો જ વાચક
છે આથી પ્રશ્ન પ્રમાણે જવાબ તપાસતા તો પ્રકૃતિનો આશ્રય પરમાત્મા જ
જોઈ છે । આમ ઉપક્રમ, ઉપમહાર અને જીવાત્માની અવશ્યકતા બેના
બાકાશ પર્યન્તના પદાર્થોના આશ્રય તરીકે જીવાત્માને કલ્પવાની હામ પણ

ખીડી શકાય એમ નથી! આથી અક્ષર શબ્દ જેનો નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ એવો શબ્દાર્થ થઈ શકે છે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપર જીવાત્મા, વિકારના અવસ્થાનમાં કારણરૂપ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના અવસ્થાનમાં હેતુ હોઈ શકતો નથી, એ ખતાબ્ધુ! પણ વિપ્રતિ, પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી. સત્કાર્ય-વાદમાં પ્રકૃતિ-કારણ જ કાર્યરૂપે વર્તે છે. અને આથી વિકારના અવસ્થાન તરીકે જો જીવ હોય તો તેનો ચીધો અર્થ તે પ્રકૃતિના અવસ્થાનરૂપે હોય છે એ જ સિદ્ધ થાય! તો પછી સત્કાર્યવાદને જ તિક્ષ્ણજ્વલિ દેવી પડે-અને તે પણ બરાબર નથી. કેમકે અસત્કાર્યવાદ અક્ષલ સમક્ષ ટકી શકતો નથી. આથી જે વિકારનો આશ્રય તે પ્રકૃતિનો પણ હોય જ અને તેમ કરતાં તો જીવાત્મા જ અક્ષર છે. આનો જવાબ દેતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

સા ચ પ્રજાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રમાનો ચક્ર આગળની વાતમાં જ આ હેતુ છે એ સૂચવનારો છે. બધા અધિકાર પ્રાપ્ત છે સાન્ને અંગર પર્વતની ધુનિ પરમદત્ત પરમેશ્વરનો જ ધર્મ છે. કેવી રીતે? પ્રજાસનાત્=પ્રજાસનપૂર્વકતા છે તેથી.

કેવળ અગ્રજાસનાત્ ધૃતિ જ અક્ષરને પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર તરીકે જાહેર કરતી નથી. ઉપરની ફલીલ પ્રમાણે કદાચ જીવાત્મામાં પણ આંશિક વિધૃતિ કદાપી શકાય-અને આથી એ હેતુ અક્ષરનું પરમેશ્વરપણું કદાચ ન સાધે. પણ એ પ્રજાસન ધૃતિપૂર્વક છે એવું ધૃતિવચન છે. અને આથી એ પરમેશ્વરને જ અક્ષર શબ્દના વાચ્ય તરીકે સિદ્ધ કરે છે. વાક્યરોપમાં શ્રુતિ ત્યાં કહે છે:-एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विघृतः तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि । चाद्या पृथिव्या विघृतस्तिष्ठतः એ અક્ષરના પ્રજાસનમાં નિશ્ચય સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલા વર્તે છે, એ અક્ષરના પ્રજાસને નિશ્ચય ધૈ અને પૃથિવી વિધારિત થયેલાં હોઈને વર્તે છે, (વૃં ૩-૮-૯) પ્રજાસન એટલે છેવટે અપ્રતિહતતા એવો અર્થ થાય છે. આ પ્રજાસન, સર્વશક્તિ પરમાત્માનો જ ધર્મ થઈ શકે છે-અદ્વયશક્તિ જીવાત્માનો નહીં. અને પરમાત્માનું સર્વશક્તિપણું અનેક ધૃતિઓમાં જોવામાં આવે છે. સર્વસ્યેશાનઃ સર્વસ્યાધિપતિઃ સર્વમિદં પ્રજાસતિ યદિદં કિંચ-સૌનો ઇશાન, સૌનો અધિપતિ, જે આ કાંઈ છે તેનું પ્રજાસન કરે છે. (વૃં ૫-૬-૧) પ્રજાસિતારં સર્વેવાં બળીયાં સમજોરપિ । ક્વમામં સ્વપ્નધીગમ્યં વિદ્યાત્ તે પુરુષં પરમ્-સૌનું પ્રજાસન કરનારા, અણુથી પણ અણુ, સોનેરી પ્રભાચુક્રત, નિદ્રાવસ્થા દ્વારા ગરબ, એવાં તે

તે સંલવતો નથી. જ વર્ણુ તો પ્રભુને પોકારવા માટે-હાજર કરવા માટે-
પ્રદ્યની પ્રાપ્તિના સાધન તરીકે છે. આથી પ્રકૃતિ અને વર્ણુરૂપ અક્ષર અહીં
હોઈ શકતાં નથી. પરિશિષ્ટ છે જે જ. એક જીવાત્મા, ખીલે પરમાત્મા!
આથી અક્ષર શબ્દના અર્થનિર્ણય અંગે સદેહ છે જ.

તો તે પૈકી જીવાત્મા, એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા, ઉત્તરપક્ષ છે. તો
જીવાત્મા જ અક્ષર શબ્દવાચ્ય છે, એમ કયી રીતે સમજાય? તો સ્પષ્ટ
છે એનો ઉત્તર. પ્રકૃતિ જીવાત્માને અર્થે છે. જીવને ભોગ અને અપવર્ગ
આપવાના એકમાત્ર પરાર્થે પ્રકૃતિ વર્તે છે. આ પ્રકૃતિ જહ હોઈને ચેતનને
અર્થે પરિણામપરંપરા અનુભવ છે. પરમાત્માને માટે તો પ્રકૃતિનો આ
પરિણામવિશેષ માની ન શકાય! કેમકે પરમાત્મા નિત્યતૃપ્ત હોઈને
એમને ભોગાપવર્ગની કલ્પના પણ સ્પર્શી ન શકે! ભગવતી શ્રુતિ કહે
કે-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂ-રસેન તૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ । કામના,
રહિત, ધીર, અમૃત, સ્વયંભૂ રસે તૃપ્ત એવો તે, કોઈપણ રીતે બિન
નથી. અધૂરો નથી. (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) અને જીવાત્માના ભોગ અને
અપવર્ગાર્થે પ્રકૃતિ છે એ તો શાસ્ત્ર અને અનુભવ બન્નેને સંમત છે. તો
જેમ ભોગ્ય અને ભોક્તા વચ્ચે યોગ્યતા લક્ષણ સંબંધ છે તેમ તે બે વચ્ચે
આશ્રયઆશ્રયિભાવ સંબંધ પણ હોઈ શકે છે, કેમકે ભોક્તા વિના ભોગ્યની
સ્થિતિ જ કલ્પવી મુશ્કેલ છે. અને આથી જેના વિના જેની સ્થિતિ અકલ્પ્ય
તે તેનો આશ્રય હોય છે. આથી જીવાત્મા જ પ્રકૃતિનો આશ્રય છે. પરપ્રદ્ય
પરમાત્મા હોઈ શકે નહીં. આ છે પૂર્વપક્ષની દલીલ.

તેના ઉત્તરમાં સિદ્ધાન્તવાદી કહે છે:-અહીં અક્ષર શબ્દ જીવાત્માનો
વાચક સંલવી શકતો નથી. અમ્બરાન્તઘૃતેઃ એમાં હેતુ છે! માયુઃ જીવાત્માને
માતર પ્રકૃતિની પરિણામ પરંપરા છે. પણ એ તો=એ ભોગ અને અપવર્ગ
તો એની પરિણામ પરંપરા માટે જ જીવાત્માને આશ્રય તરીકે કલ્પે છે.
તેના=પ્રકૃતિના અવસ્થાન તરીકે જીવાત્મા હોઈ શકતો નથી! પ્રકૃતિ
ભોગાપવર્ગનું સંપાદન કરીને નિવૃત્તિ પામે છે. નિવૃત્તિ પામેલી પ્રકૃતિ
જીવમાં રહેતી નથી. અને છતાં તે રહે છે. તો જીવમાં જે છેવટે ન રહે
તો જીવના આશ્રયવાળી હોઈ શકે નહીં. આથી પ્રકૃતિનો આશ્રય પરપ્રદ્ય
પરમાત્મા જ છે. અને એ કોરણ અક્ષર શબ્દ અહીં પરપ્રદ્યનો જ વાચક
જે. આથી પ્રદ્ય પ્રમાણે જવાબ તપાસતાં તો પ્રકૃતિનો આશ્રય પરમાત્મા જ
જો છે! આમ ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને જીવાત્માની અલ્પશક્તિતા એતાં
પ્રાકાશ પર્યન્તના પદાર્થોના આશ્રય તરીકે જીવાત્માને કલ્પવાની હામ પણ

ભીડી ગદાય એમ નથી ! આથી અક્ષર શબ્દ જેનો નિત્યત્વ અને વ્યાપિત્વ એવો શબ્દાર્થ થઈ શકે છે તે પગ્ગ્રહ્ય પગ્માત્માનો જ વાચ્ય છે ॥ ૧૦ ॥

ઉપર છનાત્મા, વિહારના અવસ્થાનમા કાણુરૂપ થાય છે, પણ પ્રકૃતિના અવસ્થાનમા હેતુ હોઈ શકતો નથી, એ જતાવ્યું ! પણ વિપ્રતિ, પ્રકૃતિથી ભિન્ન નથી મત્કાર્ય-વાદમા પ્રકૃતિ-કાળના જ ગર્ભરૂપે વર્તે છે અને આથી વિહારના અવસ્થાન તરીકે જો છના હોય તો તેનો ત્રીધો અર્થ તે પ્રકૃતિના અવસ્થાનરૂપે હોય છે એ જ મિદ્ધ વાય ! તો પછી મત્કાર્યવાદને જ તિવાન્નિ દેવી પડે-અને તે પણ જગજગ નથી કેમકે અસત્કાર્યવાદ અધ્યક્ષ મમશ્વ ટપી શકતો નથી આથી જે વિહારનો આશ્રય તે પ્રકૃતિનો પણ હોય જ અને તેમ કરતા તો છનાત્મા જ અક્ષર છે આનો જવાબ દેતા ભગવાન સૂનગર કહે છે -

સા ચ પ્રશાસનાત્ ॥ ૧૧ ॥

સૂત્રમનો ચમર આગળની વાતમા જ આ હેતુ છે એ સૂચવનારો છે જન અધિભર પ્રાપ્ત છે સાને અપર પુણ્યની ધનિ પરમન પ મેશ્વરનો જ ધર્મ છે કરી રીતે ? પ્રશાસનાત્=પ્રશાસનપૂર્વક છે તેથી

કેનગ અખંડાન્ત પ્રકૃતિ જ અક્ષરને પગ્ગ્રહ્ય પગ્મેશ્વર તરીકે જાહેર કરતી નથી ઉપરની દલીલ પ્રમાણ કદાચ છવાત્મામા પણ આગિદ વિપ્રતિ કાપી શકાય-અને આવી એ હેતુ અક્ષરનુ પગ્મેશ્વરપણુ કદાચ ન સાધે પણ એ પ્રશાસન ધૂનિપૂર્વક છે એવુ શ્રુતિવચન છે અને આથી એ પરમેશ્વરને જ અક્ષર શબ્દના વાચ્ય તરીકે મિદ્ધ મરે છે વાક્યશેષમા શ્રુતિ ત્યા કહે છે -एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतं तिष्ठत । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासनं गार्गि । चावा पृथिव्या विधृतस्तिष्ठत એ અક્ષરના પ્રશાસનમા નિશ્ચય સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેના વર્તે છે, એ અક્ષરના પ્રશાસને નિશ્ચય ધૈ અને પૃથિવી વિધારિત થયેના હોઈને વર્તે છે, (વૃં ૩ ૮-૮) પ્રશાસન એટલે છેને અપ્રતિહતતા એવો અર્થ થાય છે આ પ્રશાસન, સર્વશાન્તિ પરમાત્માનો જ ધર્મ થઈ શકે છે-અપ્રશન્તિ છનાત્માનો નહીં અને પરમાત્માનુ સર્વશાન્તિપણુ અનેક શ્રુતિઓમા જોવામા આવે છે સર્વસ્યેશાન સર્વસ્યાધિપતિ સર્વ-મિદ્ધપ્રશાસ્તિ યદિદ કિચ્ચ-ઐનો ઇશાન, સૌનો અધિપતિ, જે આ કાઈ છે તેનુ પ્રશાસન કરે છે (વૃં ૫-૬-૧) પ્રશાસિતાર સઘપા બળીયા સમજોરપિ । इकमात्रं स्वप्नधीगम्य विधातुं त पुदप परम् औनु प्रशासनं કરનારા, અગ્રુથી પણ અણુ, ઓનેરી પ્રભાચુક્ત, નિદ્રાવસ્થા દ્વાગ ગમ્ય, એવા તે

પુરુષને પર બ્રહ્મ (મનુ ૧૨-૧૦૨) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પગ્માત્માના પ્રગામ-
નની દ્યોતક છે. એ જ પ્રમાણે આ પ્રશાસ્તા પરમાત્મા જ પ્રશાસનપૂર્વક વિધર્તા
છે એવો શ્રુતિનો બોલ છે. સપ્તાર્ધગર્ભા મુવનસ્ય રેતા વિષ્ણો તિષ્ઠન્તિ પ્રદિશા
પ્રધર્મણિ=સાત સમૃદ્ધ ગર્ભરૂપ બુવનનુ બીજ વ્યાપક પરમાત્માના વિધગણોમા
૧. તેના વિધરણુમા દિશાઓ અને ઉપદિશાઓ છે (ક્રમ ૨-૩-૨૧-૨૬)
ત્રિ પુરાણં અનુશાસિતાર યજોરણીયાંસંઅનુસ્મરેચ । સર્વસ્ય
પાતાર અચિન્ત્યરૂપ આદિત્યવર્ણ તમસઃ પરસ્તાત્ । કવિ પુરાતન,
પુનશાસન કરનાર એવા અણુથી પણ અણુનું જે અનુસરણ કરે છે,
જે એનો ધાતા છે. અચિન્ત્યરૂપ છે. આદિત્યવર્ણ છે, તમસથી પર છે
ગીતા અ ૮ શ્લો ૬) વગેરે શ્રુતિસ્મૃતિઓ પ્રગામ્તાને જ વિધર્તા
છે છે. અને આથી એ પ્રશાસન શક્તિ જીવાત્માનો ધર્મ ન કોઈ શબ્દ
થી અક્ષર શબ્દ અહીં પરમાત્મા પગ્માત્માનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ
ાય છે ॥ ૧૧ ॥

આજ વાતને સિદ્ધ કરતા બીજો હેતુ સમર્પે છે કે:-

અન્યમાવવ્યાવૃત્તેશ્ચ ॥ ૧૨ ॥ *સિદ્ધાન્ત*

પ્રથમ પ્રકરણ મામ ॥ “અક્ષર” પૂર્વ સૂત્રમાથી અનુવર્તિત છે ચક્ર અક્ષરના
પ્રમેયરૂપણુમા મીઠને હેતુ છે એનો બતાવનાર છે અન્યમાવવ્યાવૃત્તે=પરમેયરથી સિદ્ધિ
પ્રતિ સુધીના ૧૩ પદાર્થો અને ચેતન જીવાત્માની વ્યાવૃત્તિ-નિરાકરણ દેખને અક્ષર
જનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ છે એમ સિદ્ધ થાય છે

પૃહ્લુહાપ્યકમા પરતદ્યૈ તદક્ષરં ગાર્ગિ । બ્રાહ્મણા અભિવદન્તિ અસ્થૂલ
મણુ અદ્રશ્ય અદીર્ઘ અલોહિતઃ અસ્નેહ અચ્છાય મતમ અવાયુ. અનાકાશ
સંગ બદસ અગન્ધં અલક્ષ્ણકમ્ અધોત્રિયં યયાક્ અમન અતેજસ્કં
માણ અમુલ અમાત્રં અનન્તર અવાહ્ય ન તદદનાતિ કિંચ ન તદદનાતિ
જ્ઞાન-એ છે નિશ્ચય તે અક્ષર જેને બ્રાહ્મણો અસ્થૂલ, અનાયુ, અદ્રશ્ય,
અદીર્ઘ, અલોહિત, અગ્નેહ-અચ્છાય, અતમ, અવાયુ, અનાકાશ, અસંગ,
મગધ, અયમુપ, અશ્રોત્ર, અવાહ્ય, અમના, અતેજસ્ક, અપ્રાણ, અમુખ,
અમાત્ર, અનન્તર, અબાહ્ય કહે છે તે કોઈ ખાતુ નથી તેને કોઈ ખાઈ
શકતુ નથી (વૃં ૩-૮-૮) આપું પરબ્રહ્મ પરમાત્માનુ વર્ણન આવે
છે આ મત્રમા પરમાત્માથી સિદ્ધ બેટલા ચેતન અચેતન પદાર્થો છે તે
બધાયતુ અક્ષર બ્રહ્મથી, અહીં વિશેષણો દ્વારા, વ્યાવર્તન કરવામા આવ્યુ
છે તે પૈકી અસ્થૂલ વગેરેથી પૃથ્વીનુ, અલોહિત વગેરેથી તેજનુ અસ્નેહથી
જળનુ અવાયનાકાશ વગેરેથી વાયુ અને આકાશનુ અલક્ષ્ણક વગેરેથી

ચેતન જીવાત્માનુ અને મનન્તર મગાહાં વગેરેથી પ્રકૃતિનુ અક્ષરથી વ્યાવર્તન થતાવશુ છે તે અક્ષર શબ્દે અહીં જીવાત્મા લિખિત હોત તે તે તની અક્ષરથી વ્યાવૃત્તિ ન કરી પણ કહે છે, માટે તે અક્ષર શબ્દવાચ્ય નથી

ઉપગંત તદ્ વા પતદક્ષરં ગાર્ગિ । અદૃષ્ટં દૃષ્ટ્ અશ્રુત શ્રોત્ મમનઃ
મન્તુ અવિદ્યાતં વિદ્યાત-આ નિશ્ચય અક્ષર છે ગાર્ગિ । તે અદૃષ્ટ દૃષ્ટા છે,
અશ્રુત શ્રોતા છે, અમનનીય મન્તા છે, અવિદ્યાત વિદ્યાતા છે (વૃં ૩-૬-૩૧)
વગેરે શ્રુતિઓવથી પરમાત્માનુ અદૃષ્ટત્વાદિપૂર્વક દૃષ્ટત્વનુ પ્રતિપાદન
કરે છે અને તે દ્વારા અક્ષરનુ જીવાત્માપણુ વ્યાવર્તિત કરે છે એ અપ્રક્ટ
છે અગર તેા દૃષ્ટં શ્રોત્ર વગેરેનો માધનવાચક ઈન્દ્રિય એવો પણ
અર્થ થઈ શકે । અને જીવાત્મા પણ દૃષ્ટા છે પણ તે અશ્રુરૂપી માધન દ્વારા
દૃષ્ટા છે આ તેા-પરમાત્મા તેા ઇન્દ્રિયાદિ સાધન રહિત છતાં દર્શન વગેરે
ક્રિયાઓનો કરનાર છે આવો તેના અદ્ભુત મહિમા થતાવે છે અને તે
દ્વારા અક્ષર અહીં પરમાત્માનો જ વાચક છે એ અપ્રક્ટ છે પરમાત્માનો
આવો વિવક્ષણ મહિમા થતાવનાગ અનેક શ્રુતિ સ્મૃતિઓના વચનો જોવામા
આવે છે હા ત મતો વિશ્વાનિ અદ્મુતા ચિખિત્વાં અભિપદ્યતિ કૃતાનિ
યા ચ કત્વાં (ઋં ૧-૨-૧૮-૧૧) અચક્ષુઃક અધોત્ર અવાગ્ મમનઃ
(વૃં ૩-૮-૮) સર્વેન્દ્રિય-ગુણામાસં સર્વેન્દ્રિયવિવર્જિતમ્ (શ્વેં ૩-૧૭)
અપાણિ પાદો જયન્તો ગૃહીતા પદ્યત્યન્તુઃ સ જ્ઞાનોત્પત્તયઃ-એમાથી મમન્તા
અદ્ભુતોને ઇચ્છામાત્રથી નીકળતા જુવે છે-જે કરેલા છે અને કરાનાગ છે
અચક્ષુષ્, અશ્રોત્ર, અવાક્ અમનચ્ક, (વૃં ૩-૮-૮) મમસ્ત ઇન્દ્રિયોના
ગુણોને આભાસિત કરનાર છતા મમસ્ત ઇન્દ્રિયો વિનાનુ (શ્વેં ૩-૧૭)
હાથપગ વિનાનો છતા વેગીયો અને ગ્રહણ કરનારો એ પરમાત્મા ચક્ષુ
વિનાનો છતા જુવે છે, કાન વિનાનો છતા સાલણે છે (શ્વેં ૩-૧૬) આથી
અક્ષર પરમાત્મા જ નાન્યતતોઽસ્તિ દ્વગ વગેરે છે ખીજ દૃષ્ટાનો પ્રતિવેધ
જોવામા આવે છે, તે ખીજ દૃષ્ટિથી છે એ દૃષ્ટિ તે જીવ પરમાત્માનો
આખરી એત્વભાવ છે અગર તેા જેવો પરમાત્મા તેવો અજ્ઞ દૃષ્ટા
વગેરે કોઈ નથી એવો પણ અર્થ થઈ શકે । પણ જીવાત્માથી પરમાત્મા
અતિમ દૃષ્ટિએ ભિન્ન નથી એ થતાવવાનો એની પાછળ આશય છે
આથી અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રાદાવાચક છે

ઉપરાત કૃણદૃષ્ટિએ જોતા પણ અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રદાનો વાચક છે
જે કોઈ આ અક્ષરને જાણ્યા વિના જાય તેને કૃપણ કહ્યો છે જાણીને
જાય તેને પ્રાદાણુ કહ્યો છે આ કૃણલેદ પણ અક્ષરને પરમાત્મા જ

સિદ્ધ કરે છે. સાચું બ્રાહ્મણત્વ અક્ષરની બાહ્યકારીમાં છે. કેવળ જીવની બાહ્યકારીમાં નહીં આથી પણ અક્ષર બ્રહ્મ જ છે.

ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને ઉદ્દેશી સાક્ષાત્ પણ અક્ષર શબ્દનો શ્રુતિઓ પ્રયોગ કરે છે, અને આથી અક્ષર તે બ્રહ્મ જ છે. દા. ત. ઋગ્વેદ અક્ષરે પરમેશ્વરે વ્યોમન-પરમ અક્ષરરૂપી આકાશમાં ઋગ્વેદો છે. (શ્લોક ૨-૩-૨૧-૩૬) પરમેશ્વર અક્ષરને જ પામે છે. (શ્લોક ૪-૧૦) અથવા પરા યયા સદક્ષરં અધિગમ્યતે-હવે તે પરાવિદ્યા કે જેના વડે તે અક્ષરનો અધિગમ થાય છે. (શ્લોક ૧-૧-૫) યેનાક્ષરં પુરુષં વેદ સત્યમ-જેના વડે સત્ય અક્ષર પુરુષને બાંધે છે. (શ્લોક ૧-૨-૧૩) યદક્ષરં વેદ વિદો વદન્તિ-જે અક્ષરને વેદ વિદ્વાનો બાંધે છે. (ગીતા. અ. ૧૧ શ્લોક. ૧૮)

આમ છતાં કવચિત્ અક્ષર શબ્દ પ્રકૃતિ અને જીવહત્માના વાચક તરીકે પણ જોવામાં આવે છે. છતાં અહીં અક્ષરનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ થાય છે એ ઉપરની ચર્ચાથી સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

અક્ષર બ્રહ્મ છે એ આગલા અધિકરણમાં સ્થિર થયું. હવે એ અક્ષરનું પુરુષપણું સિદ્ધ કરવા ખીજું અધિકરણ રચતાં કહે છે કે:-

ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

અન્ન અધિકાર પ્રાપ્ત છે. સન્નપ્રાપ્તિપદમાં જે પુરુષનો નિર્દેશ છે તે પરમજ્ઞ પરમેશ્વર બાહ્યો રહે છે. કેમકે ઈક્ષતિકર્મવ્યપદેશાત્ કેમકે ઈક્ષતિકર્મ-ઈક્ષત્યુપ કર્મનું ત્યાં કથન છે.

પ્રશ્નોપનિષદમાં છઠ્ઠો પ્રશ્ન આ બતાવે છે. પોહશકલં માત્રાજા ! પુરુષં વેદ્ય ? સોજ કળાવાળા પુરુષને હે બારદાજ ! તું બાંધે છે ? (શ્લોક ૬-૧) આવી શરૂઆત પછી વિધાન કર્યું છે કે ઈદં વ જ્ઞાતઃ શરીરે સોમ્ય ! પુરુષો યસ્મિન્ પતાઃ પોહશકલાઃ પ્રમચન્તિ । જેમાં આ સોજે કળા પ્રભવે છે તે પુરુષ હે સોમ્ય ! આ શરીરમાં જ અંદર છે. (શ્લોક ૬-૨) અહીં જે પુરુષને લગતો ઉલ્લેખ છે તે પુરુષ તે કોણ ?-જીવાત્મા કે પરમાત્મા ? આવો સંશય થાય છે કેમકે “પુરુષ” એવા સાધારણ શબ્દનો અહીં પ્રયોગ છે. એ શબ્દ પરમાત્મા અને જીવાત્મા બન્નેને અંગે વપરાય છે. દા. ત. નીચેના શ્રુતિગોણોમાં એ પરમાત્માનો નિર્દેશ કરે છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ-હજારો માથાવાળો છે પુરુષ. વેદાદમેતં પુરુષં મદાન્તં-આ મહાન પુરુષને હું બાંધું છું. (યજુર્ ૩૧-૧૮) યન્નામૃતઃ સ પુરુષઃ દિ અવ્યયાત્મા-ન્યાં અવ્યયસ્વરૂપી અમૃત પુરુષ છે, (શ્લોક ૧-૨-૧૧) દિવ્યો હ્યમૂર્તઃ પુરુષઃ-તે દિવ્ય પુરુષ અમૂર્ત છે. (શ્લોક ૨-૧-૨) વગેરે.

તો નીચેની શ્રુતિઓમાં તે જીવાત્માનો દર્શક છે. **एतद् वृक्षे पुरुषस्याल्पमेघसु:-**આ અલ્પમેઘા પુરુષનાં પુણ્યને છેદે છે (ક્રં ૧-૮) તેન તર્હિ **एषः पुरुषः न जृणोति न पश्यति-**તેથી ત્યારે આ પુરુષ યુણ્ણતો કે બેતો નથી. (પ્રં ૪-૨) **एषहि द्रष्टा स्पृष्टा धोताघ्राता रसयिता, मन्ता घोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः-**આજ પુરુષ દ્રષ્ટા સ્પૃષ્ટા ધોતાઘ્રાતા રસયિતા, મન્તા, ઘોદ્ધા, કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા છે. (પ્રં ૪-૬) **अथ एतद् क्रतुमयः पुरुषः** અને નિશ્ચય આ પુરુષ ક્રિયામય છે. (છાં ૩-૧૪-૧) આમ ઉલ્લેખને સાધારણ હોઈને અહીં એ કોને માટે છે એ નક્કી ન થતું હોઈને શંકા સ્વાભાવિક છે.

ઉપરાંત એ પુરુષ શરીરની અંદર છે એમ કહ્યું છે. અને જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને શરીરની અંદર છે. તો એ બેમાં કયો પુરુષ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે એ નક્કી કરવું ઘટે.

તે પૈકી જીવાત્મા, પુરુષ શબ્દથી અભિપ્રેત છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. અહીં પુરુષ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે એ ઉત્તરપક્ષ છે.

પૂર્વપક્ષની દલીલો બેઈએ. અહીં પુરુષ એટલે જીવાત્મા એવો જ અર્થ ઘટે છે. કેમકે અહીં પ્રકરણમાં ઉત્ક્રમણરૂપી જીવાત્માનું લિંગ છે. **कस्मिन् नु खलु उत्क्रान्ते उत्क्रान्तो भविष्यामि-**કોણ ઉત્ક્રમિત થતાં હું ઉત્ક્રાન્ત થઈશ? (પ્રં ૬-૩) આ ઉત્ક્રાન્તિ જીવાત્માની જ હોય-પરમાત્માની નહીં. એક શરીરમાં કર્મવશાત્ રહેતો જીવ કર્મભોગ પૂરે થતાં શરીરાન્તરના અહુણ માટે ઉત્ક્રમણ કરે છે એ બાણીતું છે. શ્રુતિઓ સાક્ષી પૂરે છે કે-**एतन्नामन् त्रियमाणः पाप्मनो विजहाति-** (ઘૃં ૪-૩-૮) તસ્ય હ **एतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेन एष आत्मा निष्कामति चक्षुष्टो वा मूर्ध्नो वा दग्धेभ्यः वा शरीरदेहेभ्यः** (નૃં ૪-૪-૨) સ યદા **अस्मात् शरीरात् उत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति-**તે ઉત્ક્રમણ કરવા તૈયાર મરતો પાપને છોડે છે. (ઘૃં ૪-૩-૮) તે આના હૃદયને અગ્રભાગ પ્રકાશમય થાય છે. તે પ્રદ્યોત-પ્રકાશ દ્વારા આ આત્મા નીકળે છે-કયાં તો ચક્ષુ દ્વારા આ આત્મા નીકળે છે-કયાં તો મૂર્ધા દ્વારા કે પછી શરીરના કોઈ અન્ય સ્થાનમાંથી (ઘૃં ૪-૪-૨) તે જ્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, ત્યારે આ બધાં સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (કૌષીં ૩-૪) આ શ્રુતિકથિત ઉત્ક્રાન્તિ જીવાત્માની જ થાય. પરમાત્મા તો વ્યાપક. અને વ્યાપકને પૂર્વદેશ ઉત્તરદેશ હોતા નથી, કે જેથી ગતિક્રિયા સંભવે. આથી જીવાત્મા જ અહીં પુરુષ હોવો ઘટે.

આ દલીલનો સ્વીકાર દેતા ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ દલીલ બદોબત નથી હેતુ આપતા કહે છે કે તે સ ર્દેશતિકર્મવ્યવદેશાત્-આગળ વાક્યશેષમા આ પુરૂષનો ધક્ષિતિરૂપી ધર્મ ગતાન્થો છે ત્યાં કહે છે સ ર્દેશાન્વક્રે-ઉપનિષદમા મમસ્ત મૃષ્ટિની ઉત્પત્તિને લગતો જે સકલ્પ જે પર્થાલોચન તેને “ધક્ષણ” કહેવામા આવે છે અને તપ પણ કહેવામા આવે છે સ તપ અતપ્યત (પ્રાં ૧-૪) તપસા ચીયતે વ્રહ્મ (મું ૧-૧-૮) જે પોડશત્થાનો મૃષ્ટા હોય તે જ તેને લગતુ પર્થાલોચન કરનાર પણ હોઈ શકે ! ઉપરાત અતપન્ના અને અતપશક્તિ જનારમા જગત્મર્જન અંગે ધક્ષણ કરી ન શકે એનુ ગમે તેટલુ અર્થ હોય છતાં જીવ જીવ જ છે, મુઆર દશામા પરમાત્મા તો જગતનો મૃષ્ટા છે શ્રુતિઓ કહે છે-પતસ્માત્ જાયતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ ચ । જ્વ વાયુઃ, જ્યોતિઃ આપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ધારિણી-એમાથી પ્રાણુ, મન અને તમામ ઇન્દ્રિયો જન્મે છે તે ઉપરાત આકાશ, વાયુ, પ્રકાશ, પાણી અને વિશ્વની ધારિણી પૃથ્વી જન્મે છે (મું ૨-૧-૩) સાક્ષાત્ આ ધક્ષણ કર્મનો પણ શ્રુતિ ઉલ્લેખ કરે છે રેક્ષત્ લોકાન્તુ સ્વજી-તેષુ વિચારુ લોકાને ખરે હુ સર્જુ (પ્રાં ૧-૧) તદેક્ષત યદુસ્યા પ્રજાયેષ-તેષુ વિચારુ હુ ઘણા થાઉ-શહુ પુહુ (છાં ૬-૨-૧) આથી અહીં પણ તે જ અર્થ લેવો ઉચિત ગણાય શ્રુતિઓમા આહોમાહે વિરોધ નથી !

જેમ મૃષ્ટિ તેમ પ્રલયનુ પણ અહીં કથન હોઈને પુરૂષ તે પરમાત્મા જ બાણુવો રહે છે-ચયાનચઃ સ્યન્દમાનાઃ રત્યેવ પ્રોચ્યતે-જેમ અરપતી નદીઓ તે જ પ્રમાણે કહેવામા આવે છે (પ્રાં ૬-૩) આ પ્રલય પણ પરમેશ્વરનો અર્થ જ સૂચવે છે જેમાથી નીકળે તેમા જ સૌ મળે ! પરમાત્મામાથી નીકળનારા તેમામા મળે આથી અહીં પુરૂષ એટલે પરમાત્મા જ બાણુવો રહે છે

ઉપરાત ખીજી શ્રુતિઓ પણ આજ અર્થનુ સમર્થન કરે છે-ગતાઃ કલા પચ્ચદશ પ્રતિષ્ઠાઃ દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ । કર્માણિ વિજ્ઞાનમયશ્ચ આત્મા પરેડ્યયે સર્વં ઈકીમવન્તિ-પદ્મર કલાઓ પ્રતિષ્ઠા પામે છે અને દેવો પણ પ્રતિદેવોમા મળી બંધ છે કર્મો અને વિજ્ઞાનમય આત્મા-મધુ પૂરમ અભ્યયમા એક થઈ બંધ છે આ શ્રુતિ પરમાત્મામા જ પ્રલય ભામે છે

ઉપરાત માન્ત્રવર્ણિક વિંજ-મત્રના અક્ષરરૂપી ચિહ્ન પણ આ જ વાત આખીત કરે છે યજુર્વેદનો મત્ર છે કે-ચસ્માન જાત પરો મન્યઃ નસ્તિ ય અવિદેશ મુવનાનિ વિશ્વા । પ્રજાપતિઃ પ્રજયા સહરાણઃ વ્રીણિ

‘ચાતિપિ સચતે ચ વોહરી-તેનાથી જન્મેવો પર ખીલે કોઈ ના, જે મમન ભુવનોમા પ્રવેશ કરી ચક્રો છે પ્રાપ્ત માથે અતો પ્રાપ્તપતિ ત્રણ ત્યેપ્રતિ અને મોગ કળાનો કળાગે છે (યજુઃ ૮-૩૬) આ મત્રમા વોહરી ગમ્હ પરમાત્માની મોગ કળા-આ ઉપનિષદમા જેનો ઉ વેળ છે-તેનો વાચક છે આથી આ પુરુષ પરમાત્મા જ છે કસ્મિન્નુ સ્વયંદ્રમુત્તાન્તે ડાપ્રાન્તો મત્રિષ્વામિ (મં ૬-૧) અહીં જનાત્માનુ ઉત્કમણ્ જનાન્થુ છે, પરમાત્માનુ નહીં પરમાત્મા અર્થે તો આ નિર્દેશમાન છે આથી અહીં, જનાત્મા, પુરુષ ગમ્હનો અર્થ નહીં થાય આથી પરમાત્મા જ અહીં પુરુષ છે, જનાત્મા નહીં ॥ ૧૩ ॥

આમ પગ્રહ પરમાત્માનુ પુરુષપણ જતાન્થુ પણ એક વખત તેને પુરુષ શબ્દે નવાજીએ એવે પુરુષની જેટની મર્યાદા તેની બધીય તેનામા પણ સહજપણે જ આવવી ઘટે આથી પરમાત્મામા કોઈ પરિચિત્તપણુ-દેશ-કાળ-વસ્તુનો પરિચય ન માની લે તે માટે તેના પરિચિત્તત્વનુ નિરાકરણ કરતા નવુ અધિકરણ-દ્વરશિક્ષણુ એ છે કે -

દહરઃ ઉત્તરેભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

મન નમ્હ પ્રાપ્ત જ છે દહર=જોડે અ ઉપનિષદમા શ્રુતિએ કહેતુ દ્વરગમશ તે પુ. ક્ષત્ર પ. મા. મા. જ છે કેમકે ઉત્તરેભ્ય ઉત્તર વાકમા આતા હેતુએ ને સિદ્ધ કરે છે

હાદોઅના આડમા પ્રપાઠમા શ્રુતિ મ્હે છે-અથ ચદિદ મસ્મિન્ ત્રણપુરે દહર પુણ્દરીક વેદમ, દહરોઽસ્મિન્ અન્ત ભાકાદા તસ્મિન્ ચદન્ત તદન્તેષ્વ તદ્ વાગ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-હવે જે આ ત્રણપુરમા અ પ કમવ મદન છે-દહર કે જેમા અન્કાશ છે-તેની અદર જે છે તે શોધવા જેવું છે, તે નહીં વિશેષપણે જાણુમા જેવું છે (છાં ૮-૧-૧)

ઉપની શ્રુતિમા જે ‘દ્વરશિક્ષણ’ કહ્યું તેને અર્થે મગય છે દ્વરશિક્ષણ એટલે શું ? જવાત્મા કે પરમાત્મા ? દહર અને આમગ એ બે શબ્દોનો પ્રયોગ છે તે પેઠી દહર એટલે અ પ-પરિચિત્ત અને અ પ કે પરિચિત્ત તો જનાત્મા જ હોય ! ઉપાધિને લઈને જવાત્મા જ પરિચિત્ત છે ઉપરાત આ શ ગમ્હ તો પરમેશ્વરને માટે વપરાય છે અને આમશ ગમ્હ જ્યારે પરમાત્માનો વાચક છે ત્યારે દ્વય પુઠરીકરૂપી ઉપાધિને લઈને દહર શા. પણ પરમાત્માને માટે ચોજી શકાય છે આમ દ્વરશિક્ષણ, જવાત્મા-પરમાત્મા ઉભયનો વાચક થતો હોઈને, અહીં કોને માટે વપરાયો છે એ નિશ્ચિત થતુ ન હોઈને મગય છે ઉપરાત આમગ ગમ્હ ભૂતાકાશના અર્થમા પ !

ઠ છે પણ તે અહીં સંભવતો નથી. કેમકે અહીં આંતર દહરાકાશને, આકાશની સાથે સરખાવવામાં આવ્યું છે. યાવાન્ વા અયમાકાશઃ તાવાન્ વપઃ અન્તર્હૃદયે આકાશઃ-જેવડું આ આકાશ છે તેવડું આ અંતર્હૃદયમાં આકાશ છે. (છાં ૮-૧-૩) અને ઉપમાન-ઉપમેયભાવ તો મેદના ઉપર અવલંબે છે, અમેદ હોય તો સંભવતો નથી. જો આંતર આકાશ અને ભૂતાકાશ એક જ હોય તો પછી પોતાની સાથે જ પોતાની સરખામણી વાચ અને એ તો યોગ્ય નથી. અને આથી દહરાકાશ ભૂતાકાશથી ભિન્ન જ હોઈ શકે. પ્રસિદ્ધ ભૂતાકાશની ઉપમા આપીને આ આંતર આકાશની દહરતારૂપી ઉપાધિને લઈને આવતાં પરિચ્છિન્નપણાંની નિવૃત્તિ અહીં શ્રુતિ સાથે છે. આથી ભૂતાકાશ અહીં સંભવતું નથી. આથી કયાં તો જીવાત્મા કે કયાં તો પરમાત્મા-દહરાકાશ શબ્દનો અર્થ હોવો જોઈએ.

તો પછી એ બેમાં કોણ પ્રાપ્ત થાય? જીવાત્મા એવો પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા એવો ઉત્તરપક્ષ છે.

પૂર્વપક્ષ કહે છે અહીં જીવાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે કેમકે અહીં દહરપણું બતાવ્યું છે. દહરતા એટલે પરિચ્છિન્નતા અને પરિચ્છિન્ન જીવાત્મા હોઈ શકે, પરમાત્મા નહીં. આમ દહરત્વ જીવાત્માની તરફેણમાં છે.

ઉપરાંત “પ્રકાશાત્મકતા” ખીજી ફલીલ છે. જેમ પરમાત્મા અખિલ પ્રહ્લાંકનો, તેમ જીવાત્મા નિખિલદેહનો પ્રકાશક છે. પરમાત્માના આ પ્રકાશકપણાને માટે શ્રુતિબાલ છે કે તમેવ માન્તં અનુમાતિ સર્વં તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ (મું ૨-૨-૩૦) જીવાત્માના પ્રકાશક સ્વરૂપ અંગે પણ શ્રુતિ બોલે છે કે:-યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદ્યન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ-જે આ પ્રાણોમાં હૃદયની અંદર વિજ્ઞાનમય આંતર્યોતિ પુરુષ છે. (મું ૪-૩-૭) અને જે સ્વયં પ્રકાશ સ્વરૂપ હોઈને સૌને પ્રકાશિત કરે છે, તેને માટે “આકાશ” શબ્દનો ખુશીથી પ્રયોગ કરી શકાય! “આકાશ” શબ્દનો વ્યુત્પત્તિલક્ષ્ય અર્થ-વા-સુમન્તાત્ કાશતે પ્રકાશતે इति आकाशः એવો થાય. આમ દહર અને આકાશ બંને શબ્દો જીવાત્માના વાચક થઈ શકે છે.

ઉપરાંત અહીં “પ્રહ્લપુર” નો નિર્દેશ છે. આ શરીર જીવાત્માનું હોઈને એને પ્રહ્લપુર પણ કહેવામાં આવ્યું છે. કેમકે કવચિત્ જીવાત્મા માટે પણ પ્રહ્લ શબ્દ વાપરવામાં આવે છે, અને પરપ્રહ્લનું તો શરીર હોઈ શકતું નથી. શરીર ધર્માધર્મથી ઉપજે છે. પરમાત્માને ધર્માધર્મ વગરનો સ્પર્શ પણ નથી. જીવાત્માને તે હોય છે, એમ શ્રુતિ પણ કહે છે:-પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ, પાપેનં પાપં, સમાશ્રમેવ મનુષ્યલોકમ્-પુણ્ય દાશ પુણ્ય

લોકમાં, પાપે પાપી લોકમાં દોષ છે પાપપુણ્ય બંને દ્વારા મનુષ્ય લોકમાં લઈ જાય છે (પ્રા ૬-૭) અને તેનો જે નામે નિર્દેશ તે તેનાથી વિના કોઈ શકે નહીં વ્યપદેશ્ય છે શરીર; વ્યપદેશક છે જીવાત્મારૂપી બુદ્ધિ; તે આ શરીર જે વ્યપદેશ્ય છે તેના હૃદયરૂપી કમલમાં ગહેનારૂ દહરાકાશ જીવથી વિના કોઈ કોઈ ન થકે જો કોય તો તે અન્યાય થાય માટે અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશનો વ્યવ નિદ્ધ છે

ઉપનન અહીં આત્મી વિભક્તિનો પ્રયોગ છે માત્રમી વિભક્તિ આધારના અર્થમાં કોય છે આધાર માટે કોઈ આધેય તો હોવું જોઈએ પરમાત્મા મૌનો આધાર હોઈને તેનું આધેયપણુ ઘટતું નથી જીવાત્માનું તો પરિચ્છિન્ન હોવાથી, આધેયપણુ ઘટી શકે માટે અહીં આધારભૂત શરીરમાં આધેય જીવાત્મા જ હોઈ શકે !

ઉપરાંત શરીર અને જીવ વચ્ચે સ્વસ્વામીભાવરૂપી મળધ પણુ કોય છે અને તે પણુ અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશ છે એનો સાધક છે શરીર એ સ્વ= મિશ્રકત છે તેનો સ્વામી છે જીવ; કેમકે શરીરની કમાણી જીવાત્મા જ કરી શકે. પરમાત્માની તો એ તાકાત જ કયાથી કોય ? આથી જીવાત્મા જ તેનો સ્વામી ઘટે અને એક નગરીનો માવિક નગરીના કોઈ એક દેશમાં રહી શકે જેમ રાજાની નગરીમાં રાજા એકાદ મહેલમાં તેમ શરીરરૂપી નગરીનો સ્વામી શરીરના જ એક દેશરૂપી હૃદયપુકરીકમાં રહી શકે ! પરમાત્મા તો સર્વવ્યાપી હોઈને કોઈ એક દેશના રહી ન શકે આથી જીવાત્મા વિના ખીજુ કોઈ અહીં એ દેશ મિથ્ય હોઈ ન થકે ! કહાય કોઈ એમ કહે કે યાગ્રત્ વા કય આજ્ઞા તાગ્રત્ ઇવ. મન્તઃ હૃદય આજ્ઞા ઝમે અસ્મિન્ ઘાવાપૃથિવી અન્તરેય મમાહિતે—જેવડું ખરે ! આ આજ્ઞા છે તેવડું અદૃશ હૃદયમાં આજ્ઞા છે ઘૌ અને પૃથ્વી બંને એની અદર જ સમાહિત ૧) (છાં ૮-૧-૩) વગેરે સમન્ત ઘૌ પૃથિવી વગેરે એ દહરાકાશમાં ટેવી રીતે ગ્હી શકે ? તો તેનો જરાજ તો બહુ સહેલો છે વામનારૂપે આ આખું જગત જીવની અદર જ રહે છે ને ? આથી કોઈ વાધો નથી તેથી જીવાત્મા જ અહીં “દહરાકાશ” નો અર્થ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે

પરિચ્છેતિ આવી થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂર્વપક્ષીની વાત જરાજર નથી અહીં દહરાકાશ એટલે પરમાત્મા જ એવો અર્થ નિશ્ચિત થાય છે, અને જો અર્થના સાધકહેતુઓ એ જ પ્રકરણમાં આગળ આપવામાં આવ્યા છે આગળ ઉપર એ જ પ્રકરણમાં દહરાકાશના ડેટલાક ધર્મોનો નિર્દેશ કર્યો છે જો ધર્મો કદી જીવાત્માના મલવતા નથી શ્રુતિ કહે છે -

એવ આત્મા અપહતપાપ્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ વિશોકોઽવિજિઘ્રિતોઽપિપાસઃ
 સત્યનામઃ સત્યસંકલ્પઃ-આ હુણાયેલાં પાપોવાળો જરારહિત, મૃત્યુશૂન્ય,
 શોકરહિત, ક્રોધારહિત, પિપાસા વિનાનો, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ આત્મા,
 (છાંં ૮-૧-૫) આ અપહતપાપમત્વ છવાત્માનો ધર્મ થઈ શકતો નથી.
 છત્ર તો રાત્રિનિ પાપ કરે છે. જો એ પાપ ન સચકતો હોત તો તેમાંથી
 છૂટવાની પ્રાર્થના ન કરત. પણ કરે છે. શ્રુતિ કહે છે. જ્ઞાતવેદસે સુનવામ
 સોમમરાતીયતો નિવહાતિ ઘેદઃ ! સ નઃ પર્યયતિ દુર્માણિ વિશ્વા નાવેઘ
 સિન્ધુ દુરિતાઽત્યગ્નિઃ- (ઋં ૧૭-૭-૧) વળી વિશ્વાનિદેઘ સચિતર્દુરિતાનિ
 પગાસુઘ । યદ્ મદ્રં તદ્રામાસુઘ-હે સાવિતાદેવ ! અમારાં સમસ્ત પાપોને દૂર
 ફેંક, જે કંઈ ભદ્ર હોય તે અમારે માટે પ્રકટાવ. (ઋં ૪-૪-૨૬-૬) યુદ્યધિ
 અસ્મત્ જુહુરાણમેનઃ-કુટિલ પાપોને અમારાથી અલગ કર. (ઘજું ૪૮-૧૫)
 યદ્ વિદ્વાંસઃ વનાંસિ ચકમા વયમ્ । યમમેનસ્તસ્માન્મુઞ્ચત વિશ્વેદેવાઃ
 સજાપરુઃ અમે બાણી બોલેને કે વગર બાણે જે પાપો કર્યા હોય અમને તે
 પાપોમાંથી હે વિશ્વદેવો! મુક્ત કરો. (અથર્વં ૬-૧૨-૧૧૫-૧) અને
 પાપાયરણ જ તો જન્મ અને મોત અને એ બન્નેના વચગાળામાં આવતા, શોક,
 ભૂખ, તરસને માટે જવાબદાર છે. કર્મ હોય તો તેનું ફળ અવશ્ય હોય
 છે જ. શ્રુતિઓ કહે છે:-તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલે સ્વાદુ ઓસ-તે બેમાંથી બીજો
 સ્વાદિષ્ટ પીપળ ફળ ખાય છે. (ઋં ૨-૩-૧૭-૨૦) અપાહ પ્રાદતિ
 સ્વધયા વૃષીતઃ-પ્રકૃતિથી પકડાયેલ તે ઉપર નીચે બાય છે. (ઋં ૨-૩-
 ૨૧-૩૮) કૃતસ્ય તસ્યૈય સ ચોપમોક્તા (શ્વે. ૫-૭) મનીશવા શોચતિ
 (મું ૩ ૧-૨) અજીર્યતાં અમૃતાનાં ઉપેત્ય જીર્યન્ મત્યઃ કરધસ્થઃ પ્રજાનન્
 (કં ૧-૧૮) સ યદશિશિપતિ યત્ પિપાસતિ યદ્ર રમતે તા અસ્ય
 દીક્ષાઃ-અને તેનાં કરેલાંને તેજ લોકતા થાય છે. (શ્વેં ૫-૭) અનીશ્વરતાને
 લઇને મોહ પામતો હોઇને શોક કરે છે. (મું ૩-૧-૨) કદી પરડા ન
 થતા અને ન મરતા એવા દેવો કને પહોંચીને છર્ણ થતા અને પૃથ્વીમાં
 નીચે રહેતો જ્ઞાની મનુષ્ય (કટં ૧-૩૮) એ જે ખાવાને ઇચ્છે છે, એ
 જે પીવાને ઇચ્છે છે, જે એને ગમતું નથી-તે આની દીક્ષાઓ છે. (છાંં
 ૩-૧૭-૧) ઉપગંત વિગ પ્રમાણ છે કે-સ્વર્ગે લોકે ન મય કિચ્ચનાસ્તિ
 વ તદ્ર ત્વં ન જર્યા વિમેતિ । ઉમે તીર્ત્વાંડશનાયા પિપાસે શોજાતિગો
 ત્રોદતે સ્વર્ગલોકે-સ્વર્ગલોકમાં કોઈ ભય નથી કેમકે ન તો તમે ત્યાં છો,
 ન તો જરાથી ત્યાં ખીવાનું હોય છે. ભૂખ અને તરમ બન્નેને ઓળંગી
 મઈ શોકથી પર થયેલ માનવ સ્વર્ગલોકમાં મજા માણે છે. (કટં ૧-૧૩)

ઉપગત મત્યકમના અને મત્યનકપના છુત્તમા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે પરમાત્મા જ મત્યકામ, મત્યમકપ છે શ્રુતિજોત છે કે-
મુદ્ધ અપાંપરિદ્ધમ્ (યજુઃ ૪૦-૧) વ્યાવૃત્ત. સ પાપ્મના-(અર્થર્થ ૦
 ૬૦-૪-૭-૪૦) સ વપ સર્વેભ્ય પાપ્મભ્ય ઉદિત (છાં ૧-૬-૭) તમા
મગવાન્ શોકમ્ય પાર તારયન્તુ (છાં ૭-૧-૩) સ વા વપ મહાનજ
 માત્મા અજરોઽમરોઽમૃતોઽમયો વ્રહ્મ (યજુઃ ૪-૪-૨૫) વેદાદમેત અજર
 પુરાણ (શ્લો ૩ ૨૩) ન તદદનાતિ કિશ્ચન ન તદદનાતિ વધ્યન-શુદ્ધ
 અને પાપથી ન વાધાયેવ (યજુઃ ૪૦-૮) પાપથી તે વ્યાવૃત્ત છે (અર્થર્થ ૦
 ૪-૭-૪૦) તે આ મમન્ પાપોભાવી ઉપર ઉડ્યો છે (છાં ૧-૬-૭)
 તેવા મને, ભગવન્! શોકને પેલે પાર તારો (છાં ૭-૧-૩) તે આ મહાન
 અજ આત્મા અજર છે, અમર છે, અમૃત છે અભય છે, વ્રહ્મ છે (યજુઃ
 ૪-૪-૨૫) હું તે અજર અને પુરાણને જાણુ છું (શ્લો ૩-૨૧) તે શુ
 ખાતો નથી તેને કોઈ ખાતો નથી

ઉપરાંત તદ્યથેહ કર્મચિત્તો લોક ક્ષીયતે વ્યમેવામુષ્ણ પુણ્યચિત્તો
 લોક ક્ષીયતે-તો જેમ અહીં કર્મસંપાદિત દેહ ક્ષીણ થાય છે એ જ
 પ્રમાણે ત્યાં પુણ્યસંપાદિત લોક પણ ક્ષીણ થાય છે (છાં ૮-૧-૬)
અહીં ક્ષવામપ્તિથી થયેલા કર્મોનુ અતનત્વ ણતાપી-અથ ય દ્વહ આત્માન્
અનુચિદ્ધ વ્રજન્તિ પતાશ્ચ સત્યાન્ કામાન્ તેષા મર્વેષુ લોકેષુ કામચારો
ભવતિ-અને જે અહીં આત્માનો આક્ષાત્કાર કરીને જાય છે અને આ મત્ય
કામોને જાણીને જાય છે તેવાઓ માટે મમન્ત લોકોમા વામચાં હોય છે
 (છાં ૮-૧-૬) થી લઈને ય ય વન્ત અમિકામો ભવતિ મહીયતે-
 જે જે અતને આહે છે મહિમાવાન થાય છે (છાં ૮-૨-૧૦) સુધીના
 મત્રમા દહરને જાણનારો મર્વલોકોમા સ્વચ્છદ વિહાર કર્યો છે આ ક્ષણ
 કેવળ છવ વિજ્ઞાનથી મલનતુ નથી આથી અહીં દહરકાશ પરમાત્મા જ છે

ઉપરાંત “બ્રહ્મપુરુ” તરીકે જે નિર્દેશ કર્યો છે તે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માના
 આક્ષાત્કારનુ આ શરીર ધ્યાન છે, માટે કર્યો છે છવાત્માના સળધે એ
 નિર્દેશ નથી આ જ રીતે સ્વસ્વામિભાવ મળ્યેનુ પણ નિરાકરણ થઈ શકે
 છે જોનો આધાર છતાં હૃદય પુડરીકની અપેક્ષાએ તેમા પરમાત્મા આધેય
 થઈ શકે છે ઉપરાંત ઘૌ પૃથિવી વગેરેનુ અતરમા વાસનારૂપે હોવાપણુ
 પણ બગબર નથી પરમાત્મામા એ સુખ્યપણે અદર હોઈને અસુખ્ય-
 વાસનારૂપે રિચિતરૂપ અર્થને અવગ્રાસ નથી

ઉપરાંત તસ્મિન્ યદન્ત તદ-વેષ્ટ્ય તદ્વાવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યમ્-તેમા
 જે અદર છે તે શોધના યોગ્ય છે તે નિશ્ચય જાણવા જેવું છે (છાં ૮-૧-૧)

અહીં દ્વુરાકાકાશ પરમાત્મા કરે તો પણ ચદન્તઃ-તેની પણ અદર જે કાઈ છે તેની અન્વેષણા અને વિશેષ જિજ્ઞાસાનું વિધાન છે-માટે પરમાત્માની પણ અંદરનું કોઈ તત્ત્વ અહીં છે, એવા ઉચ્છ્રાસ્ત્ર અર્થને અહીં અવકાશ નથી. “ચદન્તઃ” શબ્દ પરમાત્માનું સર્વાધિક્ષાન સૂચવે છે અને આથી એની અદર તો જે જ વસ્તુ છે. તે જે તે પ્રકૃતિ અને જીવાત્મા. અર્થાત્ જ માક્ષાત્કારનો ક્રમ અહીં સૂચિત છે. પ્રકૃતિ અને પુરુષ કે જે જે પરમાત્માની અદર છે તેમનો ગાત્રીય રીતે સાક્ષાત્કાર કરી, પછી તે જે જેમા છે તેવા પરમાત્માની અન્વેષણા કરવી, તેને વિશેષપણે જાણવા ઇચ્છવું એવો અર્થ છે, આથી આ પ્રકરણમાં દ્વુરાકાકાશ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે. જીવાત્મા કે ભૂતાકાશનો વાચક નથી એ મિદ્ધ વાચ છે. ॥ ૧૪ ॥

આનો જ વધુ પ્રપંચ કરતાં કહે છે -

ગતિશબ્દાભ્યાં તથાહિ દૃષ્ટં લિંગ્મ ચ ॥ ૧૫ ॥

અમ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે દ્વર શબ્દનું અનુર્વાન જાણુ ગતિશબ્દાભ્યામ્=ગતિ=ગમન=પ્રાપ્તિ, શબ્દ એટલે “અભ્યોક” શબ્દ, તે જે દ્વારા એમને કે રાજ રાજ સુપુત્રિમા જીવાત્માની કહેવી જે ગતિ તે ગતિને સધને તથા ત્યા અભ્યોક શબ્દનો પ્રયોગ કરેલો હોઈને દ્વુરાકાશ એ પરમ પરમેશ્વર છે એમ સિદ્ધ થાય છે તથાહિ=એમ દ્વગકાશને ઉદ્દેશીને તેમજ પરમ પરમેશ્વરને સ્વીતે દૃષ્ટ=મીઠી શ્રુતિમા એ જાને પ્રયુક્ત છે-એમ જોવામા આવે છે લિંગ ચ=આથી તેના તત્ત્વમા એ નિગ-ચિદ્ધ છે

આ પ્રકરણનો વાક્યશેષ “તદ્યથાપિ હિરણ્યનિધિં નિદિત અક્ષેપતાઃ ઉપયુગરિ સજ્જરન્તો ન વિન્દેયુઃ એવં પચ્ચ હમાઃ સર્ગાઃ પ્રજા મહરહઃ ગચ્છન્તયઃ” એતં બ્રહ્મલોકં ન વિન્દન્તિ બનૃતેન હિ પ્રયૂદાઃ-તે તો જેમ જેનરમાં દટાયેલા સોનાને જેનરને ન જાણનારા હોઈને તે ખેતરની ઉપર ઉપર મંચરતાઓ જાણુતા નથી એ જ રીતે આ બધીય પ્રજાઓ દિનં અતિદિનં બ્રહ્મલોકમાં જતી હોઈને સજ્જ એવે જતજાતી નથી કેમકે અનૂતથી છે એ ઉકાયેલી (છાં ૮-૩-૨) અહીં વનં શબ્દ પ્રકૃત દ્વુરાકાશનો પરમર્શ કરે છે અને એને માટે જ બ્રહ્મલોક એ શબ્દનો પ્રયોગ થયો છે. ઉપગંત મહરહઃ ગચ્છન્તયઃ-આ શબ્દગુચ્છમાં મમન્ત જીવોની રાજાદી સુપુત્રિમા ગતિ કરી છે. આ બ્રહ્મલોક અને જીવાત્માની સુપુત્રિમા ગતિ, દ્વુરાકાશને સ્પષ્ટપણે પરમાત્મા તરીકે જ સ્થાપે છે જીવો સ્વમાં તો રાજ ગતિ કરતા નથી એવું કહેવું એ ચોચ નથી. ઉપગંત બીજી શ્રુતિ તો આ વાતને સ્પષ્ટ કહે છે તો શ્રુત્યન્ગમાં કહેવી

વાત શ્રુત્યન્તરને અંમત હોય જ, નહીંતર શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ આવે. અને શ્રુતિઓમાં કોઈ વિરોધ નથી. એ બીજી શ્રુતિ તે આ સ જનં યજમાનં બહરહઃ બ્રહ્મ ગમયતિ (અં ૪-૪) યત્ત એતત્ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતા સોમ્ય । તદા સંપન્નો ભવતિ-તે આ યજમાનને દિન પ્રતિદિન બ્રહ્મ પાસે પહોંચાડે છે. (વ્રં ૪-૪) ન્યારે આ પુરુષ નિદ્રિત થાય છે-“સ્વપિતિ” નામધારી થાય છે. હે પ્રિયદર્શન ! ત્યારે તે સતની સાથે મંપન્ન થાય છે. (છાં ૫-૮-૧) તેજ મુગ્ધ બ્રહ્મલોક શબ્દનો પ્રયોગ પણ છે. બ્રહ્મલોકે અમિસંપન્નતે-બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાં ૮-૧૫-૧) એવઃ બ્રહ્મલોકઃ સમ્રાટ્ હતિ સમ્રાટ્ ! આ બ્રહ્મલોક છે. (વ્રં ૪-૩-૩૨) અને આથી શ્રુત્યન્તરનું દર્શન આપણને હંદરાકાશનાં પરમાત્મત્વ પરત્વે જ નિઃશંક કરે છે. બ્રહ્મલોક એટલે બ્રહ્મલોક એવો અર્થ લેવાનો નથી. “નિપાદસ્થપતિ” ન્યાયે બ્રહ્મરૂપ લોક એવો અર્થ અહીં એવો થાય છે. આથી હંદરાકાશ એટલે પરમાત્મા, જીવાત્મા નહીં. ॥ ૧૫ ॥

આજ વાતને બીજા હેતુથી દૃઢ કરતાં કહે છે:-

‘દ્વિતીયે ધૃતેષ્વ મહિમ્નોઽસ્યા સ્મિન્નુપલબ્ધેઃ ॥ ૧૬ ॥’

અન્ન પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે “દ્વર” નું અનુવર્તન કરવું. “અ” શબ્દ પૂર્વના વિષયમાં જ આ બીજો હેતુ છે એ દર્શાવનારો છે. ધૃતેઃ-જગતના ધારણને લઈને પણ દ્વરાકાશ પરમત્ત પરમાત્મા છે એમ નિશ્ચિત થાય છે કેમકે અસ્ય-જગતનાં ધારણરૂપી આના મહિમ્ન-પ્રભાવનો અરિમન્-આમા-પરમાત્માના ઉપલબ્ધે-બીજી શ્રુતિથી પ્રાપ્તિ-પ્રાપ્ત થાય છે.

આ હંદરાકાશનો “આત્મા” એ શબ્દ ઉલ્લેખ કરીને શ્રુતિ કહે છે:-
અથ યઃ આત્મા સ સેતુઃ વિધૃતિઃ યપાં લોકાનાં અસંમેદાય-આ લોકની સેતુલેખ ન થઈ જાય એ માટે આ આત્મા છે તે સેતુ છે-વિધારક છે (છાં ૮-૪-૩) અહીં વિધૃતિ શબ્દનો પ્રયોગ છે. વિધૃતિ એટલે વિધારણ કરનાર. આ વિધારણ પરમાત્માનો જ ધર્મ હોઈ શકે । સમસ્ત જગતનું વિધારણ જીવાત્મા કરી શકે નહીં. આથી હંદરાકાશ જીવાત્મા નથી, પરમાત્મા જ છે. પરમાત્માનો આ મહિમા બીજી શ્રુતિઓ પણ ગાય છે કે:-યદધ્યતિષ્ઠત્ મુષનાનિ ધારયન્ (જ્ઞં ૮-૩-૧૬-૪) સ દાધાર પૃથિવીં ધામુતેમામ્ । (જ્ઞં ૮-૭-૩-૧) સ્કમ્મો દાધાર ધાવા પૃથિવી ઉમે હમે (અથર્વં ૧૦-૪-૭-૩૬) એતસ્ય અક્ષરસ્ય પ્રજાસને ગાર્ગિ સૂર્યાચન્દ્રમસૌ વિધૃતૌ તિષ્ઠતઃ (વ્રં ૩-૮-૧) એવ સર્વેશ્વરઃ એવ મૂતપાલઃ એવ સેતુઃ

વિધરણઃ ય્યાં લોકાનાં અસંમેદાય-ભુવનોને ધારતો જે તેમનાથી પર હશે છે (ઋગ્ ૮-૩-૧૬-૪) જે આ પૃથ્વીને અને ઘૌને ધારણ કરે છે. (ઋગ્ ૮-૭-૩-૧) તે સ્થાણુતત્વ ધાવાપૃથિવી યનેને ધારણ કરે છે. (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) આ અક્ષરનાં ઉગ્રશામનમા ગાગિ સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલ હોઈને વર્તે છે. (ચુગ્ ૩-૮-૧) આ સર્વેશ્વર છે એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. એ ભૂતપાલક છે એ વિધારક સેતુ છે-જેને લઈને આ બધા લોકોનો સકર થઈ જતો નથી આ મહિમા પ્રભુનો જ હોઈ શકે, જીવનો નહીં આથી અહીં દહુર પરમાત્મા જ છે ॥૧૬॥

ખીજો હેતુ આપતા એજ વાત દઢ કરે છે કે:-

પ્રસિદ્ધેષ્વ ॥ ૧૭ ॥

બ્રહ્મ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે હરનું અનુર્વાન કરવું “અ” શબ્દ દ્વાર હેતુનો સ્પષ્ટ છે પ્રસિદ્ધે=આકાશ શબ્દ પરમત્ત પરમેશ્વરના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ હોઈને અહીં હરગાકાર પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૭ ॥

આકાશ શબ્દ શ્રુતિઓમાં પરમાત્માના અર્થમાં પ્રસિદ્ધ છે ઈ. ત. ફોલોવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાદ્ યદેષ આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્ (તૈગ્ ૨-૭) આકાશો વૈ નામ નામરૂપયો નિર્વહિતા-કોણુ શ્યામોઽષ્ટવામ લેત, કાણુ જીવત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈગ્ ૨-૭) આકાશ સાથે જ નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે (છાંડ ૮-૧૪-૧) જીવાત્માને માટે આકાશ શબ્દનો કયાંયે પ્રયોગ જોવામાં આવતો નથી, આથી અહીં દહુરગાકાર પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૭ ॥

ત્રિદાન્તનું નિરૂપણ કર્યું. હવે પુનઃ પૂર્વપક્ષ ઉત્થાપિત કરી મમાધાન હેતાં કહે છે -

इतरपरामर्शान्त् स इति चेन्नासंभवात् ॥ १८ ॥

હર શબ્દનું અહીં અનુર્વાન કરવું. इतरपरामर्शान्त्=પરામર્શ એટલે અરી સંબંધ પરમત્ત પરમાત્માથી દ્વાર એટલે કે જીવાત્માનો વાક્યમાં સંબંધ હોઈને ત=તે ખીજો-દ્વાર-જીવાત્મા દહુરગાકાર છે. इति=આમ એ=એ કહેલ હો તો ન=એ બનાવ નથી કેમકે અર્થમત્ત=અપદનપાત્રવ વગેરે ધર્મો જીમાં સંભવતા નથી

વળી અહીં પૂર્વપક્ષ દલીલ ઉઠાવે છે કે અહીં દહુરગાકાર જીવાત્મા જ હોવો ઘટે છે. કેમકે અહીં જીવાત્માનો અધ્યક્ષ સંબંધ જોવામાં આવે છે

શ્રુતિ કહે છે -અથ ણ ણ સમ્પ્રસાદઃ અસ્માત્ શરીરાત્ સમુત્થાય પરં
 ય્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રુપેણ મભિનિષ્પદ્યતે ણ ણ આત્મેતિ હોવાન-હવે
 જે આ મુપુસિ અવસ્થાનો આત્મા=મંપ્રસાદ આ શરીરમાંથી ઉઠીને, પરમ
 ત્યોતિને પામીને પાતાના રૂપે ચામેરથી નિષ્પન્ન થાય છે આ છે આત્મા
 એમ તેણે કહ્યું. (છાંડ ૮-૩-૪) આ શ્રુતિ જીવાત્માનો પરમર્ગ કરે છે.
 જે દહરાકાશ અહીં પરમાત્મા હોત તો આ વાક્યગ્રેવમાં જીવાત્માનો પરમર્ગ
 ન હોત. “સમ્પ્રમાદ” શબ્દ પરમાત્માનો વાચક નથી કદાચ એમ કહો. કે
 “મમ્પ્રમાદ” શબ્દ જીવાત્માનો પણ તે જ રીતે વાચક નથી, તો એ બરાબર
 નથી કેમકે યદ્યપિ સમ્પ્રસાદ શબ્દ જીવાત્માનો વાચક તો નથી પણ
 મુપુસિ અવસ્થામાં તેને માટે એ શબ્દ વપરાય છે. સ યા ણ ણતસ્મિન્
 સમ્પ્રસાદે રત્યા ચરિત્થા-તે આ, માથે જ, આ મમ્પ્રમાદમાં રમીને-ચરીને-
 (મૃં ૪-૩-૧૫) આ મુપુસિ અવસ્થાના મળ ધે, મંથ જેમ મંથસ્થ પુરુષને
 માટે, તેમ, જીવાત્માને માટે મમ્પ્રમાદ વાપરી શકાય

ઉપરાંત અહીં શરીરમાંથી મમુત્યાન, સમ્પ્રમાદનો અર્થ, જીવાત્મા જ
 છે એ બતાવનારું મુદ્દક ચિન્હ છે જીવ મિવાય ખીન્ત કોઈનું શરીરમાંથી
 મમુત્યાન મલવી શકતું નથી. આથી દહગકાશ જીવાત્મા જ હોઈ શકે છે
 આ છે પૂર્વપક્ષીનું કથન. તેની વિરૂદ્ધ ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ બરાબર નથી
 કેમકે જીવાત્મામા પરમાત્માના ધર્મો સંભવી શકતા નથી. અપહુતપાખ્ય
 વગેરે ધર્મો પરમાત્માના જ હોઈ શકે છે, જીવાત્માના નહીં. અને આથી
 અહીં દહરાકાશ શબ્દે જીવાત્મા નહીં પણ પરમાત્મા જ છે એ મિદ્ધ છે ॥૧૮॥

પુન શંકાનું ઉત્થાન કરી સમાધાન લખતા કહે છે -

ઉત્તરાચ્ચેદાધિર્મૂર્તસ્વરૂપસ્તુ ॥ ૧૯ ॥

“દહર સ ઇતિ ન”આ ચાર પદો આગળા જે સરોમાંથી લઈ લેવા ધટે છે.
 સૂત્રમાંનો ॥ શબ્દ અનાર્મૂર્ત સ્વરૂપનું વ્યવર્તન કરનારો છે ઉત્તરાન=આગળ આવતાં
 પ્રજ્ઞપતિના વચનથી કહેવા ધર્મો જીવાત્મામા સંભવિત હોઈને તે જીવાત્મા “દહરાકાશ”
 હોઈ શકે છે એમ ચેત્-જો માનતા હોય તો તે બરાબર નથી. કેમકે આધિર્મૂર્તસ્વરૂપ =
 આર્મિર્મૂર્ત સ્વરૂપવાળા જીવાત્માનો ત્યા ઉલેખ ॥

“અપહુત પાખ્ય” વગેરે દહરના ધર્મો છે. એ બધા ધર્મો જીવાત્મામાં
 નથી સંભવતા એમ કહો છો તે ચોચ નથી કેમકે પ્રજ્ઞપતિનું શ્રુતિમાં
 વચન છે અને તે વચનના સામર્થ્યે તે ધર્મો જીવાત્મામાં હોઈ શકે છે.
 આગળ ચાલતા પ્રજ્ઞપતિનું વચન છે કે-ય આત્મા અપહતપાખ્યા વિજરો

વિચરણઃ ય્યાં લોકાનાં અસંમેદાય-ભુવનોને ધારતો જે તેમનાથી પણ ઉલો છે (ક્રો ૮-૩-૧૬-૪) જે આ પૃથ્વીને અને ઘૌને ધારણ કરે છે. (ક્રો ૮-૭-૩-૧) તે સ્થાણુતત્વ ધાવાપૃથિવી બનેને ધારણ કરે છે. (અથર્વ ૧૦-૪-૭-૩૫) આ અક્ષરનાં વિગ્રહાત્મનમા ગાર્ગિ સૂર્ય અને ચંદ્ર વિધારિત થયેલ હોઈને વર્તે છે. (ષુ ૩-૮-૧) આ સર્વેશ્વર છે એ ભૂતોનો અધિપતિ છે એ ભૂતપાલક છે. એ વિધારક સેતુ છે-જેને લઈને આ બધા લોકોનો સકર થઈ જતો નથી. આ મહિમા પ્રભુનો જ હોઈ શકે, જીવનો નહીં આથી અહીં દહર પરમાત્મા જ છે ॥૧૬॥

ખીજે હેતુ આપતાં એજ વાત દઢ કરે છે કે-

પ્રસિદ્ધેશ્વ ॥ ૧૭ ॥

અહ પ્રકરણ પ્રાપ્ત છે દ્વરનું અનુર્તન કરવું “ચ” શબ્દ દ્વર હેતુનો સચક છે પ્રસિદ્ધેશ્વ=આકાશ શબ્દ પરમાત્મા પરમેશ્વરના અર્થમા પ્રસિદ્ધ હોઈને અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૭ ॥

આકાશ શબ્દ શ્રુતિઓમા પરમાત્માના અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે. ઈ. ત. કોહોવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાદ્ યદેષ આકાશ. આનન્દો ન સ્યાત્ (તૈ ૨-૭) આનાશો વૈ નામ નામરૂપયો નિર્વદિતા-કોણુ ધ્યાસોઽધવાસ લેત, કોણુ જીવત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈ ૨-૭) આકાશ સાથે જ નામરૂપનો નિર્વાહ કરનાર છે. (છાં ૮-૧૪-૧) જીવાત્માને માટે આકાશ શબ્દના કયાંયે પ્રયોગ જોવામા આવતો નથી, આથી અહીં દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૭ ॥

નિદ્ધાન્તાનુ નિરૂપણ કર્યું. હવે પુનઃ પૂર્વપક્ષ ઉત્થાપિત કરી મમાધાન હેતા કહે છે -

દતરપરામર્શાન્ત્ સ ઇતિ ચેન્નાસંભવાન્ત્ ॥ ૧૮ ॥

દ્વર શબ્દ અહીં અનુર્તન કરવું, દતરપરામર્શાન્ત્=પરામર્શ એટલે અરી સબધ. પરમાત્મા પરમાત્માથી દતર એટલે કે જીવાત્માનો વાક્યગોમા સબધ હોઈને સન્તે ખીજે-દ્વર-જીવામા દ્વરકાશ છે ઇતિ=આમ ચેન્=જે કહેતા હો તો મન્ને બનાવ નથી કેમકે અમરવાન્=અપદ્મપામ્રવ વગેરે કર્મો જાયાં સંભવતા નથી

વળી અહીં પૂર્વપક્ષ દલીલ ઉઠાવે છે કે અહીં દહરાકાશ જીવાત્મા જ હોયો ઘટે છે કેમકે અહીં જીવાત્માનો મમયમા મંબંધ જોવામા આવે છે

કહીશ, એનાથી બીજે એ નથી જ. (છાં ૮-૧૧-૩) આમ શરૂ કરી મગધન મર્ત્ય યા દ્વં શરીરં આત્મ મૃત્યુના । (તદસ્યામૃતસ્યા શરીરસ્યાત્મનો અધિષ્ઠાતુઃ અધિષ્ઠાનમ્) આત્મો યે સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હ વૈ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ અપહતિઃ અસ્તિ । અશરીરં ધાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ-ઈન્દ્રિય ! મર્ત્ય છે નિશ્ચય આ શરીર-મૃત્યુથી પકડાયેલ છે (તે આ અમૃત અને અશરીરી આત્માનું અધિષ્ઠાન છે.) અશરીરી-શરીરનો અભિમાની પ્રિય અને અપ્રિયથી પકડાયેલ છે કેમકે શરીરાભિમાની હોય અને પ્રિયાપ્રિયના સ્પર્શથી પર હોય એમ બનતું નથી. હાં, અશરીરને એટલે કે શરીરમાં અભિમાનગૂંચને પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (છાં ૮-૧૨-૧) આ શ્રુતિમાં ઉપાધિ-શરીરની ઉપાધિથી, આત્માને અનર્થ છે, સ્વરૂપે નથી, એમ દર્શાવી-તેના=આત્માના પરિશુદ્ધ મુક્ત સ્વરૂપના તરફ આંગળી ચીંધનાં પ્રત્યપતિ હો છે:-एवमेवैव. सम्प्रसादः अस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिः उपसंपद्य स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः (છાં ૮-૧૨-૩) આમ જીવાત્માની પરમ પ્રશુદ્ધ અવસ્થાનું અર્હી વર્ણન છે. અને એ અવસ્થામાં પરમાત્માનો એ સમાનધર્મી થઈ શકે. આથી અર્હી પ્રભુના ધર્મો અમંભવિત છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. શરીરમાંથી ઉત્થાન અને પરમ જ્યોતિની પ્રાપ્તિ એ જીવાત્માના પક્ષે મુદ્દ લિંગ છે. માટે અર્હી જીવાત્મા જ દહરાકાશ છે એમ માનવું જોઈએ.

તો આમ કહેવું એ યોગ્ય નથી. કેમકે એ વર્ણન તો જીવના સ્વરૂપના આવિર્ભાવની દશાનુ છે. અર્થાત જ જીવનો સ્વરૂપાવિર્ભાવ થાય પછી એ જીવ જ રહેતો નથી ! એ પરમાત્મા જ હતો અને જે હતો તે રૂપે થયું એ જ તો આવિર્ભાવ છે. "જીવાત્મા" "જીવાત્મદેશોર્મો" હોય 'ત્યાં સુધી અપહૃતપાપમત્વ' યગેદે' ધર્મો તેનામા મલવના નથી. જીવાત્માનુ છેવટે તો સ્વરૂપ પરમાત્મા જ છે ! અને પરમાત્મ સ્વરૂપે જો એ વર્તે તો હોય તો તો કશી બાધા નથી. પણ અર્હી જીવરૂપ અવસ્થાની ચર્ચા છે. તેમાં તેના પરમાત્મ સ્વરૂપને ઘુસાડીને વાત ન કરવી ઘટે. અને આવિર્ભૂત સ્વરૂપમાં જો એ દહરાકાશ થતો હોય તો પૂર્વપક્ષી ! તું દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરીને પણ સિદ્ધાન્તના પક્ષનું જ સમર્થન કરે છે ! અહો પાંડિત્ય ! જીવનું પારમાર્થિક સ્વરૂપ જ પરમાત્મા છે. અને આથી અર્હી દહરાકાશ પરમાત્માનું જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૧૬ ॥

તો પછી અર્હી દહરવિધાના વાક્યરોપમાં જીવાત્માનો પરામર્શ શાને કર્યો છે ? કયા કારણે વચ્ચે જીવાત્માનો નિર્દેશ કર્યો છે ? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

વિમૃત્યુ વિશોકોઽવિજિઘ્તિસોઽપિપાસઃ સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ સઃ
અન્વેષ્ટવ્યઃ સ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-તે આત્મા-તો શોધવા યોગ્ય છે, જાણવા
યોગ્ય છે, જે આત્મા પાપશૂન્ય, જરાશૂન્ય, મૃત્યુશૂન્ય, વિશોક-ભૂખ
તરસથી પર, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ છે. (છાંં ૮-૭-૧) આ વાક્ય ઉપરથી
આ બધાય ધર્મો જીવાત્માનો જ છે એમાં શો સંશય !

ઉપરાંત આ વચન પરમાત્માને લગતું છે, જીવાત્માને લગતું નથી
એવી શંકા પણ અસ્થાને છે. કેમકે અહીં જાગૃત, સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિનો
પરસ્પર વ્યતિરેક તથા તે પ્રત્યેકની સાથે ક્રમશઃ જીવનો સંબંધ-અન્યથ
બતાવી, છેવટે પરમાત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ બતાવે છે.

આખો પ્રસંગ આ બતાવે છે. ઈન્દ્ર અને વિરોચન પ્રજાપતિ પાસે
આત્મજિજ્ઞાસાપૂર્વક જાય છે. તેમની કને પ્રહાસૂત્રપૂર્વક ગુરુગૃહવાસ
કરાવીને પ્રજાપતિ, જાગૃત અવસ્થાના સંબંધથી આત્માના-ય ઇષઃ લક્ષિણિ
પુરુષઃ દૃશ્યતે ઇષ આરમા-જે આ આંખમાં પુરુષ દેખાય છે તે આત્મા
છે. (છાંં ૮-૭-૪) આ શબ્દ દ્વારા ઉપદેશ કરે છે. વિરોચનની જિજ્ઞાસા
તો શાન્ત થઈ ગઈ. પણ વિચારશીલ ઈન્દ્રને તૃપ્તિ ન થઈ. તેણે આત્માના
આ સ્વરૂપમાં શરીર ધર્મોનો અન્યથ જોયો અને આથી તેમાં તેને આત્માનું
લક્ષણ ન જણાયું. તે પાછો પ્રજાપતિ પાસે જાય છે. વળી પ્રહાસૂત્રપૂર્વક
વસે છે. અંતે તેને પ્રજાપતિ ઇતં તુ ઇષ તે મૂયોઽનુવ્યાધ્યાસ્યામિ-એ
આત્માને ઉદ્દેશીને જ વળી તને હું સ્પષ્ટ વ્યાખ્યાન આપીશ. (છાંં. ૮-૮-૩)
એ શબ્દો દ્વારા પૂર્વોક્ત આત્માના જ અનુસંધાનમાં તેના સ્વપ્નાવસ્થાના
સંબંધે ઉપદેશ છે કે ય ઇષઃ સ્વજ્ઞે મહીયમાનચ્ચરતિ ઇષ આત્મા-જે
આ સ્વપ્નામાં મહિમા પામતો થયે છે એ આત્મા. (છાંં ૮-૧૭-૧)
પણ આત્માના આ લક્ષણમાં શોકલયાદિનું દર્શન કરતો ઈન્દ્ર તુષ્ટ ન થયો.
વળી ત્રીજી વખતે તે પ્રજાપતિની કને પરવર્યો. તેને તેજ પૂર્વનિર્દિષ્ટ આત્માને
અનુલક્ષીને ઇતં તુ ઇષ તે મૂયોઽનુવ્યાધ્યાસ્યામિ-એની જ ફરીથી હું
વ્યાખ્યા કરીશ. (છાંં ૮-૧૦-૪) એ શબ્દો દ્વારા ઉદ્દેશી, સુષુપ્તિના
સંબંધવાળા આત્માનો ઉપદેશ દે છે કે તદ્ યત્ ઇતત્ સુપ્તઃ સમસ્તઃ
સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજ્ઞાનાતિ ઇષ આત્મા-તે જ્યાં આ સૂતેકો હોઈને
પૂરો પ્રસન્ન છે, સ્વપ્નને જાણતો નથી, આ આત્મા. (છાંં ૮-૧૧-૧) એ
અવસ્થામાં પણ આત્માનું લક્ષણ ન જોતાં અસંતુષ્ટ ઈન્દ્ર પુનઃ પ્રજાપતિ
કને વદ્ય છે. અને પૂર્વ નિર્દિષ્ટ આત્માને જ અનુલક્ષીને ઇતં ત્વેષ તે
મૂયોઽનુવ્યાધ્યાસ્યામિ નો ઇવાન્યથ ઇતસ્માત્-એને જ વળી હું ફરીથી

“હૃદરામશ” અધિકરણ હજી પૂરૂ થયું નથી “હૃદગકાશ” પરમાત્મા જ છે એ પ્રકારાન્તરે પાછું મિદ્ધ કરતા કહે છે -

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

‘અપત્નિ’ આટલો શબ્દ અનુર્તિન છે ‘અ’ ‘તુ’ ના અર્થમાં ૩ અને એ પરમાત્માનું, સ્વરૂપદષ્ટિએ આ પત્નિચરક છે તસ્ય=પ ક્ષત્ર પરમેશ્વરના અનુદત્તે=હૃદય પુડરીકડપી ઉપાધિના અનુકરણને લઈને અત્ત્વ શ્રુતિ યોગ્ય થઈ શકે છે

જેમ ઘટપાત્રાદિમા મમાયેવુ ભૂતાકાશ, ઘટપાત્રાદિનુ અનુકરણ કરતુ હોવાય છે અને ઘટાકાશ, મહાકાશ તરીકે જોવાળાય છે તેમ હૃદયરૂપી પુડરીકની ઉપાધિનુ અનુકરણ કરતા પરમાત્મા હૃદયપુડરીકનુ જાણે અનુકરણ કરે છે અને આમ ઉપાધિને લઈને સ્વરૂપે અપરિચ્છિન્ન છતાં જાણે પરિચ્છિન્ન હોય એમ લાગે છે પણ એટલામાયથી તેના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી ઉવદુ પરમાત્મા અમગ છે અને આથી પરમાત્માને લગતી “અપત્નની શ્રુતિ” પરમાત્માને મૂળમા અપ કરી ગઈતી નથી ॥ ૨૨ ॥

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ બાબતમા વિમવાદી નથી એમ બતાવના કહે છે કે -

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અવિચ=અને કેવળ શ્રુતિમા જ નહીં સ્મૃતિમા પણ સ્મર્યતે=સસ્મૃત થાય છે

કેવળ શ્રુતિ જ નહીં સ્મૃતિ પણ આ બાબતમા અવાદી સૂર કાઢે છે સ્મૃતિનુ પણ હૃદયપુડરીકની અપેક્ષાએ પરમાત્માનુ અપત્ત્ય છે, એવુ વિધાન છે પ્રશાસિતાર સર્વેવામણીવાસમજોરપિ । રુક્મામ સ્વપ્નઘીનમય વિદ્યાત્ તે પુરુષ પરમ-સૌના પ્રશાસ્તા, અણુથી પણ અણુ, સુવર્ણવર્ણી અને સુપુષ્પિના જ્ઞાનથી સમજાય એવા તે પુરુષને પરમ જાણે (મનુ ૧૨-૧૨૭) અને શ્રુતિ સ્મૃતિએ નિશ્ચિત કરેલા અર્થમા આર્યબુદ્ધિ વિદ્વાને અવિશ્વાસ મૂકવાનુ કોઈ કારણુ નથી આથી અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ હૃદરાકાશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૩ ॥

હૃદર અધિકરણ સમાપ્ત થયું એ હૃદરાધિકરણથી કાઠક વિશેષ અર્થના પ્રતિપાદન માટે સમાનવિષયક બીજુ અધિકરણ રચતા ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે-

અન્યાર્થપરામર્શઃ ॥ ૨૦ ॥

‘ય’ ‘તુ’ ના અર્થમાં હોઈ જનારના દહરપણનો અવગ્રહ કરે છે પરામર્શ= જનારના પરામર્શ અર્થાત્=જીવની બીજી-પરમાત્મા એ પરમાત્માના પ્રતિપાદન માટે છે

અહીં જીવાત્માનો પરામર્શ જીવના સ્વરૂપનિર્ણયે કરતો નથી, પણ પરમાત્માના સ્વરૂપનિર્ણયે અવસિત થાય છે જીવની પહેલી બે અવસ્થાઓ વર્ણવી-ત્રીજી સુષુપ્તિમાં જીવને શ્રુતિ મોકલે છે એ અવસ્થામાં એ શરીરાદિના અભિમાનથી ઉઠતરી કરી-પરજ્યોતિને પ્રાપ્ત કરી-ચોતાના સ્વરૂપને અભિગ્નિત થતો ચીતસ્વામા આવ્યો છે એનું એ પરમાત્મ સ્વરૂપન અપહુતપામ્ભવવગેરે ધર્મોવાળું છે અને એજ ઉપાસ્ય અન્વેષ્યને વિચિન્નાસિતવ્ય છે એ બતાવવા અહીં જીવાત્માનો પરામર્શ છે આથી પરમાત્મસ્વરૂપ તરફ આગળી ચીંધવા અહીં જીવાત્માનો મહેતે ઉત્તેજ છે, જીવ દહરાકાશ છે, એ બતાવવા નહીં આથી દહરાકાશ પરમાત્મા જ છે ॥ ૨૦ ॥

પુનઃ શબ્દ જગાવી સમાધાન હેતા કહે છે -

અલ્પશ્રુતેઃ હિતિચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૨૧ ॥

“દહર સ મ” આ શ્રુતિ પોતની અતુરતિ બાધુરી ‘યત્’ સમ્પ્રદાન ઉમેરી લેવો અલ્પશ્રુતે=અ પત્તની શ્રુતિ હોઈને જીવાત્મા દહર છે હિતિચત્ત=એમ નો કહેો તો તે બરાબર નથી (યત્=કેમકે) તદુક્તમ્=એનો જવાબ તો આગળ ફરી શ્રુતિમાં બીજો.

આ પ્રકરણમાં દહર અસ્મિન્ અન્ત આકાશ (છાં ૮-૧-૧) આવી શ્રુતિ છે એમાં દહરપણનો-પરિચિન્નપણનો ઉત્તેજ છે એ પરિચિન્નતા જીવમાં ઘટે, પરમાત્મામાં નહીં, આથી અહીં જીવાત્મા જ દહરાકાશ તરીકે લેવો ઘટે, બે આ દલીલ હોય તો તે ચોક્કસ નથી કેમકે અહીં પરમાત્માનું અપત્ત-પરિચિન્નત્વ આપેલિક-સાપેક્ષ છે અને એનો ઉત્તર તો અર્મકૌલસ્વાત્ તદ્વપ્પવેશાચ નેતિ ચેદા નિચાચ્યત્વાદેય દ્યોમવચ (મ્ છ ૧-૨-૭) એ સૂત્રના ભાષ્યમાં આપી જ દીધો છે અને ઉપરાંત શ્રુતિ જ એ અપત્તનો છેદ ઉઠાવે છે શ્રુતિ સ્વયં કહે છે -યાવાન્ વા સવમાકાશ તાવાન્ પપઃ અન્તર્દેવ્યે આકાશ આથી આ દલીલ કોઈ દલીલ નથી, પરિણામે દહરાકાશ દાસ પરમાત્માનો જ ઉત્તેજ છે એમ નિર્બાધપણે નિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૧ ॥

“દહરાકાશ” અધિકરણ હજી પૂરું થયું નથી. “દહરાકાશ” પરમાત્મા જ છે એ પ્રકારાન્તરે પાછું મિદ્ધ કરતાં કહે છે:-

અનુકૃતેસ્તસ્ય ચ ॥ ૨૨ ॥

‘અત્પત્રિનિ’ આટલો શબ્દ અનુવર્તિત છે. ‘ય’ ‘તુ’ ના અર્થમાં છે અને એ પરમાત્માનું, સ્વરૂપદષ્ટિએ અત્પત્રિનિવારક છે. તસ્ય=પરમત્ત પરમેશ્વરના અનુકરણે=હવે પુંડરીકરૂપી ઉપાધિના અનુકરણને લઈને અત્પત્રિનિ શ્રુતિ યોગ્ય થઈ શકે છે.

જેમ ઘટપાત્રાદિમાં સમાયેલું ભૂતાકાશ, ઘટપાત્રાદિનું અનુકરણ કરતું દેખાય છે અને ઘટાકાશ, મહાકાશ તરીકે ઓળખાય છે તેમ હૃદયરૂપી પુંડરીકની ઉપાધિનું અનુકરણ કરતા પરમાત્મા હૃદયપુંડરીકનું જાણે અનુકરણ કરે છે. અને આમ ઉપાધિને લઈને સ્વરૂપે અપરિચિદ્ધતા છતાં જાણે પરિચિદ્ધ હોય એમ લાગે છે. પણ એટલામાત્રથી તેના સ્વરૂપની હાનિ થતી નથી. ઉલટું પરમાત્મા અસંગ છે અને આથી પરમાત્માને લગતી “અત્પત્રિની શ્રુતિ” પરમાત્માને મૂળમાં અત્પ કરી શકતી નથી. ॥ ૨૨ ॥

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં વિસંવાદી નથી એમ બતાવતાં કહે છે કે:-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૨૩ ॥

અપિ=અને કેવળ શ્રુતિમાં જ નહીં સ્મૃતિમાં પણ સ્મર્યતે=સંસ્મૃત થાય છે.

કેવળ શ્રુતિ જ નહીં સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં સંવાદી સૂર કાઢે છે. સ્મૃતિનું પણ હૃદયપુંડરીકની અપેક્ષાએ પરમાત્માનું અત્પત્વ છે, એવું વિધાન છે. પ્રશાસિતારં સર્વેષામણીયાંસમજોરપિ । રુદ્રમાત્રં સ્વપ્નધીમત્ત્યં વિદ્યાત્ ॥ પુરુષ પરમ-સૌના પ્રશાસ્તા, અણુથી પણ અણુ, સુવર્ણવર્ણી અને સુપુષ્પિતાના જ્ઞાનથી સમજાય એવા તે પુરુષને પરમ જાણે (મનુ ૧૨-૧૨૨) અને શ્રુતિ સ્મૃતિએ નિશ્ચિત કરેલા અર્થમાં આર્થબુદ્ધિ વિદ્વાને અવિશ્વાસ મૂકવાનું કોઈ કારણ નથી. આથી અહીં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ દહરાકાશ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

દહર અધિકરણ સમાપ્ત થયું. એ દહરાધિકરણથી કાંઈક વિશેષ અર્થના પ્રતિપાદન માટે સમાનવિષયક બીજું અધિકરણ રચતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

શબ્દાદેવ પ્રમિતઃ ॥ ૨૪ ॥

બ્રહ્મ અધિકરણ પ્રાપ્ત છે. સૂત્રમણિ “એવ” શિંગ પ્રમાણના અવગણે માટે છે પ્રમિત્ત=કોઈપણપદમાં જેનું અવલુ જોવામાં આવે છે તે અંગૂઠના માપે મપાયેલો પૂરું. પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે એમ જાણવું કેમકે શબ્દાદેવઃ=શ્રુતિ જ એમાં પ્રમાણ છે.

કાઠકી શ્રુતિ કહે છે:-અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષઃ મધ્યે વાત્મનિ તિષ્ઠતિ ।
 ईशानो भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते-કેવળ અંગુઠા જેવડો આ પુરુષ, શરીરના મધ્યભાગમાં-હૃદયમાં જોડો છે. તે ભૂત અને લવ્ય-નો ઇશાન છે. તેનાથી કોઈ ઘૂણા કરતું નથી. (કઠ૦ ૪-૧૨) ઉપરાંત અંગુષ્ઠ-માત્રઃ પુરુષો જ્યોતિરિવાધૂમકઃ । ईशानो भूतमव्यस्य स एवाद्य स तस्यः પત્તદ્વૈતત્-ધૂમાડા પિનાની કેવળ જ્યોતિ જેવો આ કેવળ અંગુઠા જેવડો પુરુષ છે. તે ભૂત લવ્યનો ઇશાન છે. તે જ આજે છે અને તે જ કાલે પણ હશે. એ છે નિશ્ચય તે (કઠ૦ ૪-૧૩) આ બન્ને શ્રુતિઓમાં અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષનો ઉલ્લેખ છે. તો એ પુરુષ કોણ ? જીવાત્મા કે પરમાત્મા ? સંશયનું મૂળ છે શબ્દપ્રયોગ. એક બાજુ “અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષઃ” એમ કહે છે તો બીજી બાજુ ईशानो भूतमव्यस्य એવો નિર્દેશ કરે છે. અંગુષ્ઠમાત્રતા જો પરમેશ્વરમાં, તો ભૂતલવ્ય પદાર્થો ઉપર ઇશતા, જીવાત્મામાં ઘટતી નથી. અને આથી સંશયને વિચર મળે છે. તો જીવાત્મા એ પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા એ ઉત્તરપક્ષ છે.

તો જીવાત્માના સાધક કારણે કયાં ? તો સૌથી પહેલું તો પરિભ્રાણ વિશેષનો ઉલ્લેખ. જીવાત્મા અંમાસ્થશામાં કોઈ એકાદ પરિભ્રાણનો કદાચ પણ શિકાર થઈ જાય. પણ પરમાત્મા તો પરિભ્રાણથી સદૈવ અસ્પૃષ્ટ જ છે. આથી અંગુષ્ઠમાત્રતા, સમસ્ત કાળત્રયવર્તી પદાર્થોની ઇશિતા ગણાય, તો જોના જેવી બીજી દર્શનાન્ધતા કઈ ?

. ઉપરાંત પરમાત્માની સર્વશક્તિતા અને સર્વેશિતા તો સેંકડો શ્રુતિ સ્મૃતિઓ ગાતાં યાકતી નથી. ય ईशोऽस्य द्विपदः चतुष्पदः જે આ જોષમાં અને ચોષમાંનું ઇશન કરે છે. (જ્ઞ૦ ૮-૭-૩-૩) યો ભૂતં ચ મવ્યં ચ સર્વં યદ્યાપિતિષ્ઠતિ-જે ભૂત અને લવ્ય-સૌનાં ઉપર અધિષ્ઠિત છે. (મધ્યર્વ-૩૦-૮-૪-૧) પ્રાણાય નમો यस્ય સર્વમિદં ઘટે । યો ભૂતઃ સર્વસ્વેશ્વરઃ-તે પ્રાણને નમન દો, જેનાં વશમાં આ બધું છે. જે સૌનો ઇશ્વર થઈ ચૂક્યો છે. (મધ્યર્વ ૧૧-૨-૪-૧) ત્વં સર્વેશ્વર-એ સૌનો ઇશ્વર છે. (માં ૬) સ યા મયમાત્મા સર્વેષાં મૂતાનાં અધિપતિઃ સર્વેષાં

મૂતાનાં રાજા-તે આ આત્મા સૌ ભૂતોનો અધિપતિ છે, સૌ ભૂતોનો રાજા છે. (વૃં ૩-૨-૧-૧૬) एष सर्वेश्वरः एष मृताधिपतिः-એ સૌનો ઇશ્વર છે, એ ભૂતોનો અધિપતિ છે. (વૃં ૪-૪-૨૨) सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सर्वमिदं प्रशास्ति यदिदं किञ्च औनो ध्यान, औनो અધિપતિ જે કાંઈ છે તે સૌના ઉપર શાસન કરે છે. (વૃં ૫-૬-૧) વગેરે. આથી પરમાત્મામાં જ અંગુષ્ઠમાત્રતાની કલ્પના કરવી યોગ્ય છે. કેમકે એમ કરવામાં લાઘવ છે. જીવાત્મામાં એવી કલ્પના કરવામાં ગૌરવ છે. એક તો તેને અંગુષ્ઠા પરિમાણ માનવો પડે. ખીજું તેનામાં મૈત્રેયની મિથ્યા કલ્પના કરવી પડે.

ઉપરાંત પ્રકરણનું અનુમંધાન પણ અહીં પરમાત્મા જ પુરુષ શબ્દનો વાચ્ય છે એ સ્પષ્ટ કરે છે. एतद् वै तत् એ શબ્દો દ્વારા પ્રકૃતનું અહીં અનુમંધાન સૂચવ્યું છે. અને પ્રકરણ છે પરમાત્માનું; કેમકે એવો જ નચિકેતાનો પ્રશ્ન છે. પ્રશ્ન છે કે:-अन्यत्र धर्माद्व्यवसायधर्माद्व्यवसाय-સ્મ-રુનાહતાत् । अन्यत्र मृताच्च भव्याच्च यत् तत् पश्यति तद् वद-ધર્મ અને અધર્મથી ભિન્ન અને કૃત અને અકૃતથી ભિન્ન, ભૂત અને વણી ભવ્યથી ભિન્ન જે તે ॥ જે તમે જુઓ છે તેને અંગે કહો. (કટ ૨-૧૪) અને પ્રકૃતતા અકરમાત્ ત્યાગમા તો હોય. આથી અહીં પરમાત્મા જ જણવો. ॥ ૨૪ ॥

તો અહીં એક પ્રશ્ન થાય પરમાત્મા પરબ્રહ્મ વ્યાપક છે, એ વ્યાપક હોઈને કોની અપેક્ષાએ અંગુષ્ઠમાત્ર થાય છે? ઉત્તર વાગતાં સૂત્રકાર ઉચ્ચરે છે:-

हृदयेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ ૨૫ ॥

મનુ=શબ્દ અધિકાર પ્રાપ્ત છે. પ્રમિત=શબ્દનું પૂર્વસ્ત્રમાથી અનુવર્તન કરી લેવું. સૂત્રમતિ ॥ શબ્દ નિરપેક્ષ અંગુષ્ઠમાત્રતાના બાવર્તન માટે છે હૃદિ=હૃદયપી પુંડરીકમાં અપેક્ષા=રહેવાયુની અપેક્ષાએ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અંગુષ્ઠમાત્ર કહેવાય છે. વતોએહો કેમ નથી તેમાં કારણ આપતાં કહે છે:-મનુષ્યાધિકારત્વાત્=શાસ્ત્રવિદ્યામાં મનુષ્યનો અધિકાર હોઈને, અને મનુષ્યનું હૃદય મોટે ભાગે અગૂણ પરિમાણ હોઈને પરમાત્મા અગૂણ જેવો કહેવાય છે-ન તો વતો કે ન તો એહો.

પરમાત્મા હૃદયમાં રહે છે. અને શાસ્ત્રમાં મનુષ્યનો અધિકાર છે. માનવહૃદય તેના શરીરના પ્રમાણમાં જ હોય! અને આથી તે અંગુષ્ઠ જેવડું કલ્પાય તો તે ઉચિત છે. અને તેમાં રહેતો પરમાત્મા પણ તેવડો જ કલ્પાય એ પણ ઉચિત છે. પણ તેથી તે તેવડો યઈ જતો નથી ॥ ૨૫ ॥

ઉપલા સૂત્રમાં અધિકારનો ઉલ્લેખ થતાં, આ શાસ્ત્રમાં મનુષ્યનો જ કે તેમનાથી કિંત્ર ખીબાઓનો પણ અધિકાર છે? આમ વિચારા થતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

તદુપર્યપિ ઘાદરાયણઃ સંભવાત્ ॥ ૨૬ ॥

ઘાદરાયણઃ=આદરાયણ આચાર્ય કહે છે કે તદુપરિ=મનુષ્યની ઉપર જે દેવ વગેરે છે તેમના અપિ=પણ અધિકાર છે કેમકે સંભવાત્=તેમને વેદશાસ્ત્રપૂર્વક પ્રકાશન થવાનો સંભવ છે.

જેમ માનવને તેમ તેમનાથી ઉત્કૃષ્ટ યોનિના દેવ વગેરે જીવોને પણ પ્રહાવિદ્યામાં અધિકાર છે એમ આદરાયણ ગાને છે. તેમનામાં પણ અર્થિત્વ વગેરે અધિકારનાં કારણ હોઈ શકે છે. મોક્ષને લગતી તેમની પણ પ્રાર્થના હોઈ શકે છે. તેમને પણ પોતાનું દેવત્વ ક્ષયી છે-અનિત્ય છે-વગેરે વિચારપૂર્વકનો વૈરાગ્ય સંભવિત છે. ઉપરાંત તેમનામાં સામર્થ્ય પણ છે. દેવ પણ શરીરધારી હોય છે. આથી તેમનું વિદ્યા નિમિત્તે સામર્થ્ય હોઈ શકે છે. ઉપરાંત તેમને ઉપનયન વગેરે સંસ્કારોની જરૂર નથી, કેમકે એ સંસ્કાર તો વેદાધ્યયનની દીક્ષા માટે છે. દેવોને તો વેદાન્ત સ્વયં પ્રતિભાત હોય છે. ઉપરાંત વિદ્યા નિમિત્તે તેમણે પણ પ્રહસૂત્ર વગેરેનું પાલન કયું છે, એવો શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ છે. વક્રશત્ત્વં હ વર્ષાણિ મઘઘા પ્રજાપતી પ્રહસૂત્રમુવાસ-સો વર્ષ મુધી ઇન્દ્ર પ્રભાપતિને ત્યાં પ્રહસૂત્રપૂર્વક રહ્યા. (છાં ૮-૧૧-૩) યદપિ દેવો માટે ખીબા દેવો ન હોઈને કર્મમાં દેવોને અધિકાર ન હોય એ ધરોળર છે. પણ તેથી તેમનો વિદ્યા પરત્વેનો અધિકાર આલ્યો જતો નથી. આથી દેવો પણ પ્રહાવિદ્યાના અધિકારી હોઈ શકે છે. પ્રહાવિદ્યામાં મનુષ્ય અને તે સિવાયની ગૃધીય પુણ્ય યોનિના જીવોનો અધિકાર હોઈ શકે છે-આ કેટલો ઉદાર વિચાર છે? ॥ ૨૬ ॥

દેવતાઓને અધિકારી ગણતાં યાજ્ઞિકીનો વિરોધ આવે છે-તો તે વિરોધનું શમન કરતાં સૂત્રકાર કહે છે.

વિરોધઃ કર્મણિ ઇતિ ચેન્ન અનેકમતિપતેર્દર્શનાત્ ॥ ૨૭ ॥

ચેન્ન=જે એક કહે કે દેવતાઓ વગેરેને શરીરધારી માનવથી કર્મણિ=પ્રમાદિકર્મમાં વિરોધ=વિરોધ આવે છે ઇતિ=તો તે જ=પ્રમાદ નથી અનેકમતિપતેઃ=કેમકે મુગધતા તેઓ માટે અનેકરૂપો ધારણ કરી લેતાં સંભવિત છે. અને આનું દર્શનાત્=શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. માટે દેવો વગેરેનો અધિકાર અન્યાયિત છે. ॥ ૨૭ ॥

હેવોને શરીરધારી ક'પીએ તો કર્મમા વિરોધ નહીં આવે કે? આ
જાણ કેવી રીતે વિરોધ આવે? તો શરીરધારી એકીવખતે એક જ
જગ્યામા હોય છે જો હેવોને શરીરધારી કહીએ તો તેઓ એકીવખતે
એક જ જગ્યામા હોઈ શકે અને હેવોને તો એકીવખતે અનેક જગ્યાએ
અનેક થઈને થના હોય તેમા જુલુ જ પડે! જો એ શરીરધારી હોય તો
તેમ થવુ અભવે નહીં અને આથી કર્મમા એકીવખતે અનેક હુવિ વગેરેના
મહુણમા બાધા આવે! આ જ વિરોધ આથી હેવો તો મર્મબ્યાપી જ
હોના ઘટે-એકદેશીય નહીં

આ શંકા બગબર નથી હેવોમા અનેક ભવનની મહુજશક્તિ હોય
તે આથી એકીવખતે અનેક ઠેકાણે એક હોવા છતાં અનેક થઈને એ
જોને પહોચી વળે છે માનવ જેટલી અને જેવી જ ઓમા શક્તિ હોવી
પડે, એવો તો કાઈ નિયમ ન હોઈ શકે ને! અને ઉપનિષદોમા હેવોનો
અનેક થનાનો મહિમા બતાવ્યો છે બૃહદ્વાગ્વલક ઉપનિષદમા શાક'ય
યાજ્ઞવલ્કયને દેવતા કેટલા છે એમ પૂછે છે યાજ્ઞવલ્કય કહે છે-ત્રણ અને
ત્રણસો તથા ત્રણ અને ત્રણ હજાર વળી શાક'ય એ જ પ્રશ્ન પૂછે છે અને
તેત્રીસ દેવતા છે એમ યાજ્ઞવલ્કય કહે છે વાર વાર પૂછતા છેવટે ત્રણ
દેવતા એક છે એમ બતાવે છે, અને વળી ઉમેરે છે કે-મહિમાન ઋષ
પ્રવાસેતે-આના આ બધા મહિમાઓ છે (મૂળ ૩-૬-૧-૨) વગેરે અર્થાત્ જ
એક જ અનેક થઈ જવાની શક્તિ ધરાવે છે મનુષ્ય યોગીમા એની શક્તિ
હોય છે તો પછી દેવાદિ ઉત્કૃષ્ટ પુણ્યશાળી યોનિઓ માટે એ અસભવિત
નથી આથી એકીવખતે અનેક ઠેકાણે એક છતાં અનેક થઈને હેવો
પહોચી શકતા હોઈને કાઈ વિરોધ નથી આથી હેવો પણ અધિકારી થઈ
શકે છે ॥ ૨૭ ॥

આમ કર્મમા વિરોધનો પરિહાર કર્યો પણ બકર કાઢતા ડાંટ પણ
પેમે છે દેવતાઓ જો શરીર ધારે છે તો જન્મે તે જાય જ એ ન્યાયે
તેમને શરીરનું વિમર્જન કરવું પડે અને તેમ થાય એટલે તેમને વિનાશી જ
માનવા પડે અને આથી વેદોક્ત દેવતાઓ અનિત્ય જ થાય અને ડોચી
મરે તેનું ફદાય દુખ ન માનીએ પણ જન્મ પેદા પડે એ તો અસહ્ય
હેવો જો અનિત્ય થાય તો પછી વેદ પણ અનિત્ય થાય, અને તેમની પ્રમાણ
ભૂતતા પણ જોખમાય!-આ શકાનો જવાબ વાળતા ભગવાન સૂતકાર
ભણે છે કે -

ગ્રન્થં ઇતિ ચેત્ત જનઃ પ્રમવાન પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥૨૮॥

એવ રૂંદ એમ કહે છે ગ્રન્થ=વૈદિક શબ્દમાં વિશેષ આવે છે રૂંદ=તે સ્વ
અભ્યાસ નથી. જનઃ પ્રમવાન=દેમકે એ વેદિક શબ્દમાંથી હેવા વગેરે રૂંદની રૂંદની
માય છે. આ વન પ્રત્યક્ષાનુ=પ્રત્યક્ષ-(વિદ્યુતિ) અને અનુમાન (સ્મૃતિ) અને પ્રત્યક્ષો
નિદ્ધ માય છે. ॥ ૨૮ ॥

કર્મમાં વિશેષ ન આવે એ તો ઠીક પણ દેવતાઓને અનેક શરીર
ધારણ કરનારા તરીકે માનતાં વેદની નિત્યતા અને પ્રમાણિકતા ઉપર
પ્રકાશમાન થાય છે. તેમાં વિશેષ આવે છે. એવું માનતાં-દેવતાઓમાં
શરીર અર્જન માનતાં તેમનું શરીર વિમર્જન પણ અર્થાત્ જ સ્વીકારવું
પડે અને તેમ કરતાં દેવા નિત્ય નહીં રહે. અને વેદોના નિત્ય શબ્દો
માથે તેમના=દેવાના નામરૂપ વગેરેનો નિત્ય સંબંધ પણ નહીં જ જળવાય!

આ શબ્દો પણ વજૂઃ વિનાની છે. કેમકે પૂર્વકલ્પમાં જેટલા દેવો
તેના તેમનું જે જે નામ-રૂપ-અર્થ વગેરે હતા તે બધાં સહિત આ
કલ્પમાં પણ તે ને દેવા હોય છે. અર્થાત્ પૂર્વકલ્પના દેવ હોયે બંદાવ
પણ તેમનાં સ્થાન-નામ-અર્થ વગેરે આજ કલ્પમાં તદવસ્થ જ રહે છે.
ઈન્દ્રસ્થાનનો પૂર્વે હોય તેના પુરુષોત્કર્ષ અઘાણના સ્થાનને પામે પણ ઈન્દ્ર
નામ-સ્થાન-અર્થ-અર્થની વગેરે તો તેમની તેમ જ રહે છે. અને બીજો
કોઈ હોય પુરુષોત્કર્ષ તે ગદવી પામે છે. આ બાળતમાં કૃતિ સ્મૃતિઓ
પણ સંગત છે. કૃતિ કહે છે:-સ ભૂરિતિ વ્યાહરત્ સ ભૂમિમણ્જત
સ ભુવરિતિ વ્યાહરત્ સોડગ્ગરિશ્વમણ્જત-તે “ભૂ” એમ ઉચ્ચાર્યું અને
તેનું ભૂમિને અરણ્ય. તે “ભુવ” એમ બોલ્યો અને તેણે અન્તરિક્ષને સરળ્યું.
(મં. ૧૦ ૨-૨-૪-૨) આ કૃતિનો આશય એ થયો કે પ્રજાપતિ પહેલાં
આરુણ્ય પદાર્થના વાચક શબ્દને યાદ કરે છે અને ત્યારબાદ તેના અર્થરૂપ
તે પદાર્થને નિર્મે છે. સ્મૃતિ પણ આ વાતનું અર્થન કરે છે:-સર્વેવાં સ
તુ મામાનિ કર્મણિ સ્વ પૃથક્ પૃથક્ । યેવશબ્દેભ્ય પવાદૌ પૃથક્ સંસ્થા-
દ્યનિર્મમે ॥ તે પ્રભુએ સૌનાં નામો અને ભિન્ન ભિન્ન કર્મો વેદ શબ્દમાંથી જ
નિર્મ્યા અને ભિન્ન ભિન્ન આશ્રમાદિ અરણ્ય (મનુ ૧-૨૧) ॥ ૨૮ ॥

ઉપલાં કથનને જ હેતુ તરીકે આપનાં કહે છે:-

અતઃ યવ ચ નિત્યત્વમ્ ॥ ૨૯ ॥

આજરૂ=આ કલ્પે જ-ઉપલાં કથનના હેતુ હતા જ નિત્ય દેવતાની નિત્યતા ચ-
પણ નિદ્ધ માય છે

પગ્માત્મા વેદિઃ શબ્દોને અનુમરીને જ મગ્ન નૃષ્ટિને મગ્ને છે એ દાગ જ વેદ નિત્ય છે એ મિદ્ધ થાય છે પ્રત્યેક કંપમા પરમેશ્વર દાગ પ્રથમ વેદાની ગ્યના કગય છે અને નદનુગાગ્ન સ્પ્ટિ સગ્નય છે પગ્મામા નિત્ય છે અને આથી તેની વાણી પણ નિત્ય જ છે ॥ ૨૮ ॥

વેદોક્ત શબ્દોની નિત્યતામા વિગેધ કેમ નથી એ મૂચનતા વગી કહે છે -

સમાનનામરૂપત્વાચાદૃક્તાવગ્યવિશેષો દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ ॥૩૦॥

અ તથા સમાન=પ્રાપ્તિમા યનાગ દેનાતિના નામરૂપ પડેના ક પની સમાન જ દેવાને નધને આગતી અપિ પુનરાગતે યના પણ આવરોધ =ચિરિધ નથી કમકે દર્શનાત્ સ્મૃતેશ્ચ=નુનિ સ્મૃતિ આમ કહે છે ॥ ૩૦ ॥

કંપ કે કંપાન્તરમા પણ વેદની નિત્યતા કે પ્રમાણિકતાને બાધ આવતો નથી કારણ કે આ કંપના દંવના નામરૂપ વગેરે પૂર્વકંપને અનુમરીને મગ્મા જ હોય છે-અને તે પહેલાના કંપના પણ તેનાથી આગળના કંપને અનુસરીને વેદોક્ત વચનાનુમાર જ હોય છે આમ વેદ નિત્ય છે અને પ્રામાણિક છે એમા મગ્ય નથી શુનિ કહે છે-સૂર્યાચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વમકલ્પયત્-પગ્માત્માએ પૂર્વકંપનાતુસાર સૂરજ અને ચાંદને બનાવ્યા (ઋગ ૧૦-૧૦-૩) ઉપરાંત શ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદનો મોવ છે કે યો બ્રહ્માણ વિદધાતિ પૂર્ન યો ઈ વેદાશ્ચ પ્રહિનોતિ તસ્મિ-ને પહેલા બ્રહ્માને મરણ પછી વેદોને તેની કને મોકલે છે (શ્વે ૦ ૬-૧૮) તેજ મુશળ સ્મૃતિ પણ કહે છે કે-તેવા ચે યાનિ કર્માણિ પ્રાક્ સૃષ્ટયા પ્રતિપદિરે। તાન્યેઽ તે પ્રવચન્તે સૂચ્યમાનાઃ પુન પુન-તે પૈકી જેઓ પૂર્વ મૃષ્ટિમા જે કર્મવળા હતા તે-ઓને જ તે પુન પુન મરણતા હોઈને પામે છે (મહાભાગ્ત) આથી દેવાદિની વાગ વાર આવૃત્તિઓ થતી હોય તો પણ વેદની નિત્યતા કે પ્રામાણિકતાને બાધ આવતો નથી ॥ ૩૦ ॥

આમ પ્રામગિઃ દેવોનો બ્રહ્મવિદ્યામા અધિકાર જણાવ્યો માથે માથે પ્રાપ્ત થતી વેદની નિત્યતા પણ ચર્ચા હવે આ બ્રહ્મવિદ્યા માનવમાત્રને માટે ઉપકારક અને આવશ્યક હોવાથી મનુષ્યમાત્રનો એમા અધિકાર છે એ મિદ્ધ કરવા અધિજ્ઞુનો આરભ કરે છે તે પૈકી જૈમિની નામના આચાર્યના મતનો પહેલા ઉપન્યાસ કરે છે એ આચાર્ય શુદ્રોનો શાસ્ત્રમા અધિકાર નથી એમ માને છે તેમને પૂર્વપક્ષ તરીકે સ્થાપી ચર્ચા ઉપાડે છે કે -

મધ્વાદિપ્વસંભવાત્ અનધિકારં જૈમિનિઃ ॥ ૩૧ ॥

મધ્વાદિપુ=મધુચન્દ વગેરે વેદના પ્રકાશક ઋષિઓમા અસંભવાત્=કોઈનો પણ શૂદ્રયોનિમા સહનનો અભાવ જેવામા આવતો હોઈને અનધિકાર=શાસ્ત્રમા શૂદ્રનો અધિકાર નથી એમ જૈમિનિ=જૈમિની નામના આચાર્ય માને છે

વેદ માનવમાત્રને એ વિભાગમા વહેંચે છે આર્ય અને દમ્યુ-ઈશ્વરને માને તે આર્ય, તે પૈકી આર્યના પુન આર પેટા ભેદો પડે છે પ્રાક્ષણ-ક્ષત્રિય-વૈશ્ય અને શૂદ્રો વેદ સ્વય ભાષે છે-બ્રાહ્મણોઽસ્ય મુખમાસીદ બાહ્ રાજન્યઃ કૃતઃ । ઉરુ તદસ્ય યદ્વૈશ્ય પદ્મ્યા શૂદ્રોઽજાયત-પ્રાક્ષણ એવુ મુખ થયુ બાહુઓ તે ક્ષત્રિય જે વૈશ્ય છે તે એના સાથળ છે, અને શૂદ્રો એના પગમાથી જન્મ્યા (ઋં ૮-૪-૧૧-૧૨) તે પૈકી પ્રાક્ષણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યને ત્રૈવર્ણિક કહેવામા આવે છે ચૈથિ-શૂદ્ર એક વર્ણિક જ છે આ આર પૈકી શાસ્ત્રમા કોનો અધિકાર છે એ બાણુવુ ભેદએ તો જૈમિની નામના આચાર્યની દૃષ્ટિએ શૂદ્રનો વેદાદિવિદ્યામા અધિકાર નથી કેમકે જેટલા વેદદૃષ્ટા ઋષિઓ છે તે મોટે ભાગે પ્રાક્ષણાદિ જ ભેવામા આવે છે ટોઈ શૂદ્રયોનિનો માનવ દૃષ્ટા હોય એમ લાગતુ નથી અને એ પરિસ્થિતિ જ શૂદ્રને વેદાદિ વિદ્યાનો અધિકાર નથી એમ ભાંડર કરે છે બે એનો અધિકાર હોત તો ટોઈ એકાદ પણ શૂદ્રયોનિમા જન્મેયો ઋષિ હોત ને અને યથાશાસ્ત્ર વ્યવસ્થા કરવી હોય અને કરવી ઘટે તો એમ માનવુ જ પડે કે શૂદ્રનો અધિકાર નથી જૈમિનીનો આ દૃષ્ટિએ આ મત છે ॥ ૩૧ ॥

ઉપરી વાતના સમર્થનમા ખીજે હેતુ સમર્પતા કહે છે -

જ્યોતિષિ ભાવાચ્ચ ॥ ૩૨ ॥

‘અનધિકાર’ શબ્દનુ અનુવર્તન કરતુ પૂર્વ વાતમા જ આ ખીજે હેતુ છે એમ સૂત્રમનો ‘અ’ કાર નાખે છે જ્યોતિષિ=જ્યોતિષ્ણદ=જ્યોતિ મત્રમા ભાવાત્=આત્મા શુ ક્ષત્રિય વૈશ્યના ઉન્નેષનો ભાવ હોવાથી ચોથા શૂદ્રનો તેમા અધિકાર નથી એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે

ઋગ્વેદના પવમાનઃ સોઽધનઃ પવિત્રેણ વિચરવણિઃ । ય પોતાસ પુનાતુ નઃ તે કાન્તિમત્ પવમાન પરમાત્મા પોતાની પવિત્રતાથી-પવિત્ર હોઈને અમને પવિત્ર કરે (ઋગ્વેદ ૭-૨-૧૭-૨૨) આ મત્રમા પવમાન શબ્દ વપરાયો હોઈને એને “પવમાન” એમ કહે છે તેમ યસ્માન્ જાત. પરો અમ્યો અસ્મિ ય નાવિવેશ મુવનાનિ વિશ્વા । પ્રજાપતિ પ્રજયા

મંરરાણઃ વ્રીણિ જ્યોર્તીપિ સચ્ચતે ચ વોહસી જન્મેલો કોઈપણ જેનાથી પર નથી, જેઓ મમસ્ત ભુવનોને વ્યાપીને રહ્યો છે, પોતાની પ્રજા સાથે રમતો એ પ્રજાપતિ ત્રણ જ્યોતિઓ પ્રકટાવે છે અને સોળ જ્યોતિઓને પણ પ્રકટાવે છે. (યજુઃ ૮-૩૬) આ મંત્રમાં આવતાં જ્યોતિ શબ્દને લઈને એને લાઘવ માટે “જ્યોતિ” એમ કહેવામાં આવે છે. આ મંત્રમાં વ્રીણિ શબ્દ ગ્રાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્યનો અને જ્યોર્તીપિ શબ્દ વેદવાણીને દ્યોતક છે. વેદવાણ્યથી પ્રકાશતા ત્રૈવર્ણિક લોકોને માટે જ્યોર્તીપિ શબ્દ વપરાયો છે. જે ગૂંદનો અધિકાર હોત તો વ્રીણિ શબ્દ ન આવત પણ ચત્વારિ જ્યોર્તીપિ એમ વર્ણવ્યું હોત. અને આથી વેદાદિ વિદ્યામાં ગૂંદનો અધિકાર નથી. ઉપરાંત ખીજો પણ એક મંત્ર આ વાતને સિદ્ધ કરે છે કે સ્તુતા મયા ઘરદા વૈદમાર્તા પ્રચોદયન્તાં પાવમાની દ્વિજાનામ્-વરદાતા વેદજનની-ગાયત્રીનુ મે સ્તવન કર્યું છે. દ્વિજોને પવિત્ર કરનારી તે તેમને પ્રેરે. (અથર્વઃ ૧૬-૭-૭૧-૧) આ શ્રુતિમાં દ્વિજાનાં શબ્દ વપરાયો છે. અને એ તો ત્રિવર્ણનો જ વાચક છે એ સિદ્ધ છે. આથી ગૂંદનો અધિકાર નથી-એમ જૈમિની આચાર્ય શાસ્ત્રદષ્ટિએ કહે છે. ॥ ૩૨ ॥

આટલો થયો પૂર્વપક્ષ. હવે સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરતાં આચાર્ય કહે છે:-

માવં તુ વાદરાયણોઽસ્તિ હિ ॥ ૩૩ ॥

“મવાવિષુ” આટલાનું સત્રમાં અનુર્તન કરવું. “તુ” શબ્દ પૂર્વપક્ષનું વ્યવર્તન કરે છે. માવં=શાસ્ત્રોમાં શુદ્ધોના અધિકારનો સહભાષ છે એમ વાદરાયણ=આચાર્ય શ્રી બ્રાહ્મણે માને છે. હિ=કેમકે અસ્તિ=વેદના પ્રકાશક ઋષિઓ પૈકી શુદ્ધયોનિમાં જન્મેલા ઋષિઓ પણ છે. ॥ ૩૩ ॥

શુદ્ધયોનિમાં જન્મેલો કોઈ વેદમંત્રનો દૃષ્ટા ઋષિ નથી એમ માનવું મનાવવું એ વેદ સાહિત્યથી પોતે અનભિજ્ઞ છે એ જ સિદ્ધ કરે છે. શુદ્ધયોનિમાં જન્મેલા ઋષિએ પણ વેદમંત્રનું દર્શન કર્યું છે. ઋગ્વેદના દશમા મંડળના ત્રીસમા સૂક્તના-“મણોનજ્ઞીચ” સૂક્તના દૃષ્ટા ઋષિ છે. “કવપલેત્રુપ” આ ઋષિ શુદ્ધયોનિમાં જન્મેલા હતા. અને છતાં વેદના દૃષ્ટા છે. આ વાત ગ્રાહણ અથોમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને વેદ પછી ખીજા જ નંબરનું પ્રમાણ છે તે ગ્રાહણ અથો છે. તો વેદવચન જ તેનું બાધક બની શકે. એવું એકે બાધક વેદવચન જેવામાં આવતું નથી. ઉલટાં વેદવચનો તો પ્રભુનાં વચનો હોઈને પક્ષપાતશૂન્ય છે. એમાં અનેક

વેદવચનો છે જેમાં આવા પદ્યપાતનો ગંધ માત્ર પણ નથી. દા. ત. રુચં
 વૈદ્યેષુ શુદ્રેષુ મયિ હેદિ રુચા રુચમ્ ।-વૈશ્યો અને શૂદ્રોમાં કાન્તિ દે.
 તારી કાન્તિએ મારામાં કાન્તિ છે. (યજુઃ ૧૮-૪૮) શુદ્રાય ચ આર્યાય
 ચ-શુદ્ર અને આર્યને, (મથર્વઃ ૧૯-૪-૩૯-૮) અશુદ્ર આર્ય-શુદ્રમાં
 અને આર્યમાં-(મથર્વઃ ૧૩-૭-૬૨-૧) વગેરે. આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય
 છે કે શાસ્ત્રમાં સૌનો અધિકાર છે. એટલું જ નહીં સૌઓનો પણ અધિકાર
 છે. કેમકે કેટલીક મહિલાઓ પણ વેદમંત્રની દૃષ્ટીએ છે. આથી દુઃખ
 અને મોત ને સર્વવ્યાપી હોય તો શાસ્ત્રમાં સૌનો અધિકાર છે, એ જ
 સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૩ ॥

આમ પરમાત્મા સૌની પોતીકી મિલકત હોઈને, જગતમાં મોતનાં
 ધમસાણુ સૌને આમાન્ય હોઈને અને દુઃખત્રયથી સૌ પીડાતા હોઈને,
 સૌને પ્રભુ મેળવવાનો, મોતમાંથી છુટવાનો અને ત્રણ દુઃખોમાંથી મુક્ત
 થવાનો એક સરખો અધિકાર હોઈને, કોઈપણ માનવને તેની મનાઈ કરવી
 એ શાસ્ત્રોનો દ્રોહ છે. હવે એ જ વાતને સમર્થિત કરવા ઔપનિષદ
 ઉદ્ઘાટુરણું સંમર્પી પ્રાજ્ઞણુ વગેરે શબ્દો ગુણવાચક છે એમ સિદ્ધ કરતાં
 કહે છે કે:-

શુભસ્ય તદનાદરશ્રવણાત્ તદાદ્રવણાત્ સૂચ્યતે હિ ॥ ૩૪ ॥

તદનાદરશ્રવણાત્=તે હંસ દ્વારા, બ્રહ્મવિદ્યાના અભ્યાસને લઈને પ્રવર્તેલા પોતાના
 આત્માના અપકર્ષથી અનાદરના થવણથી અસ્ય=અનન્યતા પૌત્રાયણને શુદ્ધ=શોક થયો.
 હિ=કેમકે તદાદ્રવણાત્=અને તે શોકથી બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ માટે દોડી આવવાને લઈને
 રૈકવે તેને " હે શુદ્ર " એમ સંબોધીને બ્રહ્મવિદ્યા ઉપદેશી; આથી સૂચ્યતે=શુદ્ધ શબ્દ
 પ્રાજ્ઞણુ વગેરે શબ્દોની પેરે ગુણશબ્દ છે એમ સમિત થાય છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષદની સંવર્ગ વિદ્યાના આચાર્ય, રૈકવ નામના મહર્ષિ
 હતા. તેમણે એ સંવર્ગ વિદ્યા જ્ઞાનશ્રુતિ પૌત્રાયણ નામના જાતિશુદ્ધ પણ
 ક્ષત્રિયતાને પામેલા રાજાને સંમર્પી હતી. આ રાજા ધર્માત્મા, દાનવીર અને
 મર્વગુણસંપન્ન હતો. એક દિન રાતે એણે સૂનાં સૂતાં આકાશમાં ઉડતા
 એ હંસોના સંવાદમાં પોતાના અપકર્ષને સાંભળ્યો. અને સુયુગ્મા=ગાડીવાન
 રૈકવ અપિનો મહાપ્રભાવયુક્ત ઉત્કર્ષ સાંભળ્યો. આથી તે આતિ ખેદ પામ્યો
 અને રૈકવને શરણે જઈ બહુ દક્ષિણા દ્વારા સંવર્ગવિદ્યા પામ્યો. રૈકવ
 મહાત્માએ આવતા રાજાને " હે શુદ્ર " એ પ્રમાણે સંબોધી, બ્રહ્મવિદ્યાનાં
 દાન, પૂરી દક્ષિણા લઈને કર્યાં. આમાં " શુદ્ર " શબ્દનો સ્પષ્ટ પ્રયોગ છે.

એ ૪ બતાવે છે કે શાસ્ત્રમા ગૃહનો અધિકાર છે મહર્ષિ થઈને ધૃણાપૂર્વક
તો બોધને ગૃહ કહે નહીં ! અને આથી ગૃહ શબ્દ એના વ્યુત્પત્તિસભ્ય
અર્થમા જ અર્હી-એટલે કે ગુણવાચક અર્થમા જ લઈ શકાય છે. એ
ગૃહની રૂપસ્ય વા પરસ્ય વા શોકનિવૃત્ત્યૈય યો દ્રવતિ-ગચ્છતિ
સ શૂદ્ર-આવી વ્યુત્પત્તિ થાય છે, અને પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રમાણે-જે
ગતદિન પાસકા દુ અને સહન ન કરી શકતો હોઈને તેમની નિવૃત્તિનો
ઉપાય અને આચરણને ચિતવે છે-ગોત્રે છે તે ગૃહ એવી વ્યુત્પત્તિ થાય
છે તો પણ ગૃહ શબ્દ ગુણવાચી જ કહે છે આથી જ મહાભાષ્યાગ ભગવાન
પતંજલિ નિર્ણય આપતા કહી ગયા છે કે-સર્વે एते शब्दाः गुणसमुदायेषु
वर्तन्ते ब्राह्मणः क्षत्रियं वैश्यं शूद्रः इति ।

ઉપગત બ્રાહ્મણાદિ શબ્દોનો ભત્યન્તરમાં પણ પ્રયોગ જેવામા આવે
છે તે એ શબ્દો ભતિવાચક હોત તો ખીણ ભતિ માટે ન વપરાત; ગાય
શબ્દ ઘોડા માટે કેમ વપગય ? પણ આ શબ્દો તો ભત્યન્તર માટે
વપગય છે જેમકે-વ્રહ્મા વા વ્રજઃ-બકરો બ્રાહ્મણ છે (શત૦ ૬-૪-૪-૧૫)
ક્ષત્રિયોરાવ્રજઃ. ઘોડો ક્ષત્રિય છે (શત૦ ૧૩-૨-૨-૧૭) વૈશ્ય વા શૂદ્ર
વાનુરાસમ. વેશ્ય અને ગૃહ ગધેડા જેવા છે (શત૦ ૬-૪-૪-૧૦) વ્રહ્મ
વં પલાશઃ-પલાશ બ્રાહ્મણ છે (શત૦ ૧-૩-૬-૧૯) ક્ષત્રં વા ઇતદ્
ઓષધીનાં દુર્દર્શ-દૂર્બા એ ઓષધિઓમા ક્ષત્રિય છે (વ. ૮-૨-૪) આથી
બ્રાહ્મણ વગેરે શબ્દો ભતિવાચક નથી પણ ગુણવાચક છે અને ગુણધારે
ભતિના ઉત્કર્ષ અપકર્ષના નિયન્તા છે ॥ ૩૪ ॥

આ ૪ વિષયને મમયિત કરતા કહે છે -

ક્ષત્રિયત્વગતેશ્ચોસત્ર ચૈત્રરથેનાલિંગાત્ ॥ ૩૫ ॥

સૂત્રમિતિ ચ શબ્દ આ બીજો હેતુ છે એ બતાવનારો છે ઉત્તમ-રાત્યપ્રાપ્તિ થયા
બાદ ક્ષત્રિયત્વગતે-જનશ્રુતિને ક્ષત્રિયત્વની પ્રાપ્તિ થયેની હોઈને તેને માટે વપરાયેન
શબ્દ શબ્દ ગુણવાચક છે તો પાછળથી એને ક્ષત્રિયત્વની પ્રાપ્તિ થઈ હતી એ કેમ જાણુ ?
તો ચૈત્રરથેન લિંગાત્-ચિત્ર એટલે મિથિત એવા મિથિત નીવંથી ઉપજેલા ખન્ધરોથી
યુક્ત જેનો રથ તે ચિત્રરથ કહેનાય ચિત્રરથને જ નૌત્રરથ કહેનાય છે તેમ રથથી આજો
હતો એ લક્ષણે ઉપની વાત સિદ્ધ થાય છે

જનશ્રુતિ જો ગૃહકુળમા ન જન્મ્યા હોત તો બાદમા તેમને ક્ષત્રિય-
ત્વની પ્રાપ્તિ ન થાત ! ક્ષત્રિય હોય તેને ક્ષત્રિયતાની પાછળથી પ્રાપ્તિ કેવી
રીતે થાય ? ઉત્કર્ષ જે પૂર્વે ક્ષત્રિય ન હોય ને ક્ષત્રિયના શુણ્ણ સંપાદિત

ઋતે તો પાછળથી તે ક્ષત્રિય પદવી પામે-રાજા જનશ્રુતિ તેવા હતા તે પહેલા શૂદ્ર-પછી રાજા થતા ક્ષાત્ર-ધર્મો દ્વારા પ્રજાનુ પાલન કર્યું અને તે યોગ્યતા દ્વારા ક્ષત્રિયત્વને પામ્યા મહાભારત પણ માક્ષી પૂરે છે કે-ન વિશેષોઽસ્તિ ઘર્ષાના સર્વે વ્રાહ્મણાદિ જગત્ । વ્રહ્મણાપૂર્વસૃષ્ટિ હિ કર્મભિર્ઘર્ષતા મતમ્ જુદા જુદા વર્ણોમા કોઈ તફાવત નથી આ બધુય જુગત બ્રાહ્મણ જ છે પરબ્રહ્મ એને પહેલા સરજ્યુ પછી કર્મો દ્વારા જુદા જુદા વર્ણોને પામ્યું (મહાં માં શાન્તિં ૧૮૮-૧૦) ઉપરાંત ખચ્ચર નોડેલા રથને ચેત્રરથ કહેવામા આવે છે કહે છે કે રથસ્તુ અશ્વતરીયુક્ત ચિત્રહત્યભિષીવત્તે-ખીજી ઠેકાણે એ રથનો ક્ષત્રિય સાથે સબધ જોવામા આવે છે આથી અહીં પણ એવા રથનો વાપરનાર ક્ષત્રિય હોવો જોઈએ એમ નિગતે કહી શકાય છે મહાભારતના વનપર્વમા ક્ષત્રિયનો ચિત્રરથ સાથે સબધ જોવામા આવે છે ત્યાં આવું વચન છે કે-ચત્વારસ્ત્વા મર્દમાઃ સવહન્તુ શ્વેષ્ઠાશ્વતર્યઃ હરયો ઘાતરહા । સૈસ્ત્વ યાદિ ક્ષત્રિયસ્યૈવ યાદો મમેવ ધારયૌ ન તવૈ તૌ હિ વિધિ-(મહાં માં યત ૧૨-૧૩) આથી ચેત્રરથરૂપી લિંગ દ્વારા જનશ્રુતિ પાછળથી ક્ષત્રિય બન્યા હતા, એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૩૫ ॥

જે જનશ્રુતિ શૂદ્ર જ હતો તો પછી મચ્યુઆ રૈકવે તેને ઉપનયન સંસ્કાર કેમ ન આપ્યો? ઉપનયન સંસ્કાર તો વિધાનુ અગ છે ને? જવાબ વાળતા સૂત્રકાર કહે છે -

સંસ્કારપરામર્શાન્ તદભાવાભિલાપાચ ॥ ૩૬ ॥

સંસ્કાર=ઉપનયન સંસ્કારનો શાસ્ત્રના અધ્યયન સાથે સબધ હોનાથી અને તન્મિ=વિદ્યાપ્રહણુમા તેનો ઉપનયન સંસ્કારનો અભાવ પણ કહેલો હોનાથી તેને ઉપનયન સંસ્કાર ન આપ્યો

ઉપનયન સંસ્કારના બે પ્રકાર છે એક શાસ્ત્રપ્રહણુના અગ તરીકે અને બીજો બ્રહ્મવિદ્યા પ્રહણુના અગ તરીકે તેમા જે પહેલા-શાસ્ત્ર પ્રહણુ અગેનો ઉપનયન સંસ્કાર છે તેને માટે નિયમ છે બીજાને માટે-અર્થાત્ બ્રહ્મવિદ્યા માટે ઉપનયન સંસ્કાર હોવો જ જોઈએ એવો નિયમ નથી શાસ્ત્રમાં બંને પ્રકારના વચનો જોવામા આવે છે ત્ત્વ હ રપનિયે (શત ૧૧-૫-૩-૧૩) આ વાક્યમા ઉપનયન જોવામા આવે છે તો તાન્ હ અનુપનીય પતદુવાચ (છાં ૫-૧૧-૭) મા તેનો અભાવ જોવામા આવે છે, જો આ અગે નિયમ જ હોત તો આવા વિક્ષેપો ન હોત ! આથી વાત

તો એ છે કે બ્રહ્મવિદ્યા માટે માધન મંપત્તિ અનિવાર્ય છે, ઉપનયન વગેરે નહીં. અને એ વિવેક-વિરાગ-મંપત્તિ જનશ્રુતિમાં પુરૂષ પ્રમાણમાં હોતી આથી તેના ઉપનયન મંસ્કારને માટે મહાત્મા રૂકવને જરૂર ન લાગી. આર્થ શાસ્ત્ર-બ્રહ્મવિદ્યામાં મૌનો-મનુષ્યમાત્રનો અધિકાર અખાધિત છે. ॥ ૩૬ ॥

મૃદનો શાસ્ત્રાધિકાર અખાધિત છે એમ વર્ણવ્યું. માથે માથે મૃદ શબ્દ ગુણવાચી છે એ દર્શાવ્યું. હવે એ જ વિષયમાં અજ્ઞાતકુલધર્મો નત્યકામ જાગ્રાણુ ઉદાહરણ આપતાં કહે છે-

તદમાચનિર્ધારણે ચ પ્રવૃત્તેઃ ॥ ૩૭ ॥

ચ=આ શબ્દ પૂર્વોક્ત સિપ્પના સમર્થનમાં બીજું પણ ઉદાહરણ છે એ જાણવનારો છે. તદમાચનિર્ધારણે=શાસ્ત્રના અધ્યયનમાં જે પ્રતિનિધે-અનૃત બાંધણ વગેરે પ્રતિનિધિ છે તેમનો અભાવ મત્યકામ જાગ્રાણમાં નિશ્ચિત થતાં પ્રવૃત્તે=દારિદ્ર્યમન મોતમતી તેના અધ્યાયનની પ્રાપ્તિ થયેલી નહીં તેને નહીં થાય છે કે શાસ્ત્રમાં મૃદનો પણ અધિકાર છે જ.

છાંદોગ્યમાં મત્યકામ જાગ્રાણુ ઉદાહરણ આવે છે. મત્યકામ જાગ્રાણ ગુરુ કને જાય છે. ગુરુ તેને તેના ગોત્રાદિ વિષે પૂછે છે. શિષ્ય ગોત્ર વગેરેથી અણુજાણ છે. પણ તેણે ગુરુદેવ સમક્ષ તેની માતાએ જે કહ્યું હતું તે યથાર્થપણે કશું પણ છુપાવ્યા વિના જેમનું તેમ કહી મંજાળાવ્યું. ત્યારે વિચારશીલ ગુરુદેવે વિચાર્યું કે “અગ્રાદાણુ” હોય તે આવું મત્ય કહી ન શકે. કેમકે મત્ય તો દેવવ્રત છે યતદિ વ દેવા વ્રતં ચરન્તિ યત્ સત્યમ્-મત્યુપી વ્રત તો દેવો આવરે છે. (શત્ ૧-૧૧૧-૫) મત્યચિન્તાન અને મત્યવચન જ શાસ્ત્રમાં અધિકાર ન હોતાં હોય તો બીજું કાણ આપી શકે? પરમેશ્વર મદેવ મત્યપક્ષપાતી છે. સ્વયં જ મત્ય સ્વરૂપ છે માનવોમા પૂર્ણમત્યની સેવા દલિલ હોય છે. શાસ્ત્રનો જોડ છે કે.- કોઽર્હતિ મનુષ્યઃ સર્વે સત્યં ઘદિતુમ્ । સત્યસંહિતાઃ ધૈ દેવાઃ । અસત્યસંહિતાઃ ધૈ મનુષ્યા- કયો માનવ પૂરું મત્ય કહેવા સમર્થ છે? મત્ય માથે લખેલા તો દેવો છે. અનૃત માથે લખેલા નહીં મનુષ્યો છે. (પત્ત- પ્રા ૦ ૧-૧-૬) મત્યકામ જાગ્રાણમાં આ વિરલ સત્યભક્તિ નિંદાળી ગુરુદેવે-ઉદારહૃદયી આચાર્ય તેનું બ્રાહ્મણત્વ જાહેર કર્યું । આવાં સત્ય આર્જવ વગેરે સાધનોથી ભરપૂર એવા તે બાળકને જોઈને ગુરુદેવે એક સનાતન અને હિંમતભર્યો નિર્ણય આપ્યો કે સમિધં સોમ્ય ! આહર, ત્વામહમુપનેષ્યે, ન ત્વં સત્યાદગાઃ-

હે પ્રિયદર્શન! મમિધા લાવ તને હું ઉપનયન આપુ. કેમકે તુ સત્યથી
આધે ગયો નથી આમ બ્રહ્મવિદ્યામા સત્યાદિ ગુણમ પત્તિનો ઉત્કર્ષ જરૂરી
છે, અનિવાર્ય છે, વર્ણવિશેષમા જન્મ નહીં ઉપરાત શૂદ્રગ્નમા કવચ એવૂપ
-દાસીપુત્ર મહીનાસ અતરેય જેવાઓ એ વેદના વિભાગના દૃષ્ટા હોય તો
પછી આજના તેમના બંધુઓ અને આપણાં સ્વજનો-એવા શૂદ્રોનો શો
અપરાધ છે? માનવતાનો બોલ શાસ્ત્રો ઉઘાપી ન શકે! આથી બ્રાહ્મણની
માફક શૂદ્રોનો પણ અધિકાર છે ॥ ૩૭ ॥

આના જ સમર્થનમા હેતુન્તર રજૂ કરતા પુનઃ કહે છે -

શ્રવણાધ્યયનાર્થપ્રતિપેધાત્ સ્મૃતેષ્વ ॥ ૩૮ ॥

શ્રવણ=એક કહે અને બીજો સૂણે તે ગ્રનણુ સ્વય ગુરુમુખે બણુ તે અધ્યયન
અને શાસ્ત્રવિહિત કર્માનુષ્ઠાન તે અર્થ અધિકારના પ્રયોજક સત્ય-આજ્ઞવ-બ્રહ્મચર્યાદિના
અભાવમા શાસ્ત્રણુ શ્રવણુ અધ્યયન, તથા કર્માનુષ્ઠાનનો પ્રતિપેધ હોયથી ચ=તથા સ્મૃતે =
તેનો નિષેધ કરનારી સ્મૃતિ પણ હોવાથી તે ગુણસપદ્ હોય તો બ્રાહ્મણ વગેરેની માફક
શૂદ્રનો પણ શાસ્ત્રમા અધિકાર છે

અધિકાર ગુણપ્રયોજિત હોય છે જેનામા ગુણસ પત્તિ હોય તે શૂદ્ર
હોય તોપણ અધિકારી છે જેનામા તે ન હોય તે બ્રાહ્મણ પણ અનધિકારી જ
છે આવા ગુણહીનનો તો શાસ્ત્રમા અવ્ય પ્રતિપેધ છે શ્રુતિ કહે છે કે -
નાપ્રશાન્તાય વ્રાતવ્ય નાપુનાયાશિષ્યાય વા પુત્રઃ-અશાન્તને કે, શિષ્ય
કે પુત્ર વિનાનાને, આપણુ નહીં (શ્લોક ૬-૨૨) ન પત્તવ્ અર્ચીર્ણવ્રતોડધીતે
(મું ૩-૨-૧૧) ન પાપ. પુરુષઃ યાજ્ય-આપી પુરુષને યજન ન કરાવણુ
(વે ૦ વ્રા ૦ ૪-૪-૩) અર્થાત્ ગુણસ પત્તિહીન પુરુષ શ્રવણ-અધ્યયન-
કર્માનુષ્ઠાનમા અધિકારી નથી સ્મૃતિ પણ સૂર પૂરાવે છે કે -વિદ્યા હવે બ્રાહ્મણ
માજ્ઞગામ ગોપાયમા, શેવધિષ્ટેઃ હમસ્મિ । અસૂયકાયાનૃજવેઽથતાય ન મા
દૂયા વીર્યવતી તથા સ્યામ્-વિદ્યાદેવી સાથે જ બ્રાહ્મણ કને પહોચી અને
કહુ-મારૂ રક્ષણુ કર હું તારો સાથો ખળનો છુ અદેખા, કુટિલ,
અસયમી આગળ મને ન કહીય, તે રીતે હું વીર્યશાલિની થઈશ
(નિ ૦ ૨-૧-૪) આમ ગુણપ્રકર્યનો લાવાલાવ, અધિકારનો નિર્ણાયક છે
વર્ણવિશેષમા જન્મ નહીં ઉપરાત પરમાત્મા સૌની સાધારણ સ પત્તિ છે
અને આથી પરમાત્માને લગતી વિદ્યા કોઈ એકનો ઇન્દ્રો ન હોઈ શકે
અનુ સૌનો અધિકાર છે એટલુ બતાવવુ એ જ તાત્પર્ય છે ॥ ૩૮ ॥

આમ પ્રામગિક અધિકાર પ્રકરણુ સમાપ્ત થયુ. પુનઃ પૂર્વ પ્રકરણુનુ
અનુમધાન કરતા અધિકરણુન્તર સ્વતા આચાર્યશ્રી કહે છે -

પ્રાણઃ કમ્પનાત્ ॥ ૩૧ ॥

"અન્ન" અધિકાર પ્રાપ્ત છે. કમ્પનાત્=કંપન એટલે પ્રાણન-શ્વપન; અર્થાત્ શ્વપન દિવામાં હેતુરૂપ દોષને પ્રાગ્-અન્ન પ્રાણ છે. ॥ ૩૬ ॥

કોષોપનિષદમાં અંશુકમાત્ર પુરૂષના વર્ણનમાં મન્ત્ર છે કે-યદિદં કિञ્ચ જગત્સર્થે પ્રાણે વ્યજતિ નિઃસૃતમ્ । મહદ્ મયં વજ્રં ઉધતં ચેતદ્ વિદુઃ સમૃતાસ્તે ભવન્તિ । પ્રાણુનાં કમ્પમાત્રે આ બધું જે કંઈ છે તે જગત્ નીસૃયું છે. મહાભયરૂપ એ ઉગામેકું માનો વજ્ર છે. જેઓ એને લાણે છે તે અમૃત થાય છે. (કઠ૦ ૨-૩-૨) અહીં વપરાયેલો પ્રાણ શબ્દ વાયુવાયક કે ઈન્દ્રવાયક નથી, પણ પરમાત્માના જ વાયક છે. કેમકે સ્થાવર જંગમને શ્વપન દેવામાં પરમાત્મા જ સમર્થ છે. આ શ્વપનદાનરૂપી કંપન, પ્રાણને પરમાત્મા જ કરાવે છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-
યન્માત્ પ્રાણન્તિ મુચનાનિ ચિન્થા (મથ૦ ૧૩-૩-૬૩) સ ડ પ્રાણસ્ય પ્રાણઃ (કે૦ ૧-૨) ન પ્રાણેન ન અપાનેન મર્યો જીવતિ કશ્ચન । ઇતરેણ તુ જીવન્તિ યસ્મિન્નેતાવુપાગ્રિતી (કઠ૦ ૬-૭) કોહિ એવ અગ્ન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદેવ આકાશઃ ગાનન્દો ન સ્યાત્ ? (તૈત્તિ૦ ૨૬-૭) પ્રાણસ્ય પ્રાણમ્-જેનાથી બધાં ભુવનો પ્રાણક્રિયા કરે છે. (મથર્વ૦ ૧૩-૩-૩૩) તે નિશ્ચય પ્રાણનો પણ પ્રાણ છે. પ્રાણ કે અપાનથી કોઈ માનવી શ્વતો નથી, કોઈ ખીલતી જ તે શ્વે છે. જેના એ પ્રાણ-અપાન આશ્રિત છે. (કઠ ૫-૫) કોણ પ્રાણ લેત-કોણ શ્વાસોચ્છવાસ લેત જે આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો ? (તૈત્તિ૦ ૨૭) પ્રાણનો પ્રાણ (ચૂ૦ ૪-૪-૧૮) આમ પ્રાણ પરમાત્માયક છે.

ઉપરાંત કંપન એટલે જે ભય પમાડનાર એવો અર્થ કરીએ તો તે અર્થમાં પણ પરમાત્મા જ પ્રાણ કરે છે. પરમાત્માના હંડભયે સ્થાવર જંગમ પેાતપોતાની મર્યાદામાં પ્રતિપળ વર્તી રહ્યાં છે. આમ કંપન જે ભયજનનના અર્થમાં હોય તોપણ પ્રાણ પ્રભુવાયક જ થાય છે. શ્રુતિઓ કહે છે:-મયાદસ્યાગ્નિસ્તપતિ મયાત્તપતિ સૂર્યઃ । મયાદિન્દ્રશ્ચ વાયુશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ વજ્રમઃ-એના ભયથી અગ્નિ તપે છે. સૂર્ય તપે છે, એના ભયથી ઈન્દ્ર અને વાયુ અને પાંચમું ગોત દોડે છે. (કંઠ-૩) ઉપરાંત મીષાડસ્માદ્વાતઃ પવતે મીષાદતિ સૂર્યઃ । મીષાડસ્માદ્ અગ્નિશ્ચેન્દ્રશ્ચ મૃત્યુર્ધાવતિ વજ્રમઃ-એની ખીડે પવન વાય છે, સૂરજ ભેગે છે અગ્નિ અને ઈન્દ્ર અને પાંચમું મૃત્યુ એના ભયથી દોડે છે. (તૈ૦ ૨-૮)

વેદમાં પણ સાક્ષાત્ પરમાત્માનું આ ભીમકાંત સૌન્દર્ય બતાવ્યું છે. યસ્માદ્ इन्द्राद् વૃહતઃ કિञ્ચનેમૃતે વિશ્વાન્યસ્મિન્ સમ્મૃતાધિ વીર્યા । જઠરે સોમં તન્વી સહો મહો દસ્તે વજ્રં મરતિ શીર્ષાણિ ક્રતમ્:-જે સૌથી મહાન ઇન્દ્રના સિયાયની કોઈ પણ વસ્તુ નથી તે ઇન્દ્રમાં સમસ્ત શક્તિઓ એકઠી થઈને રહી છે. પેટમાં સૌ અન્નોનો રાજા અન્ન, શરીરમાં મહાન બળ, હાથમાં તલવાર, અને મસ્તકમાં જ્ઞાન ઉદારતા રાખે છે. (ક્રમ ૨-૬-૧૭-૨) અહં રુદ્રાય ધનુરાતનોમિન્દ્રાદિપે શરવે હન્ત વા ડ-હું સજ્જનોને રડાવનારને માટે, વિદ્વાનોના દેખી માટે, અને નિર્દોષ તીર ચલાવનારને માટે ધનુષ્યને ખેંચનાર છું. (ક્રમ ૮-૭-૧૨-૬) સ વજ્રમૃદ્ વસ્યુહા મીમઉમઃ સહજ્જચેતાઃ શતનીય ક્ષમ્યા-તે વજ્ર ધારણ કરનાર, દસ્યુઓને મારનાર, ભયંકર અને ઉગ્ર, સર્વજ્ઞ વગેરે (ક્રમ ૧-૭-૧૦-૧૨) આથી પ્રાણનક્રિયાનો હેતુ અને સૌને ભય પમાડનાર પરમાત્મા પ્રાણ શબ્દનો વાચક છે. ॥ ૩૬ ॥

જેમ પ્રાણ તેમ જ્યોતિ શબ્દની પ્રવૃત્તિ પણ પરમાત્મા છે એનું નિયમન બતાવતા કહે છે:-

જ્યોતિઃ દર્શનાત્ ॥ ૩૭ ॥ ૪૦

અન્ન અધિકાર પ્રાપ્ત છે. દર્શનાત્ દર્શન એટલે પ્રકાશન=જે પ્રકાશનને લઈને જ્યોતિ=જ્યોતિ શબ્દ અકાશમાં છે.

ઉપનિષદોમાં ક્યાંક ક્યાંક જ્યોતિઃ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક પણ છે. પ્રકાશનને લઈને સૂર્યાદિની પેરે પ્રહ્લ પણ જ્યોતિ કહેવાય છે. તેમાં પ્રહ્લ એ મુખ્ય જ્યોતિ છે. સૂર્યાદિ ગોણ છે કેમકે સૂર્યાદિની જ્યોતિનો આધાર=પ્રકાશક પણ પ્રહ્લજ્યોતિ છે, હિરણ્યમે પરે કોશે વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્ । તત્ત્વુષ્ણ જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ તદ્ ઘડ્ આત્મવિદો વિદુઃ । ન તત્ર સૂર્યોમાતિ ન ચન્દ્રતારકં નેમા વિષ્ણુતો માન્તિ કુતોઽધમગ્નિઃ । તમેવ માન્તમનુ માતિ સર્વે તસ્ય માસા સર્વમિદં વિમાતિ (મું. ૨-૨-૧-૧૦) પણ ઉ પણ મામની પણ હિ સર્વેષુ લોકેષુ માતિ (છાં ૪-૧૫-૪) તદ્ દેવા જ્યોતિષાં જ્યોતિઃ (ઘૃં ૪-૪-૧૫) યેન સૂર્યસ્તપતિ તેજસેદઃ (તૈં ૬-૨-૧૨-૧) યદાદિત્યગતં તેજો જગદ્ માસયતેઽશ્વિલમ્ । યચ્ચન્દ્રમતિ યચ્ચાગ્રો તત્ તેજો વિદ્ધિ મામકમ્ (ગીતા ૧૫-૨) સોનેરી પરમ કોશમાં નિષ્કલ અને વિરજ્ય પ્રહ્લ છે. તે શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, જ્યોતિઓની જ્યોતિ છે. એ તે છે જેને આત્માના બાણકારો બાણ છે. ત્યાં સૂર્ય અમકતો નથી

તો પછી આ અગ્નિ તો ક્યાથી જ ચમકે ? ચમકતા એવા તેની પાછળ પાછળ આ બધું ચમકે છે તેના ભાગે આ બધું વિશેષરૂપે ચમકે છે (મુ० ૨-૨-૮-૧૦) એજ છે નિશ્ચય ભામની એ જ મમસ્ત લોકમા ચમકે છે (છાં ૪-૧૫-૪) તેને જ્યોતિની જ્યોતિઓને દેવા (ઘૂં ૪-૪-૧૬) જેના તેજે સમગ્રેવો મૂર્ચ તપે છે (તૈ ઘાં ૩-૧૦-૯) જે સૂર્યમા રહેલું તેજ જગતને ભામિત કરે છે અને જે ચન્દ્રમા તથા અગ્નિમા છે તે તેજ તુ માફ જાણુ (ગીતાં ૧૫-૧૦) આથી જ્યોતિ શબ્દ પ્રદ્યવાચક જાણવો રહ્યો ॥ ૪૦ ॥

તેજ મુજબ આકાશ શબ્દ પણ પરબ્રહ્મનો વાચક હોય છે એમ બતાવતા કહે છે .

આકાશોઽર્થાનન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્ ॥ ૪૧ ॥

અન્ન અધિષ્ઠિત છે અર્થાન્તરત્વાદિવ્યપદેશાત્=સૌ પદાર્થોની અદ્વિતિ હોવાપણુ વગેરેના નિર્દેશ-ઉપદેશ દેવાથી આકાશ=આકાશ શબ્દ અન્નપરાપણુ છે સત્તમા 'આદિ' થી અસન્ના-સૂક્ષ્મતા વગેરે છે એમ જાણવું

જેમ સર્વગતપણુ-અસંગપણુ ભૌતિક આકાશમા છે તેમ પરમાત્મામા પણ છે અને આ અર્થયોગે આકાશ શબ્દ પરમાત્માનો વાચક છે ભૂતા દાશમા સર્વગતપણુ વગેરે સાપેક્ષ છે પરમાત્મામા તે નિરપેક્ષ છે શ્રુતિઓ વાગ્વાન આ વાતની ઘોષણા કરે જ છે સ મોક્ષદ્ય મોક્ષદ્ય વિમુ પ્રજાસુ । તે વિમુ પ્રજાઓમા ઓતપ્રોત છે (યજું ૩૨-૮) સર્વાત્માન સર્વગત વિમુત્વાત્-વિમુ હોઈને સૌના આત્મારૂપ અને સર્વવ્યાપીને (થેં ૩-૨૧) અસંગો નહિ સજ્જતે-અસંગ હોઈને એ ચોટતો નથી (ઘૂં ૪-૪-૨૨) સૂક્ષ્માચતત્સુદમતર વિમાતિ-સૂક્ષ્મથી પણ તે વધારે સૂક્ષ્મ ચમકી રહ્યું છે (મું ૩-૧-૭) આથી આ બધા અર્થયોગે આકાશ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો વાચક છે ॥ ૪૧ ॥

પરમાત્મા અસંગ છે, અસસારી છે-આવુ સૂચન, આકાશ શબ્દ પરમેશ્વર વાચક છે એવું પ્રસિદ્ધ કરતા કર્યું તેને જ વ્યવસ્થિતરૂપે રજૂ કરતા કહે છે -

સુષુપ્ત્યુત્ક્રાન્ત્યોર્મેદેન ॥ ૪૨ ॥

અન્ન અધિષ્ઠિત છે વ્યવસ્થિત એટલે શબ્દ પૂર્વસત્તમાથી અનુવર્તિત કરવો રહે છે સુષુપ્ત્યુ=સુષુપ્તિ એને ગાઢ નિદ્રા ઉત્ક્રાન્તિ એટલે સ્થિતિમાથી નિર્મમન મરવાની ક્રિયા-મરણુ એ મનનેમા મેદેન-જ્યાત્માનો બેઠ્ઠી ઉપદેશ કરવામા આવેલો હોઈને તે પરમન પરમાત્મા અસંગ છે-અસસારી છે એમ સિદ્ધ થાય છે

પૃષ્ઠદારણ્યકમાં છઠ્ઠા પ્રપાઠકમાં “કતમ” માત્મેતિ-યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ
 પ્રાણેષુ હૃદયન્તઃ જ્યોતિઃ પુરુષઃ કયો છે આત્મા ? તો જે આ પ્રાણોમાં
 હૃદયની અંદર જ્યોતિ સ્વરૂપ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે તે. (વૃં ૪-૩-૭) આ
 રીતે શરૂઆત કરી વારંવાર આત્માને લગતી મીમાંસા કરવામાં આવી છે.
 તો એ મીમાંસા જીવાત્મપરાયણ જ છે કે પરમાત્મપરાયણ છે એ સંશય
 છે. જીવાત્માને લગતી જ એ મીમાંસા છે એમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહાર
 બેતાં લાગે છે. ઉપક્રમ શરૂમાં “યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ” આ કહ્યું છે,
 અને એ જીવાત્મા માટે જ બંધબેસતું છે. ઉપરાંત ઉપસંહારમાં સ વા
 યપ મહાન મત્તઃ માત્મા યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ-તે નિશ્ચય આ મહાન
 અજન્મા આત્મા જે આ પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય-(વૃં ૪-૪-૨૨) એ પણ
 જીવાત્મગોચર વચન જ છે. ઉપરાંત મધ્યમાં જ્ઞાત્રંતઃ વગેરે અવસ્થામાં
 પિડાર વણુક્યો છે તે પણ જીવાત્મપક્ષે જ ઉચિત લેખાય ! આથી અહીં
 શ્રુતિ જીવાત્મપરાયણ વ્યાખ્યાન કરવા માંગે છે એ સ્પષ્ટ છે. આમ પ્રાપ્ત
 થતાં ઉત્તરપક્ષી કહે છે કે આ ણસખર નથી. અહીં પરમાત્મપરાયણ
 વ્યાખ્યાન જ હોઈ શકે છે. અને તેમાં આ સૂત્ર હેતુરૂપે આપે છે. સુપુષ્પિ
 અને ઉત્ક્રાન્તિ એ બંને અવસ્થામાં જીવાત્મા કરતાં પરમાત્મા ભિન્ન છે એવો
 અહીં ઉપદેશ છે. અને આથી અહીં પરમાત્માને લગતું જ પ્રવચન છે.
 સુપુષ્પિ અવસ્થામાં પરમાત્મા અને જીવાત્માના ભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રુતિ
 કહે છે:-અયં પુરુષઃ પ્રાણેન આત્મના સંપરિશ્વક્તઃ ન યાદ્યં કિંચન વેદ ના-
 ન્તરમ્-આ પુરુષ પ્રાણ પુરુષ વડે-પરમાત્મા વડે હેંટાયેલ હોઈને ણહારતું
 કે અંદરતું કશું જાણતો નથી. (વૃં ૪-૩-૨૧) અહીં જેનો ઉલ્લેખ છે
 તે પુરુષ જીવાત્મા હોઈ શકે છે. કારણ કે જેને જાણ અને આંતર સંવેદન
 થતું હોય તેને માટે ન કિંચન વેદ એવો પ્રતિષેધ કરી શકાય ! પરમાત્મા
 તો પ્રાણ છે, તેને તેની સર્વજ્ઞતારૂપી પ્રજ્ઞાનો કદી વિયોગ થતો નથી. તે
 ઉપરાંત ઉત્ક્રાન્તિનું વર્ણન કરતાં કહે છે:-અયં શાશ્વત આત્મા પ્રાણેનાત્મના
 ન્યારદઃ હસર્જન્ યાતિ-આ શરીરમાં રહેલો આત્મા પ્રાણ આત્માથી
 અધિષ્ઠિત હોઈને આ શરીરનો ત્યાગ કરતાં જાય છે. (વૃં ૪-૩-૩૫)
 અહીં પણ જીવ અને પરમાત્માનો ભેદ ઉલ્લેખ છે. શરીરનો સ્વામી હોઈને
 અહીં જીવ સંભવે છે. પ્રાણ પરમાત્મા તો તેનો ભેજ જ છે. આમ આ બંને
 અવસ્થામાં ભિન્ન તરીકે ઉપદેશ બેવામાં આવતો હોઈને પરમેશ્વરનો જ
 અહીં ઉલ્લેખ ઈષ્ટ છે.

અને અહીં જીવ શિવનો ભેદ કહેવો કે સિદ્ધ કરવો
 એ સૂત્રકારનો આશય નથી. સૂત્રમાં જીવશિવનો ભેદ તો

લોકપ્રસિદ્ધ બુદ્ધિથી સ્વીકારીને તેજ છવનું અંતે શિવપણું
 ણતાવવા માટે છે. કેમકે ચોડ્યં વિજ્ઞાનમયઃ વગેરે દ્વારા જો છવનો
 ઉદ્દેશ કર્યો છે-તો ધ્યાયતીવ લેલાયતીવ વગેરે શબ્દો દ્વારા તે ધર્મોનું
 નિરાકરણ પણ અંતે કર્યું છે. આથી શરૂઆતમાં જે સંસારી જેવો છે
તે જ અંતે એવ મહાન્ મજઃ આત્મા છે એ સિદ્ધ કરવા માટે સંસારિત્વનો
સ્વીકાર કરી તેનો અન્તે નિષેધ કર્યો છે. બ્રહ્મનાદિ અવસ્થાઓને લઈને
 આત્માનું અવસ્થાપણું કે સંસારીપણું અહીં સિદ્ધ કરવાનો યત્ન નથી.
 પણ તે દ્વારા તેનાથી વિરૂદ્ધ જ સાધવું ઈષ્ટ છે. કેમકે એ સંવાદમાં વાર
 વાર “અતઃ ઉર્ધ્વ વિમોક્ષાય દ્વિદિ હુવે આગળ મુક્તિ માટેનું તત્ત્વજ્ઞાન
 કરે એવો પ્રશ્ન છે. અને અનન્યાગતસ્તેન ભવતિ, અસંગોહયં પુરુષ.-
 તેના વડે ન અનુસરાયેલ હોય છે. કેમકે આ પુરુષ અસંગ છે.
 (વૃં ૪-૩-૧૪-૧૫) એવો વારવાર જવાબ છે. ઉપરાંત અનન્યાગત
 પુણ્યેનાનન્યાગતં પાપેન તીર્ણો હિતદા સર્ધાન્ શોકાન્ હૃદયસ્ય ભવતિ-
 પુણ્ય અને પાપથી ન અનુસરાયેલ હોય છે. કેમકે તે વેળા હૃદયના
 સમસ્ત શોકોને એ તરી ગએલ હોય છે. (વૃં ૪-૩-૨૨) એવો ઉદ્દેશ
 છે. આથી અસંસારિપણું-આત્માનું અસંગપણું ણતાવવું એ જ એ
 પ્રકરણનું ધ્યેય છે. અને એવો તો પરમાત્મા જ છે. માટે અહીં પરમાત્મ-
 પરાયણ શ્રુતિ વ્યાખ્યાન છે એ બાણવું રહ્યું. ॥ ૪૨ ॥

ઉપરોક્ત વાતને ૬૬ કરતાં ખીજો હેતુ આપે છે કે:-

પત્યાદિશબ્દેભ્યઃ ॥ ૪૩ ॥

પત્યાદિ=પતિ આદિ શબ્દોના પ્રયોગથી પણ નહીં થાય છે કે અહીં અસંસારી
 પરમાત્માનો જ ઉપદેશ છે. ॥ ૪૩ ॥

આ પ્રકરણમાં વપરાયેલા પતિ વગેરે શબ્દો અસંસારી પરમાત્માને
 પ્રતિપાદિત કરનારા છે અને સંસારી સ્વભાવનો પ્રતિષેધ કરનારા છે.
 “સર્વેસ્ય ગચ્છી સર્વેસ્યેશાનઃ સર્વેસ્યાધિપતિઃ” વાક્યમાં વશી-ધંશાન-
 અધિપતિ વગેરે શબ્દો અસંસારીનું જ પ્રતિપાદન કરનારા છે. ઉપરાંત
 સ ન સાધુના કર્મણ મૂયાન્ નો એવાસાધુના કનીયાન્ વગેરે શબ્દો તેના
 સંસારીપણાનો પ્રતિષેધ કરનારા છે. અને આથી અહીંના સંદર્ભ પરમેશ્વર-
 પરબ્રહ્મપરાયણ જ છે. છવાત્મા પરમાત્માનો લેહ ણતાવનારો નથી.
 અર્થાત્ પરમાત્મા અસંસારી છે. અસંગ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૪ ॥

इति साधनभाष्ये प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ।

અવ પ્રથમાઽધ્યાયે ચતુર્થઃ પાદઃ

અત્યાર સુધીમાં પ્રહ્લ્લ જિજ્ઞાસ્ય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે કેટલાં સંશયગ્રસ્ત, સ્પષ્ટ અને અસ્પષ્ટ પ્રહ્લ્લવિગથી શુક્ત શ્રુતિનાં વાક્યોને વિચાર થયો ! પરપ્રહ્લ્લ પરમાત્મા સ્વયં બધી રીતે આ જગતનું કારણ છે—ઉપાદાન કારણ પણ એ જ છે, નિમિત્ત કારણ પણ એ જ છે. એકી વખતે એ બંને કેવી રીતે હોઈ શકે એ જ માનવબુદ્ધિને પડકારરૂપ છે. માનવ દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી સિદ્ધાન્તને સિદ્ધ કરતાં શીખ્યો છે. પોતાની બુદ્ધિ થાકે ત્યાં સુધી તેને હોડાવતાં એ લણ્યો છે. અને આથી એ ઘણી વખત પોતાની બુદ્ધિની મર્યાદાઓને વીસરી ગયો છે અને જાય છે. કાર્યકારણ ભાવના અમુક નિયમો એણે જોયા—અને આથી તે નિયમો જ છેવટ સુધી ચાલવા જ જોઈએ એવો એ આગ્રહ રાખતાં પણ શીખ્યો છે. પણ કાર્યકારણ ભાવના નિયમોને પણ મર્યાદા છે એ વાત એ આગ્રહમાં ભૂલે છે. તાકિંક બુદ્ધિને હુંકારે તે જ લગવાનની—પરપ્રહ્લ્લની મહાન માયા શક્તિ છે. અને આથી બુદ્ધિગમ્ય જગતમાં પણ કેટલીક એવી વાતો છે કે જે બુદ્ધિને બહેરી બનાવી દે છે—તેને લક્ષ્યમય કરી મૂકે છે—તેને તેની મર્યાદાનું નિર્લજ્જપણું પણ સ્પષ્ટ લાન કરાવી દે છે ! જગતનું કારણ શું એ એક એવો જ કોયડો છે. એ એકી વખતે એટલી બધી ઉપપત્તિઓ સામે લાવીને હાજર કરે છે કે એમાંથી એકનો પણ સ્વીકાર કરીએ તો તે બુદ્ધિને પૂર્ણ નિર્દોષ લાગતી નથી. પ્રહ્લ્લ જો ઉપાદાન કારણ હોય તો જગતમાં જડતા ક્યાંથી આવી ? કેમકે પ્રહ્લ્લ તો ચેતન છે. જો પ્રકૃતિને ઉપાદાન માનીએ તો જગતમાં એ સૌનું કારણ થઈ શકે નહીં, કેમકે સૌમાં તો ચેતનનો પણ સમાવેશ થાય છે અને જડમાંથી તો ચેતન ઉપજે નહીં. ઉપરાંત પ્રહ્લ્લ જો નિમિત્ત કારણ જ હોય તો બુદ્ધિનો અત્યાચાર એમ કહેવા પ્રેરે છે કે ઉપાદાન સાથે નિમિત્ત કારણ એક ઠેકાણે કાર્યમાં વસી શકતું નથી. અને જેમ માટી, ઘડામાં, તેમ કુંભાર તેમાં પ્રવેશી શકતો નથી. તો કુંભારની માફક પરમેશ્વર પણ કાર્યમાં વ્યાપી ન શકે તો પછી જડમાં ચેતન ભરાયું કેવી રીતે ? ચેતન પરમાત્મા તો કોઈ સાતમા આસમાનમાં જ રહેતો હોવો જોઈએ એમ અકામે પણ માનવું પડે અને એમ માનીએ તો ઘોંટાળાઓની પરંપરા જ જન્મે ! આમ જ્યાં સુધી કેવળ તાકિંક બુદ્ધિને ઉચ્છન્નલપણું છૂટી મૂકીએ ત્યાં સુધી એ આપણને નિઃશંક ન કરી શકે ! અને જીવનમાં નિઃશંકતા સિવાય સમાધાન કેમ થાય ? આથી એક જ ઉકેલ બાકી રહે છે અને તે એ કે પરમાત્મામાં

અસ્પષ્ટ વિરોધી એવી, વિચિત્ર બુદ્ધિને હુકાવે-પડકાર કરે એવી શક્તિઓ! અને માનવબુદ્ધિ અમુક હદ સુધી જ કાર્યકાળે ભાવને નિર્બાધપણે પકડી ઢે વળગી નહીં શકે છે ત્યારમાદ તેણે પરમાત્માની વિચિત્ર-વાચપૃષ્ઠ પાણીમા ધૂળ ઉડાડનારી અને ગાળાખૂડ રેતીના ગળામા પાણી બતાવનારી વિચિત્ર માયા શક્તિનો સ્વીકાર કરવો જ પડે છે અને એ સ્વીકાર કરતા પછી તેના મનને પૂર્ણ અમાધાન થતું નથી પૂર્ણ અમાધાન ડોઢ પછી રીતે થતું જ નથી એમ પણ નથી એ થાય છે, પણ તે સાક્ષાત્કારની ઉચ્ચતમ ભૂમિકા ઉપર એ ભૂમિકા ઉપર આડહ થતા જ હૃદયચયિનું ભેદન, મશય ભગતું છેદન, અને કર્મબન્ધનનું વિભોચન થઈ, માનવ જીવતાજીવ કૃતદૃત્ય થાય છે આથી અનુભવમા જ પરિણમે છે જેવટે પ્રહાવિદ્યા-અ પૂર્ણ અમાધાન ત્યા જ પ્રવટે છે એ ન મળે ત્યા સુધી ચાવદ્બુદ્ધિબોધ્ય માનવે તર્કની મહાય લઇને ન્યા સુધી જવાય ત્યા સુધી દૃઢપણે પરવરવું જોઈએ પરમાત્મા સર્વથા આ જગતનું એકમાત્ર કારણ છે-એ દૃઢ થાય ત્યા સુધીમા બ્યવસ્થા ખોતર ઉપાદાન નિમિત્ત વગેરે કારણોનો સ્વીકાર કરવામા કશો જ વાધો નથી-એ બુદ્ધિનું ભૂષણ છે, દૃષ્ટનું નથી આથી એક જ પરમાત્મા ઉપાદાન અને નિમિત્ત વગેરે ટેવી રીતે છે એ સૂચક રીતે સમજાવવા હવે પછીના કેટલાક શ્રુતિવાક્યોની વિચારણા શરૂ થાય છે કેવળ બુદ્ધિની મર્યાદા સ્વીકારવી જોઈએ અને પરમાત્માની પરમાત્મતા માટે પણ અવકાશ ગમવો જોઈએ આથી કેટલાક કાણવાદમા અવશિષ્ટ શ્રુતિવાક્યોની વિચારણા માટે હવે પછીના પાઠની પ્રવૃત્તિ છે તે પેકી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગતનું કાણુ થઈ શકતી નથી એ દર્શાવતા કહે છે -

આનુમાનિકમપ્યેકેષામિતિચેન્ન શરીરરુપકવિન્યસ્ત

ગૃહીતેઃ દર્શયતિ ચ ॥ ૧ ॥

પૂરેયા-આયવશિદાના આનુમાનિક અપિ=અનુમાન એટલે અહીં આર્ષ સ્મ જી એ આર્ષસ્મરણ દ્વારા નિશ્ચયે વિતારથી નિરૂપિત થયેલું પ્રકૃતિ નામનું પ્રધાનતત્ત્વ પણ (શક્તિની પેરે એવો અપિ નો અર્થ છે) સ્વતંત્રપણે જગતના જન્માદિનું મરણ થઈ શકે હિતિ ચત્ર-એમ જો કહો તો ન-એ બરાબર નથી કેમ ? તો હેતુ દેતા કહે છે - શરીરરૂપવિન્યસ્તગૃહીતે = રૂપ એટલે દૃશ્યન્ત અર્થાત્ દૃશ્યના દ્વારા વિન્યસ્ત એટલે નિરૂપિત-પ્રતિપાતિ જે પ્રકૃતિથી પ્રધાનતત્ત્વ તેનું પ્રદર્શન થતું હોવાથી દર્શયતિ ચ=અને શ્રુતિ પણ મતાવે છે સિદ્ધ કરે છે

અર્થાત્ જગતનું કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એ મિદ્ધાન્તના ઉપર અહીં આરોપ છે બ્રહ્મ જગતનું કારણ હોય એ ચે અચ નથી કેમકે પ્રકૃતિ-

પ્રધાન પણ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ થવાની યોગ્યતા ધરાવે છે. અને આ વાત અર્થ શાખાના મુંડકઉપનિષદે જ કહી છે. મુંડક શ્રુતિ કહે છે કે:-યથા સુરીપ્તાત્ પાવકાત્ વિસ્ફુલિંગાઃ સહસ્રશઃ પ્રભવન્તે સરૂપાઃ । તથાઽક્ષરાદ્ ક્વિવિધાઃ સોમ્ય । માવાઃ પ્રજાયન્તે તત્ર ચૈવાપિયન્તિ-જેમ હીક પ્રબલિત અગ્નિમાંથી એકરૂપ હજારો તણખાઓ જન્મે છે, તેમ હે સોમ્ય ! અક્ષર પ્રજ્ઞમાંથી વિવિધ લાવો પ્રકટે છે અને તેમાં લીન થાય છે. (મું ૨-૧-૧) આ શ્રુતિમાં ‘અક્ષર’ તત્ત્વમાંથી સમસ્ત લાવોને પ્રકટતા અને પ્રલીન થતા કહેવામાં આવે છે. અને અહીં અક્ષરનો અર્થ પ્રકૃતિ જ લેવો પડે છે. કારણ કે અક્ષરનો અર્થ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા એવો હોવા જઈએ તો શ્રુતિમાં જે સરૂપાઃ એવું વિશેષણ આપ્યું છે તે ઘટે નહીં. પ્રજ્ઞ ચેતન છે અને જગતના પદાર્થો તો જડ છે ! ચેતનમાંથી જડ કેવી રીતે જન્મે ? જડમાંથી જડનો સંભવ ખરો ! અને આથી જગત પ્રજ્ઞથી વિરૂપ છે. અને એ કારણે અહીં અક્ષર શબ્દ પ્રજ્ઞવાચક ન હોઈ શકે. અને પરિશેષે એ પ્રકૃતિવાચક જ ગણાય. ઉપરાંત જેમાંથી લાવોનો ઉદ્ભવ અને જેમાં ઉપસંહાર તેજ કારણ તરીકે લેખાય ! અને અક્ષરમાંથી લાવોનો લાવા-લાવ બણતી આ શ્રુતિ આમ પ્રકૃતિને જ જગતનાં કારણ તરીકે-સ્વતંત્ર કારણ તરીકે ધરે છે. ઉપરાંત આગળ બ્રહ્મરાત્ પરત્ત-પરઃ-પ્રકૃતિથી પર જે પુરૂષ તેનાથી પણ પર-(મું ૨-૧-૨) એવો પ્રયોગ છે. અક્ષરથી અક્ષર તો પર હોય નહીં. અને અહીં તો અક્ષરથી પર તત્ત્વ કહ્યું છે. આથી પણ અહીં અક્ષર શબ્દનો પ્રકૃતિ એવો અર્થ જ બલાત્ પણ લેવો પડે ! આથી મુંડકશ્રુતિ પ્રધાન-પ્રકૃતિને જ જગતના સ્વતંત્ર કારણ તરીકે વર્ણવતી હોઈને પ્રજ્ઞકારણવાદ ઘટતો નથી. આમ પૂર્વપક્ષ થયો.

આનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે બરાબર નથી. કારણ તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ છે ! અહીં પ્રકૃતિનું કારણત્વ સ્વતંત્રપણે કહેવું ઉદ્દિષ્ટ નથી. જે એમ હોય તો તો પ્રજ્ઞ કારણ ન થાત. પણ અહીં તો શરીરનાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા તેનો ઉલ્લેખ છે. પ્રકૃતિને શ્રુત્યન્તરમાં શરીરનાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે વર્ણવી છે. અને શરીર દૃષ્ટાન્તે કહેવાયેલી પ્રકૃતિનું જ અહીં પુનર્નિરૂપણ છે. પ્રકૃતિ કે પ્રધાન તો માનો પરમાત્માનું શરીર છે. કરોળીઆનું શરીર જેમ આત્માથી અધિરૂઢ થયેલું હોઈને તન્તુનું કારણ બને છે, જેમ આપણું શરીર આત્માથી અધિષ્ઠિત હોઈને કેશ રોમ વગેરેનું કારણ બને છે તેમ પરબ્રહ્મ અધિષ્ઠિત થયેલું પ્રધાન જગત્તન્તુમા-દિનું કારણ કહેવાય છે. અર્થાત્ સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિની કોઈ તાકાત નથી કે તે જગત્તિર્માણુ કરે. પરમાત્માની શક્તિ હોઈને પરમાત્માના ઇશિણથી તે સમસ્ત

અચર્યરને જન્માવે તેમાં પરમાત્મા દુભાતા નથી. પરમાત્મા જ પોતાની શક્તિ દ્વારા વર્તી રહ્યા છે. અને આથી અહીં સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ કારણ નથી. પરમેશ્વર દ્વારા કારણ બને તો તેમાં પરમાત્માનું ભૂપણ છે. દૂષણ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-યથા ઝર્ણનામિઃ સૃજતે ગૃહ્યતે ચ યથા વૃધિવ્યાં ઓપધય સંભવન્તિ । યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ, તથા અક્ષરાત્ સંભવન્તિ હૃદ વિશ્વમ્-જેમ કરોળીઓ પોતાનામાંથી જાજ જન્માવી ઉપસંહરે છે, જેમ પૃથ્વીમાંથી ઓપધિઓ સંભવે છે, જેમ શુવતા પુરુષમાંથી કેશલોમ વગેરે જન્મે છે, તેમ અક્ષર બ્રહ્મમાંથી આ વિશ્વ જન્મે છે. (મું. ૧-૧-૭) અહીં ઉર્ણનામિ વગેરે દ્વારા તન્તુ આદિની ઉત્પત્તિ વગેરે વર્ણવી છે. પણ તે તે ઉત્પત્તિ ચેતનાધિષ્ઠિત છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગત્ જન્માદિનું કારણ થઈ શકતી નથી. ઇશ્વર દ્વારા થાય તો તે છેવટે ઇશ્વરનો જ મહિમા સિદ્ધ કરે છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગત્ કારણ નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ “જન્માદ્યસ્ય યતઃ” માં જતાવેલું કારણ-બધીય જતાનું કારણ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે.-

સૂક્ષ્મં તુ તદર્હન્વાત્ ॥ ૨ ॥

“આનુમાનિકમ્” આટલા સમને પૂર્વસૂત્રમાંથી ખેંચી લેવો. તુ=સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મનું વ્યાવર્તન કરે છે. તન્=આનુમાનિક પ્રધાન મૂક્ષ=નિરવયવ છે કેમકે અર્હન્વાત્=કાર્યમાત્રનું કારણ થવાની યોગ્યતા તો જ કંપી શકાય.

પ્રધાન-પ્રકૃતિ એ પરમાત્માના શરીર જેવું છે એમ ઉપર કહ્યું. તો શરીર તો સૂક્ષ્મ હોય! અને સૂક્ષ્મ હોય તો તે કાર્ય જ ગણાય. કારણ તરીકે એ ન હોઈ શકે! આ છે શંકા-તેનું સમાધાન છે આ સૂત્રમાં. સિદ્ધાન્તી કહે છે કે દૃષ્ટાન્ત સર્વથા દાર્ઘાન્તિક માથે મળતું જ આવે એવો નિયમ નથી. ચન્દ્રાનના કહીએ એટલે મુખ અને ચન્દ્ર બંને તદ્દન સરખાં જ થઈ જતાં નથી! અમુક સમાન ધર્મનો મામ્યમાં ઉપયોગ હોય! તેમ અહીં પ્રધાનને શરીર સાથે સરખાવ્યું એટલે તે શરીર જેવું જ બધી રીતે કદપણ એવો અર્થ થતો નથી! એ તો માત્ર ખ્યાલ આપવા પૂરતું જ સમજવાનું છે! મહુદાદિ કાર્યનું તે જ કારણ હોઈ શકે જે તેમના કરતાં સૂક્ષ્મ હોય અને સૂક્ષ્મ એટલે સાવયવ-અને સૂક્ષ્મ એટલે નિરવયવ. અને મહુદાદિ કાર્યનું કારણ હોય ન હોયું જ નોંધ્યે તો તે નિરવયવ જ હોઈ શકે. અને કાર્યકારણભાવની પરંપરા કયાંક

તો અટકવી જ બોધ્યો. એ જ્યાં અટકે તે જ સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ. મૂલે મૂલાભાવા-
દમૂલં મૂલમ્ (સો. ૧-૬-૭) એવું સૂત્ર પણ છે. આથી એ પ્રધાનતત્ત્વ
સૂક્ષ્મતમ એટલે નિરવયવ છે. એવું જ એ હોવું ઘટે, માટે શંકા અસ્થાને
છે. પ્રકૃતિ કરતાં પણ સૂક્ષ્મ છે, જીવ અને પરમાત્મા. પણ અહીં તો
ઉપાદાન કારણની દૃષ્ટિએ તર્કની મર્યાદામાં વિચાર ચાલે છે. અને એ
દૃષ્ટિએ તો પ્રકૃતિમાં જ કાર્યકારણ ભાવની સૂક્ષ્મતાની અવધિ છે. આથી
પરમાત્માનું જ પ્રકૃતિ દ્વારા પણ કારણપણું સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

કારણભીમાંસામાં જે સ્વતન્ત્ર હોય-પોતાના કાર્યની ઉત્પત્તિમાં
સ્વતન્ત્ર હોય તે જ કારણ તરીકે કદપી શકાય ! પ્રકૃતિ જે શરીર જેવી છે
તો તે પરાધીન જ છે ! અને પરાધીન છતાં જે વસ્તુ જે વસ્તુને પેદા કરે
છે તે સ્વાધીન હોય તો પણ પેદા કરી જ શકે ! કેમકે તેને પેદા કરવાની
તેનામાં શક્તિ છે. જે શક્તિ ન હોય તો, પરાધીન હોય તો પણ ન પેદા
કરી શકે ! આથી સ્વતન્ત્રપણે જ પ્રકૃતિ જગત્ ઉત્પત્તિમાં કેમ કારણ ન
મનાવી ઘટે ? જવાબ આપતાં કહે છે:-

તદધીનત્વાદ્યર્થવત્ ॥ ૩ ॥

“આનુમાનિક” એટલા શબ્દનું અનુવર્તન કરી લેવું તદધીનત્વાત્=અધીન
હોઈને આનુમાનિક પ્રધાન અર્થવત્=સપ્રયોગન થાય છે

પ્રાણીમાત્રના લોગાપવર્ગરૂપી અર્થની સિદ્ધિ માટે જગતની રચના
છે. અને આ લોગાપવર્ગરૂપી અર્થ ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના-ચેતનના નિર્વૃત્ત
સાવધાન-ખેડરદ્વાર નિરીક્ષણ કે નિયમન વિના સંભવી ન શકે. અળખે
જીવોને લોગાપવર્ગનું પીરસણ અતિચેતનનો કારભાર સૂચવે છે. આથી
કેવળ, સ્વતન્ત્ર, જડ પ્રધાન તે કરવા સ્વતન્ત્રપણે શક્તિમાન થઈ શકે નહીં !
આથી ચેતનના નિયમન નીચે-શાસન નીચે જ, એ ચેતનની જ શક્તિ સ્વરૂપ,
પ્રધાન, એ બધું-જગતનો લોગાપવર્ગનાં ઢાનરૂપી કારભાર કરી શકે,
સ્વતન્ત્રપણે નહીં. આથી સ્વતન્ત્રપણે પ્રધાન કે પ્રકૃતિ કારણરૂપ થઈ શકે
નહીં ॥ ૩ ॥

આજ વાતને સમર્થિત કરતાં બીજો હેતુ આપતાં કહે છે:-

જ્ઞેયત્વાવચનાચ્ચ ॥ ૪ ॥

“આનુમાનિક” અને “તદધીન” એ બે પદાર્થોની યથાસંભવ અનુરૂપિત કરી લેવી.
પૂર્વે જ સિદ્ધ કરનારો આ બીજો હેતુ છે એ “અ” કાર બતાવે છે. જ્ઞેયતાવચનાત્=
જેવ તરીકે તેનું કથન ન હોઈને પણ સ્વતન્ત્રીતિ પ્રધાન કારણ હોઈ શકે નથી

જગતનું જે સ્વતંત્રપણે કારણ હોય તે જેય તરીકે અવશ્ય હોય ! કેમકે સ્વતંત્ર કારણના જ્ઞાનમાં મોક્ષ છૂપાયો છે. પ્રધાન, જે સ્વતંત્રપણે કારણ હોત તો જેય તરીકે શ્રુતિએ તેને કહ્યું હોત, પણ તેવું કયું નથી. ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમાત્મા તો જેય તરીકે સાક્ષાત્ વર્ણવાય છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાન કારણ હોઈ શકતું નથી. યતો વા રમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ-જીવન્તિ યત્ પ્રચન્તિ અમિસંવિદન્તિ તદ્ વિજિઘ્રાસન્થ તદ્ પ્રહ્લ—જેમાંથી આ ભૂતો નિશ્ચય જન્મે છે, જેના વડે જન્મેલાં છવે છે, જેમાં જતાં એવાં ભૂતો પ્રવેશે છે—તે બધું તે બ્રહ્મ છે. (તૈં ૩-૧) આ શ્રુતિ બ્રહ્મને જેય તરીકે વર્ણવે છે. કેટલીક શ્રુતિઓમાં કવચિત્ પ્રધાન જ કારણ હોય એવો ભાસ થવા સંભવ છે, પણ તે સ્વતંત્રપણે કારણ છે એવું પ્રતિપાદિત કરતી નથી. બ્રહ્મના અધિષ્ઠાને જ તેમ થતું હોય છે. આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગત્કારણ હોઈ શકતું નથી. ॥ ૪ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી સમાધાન દેતાં આચાર્ય કહે છે:—

વદતીતિ चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥ ५

“આતુમાનિક” આદિ શબ્દનું અનુર્વાન મધ્યમું. વદતિ=શ્રુતિ આતુમાનિક પ્રધાનને જેય તરીકે વર્ણવે છે. इति चेत्—એમ જો કહેતા હોય તો ન=એ કહેવું બરાબર નથી. हि=કારણ કે પ્રાજ્ઞ=ત્યાં પરમાત્મા જ જેય તરીકે છે કેમકે પ્રકરणात्=પ્રક્રિયાથી તેમ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિમાં પ્રધાનને પણ જેય તરીકે વર્ણવ્યું છે. અને આથી તે જ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ કેમ નહીં કહેવાય ? अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम् तथा-रसं नित्यमगन्धवच्चयत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाप्य तन्मृत्युमुखात् प्रमुच्यते—તે શબ્દ-સ્પર્શ-રૂપ-રસ-વિનાનું છે. અવ્યય અને નિત્ય છે. તે અનાદિ અનંત છે. ધ્રુવ છે, મહત્ કરતાં પર છે. તેનો સાક્ષાત્કાર કર્યો મૃત્યુના મોંમાંથી છેવટનો છૂટે છે. (કઠ ૩-૧૫) આ શ્રુતિ પ્રધાનને જેય તરીકે વર્ણવે છે. અને આ શ્રુતિમાં પ્રધાન જ ઉદ્દિષ્ટ લાગે છે કેમકે શબ્દ સ્પર્શ વગેરે ગુણોથી રહિત અને મહતઃ પરં ધ્રુવ તત્ત્વ તો પ્રધાન જ છે ને ? મહત્ શબ્દ મહત્ત્વનો વાચક છે. એને જ—અમણિ પુદ્ધિ તત્ત્વને જ=મહત્ત્વને જ ઉપનિષદના ઋષિઓ યજ્ઞ તરીકે વર્ણવે છે—યોગીઓ એને લિંગમાત્રમ્ કહે છે. આ મહત્ત્વથી પર તો પ્રધાન જ છે એ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રધાન અવ્યક્ત-અવ્યાકૃત-મયા-પ્રકૃતિ

વગેરે સમાનાર્થ વાચક શબ્દો છે. અને જે પ્રસિદ્ધ હોય તેને ઓળંગી જઈ શકાય નહીં માટે પ્રધાન પણ જેય તરીકે શ્રુતિ સંમત હોઈને જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ હોઈ શકે છે.

આ પૂર્વપક્ષને જવાબ દેતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આપનું માનવું બરાબર નથી. આપે કહી તે શ્રુતિ પરમેશ્વરપરાયણ છે. કેમકે પ્રકરણ છે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનું અને પ્રાકરણિકનો જ પરમર્શ થોય. જોર શોરપૂર્વક પરબ્રહ્મ પરમાત્માને એ પ્રકરણમાં પ્રકૃતિ અને જીવાત્માથી પરતરીકે સ્થાપીને ત્યારબાદ ચચ્છેદ્ વાઙ્મનસી વગેરે વાક્યો દ્વારા તેના સાક્ષાત્કારના સાધન તરીકે યોગનું વર્ણન કરી, શ્રુતિ કૃણશ્રવણ કરાવે છે કે:-નિચાય્ય તત્ મૃત્યુમુક્તાત્ પ્રમુચ્યસે. (કઠ૦ ૩-૧૫) આ મૃત્યુના મુખમાંથી મુક્તિ પરમાત્મ જ્ઞાનનું જ કૃણ છે. ખીજા કોઈના સાક્ષાત્કારનું એ કૃણ હોઈ શકતું નથી. ઉપરાંત 'મહત્' શબ્દ અહીં તેના કારણનો-પ્રકૃતિ કે પ્રધાનનો વાચક સમજવાનો છે કારણમાં કાર્ય કે કાર્યમા કારણવાચક શબ્દોનો પ્રયોગ અનેક વેળા શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં થાય છે. અને પ્રધાન તો પ્રધાનથી પર ન હોઈ શકે. આથી અહીં જેય તરીકે પરમાત્મા જ છે અને આથી આનુમાનિક પ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતના જન્માદિનું કારણ નથી. ॥ ૫ ॥

પરમાત્મા જ ત્યાં જેય છે એ સાધવા ખીજી મુક્તિ બતાવે છે કે:-

ત્રયાણામેવ ચૈવમુપન્યાસઃ પ્રશ્નશ્ચ ॥ ૬ ॥

અર્થ એ-અને આમ-પરમાત્મા પરબ્રહ્મ જ્યારે જેય તરીકે છે તો ત્રયાણામેવ=ત્રણનો જ-ઓધાતે લગતો નહીં એવો એવ કારનો અર્થ છે. અર્થાત્ અગ્નિ-જન અને પ-માત્રાનો જ ઉપન્યાસ=અગ્નિતરીકે ઉપન્યાસ છે એ પ્રશ્ન-અને પૂર્યજ-એ બંને મુસંગત થાય છે.

કઠોપનિષદમાં આરંભથી અંત સુધી જોશો તો અગ્નિ, જન, અને પરમાત્મા-એ ત્રણ પદાર્થો અંગે જ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન જોવા મળે છે. મ ત્વં અગ્નિ સ્વર્ગ્યં વગેરે-સ્વર્ગના સાધનરૂપ તે અગ્નિ વિધાને-(કઠ૦ ૧-૧૩) અહીં અગ્નિવિષયક પ્રશ્ન છે. યેયં પ્રતે વિચિકિત્સા મનુષ્યે-જે આ મરેલા માણસની ઘાબતમાં શંકા છે-(કઠ૦ ૧-૨૦) વગેરે વાક્યમાં જીવાત્માને લગતો અને અવ્યય ધર્માદ્યવ્યાધર્માત્-ધર્મ અને અધર્મથી બિદા (કઠ૦ ૨-૧૪) વગેરે પરમાત્માના સંબંધે પ્રશ્ન છે. તેજ મુચ્ય ઉત્તર પણ જોવામાં આવે છે. લોકાદિમગ્નિતમુવાચ-લોકના કારણ રૂપ અગ્નિવિધાને (કઠ૦ ૧-૧૫) વગેરે અગ્નિને લગતો ઉત્તર છે. ન

સામ્પ્રાયઃ પ્રતિમાતિ શાલમ્ વગેરે-અસંસ્કારીને મૃત્યુ પછીના લોક સમજાતા નથી. (કઠ૦ ૨-૬) પરોક્ષ રીતે જીવને લગતું-મળો રળીયાન્ મદતો મહીયાન્-અણુથી અણુ અને મહાનથી મહાનને (કઠ૦ ૨-૨૦) પ્રત્યક્ષ રીતે પરમ તત્વને લગતું પ્રતિવચન છે. આ સિવાય કોઈ ચોધાને લગતો પ્રશ્ન જ નથી. જો પ્રશ્ન હોત તો પ્રતિવચન ઘટે! અશ્વત્થમસ્પર્શ વગેરે જો પ્રધાનના સમર્થક હોત તો તેને લગતો પ્રશ્ન પણ હોવો જોઈતો હોતો, પણ નથી. અને આથી અહીં આનુમાનિક પ્રધાન જોય તરીકે હોઈ શકતું નથી.

ઉપરાંત કદાચ કોઈ એમ શંકા કરે કે અહીં જોય તરીકે પ્રાણનો સંલવ નથી. કેમકે વરદાનનો અભાવ હોઈને પ્રશ્નના ઉત્થાનનો જ સંલવ નથી. નચિકેતાને યમદેવે ત્રણ વરદાન દીધાં. તેમાં પ્રથમ વરદાને પિતાનું સૌમનસ્ય, બીજાંએ અન્નિવિદ્યા અને ત્રીજા દ્વારા અધ્યાત્મવિદ્યા નચિકેતાએ માંગ્યાં! ચોથું વરદાન જ નથી. અને આથી પ્રાણને લગતો પ્રશ્ન જ નથી! અને વરદાનના અભાવમાં પણ પ્રતિવચનની ઉત્પત્તિ માટે જો અમ્યગ્રધર્માત્ વગેરે દ્વારા પ્રશ્ન ઉઠાવવો પડતો હોય તો પછી પ્રાણભાવે પણ અશ્વત્થમસ્પર્શમાં પ્રધાનને લગતું આ અપૂર્વ પ્રતિવચન કેમ નહીં સ્વીકારવું? માટે અહીં આનુમાનિક પ્રધાન જ સ્વીકારવું જોઈએ. તો આ વાત બરાબર નથી. કેમકે વરદાનના અભાવમાં પણ પ્રશ્નનું ઉત્થાન સંભવે છે. જીવાત્મા અને પરમાત્મા બન્ને આત્મા છે અને આત્મા હોઈને જીવાત્માને લગતા પ્રશ્નથી પરમાત્માને લગતો પ્રશ્ન પણ આપ મેળે જ આવી જાય છે. અને આથી તેની જોયતાને કોઈ બાધા આવતી નથી. પ્રધાનનું સાધક કોઈ અહીં ચિદ્ધ નથી. પરમાત્માનું સાધક તો છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે પ્રધાનનું કારણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ॥૬॥

સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી. બ્રહ્મની શક્તિ તરીકે બ્રહ્મને અધીન રહીને જ થઈ શકે એમ દાખલો દેતાં કહે છે કે:-

મહદ્વચ્ચ ॥ ૭ ॥

“આનુમાનિક”-આટલા શબ્દનું અનુવર્તન સમજવું. “જ” શબ્દ વડે ઉપ પ્રકારની ઇન્દ્રિયોનો સમુચ્ચય કહ્યું છે મહદ્વચ્ચ=અહીં કાર્યના અર્થમાં કારણનો પ્રયોગ છે, મન એ ઉભય ઇન્દ્રિયનું, તેમ આનુમાનિક પ્રધાન જગતનું કારણ થાય એમ જણવું જોઈએ.

અહીં “મહત્” શબ્દ મનોવાચક છે. પ્રધાન-પ્રકૃતિનું પ્રથમ પરિણામ આમ મહત્ કહેવાય છે. આથી આ મહત્ શબ્દ અહીં પોતાના જ કાર્યરૂપ

અહીં કારમાંથી ઉપજતાં મનનો વાચક છે. એ મન જેમ પુરુષને અધીન હોઈને પ્રમાણુ વગેરે વૃત્તિઓનું કારણ બને છે, અને એ મનને અધીન રહીને જેમ જ્ઞાન અને કર્મની ઇન્દ્રિયો, દર્શન વગેરે ક્રિયાઓનું કારણ થાય છે. સ્વાધીનપણે કે સ્વતંત્રપણે કારણ નથી તેમ પ્રધાન પણ પરમાત્માને અધીન રહીને જગતના જન્માદિનું કારણ છે, પણ સ્વતંત્રપણે નહીં. અને એવા પ્રધાન દ્વારા જો પરમાત્મા કામ લેતા હોય તો તે તેનો મહાવેલય છે. કેમકે છેવટે તો સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર તે જ છે. આથી પ્રધાન પણ પ્રભુની જ શક્તિ હોઈને છેવટે જગતજન્માદિનું કારણ તો પરમાત્મા જ છે. સ્વતંત્રપણે પ્રધાન તેનું કારણ નથી. ॥ ૭ ॥

હવે કહેલી વાતને જ દૃઢ કરવા માટે સમાનાર્થ ઇંતર શ્રુતિનો વિચાર કરતાં પૂર્વપક્ષ રહે છે કે:—

ચમસવદ્ અવિશેષાત્ ॥ ૮ ॥

આનુમાનિક—આટલાનું અનુવર્તન સમગ્રનું. ચમસવદ્=જેમ વિશેષપણે પ્રતિ-
પાદિત ન કરેલું હોઈને 'અમસ' શબ્દ દ્વારા મોખવાય સમગ્રનું છે, તેમ અવિશેષાત્=
વિશેષપણે પ્રતિપાદિત ન કરેલું હોઈ ન=આનુમાનિક પ્રધાન સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ
છે એમ સમગ્રનું છે

એતાશ્ચતર ઉપનિષદમાં શ્રુતિઓલ છે કે:—મજામેકાં લોહિત
નુપલક્ષણાં વહ્વીઃ પ્રજાઃ સુજમાનાં સરૂપાઃ ॥ અજોત્યેકો હુપમાણોઽનુદોતે
જહાગ્યેનાં મુક્તમોગાં અજોઽન્યઃ—અનેક પ્રકારની એકરૂપ પ્રજાને સરજનારી
લાલ-પાણી-કાળી એક અલ છે. તેને સેવતા એક અજ, તેની પાછળ
મુચે છે. અને બુક્ત-ભોગા=ભોગવાર્ધ ચૂકયો છે ભોગ જેનો, એવી તે
અજાને, ખીજે અજ હોઈ રે છે. (એં ૪-૫)

આ શ્રુતિ અગે મંશય છે કે અહીં જગતના કારણ તરીકે વળવેલી
અજ સ્વતંત્રપણે જગતકારણ છે કે એ અલ તે પરમાત્માને અધીન તેની
શક્તિ છે! સ્વતંત્રપણે અલ કારણ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, બ્રહ્માધીન છે
એવો સિદ્ધાન્ત છે.

તો પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અહીં અલ સ્વતંત્રપણે કારણ છે કેમકે
અહીં સ્વતંત્ર પ્રત્યય દ્વારા તેનો નિર્દેશ છે. કતાં વિભક્તિનો પ્રત્યય
સ્વતંત્ર પ્રત્યય છે. જે સ્વતંત્રપણે કારણ ન હોય તેનો કતાંપ્રત્યય ઢાગ
ઉત્તેજ ધર્મ શકે નહીં. સ્વતંત્રઃ કતાં (મષ્ટાં ૧-૪-૫૪) આનું
આકરણ શાસ્ત્રનું સૂત્ર છે અને વહ્વીઃ પ્રજાઃ સુજમાનાં માં કર્તૃપ્રત્યયથી
નિર્દેશ છે.

ઉપગત અહીં કોઈ પ્રયોજક હેતુનો નિર્દેશ પણ નથી કર્મની ઉપજ માટે ઉપનવનારને જે યોજે-પ્રેરે તેને પ્રયોજક હેતુ કહે છે તત્પ્રયોજકો હેતુસ્થ (મણ્ડા ૧-૪-૧૧) આપુ પાણિનીય સૂત્ર છે અને સૃષ્ટિક્રિયાની ઉપજ માટે, તેને ઉપનવનારી પ્રકૃતિનો યોજક પણ અહીં જોવામા આવતો નથી તો પછી અકસ્માત્ પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રેરક માની લેવો, પ્રકૃતિને પગત્ર માની લેવી એ શોભાપદ નથી આકસ્મિક કપના વિદ્વાનોને માન્ય કેમ હોય? તો જેમ-અર્વાગ્ વિલક્ષમસ. અર્હિનુદ્ય (ઘૂ ૨-૨-૩) એ મત્રમા કોઈ વિશેષનું પ્રતિપાદન ન હોવાથી ચમ્પત્તે-મહ્યત્તે એવી વ્યુત્પત્તિના બળે ‘ચમમ’ એટલે એમપાત્ર એવો અર્થ લઈ શકાય કેમકે-“ અર્વાક વિલ્લ્વ ” વગેરે એવો અર્થ લેતા ઠીક ઠીક યોગ્ય રીતે બધે જોગતા થઈ જાય છે તેમ “ મજ ” શબ્દની ન જાયતે હિતિ મજા એવી વ્યુત્પત્તિ કરવાથી સનાતન પ્રકૃતિ સ્વતત્રપણે જગતનું કારણ છે એમ નિગતે લઈ શકાય! ઠાણુ કે બન્નેમા વિશેષ પ્રતિપત્તિ ગેરહાજર છે પ્રાક્ષને પગત્ર પ્રકૃતિ, જગત્ જન્માવે છે એવો વિશેષ નિર્દેશ તો અહીં છે નહીં અને આથી તે જ સ્વતત્રપણે જગત્કારણ છે એમ માનતા ઢોણ અટકાવી શકે? આથી પરમાત્મા પગપ્રાક્ષ જગતનું કારણ છે એમ માનવું મનાવવું અત્યાચાર છે! આવો છે પૂર્વપક્ષ ॥ ૮ ॥

ત્રિદ્વાન્તી આ પૂર્વપક્ષને નિરુત્તર કરતા હો છે -

જ્યોતિઃ ઉપક્રમા તુ તથા સ્વીયતે એકે ॥ ૯ ॥

તુ’ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો વ્યવર્તક છે જ્યોતિ ઉપક્રમા=જ્યોતિ એટલે પ્રમાણ એટલે કે અહીં સત્ત્વગુણ તત્ત્વોના જે ગુણત્રયની સામ્યવસ્થાત્મિક પ્રકૃતિ એટલે કે બ્રહ્મની શક્તિ બ્રહ્મ-તે અહીં જગત । મસ્થુ તરીકે કહેનામા આવી છે હિ કેમકે તથા તે રીતે-કથુ તે રીતે સ્વીયતે=અણુ છે-મ્હે છે, વાક્યશેષમા વાગ્સનેયિભતી પેરે કહે છે-એકતે કેટલાકે-માટે તે બ્રહ્મની શક્તિ જ છે સ્વતત્રપણે જગતની જનેતા નથી

જેમ વાગ્સનેયી કાણેવા અર્વાગ્ વિલક્ષમસ ઝર્વ્વુદ્ધન (ઘૂ ૨-૨-૩) એ મત્રમા ચમસની વિશેષ પ્રતિપત્તિ માટે તેના પ્રતિપાદક તરીકે વાક્ય શેષ રજૂ કરે છે કે इदं तत् शिर एष हि अर्वाग् विलक्षमसः ऊर्ध्वबुध्न -આ છે તે શિર-ચમસના નીચા છદ્મવાળુ-અને ઉપર માથાવાળુ- (ઘૂ ૨-૨-૩) તેમ જ્યેતાશ્વતર ગાખાના અનુયાયીઓ પણ મજામેકા (ઘે ૦ ૪-૫) એ મત્રમા, આ જાતની અન્ન-પ્રકૃતિ જગતનું કારણ છે એમ વિશેષપણે પ્રતિપાદિત કરવા માટે વાક્યશેષમા ઉમેરે છે કે -ह्य सुपर्णा सयुजा सखाया, समानं वृक्षं परिपस्वजाते । तयोरन्य. पिप्पलं स्वादु

પ્રતિ મનશ્ચન્ અન્યો અમિચાકશીતિ-એ સુંદર પાંખવાળાં સાથે રહેનારાં
પ્રખ્યા પંખીઓ એક જ વૃક્ષને લેટીને બેસાં છે. તેમાંનું ખીલું-જીવપંખી
એ વૃક્ષના સ્વાદુફળ ખાય છે, ન ખાતું એવું ખીલું પંખી-પરમાત્મા
પંખી પોતાના કાર્યફળના આહારનો પ્રકાશ કરે છે. (શ્લોક ૪-૬)
તમાને વૃક્ષ પુરુષો નિમગ્નોડનીશયા શોચતિ મુહ્યમાનઃ । જુષ્ટં યદા
પદ્યતિ અન્યમીશં અસ્ય મહિમાનં દ્રતિ વીતશોકઃ । સમાન વૃક્ષ ઉપર
ખીલ ગયેલો પુરુષ અનૈશ્વર્યને લઈને મોહ પામતો શોક કરે છે. જ્યારે
મીઠા-ધૈર્યને પ્રસન્ન જીવે છે ત્યારે આ બધો તેનો મહિમા છે એમ
સમજીને વીતશોક થાય છે. (શ્લોક ૪-૭) ઉપલા ઉદાહરણમાં “અનીશા”નો
અર્થ પ્રકૃતિ એવો છે. આ મંત્રોમાં લોગાપવર્ગદાતા પ્રકૃતિના આંશલ્યમાંથી
પ્રભુ શરણે ગયેલ જીવમુક્ત થાય છે એવો ધ્વનિ છે, સ્વતંત્રપણે જો પ્રકૃતિ
ગરણવાદ માનવામાં આવે તો પ્રભુ શરણે ગયેલા જીવની મુક્તિ પ્રતિપાદિત
કરી શક્ય નથી. કારણ કે એ સ્વીકારતાં પ્રકૃતિનો કોઈ પ્રભુ જ રહેતો
નથી. જ્યારે કૃતિ તો “જુષ્ટં યદા પદ્યતિ અન્યં દૈશં” આ શબ્દોમાં
પ્રકૃતિથી ભિન્ન-અન્ય પરમાત્માને તેના ઈશ તરીકે સ્પષ્ટ બતાવે છે. “ઈશ”=
સ્વામી. “સ્વ” વિના સ્વામી કેવી રીતે હોય! પ્રકૃતિ પરમાત્માનું સ્વ છે.
અને આથી પ્રકૃતિનો તે સ્વામી હોઈને તેનો ઈશ છે. આમ પ્રકૃતિ
પરમેશ્વરીય શક્તિ છે. અને પોતાની શક્તિ દ્વારા પરમાત્મા જગતનો
જન્માદિ કરતા હોય તો તે શક્તિનો જ ખેલ નથી-પરમાત્માનો જ એ
વિહાર છે. માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત માયિનં તુ મહેશ્વરમ્-માયાને પ્રકૃતિ
જાણે અને માયાવીને મહેશ્વર જાણે. (શ્લોક ૪-૧૦) અક્ષરાત્ પરતઃ પરઃ
(મું ૨-૧-૨) મહતઃ પરમવ્યક્તં (કઠ ૩-૧૧) પરસ્મિન્ તુ ચલુ
અક્ષરે ગાર્ગી આકાશઃ ચોતશ્ચ પ્રોતશ્ચ । પ્રકૃતિથી પર-જીવથી પર
(મું ૨-૧-૨) મહત્થી પર અવ્યક્ત (કઠ ૩-૧૧) આ અક્ષરમાં ખરે
ગાર્ગી ! આકાશ ચોતપ્રાત છે. (બું ૩-૮-૧૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો પ્રકૃતિને
પરમેશ્વરીય શક્તિ તરીકે જ વર્ણવે છે. સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદમાં તો તેને
માયા તરીકે સ્વીકારી પછી તે જ સત્વાદિરૂપે છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે-
“પરાડસ્ય શક્તિઃ વિવિધૈવ શ્રૂયતે સ્વામાયિકી જ્ઞાનચલક્રિયા ચ-એની
પરાશક્તિ વિવિધ જ સાંભળવામાં આવે છે. સર્વ-સ્વતંત્ર તમગરૂપી પ્રકૃતિ
એની સ્વાભાવિક શક્તિ છે. (શ્લોક ૬-૮) ઉપલા ઉદાહરણમાં જ્ઞાન એટલે મત્તઃ
ખલ એટલે તમ; અને ક્રિયા એટલે સ્વતંત્ર-એ ત્રણની સામ્યાવસ્થા અને આ
રીતે તેનો નિર્દેશ હોઈને તે પ્રકૃતિ સ્વતંત્રપણે જગતનું કારણ નથી.
ઉપરાંત પ્રકૃતિનો કતાં તરીકે નિર્દેશ પ્રયોજ્ય પ્રયોજ્યાવે હોઈ શકે

છે. મોક્ષા મોક્ષ્યં પ્રેરિતારં ચ મત્વા મર્થે પ્રોક્તં ત્રિવિધં વ્રતમેતત્—
ભોક્તા ભોજ્ય અને પ્રેરકને જાણીને કેમકે આ ત્રિવિધ-બધુ બ્રહ્મ છે.
(ક્રો. ૧-૧૨) આમાં પ્રભુનું પ્રયેજકપણું સ્પષ્ટપણે જતાવ્યું છે. અને
આથી સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ જગતનાં જન્માદિનું કારણ નથી. પરમાત્મા જ
કારણ છે એ નિર્બાધ છે. ॥ ૧ ॥

પણ શંકાને કંઈ અવધિ છે? પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આમ છતાં સ્વતંત્ર
પ્રકૃતિ જ કારણ તરીકે અહીં હોઈ શકે છે. કેમકે પ્રકૃતિ અવ્યક્ત હોઈને
લોહિતાદિરૂપે તેનો ઉપદેશ થાય તો તો વિરોધ ઉપજે! આનો ઉત્તર
આપતાં કહે છે:—

કલ્પનોપદેશાચ્ચ મધ્વાદિવદવિરોધઃ ॥ ૧૦ ॥

“ઓત્તિસ્વક્રમાયા” આટલા શબ્દો છરી વિભક્તિપૂર્વક અનુવર્તિત જાણવા
ચ નો અર્થ અપિ જાણવો અવિરોધ એટલે સત્વગુણ પ્રમુખ પ્રકૃતિનો લોહિત વગેરે
અક્તરૂપે ઉપદેશ હતા વિગેધ નથી. કેમકે કલ્પનોપદેશાત્=એ તો સાદમ્પત્તી કલ્પના હાગ
ઉપદેશ છે. મધ્વાદિવત્=મધુ વગેરેની માફક.

અસૌ વા આદિત્યઃ દેવમધુ—પેલો આદિત્ય દેવનું મધુ છે.
(છાં. ૩-૧-૧) ઘાઘં ધેનું ઉપાસીતિ—વાણીને ધેનુરૂપે ઉપાસે. (શં. ૫-૮-૧)
આવાં વાકયો શ્રુતિમાં લેવામાં આવે છે. સૂર્ય સૂર્ય જ છે તે
દેવોનું મધુ કેવી રીતે થાય? છતાં આદિત્યને અહીં દેવમધુ તરીકે
કહ્યું છે. વાણી વાણી જ છે એ ધેનુ કેવી રીતે અને? અને છતાં
વાચાને અહીં ધેનુ કહ્યું છે. આ કલ્પના પાછળ આદર્શ છે. મધુ જેમ
મીઠું છે—ત્રિદોષમ્ છે—તેમ આદિત્ય દેવાને માટે છે—અને આથી દેવ
મધુ તરીકે તેનો ઉદ્દેશ છે. તે જ પ્રમાણે વાણીનો ધેનુ તરીકે ઉદ્દેશ
જાણવો. તે જ પ્રમાણે અહીં અવ્યક્ત છતાં જગતના કારણરૂપ પ્રકૃતિનું
અન્ન સાથે સામ્ય લાગી તેનું અન્નરૂપે વર્ણન કરી તેને લોહિત-
શુકલ-કૃષ્ણ તરીકે—અવ્યક્ત રૂપે વર્ણવી છે. આ અદૃશ્યના પાયા ઉપર આવી
કલ્પનામાત્ર છે. અને કલ્પના કરવા માત્રથી તો વસ્તુ પોતાનું વસ્તુપણું
હોડી દેતી નથી. પ્રકૃતિનું અવ્યક્તપણું વાસ્તવિક છે, કાલ્પનિક નથી.
આથી આ કલ્પનાએ જ અવ્યક્તરૂપે તેનો ઉપદેશ હોય તો પણ કોઈ
વિરોધ નથી. આથી પરમાત્મા જ જગતના જન્માદિનું કારણ છે—સ્વતંત્ર
પ્રકૃતિ નહીં એ મિદ્ધ થાય છે. ॥૧૦॥

શંકાની ગતિ નિરંકુશ છે. અને થતી શંકાને દબાવી દેવામાં આવે તો તત્ત્વજ્ઞાન પ્રસન્ન થતું નથી. આથી સમસ્ત શંકાના નિર્મૂલનપૂર્વક જ પ્રજ્ઞાવિદ્યા પ્રવર્તે છે. અહીં શંકા એ થાય છે કે “અર્જાં યકાં” — શ્રુતિમાં “એકાં” એ સંખ્યાવાચક શબ્દ વાપર્યો છે. અને “એકાં” એ શબ્દનો પ્રયોગ પ્રકૃતિને જ સ્વતંત્રપણે જગત્કારણ તરીકે ઉપસ્થાપિત કરે છે. કેમકે જે સ્વતંત્રપણે કારણ ન હોય તેને માટે “એક” એવું સંખ્યાવાચક વિશેષણ તર્કસંમત નથી. “એક” એવું વિશેષણ જેને લાગુ પડે તે કારણવાચક પદાર્થ હોય તો તે તેને સ્વતંત્રપણે કારણ તરીકે જ જાહેર કરે છે ઉપરાંત કારણાન્તરનું વ્યાવર્તન પણ કરે છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું કારણ છે એ હુણ અસિદ્ધ જ છે. આ શંકાનું નિરસન કરતાં કહે છે:—

ન સંખ્યોપગ્રહાદપિ નાનાભાવાદતિરેકાચ્ચ ॥ ૧૧ ॥

“આત્માનિકં આ શબ્દનું અનુવર્તન જાણવું. પૂર્વદેહની અપેક્ષાએ અપિ અવ્યયનો પ્રયોગ છે. સંખ્યોપગ્રહાદપિ=એકત્વ સંખ્યાનો સ્વીકાર હોવા છતાં અપિ=પણ ન=આનુમાનિક પ્રધાન-પ્રકૃતિ જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ સિદ્ધ થતું નથી. કેમ? તો નાનાભાવાત્=આગળ કારણનો નાનાભાવ-અનેક કાલ બતાવ્યો હોવાથી ચ=અને તે ઉપરાંત તિરેકાત્=બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદમાં કાર્યસહિતની પ્રકૃતિ કરતાં પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરને આતિરિક્ત બતાવ્યો હોવાથી.

જો ઉપર આગળ કારણનું નાનાપણું ન દર્શાવ્યું હોત તો એકત્વ વિશેષપણે પ્રકૃતિનું સ્વતંત્રપણે કારણત્વ બતાવી શકત પણ નાનાત્વ બતાવ્યું છે. શ્રુતિ કહે છે કે માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાત્ માયિનં તુ મહેશ્વરમ્-માયાને તો પ્રકૃતિ લાગુ-અને માયાવીને પરમેશ્વર-(શ્લોક ૪-૧૦) આ શ્રુતિમાં માયાના પ્રભુ તરીકે માયી પરમેશ્વરનો ઉલ્લેખ છે. અને આથી સ્વતંત્રપણે માયા વર્તી શક્તિ નથી. કેમકે માયા પરમાત્માને અધીન છે. હૃદયને મોહ પમાડતી હોઈને પ્રકૃતિ જ માયા છે. આમ પરમેશ્વરને માયી તરીકે ઓળખાવતી શ્રુતિ પ્રકૃતિનું પરતંત્રપણું જ બતાવે છે. આથી સંખ્યા માત્રથી પ્રકૃતિ જગતનું સ્વતંત્રપણે કારણ થઈ શકતી નથી. ઉપરાંત પ્રકૃતિ, પરતંત્રે બંધે જગતનું કારણ થતી, સ્વતંત્રે નહીં એવું બૃહદ્દારણ્યકનું સ્પષ્ટ વચન છે. યસ્મિન્ પશ્ચ પશ્ચજનાઃ આકાશઃ પ્રતિષ્ઠિતઃ । તમેષ મન્યે આત્માનં વિદ્વાન્ મહામૃતોઽમૃતમ્-જેમાં પાંચ પંચજનો અને આકાશ પ્રતિષ્ઠિત છે તેને જ હું આત્મા માનું છું એ અમૃત બ્રહ્મને લાગીને અમૃત થાય છે. (શ્લોક ૪-૪-૧૭) અહીં યસ્મિન્=પરમાત્મામાં-એવો જ અર્થ થાય કેમકે પાંચજ તમેષ મન્યે આત્માનં-અહીં યત્ સર્વનામે જેનો નિર્દેશ કર્યો છે

તેનો જ પ્રદક્ષિણરૂપે પગમર્ગ જોવામાં આવે છે અહીં મનની વિલક્ષિત આધારના અર્થમાં છે અને આથી એ પ્રકૃતિનું પાશ્વર્ય-પરવશતા જ બતાવે છે શ્રુતિમાં તો “આકાશ” શબ્દ પ્રકૃતિનો વાચક છે અને આથી વ્યવસ્થાપિત પ્રકૃતિ જગતનું કાણુ નથી જગતનું કાણુ તો પરમાત્મા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૧ ॥

તો ઉપલી બૃહદાણ્ડયક શ્રુતિમાં જે “પંચ પચજના.” શબ્દ પ્રયોગ છે તે કોને માટે છે? પ્રમગોષાત્ત નિર્ણય હેતા કહે છે -

પ્રાણાદયો વાક્યશેષાત્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રાણાદય=ચરિત્ર પચ પચજના (વૃં ૪-૪-૧૭) આ વાક્યમાં પચજન શબ્દ પ્રાણાદિ પાંચ નિર્લક્ષિત છે કેમકે વાક્યશેષાત્=વાક્યશેષ એવું જણાવે છે

અત્રપિ પચજન શબ્દ માનવ માટે રૂઢ છે છતાં વાક્યશેષ દ્વારા એ માનવ મળેથી પચપ્રાણોનો અહીં વાચક છે અર્થાત્ અહીં લક્ષણો દ્વારા પાંચ પ્રાણ એવો અર્થ પચજન શબ્દનો કરવો રહે છે તો એ વાક્યશેષ કયો? તો “પ્રાણસ્ય પ્રાણ ઉત ચત્તુષઃ ચત્તુઃ ઉત ધોતમ્-પ્રાણો પ્રાણ, અને આખની આખ તથા કાનનો કાન વગેરે તે વાક્યનો શેષ છે” (વૃં ૪-૪-૧૫) ઉપલા શ્રુતિવાક્યમાં છઠ્ઠી વિલક્ષિતમાં પ્રાણ વગેરે જેટલા શબ્દો છે તે જ અહીં પચજન શબ્દ દ્વારા અભિપ્રેત છે બીજી વિલક્ષિતને લેતા જેટલા પ્રાણ વગેરે શબ્દો છે તે પરમેશ્વરના ઘોતક છે પરમાત્મા પ્રાણનક્રિયાનો હેતુ હોઈને તેને માટે પ્રાણ શબ્દ તો અનેક ઠેકાણે વપરાય જ છે આથી અહીં પચજન શબ્દો વાક્યશેષના બળે પ્રાણાદિના વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે ॥ ૧૨ ॥

ઉપલી શ્રુતિ અંગે જ પ્રાસંગિક શકાતું નિવારણ કરતા કહે છે -

જ્યોતિર્પૈકેપામસત્યજ્ઞે ॥ ૧૩ ॥

એકેવા=કાણે-શાખીઓના મતે જગે=પ્રાણ વગેરે અત્તનો અસતિ=પાઠ ન હોઈને જ્યોતિષા=પૂર્વવાક્યમાં કહેલી જ્યોતિ દ્વારા પાચની સખ્યા પૂર્ણ કરી લેવી જોઈએ

અર્થાત્ અહીં શકા આ છે માધ્ય દિની શાખામાં “પચ પચજના” શબ્દો દ્વારા ભવે પ્રાણ વગેરે પાચનો ઉલ્લેખ સમજાવે પણ એ વાત કાણે-શાખીઓના મતમાં સંભવતી નથી કેમકે તેઓના પાંડમાં અગ્નસ્ય

અન્ન એવો કેઈ પાઠ નથી અને એવો પાઠ ન હોય તો પછી પાચની
પચ્યાની પૂર્તિ જ ન થાય ! એનો જવાબ આ સૂત્રમા આપવામા આવ્યો
કે યદ્યપિ પૂર્વપક્ષી કહે છે તેવું જ છે પણ “પાચ” ની પચ્યાની
પૂર્તિ પૂર્વપક્ષિત “જ્યોતિ” થી મુજેથી થઈ શકે છે. તદ્દેવા જ્યોતિષા
યોતિ-તે દેવો જ્યોતિષોની જ્યોતિ-(વૃં ૪-૪-૧૫) આ મત્રમા
મહેલા જ્યોતિષાંજ્યોતિ. નો ઉલ્લેખ છે અને “જ્યોતિષા” એવા
ઠૂઠી વિલક્ષિતા જ્યોતિ શબ્દથી અન્ન શબ્દના અર્થરૂપ ઇન્દ્રિયનું જ
પ્રકૃતિ થાય છે, ઇન્દ્રિયમાત્રનું ગ્રહણ નથી કેમકે તેવો અર્થ અપેક્ષિત
થી આમ પચ સચ્યાની પૂર્તિ થઈ શકે છે અહીં પ્રાણાદિ દ્વાન
પ્રકૃતિના કાર્યમાત્રનું ગ્રહણ ઉચિત છે અને તે કાર્ય-મહિત પ્રકૃતિની
પ્રતિષ્ઠા અને આશ્રય પરમાત્મા છે આથી “જન્માદયસ્ય યત” બદલે જ
તર્વથા કારણરૂપે ઉલ્લેખે છે એ મિદ્ધ છે સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિ કારણ હોઈ
પ્રકૃતી નથી ॥ ૧૩ ॥

ઉક્તાર્થને જ દૃઢ કરના હવે મમાન અર્થ ખતાવનારી બીજી શ્રુતિનો
વેચા કરતા કહે છે -

કારણત્વેન ચાકાશાદિષુ યથા વ્યપદિષ્ટોક્તેઃ ॥ ૧૪ ॥

સૂત્રમાના “ચ” નો ‘યુ’ એવો અર્થ છે અને તે પ્રકૃતિના સ્વાત્પત્તો નિષેધ
કે આકાશાદિષુ-આકાશ એટલે પ્રકૃતિ, આ શબ્દ અહીં કાર્યના અર્થમા કારણનો
નોગ દોષને મહત્ત્વ તરતો ઉપરદાક છે મહત્ત્વ વગેરે સમસ્ત નામરૂપામક કાર્યોના
કારણ તરીકે યથા વ્યપદિષ્ટોક્ત અર્થે જે જાનની પ્રકૃતિ જાનના કારણ તરીકે
નિર્ણાયક કરી દીધી તે જાનની જ ઉક્તિ દોષથી તે સ્વતંત્રપણે કારણ તરીકે મિદ્ધ
તી નથી.

પ્રકૃતિના સ્વતંત્રની શ્રુતિ છે કે તદ્ દ દ્વં તદ્દિ અવ્યાર્તમાસીન્
જ્ઞાનમરૂપાભ્યા સ્થાવિચત-નિશ્ચય તે આ વખતે અવ્યાર્ત હનુ તેને
તેનો નામ અને રૂપે વ્યાર્ત કથું (વૃં ૧-૪-૭) આ શ્રુતિ અગે મશય
કે અહીં સ્વતંત્ર પ્રધાન કાળ છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્માત્ર પ્રધાન
જગતનું કારણ છે ? સ્વતંત્ર એ પૂર્વપક્ષ છે બ્રહ્મતંત્ર એ ત્રિદાની છે
તો શુ પ્રાપ્ત થાય છે ? સ્વતંત્ર પ્રધાન જ અહીં કાળ તરીકે પ્રાપ્ત છે
કેમકે અહીં “કર્મકર્તા” પ્રયોગ છે “સ્થાવિચત” અહીં કર્મણિ કર્તાનો
પ્રયોગ છે આ પ્રયોગ પ્રધાનનું સ્વતંત્ર નહીં હોય તો શમ્ય નથી પ્રકૃતિ
કે પ્રધાન સ્વયમેવ મદ્દર ફરિપે પરિણામ પગ પગ પામે છે કેમકે પ્રત્યાગી

એવું થતું નથી, આવો આ પ્રયોગનો સ્પષ્ટ અર્થ છે. જેમ તજવુલા: પચ્યન્તે એ કર્મ કર્તૃપ્રયોગ હોઈને ચોખ્ખાનું ચણવામાં સ્વાતંત્ર્ય બતાવી, પાસ્તંત્ર્યને વારે છે તેમ “નામરૂપામ્યાં વ્યાક્રિયત” એ પ્રયોગ પ્રધાનનું સ્વાતંત્ર્ય બતાવે છે, અને પાસ્તંત્ર્યને વારે છે. જડ પ્રધાન કેવી રીતે પરિણામ પામે એવી શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે શ્રુતિ સ્વયં આમ કહે છે. અને શ્રૌત પદાર્થ અનતિશંકનીય જ ગણાય! માટે અહીં પ્રધાન જ સ્વતંત્ર કારણ છે એ યોગ્ય લાગે છે.

ઉપલેા. પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાંત ઉચિત નથી. કેમકે અહીં પ્રધાનના કોઈ અધ્યક્ષનો પણ ઉલ્લેખ છે. જો પ્રધાન નિરધ્યક્ષ-પણે પરિણમતું હોત તો તે સ્વતંત્રતયા કારણ થાત, પણ એવું નથી. અહીં તો અધ્યક્ષ અદિત તેના નામરૂપનું વ્યાકરણ બતાવ્યું છે. વાક્યશેષમાં ઉલ્લેખ છે કે સ ણ્દ રહ પ્રવિષ્ટ-તે આ અહીં પ્રવિષ્ટ છે. (વૃ ૧-૪૭) અહીં સ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો વાચક છે અને તે પરમેશ્વરનો વ્યાકૃતકાર્યમાં અનુપ્રવેશ બતાવ્યો છે. જો પ્રધાન નિરધ્યક્ષ હોત તો આનો અનુપ્રવેશ ન બતાવ્યો હોત. પણ આધ્યક્ષ અનુપ્રવેશ બતાવેલ હોઈને તે પ્રધાનનું પરતંત્રત્વ જ સિદ્ધ કરે છે અને પરમેશ્વરનો જ અનુપ્રવેશ અહીં ઉદ્ભવે છે. તો જ પ્રયોજનની સિદ્ધિ થાય. પરમાત્માના અનુપ્રવેશનું પ્રયોજન તો નામરૂપે સૌનું વ્યાકરણ કરવું એ છે અને એ કામ સર્વશક્તિનું જ હોઈ શકે! વ્યાપક પરમાત્માનો અનુપ્રવેશ તો ઔપચારિક છે. તર્હિ અવ્યાકૃતમાસીત્ એટલે કે એ પ્રધાન, પરમાત્માની સાથે અવિભક્તપણે હતું-કેમકે તેની જ એ શક્તિ છે. એ અનુદ્યોધિત શક્તિનો ક્ષિદ્રેશ્વરનો પ્રબોધ જ અવ્યાકૃતનું નામરૂપે વ્યાકરણ છે. આથી એ જાતનું પ્રધાન જ અહીં “યથાવ્યવદિષ્ટ” એવા સૂત્રસ્થ શબ્દનો અર્થ છે. આથી પરમાત્મા અધ્યક્ષ હોઈને પ્રધાનનું સ્વતંત્રપણે કારણત્વ સિદ્ધ થતું નથી. ગમ્યતે ગ્રામ:-પ્રયોગમાં-જેમ કર્તા દેવદત્ત અર્થાત્ આવે છે તેમ વ્યાક્રિયસ એ પ્રયોગમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અર્થાક્ષિપ્ત જ છે. આથી એ હલીલ પ્રધાનને સ્વતંત્ર કર્તા તરીકે સાધી શકતી નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સ્વતંત્રપણે એકમાત્ર સર્વથા કારણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી જન્માદ્યસ્ય યત: લક્ષણ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

આ કેટલાં વળી એક શંકા પૂર્વપક્ષી રજૂ કરે છે. લાલે બ્રહ્મતંત્ર પ્રધાન જગતનું કારણ થતું. છતાં જન્માદ્યસ્ય યત: એવું લક્ષણ ઘટતું નથી. શ્રુતિઓમાં સર્વત્ર બ્રહ્મપૂર્વક જ સૃષ્ટિ ઉપજે છે એવું કથન નથી. જેમ બ્રહ્મપૂર્વિકા સૃષ્ટિનાં વિધાન એવા મળે છે તેમ તેથી ઉલટું

અસત્યપૂર્વિકા સૃષ્ટિના વિધાન પણ જોવા મળે છે જેમકે અસદ્ વા
 હૃદયમગ્રે આસીત્ તતો વૈ સદ્જાયત-નિશ્ચય અસદ્ હતુ આ પૂર્વે ત્યારબાદ
 તેમાથી સત્ જન્મ્યુ (તૈ૦ ૨-૭) ઉપરાંત અસદેવ હૃદયમગ્રે આસીત્ તત
 સદાસીત્ તત્સમમયત્ આ નિશ્ચય અસત્ હતુ પહેલા, તેમાથી સત્ થયુ,
 તે ઠીક ઠીક થયું (છાં ૩-૧૧-૧) આમ સૃષ્ટિના કારણ અગે શ્રુતિના
 વાક્યો વિમવાદી છે અને તેમ હોઈને બ્રહ્મ જ જગતનુ કારણ છે એમ
 નિશ્ચિત કરવુ શક્ય નથી અને આથી જન્માદયસ્ય યત્, આ લક્ષણ
અસ્વસ્થ જ છે આ શકાનો જવાબ આપતા સૂત્રકાર કહે છે —

સમાકર્ષાત્ ॥ ૧૫ ॥

બ્રહ્મજ એવુ પદ અનુવર્તિત કરી લેવુ સમાર્પણ=તૈત્તિરીય અને ઊદ્દિગ્ધ
 બન્ને શ્રુતિઓના 'અસત્ શબ્દે પૂર્વકથિત બ્રહ્મ સમાકર્ષણ થવુ હોઈને તત્પૂર્વક જ
 સૃષ્ટિનુ કથન છે એમ જાણવુ

જો અસદ્ વા હૃદયમગ્રે આસીત્ તતો વૈ સદ્જાયત (તૈ૦ ૨-૭)
 આ વાક્યમા "અસત્"-નિરાત્મક ઈર્ષ્ય સૃષ્ટિના કારણ તરીકે ક'પાયુ
 હોત તો તો જન્માદયસ્ય સૂત્ર બાધિત થાત પણ એ વાક્યમા ઈર્ષ્ય એવુ
 સૃષ્ટિકારણ બનાવવામા આવ્યુ નથી અહીં બ્રહ્મનો જ સમાકર્ષ થાય છે
 પહેલા બ્રહ્મચિદ્રાખ્યોતિ પર—બ્રહ્મનો બાળકાર પરને પામે છે (તૈ૦ ૨-૧)
 આમ આરભમા બ્રહ્મનો નિર્દેશ છે એ જ બ્રહ્મને તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્
 વિદ્યાનમયાદમ્યાન્તર આત્મા આનન્દમય — તે આ વિજ્ઞાનમય
 આત્માથી ભિન્ન બીજો અતરઆત્મા આનન્દમય છે (તૈ૦ ૨-૫) આ
 વાક્યમા પ્રકૃતિ અને પુરુષના અતરઆત્મા તરીકે ઈહીને પછી—અસત્તેષ
 સ ભવતિ અસદ્ બ્રહેતિ વેદચેત્ । અસ્તિ બ્રહેતિ ચેદ્ વેદ સન્તમેન
 તતો વિદુ । તે નિશ્ચય અસત્ થઈ જાય છે, જે બ્રહ્મને અસત્ એમ બોલે
 છે અને જે બ્રહ્મને છે એમ બોલે છે તો તેથી તેને મન્ત તરીકે લોકો જાણે
 છે (તૈ૦ ૨-૬) આમ આ વાક્યમા અમહનો અપવાદ કરી અને મદૂપનો
 નિશ્ચય કરી પછી સોડકામયત યદુર્ધ્વા પ્રજાયેતિ । સ તપઃ અતપ્યત ।
 સ તપસ્તપ્તવા હૃદ સર્વે અવૃજત યદિદક્ષિણ-તેણે કામના કરી કે ડુ ધણો
 થાડ-કાનુ ફૂલુ-તેણે તપ તપ્યુ તેણે તપ તપીને આ બધુ જે કાઈ છે
 તે સંગ્રહ્યુ (તૈ૦ ૨-૬) આમ મમન્ત જગતની ઉત્પત્તિના કારણ તરીકે
 વર્ણવી-તત્ સત્યમિત્યાચક્ષતે-તેને મત્ય એમ કહે છે (તૈ૦ ૨-૬) આવો
 ઉપસાડા કરી તદપ્યેવ શ્લોકો મયતિ (તૈ૦ ૨-૬) આમ એ જ વાનને

પ્રમાણ તરીકે ઉદાહરણ આપતાં-અમદ્ વા હદમગ્રે આસીદ્ તતો વૈ
સદજાયત । (તૈં ૦ ૨-૭) આ મંત્રમાં “અસત” શબ્દથી સમાકર્ષણ કરવામાં
આવ્યું છે. આથી અહીં નિરાત્મક કારણ કલ્પવાનું નથી. મત્ અને અસદ્
શબ્દ તો આ શ્રુતિઓમાં કેવળ નામરૂપાત્મક જગતની વ્યક્ત કે અવ્યક્ત
અવસ્થાના તંત્રલા ઘોતક છે. ઉપરાંત આગળ ઉપર આવતાં જસો વૈ સઃ તે
નિશ્ચય રસરૂપ છે. (તૈં ૦ ૨-૭) માંનું રસાત્મકત્વ અને મીષાડસ્માદ્ વાતઃ
વચ્ચે । એની ખીકે પવન વાય છે. વગેરે (તૈં ૦ ૨-૮) સમસ્ત જગતનું
પ્રશાસકપણું નિઃસંદેહ પરમાત્માના જ ધર્મો છે. આથી અહીં પ્રાદ્ધાનો જ
સમાકર્ષ થાય છે. આથી શ્રુતિવાક્યોમાં કયાંયે વિમ્બવાદ નથી. આથી
જન્માદ્યસ્ય યતઃ લક્ષણ નિર્દોષ છે. ॥ ૧૫ ॥

પરપ્રદા પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે એવું પ્રતિપાદિત
કરી અન્ય શ્રુતિનો વિચાર આરંભતાં કહે છે.

જગદ્વાચિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

“વદ્ર” એ અચિત્તરૂપાત્મ છે કર્તા જગદ્વાચિત્વાત્=એવું સૂત્ર વધારે યોગ્ય
થાત; જગદ્વાચિત્વાત્=કૌપિકિતિ પ્રાદ્ધાનોપનિષદમાં બાધાકિ અજાતશત્રુના સવાદમાં પ્રયુક્ત
કર્મ શબ્દ જગતનો વાચક હોઇને ત્યાં વેદિતવ્ય-જાણુવા યોગ્ય તરીકે જે કર્તા કહેલો
છે તે પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર છે એમ જાણવું જોઈએ.

કૌપિકિતિ પ્રાદ્ધાનોપનિષદમાં આ વાક્ય છે. યો વૈ ચાલાકે । પ્તેષાં
પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વા યતત્ કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ । હે બ્રહ્મકિ ।
જે આ પુરુષોનો કર્તા અને જેનું આ કર્મ છે તે જાણવા યોગ્ય છે.
(કૌં ૦ ૪-૧૯) અહીં આદિત્ય વગેરે મોળ પુરુષોનો કર્તા વેદ્ય તરીકે
જાણાવ્યો છે. તો એ કર્તા કેણું? મુખ્ય પ્રાણ કે જીવાત્મા કે પરમાત્મા ।
ઉપક્રમ અને વાક્યશેષ આ સંશય જન્માવે છે. ઉપક્રમમાં-પ્રારંભમાં
પરમાત્માનો અને વાક્યશેષમાં મુખ્ય પ્રાણ અને જીવાત્માનો નિર્દેશ
અહીં જોવામાં આવે છે. તે પૈકી મુખ્ય પ્રાણ અને જીવાત્મા એ પૂર્વપક્ષ
છે. પરમાત્મા જ કર્તા છે એ ઉત્તરપક્ષ છે. તો કેવી રીતે ?

તો અહીં યસ્ય વા યતત્ કર્મ એવું લિંગ જોવામાં આવે છે. આથી
અહીં મુખ્ય પ્રાણ જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે એમ સિદ્ધ થાય છે.
કર્મશબ્દ વ્યાપારના અર્થમાં નિગૂઢ છે. અને વ્યાપારમાત્ર પ્રાણના
આશ્રયે જ આવે છે એ હકીકત છે. આથી કર્મરૂપી લિંગ અહીં મુખ્ય
પ્રાણને કર્તા તરીકે સમર્પે છે.

ઉપરાંત વાક્યના શેષમાં પ્રાણુનો સાક્ષાત્ નિર્દેશ પણ એમ જ સ્વીકારવા પ્રેરે છે. યદા સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કંચન પદ્યતિ અથ અસ્મિન્ પ્રાણ एव एकधा भवति-બ્યારે સૂતેલો હોઈને કોઈ સ્વપ્નને બેતો નથી. અને ત્યારે એમાં એકલો પ્રાણ જ હોય છે. (કૌં ૪-૧૯) પ્રાણ બે અહીં કર્તા તરીકે અભિપ્રેત ન હોત તો વાક્યશેષમાં તે ન ઉલ્લેખ ન હોત. પ્રાણ પ્રાણીમાત્રને માટે ઉપલોગનું આધન હોઈને આદિત્ય વગેરે પુરુષોનો એ આપચારિક ભાષામાં કર્તા કહી શકાય! ઉપક્રમમાં આવેલો વ્રહ્મ તે વ્રવાણિ-હું તને પ્રહ્મ ઉપદેશું-માંનો પ્રહ્મ શબ્દ પણ “વૃહત્પણા” ના સમાનયોગે પ્રાણના અર્થમાં ઘટી શકે છે. આ વાત શ્રુત્યન્તરે પણ બતાવે છે કે:-કતમ एकः देवः इति? प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याद्यक्षते-કયો તે એક દેવ છે? તો પ્રાણ તે પ્રહ્મ છે તેને ત્યત એમ કહેવાય છે. (વૃં ૩-૬-૬) અને તેજ પ્રમાણે ઉપસંહાર પણ પ્રાણના અર્થમાં ઘટાવી શકાય એમ છે. सर्वान् पाप्मनः अपहत्य सर्वेषां भूतानां श्रेष्ठं स्वराज्यं आधिपत्यं पश्यति य एवं वेद-તમામ પાપોને હુણીને તમામ ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠતા, સ્વારાજ્ય અને આધિપત્યને પામે છે જે એમ બાણે છે. (કૌં ૪-૨૦) પ્રાણના પૂજારી માટે આ ક્ષણશ્રુતિ થોડા સંકોચ સાથે બંધબેસતી થઈ શકે છે. અને આથી અહીં મુખ્ય પ્રાણ જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે અને તેજ વેદ છે એ સહજ છે.

અગર તો જીવાત્મા કર્તા થાય. ધર્મ અને અધર્મરૂપી જીવાત્માના વ્યાપારના અર્થમાં પણ કર્મશબ્દનો પ્રયોગ છે જ. कुर्वन्नेवेह कर्माणि (યજું ૪૦-૨) यथाकर्म यथाश्रुतम् (કટં ૫-૭) क्षीयन्ते चास्य कर्माणि (મું ૧-૨-૮) एवं एवविदि पापं कर्म न शिष्टयन्ते-(છાં ૪-૧૪-૩) पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति शपः पापेन (મૃં ૩-૨-૧૩) प्राणाधिपः संञ्चरति स्वकर्मभिः (શ્વેં ૫-૭) ईश्वरः कारणं पुण्यकर्मादर्शनात् (ન્યાં ૪-૧-૧૧) कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् (છાં ૬-૪૧) कर्मा शुक्ल-अरुणं योगिनः त्रिविधं इतरेषाम् (યોં ૪-૭) કર્મો કરતાં જ અહીં જણવાઈ છે. (યજું ૪૦-૨) કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે. (કટં ૫-૭) આનાં કર્મો ક્ષીણ થાય છે. (મું ૨-૨-૮) આમ આ જાણનારને પાપ કર્મ ચોંટતું નથી. (છાં ૪-૧૪-૩) નિશ્ચય પુણ્ય કર્મ પુણ્યશાળી અને પાપે પાપી થાય છે. મૃં ૩-૨-૧૩) પ્રાણનો અધિપ યોતાનાં કર્મોથી સંચરે છે. (શ્વેં ૫-૭) જીવનાં કર્મો નિષ્કળ ન જતાં હોવાથી ઈશ્વર કારણ છે. (ન્યાં ૪-૧-૧૬) કર્મની વિચિત્રતાએ સૃષ્ટિની વિચિત્રતા થાય છે. (સાં ૬-૪૧) ચોળીઓનાં કર્મ ન તો ધોળાં, ન તો કાઠાં કે ન તો

કામગ્નીતગ હોય છે તે મિવાયના ખીજાઓના કર્મો ત્રણ પ્રકારના છે (કૌં ૪-૭) વગેરે શ્રુતિમૃતિઓમા કર્મશબ્દ ધર્માધર્મના અર્થમા પ્રસિદ્ધ છે આવી તેનો કર્તા હવે જ હોઈ શકે !

ઉપગત વાક્યશેષ પણ હવેને જ કર્તા અને આથી વેદ ઠેરવે છે તો હ સુપ્ત પુરુષ આજગમતુ । ત હ અજાતશત્રુ આમન્ત્રયાન્નક વદત્ ! પળ્હરવાસ । સોમ રાજન્ હતિ । સ ડ હ ત્વર્ણી દિશ્યે । તન ડ હ મ યદ્વા વિચિક્ષેપ ન તત ઇ સમુત્તર્યો-તે બન્ને સૂતેવા પુરુષ કને આવ્યા તેને અન્તતશત્રુએ મ બોધ્યો-હે જૂહુત્ ! હે પાડરવાસી ! હે મોમરાજ ! પણ તે તો મુગો સૂઈ જ રહ્યો ત્યારમા એને એક લાકડીએ પીધ્યો-તો તે તરત જ ડાઠી પડ્યો (કૌં ૪-૬૯) આ શ્રુતિમા અન્તતશત્રુ પ્રણના નામે બન્યારે મુતેવાને જગાડે છે ત્યારે તે જાગતો નથી પણ લાકડીના આઘાતે તે જાગ્યો અહીં પ્રાણ મ બોધને ન જાગ્યો તેથી પ્રાણ લોખ્તા નથી એ ! મિદ્ધ થાય છે લાકડીના આઘાતે જ થતી જાગૃતિ, હવેનુ લોકતૃત્વ અને પ્રાણથી ભિન્નત્વ મિદ્ધ ઠેર છે અને આ લોકતૃત્વ એ હવાત્માનુ જ વિંગ છે વાક્યશેષ પણ આ અર્થને મમર્થિત કરે છે તદ્ યથા ધર્ષ્ટા સ્વ મુક્તે યથા વા સ્વા ધેષ્ટિન મુજ્જન્તિ પરમેષ્વ ઇવ પ્રજ્ઞાત્મે નૈરાત્મમિ મુક્તે-જેમ શેઠીદાઓ પોતાનાઓ દ્વારા લોગવે છે અગર તો જેમ સ્વીયજનો શેઠીઆને લોગવે છે એ જ પ્રમણે આ પ્રજ્ઞાત્મા આ આત્માઓ દ્વારા લોગ લોગવે છે (કૌં ૪-૧૦) વગેરે આ લોકતૃત્વ પરમાત્માનુ વિંગ નથી અને લોકતૃત્વ હવાત્માનુ જ હોઈને કર્તૃત્વ પણ તેને જ નામે ચડે ! ઉપરાત લોખ્તાને માત્ર લોખ્ય છે અને લોખ્તા તો હવે જ ઉપગત પ્રાણત્વ પણ હવાત્માનુ ચિદ્ધ છે કેમકે તે પ્રાણોનો ભર્તા છે આથી યથાસ્મિન્ પ્રાણ દર્વેકથા મવતિ-ત્યારે આ પ્રાણમા જ એક પ્રકારના વાય છે (કૌં ૪-૧૯) આ વાચ્ય પણ બધેએસતુ થાય છે અને કવચિત્ હવાત્મા માટે પણ બ્રહ્મ શબ્દનો પ્રયોગ થઈ શકે આથી બ્રહ્મ તે દ્રવાણિ એ ઉપક્રમ પણ નિબાધ થઈ શકે છે આથી વેદ તરીકે કહેવો પદાર્થ અહીં હવાત્મા જ છે અને તે જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે આવી પરિગ્ઠિતિ છે આપ્તો થયો પૂર્વપક્ષ

આના પ્રત્યુત્તરમા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી મવાદના વાક્યોનો સદર્શ જોતા અહીં પગ્ગ્રહ પરમેશ્વરનુ જ અવધાનુ છે અને આથી કર્મ શબ્દ જગતનો જ વાચક થાય છે મવાદના વાક્યોનો સદર્શ તપાસતા આ વાત મુસ્પષ્ટ થશે ગવિષ્ટ બાલાકિ, મહારાજ અન્તતશત્રુ

કને પહોંચે છે. બ્રહ્મ તે બ્રવાણિ (કૌં ૪-૧) આમ તેની સમક્ષ પરીક્ષા કરે છે. રાજા તેને બ્રહ્મવિદ્યાના દાન માટે સત્કારે છે. અને તે બ્રાહ્મકિંચ એવ વળ આદિયે પુરુષઃ (કૌં ૪-૩) વગેરે વાક્યો દ્વારા સોળ પુરુષોની બ્રહ્મ તરીકે ઓળખાણ આપે છે. રાજા અજાતશત્રુ પ્રત્યેક આદિત્ય વગેરે પુરુષ પરિચિત્ત હોઈને પરબ્રહ્મ હોઈ શકતો નથી, એમ બ્રાહ્મકિને પ્રત્યુત્તર આપી મૂંગો કરી દે છે. ત્યારે રાજા અજાતશત્રુ “મૃપા વૈ સ્વલુ મા સંવદિષ્ઠાઃ બ્રહ્મ સે બ્રવાણિ । ખોટું ખરે! રખે વદતો કેતને હું બ્રહ્મ ઉપદેશું-વગેરે શબ્દે ઠપકારી તેને કહે છે કે:-યો વૈ બાલાકે! પત્તેયાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વા વત્તત્કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ હે બ્રાહ્મકે! નિશ્ચય જે આ પુરુષોનો કર્તા છે અને જેનું આ કર્મ છે તે બાણવા ચોચ્ય છે. (કૌં ૪-૧૬) આમ ઉપદેશે છે. અહીં રાજા પૂર્ણ બ્રહ્મ વિષે જ તેને પરિચય આપે છે એ સ્પષ્ટ છે. બ્રાહ્મકિને ઠપકો આપી શાંત કરનાર રાજા પણ જો અહીં બ્રાહ્મકિના જેવું જ-પરિચિત્ત બ્રહ્મ જણાવતો હોત તો તો તે પણ જૂઠો જ ઠરે. અને એ સંભવે નહીં. આથી સંવાદનાં વાક્યોનો સંદર્ભ અહીં વેદ તરીકે પરબ્રહ્મને જ ઠરવે છે, મુખ્ય પ્રાણ કે જીવાત્માને નહીં.

ઉપરાંત ઉપસંહારમાં જે કૃણશ્રુતિ છે તે પણ અહીં પરમાત્માનો જ ઉલ્લેખ છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. સર્વાન્ વાગ્મનઃ અવહત્ય સર્વેયાં મૂતાનાં ક્ષેપ્તયં સ્વારાજ્યં બ્રાહ્મિપત્યં વચ્ચંતિ ચ વચં વેદ-જે આણું બણે છે તે સમસ્ત પાપોને હણીને સમસ્ત ભૂતોમાં શ્રેષ્ઠતા, સ્વારાજ્ય અને બ્રાહ્મિપત્ય પામે છે. (કૌં ૪-૨૦) અહીં સૌ પાપનું હનન, સર્વમાં શ્રેષ્ઠત્વ, સ્વારાજ્ય, બ્રાહ્મિપત્ય વગેરે નિરતિશય કૃણ દર્શાવે છે. અને બ્રહ્મના જ્ઞાને જ એ સંભવે. જીવ કે મુખ્ય પ્રાણના વેદનનું-બાણકારીનું નિરતિશય કૃણ ન હોય. આથી ત્યાં મુખ્યાર્થનો સંભવ હોય ત્યાં ગૌણાર્થની જરૂર નથી કે સંકેતીયની પણ આવશ્યકતા નથી.

અને સંદર્ભ પરથી જો અહીં પરમાત્મા જ નક્કી થતો હોય તો પછી યો વૈ બાલાકે! પત્તેયાં પુરુષાણાં કર્તા યસ્ય વા વત્તત્ કર્મ સ વૈ વેદિતવ્યઃ માં પરમાત્માનું જ જ્ઞાન અભીષ્ટ છે. મુખ્યતથા-સ્વતંત્રતથા પરમાત્મા જ આદિત્યાદિ પુરુષોનો કર્તા છે. જીવ કે પ્રાણ નહીં અને કર્મ શબ્દ અહીં જગતનો જ વાચક છે. બ્યાપાર કે પાપ પુરુષનો નહીં. “વત્તત્” સર્વનામથી વિશેષિત થતો કર્મ શબ્દ નિગૂઢ અર્થને તણ, બ્યુત્પત્તિગમ્ય અર્થને જ અમર્થ છે. અર્થાત્ આદિત્યાદિ સોળ પુરુષોનો જ નહીં-આ આખાં જગતનો તે કર્તા છે એવો અહીં અર્થ થાય છે. કેવળ આદિત્યાદિનો

કર્તા છે એમ કહેવું તે અપોદ્ધિત ગણાય આથી જગતના એક દેશ જેવા સૂર્યાદિનો જ જે કર્તા નથી પણ આ પ્રત્યક્ષ-હાવર જગતનો તે કર્તા છે એમ મિદ્ધ થાય છે ઉપગત एतत् શબ્દ એકવચન અને નપુસક છે એ પણ “કર્મ” ને જગત્ વાચક જ કહે છે અને જગતનો વાચક થયેલ કર્મ શબ્દ પરમાત્માને જ તેના કર્તા તરીકે પુરસ્કૃત કરે છે માટે અહીં જીનાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણ ઉદ્દિષ્ટ નથી પરમાત્મા જ જગતના મર્વતત્ર વ્યતત્ર કારણ તરીકે ઉદ્દિષ્ટ છે અને તે જ વેદ છે એ જ ન્યાય છે ॥૧૬॥

આ અંગે શકા ઉડાવી સમાધાન કહે છે કે -

जीवमुख्यप्राणलिङ्गाच्चेति चेत्तत् व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गात्=જીવમાનુ ચિદ્ધ અને મુખ્ય પ્રાણુ ચિદ્ધ હોઈ તે ન= સ્થિતિથી તરીકે શ્રુતિએ કહેનો પુરુષ પરમાત્મા પરમાત્મા નથી ક્ષિતિચેત્=એમ જો કહે તો તત્=તે તો વ્યાખ્યાતમ્=પૂર્ણની પેરે વ્યાખ્યાત જ છે

કૌપીતકિ શ્રુતિમા જે પુરુષનો વેદ-જ્ઞેય તરીકે ઉલ્લેખ છે તે કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર નથી, કેમકે એ શ્રુતિમા જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણના સૂચક ચિદ્ધો પણ જોવામા આવે છે તે પૈકી જીવાત્માનુ લિંગ તથા શ્રેષ્ઠી સ્વે મુકે મુજ્જન્તિ (કોઠ ૪-૨૦) આ શ્રુતિમા જોવામા આવે છે ઉપરાત મુખ્ય પ્રાણુનુ લિંગ “યદા સુપ્ત સ્વપ્ન-પ્રાણ एष एकधा भवति (કોઠ ૪-૧૯) મા ઉપવબ્ધ થાય છે આમ બન્નેના સૂચક ચિદ્ધનો પ્રત્યક્ષ હોય ત્યારે કેવળ બ્રહ્મનુ જ કર્તૃત્વ છે એવો આગ્રહ અનુચિત છે આવો પૂર્વપક્ષ યતા સિદ્ધાન્તી તેનુ નિરાકરણ કરતા કહે છે કે આ વાત યોગ્ય નથી કેમકે આગળ આ વિષયનો નિર્ણય તો આપી જ દેવામા આવ્યો છે જીવમુત્યપ્રાણલિંગાच्चेतिचेन्नोपासाच्चेविध्यादाधितत्त्वा दिहतयोगाच्च (શેઠ ૧-૧-૩૧) આ સૂત્રમા ઉપલી શકાનો જવાબ આપી જ દીધો છે જો લિંગ ઉપરથી. ત્રણનુ કર્તૃત્વ સ્વીકારીએ તો તે યોગ્ય નથી ! કર્તા સ્વતત્ર હોઈને એક જ મુખ્ય હોઈ શકે ! ત્રણ કર્તા હોય તો અભિપ્રાયલેહનો તાલવ હોઈને કર્મ ન પણ થાય ! અને કવચિત તો એવું બને જ ! અને જો એવું બને તો જેનો સકટપ હણાય તેનુ અર્થ જોખમાય અને તે સ્વભાવિક રીતે જ અગ્નીશ્વર થાય ! આથી વેદને મતે કર્તાનુ ત્રૈવિધ્ય માન્ય નથી વેદ ભગવાન તો એક જ વિશ્વ-કર્તા છે એમ છાપરે ચડીને પોકારે છે તેનો ઉદ્દેશ છે કે “जनयन् देव एक (યઠ ૮-૩-૧૬-૩) यो न. पिता जनिता यो विधाता (યઠ ૮-૩-૧૭-૩) न त विदाय प इमा

જજ્ઞાન-જન્માવતો એક દેવ (ક્રાં ૮-૩-૧૬-૩) જે અમારો પિતા-જનક અને વિધાતા (ક્રાં ૮-૩-૧૭-૩) તેને જાણતા નથી કે જે આ સૃષ્ટિને જન્માવે છે. (ક્રાં ૮-૩-૧૭-૭) વગેરે અને વૈદિક પ્રમાણુ તો સર્વશ્રેષ્ઠ. ઉપરાંત પ્રકરણના વાક્યનો સંદર્ભ જો અહીં પરમાત્માને જ નિશ્ચિત કરતો હોય તો લિંગભાવથી અકસ્માત વચ્ચે જીવ કે મુખ્ય પ્રાણને કર્તા તરીકે અપાવવાનો કશો અર્થ નથી. ઉપરાંત જીવાત્માનું ચિદ્વ તો કેમે કરીને પણ કદાચ સ્વીકામ્ય પણ જે વચન પ્રમાણુ તરીકે આપ્યું છે તે મુખ્ય પ્રાણનું લિંગ જ નથી. યદા સુપ્તઃ..... મયતિ (ક્રાં ૪-૧૯) અહીં વપરાયેલ પ્રાણ શબ્દ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ વાચક છે. મુપુત્તિમાં વાગાદિ ઈન્દ્રિયોનો મુખ્ય પ્રાણમાં લય થાય છે એવું ક્યાંયે વચન નથી. મુપુત્તિ કાળે પરમાત્મામાં સૌનો લય તો શ્રુતિ કહેતાં થાયતી નથી. **સ યદા સૌમ્ય ! યદાંતિ વાનોઽવૃક્ષ સમ્પતિષ્ઠન્તે** એવું હ વૈ તત્સર્વે પર બ્રાહ્મણિ સમ્પતિષ્ઠન્તે -તે તો જેમ પંખીઓ નિવાસવૃક્ષના ઉપર બેસી જાય છે, એ જ મુજબ તે બધું નિશ્ચય તે પરમાત્મામાં બેસી જાય છે! (મદ્ધ ૪-૭) હમાઃ સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સમ્પદા ન વિદુઃ સતિ સમ્પદામદ્યે-આ બધી પ્રજાઓ સતમાં સંપત્તિ પામીને પણ જાણતી નથી કે અમે મત્માં મંપદ થઈએ છીએ. (હાં ૬-૬-૨) વગેરે. અને પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક પણ છે. પ્રાણાય નમો યસ્ય સર્વમિદંબદ્ધ-પ્રાણ કે જેને વશ છે એ બધું-તેને નમસ્કાર. (અથર્વ ૧૧-૨-૪-૩) વગેરે.

આમ પ્રાણ શબ્દ બ્રહ્મવાચક પણ છે જ. આથી અહીં પણ એ બ્રહ્મવાચક જ છે.

ઉપરાંત તો હ સુતં પુરુષં આજગમતુઃ (ક્રાં ૪-૧૬) આ શ્રુતિમાં જીવનું ભોક્તૃત્વ જોવામાં આવે છે. જગત્કર્તૃત્વ નહીં! અહીં સૂતેજા પુરુષ પાસે આવવાનું પ્રયોજન શું? જેમ પ્રાકૃત પ્રાણાદિથી ભિન્ન છે જીવાત્મા, તેમ જીવાત્માથી ભિન્ન છે તેનો અંતરાત્મા પરમાત્મા. એ પરમાત્મા જ અહીં વેદિતવ્ય તરીકે હિદિષ્ટ છે. કેમકે ક્વ યદ્ વત્તદ્ બાલાકે પુરુષઃ બદ્ધાયિષ્ઠ. ક્વ વત્તદ્ અમૃત? -કુતઃ આગત? ત્યારે હે બાલાકે? ક્યાં આ પુરુષ સૂતો હતો? એ ક્યાં હતો? ક્યાથી એ આવ્યો? (ક્રાં ૪-૧૬) આવું આગળ ઉપર પ્રશ્નોત્થાન છે. આ પ્રશ્નોત્થાન જો જીવાત્મા જગત્કર્તા હોત તો ન સંભવત! આથી અહીં જીવાત્માનું લિંગ હોત તો પણ તેનો જગત્કર્તા તરીકે વેદ-જાણવા યોગ્ય તરીકે નિર્દેશ નથી. આથી અહીં વેદ તરીકે શ્રુતિ જેનો ઉલ્લેખ કરે છે તે જગત્કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર છે. જીવાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણ અહીં સંભવતા નથી ॥ ૧૭ ॥

પોતાનો મત બતાવી હવે પરમતનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:-

અન્યાર્થ તુ જૈમિનિઃ પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામાર્થ ચૈવમેકે ॥૧૮॥

“તુ” શબ્દ આ મનાન્તર છે એ બતાવે છે “જિવલિંગ” શબ્દનો અહીં સંબંધ નથી લેવો. “જૈમિનિઃ” જૈમિનિ નામના આચાર્ય અન્યાર્થ=અર્થાત્માથી ખીન્ને-પરમાત્મા તેની પ્રતિપત્તિ માટે અહીં ઉલ્લેખ છે એમ માને છે. કેવી રીતે? તે પ્રશ્નવ્યાખ્યાનાભ્યામ્= પ્રશ્ન અને ઉત્તર ઉપરથી આ સિદ્ધ થાય છે. અર્થ=અને કેવળ આ ખેટી જ નહીં જુદા=વાચનની શાખાઓવાળા અર્થ=એ પ્રમાણે પ્રતિપાદિત થયું કરે છે.

દ્વૈવીતકિં શ્રુતિ મંવાદમાં વચ્ચે જ જે જીવનું ચિહ્ન જોવામાં આવે છે તે પરમાત્માની પ્રતીતિ આપવા માટે જ છે. પ્રશ્ન અને ઉત્તરનું આલોચન કરતાં જ આ સ્પષ્ટ થાય છે. તૌ હ સુપ્તં પુરુષં આજગમતુઃ-તેઓ સૂતેલા પુરુષ પાસે આવ્યા. (કૌં ૪-૧૬) આમ સૂતેલા પુરુષ પાસે આવી, વૃહત્! પાણ્ડરવાસઃ સોમ! રાજન્! (કૌં ૪-૧૯) વગેરે પ્રાણુનાં નામે તેને ઉઠાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે છતાં તે ઉઠતો નથી ત્યારે તતઃ એનું ઘટ્ટાડચિચિદ્વેષ સ તત્ત એવ સમુત્તર્યૌ-ત્યારખાદ એને લાકડીએ પીટ્યો તો ત્યારે જ એ ઉઠ્યો. (કૌં ૪-૧૬) યદિત્થી આઘાત કરી જગાડે છે-આજ બતાવે છે કે પ્રાણુ કરતાં જીવાત્મા ભિન્ન છે. અને ત્યાર બાદ પાણુ પૂછે છે કે કથં વપ વાલાકે! પુરુષ બશાયિષ્ઠ, કથં વા વસત્ અમૂત્, કુતઃ આગાત્? હે બાલાકે! ક્યાં આ પુરુષ સૂતો હતો? ક્યાંથી આવ્યો? એના જવાબમાં કહે છે:-યદા સુપ્તઃ સ્વપ્નં ન કચન પદ્યતિ અથાસ્મિન્ પ્રાણ એવં એકઘા ભવતિ, તદૈનં યાક્ સર્વૈઃ નામમિઃ સહાપ્યેતિ, ચક્ષુઃ સર્વૈઃ રૂપૈઃ સહાપ્યેતિ, શ્રોત્ર સર્વૈઃ શબ્દૈઃ સહાપ્યેતિ મનઃ સર્વૈઃ ધ્યાનૈઃ સહાપ્યેતિ, સ યદા પ્રવુઘ્યતે યથાગ્નેઃ પ્રજ્વલતઃ સર્વા દિશો વિસ્ફુલિંગાઃ વિપ્રતિષ્ઠેરન્ પવંપવૈતસ્માદાત્મનઃ પ્રાણાઃ યથાયત્તનં વિપ્રતિષ્ઠન્તે પ્રાણેભ્યો દેવાઃ દેવેભ્યો લોકાઃ ન્યારે સૂતેલા પુરુષ કોઈ સ્વપ્નું જોતો નથી, ત્યારે આ પ્રાણ જ બધા એક થાય છે ત્યારે એમાં આ સૌ નામે સહિત વાણી લીન થાય છે, સૌ રૂપ સહિત ચક્ષુ એમાં લીન થાય છે, સૌ શબ્દો સહિત શ્રોત્ર એમાં લીન થાય છે, સમસ્ત ધ્યાનો સહિત મન એમાં લીન થાય છે, તે ન્યારે બળે છે ત્યારે જેમ પ્રજ્વલિત અગ્નિમાંથી સૌ દિશાએ તણખાઓ ઉડીને પથરાય છે તેમ આ આત્મામાંથી પ્રાણો પોતાના સ્થાન પ્રમાણે ફેલાય છે. પ્રાણોમાંથી દેવો અને દેવોમાંથી લોકો ફેલાય છે. (કૌં ૪-૧૬) અને આ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચનનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. મુખ્યમાં જીવાત્મા પરમાત્મા જ વિલીન થાય છે. અનેક શ્રુતિઓ આ

વાતની સાક્ષી છે. સ ઇનં યજમાનં અહરહઃ બ્રહ્મ ગમયતિ (પ્ર૦ ૪-૪) સ પરેઽક્ષરે આત્મનિ સમ્પ્રતિષ્ઠતે (પ્ર૦ ૪-૯) સતા સોમ્ય ! તદા સંપન્નો ભવતિ (છાં૦ ૬-૮-૯) યવમેવાયં પુરુષઃ પ્રાણેનાત્મના સમપરિણ્યક્તો ન વાહ્યં કિંચન વેદનાન્તરમ્ (ચ૦ ૪-૩-૨૨) આ યજમાન ને દિનપ્રતિદિન પ્રદ્યુમ્નમાં લઈ જાય છે. (પ્ર૦ ૪-૪) તે પરઅક્ષર આત્મામાં પ્રતિષ્ઠિત થાય છે. (પ્ર૦ ૪-૬) સત સાથે છે સોમ્ય ! ત્યારે સંપન્ન થાય છે. (છાં૦ ૬-૮-૯) એ જ પ્રમાણે આ પુરુષ પ્રાણ આત્માથી આશ્લિંગિત થયેલ હોઈને જહારતું કે અંદરતું કંઈ જાણતો નથી. (ચ૦ ૪-૩-૨૧) આથી પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરનો જ કર્તા તરીકે નિશ્ચય કરાવે છે.

ઉપરાંત વાજસનેયી શાખા તો એ જ પ્રકરણમાં સ્પષ્ટપણે ઉલ્લેખ કરે છે-ય યયઃ વિજ્ઞાનમયઃ પુરુષઃ કવ યય તદાઽમૂત્ ? કુતઃ પતવાગાત્ ? આ વિજ્ઞાનમય પુરુષ છે તે ત્યારે કયાં હતો ? કયાંથી એ આવ્યો ? (યૌ ૨-૧-૧૬) આ છે પ્રશ્ન અને ય યયોઽન્તર્હૃદયે આકાશઃ તસ્મિન્ જ્ઞેતે-જે આ અંદર હૃદયમાં આકાશ છે તેમાં સૂવે છે. આવું પ્રતિવચન છે અને આ પ્રશ્ન અને પ્રતિવચન પરબ્રહ્મ પરમેશ્વરની પ્રતિપત્તિ માટે જ ઉક્ત છે. આથી અહીં કર્તા પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર જ વેદ તરીકે ઉપદિષ્ટ છે એમ લેખિની આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

પોતાનાં મતના સમર્થનમાં બીજી શુદ્ધિ સમર્પતાં કહે છે:-

વાક્યાન્વયાત્ ॥ ૧૯ ॥

વાક્યાન્વયાત્=પૂર્વાપર વાક્યોના સમન્વયથી પણ જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લક્ષણોનો પ્રયોગ બીજા જ પ્રયોગન માટે-પરમાત્માની જ સિદ્ધિ માટે છે-એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

પ્રકરણના પ્રારંભ અને અંતમાં પરમાત્મા-પરબ્રહ્મને જ જાણવા યોગ્ય વર્ણવી, તેના જ્ઞાતાનો મહિમા શ્રુતિ વર્ણવે છે. આમ પૂર્વાપર વાક્યોનો સમન્વય કરતાં પણ વચ્ચે આવેલાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં લિંગો, પરમાત્માના જ જગત્ કારણત્વને સિદ્ધ કરવા માટે છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી પરમાત્મા જ જગત્તું કારણ છે-જીવાત્મા કે મુખ્ય પ્રાણ નહીં એમ લેખિની આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૯ ॥

પ્રકૃત વિષયમાં આશ્મરથ્ય નામના આચાર્યના અભિપ્રાયનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે:-

પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધેઃ લિંગમિત્યાશ્મરથ્યઃ ॥ ૨૦ ॥

લિંગ=ઉક્ત પ્રકરણમાં જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણનાં સંશોધનું વર્ણન કરતે-જ જગતનું કારણ તરીકે દર્શાવવા માટે છે. કેમ? તો પ્રતિજ્ઞાસિદ્ધે=એમ માનવાથી જ પૂર્વે કરેલી પ્રતિજ્ઞાની સિદ્ધિ થાય છે એટલે-એમ આશ્મરથ્ય=આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય કહે છે:-

અનંતશયુની પ્રતિજ્ઞા છે બ્રહ્મ તે ઘવાણિ-આ આકારની, આ પ્રતિજ્ઞાની મિદ્ધિ પરમાત્માને જ જગતના કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો જ થાય! આથી એ સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરવામાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં વર્ણનો સહાયક થાય છે. આથી પરમાત્મા જ મુખ્ય-એકમાત્ર જગતના સ્રષ્ટા છે-કારણ છે એમ આશ્મરથ્ય નામના આચાર્ય સમાધાન દે છે. ॥૨૦॥

હવે ઔદુલોમિ નામના આચાર્યનો મત ટાંકતાં કહે છે:-

ઉત્ક્રમિષ્યતઃ એવંભાવાદિત્યૌદુલોમિઃ ॥ ૨૧ ॥

ઉત્ક્રમિષ્યતઃ=ઉત્ક્રમણ કરનાર બ્રહ્માનીનો એવંભાવાત્=અવંભાવ થાય છે એનું અન્યથ્રુતિઓનું કથન હોઈને પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે એટલે-એમ ઔદુલોમિ= ઔદુલોમી નામના આચાર્ય કહે છે.

આ પ્રકરણમાં સમસ્ત પ્રાણો સહિત જીવાત્માનો સુષુપ્તિમાં જેમ લય બતાવ્યો છે તેમ સુંડકોપનિષદમાં શરીરનો ત્યાગ કરી જનારા બ્રહ્મજ્ઞાનીનો બ્રહ્મમાં જ લય બતાવ્યો છે. અને આથી જીવાત્મા અને મુખ્ય પ્રાણનાં વર્ણન, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સમસ્ત જગતની ઉત્પત્તિ વગેરેનું નર્વધા કારણ છે એ બતાવવા જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. સુંડકોપનિષદનું વાક્ય છે કે:-પરેડ્વયયે સર્વે ઈક્ષીમવન્તિ-પર અવ્યયમાં સૌ એકરૂપ થાય છે. (મું ૩-૨-૭) યથા નવઃ સ્યન્દમાનાઃ સમુદ્રે અસ્તં ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિહાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદ્ વિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરં ઉપૈતિ દિવ્યમ્-જેમ વહેતી નદીઓ નામરૂપને ત્યજી સમુદ્રમાં અસ્ત પામે છે, તેમ નામરૂપને તજીને મુક્ત થયેલ વિદ્વાન દિવ્ય અને પરથી પણ પર એવા પુરુષને પામે છે. (મું ૩-૨-૮) આ છે ઔદુલોમીનો મત. ॥ ૨૧ ॥

આજ અંગે કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્યના મતનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:-

અવસ્થિતેઃ ઇતિ કાશકૃત્સ્નઃ ॥ ૨૨ ॥

અવસ્થિતે = મસપકાળે સમસ્ત જગતની પરમાત્મામાં જ સ્થિતિ થતી હોઈને ઉક્ત પ્રકૃતિઓમાં જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનાં વર્ણન પરમાત્માને જ જગદાકારણ તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે છે ઇતિ = એમ કાશકૃત્સ્ન = કાશકૃત્સ્ન નામના આચાર્ય કહે છે.

પ્રલયકાળે પરમાત્મામાં સમસ્ત વિશ્વ વિલીન થાય છે, એમ પ્રશ્નો-પનિપદ્ધતિમાં બતાવ્યું છે. આથી સુષુપ્તિ કાળે જીવ અને મુખ્ય પ્રાણનું પરમાત્મામાં વિલીનીભવન પરમાત્માને સૃષ્ટિ કારણ તરીકે સિદ્ધ કરવા માટે છે એમ કાશકૃત્સ્ન નામના વેદાન્તાચાર્યનો મત છે. અર્થાત્ જ આ પ્રકરણમાં સૃષ્ટિના કર્તા પરમાત્મા જ છે એ નિર્ણય રીતે સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૨॥

હવે આ ઠેકાણેથી એક અગત્યની ચર્ચા શરૂ થાય છે. પરમાત્મા ચેતન હોઈને કુંભારની માફક નિમિત્ત કારણ તો થઈ શકે છે, પણ તે ઉપાદાન કારણ કેવી રીતે થઈ શકે? અને આથી જેમ ચેતન કુંભાર માટીનો અધ્યક્ષ થઈને, પોતાનાથી ભિન્ન એવી માટીને ઘડા વગેરેનો આકાર આપે છે તેમ પરમાત્મા પ્રકૃતિનો અધ્યક્ષ થઈને પોતાની ભિન્ન એવી પ્રકૃતિને જગદાકાર સમર્પે છે એમ માનવું એ યોગ્ય લાગે છે. વેદમાં “શક્તિ” “અન્ત” “માયા”, “પ્રધાન” વગેરે શબ્દો દ્વારા જેનું વર્ણન કર્યું છે તે પ્રકૃતિને જ હિંદુઓ અધ્યક્ષતામાં જગતનાં કારણ તરીકે બતાવવામાં આવી હોય એમ સંભવે છે. અર્થાત્ જ પરમાત્મા નિમિત્ત કારણ અને પ્રકૃતિ ઉપાદાન કારણ તરીકે યોગ્ય લાગે છે. આમ માનવામાં શી આપત્તિ છે એ બતાવતાં પરમાત્મા જ આ જગતનું સર્વથા કારણ છે-માનવ બુદ્ધિનો ન્યાય અહીં લાગુ પડતો નથી-માનવની તાર્કિકતા અસુક હદ સુધી જ પ્રયોજન સાધક છે-માનવની મતિને સીમા છે-એ સૂચવતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે કે:-

પ્રકૃતિશ્ચ પ્રતિજ્ઞાદૃષ્ટાન્તાનુપરોધાત્ ॥ ૨૩ ॥

પ્રકૃતિ. ચ = ઉપાદાન કારણ પણ જન જ છે. કેમકે એમ માનવાથી પ્રતિજ્ઞા = અને દૃષ્ટાન્ત આધિન નહીં થાય ॥ ૨૩ ॥

કેવળ માટી અને કુંભારે જ જો જગત અને પરમાત્મા મમગર્હ મતાં હોત તો વિશ્વમાં ઠોઠપણુ સમસ્યા સમસ્યા જ ન રહેત! પણ

એવું નથી. માટી કુંભાર-અમુક હદ સુધી જ કાર્યકારણ પરંપરાને સમજાવી શકે છે. તે હદને વટાવીને જોઈશું અને એવું જ પટે એમ છે—તો પરમાત્મા જ પોતાની કોઈ અગમ્ય શક્તિ દ્વારા આ જગન્નાટકના ત્રણે અંકો-ઉત્પત્તિ-સ્થિતિ-અને લય રૂપી-અંકોનું સંચાલન કરી રહ્યા છે. પ્રકૃતિ પણ પરમાત્માની જ શક્તિ છે. અને આથી તે તેમનાથી ભિન્ન નથી. પોતાની જ શક્તિના અધ્યક્ષ થઈને પોતાનામાં જ પોતે પોતાના વિહાર માટે દેશકાળાદિને બધું પ્રકટાવી-અપરિચ્છિન્નમાં પરિચ્છિન્નની એ ભવ્ય રમત રમી રહ્યો છે. સાપેક્ષમાં ઉભા રહી નિરપેક્ષનાં દર્શન કરવાની કલ્પનાએ જગતની મતિ હોળાળાયેલી થઈ બચ છે. આથી પરમાત્મા આ સૃષ્ટિનું દિવ્ય કારણ છે, પ્રકૃતિ અને નિમિત્ત બન્ને-એ જ એનો અહીં દિવ્યતા છે! એની સામે કંબકાર-હુકીકતની સામે હાઈને અનુત્તરિત જ-સાપેક્ષ ભૂમિકાએ અનુત્તરિત જ રહે છે, આમાં માનવની તાર્કિક બુદ્ધિને પડકાર તેટલો જ વાંચવો રહે છે. બાકી તાર્કિકતાની ઉપકારકતા સામે કશો જ આક્ષેપ નથી. માનવની વ્યક્તિગત કે સામુદાયિક તાર્કિકતાની બુદ્ધિ પણ હાંફી બચ એવો આ રહસ્યમય કોવડો છે. પણ એનો ઉકેલ નથી એમ કોઈ ન માને. એના ઉકેલની ભૂમિકા સાક્ષાત્કારની ભૂમિકા છે. છેવટે તો ત્યાં જ સૌ તકો કે તેમના બળવાઓ કે સંશયની આંધીએ શાન્ત થાય છે. પ્રજ્ઞાવિદ્યા અનુભવવાની વિદ્યા છે. અને આથી પૂર્ણાનુભવે જ પૂર્ણ સંશયશાન્ત થાય છે. આટલી મર્યાદા સ્વીકારીને શક્ય તેટલો ભવ્ય ઉકેલ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે જેમ પરમાત્મા નિમિત્ત તેમ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે. જો એમ ન માનીએ તો શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત બન્ને કલ્પિત થાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદની સ્વેતકેતુ વિદ્યાનું અહીં પ્રકરણ છે. પિતા, એકવિજ્ઞાને સૌ વિજ્ઞાનની પ્રતિજ્ઞા કરે છે. અને દૃષ્ટાન્ત દ્વારા તેને સમજાવતાં કહે છે: યથા સોમ્ય! एकेन मृत्वपिण्डेन विज्ञातेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्-જેમ માટીના એક એક પિંડને બહુવાથી માટીનું બનેલું બધું જળાયેલું હોય છે. (છાંદ ૬-૧-૪) માટીના એક પિંડને સમજી લેવાથી માટીમય બધું આપમેળે જ સમજાઈ બચ તેમ એક એવું તત્ત્વ છે જેના વિજ્ઞાને બધું જ આપ મેળે વિજ્ઞાત થઈ બચ! અહીં પિતાનો પ્રશ્ન પ્રતિજ્ઞા વાક્ય, અને માટી વગરનું ઉદાહરણ દૃષ્ટાન્ત વાક્ય છે. જો અહીં પ્રજ્ઞાથી ભિન્ન પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માનવામાં આવે તો તેવા એક અંશને બહુવાથી પ્રધાનનું જ જ્ઞાન થાય! પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન નહીં થાય! અને અહીં તો સર્વનું જ્ઞાન થાય એમ લખ્યું. પ્રધાનનું જ્ઞાન થાય પણ જીવ અને પ્રજ્ઞાનું જ્ઞાન પ્રધાનના તેટલાં જ્ઞાને

કેવી રીતે થાય ! અને પ્રધાન તો જડ ! જડનાં તેટલાં જ્ઞાને તો ચેતનનું જ્ઞાન ન થાય ! અને અહીં તો સર્વનું જ્ઞાન કરાવવાની પ્રતિજ્ઞા છે. એ તો જ થઈ શકે બે બ્રહ્મને નિમિત્તની ચેરે ઉપાદાન પણ સમજાવે, આ ઉપરાંત (મું ૧-૧-૨) તથા (મું ૧-૧-૭) તથા (મું ૪-૫-૬) ઉપનિષદોમાં પણ આવી પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્ત છે. આ પ્રતિજ્ઞા અને દૃષ્ટાન્તોની તોજ સાર્થકતા બે બ્રહ્મ જ સર્વથા કારણ સ્વીકારાય. ઉપરાંત પ્રકૃતિ પરમાત્માની શક્તિ છે. પરમાત્માની અધીનતામાં છે. પરમાત્માથી અભિન્ન છે. તેના દ્વારા પરમાત્મા જગતની રચના કરે છે કે કરાવે છે એમ કહો તો તેમાં બાધ નથી. પણ પરમાત્માથી સ્વતંત્ર પ્રકૃતિ નામની કોઈ શક્તિ કે તત્ત્વનો સ્વીકાર થઈ શકે એમ નથી ! અને આ વાત તો સૌને જ સ્વીકાર્ય હોય ! આથી પરમાત્મા જ નિમિત્તની માફક ઉપાદાન કારણ પણ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૩ ॥

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં વળી કહે છે:-

અભિધ્યોપદેશાच्च ॥ ૨૪ ॥

અભિધ્યોપદેશાત્ત્વ=અભિધ્યા-ચિત્તન-ધ્યાણ-સંકલ્પ પૂર્વક-સૃષ્ટિ રચનાનું શ્રુતિમાં કથન હોયને પણ જગતનું ઉપાદાન કારણ બ્રહ્મ જ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૨૪॥

શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં સૃષ્ટિ રચના અંગે પ્રકરણ કે ઉલ્લેખ આવે છે ત્યાં ત્યાં સૃષ્ટિરચના ધક્ષણ કે સંકલ્પપૂર્વકની જ હોય છે એવું જોવામાં આવે છે. ઇ. ત. સઃ અકામયત ઈકોડંદ્રં बहु स्यां प्रजायेय-
તેણે ધિષ્ઠયું-હું એક ધું, ઘણો થાઉં-કાણું કુણું-(તેં ૩૦ ૬-૨-૩)
આ અને એવા શ્રુતિઓમાં ધક્ષણપૂર્વક-સંકલ્પપૂર્વક, સૃષ્ટિરચનાનો ઉલ્લેખ છે. અને પરમાત્મા સ્વયં વિવિધરૂપે પોતાને જ પ્રકટાવે છે ! આથી પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ પણ છે જ એ જ સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત સર્વે સ્વલ્લુ इदं ब्रह्म तज्जलान् इति शान्त उपासीत । (છાં ૩-૧૪-૧)
વગેરે-આ બધું બ્રહ્મ છે. તેમાંથી આ બધું જન્મે છે, જીવે છે અને તેમાં લીન થાય છે, એમ શાન્ત થઈ ઉપાસના કરે. આ વાક્યોમાં તજ્જલાન્ શબ્દ પણ પરમાત્માને જ ઉપાદાન કારણ તરીકે સૂચવે છે. આથી પરમાત્મા જ નિમિત્તની ચેરે ઉપાદાન કારણ પણ છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપરની વાતની પુષ્ટિ કરતાં કહે છે:-

साक्षाच्चोभयमाप्नानात् ॥ ૨૫ ॥

સાક્ષાત્ત્વ=શ્રુતિ સક્ષાત્ત્વ પણ રમયાન્=અન્ય જનને પ્રકારનું પ્રત્યે છે. એવું કથન કરે છે તેથી પણ બ્રહ્મ ઉપાદાન કારણ છે.

પ્રશ્ન ૪ જગતનું સર્વથા એકમાત્ર કારણ છે અને આથી ઉપાદાન અને નિમિત્ત ઉભય કારણ તે જ છે એમ શ્રુતિનું સાક્ષાત્ પણ કથન છે. એતાદ્યતર ઉપનિષદ કહે છે:-કિં કારણં, બ્રહ્મ, કુતસ્સ્મ જાતા જીવામ કેન કય ચ સમ્પ્રતિષ્ઠાઃ । અધિષ્ઠિતાઃ કેન સુચેતરેષુ વર્તમહે, બ્રહ્મવિદો ઘ્યવસ્થામ્-આ જગતનું શું કારણ હશે? પ્રશ્ન? શામાંથી આપણે જન્મ્યા છીએ? કોના વડે જીવીએ છીએ? કયાં પ્રતિષ્ઠિત છીએ? કોનાથી અધિષ્ઠિત થયેલા આપણે મુખદુઃખ પામીએ છીએ?-હે બ્રહ્મવાદીઓ! આપણે આ વ્યવસ્થા જાણીએ. (શ્લોક ૧-૧) આમ પરમ કારણ અંગે વ્યવસ્થા જાણવા માટે ભોગ થયેલા વેદવેત્તાઓએ એક એક અને સામુદાયિક રીતે પણ કોઈ આ જગતનું સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર કારણ હોઈ શકતું નથી એ નિર્ણય ઉપર આવતાં-કહે છે કે:-કાલઃ સ્વમાયો નિયતિઃ યદૃચ્છા ભૂતાનિ યોનિઃ પુરુષ इति चिन्त्यम् । સંયોગ ધર્મા ન તુ આત્મભાવાત્ આત્મા-જ્ઞાનીશઃ સુષુપ્તુઃજ્ઞેતોઃ-આ બધાનું કારણ શું છે?-કાલ-સ્વભાવ-નિયતિ-ચદૃચ્છા-પંચમહાભૂતો-કે પુરુષ?-આ વિચારવું ઘટે છે કે એ બધાને શંભુભેળો કારણ છે? આત્માના ભાવને લઈને એ સંભવતું નથી. અને મુખદુઃખને લઈને આત્મા પણ ઈશ્વર નથી. (શ્લોક ૧-૨) ત્યાર બાદ તેમણે ધ્યાનયોગના આશ્રયે જે દર્શન કર્યું તેનો ઉલ્લેખ કરતાં શ્રુતિ કહે છે:-તે જ્યાનયોગાનુગતા અપદ્રયન્ દેવાત્મશક્તિસ્વગુણૈર્નિર્ગૂઢામ્-પોતાના ત્રણ ગુણોથી નિર્ગૂઢ એવી દેવની આત્મશક્તિને તેઓએ ધ્યાનયોગ દ્વારા જોઈ. (શ્લોક ૧-૩) આ શ્રુતિવાક્ય પરમાત્માને ઉભય કારણ તરીકે સ્પષ્ટપણે વર્ણવે છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું ઉભયવિધ કારણ છે. ॥ ૨૫ ॥

આ જ વાતને સ્થિર કરતાં પ્રમાણાન્તર દેતાં કહે છે:-

આત્મકૃતેઃ ॥ ૨૬ ॥

→ આત્મકૃતે = પોતાને પોતે જ જગત્પ્રે પ્રકટ કરતો હોઈને પરમાત્મા ઉપાદાન કારણ પણ છે એમ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે એ આત્માનં સ્વયં મકુરુત-જાતે જાતને તેણે કરી. (તૈં ૨-૭) આમ કર્તા અને કર્મ ઉભય રીતે તે સ્વયં થતો હોઈને પણ તે જ ઉપાદાન કારણ સિદ્ધ થાય છે. સ્વયં આત્માનં એ શબ્દે કર્મત્વ અને સ્વયં મકુરુત શબ્દો દ્વારા કર્તૃત્વ ખતાવ્યું છે. ॥ ૨૬ ॥

ઉપમહારમા અતિદેશ કસ્તા કહે છે —

एतेन सर्वे व्याख्याताः व्याख्याताः ॥ २९ ॥

एतेन=આ બધા વિવેચન દ્વારા सर्वे=સમસ્ત પૂર્વોપદેશોના व्याख्याताः=પ્રત્યક્ષો ઉત્તર દેશો મળે છે व्याख्याता=દેશો મળે છે, એમ જાણવું જોઈએ.

અત્યાર સુધીના સમસ્ત વિવેચન દ્વારા પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા-
ઉપાદાન નિમિત્ત વગેરે-સર્વદા કારણ છે એ વાત સિદ્ધ થતા સમસ્ત
ઈતર વાદો નિરુત્તર થઈ જાય છે “વ્યાખ્યાતા” શબ્દની દ્વિરુક્તિ અધ્યાયની
પશ્ચિમાશ્વિનીની ઘોષાક છે આ ઠેકાણે પ્રથમાધ્યાય પ્રભુકૃપાએ પૂર્ણ થાય છે

અને પ્રિયાત્મનું “जन्माद्यस्य यतः” એ, માનને, વેદાન્તનું ભારેમા
ભારે સૂત્ર છે આ એક સૂત્ર સાચા અર્થમાં સમજાય એટલે જગત અને
જીવનના સમસ્ત કોયડાઓના ઉકેલની ગાંધી મળી જાય છે જન્માદ્યસ્ય
યતઃ ના ગર્ભમાં સમસ્ત શાસ્ત્રો છૂપાયા છે. જેને એ સમજશે તેને સમસ્ત
જીવનનો રહસ્યો સમજાઈ જશે તો પરમાત્માના ચરણોમાં પદ્મન પૂગતું
પ્રથમાધ્યાય પૂરે થયેલો જાણીને અત પર તેની જ અસીમ કૃપાથી,
ગુરુદેવની નિર્નિમિત્ત કૃપાથી અને પૂર્વાચાર્યોની અથાહ પ્રતિભાની પ્રેરણાથી
આગળ ચાલીશું ॥ ૨૯ ॥

इति श्रीमन्निखिलशास्त्रनिष्णात परमहंसपरिव्राजकाचार्यपंडित
स्वामीहरिप्रसादवैदिकमुनिशिष्यभट्टोपाह मणिशंकरात्मज नलिनशर्महस्त
वेदान्तसूत्र साधनभाष्ये प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ।

॥ इति प्रथमोऽध्यायः ॥

હરિ ✽ તત્સત્

तत्सत् परमात्मने नमः

❁ ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्य ❁

. द्वितीयाध्याયસ્ય

પ્રથમ પાઠ

પ્રિયાત્મનૃ!

પરમાત્માની ઠરુણાથી અને ગુરુદેવની અનુકંપાથી બ્રહ્મસૂત્રનો પ્રથમ અધ્યાય યથામતિ યથાશક્તિ પૂર્ણ થયો. પ્રથમાધ્યાયને વિજ્ઞો “સમન્વયાધ્યાય” કહે છે અને તે યોગ્ય છે. કેમકે પ્રથમાધ્યાયમાં બ્રહ્મ જિજ્ઞાસ્ય છે એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, સમસ્ત વેદાન્ત વાક્યોનો બ્રહ્મપરક સમન્વય છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે. પરમાત્મા આ સમસ્ત જડચેતન જગતનું સર્વથા કારણ છે. માટી સોનું વગેરે જેમ ઘડો વીંટી વગેરેનું તેમ પરમાત્મા આ જગતનું ઉત્પત્તિકારણ છે. માયાવી જેમ માયાનું, તેમ ઉત્પન્ન થયેલા જગતનું એ જ સ્થિતકારણ છે—અને પૃથ્વી જેમ ચાર જાતના પ્રાણીવર્ગનું તેમ એ પરમાત્મા જ પ્રસારિત જગતનું લય કારણ છે—અહો! આટલી એક વાત જો અંતરમાં સાચી રીતે ઠરે તો જીવનું કલ્યાણ થાય! અસ્તુ. સમસ્ત શ્રુતિઓનું આજ અર્થમાં તાત્પર્ય છે એમ પ્રથમાધ્યાયમાં સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. હવે સ્મૃતિઓ અને તર્ક સાથે પણ આ વાતનો કોઈ વિરોધ નથી, ઉત્કુંઠ અવિરોધ છે એ બતાવવાને બીજા અધ્યાયની પ્રવૃત્તિ છે. શ્રુતિ—સ્મૃતિ—તર્ક વગેરે સૌ અવિરોધે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને વિશ્વના અભિન્નનિર્મિતોપાદન કારણ તરીકે સિદ્ધ કરે છે. અને આથી એ સોનો અવિરોધી અર્થ આપણને લાધે માટે હવે પછીની પ્રવૃત્તિ છે, તે પૈકી સ્મૃતિ, શ્રુતિ, વધારે નજીક છે. આથી તર્ક કરતાં પહેલાં તેમની સાથે અવિરોધ છે એ બતાવવું રહ્યું. તે પૈકી પણ સાંખ્યસ્મૃતિ સૌથી અગત્યની છે. એ સ્મૃતિ ઉપર ઉપરથી વંતણું

વિરોધી હોય એવું ઉપરટપકે જ્ઞેનારને. ભાસે એવો સંભવ છે. આથી તેની સાથેના વિરોધની આશંકા કરી તેનું નિરાકરણ કરતાં ગૂઢાભિસંધી આચાર્યદેવ કહે છે કે:-

**સ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગ इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकાશ-
દોષપ્રસંગાત્ ॥ ૧ ॥**

સ્મૃત્યનવકાશઃ=પ્રકરને જો જગતના કારણાદિ તરીકે સ્વીકારીએ તો પ્રકૃતિની કારણતા દર્શાવતી સાંખ્ય સ્મૃતિને અવકાશ-તક ન મળવાથી દોષ આવી પહોંચવાનો સંભવ છે. એમ ચેત=જો કહેતા હોય તો ન=ન કહેવું ધટે. કેમકે અન્યસ્મૃતિઃ=એમ કરતાં પ્રકરને જગતનાં કારણ તરીકે કહેતી મનુસ્મૃતિને અવકાશ ન મળવાથી દોષ લગે છે. ॥ ૧ ॥

આ સૂત્રમાં વેદાન્તવાક્યો અને સાંખ્યસ્મૃતિ વચ્ચે કોઈપણ વિરોધ નથી એ દર્શાવવું એ ધ્યેય છે. ઉપરથી જો કે જાને વચ્ચે અકાદ્ય વિરોધ જોવામાં આવે છે-પણ તે મૂળમાં નથી એમ સિદ્ધ કરવા આચાર્યના ચત્ન છે. વેદાન્તવાક્યો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે એમ સાબિત કરે છે. જ્યારે સાંખ્યસ્મૃતિ પ્રધાન કે પ્રકૃતિને જગતના ઉપાદાન કારણ તરીકે સમર્પતી દેખાય છે. તો પછી એ વિરોધમાં અવિરોધ કેવી રીતે છે! આ અવિરોધ બતાવવા માટે અહીં પ્રશ્નોત્તરી બાણવી રહે છે.

પરમ ઋષિ કપિલ... કારણ તરીકે સ્થાપે છે. એ સાંખ્યશાસ્ત્ર... એકમાત્ર વિષય છે. ઉપરાંત એ પ... એટલું જ નહીં એ સાંખ્યશાસ્ત્ર શિષ્ટોએ સ્વીકારેલું છે. વધારામાં ભગવાન કપિલજીનું મહાત્મ્ય સ્વયં શ્રુતિ ગાય છે કે ઋષિ પ્રસૂતં કપિલં યસ્તમગ્રે જ્ઞાન-ર્થિમર્તિ જાગમાતં ય પદ્યેત્-એ આક્રિમાં જન્મેલા કપિલ ઋષિને જ્ઞાનથી મુસમૃદ્ધ કરે છે અને જન્મતા એવા એને બાળે છે. (શ્લોક ૫-૨) અને એ સાંખ્યશાસ્ત્રના પ્રથમ ભાષ્યકાર મહાત્મા પૂંચશિખાચાર્ય પણ એનું ગૌરવગાન કરે છે કે:- 'આદિવિદ્વાન્ નિર્માણચિંતે અધિષ્ઠાય કારણ્યાદ્ ભગવાન્ પરમર્ષિઃ આસુરયે જિજ્ઞાસમાનાય તન્ન પ્રોવાસ-આદિ વિદ્વાન ભગવાન પરમ ઋષિ કપિલજીએ નિર્માણચિત્તને સ્વીકારી જિજ્ઞાસા કરતા આસુરિને, કડ્ડળા કરી શાસ્ત્ર કાઢું. આવા પરમાત્મ ભગવાન કપિલ રચિત સાંખ્યશાસ્ત્રનો પ્રતિકાર કરવો એ યોગ્ય નથી. અને એ

શાસ્ત્રમા પ્રકૃતિ જ જગતનું કારણ છે એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે માખ્યશાસ્ત્ર કહે છે—સત્વરજસ્તમસા સામ્યાવસ્થા પ્રકૃતિઃ, પ્રવૃત્તે મહાન્ મહત્તોઽ-દકારઃ અહંકારાત્ પञ्ચતન્માણ્યુમયમિન્દ્રિયં, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ પુરુષ હતિ પञ्ચવિંશતિર્ગણઃ—અત્વ ૨૪ અને તમની માખ્યાવસ્થા તે પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતિમાથી મહુત્તત્વ, મહુત્તત્વમાથી અહુકાર, અહુકારમાથી પચ તન્માત્રાઓ, અને ઉભય પ્રકારની ઇન્દ્રિયો, તન્માત્રાઓમાથી સ્થૂલ ભૂતો અને પુરુષ—આમ છે પચ્ચીસ તત્ત્વોનો મનુદાય (સાં ૧-૬૧) આમ આમ પ્રણીત હોવાથી અને શિષ્ટમાન્ય હોવાથી કાપિવી સ્મૃતિનો નિષેધ નહીં થાય. મોક્ષના સાધન તરીકે કાપિલ સ્મૃતિને ગિણોએ સ્વીકારી છે. અને શ્રુતિ ક્રંતા વધાર શિષ્ટ કાણુ! શ્રુતિ સ્વય એકગર કહે છે કે તત્કારણ સાંલ્પયોગાધિગમ્ય ક્ષાત્ગાદેષ મુચ્યસે સર્વપદોઃ—માખ્ય અને યોગથી જાણવા જેવું તે કારણ છે તે કારણરૂપ હેવને જાણીને નો પાગમાથી છૂટે છે (શ્વેતા ૨-૧૩) અને આમ સાખ્યશાસ્ત્ર પગમ પ્રામાણિક છે અને આથી વાંદક વાકયો સાથે તેનો વિરોધ હોઈ ન ગરે કેમકે વાંદક વાકયો તો મૂર્ધન્ય પ્રમાણ છે આથી વિરોધ ન હોવો ઘટે, અને છતાં દેખાય છે તો તેનો મમન્વય કે પરિહાર હોવો જ જોઈએ

ઉપરાત કપિલ સ્મૃતિ જે તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમા પ્રામાણિક ન રહે તો પછી બીજા કોઈ વિષયમા તો એ માથુ મારતી જ નથી બીજી સ્મૃતિઓ તો વર્ણાશ્રમ ધર્મ વગેરેના વિષયોમા પણ અવકાશ પામે, સાખ્ય સ્મૃતિ માટે તે શક્ય નથી અને આથી એ તો નિર્વકાશ જ રહે, અને આ તો ભાગે અન્યાય ધર્મ જાય! આખુ શાસ્ત્ર જ નિરર્થક થાય! અને પગમાપ્ત અને શિષ્ટ ગૃહીત મહાન ઋષિનુ ભારોભાર અપમાન થાય! આથી જગતના કારણાશ અગે ઇતર સ્મૃતિઓ ભલે નિરવકાશ રહેતી પણ સાખ્ય સ્મૃતિનો તો તે એક જ વિષય હોઈને એને તક મળવી જ જોઈએ આટલી છે પૂર્વપક્ષીની દલીલ

સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળતા કહે છે કે જે દોષ કાપિલ સ્મૃતિ અગે ઉદ્ભવે તે જ ઇતર સ્મૃતિ અગે પણ ઉપજે અને ખાસ કરીને મનુસ્મૃતિ અગે ઉપરાત જેમ કપિલ ઋષિ તેમજ મનુ મહારાજની આખડ ગાતા પણ શ્રુતિ યાકતી નથી મનુ મહારાજને અગે વેદ કહે છે—યદ્ વૈ કિञ્ચ મનુરવદત્ તદ્ મેયજમ્—જે કઈ મનુ બોલ્યા તે ઔપધ છે (તૈ સ. ૨-૨-૧૦-૨) ઉપરાત સ્મૃતિ સાક્ષી પૂરે છે કે—યાઃ કથિત્ કસ્યચિદ્ ધર્મો મનુના પરિકીર્તિતઃ । સ સર્વોઽમિહિતો વેદે સર્વજ્ઞાનમયો હિ સઃ । જે કોઈનો જે કાઈ ધર્મ મનુએ કહ્યો છે તે બધાય વેદમા કહેવામા

આવ્યો છે. કેમકે તે સર્વ જ્ઞાનમય છે. (મનુ ૦ ૨-૭) અને મનુસ્મૃતિ પણ શિષ્ટમાન્ય જ છે. અને એ મનુસ્મૃતિમાં પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જગતનાં એકમાત્ર કારણ તરીકે વર્ણવ્યા છે. મનુ કહે છે:-

આસીદિદં તમોભૂતં અપ્રજ્ઞાતં અલક્ષણમ્ ।
અપ્રતક્ચં અવિજ્ઞેયં પ્રસુતમિવ સર્વતઃ ॥
તતઃ સ્વયંભૂ ભંગવાનવ્યકો વ્યક્તયત્રિદમ્ ।
મહાભૂતાદિ વૃત્તૌજાઃ પ્રાદુરાસીત્ તમોનુદઃ ॥
યોઽસાવતીન્દ્રિયગ્રાહ્યઃ સૂક્ષ્મોઽધ્યક્તઃ સનાતનઃ ।
સર્વભૂતમયોઽચિન્ત્યઃ સ एष સ્વયમુદ્વભૌ ॥
સોઽભિધ્યાયશરીરાત્ સ્વાત્ સિદ્ધશ્ચુર્ચિવિધાઃ પ્રજાઃ ।
આપઃ एष સસર્જાદૌ તાસુ રીજમયાસૃજત્ ॥

આ બધું અધારારૂપ, અપ્રજ્ઞાત, લક્ષણરૂપ; તર્કથી પર, અવિજ્ઞેય અને જાણે એમરથી સૂતેલું હતું. ત્યાર બાદ અવ્યક્ત સ્વયંભૂ ભગવાને આ બધાંને વ્યક્ત કરવા ઇચ્છ્યું. ત્યારે મહાભૂતો વગેરે સૌની અસ્તિતા એજન્મથી ભરપૂર, અને અધિકારને લેદનાર તે પ્રકટયા. જે ભગવાન અતીન્દ્રિય સમાધિથી ગ્રાહ્ય છે, સૂક્ષ્મ અને અવ્યક્ત અને સનાતન અને સર્વભૂતમય છે, અચિન્ત્ય છે તે જ જાતે ઉપર પ્રકટયા. પોતાના જ શરીરમાંથી વિવિધ પ્રજાઓને પ્રકટાવવાની ઇચ્છાવાળા તેણે અભિધ્યાનપૂર્વક શક્રઆતમાં જળ સંસ્કૃત્યું અને તેમાં બીજ વાળ્યું. (મનુ ૦ ૧ અ ૫ થી ૮)

અને આ સ્મૃતિ જો નિરવકાશ થાય તો એ પણ નિર્ચયક થાય, અપ્રમાણિક નીવડે! ધર્માંદિતા વિષયમાં આ સ્મૃતિ સાવકાશ થઈ શકે એમ જો કહો તો તે ઠીક છે, પણ સ્મૃતિઓ વચ્ચેનો વિરોધ સ્મૃતિ દ્વારા જ દૂર કરવો રહ્યો એવા ગૂઢ અભિપ્રાયથી આચાર્યે “અનવકાશ” દોષને ઉપસ્થિત કર્યો છે. અને એ દોષનો અહીં પરિહાર ઇષ્ટ છે. કપિલ કપિ કે મનુમહાસજ વચ્ચે કોઈ વિરોધ નથી. જે વિરોધ જેવો દેખાય છે તે ઉપર ઉપરનો જ છે! કેમકે જો સાચે જ કપિલ મતને વેદાન્ત માથે વિરોધ હોત તો અન્યસ્મૃત્યનવકાશદોષપ્રસંગાત્ ને બદલે આચાર્યશ્રીએ અપ્રમાણિકરણાત્ એવું સૂત્ર રચ્યું હોત! અને આથી જેમ માનવી સ્મૃતિ સાથે તેમ કપિલ સ્મૃતિ સાથે પણ વેદાન્તનો કોઈ વિરોધ નથી એમ આચાર્યશ્રીનો ગુદાભિપ્રાય દેખાય છે. આપાત વિરોધની પણ આશંકા ઉઠાવવી અને તેનું નિરાકરણ કરવું એ તો દાર્શનિકાની પદ્ધતિમાત્ર છે. આથે આથે પણ સંકાનું વાદ્ય ન રહેવું પડે. કેમકે સંકા એ તો જ્ઞાનનો મેલ છે, આથી સાંખ્ય સ્મૃતિને વેદાન્તની માથે

કોઈ વિરોધ નથી. ઉપર દર્શાવેલું સૂત્ર સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિને કારણ તરીકે રજૂ કરતું નથી. ક્રૂર તત્ત્વની સંખ્યાનો જ નિર્દેશ કરે છે. પરમાત્માની શક્તિ તરીકે જ સાંખ્ય પણ પ્રકૃતિનો સ્વીકાર કરે છે. બ્રહ્મ પરતંત્ર પ્રકૃતિને જગતનું કારણ છે તો તેમાં વેદાન્તને વિરોધ નથી. સાંખ્ય સૂત્ર છે કે અકાર્યત્વેऽપિ તદ્દયોગઃ પારચદ્યાત્-(સાં ૩-૫૫) અકાર્ય હોવા છતાં તેનો યોગ પરવશતાને લઈને પ્રકૃતિ પરવશ છે-અને તે પર તે પરમાત્મા છે. સાંખ્યસૂત્ર કહે છે સ દ્વિ સર્વવિન્ સર્વકર્તા (સાં ૩-૫૬) અર્થાત્ તે પરમાત્મા જ સર્વવિત અને સર્વકર્તા છે. આવા પરમાત્માની શ્રુતિસંગત સિદ્ધિ બતાવતાં સાંખ્ય શાસ્ત્ર કહે છે:-ઈદ્દોઽશ્વરસિદ્ધિ સિદ્ધા-આ જાતના ઇશ્વરની સિદ્ધિ અસિદ્ધ છે (સાં ૩-૫૭) અર્થાત્ આવા ઇશ્વરની સિદ્ધિ અનુમાનથી નહીં-પણ શ્રુતિથી સિદ્ધ થાય છે. અને શ્રુતિ છે કે:-સ વિશ્વવૃદ્ વિશ્વવિદ્યાત્મયોનિઃ જઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ । પ્રધાન ક્ષેત્રજ્ઞપતિર્ગુણેશઃ સંસારમોક્ષસ્થિતિચન્દ્રહેતુઃ તે વિશ્વકર્તા, વિશ્વવેત્તા છે, સ્વયંભૂ છે, જ્ઞાનરૂપ છે. કાળનો કાળ છે, સર્વશુભસંપદ છે. સર્વવિદ્ છે. પ્રધાન અને પુરુષનો પતિ છે. ત્રણ શુણ્ણોનો ઇશ છે. સંસાર, સ્થિતિ અને મોક્ષમધનું કારણ છે. (સ્વે ૯-૧૫) જેમ વેદાન્ત તેમ સાંખ્ય પણ પરમાત્મ પરતંત્ર પ્રકૃતિ દ્વારા જગતનું સર્જન સ્વીકારે છે. આથી સાંખ્યશાસ્ત્ર સાથે વેદાન્તનો વિરોધ શાણાઓ માની શકતા નથી. ॥ ૨ ॥

આમ સાંખ્ય સાથે વિરોધ નથી એ દર્શાવ્યું. યોગ સ્મૃતિ સાથે નથી એ બતાવશે. વચ્ચે ગૌતમીય સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને કશો વિરોધ નથી એમ બતાવતાં કહે છે કે:-

इतरेषां चानुपलब्धेः ॥ २ ॥

इतरेषां च=अनुपलब्धेन पूजना अर्थમાં બહુવું. બીજા-ગૌતમાચાર્ય કે વૈશેષિકાચાર્યોનો પણ અનુપલબ્ધે=સ્વતંત્રપણે પ્રકૃતિને જાતના કારણ તરીકે કથન ન હોવાથી તે સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી.

ભગવાન ગૌતમાચાર્યની સ્મૃતિ તે ન્યાયદર્શન. ભગવાન કણ્ણદ મુનિની સ્મૃતિ તે વૈશેષિક દર્શન. તે સ્મૃતિઓ સાથે પણ વેદાન્તને કોઈ વિરોધ નથી. કેમકે તેમણે રૂપરૂપણે ઇશ્વરને વિશ્વના કર્તા તરીકે સ્વીકાર્યો જ છે. એ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ પરમાત્મા હોય તો જ પ્રાણીમાત્રના કર્મફળનું વિભાજન અને વિતરણ સમજાવી શકાય. ન્યાયદર્શન કહે છે કે:- ઇશ્વરઃ કારણં પુરુષકર્માફલપદર્શનાત્-પુરુષનાં કર્મ નિષ્કળ જતાં ન હોઈને ઇશ્વર કારણરૂપ છે. (છાં ૪-૧-૧૯) અર્થાત્ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ

પરમાત્મા વિના જગતની ઉત્પતિ આદિ જ નહીં પણ જીવનનાં શુભાશુભ કર્મનાં પ્રિયાપ્રિય ફળનું સમર્પણ પણ ધટી ન શકે. અને જ્યાં આ સૂત્ર જ છે ત્યાં વેદાન્ત સાથે વિરોધ કદી જ ન શકાય ! આથી જેમ સાંખ્ય તેમ ન્યાયવેશિક સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. ॥ ૨ ॥

હવે અતિદેશ કરતાં કહે છે :—

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥

एतेन=આથી—સાંખ્ય મૂર્તિના વિરોધના ઈકાર દ્વારા યોગ=યોગ સ્મૃતિ સાથેના વિરોધ પણ પ્રત્યુક્ત=પ્રત્યાખ્યાત થાય.

જેમ કપિલ શાસ્ત્રમાં તેમ પાતાંજલ યોગદર્શનમાં પણ એક સૂત્ર વિરોધાભાસ ઉપજાવે એવું આવે છે. એ સૂત્ર તે નિમિત્ત અપ્રયોજક પ્રકૃતિનાં ઘરણમેદસ્તુ તતઃ ક્ષેત્રકવત્ (ચોં ૪-૩) વખત છે ને કોઈ આ સૂત્રને આધારે વેદાન્ત વિરોધ કદી તેથી આ સૂત્રમાં અતિદેશ કરે છે. “યોગ” શબ્દ અહીં સ્થાનલક્ષણથી યોગ વિરોધ પરક નહાયો. આ અધ્યાયનો આ પાઠ સ્મૃતિપાઠ છે. અને આથી સ્મૃતિ વિરોધ જ ઈન્કારવા યોગ્ય ઠરે. યોગનો ઈન્કાર થઈ ન શકે ! કેમકે તેમ કરતાં મહા મુશ્કેલી આવી જાય એમ છે. સર્વત્ર શાસ્ત્રમાં યોગ જ તો સાક્ષાત્કારનાં સાધન તરીકે વર્ણવાય છે. જો યોગનો જ વિરોધ હોય તો પછી ઘણાં શાસ્ત્રવચનો અને અનુભવ કઠાર્થિત થાય ! યોગનો ઉપદેશ કરતાં અનેક શાસ્ત્રવચનો છે. ચચ્છેદ્ ઘાટ્મનસી પ્રાણઃ—શાણો પુરુષ વાણી અને મનનું નિયમન કરે. (કઠો ૩-૧૩) સૂક્ષ્મતાં ચાન્વચેક્ષેત યોગેન પરમાત્માનઃ—યોગ દ્વારા પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનો માક્ષાત્કાર કરે. (મનુ ૬-૬૫) સ્વેતાશ્વતરમાં તો આખી યોગ સાધનાનું ત્રિકુન્નત સ્થાપ્ય સમં શરીર—ત્રણ જગ્યાએ ઉત્તર શરીરને સરખું કરીને—વગેરે મંત્રોમાં વિધાન છે. ઉપરાંત યુજ્જતે મનઃ ડત યુજ્જતે ધિયઃ. (ક્ર. ૪-૪-૨૪-૧) યુજ્જાનઃ પ્રથમ મનઃ તત્વાય સવિતા ધિયઃ (યજુ ૧૧-૧) અધ્યાત્મયોગાધિગમેન દેવં (કઠ ૨-૧૨) તાં યોગમિતિ મન્યન્તે (કઠ ૬-૧૧) વિદ્યામેતાં યોગવિધિં ચ વૃત્તાં (કઠો ૬-૧૮) તે ધ્યાનયોગાનુગતા અવશ્યન્—મન અને બુદ્ધિ યોગયુક્ત થાય છે. (ઋ ૪-૪-૨૪-૧) તત્ત્વજ્ઞાન માટે મૌથી પહેલાં એકાગ્ર કરનાગ, સવિતા દેવ, બુદ્ધિને વગેરે (યજુ ૧૧-૧) દેવને અધ્યાત્મ યોગના અધિગમે વગેરે (કઠ ૨-૧૨) તેને યોગ એમ માને છે. (કઠ ૬-૧૧) આ વિદ્યા અને સમગ્ર યોગની વિધિને વગેરે. (કઠ

૬-૧૮) ધ્યાનયોગથી પૂર્ણ એવા તેઓએ સાક્ષાત્ કરી (શ્લોક ૧-૩) વગેરે અનેક કૃતિવાક્યો યોગની પરમ ઉપયોગિતા દર્શાવે છે. સ્વયં આચાર્ય પણ સાક્ષાત્કારના ઉપાય તરીકે તેનો નિર્દેશ કરે છે કે 'અર્ચિ ચંદ્રાગ્ને પ્રત્યક્ષાનુમાનામ્યામ્' (શ્લોક ૩-૨-૨૪) આત્મા (યોગનું) પ્રત્યાખ્યાન સંભવે નહીં. આથી અહીં યોગ શબ્દથી 'યોગવિરોધ' નો અર્થ લેવો યોગ્ય છે. ઉપર જે યોગસૂત્ર વિરોધાભાસ ઉપબન્ધ છે તેમાં 'નિમિત્ત' શબ્દ ઈશ્વર વાચક નથી એ તો ધર્માધર્મનો વાચક છે. આથી યોગ સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. તે જ પ્રમાણે જૈમિનીશાસ્ત્ર સાથે પણ વેદાન્તને વિરોધ નથી. તેમાં પણ ઈશ્વરની કરુણતા સ્પષ્ટ સ્વીકારી છે. આથી સૌ શાસ્ત્રોને વેદાન્ત સાથે અવિરોધ છે. એ એક મોપાનપદ્ધતિ છે. વેદાન્ત સૌનું શિખર છે એટલું જ નહીં ઈતર શાસ્ત્રો પણ વેદાન્તનાં જ સહાયક હોઈને અવિરોધી છે. ॥ ૩ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું સર્વથા કારણ છે એ અંગેનો સ્મૃતિ નિમિત્ત વિરોધનો પરિહાર કર્યો. હવે તર્કનિમિત્ત વિરોધનો પરિહાર કરવો રહે છે કેમકે તર્ક પણ કૃતિમાન્ય છે. શ્રોતવ્યો મન્તવ્યાઃ કહીને આત્મજ્ઞાન માટે કૃતિએ યોગ્ય તર્કનો પણ આદર કર્યો છે એટલું જ નહીં, પણ પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર નામનું તત્ત્વ કેવળ શાસ્ત્રગમ્ય જ નથી. તર્ક પણ તેના જ્ઞાનમાં સહાયરૂપ છે. સુનિષ્પન્ન વસ્તુની સિદ્ધિ માટે ઈતર પ્રમાણો પણ સાવકાશ છે. આથી તર્કનિમિત્ત આક્ષેપ થતો હોય તો તેનો પરિહાર કરી તત્ત્વજ્ઞાનને શુદ્ધ કરવું જ જોઈએ. તેમ કરતાં પૂર્વપક્ષનો અવતાર કહે છે કે:-

તેમ, ૫૬

ન વિલક્ષણત્વાદસ્ય તથાત્વં ચ શબ્દાત્ ॥ ૪ ॥

ન=ચેતન પ્રધાન જગતનું કારણ હોઈ શકતું નથી કેમકે અસ્ય=આ કાર્યરૂપ જગત વિલક્ષણત્વાત=વિરુદ્ધ ધર્મથી યુક્ત છે એટલે કે કારણ કરતાં બિન ધર્મવાળું છે-જડ છે. ચ=અને તથાત્વં=તેવાપણું-જડતા શબ્દાત્=શબ્દ પ્રમાણથી-વેદ વચનથી જ સિદ્ધ છે.

અર્થાત્ ચેતન પરબ્રહ્મની કારણતા વિશે અહીં તાર્કિક આક્ષેપ છે. કાર્ય અને કારણ વચ્ચે વિલક્ષણતા હોઈ શકતી ત્રણી. કારણના ધર્મો અને કાર્યના ધર્મોમાં વિલક્ષણતા એટલે કે વિરુદ્ધધર્મતા યુક્તિસંગત નથી. અહીં ચેતન બ્રહ્મને કારણ હોય અને જડ જગતને કાર્ય હોય તો કારણની ચેતનતા અને કાર્યની જડતારૂપી ધર્મો પ્રકાશ અને અધારની માફક મુસંગત નથી. ઉપરાંત ચેતન બ્રહ્મ શુદ્ધ છે અને જડ જગત

અગદ છે. આ શુદ્ધિ અને અશુદ્ધિરૂપી પરસ્પર વિલક્ષણ ધર્મતા તો કદી મુસગત થઈ શકતી નથી. સત્યં જ્ઞાનં યનન્તં બ્રહ્મ એવું બ્રહ્મનું લક્ષણ દેનારી શ્રુતિ બ્રહ્મને ચેતન તરીકે ચીતરે છે. અને વિજ્ઞાનં ચ અવિજ્ઞાનં ચ (તૈં ૩૦-૨-૬) માં જગતને જડ બતાવે છે. ચેતનમાંથી જડ કેવી રીતે જન્મે? આમ શ્રુતિપ્રમાણથી જગતની જગદીશ્વરથી વિલક્ષણતા સિદ્ધ થાય છે. અને આથી ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અચેતન જગતનું કારણ થઈ શકતું હોય તો તો દ્વિધમાંથી દ્વિધપાકને બદલે પાપાણુ પણ જન્મી શકે. આમ પરમાત્મા જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી કેમકે તેમ માનતાં કાર્ય કારણનો ભાવ ફલાય છે. ॥ ૪ ॥

અને આ ઠેકાણે મૃદુ અઘવીત્-મૃત્તિકા બોલી (શત્ ૬-૧-૩-૪) આપોડમુચન્-પાણી વધાં (શત્ ૬-૧-૩-૨) સત્ તેજઃ ક્ષેપ્ત તે તેજે ભેયું. (છાં ૬-૨-૩) તા માપઃ દેક્ષન્ત-તે પાણીએ ભેયું. (છાં ૬-૨-૪) તે હ ઘાચમૂચુઃ ત્વં ન ઉદ્ગાય-તેઓએ વાણીને ઠહું કે તું અમારે માટે ગાન કર. (યં ૧-૩-૨) તે હ હમે પ્રાણાઃ અહં એયસે ધિવદ્માનાઃ બ્રહ્મ જન્મુઃ-પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે વાદ કરનારા આ પ્રાણો-(ઇન્દ્રિયો) બ્રહ્મ પાસે પહોંચ્યા. (યુ ૬-૧-૭) આ અને આવાં શ્રુતિવચનોથી કેઈ એવી દલીલ કરે કે શ્રુતિ જ આકાશાદિ ભૂત અને ઇન્દ્રિયોની ચેતનતા બતાવે છે. પુરાણોમાં પણ પર્વત નહી વગેરેનો ચેતન જેવો વ્યવહાર ભોવામાં આવે છે. અને આથી ચેતનના જેવો જ શ્રુતિમાં વ્યવહાર કરતાં ભોવામાં આવતાં આકાશાદિ તત્ત્વોમાંથી બનેલું આ જગત ચેતન જ છે. અને આથી એ પરમાત્મ કારણ હોય તો તેમાં કરી આપત્તિ નથી. અને આથી પરમાત્મા જ જગતનું કારણ છે તો એ શંકાનો જવાબ વાળતાં કહે છે:—

અભિમાનિવ્યપદેશસ્તુ વિશેપાનુગતિમ્યામ્ ॥ ૫ ॥

ત્વન્તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો અવરજેલક છે. કિંતુ અભિમાનિવ્યપદેશાત્-ત્યાં તો તે તે મૃદુ વગેરે તત્ત્વોના અભિમાની દેવતાઓનો નિર્દેશ છે. અને આ વાન વિશેપાનુગતિમ્યામ્= વિશેષ સમ્પ્રદાના પ્રયોગ અને તે તત્ત્વોમાં દેવતાઓના અનુપ્રવેશથી સિદ્ધ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત શ્રુતિઓમાં જડતત્ત્વોનો જે ચેતનમય વ્યવહાર બતાવવામાં આવ્યો છે તે, તે તે જડતત્ત્વોનો સ્વતંત્ર વ્યવહાર નથી. એ વ્યવહાર તો તે તે તત્ત્વોના અભિમાની દેવતાઓને હિંદેશીને કરવામાં આવ્યો છે. અને આથી પૂર્વપક્ષીને કેઈ આત્મલાલ મળતો નથી. અને આ ચેતન લાગતો વ્યવહાર તે તે અભિમાની દેવતા વિશેષોનો જ છે. એ તે તે સ્થળોમાં

દર્શાવેલા વિશેષ શબ્દપ્રયોગો અને અનુપ્રવેશથી જ સિદ્ધ થાય છે. જેમકે
 હન્તાહમિમાઃ તિત્તોદેવતાઃ અનેન જીવેન-અહો ! આ ત્રણ દેવતાઓ આ
 જીવ સાથે-વગેરે (છાં ૬-૩-૨) શ્રુતિવાક્યો અહીં તેજ-જલ-તથા અન્ન
 આ ત્રણની ઉત્પત્તિ વર્ણવ્યા બાદ તેમને દેવતાઃ એ શબ્દ ઉલ્લેખ્યા છે.
 ઉપરાંત અગ્નિર્વાગ્ ભૂત્વા મુલં પ્રાવિશન્-અગ્નિ વાણી બની મુખમાં પ્રવેશ્યો.
 (પે. શા ૨-૪-૨-૪) વગેરે વાક્યો દ્વારા તે તે દેવતાઓનો તે તે ભૂતમાં
 અને ઇન્દ્રિયોમાં અનુપ્રવેશ બતાવ્યો છે. આથી ભૂતેન્દ્રિયોનો ચેતન સમ
 વ્યવહાર મૂળમાં તો ચેતન દેવતાઓનો જ છે. અને આથી જગત ચેતન
 નથી, ચેતન ન હોઈને જડ જ છે. અને જડ હોઈને એ ચેતન પરમાત્માથી
 સંલવે એ યુક્તિયુક્ત નથી. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ચેતન હોઈને
જગતના-જડ જગતના કારણ તરીકે ટકી શકે નહીં. ॥ ૫ ॥ પૂર્વપક્ત.

ઉપલી શંકાનો પ્રત્યુત્તર હેતાં લગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

દૃશ્યતે તુ ॥ ૬ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષની વ્યાર્થ કરે છે આ “તુ” શબ્દ. કિન્તુ દૃશ્યતે=ઉપાદાનથી વિલક્ષણ
 વસ્તુનું ઉપાદાન પણ થાય છે એવું શ્રુતિમાં જોવામાં આવે છે. આથી બ્રહ્મ જગતનું
ઉપાદાન કારણ છે એ યોગ્ય છે.

પરમાત્મા ચેતન છે અને ચેતનમાથી જડ સંલવી શકે નહીં આ
 વાત અદ્વર છે. નિરાશ્રય છે. પરમાત્મા જો પરમાત્મા જ છે તો તેનામાંથી
 શું ન સંલવે ? અને આથી જ ઉપાદાન કારણમાથી પણ વિલક્ષણ ધર્મવાળાં
 કાર્યની ઉત્પત્તિ બતાવી શ્રુતિ પરમાત્માથી કારણને આશ્રયની અવધિરૂપી
 વર્ણવે છે. માનવબુદ્ધિ કાર્યકારણની પરંપરામાં અમુક હુદ્ સુધી જઈ
 શકે છે. પણ તાકિક મતિને વધારે આગળ જવાનો પરવાનો જ નથી. અને
 આથી અપર ભૂમિકા ઉપર કાર્યકારણનો એકરસ દેખાતો નિયમ ભલે
 અભગપણે વર્તતો દેખાતો પણ પરમાત્મા જે કારણ છે તે કારણની
વિચિત્ર શક્યતાનો પાર નથી અને અધ્યાત્મઅનુભવ પ્રાપ્ત કરવા
 ઇચ્છનારે એની અધ્યાત્મ યાત્રાની દૂરમાં અમુક ભૂમિકાએ આ સિદ્ધાન્ત
 સ્વીકારવો જ પડે છે. જગત દૃષ્ટાન્તોનો લંડાર છે. પરસ્પર વિરોધી
 વસ્તુઓ સાધી શકાય એવી પૂરી સામગ્રી એમાં છે. અને આથી બુદ્ધિની દોડ
 હાંફી જાય તો નવાઈ નહીં. વ્યવસાયાત્મક બુદ્ધિ જ છેવટ સુધી અહીં ટકી
 શકે છે. અને આથી ચેતન પરમાત્મામાંથી જડ જગત કેવી રીતે
 ઉદ્ભવે એ કોયડો દૃષ્ટાન્ત દ્વારા ઉકેલી શકે છે. શ્રુતિ કહે છે:-

યથા સતઃ પુરુષાત્ કેશલોમાનિ તથા અક્ષરાત્ સંભવતિ હ વિશ્વમ્—
 જેમ સત-જીવતા પુરુષમાંથી કેશ અને લોમો સંભવે છે તેમ અક્ષરમાંથી
 આ વિશ્વ સંભવે છે. (મુ. ૩૦ ૧-૧-૭) અહીં અજીવ-સચેતન પુરુષમાંથી,
 નિજીવ-અચેતન કેશ-રોમ-નાખ વગેરે ઉપજતાં જોવામાં આવે છે.
 આથી શ્રુતિ અને પ્રત્યક્ષ દર્શનના બાજે ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
 સમસ્ત જડ જગતનું ઉપાદાન કારણ કરે તો તે યોગ્ય છે. અને તર્ક પણ
 શુદ્ધ હોય તેનો કશો જ અર્થ નથી. શુદ્ધ તર્કની કોઈ પ્રતિષ્ઠા નથી.
 શ્રુતિ તો પરપ્રત્યક્ષજનમા છે. અને આથી તેની અનુકંપાથી સુદ્રિત તર્ક
 જ ઓતમ્યો મન્તવ્યો વગેરે વાક્યમાં ઉદ્દિષ્ટ છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
 જ સમસ્ત જગતનું ઉપાદાનકારણ છે એ અબાધિત છે. ॥ ૬ ॥

સત્કાર્યવાદના આશયે ચેતન કારણવાદ સામે આક્ષેપ કરતાં પૂર્વ-
 પક્ષીને સમાધાન હેતાં શાસ્ત્રકાર કહે છે કે:—

અસદિતિ चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ૭ ॥

ચેત્=જો. એમ માનો કે અસત્=ઇતિ=ચેતન ને કારણ માનતાં અસત્ કાર્યવાદ
 એટલે કે જેની સત્તા નથી એવી વસ્તુની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ આવે છે તો ન=એ વાત
 યોગ્ય નથી કેમકે પ્રતિષેધમાત્રત્વાત્=કેમકે ત્યાં અસત્ શબ્દ પ્રતિષેધમાત્રનો એટલે કે
સર્વથા અભાવનો યોગ્ય છે.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જો ચેતન, શુદ્ધ અને શબ્દાદિહીન, બ્રહ્મ
 જો જડ-અશુદ્ધ અને શબ્દાદિયુક્ત જગતનું કારણ માનીએ તો
 અસત્કાર્યવાદ આવીને ઉભો છે. અને સત્કાર્યવાદી માટે એ અનિષ્ટાપત્તિ
 છે. કાર્ય જેમ ઉત્પત્તિ પછી તેમ તેનાં પહેલાં પણ કારણમાં હોય જ છે
 એ સત્કાર્યવાદનું હૃદય છે, તો જડ-અશુદ્ધ અને શબ્દાદિથી યુક્ત કાર્ય
 ઉત્પત્તિ પહેલાં ન હોઈને અસત્કાર્યવાદને જ પ્રસ્થાપિત કરે છે. આ
 શંકાનો જવાબ છે કે આ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે અહીં તો
 કેવળ પ્રતિષેધમાત્ર છે. પ્રતિષેધનો કોઈ વિષય=પ્રતિષેધ્ય નથી. અર્થાત્ આ
 કાર્ય જેમ આ પળે, તેમ ઉત્પત્તિની પૂર્વે પણ, કારણ સ્વરૂપે સત્ જ છે.
 અત્યારે પણ કારણથી સ્વતંત્ર કાર્ય નથી જ. સર્વે તં પરાદાત્ યોડન્યન્નાત્મનઃ
 સર્વે વેદ-સૌ તેને દૂર ફેંકી દે છે, જે સૌને આત્માથી અન્યત્ર-ખીલો-
 ભિન્ન બાણે છે. (મુ. ૨-૪-૬) તો શ્રુતિનો ઉદ્દેશ્ય છે. આથી વેદાન્ત
 અભાવમાંથી ભાવની ઉત્પત્તિ માનતું નથી. તે તો સત્સ્વરૂપ સર્વગતિમાન,
 સર્વજ્ઞ, ચેતન સ્વરૂપ, પરમાત્મામાં સ્થાવરજંગમ જગત, જે શક્તિરૂપે

વિદ્યમાન જ છે, છતાં અપ્રકટ છે તેનો જ તેના સંકલ્પ દ્વારા અવિર્ભાવ માને છે. અને આથી પરમાત્મામાંથી જગતની ઉત્પત્તિ એ અસત્માંથી સત્ની ઉત્પત્તિ નથી. પણ સત્માંથી જ સતનો અવિર્ભાવ છે. અને આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સ્થાવરજંગમ જગતનું ઉપાદાન કારણ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૭ ॥

ઉપર્યુક્ત સમાધાનને પડકારતાં વળી પૂર્વપક્ષી દલીલ કરે છે કે:-

૧૫૧૧ કે અવીતૌ તદ્વત્ પ્રસંગાદસમંજસમ્ ॥ ૮ ॥

જે ઉપર પ્રમાણે મનીએ તો અવીતૌ=પ્રવચકાગે તદ્વત્પ્રસંગાત્=તેના જેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો હોઈને એટલે કે જાણને પણ જડત્વ સુખદુઃખત્વ વગેરે સંસારના ધર્મોના સંસ્પર્શનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય જ. અને એમ થાય તો અસમંજસમ્=ઓપનિયત્તિક જ્ઞાન અસમંજસ જ થાય માટે જાણ જગતનું ઉપાદાન કારણ નથી.

જે જગતનું કારણ બ્રહ્મ હોય તો એક બીજી અનિષ્ટાપત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. જગત સ્થૂળ, સાવયવ, અચેતન, પરિચ્છિન્ન છે. આવું જગત જે બ્રહ્મમાંથી પેદા થતું હોય તો જ્યારે એ જગત પ્રલયકાળે એના કારણમાં મળે ત્યારે એના પોતાના ધર્મોથી તે કારણને દૂષિત કર્યા વિના ન રહે! અને જે એમ થાય તો બ્રહ્મ પોતે સ્થૂળતા, સાવયવતા, અચેતનતા, પરિચ્છિન્નતા વગેરે દોષોનો ભોગ થઈ પડે. અને બ્રહ્મ તો સૂક્ષ્મ, નિરવયવ ચેતન-અપરિચ્છિન્ન છે. ઉપરાંત એક વખત આવું જગત તેના મૂળ કારણ પરબ્રહ્મમાં જે હીન થઈ જતું હોય તો પુનઃ ઉત્પત્તિ કાળે કયા નિયમાનુસાર એ બ્રહ્મ ભોક્તા અને ભોજ્ય રૂપે જગતને ઉપજાવે. તે વખતે તો નિયમનો જ અભાવ હોય છે. અને વિના કોઈ નિયામકના નિયમને જગત ઉપજતું હોય તો વૈષમ્ય અને નૈઘૃણ્યના દોષો આવ્યા વિના ન રહે! ઉપરાંત પ્રલયકાળે મુક્તાત્માઓ તો પરબ્રહ્મમાં અવિભાગને પામી જાય છે. તેમની પણ આ વ્યવસ્થાએ પુનઃ ઉત્પત્તિ માનવી જ પડે! અને એ તો અસમંજસતાની હદ કહેવાય! મુકતોને પણ જે પાછું આવવું પડતું હોય તો તો મોક્ષ ન સમજાવી શકાય એવું છે. અને પરિણામે અધ્યાત્મજીવન જ પ્રતાપણ થઈને ઉભે! ઉપરાંત પ્રલયકાળે પણ કાર્ય જે કારણમાં રહેતું હોય તો તે પ્રલય જ ન કહેવાય! અને તેનો તો એક માત્ર અર્થ એટલો જ થાય કે કારણથી અલિપ્ત કાર્ય જ હોઈ શકતું નથી! આમ એટલા બધા દોષો આવીને ઉભે છે કે બ્રહ્મની કારણતાને બ્યાકુલ કરી મૂકે છે. નિરાકુલપણે તેને સિદ્ધ થવા દેતા નથી. ॥ ૮ ॥

આ શંકાનો જવાબ વાળતાં સૂત્રકાર કહે છે કે:-

‘ ન તુ દૃષ્ટાન્તમાવાત્ ॥ ૧ ॥

ઉપર્યુક્ત વૈદિક સિદ્ધાન્તમાં તુ=નિસન્દેહ ન=પૂર્વોક્ત દેશો નથી જ. કેમકે દૃષ્ટાન્તમાવાત્=એવાં અનેક દૃષ્ટાન્તો મળે છે જેને લઈને કારણમાં કાર્ય વિલીન થાય તો પણ કાર્યગત ધર્મો કારણને દૂષિત કરતાં નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

અર્થાત્ કારણમાં આગળતું કાર્ય આત્મીય ધર્મોથી કારણને દૂષિત કરે જ છે એવો નિયમ નથી. ઉલટું કારણમાં આગળતું કાર્ય પોતાના ધર્મોથી કારણને અલડાવી શકતું નથી. સોનાની વીંટી-લાંગી જાય અને તેના મૂળ કારણમાં મળી જાય-સોનામાં જઈ મળે તેથી મૂળ સોનાને વીંટીના ધર્મો લીધી શકતા નથી. ઘડો ફૂટી, ધરામાં મળે તો આત્મીય ધર્મોથી ધરાને એ અલડાવી શકતો નથી. ઉલટું પૂર્વપક્ષીના પક્ષમાં જ આ બધાય દોષો લાગુ પડે છે. કારણમાં જો કાર્ય સ્વધર્મો સહિત રહેતું હોય તો તેને લય જ ન કહેવાય! અને કારણ અને કાર્ય એક છે-અનન્ય છે છતાં કાર્યનું કારણાત્મત્વ સ્વીકૃત હોય છે. કારણનું કાર્યાત્મત્વ નહીં! એ આગળ પણ કહેવામાં આવશે. ઉપરાંત લયકાળે જ શા માટે, સ્થિતિકાળે પણ એ જ પ્રસંગ આવીને ઉભો રહે કેમકે કાર્યકારણની અનન્યતા સ્વીકારેલી છે. કાર્ય કારણથી અનન્ય છે, એ તો અનેક શ્રુતિઓ કહે છે. इदं सर्वं यद्यमात्मा આ બધું છે તે આ આત્મા છે. (શુ ૨-૪-૬) आत्मैवेदं सर्वम्-આત્મા જ આ બધું છે. (છાં ૭-૨૫-૨) ब्रह्मैवेदं अमृतं पुरस्तात्-અમૃત બ્રહ્મ જ છે આ સામું બધું. (મું ૨-૧-૧૧) सर्वं खलु इदं ब्रह्म-આ બધું બ્રહ્મ છે. (છાં ૭-૧૪-૧) વગેરે શ્રુતિવાક્યો આનાં સાક્ષી છે. અને સ્થિતિકાળે પણ કાર્યના ધર્મોથી કારણ અસંસ્પૃષ્ટ જ રહે છે તેમ લય કાળે પણ રહે છે! છેવટે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લય છે શું?—સિવાય કે પરમાત્માની અનવગાહા લીલા! માયાવી જેમ જાતે પ્રસારેલી માયાથી મંદિત અસ્પૃષ્ટ જ રહે છે—માયાવીઓનો પણ માયાવી પરમાત્મા પોતાની જ પ્રસારેલી માયાથી અણ-ખાટ્યો રહેતો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય શું? આથી સાક્ષી પરમાત્મા સાદ્ય જગતના ધર્મોથી ન લેપાતો હોય તો તેમાં નવાઈ નથી. મિથ્યાજ્ઞાન તેમનું તેમ રહેતું હોઈને પ્રલય પછીની ઉત્પત્તિ માટે પણ શંકા નાપાયાદાર છે. ઉલટી શ્રુતિ જ આ વાતને તો સ્પષ્ટપણે સમજાવે છે કે इमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहेहति ते इह व्याप्नोवा સિંહો ચા યુક્તો ચા ઘરાહો ચા કીટો ચા પતંગો ચા વંશો ચા મશકો ચા यद्यद् भयन्ति तदामवन्ति ॥ આ સમસ્ત પ્રજાઓ સતમાં સંપદ થઈને પણ

નથી વળણતી કે અમે સત્માં સંપન્ન થઈએ છીએ. તે અહીં વાઘ કે સિંહ કે વરાહ, કે કીટ કે પતંગ, મચ્છર કે માંકડ કે જે કંઈ હોય છે તે પાછાં તે જ રૂપે થઈને આવે છે. (છાં ૬-૧-૨-૩) મુક્તાઓનું મિથ્યાજ્ઞાન નષ્ટ થયેલું હોઈને એમને પુનર્જન્મનું કોઈ નિમિત્ત રહેતું નથી, અને આથી તેઓ પુનઃ મૃદ્ધિ પામતા નથી. આ અને આ રીતે જોતાં ઔપનિષદ દર્શનમાં કોઈ અસમંજસતા નથી. ॥ ૯ ॥

આમ પ્રતિવાદીની શંકાનું નિવારણ કરી હવે તેણે જાતાવેલા દોષો તેના જ પક્ષને દ્વિપિત કરે છે એમ જાનાવતાં સ્વપક્ષની નિર્દોષતા સાધે છે કે:-

સ્વપક્ષદોષાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

અ=અને સ્વપક્ષદોષાત્=પોતાના પક્ષમાં એ જ દોષો ગ્રામ થતા દોષને પણ પ્રધાનને જગતનું કારણ માનવું યોગ્ય નથી.

પૂર્વપક્ષે જે દોષો સિદ્ધાન્ત પક્ષના ઉપર આરોપ્યા છે તેના તે દોષો પોતાના પક્ષે પણ છે જ એ પૂર્વપક્ષી જાણતો નથી કે શું? પ્રકૃતિવાદી પણ પ્રકૃતિને અવયવરહિત, અગ્રાહ્ય અને અન્યક્ત માને છે. અને એવી પ્રકૃતિમાંથી આવયવ-અન્યક્ત-સાકાર અને ગ્રાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ માને છે. તો એને પણ કારણથી વિલક્ષણ કાર્યોત્પત્તિનો દોષ લાગે જ. ઉપરાંત એને પણ અસત્કાર્યવાદ સહુવો પડશે કેમકે શબ્દાદિહીન પ્રકૃતિમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ બાદ શબ્દાદિધર્મોનો તેમાં અનુપ્રવેશ માને છે અને એ તો અસત્-કાર્યવાદની ખાંચ ઝાલી જ ગણાય! જે પહેલાં કારણમાં કારણરૂપે નથી તેની પાછળથી ઉત્પત્તિ વર્ણવવી એ શૂન્યમાંથી સત્તને જ જન્માવવાનો પ્રયત્ન ગણાય! ઉપરાંત પ્રલયકાળે પ્રધાનવાદીનું પ્રધાન પણ મહુદાદિ કાર્યોના ધર્મે લેપાતું નથી એમ તે માને છે તો પછી વેદાન્ત ઉપર જ કાઠવ ઉરાડવાની કાંઈ જરૂર! અને આથી પોતાનામાં જે દોષો છે તેનું ખીજનામાં ઉદ્ભાવન કરવું એ અયોગ્ય જ કરે. અને આથી જગત્ત્વ ગ્રહકારણ છે એ જ સુક્ષિપ્તયુક્ત છે. ॥ ૧૦ ॥

ઉપરના કથન અંગે પ્રતિવાદી દ્વારા લાવી શકાય એવા આરોપ સ્વયં ઉઠાવી, અંતકાર તેનું સ્વયં નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે:-

તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાદપ્યનનુમેયમિતિ ચેદેવમપ્ય નિર્મોક્ષપ્રસંગઃ ॥ ૧૧ ॥

શ્રીત દર્શન અસમંજસ નથી એટલું અનુવર્તિત જાણવું. તર્કાપ્રતિષ્ઠાનાત્ અપિ તર્કની આશુ ન હોવાથી પણ તેના બીજો પણ શ્રીત મત અસમંજસ છે એમ ન

માનવું ધટે. અન્યથા=પ્રકાશનતરે અનુમેય=તર્કની પ્રતિષ્ઠા આજરું અનુમાન કરવું જોઈએ એમ જેટ=તે કહેા તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે જ્યાં અપિ=અન્યથા અનુમાન કર્યે પણ અવિમોહપ્રસંગ=તર્કની અપ્રતિષ્ઠાએ દોષભાષી મુક્તિ મળતી નથી.

શ્રુતિથી જ ને પદાર્થનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું હોય તેમાં તર્કનું ટકું ચાલતું નથી. કેમકે તર્કની પ્રતિષ્ઠા-આજરું જોઈએ છે. તર્ક પુરુષની ઉત્પ્રેક્ષામાત્રરૂપ હોઈને નિરંકુશ હોઈ શકે છે. જગતમાં જોવામાં આવે છે કે આજે તર્કથી ને સ્થાપિત થાય તે આવતી કાલે વધારે બળવાન તર્કથી ઉખડી બાંધ છે, અને આવતી કાલના તર્કની પ્રતિષ્ઠા પરમ દિવસે જોખમાય છે. ઉપરાંત કપિલ ઋષિ જેવા કેઈ એક મહાત્માના તર્કોને આદર કરવો ધટે એ પણ બરાબર નથી કેમકે એવા મહાત્માઓના તર્કો પણ પરસ્પર વિરુદ્ધ હોય છે. અને આથી જગતના કારણ અંગેની અતિ-ગંભીર વિચારણા અછકલા અને અપ્રતિષ્ઠિત તર્કોને આદર કરતી ન હોય તો તે યોગ્ય છે.

કદાચ એવી શંકા કરી શકાય કે અમે એવું તો અનુમાન કરીશું કે જેથી અપ્રતિષ્ઠાનો દોષ જ ન આવે! પ્રતિષ્ઠાવાળો કેઈ તર્ક જ હોઈ શકતો નથી, એમ તો કહેવાય એમ નથી. કેમકે પૂર્વતર્કને ઉપેક્ષાના પળ ઉત્તરતર્ક જ હોય છે! તર્કમાત્રજ ને અપ્રતિષ્ઠિત હોય તો લોકવ્યવહારનો જ ઉચ્છેદ થઈ બાંધ! કેમકે લોકો તર્કના આશ્રયે પણ વ્યવહાર કરે જ છે! ઉપરાંત શ્રુતિપદ્યનું નિર્ધારણ પણ તર્કના ઉપર અવલબે છે. અને મનુમહારાજ જેવા આજ પુરૂષે તર્કની ઘેરી પ્રતિષ્ઠા ગાઈ છે. પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનમાનં જ સાક્ષં જ વિવિધા-ગમમ્। પ્રયં મુવિદિતં વાપે ધર્મગુદિ કમીક્ષતા (મનુ ૧૨-૧૦૨) મારે ધર્મોપદેશં ચ વેદસાત્ત્વ મવિરોધિના। યસ્તર્કેણાનુમમ્પતે ન ધર્મં વેદ નેતરઃ॥ પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને વિવિધ આગમથી મંદિત શાસ્ત્ર-આજરુંનો ધર્મની ગુદિ આડનારે પુરો પરિચય કરવે (મનુ ૧૨-૧૦૪) વેદશાસ્ત્રી અવિદોષી આર્ષ ધર્મોપદેશને ને તર્ક દ્વારા અનુમંયિત કરે છે તે ધર્મને જાણે છે, બીજો નહીં. (મનુ ૧૨-૧૦૬) નિરુદ્ધના પરિશિષ્ટોમાં પણ તર્કનો અત્કાર જોવામાં આવે છે. ત્યાં કહ્યું છે—મનુષ્યાઃ સા કપિયુગમાત્મણુ દેવાન્ મણુવન્ શો નઃ ક્ષત્રિઃ મણિપ્યતિ તેમ્યઃ ધર્મં તર્કે ક્ષત્રિ ધાવજ્ઞનુઃ—કપિઓ એક પાટી એક ઉત્ક્રમલ કરતા તામ્યા ત્યારે મનુષ્યોએ દેવાને કહ્યું બ્રહ્મામાં ક્ષત્રિ કોણ રહેશે? ત્યારે તે દેવાએ તેમને-મનુષ્યોને તર્ક આપ્યો (શિ. વાર. ૧-૧-૧૨) અને તાર્કિક પ્રતિષ્ઠા

રહિત હોય એ જ એનું ભૂષણ છે ! તો જ ભાવિની પ્રતિભાને અવકાશ રહે છે ! અને દાદા મૂઠ હોય એટલે પોતે પણ રહેવું એવો તો ન્યાય હોઈ શકે નહીં ! આથી તર્કની અપ્રતિષ્ઠા એ દોષ જ કેમ ગનાય ?

આ શંકાના વ્યાજબી અંશે સ્વીકારીએ તોપણ જે વિષયની-જે પ્રકરણની અર્થા પ્રસ્તુત છે તે વિષયમાં તો તર્કની પ્રતિષ્ઠા નથી જ નથી ! વિશ્વનું ભાવયાથાત્મ્ય અતિ ગંભીર છે. કેવળ તર્કથી એ સમજાય કે ઉકલે એમ નથી. મુક્તિમાં પરિણમનારું સમ્યક્ જ્ઞાન, કેવળ તર્કપ્રાપ્ય નથી. અને આથી આગમની સચિવતા વિના એમાં પત્તો નથીજ. પરબ્રહ્મ પરમેશ્વર પ્રત્યક્ષનો વિષય નથી કેમકે તેનાં રૂપ વગેરે નથી. અનુમાનનો પણ એ વિષય નથી કેમકે સિગાદિનો અહીં અભાવ છે. આમ આ વિષય પૂરતું તો તર્કની આબરૂ ઓછી છે. હાં, અહીં પણ તર્કને સ્થાન છે. પણ તે તર્ક શ્રુતિથી અનુબ્રહ્મીત હોય તો જ. શ્રુતિના અનુબ્રહ્મ વિનાનો કોરો અને અનાર્દ્ર તર્ક આ ઠેકાણે પ્રતિષ્ઠિત નથી. વસ્તુતઃત્ર હોઈને તત્વજ્ઞાન એકરૂપ જ હોય ! જ્યારે તાર્કિક કલ્પના ઉપર રમનારાઓ તો પરસ્પર વિરૂદ્ધ જ્ઞાન બતાવતા બેવામાં આવે છે ! અને જગતના ત્રિકાળના તાર્કિકોનું સંમેલન ભરી છેવટે તે માટે એકરૂપ નિર્ણય કરાવી લેવો પણ શક્ય નથી. આથી શ્રૌતજ્ઞાન જ સમ્યક્-જ્ઞાન છે. એ સિવાય બીજે બંધન જ છે. અવિમોક્ષ જ છે. અને આથી શ્રુતિ અને શ્રુતિ અનુસારી તર્કોનુસાર પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ કેવળ પ્રકૃતિવાદનું તાર્કિક ખંડન કરી તેનો જ અતિદેશ કરતાં કહે છે:—

एतेन शिष्टापरिग्रहाः अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥

एतेन=આ દ્વારા શિષ્ટા=શિષ્ટ પુરોધાથી અસ્વીકૃત ધર્તર વાદો અપિ=પણ વ્યાખ્યાતા:= નિરાકૃત થયેલા બાણી લેવા રહે છે. ॥ ૧૨ ॥

પ્રકૃત પ્રધાનવાદના નિરાકરણ દ્વારા એવા બેટલા શિષ્ટોને અમાન્ય વાદો છે તે બધાયનાં નિરાકરણ થઈ ગયાં છે એમ બાણી લેવું. કેમકે નિરાકરણ બધામાં સરખું જ છે. બીજા વાદો સામે પણ આજ દલીલો છે કે જગતના કારણની મીમાંસા અતિગંભીર હોઈને કેવળ તર્કનો તેમાં પત્તો નથી, ઉપરાંત તર્કની સ્વરૂપે જ પ્રતિષ્ઠા નથી, ઉપરાંત બીજી રીતે અનુમાન કરે તો પણ મોક્ષ નથી. અને આગમવિરોધ તો છે જ. આ બધીય દલીલો ધર્તર સર્વ અવૈદિક વાદો સામે ધરી શકાય છે. અને તે રીતે તે સૌ પ્રસન્ન થાય છે. ॥ ૧૨ ॥

તર્ક નિમિત્તે પ્રધાન કારણવાદનો નિરાસ થયો. બ્રહ્મકારણવાદને હુલાવી
જોવાને, પુનઃ એક તાર્કિક દોષનું આરોપણ અને નિવારણ કરતાં સૂત્રકાર
કહે છે કે:-

મોક્ષાપત્તેરવિભાગશ્ચેત્ સ્યાલ્લોલોકવત્ ॥ ૧૩ ॥

મોક્ષાપત્તે=અમને જગતનું કારણ માની લેતાં તેમાં મોક્ષાપણ આવતું હોત્તે
અવિભાગ=જીવ તથા શિવનો તથા જીવ અને જડનો વિભાગ-પરસ્પર વિભાગ સિદ્ધ નહીં
થાય इति चेत्=આમ જો કહેતા હો તો તે બગગ નથી કેમકે લોકવત્=લોકમાં જેમ
જોનામાં આવે છે તેમ એમાં પણ સ્વાત્=સ્વાય-યર્થ શકે છે.

પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જગતનું સર્વથા કારણ માનતાં એક ખીજું કષ્ટ
ઉપસ્થિત થાય છે. એનો સીધો સાદો અર્થ એ થશે કે બ્રહ્મ જ જીવરૂપે
કર્મફળ-સુખદુઃખાદિને ભોગવે છે. એટલે કે બ્રહ્મ જ મોક્ષા છે. અને
આમ થતાં જીવ અને શિવનો વિભાગ જ નહીં રહે. ઉપરાંત જડ પદાર્થોમાં
પણ મોક્ષાપણ આવી જતાં મોક્ષા અને લોચ એવો વિભાગ પણ
મંત્રવિત નહીં રહે. અર્થાત્ જ પદાર્થો અને તેમની શક્તિઓનો સર્વથા
મ કર જ આવીને ઉભરે અને આ લોચ જ નથી.

ઉપરની દલીલે થતાં મૂત્રકાર જવાબ વાળે છે કે આમ માનવું લોચ
નથી, જેમ લોકમાં તેમ પરમાર્થ પ્રકરણમાં એવું યર્થ શકે છે યદા લોકે
તદા વેદે નો ન્યાય અહીં લાગુ પડે છે.

જગતમાં એવું જોવામાં આવે છે કે એક જ કારણમાંથી ઉપજેલી
વસ્તુઓનાં પ્રત્યક્ષ વિભાગનું દર્શન થાય છે અને છે. અને એ દર્શન
ઉપરથી જગદીશ-જીવ-જગતનો વિભાગ પણ મિદ્ધ થઈ શકે ! જેમ ગર્ભસ્થ
બાળક એ પોતાના પિતાનો જ અંશ છે પણ ગર્ભવાસની પીડા તો તે બાળક જ
ભોગવે છે-પિતા નહીં, અને તે પિતા અને ગિરુનો વિભાગ પણ પ્રત્યક્ષ જ
છે. એનો જ-આ દૃષ્ટાન્તનો જ વિનિયોગ આ પ્રકરણાર્થમાં થઈ શકે.
અને તેથી પિતૃસ્થાનીય પરમાત્માને શોકતુલાવની આપત્તિ નહીં આવે.
ઉપરાંત જીવ શિવનો વિભાગ પણ નિર્બાધ થાય. ઉપરાંત એક જ પિતાનો
અનેક મંતાનો પરસ્પર એક ખીજનાં સુખદુઃખ ભોગવતાં નથી સૌ ભિન્ન
ભિન્ન જ ભોગવે છે. ઉપરાંત એક જ પૃથ્વીનાં ઘટ મટ વગેરે કાર્યોમાં
વેદની ઉપલબ્ધિ વિના પ્રયત્ને થાય છે અને તે કાર્યો પરસ્પરમાં મંદીર્જ
થતાં નથી. તેમ એક જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનાં અમંચ્ય કાર્યો હોવા છતાં
તેમના પાશ્ચાત્તિક વિભાગમાં અશ્ચય નહીં આવે-અને છેવટે તો આ બધાય

વિભાગવાદ છે કઈ ચીજ ? એક જ અનન્ત વિચિત્ર શક્તિસંપન્ન પરમાત્માની તે તે શક્તિઓનો પરસ્પરોપયોગી ચક્રકારી મંગલમય વિન્યાસ માત્ર જ છે ને ! આ તો વ્યવહાર સિદ્ધિ પૂરતી વિચારણા માત્ર છે. પરમાર્થસત્તા તો પ્રભુની જ-પરમાત્માની જ છે ને ? અસ્તુ. આથી નીચેની ભૂમિકાએ બધી વ્યવસ્થા શક્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

શંકા ઉઠાવતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આમ માનતાં કારણ અને કાર્યની અનન્યતા-નહીં સિદ્ધ થાય ! નિરાકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે કે:-

તદનન્યત્વમારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ ॥ ૧૪ ॥

મારમ્ભણશબ્દાદિભ્યઃ-આરંભણ શબ્દ વગેરે હેતુઓ દ્વારા તદનન્યત્વ=કાર્યની કારણથી અભિજ્ઞતા સિદ્ધ થાય છે.

કારણથી કાર્ય અભિજ્ઞ છે એમ શ્રુતિ સ્વયં સમર્થિત કરે છે. યથા ! સોમ્ય ! एकमेवमृतपिण्डेन सर्वे मृण्मयं विद्वातं स्याद् वाचारंभणं-विकारो नामधेयं मृत्तिका इत्येव सत्यम् હે પ્રિય દર્શન ! જેમ એક માટીના પિંડને જાણવાથી માટીનું બનેલું બધું જણાઈ જાય છે, વિકાર તો વાણીના આરંભમાત્ર-નામમાત્ર છે-મૃત્તિકા જ સત્ય છે એમ વગેરે (છાંં ૬-૧-૪) આ શ્રુતિઓલ કારણકાર્ય અનન્યત્વનો પ્રતિપાદક છે. જેમ માટીના પિંડને જાણી લેવાથી તે પિંડમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં સમસ્ત ઘટ શશવ વગેરે કાર્યો આપમેળે જણાઈ જાય છે. નામ અને રૂપ તો વ્યવહાર માટે છે. વાણીથી તેમનું કથનમાત્ર છે. હુકીકતમાં તો કાર્યરૂપે પણ માટી જ છે. તે જ પ્રમાણે કાર્યરૂપે વર્તમાન આ જગત અસત્તમા તો પરબ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે. સૂત્રમાનો આદિ (આદિ) શબ્દ एतद्वात्म्यामिदं सर्वं-એનાથી આત્મવાળું છે આ બધું-વગેરે પ્રકરણસ્થ બીજાં વાક્યોનો પણ આ જ અર્થને પ્રતિપાદિત કરતો ધ્વનિ છે, એમ ખતાવે છે. इदं सर्वं यदयमात्मा-આ બધું જે આ આત્મા છે (ઘૂં ૨-૪-૬) ब्रह्मवेदं सर्वम्-આ બધું બ્રહ્મ જ છે. (મું ૨-૨-૧૧) आत्मवेदं सर्वम् આ બધું આત્મા જ છે. છાંં ૭-૨૫-૨) नेह नानास्ति किञ्चन-અહીં નાના કશું નથી. ઘૂં ૪-૪-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓલો કાર્યથી કારણની અનન્યતાનાં જ પુરસ્કર્તા છે ! અને આથી કારણકાર્યની અનન્યતા સ્પષ્ટ છે.

ઉપરાંત એ જ પ્રકરણનો આરંભ કરતાં શ્રુતિએ કહ્યું છે:-સદેવ સોમ્ય इदमग्रे आसीद् एकमेवाद्वितीयम्-આ બધું આગળ હે સોમ્ય ! સત્ જ હતું એક અને અદ્વિતીય. (છાંં ૬-૨-૧) આ વાક્ય કારણ કાર્યની અનન્યતા ઉપરાંત આ લોકતા ભોગ્ય લાવે પ્રસરેલું જગત ઉત્પત્તિ

પૂર્વે પણ હતું જ-ફક્ત પરમાત્માની શક્તિ સ્વરૂપે. અને જેમ વીંટી વગેરે અણકારો ઉત્પત્તિ પહેલાં અને લંચ પ્રાપ્તિ પોતાના કારણમાં શક્તિ રૂપે રહે છે તેમ આ સ્થાવર જંગમ જગત્ ઉત્પત્તિ પૂર્વે અને લંચ પછી પણ પરમાત્મામાં જ રહે છે અને તેનાથી અભિન્ન જ છે. શક્તિ અને શક્તિમાન અનન્ય જ હોય છે. ભગવાને પણ ગીતામાં કહ્યું છે-મૂમિરાપો નલો વાયુઃ સ્વ મનો બુદ્ધિરેવ ચ ! અહંકાર દ્વિતીયં મે ભિન્ના પ્રકૃતિરવધા અપરેયમિતસ્ત્વન્યાં પ્રકૃતિ વિદ્ધ મે પરાં । જીવ મૂર્ખાં મહાવાહો । યયેદં ધાર્યતે જગત્ ॥ ભૂમિ, જળ. અગ્નિ, વાયુ, આકાશ, મન અને બુદ્ધિ, અહંકાર-આ મારી આઠ પ્રકારે વહેંચાયેલી મારી પ્રકૃતિ છે તે અપરા એમ કહેવાય છે; આથી ભિન્ન મારી પરા પ્રકૃતિ-જીવરૂપ યથેલી છે-જેનાથી આ જગતનું ધારણ થાય છે. અને તે ઉપરાત ઉમેર્યું છે કે વૃક્ષોનીની મૂતાની સર્વાણીત્યુપધારય । અહં કૃત્સ્નસ્ય જગતઃ પ્રભવઃ પ્રલયસ્તથા ॥ તમામ ભૂતો આ બે રૂપી-પરા અપરારૂપી કારણવાળાં છે, એમ જણ. અને હું સમસ્ત જગતનો ઉદ્ભવ અને પ્રલય કરું છું. અને આથી પરમાત્માથી તેની જ વિચિત્ર, દિવ્ય, પરાપરા શક્તિના વિલાસ-વિન્યાસ રૂપ જગત્ અભિન્ન છે. ॥ ૧૪ ॥

વળી કારણથી કાર્યની અનન્યતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે:-

ભાવાચ્ચોપલઙ્ઘેઃ ॥ ૧૫ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત ભાવાત્=પ્રત્યક્ષ દર્શન પણ કારણ કાર્યની અનન્યતા સિદ્ધ ર છે. —

કેવળ શબ્દ પ્રમાણ જ નહીં પ્રત્યક્ષ પણ કારણથી કાર્યનું પ્રભિન્નત્વ સિદ્ધ કરે છે. તંતુઓના જ વિન્યાસરૂપ વસ્ત્રમાં તંતુઓથી બેન્ન વસ્ત્ર નામનું કાર્ય જ નથી. તંતુઓ જ વાણાતાણા રૂપે પટાકારે દેખાય છે. અને તે જ પ્રમાણે આગળ વધતાં તંતુઓમાં રૂના અશો જ એક મામ પ્રકારે ગ્રથિત હોય છે. અને અશોમા પણ તેના અવયવો જ છે । જ પ્રમાણે પરાપરાએ બ્રહ્મમાં જ સૌની નિષ્કા હોઈ શકે છે અને આથી પણ કાર્ય કારણથી અભિન્ન જ છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી આ જ વાતને દૃઢ કરતાં કહે છે:-

સત્ત્વાચ્ચાવરસ્ય ॥ ૧૬ ॥

અવરસ્ય=કાર્યનું સત્ત્વાત્=સત શ્રુતિમાં કહ્યું તેવથી ચ=પણ અનન્યત્વ સિદ્ધ થાય છે

ઉત્તરકાલીન કાર્યનું પૂર્વે પણ મત્વ હોય છે જ એ વાત શ્રુતિ કહે છે. સદેવ સૌમ્ય ! હૃદમગ્ર આસીદ—હે સૌમ્ય ! આ ણધું આગળ મત્વ જ હતું. (છાંં ૬-૨-૧) આત્મા વા હૃદમેક પચાગ્ર આસીદ— નિશ્ચય આ ણધું આગળ એક આત્મારૂપ જ હતું. (છાંં ૨-૪-૧-૧) વગેરે શ્રુતિવાક્યો આ અર્થનાં દ્યોતક છે. જે જેમાં જે રૂપે ન હોય તે તેમાંથી ઉપજી શકે નહીં ! જેમકે રેતીમાંથી તેલ ! આથી ઉત્પત્તિ પહેલાં કારણથી અભિન્ન કાર્ય ઉપજે તો પણ કારણથી અભિન્ન જ હોય છે, એમ સિદ્ધ થાય છે. પ્રદ્ધ અને જગત્ત્વ ણન્ને ત્રણે કાળમાં સત્ છે અને મત્વ એક જ છે—આથી પણ ણન્નેનું અનન્યત્વ જ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૬ ॥

શ્રુતિવાક્યોમાં આ અંગે દેખાતા વિરોધાભાસનું નિગટગ્ન્ય કરતાં કહે છે કે:-

અસદવ્યપદેશાત્ નેતિ चेन्न धर्मान्तरेणवाक्यशेषात् ॥૧૭॥

चेत्=એ એમ કહો કે ખીજી શ્રુતિમાં કાર્યને ઉત્પત્તિ પહેલાં અસદવ્યપદેશાત્= અસત્ તરીકે બતાવ્યું હોયને ન=સત્કાર્યવાદ મંગમર નથી इतिचेत्=આમ જે કહો તો ન=મરામર નથી એ અમત્તનો નિર્દેશ તો ધર્માન્તરે=ઈતર ધર્મની અપેક્ષાએ છે અને એ વાન વાક્યશેષાત્=નાક્યશેષ-વાક્યના અનિમ ભાગથી સિદ્ધ થાય છે.

ભણા ! શ્રુતિ જ કવચિત્ મત્તમાંથી અસત્ની તો કવચિત્ અસત્માંથી મત્તની ઉત્પત્તિ બતાવે છે. અસદેવેહૃદમગ્ર આસીત્ (છાંં ૩-૧૧-૧) ઉપરાત્ તેત્તિરીય શ્રુતિ પણ કહે છે “અસદ્વા હૃદમગ્રે આસીદ્” (તૈત્તિં ૨-૭-૧) અને આમ અસત્ તરીકે કાર્યનો ઉલ્લેખ હોયને ઉત્પત્તિની પહેલાં કાર્યનું સત્ત્વ-હોવાપણુ ઊચિત નથી.

આનો જવાબ આપતા મૂત્રકાર કહે છે કે ભણા ! “અસત્” શ્રુતિનો અર્થ પૂર્વપક્ષ સમજ્યો ભાગતો નથી. અસત્ શબ્દે અહીં અત્યંત અસત્ય એવો અર્થ દ્યોતિત નથી. અમત્ત શબ્દે અહીં જે નિર્દેશ છે તેના ધર્માન્તરનો ઉલ્લેખ મળે છે કાર્ય ઉત્પત્તિ પહેલાં “અપ્રકટતા”. રૂપી ધર્મથી આકાન્ત હતુ એ જ કાર્ય ઉત્પત્તિ બાદ પૂર્વધર્મ ત્યજીને ઉત્તરધર્મ—પ્રકટતા રૂપે ધર્મને સ્વીકારે છે. બાકી ન હોય તે કદી અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહીં. અને આ વાન વાક્યના શેષે મિદ્ધ થાય છે. શરૂઆતમાં જે સદિગ્ધ તે અંતે નિગંક છે. અહીં અસદેવ ...આસીત્ એમ કહ્યું છે. “અસત્” શબ્દથી પ્રારંભ કરી તે અસત્તનો જ “તત્” શબ્દે પુન ઉલ્લેખ

કરી તેને સત્ એ પ્રમાણે વિશિષ્ટ કરે છે કે તત્ સદાસીત્ “આસીત્” એટલે હતું. અસત્ વસ્તુને પૂર્વ કે ઉત્તરકાળ સાથે સંબંધ જ હોતો નથી. અહીં તો “હતું” એમ કરી પૂર્વકાળ સાથે સંબંધ બતાવે છે. ઉપરાંત અસદ્યા દ્વદમગ્ર આસીત્ આ શ્રુતિમાં પણ છેવટે તદાત્માનં સ્વયમ-કુરુત-એવો વાક્યરેષ છે, અને આથી અહીં પણ “અસત્” શબ્દ અત્યંત ભાવના અર્થમાં નથી. આથી પ્રાકટ્યરૂપી ધર્માન્તર વિનાતું આ જગત્ પૂર્વે હતું—અને કારણ સ્વરૂપે હતું એ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી શ્રુતિઓમાં કોઈ વિરોધ કે તકરાર નથી. ॥ ૧૭ ॥

ઉક્તવાતને દૃઢ કરતાં વળી કહે છે કે:—

યુક્તે: શબ્દાન્તરાચ ॥ ૧૮ ॥

યુક્તે: = યુક્તિથી ચ = તથા શબ્દાન્તરાચ = ઈતર શ્રુતિથી પણ કારણથી કાર્યની અનન્યતા જ સિદ્ધ થાય છે.

કારણથી કાર્ય અનન્ય છે એ યુક્તિથી પણ તેટલું જ સિદ્ધ થાય છે. વસ્તુગત્યા જેનો અભાવ જ હોય તેનો પ્રયત્ને પણ ઉત્પાદ થઈ શકે નહીં. રેતીમાં તેલ રહેતું નથી અને આથી કરોડો ચત્તે પણ તેમાંથી તેલ નીકળતું નથી! તલમાંથી જ તેલ જન્મે એ જ બતાવે છે કે તેલ જન્મ્યું તે પહેલાં તે તલમાં હતું જ અને હતું એવું જ તેલ તેલી કે ચન્ન વગેરેના ચત્તે પ્રકટ્યું છે. અને આમ ઉત્પત્તિ પૂર્વે પણ હોનારું કાર્ય કારણથી અનન્ય હોય તો જ શક્ય છે. કેવળ અભાવમાંથી કંઈ પણ જનમતું હોત તો તો ણધી વસ્તુ ણધામાંથી જન્મી પડત અને પછી દૂધપાક ખાવા ઇચ્છનારે દૂધ માટે રાહ જોવાની જરૂર ન રહેત! કેરોસીનમાંથી પણ દૂધપાક નીકળી શકત! પણ તેવું જોવામાં આવતું નથી. અને આથી યુક્તિ કહે છે કે કારણથી કાર્ય અનન્ય જ છે. પ્રદ્યથી જગત જુદું નથી! પ્રદ્યમાં જ એ હતું છે અને હશે અને તે પણ તેની શક્તિરૂપ જ. ઉપરાંત છાંદોગ્યમાં કથં મસતઃ સજ્જાયેત—આમ આદેષ કરી વિધાન કર્યું છે કે સદેષ સોમ્ય! દ્વદમગ્રે આસીત્. (છાંં ૬-૨-૧) ઉપરાંત કારણથી કાર્ય એ અનન્ય હોય તો યેનાશ્રુતં શ્રુતં મયતિ (છાંં ૬-૧-૩) આ શ્રુતિની પ્રતિજ્ઞા પીડાય! આથી કારણથી કાર્ય અનન્ય છે, અને સત્કાર્યવાદ જ ઘટે છે. ॥ ૧૮ ॥

ખીજાં દૃષ્ટાન્ત દ્વારા યુગ્મ ઉક્ત સિદ્ધાન્તને દૃઢતર કરતાં કહે છે કે:

પટવચ્ચ ॥ ૧૯ ॥

પટવત્=સૂતરમા વસ્ત્રની પેરે ચ=પણુ ધનમા પડેયેથી જ જગત હોય છે

સૂતરમા જ વસ્ત્ર છૂપાયુ છે એ હકીકત છે અને તેમાથી જ એ પ્રકટે છે એ જાણીતુ છે ત્યાં સુધી વણકરની ઈચ્છા અને પ્રયત્ન સૂતર ઉપર અત્રમાવતા નથી ત્યાં સુધી છે એવુ વસ્ત્ર પ્રકટતુ નથી તે થતા પ્રકટે છે અને આમ પ્રાકટય પહેલાં અને તે પછી પણ વસ્ત્ર સૂતરમા જ છે તેમ મમમ્ન ધ્યાવર જગમ જગતનુ પણ સમજવુ રહે છે ॥ ૧૯ ॥

ઉક્ત મિદ્ધાન્તને જ દહતમ કરતા કહે છે કે -

યથા ચ પ્રાણાદિ ॥ ૨૦ ॥

ચ=અને યથા=જેમ પ્રાણાદિ=પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરે તેમ આ જાણવુ

જેમ મૃત્યુકાળે પ્રાણ ઇન્દ્રિયો વગેરે જીવાત્માના મહથ્થર હોય છે, છતાં પ્રત્યક્ષ દેખાતા નથી તેમ પ્રલયકાળે પરમાત્મામા સત્તાવાળુ જગત છે, છતાં જણાતુ નથી, આમ કાર્યની સત્તા કારણમા હોય છે જ, અને પરિણામે જાણથી કાર્ય અભિન્ન છે, અને સત્કાર્યવાદ કેવળ બુદ્ધિગમ્ય છે એમ મિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૦ ॥

ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગત કારણ છે એ સિદ્ધાન્ત ઉપર ખીજી રીતે આક્રમણ કરતા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે -

इतरव्यपदेशात् हिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ ૨૧ ॥

इतरव्यपदेशात्=અન્યનો જ જીવાત્મા રૂપે અમરતો જનનો જ બ્રહ્મરૂપે નિર્દેશ થયેલો હોઇને જનને જગતનુ કારણ માનતા હિતાકરણાદિદોષપ્રસક્તિ=પેતાનુ જ હિત ન કરવાથી વગેરે દોષોની પ્રાપ્તિ થાય છે આથી બ્રહ્મ જગતનુ કારણ ક્યાં રીતે હોય ?

આ સૂત્રમા બીજા જ દૃષ્ટિકોણથી ચેતન-બ્રહ્મ-કારણવાદ ઉપર આક્ષેપ કરવામા આવે છે શ્રુતિઓમા જીવાત્માનો બ્રહ્મરૂપે નિર્દેશ જોવામા આવે છે, જેમકે તત્ત્વમસિ (છાંડ ૬-૮-૭) અગર તો એથી ઉત્પત્તુ બ્રહ્મનો જ જીવાત્મા રૂપે નિર્દેશ જોવામા આવે છે જેમકે-તત્ સૃષ્ટિયા તદેવાનુપ્રાવિશત્ તે સરજીને તેમા તેણે જ પ્રવેશ કર્યો (તૈ. ૨-૬) ઉપશત અનેન જીવેના ત્મનાનુપ્રવિશ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ-આ જીવાત્મારૂપે અનુપ્રવેશીને નામ

અને રૂપનું વ્યાકરણ કરું. (છાંડ ૬-૩-૨) અને આ રીતે હવે અને શિવની વચ્ચે પૂરો અભેદ જ થયો ગણાય. અને જો આ જ સાચું છે તો એ સ્વીકારમાંથી પરિણમતી પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર પણ ન્યાય જ હોયો જોઈએ. અને આથી બ્રહ્મનું સૂક્ષ્મત્વ એ હવાત્માનું જ ગણાય! આવું માન્યા સિવાય છૂટકો જ નથી. અને આથી એ સ્વતંત્ર હોઈને, કર્તા પણ થાય જ! અને સ્વતંત્ર કર્તા થાય તો પોતાનું તો હિત જ કરે, અનુગમનું નહીં કરે. જે સ્વતંત્ર હોય તે પોતાને જેલમાં કે કાચગારમાં કેવી રીતે ધકેલે! સંસારની જેલ ભાતે જ નિર્મી તેમાં શા માટે ભાતે જ પૂરાય! ઉપરાંત બ્રહ્મ તો અત્યંત નિર્મળ! શાને તે અત્યંત ગંદા હેતુમાં પ્રવેશે? ઉપરાંત કંઈક દુઃખકર કરી બેસે તો તેનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરી શકે! અને પુનઃ કંઈ સુખકર બનાવે! પણ આવું જોવામાં આવતું નથી એટલું જ નહીં. જોનાથી ઉધું જ નજરે પડે છે. સૌ કરીને યાદ કરી શકે છે. હવાત્માએ જો જગત કર્યું હોય તો તેની યાદ રહેવી જોઈએ ને! અને ઉપરાંત એ પોતાની મીઠી મરજીથી માયાવી જેમ માયાને તેમ આ પોતાની સૃષ્ટિને ઉપસાંહરી શકે. પણ પોતાના શરીરનો પણ એ સ્વેચ્છાથી ઉપસાંહાર કરી શકતો નથી. આમ હિત-અકરણ, અહિત કરણ વગેરે અનેક હોયોનો મામનો કરવો પડે, જો ચેતન બ્રહ્મને કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો. માટે અકાટ્ય એવા આ હોયોને જોતાં બ્રહ્મ જમતકારણ નથી જ એમ જ મિદ્ધ થવું જોઈએ. જોના મિથ્યાત્વનું ખીન્નું ગમે તે હો! આ છે પૂર્વપક્ષ. ॥૨૧॥

આનો જવાબ વાળનાં સિદ્ધાન્તી કરે છે કે:-

અધિકં તુ મેદનિર્દેજાત ॥ ૨૨ ॥

તુ=તારાનો વ્યાસ છે તુ યાદ. અર્થાત્ તિનુ અધિકંને અધ અતિ છે તેમ મેદનિર્દેજાત=જગતમાંથી જન્મનો મુનિ બેઠા બનાવે છે.

સિદ્ધાન્તવાદિ દોષો તરફ અંશુલિનિર્દેશ કર્યો તે જણાવર નથી. કેમકે જે જાનનું બ્રહ્મ જગતનું સૃષ્ટા છે તે જાનના બ્રહ્મને એ દોષો અંગે પણ અજ્ઞા નથી. એ બ્રહ્મ મર્વજ-મર્વશક્તિ-નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત સ્વભાવ છે. અને તે બ્રહ્મ જગતનું કારણ છે. આવું બ્રહ્મ ઉપર્યુક્ત દોષોથી અરુપું જ છે. નિત્ય મુક્તને સિદ્ધાન્તિનું કારણ કે અમર હોવું નથી. મર્વજ અને મર્વશક્તિને દોષ જ્ઞાન કે શક્તિનો પ્રતિબંધ નથી. જગતમાં જ્યાં સુધી જગત્ત્વ છે ત્યાં સુધી અંધા નથી. ત્યાં સુધી જોનાથી મિદ્ધ છે. જે અપક્વ-અપશક્તિ છે. અમુદિ વગેરેથી અંધારો છે. અંધા જગત

જગતનો યુષ્ઠા નથી. આ ભેદનો નિર્દેશ શ્રુતિ કરે છે. 'આત્મા ઘા ઘરે દૃષ્ટવ્યઃ ધ્યોતવ્યઃ મન્તવ્યઃ નિદિષ્યાસિતવ્યઃ-આત્મા સાથે જ દૃષ્ટવ્ય, શ્રોતવ્ય, મન્તવ્ય, અને ધ્યેય છે. (ઘૃં ૨-૪-૫) સોઽન્વેષ્ટવ્યઃ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ-તે અન્વેષણ કરવા જેવો છે તે વિશેષ જાણવા યોગ્ય છે. (છાંં ૮-૭-૧) સતા સોમ્ય તદા સંપન્નો મયતિ (છાંં ૬-૮-૧) શારીરઃ આત્મા પ્રાણેનાત્મના અન્વારુદ્ધઃ (ઘૃં ૪-૩-૩૬) શારીર આત્મા, પ્રાણઆત્માથી, ચોખેરથી આરૂઢ થયેલો હોઈને; આ બધી શ્રુતિઓમાં કર્મ કર્તા વગેરે ભેદો એનો નિર્દેશ ભેવામાં આવે છે.

પણ જેમ ભેદ તેમ તત્ત્વમત્તિ વગેરે વાક્યોમાં અલેદ પણ બતાવવામાં આવ્યો છે તો એકજ તત્ત્વનું એકી વખતે પરસ્પર વિરૂદ્ધ દર્શન કેવી રીતે સમજાય થાય ? બરાબર. આ ભેદભેદની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે, આકાશ ઘટાકાશ વગેરેની જેમ સમાધાનભરી વ્યવસ્થા થઈ શકે તેમ અહીં પણ સંભવે છે.

અને ઉપરાંત ભલા પૂર્વપક્ષી ! સત્યનો સ્વીકાર કરતાં ગભગય છે કેમ ? અલેદ પ્રતિપાદક વાક્યોને અનુસરી ન્યારે જીવ અને શિવના અલેદની પ્રતીતિ જ થાય ત્યારે આ જીવનું જીવપણું અને શિવનું સૃષ્ટાપણું પણ આપમેળે અદૃશ્ય થાય જ ! આ બધા પ્રપચો તો પેલી અતિભવ્ય પ્રતીતિ નથી થઈ ત્યાં સુધીના જ છે ! એ પ્રતીતિ યતાં મિથ્યાજ્ઞાનનો અતિ માથો લેખાતો આ અત્યાચાર શાંત જ થાય ! સત્ય ખૂબ અદ્ભુત હોય છે. કદી બની શકે નહીં એવી બ્રાન્તિમાં જ તે છપાતું ફરે છે ! બ્રાન્તિનાં પોલાણ ખુદલાં પડતાં મત્યની ઘનતા સમજાય છે. અને ન્યાં સુધી આમ પ્રતીતિ નથી થઈ ત્યાં સુધી આ ભેદ વ્યવહાર વણુટોક વણુરોક આત્મા જ કરશે અને ત્યાં સુધી મિદ્વાન્તી તેને વગ પણ આપશે જ. આ સિદ્ધાન્તીની કડ્ડણ છે કે બ્રાન્તિને એ ટકવા દે છે. પણ ન્યારે એ એને દૂર કરવા ઇચ્છે ત્યારે વિપળના કરોડમા ભાગમાં એને દૂર કરી શકે છે ! અને આથી સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-નિત્ય-શુદ્ધ-ખુદ્ધ-સુક્ત સ્વભાવ પરમાત્માને હિતાકરણ વગેરે દોષો સ્વપ્ને પણ અડતા નથી. નવાઈની હદ લાગતું આ સત્ય-સત્યનું પણ સત્ય છે. અસ્તુ. ॥ ૨૨ ॥

આજ વાતને-સિદ્ધાન્તને સમર્થિત કરતાં સૂત્રકારખીજ યુક્તિ કહે છે કે:

અશ્માદિવત્ ચ તદનુપપત્તિ :

ચ=અને અશ્માદિવત્=પાથણ વગેરેની માફક રહીને તદનુપપત્તિ=ને હિતાકરણ વગેરે દોષોની શ્રદ્ધમાં ઉપપત્તિ-પ્રસક્તિ નથી.

જેમ અનેક પ્રકારના પત્થરોમાં પૃથિવીપણું સામાન્ય છે છતાં તેમાં અનેક પ્રકારના ભેદો છે તેમ બ્રહ્મ સૌમાં સામાન્ય છે છતાં તેનું મૃદિ વૈચિત્ર્ય વિચિત્ર હોઈને જીવ અને પ્રાણનું પૃથક્કપણું પણ બતાવી શકે છે. પાષાણોમાં કેટલાક અતિ કિંમતી જેમકે હીરા વૈદૂર્ય વગેરે હોય, કેટલાક મધ્યમ કિંમતના હોય જેવાં કે સૂર્યકાન્ત વગેરે અને કેટલાક કૂતરાં બલાડાંને મારવા જેવા જ હોય છે તેમ પરમાત્માની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિ હોઈને એની સૃષ્ટિની વિચિત્રતાના વિરોધનો કોઈ પાર નથી. છતાં એ દેખાતા અનન્ત-અપાર-અનવગાહ્ય વિરોધમાં પણ એક અવિરોધ જ છે. આથી એ પોતાનાથી જીવાત્માને લિપ્ત પણ બતાવી શકે છે. અને સંસાર ચાલુ રહે તે માટે તે જરુરી પણ લાગે છે. આથી ઈશ્વરની-પરબ્રહ્મ પરમાત્માની શક્તિને કેવળ તર્કના માપકંડે કાઢી ન માપે ! અને આથી જ પરમાત્મામાં અહિતાકરણ વગેરે દોષો અસંભવિત છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥૨૩॥

હવે પ્રકારાન્તરે ચેતનવાદના ઉપર આવતા આક્ષેપનું નિરાકરણ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

उपसंहारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवादि ॥ २४ ॥

ચેત્=જો ઉપસંહારદર્શનાત્=ઘટપટ વગેરે બનાવવાને માટે બાંધ સાધન સંપત્તિનો સંગ્રહ જોવામાં આવે છે તેથી ન=અથ-સાધનાદિ ગત્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા કારણ નથી ક્ષિતિ=તો ન=એ વાત બરાબર નથી. હિ=કેમકે ક્ષીરવત્=દૂધની માફક એ સંભવી શકે છે ! આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ કારણરૂપ છે.

પ્રકારાન્તરે બ્રહ્મ કારણવાદના ઉપર આક્ષેપ ઉપજાવી તેનું સમાધાન અહીં આપે છે. આ જગતમાં બંધારે પણ કોઈ કર્તા કંઈક કાર્ય કરે છે તો તે સાધન સંપત્ત જ હોય છે. ઘટ બનાવવાની સાધનસામગ્રી ન હોય તો કુંભાર ઘડો બનાવે કેવી રીતે ? વચ્ચ વણવાના સાધનના અભાવે વણકર વચ્ચ વણી જ ન શકે ! આમ પ્રત્યેક કાર્ય માટે કર્તાને કાંઈક ને કાંઈક સાધન સંપત્તિની જરૂર જોવામાં આવે છે. આ જિજ્ઞાસુ બ્રહ્મ તો મહાદર્શિ છે. એની પાસે પોતા સિવાય કશું નથી ! અસહાય બ્રહ્મ આવાં મોટાં અને અનવગાહ્ય જગતને રચે તો તો પછી દરિદ્રી પણ રાજસૂય યજ્ઞ કરે ! આથી નિઃસહાય અદ્વિતીય ચેતન બ્રહ્મ જગત્સદા હોય એ યોગ્ય નથી. ॥ છે પૂર્વપક્ષ.

જવાબ આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ દલીલ બરાબર નથી. દૂધ વગેરે જેમ દ્રવ્યના સ્વભાવને લઈને કોઈ પણ બાહ્ય સાધન સામગ્રીની

આશા રાખ્યા વગર જ દધિલાવમાં ફેરવાઈ જાય છે તેમ બ્રહ્મની શક્તિ એવી છે કે બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષપણે એ જગદ્ગુપ્તે લાગે અને આથી નિરપેક્ષ લાવે જ જગતની ઉપજ બ્રહ્મ કરી શકે છે.

પણ દ્વધ પાણી વગેરે દહીં કે બરફના લાવમાં ફેરવાય તે કેવળ બાહ્ય સાધન નિરપેક્ષ રીતે જ થાય છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. તેમાં પણ ગરમી વગેરે સહાયરૂપ થાય છે. તો એમ કહેવું બરાબર નથી. ગરમી વગેરે દ્વધમાંથી દહીં કે પાણીમાંથી બરફ થવાની ક્રિયામાં ત્વરા તેટલી જ આવે છે. બાકી દ્વધમાં જ દહીં થવાની શક્તિ ન હોય તો ગમે તેટલી જ ગરમીએ પણ તે તેમાંથી ન નીપજે ! બ્રહ્મ, પુરુષશક્તિ છે. અને બ્રહ્મમાં જગતનો આભાસ અયોગ્ય નથી. શ્રુતિ કહે છે:-ન તસ્ય કાર્ય કરણં ચ વિષયતે ન તત્સમઘ્યામ્યધિકઘ્ન દ્વયતે । પરાઽસ્ય શક્તિ વિવિધં ધ્રુવતે સ્વામાયિકાં જ્ઞાનચલક્રિયા ચ-તેને કાર્યં કે કરણં નથી. તેના અભાવે કે તેનાથી અધિક દેખાતાં નથી. એની વિવિધ પરમશક્તિઓ શ્રુતિઓ લાગે છે. એનામાં જ્ઞાન-બલ અને ક્રિયાશક્તિ સ્વાભાવિક છે. (ધ્ય૦ ૬-૨) અને આથી બ્રહ્મની જગત્કારણતા નિઃશંક છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપર્યુક્ત સિદ્ધાન્તને જ સમર્થિત કરવા બીજું દૃષ્ટાન્ત દેતાં કહે છે:

દેવાદિવદપિ લોકે ॥ ૨૫ ॥

લોકે=લોકમાં દેવાદિવદપિ=દેવ વગેરેની પેરે પણ આ-વિના-સાધન-સામગ્રીએ સંકુપમાત્રથી પદાર્થો રચવાની શક્તિ જોવામાં આવે છે. તેથી પરમાત્માની બાબતમાં એ શંકા ઉભી નથી.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સિદ્ધાન્તીએ આપેલું દ્વધનું દૃષ્ટાન્ત બરાબર બંધ બેસતું નથી. અચેતન પદાર્થોનું વિવિધ ભવન જોવામાં આવે છે તે રીતે, ભલે વિના સાધને તે થતું. પણ ચેતન કારણની બાબતમાં તો ઉલટું જોવામાં આવે છે. કુંભાર ચેતન હોઈને વિના સાધન સામગ્રીએ કદી હાંદ્ય બનાવી શકતો નથી. બ્રહ્મ પણ ચેતન હોઈને સહાય નિરપેક્ષ હોઈ, કેવી રીતે જગતની રચના કરી શકે ?

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂર્વપક્ષીનો આ પરિતાપ મફતનો છે. દેવ વગેરેની માફક આ સમજાવી શકાય છે. દેવો-પિતરો-ઋષિઓ યોગીઓ વગેરે બાહ્ય સાધન-નિરપેક્ષ રીતે ચક્રરૂપ આત્મથી તે તે સૃષ્ટિ કરી શકે છે. પુરાણો વગેરે એના સાક્ષી છે. અરે ! દેવો વગેરેની વાતને કોરે મૂકીએ. એક કરાળીઆ જેવું હુદ્ર પ્રાણી પણ સાધન નિરપેક્ષ થઈને તંતુબળ ગૂંથે

છે. અને તે ઉપગંત જાણકા નામનું પછી વિના શુક્રિયને જ ગર્ભધારણ કરે છે એમ પક્ષી શાસ્ત્રવેત્તાઓ કહે છે. અને પક્ષિની વિના કોઈ માધન જ એક સરોવરમાંથી ખીજમાં ચરકતી જાય છે એમ પુષ્પશાસ્ત્રના જાણકારોનું કથન છે. તો પક્ષી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ ચેતન પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જો કોઈપણ માધન વિના જ-સકલ્પમાત્રથી સ્થાવર જંગમને જન્માવી શકતા હોય તો તેમાં નવાઈ શી?

ઉપગંત ઉપલા દૃષ્ટાન્તોમાં જરૂર અંશ જ માધન નિરપેક્ષ ક્રિયા કરે છે આગર તો ચેતન પ્રધાન જ તેને ક્રિયા હોય છે અને આથી પ્રહ્મને મમજાવવા માટે આ દૃષ્ટાન્તો યોગ્ય નથી તો તે ગણગર નથી. કેમકે અહીં આશય જુદો છે. જેમ કુંભાર અને હેવ જાને ચેતન છે, પણ કુંભારને માધનની અપેક્ષા રહે છે હેવને નહીં-તેમ પ્રહ્મને કોઈ માધનની અપેક્ષા હોતી નથી મૌનું એક સરખું મામર્ય યોડું જ હોય? પરમાત્માનું મામર્ય આમ છે. માટે પ્રહ્મ જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ છે એ મિદ્ધ છે. ॥૨૫॥

હ્રદ્ય અને દેવાદિની પેરે જાણસાધનનિરપેક્ષપણે ચેતન પરમાત્મા સૃષ્ટિનું મર્યાદા કારણ છે એ વાત નિશ્ચય થઈ ગયાય. છતાં શાસ્ત્રાર્થની પરિશુદ્ધિ માટે પુનઃ આશોપ કરતાં પૂર્વપક્ષ કહે છે.

કૃતસ્ત્રપ્રસક્તિઃ નિરવયવશબ્દકોવો યા ॥ ૨૬ ॥

કૃતસ્ત્રપ્રસક્તિઃ=પ્રહ્મને જે જગતનું કાચું માનવમાં આરે તો તે કૃત=પૂર્ણપણે જગતના રૂપમાં પરિપૂર્ણ છે એવું માનવાનો દોષ આવી ઉભે. વાચ્યમર તો તિલગર શબ્દરોગ=નેનું નિરવયવ જગતવારી શ્રતિઓ કુપિત થાનો પ્રથમ અગ્રી અર્થી પ્રથમ જગતનું કાચું ન દર્શાયો

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીને અપરાધવા માટે મગ્ગ દલીલ કરે છે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા નિરવયવ છે. જો એ પ્રહ્મનું જ જગત કાર્ય હોય તો મમમ પ્રહ્મ જ જગતરૂપે પશ્ચિમે. કેમકે એ પ્રહ્મ અવયવરૂપિત છે. અને જો એમ માનીએ કે પ્રહ્મ અવયવરૂપિત છે તો તે પ્રહ્મનો એક ભાગ તેટલો પશ્ચિમે અને બાકીનો સ્વરૂપમાં જ રહે પણ તેમ માનવા પરબ્રહ્મ પરમાત્માને લગતી શુનિઓનો વ્યાકોષ થાય! શુનિઓ પ્રહ્મને નિરવયવ તરીકે વર્ણવે છે. નિસ્પર્શ નિર્વિષય જ્ઞાતં નિરવયવ નિરજનમ-નિશ્ચય-ગાન-નિરવય-નિરંજન-(ગ્રંથ ૬-૧૧) નિસ્વોદિ અમૂર્તઃ પુનઃ ન વાતામયમરો દદ્મ-દિવ્ય-અમૂર્ત-ગાદ્ય, અને અમયનર અને અનર એ આ પુરૂષ (ગ્રંથ ૨-૧-૨) હવે મહદમૂર્તે અમૂર્તે અપારં નિશામયનઃ વચ-

આ મહાન સત્યસ્વરૂપ પરમાત્મા અનંત, અપાર વિજ્ઞાનધન જ છે. (યૂં ૨-૪-૧૨) સ ણ્ય નેતિનેતિ-(યૂં ૩-૧-૨૬) અસ્થૂલમનણુ-અસ્થૂલ અને અનણુ છે-(યૂં ૩-૮-૮) વગેરે શ્રુતિઓ છે. અને આમ પ્રહાના એકદેશનું પરિણામ માનવું અસંભવિત છે અને આથી પૂર્ણપ્રહાનું પરિણામ માનવું પડે તો તેમ કરતાં તો મૂળનો જ ઉચ્છેદ થાય. ઉપરાંત આખું પ્રહા જ નો જગતરૂપે પરિણામ પામતું માનીએ તો દૃષ્ટવ્યઃ શ્રોતવ્યઃ વગેરે શબ્દો નિર્રથક જ થાય. કેમકે તે તો આપણી સમક્ષ છે જ! કેમકે જગતથી ભિન્ન પછી પ્રહા જ ન સંભવે! અને એમ માનીએ તો મજત્ત્ય વગેરે શ્રુતિ શબ્દો કુપિત થાય. આ દોષમાંથી છુટવા નો પ્રહા સાવચવ છે એમ માનીએ તો પ્રહાને નિરવચવ તરીકે પેશ કરતી શ્રુતિઓ કંરમાય! ઉપરાંત પ્રહાને સાવચવ માનીએ તો તેનું અનિત્યપણું પણ આવે જ! અને પ્રહા તો નિત્ય છે. આથી કોઈપણ દૃષ્ટિકોણથી જુઓ-પ્રહાકારણવાદ ઘટતો નથી. આ છે પૂર્વપક્ષીનો અવષ્ટંભ! ॥ ૨૬ ॥

ઉપરના આશેપનો પરિહાર કરતાં આચાર્યદેવ લખે છે કે:-

શ્રુતેસ્તુ શબ્દમલત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥

હુ=પરંતુ આ દોષ નિરાધાર છે કેમકે શ્રુતે=જગતનું સર્વથા કારણ હોવા છતાં પરપ્રહા નિર્વિહાર જ છે એમ શ્રુતિ કહે છે શબ્દમૂલત્વાત=પ્રહાના સ્વરૂપ નિશ્ચય વેદ જ છેપરનું પ્રમાણ છે. આથી વેદઅનુસાર જ એનું-પ્રહાનું સ્વરૂપ સમજવું રહે છે.

ત્રિદ્વાન્તી કહે છે કે અમારો પક્ષ દેવળ નિર્દોષ છે. અમારા પક્ષે- “કૃત્સ્ન પ્રસક્તિ”-પૂર્ણપ્રહાનું જગતરૂપે પરિણામરૂપી દોષ ચોંટતો નથી. જેમ પ્રહામાંથી જગતની ઉત્પત્તિ શ્રુત્યાધાર છે તે જ પ્રમાણે પ્રહાનું જગતથી વ્યતિરિક્ત અવસ્થાન પણ શ્રુતિ જ દર્શાવે છે. સેયં દેવતા પેક્ષતઃ, હન્ત અહં દમાઃતિહો દેવતાઃ અનેન જીવેન આત્મના અનુપ્રવિદ્ય નામરૂપે વ્યાકરવાણિ-તે આ દેવતાએ વિચાર્યું-અહો! હું આ ત્રણ દેવતાઓ, આ જીવાત્મા સહિત અનુપ્રવેશીને નામરૂપે વ્યાકરણ કરું. (છાં ૬-૩-૨) તાવાન્ અસ્ય મહિમા તતો જ્યાર્યાંચ પુરુષઃ। પાદોડસ્ય સર્વં ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ-તેવડો આનો મહિમા છે-તેથી પણ મહામ છે પુરુષ-સમસ્ત પ્રાણીઓ એનું ચરણમાત્ર છે એના ત્રણ ચરણો તો અમૃત સ્વરૂપ સ્વર્ગમાં છે. (છાં ૩-૧૨-૬) વગેરે શ્રુતિ વચનો કાર્ય જગત અને કારણ પ્રહાનો ભેદનિર્દેશ કરે છે. એટલે કે કાર્યરૂપે ભાસ્તતાં જગત ઉપરાંત પણ પ્રહા છે

એમ ખતાવે છે. ઉપરાંત કાર્યરૂપી જગતરૂપે જ જો ખતમ થઈ જતું હોય તો સત્તા સોમ્ય તદ્વા સંપન્નો ભવતિ-સૌમ્ય! સતની સાથે ત્યારે સંપન્ન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૧) આ સુષુપ્તિગત વિશેષણ સમબલું મુશ્કેલ થઈ પડે -કારણ કે પરબ્રહ્મ જો જગતરૂપે જ પરિણમતું હોત તો અને તે ઉપરાંત જડ રહેતું હોત તો 'સત્' સાથે સંપન્ન થાય છે એમાં 'સત્' જ ન રહેત! ઉપરાંત પ્રહ્લ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય નથી અને જગત ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય છે. અને આથી પ્રહ્લ અવિકૃત છે.

ઉપરાંત નિસ્વયવત્વનો પણ કોપ થતો નથી. કેમકે પ્રહ્લની નિસ્વયવતા પણ શ્રુતિ જ પોકારીને કહે છે. પરમાત્માના વિષયમાં શબ્દ જ છેવટનું પ્રમાણ છે અને આથી ઇતર પ્રમાણોનો ત્યાં શબ્દપ્રમાણ જેટલો અધિકાર નથી, અને એ શબ્દપ્રમાણ એકીવખતે પ્રહ્લને "અકૃત્સ્ન પ્રસક્ત" અને 'નિસ્વયવ' તરીકે વર્ણવે છે. ઉપરાંત આ વિષય જ એવો છે કે એમાં શબ્દપ્રમાણ જ અકર્તૃ હોઈ શકે! કેવળ તર્કનો એમાં ગજ ખાતો નથી. ઇન્દ્રિયાતીત પદાર્થો માટે તો શબ્દપ્રમાણ જ છેવટનું.

પણ પૂર્વપક્ષી જોજો નથી કે આમ સિદ્ધાન્તીને કરવા દે! વેદનું પ્રમાણ ગમે તેટલું સ્વીકારીએ પણ તેથી થોડાની ગાય અને ગાયનો થોડો કેવી રીતે સમન્વય? વિરૂદ્ધ અર્થનું પ્રતિપાદન કેવી રીતે ન્યાયી વિચાર-સરણી સહી શકે? પ્રહ્લ નિસ્વયવ છે અને તે પરિણમે છે ને પાછું આપું પ્રહ્લ પરિણમતું નથી આ કેવી રીતે અને? પરબ્રહ્મ જો નિસ્વયવ જ છે તો તેનું પરિણામ નહીં સંભવે. અગર જો પરિણમે તો આપું જ પરિણમે! થોડા અંશે પરિણમે અને થોડા અંશે તેમનું તેમ રહે એમ કહો તો એનો અર્થ એ આવયવ છે એજ દ્રાવિડી પ્રાણાયામથી આવે! ઉપરાંત આ કંઈ ક્રિયાનો વિષય નથી કે તેમાં વિકલ્પનો આશ્રય લેવાય! ક્રિયા પુરૂષતંત્ર છે. તેમાં વિકલ્પ શક્ય. પણ પ્રહ્લજ્ઞાન તો વસ્તુ ને તંત્ર છે. તેમાં વિકલ્પ નહીં નમે! અને આથી સમાધાન થવું મુશ્કેલ છે.

પૂર્વપક્ષીની આ ન્યાયનિષ્ઠા ચોચ્ય છે પણ સિદ્ધાન્તીને તેની ચિંતા નથી. કેવળ તર્કથી આ ગંભીરતમ વસ્તુને અંજો ચોકજો નિર્ણય થઈ શકે નહીં! ન્યાયબુદ્ધિને ખેડરી કરી મૂકે એજ તો અવિધાનો ચમત્કાર છે! માનવની મર્યાદા છે. એ મર્યાદામાં એને આ વિષયનો છેવટનો નિર્ણય મળવો મુશ્કેલ છે. અને મનની મર્યાદાનો સ્વીકાર કરી નમ્રતામ થઈ, એ શબ્દપ્રમાણને સ્વીકારી ચલ કરે તો પ્રબુની કજ્જાથી આ ભાવવાયામ્ય એના અંતરમાં ફરે! છેવટે જગત કિ મું? પરબ્રહ્મ પરમાત્માની માનવબુદ્ધિને પડકારે એવી વિચિત્રતમ શક્તિનો જ એ

વિન્યાસમાત્ર છે ને ! પરબ્રહ્મ પરમાત્માને અવિદ્યાના ચશ્માએ જોઈએ ત્યાં એમા નામરૂપ આદિ મમન્ત ભેદો પ્રતીત થાય છે એટલું જ ! અને આથી એ વ્યવહારને મહુન કરવા પૂરતું જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતરૂપે પશ્ચિમે છે એમ કહેવામા આવે છે બાકી મૂળમા-એના પારમાર્થિક અવરૂપની અપેક્ષાએ પરમાત્મા અવિકૃત જ છે ! અને એ દેવટનું દર્શન છે તિમિરરોગે પીડાતું લોચન જે ચન્દ્ર જુલે તેથી જે ચન્દ્ર થઈ જત નથી, ચન્દ્ર એક જ છે ! બ્રહ્મ એક અને અદ્વિતીય જ છે ! અને આથી સૃષ્ટિને નમજાવવા માટેની અશક્તિને લઈને આ પવાચનવાદ છે એમ કોઈ ન માને ! ભાવયાથાત્મ્ય મમાધિમય દૃષ્ટ્યે જ પકડાય છે કેવળતઈથી એ પર છે અને આથી સમ્યક્દૃષ્ટિકોણથી જોનારને માટે આમા કશું અશુભતુ નહીં દેખાય .

ઉપરાંત પરિણામવાદના પ્રસ્થાપન માટે પરિણામ જણાવનારી શ્રુતિઓ નથી કેમકે તેનું કશું ફળ ણતાબુ નથી સર્વ વ્યવહારથી પં પરબ્રહ્મના પ્રસ્થાપન માટે જ ઉક્ત શ્રુતિઓ છે સ एष नेति वगेदधी शुरु करी છેવટે શ્રુતિ ક્વશ્રુતિ દર્શાવે છે કે-મમય ઈ જનક પ્રાપ્તોઽસિ- હે જનક ! તું અલયને પ્રાપ્ત થયો છે (ઘં ૪-૨-૪) આથી સિદ્ધાન્ત પક્ષ કેવળ નિર્દોષ જ છે ॥ ૨૭ ॥

शास्त्र उपरात उपरनी वातने युक्तिथी पणु दद कृता कहे छे के -
आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

ચ=આ ઉપરાંત યુક્તિથી પણ ઉક્ત વાતનો વિશેષ નથી હિ=કેમકે આત્મનિ= નિરવશન જ્ઞાતમા ચ=પણુ એવ=આ રીતે આની વિચિત્રા=વિચિત્ર સૃષ્ટિઓ જોવામા આવે છે અને આથી કોઈ વિશેષ નથી

ઉપરાંત આ વિષય વિવાદથી પર છે અને ટેવળ શાસ્ત્ર જ ચદ્ધપિ છેવટનું પ્રમાણ છે છતાં યુક્તિ પણ શાસ્ત્રના સમર્થનમા સહાયક છે અવયવશૂન્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાથી આ જગતનો ઉદ્ગમ સગત નથી સ્વપ્નાવસ્થામા જીવાત્મામાથી નાના પ્રકારની સૃષ્ટિ પેદા થતી જોવામા આવે છે અને છતાં જીવાત્મા તો અવિકૃત જ છે જીવના સ્વરૂપનું મર્દન થયા વિના જ સ્વપ્નાવસ્થાની વિચિત્ર સૃષ્ટિ સૌને અનુભવમા આવે છે શ્રુતિના બોલ છે કે ન તત્ર રથા ન રથયોગા ન પન્થાનો ભવાન્તિ અથા રથાન્ રથયોગાન્ પય સૃજતે-ત્યા રથો નથી, રથના યોગો નથી, રસ્તાઓ નથી, અને છતાં રથોને, રથના યોગોને, રસ્તાઓને તે સર્જે છે,

(વૃ ૦ ૪-૩-૧૦) તેા અવયવરહિત જીવાત્મા જે સ્વરૂપે વિદ્યુતિ પામ્યા સિવાય જ વિચિત્ર સૃષ્ટિ કરી શકતો હોય તેા પરબ્રહ્મ પરમાત્માની તેા વાત જ શી ? પરમાત્માની અનન્ત પરસ્પર વિરોધી છતાં મહાઅવિરોધીપણે વર્તતી વિચિત્ર અનવગ્રાહ્ય શક્તિઓનો કયાં પાર છે ? તદપિ તવ ગુણાનાં ર્જશ્ચ ! પારં ન યાતિ-અમરતું લખાયું હશે ?-ઉપરાંત યોગીઓ-દેવો-મહુર્ષિઓમાં સ્વરૂપે અવિદ્યુત રહીને વિચિત્ર સૃષ્ટિ ઉપજાવવાનું સામર્થ્ય હોય છે એવું ઇતિહાસ પુરાણ વગેરેમાંથી જણાય છે. અને યોગની સિદ્ધિઓ ઠંડા પહોરનાં ગખ્યાં નથી. એ તેા પ્રકૃતિના દિવ્યજન્યની શૌર્ય ગાથા છે. અને આથી સ્વરૂપના ઉપમર્દ સિવાય જ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં વિચિત્ર સૃષ્ટિ હોઈ શકે છે એ નિઃશંક છે. ॥૨૮॥

આ ઉપરાંત વૈદે પોતાને જ અનાતુર કરવાની જરૂર છે એમ કહેતાં નોંધ છે કે:-

સ્વપક્ષદોષાચ ૨૯

સ્વપક્ષદોષાત્=પોતાના પક્ષમાં પણ આ જ દોષો હોવાથી ચ=પણ પૂર્વપક્ષીએ શાંતવાક થયું ઘટે.

અને જે દોષોનો ટોપલો પૂર્વપક્ષી સિદ્ધાન્તીના ઉપર ઢાળવા આવે છે તે બધાય દોષો પોતાના પક્ષમાં પણ જેમના તેમ છે ! પ્રધાન-પ્રકૃતિ જે જગતનું કારણ હોય તેા પ્રધાન પણ નિરવયવજ છે ! અપરિચ્છિન્ન જ છે. શબ્દાદિહીન જ છે. તેમાંથી સાવયવ-પરિચ્છિન્ન, શબ્દાદિમિત્ જગત કેવી રીતે ફૂટી નીકળે ? અને આથી જે દોષો બ્રહ્મવાદપક્ષે આવે તે જ પ્રધાનવાદ પક્ષે પણ આવે છે, તેા સ્વપક્ષના દોષો સ્વમાં ભૂલી જઈ પરમાં કેવી રીતે ઉદ્ભાવિત કરાય. અને સિદ્ધાન્તીએ તેા સ્વપક્ષના દોષોનું આગળ નિરાકરણ કરી જ દીધું છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્નનિમિત્તોપાદાન કારણ છે એ જ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૯ ॥

આમ પૂર્વપક્ષનું ઉત્પાતન કરી સ્વપક્ષને જ મજબૂત કરતાં હવે આચાર્યદેવ કહે છે:-

સર્વોપેતા ચ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત તે યરા દેવતા-પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સર્વોપેતા=સમસ્ત શક્તિઓથી સંપન્ન છે. તદ્ દર્શનાત્=કેમકે તેનું જુનિનું દર્શન છે.

પરમાત્માની અનન્ત વિચિત્ર શક્તિઓ છે-અને એ શક્તિઓ દ્વારા એ બહુ ગણાય એવા કામો કર્તો દેખાય છે એ અમન્ત શક્તિઓનો નિધિ છે આવું અનેક શ્રુતિઓનું દર્શન પણ છે અને વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત તો શ્રુતિગણ છે શ્રુતિઓ કહે છે કે-સર્વકર્મા, સર્વકામ. સર્વગન્ધ સર્વરસ સર્વમિદ્ર અમ્યાતોડવાક્યનાદર-સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ ગાધાને વ્યાપી વળેવો અવાજ અને નિરપેક્ષ છે (છાં ૩-૧૪-૩) મત્યકામઃ સત્યસકરુપ-સત્યકામ અને મત્યસકરુપ-(છાં ૮-૭-૧) યઃ સર્વદા સર્વમિદ્ર-જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ છે (મું ૧-૧-૨) યતમ્ય યા અક્ષરસ્ય પ્રજ્ઞાસને ગાર્ગિ ! સૂર્યચન્દ્રમસૌ વિષ્ટત તિષ્ઠત-આ અક્ષરના પ્રજ્ઞામનમા ગાર્ગિ ! સૂર્ય અને ચાંદ્ર વિધાન્તિ યથેવા છે (મું ૩-૮-૮) અને દર્શનમા શઠા શાની ! આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું સર્વથા કારણ છે ॥ ૩૦ ॥

બ્રહ્મકારણવાદને પૂરો નિષ્કટક કરવા ચાહતા આચાર્ય વળી શકા ઉઠાવી મહાધાન આપે છે કે -

વિકરણત્યાત્ નેતિ ચેત્તદુક્તમ્ ॥ ૩૧ ॥

વિકરણત્યાત્-આ પરમાત્મા કરણ-સાધન મન ઈન્દ્રિયો વગેરે વિનાનો હોય તે ન-જગતનું કારણ ન સંભવી શકે એમ ચેત્-આત્મા જે શકા હોય તો તત્-તે તો ઉક્તમ્-આ પૂર્વે જ ઉત્તરિત થઈ ગયું છે

પરમાત્માને વર્ણવતા શ્રુતિ કહે છે કે અચશ્વુષ્ક અધોઞ્ઞ અવાગ્ અમના - અક્ષુ, શ્રોત્ર, વાણી, મન સિવાયનો (મું ૩-૮-૮) તે પરમાત્મા અથુ વગેરે વિનાનો છે તો અક્ષુ વગેરે કરણો, સાધનો વિના સર્વશક્તિ હોય તો પણ કેવી રીતે વર્તી શકે ? જેણે જોઈએ તેણે અનુમાનીએ-મોટા મોટા દેવો વગેરે પણ-ચેતન હોવા છતાં પણ-સર્વશક્તિ હોવા છતાં પણ-જ્યારે જ્યારે કાર્ય કરતા દેખાય છે ત્યારે ત્યારે કરણસપન્ન થઈને જ કરતા જોવામા આવે છે અને બ્રહ્મ તો ખીચાડ નેતિ નેતિના સપાગમા આવેલું છે ! તો એવા પણ હુઠા બ્રહ્માને સર્વશક્તિયોગ કેવી રીતે સંભવી શકે ?

તો આ બ્રાહ્મતમા તો જે જવાબ આપવો ઘટે તે પહેલાં જ આખી દીધો છે આગળ કહ્યું જ છે કે આ ભાવયાત્માત્મ્ય કેવળ તર્ક દ્વારા મપાય એવું નથી અને મૌની શક્તિ સરખી હોવી જોઈએ એવા નિયમ પણ કયા છે ? અને ઉપસત ભૂલી ન જવાવું ઘટે કે આ તો અવિદ્યા-અજ્ઞાનની જ વ્યવસ્થામાન છે અને વેદાન્તી એને મહુન કરી લે છે એ એની બ્રાહ્મદાની

માત્ર છે! બાકી અજ્ઞાન કે અવિદ્યાને એની છે તેથી વધુ કિંમત આપવા એ કદી તૈયાર નથી—ન હોઈ શકે! તર્ક—કેવળ તર્ક—પણ અજ્ઞાનની સીમાથી પર નથી. પ્રમાણેતુ' ગણુ' નથી કે તે પરમાત્માની શક્તિને માપી કે પૂરી પ્રમજવી શકે. અને આથી નૈતિ નૈતિમાં એ સપડાયો નથી પણ એ જ એની મહત્તા છે. નિર્વિશેષ હોવા છતાં સર્વસમર્થ હોવું એ વિસ્મયાવહ ન હોય તો ખીજું શું હોઈ શકે? ઉપસંત શ્રુતિનો બોલ પણ છે કે—મણિપાદો નયનો મૃદીતા પદયત્યચ્ચુઃ સ કૃણોતિ મર્કણઃ—હાથ અને પગ વિનાનો જતાં મહણ કરનારો અને વેગીલો છે. આંખ વિના જુવે છે, જ્ઞાન વિનાનો જતાં મુણે છે. (શ્લોક ૩-૧૯) જીવની કને આંખ વગેરે સાધન છે અને જે જ એની નિર્બળતા છે, ભગવાન કે પરબ્રહ્મ પાસે એ બધામાંતું કશું જ નથી એ જ એનું સામર્થ્ય છે! અવિદ્યા-અજ્ઞાનથી ન બોટાયેલો પરમાત્મા સર્વસમર્થ છે! માટે “વિકરણ” શકા અસ્થાને છે. ॥ ૩૧ ॥

હવે ખીજી દૃષ્ટિથી પ્રહાસ્યુત્રવાદના ઉપર આશેષ કરતાં પૂર્વપક્ષી હો છે કે:-

ન પ્રયોજનચન્વાત્ ॥ ૩૨ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જગતનું કારણ ન=હોઈ શકે નહીં કેમકે પ્રયોજનચન્વાત= ખેનનની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનથી જ હોય છે એવો નિયમ જોવામાં આવે છે.

આ સૂત્ર પૂર્વપક્ષીનું છે. જગતમાં ચેતનની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનપૂર્વક જ હોય છે. મન્દમતિ પણ વિના પ્રયોજને પ્રવર્તતો નથી. અને મન્દમતિની પણ આ આખરું છે તો પછી વિવેકી પ્રજ્ઞાશાળીની વાત જ શી? અને પ્રયોજન પણ એ પ્રકારનાં, એક તો “સ્વ” પ્રયોજન, ખીજું પરપ્રયોજન; પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જેમાંથી એક પણ પ્રયોજન ઘટી શકતું નથી. પરમાત્મા તો આનન્દ સ્વરૂપ હોઈને નિત્યતૃપ્ત છે. અને આથી જગદ્રથનામાં તેને કયો રક્ષ હોઈ શકે નહીં! એટલે જગત પ્રવૃત્તિનાં પ્રયોજનની જ બસિદ્ધિ છે. શ્રુતિઓ કહે છે. આનન્દરૂપે અમૃતં યદ્વિમાતિ-આનન્દરૂપ અને અમૃતરૂપ જે થમકે છે. (મું ૨-૨-૭) વૃત્તમાનન્દમયમાત્માને અપસંક્રામતિ-આ આનન્દમય આત્માને જોળાંજી જાય છે (તૈ ૨-૮) વેદ્યાનં આનન્દં બ્રહ્મ-વિજ્ઞાન અને આનન્દરૂપ બ્રહ્મ છે. (મું ૩-૯-૨૮) અને આથી જ તેનું નિત્યતૃપ્ત્ય વર્ણવતાં મન્ત્ર કહે છે કે:-અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂરસેન વૃપ્તો ન કુતશ્ચનોનઃ-અકામ-ધીર-અમૃત એવો એ

પરમાત્મા અવલૂ એ તૃપ્ત છે કોઈ પણ દૃષ્ટિએ એ હિન નથી (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) અને આમ નવરૂપાનન્દથી નિત્યપરિતૃપ્ત પરમાત્માને જગતની રચના પાછળ કોઈ આત્મપ્રયોજન નથી !

અને પર પ્રયોજન પણ પરાનુકંપાએ જ ઘટે ! અને સૃષ્ટિ મર્જાઈ તે પહેલા “પર” જ કોઈ હોતુ નથી ! અને આથી પરાનુકંપા જ હોઈ શકતી નથી ! ઉપગત ભાવિમા પેદા થનારા “પર”-બીજાઓ માટે ભગવાન પ્રવર્તે એમ માનવું પણ ચોખ્ખું નથી જો એમ માનીએ તો પરમાત્મા જે જગત બનાવે તે સુખમય જ હોવું ઘટે ! પરાનુકંપાથી પ્રવર્તતો પુરુષ પરદુઃખ દેવા ટેમ વર્તી શકે ! અને જગત દુઃખમય છે એ વાત તો વેદાન્તીને પણ સ્વીકારે જ છુટકો છે અનુભવનો અપવાપ કેવી રીતે થાય ? અને વિના પ્રયોજન જ લોન વગરનાની માફક પ્રવર્તે છે એમ માનીએ તો પછી પરમાત્મા સર્વજ્ઞ ન કહેવાય ! સર્વજ્ઞ અને જ્ઞાન એ માથે સમાઈ ન શકે ! અને બ્રહ્મા તો સર્વજ્ઞ છે જ સર્વજ્ઞ સર્વવિત્-જે સર્વજ્ઞ-સર્વવિત્ છે (મુ ૧-૨-૯) એ તો શ્રુતિબોલ છે અને આથી પરબ્રહ્મા પરમાત્મા જગત રચે એ પરમાત્માને બચાવવા ખાતર પણ ન કરેલું ઘટે ! ॥ ૩૭ ॥

આક્ષેપતુ અમાધાન કરતાં ભણે છે કે -

લોકવત્ તુ લીલાકૈવલ્યમ્ ॥ ૩૩ ॥

તુ=આક્ષેપના પરિહાર માટે તુ શબ્દ છે મિત્ર પરબ્રહ્મા પરમાત્માની પ્રશંસા તો લોકવત્=લોકમાના આપેલા પ્રશંસાની પેરે લીલાકૈવલ્યમ્=કેવળ લીલામાત્ર છે

જગતમા ચેતનમાત્રની પ્રવૃત્તિ પ્રયોજનનાળી જ હોવી જોઈએ એવું કશું નથી અને આથી તેવી કવીન ઉપર આધાર રાખીને પરમાત્માનું અક્રીય કે પાક્રીય પ્રયોજન શોધવાની જરૂર નથી જગતમા કોઈક રીતે વિશિષ્ટ થયેલા રાજા કે મહાત્માઓ સુખના ઉદ્દેશમાત્રે નાચગાનમા પ્રવૃત્ત થયેલા જોવામા આવે છે, અને તેમ કરવામા તેમનું કોઈ પણ પ્રયોજન નથી તે જ પ્રમાણે પરબ્રહ્મા પરમાત્માનું પણ સૃષ્ટિ રચના પાછળ સ્વસુખોદ્દેશ સિવાય કોઈ પ્રયોજન નથી પરમાત્મા “અવાપ્ત સમપ્ત કામ છે નિત્યાનન્દ, તૃપ્ત છે અને આથી તેની પ્રવૃત્તિમા પ્રયોજન શોધવું જ ન્તત અગાધવા જેવું છે જે કદી નિઃસ્વાર્થભાવે વર્ત્યો નથી તેને નિઃસ્વાર્થભાવે પણ વર્તી શકાય છે, એ કંપના જ આપવી મુશ્કેલ છે સ્વાર્થના જગા જેવો માનવ-

નિષ્કામભાવે પણ વર્તી શકાય છે એ ભાષ્યે જ સમજી શકશે ! અને આથી પ્રભુની પ્રવૃત્તિમાં પ્રયોજન શોધે તો પણ ન્યાય કે શ્રુતિથી તો એ ઘટી શકતું નથી.

ઉપરાંત સ્વભાવની સામે પ્રશ્ન ન હોઈ શકે ! એના-પરમાત્માના,- સ્વભાવે જ પોતાના જ આનન્દનો ઉદ્દેશ જગતરૂપે ઉપસી આવે છે. અને જે પરમાત્મા વિના સ્વાર્થે વર્તે છે તે પરમાત્માથી કોઈપણ વસ્તુ ભિન્ન સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવતી નથી, એ ભૂતી ન જવું ઘટે. અને જગતને દુઃખરૂપ માનવું એ પણ ધર્મચરનો દ્રોહ જ છે. અકૃતજ્ઞતા જ છે. કૃતજ્ઞતા જ છે. અવિદ્યાના ટનખંધી ભાર નીચે પીડાતું માનવપ્રાણી કઈ કઈ ચીસ નથી પાડતું ?-એને અજ્ઞાન સદી ગયું છે અને આથી એ દુઃખની નિરંતર ચીસ પાડે છે. યથાર્થ દર્શનમાં દુઃખ નથી. સુખ હી સુખ જ છે. આથી, જગતને દુઃખરૂપ ગણનારવું દર્શન સુમેળ સૂતું છે. બાકી આ તો પૂર્ણમિદં છે. અદ્વ.પૂર્ણ છે. એમાં કોઈ બિનતા નથી. અને પરમાત્મા ઉદાસીન છે તેથી નિર્દય છે એમ સિદ્ધ થતું નથી. ભૂતોને સંસારાટ્કલમાંથી ઉદ્ધારવા જ એની પ્રવૃત્તિ છે ! અને સંસારવું આદિપણું સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અને આથી પરમાત્માના ઉપર દુઃખમય જગતની સૃષ્ટિનો આક્ષેપ ટકતો નથી.

ઉપરાંત જીવાત્મા પોતાના માપે પરમાત્માને માપવાની બાંધિશ એટલું કરે છે. એનાથી એક ઘડો પણ સ્વતંત્રપણે પોતાનાથી બનાવી શકાતો નથી. એટલે એની અદેખાઈ એને આ વિશ્વની રચના કરનારના ઐશ્વર્ય વિષે સાશંક અને અસૂચાવિદ્ધ કરે છે ! આપણા મનમાં આ જગદ રચના-આ અનન્ત પ્રહ્લાંડની રચના બહુ મોટી ભાસે છે. ધર્મચરને તો એનો હિસાબ પણ નથી. અનન્ત શક્તિ પરમાત્માનો એક અંશ માત્ર પણ પૂરે જગતરૂપે પ્રકટયો નથી. આકાશમાં તલના કરોડમા ભાગ જેટલું પણ પરમાત્માના સ્વરૂપમાં અગિય પ્રહ્લાંડ નથી. એવાં અસંખ્ય પ્રહ્લાંડો એનાં રામરૂપમાં તરવર્યાં કરે છે. એ તો અનન્તવાન્ નામ છે. કોણ એના ભાવગાંભીર્યને માપી શકે ? કોણ એની અસ્તિત્વો પાર કાઢી શકે ? કોણ એના રચના હૈશ્વર્યને પૂરી અંજલિ આપી શકે ? બસ, અનન્તને અનન્ત જ બાળવો બેઈએ.

ઉપરાંત માનવ જગતમાં વિના પ્રયોજને પ્રવૃત્તિ ન જ સંભવતી હોય તો પણ પ્રભુના વિષયમાં તો પ્રયોજન નથી જ ! કેમકે એ આસકામ છે. એની અપ્રવૃત્તિ પણ નથી કેમકે શ્રુતિમાં સૃષ્ટિ વર્ણવી છે. ઉન્મત્ત સાથે પણ એ સરખાવી શકાય એમ પણ નથી. કેમકે તે સર્વજ છે ! ઉપરાંત શ્રુતિને પણ જગતને વર્ણવવામાં જે રસ છે તે સ્વતંત્ર-જગત વર્ણવવા જેવું છે માટે નથી એ તો પરમાત્માને સૂચવે છે. સૃષ્ટિ દ્વારા પરમાત્માનો

કંઈ ખ્યાલ આવે એટલા માટે વણવે છે બાકી સ્વતંત્રપણે મૃદિ વર્ણન-
નો વધ્યપ્રયોગ શ્રુતિ ન કરે! આથી પરમાત્માની આ જગત મૃદિ એ
કેવળ લીલા જ છે. લીલા સિવાય બીજું કશું નથી. ॥ ૩૩ ॥

પ્રહારકારણતાવાદને પુનઃ હલાવી બેવા માટે-અને તે દ્વારા એને સમૂળ
દૂર કરવા માટે, આરોપ દ્વારા સમાધાન આપના આચાર્ય કહે છે -

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति ॥ ૩૪ ॥

વૈષમ્યનૈર્ઘૃણ્યે=વૈષમ્ય=રિમતા-સમતાનો અભાવ, નૈર્ઘૃણ્ય=નિર્દયતા=દયાનો અભાવ
આ બે=રિમતા અને નિર્દયતાથી દોષો-ન=ઉચ્ચાર્ય જગતને જન્માનના પરબ્રહ્મ
પરમાત્માને અડી શકના નથી, કેમકે સાપેક્ષતા=કારણ સાપેક્ષ છે કેરી રીતે એ માનવ ?
તો હિ=કેમકે તથા=સાપેક્ષ કારણના દર્શયતિ=શ્રુતિ જ પ્રતિપાદિત કરે છે

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી અહીં એક લગભગ સર્વવ્યાપી સમર્થ દલીલ
પ્રહારકારણવાદ માટે બાકી રહે છે! તેનો આશય છે કે કેવળ લીલારૂપ હોય
તો પણ પ્રહારને માટે જગતની રચના કાંઈ પ્રવૃત્તિ ઘટતી નથી કેમકે પગ્મપ્રહ
પગ્મમાત્રા બે જગતને જન્માવતા હોય તો વિષમતા અને નિર્દયતાકાંઈ
હોયોમાથી તે કદી સુકૃત નહીં થાય પગ્મમાત્રાની સુષ્ટિમા અનુપમ વિષમતા
બેવામા આવે છે કેટલાક ગોળ જ ખાયા કરે છે કેટલાક ખોળ જ ખાયા
કરે છે તો કેટલાક માં જ ખાયા કરે છે ટોઈક અતિસુખી તો કોઈ
અતિદુઃખી-ટોઈ મધ્યમ સુખી-બેવામા આવે છે અને વિના અપરાધે કોઈને
દુઃખી કરતો પરમાત્મા વિષમ નહીં તો બીજું શું? વિષમ જ નહીં-એની
નિર્દયતા પણ અનુપમ જ છે! આતતાથી અને અત્યાચારી દર્શ શકે એવો
એ પગ્મમાત્રા ક્યાક ત્રીતમ સુખરતો બેવામા આવે છે! કુલકોમળ બાળકનું
જન્મતાવેત ગુણ ઘોટી કાઢતો પગ્મમાત્રા-જગતના ઉપર અમહા યાતના
વરમાવતો પરમાત્મા-મમન્ત જગતને પેટમા ગરકાવ કરી દેતો પરમાત્મા
નિર્દયતાથી પણ વધારે નિર્દય છે! અને આવી વિષમતા અને નિર્દયતા તો
ગગદ્વેપવિદ્વની હોય-પરમાત્મા તો કવેશથી અમૃષ્ટ છે અને આથી આ
વૈષમ્ય-નિર્દયણત્વથી બે હોયો તો એમિદ્ધાન્તી! અનર્થ જ છે! આ
શકાનું અહીં લગ્ય સમાધાન-છે!

મિદ્ધાન્તી કહે છે-બેટા પૂર્વપક્ષી! ગેલમા રખે આવી જતો તું આ
દલીલ દ્વારા ગઢ છૂતતો નથી તારી દલીલ સમજણથી દૂર છે-પરમાત્મા
વિષમ અને નિર્દય જેવો દેખાય છે, પણ તેવો નથી! એમ તો દોઢીમા

સાપ પણ દેખાય છે ! પણ બધું દેખાતું ક્યાં સાચું હોય છે ! મોટે ભાગે દેખાતું જ ખોટું હોય છે અને ન દેખાતું જ સાચું હોય છે. પરમાત્માને તે કહલા દોષો લાગે-જે તે નિરપેક્ષપણે વર્તતા હોય તો, પણ તેની જગત્પ્રવૃત્તિ સાપેક્ષ છે. જગતની દેખાતી વિષમતા અને નિર્દયતા ઇશ્વરની મીઠી મરણની ઉપજ નથી. એ તો પ્રાણીના કર્મોની અપેક્ષાએ હોય છે ! જેનાં જેવાં કર્મો તેણે તેને કૃણ આપતો પ્રભુ દોષભાગી નથી. વિષમતા અને નિર્દયતાનાં પ્રેરક છે તે તે જીવનાં અદૃષ્ટ જ, અને આથી અપરાધી છે તે તે જીવનાં કર્મો જ. પરમાત્માનો એ અપરાધ નથી, ઉલટી પરમાત્માની તો એ નિર્બ્યાજ હયા છે. તે તે જીવને તે તે શુભાશુભ કર્મનાં કૃણ આપતો પરમાત્મા, તેના ભોગાપવર્ગનો ક્ષય કરતો હોઈને પોતાની પ્રાપ્તિમાં થતા વિલંબને ટાળે છે. પ્રાણીમાત્ર-ના-સ્થાવરજંગમ-અણુ અણુ પરમાત્માની પ્રાપ્તિ માટે પ્રતીક્ષા કરે છે ! કર્મનો કાયદો એ પ્રાપ્તિમાં વિલંબ કરે છે. પરમાત્મા, ભોગાપવર્ગ દ્વારા સૌનાં કર્મનો ક્ષય કરીને તે તે જીવના, પોતાની પ્રાપ્તિના અંતરાય અને વિલંબને દૂર કરે છે. અને આથી પરમાત્મા તો પરમ સમ અને હયાજી છે !

અને પરમાત્મા તો માનો વરસાદ જેવો છે. પ્રાણીનું કાર્ય ખીજ જેવું છે. ખીજ જ તે તે કૃણનિર્માણે અસાધારણ કારણ છે. વરસાદ તો સર્વત્ર સાધારણ કારણ છે. તો દોષ અસાધારણનો છે. સાધારણનો નથી. પ્રહાસુત્ર નિર્માણ સ્વેચ્છાએ નથી. કેમકે તેને કોઈ પ્રયોજન નથી. અને પ્રાણી કર્મોપેક્ષ તેની પ્રવૃત્તિ તેને દ્રવિત કરતી નથી. શ્રુતિઓ સ્વયં આ વિષયમાં બહારે ધાય છે કે:-પુણ્યેન પુણ્યં લોકં નયતિ પાપેન પાપં હમામ્યાં મનુષ્ય લોકમ્-પુણ્ય દ્વારા પુણ્યલોકમાં અને પાપ દ્વારા પાપલોકમાં તથા પાપપુણ્ય બન્ને દ્વારા મનુષ્યલોકમાં લઈ જાય છે. (મૃં ૩-૭) પુણ્યો વૈ પુણ્યેન કર્મણા મયતિ પાપઃ પાપેન-પુણ્ય કર્મથી પુણ્ય અને પાપકર્મથી પાપી થાય છે. (મૃં ૩-૨-૧૩) પ્રાણી અદૃષ્ટવશાત્ તેનો અનુગ્રહ નિગ્રહ ગીતાજી પણ કહે છે. “યે યથા માં પ્રપચન્તે તાં-સ્તથૈવ મજામ્યહમ્”-જે જે રીતે અને પ્રપન્ન થાય છે તેને તે જ રીતે હું સાચો લજું છું. (મ. મીતાં ૪-૧૧) આથી વિષમતા અને નિર્દયતાકૃપી દોષો પરમ સમ અને હયાજી પરમાત્મા ઉપર આવી શકતા નથી. ॥ ૩૪ ॥

ઉપરના સૂત્રમાંથી જન્મતી શંકાનું નિરાકરણ કરતાં ઉક્તાર્થને જ દેડ કરે છે કે:-

ન કર્મ અવિભાગાત્ હાતિ ચેન્નાનોદિત્વાત ॥ ૩૬ ॥

ન=ઉત્પત્તિની પૂર્વે પ્રાણી કર્મ નથી. કેમકે અવિભાગાત્=અવિભાગ-
પ્રલય થયેલા હોય છે. હાતિચેત્=આમ જો કરતા હો તો તે ન=ખરાબર નથી. કેમકે
અનાદિત્વાત્=જગતની પેરે તે કર્મ પણ અનાદિ છે.

પરમાત્માનો વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્યરૂપી દોષોમાંથી છૂટકારો નથી જ એમ
પૂર્વપક્ષી સ્થાપિત કરવા આહે છે. તે કહે છે કે પ્રાણીના કર્મની અપેક્ષાએ
વિષમતા નિર્દયતા આવે છે એ ખરાબર નથી. કેમકે ઉત્પત્તિ પહેલાં
કર્મનો જ અભાવ છે. પ્રલય વેળાએ પ્રાણીનાં કર્મ અદે-ભોગ્ય અને ભોક્તા
રૂપે વર્તતું આખું જગત બ્રહ્માં મળી જાય છે. બ્રહ્મથી અવિલક્ષ્ય થઈ
જાય છે. અને તે ઉપરાંત ઉત્પત્તિ પૂર્વ પરમાત્માનું એકલાપણું શ્રુતિ
કહે છે. આત્મા વા દદ્દ એક એવ અગ્રે આસીત્ નાન્યત્ કિન્ચન મિપત્ત-
આ બધું એક આત્મા જ હતું. બીજું કંઈ પણકાર પાડતું ન હતું.
(૫૦ ૧-૧) ઉપરાંત સદેવ સોમ્યેદમગ્ર આસીદેકમેવાદ્વિતીયમ્-આ
આત્મા-સદ્ જ હતું એક અને અદ્વિતીય (૬૦ ૬-૨-૧) અને
પ્રલય વેળાએ એક વખત જે પ્રભુમાં મળી જાય તેનું “સ્વરૂપે” અસ્તિત્વ
હોઈ શકે નહીં અને આથી ઉત્પત્તિ વેળાએ તો કર્મ ન હોઈને, બ્રહ્મ
કર્મની અપેક્ષાએ વિષમ કે નિર્દય થઈ શકે નહીં.

કર્મની અપેક્ષાએ જો બ્રહ્મ વર્તે છે એમ કહો તો તે કર્મ જે પ્રકારનું
હોઈ શકે! એક તો સૃષ્ટિ પહેલાંનું, બીજું સૃષ્ટિ પછીનું. પહેલું પણ
ઘટતું નથી. બીજું તો તેનાથી પણ વધારે અઘટિત છે. સૃષ્ટિની પૂર્વે
જો કર્મ હોય તો તે તો પ્રભુમાં અવિભાગને પામી જાય. અને આથી
સૃષ્ટિ પછીનું કર્મ તો ઉપજે જ નહીં. સૃષ્ટિ જ ન જન્મે ત્યાં તે પછીના
કર્મની તો વાત જ શી? આથી કયાં કર્મની અપેક્ષાએ બ્રહ્મને વિષમ
અને નિર્દય થવાનું શક્ય બને? અને આથી વૈષમ્ય નૈર્ઘૃણ્ય દોષો
દુર્નિવાર જ છે.

આની સામે સ્ત્રીઓ આપતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભાઈ! તારી વાત
ખરાબર નથી. જેમ જગત તેમ તેના વૈચિત્ર્યના કારણરૂપ કર્મ પણ અનાદિ
છે. અને હોંફ રહેલોને ધાતુ ઉપરથી લય શબ્દ બને છે. રહેલો એટલે
જોડાણ! મળવું-સંયુક્ત થવું એવો એનો અર્થ. પ્રલય એટલે શું?
અત્યંત જોડાણ-મિલન! એનો અર્થ એ વસ્તુનો અભાવ એવો થતો નથી.
અને આથી જગત કે તેના વૈચિત્ર્યના કારણરૂપ કર્મનો પ્રલય થાય છે
એનો અર્થ એટલો જ કે તે અતિ સૂક્ષ્મરૂપે રહે જ છે. પ્રાણીમાં ઓગળી

ગયેલું મીઠું તેમાં હોય છે જ! અને છતાં તે લીન થયેલું કહેવાય છે. આથી પ્રલયકાળે વિશ્વનો કે કર્મનો અત્યન્તાભાવ થતો નથી. એ કર્મનો આત્યંતિક પ્રધ્વંસ તો બ્રહ્મદર્શનનું મહાત્મ્ય છે. બિચારો પ્રલય! એ પ્રલય કર્મનો નાશ કરી શકતો નથી, કે તેના દ્વારા ઉપજતા સંસારનો પણ નાશ કરી શકતો નથી, થાય એમ નથી. આથી અહીં અન્યોન્યાશ્રય દોષ વાંચવાની જરૂર નથી. કેમકે તેમાં તો એક ખીજના ઉપર એવો આધાર હોય છે કે એક ખીજ વિના અસ્તિત્વમાં જ ન આવી શકે. અહીં તો જગત પણ અત્યારે પણ દેખાય છે ને કર્મ પણ પ્રત્યક્ષ છે. આથી અહીં ખીજાંકુર ન્યાયે કર્મ અને જગતની અનાદિતા સમજવી રહે છે! અને આથી પ્રભુ નિર્દોષ છે. ॥ ૩૫ ॥

અને વળી પૂર્વપક્ષી માથું ઊંચકે છે અને તેનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી સ્વપક્ષની નિર્મળતાં ગાતા કહે છે કે:

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ૩૬ ॥

ચ=અને તે ઉપરાંત જન-કર્મ-જગત વગેરેનું અનાદિપણું ઉપપદ્યતે=યુક્તિથી પણ સિદ્ધ થાય છે અપિ=અને તે ઉપરાંત વળી ચ ઉપલભ્યતે=શ્રુતિ સ્મૃતિઓના પ્રમાણોથી પણ સિદ્ધ થાય છે.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કર્મ તો જન્મે છે ને? જે જન્મે તે અનાદિ હોય નહીં, અને તે ઉપરાંત જે અનાદિ હોય તે અનન્ત પણ હોવું જ ઘટે. અને આથી કર્મને અનાદિ માની શકાય નહીં, અને અનાદિ માનશું તો તેને અનન્ત પણ માન્યે જ છુટકો છે. અને તેમ માનીએ તો મોક્ષ નામની ચીજ જ સિદ્ધ નહીં થાય, અને પછી તો માધના જ્ઞાન વગેરે બધું જ હુમ થઈ જાય! એના કરતાં તો છોને ધંધર વિષમ અને નિર્દય સિદ્ધ થતો! એની અનન્ત વિષમતા નિર્દયતાના પાપનું છો ને એ નિન્દા અને જીવના નિસાસાડૂંપે કૃણ લોગવતો! અને આમ સિદ્ધાન્તીની અચળ સ્થિરતા સામે પૂર્વપક્ષી માનો લગલગ રડવા જેવો થઈને તાગાં ઉપર ઉતરી જાય છે! સિદ્ધાન્તી એને શાંત અને સ્વસ્થ થતાં કહે છે-કર્મનું અનાદિપણું બેટા! યુક્તિપૂર્વક સિદ્ધ થઈ શકે છે. તે ઉપરાંત એની મિદ્ધિ શબ્દ પ્રમાણથી પણ થાય છે. માટે રખે આંધું પાડતો-રખે નિર્દોષ ધંધરને દૂષિત કરતો-રખે જીવનનું નૈષ્કૃત્ય મોલી લેતો.

જે-કર્મની પ્રથમતા સ્વીકારીએ તો પછી સંસાર અકસ્માત પેદા થયો છે એમ માનવું પડે! અને આ દુનિયામાં અકસ્માત જેવું કશું નથી.

કસ્માત્ને શોધવા જ તો આ પ્રવૃત્તિ છે ! અને તેમાં જ-કસ્માત્ ક્યાંથી નડે ? ઉપરાંત અકસ્માત ઉત્પત્તિ માનીએ તો મુક્તાત્માઓને પણ પુનઃજન્મ આપવો પડે. અને એ તો મૂળમાં જ કુહારાઘાત નીવડે ! ઉપરાંત કર્મ જે સાદિ હોય તો પ્રથમ મૃદ્ધિ વળતે જીવેને તેમણે જે કર્યું ન હોય તેનાં જ ફળ મળવાનો પ્રસંગ આવે ! કેમકે તો તો મુખદુઃખની વિપમતા નિષ્કારણ છે એમજ બને ! અને એવું નથી. આથી કર્મને અનાદિ જ માનવું પડે ! ઉપરાંત અવિદ્યાને જે આપણે વિપમતાનું કારણ માનીએ તો તે પણ બરાબર નથી, કારણ કે તે અવિદ્યા પણ એકરૂપ જ હોય છે. તેમાં વિશેષ કરાવી, દોષાદિની વાસનાઓ દ્વારા થતાં કર્મનાં ચેડાં મળે તો જ વિપમતા જન્માવનારી થાય ! અને આથી કર્મ અનાદિ જ છે એમજ માનવું પડે. અને એ જ અક્ષલવાળું છે.

ઉપરાંત જે અનાદિ હોય તે અનન્ત જ હોવું જોઈએ એવો નિયમ નથી. વાસનાઓ અનાદિ છે છતાં તત્ત્વજ્ઞાને તેની નિવૃત્તિ થાય છે. અનાદિ-પણું અનન્તતામા કારણ નથી. અન્ત ન પામવાની શક્તિ જ અનન્તતામાં હોતું છે. અને આથી અનાદિ છતાં કર્મમાં અન્ત પામવાની શક્તિ છે અને આથી તેનું કારણ ભરતાં તે પણ જીવતાં નથી ! યોગસૂત્ર કહે છે :—તાસાં અનાદિત્વં ચાશિષઃ નિત્યત્વાત્ (યોગ ૪-૨૦) આ સૂત્ર વાસનાઓનું અનાદિપણું બતાવે છે પણ સાથે સાથે—हेतुफलाद्ययालम्बनैः સંગૃહીતત્વાસેપામમાયે તદમાયઃ (યોગ ૪-૧૧) આ સૂત્રમાં, તેમની નિવૃત્તિ પણ દર્શાવે છે. આમ કર્મ અનાદિ છે, અને અનન્ત નથી. આથી મોક્ષાદિ બાધીય વ્યવસ્થાઓ થઈ શકે છે.

અને શાસ્ત્રપ્રમાણ તો છે જ. તે વિવાકર્મેણી સમ્યગ્ચારમેતે પૂર્વ પ્રજ્ઞા ચ-તેમની પાછળ જાય છે વિદ્યા કર્મ અને પૂર્વની પ્રજ્ઞા. (યુગ ૪-૪-૨) તદેવ સત્તઃ સહ કર્મજેતિ લિંગ મનો યય નિપક્કમસ્ય (યુગ ૪-૪-૬) આનું લિંગ-મનુ જ્યાં સંસકત હોય છે તેની સાથે જ ચોટેલો તે કર્મસંહિત આવે છે. પ્રાણોધિષઃ સંચરતિ સ્વકર્મજિઃ-જીવાત્મા પોતાના કર્મ દ્વારા સંચરે છે. (શ્વે ૫-૭) કર્મચૈચિજ્ઞાત્ સૃષ્ટિર્વૈચિજ્ઞયમ્-કર્મની વિચિત્રતાથી સૃષ્ટિની વિચિત્રતા થાય છે. (સો ૬-૪૧) ઉપરાંત વેદ ભગવાન કહે છેઃ—સૂર્યોચન્દ્રમસૌ ધાતા યથાપૂર્વં અકલ્પયત્-પૂર્વ કલ્પની પેરે જ ધાતા-બ્રહ્માએ સૂરજ ચાંદને બનાવ્યા છે. (ઋગ ૮-૮-૪૮-૩) પૂર્વ કલ્પનું સૂચન કરતો આ મંત્ર કર્મનું અનાદિપણું જ ગિદ્ધ કરે છે. ઉપરાંત “અનેન જીવેનાત્મના”-આ જીવસ્વરૂપે-(ઊગ ૬-૬-૨) માં જીવ શબ્દનો પ્રયોગ

છે. એ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. ગીતાણુ પણ સંસારને અનાદિ તરીકે ગાય છે કે:-ન રૂપમસ્યેહ તથોપલબ્યતે નાન્તો ન ચાદિર્ન ચ સંપ્રતિષ્ઠા ॥ કહ્યું તેવું તેનું રૂપ સમજાતું નથી, એનો આદિ મધ્ય અન્ત પકડાતો નથી. અને આમ તર્ક અને શાસ્ત્ર ઉભાય સિદ્ધાન્તને જ અનુકૂળ છે. ॥૩૬॥

હવે સમસ્ત પાદની અર્થોનો ઉપસંહાર કરતાં આચાર્યશ્રી કહે કે:-

સર્વધર્મોપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૭ ॥

ચ=અને સર્વધર્મોપપત્તે=સમસ્ત ધર્મોની પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં યુક્તિપૂર્વક ઉપપત્તિ થઈ શકતી હોઈને સર્વશક્તિ-બ્રહ્માત્મા છે આ પરમાત્મા એ સિદ્ધ થાય છે.

અત્યાર સુધીમાં આચાર્યે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ જગતનું અભિન્ન નિમિત્તોપાદન કારણ છે એ સિદ્ધ કરતાં જ કોઈ વાઢા-શકાઓ-કે આક્ષેપો આમે આવ્યા તેને પરાસ્ત કર્યા! અને હવે બીજો પાદ શરૂ કરે તે પહેલાં પ્રકરણાર્થનો ઉપસંહાર કરે છે કે આ રીતે પરમાત્મા પરબ્રહ્મમાં કારણના સમસ્ત ધર્મો, યુક્તિસંગત છે અને આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ-મહાત્મા છે, જગતનું સર્વથા કારણ છે એ ઔપનિષદ દર્શનનો જ વિજય છે. ॥ ૩૭ ॥

इति द्वितीयाध्याये प्रथमः पादः

વેદાન્તસૂત્રસાધનમાપ્યે દ્વિતીયાધ્યાયે

દ્વિતીયસ્તર્કપાદઃ ॥

પ્રિયાત્મનૃ! પરમકૃપાળુ પરમાત્માની કૃપાથી દ્વિતીયાધ્યાયનો પ્રથમ સ્મૃતિપાદ આપણે જોયો! પરમાત્મા પરબ્રહ્મ આ જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત અને તે ઉપરાંત પણ બીજી રીતે કારણ છે, એ વેદાન્તની સુનિશ્ચિત ધારણા છે! એ અંગે સ્મૃતિપાદમાં જે જે દોષો ઉદ્ભવી શકે તે તમામનું નિરાકરણ કર્યું. સ્મૃતિ અને તર્ક-બન્નેનો વિરોધ વેદાન્ત સાથે વિરોધ-ઉપર ઉપરથી જ છે! છતાં આપાતવિરોધ પણ ઓગાળવો જ રહ્યો, અને તે દ્વારા જગતના કારણની મીમાંસાને સ્વચ્છ કરી, જગતના કારણ અંગે નીતરો નિશ્ચય થાય તો એ નિશ્ચયની અસર સમસ્ત જીવનને અડે છે. જે આવેો નિર્ણય થાય તો સાચું જીવાય અને જીવન કૃતાર્થ થાય! હવે સ્વપક્ષની દૃઢતા માટે ઇતર વાદોના દોષોનું પણ દર્શન અને માર્ગન કરવું ઘટે. આમ થાય તો નિરાકુળપણે સાધક પ્રવર્તી શકે. શંકાના શૂળ દૃઢ્યમાં ચાલુ રહે તો સ્વસ્થ નિરાંત કેમ મળે? અને આથી હવે પછીના પાદમાં કેવળ તાર્કિક વિચારસરણીનો કેવળ તાર્કિક સામનો આવ્યાર્થ કરશે. અને વેદાન્તના દર્શન સામે જે કેઈ વાદ આવશે તેને મુદાત કરવાનો યત્ન કરશે. જેવો “યક્ષ તેવી બલિ” એ ન્યાયે તર્કને તર્કથી જ મોટે ભાગે આ પાદમાં પરાજિત કરવાનો યત્ન છે. આજકાલ તાર્કિકતા નિરંકુશ થતી જાય છે, માણસની માહિતીનું વર્તુલ અતિ વિસ્તૃત બન્યું છે, ખડો અને ઉપખડો બૌદ્ધિક દશાએ પણ ખૂબ નજીક આવ્યાં છે. વિજ્ઞાનના વિકાસે માનવને અણછાજતી તોછડાઈ પણ આવી હોય તો નવાઈ નથી. અને આથી કેવળ બુદ્ધિપ્રધાન-તર્કજીવી જીવોને પણ સમાધાન થાય એવી પરમ તાર્કિક વિચારસરણિ હવે શરૂ થાય છે. આપણે પણ પરમાત્માને યાદ કરી, ભગવાન ભાષ્યકારને પ્રણામી-ગુરુદેવની કૃપા સાચી આગળ ચલાવીએ ને?

સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદી સામે ચોરચો માંડતા આવ્યાર્થશ્રી ભણે છે કે:—

રચનાઽનુપપત્તેઃ ચ નાઽઽનુમાનમ્ ॥૨॥

ચ=આ ઉપરાંત અનુમાન=કેવળ અનુમાનથી ગમ્ય પ્રધાન ન=જગતનું કારણ સંમતી શકતું નથી કેમકે-રચનાનુપપત્તેઃ=કેમકે સ્વતંત્ર પ્રધાન કે પ્રકૃતિ આ અદ્ભુત જગતની રચના કરી શકે એ સુક્તિયુક્ત નથી.

પ્રધાન કારણવાદી કહે છે કે જેમ તમારું બ્રહ્મ સ્વભાવસિદ્ધ શક્તિઓ દ્વારા જગતની રચના કરી શકે છે તેમ અમારું પ્રધાન પણ તેની સ્વભાવિક શક્તિથી પોતાનામાંથી જગતને ઉપજાવી શકે છે. અમારા પ્રધાનને એમાંથી કોણ અટકાવી શકે? અને “પ્રધાન” શબ્દ અમારો પારિભાષિક શબ્દ છે. એ જગતની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય ઉલ્લય અર્થમાં વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે, અને આથી તમારું બ્રહ્મ જ જગતના કારણ તરીકે યશ ખાટે એ બરાબર નથી. સુખ, દુઃખ અને મોહથી ભરપૂર આ જગત; રૂપી કાર્ય જોઈને તેને અનુરૂપ જ સુખ, દુઃખ, મોહાત્મક કારણ જ હોઈ શકે! જેવું કાર્ય તેવું જ તેવું કારણ હોવું ઘટે! અને આ રીતે પ્રધાન જ અનુમાન પ્રમાણથી જગતના કારણ તરીકે સ્થાપિત થઈ શકે— માટે આનુમાનિક પ્રધાન જ જગત કારણ તરીકે ચોગ્ય છે.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલ સાંભળી રિમત કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે “ભલા! મારું બ્રહ્મ તારું પણ કંઈ સચું થાય છે! જ્યારે તારું પ્રધાન અમારું સચું તો હોઈ શકે છે, પણ તું જે સગપણ સ્થાપવા માંગે છે તે સગાઈ કદી સંભવી શકતી નથી. પ્રધાનને તો જગતના કારણ તરીકે સ્વીકારીએ તો આ અદ્ભુત જગતની રચના સંભવે જ નહીં! કેમકે તારું પ્રધાન તો જડ છે! પદાર્થોનો પ્રયોજનપૂર્વકનો વિન્યાસવિશેષ એટલે રચના. જગતની આવી રચના છે! જડ હોઈને પ્રધાન એવી વ્યવસ્થિત-ભલભલા બુદ્ધિમાનોની બુદ્ધિને પણ મ્હાત કરે એવી-પ્રયોજન પૂર્ણ-અદ્ભુત જગત રચના કરવે કુશળ હોઈ ન શકે! ચેતનથી અનધિગ્નિત જડને કશું કરતું હોય તો તો વિના કુંભારે જ ઈંટો બની હોત-ધર ણંધાયું હોત-તું અને હું એમાં રહ્યાં હોત અને ઘડો ભરીને પાણી પીધું હોત! રથ તને અને મને સ્વયમેવ દારિકા પહોંચાડી શક્યો હોત! ભલા! અરૂપ કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ પણ ચેતનના અનુગ્રહ વિના એ શક્ય નથી તો અનન્ત બ્રહ્માંડ અને તેનાં અગાધ વિસ્તરો, તેની સુવ્યવસ્થા તેના તમામ પદાર્થોની આયોજના બસ-અદ્ભુત રસની અવધિ હી અવધિ બતાવતું આ જગત, જડ પ્રધાન કેવી રીતે નિર્મી શકે? ચેતન વિના જડને કોણ પ્રવર્તાવી શકે? અને આથી પ્રધાનને ગમે તેટલો યશ આપવા તું ઇચ્છે પણ તેના લાભમાં એ યશ નથી જ! ચેતન પરમાત્મા જ સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ હોઈને આ વિસ્તરમાવડુ વિશ્વને રચી શકે! એની પ્રતિભાની જ એકાદ કણિકા વિશ્વરૂપે વર્તી શકે! આથી ઈશાપૂર્વક જન્મતું-જીવતું-વખત આવ્યે જતું અને સદા પ્રવર્તતું જગત ઈશાવાનની જ કરામત હોય! અધની નહીં ॥ ૧ ॥

આજ વાતને બીજા હેતુથી દૃઢ કરતા કહે છે -

પ્રવૃત્તેશ્ચ ॥ ૨ ॥

ચ=અને આ ઉપગમ પ્રવૃત્તે=જગનની રચના માટે પ્રાણની પ્રવૃત્તિ પણ સભરતી નથી, આથી પણ જડ પ્રાણ જગનનું કારણ નથી.

ભવા ! જગત્ જ્યનાની વાત તો કોરે મૂકીએ તે માટે પ્રવૃત્તિ પણ પ્રધાનમા-જડમા સભરતી નથી પ્રધાન એટલે જે પ્રવચની દૃષ્ટિએ તારા મત પ્રમાણે મત્વ-૨૪સ-તમમની મામ્યાવમ્યા છે તો મામ્યાવમ્યામાથી તેની પ્રચ્યુતિ=વિષમાવન્યા તરફનો ઝોક પાડ, સ્વતત્ર જડ પ્રધાનનો, તર્ક યુક્ત નથી કે કે કાર્યવિશેષ માટેનો ક્રિયાવિશેષ એટલે પ્રવૃત્તિ ! અને તે જડમા હોય તો ખરું તે જડ ચેતન મયુક્ત હોય તો જ મ ભવે છે ! ચેતનની વિચાનપૂર્વકની અને સપ્રયોજના પ્રવૃત્તિ થઈ શકે છે એકલો ગ્ય હોડવા મડી પડતો નથી ઘોઠો સાથે જોડાય તો તે મીધે અગર તો આડે રમ્તો, પણ ચાલે ! તો જેના ભાવે ભાવ અને અભાવે અભાવ-તેની જ પ્રવૃત્તિપ્રેરકતા હોઈ શકે ! ચેતનના ભાવે જડમા ક્રિયાનો ભાવ અને તેના અભાવે અભાવ હોય છે અને આથી જડની ક્રિયામા ચેતનની જ પ્રવૃત્તિ પ્રેરકતા હોઈ શકે છે ! પ્રવૃત્તિ ભવે જડની હો પણ તેની પ્રેરકતા તો ચેતનને જ આભારી હોય અને આટલું જ વહેવું પણ ઈષ્ટ છે ! આથી બદ્ધ દેહના કરવામાત્રથી સ્વપક્ષની સિદ્ધિ થતી નથી ! અને આથી પ્રધાન યશોભાગી થઈ શકતું નથી એ યશ તો પરમાત્માને જ કાળે જાય છે આમ પ્રવૃત્તિ પણ તર્ક અમગત હોઈને ચેતન પરમાત્મા જ જગત કારણ હોઈ શકે, જડ-ચેતન વિહોણુ પ્રધાન-નહીં ॥ ૨ ॥

આ પ્રમગે શકા ઉડાવી તેનું નિરસન કરતા આચાર્યશ્રી કહે છે -

પયોઽમ્બુવચ્ચેત્ તત્રાપિ ॥ ૩ ॥

પયોઽમ્બુવચ્ચેત્=નીરક્ષીરની પેરે પ્રધાનની પણ પ્રવૃત્તિ તર્કસંગત થઈ શકે છે એમ ચેત્ત=જો કહેતા હો તો તત્રાપિ=નીરક્ષીરની પણ પ્રવૃત્તિ તો ચેતનથી અધિષ્ઠિત છે તેથી જ થઈ શકે છે

જેમ દૂધ ચેતનના અધિષ્ઠાન વિના જ, સ્વભાવે જ વાછરડાની પુષ્ટિ વૃદ્ધિ માટે અનર્થ છે અગર તો નદી નિર્જરના પાણી સ્વભાવે જ લોહોપકાર માટે વહે છે તેમ પ્રધાન પણ વર્તી શકે ! પ્રધાન જેટલું નિ સ્વાર્થ હોણું ? અને આથી પ્રધાન પણ જગનના કારણ તરીકે સિદ્ધ થાય એમા ડોઈ પ્રત્યવાય દેખાતો નથી

પૂર્વપક્ષની આ દલીલ પણ અસાવધતા જ સૂચવે છે ! જેમ રથ વગેરે ચેતનના સહયોગ વિના કદી પ્રવૃત્ત થતાં નથી તેમ દ્વંષ કે પાણી પણ અવ્યક્ત ચેતનની પ્રેરણા વિના પ્રવર્તી શકતાં નથી. આવું સહજ અનુમાન થઈ શકે ! શાસ્ત્ર પણ આ અનુમાનનું સમર્થન કરે છે. શ્રુતિ કહે છે. યોડ્વત્તુ તિષ્ઠન્ આપઃ મન્તરઃ યમયતિ-જે પાણીમાં ઉલો હોઈને પાણીનું અંદરથી નિયમન કરે છે. (વૃં ૩-૭-૪) ઇતસ્ય વા અક્ષરસ્ય પ્રશાસને ગાર્ગિ ! પ્રાચ્યોઽન્યાઃ નદાઃ સ્યન્દન્તે-આ અક્ષર પ્રદાના શાસને ગાર્ગિ ! પૂર્વની અને ખીજી નદીઓ ઝરપે છે. (વૃં ૩-૮-૯) આ શ્રુતિ વાક્યો સમસ્ત જડ ઉપર ચેતનનું અધિષ્ઠાન કહે છે. અને વત્સની વિવૃદ્ધિ માટે દ્વંષનો પડાનો સ્વભાવ જ ઝરપતા નથી. ચેતન ગાયના વાત્સલ્ય અને ચેતન વત્સની ચોપણકિયાથી એ પ્રવર્તે છે ! ઉપરાંત નદી વગેરેનાં પાણી ઉપરથી નીચે વહે છે. લોકોના ઉપર ઉપકાર કરવા માટે સ્વયમેવ ઉપલી ભૂમિ ઉપર જતું નથી. હાં. ચેતન જીવોનો પ્રયત્ન તેમને ઉપર વળાંક આપે તો એ જાય ! અને આથી કેવળ સ્વભાવે જ જડ પ્રવર્તતું નથી. આમ પ્રવૃત્તિમાત્ર ચેતન સાપેક્ષ જ છે. આથી આપમેળે જગત રચનામાં પ્રધાન ગમે તેટલું ઉપકારક માનીએ તોપણ પ્રવર્તી ન શકે. ॥ ૩ ॥

આમ સ્વતન્ત્ર પ્રધાનને કારણ માનીએ તો રચનાનો સંભવ અને પ્રવૃત્તિનો ભાવ તર્કસંગત થતો નથી. અને પરિણામે સૃષ્ટિનો સંભવ જ શક્ય નથી. આ દ્વંષ જીવું. અને જેમ સૃષ્ટિ તેમ પ્રલયની વ્યવસ્થા પણ અશક્ય છે. એ આ પક્ષનું ખીજું દ્વંષણ છે. આ ખીજાં દ્વંષણ તરફ અંગૂલિ-નિર્દેશ કરતાં કહે છે-

વ્યતિરેકાનવસ્થિતેશ્ચાનપેક્ષત્વાત્ ॥ ૪ ॥

ચ=તે ઉપરાંત વ્યતિરેકાનવસ્થિતે=પ્રધાનથી લિન્ન, પ્રધાનની પ્રતિ, નિરૂત્તિનો કોઈ નિયામક ન માન્યો હોઈને સૃષ્ટિથી લિન્ન પ્રલયની વ્યવસ્થાનો અભાવ થતો હોવાથી પણ પ્રધાન જગતનું કારણ નથી, કેમકે અનપેક્ષત્વાત્=તેની વ્યવસ્થા કરનાર ચેતનની પ્રધાનને અપેક્ષા હોઈ શકે નહીં.—

જેમ પ્રધાન કારણવાદમાં સૃષ્ટિનો સંભવ નથી તેમ તેમાં પ્રલયની પણ વ્યવસ્થા નહીં થઈ શકે ! જેમ વિરૂપ પરિણામ એટલે સૃષ્ટિ, તેમ સરૂપ પરિણામ એટલે પ્રલય ! અને તેવી મર્યાદા કરવી એટલે વ્યવસ્થા. તો પ્રધાનના સરૂપ કે વિરૂપ પરિણામની વ્યવસ્થા કરનાર કોણ ? પ્રધાને અમુક સમય સરૂપ થવું પછી વિરૂપ થવું—વળી થોડો વખત રહીને

સરૂપ બનવું એવું કોણ વ્યવસ્થિત કરે? આવી વ્યવસ્થા કરવી એ તો ચેતનનો ધર્મ છે, તે તો પ્રધાનમાં છે નહીં. જડ પ્રધાન નો આવી મર્યાદા કરવે કુશળ હોય તો તો થઈ રહ્યું! આ બધી વિચારણા જ પછી તો અસ્થાને થાય! અને સૃષ્ટિ અને પ્રલય તો સુવ્યવસ્થિતપણે થતાં જોવામાં આવે છે! ઉપરાંત કવચિત્ એ વિકૃતિઓ રૂપે પરિણમે, કવચિત્ ન પણ પરિણમે! અને આ તર્કસંગત કેવી રીતે થાય! ચેતનની તો એને અપેક્ષા નથી. અને આ ઉપરાંત જગતની ઉત્પત્તિ પ્રધાનનો સ્વભાવ હોય તો એ સ્વભાવનો કદી અભાવ ન થતો હોઈને પ્રલય થશે જ નહીં! અને નો એ એનો સ્વભાવ જ હોય તો ઉત્પત્તિ માટે તેની પ્રવૃત્તિ જ નહીં થાય! કર્મ વગેરેથી પ્રેરિત પ્રધાન નો પ્રવર્તનું હોય તો તે પણ બરાબર નથી. કેમકે કર્મ સ્વયં જડ છે! અને આથી સૃષ્ટિની પેરે પ્રલયની વ્યવસ્થા પણ કેવળ પ્રધાનથી ન થઈ શકે. આથી સ્વતંત્ર પ્રધાનકારણવાદ યોગ્ય નથી. સૃષ્ટિ સ્થના અને તેનો ઉત્સર્ગ તો ચેતન પરમાત્માની જ દીક્ષા હોઈ શકે! ॥ ૪ ॥

વળી સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદી નવી દલીલ કરે છે. તેની દલીલ સહિત તેનો ઉત્તર આપતાં કહે છે :—

અન્યત્રાભાવાચ્ચ ન તૃણાદિવત્ ॥ ૫ ॥

અન્યત્ર=બીજે કોણે અમાકાત્=તેનાં પરિણામનો અભાવ હોઈને ચ=પણ તૃણાદિવત્=ધાસ, પાંદડાં, પાણી વગેરેની માફક ન=સ્વતંત્રપણે પ્રધાન જગતરૂપે પરિણમે છે એ સિદ્ધ થતું નથી. ॥ ૫ ॥

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદને સ્વીકારીએ તો પણ કશો વાંધો અમને જણાતો નથી, કેમકે સ્વતંત્ર પ્રધાનમાંથી પણ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ, પ્રલય વગેરે તર્કસંગત થઈ શકે એમ છે, જેમ ગાય બકરી વગેરે પ્રાણીઓ ઘાસચારો ચરે અને એ ઘાસચારો બીજાં કોઈ નિમિત્તાની અપેક્ષા વિનાજ સ્વયમેવ દૂધરૂપે પરિણમે છે તેમ સ્વતંત્ર પ્રધાન પણ નિમિત્તાન્તરની અપેક્ષા વિનાજ પરિણમી શકે છે. છેવટે સ્વભાવ તો સ્વભાવ જ હોઈને પ્રશ્નથી પર છે. આથી પ્રધાન કારણવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે.

પૂર્વપક્ષની આ દલીલમાં રહેલાં પોલાણને બતાવતાં ચિદ્ધાન્તી કહે છે કે ભલા! ઘાસ ચારો પાણી વગેરે શું સર્વત્ર ક્ષીરભાવે સ્વયમેવ પરિણમે છે કે ગાય ભેંસ બકરી ખાય તો જ પરિણમે છે? નો સર્વત્ર

ધાત્ર વગેરે દ્વધરૂપે પરિચ્છિન્નું હોય. તો તે બળદ, પાડા, ઘોડા, બકરાને આપીએ તોયે શો વાંધો છે? જેમ ગાય તેમ બળદ પણ દ્વધ આપી શકશે ને? પણ તારે-તર્કનિષેડે પણ એમાં રહેલો વ્યભિચાર કબૂલવો જ પડશે. ઘોડા કે સાંઢને ખત્રડાવેલું ધાત્ર કે નીરેલું પાણી દ્વધરૂપે પરિચ્છિન્નું જો! માં આવતું નથી! અને આથી તૃણાદિનો ક્ષીરાદિભાવ નિમિત્તાન્તર નિરપેક્ષ નથી. ઉલ્લેખિત ધાત્ર વગેરે ગાય વગેરેનાં શરીરમાં રહેલા ચેતનના સહુયોગે જ દ્વધ વગેરે રૂપે પરિચ્છિન્ન છે. તે જ પ્રમાણે જડ પ્રધાન સ્વતંત્રપણે નિમિત્તાન્તરની અપેક્ષા વિના પરિચ્છિન્ન શકે નહીં. અને સૃષ્ટિ પ્રલયની વ્યવસ્થા બની શકે નહીં. આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન જગત્ કારણ હોઈ શકે નહીં! ॥ ૫ ॥

વળી પ્રધાન કારણવાદીને નિરુત્તર કરતાં સિદ્ધાન્તી લખે છે કે:-

અભ્યુપગમેઽવ્યર્થમાવાત્ ॥ ૬ ॥

અભ્યુપગમેઽપિ=નિરપેક્ષ આતુમાનિક પ્રધાનત્વ કારણત્વ હોય તો પણ સૃષ્ટિ પ્રસવ થી શકનાં નથી કેમકે અર્થમાવાત્=પ્રયોજનનો અભાવ છે.

આમ સ્વતંત્રપણે જગદ્દશ્યના કે પ્રલયરૂપી સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ તર્ક-સંગત નથી. છતાં ઘડીભર પ્રતિપક્ષીની શ્રદ્ધાને માન આપીને તેને ખોટું ન લગાડવા પૂરતું, એવું છે-એમ માની પણ લઈએ તોપણ પ્રધાન કારણવાદ ઘટતો નથી! કેમકે તેમ માનતાં અર્થભાવનો દોષ આવીને ઉભે છે. અર્થભાવ એટલે પ્રયોજનનો અભાવ! પણ પ્રધાન તો પુરુષના ભોગ અને અપવર્ગરૂપી પ્રયોજનને સાધવા પ્રવર્તે છે એમ સાંખ્યવાદી માને છે. પ્રધાન તો જડ છે. જડને પ્રયોજનવસ્તુરૂપી ચેતનધર્મ હોઈ શકતો નથી.

અને આ ઉપરાંત કદાચ પૂર્વપક્ષી કહી શકે કે પ્રધાનને સહુકારની જ જરૂર નથી. પ્રયોજન તો છે જ! તો પછી તે સિદ્ધ કરવું પડે ને? જગદ્દશ્યના પાછળ જીવોને ભોગ આપવાનું પ્રયોજન સ્વીકારીએ તો કોને ભોગ પીરસવાને એની પ્રવૃત્તિ છે? પુરુષને? તો પુરુષને તો સ્વરૂપે જ ભોગ ઘટતો નથી! સાંખ્યવાદી પણ પુરુષને તો અસંગ-ચેતન્યમાત્ર-નિષ્ક્રિય, નિર્વિકાર, ઉદાસીન, નિર્મલ, નિત્ય-શુદ્ધ-શુદ્ધ-મુક્ત સ્વભાવ માને છે! અને આવા પુરુષને ભોગ-એ તો વદતોવ્યાઘાત. ઉપરાંત ભોગાર્થે પ્રવૃત્તિ હોત તો પુરુષનો મોક્ષ પણ ન સંભવે. જો અપવર્ગાર્થે પ્રવૃત્તિ હોત તો પુરુષનો અપવર્ગ તો સ્વરૂપમિદ્ધજ છે. તેને માટે પ્રવૃત્તિ નિરર્થક! ઉપરાંત ઔત્સુક્યની નિવૃત્તિ જો પ્રયોજન હોય

પ્રધાન જડ-અચેતન હેઈને તેને ઉત્સુકતા પણ ઘટતી નથી ઉપગત નિર્મલ, નિઃકલ, પુરુષને પણ ઔત્સુક્ય હોઈ શકતું નથી ! આમ દોષપણુ રીતે જોઈએ-પ્રધાન કારણવાદ પોણે જ દેખાય દંત્ર પ્રધાનની પુરુષાર્થે પ્રવૃત્તિ છે એમ માનવુ મનાવવુ અયોગ્ય છે આથી પ્રયોજનનો અભાવ હોઈને પ્રધાનનો સૃષ્ટિ પ્રલયનો કારભાર યુક્તિયુક્ત નથી, એ મિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

દૃષ્ટાન્ત દ્વારા પગથે પ્રધાનની પરિણામ પ્રવૃત્તિની યથાર્થતા મુસંગત થઈ શકે છે એવી પ્રતિપક્ષીની દલીલની મલાવના થતા તેનો નિરામ કરતા કહે છે કે —

પુરુષાઠ્ઠમવંદિતિ ચેત્ તથાઽપિ ॥ ૭ ॥

ચેત્ इति=એ એમ કહો કે પુરુષાઠ્ઠમવત્=આત્મા તથા લગણના સયોગની પેરે કે લોખંડ કે લોહચુગકના સયોગની પેરે પ્રકૃતિ પુરુષની સમીપના જ પ્રકૃતિને સૃષ્ટિ રચનામા પ્રેરે છે તથાપિ=તો પણ તમારા સિદ્ધાંતની સિદ્ધિ થતી નથી.

હવે પૂર્વપક્ષી બીજી રીતે મિદ્ધાન્તીને મપડાવવા ચત્ન કરે છે તે કહે છે કે પ્રકૃતિ અને પુરુષનો મયોગ જ રચનાનુ કારણ બની જાય છે અને આ વાતને તે લૌકિક દૃષ્ટાન્તથી મમજાવવા ચત્ન કરે છે. આધળા પાગળાની જોડી જામે તો આધળાની ખાધે પાગળો ચાલતો થાય અને પાગળાની આખે આધળો દોરાય ! અને આમ આ જોડી ગતવ્યસ્થાને પહોંચે પ્રકૃતિ આધળી, પુરુષ પાગળો એકમેકના સહયોગે ગતવ્યસ્થાને જાય ! અગર તો લોહચુગકની સન્નિધિ માત્રે જેમ લોહ પ્રેગય-પ્રવૃત્તિ પામે, તેમ પુરુષની સન્નિધિ માત્રે પ્રકૃતિ-કે પ્રધાન પ્રેરાય અને સૃષ્ટિ વ્યાપાર થઈ શકે ! આમ સાખ્ય મિદ્ધાન્ત નિર્દોષ સિદ્ધ થઈ શકે !

આનો જવાબ વાળતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે બેટા ! તુ ખૂબ લોજો છે તારા દૃષ્ટાન્તો પણ તારી વાત સિદ્ધ કરી શકે એમ નથી આધળો અને પાગળો, બન્ને ચેતન છે-ચેતનવાળા છે એ કેમ ભૂલી જાય છે ! આધળામા દર્શનશક્તિ ખુટે છે તો બીજામા ચલનશક્તિનો અભાવ છે ત્યાં એક બીજાને પ્રેરણા આપે છે અને તદનુસાર બીજો ચાલે છે આથી ત્યાં પણ ચેતનનો સહયોગ જ સ્પષ્ટ છે

ઉપરાંત લોખંડ ચુગકને પરસ્પરની સમીપ લાવવા પણ એક ત્રીજી ચેતન વ્યક્તિની જરૂર પડે ! વિના ચેતનની પ્રેરણા બન્ને એકબીજાની કને આવતા નથી આમ અહીં પણ ચેતનનો સહયોગ અનિવાર્ય છે અને

આ દૃષ્ટાન્તોથી ઉલટો સિદ્ધાન્ત પુષ્ટ થાય છે! ચેતન પુરુષની પ્રેરણા વિના જડ પ્રધાન કદી સૃષ્ટિ પ્રક્રિયામાં વર્તતું નથી! પરંતુ સિદ્ધાન્તને પુષ્ટ કરતો તું ભારે પરાપકારી-જ્ઞાને છે! અને તે ઉપરાંત પુરુષ તો અસંગ અને ઉદાસીન છે. તેથી તે પ્રેરક થઈ ન શકે. આથી જડ સ્વતંત્ર નિરપેક્ષ પ્રધાન સૃષ્ટિનું કારણ થઈ શકતું નથી. ॥ ૭ ॥

હવે પ્રધાન કારણવાદને સ્થિર ન થવા દેનારી બીજી યુક્તિ બતાવતાં સૂત્રકાર કહે છે કે :—

અંગિરવાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૮ ॥

અંગિરવાનુપપત્તે=અંગાગિલાવ-સત્વાદિ ગુણોના ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષની સિદ્ધિ ન થવી હોઈને ચ=પણ કેવળ નિરપેક્ષ પ્રધાન જગતનું કારણ થઈ શકતું નથી

ત્રણ ગુણોની સામ્યાવસ્થા એટલે પ્રધાન. અને વિષમાવસ્થા એટલે સૃષ્ટિ. આમ સામ્યશાસ્ત્રી માને છે. જો આ સામ્યાવસ્થા સ્વાભાવિક હોય તો તેનો કદી પણ ભંગ જ ન થાય! અને તે વખતે ગુણોમાં વિષમતા ન હોઈને અંગાગિલાવ જ સિદ્ધ ન થાય! કારણ કે વિષમતા થાય તો ગુણોનો અંગાગિલાવ થાય ને! ઉપરાંત ગુણાન્તર વિષમતાને જો સ્વાભાવિક માનવામાં આવે તો તો કદી પ્રગ્લવનો જ અવકાશ ન રહે! ઉપરાંત પુરુષ તો અસંગ અને ઉદાસીન છે! તેની પ્રેરણા તો સંભવી શકે નહીં! હવે રહ્યો એક પરમાત્મા. તે જો પ્રેરક છે એમ માની તો તું પ્રતિવાદી નથી. અસ્મદીયોમાંનો જ એક કહે છે! અને આમ ચારે કોર તારો નિસ્તાર નથી. આથી ગુણોના અંગાગિલાવની જ અસિદ્ધિ હોઈને તું જડ પ્રધાનને કારણના ખાદશાહી સિંહાસન ઉપર અભિષિક્ત ન કરી શકે! ॥ ૮ ॥

આ ઉપરાંત કાળ વગેરેને વચ્ચે લાવી જો તું સામ્યવાદી બીજી રીતે ગુણક્ષોભ કરાવી પ્રકૃતિ દ્વારા જગત પ્રવૃત્તિ કરાવવા આહુતો હોય તો તે પણ સંભવિત નથી—એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે :—

અન્યધાનુમિતૌ ચ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્ ॥ ૯ ॥

અન્યધા=બીજી કોઈ રીતે અનુમિતૌ=સામ્યાવસ્થાના ભંગનું અનુમાન કરીએ ચ=તો પણ જ્ઞશક્તિવિયોગાત્=પ્રધાનમાં જ્ઞાનશક્તિ ન હોઈને બુદ્ધિપૂર્વક રચાય એવી રચના પ્રકૃતિ ન કરી શકે!

સામ્યવસ્થાનો ભંગ કરાવવા કાલ વગેરે નિમિત્તો માનીએ તો પણ દોષમુક્તિ નથી! કેમકે કાલ વગેરેમાં પણ પ્રાધાનિકતા હોઈને ચેતના નથી. અને આથી કાલ વગેરેમાં પણ ચેતનનો બુદ્ધિપૂર્વક ગુણોની

સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરી સૃષ્ટિ રચનામાં પ્રધાનને પ્રેરી ન શકે ! જગતની રચના તો બુદ્ધિપૂર્વક દેખાય છે. અવી રચના તો સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ-પરમદૃષ્ટાણુ પરમાત્મા જ કરી શકે. ઉપરાંત કાળ પણ પરમાત્માને અધીન છે. શ્રુતિ કહે છે:—યઃ કારણાનિ નિલિન્દાનિ તાનિ કાલાત્મયુક્તાનિ મધિતિષ્ઠતિ એકઃ—જે, કાળ અને આત્માથી યુક્ત પેલાં સમસ્ત કારણો ઉપર એકલો રાજ ચલાવે છે. (શ્લે ૧-૩) ઉપરાંત પરમાત્મા કાળનો પણ કાળ છે. શ્રુતિભાષ્ય છે કે:—પ્રાઃ કાલકાલો ગુણી સર્વવિદ્ યઃ—જે જ્ઞાન સ્વરૂપ કાળનો કાળ અનન્ત કસ્યાણુગુણુસંપન્ન અને સર્વજ્ઞ છે. (શ્લે ૬-૨) ગીતાણ કહે છે:—કાલોઽસ્મિ લોકક્ષયકૃત્ પ્રવૃદ્ધાઃ—લોકના ક્ષય કરનાર કાળ હું છું. (ગી ૦ અ. ૧૧ શ્લો ૦ ૩૨) આથી જડ પ્રધાન જગતકારણ ન હોઈ શકે. ॥ ૬ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિના પ્રતિપેદે પણ સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદ નિન્દિત હોઈને અપ્રાપ્ત છે એમ સિદ્ધ કરનાં કહે છે કે:—

વિપ્રતિપેદાચાસમજસમ્ ॥ ૧૦ ॥

ચ=અને વળી વિપ્રતિપેદાન=અહીં વિપ્રતિપેદ એટલે વિશિષ્ટ નિન્દાપૂર્વક બધાવેલો પ્રતિપેદ-છંકાર. તે દ્વારા પણ અસમજસમ્=સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણ છે એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી

શ્રુતિ કહે છે કે અસન્નેવ સ ભવતિ અસદ્બ્રહ્મેતિ વેદ ચેત્—જે બ્રહ્મને અસદ્ બ્રહ્મે છે તે અસત્ જ થઈ બંધ છે. (સં ૨-૬) સ્મૃતિ કહે છે કે અસત્યમ્ અપ્રતિષ્ઠં તે જગદાદુઃ અનીશ્વરમ્—જગતને તેઓ અસત્ અપ્રતિષ્ઠિત અને ઈશ્વરવિહોણું માને છે. (ગી ૦ ૧-૬-૮) આમ શ્રુતિ અને સ્મૃતિ વિશેષ રૂપે અનીશ્વરવાદની નિન્દા કરે છે. અને આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદ શ્રુતિ સ્મૃતિથી નિન્દિત હોઈને પ્રતિષિદ્ધ છે. અને સૌ પ્રમાણોમાં બલવાન છે શ્રુતિ અને તદ્દનુસારિણી સ્મૃતિ. એ બે જો ઈન્કારે તો કોઈ પ્રમાણુનું ગણુ નહીં કે જડ પ્રધાનને કારણ સ્થાપી શકે ! આથી સ્વતંત્ર પ્રધાન શ્રુતિ સ્મૃતિથી ઈન્કાર પામેલો હોઈને અયુક્ત છે. સ્મૃતિ કહે છે:—

શ્રુતિસ્તુ વેદો વિજ્ઞેયો ધર્મશાસ્ત્રં તુ વૈ સ્મૃતિઃ ॥
તે સર્વાર્થેષ્વમીમાંસ્યે તાભ્યાં ધર્મો હિ નિર્વર્ત્તી ॥
યોઽવમન્યેત તે મૂલે હેતુશાસ્ત્રાથયાદ્ દિજઃ ॥
સ સાધુર્ભિર્વાદિષ્કાર્પો માસ્તિકો વેદનિન્દકઃ ॥

શ્રુતિને વેદ જાણવો, અને સ્મૃતિને ધર્મશાસ્ત્ર જાણવું. તે બન્ને સર્વ પદાર્થો અંતે છેવટનું પ્રમાણ છે. કેમકે તે બેમાંથી ધર્મ નીકળ્યો છે. તર્કશાસ્ત્રને આધારે જે કોઈ વિષય તે બેને અવમાને છે તે નાસ્તિક અને વેદનિન્દકનો સાધુઓએ બહુધિકાર કરવો. (મનુ ૨-૧૦-૩૩)

આમ જેમ પ્રધાન કારણવાદ તર્કે અપ્રતિષ્ઠિત છે તેમ શ્રુતિ સ્મૃતિ નિન્દાએ પણ એ પ્રતિષ્ઠાવાળો નથી. આથી તે અયુક્ત છે એમ નિશ્ચિત કરવું રહે છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ અત્યાર સુધીમાં સ્વતંત્ર પ્રધાન કારણવાદનું નિરાકરણ થયું. હવે વૈશેષિકોના સ્વતંત્ર પરમાણુ કારણવાદનું નિરસન શરૂ થાય છે. વૈશેષિક દર્શનની આ માન્યતા ક્યાં અસંગત છે તે બતાવતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

મહદ્દીર્ઘવદ્વા હ્રસ્વપારિમણ્ડલાભ્યામ્ ॥ ૧૧ ॥

હ્રસ્વપારિમણ્ડલાભ્યામ્=હ્રસ્વ=દૂષ્ણુક, તથા પરિમણ્ડલ=પરમાણુથી મહદ્દીર્ઘવત્=મહત્ અને દીર્ઘ=દૂષ્ણુકની ઉત્પત્તિ દર્શાવવાની રીતે વા=પણ સ્વતંત્ર પરમાણુ કારણવાદ દ્વારા પ્રતિપાદિત થતી બધી વાતો અસંગત માનવી રહે છે.

વૈશેષિકાદિ દર્શનોનો આજકાલ વિરલ પ્રચાર બેવામાં આવે છે. અને આથી એની પ્રક્રિયા જાણીશું તો જ હવે પછીનાં સૂત્રોનાં સહસ્ય સમજાશે-વેદાન્તનાં દર્શનને નિર્મલ અને સ્વચ્છ કરવા માટે અહીં પ્રયત્ન છે. તો જે જે વાદોમાં જ્યાં જ્યાં કચડું હોય ત્યાં ત્યાં તેને સાફ કરીને આગળ ચાલવું જોઈએ. કેમકે જગતનાં કારણ તરીકે દરેક વાદને પોતાની સમજ જ સાચી છે એમ પ્રતિષ્ઠા જોઈએ છે. અને એ તે તે વાદીને માટે યોગ્ય પણ છે. છતાં તે તે વાદીની વિચારની ભૂલ ન દર્શાવે તો બ્રહ્મકારણવાદ-જે છેવટનો વાદ છે-તે પ્રતિષ્ઠિત ન થાય. અને એ જો ન થાય તો અનર્થ જ જન્મે. આથી દરેક વાદની પ્રક્રિયા અને તેમાં રહેલી તાકિક કે ઇતર અસંગતિને દર્શાવી-બ્રહ્મજ્ઞાનમાં ક્યાંયે કરમલ ન રહે એ જોવું એ દાર્શનિકોની પદ્ધતિ છે. મંગલમયી પદ્ધતિ છે. છેવટે તત્ત્વજ્ઞાન તો અભંગ સોપાન જ છે ને ? ચાર્વાક જો છેક નીચેનું તો શાંકર દર્શન છેક ઉપરનું પણ પગથિયું છે. વચ્ચેનાં બધાંય પગથીયાં પોતપોતાની રીતે આ આરોહણ માટે ઉપયોગી છે. સમ્યક્ દર્શનનો પ્રયોગ પૂરો થાય તે પહેલાં સમ્યક્ દર્શનનો આભાસ ઉપજાવે એવાં તમામ દર્શનોનું નિરસન કરવું જ જોઈએ. તો જ છેવટનું દર્શન નિર્મલ અને સ્થિર થાય. અસ્તુ.

પરમાણુ કારણવાદીઓની આ પ્રક્રિયા શાણાઓએ વર્ણવી છે. (૧) એક દ્રવ્ય બીજા સ્વતંત્ર દ્રવ્યને તથા એક ગુણ બીજા સ્વતંત્ર ગુણને જન્માવે છે. (૨) કાર્યની ઉત્પત્તિ ત્રણ કારણોથી થાય છે. સમવાયી કારણ; અસમવાયી કારણ અને નિમિત્ત કારણ. આ ત્રણે કારણોથી કાર્ય ઉપજે છે. વસ્તુની ઉત્પત્તિમાં તન્તુ સમવાયી કારણ, તંતુઓનો સંયોગ અસમવાયી કારણ; અને શાલ-કાંડલો-કારીગર વગેરે નિમિત્ત કારણ. (૩) પરમાણુઓના ચાર પ્રકાર છે. પાર્થિવ પરમાણુઓ; તૈજસ્ પરમાણુઓ અને વાયવીય પરમાણુઓ, આ પરમાણુઓ નિત્ય, નિરવયવ અને રૂપ વગેરે ગુણોવાળાં છે. આ પરમાણુના પરિમાણ=માપ=Size ને “પારિમાંડલ્ય” કહે છે.

પ્રથમકાળે આ પરમાણુઓ કોઈપણ કાર્યનો આરંભ ન કરતાં હોઈને જેમનાં તેમ રહેતાં હોય છે. સૃષ્ટિકાળે સૃષ્ટિકર્તા કાર્યની સિદ્ધિ માટે પરમાણુઓ તો સમવાયી કારણ બને છે, એમ તો પારસ્પારિક “સંયોગ” અસમવાયી કારણ બને છે અને અદૃષ્ટ અગર તો ઇશ્વરની ઈચ્છા વગેરે નિમિત્ત કારણ થાય છે.

સૃષ્ટિકાળે ભગવાનની ઈચ્છાથી ઔથી પહેલાં વાયવીય પરમાણુઓમાં ક્રમીરંભ પ્રકટે છે. પછી તે પરમાણુઓનો પરસ્પર સંયોગ થાય છે. જે પરમાણુઓ જોડાઈ જઈને એક દ્વચલુક રૂપ કાર્યને જન્માવે છે. ત્રણ દ્વચલુકો (છ પરમાણુઓ) માંથી એક ત્ર્યલુક પ્રકટે છે. ચાર ત્ર્યલુકોમાંથી (૨૪ પરમાણુઓમાંથી) એક ચતુરલુક ઉપજે છે. આમ પંચાલુક વગેરે ક્રમે મહાનવાયુ તત્ત્વ પ્રકટે છે, અને નલોમંડળમાં વેગે વહવા લાગે છે. એ જ ક્રમે તૈજસ્ પરમાણુઓનાં મિલનમાંથી અગ્નિ ઉપજે છે અને તે જલવા લાગે છે. આપીય (જલ) પરમાણુઓમાંથી એ જ ક્રમે મહાસાગરો ખડા થઈ જાય છે. અને પાર્થિવ પરમાણુઓમાંથી એ જ ક્રમે મહાન પૃથ્વી પેદા થઈ જાય છે. કારણગત ગુણોમાંથી જ કાર્યગત ગુણો ઉપજે છે, તંતુગત શુક્રતા વગેરે ગુણોમાંથી જ વસ્તુગત શુક્રતા વગેરે ગુણો જન્મે છે. તે જ પ્રમાણે પરમાણુનિષ્ઠ શુક્રતા વગેરે ગુણોમાંથી જ દ્વચલુક નિષ્ઠ શુક્રતા વગેરે ગુણો પ્રકટે છે.

અને દ્વચલુકના આરંભક જે જે પરમાણુઓ તે જે પરમાણુઓની દ્વિત્વ સંખ્યા-તે દ્વિત્વ સંખ્યા દ્વચલુકમાં અલુત્વ અને હૃસ્વત્વરૂપી જે પરિમાણોનો આરંભ કરે છે. પણ પ્રત્યેક પરમાણુમાં તે તે પરમાણુનું જે પારિમાંડલ્ય નામનું પરિમાણ, તે પરિમાણ દ્વચલુકમાં બીજું પારિમાંડલ્ય

પ્રકટાવતું નથી ! કેમકે જો એવું કરવામાં આવે તો કાર્ય પહેલાં કરતાં પણ વધારે સૂક્ષ્મ થતું જાય ! અને આ ઠેકાણે જ પરમાણુવાદની નિર્બળતા છે !

તે જ પ્રમાણે સંહારકાળે પરમેશ્વરીય ઇચ્છાથી પરમાણુઓમાં કાર્યનો આરંભ થાય છે તેથી તેમનો પારસ્પારિક સંયોગ નાશ પામે છે. પછી દ્વચલુક વગેરેનો નાશ થતાં થતાં પૃથ્વી આદિનો પણ નાશ થઈ જાય છે !

વૈશેષિકોની આ પ્રક્રિયા ઉપર અહીં કુહારાદ્યાત છે. જો કારણના ગુણ કાર્યમાં ઉપજતા હોય તો “પારિમાંડલ્ય” નામનું પરમાણુનું જે માપ-કે જે ગુણ છે-તે દ્વચલુક વગેરેમાં પણ પ્રકટવું જ જોઈએ ! પણ એવું થતું નથી ! વૈશેષિક પરમાણુ કારણવાદીઓના મત પ્રમાણે તો જે પરમાણુઓમાંથી હ્રસ્વગુણ વિશિષ્ટ દ્વચલુકની ઉત્પત્તિ થાય છે. અને હ્રસ્વ દ્વચલુકોમાંથી મહત્ અને દીર્ઘ પરિમાણુવાળું ચલુક ઉપજે છે ! આમ માનવું અસંગત છે. તો જેમ આ બાળતમાં એમની માન્યતા અક્ષલ-નિરાધાર છે તેમ બીજી વાતોમાં પણ એમની અસંગતતા તરી આવે છે. અને આથી પરમાણુ કારણવાદ અસંગત છે. ॥ ૧૧ ॥

કયાં કયાં એ વાદ અસંગત છે એ બાળતમાં કહે છે કે :

ઉમયયાઽપિ ન કર્માતિસ્તદમાવઃ ॥ ૧૨ ॥

ઉમયયાઽપિ=જન્મે રીતે જ કર્મ=પરમાણુઓમાં કર્મનું હોવું ન=સિદ્ધ થઈ શકતું નથી. અતઃ=આથી તદમાવઃ=પરમાણુઓના સંયોગપૂર્વક દ્વચલુક વગેરેની ઉત્પત્તિના ક્રમે જગતના જન્મ-માદિનો સંભવ નથી.

આ વાદીઓના મત પ્રમાણે સૃષ્ટિ પહેલાં-પ્રલયકાળે પરમાણુઓ નિશ્ચલ રહે છે. તેમાં ક્રિયા ઉત્પન્ન થતાં પરમાણુઓનો સંયોગ થાય છે અને તે દ્વારા જગતની ઉત્પત્તિ થાય છે. અહીં આ માન્યતાનું નિરાકરણ સૂચકાર કરે છે. નિશ્ચલ પરમાણુઓને ચલિત કરવા માટે કોઈ પણ નિમિત્ત તો હોવું જ જોઈએ ને ? સ્વયંમેવ તેમાં ક્રિયા કે ગતિ ઉપજી જાય છે એમ માનવું એ તો અશક્ય છે. કેમકે તેમની જ માન્યતા પ્રમાણે તે કાળે પરમાણુઓ તો નિશ્ચલ હોય છે ! કોણ પરમાણુઓમાં પ્રથમ સ્પંદન ઉપજવે ? આ કોયડો અનુકેદ્યો જ રહે છે. અને એમને એમ તો કાંઈ થાય નહીં નિશ્ચલ પરમાણુઓ જડ હોઈને સ્વતઃ પ્રવૃત્તિરીત થઈ ન શકે ! તો પ્રથમ ગતિ કોણ દે ?

કદાચ એમ માનવામાં આવે કે પરમાણુઓમાં પ્રથમ સ્પંદન કરનાર જીવોનું અદૃષ્ટ જ છે. તો તે પણ નાપાયાદાર વાત છે. અદૃષ્ટ જીવમાં રહે કે પરમાણુઓમાં ? એ જીવમાં જ રહેતું હોય તો પરમાણુને કેવી રીતે હુલાવી શકે ? આમ આ બંને રીતે પરમાણુઓમાં કર્મનો અસંભવ જ છે. આથી જગતનાં કારણ યત્ન લાયકાત એ ગુમાવી બેસે છે.

ઉપરાંત જીવનું અદૃષ્ટ પણ છેવટે તો જડ જ છે. અને કોઈ જડ ચીજ ચેતનના સહયોગ કે પ્રેરણા સિવાય ન તો સ્વયં કંઈ કરી શકે છે, ન તો કોઈની કને કશું ચ કરાવી શકે !

અને કદાચ એમ પણ દલીલ થાય કે અદૃષ્ટનો નિર્માતા તો ચેતન જીવ જ છે ને ! આથી જીવાત્માની ચેતનતાનો તેને સહયોગ છે જ. તો એ વાત પણ ઠીક નથી. કેમકે પ્રલયકાળે-સૃષ્ટિ પહેલાં જીવની ચેતનતા બંધત હોતી નથી. અને આથી એ પણ અચેતન જેવી જ છે ! ઉપરાંત જીવાત્મામાં જ અદૃષ્ટ રહેતું હોઈને એ પરમાણુઓમાં ક્રિયાશીલતા પેદા કરવા નિમિત્તરૂપ ન જ બને ! કેમકે પરમાણુઓ સાથે તેને શો સંબંધ ! આમ કોઈ પણ નિયત નિમિત્તના અભાવમાં, પરમાણુઓના પ્રથમ પરિસ્પંદરૂપી કર્મ જ ન જન્મતું હોઈને, દ્વચલુકાદિ ક્રમે તેમાંથી જગત જન્મશે એમ માનવું સુક્તિવિરુદ્ધ છે. આથી પરમાણુ કારણવાદ અસંગત છે. ॥ ૧૨ ॥

પુનઃ પરમાણુ કારણવાદના ખંડનની સુક્તિ બતાવતાં કહે છે:-

સમવાયમ્યુપગમાત્ ચ સામ્યાદનવસ્થિતે ॥ ૧૩ ॥

સમવાયમ્યુપગમાત્=સમવાય સંબંધનો સ્વીકાર કરેલો હોઈને ચ=પણ પરમાણુ કારણવાદ સિદ્ધ થઈ શકતો નથી. કેમકે સામ્યાત્=કાર્ય અને કારણની પેરે સમવાય અને સમવાયીમાં પણ કિલ્તાની સમાનતા છે. અને આથી અનવસ્થિતે=અનવસ્થા દોષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અને એ કારણે પરમાણુઓના સંયોગથી જગતની સૃષ્ટિ સંભવે નહીં.

વૈશેષિક મતાનુસાર બે પ્રકારના સંબંધો છે. સંયોગ સંબંધ અને સમવાય સંબંધ. સંયોગ સંબંધને સુતસિદ્ધ અને સમવાય સંબંધને અસુતસિદ્ધ સંબંધ કહે છે. સુતસિદ્ધ એટલે કે સંયોગસંબંધ, બે પરસ્પર લિપ્ત રહી શકનારી વસ્તુઓમાં હોય છે. અને અસુતસિદ્ધ એટલે કે સમવાયસંબંધ બે પરસ્પરથી લિપ્ત ન રહી શકનારી વસ્તુઓ વચ્ચે હોય છે. રજ્જુ અને ઘડા વચ્ચે સંયોગ સંબંધ જ હોઈ શકે ! તંતુ અને વસ્ત્રમાં સમવાય સંબંધ જ હોય. કેમકે એ બંને અસુતસિદ્ધ છે. અને યદ્યપિ કારણથી કાર્ય તદ્દન લિપ્ત છે છતાં વૈશેષિકોના મતે કારણ=સમવાયી કારણ

અને કાર્યની વચ્ચેનો જે મળધ તે સમવાયમળધ કહેવાય છે આમ માનતા જે પગ્માણુઓમાથી ઉપજતુ દ્રવ્યલુક નામનુ કાર્ય એ અણુઓથી-કારણથી લિપ્ત છે છતાં સમવાય સળધ દ્વારા તે કાણુ સાથે મળધ છે ! જે આમ માની લઈએ તો ઉપાધિ ઉભી થાય છે કેમકે જેમ દ્રવ્યલુક-પરમાણુઓથી લિપ્ત છે તેમ સમવાય પણ સમવાયીથી લિપ્ત જ છે ! બેઠની દૃષ્ટિએ ણન્નેમા સમાનના છે અને આથી જેમ દ્રવ્યલુક સમવાય મળધે પહેલાં જે પરમાણુઓ સાથે સળદ્ધ છે તેમ સમવાય પણ પોતાની સમાનાથી સાથે નવા સમવાય મળધે સળદ્ધ છે એમ માનવુ જ પડે-અને આમ નવા ને નવા સમવાય મળધની પરપરાનો આશય લીધે જ છટકો થાય ! અને એમ તો અનવચ્ચા દોષ આવે જ ! આમ સમાનાય સળધ જ અસિદ્ધ હોઈને જે અણુઓમા દ્રવ્યલુકના કર્મે અભિવ પ્રહ્લાકનું મર્જન અદ્વરતાય વાત ગણાય ! આથી પરમાણુવાદ અપ્રતિષ્ઠિત છે ॥ ૧૩ ॥

અને પરમાણુઓમા સ્વાભાવિક ક્રિયા માનીએ તો ? તો પણ નિન્તાર નથી એ ખતાવતા કહે છે કે -

નિત્યમેવ ચ ભાવાત્ ॥ ૧૪ ॥

અર્થ-આ ઉપતાન પરમાણુઓના પ્રયતિ નિવૃત્તિની દિવાને સ્વભાવિક મની લેવા નિયં=કમેશાં એવ=જ માવાત્=ચરિત્ર અગર તો પ્રતપ્તુ અસ્તિત્વ બની રહેશે આથી પરમાણુવાદ અસંગ છે,

પગ્માણુઓ નિત્ય હોઈને એનો જે કાઈ સ્વભાવ કંપીશુ તે પણ નિત્ય જ હોવાનો જે પગ્માણુમા પ્રવૃત્તિમૂલક કર્મને સ્વાભાવિક માનીએ તો પછી સદા ચુષ્ટિ જ રહેશે પછી પ્રવય મળાયે જ નહીં ! અને જે એમા નિવૃત્તિમૂલક કર્મની સ્વાભાવિક મરતા માનીએ તો પછી મરતા પ્રવય જ પ્રવય રહે ! કદી ચુષ્ટિની મલાવના પણ નહીં થય ! અને પ્રવૃત્તિ નિવૃત્તિ-મન્ને કર્મો સ્વાભાવિક માનીએ તો તે તો પાન્નપગ વિરોધી છે ! એકી વખતે પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવ તો સ્વરૂપનો જ માન કરે ! ઉપતાત જે ણન્ને પ્રમારના કર્મનો અભાવ જ માનીએ તો પછી મર્મ માટે નિમિત્તાન્તરને માનવુ જ પડશે ! અને આ વાત તો પહેલેથી જ અસંગ સિદ્ધ થઈ છે અને આથી પગ્માણુક સ્વભાવ યુક્તિ મમતા ચહેને ટકતો નથી ॥ ૧૪ ॥

ઉપતાન પરમાણુઓની નિત્યતા મદિધ છે અને આથી પણ આ વાદ નિર્ધક છે એમ સિદ્ધ મત્તા મ્ને છે કે -

રૂપાદિમત્વાચ્ચ વિપર્યયઃ દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

ચ=નથા રૂપાદિમત્વાત્=પરમાણુઓમાં રૂપ રસ વગેરે ગુણો હોવાને કહીને વિપર્યયઃ= નિત્યતાની વિપરીતતા એટલે કે અનિત્યતાનો દોષ પણ આવે છે-અને દર્શનાત્=એવું જ એવું જ જનરમાં આવે છે:-

ઉપરાંત આ વાદમાં પરમાણુઓની નિત્યતા સાથે જ તેમની ગુણયુક્તતા પણ સ્વીકારી છે. આથી તેમની માનેલી નિત્યતા દુષિત થાય છે. કેમકે રૂપાદિગુણયુક્ત ઘટાદિ પદાર્થોનો નાશ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. અને આમ ગુણયુક્ત પદાર્થ નાશયુક્ત છે એટલે કે નિત્ય હોઈ શકતો નથી. ઉપરાંત જો ગુણનો અભાવ માનીને એમને નિત્ય માનીએ પરમાણુઓને નિત્ય ગણીએ તો કારણગત ગુણો કાર્યમાં આવવા જોઈએ, એ માન્યતાને બાધા આવે જ ! પરમાણુઓનાં રૂપ રસ વગેરે ન હોય તો તેમનાં કાર્યોમાં પણ તેમનો અસંભવ જ થાય ! આમ અસંગતતાની હદરૂપ પરમાણુ કારણવાદ અસિદ્ધ જ છે. ॥ ૧૫ ॥

વળી પરમાણુ કારણવાદનો દોષ જતાવતાં કહે છે કે:-

ઝમયથા ચ દોષાત્ ॥ ૧૬ ॥

ઝમયથા=જનને રીતે એટલે કે પરમાણુઓને ત્યૂનાયિક ગુણયુક્ત માનો કે ગુણગદિત માનો-જનને રીતે ચ=જ દોષાત્=દોષ નડે છે-અને આથી આ પરમાણુ કારણવાદ અસિદ્ધ જ છે.

ઉપરાંત પૃથ્વી વગેરે ભૂતો પૈકી કોઈકમાં ગુણની અધિકતા તો કોઈકમાં ગુણની ન્યૂનતા જોવામાં આવે છે. અને આથી તે તે ભૂતોમાં ભૂતોનાં આરંભક પરમાણુઓમાં પણ ગુણોની ન્યૂનાધિકતા માનવી જ પડે અને આ પરિસ્થિતિમાં જો તેમને અધિક ગુણોથી સંપન્ન માનવામાં આવે તો પછી બધાંય કાર્યોમાં તેટલા જ ગુણો હોવા જોઈએ. કારણ કે એમની પ્રક્રિયા અનુસાર કારણગત ગુણો કાર્યમાં સમાન જાતીય ગુણાન્તરને પ્રકટાવે છે. અને આમ માનીએ તો પછી જલમાં પણ ગંધ અને તેજમાં પણ ગંધ, અને રસ પ્રકટવાનો દોષ આવે ! ઉપરાંત પૃથ્વીમાં સૌથી અધિક ગુણોવાળી પૃથ્વીમાં સ્થુલતા નામનો પણ ગુણ છે. અને એ ગુણ છે. અને એ ગુણ પછી તો કારણભૂત પરમાણુઓમાં પણ માનવો જ પડે ! પણ પરમાણુમાં તો સૂક્ષ્મતા છે ! આ દોષને દૂર કરવા પ્રત્યેક ભૂતમાં એક જ ગુણ માનીએ-ન્યુનતમ ગુણ માનીએ, તો પ્રત્યેક ભૂતમાં એક જ

ગુણ પ્રકટ થયો જાઈએ ! એ દશામાં તેજમાં સ્પર્શ નહીં હશે. જલમાં રૂપ અને સ્પર્શ નહીં હશે પૃથ્વીમાં રસ, રૂપ અને સ્પર્શનો અભાવ હશે ! કેમકે કારણભૂત પરમાણુમાં ન્યુનતમ એક જ ગુણ છે ! પરમાણુઓમાં ગુણ જ નથી એમ માનીએ તો પછી કાર્યમાં કયાંથી આવ્યા ?—એ પ્રશ્ન જ રહે છે ! ઉપરાંત ભૂતે ભૂતાનુસાર પરમાણુઓમાં ન્યુનાધિક ગુણો માનીએ તો જે પરમાણુઓમાં અધિક ગુણ હોય તેની પરમાણુતા જ નહીં રહે ! આથી પરમાણુવાદ ઢંગધડા વિનાનો જ છે. ॥ ૧૬ ॥

પ્રકરણની સમાપ્તિ લખતાં કહે છે:—

અપરિપ્રાહ્વાત્

ઉપેક્ષા

અપરિપ્રાહ્વાત્ચાત્યન્તમનપેક્ષા ॥ ૧૭ ॥

અપરિપ્રાહ્વાત્=શિષ્ટ પુરુષોપી અમકીત-અસ્વીકૃત હોઈને ચં=પણ અત્યન્ત અનપેક્ષા= આ વાદની અત્યંત ઉપેક્ષા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પરમાણુ કારણવાદ શિષ્ટોએ ક્યાંયે સ્વીકાર્યો નથી, અને આથી પણ એની તો છેક જ ઉપેક્ષા થટે છે. અર્થાત્ પ્રધાન કારણવાદમાં સત્કાર્યોદિ અંશે પણ શિષ્ટોને સમંત છે અને આથી તો અંશતઃ પણ સ્વીકાર થટે. પણ આ વાદ તો કોઈ શિષ્ટને માન્ય નથી અને આથી ઉપેક્ષા જ ઉચિત છે. ॥ ૧૭ ॥

આમ અગીઆરથી તે સત્તરમા સૂત્ર સુધીમાં પરમાણુ કારણવાદનું ખંડન કર્યું. હવે ક્ષણિકવાદના નિરાકરણનું પ્રકરણ રજૂ થાય છે. આચાર્યશ્રી કહે છે:—

સમુદાયે લભયહેતુકેઽપિ તદપ્રાપ્તિઃ ॥ ૧૮ ॥

લભયહેતુકે=પરમાણુ જેનું કારણ છે એવો બાહ્ય સમુદાય અને મકેષ જેનું કારણ છે એવો આંતર સમુદાય—આ બન્ને પ્રકારનો સમુદાયે=સમુદાય સ્વીકારીએ તો અપિ=પણ તદપ્રાપ્તિ=એ સમુદાયની સિદ્ધિ થતી નથી.

બૌદ્ધતત્ત્વજ્ઞાન ચાર શાખાઓમાં વિભક્ત થયેલું છે. બધીય શાખાઓમાં થોડો થોડો મતભેદ છે. એ ચારે શાખાઓનાં નામ છે—(૧) વૈભાષિક (૨) સૌત્રાન્તિક (૩) યોગચાર (૪) માધ્યમિક તે પૈકી વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક શાખાઓ બાહ્ય પદાર્થોની સીમાને સ્વીકારે છે. એ એમાં પણ ફેર ફક્ત એટલો છે કે વૈભાષિક પ્રત્યક્ષ દેખાતા બાહ્ય પદાર્થોની સીમા સ્વીકારે છે જ્યારે સૌત્રાન્તિક વિજ્ઞાનથી અનુમિત બાહ્ય પદાર્થોની અસ્તિત્વને માન્ય રાખે છે ! અર્થાત્ વૈભાષિક ઘટાદિ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો વિષય

છે એમ માને છે મૌર્યાન્તિકો ઘટાદિ પદાર્થોનું નિજ્ઞાનાનુભૂત અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે, એમ્ને કે ઘટ વગેરેના ઉપના નિજ્ઞાનને જ પ્રત્યક્ષ માને છે અને તેના ઠાગ ઘગાનિ પદાર્થોની મત્તાનું અનુમાન કરે છે

યોગાચાર્ય મતાનુસાર ‘નિગવબન વિજ્ઞાન’ માનની જ સત્તા છે બાહ્ય પદાર્થો સ્વપ્ન પદાર્થોની પેરે મિથ્યા છે

માધ્યામિક મત પ્રમાણે બધું મૂલ્ય જ છે એમના મત પ્રમાણે દીપની શિખાની પેરે, મન્દગગન, ક્ષણિક વિજ્ઞાનની ધારા જ બાહ્ય પદાર્થોરૂપે પ્રતીત થાય છે બાહ્ય પદાર્થો પ્રતિશબ્દ નહીં થતા રહે છે તેમની નિજ્ઞાન ધારા જ, દીપ શિખાની પેરે પ્રતીત થતી રહે છે તેવું જુગતા જેમ દીપ ઝનિકા, તેમ મસ્કાન મૂળતા નિજ્ઞાનધારા ગાન્ત થઈ જાય છે અને આ નિજ્ઞાનધારાની ગાન્તિ જ અપવર્ગ છે અર્થાત્ મર્વાલાવ અગર શૂન્યતા જ પગમે અથ પ્રાપ્ત્ય સ્થિતિ છે !

ઉપના સૂત્રમા પ્રથમ બે વાદોનું વૈભાષિક અને મૌર્યાન્તિક વાદોનું નિરાકરણ છે ! બન્નેને એક જ ઝાટકે વેદાન્તી ખતમ કરે છે ! એ બન્નેની સૃષ્ટિ વ્યવસ્થા અગે આવી ક પના છે પાત્ર છે મધ, ઉપમન્ધ વિજ્ઞાનમન્ધ, વેદનામન્ધ, સજ્ઞાન મધ, અને મન્દગગન મધ, તે પૈકી ઉપમન્ધમા, પૃથિવી વગેરે ચાર મહાભૂતો, ભૌતિક પદાર્થો-શરીર-ઇન્દ્રિયો અને વિષયો-આત્માનો સમાવેશ થાય છે ઉપગત પાર્થિવ પરમાણુઓમા ઉપ-સ્પર્શ-ગધ-અને સ્પર્શ-આ ચાર ગુણો હોય છે અને કંઠોગતા તેમનો સ્વભાવ છે આ પરમાણુઓ જ સંગઠિત થઈને પૃથ્વી આકારે રેખાય છે તેજ મુજબ આપીય-જલીય-પગ્માણુઓ મિગવ હોય છે અને ઉપ-ગસ અને સ્પર્શ ગુણથી યુક્ત હોય છે આ પગ્માણુઓના સંગઠને જલતત્ત્વ જન્મે છે તેજ મુજબ તેજમ્ પરમાણુઓ ઉણુતા ધર્મથી યુક્ત હોઈને, ઉપ અને સ્પર્શગુણસપન્ન હોઈને, મગઠિન થઈ તેજમ્ તત્ત્વને જન્માવે છે અને વાયવીય પરમાણુઓ સ્પર્શગુણયુક્ત છે અને ગતિધર્મવાળા છે તેઓ વાયુરૂપે સંગઠિત થાય છે ત્યારબાદ એ ચાર ભૂતો જ શરીર, ઇન્દ્રિય, નિષયોના રૂપે સંગઠન પામે છે ઉપગત આ ચારે પ્રકારના પરમાણુઓ ક્ષણિક હોય છે અને ભૂતભૌતિ પદાર્થોની ઉત્પત્તિમા મરણરૂપ છે આ ભૂતભૌતિક પરમાણુજન્મ્યા પદાર્થોને જ બાહ્યસમુદાય કહે છે

વિજ્ઞાનના આશયતર પ્રવાહને વિજ્ઞાનસ્કધ કહે છે એમા જ અહુની પ્રતીતિ થાય છે અને એ જ ધજ્ઞાન-પટજ્ઞાન-મકજ્ઞાન વગેરેના રૂપે અલગપણે વર્તેલા હોય છે એને જ જ્ઞાતા-ભોક્તા-આત્મા વગેરે નામે કહે છે ! વ્યવહારમાત્ર એ વિજ્ઞાનમધમૂલક છે

સુખદુઃખ વગેરેની અનુભૂતિને વેદના સ્કંધ કહેવામાં આવે છે.

જે ઉપલક્ષણ દ્વારા વસ્તુની પ્રતીતિ કરાવવામાં આવે છે તેને સંજ્ઞા સ્કંધ કહે છે. જેમકે ધનથી ધરની, દેહાદિ દ્વારા પુરૂષની !

રાગ-દ્વેષ-મોહ-મદ-મત્સર-ભય-શોક-વિપાદ વગેરે ચિત્ત વૃત્તિઓને સંસ્કાર સ્કંધ કહેવામાં આવે છે !

વિજ્ઞાન વગેરે ચાર સ્કંધોને ચિત્ત-ચૈત્તિક કહેવામાં આવે છે. તે પૈકી વિજ્ઞાન સ્કંધરૂપ ચિત્ત જ બૌદ્ધોનો આત્મા છે. બાકીના ત્રણ સ્કંધોને ચૈત્ય અગર તો ચૈત્તિક કહેવામાં આવે છે. અમસ્ત વ્યવહારના આશ્રય બનીને એ અંતઃકરણમાં સંગઠિત થાય છે, ચાર સ્કંધના આ સમુદાયને એટલે કે ચિત્ત અને ચૈત્યના સમુદાયને આભ્યન્તર સમુદાયની સંજ્ઞા મળે છે ! આ બે સમુદાયથી ભિન્ન હોય એવી કોઈ આત્મા આકાશાદિ પદાર્થોની સત્તા જ નથી ! આ બે-બાહ્ય આભ્યન્તર સમુદાયો દ્વારા સમસ્ત લોક વ્યવહારનો નિર્વાહ થઈ જાય છે ! અને આમ સમસ્ત વ્યવહાર થઈ શકતો હોઈને કોઈ સ્થિર નિત્ય આત્માનો સ્વીકાર કરવાની એમને-બૌદ્ધોને જરૂર લાગી નથી !

આ કલ્પનાને મૂકાત કરવા માટે આ સૂત્રની પ્રવૃત્તિ છે. પરમાણુ જન્ય ભૂતભૌતિક બાહ્ય સમુદાય અને સ્કંધજન્ય આભ્યન્તર સમુદાય માનીએ તો પણ પ્રમાણપૂર્વક એ સિદ્ધ થઈ શકતા નથી ! કારણકે ઉભય સમુદાયની ઘટક જેટલી ચીજો માની લેવામાં આવે છે તે બધી જ જડ-અચેતન છે. પરસ્પરાપેક્ષા શૂન્ય છે ! નિરપેક્ષ જડતત્વો સંગઠિત કેવી રીતે થાય ? અને આથી સમુદાય કે સંઘાતની ઉત્પત્તિ જ અશક્ય છે !

ઉપરાંત પરમાણુ અને તત્ત્વજન્ય વસ્તુમાત્ર ક્ષણિક છે. અને ક્ષણ વિધ્વંસી પરમાણુઓ અને પૃથ્વી વગેરે પદાર્થો સંઘાતના રૂપમાં એકત્ર થવાનો પ્રયત્ન કેવી રીતે કરી શકે ? એમનો સંઘાત કરવા કોણ યત્ન કરે ? કોણ તેમને પ્રેરે ? અને આ રીતે પરમાણુઓ અને તત્ત્વજન્ય પદાર્થોનો સંઘાત કોઈ પણ રીતે તમારી જ માન્યતા અનુસાર ન થઈ શકતો હોઈને વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિક મત નિતાન્ત અનાદરણીય છે. ॥ ૧૮ ॥

સ્વયં અપેક્ષિત શંકાને જન્માવીને સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्नोत्पात्तिमात्रनिमित्तत्वात् ॥ १९ ॥

चेत्=ज्जे इतरेतरप्रत्ययत्वात्=अविद्या, संस्कार, चिग्रह, वगेरिभांथी એક એક, બીજા બીજાનાં કારણ છે, આથી એમના દ્વારા જ સમુદયની સિદ્ધિ થઈ શકે છે. इति=

તો એ નહીં નથી કેમકે ઉત્પત્તિમાત્રનિમિત્તત્વાન્=એ અવિદ્યા વગેરે ઉત્તરોત્તરની ઉત્પત્તિમાં જ નિમિત્ત માનવામાં આવે છે, સમુદાય કે સંઘાતમાં નહીં-આથી એમના દ્વારા સમુદાયની સિદ્ધિ નહીં થઈ શકે.

અવિદ્યા, સંસ્કાર, વિજ્ઞાન, નામરૂપ, પડાયતન, સ્પર્શ, વેદના, તૃષ્ણા, ઉપાદાન, ભવ, જાતિ, જરા, મૃત્યુ, શોક, પરિદેવના, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય વગેરેને વિજ્ઞાનની સંતતિમાં હેતુ તરીકે ખોદ્ધ શાસ્ત્રોમાં માનવામાં આવે છે. તે પૈકી ક્ષણિક વસ્તુઓમાં નિત્યતા અને સ્થિરતાનો જે ભ્રમ તેને અવિદ્યા કહે છે. આ અવિદ્યા વિષયોમાં શગાદિરૂપ સંસ્કારોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ હોય છે. આ સંસ્કાર ગર્ભસ્થ ખાળકમાં આલય-વિજ્ઞાન ઉપજાવે છે. આ આલય વિજ્ઞાનમાંથી પૃથિવી વગેરે ચાર ભૂતો ઉપજે છે. આ ભૂતો શરીર વગેરે સમુદાયનું કારણ છે. એને જ નામનો આશ્રય હોઈને “નામ” રૂપે ઓળખવામાં આવે છે. આ નામ જ કાળાં ગોરાં રૂપવાળાં શરીરને ઉપજાવવામાં કારણરૂપ છે. ઉપરાંત ગર્ભસ્થ શરીરની જે કલલ-બુદ્ધિ વગેરે અવસ્થાઓ તેને જ નામ અને રૂપ કહેવામાં આવે છે. પૃથિવી વગેરે ચાર ભૂતો-નામ-રૂપ-શરીર-વિજ્ઞાન અને ધાતુ-આ છ જેના આશ્રય છે એવી ઇન્દ્રિયોના સમુદાયને પડાયતન કહેવામાં આવે છે. નામ-રૂપ ઇન્દ્રિયોના પરસ્પર સંબંધને સ્પર્શ કહેવામાં આવે છે. તેમાંથી સુખ વગેરેની વેદના ઉપજે છે. એ વેદનાઓમાંથી તૃષ્ણા-ઉપાદાન-ભવ-જાતિ-જરા-મૃત્યુ-શોક-પરિદેવના-દૌર્ભનસ્ય વગેરે પણ એ જ રીતે ઉપજે છે. અને ત્યારબાદ વળી અવિદ્યા વગેરેને ક્રમે પૂર્વોક્ત બધીય વાતો પ્રકટે છે. આ બધાં રહેંટની માફક નિરંતર ધ્રુમ્યા કરે છે! આ બધામાંથી જ સમુદાયની સિદ્ધિ થાય એમ કહેા તો તે પણ ખરાબર નથી. કેમકે પૂર્વવર્તી અવિદ્યા ઉત્તરવર્તી સંસ્કાર વગેરેની ઉત્પત્તિમાં તો કારણરૂપ થાય! પણ સંઘાતની ઉત્પત્તિમાં થતી નથી. આથી સંઘાતની ઉત્પત્તિ અસિદ્ધ છે. ॥ ૧૯ ॥

ઉપશા સૂત્રમાં અવિદ્યા વગેરેને સંસ્કારની ઉત્પત્તિમાત્રમાં કારણરૂપ માન્યાં હોઈને તેમાંથી સંઘાતની અસિદ્ધિ વર્ણવી. હવે પછીના સૂત્રમાં અવિદ્યા વગેરે, સંસ્કાર વગેરેની ઉત્પત્તિમાત્રમાં પણ કારણરૂપ હોઈ શકતાં નથી એ દર્શાવતાં કહે છે:-

ઉત્તરોત્પાદે ચ પૂર્વનિરોધાત્ ॥ ૨૦ ॥

ચ=તે ઉપરાંત ઉત્તરોત્પાદે=ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ વેળાએ પૂર્વનિરોધાત્=પૂર્વક્ષણનો વિચય થઈ જતો હોઈને ઉત્પત્તિમાત્રમાં પણ અવિદ્યા વગેરે યુક્તિયુક્ત થતાં નથી.

આપણે પ્રત્યક્ષ જોઈ શકીએ છીએ કે કાન્ય પોતાના ધર્મમાં વર્તે છે—રહે છે મૃત્તિકા કે તન્તુ ઘટ કે વસ્ત્રની ઉત્પત્તિ પછી પણ ઘટ અને વસ્ત્રમાં રહેતા જોવામાં આવે છે અને આમ હોય તો જ તેમની વચ્ચે કારણકાર્યભાવની સિધ્ધિ થાય! પણ જૌદ્વૌ તો વસ્તુમાત્રને ક્ષણિક માને છે અને આથી એની માન્યતા પ્રમાણે તો કાર્યકારણભાવની મત્તા જ સિદ્ધ થતી નથી જે ક્ષણે કાર્યની ઉત્પત્તિ થશે તે જ ક્ષણે કારણનો નિગ્રાહ થયો હશે! પણ એવું જોવામાં આવતું નથી આથી અવિદ્યા વગેરે, સમ્ભાવ વગેરે ઉત્તરોત્તર પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં કારણરૂપ ધર્મ ન શકે આથી પણ સૌગત મત અમંગલ છે ॥ ૨૦ ॥

અને કારણ ન રહે તો પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ માની લઈએ તો શો વાધો?—આમ જો પૂર્વપક્ષ કહે તો તેનો જવાબ વાળતા કહે છે કે—

અસત્તિ પ્રતિજ્ઞોપરોધઃ યૌગપદ્યમન્યથા ॥ ૨૧ ॥

અસત્તિ=કારણ ન રહેતું હોઈને પણ કાર્યની ઉત્પત્તિ જો માનીએ તો પ્રતિજ્ઞોપરોધ = પૂર્વક્ષણ એ કારણ અને ઉત્તરક્ષણ મધ્ય છે એની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય અન્યથા = નહીં તો—પૂર્વક્ષણની અસત્તા સ્વીકારીએ તો યૌગપદ્યમ=પૂર્વ અને ઉત્તરક્ષણનું—કારણકાર્ય યૌગપદ્ય—એમ વખતે હોતું માનવું પડશે અને તેમ ચતા ક્ષણિકત્વની દાનિ થાય!

પૂર્વક્ષણ ન હોય અને ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સ્વીકારીએ તો પ્રતિજ્ઞાનો પાઘ થાય છે પૂર્વક્ષણ કારણ અને ઉત્તરક્ષણ કાર્ય છે એ તો સૌગતોની પ્રતિજ્ઞા છે માટીનું અસત્ત્વ હોય અને જો ઘડો ઉપજતો હોય તો પછી માટીમાંથી ઘડો જન્મે છે એ પ્રતિજ્ઞા રૂઢાય! હવે જો એમ માનો કે ઉત્તરક્ષણની ઉત્પત્તિ સુધી પૂર્વક્ષણ રહે છે તો પછી પૂર્વક્ષણ જેક્ષણ રહેતી હોઈને ક્ષણિકત્વ મિદ્ધ થતું નથી આમ ઉભયથા પાશા રજતું છે અને આમ કારણત્વની સિદ્ધિ ન હોય તો પછી સમુદાય કેવી રીતે જન્મે?

અગર તો ખીજી રીતે પણ પ્રતિજ્ઞાનું રૂઢન મુમુક્ષુવી શમય જો કારણ ન રહેતું હોય અને છતાં કાર્યની ઉત્પત્તિ માનીએ તો એમની પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ થાય છે જૌદ્ધ સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આગ હેતુઓ છે અધિપતિપ્રત્યય, સહુકારી પ્રત્યય, મમનન્તર પ્રત્યય અને આવબાન પ્રત્યય, ઇન્દ્રિય, પ્રકાશ, મનોયોગ અને વિષયો, એના આ ચાર સજ્ઞાઓના ક્રમશઃ અર્થ છે આ ચારે હેતુઓ હોય તો જ વિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થાય છે, એમ એ લોકો માને છે જો કારણ વિના જ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી હોય

તો ઉક્ત પ્રતિજ્ઞાનો ગેદ થશે અને કારણ અને કાર્યની જોડાવિડ ઉપર માનવી પડે અને જો તો પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ છે આથી આ મન અમમી-ચીન જ છે ॥ ૨૧ ॥

બૌદ્ધમત અનુમાન પ્રતિમખ્યા નિરોધ, અપ્રતિમખ્યાનિરોધ તથા આકાશ આ વ્રણ પદાર્થો નિત્ય છે એ મિનાયના તમામ પદાર્થો પ્રતિક્ષણ વિનાશી છે-કારણિક છે આ ઉપગત જન્ને ઉપર કહ્યા તે નિરોધો અને આકાશ કોઈ વસ્તુ નથી-અભાવમાન છે વિનાશનુ બોધન ક્રમો હોઈને નિરોધ તો અભાવ જ છે પણ આકાશ પણ એમના મતે આનગ્ગુનો અભાવ માત્ર જ છે ૧ આગ અગેની આ મૂઢ માન્યતાનો વિરોધ પછીથી કગ્ગામા આવશે હવે પછીના મૂત્રમા જાંદોના માનેલા ઉભય પ્રકારના નિરોધોનુ ખડન કગ્ગતા કહે છે કે -

પ્રતિસંત્યાપ્રતિસંત્યાનિરોધાપ્રાપ્તિઃ અવિચ્છેદાત્ ॥૨૨॥

પ્રતિસંત્યા=પ્રતિસખ્યા નિરોધ તથા અપ્રતિસખ્યા નિરોધ-આ બે ને પ્રમારના નિરોધોની સિદ્ધિ થઈ રાખી નથી કેમકે અવિ-ચ્છેદા-સતત પ્રમારનો વિચ્છેદ થતો નથી

પ્રતિમખ્યાનિરોધ અને અપ્રતિમખ્યાનિરોધ આ ગમ્મો પાગ્લાવિડ છે એ પ્રકારના પ્રલયો છે એક આત્યતિક, ખીન્ને સ્વાભાવિક પ્રતિમખ્યા આત્યતિક પ્રવચનુ નામ છે એમા બુદ્ધિપૂર્વકનો સહેતુક નાશ હેય છે અને આથી પૂર્ણજ્ઞાનથી થતા આત્યતિક પ્રવચનો એ બોધક છે અપ્રતિ મખ્યા સ્વાભાવિક પ્રલયનુ નામ છે એમા અબુદ્ધિ પૂર્વકનો નિર્નિમિત્ત સ્વાભાવિક વિનાશ છે આ ઉભય નિરોધ-કોઈ પણ વસ્તુનુ ન રહેવું-કપી નિરોધ મિદ્ધ થઈ શમ્તો નથી જાંદોની કગ્ગના પ્રમાણે તો સૌ પદાર્થો પ્રતિક્ષણ વિનાશી છે ઉપરાંત અમત્ કારણમાથી મત્ કાર્યની ઉત્પત્તિ અને વિનાશનો ક્રમ તો સદવ જારી જ રહે છે અને આથી આ જાન્નેની પરપરા અવિચ્છિદ જ રહે છે એમને રોકનારુ કોઈ કારણ જ એમની માન્યતા પ્રમાણે નથી અને આથી એક નિરોધની મિદ્ધિ થઈ શકતી નથી આથી ભૌગતમત પાયા મિનાનો છે ॥ ૨૨ ॥

આમ નિરોધની શક્યતા જ નથી એમ મિદ્ધ કર્યુ ત્યારે ખીજી રીતે ભૌગતમત માથુ ઉઘડે છે પદાર્થમાન કારણિક છે અને અસત્ય છે છતાં જાન્તિરૂપી અનિગ્ગાને લઈને જાણે એ ચિર અને સત્ય છે એવી પ્રતીતિ ઉપજાવે છે આથી સમ્યક્જ્ઞાન દ્વારા અવિદ્યાનો નાશ થતા તેના કાર્યરૂપ સૌનો અભાવ થાય અને આમ બુદ્ધિપૂર્વક નિરોધ સાધી શકાય છે આ દલીલને નિગદાર કરતા આચાર્યદેવ કહે છે -

ઉભયથા જ દોષાત્ ॥ ૨૩ ॥

ઉભયથા=ને પ્રકારે ચ=પણુ દોષ રહેતા પ્રાપ્ત થનો દોષને ઉપનો મન ન્યાય સુમગન નથી

અવિદ્યાના નાશો તેની પ્રાપ્તિથી ઉપજતા પદાર્થમાત્ર જો નાશ પામે છે એમ માનો તો પછી અપ્રતિ-ગમ્યા નિરોધની મિદ્ધિ નહીં થાય ! કેમકે અપ્રતિગમ્યા નિરોધમા તો નાશને નિર્નિમિત્ત માન્યો છે અને આ ઉપરાંત પૂર્ણજ્ઞાન વિના જ અવિદ્યાની પ્રાપ્તિથી ઉપજનારા તમામ પદાર્થો નાશ પામે છે, એમ માનતા મગ્યકજ્ઞાન અને “મર્ચ દુષ્ટ” ની માધનામેગ્ધ ઉપદેશાનવિ વ્યર્થ થાય ! અને આ પ્રતિષ્ઠાપત્તિ જ છે આથી અમગત છે આ કપના ॥ ૨૩ ॥

આવન્તુનો અભાવમાત્ર છે આકાશ આ માન્યતામાં રહેલી પ્રાપ્તિ બતાવતા કહે છે

આકાશે વ્યાપિશેષાત્ ॥ ૨૪ ॥

આકાશે=આકાશની પામનોમા ચ=પણુ એમની માન્યતા અદ્વર છે કેમકે અવિશેષાત્=બીજા ભાગ પદાર્થોથી એમા પ્રાપ્ત વિશેષતા નથી.

અને આકાશ અભાવરૂપ છે એ કેવી રીતે માની શકાય ? પૃથ્વી વગેરે ભૂતો જેમ ભાનરૂપ છે તેમ આકાશ પણ ભાવરૂપ જ છે શબ્દ જો શુણ્ણ છે તો તેના આધાર માટે કાંઈ દ્રવ્ય હોવું જ જોઈએ જે દ્રવ્ય છે તે જ આકાશ છે આકાશના વિરુદ્ધમા શબ્દની શ્રુતિ જ ન સહાયે ! ઉપરાંત વસ્તુમાત્રને આધાર અને અવકાશ જોઈએ જ ! પૃથ્વી વગેરે સૌનો આધાર છે આકાશ-અવકાશદાન આકાશ ન કરે તો કાંઈ વસ્તુ રહી ન શકે ! આથી આકાશ નથી એમ માનવું મૂઢતા છે ઉપગત ભાષાના અગ-વિદુગ -વિદુગમ-ખેચર-વગેરે શબ્દો પણ આકાશના અસ્તિત્વની ખાતરી આપે છે, ભાવ પદાર્થ અભાવમા કેવી રીતે સચરે ? પછી ઉઠે છે અને આથી પણ આકાશ છે જ ઉપરાંત શ્રુતિ કહે તે-આત્માન આકાશ સમૂતઃ આત્મામાથી આકાશ ઉપજ્યુ આમ શુદ્ધિ અને પ્રમાણુ ઉભયથી આકાશ સિદ્ધ થાય છે એવું કોઈ વિશેષ કારણ નથી કે જેથી આકાશને ભાવરૂપ પદાર્થ ન માની શકીએ આમ આકાશની અભાવરૂપતા કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ ન થતી હોઈને સુગતમત અમાન્ય જ કરે ॥ ૨૪ ॥

હવે આત્માના ક્ષણિકત્વનો નિરાસ કરતા આચાર્યદેવ લખે છે કે -

અનુસ્મૃતેષ્વ ॥ ૨૬ ॥

અનુસ્મૃતે=પૂર્વાનુભવની પાઞ્જીથી સ્મૃતિ થતી રોહને એ સ્મૃતિનો અનુભવ કરનાર આત્મા ક્ષણિક દેહ શકે નહીં ! આ યુક્તિથી ચ=પણ સૌગતમત પ્રાન્ત જ છે !

પૂર્વાનુભવનું અનુસંધાન એટલે સ્મૃતિ. સૌને પૂર્વાનુભવનું પુનઃ પુનઃ સ્મરણ થાય છે જ. પચ્ચીસ વર્ષ પૂર્વેના નિબળનુભવને સ્મૃતિ દ્વારા ઉપસ્થિતિ કરીને રસપૂર્વક આપણે વાતો કરીએ છીએ. આ પૂર્વાનુભવની પુનઃ પુનઃ સ્મૃતિ એટલે અનુસ્મૃતિ. અનુભવ કરનાર આત્મા એક અને નિત્ય હોય તો જ આ અમરકાર સમર્થતાથી શકાય. આત્મા ક્ષણિક હોય તો પ્રત્યેક અનુભવનો અનુભવનારો આત્મા જુદો હોય અને આપના અનુભવની જેમ મને, તેમ તે આત્માને-ક્ષણ ક્ષણ બદલાતા આત્માને સ્મૃતિ થઈ શકે નહીં. અને પચ્ચીસ વર્ષોમાં તો ક્ષણને હિસાબે લાખો આત્મા થઈ જાય ! પણ સ્મૃતિનો સંકર કે વ્યાકુળતા થતી નથી. એ સિદ્ધ કરે છે કે અનુભવો જુદા પણ અનુભવનારો તો એક અને મહા હોનારો નિત્ય છે ! આમ ક્ષણિકવાદ કેવળ વાદ્યાત્ જ કરે છે. ॥ ૨૫ ॥

વળી બીજી રીતે હુમલો લાવતા બૌદ્ધ પક્ષને પરાસ્ત કરતાં શાસ્ત્ર કહે છે:-

નાસતોઽદૃષ્ટવ્યાત્ ॥ ૨૬ ॥

અસત્=અસત્માથી=અભાવમાથી કાર્મની ઉત્પત્તિ ન=થઈ શકતી નથી કેમકે અદૃષ્ટવ્યાત્=એવું જોનામા આવતું નથી.

બૌદ્ધ લોકો માને છે કે અભાવમાંથી જ=અસત્માંથી કાર્ય ઉપજે છે. વાવેલું બીજ નાશ પામે પછી જ તેમાંથી અંકુર ફૂટે છે. હ્રદ્ય હ્રદ્યપે મટી ગયા પછી જ દહીં થાય છે. આ જ રીતે કારણનો નાશ જ કાર્યની ઉત્પત્તિ શક્ય કરે છે. અર્થાત્ જ અભાવમાથી જ લાવોત્પત્તિ માનવી જોઈએ.

આ માન્યતાનું નિરાકરણ કરતાં આચાર્ય કહે છે કે આ ધરાધર નથી અસત્માંથી સત્ કદી ઉપજી શકતું નથી. સસલાના શીંગડામાંથી તપખીરની ડબ્બી નહીં બનાવાય ! આકાશના ફૂલે વરરાજાને નહીં સન્નવાય ! મૃગજળે સ્નાન નહીં કરાવાય ! ઉલટું સાબરના શીંગડામાંથી જ તપખીરની ડબ્બી બનવી જોઈએ. ઉઘાનની વેલી કે વૃક્ષનાં પુલે જ વરરાજા સન્નય છે. અને ગંગા કે ગંગલી ખાડીના કે ડોલના પાણીએ જ સ્નાનસિદ્ધિ સંભવતી જણાય છે. આથી ઉલટું એ સિદ્ધ થાય છે કે જે વસ્તુગત્યા નથી, જે કેવળ વાગ્વિકાસમાં જ માત્ર છે, જેની નિરાધાર પ્રતીતિ થાય છે એવામાંથી

કોઈ કાર્યની ઉત્પત્તિ થતી નથી ! જી-૪ કે દ્વધનાં દૃષ્ટાન્ત પણ અસ્થાને જ છે. કેમકે તેમના રૂપાન્તર માત્ર છે તે અંકુર અને દહીં છે, અને આથી જગતકાસ્તુનો નિર્ણય કરવા જેમીએ ત્યારે તે કાસ્તુ મત જ હોઈ શકે અને સત્ય જ હોઈ શકે છે, આથી આ મત પ્રામાણિક નથી. ॥ ૨૬ ॥

કોઈ નિત્ય ચેતન કર્તાના અભાવમાં ક્ષણિક પદાર્થોમાંથી સ્વયમેવ કાર્ય ઉત્પત્તિ માનવામાં વળી કયાં હોય છે એ જાણનામાં કહે છે:-

ઉદાસીનાનાં અપિ ચ યં સિદ્ધિઃ ॥ ૨૭ ॥

અ=આ ઉપગત્ત એ=આમ મિત્ર દ્વાંએ મ્મં સ્વત. ઉત્પત્તિ માનીએ તો ઉદાસીનાનાં=ઉદાસીન=કર્પસિદ્ધિ માટે કોઈ પુ પાર્થ કે ચેત્ત્વા ન કનનારાઓની અપિ=પણ સિદ્ધિ=કાર્ય સિદ્ધિ થઈ શકે.

નિત્ય ચેતન કર્તાના અભાવમાં પણ સ્વયમેવ ક્ષણિક પદાર્થોના સમુદાયમાંથી કાર્યની ઉત્પત્તિ જો માનીશું તો પછી ઉદાસીન હોકોના કાર્યની નિદ્ધિ પણ પદાર્થગત શક્તિથી સ્વયમેવ થાય ! કોણ તેને અટકાવે ? પણ એવું જોવામાં આવતું નથી ! આથી જૌદ્વમત પુદ્ધિથી જારમો ગાઉ આવે છે. ॥૨૭॥

ક્ષણિકવાદના ખંડન બાદ હવે વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન શરૂ થાય છે. વિજ્ઞાનવાદી જૌદ્વ એટલે કે યોગાચાર જૌદ્વ પ્રતીત થતા બાહ્ય પદાર્થોની અસ્તિ માનતો નથી. એટલું જ નહીં એને સ્વાખી કલ્પના-પુદ્ધિની કેવળ કલ્પના તરીકે જ ચીતરે છે. આ માન્યતાનો હોય જતાવતાં કહે છે કે:-

નાભાવઃ ઉપલબ્ધેઃ ॥ ૨૮ ॥

અભાવ=જ્ઞાનનો વિષય થનારા-જણાતા પદાર્થોનો અભાવ ન=નથી, કેમકે ઉપલબ્ધે=તેની ઉપલબ્ધિ થાય છે.

વિજ્ઞાનવાદીના મતે ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ એક પરમાર્થ વસ્તુ છે. એ ક્ષણિક વિજ્ઞાન જ અનાદિ વામનાને લઈને તે તે બાહ્યાર્થ-પદાર્થના આકારે બાસે છે. આથી બાહ્ય પદાર્થો કેવળ ભાસે જ છે. પરમાર્થત્વા=વસ્તુમત્યા તેમનું અસ્તિત્વ જ નથી !

એમની આ માન્યતા નાપાયાદાર જ છે બાહ્ય વસ્તુઓ વસ્તુતઃ નહીં હોય તો પ્રમાણ દ્વારા તેમની અસ્તિ સિદ્ધ થઈ શકે નહીં, પણ થાય છે. અને આથી વિજ્ઞાન વ્યતિરક્ત બાહ્ય પદાર્થો નથી, એમ કહેવાનું સાહુમ તો મૂઠું જ કરી શકે !

અને પૂર્વપક્ષી તડુકી ઉઠે છે કે લક્ષા મિદ્ધાન્તી ! તું જેને પ્રમાણ કહે છે તે પ્રમાણ પણ વિજ્ઞાનથી વ્યતિરક્ત નથી અને આથી પ્રમાણ પણ

૧ પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ માટે પ્રામાણિક નથી. તો આ વાત પણ વીકાર્ય જ છે. કેમકે તારા વિજ્ઞાનાત્માનું જેને લાન થાય છે તે લાનને પવનું અશક્ય છે. એક પ્રમાણથી ઉપલબ્ધ વસ્તુ વધારે બળવાન એવાં ન પ્રમાણથી પરાસ્ત થાય એ મમજી શકાય-પણ વિજ્ઞાનાત્માએ-તારાં મ પ્રમાણે-ઉપલબ્ધ થયેલી વસ્તુનો અભાવ કેવી રીતે કંઈપી શકાય ? ને એમ માનવું જ હોય તો પછી જીલને તો ક્યાં અંકુશ છે !

કદાચ પૂર્વપક્ષી એમ પણ કહે કે અમે બાહ્ય અર્થની ઉપલબ્ધિને પ્રારંભ નથી. પણ તે ઉપલબ્ધિ વિજ્ઞાનાત્માથી સિદ્ધ નથી ! તો પણ વાત બળપી નથી. વિજ્ઞાનાત્મા ઉપલબ્ધ છે તેથી જ લબ્ધ અને લબ્ધા એનો ભેદ સિદ્ધ થાય છે. બાહ્યજ્ઞાન પામનાર કોઈને પણ પૂછીએ તો એ કહે ? ઘોડો ભેયો તો ભેનાર કહેશે મેં ઘોડો ભેયો. ઘોડા જ્ઞાન એમ નહીં કહે અને આથી વિજ્ઞાન અને તેના વિષયો જુદા છે એ જ સિદ્ધ થાય છે !

કદાચ કહેનારને ભ્રમ થયો છે અને તેથી તે ભ્રમનો માર્યો વિજ્ઞાનથી ન પદાર્થોને જુલે છે એમ કહે તો તે પણ ખરાબ નથી જ ! નિયમપૂર્વકની કુપ્રાપ્તિને લઈને ભ્રમ થાય એ મલવે ! જેની જેની સાથે નિયમપૂર્વક કુપ્રાપ્તિ હોય તે તેનાથી જુદું નહીં હોય ! જેમકે એક અંદ્રની સાથે જ બીજો દ્ર ! (તિમિર રોગીને જણાય છે) બાહ્ય અર્થ પણ નિયમથી વિજ્ઞાન સાથે જ વામાં આવે છે ! અને આથી વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત બાહ્ય પદાર્થ નથી જ-આ વાત પણ અયોગ્ય જ છે ! બે પદાર્થો બે એકબીજાથી સિદ્ધ ન હોય તેમની સહુપ્રાપ્તિ જ કેવી રીતે થાય ? બે જુદા જુદા પદાર્થો હોય તો તેનો સહુભાવ થાય ! બે જ નથી અને એક વિજ્ઞાન જ છે તો પછી તેમાં સહુભાવની કલ્પના જ અસંગત થાય ! આથી આ દલીલ પણ વાદ્યતા જ છે.

ઉપરાંત ભ્રમ હોય તે એક દિવસ પણ બાધિત થાય ! પણ ઘટપટ રીતે પદાર્થો કે જે પ્રમાણથી સિદ્ધ થાય છે અને સિદ્ધ છે તેમનો બાધ વામાં આવતો નથી. બીજારો વિજ્ઞાનવાદી એટલું પણ કેમ નહીં સમજતો, કાચ કે ગાય નામનો શબ્દ-ગાય નામનો પદાર્થ અને ગાયનું જ્ઞાન ત્રણે ભેદ છે ! શબ્દ શબ્દકોષમાં, પદાર્થ સ્વમાં, અને જ્ઞાન જ્ઞાતામાં રહે છે ! આથી તે ત્રણે એક થઈ જતાં નથી. ત્રણે સિદ્ધ છે-અને પ્રામાણિક અનુભવ આ સ્થાપિત કરે છે. તો તેનો ઈન્કાર બુદ્ધિગમ્ય નથી. ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે બૌદ્ધ વિજ્ઞાનવાદી બીજી રીતે મેરચો માંડતાં કહે છે કે મો જેને બાહ્ય પદાર્થોની ઉત્પત્તિ કહો છો તે સ્વપ્નમાં ભેયેલા પદાર્થોથી

કેઈ રીતે વિશિષ્ટ નથી ! સ્વપ્નમાં પદાર્થો હોતા નથી. અને પદાર્થોની વાસનાથી વાસિત થયેલું જ્ઞાન જ તેને પદાર્થાકારે દેખાય છે અથવા તે બહુગર પોતાના ખેલ પૂરતો બહુઈ પદાર્થો તેટલા કરે પણ તે પદાર્થો પણ તે તે પદાર્થોની વાસનાના માહુત્તરે જ બાણે સાચા હોય એમ લાગે છે, તેમ જગરિત અવસ્થામાં દેખાતા ઘટપટાદિ પદાર્થો પણ ભાસે છે-પણ તેમનો તે ભાસ, વાસનાવિદ્ધ વિજ્ઞાનમાત્ર જ છે. અને આથી તેમનો-પદાર્થોનો વિજ્ઞાનથી વ્યતિરિક્ત ભાવ નથી ! આનો જવાબ વાળતાં શાસ્ત્રકાર ભણે છે કે:-

વૈધર્મ્યાદ ન સ્વપ્નાદિવત્ ॥ ૨૯ ॥

વૈધર્મ્યાત્=મમ અવસ્થા કરતાં, બીજી અવસ્થાઓનું ધર્મમાં બેદ દોષને ચ= પણ જાગ્રતમાં ઉપસન્ધ થતા પદાર્થો સ્વપ્નાદિવત્=સ્વપ્ન વગેરે-વગેરે શબ્દથી માયા-ગન્ધર્વનગર વગેરે પણ જાણવાં-માં ઉપસન્ધ પદાર્થોની પેરે ન=મિથ્યા નથી.

અર્થાત્ વિજ્ઞાનવાદીની શંકાતું સત્ય એ છે કે કેવળ ઉપલબ્ધિ માત્રથી પદાર્થની મત્તાની સિદ્ધિ થતી નથી. સ્વપ્ન પદાર્થો કે બીજા એવા માયિક પદાર્થો ઉપલબ્ધ થતા હોવા છતાં સત્ય નથી. તેનો જવાબ આ સૂત્રમાં આપે છે. સ્વપ્નાદિ અવસ્થામાં દેખાનારા ધર્મો જાગ્રતના ધર્મોથી ઘણા ભિન્ન છે. અને આથી જાગ્રતમાં જણાતા પદાર્થો સ્વપ્નાદિમાં જણાતા પદાર્થોની માફક જ્ઞાન્તિમાત્ર નથી.

સૌથી પહેલી વાત તો એ કે સ્વપ્નમાં જણાતા પદાર્થો પણ સંસ્કાર રૂપે જ છે. અને એ સંસ્કારો જાગ્રતના અનુભવોની જ વાસી છાપ છે. ઉપરાંત એ સ્વપ્નાદિ પદાર્થો, જાગ્રત થતાંવેત રહેતા નથી. બહુગરના ખેલો પણ થોડા વખત બાહ રહેતા નથી ! બહુઈ આંખાની કેરી ટકતી નથી ! રેતીમાં દેખાતું મૃગજળ, છીપમાં દેખાતી ચાંદી, ગગન કુસુમ-વગેરે જ્ઞાનક પ્રતીતિઓ કેઈ વસ્તુની સત્તારૂપે ઉપલબ્ધ થતી નથી. જાગ્રતનું દર્શન આથી ભિન્ન છે. જાગ્રતમાં અનુભવમાં આવતા પદાર્થો એકી વખતે અનેકના અનુભવમાં આવે છે. કાલાન્તરે પણ એમની અનુભૂતિ યાય છે. અગર બીજા આકારે તે વસ્તુ દેખાય છે ! આમ સ્વપ્નજગત અને વાસ્તવ અનુભવોમાં ઘણો ધર્મભેદ છે. આથી ઉપલબ્ધિ માત્ર ઉપરથી સત્તા સિદ્ધિ નથી એમ સિદ્ધ થઈ શકતું નથી આથી વિજ્ઞાનથી ભિન્ન વાસ્તવ પદાર્થો છે-પ્રમાણ સિદ્ધ પદાર્થો છે. ॥ ૨૯ ॥

આ કંકાણે વળી વિજ્ઞાનવાદી કહે છે કે બાહ્ય પદાર્થોના અભાવમાં પણ પૂર્વ વાસનાને કારણે યુદ્ધિ દ્વારા તે તે વિચિત્ર પદાર્થોની ઉપલબ્ધિ સંભવે છે, આ વાદ્યાત વિચારનું ખંડન કરતાં આચાર્ય કહે છે:-

ન ભાવઃ અનુપલબ્ધેઃ ॥ ૩૦ ॥

ભાવ—વિજ્ઞાનવાદીની કે પેલી વાસનાનો જ્ઞાન-સત્તા જ=સિદ્ધ થતી નથી કેમકે અનુપલબ્ધે=તેમના મન પ્રમાણે જાણ્ય પદાર્થોની સત્તા-ઉપસ્થિતિ જ થઈ શકતી નથી.

વસ્તુનો અનુભવ ચિત્ત ઉપર સમ્કાર ડોરી જાય છે આ અનુભવ, વસ્તુની ચિત્ત ઉપર થતી અકનામાત્ર છે એ જ વાસનાડો પછીથી સ્પુરે છે જ્યાં જાણ્ય પદાર્થોની જ સત્તા ન સ્વીકારી હોય ત્યાં અનુભવ કે અનુભવજનિત વાસનાઓને અનગ્રાથ જ કયાથી મળે? પદાર્થો હોય તો તેનો અનુભવ, અને અનુભવ થાય તો સંસ્કાર, અને સંસ્કાર પડે તો વાસના મિદ્ધ થાયને! પદાર્થો જ નથી તો પછી મૂલામાલે કુતઃ શાસ્ત્રા? અને આમ એમની માન્યતા બરાબર નથી.

ઉપગત બીજો હેતુ આપી વાચનાની ઉત્પત્તિનો જ નિષેધ કરે છે -

ક્ષણિકત્વાદ્ ॥ ૩૧ ॥

ક્ષણિકત્વાદ્=બૌદ્ધની માન્યતા મુજબ વાસનાના આધારરૂપ બુદ્ધિ દાક્ષિક હોઈને ચ=પણ વાસનાની સત્તા સિદ્ધ થઈ ન શકે.

બુદ્ધિ એ વાસનાનો આધાર છે વિજ્ઞાનવાદીના મત મુજબ તે બુદ્ધિ પણ ક્ષણિક જ છે અને સ્થિર આધાર કે આશ્રય સિવાય નિરાધાર વાસનાની સત્તા જ કેવી રીતે થાય? અને આથી આ મત ભ્રાન્તિપૂર્ણ જ છે ॥૩૧॥

પ્રકરણનો ઉપસહાર કરતા કહે છે કે -

સર્વથા અનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૨ ॥

સર્વથા=ત્રેક રીતે વિચાર કરતા અનુપપત્તે=અસમતતા દેખાતી હોઈને ચ=પણ બૌદ્ધમત અસમજસ જ છે!

જેમ જેમ વિચાર કરવામા આવે છે તેમ તેમ બૌદ્ધમતના પગ બધી રીતે જ લૂલા જોવામા આવે છે આ મતની પ્રત્યેક માન્યતા યુક્તિ આગળ ખડિત થઈ જાય છે અને આથી આ મત શ્રદ્ધેય રહેતો નથી આ ઉપરથી જ માધ્યમિક બૌદ્ધોનો શૂન્યતાવાદ-સર્વ જ્ઞાન્યની બૂમરાણુ પણ અસિદ્ધ જ કરે છે આ જ યુક્તિઓ તેના-શૂન્યતાવાદના ખડન માટે સમર્થ છે આથી સર્વથા અસંગત છે, બુદ્ધાનુયાયીઓના વાદો-શ્રેયોર્થી માટે નકામા છે ॥ ૩૨ ॥

મુગત મતનું નિરસન કર્યું. હવે દ્વિગંભર મતનું નિરસન ક્રમપ્રાપ્ત છે. આથી જૈન મતની અસંગતતા દર્શાવવી યોગ્ય છે. તેનું પ્રકરણ આરંભતાં કહે છે કે:-

નૈકાસ્મિન્નસંભવાત્ ॥ ૩૩ ॥

एकस्मिन्=એક વાસ્તવિક પદાર્થમાં ન=પરસ્પર વિરોધી અનેક ધર્મો એકી વખતે રહી ન શકે કેમકે અસંભવાત્=એ અસંભવ છે. અને આથી જૈન મત અપ્રમાણિક સિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ સાત પદાર્થોને માને છે. જીવ, અજીવ, આત્મવ, સંવર, નિર્જર, પાન્થ અને મોક્ષ, આ બધાંયને ટુંકાવતાં છેવટે બે જ પદાર્થો બાકી રહે છે અને તે જીવ અને અજીવ-ઉપરાંત આ સાત અગર તો છેવટે દ્વિત્વ પામેલા પદાર્થોને બીજી રીતે પણ રજૂ કરવામાં આવે છે. એને “અસ્તિકાય” કહે છે. આવા પાંચ અસ્તિકાયો છે. જીવાસ્તિકાય, મુદ્ગલાસ્તિકાય, ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, અને આકાશાસ્તિકાય ઉપરાંત આ સમસ્ત પદાર્થોને સંસિદ્ધ કરવા માટે સપ્તલંગીન્યાયનો ઉપયોગ કરે છે. સપ્તલંગી ન્યાયની કલ્પના આવી છે. (૧) ‘સ્વાદ્ અસ્તિ’ (સંભવ છે કે પદાર્થોની સત્તા હોય !) (૨) સ્વાદ્નાસ્તિ=(સંભવ છે કે તેમની સત્તા ન હોય !) (૩) સ્વાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ=(સંભવ છે કે પદાર્થોની સત્તા હોય પણ અને ન પણ હોય !) (૪) સ્વાદ્ અવકલ્પ્ય=(સંભવ છે કે એ વર્ણવવા યોગ્ય ન હોય !) (૫) સ્વાદસ્તિ ચ અવકલ્પ્ય=(સંભવ છે કે તેમની સત્તા હોય પણ તે વર્ણવવા યોગ્ય ન હોય !) (૬) સ્વાદ્નાસ્તિ ચ અવકલ્પ્ય=(સંભવ છે કે તેમની સત્તા પણ ન હોય અને વર્ણવવા યોગ્ય પણ ન હોય અને (૭) સ્વાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ અવકલ્પ્ય=(સંભવ છે તેમની સત્તા હોય, કે ન પણ હોય, અને તે ‘વર્ણન કરવાને યોગ્ય ન પણ હોય ! આમ આ ન્યાયમાં પ્રત્યેક પદાર્થ માટે અનેક વિકલ્પોની કલ્પના જૈનાગમો રાખે છે. સૂત્રકાર આ કલ્પનાને આ સૂત્ર દ્વારા નાપાયાદાર ઠેરવે છે. એક સત્ય પદાર્થના પ્રકારભેદ હોઈ શકે છે, પણ ધર્મભેદ હોઈ શકતા નથી. જે છે તેનો અભાવ નથી. જે નથી તેની વિદ્યમાનતા હોઈ શકતી નથી. ઉપરાંત જે નિત્ય છે તે અનિત્ય નથી. જે અનિત્ય છે તે અનિત્ય જ છે, નિત્ય નથી ! અને આમ સર્વત્ર સમજવું ઘટે. એક સત્ય પદાર્થમાં એકી વખતે પરસ્પર વિરુદ્ધ ધર્મો અણલભમાં આવી શકે નહીં ! આથી સપ્તલંગી ન્યાય પદાર્થોની સિદ્ધિ અંગે અસમંજસ જ છે ! એક જ પદાર્થને લઈને તેના ઉપર સપ્તલંગી ન્યાય અજમાવતાં તે પદાર્થ બીચારો ગલરાઈ બંધ એ સમજ

શકાય એમ છે. ઘડો 'સ્યાદસ્તિ' છે તો તે જ ઘણું ત્યો નાસ્તિ કેવી રીતે હોઈ શકે? અને સ્યાદસ્તિ ચ નાસ્તિ ચ તો વળી તેનાથી વિચિત્ર ગણાય. આમ પદાર્થોની પ્રામાણિક વિચારણા કાળે, છે તે જ રીતે સમભંગી ન્યાય અજમાવીએ તો પદાર્થો મુંઝાઈ મરે. અને તેના ઉપર અવલંબતો શૂન્યવ્યવહાર અસિદ્ધ જ થાય. વરરાજા પરણવા નીકળે ને કન્યા સ્યાદસ્તિ સ્યાદાસ્તિ કે સ્યાદસ્તિ ચ સ્યાન્ નાસ્તિ ચ-તો વરરાજાનું શું થાય એ સમજી શકાય એવી વાત છે. અને આથી વિચારઅસંગત છે આખો ન્યાય! અને આમ આ વાદ અસમંજસ છે. ॥ ૩૩ ॥

જૈનાગમની બીજી પછુ એક માન્યતાને નાપાયાદાર ઠેરવતાં આચાર્ય કહે છે:-

एवं चात्माऽकात्स्न्यम् ॥ ૩૪ ॥

एवं च=અને એ જ પ્રકારે આત્મા अकात्स्न्यम्=આત્માને અપૂર્ણ-એકરંગીય-એટલે કે શરીરના માપવાળો માનવો પણ યુક્તિ વિરૂદ્ધ છે.

પ્રત્યેક જીવ તે તે શરીરના માપવાળો હોય છે એમ જૈનવાદ કહે છે. કીડીમાં કીડીશરીરના અને હાથીમાં હાથીશરીરના માપવાળો હોય છે! અને આથી એક વાસ્તવ પદાર્થમાં યુગપદ્ અનેક વિરૂદ્ધ ધર્મોનો અસંભવ છે તેથી એમની આ માન્યતા પણ અદ્ધર જ છે. જો પ્રત્યેક શરીરમાં આત્મા-જીવ જો તે તે શરીરના માપવાળો હોય તો આ જન્મે મનુષ્ય શરીરમાં રહેલો આત્મા, કર્મવશાત્ દેહ હોડયા પછી જો કીડીના શરીરમાં પ્રવેશે તો તે તેમાં રહે કેવી રીતે? ઉપરાંત જો હાથી શરીરમાં કર્મવશાત્ જાય તો તેમાં આખા શરીરના જેવડો થાય કેવી રીતે? અને માનવ શરીરમાં પણ જન્મ-જુવાની વચ્ચે શરીરલેહ હોય છે જ તો જન્મ વખતે નાનાં કદનો, યુવાનીમાં મોટા કદનો થાય કેવી રીતે? અને આમ શરીરની કઈ અવસ્થાના માપનો આત્માને સમજવો? ઉપરાંત શરીરના અંગો કવચિત્ કપાય તો તેના કપાઈ જવાથી આત્મા તો કપાઈ જતો નથી! અને આ રીતે અનેક અનિષ્ટાપત્તિ મક્તની આવે છે! આ અસંગતતા સમજાવી શકાય નહીં, સંકોચ વિકાસ જો આત્માનો ધર્મ માનીએ તો આત્મા અનિત્યતા વગેરે ધર્મોથી લેપાય જ! અને તે તો ઇષ્ટ નથી! આથી આત્માની અપૂર્ણતા વગેરે દોષો અનિવાર્ય થતા હોઈને આ મત શ્રદ્ધેય કેમ મવાય! ॥૩૪॥

કદાચ પૂર્વપક્ષ એમ કહે કે જેવું શરીર તેવો આત્મા થઈ જાય છે-નાનામાં નાનો અને મોટામાં મોટો-અને આથી અમારો મત નિર્દોષ છે તો આનો ઉત્તર દેતાં કહે છે:-

ન ચ પર્યાયાદપ્યવિરોધઃ વિકારાદિભ્યઃ ॥ ૩૬ ॥

ચ=આ ઉપરાંત પર્યાયાત=આત્માને વૃદ્ધિ દ્રાસવાળો માનવાથી અપિ=પણ અવિરોધ=વિરોધનો અભાવ ન=નહી શકતો નથી. કેમકે વિકારાદિભ્યઃ=એમ માનવાથી આત્મામાં વિકારાદિ દોષો પ્રાપ્ત થાય છે.

કહાય એમ માનવામાં આવે કે આત્મા, જેવું શરીર મળે તેવા માપનો થઈ જાય છે અને આમ આત્મામાં નાના મોટા પ્રમાણના થવાની સ્વતઃ તાકાત છે તો પણ આ મનની નિર્દોષતા સિદ્ધ નહીં થાય ! કેમકે વૃદ્ધિદ્રાસ એ આત્માનો ધર્મ માનીએ તો બકરી કાઢતાં ઊંટ પેઢી જાય એવો સંભવ છે. જ્યાં આત્માનો વૃદ્ધિદ્રાસ થતો માનીએ કે તેની સાથે જ વિકારિતા-સાવયવતા-અનિત્યતા વગેરે અનેક દોષો પેદા પડ્યા જ જાણવા, જેનો વૃદ્ધિદ્રાસ તે અવયવયુક્ત હોય. પણ આત્મા તો નિશ્ચય છે. ઉપરાંત એ નિત્ય છે. આથી વૃદ્ધિદ્રાસ જે અનિત્યતાને લાગે છે તે આત્મામાં ઘટતો નથી ! ઉપરાંત વૃદ્ધિદ્રાસની વિક્રિયા બે આત્માને લાગે તો આત્મા વિકારી થાય. એ છે નિર્વિકાર અને આમ સત્યને આકુલ વ્યાકુલ કરનારી આ ઉપદ્રવજનક માન્યતા બરાબર નથી. આથી જૈનમત અસાધુ છે. ॥ ૩૫ ॥

જીવાત્માના યથાશરીર પરિભ્રાણને અસંગત ઠેરવતાં વળી ખીજ યુક્તિ રજૂ કરે છે કે:-

અન્ત્યાવસ્થિતેશ્ચોભયનિત્યત્વાદવિશેષઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્ત્યા અન્ત્યાવસ્થિતે=મોક્ષાવસ્થાના જીવનાં પરિભ્રાણની નિત્યસ્થિતિ સ્વીકારી છે આથી હમવનિત્યત્વાત=આદિ અને મધ્યઅવસ્થામાં જીવનું પરિભ્રાણ પણ નિત્ય જ માનવું રહે, અને આથી અવિશેષ=કોઈ બેઠ રહી શકતો નથી. અર્થાત્ સૌ શરીરમાં તેનું એક જ પરિભ્રાણ સિદ્ધ થાય છે.

જૈન આગમ મોક્ષની અવસ્થામાં જીવના પરિભ્રાણને નિત્ય માને છે ! એટલે કે તેમાં વૃદ્ધિદ્રાસ માનતો નથી. અને આથી આદિ અને મધ્યમાં પણ તેને નિત્ય પરિભ્રાણ માનવો જ રહે. કેમકે નિત્ય વસ્તુ, સદા સરખી જ રહે. બે એ વધઘટ થાય તો તેટલા અંશમાં એ અનિત્ય જ થાય ! જીવનું પહેલું પરિભ્રાણ બે અનિત્ય હોય તો છેવટનું નિત્ય કેવી રીતે થાય ! અને આથી એક જીવ જેટલાં શરીરનો સ્વીકાર કે ત્યાગ કરે તે બધાંયમાં તે એક જ પરિભ્રાણવાળો હોઈ શકે ! અને આથી યથાશરીર પરિભ્રાણવાળો જીવ છે એ માનવું ઠીક નથી. કોઈ પણ પ્રકારની વિશેષતા યુક્તિપૂર્વક સુસંગત નથી. ॥ ૩૬ ॥

આમ તર્કસુઅંગત ન હોઈને આહંત મતને અયુક્ત ઠેગ્યો. હવે પાશુપત મતનું છિદ્ર જતાવતા તેને દ્વિપિત કરતાં કહે છે કે -

પત્યુઃ અસામઙ્ગસ્યાત્ ॥ ૩૭ ॥

પત્યુઃ=પશુપતિ મત પણ ચોત્ર નથી કેમકે જગમઙ્ગસ્યાત્=એ મત અમંગલતાથી ઉત્તરત છે.

અહુત મત પછી પાશુપત મતનું ખંડન કરતાં કહે છે કે આ મત પણ અનાદરણીય છે. કેમકે વિચિત્ર માન્યતાઓથી એ ભગ્નપૂર છે. એક તો એમના મત પ્રમાણે જે તત્ત્વોની કંપના છે તે વેદ વિરુદ્ધ છે. ઉપરાંત મુક્તિને માટે એ મત જે સાધન મંપત્તિ ઉપદેશ છે તે અછલ ગહાગ્ન્ય છે. કંઠી, રૂચિકા, કુંડળ, જટા-ભસ્મ અને યજ્ઞોપવીત-એમની કંપનાની આ છ મુદ્રાઓને ધારણ કરવાથી, શરીરને એ મુદ્રાઓથી મુદ્રિત કરવાથી મુક્તિ મળે છે. મોક્ષ અને આ મુદ્રાઓને શ્રો સંબંધ તે તો તેઓ જ જાણે. આટલો સસ્તો મોક્ષ તો કોઈ જતાવી ન શકે. ઉપરાંત તેઓ મહેશ્વરને સાકાર માને છે અને જગતનાં કેવળ નિમિત્ત કારણ તરીકે સ્વીકારે છે. ઉપરાંત પ્રકૃતિને ઉપાદાન કારણ માને છે. સશરીર સર્વસર્જને ગમર્થ ન હોય! આથી અશરીર ઇશ્વર અછલમાં ન આવે. ઉપરાંત કેવળ નિમિત્ત કારણ યનારો ઇશ્વર, જગતમાં નહીં હોય-જગતથી આવે કોઈ સાતમા આસમાનમાં જ હોય. ઉપરાંત એવો ઇશ્વર અને રાજ્ય જગવાડાઓમાં પણ ખાસ લેહ ન રહે! આમ કેવળ માકાર-નિમિત્ત કારણ ઇશ્વરને માનતા અનેક અકાટ્ય મુશ્કેલીઓ આવીને ઉભે છે! અને મુદ્રામાત્રે મુક્તિ તો કેવળ હાન્યજનક જ લેખાય! આમ આ મત અસંગત છે. ૩૭ ॥

આમ પહેલો ધા કરી હવે નિમિત્ત કારણ તરીકે ઇશ્વરને રજૂ કરતા એ વાદનું દાર્શનિક ખંડન કરતા કહે છે કે -

સમ્બન્ધાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

સમ્બન્ધાનુપપત્તે=સંબંધની ઉપપત્તિ મુક્તિપૂર્વકની સિદ્ધિ ન થતી હોઈને ચ=પણ ઇશ્વર-નિમિત્ત કારણ છે એ વાત અસમત હરે છે.

ઇશ્વર જો નિમિત્ત કારણ છે તો તે કુભારના જેવો જ હરે! તો પછી ઇશ્વર=નિમિત્ત કારણ અને જગતનું ઉપાદાન કારણ-એ બેની વચ્ચે કઈ જાતનો સંબંધ હોઈ શકે? કુભાર-શરીરવાળો હોઈ તે મૃત્તિકા વગેરે ઉપાદાન સાથે પોતાનો સંયોગ સંબંધ સ્થાપી ઘટ વગેરે કાર્યો કરે છે.

અર્થાત્ નિમિત્ત અને ઉપાદાન વચ્ચે સંયોગ સંબંધ જ માનવો પડે. પણ ઇશ્વર-નિમિત્ત કારણ અને પ્રધાનરૂપી ઉપાદાન કારણ વચ્ચે સંયોગ સંબંધ સંભવી શકતો નથી. ઇશ્વર સ્વયં નિરાકાર છે. શરીર વગેરે સિવાયનો છે. અને આથી નિરાકાર સાકારનો સંયોગ સંબંધ થઈ ન શકે. અને આથી સૃષ્ટિની રચના અસંભવિત જ થાય ! વેદ પ્રમાણુ ઉપર જીવતાં વેદાન્તને આ બાધા નડતી નથી. કેમકે વેદાનુસારી જ તેમની તર્કગતિ હોય છે. વેદસંમત તર્ક મળી આવે તો તેનો સ્વીકાર કરવામાં વાધો નથી. વેદ વિરૂદ્ધ તર્કને સ્વીકારવા વેદાન્તી બંધાયેલો નથી અને વેદ ઇશ્વરને કે પ્રહારને સર્વશક્તિમાન કહે છે. એટલે વેદાન્તીનો તર્ક ઉપર અવલંબ નથી, તારો છે. આથી તારો તર્ક સુસંગત નથી. આમ પાશુપત મત અસંગત છે. ॥૩૮॥

આ ઉપરાંત પણ એક દ્વંધુ બતાવતાં કહે છે કે:-

અધિષ્ઠાનાનુપપત્તેશ્ચ ॥ ૩૯ ॥

અધિષ્ઠાનઅનુપપત્તે=અધિષ્ઠાનની ઉપપત્તિ=યુક્તિપૂર્વકતા ન હોવાથી ચ=પણ ઇશ્વરને ક્રયગ નિમિત્ત કારણ માનવું બરાબર નથી.

કુંભાર મૃત્તિકા વગેરે સાધન સામગ્રીનો અધિષ્ઠાતા થઈને ઘટાદિ કાર્ય ઉપજાવે છે. પણ ઇશ્વર તે રીતે કરી શકે નહીં. ઇશ્વર કુંભારની માફક શરીરી નથી. અને પ્રધાન પણ માટીની માફક આકારવાળું નથી. પ્રધાન તો રૂપાદિહીન છે. અને ઇશ્વર તો નિરાકાર છે. તો રૂપાદિહીન પ્રધાન ઉપર સ્થાન જમાવી નિરાકાર ઇશ્વર કેવી રીતે સૃષ્ટિ ઉપજાવે ? પ્રધાન ઇશ્વરનું અધિષ્ઠેય નથી. ઇશ્વર પ્રધાનનો અધિષ્ઠાતા જ ન સંભવે. અને આથી આ મત અસમજસ છે. ॥ ૩૯ ॥

તો પછી ઇશ્વરને પણ સાકાર સેન્દ્રિય વગેરે માનીએ તો શું વાધો ? જવાબ છે કે:-

કરણવચ્ચેષ મોગાદિમ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

ચેન=તે કરણવચ્ચે=શરીર કન્દ્રિય વગેરે સાધનો યુક્ત ઇશ્વરને માનીએ તો ન=જો બરાબર નથી કેમકે તેમ માનતાં મોગાદિમ્યઃ=મોગ વગેરે સાથે તેનો સંબંધ સિદ્ધ થાય.

જો ઇશ્વરને સ્વમંકર્ય માત્રથી પોતાને અધિષ્ઠાતા થવાનું મળે એ હિસાબે શરીર કન્દ્રિયો વગેરે ધારણ કરતો માનવામાં આવે અને તે રીતે

સાકાર થઈ સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ વગેરે કરતો સ્વીકારવામાં આવે તો તે પણ અયોગ્ય જ છે. કેમકે તો પછી જીવોની માફક તેને પણ કર્મો ક્યાં તેનો બોગ આવીને નડે જ ! જ્યાં જ્યાં શરીર ત્યાં ત્યાં કર્મલોગ આવે જ. અને તેમ થતાં તેનાં ઇશ્વરત્વની જ હાનિ થાય. આમ ઇશ્વરનો અનીશ્વરત્વ પ્રસંગ અનુચિત હોઈને આ માન્યતા સાચી નથી. ॥ ૪૦ ॥

વળી ઈતર દોષોનો ઉલ્લેખ કરી પાશુપત મતની કલુષિતતા સિદ્ધ કરતાં કહે છે:—

અન્તર્વચ્ચં અસર્વજ્ઞતા ચા ॥ ૪૧ ॥

અન્તર્વચ્ચં=ઇશ્વરની, પાશુપત મતમાં ક્યાં તો સાન્તા વાચકે ક્યાં તો અસર્વજ્ઞતા=અસર્વજ્ઞતાનો દોષ આવશે.

પાશુપત મત પ્રમાણે ઇશ્વર, જીવો અને પ્રધાન અનન્ત છે—ઉપરાંત ઇશ્વર સર્વજ્ઞ પણ છે. તો પ્રશ્ન એ છે કે જીવો કેટલા છે અને કેવા છે તે ઇશ્વર જાણે છે કે નહીં? ઉપરાંત પ્રધાનના સ્વરૂપથી એ અભિજ્ઞ છે કે નહીં? ઉપરાંત પોતે કોણ અને કેવો છે તે તે સમજે છે કે નહીં? જો આ મત પ્રમાણે પ્રધાન અને જીવો અનન્ત છે અને પ્રભુ તે સૌને જાણે છે તો પછી ઇશ્વરની જ્ઞાનની પહોંચમાં આવેલા પદાર્થો અનન્ત નહીં રહે—તે સાન્ત-સીમિત જ ગણાય! અને જો ઇશ્વર એ જાણતા ન હોય તો પછી તેનું અસર્વજ્ઞપણું છે એ વાત આવી પડે! આમ ક્યાં તો ત્રણે પદાર્થોને સાન્ત માનવા પડશે અથવા તો ઇશ્વરની અદ્વિતતા સ્વીકારવી પડશે! આમ દોષયુક્તતા અનિવાર્ય છે તેથી અને વેદથી પણ વિરૂદ્ધ જતો હોઈને આ વાદ સન્માન્ય નથી. ॥ ૪૧ ॥

આમ અત્યાર સુધી વેદ બાહ્ય આગમો અને તેમના વાદોનું તર્કપ્રધાન નિરાકરણ કર્યું. હવે વેદને જ પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા પણ જેમાં યુક્તિ યુક્તતાનો અભાવ છે એવા કેટલાક મતની આંશિક અયોગ્યતા ઠેરવતું પ્રકરણ શરૂ થાય છે. ભાગવત-પાંચરાત્ર આદિની પ્રક્રિયા છે કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પરમ કારણ છે અને તે વાસુદેવ છે. તેમાંથી-સંકર્ષણ નામના જીવની ઉત્પત્તિ થાય છે. સંકર્ષણમાંથી ‘પ્રણમ્’ નામનું મન અને એ પ્રણમ્નરૂપી મનમાંથી ‘અનિરૂદ્ધ’-અહંકાર પ્રકટે છે. આ પ્રક્રિયામાં રહેલી અસંગતતાને બતાવતાં કહે છે કે:—

ઉત્પત્ત્યસંભવાન્ ॥ ૪૨ ॥

ઉત્પત્ત્યસંભવાન્=જીવની ઉત્પત્તિ સંભવતી ન હોઈને વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ ઉપજે છે એ વાત યુક્તિયુક્ત નથી.

યદ્યપિ ભાગવત પાંચરાત્રાદિ મતો વેદાનુકૂલ જ છે. વેદવિરુદ્ધ એમાં કશું-અગત્યનું કશું નથી. પુરાણંબ્રહ્મ સંમિતમ્ એ તો ભાગવતમાં સ્વયં કહ્યું છે. અને આથી પૂર્વપક્ષી તરીકે આ મત નથી. પણ એમાં પણ આંશિક પ્રક્રિયાભેદ યુક્તિવિરુદ્ધ છે અને આથી તેનું તેટલા અંશમાં નિરસન યોગ્ય છે. ખીજી બધીય રીતે એ મતો વૈદિક જ છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણની ઉત્પત્તિ થતી નથી. જીવ જો ઉપજતો હોત તો તે અનિત્ય થાત ! કેમકે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ એક જ લાકડીના બે પરસ્પર વિરોધી છેડાઓ છે. આથી જીવ ઉપજતો નથી. આ ઉપરાંત જીવને ઉત્પત્તિવિનાશશીલ માનીએ તો એની બુદ્ધ સુક્ત અવસ્થા નિરર્થક થાય ! ઉપરાંત વિનાશાકાન્ત જીવાત્માને માટે પ્રભુ પ્રાપ્તિનાં સાધનોનો ઉલ્લેખ પણ એની કૂર ભક્તરી જ ગણાય ! અને આથી જીવની ઉત્પત્તિ નથી. વેદમાં-શાસ્ત્રમાં જીવની અમૃતતા-પોષારી પોષારીને ગાંઠ છે. આથી જીવની ઉત્પત્તિ બતાવતાં અશમા આ વાદ ગ્રાહ્ય કરતો નથી. ॥ ૪૨ ॥

ઇતર શંકાનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે:-

ન ચ કર્તુઃ કરણમ્ ॥ ૪૩ ॥

ચ=તથા કર્તૃ=કર્તામાંથી=જીવમાંથી કર્ણ=કરણ-મન અને મનમાંથી અહિકારની ઉત્પત્તિ પણ સંભવતી નથી

કર્તામાંથી કરણની ઉત્પત્તિ થતી નથી. આ હોકો જીવમાંથી મન અને તેમાંથી અહિકારરૂપી કરણની ઉત્પત્તિ માને છે. જીવાત્મા તો કર્તા અને ચેતન છે. દેવકત્તામાંથી પરશુ કેવી રીતે ઉપજે ? આમ કર્તામાંથી કરણની ઉત્પત્તિ અસંગત છે. ઉપરાંત આવા વિચારનાં સમર્થનમાં કોઈ શ્રુતિ વાક્ય પણ નથી. આથી આ કલ્પના સુમંગત નથી. ॥ ૪૩ ॥

હવે પૂર્વપક્ષીની દલીલનો પ્રથમ સ્વીકાર કરી પછી તેનો સામનો બતાવતાં આ પ્રક્રિયામાં રહેલી અસંગતતાને જ સમર્થિત કરતાં કહે છે:-

વિજ્ઞાનાદિભાવે વા તદપ્રતિષેધઃ ॥ ૪૪ ॥

વિજ્ઞાનાદિભાવે=જ્ઞાન ઐશ્વર્યનો સંકર્ષણમાં ભાવ હોઈને તે વાસુદેવથી ભિન્ન નથી વા=તોપણ તદપ્રતિષેધ=પ્રકારાન્તરે ક્રિપતિનો અસંભવરૂપી દોષ પ્રાપ્ત થાય છે જ. અને આથી આટલા પ્રક્રિયા અંશમાં એ મત માન્ય કરાતો નથી.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે અમે સંકર્ષણ-પ્રગુમ્ન-અનિરુદ્ધ વગેરેને ભિન્ન માનતા નથી. એ બધાય ઇશ્વરો જ છે. સૌ જ્ઞાન-ઐશ્વર્ય-શક્તિ-બલ વીર્ય-તેજ વગેરે ઇશ્વરીય ધર્મોથી સંપન્ન હોઈને વાસુદેવ સ્વરૂપ જ છે.

બધાય નિર્દોષ=કલેશશૂન્ય, પ્રકૃતિમાંથી જ જન્મેલા, અને નાશ વગેરેથી અપૃષ્ટ હોઇને વાસુદેવ રૂપ જ છે. વેદ કહે છે કે અજાયમાનો વહુષા વિજાયત્તે—ન જન્મતો તે અનેક પ્રકારે જન્મે છે. (યજુઃ ૩૧-૧૯) અને આથી લગવાન વાસુદેવનું જ તે તે રૂપે-બ્યૂહરૂપે-એ તો પ્રાકટ્ય માત્ર છે અને આથી આ મત વેદ વિરુદ્ધ નથી! આનો જવાબ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે કે આવું માનવું એ પણ ચુક્તિ મુસંગત નથી. જો વાસુદેવ વગેરે ચાર પરસ્પર ભિન્ન ન હોય અને સૌ ઇશ્વર રૂપ જ હોય-તુલ્ય ધર્મિઓ જ હોય તો પછી એમની અનેકાત્મતા ક્યાં રહી? અને એમ માનતાં અનેક ઇશ્વરની કલ્પના પણ જન્મે જ! અને એક જ ઇશ્વરથી જો કાર્ય સધાતુ હોય તો અનેક ઇશ્વરનો સ્વીકાર બુદ્ધિ સંગત નથી.

ઉપરાંત લગવાન વાસુદેવ એક જ પરમતત્ત્વ છે એવો તો આપનો સિદ્ધાન્ત છે. ચાર ઇશ્વરોને તુલ્યધર્મી માનીએ તો આ સિદ્ધાન્તની હાનિ થાય!

અગર જો એવી કલ્પના હોય કે એક જ લગવાનનો આ ચાર 'બ્યૂહ રૂપે વિન્યાસ માત્ર જ છે! અને તે તુલ્ય ધર્મો તે રીતે અવિરોધી છે તો પણ ઉત્પત્તિની અસંભવિતતા રૂપી દોષ તો તેમજ રહે છે. વાસુદેવમાંથી સંકર્ષણ વગેરેના ક્રમે ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. ઉત્પત્તિ થાય એટલે કાર્યકાળમાં કાંઈકની કાંઈક અતિશયતાનો સ્વીકાર કરવો જ પડે! કાર્ય કારણ ભાવે મંઠળાયેલાં તત્ત્વો જો નિરતિશય હોય તો કાર્યકારણ ભાવ જ મિદ્ધ ન થાય! આ મત વાસુદેવાદિ ચારે બ્યૂહોમાં કોઈ અતિશય-કોઈ તારતમ્યનો સ્વીકાર કરતો નથી. અને તે ઉપરાંત ચાર જ બ્યૂહ શા માટે?—અખિલ બ્રહ્માંડ જ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો બ્યૂહ વિશેષ છે! આમ પ્રક્રિયાનો ભેદ થોડો અમંગત કરે છે. એટલા અંશમાં આ મત મુસંગત નથી. ॥ ૪૪ ॥

પ્રકરણ અને અધ્યાયનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે:—

વિપ્રતિષેધાચ્ચ ॥ ૪૫ ॥

ચ=અને વિપ્રતિષેધાચ્ચ=વિગેષ પ્રતિગેધ-નિષેધ-ઈકાર જોવામાં આવતો હોઇને આ મત અસંગત છે.

ઉપરાંત આ માન્યતામાં કેટલાક વિપ્રતિષેધો જોવામાં આવે છે. એટલે કે પરસ્પર વિરોધો જોવામાં આવે છે. જ્ઞાન-અશ્વર્ય-શક્તિ-બલ-વીર્ય વગેરે ગુણો છે. અને તે લગવાન વાસુદેવ, સ્વરૂપ જ છે-વગેરે વિરોધી વાતો જોવામાં આવે છે. ઉપરાંત વેદ ચતુષ્ટયીમાંથી સમાધાન ન મળતાં મહુપિ શાંડિલ્ય આ શાસ્ત્ર લણ્યા-વગેરે કલ્પના પણ વેદમુસંગત નથી. આમ

યદ્યપિ તાત્વિક રીતે પાંચ-સત્રાદિમતો વેદાન્ત વિરોધી નથી, છતાં એ મતમાં જે યુક્તિસુસંગત અંશ નથી તેટલાનું, અહીં ખંડન માટે ખંડન, તેટલું જણવું! આમ સમસ્ત ઈતર વેદ વિરુદ્ધ વાતોનું તર્કાધારે આ પાદમાં ખંડન થાય છે.

પ્રિયાત્મન્ ! આ પાદં તો વિચારની સાક્ષ્યસૂત્રીનો પાદ છે. વિચારોમાં રહેલી રજસ્વલતા કે તમોમયતા માત્રનું જ અહીં ખંડન છે ! બાકી દુનિયાના સમસ્ત વાદોએ વેદાન્તને સ્વચ્છ કર્યું છે એટલું જ. સૌ વાદોની એક પોતાની ગણાય એવી વિશિષ્ટતા હોય છે. વિરોધી અંશોમાં જ ત્યાગ વિહિત છે. બાકી તત્ત્વજ્ઞાનની ઈમારતમાં દરેક વાદે પોતાનો કિમતી ગણાય એવો ફાળો આપ્યો જ છે. એ ઋષિમુનિના સ્વીકારપૂર્વક આપણે પણ આ પાદને પૂર્ણ થયેલો માનીએ, વધુ હવે પછી. ॥ ૪૫ ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्र साधनभाष्ये द्वितीयाध्याये द्वितीयः पादः ॥

હરિઃ ॐ તત્સત્

॥ ॐ तत्सत् ब्राह्मणे नमः ॥

ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये

द्वितीयाध्याये तृतीयः पादः

प्रियात्मनः ।

परम कर्षण परमात्मांनी કૃપાથી આપણી આ પ્રભુવિચારયાત્રા ખીજા અધ્યાયના ખીજા પાદ સુધી આવી છે. આમાં પ્રભુની નિર્લેખ કષ્ટણા જ લેવી રહે છે ! કયાં એક સંસારના રંગરાગમાં નિશદિન નિમગ્ન ભુદ્રાદિભુદ્રા જીવ અને કયાં આ અલક ગંગા સમી દેવી અને મંગલમયી વિચારસરણી ! પરમાત્મા કામ લેવા ચાહે છે ત્યારે માછલાં-કાચળા ઘોડા-સિંહ પાસે પણ અવતારી કાર્યો કરાવે છે. તેની ઇચ્છા જ મહત્તી થીજ છે ! બાકી કેવળ પુરુષાર્થ-તેની અનુકૃપાથી આર્દ્ર ન થયેલો પુરુષાર્થ તો મોટી વિડંબના જ છે ! પરબ્રહ્મ પરમાત્મા આ દેખાતાં સ્થાવર જંગમ વિશ્વનું સર્વથા કારણ છે એ વિચારને—એ સત્યને નિર્લેખ કરવા—આ બધા પ્રયત્ન છે ! પરમાત્મા જ કારણ છે એટલું એક મહાસત્ય હૃદયવાસી થાય તો બેડા પાર થઈ જાય. આથી જુદાં જુદાં દૃષ્ટિબિન્દુઓને તપાસી તપાસીને નિર્લેખ-સ્વચ્છતમ-દૃષ્ટિની સ્થાપના કરવી રહે છે. સ્મૃતિ ન્યાય સાથેનો વિરોધ ઓગળ્યો—ખીજા અધ્યાયના પહેલા અને ખીજા પાદમાં આ ઉપરાંત પણ અનેક વાદોના વાવટોળને શાન્ત કર્યા. હવે જેમ અનેક પ્રકારના વિપ્રતિષેધોને લઇને પરપક્ષ શંકાકાન્ત થયો અને તેનું નિરાકરણ કરવું પડ્યું તેમ સ્વપક્ષમાં પણ દેખાતા વિરોધોનું શમન કરવું જોઈ એ. નહીં તો સ્વપક્ષ પણ તે જ દોષોથી દ્રષિત થવાનો સંભવ રહે ! આથી સ્વીય વિચારધારાને સાફ કરવાને માટે અતઃપરના અંથનો પ્રારંભ છે ! ઉપરાંત જીવાત્માના સ્વરૂપનું પણ નિર્ધારણ કરવું રહે. તે પણ એ જ પાદને વિષય છે. તે પૈકી આકાશાદિ ભૂતતત્ત્વને લગતી જે સૃષ્ટિ શ્રુતિઓ છે તેમાં દેખાતા વિરોધનું શમન કરવું પ્રકરણ આરંભતાં, પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાન કરતાં કહે છે કે:-

ન વિયદ્ અશ્રુતેઃ ॥ ૧ ॥

વિયદ્=આકાશ ન=અક્ષમાંથી ઉપજે છે એવો સ્વીકાર કરતાં પરવડે એમ નથી કેમકે અશ્રુતે=કેમકે છાંદોગ્યના સૃષ્ટિપ્રકરણમાં તેની ઉત્પત્તિનો ઉલ્લેખ નથી.

છાંદોગ્યના છઠ્ઠા પ્રપાઠકની સૃષ્ટિશ્રુતિનો સદેવ સોમ્ય હૃદયમે આસીદેકમેવાદિતીયમ્-હે સૌમ્ય ! એક સત્ જ આદિમાં હતું. એક અને અદિતીય ! (છાં ૦ ૬-૨-૩) આ શબ્દોથી પ્રારંભ થાય છે. એ શ્રુતિમાંના સત્ શબ્દ પરપ્રહ્ન-નો વાચક છે. આ સત્ શબ્દ વાચ્ય પરમાત્માંથી તેજ-પાણી-અને અન્ન રૂપ ત્રણ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિનું જ શ્રવણ બોવામાં આવે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે તદૈક્ષત વહુસ્યાં પ્રજાયેયેતિ તત્ તેજઃ અસૃજત-તેણે બેયું-હું ઘણો થાઉં. ફાલુ પુલુ-અને તેણે તેજ સજ્જ્યુ. (છાં ૦ ૬-૨-૩) આમાં આકાશ કે વાયુની ઉત્પત્તિ નથી બે હોય તો શ્રુતિમાં ઉલ્લેખ થયો હોત. પણ નથી થયો અને વૈદિકો માટે તો વેદ જ પ્રમાણ અને તે પણ આવા સૂક્ષ્મ-અતિન્દ્રિય પદાર્થોની સિદ્ધિ માટે તો વેદ જ પ્રમાણ, અને આથી આકાશને લગતી ઉત્પત્તિ શ્રુતિના અભાવમાં પરપ્રહ્ન સૃષ્ટિનું સર્વથા કારણ કેવી રીતે મનાય ? આથી શ્રુતિનો સમન્વય પીડાય છે. ॥૧॥

ઉપલી શંકાનો જવાબ વાળતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે:-

અસ્તિ તુ ॥ ૨ ॥

તુ=પૂર્વપક્ષનું પ્ત્યવર્તન કરનાર શબ્દ છે કિન્તુ બીજી શ્રુતિમાં અસ્તિ=અક્ષમાંથી આકાશની ઉત્પત્તિ બોવામાં આવે છે.

છાંદોગ્યમાં ભલે પ્રહ્નમાંથી આકાશાદિની ઉત્પત્તિ ન બતાવી હોય, તેત્તિરીય શ્રુતિમાં તો ઉલ્લેખ છે ને ! શ્રુતિઓ તો પરસ્પર પૂરક છે. તેત્તિરીય શ્રુતિમાં-સત્ય જ્ઞાનં અમૃતં બ્રહ્મ-પ્રહ્ન સત્ય, જ્ઞાન, અનન્ત છે. (તૈ ૦ ૨-૧) શબ્દોથી. પ્રકરણનો આરંભ કરી તસ્માદ્ વા યતસ્માત્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્ વાયુઃ-નિશ્ચય તે આ આત્મામાંથી આકાશ જન્મ્યું. આકાશમાંથી વાયુ-(તૈ ૦ ૨-૧) આ શબ્દોમાં આકાશની પરપ્રહ્ન પરમાત્માંથી ઉત્પત્તિ સ્પષ્ટ બતાવી છે. અને આથી જગત્ કારણમાં કોઈ દોષ નથી. અને શ્રુતિઓમાં પણ સમન્વય છે. ॥ ૨ ॥

આ વાતને ન સહન કરતો કોઈક પાર્શ્વસ્થવાદી કહે છે:-

ગૌવ્યસંભવાત્ ॥ ૩ ॥

ગૌણી=તૈત્તિરીય શ્રુતિમાં દર્શાવેલી આકાશોત્પત્તિ ગૌણ માનવી ધરે કેમકે અગમવાન મુખ્ય તરીકે એનો સ્વીકાર સક્ય નથી.

આકાશને વ્યાપક માનવામાં આવ્યું છે. વિમવાન્મહાનાકાશઃ તથા
ચાત્મા (ન્યા ૭-૧-૨૨) શબ્દસંયોગવિમવાન્ય સર્વગતમ્ (ન્યા ૭-૨-૧૯)
અવ્યૂહાવિષ્ણુમ્વિમુત્વાનિ ચાકાશઃ (ન્યા ૭-૨-૨૦)
વગેરે સૂત્રો આનું સમર્થન કરે છે.

ઉપસંત વ્યાપક હોય તે નિસ્વયવ જ હોય. અને જે નિસ્વયવ તેની
કદી મુખ્ય ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. આથી નિત્ય નિસ્વયવ સત્ આકાશની
મુખ્ય ઉત્પત્તિ સંભવતી નથી. હા, ગૌણ ઉત્પત્તિ તો વ્યવહાર અનુસાર
સંભવે. નટવર જન્મ્યો-નલિની જન્મી-એવા પ્રયોગોમાં જેમ ગૌણી જન્મ
કલ્પના સંભવે તેમ અહીં કદી શકાય. જાકી મુખ્ય તો નહીં સંભવે. ॥ ૩ ॥

આજ વાતનું સમર્થન કરતાં ખીજી હેતુ સમર્પે છે કે :—

શબ્દાચ ॥ ૪ ॥

શબ્દાત=શ્રુતિ વચનથી ચ=પણ આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ જ માનવી પડે છે.

ગૃહહારણયક ઉપનિષદમાં આકાશનું અમૃતત્વ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહ્યું છે.
વાયુઃ અન્તરિક્ષં ચ ઇતદ્ અમૃતમ્ વાયુ અને અન્તરિક્ષ એ આ વાયુ છે
(મૃ ૨-૩-૩). અને આમ અમૃત હોઈને તેની ઉત્પત્તિ મુખ્યતથા હોઈ
શકે નહીં. ઉપસંત આકાશશરીરં બ્રહ્મ-પ્રક્ષ આકાશરૂપી શરીરવાળું છે
(તૈ ૧-૬-૨) આ શ્રુતિ આકાશનું આનન્ત્ય કહે છે. કેમકે તે પ્રક્ષનું
શરીર છે! અને જે અનન્ત હોય તેની ઉત્પત્તિ નથી. આથી શ્રુતિવિરોધ
જેમનો તેમજ રહે છે. ॥ ૪ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષીની સામે એક દલીલ આવે છે. પૂર્વપક્ષીની
દલીલને પડકાર કરતાં પાર્થિવ્ય કહે છે કે ભતા! “આકાશઃ સંમૂતઃ”—માં
ઉત્પત્તિ વાયક સંમૂત શબ્દનો પ્રયોગ છે. અને એ શબ્દ પ્રયોગ જેમ
આકાશની સાથે તેમજ વાયુ અગ્નિ વગેરેની સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તો
એક જ વાક્યમાં એક જ શબ્દ એકી વખતે એકને ખાદે જોણું અને એકને
માટે મુખ્ય કેવી રીતે થઈ શકે? કોઈપણ શબ્દની એક જ વાક્યમાં એકી
વખતે બે વૃત્તિઓનો સ્વીકાર હોઈ ન શકે—આ દલીલનો જવાબ વાળતાં
પૂર્વપક્ષી કહે છે કે :—

સ્વાચૈકસ્ય બ્રહ્મશબ્દવત્ ॥ ૫ ॥

एकस्य च=એક જ “સંમૂત” શબ્દની સ્વાત્=ગૌણ અને મુખ્ય બન્ને અર્થ થઈ
સંદે બ્રહ્મશબ્દવત્=જેમકે બ્રહ્મ શબ્દનો.

તૈત્તિરીય શ્રુતિનો આ બોલ છે. તપસા બ્રહ્મ વિજિજ્ઞાસસ્વ તપો
બ્રહ્મેતિ-વિચાર દ્વારા બ્રહ્મને જાણે. તપ બ્રહ્મ છે. (તૈ૦ ૩-૨) આ વાક્યમાં
લિનાર્થ પ્રયોગ છે. પ્રથમોક્ત બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મનો તો દ્વિતીયોક્ત બ્રહ્મ
શબ્દ તપનો વાચક છે. એટલે કે પ્રથમ મુખ્ય અને બીજો ગૌણાર્થ છે.
 અને એ જ રીતે સંભૂત શબ્દ તેજ વગેરેના સંબંધમાં મુખ્ય અને આકાશ
 પ્રાંબંધમાં ગૌણ હોઈ શકે છે. અને આથી આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણી જ
 માનવી રહે છે. અને તેમ કરતાં શ્રુતિનો પરસ્પર વિરોધ છે તેવો જ છે. ॥૫॥

અને આમ પૂર્વપક્ષીને પોતાનાં વક્તવ્યને માટે પૂરી તક આપી હવે
 સેદ્ધાન્તી પૂછે છે કે જો તસ્માદ્ વા ઇતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ-
 તે આ આત્મામાંથી આકાશ જન્મ્યું. (તૈ૦ ૨-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં
 આકાશની ઉત્પત્તિને ગૌણ માનીશું તો પછી “સોડકામયત ઘટુર્યા
 પ્રજાયેયેતિ । સ તપોડતપ્યત સ તપસ્તપ્ત્વા इदं सर्वं असृजत यदिदं
 किंच-તેણે ઈચ્છ્યું-હું ઘણું થાઉં ફાલુંફાલું. તેણે તપ કર્યું-તેણે તપ
 કરીને આ બધું સરખ્યું-જે કંઈ બધું છે તે. (તૈ. ૨-૬) આ ઉત્તર
 શ્રુતિમાં “सर्वं” ની સૃષ્ટિના ઉદ્ભવનું શું ? કારણ કે સર્વમાં તો આકાશનો
 પણ સમાવેશ થાય જ ! અને નહીંતર સર્વોત્પત્તિની પ્રતિજ્ઞા પીડાય જ !
 અને નિત્ય સત્ આકાશનો તો સર્વતા પદાર્થોમાં સમાવેશ ન કરી શકાય !
 આથી પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિરવ્યતિરેકાચ્છેદેભ્યઃ ॥ ૬ ॥

પ્રતિજ્ઞાઽહાનિ.=આકાશને નિત્ય માનીએ તો પણ સર્વોત્પત્તિ પ્રતિજ્ઞાની પીડા ઉભી
 થતી નથી, કેમકે અવ્યતિરેકાત્=આકાશ વ્યાપક હોયને ઉત્પન્ન થનારા પદાર્થોથી તેનું
 અલગપણ હોઈ શકતું નથી અને શ્વેદેભ્યઃ=શ્રુતિના શબ્દો જ જણાવે છે. આથી
 આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ છે.

વ્યાપક છે આકાશ. અને વ્યાપક હોઈ તે જ તેનો સમસ્ત ઉપજતા
 પદાર્થો સાથે અન્વય હોય જ. પરિચ્છિન્ન દ્રવ્યનો કયાંક વ્યતિરેક તો કયાંક
 સમન્વય હોય ! આકાશ તો અપરિચ્છિન્ન છે. અને આકાશનું વ્યાપકપણું
 પ્રામાણિક છે. અને આકાશનો સમસ્ત પદાર્થોની સાથેનો વ્યતિરેકનો
 અભાવ એટલે કે અન્વય, સાક્ષાત્ શ્રુતિઓ જ દર્શાવે છે. આકાશઃ
 परायणम्-આકાશ પરાયણ છે (છાં૦ ૧-૧-૧) આકાશો वै नाम
 नामरूपयोर्निर्वहिता-આકાશ સાથે નામ રૂપનો નિર્વાહ કરે છે.
 (છાં૦ ૮-૧૪-૧) આકાશ एव तदोक्ते च प्रोक्ते च-આકાશમાં જ તે

ઓતપ્રાત છે. (ચ૦ ૩-૮-૭) વગેરે શ્રુતિ વાક્યો આનાં સાક્ષી છે. અને આમ નિત્ય હોવા છતાં મર્યોત્પત્તિ પ્રતિજ્ઞાની હાનિ નથી. અને આથી આકાશની ઉત્પત્તિ ગૌણ છે. મુખ્ય નથી અને શ્રુતિ વિરોધ તદવસ્થ ન છે.

હવે પૂર્વપક્ષીને નિરૂત્તર કરતાં સિદ્ધાન્તી સમાધાન લાગે છે કે:-

યાવદ્વિકારં તુ વિભાગો લોકવત્ ॥ ૭ ॥

તુ= કિન્તુ યાવદ્વિકારં=કાર્પમાત્રમાં વિભાગ=અવયવ વિભાગ હોય છે એ વાત નોકવત્=ઘટપટાદિ લૌકિક પદાર્થો અને વ્યવહારની પેરે ગણુરી થતે.

જે પદાર્થોનો અવયવ વિભાગ હોય તે કાર્ય ન હોય છે એવો નિયમ છે. કારણ કે લોકમાં પણ ઘટપટાદિ વિકારોનો, જ અવયવ વિભાગ જોવામાં આવે છે. જોયેલા ઉપરથી નિયમ નિરવવાદ સિદ્ધ થાય છે. આમ જે પદાર્થ આવયવ હોય તેનો અવયવે વિભાગ થાય ન! અને તે જ પ્રમાણે આકાશનો પણ અવયવે વિભાગ થાય છે જ. જેમ ઘટપટ વગેરે પદાર્થો દ્રવ્યના જ ભેદ છે તેમ અવકાશથી ઉપલબ્ધિત યતુ આકાશ પણ દ્રવ્યભેદ જ છે. આકાશ એ દ્રવ્યનો જ એક પ્રકાર છે એ કેવળ સૂક્ષ્મદર્શીઓને જ સમજાય છે એટલો ભેદ છે! અને આથી આકાશનો અવયવ વિભાગ પણ સૂક્ષ્મદર્શી વિદ્વાનોને જ મમજાય એવો છે. અને આથી આકાશ નિરવયવ છે એ જ અસિદ્ધ છે.

અને તે ઉપરાંત એની વ્યાપકતા માપેશ છે. પૃથિવી વગેરેની અપેક્ષાએ એની વ્યાપકતા ગાવામાં આવે છે. પદાર્થમાત્રની અપેક્ષા એ એની વ્યાપકતા નથી જો એમ હોત તો તો આત્માની વ્યાપકતા એનાથી વધારે છે એમ શ્રુતિ ન વર્ણવત. પણ વર્ણવે છે. જ્યાંયાત્ કાકા-શાત્ તો શ્રુતિ જોત છે. અને આથી એની સાપેક્ષ વ્યાપકતા એના અવયવ વિભાગનો ઈન્કાર કરતી નથી, અને તે જ મુજબ તેની નિરવયવતા પણ સિદ્ધ કરતી નથી. ઉપરાંત સૌ પદાર્થો સાથેનો એનો મમન્વય બતાવતા શ્રુતિ વાક્યો અન્ય અર્થને મમર્પનાય છે અને અને આથી વિરોધ નથી. આકાશનું અમૃતત્વ પણ એનું ચિન્મથાથીપણું જ બતાવે છે. નહીં કે નત્યત્વ! અને આમ કાર્ય એવું આકાશ જો ઉપજતું હોય તો તેને લગતી! ઉત્પત્તિ શ્રુતિ ગૌણ નથી. અને આથી તસ્માદ્ વા ષતસ્માદ્ માત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ (તૈ૦ ૨-૧) માં આકાશની સૃષ્ટિ ગૌણ નથી. પણ મુખ્ય જ છે. અને આથી વેદાન્ત શ્રુતિના મમન્વયમાં કોઈ વિરોધ સિદ્ધ થતો નથી. ॥ ૭ ॥

આકાશની પેરે વાયુની બાબતમાં આ જ વિચારમણીનો અતિદેશ કરતા રહે છે —

एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः ॥ ८ ॥

एतेन=આના વડે એને કે આકાશની ઉત્પત્તિ સિદ્ધ કરના કથન દ્વારાજ
मातरिश्वा=વાયુની ઉત્પત્તિ પણ વ્યાખ્યાત=કહેતી બાબતી

અર્થાત્ અહીં-વાયુની ઉત્પત્તિમાં પણ આજ વિચારમણી બાણી લેવી ઘટે અર્થાત્ જે યુક્તિઓ અને શ્રુતિ પ્રમાણો દ્વારા આકાશની ઉત્પત્તિ નિશ્ચિત કરવામાં આવી છે તેજ યુક્તિઓ અને શ્રુતિઓદ્વારા વાયુ પણ પ્રદ્યમાથી જ ઉપજે છે, એ સિદ્ધ થાય છે તેને માટે પુનરાવર્તનની જરૂર નથી દેવદત્તના દસ દીકરાઓ હોય તેમને માટે આ બધા દેવદત્તના દીકરાઓ છે એવો પરિચય આપ્યા પછી જો કદાચ આગળ વાત ચલાવતા કૃષ્ણ બે જ દીકરાના નામનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે તો તેથી બાકીના આઠ દેવદત્તના દીકરા મટી જતા નથી તેમ આકાશ અને વાયુનો છાદોબ્યમા ઉત્પત્તિ પ્રકરણમાં ઉલ્લેખ ન હોય તો પણ તે દેવદત્તના જ કુળદેવ એમ સ્વતઃ સિદ્ધ થાય છે આથી શ્રુતિઓમાં ટોર્ક સમન્વય વિરોધ નથી ॥ ૮ ॥

આકાશ અને વાયુનો અન્ત થતો નથી અને તે બન્ને અમૃત છે આથી નિત્ય છે એમ ક્વાચિત્ ઉપર દશાબ્યુ તમ શ્રુતિ કહીતી જણાય છે તે જ પ્રમાણે નિત્યો નિત્યાના-અનિત્યોમાં જે નિત્ય છે—(કઠ૦ ૫-૧૩) આ શ્રુતિમાં પ્રદ્યમુ નિત્યત્વ પણ દર્શાવે છે આમ શ્રુતિના મકીર્તન પછી પણ જો આકાશ અને વાયુ પ્રદ્યમાથી ઉપજતા હોય તો તે જ રીતે શ્રુતિકીર્તિત નિત્ય પરપ્રદ્યમ પણ ક્યાકથી ઉપજતું હોય છે એમ કેમ ન માનવું ? કેમકે શ્રુતિકીર્તન બે સમાન છે તો પછી બે વચ્ચે ભેદ જ નથી અને આકાશ વાયુનું નિત્યત્વ જો સાપેક્ષિક છે તો પ્રદ્યમુ નિરપેક્ષ છે એમ કહેવું એ પણ કલ્પનામાં જ છે ! અને કલ્પના જો એક ઠેકાણે આવકાશ હોય તો બીજે ઠેકાણે શાને નિરવકાશ ? તે તો છેડે નિકુશ ઠરી ! આવી શકા થતા ઉત્તર દે છે કે—

असंभवस्तु सतः अनुपपत्तेः ॥ ९ ॥

તુ=પરતુ સત—સત્ શ દ્વાર્ય પરત્વ । પરમ-ભાવી મર્મમજ્ઞ=ઉપતિ જે ન નથી
કેમકે અનુપપત્તિને વિષય છે એનું મિદ્ય થતું નથી

પૂર્વપક્ષની આ શંકા નિગદાર છે. વિકાર હોય-કાર્ય હોય તેની ઉત્પત્તિ સહજે! પરંતુ સત્ પ્રકાર વિકાર જ નથી કેમકે તે નિરવયવ છે. જે નિરવયવ હોય તે કદી કાર્ય-વિકાર હોઈ શકતું નથી આ નિયમ છે અને પરપ્રકાર પરમાત્મા તો નિરવયવ છે. શ્રુતિ કહે છે.-વિરજં બ્રહ્મ નિષ્કલમ્-પ્રકાર વિરજ અને નિષ્કલ છે. (મું ૨-૨-૧) તતસ્તુ તેં પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાન-પછી તે નિષ્કલનું ધ્યાન ધરતો (મું ૩-૧-૮) નિષ્કલં નિષ્કલ્યં જ્ઞાન્ત-નિષ્કલ જ્ઞાન્ત-(શ્વે ૬-૧૯) આમ નિરવયવ પ્રકારનો ઉત્પત્તિ યોગ અમંભવિત છે. ઉપરાત શ્રુતિ કહે છે-“ન જ્ઞાસ્ય કશ્ચિત્ જમિતા”-અને એનો કોઈ જનક નથી. (શ્વે ૬-૯) આમ પરપ્રકારનો કોઈ જનક નથી! અને તે રીતે પણ પરપ્રકાર કોઈનો વિકાર નથી એમ મૂલ્યે છે.

ઉપરાત પ્રકાર સન્માત્ર છે. સન્માત્ર પ્રકારની સન્માત્રમાંથી ઉત્પત્તિ થઈ શકે નહીં કેમકે મન્માત્રથી સન્માત્ર વિશિષ્ટ કઈ રીતે થાય? અને કાર્યકારણભાવ તો કાર્યકારણની વિશિષ્ટતા ઉપર અવલભે છે!

ઉપરાત મદ્વિશેષમાંથી મન્માત્ર જન્મી ન શકે! નિયમ તો એ છે કે મામાન્યમાંથી જ વિશેષ જન્મે! વિશેષમાંથી મામાન્ય નહીં!

ઉપરાત અસત્માંથી સત્ તો જન્મી શકે નહીં જો જન્મે તો તે પણ નિરાત્મક જ હોય! અને પ્રકાર તો આત્મા છે

ઉપરાંત કથમસત્. સજ્ઞાયેત-અસત્માંથી સત્ કેવી રીતે જન્મે-આવો શ્રુતિનો પણ સંકારણ આશય છે અને અનવગ્ધાન થાય એટલે મૂળકારણ તો હોવું જ જોઈએ, અને તે જ સદ્પ્રકાર છે આથી તેની ઉત્પત્તિ નથી. ॥ ૬ ॥

છાદોન્ય ઉપનિષદમાં વાક્ય છે કે તત્ તેજઃ અચૂજત અને તૈત્તિરીય ઉપનિષદમાં વચન છે કે તસ્માદ્ વા એતસ્માદ્ આત્મનઃ આકાશઃ સંભૂતઃ આકાશાદ્ વાયુઃ વાયોઃ અગ્નિઃ તો પછી તેજ આમાંથી ઉપજે છે? વાયુમાંથી કે પ્રકારમાંથી? આ શ્રુતિવચનોનો અવિરોધ સાધતાં કહે છે -

તેજઃ અતઃ તથા હ્યાહ ॥ ૧૦ ॥

તેજઃ=તેજ અતઃ=આમાંથી-આ વાયુમાંથી ઉપજે છે તથાહિ=તેનુ જ આહ=બીજો કેણે કહેવામાં આવ્યું છે

અર્થાત્ તેજની ઉત્પત્તિ અગે શ્રુતિઓમા જે વિરોધ જેવો દેખાય છે તે ઉપરછ-વે જ છે ! તેજની ઉત્પત્તિ વાયુમાથી જ થાય છે એમ ખીજી શ્રુતિએ કહ્યું જ છે અર્થાત્ બ્રહ્મ-પરમાત્માએ પહેલા આકાશ-તેમાથી વાયુ-અને વાયુમાથી પછી તેજની ઉત્પત્તિ કરી છે એમ કહવાનો તત્તેજ અસૃજત એ શ્રુતિનો આશય છે કેમકે આકાશ અને વાયુની ઉત્પત્તિ થયા પહેલા તેજની ઉત્પત્તિ તર્કસિદ્ધ નથી ઉપરાત તેજ વાયુ વચ્ચે એ પ્રત્યક્ષ છે અને શ્રુતિ-તૈત્તિરીય શ્રુતિ “વાયો અગ્નિ-વાયુમાથી અગ્નિ-અર્થાત્ એની શાખ પૂરે છે આથી વાયુમાથી જ તેજને પરમાત્મા ઉપજાવે છે આમ શ્રુતિઓમા સગાન છે વિગાન નથી છેવટે સાક્ષાત્ અગ્નિ પરપરાએ પણ કારણુ તો પરમાત્મા જ છે એ ભૂલવું ન ઘટે ॥ ૧૦ ॥

હવે જલની ઉત્પત્તિનો વિચાર કરતા વિધાન કરે છે કે -

આપઃ ॥ ૧૧ ॥

આપ-પાણી પણ તે જ રીતે અગ્નિમાથી ઉપજે છે

જેમ વાયુમાથી અગ્નિ તેમ અગ્નિમાથી પાણી પેદા થાય છે તેજની સૃષ્ટિ બાદ પાણીની સૃષ્ટિ છે એમ છાદોચ્ચ અને તૈત્તિરીય બન્ને શ્રુતિઓ કહે છે તદાપોઽસૃજત-તેણે પાણી સરજ્યું (છાં ૬ ૨-૩) અગ્નેરાપઃ-અગ્નિમાથી પાણી (નૈ ૨-૧)

હવે પૃથ્વીની સૃષ્ટિ વિષે વિચાર કરતા કહે છે કે -

પૃથિવ્યધિકારરૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ ॥ ૧૨ ॥

પૃથિવી-ભૂમિ પાણીમાથી ઉપજે છે કેમકે છાદોચ્ચમા એવું અવશ્ય છે બન્યા ત્યાં તો અતનુ ઉપાત્ત કંચુ છે અતનુ પૃથિવીપણુ કેની તેતે સભવે તો અધિકાર રૂપશબ્દાન્તરેભ્યઃ અધિકાર પ્રકરણથી રૂપથી અને શ્રુત્યન્તરોથી એ સિદ્ધ થાય ॥

જેમ તેજમાથી જલ, તેમ જલમાથી પૃથિવી જન્મે છે છાદોચ્ચ શ્રુતિ છે કે-તા આપ એક્ષન્ત ગ્રહ્ય સ્વામ પ્રજાયેમહિ इति ता मघ्नमसृजत-તે પાણીએ બેયુ-અમો ઘણા થઇએ ફાનીએ પુલીએ-અને આમ પાણીએ અગ્નને સરજ્યું (છાં ૬-૨-૪) અને અર્દુ અગ્ન શબ્દથી પૃથ્વી સમજવાની છે કેમકે પ્રશ્નજુ જ એનું સાક્ષી છે તત્ત્વેજ અસૃજત તેણે તેજ સરજ્યું (છાં ૬-૨-૩) તદપ અસૃજત-તેણે પાણી સરજ્યું (છાં ૬-૨-૩) આ શબ્દો દ્વારા પ્રશ્નજુ છે મહાભૂતોને

લગતુ આથી પ્રસ્થા વગાત્ અન્ન શબ્દ પૃથ્વીનો વાચક છે ઉપનત વ્યુત્પત્તિ પાતુ આ અર્થન મમર્થન રે છે બચને અત્તિ ય મૂતાનિ તસ્માદ અન્ન નદુચ્યતે-ભૂનો લેને ખાધ અને દેને ભૂતોને લે ખાઈ લાય તે અન્ન કહેવાય છે (તંત્ર ૨-૨) આમ અન્ન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ છે

ઉપનત ચતુરશ્ચ નદુચ્યત- (છાં ૬ ૪-૨) અર્થે અન્નનુ લે ૩૫ વર્ષાવ્યુ છે તે પણ પૃથ્વીને જ સૂચવે છે અન્નનુ ૩૫ મઠા કાગુ નથી પૃથ્વી તો મોટે લાગે કાગી છે એ દેખાય છે

ઉપનત બીજી શ્રુતિઓ આ વાતનો સ્પષ્ટ ઉત્તર છે તદ્ યદ્ ધરા શર આસીત્ તત્ સમહન્યત સા પૃથિવ્યમયત્-તે લે પાણીના શબ્દ હોતો તે એકઠો થયો અને તે જ પૃથ્વી બની (વૃં ૧-૧૦૦) અદ્ય પૃથિવી (તંત્ર ૧-૧) ઉપનત પૃથિવ્યા ઓષધય. ઓષધીભ્યોડન્નમ્-પૃથિવીમાથી ઓષધિઓ ઓષધીમાથી અન્ન (તંત્ર ૨-૧) આમ શ્રુતિમા પૃથિવી પરી અન્ન બતાવ્યું છે આથી પૂર્વ અન્ન પૃથ્વીનુ જ વાચક છે આથી પૃથ્વી પાણીની પુત્રી છે ॥ ૧૨ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાથી આકાશ ઉપજે છે તેમાથી વાયુ વગેરેના ક્રમે ભૂત-લૌનિક સૃષ્ટિ જન્મે છે અને આ રીતે શ્રુતિઓનો મમન્વય નિર્ણય કર્યો પણ અહીં એક શકા થાય છે આકાશ પૂરતુ તો બ્રહ્મ, શ્રુતિ કહે છે તે રીતે પણ જરૂર ગણાય કાળ્ય આકાશને સાક્ષાત્ બ્રહ્મમાથી નીપજતુ શ્રુતિ કહે છે પણ ત્યાર બાદની વાયુ વગેરેની સૃષ્ટિ તો આકાશમાથી જન્મતી બતાવે છે અને આથી પુનઃ પૌનાદિને અંગે જેમ દાદા ઘરણરૂપ ગણાય તેવુ જ આ બ્રહ્મ ગણાય! અને તેવુ ગણીએ તો તો પછી છવે શેા અપરાધ કર્યો? તે પણ કાળ્ય ગણાય જ! અને તેમ થાય તો પછી પગ્નબ્રહ્મ પરમાત્મા સૃષ્ટિનુ સાક્ષાત્ કારણ છે એવો શ્રુતિ વાક્યોનો સમન્વય પીડાય જ! આ શકાનો જવાબ વાળતા કહે છે -

તદભિધાનાદેવ તુ તલ્લિંગાત્ સઃ ॥ ૧૩ ॥

તદભિધાનાદ્ એવંતે તત્ત્વેને લક્ષતા સક પર્માર્થ દક્ષણને લખે જ હુ=તો એ સિદ્ધ થાય છે કે સન્તે પરમાત્મા-સન્નિધિ વાચ્ય પરમાત્મા જ તે સૌની રચના કરે છે કેમકે તલ્લિંગાત્=ઉક્ત લક્ષણુ તેને જ અનુરૂપ છે

પરમાત્મા પુત્રપૌનાદિ દ્વારા એટલે કે પરપરાએ મારણુ નથી પણ સાક્ષાત્ કાળ્ય છે આ પ્રકરણમા કાર્યવર્ગ પારવાર ચિંતન કરતો જોવામા

આવે છે. તત્ તેજઃ પેક્ષત તે તેજે વિચાર્યું—(છાંં ૬-૨-૩) તા આપઃ પેક્ષન્ત । તે પાણીએ વિચાર્યું—(છાંં ૬-૨-૪) વગેરેમાં તેજ-આપ વગેરે તત્ત્વોનું ઈક્ષણુ ઘટાળ્યું છે. આ ચિંતન સ્વરૂપ ઈક્ષણુ, ચેતનનો ધર્મ છે. જડનો એ સ્વતંત્ર પણ ધર્મ નથી. અને આ પરમ ઈક્ષણુ, જીવનું પણ હોઈ શકતું નથી. જીવની જીવરૂપે શક્તિ મર્યાદિત છે. અને આથી આ ઈક્ષણુ પરમાત્માનું જ છે. પરમાત્મા ક્રમશઃ ભૂતોને સ્વયં ઉપજાવે છે. અને પરમાત્માનાં આ સર્જનને એક તત્ત્વમાંથી બીજા તત્ત્વની ઉત્પત્તિને ક્રમે કેવળ નિરૂપિત કરવામાં આવે છે. પરસ્પર કારણભાવ ઘટાવવાનો એમાં ઉદ્દેશ નથી. અને આથી શ્રુતિ વાક્યોમાં સમન્વય જ છે, વિરોધ નથી. ॥ ૧૩ ॥

આમ ઉત્પત્તિ શ્રુતિઓદ્ધારા જગતનું કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એમ શ્રુતિ સમન્વયદ્ધારા સાધ્યું. હવે પ્રલયના ક્રમ નક્કી કરતાં ઉક્ત વાતને જ સમર્થિત કરતાં કહે છે કે:—

વિપર્યયેણ તુ ક્રમોઽતઃ ઉપપચતે ચ ॥ ૧૪ ॥

તુ=પરંતુ અતઃ=આ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ક્રમઃ=પ્રલયનો ક્રમ વિપર્યયેણ=વિપરીત-ઉલટો છે. ઉપપચતે=ક્રમે એ જ યોગ્ય છે. ચ=તેમજ એવું સ્મૃતિમાં કહ્યું છે પણ ખરું.

ઉપનિષદોમાં ઉત્પત્તિનો ક્રમ તો ઘટાળ્યો છે. પણ લયનો ક્રમ આપણે શોધવો રહ્યો. તો લયનો ક્રમ ઉત્પત્તિના ક્રમથી ઉલટો જ હોવો ઘટે. સૃષ્ટિના ક્રમ પ્રમાણે એ હોઈ ન શકે! કેમકે સૃષ્ટિ ક્રમ પ્રમાણે જ જો લયનો ક્રમ હોય તો સૌથી પહેલાં જન્મેલું આકાશ સૌથી પહેલાં લીન થાય તો આકાશના વાયુ વગેરે વિકારો ત્યાર પછી લીન થાય! અને એમ થતું હોય તો કારણ વિના પણ કાર્ય ક્ષણભર પણ રહે એમ માનવું પડે. અને એવું જોવામાં આવતું નથી. આથી જે ક્રમે સૃષ્ટિ ઉપજે તેનાથી તદ્દન વિપરીત ક્રમે એ વિનષ્ટ થાય એ માનવું જ યુક્તિયુક્ત અને સપ્રમાણ છે. આથી લીન થતું કાર્ય કારણમાં જ ઉત્તરોત્તર લીન થવું ઘટે. યુક્તિ પણ એ જ વાત સમજાવે છે. ભાગતો ઘટો પૃથ્વીમાં જ મળે! કેમકે કાર્યની છેવટની ગતિ કારણ જ છે. આથી અનુલોભ ક્રમે જગત્ ઉપજે અને પ્રતિલોભ ક્રમે વિનષ્ટ થાય છે એજ યોગ્ય છે. અને આવું સ્મૃતિઓમાં વિધાન પણ છે. મહાભારતમાં કહ્યું છે કે જગત્પ્રતિષ્ઠા દેવર્ષે પૃથ્વીપ્રપ્તુ વિલીયતે । જ્યોતિઃપાપઃ પ્રલીયન્તે જ્યોતિર્વાયો પ્રલીયતે-હે દેવર્ષે! જગતના આધારરૂપ પૃથ્વી પાણીમાં લીન થઈ જાય છે. પાણી જ્યોતિમાં જ્યોતિ પવનમાં લીન થઈ જાય છે. (મહાં ૧૨-૩૪૧-૨૬) તો જે યુક્તિ સંગત અને સ્મૃતિ સંમત હોય તે જ માનવું ઘટે. ॥ ૧૪ ॥

આમ ભૂતોનો ઉત્પત્તિ અને પ્રલયનો ક્રમ તો સુનિશ્ચિત થયો. પણ જગતમાં કેવળ ભૂતો જ નથી. તે ઉપરાંત મન-બુદ્ધિ-ઇન્દ્રિયો વગેરે પણ છે. આથી એ બધાંની ઉત્પત્તિ ભૂતોમાંથી થાય છે કે પરમાત્મામાંથી એ અંગે નિર્ણય થવો ઘટે. ઉપરાંત પરમાત્મામાંથી જ એ બધાં ઉપજતાં હોય તો એમની ઉત્પત્તિ પહેલી કે ભૂતોની ઉત્પત્તિ પહેલી? આ જિજ્ઞાસાને સંતોષતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

અન્તરા વિજ્ઞાનમનસી ક્રમેણ તલ્લિંગાદિતિચેન્નાવિશેષાત્
॥ ૧૬ ॥

ચેન્-એ વિજ્ઞાનમનસી=વિજ્ઞાન અને મન એટલે કે મહતત્ત્વથી માંડીને બધીય ઇન્દ્રિયો વગેરે ક્રમેણ=ઉત્પત્તિના ક્રમની દૃષ્ટિએ અન્તરા=પરમાત્મા અને આકાશ વગેરે ભૂતોની વચ્ચે જ હોતી જોઈએ કેમકે તલ્લિંગાત્ શ્રુતિનાં શબ્દો પ્રમાણ છે. इति च न=શ્રુતિમાં કોઈ ક્રમ વિશેષ નું વર્ણન નથી.

અર્થાત્ પૂર્વપક્ષી કહે છે કે વિજ્ઞાન-મન એટલે કે પ્રાણ-મતિ-મન ઇન્દ્રિયો વગેરેની ઉત્પત્તિ બાદ આકાશાદિની ઉત્પત્તિ માનવી ઘટે. કારણ કે શ્રુતિ વાક્યો આવાં તાત્પર્યને દર્શાવનારાં છે. મુંડક શ્રુતિમાં કહે છે:-

यथा सुदीप्तात् पायकाद् विस्फुलिगाः सहस्रशः प्रजायन्ते सरूपाः ॥
तथा अक्षराद् विविधाः सोम्य ! भावाः प्रजायन्ते तत्र चैव भविष्यन्ति ॥
જેમ પ્રદીપ્ત અગ્નિમાંથી હજારો એક સરખા તણખાઓ પ્રલવે છે તેમ અક્ષરમાંથી વિવિધ ભાવો હે સૌમ્ય ! જન્મે છે અને તેમાં જ લીન થાય છે.

(મુંડ ૨-૧-૧)

આ શ્રુતિ વાક્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી સર્વે પદાર્થોનો આવિર્ભાવ સૂચવે છે અર્થાત્ પરમાત્મા જ સર્વ જગતનું કારણ છે એમ કહી-પછી " दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः " દિવ્ય અમૂર્ત છે એ પુરૂષ-(મુંડ ૨-૧-૨) એ શબ્દોમાં પરમાત્માના સ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. અને ત્યાર બાદ વળી કહે છે કે:-एतस्मात् जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुः ज्योतिः आपः पृथिवी विश्वस्य चारिणी ॥ એમાંથી પ્રાણ-મન-સમસ્ત ઇન્દ્રિયો ઉપરાંત આકાશ-વાયુ-ત્યોતિ-પાણી-અને વિશ્વની ધારક પૃથ્વી જન્મે છે. (મુંડ ૨-૧-૩) આ શ્રુતિવાક્યમાં પરમાત્મામાંથી પ્રથમ પ્રાણ વગેરે જન્મ્યાં છે, અને ત્યાર બાદ આકાશાદિની ક્રમિક ઉત્પત્તિ જતાવી છે. અને આથી પ્રાણાદિની ઉત્પત્તિ પરમાત્મા અને આકાશાદિની વચ્ચે થાય છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આ છે પૂર્વપક્ષ.

જવાળા વાળતાં મિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ માન્યતા ળરાળર નથી. અહીં કોઈ ક્રમ વિશેષનું વર્ણન નથી. અહીં તો સૌ પ્રભુમાંથી જ જન્મે છે એ જ મુખ્ય ભાવ છે. પરમાત્મા જગતનું સર્વથા કારણ છે એ જાતાવતાં અહીં શ્રુતિ ક્ષીણુબળ થાય છે. ઉપરાંત લિન્ન લિન્ન કંચોમાં લિન્ન લિન્ન ક્રમે સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ હોઈ શકે છે. એવાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓમાં વર્ણન પણ છે. અને પરમાત્માની પ્રતિભા માટે એ જ યોગ્ય પણ છે. આથી કોઈ એક જ ક્રમ નિશ્ચિત કરવો યોગ્ય નથી. ઉપરાંત ક્રમ ઠેરવીએ તો ભૂતો પછીથી જ ધન્દ્રિયાદિની ઉત્પત્તિ માનવી ભેંઈએ. શ્રુતિ કહે છે કે-અન્નમયં હિ સોમ્ય મનઃ આપોમયઃ પ્રાણઃ તેજોમયીં વાગ્-અન્નમય છે હે સોમ્ય ! મનઃ આપોમય છે પ્રાણ; તેજોમયી છે વાક્-(છાંં ૬-૫-૪) જે જે-મય હોય તે તેના પછી જ આવવાં ઘટે ! અને આથી ક્રમ સખીએ તો પણ-ક્રમલગ માનવાની જરૂર નથી. ॥ ૧૫ ॥

આમ અત્યાર મુધી આકાશ વગેરે ભૂતોની ઉત્પત્તિ અને તેને લગતો શ્રુતિઓનો કલહ વિચાર્યો. હવે જીવાત્માની ઉત્પત્તિ પ્રલય વગેરે જે હોય તો, વિચારણીય છે. અને તેને લગતું શ્રુતિઓનું મંગાન જેવું ઘટે. શ્રુતિઓમાં જે એ અંગે કલહ હોય તો તેને શાંત કરવો ભેંઈએ. જીવના, સ્વરૂપે-ઉત્પત્તિ-પ્રલયને લગતી લોકેકલ્પનાનો રદીઓ આપતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

ચરાચરાવ્યપાશ્રયસ્તુ તદ્વ્યવદેશો ભાક્ત-સ્તદ્ભાવ
ભાવિત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

તુ=આ તુ શબ્દ જન્મ મરણનો આત્મા એ આશ્રય છે એ માન્યતાનું વ્યાવર્તન કરે છે. કિન્તુ તદ્વ્યવદેશ=જન્મ મરણને લગતુ કથન ચરાચરાવ્યપાશ્રયઃ=આધાર જંગમ શરીરને આશ્રયે મુખ્ય હોઈને ભાક્ત=જીવાત્માના શિષ્યમાં ગોણુ છે. કેમકે તદ્ભાવમાયિત્વા=અગચર શરીરના ભાવમાં તે હોય તો જ વ્યવદેશ થાય છે-અભાવમાં નહીં.

લોક વ્યવહારમાં અમુક જન્મ્યો અને અમુક મર્યો એવો એકરાર આપણે સાંભળીએ છીએ તો આ જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ જીવાત્મા માટે મુખ્ય છે કે ગૌણુ છે !-આ છે શંકા. એવો નિર્દેશ મુખ્ય જ હોવો ઘટે એવો છે પૂર્વપક્ષ. એ ગૌણુ છે એવો છે મિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આ જગતનો જન્મ મરણને લગતો ઉલ્લેખ મુખ્ય જ હોવાં ઘટે છે કેમકે એ પ્રત્યક્ષ છે. “અમુક જન્મ્યો અમુક મર્યો.”-આ પ્રમાણે સગી આંખે ભેંઈએ છીએ, અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો અકાર્ય ! અને આથી આ ઉલ્લેખ ગૌણુ હોઈ શકે નહીં.

ઉપરાંત શાસ્ત્રોમાં સંસ્કારનું વિધાન જોવામાં આવે છે. જો જીવાત્મા આવે જ જન્મ મરણથી પર હોત તો શાસ્ત્ર તેને માટે સંસ્કારોનું વિધાન ન કરી શકત, પણ કરે છે. મનુ મહારાજ કહે છે:-પ્રાજ્ઞ નામિવર્ધનાત્ પુંસઃ જ્ઞાતકર્મ વિધીયતે । મન્ત્રવત્ પ્રાશનં ચાસ્ય દિરણ્યમધુસર્પિણામ્ પુરુષને નાલિવર્ધનથી પહેલાં જાતકર્મનું વિધાન છે એને દિરણ્ય-મધ અને ધીનું પ્રાશન પણ મંત્રપૂર્વક થવું જોઈએ. (મનુ ૦ ૨-૧૬) અને આ સ્મૃતિ વાક્યમાં પુમાન્ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આથી આ સંસ્કાર પુરુષનો જ હોઈ શકે-શરીરનો નહીં. માટે જન્મ મરણનું જીવાત્મા માટે જે કથન છે તે મુખ્ય છે-ગૌણ નથી.

વળી શ્રુતિનો પણ અર્હો સંવાદી સૂર છે. શ્રુતિ કહે છે-સ વા અયં પુરુષઃ જાયમાનઃ શરીરં અમિસંપદમાનઃ સઃ અકામત્ ત્રિયમાણઃ-તે આ પુરુષ જન્મે એટલે કે શરીરને સ્વીકારે-અને ઉત્ક્રમણ કરે એટલે કે મરતો-(યં ૦ ૪-૩-૮) આ શબ્દોમાં શ્રુતિ પણ જીવનાં જ જન્મ અને મરણ સ્વીકારે છે. આથી જીવનાં લૌકિક વ્યવહારે સમર્થિત કરેલાં જન્મ મરણ મુખ્ય જ માનવાં ઘટે.

અને પૂર્વપક્ષીની દલીલ પૂરી થઈ કે તરત સિદ્ધાન્તી જવાબ વાળે છે કે જીવાત્માના જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ એ મુખ્ય નથી-પણ ગૌણ જ છે ! કેમકે જીવાત્મા અપ્રત્યક્ષ જ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે તત્કાલમાનસ્યા પ્રત્યક્ષે (વૈદો ૦ ૮-૧-૨) અને એ આવે જ પ્રત્યક્ષ હોઈ શકતા નથી ! અને આથી એ કથન મુખ્યાર્થમાં ઘટતું નથી. તો પછી એ કથન કેવી રીતે સંવાદી થાય. તો ચરાચર શરીરને લગતાં જ જન્મ મરણનો ઉલ્લેખ છે. કારણ કે ચરાચર શરીરની ઉત્પત્તિ અને પ્રલય પ્રત્યક્ષ છે. અને આથી ગંગાઈ ઘોષઃ ની માફક જીવાત્માના પક્ષે એ ગૌણ જ હોઈ શકે છે. સંસ્કારોનું વિધાન પણ શરીરની અપેક્ષાએ જ છે. જીવના જન્મોદ્ધિની અપેક્ષાએ એ હોઈ શકતું નથી ! એ સંસ્કારનું વિધાન જો જીવને ઉદ્દેશીને હોત તો-ગાર્મ્યઃ હોમઃ જ્ઞાતકર્મ ચૈલમૌઞ્ઞી નિવન્ધનૈઃ । યૈજ્ઞીકં ગાર્મિકં ચૈનો દ્વિજાતાં અપરુજ્યતે- (મનુ ૦ ૨-૨૭) આવું વિધાન ન હોત ! ઉપરાંત સ વા અયં પુરુષઃ જાયમાનઃ (યં ૦ ૪-૩-૮) વગેરે શ્રુતિનું તાત્પર્ય પણ એ જ છે કે જીવનો શરીરના સંબંધે જન્મ મરણ, અસંબંધે મરણ મરણ ! આથી શરીરના ભાવ અભાવે જ જીવાત્માના જન્મ મરણ કંડપાય છે. આમ શરીરની બાબતમાં જન્મમરણ મુખ્યાર્થમાં છે. આમ શરીર સંસર્ગે ગૌણ વ્યવદેશ છે. ॥ ૧૬ ॥

આ આત્માનાં જન્મમરણ, સર્ગના વચલા ગાળામાં ભલે ગૌણ ગણાતાં, પણ મહાસર્ગના આદિ અને અંતમાં તે એની ઉત્પત્તિ અને લય-આકાશ વગેરેની માફક થવાં જ જોઈએ-આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

નાત્માઽશ્રુતઃ નિત્યત્વાચ્ચ તામ્યઃ ॥ ૧૭ ॥

આત્મા=જીવાત્મા ન=ઉપજતો કે મરતો નથી કેમકે અશ્રુત=તેના જન્મ મરણની પ્રતિપાદક કોઈ શ્રુતિ નથી. ચ=ઉત્પદુ' તામ્યઃ=જન્મ પ્રલયની પ્રતિષેધક શ્રુતિઓ દ્વારાજ નિત્યવાત્=નિત્ય સિદ્ધ છે.

જેમ સૃષ્ટિના વચલા ગાળામાં જીવાત્માના જન્મ મરણ ગૌણ જ છે તેમ મહાસર્ગ અને મહાપ્રલયમાં પણ તેના જન્મ મરણ ગૌણ જ છે, સુખ્ય નથી. મહાસર્ગે એ જન્મતો નથી. મહાપ્રલયે એ મરતો નથી. આથી આકાશાદિની માફક એના ઉત્પત્તિ પ્રલય નથી.

જો હોત તો શ્રુતિએ કહ્યાં હોત, પણ કહ્યાં નથી. ઉલટું એના જન્મ મરણનો ઈન્કાર કરીને શ્રુતિ તો તેનું નિત્યપણું કહે છે. ન જાયતે દ્વિયતે વા વિપશ્વિત્-આ સર્વજ્ઞ આત્મા જન્મતો કે મરતો નથી. (કઠ૦ ૨-૧૮) અજો નિત્યઃ શાશ્વતોઽયં પુરાણઃ-આ આત્મા અજ, નિત્ય, શાશ્વત અને પુરાણ છે. (કઠ૦ ૨-૧૮) ઝીવાયેતં કિલેદં દ્વિયતે ન જીવો દ્વિયતે-જીવ વિનાનું આ શરીર મરી જાય છે, પણ જીવ મરતો નથી. (છાં૦ ૬-૧૧-૩) અવિનાશી વા અરે અયમાત્મા અનુચ્છિસિધર્મા-અરે નિશ્ચય અવિનાશી છે આ આત્મા-હિરણ્યેદ એનો ધર્મ નથી. (યુ૦ ૪-૫-૧૪) અને જે નિત્ય છે તેનો સ્વરૂપે ઉદયવ્યય-જન્મ મરણ હોઈ શકતાં નથી. ઉપરાંત શ્રુતિઓમાં જ્યાં જ્યાં એની ઉત્પત્તિ પ્રલયનો નિર્દેશ છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર શરીરને આશ્રયે જ તે સમજવો રહે છે. યથાઽગ્નેઃ શુદ્ધાઃ વિસ્ફુલિંગાઃ વ્યુદ્ધરન્તિ યવમેવ અસ્માદ્ આત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે દેવાઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ ચ વ્યુદ્ધરન્તિ-જેમ અગ્નિમાંથી અદ્ય સ્ફુલિંગો વિશેષરૂપે ઉપર આવે છે તેમજ આ આત્મામાંથી સમસ્ત પ્રાણો, સૌ લોકો, સૌ દેવો, અને સમસ્ત પ્રાણીઓ વિશેષરૂપે ઉપર આવે છે-જન્મે છે. (યુ૦ ૨-૧-૨૦) આમાં જીવની ઉત્પત્તિનું શાસન છે અને પ્રજ્ઞાનઘનઃ યવ યતેભ્યો ભૂતેભ્યઃ સમુત્થાય તાન્નેવાનુવિનદ્યતિ ન પ્રેત્ય સંજ્ઞાસ્તિ-આ ભૂતોમાંથી ઉડીને તે પ્રજ્ઞાનઘન જ જાય છે, તે ભૂતો જ નાશ પામે છે. મર્યા બાદ એને વિશેષ સંજ્ઞા-ચેતન હોતું નથી. (યુ૦ ૪-૫-૧૩) આ પ્રલયનું શાસન છે. આ અને આવાં બીજાં શ્રુતિવાક્યોમાં જીવના જન્મ મરણનો જે ઉલ્લેખ

છે તે ગૌણ જ છે, મુખ્ય નથી. આથી શ્રુતિઓ વચ્ચે કોઈ કલહ નથી. અને જીવાત્મા અજ અને અમર-નિત્ય જ છે ! ઉપરાંત આત્મા નિત્ય હોય તો જ સૃષ્ટિ પૂરા અર્થમાં સમજાવી શકાય છે. આત્મા નિત્ય ન હોય તો જન્મમરણ વગેરે વ્યવસ્થા, કર્મફળ વગેરેની વ્યવસ્થા બુદ્ધિપૂર્વક સમજાવી શકાય એમ નથી ! સમસ્ત જગતની આ મહામંગલમયી યોજના જીવ જો અનિત્ય હોય તો બીલકુલ સમજાવી શકાય એમ નથી. આથી બધીય દૃષ્ટિએ જોતાં આત્મા નિત્ય છે-ઉત્પત્તિ પ્રલય સંહિત છે એ જ નિશ્ચિત છે. ॥૧૭॥

આમ આત્માનું નિત્યત્વ સિદ્ધ કર્યું. હવે એ આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે, કેવળ જ્ઞાનાશ્રય નથી, એ સાધતાં કહે છે કે:-

જ્ઞઃ અતઃ પચ ॥ ૧૮ ॥

અતઃ=આથી એવઃ=જ એટલે નિત્ય હોવાથી જ એ આત્મા જ્ઞ=જ્ઞાનસ્વરૂપ છે:-

અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય છે કે જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે-એ અહીં મંશય છે. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનાશ્રય છે. સિદ્ધાન્તીનો નિર્ણય છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે તો એ કેવો છે? તો એ જ્ઞાનાશ્રયજ્ઞ છે એમ પૂર્વપક્ષ કહે છે. કેવી રીતે? તો આત્મા શબ્દ અહીં કર્તા તરીકે જોવામાં આવે છે. જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો કર્તા તરીકે એનો નિર્દેશ નહીં થઈ શકે! જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોત તો ભાવપ્રત્યયે એનો નિર્દેશ થાત. પણ શ્રુતિ તો તેનો કર્તા પ્રત્યય દ્વારા નિર્દેશ કરે છે. વપ દિ દષ્ટા સ્પ્રષ્ટા ઘ્રોતા ઘ્રાતા રસયિતા મન્તા ચોક્ષા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ:- આ છે દૃષ્ટા-સ્પર્શનારો, શ્રોતા, સુંઘનાર, રસલેનાર, મનન કરનાર-બાણકાર કર્તા-જો આ વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ છે. (પ્રશ્નો ૪-૧) યો વેદેદં જિઘ્રાણીતિ સ આત્મા-છે. (છાં ૮-૧૨-૪) આ શ્રુતિમાં જ્ઞાનક્રિયાના કર્તા તરીકે આત્માની ઝોળખ આપવામાં આવી છે. અને આથી એ જ્ઞાનનો આશ્રય જ હોઈ શકે! હા, કવચિત્ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એવું પણ શ્રુતિદર્શન તો છે પણ તે શ્રુતિનું દર્શન તો આત્માના એ અસાધારણ ગુણનો નિર્દેશ કરનાર તરીકે સમજી શકાય. અને આથી આત્મા જ્ઞાનાશ્રય જ નિશ્ચિત થાય છે!

આ દલીલને નિરાધાર કરતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આત્મા જ્ઞાનાશ્રય નથી પણ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે. કેમકે આત્મા નિત્ય છે. અર્થાત્ જ્ઞાનરૂપી ગુણનો આત્મા આશ્રય થઈ શકતો નથી! જો આત્માને જ્ઞાનનો આશ્રય માનીએ તો એની એ આશ્રયિતા નિત્ય છે કે અનિત્ય છે? -આ પૂછવું ઉચિત છે. જો એ અનિત્ય છે એમ કહો તો તે ધરાધર નથી. કેમકે તેમ

માનતાં સંદેહ વગેરેનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય. જે અનિત્ય જ હોય તે ક્વચિત્ હોય ને ક્વચિત્ ન હોય. આ ભાવાભાવ જ અનિત્યતાનું લક્ષણ છે ને! તો ત્યારે એ ન હોય ત્યારે આત્મામાં જ્ઞાન હોવાથી “હું છું” કે નથી?—આવો સંદેહ અગર તો “હું નથી” એવો અવળો ખ્યાલ-વિપર્યય પણ આવી શકે! પણ આત્માના હોવા ન હોવા વિષે આવો સંદેહ કે વિપર્યય ઘટતો જ નથી! અને આથી એ અનિત્ય એવું જે જ્ઞાન તેનો આશ્રય થઈ શકતો નથી. ઉપરાંત જો આત્માને જ્ઞાનરૂપી ગુણના આશ્રય તરીકે સ્વીકારીએ તો તે વિકારનો શિકાર થઈ શકે છે એ અર્થાત્ જ સ્વીકારવું પડે છે! જે આત્મા જન્મ મૃત્યુથી પર છે તે આત્મા, ઉત્પન્ન થતા અને નાશ પામતા ગુણનો જો આશ્રય થાય તો તેથી તે આત્મા પણ વિકારી જ થાય. કેમકે ધર્મનો વિકાર ધર્મીમાં પણ વિકારને જન્માવે જ—એવો નિયમ છે. જ્ઞાનરૂપી ધર્મ જો ઉત્પાદક વિનાશથી સંપન્ન છે તો તેનો ધર્મી આત્મા તે વિકૃતિથી અલગાયા વિના કેવી રીતે રહે? ન્યાયતંત્રના વિદ્વાનો કહે છે કે:—उपयन्नपयन् धर्मो विकरोति हि धर्मिणम् ॥ પણ આત્મા તો અવિકાર્ય છે. કેમકે તે કૂટસ્થ નિત્ય છે. ગીતાણ સ્વયં કહે છે:—अविकार्योऽयमुच्यते—(ગીતા ૦ ૨-૨૬) આથી જ્ઞાનની અનિત્યતા યુક્તિયુક્ત નથી.

ઉપરાંત જ્ઞાનને જો નિત્ય માનીએ તો પણ છૂટકારો નથી. કેમકે તો પછી જ્ઞાન ગુણ છે એ સિદ્ધ થતું નથી! જો જ્ઞાનને આપણે નિત્ય માનીએ તો તે જ્ઞાન આત્માનું સતત આશ્રય સ્વીકારે છે કે ક્વચિત્ સ્વીકારે ને ક્વચિત્ એ આત્માથી ભિન્ન રહે? જો ક્વચિત્ એ આત્માથી વેગળું રહેતું હોય તો તે જ્ઞાન ગુણ નથી. કેમકે ગુણવાળાને છોડીને ગુણ સ્વતંત્રપણે ઉભી શકતો નથી. અને ગુણ હોવા છતાં જો ગુણીને છોડીને વર્તી શકે છે એમ માનીએ તો પછી એ દ્રવ્ય જ હોય—ગુણ નહીં! કેમકે દ્રવ્ય જ પૃથક્ રહી શકે છે—ગુણ નહીં.

ઉપરાંત જો જ્ઞાનરૂપી ગુણ સતત આત્માશ્રયે જ રહે છે એમ માનીએ તો તો તે આત્માનું સ્વરૂપ થઈને જ ઉભું રહે! નિત્ય હોઈને જે નિત્યને આશ્રયે રહે તે તેનાથી જુદું હોઈ ન શકે! અને આથી એ ગુણ ન રહે! એ તો સ્વરૂપ જ થાય! આથી જ્ઞાન આત્મસ્વરૂપ જ છે, અર્થાત્ આત્મા જ્ઞાનરૂપ જ છે! એ જ સિદ્ધ થાય છે.

ઉપરાંત આત્મા જો જ્ઞાનાશ્રય ન સિદ્ધ થઈ શકે તો જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ કરવું પણ શક્ય નથી, એમ જો દલીલ કરવામાં આવે તો તે યોગ્ય નથી. કેમકે આત્મા નિત્ય છે. આ નિત્ય આત્મા નિત્ય જ્ઞાનનો કે

અનિત્યજ્ઞાનનો આશ્રય સિદ્ધ ન થતો હોય તો પછી એ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ વિકલ્પ સ્વીકાર્યા સિવાય છૂટકો નથી—અને એ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એ સિદ્ધ થઈ શકે છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિ એકસૂરે આત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એમ કહે છે. યો વિદ્વાને તિષ્ઠન્-એ વિજ્ઞાનમાં ઉભો હોઈને (ઘૃં ૩-૭-૨૨) યોડયં વિદ્વાનમયઃ પ્રાણેષુ હૃદયન્તર્જ્યોતિઃ પુરુષઃ-એ આ વિજ્ઞાનમય-પ્રાણોમાં હૃદયની અંદર જ્યોતિ છે તે પુરુષ છે. (ઘૃં ૪-૩-૭) અપ્રાયં પુરુષઃ સ્વયંજ્યોતિ ઋચતિ-આ અવસ્થામાં પુરુષ સ્વયંજ્યોતિ થાય છે. (ઘૃં ૪-૩-૬) અનન્તરોડવાહ્યઃ કૃત્સ્નઃ પ્રજ્ઞાનઘન ઘૃ-આંતર બાહ્ય સિવાયનો-પૂર્ણ-આખો પ્રજ્ઞાનઘન જ છે. (ઘૃં ૪-૫-૧૩) અંગુષ્ઠમાત્રો રશ્મિતુલ્યરૂપઃ-અંગૂઠા જેવો અને સૂર્યશાં રૂપવાળો-(શ્વેં ૫-૮) જડવ્યાવૃત્તો જડ પ્રકાશયતિ ચિદ્રૂપઃ-જડથી ભિન્ન જડને પ્રકાશિત કરતો તે ચિદ્રૂપ છે. (સાં ૬-૫૦) ચિદયસાના મુક્તિસ્તત્કર્માર્જિતત્યાત્-તેના કર્મથી અર્જિત હોવાને લઈને મુક્તિ ચિતરૂપી અંતવાળી છે. (સાં ૬-૫-૫) દૃષ્ટા દશિમાત્રઃ શુદ્ધોડપિ પ્રત્યયાનુપરઃ-દૃષ્ટા પુરુષ કેવળ જ્ઞાનરૂપ છે, શુદ્ધ છે છતાં વૃત્તિઓ દ્વારા જેવા યોગ્ય છે. (યોં ૨-૨૦)-આ અને આવી શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આત્માનું સ્વરૂપ જ્ઞાન છે એ નિઃશંક દર્શાવે છે.

પરંતુ આત્માને જ્ઞાનના આશ્રય તરીકે વર્ણવતી શ્રુતિઓ પણ છે. તે હા છે. પણ તે શ્રુતિઓ તેનાં જ્ઞાનસ્વરૂપની બાધક તરીકે તેના જ્ઞાનાશ્રયનું વર્ણન કરતી નથી. આ શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય એ છે કે આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ હોઈને તે ઉપરાંત જ્ઞાનાશ્રય થાય છે. જે પ્રકારનાં જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે. એક સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન. બીજું વૃત્તિસ્વરૂપ જ્ઞાન. અને આથી સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની દૃષ્ટિએ આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ કહેવાય છે. વૃત્તિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તે જ્ઞાનાશ્રય લેખાય છે. અને પૃષ્ઠિ હિ દૃષ્ટા સ્પષ્ટા શ્રોતા-આ છે દૃષ્ટા શ્રોતા-સ્પષ્ટા (પ્રં ૪-૬) વગેરે શ્રુતિમાં કતાં તરીકે જે ઉલ્લેખ છે તે આજ રીતે સમજવાનો છે. મન્ધાય દ્રાણમ્-મંથ માટે પ્રાણ-(હાં ૮-૧૨) વગેરે શ્રુતિઓ આજ કહેવા માગે છે. આમ વ્યવસ્થા થઈ શકે છે-અને છે; આથી આત્માના જ્ઞાન સ્વરૂપને પ્રતિપાદિત કરતી શ્રુતિઓ ગૌણ નથી-તેમને ગૌણ માનવાની જરૂર નથી. મુખ્ય ન સંભવે તો ગૌણનો ઉપયોગ. આથી આત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ વાત નિરૂપદ્રવ છે. ॥૧૮॥

આમ આત્મા નિત્ય છે અને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે એમ સિદ્ધ કર્યું. વળી તેના નિત્યત્વને સમાધિત કરતી દલીલો પેશ કરતાં આત્માર્થદેવ કહે છે:-

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્ ॥ ૧૯ ॥

ઉત્ક્રાન્તિગત્યાગતીનામ્=ઉત્ક્રમણ એટલે જીવતાં શરીરમાંથી બહાર જવું, પરલોકમાં જવું એટલે ગમન અને આગતિ એટલે આલોકમાં પુનરાગમનનું શ્રુતિઓ વર્ણન કરે છે આથી જીવાત્મા નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિઓ જીવાત્માનું શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ-ગમન અને આગમન વર્ણવે છે અને આજ બતાવે છે કે જીવાત્માનો નાશ થતો નથી. એક જ જીવાત્મા શરીરની ફેરવણી કરે છે. આલોક પરલોકની યાત્રા કરે છે. અને માથી શરીરશરિના પરિણામે પણ એ પરિણત થતો નથી. એકરસ અને મમર રહે છે. શ્રુતિઓ કહે છે કે:-યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિનઃ। યાણુમન્યેડનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ્-પોતાના કર્મ અને જ્ઞાન મનુસાર ખીબ જીવો શરીર પ્રાપ્તિ માટે યોનિને પ્રાપ્ત થાય છે. ખીબ આવરતાને પામે છે-(કઠ૦ ૨-૨-૭) અથ યદ્દહિ દ્વિમાત્રેણ મનસિ નિપદ્યતે સોડન્તરિક્ષં યજુમિદ્રજ્ઞોયતે સ્વ સોમલોકે વિભૂતિમનુભૂય પુનઃ ગચ્છત્તે-અને અગર જો દ્વિમાત્ર ઓંકાર દ્વારા એ મનમાં સંપન્ન થાય તો યાજુષ મત્રો દ્વારા અંતરિક્ષમાં દોરાય છે. તે સોમલોક છે. અને તે સોમલોકમાં વિભૂતિ અનુભવીને વળી પુનરાવર્તન કરે છે. (પ્ર૦ ૩૦-૫-૪) ખી સ યદાડસ્માત્ શરીરાત્ ઉત્ક્રામતિ સહ ઇવ ઇતઃ સર્વેદત્ક્રામતિ-તે ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે ત્યારે આ ઘણાં સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (કૌષીત૦ ૩-૩) આમાં ઉત્ક્રાન્તિ, ચેકેન્વાસ્માત્ લોકાત્ પ્રવન્તિ મન્દ્રમસમેષ તે સર્વે ગચ્છન્તિ-જે કોઈ આ લોકમાંથી જાય છે તે સૌ મન્દ્રમાં જ જાય છે. (કૌ૦ ૧-૨) આમાં ગતિ, અને તસ્માત્ લોકાત્ જનઃ પૃથ્વસ્મૈ લોકાય કર્મણે-તે લોકમાંથી પુનઃ આવે છે-આ લોકના માર્થો-માં આગતિ વર્ણવે છે. આમ એક જ આત્માની અવરજવર હોઈને પણ આત્મા અમર છે. નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વળી આત્માનો નિત્યત્વની જ સાધનાને સ્થિર કરતાં કહે છે:-

સ્વાત્મના ચોત્તરયોઃ ॥ ૨૦ ॥

ઉત્તરયોઃ=પરલોકમાં ગમન અને ત્યાંથી પુનરાગમન-આ બે ક્રિયાની સિદ્ધિ સ્વાત્મના=યજુષે ચ=જ થતી હોઈને પણ આત્મા નિત્ય છે.

આત્માને અનિત્ય માનીએ તો પણ ઉત્ક્રાન્તિ તો થાય જ! એટલે બે વાતને ન અડીએ તો પણ ગતિ અને આગતિરૂપી ક્રિયાઓ તો એક

કર્તૃત્વ જ હોઈ શકે! જે જાણે તે જ જો પાછો આવે તો જ ખીજ ક્રિયાઓ એકનિષ્ઠ છે એ સમજાવી શકાય! અને એ ક્રિયાઓનો કર્તા એક જ હોવો ઘટે છે. અને આથી પણ આત્મા નિત્ય છે એ સિદ્ધ થાય છે. આથી શરીરના નાશો આત્માનો નાશ થતો નથી. ॥ ૨૦ ॥

આમ આત્માનું સ્વચિત્તપણું સિદ્ધ કર્યું. પણ અહીં બકરૂં કાઢતાં ઝેટ પેસી જાય છે. જીવાત્માનું ગમન અને આગમન થાય છે એ ઉપરથી ઘણી ઘણી ઈતર શંકાઓ ઉભી થાય છે! એનું ગમનાગમન એના પરિમાણ અંગે શંકાઓ ઉભી કરે છે! આત્મા ઉપજતો નથી, નિત્ય ચેતન્ય સ્વરૂપ છે અને આથી પરમાત્મા જીવાત્મા સ્વરૂપ જ છે એ સ્વીકારવું જ રહે છે છતાં આ ઉત્ક્રાંતિ-ગતિ-વગેરે ઉપરથી એના પરિમાણ વિષે ચિન્તા કરવી જ પડે! તો જીવાત્મા અણુ-પરિમાણ છે કે મધ્યમ-પરિમાણ છે કે મહા-પરિમાણ છે કે એને કોઈ પરિમાણ ઘટતું જ નથી. આનો નિર્ણય થવો ઘટે. આ નિર્ણય મેળવવા હવે પછીનું પ્રકરણ છે. ખૂણ અગત્યનું પ્રકરણ છે. અને તેમાં પૂર્વપક્ષી દ્વારા પહેલાં આત્માના અણુત્વની સિદ્ધિ કરાવી પછીથી તે અયોગ્ય છે એમ સિદ્ધ કરી, આત્માના વિણુત્વની સિદ્ધિ કરી-જીવ મૂળમાં શિવ જ છે એ મંગલમય સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરવાની શરુઆત કરતાં કહે છે કે:-

નાણુરતન્હુતેરિતિ ચેન્નેતરાધિકારાત્ ॥ ૨ ॥

ચેન્=જો એમ કહો કે જીવમા અણુ=અણુ ન=નથી કેમકે મંતસ્તુતે=શ્રુતિમાં એને અણુ ન માનતાં વિશુ-મહાન-આપક કહ્યો છે. રિતિ=તો એ વાત ન=અગત્ય નથી કેમકે ઇતરાધિકારાત્=કેમકે તે તે શ્રુતિઓમાં જીવથી બીજો જે પરમાત્મા તેના અધિકાર છે એટલે કે પ્રકરણ છે આથી જીવમા અણુ પરિમાણ છે.

જીવાત્માનું પરિમાણ કયું?—આ છે અહીં ચર્ચાનો વિષય. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આત્મા અણુ પરિમાણ છે. કેમકે બીજાં કોઈ પરિમાણ બંધ બેસતાં નથી. તેની સામે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ જીવાત્મા અણુ નથી પણ વ્યાપક છે. કેમકે અણુત્વનો નિષેધ કરનારાં શ્રુતિવાક્યો છે. સ વા પ્યઃ મહાન્ અજઃ આત્મા યોડયં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ પ્રાણોમાં જ આ વિજ્ઞાનમય છે તે આત્મા મહાન અને અજ છે. (મૂં ૪-૪-૧૨) આકાશવત્ સર્વગતઃ ચ નિત્યમ્; સત્યં જ્ઞાન અનન્તં બ્રહ્મ—આકાશની માફક, સર્વગત છે જે સદા હોનાર પ્રકાશ છે. સત્ય જ્ઞાન અનન્ત (તૈં ૨-૧-૧) શ્રુતિઓ આત્માના અણુત્વનું સમર્થન કરતી નથી. આથી આત્મા વિણુ

છે, અલ્પ નથી—આ ફલીલની સામે પૂર્વપક્ષી કહે છે કે તમારી આ માન્યતા સુસંગત નથી કેમકે ઉપલાં શ્રુતિવાક્યો જીવાત્માનાં પ્રકરણનાં નથી. આ વાક્યો તો પરમાત્માનાં પ્રકરણનાં છે. આથી આ શ્રુતિમાં વપરાયેલ “આત્મ” શબ્દ પરબ્રહ્મનો વાચક છે, જીવાત્માનો નથી. માટે જીવાત્મા અલ્પ જ છે. ॥૨૧॥

આ ઉપરાંત જીવાત્મા અલ્પ પરિમાણ છે એ સાધતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

સ્વશબ્દાનુમાનાभ्यां च ॥ ૨૨ ॥

સ્વશબ્દાનુમાનાभ्याમ્=શ્રુતિમાં અલ્પ વાચક શબ્દનો સાક્ષાત્ પ્રયોગ હોઈને તથા અનુમાનથી ચ=પણ જીવાત્મા અલ્પ પરિમાણ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

જીવાત્મા અલ્પ છે એમ શ્રુતિ સ્વયં—અલ્પ શબ્દના પ્રયોગપૂર્વક કહે છે. ઘ્વોઽનુરાત્મા ચેતસા વેદિતવ્યઃ—આ અલ્પ આત્મા ચિત્તથી જાણવા જેવો છે. (પ્ર૦ ૩-૧-૬) ઉપરાંત શ્વેતાશ્વતર શ્રુતિનો બોલ છે કે “વાલાગ્ર શતભાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । માતો જીવઃ સ વિજ્ઞેયઃ—વાળના અમના સોમા ભાગના, એક ભાગના સોમા ભાગ જેવો આ જીવ છે—તે જાણવા જેવો છે. (શ્વ૦ ૫-૬) આમ જીવાત્મા અલ્પ છે એમ શ્રુતિ પોતે કહે છે. અને તેને ઉપમા દ્વારા બતાવે છે. ઉપરાંત અનુમાન પણ એમ જ કહે છે. જો આત્મા અલ્પ પરિમાણ ન હોય તો તેનો સૂક્ષ્મતમ શરીરમાં પ્રવેશ ન સમજાવી શકાય । અને આથી જીવાત્મા અલ્પ જ હોઈ શકે છે. ॥ ૨૨ ॥

આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીને પ્રશ્ન પૂછે છે તેનો ઉત્તર વાળતાં, પૂર્વપક્ષી કહે છે:—

અવિરોધચ્ચન્દનવત્ ॥૨૩॥

ચન્દનવત્=ચંદનની પેરે—અર્થાત્ જેમ ચંદન શરીરના કોઈ એક ભાગમાં રહેતું હોય છતાં પોતાના અધાદિ શુભે સમગ્ર શરીરને વ્યાપે છે તેમ જીવાત્મા અલ્પ હોઈને શરીરના એકાદ ભાગમાં સ્થિત હોવા છતાં પોતાના વિશાળરૂપ શુભે સુખદુઃખનો સર્વત્ર જ્ઞાતા થઈ શકતો હોઈને અવિરોધ=કોઈ વિરોધ નથી.

અર્થાત્ સિદ્ધાન્તવાદી પૂછે છે કે જો જીવાત્મા અલ્પ છે તો પછી તે શરીરના કોઈ દેશ વિશેષમાં જ રહે. અને જો તેમ છે તો સમસ્ત શરીરનાં સુખદુઃખાદિનો અનુભવ કેવી રીતે થઈ શકે ? આમ જીવને જો અલ્પ માનવામાં આવે તો શરીરના પ્રત્યેક ભાગમાં થતી વેદનાનું જ્ઞાન જીવાત્માને

વાય એ યુક્તિપૂર્વકનું મમ તતુ નથી આનો જનામ વાળતા પૂર્વપક્ષી હો
 કે હોવાના શક અમ્યને કે ચન્દનની પેરે એ મમતવી શકે એમ
 કે ચદન એમ કે એક મ્યગમા કે શરીરના ભાગમા લગાવ્યું હોય તો
 તેની મુગધ મર્મર કેનાઈ વાય કે તેમ ગમે તે એક ભાગમા વસતો અણ
 છનાતમા પોનાના જાનની મુગધ મમમ્ત શરીરમા દેવાવી શકે અને
 વેદનાનું ભાન ગળી શકે કે અને આથી છનાતમાના અણત્વની માવે
 એના અનુભવજ્ઞાનને વિગ્રહ આવી શકતો નથી માટે છવાતમા અણ
 છે ॥ ૨૩ ॥

ચદનની પેરે અપિગ્રહ છે આમ જે કહ્યું તે બગળા નથી કેમકે
 દૃષ્ટાન્ત અને દાષ્ટાન્તિકમા તુ યનાનો અભાવ છે અત્માને શરીરના ડોઈ
 એક ભાગમા મિથ છે એમ મિદ્ધ થાય તે ચદનનું દૃષ્ટાન્ત યોગ્ય જણાય
 આત્મા તો મમમ્ત શરીર થાપી લાગે છ કેમકે મમમ્ત શરીરની વેદના
 એ અનુભવે છે કોઈ એક દેશમા આત્મા છે એમ નથી અનુમાન પણ
 અહીં મલનનું નથી કેમકે આત્માની મમમ્ત શરીરમા જણાતી વેદના એ
 મમમ્ત શરીર થાપી છે તેથી કે એ વિભુ છે તેથી કે કે ચદનના
 મિદ્ધના મદ્ધ અણ હોને અપ્રદેશમ્ય છે તેથી કે એ મશન તો તેમનો
 તેમ ગહે છે આનો જનામ વાળતા પૂર્વપક્ષી કહે કે -

ઽવસ્થિતિવશેષ્યાદિતિચેન્નાધ્યુપગમાદ્ હૃદિ હિ ॥ ૨૪ ॥

ચેન્-ને એમ કહેવા છે કે અવસ્થિતિવશેષ્યાત્-ચદન અને આ માની સ્થિતિમા
 ફેર હોઈને દૃષ્ટાન્ત બરાબર નથી તા કી ન તા તે બરાબર નથી હિન્દેમકે હૃદિ-હૃદય
 પ્રદેશમા અધુપગમા-આ માની સ્થિતિનો સીકર શ્રુતિએ કર્યા છે

ચદનની પેરે આત્માની એ દેશમા મિથિતિ પ્રત્યક્ષ નથી, ઉપરાંત
 અનુમાનથી પણ સંશયની નિર્વૃત્ત થતી નથી તો આ કથન અયોગ્ય છે
 કેમકે શ્રુતિએ સ્વયં આત્માનો પ્રદેશ નક્કી કરી આપ્યો છે શ્રુતિનું વચન
 છે કે હૃદયેષ આત્મા હૃદયમા આ આત્મા (પ્ર૦ ૩-૬) સ વા વ્ય આત્મા
 હૃદિ નિશ્ચય તે આ આત્મા હૃદયમા કે- (છાં ૮-૩-૬) કતમ આત્મેતિ
 યોડય ત્રિદાનમથ પ્રાણેષુ હૃદય-તજ્યેતિ પુરુષ-આત્મા કયો છે ? તો
 જે આ પ્રાણેમા-હૃદયમા-અન્ત જ્યેતિ સ્વરૂપ નિજ્ઞાનમય પુરુષ છે
 (મૃં ૪-૩-૭) આથી કોઈ વિરોધ નથી અને આત્મા અણ પગિમાણુ ન
 સિદ્ધ થાય છે ॥ ૨૪ ॥

વળી ઉપરની વાતને જ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે:-

ગુણાદ્ વા લોકવત્ ॥ ૨૫ ॥

વા=અથવા એમ સમજે કે અણુપરિમણુ જીવાત્માના ગુણાત્=ચેતનનારૂપી ગુણો સમસ્ત શરીર ચેતનાયુક્ત થાય છે કેમકે લોકવત્=લોકમાં એ પ્રમાણે જોવા મળે છે.

જેમ લોકમાં જોવામાં આવે છે તેમ અહીં વેદમાં પણ માનવું જોઈએ. દીવો એક દેશમાં હોય છે પણ તેની પ્રભા સર્વત્ર વ્યાપિની હોય છે તેમ આણુ જીવાત્મા હૃદયરૂપી એકદેશમાં છે; તેની ચેતનતારૂપી પ્રભા સર્વશરીર વ્યાપિની અને પ્રકાશિની હોઈ શકે છે. આથી જીવાત્મા આણુ હોય તોપણ કોઈ વિરોધ ટકતો નથી. ॥ ૨૫ ॥

આ ઠેકાણે સિદ્ધાન્તી પૂર્વપક્ષીને પૂછે છે કે ભલા! શુણુ શુણીથી ભિન્ન દેશમાં કેવી રીતે રહી શકે! વસ્ત્રનો ધોળાંપણાનો શુણુ વસ્ત્રને છોડીને બીજે ઠેકાણે રહી શકતો નથી! દીવો અને તેની પ્રભાની માફક સમભાવી શકાય એમ કહો તો તે પણ ઘરાણર નથી. દીવો અને પ્રભા બન્ને દ્રવ્યો જ છે. તેજ નિમિત્ત હોય તો દીવો કહેવાય, વિરલ હોય તો પ્રભા કહેવાય! અને આથી ચેતનારૂપી શુણુ આણુ જીવાત્માને પરહરી તેનાથી ભિન્ન આશ્રયમાં પહોંચી જ કેવી રીતે શકે? આનો જવાબ વાળતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

વ્યતિરેકો ગન્ધવત્ ॥ ૨૬ ॥

ગન્ધવત્=ગન્ધ નામના મુણુની માફક વ્યતિરેક=શુણુનું શુણીથી ભિન્ન રહેવું શક્ય છે. આથી કોઈ વિરોધ નથી.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે સિદ્ધાન્તીની આ દલીલ નિરાધાર છે. શુણુ હોય, છતાં તે શુણીથી ભિન્ન આશ્રયમાં રહેતો જોવામાં આવે છે. પુષ્પ શુણી છે. ગંધ શુણુ છે. પુષ્પને પરહરીને પુષ્પ જ્યાં ન હોય ત્યાં પણ ગંધ હોય છે. પુષ્પથી વ્યતિરેક પ્રદેશમાં એ ફેલાતો અનુભવાય છે. તે જ રીતે આણુ જીવાત્માનો ચેતનતારૂપ શુણુ સર્વશરીર વ્યાપી છે એમ નિર્ણયે કહી શકાય છે. અને આથી જીવ આણુ છે એ જ દૃઢતર થાય છે. ॥ ૨૬ ॥

શ્રુતિ પ્રમાણના આધારે પોતાના પક્ષને દૃઢતમ કરતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

તથા ચ દર્શયતિ ॥ ૨૭ ॥

તથા=નેમ ચ=જ દર્શયાત=શ્રુતિ પણ બતાવે છે

આત્માનુ દૃઢયાયતનત્વ અને અનુ પરિમાણત્વ બતાવી શ્રુતિ સાક્ષાત્ આ વાત દર્શાવે છે અને આથી કેવળ યુક્તિથી જ નહીં-શ્રુતિબોલ પણ આત્માના અણુત્વ અંગે પોતાનુ વજન નાખે છે શ્રુતિ કહે છે આલોમય્ય. આનલેમ્ય-લોભથી માડીને તે નખ સુધી-(છાં ૮-૮-૧) આમ અણુ હોવા છતાં પોતાના ચેતન્યગુણે જીવાત્મા સર્વગરીગ્વ્યાપી છે એમ સિદ્ધ થાય છે આથી જીવ અણુ છે ॥ ૨૭ ॥

આજ વાતને અર્થિત ક્રમતા વગી કહે છે કે -

પૃથગુપદેશાત્ ॥ ૨૮ ॥

પ્રચર=આત્મા અને પ્રજ્ઞાનો, કર્તા અને કર્મણુભાવે લિન ઉપદેશાત્=ઉપદેશ હોઈને પણ આત્મા અણુ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે

ઉપરાત પ્રજ્ઞયા શરીરં સમાચ્છા (કૌષી ૩-૬) આ શ્રુતિમા આત્મા અને પ્રજ્ઞાનો, કર્તા અને કર્મણુ તરીકે લિન ઉપદેશ હોઈને ચેતન્યરૂપી ગુણે જ એની શરીરમા વ્યપિતા બતાવી છે એમ સમજાય છે ઉપરાત તદેવા પ્રાણાના વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન આદાય-તે આ પ્રાણોના વિશેષજ્ઞાનને વિજ્ઞાનથી લઈને-(ઘૃં ૨-૧-૧૭) અહીં શારીર આત્મા કે જે કર્તા છે તેનાથી વિજ્ઞાનનો ઉપદેશ પૃથક્ બતાવ્યો છે અને આ નિર્દેશ પણ આત્મા અણુ છે એ માન્યતાને પરિપુષ્ટ કરે છે અને આથી આત્મા અણુ જ છે આવે છે પૂર્વપક્ષી ॥૨૮॥

આમ એકવીસમા સૂત્રથી લઈને તે અઠ્ઠાવીસમા સૂત્ર સુધી પૂર્વપક્ષીએ પોતાના સમસ્ત શ્રુતિ-યુક્તિ વગેરેના બળપૂર્વક જીવાત્મા અણુ છે એમ સ્થાપિત કરાવેલો પ્રયત્ન જ્યો આત્માના મ્વરૂપનુ પરિમાણ નક્કી કરવુ એ ખૂબ જ સૂક્ષ્મ દર્શનની અપેક્ષા રાખે છે આ એક એવો પ્રશ્ન છે કે લવલવા દાર્શનિકોની બુદ્ધિ પણ મહાત ધર્મ બાય છે પરમાત્માની સૃષ્ટિ આતુરી એટલી તો બેનમૂન છે કે દરેક વાદને માટે તેણે પૂર્ણ યુક્તિ-પ્રયુક્તિ-દૃષ્ટાન્તોનો બાણે વિશ્વરૂપે સંગ્રહ જ રાખ્યો છે આથી તમામ વાદોની મિદ્ધિ અને સમર્થન ધર્મ શકે છે અને છતાં છેવટના નિર્ણયમા તો તેની કૃપા જ વિનયિની નિવડે છે । હુનિયાલરના ત્રૈકાલિક વિચારોની અહીં મૂળગણ

ભૂમિ છે અને આથી યથાર્થ નિર્ણય અશક્ય નથી છતાં દેવદેવની અનુકંપા વિના નથી જ થતો ! કોઈ કેમ તો કોઈ કેમ-પણ માને છે ! અને માનવું તો ઘણી ઘણી પરિસ્થિતિઓનું કારણ છે. આ બધીય મૂંઝવણોમાંથી વસ્તુતઃ નિર્ણય શાધવા એ પરિપૂર્ણ સમાહિત અને તટસ્થ સમજણની અપેક્ષા રાખે છે. પૂર્વપક્ષીની દલીલો યુક્તિઓ વગેરે હૃદયને ચોટી બાય એવાં છે. પણ સત્ય અતિ-અતિ સૂક્ષ્મ છે. અને આથી જીવાત્મા અણુ હોવાનો પૂરો મંતવ્ય છે એમ લાગતું છતાં તે સત્ય નથી. જીવાત્મા અણુ હોઈ શકે નહીં એ સિદ્ધાન્તનું સમર્થન કરતાં અને અણુવાદનું ખડન કરતાં અને તે દ્વારા સત્યનું મંગલ મંડન કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર ભણે છે કે :

તદ્ ગુણસારત્વાત્ તુ તદ્વ્યવદેશઃ પ્રાજ્ઞવત્ ॥ ૨૧ ॥

તદ્વ્યવદેશઃ=તે જાતનું કથન તુ=તો તદ્= ગુણસારત્વાત્=તે શુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓની પ્રધાનતાને લઈને છે. પ્રાજ્ઞવત્=પરમાત્માને ભગતા વ્યવદેશ-કથનની પેરે

અર્થાત્ આત્મા અણુ સ્વરૂપ નથી-પણ પરમાત્મસ્વરૂપ જ છે. અર્થાત્ જીવ અને શિવની વચ્ચે પરિમાણનો કે સ્વરૂપનો, સ્વભાવનો કે પ્રકાર કોઈ ભેદ નથી. જીવો ઘણાં જ છે. આ છે પરમ સત્ય. જીવાત્માની ઉત્પત્તિ શ્રુતિ સંમત નથી. શ્રુતિ જીવ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહેતી નથી. કેમકે આત્મા આત્મા હોઈને જ-સત્ હોઈને જ ઉત્પત્તિ પ્રકલ્પથી પર છે. ઉપરાંત પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો જ જીવરૂપે ઘટઘટમાં પ્રવેશ શ્રુતિ દર્શાવે છે. ઉપરાંત જીવ અને શિવનું તાદાત્મ્ય શ્રુતિ છાપરે ચઢીને ગાય છે. અને આથી શ્રુતિના બે બે વિચારતાં જીવ અને બ્રહ્મમાં ભેદ નથી. આથી જેવો પરમાત્મા-જેવડો છે તેવો અને તેવડો જ જીવાત્મા અર્થાત્ જ સિદ્ધ થાય છે. પરમાત્મા વિભુ છે-સર્વવ્યાપક છે. આથી જીવ પણ તેવો જ છે. એ સ્વયમેવ ઉપસ્થિત થાય છે. શ્રુતિનો જ ખોલ છે કે સ વા વપ મતાનજ આત્મા ચોડવં વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ-તે આ મહાન અજ આત્મા પ્રાણોમાં વિજ્ઞાનમય છે, (ચૂં ૪-૪-૨૨) ગીતાનું વચન છે કે નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુઃ સચ્ચોડયં સનાતનઃ-નિત્ય સર્વવ્યાપી એકરૂપ અચળ અને સનાતન છે. (ગીતા ૦ ૨-૨૪) વળી ગીતાજી ઉમેરે છે કે યથા સર્વગત સૌદમ્યાદાકાશં નોપલિપ્યતે-સર્વપ્રાયસ્યિતો દેદે તથાત્માનોપ-નિપ્યતે જેમ સૂદ્રમતાને લઈને સર્વવ્યાપી આકાશ લેપાતું નથી તેમ બ્રહ્મનીચ બધા દેહોમાં રહેલો આ આત્મા કદી લેપાતો નથી. (ગીતા ૦ ૧૩-૩૨) વળી તેનું સમર્થન જોવામાં આવે છે કે અવિનાશી તુ તદ્વિદિં ચેન સર્વમિદં તતમ્-જેનાથી આ બધું વ્યાપ્ત છે તેને તું અવિનાશી જાણ-

(ગીતા ૨-૩૭) વગી છત્ર પ્રહાની એકતા ગાના ભગવાન સ્વય કહે છે કે ક્ષેત્રજ્ઞ ચાપિમા વિદિ સર્વેષ્વેષુ માત્મન ! ગર્ભેયોમા ક્ષેત્રજ પલ નુ મને જ લલુ (ગીતા ૨-૧૩-૨) આ અને આના અનેક વાક્યો કે જે હમને લગતા છે તે હવ ગિતની વ્યાપખતાના મમર્થક છે

ઉપરાત હવ જો અતુ પખિભાવ હોય તો તેને મર્મ શરીરગત વેદના નર્મ થઈ શકે ! આમડીને લડને યાગ-કેમકે આમડીથી આખુ શરીર મઠાયેનુ છે-તો તે પણ ભગમગ નથી એમ હોય તો કાગે વાગે તો પણ આખા શરીરને વેદના થતી જોઈએ તેમ થનુ નથી જ્યા વાગે ત્યા જ વેદના થાય છે, એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે અને આથી આત્મા અલુ નથી

ઉપરાત અલુની ગુણવ્યાપ્તિ હેઈ શકતી નથી કેમકે ગુણ તો ગુણીના દેશમા જ વ્યાપી શકે ! જો જ્યા ગુણુસાન ન હોય ત્યા પપુ તેના ગુણુ વ્યાપી ગ તો હોય તે પછી તે ગુણુ જ ન ગે ! કેમકે ગુણુ હોય તે નિગશ્ચ હેઈ શકતો નથી ! પ્રદીપ અને પ્રભા તો દ્રવ્ય જ છે એમ કહી ચૂક્યા જ છીએ ગધનુ ઉઘાડ-વુ પણ ચો ય નથી કેમકે આશ્ચય વિના ગધ ગુણ ટકી ન ગકે ટકે છે માટે તે આશ્ચયવાળો જ હોવો જોઈએ નહીંતર તેનુ ગુણપતુ જ ન કહેનાય

ઉપરાત હવનુ ચેતન્ય જો મનસ્ત શરીરને વ્યાપ્યુ છે તો પછી હવ આલુ છે એમ કેમ પ્રી શાય ! કેમકે ચેતન્ય હવનો ગુણ નથી-એ તો સ્વરૂપ છે અને આથી ચેતનતાડપી ગુણ છે અને તેના આશ્ચયરૂપી છત્ર છે અને તે ગુણુવાન છે-આવો ગુણુગુણી વિલાગ જ નથી ! અને એ શરીર પખિભાવુ છે એ વાત તો નિષિદ્ધ થઈ ગઈ છે બીજી કોઈ ગતિ નથી આથી પરિશેષમા હવનુ વિભુત્વ જ જાકી નહે આથી છત્ર આલુ નથી પણ વ્યાપક છે

તો પછી હવાત્માના અલુ પરિમાણનો શ્રુતિઓ ઉ-વેખ કરે છે તે શ્રુતિઓની શી ગતિ ? એમની ગતિ છે કઈ ? એ જ વાત આ સૂત્ર જતાવે છે એવે કે બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓના ધર્મોથી આત્મા વીટણાયેવ છે ! બુદ્ધિ આદિના આધ્યાત્મિક આરોપણુ વિના આત્માનુ સસારીયલુ જ નથી બુદ્ધિ આદિના અભાવમા આત્માનુ કર્તૃત્વ નથી લોકતૃત્વ નથી અને કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ જ તો મસાર છે ! સ્વરૂપે આત્મા આ ઉપદ્રવ વિનાનો છે અને આથી બુદ્ધિ વગેરેના સમર્ગે જ તેની આ અવદશા માનવી ગે છે ! અને પરિમાણની બક્ષીસ આ બુદ્ધિ વગેરે ઉપાધિઓ જ આપે છે આથી સ્વરૂપે આત્મા વિભુ છે અલુ નથી અને પરરૂપે એ ગમે તે ભાસે કે દેખાય તો તે સ્વરૂપ નથી

ઉપરાંત એ બુદ્ધિથી માંડીને તે શરીર મુખીના પદાર્થોની-ઉત્ક્રાન્તિ ગતિ આગતિને લઈને જ તે આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે ! સ્વરૂપે આત્માની ઉત્ક્રાન્તિ જ નથી. અને વિભુ તત્ત્વની ગતિ આગતિ તર્કમુસંગત નથી ! કોઈ પ્રદેશ આત્માની વ્યાપ્તિ વિનાનો-નિસ્વકાશ હોય તો ગતિ આગતિ સંભવે ! સર્વવ્યાપક માટે ગતિ આગતિ આધ્યાસિક કોઈ શકે !

ઉપરાંત યાજ્ઞાચક્ષતમાગસ્ય શતઘા કલ્પિતસ્ય ચ । માનો જીવઃ સ વિલેયઃ (શ્લોક ૫-૧) આમ જીવાત્માના અણુત્વનો સ્વીકાર કરી-ઉપાધિ નિમિત્તે સ્વીકાર કરી શ્રુતિ વખત છેને કોઈ એને એવો જ માની બેસે એટલે વિના વિલેયે ટકીકો કરી કહે છે કે સ જ્ઞાનન્ત્યાય 'કલ્પતે ! આ આનન્ત્ય સ્વરૂપે ન હોય તો તેને તાણવાથી આવતું નથી. અને આથી આનન્ત્ય જ મુખ્ય છે. અણુત્વ ઔપચારિક છે. આ આનન્ત્ય જ ઔપચારિક કેમ ન માનવું એવો પૂર્વપક્ષ નાપાયાદાર જ ગણાય ! કેમકે આત્માના પ્રહલાવની સિદ્ધિ માટે તો વેદાન્ત છે ! ઉપરાંત ંગુષ્ઠમાત્રો રવિતુલ્યરૂપઃ સંકલ્પગાંધાર-સમન્વિતોયઃ । બુદ્ધેઃ ગુણેનાત્મગુણેનચૈવ આરાપ્રમા ચોદયવરોઽપિ દૃષ્ટઃ-કેવળ અંશુકા જેવો, રવિ જેવાં સ્વરૂપવાળો, સંકલ્પ અને અહુકારથી, અને તે ઉપરાંત બુદ્ધિના ગુણે અને દેહના ગુણે ખરડાયેલો આ શ્રેષ્ઠ આત્મા આરાધ્યમાત્ર જેવામાં આવે છે. (દ્વે ૦ ૪-૮) આ શ્રુતિમાં પણ બુદ્ધિ વગેરેના સંપર્ક એને આરાધ્યમાત્ર કહ્યો છે-સ્વરૂપે નહીં એ સ્પષ્ટ છે. ઉપરાંત યોગોન્તરાત્મા ચેતસા વેદિતઃ-આ અતિશય સૂક્ષ્મ આત્મા એકાગ્ર ચિત્તે જાણવા જેવો છે. (મું ૩-૧-૧) આ શ્રુતિમાં આત્માનું અણુત્વ બતાવ્યું છે તે એની નિરતિશય સૂક્ષ્મતાના ચોતન માટે બતાવ્યું છે અગર તો જ્ઞાનપ્રસાદમાત્રથી જ એ તત્ત્વ સમજાય એવું છે એ બતાવવા દર્શાવ્યું છે. આત્માના અણુ પરિમાણના સમર્થન માટે નથી. અને આથી આવી સમસ્ત અણુ પરિમાણ સમર્પતી શ્રુતિઓ આત્માની દુર્જેયતાની અગર તો ઉપાધિના અત્યાચારની પ્રદર્શક છે. એ જ માનવું ઉચિત છે પ્રકાશ શરીર સમાવહ-પ્રજ્ઞા દ્વારા શરીરના ઉપર ચડીને (કૌ ૦ ૩-૬) વગેરે ભેદદર્શિની શ્રુતિઓ પણ ઉપાધિ દ્વારા જ જીવનો શરીર ઉપર સમારોહ બતાવે છે. એ અણુત્વ પ્રત્યાગિકા નથી. આમ સર્વત્ર ઉપાધિ દ્વારા જ આ અતિ વિલક્ષણ વાત ગળે ઉતરે એવી છે. અને જીવનું આ ઉપાધિદત્ત અણુત્વ સમજવા પ્રાણઃ-પરમાત્માનું જ ઉદ્ઘાટન છે. ઉપાધિને લઈને જેમ વ્યાપક પરમાત્મા દૃઢ્યાંતન છે-અંશુષ્ઠમાત્ર છે ગળીયાન્ ઘીઢેઃ યા યવાદ યા-પ્રીડિ અને યવથી પણ બારીક-(હાં ૦ ૩-૧-૧૪-૨) મનોમયઃ પ્રાણશરીરઃ-મનોમય

પ્રાણ શરીર (છાં ૩-૧૪-૨) વગેરે રૂપે સ્વીકાર્યો છે તેમજ જીવાત્મા અગે પણ મમજવુ ઘટે અને આથી સ્વરૂપે આત્મા વિભુ વ્યાપક જ છે, અણુ હોઈ શકતો નથી ॥ ૨૮ ॥

આ ઠેકાણે આ શકા વિચારશીલને સત્તાવશે જો આત્મા બુદ્ધિ વગેરેની ઉપાધિને લઈને જ અગુહ્યમાન-અણુ-એકદેશીય થતો હોય અને સ્વરૂપે જો એવો ન હોય તો પછી પ્રવચકાણે આત્માની માથે બુદ્ધિ વગેરે ગુણોનો મળધ વિચિત્ર ધર્મ જશે કેમકે પ્રલય એટલે પ્રલય જ જેનો થતો હોય તેનો તો થાય જ ને આત્માનો થતો નથી બુદ્ધિ વગેરેનો થાય છે જ-તો પછી પ્રવચકાણે મમમ્ત જીવોની અક્રમાત જ મુક્તિ થવાની ને! ઉપગત પ્રવચ પછી પાછી સૃષ્ટિ પણ નહીં જ થવાની -કેમકે સૃષ્ટિ માટે ડોઈ નિમિત્ત રહેતુ નથી અગર જો સૃષ્ટિ થાય તો મુક્તાત્માઓનો પણ પુનરુત્પાદ થશે જ અને તેમ થાય તો મુક્તિ નામની ચીજ કંપના માન જ હશે અને શાસ્ત્રો મતો વગેરે વચક જ નીવડે-અને અધ્યાત્મ જીવન એક મહાદેવ જ ગણાય! આથી આત્મા વ્યાપક છે એમ માનવુ બગબગ નથી આનો જવાબ વાગતા ભગવાન સૂત્રકાર હૃદયગમ મમાધાન આપે છે કે -

યાવદાત્મમાવિત્વાન્ન ન દોષસ્તદ્ દર્શનાત્ ॥ ૩૦ ॥

યાવદાત્મમાવિત્વાન્ન-જ્યે પ્રકરના શરીર ત્યા સુધી વિદ્યમાન છે ત્યા સુધી તે એકદેશી જ રહે છે-અર્થાત્ પણ દોષ=દોષ ન=નથી તદ્દર્શનાત્=આતુ શ્રુતિ સ્વય કહ છે

ત્યા લગી આત્માનુ સમ્યક્દર્શન થતુ નથી ત્યા સુધી સંસારિત્વા હોતુ નથી અને ત્યા સુધી તેનુ જીવપણુ પણ કાયમ રહે છે સમ્યક્દર્શનના અભાવમા વિપરીત દર્શન હોતુ નથી અને એ વિપરીત દર્શન જ તો કારણ-સૂક્ષ્મ સ્થૂવાદિ શરીર અને બુદ્ધચન્ત પદાર્થોરૂપી ઉપાધિનુ જન્મદાતા છે આથી અત્તાનાન્ત સસાર છે બાકી પરમાર્થ દૃષ્ટિએ જીવ નામની કોઈ વસ્તુ સિદ્ધ થતી નથી અને અવિધાનો આ ચમત્કાર વિદ્યાએ જ નિવૃત્ત થાય છે! બાકી શિવથી ભિન્ન ડોઈ જીવ નથી શ્રુતિ કહે છે કે ન અન્ય જત અસ્તિદષ્ટા-આનાથો બીજો દૃષ્ટા કે શ્રોતા નથી વગેરે (ઘૃ૦ ૩-૭-૨૩) નાન્યદત્તોઽસ્તિ દષ્ટ્-આથી બીજો દૃષ્ટા નથી વગેરે (છાં ૬-૮-૭) તત્ત્વમસિ-તે તુ છે (છાં ૬-૧-૬) અહ બ્રહ્માસ્મિ-હુ પ્રહા ધુ (ઘૃ૦ ૧-૪-૭) વગેરે સેકડો શ્રુતિવાક્યો આ વાત કહે છે અને આથી અકસ્માત્ મુક્તિ-કે મુખતનો પુનરુત્પાદ કે ભાવિ સૃષ્ટિનો અનુત્પાદ વગેરે દોષો આવી શકતા નથી

અને ન્યા લગી શરીરાદિ છે, ત્યા લગી બુદ્ધિનો મયોગ છે એમ શ્રુતિ અથ કહે છે ચોડય વિજ્ઞાનમય., ધ્યાયતીવ લેહાયતીવ-એ આ વિજ્ઞાનમય-બાણે ધ્યાન કરતો બાણે પ્રગતો-(દ્રુ ૪-૩-૪) વગેરે શ્રુતિ સદર્શો આ વાતને સુસ્પષ્ટ કરે છે. અર્થાત્ આત્માનો બુદ્ધિ વગેરે સાથેનો મળધ મિથ્યાજ્ઞાનથી જ જન્મે છે એ મિથ્યાજ્ઞાન સમ્યક્જ્ઞાનથી જ નષ્ટ થાય છે અને આથી ન્યા મુખી સમ્યક્જ્ઞાનનો અરુણોદય નહીં થાય ત્યા મુખી અજ્ઞાનની ગતિનો અન્ત નહીં થાય અને મમાર વણુરોડ વણુટોક પ્રાપ્ત્ય નરે તમેવ વિદિત્વા મતિમૃત્યુમેતિ નાન્ય. પન્થ્યાઃ વિદ્યતેડયનાય-ને બાણીને જ મૃત્યુને ઓળગી જાય છે ગમન માટે ખીલે માર્ગ થી (શ્લોક ૩-૮) વગેરે તો શ્રુતિવચનો છે. આથી પૂવ પક્ષીની શબ્દ નરાધાર છે ॥ ૩૦ ॥

આહી પૂર્વ પક્ષી શબ્દ ઉઠાવે છે કે, સત્તા સોમ્ય તદા મપન્નો મવતિ રૂઝ થવીનો મવતિ-હે પ્રિયદર્શન! મત્ સાથે ત્યારે મપન્ન થાય છે (છાં ૬-૮-૧) એ શ્રુતિ વાક્યાનુમાર આત્માનો બુદ્ધિ વગેરેની સાથે મુપુત્તિ અને પ્રવચમા મળધ હોવો સલવિત નથી ઉપગત વિકારમાત્રનો પ્રવચ સ્વીકારવામા આવે છે તો પછી બુદ્ધિ આત્મા મમૂહરૂપ સૂક્ષ્મ અને કારણ શરીરનો જનાત્મા સાથે મળધ કેવી રીતે રહે? અને જો એ મળધ વિચિત્ર થઈ જતો હોય તો મૃષ્ટિકાવે પુન કેવી રીતે થઈ શકે? આ શકાનો ઉત્તર આપતા સિદ્ધાન્તી કહે છે -

પુસ્ત્યાદિવસ્ત્વસ્ય સત્તોડમિવ્યર્ત્તિયોગાત્ ॥ ૩૧ ॥

પુસ્ત્યાદિવસ્ત્વસ્ય પુરુષત્વ વગેરેની માફક સત્ત્વપટ્ટણી જ હોનાર અસ્ત્ય=શરીરાદિના સંબંધનો નુજ્ઞ અમિવ્યર્ત્તિયોગાત્=મૃષ્ટિકાને પ્રાકટ્ય યોગ થતો હોઈને ગ્રેન નતો નથી

હોય મુરે અને સૂક્ષ્મ શરીર વિદ્યમાન જ એ સમ્યક્ જ્ઞાન ન્યા મુખી નુ આથી મુપુત્તિ કે પ્રવચ તેમના નાશનુ સાધારણ કારણ જ છે અસાધારણ કારણ વિના નાશ નથી આથી તે તે અવસ્થામા પણ તે હોય છે જ અને છે એના તેમનો જ મૃષ્ટિકાને પરમાત્માના સકંપાનુસાર યથાવત્ આપિર્ભાવ થાય છે અને આ વાત પુનઃ વગેરે દૃષ્ટાન્તથી નિદ્ધ થાય છે જ મકમા પુરુષત્વ=રેત સિંચનનુ મામર્થ્ય બાદબમા પણ હોય છે જ છતાં તે બાળે નથી એવુ દેખાય છે પણ અપ્રક્રમ અવસ્થામા તે રહેતુ હે ને છે છતાં દૃષ્ટિગોચર થતુ નથી

યૌવનનું આગમન થતાં તે પુરસ્તવ પ્રકટ થાય છે. આથી તે ન હુતું ને પ્રકટયું એમ સિદ્ધ થતું નથી. તેમ આ સૂક્ષ્માદિ શરીરો યાવદ્આત્મભાવિ હોય છે જ. અને અકસ્માત્ તેમની ઉત્પત્તિ થતી નથી. અકસ્માત્ થતાં હોય તો પછી પંદને પણ પુરુષત્વની પ્રાપ્તિ થાય ! અને એ તો અતિ પ્રસંગ લેખાય. આથી આકસ્મિક ઉત્પત્તિ બુદ્ધિસંમત નથી. કારણ અને સૂક્ષ્મ શરીર તો બીજરૂપે હોય છે એમ શ્રુતિ સ્વયં દર્શાવે છે. "સતિ સંગ્રહ ન વિદુઃ સતિ સંપદામદ્દ્વિતિ" ત્વદ્દ્વિતિ વ્યાઘ્રો યા સિંહો યા-સત્ત્વાં સંપન્ન થતાં છતાં સત્ત્વાં સંપન્ન થયાં છે એમ જાણતાં નથી-અહીં તે વાદ કે સિંહ કે-(છાં ૦ ૬-૬-૩) વગેરે વાક્યો શ્રુતિ કહે છે. આથી બુદ્ધિ વગેરેનો જીવાત્મા સાથે સંબંધ હોય છે. અને આથી પૂર્વપક્ષીની શંકા અસ્થાને છે. ॥ ૩૧ ॥

બીજી શંકા ઉદાવતાં પૂર્વપક્ષી આક્ષેપ કરે છે કે જીવાત્મા તો સ્વયં પ્રકાશરૂપ છે. તો તેને મનબુદ્ધિના સંબંધે બાહ્યાન્તર જ્ઞાન થાય છે એમ માનવાની શી જરૂર છે ! આથી મનમતિ વગેરેનાં અસ્તિત્વ જ ત્યાં નથી ત્યાં તેમનો પ્રસયકાળે પણ સૂક્ષ્મરૂપે જીવાત્મા સાથે સંબંધ છે અને તે યાવત્ મોક્ષ રહે છે એમ માનવાની જરૂર નથી. આ શંકાનો પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહે છે:-

નિત્યોપલબ્ધપ્રપલ્લિપ્રસંગોઽન્યતરનિયમો વાઽન્યથા ॥૩૨॥

અન્યથા=નહીંતર-અર્થાત્ જ્યને અંતઃકરણ સિવાય જ વિષયજ્ઞાન થાય છે એમ જો માનીએ તો નિત્યોપલબ્ધપ્રપલ્લિપ્રસંગઃ=તો સર્વદા બાહ્ય વિષયોની ઉપલબ્ધિ-અનુભવ અગર તો અનુપલબ્ધિ-કદી પણ અનુભવ ન થયેનો પ્રસંગ આવીને ઊભે વા=અગરતો અન્યતરનિયમઃ=આત્માની પ્રાદક્ષિણ અગરતો વિષયોની પ્રાપ્તિ શક્તિ ઉપર નિયમન-પ્રતિબંધનો સ્વીકાર કરવો પડે. અને આથી અંતઃકરણનું અસ્તિત્વ અને તેની સાથે સંબંધ માનવો જ શુક્તિસંગત છે.

જો આત્માની સાથે અંતઃકરણ નામના માધનનો અંયોગ થાય છે એમ ન માનીએ તો બે મહાન દોષો આવીને ઊભે. સર્વજ્ઞ અને ચૈતન્ય સ્વરૂપ આત્માને અંતઃકરણના સંબંધ વિના જ જ્ઞાન-વિષયજ્ઞાન થતું હોય તો યુગપત્ સર્વવિષયક જ્ઞાન એને મેદા જ થતું હોવું ઘટે. પણ એવું જોવામાં આવતું નથી. જીવાત્માને કવચિત્ જ્ઞાન થાય છે, કવચિત્ થતું નથી. અગર જો એનામાં જાણવાની સ્વાભાવિક શક્તિ નથી એમ માનીએ તો પછી એને કદી વિષયનું જ્ઞાન થઈ શકે જ નહીં, પણ એવું પણ જોવામાં

આવતું નથી. ઉપરાંત આત્મા અને અંતઃકરણ=આહુકશક્તિ અને આહુ શક્તિ-એ બેમાંથી કોઈ એકની શક્તિનો સંકેત સ્વીકારવો પડશે ! અર્થાત્ કોઈક નિમિત્તનશાત્ જીવાત્માની આહુકશક્તિનો પ્રતિબંધ થાય છે અગરતો વિષયોની આહુ તાકાતનો પ્રતિબંધવશાત્ સંકેત થાય છે. પ્રતિબંધ હકતાં જ્ઞાન થાય; રહેતાં જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. પણ અવિક્રિય હોઈને આત્માની શક્તિ અપ્રતિબદ્ધ જ હોય છે. અને અંતઃકરણની શક્તિનો પણ અકસ્માત્ પ્રતિબંધ કેવી રીતે થાય ? અને આથી અંતઃકરણદ્વારાજ આત્માને ઉપસંધિ અનુપસંધિ થાય છે એ માનવું યુક્તિયુક્ત છે. અર્થાત્ અંતઃકરણના અવધાન કે અનવધાન ઉપર જ ઉપસંધિ કે અનુપસંધિનો આધાર છે. શ્રુતિ પણ આ અર્થમાં સંમતિ દર્શાવે છે. અન્યત્રમમાઃ અમૂલ્યં નાદર્શમ્-માર્ગમન ખીજે હું એટલે ન જોયું-વગેરે (વૃં ૧-૫-૩) ઉપરાંત મનસા હોય પદ્યતિ-મનથી જ જુવે છે.-વગેરે (વૃં ૧-૫-૩) કામ વગેરે એ મનની જ વૃત્તિઓ છે. શ્રુતિ કહે છે:-કામઃ સંકલ્પો વિચિકિત્સા ધ્રુવા અથ્રુવા પૃત્તિરપૃત્તિ નીર્ધીર્ભીરિત્યેતત્ સર્વં મન યવ-કામ, સંકલ્પ, શંકા, શ્રદ્ધા, અશ્રદ્ધા, ધૃતિ, અધૃતિ, હી, ધી, ભી-આ બધુંય મન જ છે. (વૃં ૧-૫-૩) અને આમ અંતઃકરણનું સત્વ છે અને તેની જરૂર પણ છે. અને આથી યાદવાત્મભાવી જીવાત્મા સાથે તેનો અંબંધ પણ છે. અને તેથી ઠીક કહેવામાં આવે છે કે-“તદ્ગુણસારત્યાત્ તદ્વ્યવસ્થાઃ”

આમ આત્મા નિષ્પરિમાણ છે અગર તો વિભુ છે, અનન્ત છે, એ જ સિદ્ધ થાય છે. એનું અણુત્વનું શ્રુતિએ કરેલું પ્રદર્શન સૂક્ષ્મતાનું ઘોતક જ છે. એનું અંશુષ્કમાત્ર પરિમાણ હૃદયાપેક્ષાએ જ છે. તાત્ત્વિક નથી. એનો નાનો આધાર પણ સંકેત અંતઃકરણને લઈને છે. આથી જીવ શિવાકાર જ છે-એ તેને આધાર માનીએ તો, એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૨ ॥

હવે બુદ્ધિના ગુણની પ્રધાનતા આત્મામાં અધ્યસ્ત હોઈને એ જીવ સંજ્ઞા પામે છે. તો જીવરૂપે એનામાં પ્રાપ્ત થતા ખીજા ધર્મનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે:-

કર્તા શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્ ॥ ૩૩ ॥

કર્તા=જીવમા કર્તા છે કેમકે શાસ્ત્રાર્થવત્વાત્=તો જ શાસ્ત્રોની વિધિનિયમની અગાઓ સાર્થક થાય.

અર્થાત્ જ જોબદૃષ્ટિએ જીવાત્મા કર્તા છે. સુખ દૃષ્ટિએ એ કર્તા નથી જ. સ્વરૂપે કર્તા નથી. પરંપરામાં એની સમાધિ હોઈને એનું કર્તૃત્વ

છે. અને એને કર્તા માનીએ તો જ “યજ્ઞેત” “સુદૃશન્” દયાત્ વગેરે વિધિશાસ્ત્ર સાર્થક થાય. અને શાસ્ત્ર વચન ખોટું હોય નહીં. કર્તા જડ તો સંભવે નહીં અને શાસ્ત્રવચન મિથ્યા બંધે નહીં. આથી બુદ્ધાદિ સંસારી સંસારી આત્મા કર્તા છે. આજ દૃષ્ટિએ પણ દિ દષ્ટા યોગમન્તા યોદા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ—આજ નિશ્ચય દૃષ્ટા—શ્રોતા—મન્તા—બોદા કર્તા—વિજ્ઞાન સ્વરૂપ છે. (પ્ર ૫-૧)—પણ સાર્થક છે. આથી જીવાત્માને એ જીવાત્મા રહે છે ત્યાંસુધી જોણ કર્તૃત્વ હોય છે. જોણ એટલે ત્રિગુણ મંગલ આપણુ અને અમુખ્ય એ બંને અર્થમાં. ॥ ૩૩ ॥

જીવાત્મા કર્તા છે એ મિદ્ધ કરતાં બીજો હેતુ આપે છે કે:—

વિહારોપદેશાત્ ॥ ૩૪ ॥

વિહારોપદેશાત્=વિહાર એટલે કામાચાર. તે કામાચારનો ઉપદેશ હોઈને પણ આત્મા કર્તા છે એ મિદ્ધ થાય છે.

લગવતી શૂનિ જીવાત્માને સ્વપ્નમાં વિહાર કરતો ઉપદેશ છે. સ્વશરીરે યથાકાલં પરિવર્તેતે—પોતાના શરીરમાં યથેચ્છ દૂમતો રહે છે. (પ્ર ૨-૧-૧૮) સંઈયતેન્મૃતો યન્ન કામમ્—તે અમૃત ઇચ્છા મુગ્ધ બર્તે છે. (પ્ર ૪-૩-૧૨) જડ પ્રદૃતિમાં આ સ્વેચ્છાએ વિહાર સંભવે નહીં. અને કર્તા હોય તે સ્વતંત્ર હોય. આત્મા વિહાર કરે છે સ્વતંત્રપણે અને આથી તે કર્તા છે. આથી સંસારી આત્મા કર્તા છે. ॥ ૩૪ ॥

આ જ વાતનું સમર્થન કરતાં વળી બીજો હેતુ સમર્પે છે કે:—

ઉપાદાનાત્ ॥ ૩૫ ॥

ઉપાદાનાત્=ઉપાગન એટલે પ્રદણ, કરણ—સાધન શક્તિનું પ્રદણ કરતો હોઈને પણ આત્મા કર્તા છે.

શૂનિ સુપુષ્ટિ અવસ્થામાં આ આત્મા પોતાની કરણ શક્તિનું પ્રદણ કરીને વર્તે છે એમ દર્શાવે છે. તદેવાં પ્રાણાનાં વિમાનેન વિજ્ઞાનં આદાય ય યયોન્તહદયે માકાશઃ તસ્મિન્ શેતે—તે આ પોતાના વિજ્ઞાને પ્રાણો=ઈન્દ્રિયોનાં વિજ્ઞાનને સમાવીને હૈયાની અંદર જે આકાશ છે તેમાં સૂઈ જાય છે. (પ્ર ૨-૧-૧૭) જે કર્તા ન હોય તે કશાં સાધનનું પ્રદણ ન કરે. આ કરે છે તેથી તે કર્તા છે. શૂન્યન્તર પણ કહે છે કે સ યથા મહારાજો જાનપદાન્ ગૃહીત્વા સ્વે જનપદે યથાકામં પરિવર્તેત યયમેવૈય યત્ત્ પ્રાણાન્

ગૃહીતગ સ્વશરીરે યથાકામ પરિવર્તતે-એમ ડોઈ મહારાજ, પોતાના નાગરિકોને લઈને પોતાના જનપદમાં યથેષ્ટ વિહરે છે એ જ મુગ્ધ આ આત્મા આ પ્રાણોને લઈને પોતાના શરીરમાં યથાકામ ધુમે છે (પૃ૦ ૨-૧-૩૮) આથી ઈન્દ્રિયાદિના મળધે આત્મા કર્તા છે ॥ ૩૫ ॥

વળી પ્રકાશાન્તરે એ જ વાત સિદ્ધ કરે છે કે -

“અવપદેશાચ્ચ ક્રિયાયાં ન ચેન્નિર્દેશવિપર્યયઃ” ॥ ૩૬ ॥

ક્રિયામાં-ક્રિયા કરવામાં અવપદેશાત્=જીવાત્મા કર્તા છે એવો શ્રુતિનો ખોન છે ચ= નો તેથી પણ તે કર્તા છે ચેત્=ને ન=જીવાત્મા કર્તા નથી એમ બતાવવાનો આશય છે તે નો નિર્દેશવિપર્યય=શ્રુતિનો સ કેત તેનાથી ઉત્તરો હોતો .

શ્રુતિ જીવાત્માના કર્તૃત્વનો સાબીત્ નિર્દેશ કરે છે વિજ્ઞાન યદ્દ તત્તુતે કર્મણિ તત્તુતર્ગચ (તૈ૦ ૨-૫) આ શ્રુતિમાં વિજ્ઞાન શબ્દ જીવાત્માનો વાચક હોઈને, કર્તા વિલક્ષિતમાં હોઈને જીવાત્માના કર્તૃત્વને સિદ્ધ કરનારો છે વિજ્ઞાન શબ્દનો અર્થ “બુદ્ધિ” એવો અર્થ લઈ શકાય એમ નથી કારણકે અહીં પ્રકરણ છે જીવાત્માનું અને “વિજ્ઞાન”નો અર્થ બુદ્ધિ એવો લેવો ઈષ્ટ હોતો તેને પ્રથમાં વિલક્ષિત ન હોય હોત એ શબ્દ તૃતીયા વિલક્ષિતમાં વાપર્યો હોત જ્યારે એવો અર્થ કરવો ઈષ્ટ લાગ્યો છે ત્યારે શ્રુતિએ તે રીતે એનો પ્રયોગ કર્યો છે દા ત તદ્દેષા પ્રાણાનાં વિજ્ઞાનેન વિજ્ઞાન આદાય-(પૃ૦ ૨-૧-૧૭) આથી અહીં કર્તાનો નિર્દેશ છે એટલે કે જીવનો નિર્દેશ છે બુદ્ધિનો નહીં તેથી જીવાત્મા નુમાર દશામાં કર્તા છે ॥ ૩૬ ॥

આમ આત્માનું-કર્તૃત્વ સમર્થિત થયું હોવે પ્રશ્ન એ છે કે આત્માનું આ કર્તૃત્વ નિત્ય છે કે અનિત્ય? આત્માનું સ્વરૂપભૂત જ્ઞાન જો નિત્ય હોય તો એનું કર્તૃત્વ પણ નિત્ય જ હોવું ઘટે અને એક વખત જો કર્તૃત્વ નિત્ય છે એમ સિદ્ધ થાય તો યદી મોક્ષાદિની આશા જ રી? આમ અગિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા જવાળ વાળે છે કે -

અવલઘિવદનિયમઃ ॥ ૩૭ ॥

અવલઘિવદન-સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની પેરે-નેની નિયમની માફક અનિયમ=કર્તૃત્વના નિત્ય નો નિયમ નથી અર્થાત્ જ એ અનિત્ય છે

અર્થાત્ જીવાત્માના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની નિયમની પેરે એનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી કારણકે આ કર્તૃત્વ એનામાં સ્વરૂપભૂત નથી એ એનું સ્વરૂપ નથી, એ

તો આહાર્ય છે. બુદ્ધિ આદિના સંબંધે એ એનામાં આવે છે. આથી બુદ્ધિ વગેરેનો સંબંધ તૂટી જાય તો એ કર્તૃત્વ પણ વિરમી જાય ! આત્માનું કર્તૃત્વ બુદ્ધિ આપેલા છે અને બુદ્ધિ આદિ અનિત્ય હોઈને તેની અપેક્ષાએ અધ્યસ્ત કર્તૃત્વ નિત્ય હોઈ ન શકે ! કૂટસ્થનિત્ય આત્મસ્વરૂપને જ કર્તૃત્વનિત્યતા નહતી હોય તો તે વિકારી થાય ! આત્મા નિર્વિકાર છે સ્વરૂપે અને આથી તેનું કર્તૃત્વ આહાર્ય છે—સ્વરૂપભૂત નથી આથી આ કર્તૃતાની નિવૃત્તિ થાય પરિચિતિમાં થઈ શકતી હોઈને મોક્ષાદિ વ્યવસ્થાને વાધો આવતો નથી ॥ ૩૭ ॥

કહાય અહીં આ શંકા ઉપર. કર્તૃત્વ એટલે કૃત્યાશ્રયત્વ એમ અમે માનતા નથી એમ બાનીએ તો કૃત્યાશ્રયત્વ નૈમિત્તિક હોઈને—કર્તૃત્વ નૈમિત્તિક થાય અને તેનું અનિયત્વ પ્રાપ્ત થાય અમે તો કર્તૃત્વ એટલે ક્રિયાશક્તિભવ માનીએ છીએ કારણ કે પુરૂષ જ્ઞાનક્રિયાશક્તિવાળો છે અને આથી જ તેની જ્ઞાનશક્તિ તેમ ક્રિયાશક્તિ પણ નિત્ય જ છે. અને આથી તેનું કર્તૃત્વ પણ નિયત્વ જ હશે અને અનિત્ય નહીં, આ શંકાનો જવાબ વાળતા કહે છે કે—

શક્તિવિપર્યયાન્ત ॥ ૩૮ ॥

મનિયમ આટલો શબ્દ આગળા સુત્રમાંથી ખેંચી લેવો શક્તિવિપર્યયાન્ત=ક્રિયા શક્તિનો બ્યનિકમ થતો હોઈને કર્તૃત્વનિત્યતાનો નિયમ સુસંગત થતો નથી. અર્થાત્ આત્માનું કર્તૃત્વ અનિત્ય જ છે

આત્મા નિત્ય જ્ઞાન અને ક્રિયા શક્તિ સંપન્ન છે અને આથી જ્ઞાનની પેરે તેનું કર્તૃત્વ પણ નિત્ય છે એમ માનતા હો તો પછી આ ક્રિયાશક્તિ એટલે શું ? છેવટે એનું ખીજુ નામ પ્રયત્ન જ છે. કેમકે જેનો પ્રયત્ન ન હોય તેની ક્રિયા પણ ન હોય ! આમ પ્રયત્નથી અતિરિક્ત ક્રિયા શક્તિ નથી. જો હોય તો અવશ્ય પ્રયત્ન સિવાય પણ કાર્ય કરવા શક્તિ-માન થાય અને પ્રયત્નથી ભિન્ન એ કેઈ શક્તિ હોય તો પણ તે નિત્ય હોઈ શક્તિ નથી. કેમકે મુક્તિની અવસ્થામાં તેનો વિપર્યય જેવામાં આવે છે મુક્તિ અવસ્થામાં ક્રિયાશક્તિનો અભાવ જેવામાં આવે છે. તે અવસ્થામાં આત્મા તો હોય છે પણ ક્રિયાશક્તિ હોતી નથી ક્રિયાશક્તિ તે અવસ્થામાં હોય તો તેના કાર્યનું દર્શન થવું જોઈએ કેમકે કાર્ય અર્થની શક્તિ દર્શાવે છે કાર્ય ન હોય તો પછી શક્તિ માનવી નિર્ગર્થક છે ક્રિયા જ ક્રિયાશક્તિનું કાર્ય છે મુક્તિમાં ક્રિયાનો

અભાવ શાસ્ત્ર સંમત નથી. સ તત્ર પર્યંતિ જક્ષત્ ક્રોડન્ રમમાણઃ તે ત્યાં
 ખાતો રમતો સ્ત્રીઓ સાથે વિહરતો અગર તો વાહનો સાથે ફરતો અગર
 તો સ્વપ્નો સાથે રમતો. (છાંં ૮-૧૨-૩) આ ક્રિયાઓ તો છવન્મુક્તિની
 છે અત્યંત મુક્તિની નથી. કેમકે તે તો સંસારથી અતીત હોઈને તેની
 સ્ત્રીયાન વગેરે ક્રીડાઓ સંભવતી નથી. અને તેવી ક્રિયાના દર્શનના અભાવે
 આત્માની ક્રિયા શક્તિ છે એમ માનવું યોગ્ય નથી અને આથી તેનું
 'કર્તૃત્વ યાવત્સંસાર ભાવી જ છે. નિત્ય નથી.

કદાચ કહેવામાં આવે કે ક્રિયાશક્તિ હોવા છતાં બીજાં નિમિત્તોના
 અભાવે એ પ્રકટ થતી નથી તો તે પણ યોગ્ય નથી કેમકે નિમિત્તાન્તરની
 અપેક્ષાએ જ એ હોય તો તે નિમિત્તજન્ય ક્રિયા જ કહેવાય-સસિદ્ધ નહીં.
 અગ્નિની ઠાહુકે શક્તિ સાંસિદ્ધિક છે. ઘાસ વગેરેને ણાળવા માટે તેને
 નિમિત્તાન્તરની જરૂર પડતી નથી ! અને આમ નૈમિત્તિક ક્રિયા શક્તિ થતી
 હોય તો તે તો સ્વીકાર્ય જ છે. કેમકે નિમિત્તાભાવે નૈમિત્તિકનો સ્વયમેવ
 અભાવ થશે. નિમિત્ત છે બુદ્ધિ વગેરેની સચિવતા. આત્મામાંથી એ સચિ-
 વતાનો બહિષ્કાર થતાં નૈમિત્તિક ક્રિયાશક્તિ અને તે દ્વારા આવતું કર્તૃત્વ
 પમેળે જ ઉડી જશે. અને પછી તો પૂર્વપક્ષી ! તું જે કહે છે તે
 પક્ષ છે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી. અનિત્ય જ છે.

પુરુષ જ્ઞાન ક્રિયાશક્તિ સંપન્ન છે એવું કથન તો બીજા જ ઉદ્દેશથી
 ! આત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી. ॥ ૩૮ ॥

ત્માનું કર્તૃત્વ નિત્ય નથી પણ નૈમિત્તિક છે અને આથી તે સ્વરૂપ
 ની એ દર્શાવતો બીજો હેતુ આપે છે કે:-

સમાધ્યભાવાત્ ॥ ૩૯ ॥

અને તે ઉપરાંત સમાધ્યભાવાદ્-સમાધિ એટલે યોગ તે અવસ્થામાં કર્તૃત્વનો
 ધને કર્તૃત્વનું નિત્ય નથી.

જ્ઞ શાસ્ત્રસિદ્ધ હોવા છતાં લોકસિદ્ધ ન હોઈને કદાચ તેમાં લોકોને
 ન બેસે આથી અહીં લોકસિદ્ધ ઉદાહરણ અર્થે છે યોગ એટલે
 વૃત્તિઓનો નિરોધ. અભ્યાસ અને દેશવ્યના બળે પ્રાપ્ત થતી આ
 સ્થામાં જે રહે છે તે બાબે છે કે તે અવસ્થામાં જ્ઞાનનો તો
 હોય છે પણ ક્રિયાનો સદ્ભાવ હોતો નથી-એટલે કે કર્તૃત્વનો
 હોતો નથી ! તે વેળાએ કૃતિ કે ક્રિયાની જનતા ક્રિયાશક્તિ હોતી
 એ નિત્ય હોત તો જ્ઞાનની પેરે અવશ્ય તેનો અનુલક્ષ થાય ! પણ

થતો નથી. હોય અને ન અનુભવાય એવું ણનતું નથી. આથી જ્ઞાનને-
તો સદ્ભાવ છે પણ ક્રિયા કે કર્તૃત્વ અધ્યારોપિત છે. સાંમિદ્ધિક નથ
જેનો વ્યુત્થાનમાં સદ્ભાવ છે. અને પ્રમાધિમાં અભાવ છે તે નિત્ય હો
શકે નહીં. આથી બુદ્ધિ સત્ત્વના સંયોગે કે વિયોગે કર્તૃત્વનો સંબંધ
વિયોગ હોય છે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ નથી ! એ નૈમિત્તિક છે. અને ન
નૈમિત્તિક હોય તેની તો અનિત્યતા નિર્વિવાદ હોય છે—સ્ફટિકની અરણ્યતા
પેરે. આથી આત્માનું કર્તૃત્વ અનિત્ય છે. તેના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનની પે
નિત્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

આજ વાતને પુનઃ લૌકિક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા સમર્થિત કરતાં કહે છે કે—

યથા જ તક્ષોભયથા ॥ ૪૦ ॥

જ=અને ૧ળી યથા=જેમ તક્ષા=મુથાર ઉમયથા=ખંને પ્રકારે-એટલે કે વાંસજા
વગેરેના સંબંધના ભાવે અને અભાવે કર્તા અને અકર્તા કહેવાય છે તેમ બુદ્ધિનો
સંબંધ કે અસંબંધ આત્મા પણ કર્તા અને અકર્તા કહેવાય છે. બાકી સ્વરૂપે તે
તેવો નથી. ॥ ૪૦ ॥

આત્માનું કર્તૃત્વ અકર્તૃત્વ કારીગર-મુથાર વગેરેની પેરે સમજવું
ઘટે છે. કારીગર જેમ પોતાના સહકારી સાધનોથી સંપન્ન થઈ કાર્ય
પ્રવૃત્ત થાય ત્યારે તે કર્તા છે એ સાધનોનો ત્યાગ કરી શાંત અ
સ્વસ્થ બેસે ત્યારે અકર્તા છે તેમ આત્મા અંતઃકરણ તથા ઇન્દ્રિયોરૂપી
સાધનો મહિત વર્તે ત્યારે તે તે સાધનો દ્વારા કર્તા ગણાય છે. જ્યારે એ
બાધાનો ત્યાગ કરી ચૂપચાપ સ્વસ્થ થઈને વર્તે ત્યારે તે અકર્તા છે. અને
અને આથી જ આત્માનું કર્તૃત્વ સ્વભાવ સિદ્ધ નથી. સ્વરૂપે તે અકર્તા જ
છે. પણ હિ દષ્ટા સ્પષ્ટ થોતા મન્તા બોદ્યા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા-આ દૃષ્ટા,
સ્પર્શનારો, શ્રોતા, મતન કરનારો, જાણકાર કર્તા અને વિજ્ઞાન સ્વરૂપ પુરુષ
(પ્ર૦ ૪-૯) ગુણાન્વયો યઃ ફલકર્મકર્તા-શુભોત્તી અંદર જનારો કૃપા
અને ક્રમનો કર્તા-(સ્વ૦ ૫-૭) વગેરે શાસ્ત્ર વચનો બુદ્ધિસત્ત્વવિશિષ્ટ!
આત્માનું કર્તૃત્વ પ્રતિપાદિત કરે છે. કેવળ શુદ્ધ પુરુષનું નહીં. અહંકારઃ
કર્તા ન પુરુષઃ-અહંકાર કર્તા છે-પુરુષ-નહીં-(સ૦ ૬-૬૪) ઉપરાંત ન
નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત-સ્વમાવસ્ય તત્ત્વોગસ્ત્ત્વોગાદત્તે-નિત્ય શુદ્ધ, બુદ્ધ,
મુક્ત સ્વભાવ પુરુષનો તેના યોગ વિના તેનો યોગ નથી. (સે. ૧-૧૬) વગેરે
વચનો આત્માના અકર્તૃત્વના પ્રતિપાદક છે. ઉપરાંત પ્રકૃતેઃ ક્રિયમાણાનિ
ગુણેઃ કર્માણિ સર્વશઃ અહંકાર વિમુદ્ધાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે ॥
(ગીતા ૦ ૬-૨૭) સમસ્ત કર્મો પ્રકૃતિના શુભો વડે કરાય છે. પણ

અહુંકારથી વિમૂઢ થયેલો આત્મા હું કર્તા છું એમ માને છે. નૈવ કિંચિં
કરોમીતિ યુક્તો મન્યેત તત્ત્વવિત્ । પદ્યન્ શૃણ્વન્ સ્પૃશન્ જિઃ
'અદનન્ ગન્છન્ સ્વપન્ શ્વસન્ ॥ પ્રહ્લપન્ વિમૃજન્ મૃદ્ધપન્ ડન્મિગદ્મિમિપદ
इन्द्रियाणीन्द्रियाद्यैषु घतन्त इति धारयन्-તત્ત્વનો બાણકાર અને યો
એવો હું કંઈજ કરતો નથી એમ માને છે. આવો જોતો સાંભળ
અડતો મુંઘતો-ખાતો-જતો-ઉઘતો-ધાસ લેતો-ખોલતો ત્યાગતો
સ્વીકારતો-આંખમીંચામણું કરતો-છતાં ઇન્દ્રિયો ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં વ
છે એમ તે બાણતો હોય છે. (ગીતા૦ ૬-૮-૯) પ્રહૃત્યૈવ ચ કર્મા
ક્રિયમાણાનિ સર્વશઃ । યઃ પદ્યતિ તયાત્માનં અકર્તારં સ પદ્યતિ
સમસ્ત કર્મો પ્રકૃતિ દ્વારા જ કરાવાય છે, આમ જ જુવે છે. અને આત્મા
અકર્તા જે જુવે છે તે જ સાચું જુવે છે. (ગીતા૦ ૧૩-૨૬) વગે
ગીતાવાક્યો પણ આત્માનાં અકર્તાપણાનાં જ સાધક છે. આથી આત્મા સ્વરૂ
અકર્તા છે. પરંપરાએ કર્તા થાય છે. અને આ કર્તૃત્વ અનિત્ય છે. મોક્ષાવસ્થા
એ સ્વયં નિવૃત્ત થાય છે. ॥ ૪૦ ॥

આમ મોક્ષપર્યન્ત જીવાત્માનું કર્તાપણું, આવિધક સિદ્ધ થાય
છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે જીવાત્મા કરે છે તે સ્વયં કરે છે કે પરબ્રહ્મ
પરમાત્માની પ્રેરણાથી કરે છે? અર્થાત્ એનું કર્તૃત્વ ઇશ્વરાપેક્ષ છે કે
ઇશ્વર નિરપેક્ષ છે? જીવાત્માનું કર્તૃત્વ સ્વતઃ છે એ પૂર્વપક્ષ છે. ઇશ્વર
પ્રેરિત છે એ સિદ્ધાન્ત છે. તો પછી ત્રાચું શું? જીવાત્મા સ્વતઃ કર્તૃત્વ
ધરાવે એ જ અકલ્પમાં આવે છે. કેમકે એ કર્તા છે. કર્તા હોય તે સ્વતંત્ર જ
હોય! સ્વતન્ત્રઃ કર્તા-(અષ્ટા૦ ૧-૪-૫૪) એવું પાણિનિનું શાસન છે.
જેએ પરપ્રેરણાથી કરતો હોય તો તેનું સ્વાતંત્ર્ય જ જોખમાય! અને
એનું સ્વતંત્ર્ય જોખમાતાં એનું કર્તૃત્વ જ ન સિદ્ધ થાય. અને કર્તા તો
એ છે જ. ઉપરાંત એના પ્રવર્તક રાગદ્વેષાદિ હોયો તો છે જ! એ હોયો
હોય પછી એને કર્મમાં પ્રવર્તક પરમેશ્વરને કદ્યવાની જરૂર રહેતી નથી.
કેમકે પ્રવર્તક હોય પછી ખીજા પ્રવર્તકની કદ્યના જ બ્યર્થ છે. રાગદ્વેષાદિ
હોયો જ એની પ્રવર્તના માટે અમર્થ છે. ઉપરાંત એની પામે કર્મ કરવાની
માધન સામગ્રી પણ છે જ. ખીયારા પરબ્રહ્મ પરમાત્માને એના પ્રવર્તક
માનીશું તો પરમાત્મા સ્વયં વિષમ અને નિર્ધય લેખાશે. એનીમાં બાહ્ય
વગેરેની માફક એની અપેક્ષા નથી. અને અને આથી પરમાત્મા તેના
પ્રેરક છે, એમ માનવાની જરૂર નથી! અને આમ સ્વતઃ એવ જીવાત્મા
કર્તા છે-પરબ્રહ્મ પરમાત્માની પ્રેરણા કે પ્રવર્તના એને માટે જરૂરી નથી
આવેા પૂર્વપક્ષ યનાં મિદાન્તી કહે છે કે:-

પરાત્ તુ નત્ શ્રુતેઃ ॥ ૪૧ ॥

જા=૫૨૫ મનુ કર્તૃત્વા પાત્=૫ મન ૫ મ. માથી જુ=૧ થાય છે કેમકે શ્રુતે=
વેદોપનિષત્ શ્રુતિ એમ કહ્યું છે -

પગ્મા મા માનો નિયન્તા અને અનયાગી છે એ સિદ્ધ વાત છે
કૃતિઓ મ્હે છે જ કુંદોદસ્વ દ્વિપદગ્નુષ્પદ -> જોપમા અને ચોપમાને
સ્વામી છે (જ્ઞ ૮-૭-૩-૩) ચ મા મનિ તિષ્ઠન્ માત્રમાન અન્તરોયમયતિ-
ને ગરીરમા હોઇને શરીરને અદ્વરી નિયમિત કરે છે (જ્ઞ ૭-૭-૩૦) આ
શ્રુતિઓ જીવાત્માને નિયમ્ય અને પગ્મા માને નિયામક તરીકે વર્ણવે છે જે
નિયમ્ય છે તે સ્વન કરી હોઈ શકે નહીં જરૂર પદાર્થો પણ પ્રભુ નિયમ્ય જ હો
છે તો ચેતન જીવાત્મા પ્રભું પ્રજ્ઞાથી વર્તે છે હોય તેમા નવાઈ શી? અર્વાત્
દશીવતુ હૃદય એ છે કે જે જીવાત્મા સ્વતઃકર્તા હોય તો એ મીઠી
મરજી મુજબ બધું કરી શકત-“ગતુ મારીને મિત્ર”ને જ રાખી શકત
પોતાની કંપના મુજબ જ બધું કરી શકત. પણ નવી કરી શકતો અને
આવી પરમાત્માની-મર્વજ્ઞ અને મર્વજ્ઞાનિમાનની પ્રેરણા હેઠળ જ અવપન્ન
અને અપશક્તિ મમાશયધામા વર્તી શકે! ઉપરાત એનું સ્વાત્ત ય જે
જોષમાય તો એનું કર્તૃત્વ સિદ્ધ ન થાય, એ દલીલ પણ નિરવવળ જ
છે! કેમકે સ્વાત્ત્વ એવે શુ? ક્રિયા પ્રતિ અગુણુ જ્ઞાનનુ નામ જ
સ્વાત્ત્વ છે ને? તો ગગદેવાદિ હેતુઓ હોય ને જે જીવાત્માનુ સ્વાત્ત્વ
ન ઉધાતુ હોય તો પછી પગ્માત્મા પ્રરક હોય તો તે કેવી રીતે હધાર્ધ
જાય? ગગદેવાદિની અધીનતામા જે કર્તૃત્વ અક્ષત હેતુ હોય તો મર્વજ્ઞ
નિર્દોષ પરમાત્માની અધીનતામા કેવી રીતે એ ક્ષત થાય? કેમકે પરાધીનતા
ઉભયમા અમાન છે પૂર્વઠર્મની વાસના અનુમાર પગ્માત્મા જીવોને પ્રેરતો
હોઇને વિષમતા નિર્દયતાનો પ્રશ્ન ઉડતો નથી આથી સ સાર દશામા અવિવેકી
અવિગ્રામતદર્શન-જીવાત્માની અમાનસિદ્ધિ અને તેનો જ્ઞાન દ્વારા મોક્ષ,
મર્વજ્ઞ સર્વજ્ઞાનિમાન, ઉમાધ્યક્ષ-સર્વભૂતાધિનાસી, સાક્ષી ચેતન વિના મલવે
નહીં આથી પગ્માત્મા પ્રરક છે એ સિદ્ધ છે યદ્યપિ દોષો જ પ્રવર્તક છે
અને જીવાત્મા મોધન સામગ્રી મંપન્ન છે છતાં મમસ્ત પ્રવૃત્તિઓમા જીવનુ
ઈશ્વરપ્રેર્યત્વ સ્વીકારવું જ રહે છે આથી સ્વન જીવાત્માનુ કર્તૃત્વ નથી
પણ એ કર્તૃત્વને ઈશ્વરની પ્રેરણા આવશ્યક છે ॥ ૪૧ ॥

પરમાત્માની પ્રેરણાથી જીવનુ કર્તૃત્વ છે-મોક્ષ પર્યન્ત એ સિદ્ધાન્ત
ચિર ધ્યેયો પણ એની મામે આ શક્તા ઉપજી શકે છે જે પરમાત્માની

પ્રેરણાથી જીવમાં કર્તૃત્વ હોય તો પણ વિધિનિષેધ શાસ્ત્રો નિર્રથક જ થાય. જે પરપ્રેરણાથી વર્તે તેને માટે વિધિનિષેધ નકામો જ છે ! કેમકે જેવટે તે એ જે કરે છે તે પરબ્રહ્મથી પ્રેરણને જ કરે છે. ઉપરાંત જે પરપ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તતો હોય તો જગતની વિચિત્રતા યુક્તિયુક્ત થઈ ન શકે. જે રાગદ્વેષાદિ દોષો જીવના પ્રવર્તક હોય તો જીવ પાપ પુણ્ય ક્રમાય અને તે દ્વારા સુખદુઃખાદિથી ભરપૂર જગતની વિચિત્રતા સમજાવી શકાય ! જે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રેરક હોય તો તે જીવને પુણ્યકર્મમાં જ પ્રેરી શકે, અને આથી જીવો પુણ્યશાળી જ હોત. પરમાત્મા કદી કોઈને અપુણ્યમાં યોજી શકે નહીં. અને પુણ્યની પ્રવર્તના યાત તો અધર્મનો સંચય નહીં થાય. અને પરિણામે જગતમાં જોવામાં આવતી વિચિત્રતા નહીં સંભાવે ! અને જે જગતમાં દેખાતું વૈચિત્ર્ય સમજાવવા જે પરમાત્માનું પાપપુણ્ય ઉભયમાં પ્રેરકત્વ સ્વીકારીએ તો ઈશ્વરને વૈષમ્ય અને નિર્દયત્વનો દોષ લાગ્યા વિના ન રહે. ઉપરાંત એવી વ્યવસ્થા સ્વીકારતાં “અકૃત અભ્યાગમ” ન કહ્યું હોય તે ભોગવવાનો પ્રસંગ પણ અનિવાર્ય જ થાય ! આથી પ્રભુપ્રેરણાથી જીવ પ્રવર્તે છે !-સ્વતઃ નહીં એ બરાબર લાગતું નથી. આનો જવાબ વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે:-

કૃતપ્રયત્નાપેક્ષસ્તુ વિહિતપ્રતિપિદ્ધાવૈચર્યાદિભ્યઃ ॥ ૪૨ ॥

કૃ=પૂર્વપક્ષની વ્યાપ્તિવચન શબ્દ છે. કિન્તુ કૃતપ્રયત્નાપેક્ષા=જીવાત્માનાં પૂર્વ કરેલાં કર્મની અપેક્ષા એ ઈશ્વર પ્રેરક થાય છે. કેવી રીતે આ ભણતું ? તો કહે છે કે-
વિહિત=વિધિ નિષેધ શાસ્ત્રોની સફળતા વગેરે કારણોથી એ જણાય છે.

ઉપર્યુક્ત દોષોથી પરમાત્મા લેપાતો નથી. કેમકે પરમાત્મા તે તે જીવોના પૂર્વજન્મના ધર્માધર્મ અનુસાર તે તે જીવોને પ્રેરે છે ! અર્થાત્ પ્રાચીન કર્મના ફળભોગે જીવાત્મા પરત્ર છે. પણ નવીન કર્મ કરતી વખતે પણ પૂર્વવાસનાનું પ્રેરકત્વ હોય છે. પણ તે વાસના પુરુષ પ્રયત્ને જીતી શકાય છે. અને આ રીતે પરમાત્માનું પ્રેરકત્વ અને જીવનું સ્વાતંત્ર્ય ઉભય એકી વળતે ભજી શકે છે. પરમાત્મા પર્યન્ય જેવા છે. પર્યન્ય જેમ જુદી જુદી જાતનાં ખીજોના પ્રાદુર્ભાવમાં સામાન્ય નિમિત્ત છે તેમ પરમાત્મા અનન્ત જીવોના કર્મ અને તેના ફલાદિલાભમાં સામાન્ય નિમિત્ત છે. પર્યન્ય ન હોય તો તે તે ખીજોનું વૈષમ્ય ન ઘટે અને ખીજો ન હોય તો પણ તે ઘટતું નથી. અને આમ જીવાત્માનું કર્તૃત્વ અને પ્રભુનું પ્રેરકત્વ ઉભય શિશ્ય છે. વિધિનિષેધ શાસ્ત્ર આમ હોય તો જ પ્રમાણિક થાય. “સ્વર્ગવામો ઘજેત” વ્રાહ્મણો ન દન્તઘ્યઃ વગેરે વિધિ

નિષેધ શાસ્ત્રો તો જ સફળ થાય. કેમકે જો એમ ન હોય તો ઇશ્વર જ વિધિનિષેધમાં પ્રયુક્ત થાય ! કેમકે જીવાત્મા તો તેમ માનતાં અત્યન્ત પરતન્ત્ર ગણાય ! અને તેમ થતાં વિહિત કરનારને અનર્થ મળે-નિષિદ્ધ આચરનારને પણ અર્થપ્રાપ્તિ થાય. અને છેવટે વેદશાસ્ત્ર નિર્રર્થક થાય. ઇશ્વરની જો અપેક્ષા જ ન રહે તો તો આગળ કહ્યું તેમ “સૌ મિત્ર રાખી શત્રુ મારે” અને પરિણામે આ જ પહેલાં જ જગત ખતમ થયું હોત ! અને આથી કયા અંશમાં જીવનું પારતન્ત્ર્ય અને કયા અંશમાં સ્વાતન્ત્ર્ય છે એ જો મમન્તય તો ઇશ્વર નિર્દોષ છે એમ સમજાયા વિના ન રહે ! વંપન્ત્ય નિર્દયન્વનો સ્ત્રીયો તો આગળ સ્ત્રીયો જ છે. ॥ ૪૨ ॥

આમ જીવ અને શિવ કર્તા અને કારયિતા છે એ વાત સિદ્ધ થઈ અને આથી જ જીવ અને શિવ ભિન્ન છે એ અર્થાત્ સિદ્ધ થાય છે. ઉપરાંત શ્રુતિઓમાં ઠેકઠેકાણે લેકતું જાણે પ્રતિપાદન કર્યું છે. પરંતુ મજા તો એ છે કે શ્રુતિઓમાં ઘણે ઠેકાણે જીવ શિવનો અલેદ, પણ છાપરે ચડીને પોકારવામાં આવ્યો છે. અને તે ઉપરાંત સમસ્ત જડ ચેતન જગતનું એકમાત્ર કારણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા છે એ સિદ્ધ કરવામાં પણ શ્રુતિઓ નિત્યતત્પર છે. અનેક કારણ હોઈને એ કાર્યથી ભિન્ન ન હોઈ શકે, અને તેથી અલેદ પણ તેટલોજ સિદ્ધ થાય છે. તો આ લેદ અને અલેદ એકી વખતે કેવી રીતે ભજે ? ક્યાં તો જીવ શિવ જુદો હોય-ક્યાં તો એક જ હોય ! પણ એકી વખતે ભિન્નભિન્ન ન હોઈ શકે. આ વિરોધનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે:-

અંશો નાનાત્વવ્યપદેશાદન્યથા ચાપિ દાશકિતવાદિત્વ-
મધીયત એકે ॥ ૪૩ ॥

નાનાત્વવ્યપદેશાત્=શ્રુતિમાં જીવનું અનેકપણ અને ભિન્નત્વ ખતાવ્યું હોઈને વ= તથા અન્યથા=ખીજી રીતે ગપિ=પણ એ જ સિદ્ધ થાય છે કે અંશ=જીવ ઇશ્વરનો અંશ છે કેમકે એ=એક શાખાવાળાઓ દાશકિતત્ત્વ=ધ્વજને ઘસકિતવ વગેરે રૂપે કહીને અધીયતે=ભણે છે

શ્રુતિ કહે છે-एकો वशी निष्क्रियानां बहुनां एकं बीजं बहुधा यः करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीराः तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् । नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानां एको बहुनां यो विदधाति कामान् । तत्कारणं सांख्ययोगाधिगम्यं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्व पापैः-જે એક અનેક નિષ્ક્રિયોને કાળમાં રાખનારો છે. એક ખીજને જે

અનંત રીતે વિસ્તારે છે, તેને જે કોઈ આત્મામાં રહેલો જુવે છે તેવા ધીરને શાશ્વત સુખ હોય છે. બીજાને નહીં. અનિત્યમાં જે નિત્ય છે. ચેતનાનું પણ જે ચેતન છે. જે એકલો સૌની ઇચ્છાને પૂરી કરે છે તે કારણરૂપ અને સાંખ્ય અને યોગ દ્વારા સાક્ષાત્કર્યા યોગ્ય દેવને સાક્ષાત્ કરીને સૌ પાશોમાંથી મુક્ત થવાય છે (પ્રવે ૬-૧૨-૧૩) આ અને આવી શ્રુતિઓમાં જીવોને અનેક અને લિંગ લિંગ બતાવ્યા છે. અને સાથે સાથે તે જીવો ચેતન સ્વરૂપ છે અને નિત્ય એમ પણ બતાવ્યું છે. અને તે ઉપરાંત ઇશ્વર જ જગતનું સર્વથા-કારણ છે એમ પણ પ્રતિપાદિત કર્યું છે. અને આથી સિદ્ધ થાય છે કે જીવનો સમુદાય એ પરમેશ્વરનો અંશ છે. જીવ, શિવનો અંશ છે એ વાત વેદ પણ કહી છે બ્રહ્મ વાક્ષા, બ્રહ્મ વાક્ષા બ્રહ્મૈષ્વમે કિતવાઃ-આમ આ અર્થવેદના વાક્યમાં જીવોનું બહુત્વ અને બ્રહ્મરૂપત્વ કહ્યું છે. અને આથી જીવશિવ અંશશિલાવે સંબધ છે એજ સિદ્ધ થાય છે. જો જીવો ઇશ્વરના અંશ ન હોય અને તેનાથી લિંગ જ હોય તો બ્રહ્મની જગત્કારણતા અને દાશ, કિતવાદી રૂપતામાં રહેલો વિરોધ સમજાવી ન શકાય. આથી એ બંને અંશાંશી એમ માનવું જ યુક્તિયુક્ત છે અને છેવટે આ ભાવ-અંશાંશીભાવ પણ વ્યવસ્થા પૂરતો જ સમજાવો રહે છે. છેવટે તો જીવ અને શિવ એક જ છે । પણ અજ્ઞાનની જ્યારે સમજાપૂર્વક વ્યવસ્થા જ કરવાની રહે છે ત્યારે આ વ્યવસ્થા જ યુક્તિયુક્ત છે. અને બ્રહ્મ નિસ્વયવ હોઈને આ અંશાંશીભાવ સાકાર વસ્તુના ટુકડા જેવો હોઈ શકતો નથી. અને આથી કાર્ય કારણ ભાવનો પુરસ્કાર કરીને જ અંશાંશીભાવ સમજાવો રહે છે. અને આ કાર્યકારણભાવ પણ પ્રલયકાળ અને સૃષ્ટિકાળની કલ્પનાઓ જ સમજાવો રહે છે. નિત્ય અને ચેતન જીવાત્મા પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં અવ્યક્તરૂપે રહે છે. તે જ સૃષ્ટિકાળે પ્રકટ થાય છે. વળી સંહારકાળે તેમાં એકરૂપ એકરસ થઈ જાય છે. તેના શરીરોદિની ઉત્પત્તિ પણ બ્રહ્મમાંથી જ થાય છે:-મમ યોર્નિર્મહદ્ બ્રહ્મ તસ્મિન્ ગર્મ દધામ્યહમ્ । સંમવઃ સર્ગ મૂતાનાં તત્તો ભવતિ ભારત ॥ સર્વયોનિષુ કૌન્તેય મૂર્તયઃ સંમવન્તિ યાઃ તાસાં બ્રહ્મ મહયોનિઃ અહં વીજપ્રદઃ પિતા-મહાન પ્રકૃતિ મારી આવિર્ભાવસ્થાથી છે. તે પ્રકૃતિમાં હું બીજાક્ષેપ કરું છું. અને તેથી હે ભારત ! સમસ્ત ભૂતોનો આવિર્ભાવ થાય છે. તમામ યોનિઓમાં જે મૂર્તિઓ ઉપજે છે તે તમામની એક યોનિ છે મહાન પ્રકૃતિ હું છું બીજાપ્રદ પિતા !-આ ગીનાવાક્યોમાં ઉપરોક્ત વાત સ્પષ્ટ જ છે. આથી-પિતાપુત્રની પેરે શિવજીવને અંશી અને અંશ માનીએ એ જ સંસારદશામાં યોગ્ય છે. આ રીતે સમજતાં અભેદ બતાવનારી શ્રુતિઓ

પણ કૃતકૃત્ય થાય છે. કૃત એક વાત ન વિચારાવવી ઘટે. આ કૃત તાત્કાલિક ચુકિતપ્રધાન વ્યવસ્થા માત્ર છે. સિદ્ધાન્ત તો એક જ છે, અને તે એ કે “જીવો ઘણે” શ્રુતિ વિરોધનું નિરાકરણ આ રીતે ઉત્તમ રીતે થાય છે. ॥ ૪૩ ॥

આમ જેમ પિતાનો પુત્ર તેમ પરમાત્માનો જીવાત્મા અંશ છે એ વાત સિદ્ધ થઈ. એને જ દૃઢતર કરતાં બીજો હેતુ આપે છે કે:-

મન્ત્રવર્ણાદ્ય ॥ ૪૪ ॥

મન્ત્રવર્ણાદ્ય=વેદના મન્ત્રોના અક્ષરોથી ચ=પણ જીવ શિવનો અંશ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

एतावान् अस्य महिमा अतो ज्यायान् च पुरुषः । पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादास्थामृतं दिवि-आवडो जेनो મહિમા છે. અને એનાથી અઢકો છે. તે પુરુષનો સમસ્ત ભૂતો તો ચોધાઈ માત્ર છે. તેના અમૃત ત્રણ પાદો તો સ્વર્ગમાં છે. (ઋગ ૮-૪-૧૭-૩) આ છે મન્ત્ર. એ મન્ત્રમાં જીવાત્મા જેમાં પ્રધાન છે એવાં સમસ્ત સ્થાવર જંગમ ભૂતોને પરમાત્માના પાદ તરીકે વર્ણવ્યાં છે. પાદ કહો-લાગ કહો-કે અંશ કહો-વાત એકની એક છે. અને મુખ્ય અંશ તો સંભવી શકતો નથી. આથી બાણે જીવ પરબ્રહ્મનો અંશ છે એમ જ વર્ણવવું રહે છે. આથી જીવ સમુદાય પરમાત્માનો અંશ જ છે. ॥ ૪૪ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણથી એ જ વાતને વધારે સુદૃઢ કરતાં કહે છે:-

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૪૫ ॥

અપિ=આ ઉપરાંત પણ સ્મર્યતે ચ=આ બાબતમાં સ્મૃતિ પણ સંમત છે.

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ બાબતમાં સંમત છે. ભગવતી ગીતા કહે છે:- મમૈવાંશો જીવલોકે જીવમૂતઃ સનાતનઃ- જીવલોકમાં મારો જ અંશ જીવરૂપ થયો છે. (ગીતા ૧૫-૭) ઉપરાંત- અથવા વહુનેતેન કિં જ્ઞાતેન તવાર્જુન । વિષ્ણુમ્યાહમિદં કુરસ્તં યદ્વાંદોન સ્થિતો જગત્ । અગર તો અર્જુન ! આ બધું વધારે બાણીને શું ? આ સમસ્ત જગતને મારા એક અંશે ધારીને હું ઉભો છું. (ગીતા ૧૦-૪૨) આથી જીવાત્મા પરમાત્માનો અંશ છે એ કથન ઠીક છે. ॥ ૪૫ ॥

આ પ્રસંગે આ શંકા અહીં ઉદ્ભવે ! જો જીવ શિવનો અંશ છે તો તે શિવ પણ જીવના અંશી તરીકે જીવના કલેશો, કર્મો અને તેના દુષ્ણોથી લેપાય જ ! જીવના દોષે શિવ દૂષિત થાય જ ! આનો જવાબ વાળતાં ભગવાન સૂત્રકાર કહે છે :—

પ્રકાશાદિવન્નૈવં પરઃ ॥ ૪૬ ॥

ઈવં=આમ-અર્થાત્ જેમ અંશ ભૂત જીવાત્મા કલેશ-કર્મ-વિપાકથી અભણ છે તેમ પરઃ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ન=અભણતો નથી. કોની માફક ? તો પ્રકાશાદિવત્=પ્રકાશ દેવો હોઈને પ્રકાશ એટલે અહીં સૂર્ય, આદિથી આકાશ વગેરેનું પ્રદ્યુ થાય છે.

સૂર્ય-આકાશ-વાયુ વગેરે અંશીઓ છે અને ચક્ષુ-શ્રોત્ર-સ્પર્શ વગેરે તેમના અંશો છે. અંશરૂપ આંખ, કાન-ચામડી વગેરેના ઉપધાતરૂપી દોષોથી જેમ સૂર્ય-આકાશ-વાયુ વગેરે અભણતાં નથી તેમ જીવાત્માના કલેશ-કર્મ-વિપાકરૂપી દોષોથી પરમાત્મા અભણતો નથી. શ્રુતિઓ આ અર્થની સાક્ષી છે. અગ્નિઃ વાગ્ ભૂત્વા મુલં પ્રાવિશત્-અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં પ્રવેશ્યો. વગેરે (વે० ૨-૪) સૂર્યં ચક્ષુર્ગચ્છતુ વાતમાત્મા-સૂર્યમાં ચક્ષુ જુઓ. આત્મા પવનમાં. (ક્ર૦ ૭-૬-૨૦-૩) દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેષતાસુ-સૌ દેવો તેમના પ્રતિદેવોમાં (મું० ૩-૨-૭) અગ્નિઃ વાગ્ અપ્વેતિ ઘાતં પ્રાણઃ ચક્ષુઃ આદિત્યમ્-વાણી અગ્નિમાં, પ્રાણ પવનમાં, ચક્ષુ સૂર્યમાં, લીન થાય છે. (વૃં ૩-૨-૧૩) યથા સૂર્યો સર્વલોકસ્ય ચક્ષુઃ ન લિપ્યતે ચાક્ષુર્વેઃ વાહ્યર્કોપૈઃ । એકસ્તથા સર્વભૂતાન્તરાત્મા ન લિપ્યતે લોકદુઃખેન વાહ્યઃ જે સૌ લોકનું ચક્ષુ-સૂર્ય વાહ્ય ચક્ષુને લગતા દોષોથી અભણતો નથી, તેમ સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા એક હોઈને સૌથી અસ્પૃષ્ટ હોઈને લોકદુઃખથી લેપાતો નથી. (કઠ૦ ૨-૨-૧૧) આથી પરમાત્મા જીવના કલેશાદિથી સદૈવ અસ્પૃષ્ટ જ છે. ॥ ૪૬ ॥

આ જ બાબતને સ્મૃતિ પ્રમાણે વધારે મુદ્દ કરતાં કહે છે:—

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૪૭ ॥

સ્મરન્તિ=સ્મૃતિઓ પણ કહે છે ચ=અને શ્રુતિઓની પણ સંમતિ છે.

યોગશાસ્ત્રકાર ભગવાન પતંજલિ મુનિ કહે છે કે ફલેશાન્તર્મ વિપાકાશયૈરપરામૃષ્ટઃ પુરુષવિશેષઃ ફૈશ્વર-કલેશ કર્મ, વિપાક અને આશયોથી અજુગોટાયેલો પુરુષવિશેષ ધ્યેય છે. (યો. સૂં ૨૪-૧) ભગવતી

ગીતા કહે છે કે-અનાદિત્યાન્ત નિર્ગુણત્વાત્ પરમાત્માયમવ્યયઃ । શરીર-
સ્થોઽપિ કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે-અનાદિતા અને નિર્ગુણતાને લઈને
આ પરમાત્મા અવ્યય છે. તેથી શરીરમાં રહ્યો છતાં હું અતુલ! એ નથી
તો કરતો કે લેપાતો. (ગીતા ૧૩-૩૧) ઉપરાંત શ્રુતિઓ પણ ઉમેરે છે
કે:-દ્વા તુર્ણા સમુજા સપાયા સમાનં દૃક્ષં પરિપસ્વજાતે । તયોરન્યઃ
પિપ્પલં સ્વાદુ ઘત્તિ મનદનન્ મન્વોઽમિત્તાઋગીતિ-જે મુંદર પાંખવાળાં
આથે રહેતાં-સખા પંખીઓ છે, એક જ વૃક્ષને બેટીને ઉભાં છે, તેમાંથી
ખીતું સ્વાદુ એવાં પીપ્પલફળને આપે છે. ન ખાતું ખીતું એ ફળનો
પ્રકાશ કરે છે. (મ્હેતા ૪-૬) ઉપરાંત તથ યઃ પરમાત્મા હિ સ નિત્યો
નિર્ગુણઃ સ્મૃતઃ । ન લિપ્યતે કલેષ્યાપિ વદ્મપત્રમિવામસા ॥ તે જે પૈટ્ટી
જે પરમાત્મા છે તે નિત્ય નિર્ગુણ છે કમળપત્ર જેમ પાણીથી તેમ તે કર્મનાં
ફળે લેપાતો નથી. (મહાભારત શાન્તિપર્વ ૩૬૧-૧૪-૧૫) આથી પરમાત્મા
જીવના દોષે સ્પૃષ્ટ થતો નથી ॥ ૪૭ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઊઠે. જીવાત્મા જેવું પ્રદ્મ બલે ન હો-પણ
જીવાત્મા તો પ્રદ્મસ્રમો છે ને? કેમકે અંશી અને અંશની વચ્ચે સરૂપતા
હોવી ઘટે. જે વચ્ચે જે વિરૂપતા હોય તો અંશાંશી બાવ ઘટે નહીં, અને
આથી જેમ અંશી પરમાત્માને વિધિ કે નિપેધ નથી તેમ અંશીભૂત
જીવાત્માને માટે પણ વિધિ કે નિપેધ નથી સંભવતાં. કેમકે બન્ને ચૈતન્ય
છે. જે આમ ન હોય તો વૈરૂપ્ય આબ્યા વિના ન રહે. અને આથી વિધિ
નિપેધ શાઓની કયાંએ આવશ્યકતા જ નથી. આ શંકાનો ઉત્તર હેતાં કહે છે:-

અનુજ્ઞાપરિહારૌ દેહસંવન્ધાત્ જ્યોતિરાદિવત્ ॥ ૪૮ ॥

અનુજ્ઞાપરિહારૌ=નિધિનિપેધ દેહસંવન્ધાત્=શરીરના થોડે અંશભૂત જીવાત્માના જ
જાણવા. કોની માફક? જ્યોતિરાદિવત્=અગ્નિ પાણી વગેરેની માફક.

જીવ અને શિવ વચ્ચે કશો ભેદ નથી. છતાં જીવાત્માને માટે દેહના
થોડાને લઈને વિધિનિપેધો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. સ્વરૂપે તેને કોઈ વિધિ કે
નિપેધ સ્પર્શતા નથી. જેમ અગ્નિ વગેરેને સ્થળવિશેષના સંબંધે વિધિનિપેધ
સ્પર્શે છે-સ્વરૂપે નહીં તેમ જીવને પણ સ્વરૂપે વિધિનિપેધ નથી જ. પણ
સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ શરીરના સંબંધે વિધિનિપેધો સ્પર્શે છે. સ્મશાનના સંબંધે
અગ્નિ કબ્યાગ્નિ બને છે. અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ-ચણીયાગ્નિ કહેવાય છે.
બાટી અગ્નિને સ્વરૂપે કબ્યત્વ કે ચણીયત્વ નથી. તેમ જીવાત્માની બાબતમાં
પણ બાણુવું જોઈએ. જીવનો દેહસંબંધ પ્રદ્મદર્શને તૂટે! ત્યાં સુધી તે

આહુ રહે છે. આ વિધિનિષેધો શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા છે. જેમકે-સ્વાધ્યાયોઽ
 ઘ્યેતઃ-સ્વાધ્યાય કરવો જોઈએ. (શત૦ ૨-૨-૨-૧૮) અગ્નિહોત્રે હોતવ્યમ્
 અગ્નિહોત્ર હોમ કરવો ઘટે. (૨-૨-૨-૧૮) સત્યં વદ ધર્મં ચર-સાચું બોલજે
 ધર્મ આચરજે. (તૈ૦ ૧-૧૧) અર્યત-પ્રાર્યત (ક્ર૦ ૬-૫-૬-૮) કૃષિમિત્ કૃપસ્ય
 ખેતી કર (ક્ર૦ ૭-૮-૫-૧૩) સંગઞ્છધ્વ સંવદધ્વ-સાથે જાઓ-સાથે બોલો.
 (ક્ર ૮-૮-૪૯-૨) ગાં મા દિસીઃ-ગાયને રજે મારતો. (યજુઃ ૧૩-૪૩)
 અધિં મા દિસીઃ ઘેટાને ન મારતો. (યજુઃ-૧૩-૧૪) અક્ષૈઃ મા દિવ્યઃ
 (ક્ર૦ ૨-૮૬૫-૧૬) યાનિ અનવયાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિતવ્યાનિ નો
 હ્તરાણિ જે નિહોંપ કર્યો હોય તે કરવાં બીજાં નહીં. (તૈ૦ ૧-૧૮)
 વગેરે. આથી શાસ્ત્ર નિર્ધારક નથી. ॥ ૪૮ ॥

આમ વ્યવસ્થા થતી હોવા છતાં શંકા તો હોવે જ છે! જીવાત્મા
 પણ વિભુ જ છે! અને જીવાત્માઓ વિભુ હોઈને જીવાત્માઓ અને
 તેમનાં કર્મો અને ફળોનો પરસ્પર વિભાગ થવો અશક્ય થાય! વિભુ
 પરિભાજીવાળા અનેક ન હોઈ શકે. હોય તો પણ છેવટે તે બધા એક જ
 થાય, અને તેમનાં કર્મો અને ફળો પણ વિભુત્વને લઈને જ મિશ્રિત થઈ
 જાય અને આથી એકનું કરેલું સૌને ભોગવવું જ પડે. ઉપરાંત એકની
 મુક્તિએ સૌની મુક્તિ પણ આવે જ! અને આમ બકડું કાઢતાં ઊંઠ
 પેત્રી જ જાય, આ ઉપરાંત પણ અનેક અકાટ્ય મુશ્કેલીઓ જોવાી થાય!
 આનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

અસન્તતેઃ ચ અવ્યતિકરઃ ॥ ૪૯ ॥

ચ=આ ઉપરાંત અસન્તતે=શરીરના આદરણોને લઈને વ્યાપકતાનો વિરોધ થતો
હોઈને અવ્યતિકર=જીવો-તેમના કર્મો અને કર્મના ફળોનો વ્યતિકર-મિશ્રણ-સેગમેન્ટ
થતો નથી.

જે	લઈને જીવાત્મા
વ્યાપક	ગ કાયમ જ રહે
છે, તેમ	જીવોની પરસ્પર
વ્યાપ્તિ	પણ મળતાજ

થઈ જતી નથી. પણ વિભાગ રહે જ છે! સંસાર કાળમાં જીવની વ્યાપકતા
 પરમાત્મા જેવી હોતી નથી. એ વ્યાપકતા શરીર-અત્મકરણ-અનાદિકર્મ
 અંતકાર વગેરે ઉપાધિઓને લઈને સીમિત થઈ જાય છે! અને આથી શબ્દ
 માત્રની આકાશમા વ્યાપ્તિ હોવા છતાં પ્રત્યેક શબ્દનું પરસ્પર મિશ્રણ

નથી, પણ પ્રત્યેક વિલમ્બિત મમલય છે, તેમજ હવેના વિષયમાં, પણ મમજવું રહે છે આમ જેમ શબ્દનું વિભુત્વ અને અભિધ્રાપ્ત એકી બળને હોઈ રહે છે તેમ જીવાત્માનું વિભુત્વ અને પરમ્પર અભિધ્રાપ્ત મમજવું પ્રાય છે આથી હોઈ બાધા નડતી નથી ॥ ૪૯ ॥

ઉપરી વાતને જ દૃઢ કરતા કહે છે કે -

આમાસઃ ણ્વ ચ ॥ ૫૦ ॥

ચ=આ ઉપરાંત મૂળમાં તે આમાસ એવ=હવામાં પરમાત્માનો આમાસ જ છે અને આથી કર્મ કે કર્મફળનો બેગ થઈ જતો નથી

છેવટે મો વાતની એક વાતનું સમગ્લુ દેતા આચાર્યશ્રી કહે છે કે જીવ એ પરમાત્માનો-શિશુનો છે તે આભાસ જ છે જીવરૂપે દેખાતો પરમાત્મા માક્ષાત જીવરૂપે થઈ જતો નથી-અન્ય વસ્તુ પણ બની જતો નથી એ આભાસ જ છે અને આભાસ માત્ર હોઈને વ્યવસ્થા થઈ રહે છે મૂર્ખ એક છે તના જુદા જુદા જનાગયોમાં જુદા જુદા પ્રતિબિંબ લાને છે તે પેકીનું એક જળ પ્રતિબિંબ ધ્રુવે તો તેથી બીજા જનાશયમાનું પ્રતિબિંબ કપતું નથી તેમ એક જીવાત્માના કર્મફળ સળધે બીજા જીવને તે કર્મફળનો મળધે થઈ જતો નથી અને આ રીતે પણ કર્મ અને કર્મફળનો વ્યતિકર-મકર-શલુમેળો થઈ જતો નથી. અને આભાસનું મૂળ, અજ્ઞાન છે અને આથી મમાગ આભાસને આશ્રયે હોઈને મૂળમાં અવિધાનો જ વિસ્તાર માત્ર છે. એ અવિધાનો ક્ષય થતા જીવની પારમાર્થિક શિવતા પ્રકટ થા વિના રહેતી નથી અને તે મમયે - ॥ ભેદવ્યવહાર સ્વપ્નની પેરે અપ્રતિષ્ઠિત જ લાગે છે. આથી જીવ છેવટે તો શિવ જ છે. અને શિવ હોઈને જ એને મૂળમાં મસાર કે તેના કોઈપણ ધર્મનો સ્વરૂપે સ્પર્શ નથી ॥ ૫૦ ॥

ઉપરની ચર્ચાનો અર્થ એ થયો કે આત્મા-પરમાત્મા એક જ છે. અને તે જ જીવરૂપે લાગે છે આથી નાના પ્રકારના જીવો ભામતા હોવા છતાં છેવટે એ અજ્ઞાનનો જ મહાત્મ્યમત્કાર છે, અવિધાનો જ એ અગમ્ય મહારામ છે એક અને અજેડ પરમાત્મા જ પોતાની અનન્ત વિલવા શક્તિ દ્વારા પોતે જ પોતાનામાં પોતાની રીતે ખેલી રહ્યો છે અને એના આ ખેલ માત્રને આપણે એટલો વાસ્તવિક માનીએ છીએ કે એમાં રહેલી લીલામાત્રને પેખી શકતા નથી જીવો વ્રહ્મૈવ નાપર - એ દેવનું સત્ય છે આ સત્યથી જેટલા વાદો વેગળા છે તે પાગમાર્થિક દૃષ્ટિએ અગ્વીકાર્ય છે આ પેરી કેવલાક વાદો પ્રમાણે આત્મા અનેક છે-અને મૌ વિભુત્વ મપન છે એમ મનનાગ પણ કેવલાક છે એમાં રહેવા દોરોને દર્શાવના આચાર્ય કહે છે કે -

અદૃષ્ટાનિયમાત્ ॥ ૫૧ ॥

અદૃષ્ટાનિયમાત્=અદૃષ્ટના નિયમનો અભાવ થતો હોયને જોવો મૂળમાં અનેક અને વિષુ હોઈ શકતા નથી. તેથી આત્મા એક અને વિષુ છે એ સિદ્ધ થાય છે.

વ્યાપકતા અને અનેકતા બન્ને એકી વળતે સાથે લગતાં નથી. જો જોવો અનેક હોય અને બધા જ જો વ્યાપક હોય તો અદૃષ્ટના નિયમનો અભાવ થાય ને પરિણામે સુખદુઃખના ઉપભોગનો શંકુ મેળો-મેળમેળ જ થાય ! અદૃષ્ટનો નિયમ એટલે જન્મજન્માન્તરમાં કરેલાં કર્મના ફળભોગની નિયત વ્યવસ્થા ! અને સુખદુઃખનો ઉપભોગ તો અદૃષ્ટને અધીન છે એમ સ્વીકૃત છે. જો એમ નહીં સ્વીકારીએ તો સુખદુઃખાદિ ભોગની આકસ્મિકતા સ્વીકારવી પડે. અને આકસ્મિકતા જેવી કોઈ સ્ત્રી જ નથી. આથી અદૃષ્ટનો સ્વીકાર કરવો જ પડે ! અને જીવાત્મા અલુ કે મધ્યમ પરિમાણ હોઈ શકતો નથી. એ વિષુ જ હોઈ શકે છે. અને આથી આત્મા એક જ હોઈ શકે છે. અને એનું અનેકત્વ એ ઉપાધિકૃત જ સ્વીકારી શકાય ! આથી આત્મા એક અને વ્યાપક પ્રહ્લ સ્વરૂપ જ છે-એનું અનેકત્વ માત્ર આભાસ જ છે-લોકલોક શ્રુતિઆતુ પશુ અતિમ તાત્પર્ય તો અલિદ્ધ પ્રદર્શિત કરવાનું જ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આથી આત્મા મૂળમાં એક છે, અને સર્વવ્યાપી છે. જીવ મૂળમાં શિવ જ છે. અને ઉપાધિ તો-આત્માની વિચિત્ર માયા શક્તિનો અમલકાર પણ અવર્ણનીય જ છે. ॥ ૫૧ ॥

આ ઠેકાણે શંકા ઉઠાવીને સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

અભિસંધ્યાદિષ્વપિચૈવમ્ ॥ ૫૨ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત અભિસંધ્યાદિષ્વ=રાગદ્વેષ ગર્ભ સંકલ્પ એટલે અભિસંધિ આદિ શબ્દથી પ્રયત્ન વગેરેનું સ્તન છે. સંકલ્પ વગેરેમાં પણ જીવ=એ જ પ્રભાવે નિયમનો અભાવ મરો. ॥ ૫૨ ॥

જેમ તમામ જીવોની સંનિધિમાં કરાતું કર્મ, સૌ જીવો વિષુ હોઈ કોઈ એકનું અદૃષ્ટ બાંધી શકે એવો નિયમ સંલવતો નથી તેમ અદૃષ્ટના પણ કારણરૂપ રાગદ્વેષાદિગર્ભ સંકલ્પ, પ્રયત્નોમાં પણ નિયમનો અભાવ જ થાય-ઉપરની જ દલીલનો તેમાં પણ અતિદેશ થાય છે. તમામ આત્માઓની સંનિધિમાં જ રાગદ્વેષાદિ પણ કરાતાં હોઈને એ કોનાં છે- એ જાણવાનો નિયમ જ ન થઈ શકે ! તો જેમને પોતાને જ નિયમ નથી તે અદૃષ્ટનું નિયમન કરે એમાં ઠરો જ સાર નથી. આથી આત્મા અનેક અને વિષુ નથી પણ એક અને વિષુ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. વચ્ચનો વ્યવહાર ઉપાધિકૃત જ માન્ય છુટકો ॥ ૪૨ ॥

આ ઉપર દેહી કરીને નિરાકરણ કરનાં કહે છે:-

પ્રદેશાદિતિ ચેન્નાન્નર્માવાત્ ॥ ૫૩ ॥

પ્રદેશાન્=શરીર પ્રદેશને લઈને અભિભવિ વગેરેમાં નિયમ થઈ શકે તેથી એ=
એમ જો કહેતા હો તો જ=ને જણાવ નથી કેમકે મન્નર્માવાત્=મૈ આત્માઓનો
શરીરમાં અંતર્ભાવ છે.

ગગદ્વેપથી યુક્ત સંકલ્પો મનના સંયોગને લઈને આત્મામાં થાય છે.
અને શરીર તો પ્રત્યેક જીવને હોય છે. આમ એ શરીર પ્રતિજીવ નિયત
હોઈને તે શરીરના પ્રદેશમાં જીવ માથે મનના સંયોગથી થતા ગગદ્વેપાદિ
પણ નિયત થઈ શકે છે. અને તે જો નિયત થાય તો અદૃષ્ટ પણ નિયત થાય.
અને અદૃષ્ટ જો નિયત થાય તો મુખદુઃખનો ઉપભોગ પણ નિયત થાય!
અને આ બધી વ્યવસ્થાની ખટપટ જ જાય! આવી છે આ રથાને શંકા.

પણ આ શંકા બગબગ નથી. કેમકે એક શરીરમાં મૈ આત્માઓનો
અંતઃસદ્ભાવ પણ તેવો જ નક્કી હોઈ ને અભિભવિ વગેરે નિયમ નહીં
થઈ શકે-અક્લેષપૂર્વક નહીં થઈ શકે! જો શરીરમાં એક જ જીવાત્મા હોય
તો તે શરીરના પ્રદેશમાં મનના સંયોગે જન્મતા ગગદ્વેપાદિ સંકલ્પો નિયત
થાય, પણ આ કેસણે તો જીવ અનેક છે અને તે બધાય વ્યાપક છે એમ
પૂર્વપક્ષી લવી રહ્યો છે. અને આથી કોઈપણ શરીરમાં તે શરીરના જીવ
ઉપગત બાકીના બધાય જીવોનો અંતર્ભાવ માનવો જ પડે! કેમકે તો જ
તે વિભુ છે એમ નિર્દોષપણે કહી શકાય! અને જ્યારે બધા જ જીવો
વિભુ હોઈને એક શરીરમાં વર્તતા હોય તો તે પૈકી એ શરીર કયા જીવનું
એ કહેવું જ અશક્ય થાય! અને પરિણામે આખી વ્યવસ્થા તૂટી પડે!
આથી જીવો અનેક છે અને તે બધા વ્યાપક છે એ ટકી શકે એવી વાત
નથી. જીવ માત્ર પ્રભુનો આભાસ માત્ર છે. અને પ્રભુથી ભિન્ન ન હોઈને
જેવટે એક જ વ્યાપક આત્મા છે અને તે જ પ્રહારૂપ છે એ જ વાત
નિર્દોષ છે. અને અવિદ્યાની વ્યવસ્થા તો કરવાની પણ શી હોય! અવિદ્યા જ
અવિદ્યાની વ્યવસ્થા કરી લે છે! અને ભેદદર્શન એ અવિદ્યાની જ અમરકારિક
વ્યવસ્થા છે! આથી અકળાવી નાખે એવા ભેદમાં એકરમ અભેદ જ છે.
“જીવો વ્રહ્મય” છે-આ મિદ્ધાન્ત જ મનોરમ અને હૃદયંગમ અને
મતિપ્રસાદન છે. ॥ ૫૩ ॥

॥ इति द्वितीयाध्याये तृतीय पादः ॥

હરિઃ ॐ તતસત

ॐ

બ્રહ્મસૂત્રસાધનમાળ્યેદ્વિતીયાધ્યાયે

ચતુર્થઃ પાદઃ

મિયાત્મન્ ! બ્રહ્મસૂત્રના ત્રીજા અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં પંચમહાભૂતો-
અંતઃકરણ વગેરેની ઉત્પત્તિ દર્શાવી. સાથે સાથે ગૌણરૂપે જીવાત્માની
ઉત્પત્તિ બતાવી-અને ઉપરાંત જીવાત્માનાં સ્વરૂપની પણ ચર્ચા કરી.
એ પાદમાં પ્રાણ કે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિની ચર્ચા સ્પર્શવામાં આવી ન હતી.
આથી પ્રાણ અને ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ અંગે વિચારપૂર્વક ચર્ચા કરવાના
આશયથી અને એમને લગતી શ્રુતિઓના વિરોધને સમન્વય કરવાના
હેતુથી હવે પછીનો આ અધ્યાયનો છેલ્લો અને ચોથો પાદ શરૂ કરવામાં
આવે છે. ત્રીજા પાદમાં આકાશ વગેરેની ઉત્પત્તિ અંગેનો શ્રુતિવિરોધ
હર કર્યો. હવે ઇન્દ્રિયોને લગતા શ્રુતિ વિરોધને હર કરવા માટે અતિદેશ
કરતાં કહે છે કે:-

તથા પ્રાણઃ ॥ ૧ ॥

તથા=તેજ પ્રમાણે-એમ આકાશ વગેરે મહાભૂતો અન્યમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તેજ
ગીત પ્રાણ=ઇન્દ્રિયો પણ તેમાંથી જ, અક્ષમાંથી જ ઉત્પન્ન છે.

સંશયનું સ્વરૂપ આ છે. ઇન્દ્રિયો મહાભૂતોની પેરે અક્ષમાંથી ઉત્પન્ન
છે કે જીવાત્માની પેરે ઉત્પન્નતી નથી ! ઉત્પન્નતી નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે.
ઉત્પન્ન છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તો જેમાંથી સાચું શું ? ઇન્દ્રિયો અક્ષમાંથી
ઉત્પન્નતી નથી એ જ સાચું લાગે છે. કેમકે ઇન્દ્રિયોની અક્ષમાંથી ઉત્પન્ન
થાય છે એમ કોઈ શ્રુતિ કહેતી નથી. તસ્માદ્ વા ઇત્તસ્માદ્ આત્મનઃ
આકાશઃ સંભૂતઃ-આ આત્મામાંથી આકાશ પેદા થયું છે. (તેજ ૨-૧)
વગેરે શ્રુતિઓ ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરે છે. આ અને આવી શ્રુતિઓમાં કયાંયે
ઇન્દ્રિયો અક્ષમાંથી ઉત્પન્ન છે એમ કહ્યું નથી. સર્વની ઉત્પત્તિ બતાવવા
નીકળેલી શ્રુતિ ઇન્દ્રિયોત્પત્તિની બાબતમાં મૌન-એવે છે, એ જ બતાવે છે
કે તેમની અક્ષમાંથી ઉત્પત્તિ થતી નથી.

ઉપરાંત પ્રલયકાળે તેમનો-ઈન્દ્રિયોનો અભાવ હોય છે એમ શ્રુતિઓ ઉચ્ચરે છે. દા. ત. સદ્ વા દ્વદમમે આસીત્ તદાદુઃ કિં તદ્ સદ્ આર્મીદ્ इति । ऋणयो वाय तदमेऽ सदासीत् । तदादुः के ते ऋणय इति । પ્રાણાઃ વા ઋણયઃ—આરંભમાં નિશ્ચય આ બધું સત્ હતું. એ બાબતમાં કહે છે તે સત્ શું હતું! તે વખતે નિશ્ચય ઋણિઓ સત્ હતા. તો કહે છે કે તે ઋણિઓ ક્યા? તો પ્રાણો=ઈન્દ્રિયો ઋણિઓ છે. (શતઃ પ્રાં ૬-૧-૧-૧) જે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ થતી હોય તો પ્રલયકાળે તેમનો સદ્ભાવ શક્ય ન હોત. કેમકે જે જન્મે તે જાય જ એવો નિયમ છે. આ જતી નથી માટે તે જન્મની ન જ હોવી જોઈએ. આથી છવાત્માની પેરે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ ન થતી હોવી ઘટે. આ છે પૂર્વપક્ષ.

આના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે—“તથા પ્રાણઃ” સાચું “તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્” શ્રુતિમાં ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ કહી નથી. પણ તેથી શું? એ નહીં તો બીજી શ્રુતિમાં તેમની ઉત્પત્તિ ગાઈ જ છે. દા. ત. સત્પ્રાણાઃ પ્રમયન્તિ તસ્માત્-સાત પ્રાણો ઇન્દ્રિયો તેમાંથી પ્રભવે છે. (મું ૨-૧-૮) તસ્માદ્ આત્મનઃ સર્વે પ્રાણાઃ-ત આત્મામાંથી બધા પ્રાણો (મું ૨-૧-૨૦) આવી અનેક શ્રુતિઓમાં પ્રાણશબ્દવાચ્ય ઇન્દ્રિયોની પરબ્રહ્મમાંથી ઉત્પત્તિ બતાવી જ છે. એક ઠેકાણે તેમનું શ્રવણ ન પણ હોય તેથી બધે જ અશ્રવણ કેમ મનાય? ઉપરાંત તસ્માદ્ વા પતસ્માદ્ શ્રુતિમાં પણ ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું અર્થાક્ષિપ્ત શ્રવણ છે જ. એ જ પ્રકરણમાં આગળ આલતાં શ્રુતિ કહે છે:-પૃષ્ઠિવ્યા ઓષઘયઃ ઓષધીભ્યઃ અન્નં બન્નાદ્ રેતઃ રેતસઃ પુરુષઃ- પૃથ્વીમાંથી ઓષધિઓ, તેમાંથી અન્ન, અન્નમાંથી વીર્ય, વીર્યમાંથી શરીર-(તૈ ૦ ૨-૧) અહીં પુરૂષ એટલે શરીર. તેની ઉત્પત્તિનું જે કથન છે તો નિરિન્દ્રિય શરીરની ઉત્પત્તિ હોઈ શકતી નથી. એટલે ઇન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ સ્વયમેવ કહી છે એમ જાણી શકાય છે.

ઉપરાંત પ્રલયકાળે ઇન્દ્રિયોનો સદ્ભાવ વર્ણવ્યો છે. એ ઠીક છે પણ એ મહાપ્રલયની ક્યા નથી. એ તો અવાન્તર પ્રલયોની વાત છે. મહાપ્રલયકાળે તો ઇન્દ્રિયો પણ લીન થઈ જ જાય છે એમ શ્રુતિ કહે છે. દેવાશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ-તમામ દેવો-ઈન્દ્રિયો તેમના અધિષ્ઠાતા દેવોમાં પ્રવેશે છે. (મું ૩-૨-૭) આવો શ્રુતિઓલ છે. મહાપ્રલયમાં કાર્યમાત્રનો વિનાશ થાય છે. અવાન્તરમાં સ્થૂલ કાર્યોનો જ-આટલો તકાવત છે. અને ‘પ્રાણ’ શબ્દ જેમ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં તેમ ઇન્દ્રિયોના અર્થમાં પણ અનેક શ્રુતિઓમાં વપરાયેલ જ છે. આથી આકાશ વગેરે ભૂતોની પેરે જ

ઈન્દ્રિયોની પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે એમ માનવું
યુક્તિપૂર્વકનું છે. ॥ ૧ ॥

પણ આ ઈન્દ્રિયોત્પત્તિ શ્રુતિને ગોણ કેમ ન માનવી? અને એને
જો ગોણ માનીએ તો ઉપર જે અતિદેશ કર્યો તે યોગ્ય નથી, આનો
જવાબ વાળતાં આચાર્યશ્રી કહે છે:-

ગૌણ્યસંભવાત્ ॥ ૨ ॥

ગૌણ્યસંભવાત્=ઈન્દ્રિયોને લગતી ઉત્પત્તિ શ્રુતિ ગોણ સંભવી શક્તી ન હોઈને
અતિદેશ યોગ્ય જ છે.

મુખ્યાર્થનો બાધ થાય તો અમુખ્યાર્થનો સ્વીકાર કરવો રહે, અર્થાત્
મુખ્યાર્થ બાધ થાય તો ગોણ અર્થ આવે. પણ અહીં મુખ્યાર્થનો બાધ
નથી. ઈન્દ્રિયોનો વિનાશ પ્રત્યક્ષ છે. અને આથી તેમની ઉત્પત્તિનું
અનુમાન થાય જ. અને આથી અનુમાન પ્રમાણનો ઉત્પત્તિ શ્રુતિને અનુબ્રહ્મ
મળતો હોઈને એ શ્રુતિ ગોણી નથી. આથી અતિદેશ ઉચિત છે. ॥ ૨ ॥

વિચાર આગળ ચક્ષુવતાં પ્રશ્ન થાય છે કે આ ઈન્દ્રિયો પંચભૂતોની
પહેલાં ઉપજે છે કે પંચભૂતો પછી ઉપજે છે? જવાબ હેતાં કહે છે કે:-

તત્પ્રાક્ શ્રુતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

ઈન્દ્રિયો તત્પ્રાક્=તે મહાભૂતોની પહેલાં ઉપજે છે શ્રુતે=કેમકે શ્રુતિનું ચત્તયા
સ્મૃતિનું એવું પ્રમાણ છે.

શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ મહાભૂતોથી પૂર્વે, ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિનું
શ્રવણ સ્મરણ કરાવતી હોઈને પંચભૂતો પહેલાં જ ઈન્દ્રિયોની ઉત્પત્તિ
થાય છે એમ નિશ્ચય થાય છે. પૃથ્વીમાત્રાપતે પ્રાણો મનઃ સર્વેન્દ્રિયાણિ
ચ । સ્તં વાયુઃ જ્યોતિરાપઃ પૃથિવી વિશ્વસ્ય ચારિણી-એમાંથી જન્મે છે
પ્રાણ-મન-સૌ-ઈન્દ્રિયો-આકાશ-વાયુ-જ્યોતિ પાણી અને વિશ્વધારિણી
પૃથ્વી (મું ૨-૧-૩) સાંખ્ય સ્મૃતિ કહે છે:-સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યાવસ્યા
પ્રકૃતિઃ પ્રકૃતેઃ મહાન્, મહતઃ મહંકારઃ મહંકારાત્ પञ्चतन्માત્રાણિ ઉભય-
મિન્દ્રિયે, તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ, પુરુષઃ इति पञ्चविंशतिर्गणः
(સાં ૧-૬-૧) અને શ્રુતિ સ્મૃતિ તો પ્રમાણરૂપ છે. અને આથી
મહાભૂતોથી પૂર્વે ઈન્દ્રિયો ઉપજે છે-એ સ્પષ્ટ છે.

સ પ્રાણમસૃજત પ્રાણાત્ શ્રદ્ધાં લં વાયુઃ જ્યોતિરાપઃ પૃથિવીન્દ્રિયં
મનઃ તેણે પ્રાણ સરલ્યો-પ્રાણમાંથી શ્રદ્ધા આકાશ-લ્યોતિ-પૃથ્વી-ઇન્દ્રિય
મન-(પ્રાં ૬-૪) આ શ્રુતિમાં સ્વ=આકાશ વગેરે ભૂતોનું જે પ્રથમોત્પન્ન
દર્શન છે તે સ્થૂલ ભૂતોના અર્થમાં નથી-પણ સૂક્ષ્મ ભૂતાનાં અર્થમાં છે
આથી કયાંયે શ્રુતિ વિરોધ વાંચવાની જરૂર નથી. ॥ ૩ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઉપજે. જે ઇન્દ્રિયો મહાભૂતોથી પહેલાં
ઉપજતી હોય તો તેજોમયીવાક્ (છાંં ૬-૫-૪) આ શ્રુતિમાં દર્શાવેલું
વાક્ ઇન્દ્રિયનું તેજોમયત્વ કેવી રીતે સિદ્ધ થાય? શ્રુતિઓનો તો પરસ્પર
વિરોધ નથી. અને અહીં તો દેખાય છે. ઉપરાંત પ્રાચીનનું અર્વાચીનપણું
કેવી રીતે તર્કસંગત થાય? આ શંકાનું નિરાકરણ કરતાં કહે છે કે.-

તત્પૂર્વકત્વાદ્ વાચઃ ॥ ૪ ॥

વાચઃ=વાણીથી ઇન્દ્રિયનું તત્પૂર્વકત્વ હોવાથી ત-મયત્વ અશ્વ છે. તત્પૂર્વકત્વાદ્
શબ્દમાં સ્વ=એટલે તેજઃ પૂર્વક શબ્દ કારણવાચક છે. અર્થાત્ વાણીથી ઇન્દ્રિયની જે
કાર્યજનક શક્તિ છે તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેજ હોઈને તેને તેજોમયી કહેવામાં
આવે છે.

શ્રુતિમાં અન્નમયં हि सोम्य ! મનઃ આવોમયાઃ પ્રાણાઃ-હે સોમ્ય ! અન્ન
પ્રધાન છે મન, પાણીપ્રધાન છે પ્રાણ. (છાંં ૫-૪) મનને અન્નમય કહેવું
છે. પ્રાણને આપોમય-જળમય કહ્યો છે. અહીં મન તો અન્નથી પ્રાચીન છે.
છતાં તેને અર્વાચીન બતાવ્યું છે. તો ત્યાં “અન્નમય છે મન” એનો શું
અર્થ થાય? તો એનો એટલો જ અર્થ કે મનની સંકલ્પરૂપી જે કાર્યશક્તિ
તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું અન્ન છે, પ્રાણની જે પ્રાણનરૂપ કાર્યશક્તિ
તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું પાણી છે. તેથી મન અન્નમાંથી કે પ્રાણ
જળમાંથી ઉપજે છે એવું સિદ્ધ થતું નથી. અને આથી અન્ન અને જળ જ
મન અને પ્રાણથી અર્વાચીન છે-અને મન અને પ્રાણ જ પ્રાચીન છે એ
સિદ્ધ જ છે તેમ તેજોમયી વાક્-આ શ્રુતિમાં પણ વાણીની જે વચન
શક્તિ તેની અભિવ્યક્તિનું કારણ તેટલું તેજ છે એટલું જ ઉદ્દિષ્ટ છે.
તેજમાંથી વાણી જન્મે છે, એ કહેવાનો આશય જ નથી. અને આથી
શ્રુતિઓમાં પરસ્પર વિરોધ જ નથી. એટલું જ નહીં-કાંઈ પણ તર્કથી વિસંગત
નથી. આથી આકાશ વગેરે ભૂતો જેમ પ્રજ્ઞમાંથી જન્મે છે તેમ ઇન્દ્રિયો
પણ ઉપજે છે એવો અતિદેશ યોગ્ય જ છે. ॥ ૪ ॥

આમ આકાશ વગેરેની પેરે જ ઇન્દ્રિયોની બ્રહ્મમાથી જ ઉત્પત્તિ થાય છે એટલું સ્પષ્ટ થયું હોય એ ઇન્દ્રિયોની સખ્યાનું નિર્ધારણ કરવું ઘટે છે. તે માટે પૂર્વપક્ષનું અવતરણ કરતા કહે છે -

સસેગતેઃ વિશેષિતત્વાન્ ॥ ૬ ॥

સત્ત=સાત છે પ્રાણો=ઇન્દ્રિયો કેમ જાણ્યું ? તો ગતે=ઉત્ક્રાન્તિને લઈને 'વ=તથા વિશેષિતત્વાન્=વિશેષણને લઈને એ જણાય છે

ઇન્દ્રિયો કેટલી માનવી ? માત્ર કે અગિયાર ? એમા મશય કેવી રીતે થયો ? તો શ્રુતિઓનો વિરોધી સૂત્ર છે માટે-કેટલીક શ્રુતિઓ ઇન્દ્રિયો માત્ર છે એમ કહે છે તો કેટલીક આઠ ઇન્દ્રિયો છે એમ કહે છે તો વળી કેટલીક શ્રુતિઓ તેમની અગિયારની સખ્યા વહે છે એક શ્રુતિ કહે છે સત્ત પ્રાણા પ્રમચન્તિ તસ્માદ્ માત્ર પ્રાણો-ઇન્દ્રિયો તેમાથી પ્રભવે છે (મુ. ૨-૧-૮) આ સાત તે વાણી, ચક્ષુ, નાક, શ્રોત્ર, કાન, મન અને આમડી બીજી શ્રુતિ "હ્રાય" ના ઉમેરો કરી પ્રાણને આઠ બતાવે છે-અષ્ટૌ ગૃહા અષ્ટૌ અતિગૃહા (વૃ. ૩-૨-૧) કયાક પાચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાચ કર્મેન્દ્રિય અને અગિયારમું મન-એમ અગિયાર છે એમ કહે છે-જેમકે વશમે પુરુષે પ્રાણા આત્મેકાદશ (વૃ. ૩-૬-૪) આથી શ્રુતિઓ જ માંડેમાંડે અઘડતી હોઈને ગણ થાય એ આભાસિક છે આ ચડલડમા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે માત્ર ઇન્દ્રિયો જ છે સિદ્ધાન્તી ઠેરવે છે અગિયાર ઇન્દ્રિયો

પૂર્વપક્ષી કહે છે ઉત્ક્રાન્તિ શ્રુતિને લઈને, પ્રાણ-ઇન્દ્રિયોની સખ્યા માત્ર જ હોઈ શકે છે. ઉત્ક્રાન્તિ કાળે નિશીરમાથી આત્મા માથે સાત ઇન્દ્રિયો જ જાય છે એવો શ્રુતિભાસ છે તસ્મત્ત્વામન્નં પ્રાણ. અનુત્ત્વામતિ પ્રાણે અનુત્ત્વામન્તં સર્વે પ્રાણા અનુત્ત્વામન્તિ-તેનું ઉત્ક્રામણ થતા પ્રાણનું અને પ્રાણની પાછા જતા પ્રાણો ઉત્ક્રામણ કરે છે (વૃ. ૪-૪-૨) આ છે તે શ્રુતિ ઉપરથી શ્રુતિમા "સર્વે" શબ્દ છે સત્ત-શબ્દ નથી એમ જો હોઈતો તે જનજન નથી કેમકે અહીં "સર્વે"-સત્ત ના જ અર્થમા છે જેમ "સર્વે વ્રાહ્મણા મોજયિતયા" એ વાક્યમા સર્વે શબ્દ પૃથવી ઉપરના તમામ વ્રાહ્મણોનો દર્શક નથી-પણ જેટલા પ્રકૃત અને નિમન્ત્રિત હોય તેટલાનો જ વાચક છે તેમ અહીં પ્રકરણમા પણ સર્વે ગણ "સત્ત" સખ્યાનો જ નિર્ધારક છે અહીં માત્ર પ્રાણ જ પ્રકૃત છે

ઉપરાત અહીં ચતુર્થી માડીને તે ત્વચા સુધીના ગાત પ્રાણો જ
વેશેષણ વિશિષ્ટ થયેલા જોવામા આવે છે - ચાક્ષુષ. પુરુષઃ પરાદ ગચ્ચ્યા
ડડરત્તેડધારણ યદાઃ મવત્તિ-ચાક્ષુષ પુરુષ પાછો ચોમેગથી આવર્તન કરે
છે ત્યારે તે રૂપને ન જાણનારો થાય છે-એક જોવો થઈ જાય છે ત્યારે
જોતોડુનથી એમ તેને કહે છે (પૃ૦ ૪-૪-૧-૨) જે વિશેષણ વિશિષ્ટ
હોય તેમનુ જ ચતુષ્ણ ચોગ્ય છે આ પ્રકરણમા આડમુ વિજ્ઞાન છે તેનુ
પણ વિશેષણ જોવામા આવે છે તેની પાછળ જુદો અભિપ્રાય છે મન અને
વિજ્ઞાનમા તાત્ત્વિક ભેદ નથી-આથી વૃત્તિ-ભેદના અભિપ્રાયે આડમુ વિશેષણ
મનજુ ગ્રંથે છે ઉપરાત ડટલીક શ્રુતિમા હાથ વગેરે ખીણ અધિક ઇન્દ્રિયોનો
નિર્દેશ છે પણ તેમની આત્મા માથે ઉત્કાન્તિ થતી નથી, અને તે
ઉપરાત એ ખીણ ઇન્દ્રિયો આત્માને અતિ ઉપકારક ન ઠહેવાય આથી ત્યા
તેમનો પ્રાણ તરીકે નિર્દેશ જોણ છે આથી ઇન્દ્રિયો તો માત જ છે એમ
પૂર્વપક્ષી કહે છે -

મિદ્ધાન્તી નૂતનુ અવનજી ડરતા કહે છે -

હસ્તાદયસ્તુ સ્થિતેડતો નૈવમ્ ॥ ૬ ॥

સ્થિતે=ઉદ્ધાન્તિ જે ઇન્દ્રિયોની સમ્યાના નિર્માણમા નિયામક હોય તુ=તો
હસ્તાદય=હાથ પગ પાડુ ઉપરથ-આ ચાર પણ ઇન્દ્રિયો છે એમ માનુ રહ્યું અત -
આથી એ=ઇન્દ્રિયો સાત જ છે એમ જ=નથી

ઉત્કાન્તિને જે પ્રાણ સપ્થાની નિયામક માનવામા આવે તો ઇન્દ્રિયો
માત નહીં પણ અગિયાર છે એમ જ માનવુ રહે છે કેમકે આત્મા માથે અગિયાર
ઇન્દ્રિયોનુ ઉત્કમણ જ શ્રુતિ જનાવે છે વજોમે પુરુષે પ્રાણ. આત્મેકા
દશસ્તે યદાડસ્માહચીરામ્મર્ત્યાદુત્તમામન્તિ અથ રોદયન્તિ-આ શરીરમા
દશ પ્રાણો અને અગિયારમુ મન છે તેઓ જ્યારે આ મર્ત્ય શરીરમાથી
ઉત્કમણ કરે છે અને રડે છે (પૃ૦ ૩-૬-૪) અને આ અગિયારની
અપેક્ષાએ જ ખીણ શ્રુતિમા “સર્વ” શબ્દનો પ્રયોગ છે હા ત પ્રાણમુ
ન્ત્રામન્ત ચ સર્વે પ્રાણા અનૂત્ત્રામન્તિ (પૃ૦ ૪-૪-૨) એક શ્રુતિ જે કહે
તે કથન જ ખીજે અપેક્ષિત હોય એ ઉચિત છે આ વાક્યમા પ્રકરણની
અપેક્ષાએ સર્વ શબ્દનો પ્રયોગ છે-ખીણ શ્રુતિની અપેક્ષા નહીં અને
પ્રકરણમા તો માત જ ઇન્દ્રિયો દર્શાવી ડે એમ જો કહે તો તે ઠીક છે
પણ ભૂવવુ ન ઘટે કે શ્રુતિ અને પ્રકરણ-એ જોમા શ્રુતિ જવવાન ડે
પ્રકરણ નિર્જલ છે અને મળા-જીતે, નિર્જળ નહીં મીમાસાનો નિયમ છે

કે શ્રુતિ-લિંગવાચ્ય-પ્રકરણ-સ્યાન-સમાધ્યાનાં સમવાયે પાર કૌર્વલ્યં
અર્થવિમર્શનાત્ (મીમાં ૩-૩-૧૪).

ઉપરાંત સર્વ શબ્દ અશેષનો વાચક છે. અને અશેષ ઇન્દ્રિયો અગિયાર
છે. અને આથી અહીં સર્વ શબ્દ અશેષનો જ વાચક ગણાય. સાતનો જ
નહીં! “સર્વે દ્રાહ્મણા મોજયિતવ્યાઃ” વાક્યમાંનો સર્વ શબ્દ પણ મૂળમાં
તો ભૂદેવ માત્રનો વાચક છે. પણ તે બધાને જમાડવા શક્ય ન હોઈને
પરિસ્થિતિ અનુસાર તેમનો સંકેત્ય હિતાવહ છે. અહીં સર્વ શબ્દના સંકેત્ય
માટે કોઈ કારણ નથી માટે ઇન્દ્રિયો અગિયાર છે.

ઉપરાંત વિશેષણ અહીં પ્રદર્શન માટે છે. એ ખીજી શ્રુતિના બળે
મમજી શકાય એમ છે. જેમ એક શ્રુતિમાં ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના
વિષયો સહિત ઉલ્લેખ છે તેમ ખીજીમાં હસ્ત વગેરેનો પણ ઉલ્લેખ છે.
દા. ત. ચક્ષુશ્ચ દ્રષ્ટવ્યં ચ (પ્રા ૪-૮) થી લઈને તે હસ્તૌ ચ આદાતવ્યં
ચ ઉપસ્થશ્ચ આનન્દયિતવ્યં ચ પાયુશ્ચ વિસર્જયિતવ્યં ચ પાદૌ ચ
ગન્તવ્યં ચ (પ્રા ૪-૮) આથી અગિયાર ઇન્દ્રિયોનું ગ્રહણ જ સુકત છે.

ઉપરાંત જીવાત્માના ઉપકારક તરીકે બધી જ ઇન્દ્રિયો છે તો બધીનું જ
ગ્રહણ ન્યાય છે.

વળી અષ્ટૌ ગ્રહઃ (યુ ૩-૨-૧) અહીંની આઠ સંખ્યામાં પણ ખૂટતી
ખીજી સંખ્યા સ્વીકારી જ લેવી જોઈએ. કેમકે દ્રાણુ વગેરે જો આસક્તિના
કારણ હોઈને જીવાત્માનું મુક્તિ પર્યન્ત ગ્રહણ કરતા હોય તો હાથ વગેરે
પણ તેવા જ છે. અને આથી ઇન્દ્રિયો એકંદરે અગિયાર જ છે, સાત નહીં
એ સિદ્ધ છે. ॥ ૬ ॥

બ્રહ્મમાંથી પ્રાણોની-ઇન્દ્રિયોની કૃત્પત્તિ તથા તેમની સંખ્યા નક્કી
થઈ. હવે સૂક્ષ્મ જૂતોની કૃત્પત્તિ અંગે અતિદેશ કરતાં કહે છે:-

અણવશ્ચ ॥ ૭ ॥

ચ=અને અણવ=જેમ યજમાની આકાશાદિ મહાજૂતોની પૂર્વે ઇન્દ્રિયો ઉપર છે
તેજ પ્રમાણે અણુઓ એટલે કે સૂક્ષ્મ જૂતો-તત્ત્વાઓ પણ ઉપર છે.

પ્રશ્નોપનિષદમાં પોતપોતાના વિષયો સહિત જેમ ઇન્દ્રિયો તેમ
આકાશાદિ પંચજૂતો અને તેના કારણરૂપ પંચતત્ત્વાઓનો પણ ઉપન્યાસ
જેવામાં આવે છે. પૃથિવી ચ પૃથિવીમાત્રા ચ, આપદ્યાપોમાત્રા ચ વગેરે.

(પ્ર૦ ૪-૮) કાર્યકારણુ લાવે જકણથેડા પદાર્થો પૈટ્ટી કારણુ પદાર્થોની ઉત્પત્તિ પહેલી જ હોવી જોઈએ. કેમકે જે પૂર્વવર્તી હોય તે જ કારણુ હોઈ શકે છે. અને આકાશ વગેરે પાંચ મહાભૂતો કાર્ય છે, અને પંચ મૂલભૂતો-તત્ત્વાત્માઓ કારણુ છે. સ્મૃતિ કહે છે કે તન્માત્રેભ્યઃ સ્થૂલભૂતાનિ (સાં૦ ૧-૬૧) ઉપરાંત મનુસ્મૃતિ કહે છે:-અગ્ન્યો માત્રા વિનાશિન્યો દશાર્ચાનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ । તામિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંભવત્યનુપૂર્વંશઃ (મનુ ૧-૨૭) આથી જેમ આકાશ વગેરે પંચમહાભૂતોની પહેલાં પ્રાણો તેમ તેના કારણરૂપ-પંચમહાભૂતોના કારણરૂપ પંચતત્ત્વાત્માઓ પણ પહેલાં ઉપજે છે, એવો અનિદેશ થોડો છે.

એ જ પ્રમાણે મુખ્ય પ્રાણની ઉત્પત્તિને નિર્ધારિત કરતાં અતિદેશ કરે છે કે:-

ઐષ્ટશ્ચ ॥ ૮ ॥

ઐષ્ટ-જેમ જનમાથી આકાશાદિ પંચમહાભૂતોથી પૂર્વે પ્રાણો ઉપજે છે તેમ ઐક મુખ્ય પ્રાણ ચન્નથુ ઉદ્ભવે છે.

પ્રાણો ઘાવ ઐષ્ટશ્ચ ઐષ્ટશ્ચ (હાં૦ ૫-૧૧) અયં ચૈ નઃ ઐષ્ટ (ઘ્રૂ૦ ૧-૫-૨૧) તાન્ વરિષ્ઠઃ પ્રાણ ઉવાચ (પ્ર૦ ૨-૫) શ્રુતિઓના આધારે આહી ઐષ્ટ શબ્દ મુખ્ય પ્રાણના અર્થમાં છે.

તો મુખ્ય પ્રાણ ઉપજે છે કે નથી ઉપજતો એ સંશય છે. નથી ઉપજતો એવો પૂર્વપક્ષ છે, ઉપજે છે એવો મિદ્ધાન્ત પક્ષ છે. તો શું સાચું? તો નથી ઉપજતો એમ કહેવું જ માત્રુ લાગે છે. કેમકે પ્રલય કાળે પણ મુખ્ય પ્રાણનો વ્યાપાર શ્રુતિ સ્વયં જતાવે છે. ન મૃત્યુરાસીદ-મૃતં ન તર્હિ ન રાડ્યા યદન આસીત્ પ્રકેતઃ આનીદવાસં સ્વધયા તદેકં તસ્માદ્ હ અન્યન્ન પરઃ કિંચિનાસ-તે વળતે મૃત્યુ કે છવન ન હતું અને રોત્રિ કે દિવસનું ચિદ્ધ ન હતું. તે વળતે તે એક પ્રકૃતિ સાથે નિરપંદ પ્રાણતત્ત્વ હતું તેનાથી પર બીજુ કશું ન હતું, (ક્ષ૦ ૮-૭-૧૭-૨) ઉપલા મન્ત્રમાં આનીત્ શબ્દનો પ્રયોગ છે એ પ્રાણ વ્યાપારનો વાચક છે અન્ પ્રાણને-એમ પાણિની મુનિ કહે છે. તે વેળા જો પ્રાણ ન હોત તો તેના વ્યાપારનો ઉલ્લેખ ન કર્યો હોત પણ કર્યો છે. અને પ્રલયકાળે પણ જે હોય તે ઉપજે છે એમ કહેવું અયોગ્ય છે. કેમકે ઉપજે તે અવશ્ય નાશ પામે જ. આથી મુખ્ય પ્રાણ પ્રલયકાળે પણ, હોઈને, ઉપજતો નથી.

આ વાતને નિરાધાર કરતાં શ્રેષ્ઠશ્ચ એ બાતનું સૂત્ર સૂત્રકાર આગળ કરે છે. જેમ બ્રહ્મમાંથી આકાશાદિ તન્માત્રાદિ, પ્રાણાદિ, તેમ મુખ્ય પ્રાણ પણ ઉપજે જ છે. પ્રાણની ઉત્પત્તિ દર્શાવનારી પણ શ્રુતિઓ જ છે. આત્મનઃ एव प्राणः जायते (મું ૩-૬) एतस्मा जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च (મું ૨-૧-૩) અને શ્રુતિ તો પ્રમાણ છે. ઉપલા મંત્રમાંનો આત્મા શબ્દ પ્રાણના વ્યાપારનો સદ્ભાવ બતાવનાર છે. તે વખતે એક પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ પોતાની સ્વચ્છા=જગદ્ગર્ભા પ્રકૃતિ સહિત પ્રાણન કરે છે. ખીજી મૃત્યુ આદિ કોઈપણ ચીજ નહીં-એવો એ શ્રુતિનો અભિપ્રાય છે. અને પરમાત્માનું પ્રાણન એટલે તેનું ચૈતન્યાત્મક પ્રાણન છે-પ્રાણાત્મક પ્રાણન અર્થ નથી. કેમકે આત્માની સાથે અવાત એ વિશેષણ વપરાયું છે! ઉપરાંત અપ્રાણો હામનાઃ શુદ્ધઃ (મું ૨-૧-૨) આ શ્રુતિ પરમાત્માના પ્રાણનનો નિરેધ કરે છે. આથી પ્રાણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી ઉપજે છે-એ વાત સિદ્ધ છે. આથી અતિદેશ યોગ્ય જ છે.

આ પ્રાણનું સ્વરૂપ શું? આનો નિર્ણય દેતાં પહેલાં, પૂર્વપક્ષીને સંમત એવું એનું વાયુપણું કે તેના-વાયુના વિકાર તરીકેનું હોવાપણું દર કરતાં કહે છે:-

न वायु-विक्रिये पृथगुपदेशात् ॥ ૧ ॥

વાયુવિક્રિયે=વાયુ અને તેના વિકારરૂપ ન=મુખ્ય પ્રાણ નથી કેમકે ઉપરવેશાત્ ન વાયુ અને પ્રાણનો ભિન્ન ભિન્ન ઉપદેશ શ્રુતિ કરે છે.

મુખ્ય પ્રાણ વાયુ કે તેના વિકારરૂપ નથી, પણ તેનાથી ભિન્ન છે. શ્રુતિ સ્વયં આમ કહે છે. પ્રાણ સૃષ્ટિના કથન બાદ વાયુની સૃષ્ટિનો ઉલ્લેખ કરતી શ્રુતિ એ બંનેને ભિન્ન છે એમ જ કહે છે. શ્રુતિવચન છે કે સ પ્રાણમસજત, પ્રાણાત્ શ્રદ્ધાં, હં વાયુઃ જ્યોતિઃ આપઃ (મું ૬-૪) ઉપરાંત एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । हं वायुः ज्योतिः आपः (મું ૨-૧-૩) જે પ્રાણ વાયુ કે વાયુના વિકારરૂપ હોત તો વાયુની સૃષ્ટિએ જ તેની સૃષ્ટિ પ્રતિષ્ઠાહિત થઈ હોત અને તેનો વિશેષ નિર્દેશ બ્યર્થ હોત. અને આથી પ્રાણ, વાયુ કે તેનો કોઈ વિકાર વિશેષ નથી. ॥ ૯ ॥

જે વાયુ કે તેના વિકારરૂપ પ્રાણ નથી તો પછી જીવની પેદે ભડ એ કોઈ સ્વતંત્ર તત્ત્વ હોતું! આનો જવાબ બાગતાં કહે છે:-

ચક્ષુરાદિવન્તુ-તત્સહગ્રિપ્ટયાદિભ્યઃ ॥ ૧૦ ॥

ચક્ષુરાદિવન્તુ=જેમ ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો જીવનાં સાધન વિશેષો છે તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણુ જીવનું સાધન વિશેષ જ છે, કેમકે તત્સહગ્રિપ્ટયાદિભ્યઃ=સિદ્ધિ એટલે શાસન, આદિ શબ્દ સંસ્કૃતના અને અચેતનનાનો સમાહક છે, તે વાક ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોની સાથે જ તેનું-પ્રાણુનું શાસન ઉપદેશ દેવાથી અને તે ઉપરાંત સંસ્કૃત અને અચેતનવ પણુ દેવાથી એ જીવનુ ઉપકરણ જ છે જીવની માફક મેઘ સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી

શ્રુતિઓમાં જયે વાક ચક્ષુ વગેરે પ્રાણોની સાથે જ મુખ્ય પ્રાણુ પણુ શામન જોવામાં આવે. મથ હ પ્રાણઃ મહં શ્રયમે દ્યુદિરે-ત્યાગ જાહ પ્રાણો પોતપોતાની શ્રેષ્ઠતા માટે વિવાદ કરવા લાગ્યા. (છાં૦ ૪-૧-૬) વગેરે એનાં ઉદાહરણ છે. આમ જયે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયો સાથે મુખ્ય પ્રાણુનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. અને આ મહુશાસન મમાન ધર્મિઓનું હોઈ શકે. જીવાત્માનું માધન હોવું એ ઇન્દ્રિયો અને મુખ્ય પ્રાણુમાં મમાન ધર્મ છે. જેમ ઇન્દ્રિયો વગેરે જીવાત્માના કર્તૃત્વમાં માધનરૂપ બને છે તેમ મુખ્ય પ્રાણુ પણુ જીવાત્માના સમસ્ત અર્થસંપાદનમાં માધનરૂપ થાય છે અને જીવાત્માનુ ઉપકરણ હોઈને, જાકીની ઇન્દ્રિયો વગેરેની માફક તેનું શેષત્વ યોગ્ય છે. સ્મૃતિ કહે છે.-પુરુષાર્થે વરણો વ ચોડ્ય-દષ્ટોહ્વાસાત્ (સાં૦ ૨-૨૩) એજ પ્રમાણે મહુતતા અને અચેતનતા પણુ પ્રાણુ જીવનુ ઉપકરણ-માધન છે એ વાતને મમર્થિત કરે છે. અને આથી પ્રાણુ શ્રેષ્ઠ હોવા છતાં એ કોઈ જીવાત્માના જેવો સ્વતંત્ર પદાર્થ નથી, પણ જીવાત્માનુ માધન જ છે. ॥ ૬૦ ॥

પૂર્વપક્ષી શંકા ઉઠાવે છે કે પ્રાણુ જીવનુ ઉપકરણ છે-આ વાત કઈ જાણે ઉતરે એવી નથી ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોનો પોતપોતાના વિષયોનુ મહુણ કરતી હોઈને જીવાત્માના ઉપર ઉપકાર કરે છે અને આથી તે ઉપકરણ થઈ શકે. પ્રાણુનું એવું કોઈ કાર્ય વિશેષ અને તે દ્વારા જીવની ઉપામના કે આરાધના જોવામાં આવતી નથી, તો પછી એ જીવાત્માનું ઉપકરણ કેવી રીતે થઈ શકે ? આનો જવાબ વાળતા કહે છે -

અકરણત્વાચ ન દોષસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૧૧ ॥

દોષ=શ્રે મુખ્ય પ્રાણુનો કોઈ વિષય પરિચ્છેદરૂપી કાર્યનો અભાવ દોષો એ દોષ ન=નથી. કેમ ? તો અકરણત્વાત=એ પ્રાણુ ઇન્દ્રિયરૂપ નથી. તથા હિ=એનું અતીન્દ્રિયપણું-ઇન્દ્રિયાભાવરૂપતાને દર્શયતિ=જીવનનું ઉપકરણ થઈ શકવાનું સમર્થક બીજું કાર્ય શું બતાવે છે

જો મુખ્ય પ્રાણ ઇન્દ્રિયરૂપ હોત તો તેનું કાર્ય પણ હોત. પણ મુખ્ય પ્રાણ કારણરૂપ નથી. પણ તે જીવાત્માને ઉપકાર કરતો અટકી જતો નથી. ઈતર કાર્ય દ્વારા જીવાત્માને એ ઉપકૃત કરતો હોઈને એ કારણરૂપ છે. પ્રાણ, શરીર, ઇન્દ્રિય વગેરેનાં ધારણ દ્વારા જીવાત્માને સહાયરૂપ થાય છે, અને અપેક્ષિત વસ્તુનું સાધક તે જ ઉપકરણ છે. આથી શરીર ઇન્દ્રિયાદિના ધારણ દ્વારા જીવોપકારક હોઈને પ્રાણ જીવાત્માનું ઉપકરણ છે એ સિદ્ધ છે. આ વાત ક્ષુતિ પણ કહે છે કે તાન્ વરિષ્ઠઃ પ્રાણઃ ઉવાચ મા મોહમાવચથ અહમેવ एतत् पञ्चधाऽत्मानं प्रविभज्य एतद् वाणमवष्टम्य विधास्यामि-તેમને વરિષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું-રખે મોહ પામતા ! હું જ આ પાંચ રીતે જાતને વિભક્ત કરી આ શરીરને ટેકવી ધારણ કરું છું. (પ્રાં ૨-૩) ઉપરાંત તેનયદશનાતિયત્ પિયતિ તેનેતરાન્ પ્રાણાનવતિ-તેથી જે કાંઈ ખાય છે જે પીએ છે તે દ્વારા ઈતર ઇન્દ્રિયોને રહે છે. (છાં ૧-૨-૬) અને આથી ઇન્દ્રિય ન હોવા છતાં પણ શરીર ઇન્દ્રિયાદિકનો ધારક હોઈને એ જીવાત્માનું ઉપકરણ જ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૧૧ ॥

એ મુખ્ય પ્રાણના સ્વરૂપ અને પેટાભેદનો ઉલ્લેખ કરતાં કહે છે કે:-

पञ्चवृत्तिः मनोवद् व्यपादिश्यते ॥ १२ ॥

મનોવત્=જેમ અંતઃકરણ=શુદ્ધિ જ્ઞાનશક્તિને લઈને “મન” એ રીત કહેવાય છે તેમ ક્રિયાશક્તિને લઈને વપવૃત્તિ-વાપવને માટે આ પ્રયોગ છે. પાંચ વૃત્તિઓવાળો કહેવાય છે આ મુખ્ય પ્રાણ

અંતઃકરણરૂપી જુદીની જે શક્તિઓ છે. જ્ઞાનશક્તિ અને ક્રિયાશક્તિ. જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ અને જુદી. મન, ચિત્ત, વગેરે કહેવાય છે. ક્રિયાશક્તિની અપેક્ષાએ એ પ્રાણ શબ્દે ઓળખાય છે. અને આથી ક્રિયાશક્તિપ્રધાન અંતઃકરણના વ્યાપારને મુખ્ય પ્રાણ કહેવામાં આવે છે. કહેવિત્ જ્ઞાનશક્તિની અપેક્ષાએ ક્રિયાશક્તિની પ્રધાનતાના આધારે મનને પણ પ્રાણ કહી દેવામાં આવે છે જેમકે ન વૈ વાચઃ ન ચદ્મ ને મનાંસી ન્યાચક્ષતે પ્રાણ इत्येवाचક્ષતે પ્રાણો हेवैवानि सर्वाणि मघन्नि તેને વાચા કે ઓળ-કે-કાન-કે મન જેમ કહેના નથી. પ્રાણ જેમ જ કહે છે. પ્રાણ જ આ ણધાં રૂપે જાને છે. (છાં ૫-૧-૧૫) આ પ્રાણને વાયુની ક્રિયાના ભેદના કારણે અને મંથરજશીલ હોઈને ક્વચિત્ વાયુ પણ કહેવામાં આવે છે. આમ જીવનશક્તિ એ પ્રાણ છે. અને જ્ઞાનશક્તિ પ્રધાન અંતઃકરણ જેમ મન-જુદી-ચિત્ત એ મજાને પામે છે તેમ ક્રિયાશક્તિ

પ્રધાન અતઃકલ્પ કાર્યભેદે અને અધ્યાનભેદે પ્રાણ-અપાન-મમાન-ઉદાન-
વ્યાન એ નામે ઓળખાય છે શ્રુતિ કહે છે -પ્રાણોડપાનો વ્યાન ઉદાન-
સમાનોડ ન રૂચેતત્ સર્વે પ્રાણઃ પ્રાણ, અપાન, વ્યાન, ઉદાન, સમાન,
આ બધુ પ્રાણ છે (ઘૃં ૧-૫-૩) અતઃકલ્પનો આ વ્યાપાર વિશેષ છે એ
તત્ત્વમન્ત પ્રાણોડનુક્રમણિ (ઘૃં ૪-૪-૨) વગેરે શ્રુતિત્રિગથી અનુભવિ
થાય કે ઉપનત પ્રાણની પ્રથમ ઉત્પત્તિનુ અતિમા કદન પાત્ર નથી આથી
પ્રાણ કોઈ અન્ય તત્ત્વ નથી હોવનુ ઉપક્રાંત જ છે અને મનની પેરે
અતઃકલ્પનો ક્રિયાપ્રધાન વ્યાપાર વિશેષ જ છે એમ નક્કી થાય છે ॥ ૧૦ ॥

આમ પ્રાણના સ્વરૂપનુ નિર્ધારણ થયુ હવે સૂક્ષ્મ શરીરની ઉત્પત્તિ
અંગે અતિદેશ કરતાં કહે છે -

અણુચ્ચ ॥ ૧૩ ॥

ચ=અને વગી અણુ=એમ પરમાત્મામાંથી વાક થયુ વગેરે પ્રશ્નો, શા
તન્માત્ર વગેરે સૂક્ષ્મ બૂતો, આમશાદિ બૂતો પડેલા ઉપર છે તેમ અણુ-સૂક્ષ્મ દેહ પણ
ઉપર છે

સાખ્યશાસ્ત્ર કહે છે -સપ્તદ્વૈષ લિંગમ્ (સાં ૩ ૯) પાંચ સૂક્ષ્મ
બૂતો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ ધર્મેન્દ્રિયો, મન અને અહુકાર સહિત બુદ્ધિ
આ સત્ત્વ તત્ત્વોનુ વિંગ શરીર બને છે આ લિંગદેહ ન્યા મુખી હવે છે
ત્યા મુખી હોનાત્મા જન્મ મરણના ચક્ર ઉપર ધૂમ્યા જ કરે છે મોક્ષ પર્યન્ત
હોવને એ ચોર્યાંમી લાખ યોનિઓમા રમાડ્યા જ કરે છે વેદ કહે છે -

અપાદ પ્રાદ્વ પતિ સ્વધયા મૃમિત

ઉપર નીચે માયાથી જડાયેલ હોન શરીર વગેરે (ઝં ૨-૩-૨૧-૩૧)
ઉપરાત તદ્વ સત્ત્વ સહક્રમણેતિ લિંગ મનો યત્ર નિષિત્તમસ્ય-તે જ
આમક્રાંત ઈર્મ અહિત ગિગશરીરને પામે છે ન્યા એનુ મન ચોખ્યુ છે
(ઘૃં ૪-૪-૬) પ્રાણ મત રણની ક્રિયાશક્તિ રૂપ હોઈને અતઃકલ્પના
નિર્દેશમા જ તેના નિર્દેશ થઈ જાય છે અને આથી વિંગ શરીરના ઘટક
તત્ત્વોમા પ્રાણનો અભાવેશ શ્રુતિ કે ગામ્ ક્રાંત નથી શ્રુતિ સૂક્ષ્મ દેહનુ
રૂપ બતાવતી હોઈને એ પચતન્માત્ર પ્રધાન છે એ સમજી શકાય છે
શ્રુતિ કહે છે -તસ્ય હ પતસ્ય પુરુષસ્ય રૂપ યથા માહારજન વાસ , યથા
પાણ્ડવાત્રિક, યથા રુદ્ર ગોપ , યથાગ્ન્યર્ચિ યથા પુણ્ડરીક યથા સુરુદ્
વિચિત્રમ તે આ પુરુષનુ રૂપ રંગીન વસ્ત્ર જેમ પીજી છે એનુ આમડ જેવ

ઈન્દ્રગોપતુ જીવદુઃ-જેવી અગ્નિની અગ્નિ, જેવું કમળ-જેમ ચમકતી વીજળી (વૃં ૨-૩-૬) ઉપરાંત આચાર્ય સ્વયં આગળ સૂક્ષ્મદેહનું ભૂતસૂક્ષ્મમયત્વ બતાવનાર છે. આ લોચાપવર્ગાદિની સિદ્ધિ માટે ઉપયોગી સૂક્ષ્મ દેહ પ્રથમ સર્ગમાં બ્રહ્મમાંથી જ ઉપજે છે. આ મોક્ષ એ ઘટતો નથી, સ્વલ દેહનો સ્વીકાર અને ત્યાગ એ સૂક્ષ્મ દેહની સાધારણ પ્રવૃત્તિ છે. એનું પરિભાણ પણ સૂક્ષ્મભૂત જેવું જ છે. કેમકે એ પણ જન્મે છે, એનો દેહ પ્રમાણે સકોચ વિકાસ પણ થઈ શકે છે. સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે:- અણુ પરિમાણં તત્કલિપ્તિ શ્રુતેઃ (સાં ૩-૧૪) સદ્ગ્રમયત્વ શ્રુતેઃ (સાં ૩-૧૫) સંસૃત્તિઃ લિંગાનાં સુષ્કારવત્ (સાં ૬-૧૫) આથી જેમ બ્રહ્મમાંથી પ્રાણ વગેરે આકાશાદિ પહેલાં ઉપજે છે તેમ સૂક્ષ્મદેહ પણ જાણવો આવો અતિદેશ યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥૨ ॥

અહીં પ્રાણો-ઈન્દ્રિયોને તેમના અધિષ્ઠાતા અનુગ્રાહક દેવતાઓ હોય છે કે નહીં? નથી હોતા એમ પૂર્વપક્ષ અને હોય છે એમ સિદ્ધાન્તી કહે છે. તો શું નક્કી થઈ શકે? નથી હોતા એ જ સિદ્ધ થાય છે. કેમકે હોય તો તે તે દેવતાઓ જણાવા બેઠાંએ ને? પણ દેખાતા નથી. અને તે તે ઈન્દ્રિયો સ્વયમેવ પોતપોતાનું કાર્ય કરતી બેવામાં આવે છે. અધિષ્ઠાતા દેવતા એટલે અનુગ્રાહક દેવતા કદાચ નેત્રેન્દ્રિયની અધિષ્ઠાતા સૂર્ય દેવતા પ્રત્યક્ષ છે અને આથી બાહ્યની ઈન્દ્રિયોની અનુગ્રાહક દેવતાઓનું અનુમાન થઈ શકે છે. અને આથી તેમને દેવતાઓ નથી એમ ન કહેવાય. તો આ વાત બરાબર નથી! મનુષ્યની આંખનો અનુગ્રાહક સૂર્યદેવ કરતા દેખાય છે. પણ ગિજાડીની આંખનું શું? અંધારામાં પણ એ તો દેખે છે. અને આથી અહીં અનુમાનનો પત્તો નથી. અને પ્રત્યક્ષ અને અનુમાનથી જે ન સિદ્ધ થાય તેનો સ્વીકાર હાથાઓ ન કરે, આથી તે તે ઈન્દ્રિયોની અનુગ્રાહક દેવતાઓ નથી એમ જ કહેવું પડે છે. આનો નિપાત આપતાં કહે છે.

उपोतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् ॥ ૧૪ ॥

તુ-કેન્નુ ઉપોતિરાદિધિષ્ઠાન=અગ્નિ વગેરેનું અધિષ્ઠાન છે. એટલે કે પાચારિપ્રત્યેમાં અગ્નિ વગેરે દેવતાઓનું અધિષ્ઠાન હોય છે કેમકે તદામનનાત=શ્રુતિઓમા તે! પ્રતિપાદન થયું છે!

પ્રત્યક્ષ એક જ કાંઈ પ્રમાણ નથી. એનું બધું જ એ પ્રત્યક્ષની જ મર્યાદાનું હોય તો ઈન્દ્રિય પ્રમાણોનો અર્થ જ ન રહેતો! શ્રૂત પદાર્થો પ્રત્યક્ષ

પ્રમેય છે મૂકમ પ્રત્યક્ષાતીત છે અને વસ્તુનો અભાવ, યોન્ય પ્રમાણોની નિવૃત્તિ થતી હોય તો નકી થાય ! અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ યદપિ મૃદુલ છે પણ ઈન્દ્રિયો અતીન્દ્રિય હોઈને તેમનું અધિષ્ઠાન પ્રત્યક્ષ નથી તો પછી એમનું-દેવતાઓનું અનુગ્રાહકત્વ છે એમ કેવી રીતે બજાવું ? તો શ્રુતિ પ્રમાણ દ્વારા શ્રુતિ કહે છે—અગ્નિર્વાગ્ મૂત્વા મુલ્ક પ્રાવિશત્ વાયુઃ પ્રાણો મૂત્વા નાસિકે પ્રાવિશત્, આદિત્યઃ ચતુર્મૂત્વાઽક્ષિણી પ્રાવિશત્, દિશઃ ધોત્રે મૂત્વા કર્ણે પ્રાવિશત્—અગ્નિ વાણી થઈને મુખમાં, વાયુ પ્રાણ થઈને નાસિકામાં, મૂર્ધ આખ થઈને આખમાં, દિશાઓ કાન થઈને કાનમાં પ્રવેશ્યાં—(લે૦ ૧-૨) ધામેષ વ્રત્તણ. ચતુર્થઃ પાદ સોઽગ્નિના જ્યોતિષા માતિ ચ વાણી જ પ્રદ્ધનો યોથો પાદ છે તે અગ્નિરૂપી જ્યોતિષી અમટે છે અને તપે છે વગેરે (છાં ૩-૧૮-૩ થી ૬) આ શ્રુતિઓ તે તે દેવતાઓનું અનુગ્રાહકત્વ છે એ અપ્પટ દગાવે છે ઉપગત સ વં વાચમેષ પ્રથમામત્યવહત્ । સાં યદા મૃત્યુમત્યમુચ્યત સોઽગ્નિઃ અમવત્-તેણે વાણી ને જ મૌ પહેલા ધાગણ કરી તે જ્યારે મૃત્યુ પામી તો તે અગ્નિરૂપ થઈ (લે૦ ૧-૩-૧૦) વગેરે શ્રુતિઓ વાગ વગેરે ઈન્દ્રિયોનો અન્યાદિભાવ-થાય છે એમ સિદ્ધ કરે છે અને તે પણ તેઓ અધિષ્ઠાન છે એમ મૂકવે , સૂર્ય ચન્દ્ર. ગન્ધતુ (ક્ર૦ ૭-૬-૨૦-૩) સૂર્યો મે ચન્દ્ર. વાત પ્રાણ (મથવ૦ ૫-૨-૧-૭) વગેરે મન્યો અમુ વગેરેની મૂર્યાદિ રૂપતાનું અપ્પટ કથન કરે છે બિલાડી વગેરે જનાવરોને પણ મૂર્યા ગરિમનો થોડો પણ મળધ હોય છે જ ! અને એ જ વાત બીજી ઈન્દ્રિયોની ણાબતમાં પણ મમાન છે અને આથી વાગાદિ પ્રાણોના અગ્નિ વગેરે દેવતાઓ અધિષ્ઠાન છે એટલે કે તેઓ અનુગ્રાહક છે અને વાગાદિ ઈન્દ્રિયો તેમની અનુગ્રાહ્યા છે—એ નિમશય છે ॥ ૧૪ ॥

હવે પ્રશ્ન એ છે કે આ પ્રણોનો મળધ ડોની માથે છે ! ભોગના માધન તરીકે પગ્ગ્રહ-જગતના જન્માદિ કાણુ ગ્રહ સાથે છે કે જીવાત્મા માથે છે ? જનામ વાગતા કહે છે -

પ્રાણવતા ગન્ધાત્ ॥ ૧૫ ॥

પ્રાણવતા=પ્રાણના સ્વામી જનામા સાથે પ્રાણો ઈન્દ્રિયો સમ્યગેવી છે અને ગન્ધાત્=શ્રુતિ એવું વચન છે

ભોગના માધનોનો મળધ ભોક્તા સાથે જ ન્યાયી રીતે હોઈ શકે અભોગના સાથે એઓ સક્રિય તો તે નિર્થક જ છે ! મન્યાવીને કામક્રીનો

શેા અર્થ ? કેમકે લોગની સિદ્ધિ માટે લોકજ્ઞાની કને લોગનાં સાધનો હોય એ ધૃષ્ટ છે. જેને અંગે લોગની કલ્પના પણ નથી સંભવતી, એવા પરમાત્માને ઈન્દ્રિયો સાથેનો સંબંધ ઘટતો નથી. લોકજ્ઞતા જીવ છે. બ્રહ્મ તો અલોકજ્ઞતા છે. તયોઃ અન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદુ મત્તિ અનદનન્ અન્યો અભિચાકર્શતિ (જ્ઞ૦ ૨-૩-૧૭-૨૦) વગેરે શ્રુતિઓ બહુ બાણીતી છે. ઉપરાંત લોગ સાધનોનો જીવ સાથે જ સંબંધ હોય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. અથ ચત્ર પતદાકાશં અનુવિપળ્લં ચક્ષુઃ સ ચાક્ષુષઃ પુરુષઃ દર્શનાય ચક્ષુઃ અથ યો વેદેદં વિપ્રવીતિ સ આત્મા, ગન્ધાય ઘ્રાણમ્ (જ્ઞ૦ ૮-૧૧-) બ્રહ્મને તેનો સંબંધ નથી. શ્રુતિ જ પુનઃ કહે છેઃ ન તસ્ય કાર્યં કરણ ચ (ખે ૫-૮) ઉપરાંત સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્ (જ્ઞ૦ ૮-૪-૧૭-૧) વગેરે શ્રુતિઓ પરમાત્મા સર્વાન્તરાત્મા છે, એ અભિપ્રાયથી કહેવાઈ છે-એ લોકજ્ઞતા છે એ અભિપ્રાય નહીં. આથી લોગનાં સાધનો જીવાત્માનાં છે-પરમાત્માનાં નાંબંધીઓ નથી. ॥ ૧૫ ॥

જીવાત્માના લોગ સાધનો છે વાગાદિ પ્રાણો. પણ બન્યારે જીવાત્માનો ખલાવ થાય ત્યારે તો તેને બ્રહ્મ સંબંધ થાય ને ? કેમકે સાધના હોઈને નિ કોઈના કોઈ ચેતન સાથે સંબંધ હોવો આવશ્યક છે. લોગનાં સાધનો કોઈને લોકજ્ઞતા વિના તેમની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ. અને તે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભોક્તા નથી છતાં તેનો તે લોગ સાધનો સાથે સંબંધ થતાં પરબ્રહ્મ પણ ભોક્તા થાય આનો જવાબ વાળતાં કહે છેઃ-

તસ્ય ચ નિત્યત્વાત્ ॥ ૧૬ ॥

જ=પણ તસ્ય=જીવાત્માનું નિત્યત્વાત્=નિત્યત્વ હોઈને આ સંક્રાં હોતી નથી.

જીવાત્મા અનિત્ય હોય તો તેનો કવચિત્ અસંભવ થાય ને લોગ સાધનો રૂપી પ્રાણો-ઈન્દ્રિયો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા સાથે સંબંધ થાય ? પણ જીવાત્મા તો નિત્ય છે. અને તે નિત્ય હોઈને તેનો અલાવ અને તે અલાવમાં ચેતનાન્તર સાથેના તેના સંબંધની કલ્પના જ અનુચિત છે. લોગનાં સાધનોનો સંબંધ કર્મ નિમિત્તે હોય છે. અને આ કર્મ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તો ત્રણ કાળમાં પણ સ્પર્શતાં નથી ! ચેતનત્વરૂપી સામાન્ય ધર્મના ઓઠાં હોઈ પણ પરબ્રહ્મને જીવાત્માની પેરે લોગ સાધનોની પ્રાપ્તિ હોઈ શકતી નથી. કારણ કે ચેતનત્વ સામાન્ય માત્રથી જ જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ભોક્તા થાય તો પછી પદાર્થત્વ સામાન્યે જડ પ્રકૃતિ પણ ભોક્તા થાય. અને તેમ થાય તો ભારે આકૃત આવે. અને આથી લોગ સાધનો જીવાત્માના જ લાભમાં છે. ॥ ૧૬ ॥

આ જીવાત્માના ભોગના સાધનરૂપ પ્રાણોનું એવું કોઈ નામ છે જેથી તેઓ તેના ભોગનાં સાધન જ છે એમ સુસ્પષ્ટ મમજાય ?-તો કહે છે -

તે इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् ॥ ૧૭ ॥

તે=જીવાત્મા સાથે સંગઠિત ધરાવના તે પ્રાણો શ્રેષ્ઠાદ્ અન્યત્ર=એક મુખ્ય પ્રાણને છોડીને इन्द्रियाणि=ઇન્દ્રિયો કહેવાય છે કેમકે તદ્વ્યપદેશાત્=એમનાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓમા ઇન્દ્રિય શબ્દે નિર્દેશ કર્યો છે

જે કોઈ શરીરને આશ્રયે હોઈને જીવાત્માનું ભોગ સાધન હોય તેને ઇન્દ્રિય કહે છે. વાગાદિ પ્રાણો તેવા છે અને આથી તેમને ઇન્દ્રિયોને નામે ઓળખવામા આવે છે અને આ પ્રત્યક્ષ છે ઉપરાત શ્રુતિ સ્મૃતિઓમા તેમને ઇન્દ્રિય શબ્દે સ્પષ્ટ રીતે ઉલ્લેખવામા આવ્યા છે શ્રુતિ બાવે છે કે-इन्द्रियाणि दातकतो ! या ते जनेषु पञ्चसु इन्द्र ! तानि त आबृजे (નૃ૦ ૩-૨-૨૨-૧) इमानि यानि पञ्चेन्द्रियाणि मनः पष्ठानि (મધર્વ૦ ૧૧-૧-૧-૫) एतस्मा ज्ञायते प्राणो मन सर्वेन्द्रियाणि च (મુ૦ ૨-૧-૩) एकादशेन्द्रियाण्याहुः-(મનુ૦ ૮૬-૨) વગેરે જ્યેષ્ઠ પ્રાણ ઇન્દ્રિયરૂપ ન હોઈને તેના તે રીતે વ્યપદેશ નથી ઉપરાત इन्द्रिय इन्द्रलिंगम् (મઘ્તા૦ ૫-૨-૯૩) એ સૂત્રાનુમાર વાગાદિ પ્રાણોનું ઇન્દ્રિયપણુ સુસ્પષ્ટ પણુ અભિવ્યક્ત થાય છે આથી પ્રાણોને ઇન્દ્રિય શબ્દે કહેવામા આવે છે ॥ ૧૭ ॥

લથા શ્રેષ્ઠ પ્રાણને છોડીને બીજા પ્રાણોને ઇન્દ્રિય કહે છે એમ કેમ ? તો કહે છે -

भेद श्रुतेः ॥ ૧૮ ॥

ભેદશ્રુતે=વાગદિ પ્રાણોથી ભિન્ન તરીકે એવું શ્રુતિમા અવલુ તપાસી શ્રેષ્ઠ પ્રાણ બિનાય બીજા પ્રાણોને" એમ કહેવામા આવે છે

પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણની વચ્ચે ભેદનું પ્રતિપાદન શ્રુતિ જ કરે છે હા ત વાદ મન ચક્ષુઃ શ્રોત્ર ચ તે પ્રીતા પ્રાણ સ્તુવન્તિ-વાણી-મન-ચક્ષુ-શ્રોત્ર-તે પ્રમત્ત થઈને પ્રાણને સ્તવે છે (પ્ર૦ ૨-૪) અહીં કર્તા પ્રાણો અને કર્મ પ્રાણ છે તે હ વાચમૂચુઃ (વૃ૦ ૧-૩-૨) અહીંથી માડીને વાગાદિ પ્રાણોનો અસુરોના પાપમ્પર્યે વિધ્વસ બતાવી, તે પ્રશ્નનો ઉપસહાર કરી શ્રુતિ બધ હેમં આસન્ય પ્રાણમુચુ.-

(વૃં ૧-૩-૭) વગેરે શબ્દોમાં મુખ્ય પ્રાણ તે પાપનો નાશક છે, એમ કહીને પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણની વચ્ચેનો ભેદ શ્રુતિ જ સ્પષ્ટ કહે છે. ત્રોણિ ધાત્મને અકુરુત મનો વાચં પ્રાણમ્ (વૃં ૧-૫-૩) વગેરે બીજી શ્રુતિઓ પણ આ અર્થમાં સંમતિ અર્પે છે. અને આથી “શ્વેષ્ઠાદન્યત્ર” એ કથન યોગ્ય જ છે. ॥ ૧૮ ॥

આ જ વિષયમાં બીજો હેતુ સમર્પતાં કહે છે:-

વૈલક્ષણ્યાચ ॥ ૧૯ ॥

વૈલક્ષણ્યાત્=વાગાદિ પ્રાણોથી વિરૂદ્ધ ધર્મવાળો હોઈને ચ=પણ અન્યત્ર શ્વેષ્ઠાત્ એ કથન યોગ્ય છે.

વાગાદિ પ્રાણો અને મુખ્ય પ્રાણમાં ધર્મનો પણ ભેદ છે. વાગાદિ પ્રાણો મુખ્યુત્તિમાં મનમાં એકરૂપ થઈને બીધી જાય છે. મુખ્ય પ્રાણ તો તે વેળા પણ જાગતો રહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-યથા ગાર્ગ્ય! મરીચયઃ અર્કસ્યા સંગચ્છતઃ સર્વાં પતસ્મિન્ તેજો મંડલે एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुच्यतः रचरन्ति एवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनसि एकीभवन्ति...પ્રાણાનયઃ પથ પતસ્મિન્ પુરે જામતિ-હે ગાર્ગ્ય! અસ્ત પામતાં સૂર્યનાં કિરણો બધાં આ તેજોમંડળમાં એક થાય છે અને તેના પુનઃ ઉદય સાથે ફરી પ્રસરે છે તે જ પ્રમાણે તે બધું પરાદેવતા રૂપ મનમાં એક થાય છે-પ્રાણાગ્નિઓ જ આ નગરીમાં જાગે છે. (પ્રં ૪-૨-૩) શરીરને આશ્રયે રહીને શબ્દના કચ્ચાર વગેરેમાં હેતુરૂપ થવું એ વાગાદિનું લક્ષણ છે. શરીર ઇન્દ્રિય વગેરેનું ધારણ કરવું એ પ્રાણનું લક્ષણ છે. શ્રુતિ કહે છે:-તાન્ પરિષ્ઠઃ ગણઃ ઉવાચ-મા મોહપદ્મથ અહમેવ પતત્ પञ्चधाऽत्मानं प्रविभज्य पतद् प्राणम् अवष्टभ्य विधारयामि (પ્રં ૨-૩) ઉપરાંત વાગાદિ પ્રાણને અમુરોના પાપનો વેધ લાગે છે. મુખ્ય પ્રાણને નહીં અને વૈલક્ષણ્ય તો વ્યાવૃત્તિનું કારણ છે. આથી અન્યત્ર શ્વેષ્ઠાત્ એ ઠીક કહ્યું છે. ॥ ૧૯ ॥

આમ અત્યાર મુખી પ્રાણાદિ સૂક્ષ્મનત્વો અને તેમના પેટાલાગોની ચર્ચા કરી ઉપરાંત છવાત્માના આલોક પરલોક વગેરેમાં આવાગમનના સાધનરૂપ સૂક્ષ્મદેહની ઉત્પત્તિ પણ વર્ણવી. હવે તે સૂક્ષ્મ દેહને આધારે રહેલી ચરાચર સ્થુલ દેહની ઉત્પત્તિની ચર્ચા કરવી રહી. કેમકે તે જ ઉપસ્થિત થાય છે. આથી કહે છે:-

નામ રૂપ નિર્મલ

સંજ્ઞા મૂર્તિ કૃત્તિસ્તુ ત્રિવૃત્ત્યર્પતઃ ઉપદેશાત્ ॥ ૨૦ ॥

નુ=પગંતુ-આ શબ્દ મંત્ર મૂર્તિનું નિર્માણ કરનાર પગામ નથી એમ બતાવે છે. મુર્તિ=રૂપ-આમૃતિ તે અન્તેની કૃત્તિ=નિર્માણ-અર્થાત્ નામરૂપમક અસાચર અટિ ત્રિવૃત્ત=“ગત”ને બાવે ત્રિવૃત્ત=એવું ત્રિગોણી હોયું-અર્થાત્ વાપરું દેખીને પડેલા ત્રિકોણ અને પછી સંજ્ઞા અને મૂર્તિનું નિર્માણ થાય છે એનું લેખન કરે છે. અર્થાત્ ત્રિકોણ કરનારા સત્ સ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાંથી ઉપજે છે. કેમકે એણે ઉપદેશાત્=શ્રુતિએનો ઉપદેશ છે.

છાંદોગ્ય ઉપનિષત્ની મંત્રક્રિયામાં તેજ, આપ, અન્નની, દેવતાઓની સૃષ્ટિ દર્શાવ્યા બાદ ઉપદેશ લેવામાં આવે છે કે સેવ્ય દેવતા વેદત-હન્તાદમિમામ્નિત્રો દેવતાઃ અનેન જીવેનાત્મનાડનુપ્રાપિદ્ય નામરૂપે કરવાણિ તામાં ત્રિવૃત્તં ત્રિવૃત્તં વર્તેત્ કરવાણિ (છાંં ૬-૩-૨) આ ઉપદેશ અંગે મંથય છે. ઉપસી શ્રુતિમાં જેનો ઉપદેશ છે તે નામરૂપનું વ્યાકરણ એટલે કે અસાચર સૃષ્ટિ શરીરનું ઉત્પાદન કોનું કર્મ છે! કોનું પગક્રમ છે! ત્રિવૃત્તકરણ કરનારા પરમાત્માનું કે જીવાત્માનું? જીવાત્માનું કર્મ છે એવો પ્રવચશ છે. પરમાત્માનું એ કર્મ છે એ મિદ્ધાન્તી છે. તો પછી શ્રો નિર્ણય આવી શકે? જીવાત્માનું એ કર્મ છે એ જ નિર્ણય છે. કેમકે, એવું લેવામાં આવે છે જેવું લોકમાં તેવું જ વેદમાં હોયું ઘટે. લોકમાં જીવાત્માનું શકર-કૃષ્ણ વગેરે નામકણ લેવામાં આવે છે. ઉપરાંત જીવાત્મા જ ધર્મ-મક બનાવતો રૂપ નિર્માણ કરતો પ્રત્યક્ષ લેવામાં આવે છે. આથી આ ચગચગનું નામરૂપ વ્યાકરણ પણ જીવાત્માનો જ ઉદ્યોગ માનવો રહે છે.

આ ઠેકાણે કદાચ કોઈ શંકા કરે કે નામરૂપનું વ્યાકરણ લે જીવાત્માનું કર્મ હોય તો નામરૂપે વ્યાકરવાણિ (છાંં ૬-૩-૨) આ વ્યાકરણો પરદેવતા લેને કર્તા છે એવા ઉત્તમ પુરુષનો પ્રયોગ અસ્થાને થાય! પણ આ શંકા પણ અસ્થાને છે. કેમકે પરદેવતા અહીં જીવાત્માની પ્રયોજક હોઈ શકે છે. અને તે જ્ઞાનમુખી માફક જેમ શત્રુ મૈત્ર્યનું મંકલન કર્મ છે જ્ઞાનસત્ત્વ, છતાં તેનો-જ્ઞાનમુખનો પ્રયોજક છે સત્ત્વ. અને આથી ઉત્તમ પુરુષનો પ્રયોગ મંલવે છે. તેમ નામરૂપનું વ્યાકરણ કર્મ છે જીવાત્માનું છતાં “નામરૂપે વ્યાકરવાણિ” એ રીતનો પ્રયોજક તરીકે આવતો, પરદેવતાનો, ઉત્તમ પુરુષ તરીકેનો પ્રયોગ યોગ્ય થઈ શકે છે પ્રયોજક કર્મ કરે છે અને પ્રયોજક ને કર્મ માનના ઉપર અધ્યક્ષ કરે છે એ

જાણીતું છે ! સન્ન સ્થાનીય છે પરમાત્મા, અને જાણુસ સ્થાનીય છે જીવાત્મા અને આથી પ્રયોગ માત્રે એકતું કર્મ કંઈ બીજાને નામે થોડું જ ચડાવાય? આથી આ નામરૂપનું વ્યાકરણ જીવનું જ કર્મ હોઈ શકે છે. પરમાત્માનું નહીં.

આવેા પૂર્વપક્ષ ઉપસ્થિત યતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે ત્રિવૃત્કુર્વતઃ ઉપદેશાન્ શ્રુતિ સ્વયં સેયં દેવતાથી શરૂ કરી નામરૂપે વ્યાકરવાળિ-એવો ઉપદેશ હે છે. અને એવો ઉપદેશ જ સ્પષ્ટપણે કહે છે કે નામરૂપ વ્યાકરણ જીવાત્માનું નહીં-પણ પરમાત્માનું જ કર્મ છે, શ્રુતિ કહે તેની આમે પ્રશ્ન ન હોઈ શકે ! શ્રુતિ પ્રશ્નથી પર છે. ત્રિવૃત્કરણ કરતા પરમેશ્વરનું જીવાત્મા તો દેવતાનું પ્રવેશદ્વારમાત્ર છે. જેમ આકાશના અનુપ્રવેશ ઘટ દ્વારમાત્ર છે તેમ જાણુસ અને સન્ન એવો અહીં પ્રયોજ્ય અને પ્રયોજકભાવ ઘટતો નથી. અને ઉપરાંત જીવનું એ સામર્થ્ય જ નથી ! અસ્પશક્તિ જીવ સચરાચરનું નામરૂપનું વ્યાકરણ કરે-એ તો વદતો-વ્યાધાત છે. અને આથી જ સચરાચર શરીરના નામરૂપનું વ્યાકરણ કરે છે એ સિદ્ધ છે. ॥૨૦॥

ચરાચર શરીર સૃષ્ટિ પરમેશ્વરીય કર્મ છે એમ સિદ્ધ થયું, હવે એ શરીરો પાંચભૂતોમાંથી ઉપભવે છે એ કહેતાં કયા ભૂતનું કયું કાર્ય તે વર્ણવતાં કહે છે:-

માંસાદિ ભૌમં યથાશન્દં ઇતરયોશ્ચ ॥ ૨૧ ॥

માંસાદિ=માંસ વગેરે ભૌમ=ભૂમિનું કાર્ય છે ઇતરયોશ્ચ=આપ અને તેમનું કાર્ય ચચાશ્ચન્ન-શ્રુતિ પ્રમાણે તે તે શરીરમાં જણવું.

આપણા શરીરમાં જે માંસ વગેરે છે, લોહી વગેરે છે તે જળનું કાર્ય છે, હાડકાં વગેરે છે તે તેજનું કાર્ય છે, શ્રુતિ કહે છે:- મર્મ અગ્નિસં ત્રિધા વિધીયતે તસ્ય યઃ સ્થવિષ્ઠઃ વાતુઃ તન્ પુરીયે મયતિ યો મધ્યમસ્તન્માંસં યોઽગ્નિષ્ઠઃ તન્મતઃ-તેનો જે સ્થૂતભાગ તે વિષ્ટા થાય છે. ને મધ્યભાગ તે માંસ અને જે સૂક્ષ્મ ભાગ તે મન થાય છે. (હાં ૬-૫-૧) આ ત્રણ ભૂતો ઉપરાંત વાયુ અને આકાશનું તે ત શરીરમાં જે કાર્ય છે તે સ્વયમેવ સમજી લેવું રહે છે. આથી શરીર પાંચ ભૌતિક છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

હવે, જે આ શરીર પાંચભૌતિક છે તો પછી એ પાર્થિવ કાયા છે એમ શા માટે કહેવામાં આવે છે? જ્વાળા વાળતાં પાદ અને અધ્યાયની ધતિ લાખતાં આચાર્યદેવ કહે છે કે-

વૈશેષ્યાત્ તદ્વાદઃ તદ્વાદઃ ॥ ૨૨ ॥

વૈશેષ્યાત્=જડુલના એટલે વૈશેષ્ય-તે તે ભૂતોની તે તે શરીરમાં જડુલતા હોવાથી
તદ્વાદઃ તદ્વાદઃ=પાર્થિવ આપીય એવો લોકશ્રોત્ર પ્રવર્તે છે

આપણા જેવા શરીરોમાં પૃથ્વી તત્ત્વની જડુલતા જોવામાં આવે છે,
અને આથી બીજાં ભૂતો અંદર હોવા છતાં પ્રધાનપણે પૃથ્વી તત્ત્વનો એ
જેમર વિહાર હોઈને એને પાર્થિવ કહેવામાં આવે છે. એ જ પ્રમાણે “આપીય”
વગેરે પ્રયોગોમાં પણ મમજવું રહે છે. “તદ્વાદ” શબ્દની પુનરાવૃત્તિ
અધ્યાયની સમાપ્તિની દ્યોતક છે.

આમ પ્રિયાત્મનં! યથાશક્તિ યથાભાન, પૂર્વાચાર્યોની અસીમ કૃપાથી
ગ્રંથસૂત્રોનો અર્હો બીજો અધ્યાય પ્રભુકૃપાથી પૂર્ણ થાય છે. જે થાય કે
કરીએ તે તેની પૂજા જ છે ને? ॥ તે હો !

હરિઃ ૐ તત્સત્ ॥ ૨૨ ॥

इति ब्रह्मसूत्र साधन भाष्ये

द्वितीयाध्याये चतुर्थः पादः

समाप्तोऽयमध्यायः

હરિઃ ૐ તત્સત્

બ્રહ્મસૂત્રેસાધનભાષ્યે

તૃતીયાઽધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ

ચિયાત્મન્ ! પરમકૃપાળુ પન્માત્માની કૃપાથી અને મૌ મતોના આશીર્વાદથી બ્રહ્મસૂત્રનો ખીન્ને અવ્યાય પુર્ણ થયો પ્રથમ અવ્યાયમા તમામ શ્રુતિઓના મમન્વય દ્વાગ બ્રહ્મ જાણવા ચોગ્ય છે એ સિદ્ધ કર્યું ખીન્ના અવ્યાયમા પણ શ્રુતિ-સ્મૃતિ-ન્યાયાદિનો ઉપછંચો દેખાતો વિરોધ શાત કરીને બ્રહ્મજિજ્ઞાસાને જ સમર્થિત કરી હવે બ્રહ્મજ્ઞાનના માધનોતુ પ્રતિપાત્ન કરવુ ઘટે એમકે માધ્યની સિદ્ધિ તો છેવટે સાધન ઉપર અવલભે છે ને ? જની ઠને સાધના નથી તેને સિદ્ધિ નહી મળે ? માધના એવે માધનોતુ અતુષ્ઠાન વિનેક વૈરાગ્ય વગેરે બ્રહ્મજ્ઞાનના સાધન હ સાધનો પેકી પણ વૈરાગ્ય સોથી અગત્યનુ માધન છે વૈરાગ્ય એ પ્રસન્ન મમજાણુની જ અવસ્થા છે એ 'જ્ઞાનપ્રમાદ' છે વેગગ્ય સમ્યક્ દર્શનમાથી ઉપજે છે માચી વિચારમગ્ણીનુ સેવન કુદરતી રીતે જ વગગ્યને જન્માવે છે આથી વિગગ એ ટોઈ તિરસ્કાર મૂણા-અવમાન-કટાણો, નિન્દા-ભાગેક વૃત્તિ-ધિક્કાર વગેરે ભાવોની અવસ્થા નથી વિરાગ તો વિશ્વ કાવ્યનુ રમદર્શન છે ! વિરાગમા પ્રમત્તતમ, જ્ઞાનનો મુક્ત વિહાર છે અને આથી વૈરાગ્ય એ પરમશુદ્ધ, પ્રમની જ્ઞાનમયી અવન્થા છે એ પ્રાપ્ત થાય તો જ અણુખોટયો પરમાત્મા મળે સાચુ વિચારવેનન જ વિરાગનુ પ્રયોજક છે, જીવાત્માનુ વેક પરવોકમા જમન જાગમન તેનો પ્રગરભેદ વગેરે આ વિચારનુ પ્રવે ખીજ છે જોદોગ્ય ઉપનિષદની પચાસિ વિધાના આશ્રયે વૈરાગ્ય પ્રયોજક મા વિચારમગ્ણીને છેડતા ભગવાન મૂનકાર કહે છે -

તદન્તર પ્રતિપત્તૌ રહતિ સમ્પરિપ્વક્તઃ પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્

॥ ૧ ॥

તન્તરપ્રતિપત્તૌ-દેહાન્તની પ્રતિત માટે સપરિપ્વક્ત=વિગ સુ મહથી વીંટળાવેો જાતમા રહતિ=સચરે છે આ જાન પ્રશ્નનિરૂપણાભ્યામ્=પ્રશ્નોત્તરીથી જાણુ ના આવે છે

ઈર્મના કૃમ્ભોગ માટે જીન દેહમાથી દેહાન્તજમા જાય છે એ મિદ્ધાન્ત વાદ છે તો અહીં વિચારણીય વાત એ છે કે ન તો દેહાન્તજમા પ્રવળ્યા જ્ઞતો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહથી વીંટળાયેન હોઈને દેહાન્તરમા મચરે છે કે મૂન્માદિથી વીંટળાયેવ એ જાય છે એ મિદ્ધાન્ત છે મૂક્ષ દેહના પ્રાગ્ વિના જ જાય છે એવો પુરિપદ છે !

તો પછી શું સાચું? સૂક્ષ્મ દેહની વળગાડ વિના જ જાય છે એ જ માયું હોઈ શકે છે. કેમકે સૂક્ષ્મ દેહને લઈ જવાની એને કોઈ જરૂર નથી. જેમ સ્થૂલ દેહ પણ તેને માટે સર્વત્ર મુલલ જ છે અને આથી જતો જીવ જેમ સ્થૂલ દેહને તેમ સૂક્ષ્મને પણ લીધા વિના જ જતો હોયો જોઈએ! સ્થૂલ દેહનાં કારણો જેમ સર્વત્ર મુલલ છે તેમ સૂક્ષ્મ દેહનાં પણ ઘણે મળવાં સહેલાં છે. આથી જો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહને લઈને જતો હોય તો તેનું તે સૂક્ષ્મ દેહનું ગ્રહણ જ કહેવાય! અને પ્રવૃત્તિ તો મપ્રયોજન હોય-નિમ્પ્રયોજન નહીં. અને આથી દેહાન્તરનો યાત્રાળુ વિના કોઈ સૂક્ષ્મ દેહે જ જાય છે એમ માનવું જ અકલ્પવાળું લાગે છે.

પૂર્વપક્ષીની આ કલીલ યતાં તેનું સમાધાન લણતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી. જતો જીવ સૂક્ષ્મ દેહથી આલિંગિત હોઈને જ જાય છે. કેમકે આ, પ્રકરણમાં-પ્રશ્ન અને ઉત્તર દ્વારા શ્રુતિએ એ નક્કી કર્યું છે.

છાંદોગ્યોપનિષદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યામાં પ્રશ્ન અને ઉત્તર આવે છે. વેદ્ય યથા પજ્ઞમ્યાં માહુતૌ ધાવઃ પુરુષવચસ મયન્તિ-જેમ પાંચમી આહુતિમાં પાણી પુરૂષનું નામધારી થાય છે. (છાંં ૫-૩-૩) આ છે પ્રશ્ન. તેના ઉત્તરમાં ધુ-પર્જન્ય-પૃથ્વી-પુરુષ-અને ઓરૂપી પાંચ-અગ્નિઓમાં, શ્રદ્ધા, સોમ, વૃદ્ધિ, અન્ન, અને વીર્યરૂપી પાંચ આહુતિઓને દર્શાવી પછી इति तु पञ्चम्यां माहूतौ धावः पुरुषवचसो मयन्ति-અને આ રીતે પાંચમી આહુતિએ પાણી પુરૂષનામધારી થાય છે. (છાંં ૫-૬-૧) આવો ઉત્તર આપ્યો છે. આ ઉક્ત શ્રુતિઓમાં ધાવઃ શબ્દનો અર્થ જીવાત્માથી વિશિષ્ટ એવો સૂક્ષ્મદેહ એવો થાય છે. તે “ધાવ” ને પુરૂષશબ્દ વાચ્ય કહ્યું છે કેમકે સ્થૂળ દેહની પ્રાપ્તિ યતાં તેને પુરુષ કહેવામા આવે છે. જો જતો જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહને લઈને ન જતો હોત તો ધાવ=લિંગદેહની શ્રીમાં પાંચમી આહુતિ પ્રમંગે એને “પુરુષ” તરીકે ન તો પૂછ્યો હોત, ન તો તેનો ઉત્તર દીધો હોત. ગમનકાળે જો લિંગદેહના ભેટણાં જીવને ન હોત તો તેને લગતી પ્રશ્નોત્તરી ન થતી શકત. પણ અહીં તો તેન ઉદ્દેશીન પ્રશ્નોત્તરી છે. અને આથી જતો જીવ લિંગદેહથી વીંટળાયેલો જ જાય છે.

ઉપરાંત સ્થૂળની માફક સૂક્ષ્મ દેહ સર્વત્ર મુલલ છે એ વાત પણ હજી સિદ્ધ થવાની છે. જો તેમ હોત તો જીવનું આવાગમન જ અસિદ્ધ થાત. કેમકે લિંગદેહની અપેક્ષાએ તો આવાગમન થાય છે. કેવળ આત્મા તો કૂટસ્થ નિત્ય છે. અને કૂટસ્થ નિત્ય હોઈને કોઈ પણ ક્રિયા વિકારનો આશ્રય થઈ શકતો નથી. આથી પદાર્થાન્તરના અંતર્ગત કે પરિવર્તન વિના

ગતાગમન જ સિદ્ધ થતું નથી. શ્રુતિ તો સ્પષ્ટ કહે છે:-તદેવ સક્તઃ
સહકર્મણૈતિ લિંગં મનો યત્ર નિષ્ક્રમસ્ય-તેભાં જ આસક્ત, કર્મસહિત
જાય છે, જ્યાં એનું લિંગ શરીર આસક્ત હોય છે ત્યાં (વૃં ૪-૪-૬)
ઉપરાંત સાક્ષાત્ વેદ પણ જીવાત્માની સૂક્ષ્મ દેહ સહિત પ્રવ્રજ્યા વર્ણવે
છે:-અપાઙ્ગ પ્રાઙ્ગ ણતિ સ્વચયા મૃમીતોઽમર્ત્યો મર્ત્યેના સયોનિઃ-માયાથી
ઘેરાયેલો તે અમર્ત્ય ઉપર નીચે મર્ત્ય શરીરમાં જાય છે. (ઋં
૨-૩-૨૧-૩૮) આમ શ્રુતિ કહેતી હોઈને જીવાત્મા દેહમાંથી દેહાન્તરમાં
જાય ત્યારે સૂક્ષ્મ દેહથી સંસક્ત થઈને જાય છે, એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષીની શંકાનું સમાધાન કરતાં આચાર્યદેવ કહે છે:-

જ્યાત્મકત્વાત્ તુ મૂયસ્ત્વાત્ ॥ ૨ ॥

જ્યાત્મકત્વાત્=(શરીર) ત્રણે તત્ત્વોનું સમિશ્રણ છે આથી જળના નિર્દેશ સૌ
ભૂતોનો નિર્દેશ જાણવો જોઈએ. તુ=તથા મૂયસ્ત્વાત્=વીર્યમાં સૌથી વધારે જળનો જ
ભાગ હોવાથી પણ જળના નામે લિંગદેહનું અર્થ વર્ણન છે

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે પંચાગ્નિ વિદ્યામાં તો ફક્ત જળનું જ પુરુષરૂપે
થવું વર્ણવ્યું છે. તો જળ સિવાયનાં ખીન્ન સૂક્ષ્મ ભૂતોનું ગ્રહણ કેવી
રીતે અહીં સમજાય? અને શ્રુતિને જો એ જ મંજૂર હોત તો સૂક્ષ્મ
દેહના ઘટક અવયવો તરીકે ફક્ત જળનું નામ જ શાને લીધું? ખીન્નને કેમ વિસાર્યા-તેનો જવાબ આ સૂત્રમાં આપ્યો છે.

જગતની ઉત્પત્તિના પ્રકરણમાં પહેલાં બતાવ્યું જ છે કે તેજ વગેરે
ત્રણ તત્ત્વોનું સંમેલન કર્યા બાદ પરમાત્માએ નામ અને રૂપ પ્રકટાવ્યાં છે.
ત્યાં ત્રણ તત્ત્વોનો ઉલ્લેખ છે છતાં સમસ્ત તત્ત્વોનું ગ્રહણ કરવામાં આવે
છે તેમ આ ઠેકાણે પણ જાણવું જોઈએ. સ્ત્રીમાં સ્ત્રીયવામાં આવતાં વીર્યમાં
મમસ્ત ભૌતિક તત્ત્વો હોય છે પણ તેમાં જળતત્ત્વની અધિકતા હોઈને
તેના જ નામે તેનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. બાકી વસ્તુગત્યા તો આપઃ
શબ્દ સમસ્ત સૂક્ષ્મ ભૂતોનો નિર્દેશ કરનારો છે. ઉપરાંત જીવની દેહાન્તર
યાત્રા વખતે તે પ્રાણમાં સ્થિત થઈ જાય છે અને તે પ્રાણને “આપોમય”
તરીકે વર્ણવ્યો છે અને આથી પણ જળને જ પુરુષરૂપે થતું બતાવવામાં
આવે તો તે ચોખ્ખું છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે જતો જીવાત્મા મત્ત
સૂક્ષ્મ તત્ત્વોથી સુક્રા થઈને જ જાય છે. ॥ ૨ ॥

આ જ વાતને પ્રકાશન્તરે પરિચુષ્ટ કરતાં કહે છે:-

પ્રાણગતેશ્ચ ॥ ૩ ॥

પ્રાણગતે=જીવાત્માની સાથે પ્રાણોના ગમનનું વર્ણન ચંપલુ આજ વાનને સિદ્ધ કરે છે:-

જીવાત્માની સાથે વાગ્ વગેરે પ્રાણોની ઉત્ક્રાન્તિ અને ગતિ, શ્રુતિ દર્શાવે છે. તદ્મુત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામન્તિ, પ્રાણમુત્ક્રામન્તં સર્વે પ્રાણા ધનૂત્ક્રામન્તિ-તે ઉત્ક્રાન્તિ કરે એટલે તેની પાછળ પ્રાણ ઉત્ક્રાન્તિ કરે અને પ્રાણની પાછળ સમસ્ત પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. (મુ. ૪-૪-૨) જો દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે લિંગદેહથી વીંટળાયેલ એ જતો ન હોત તો તેના ઉત્ક્રમણ વખતે લિંગદેહનું ઉત્ક્રમણ બતાવ્યું ન હોત! જીવાત્માની ઉત્ક્રાન્તિથી લિંગદેહની ઉત્ક્રાન્તિ પણ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ સ્પષ્ટ છે. કેમકે વાગ્ વગેરે પ્રાણો લિંગદેહથી ઠોઠ બિન્ન વસ્તુ નથી ઉપરાંત વિજ્ઞાનાત્મા સહદેવૈશ્વ સર્વે: પ્રાણા ભૂતાનિ સંપ્રતિષ્ઠન્તિ યજ્ઞ-તમામ ઈન્દ્રિયો સહિત વિજ્ઞાનાત્મા કે જેમાં પ્રાણો અને ભૂતો પ્રતિષ્ઠિત છે-તે વગેરે (મુ. ૪-૧૧) આ શ્રુતિ જીવાત્માનું લિંગદેહ સહિત ગમન અત્યંત સ્પષ્ટપણે બતાવે છે. આથી સૂક્ષ્મદેહ સહિત જીવાત્મા દેહમાંથી દેહાન્તરમાં પ્રવ્રત્તયા કરે છે એ વાત સિદ્ધ છે. ॥ ૩ ॥

આ વાતના ઉપર આશ્ચર્ય કરી સમાધાન હેતાં કહે છે:-

અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતેરિતિચેન્ન માક્ષત્વાત્ ॥ ૪ ॥

ચેન્ન=તે એમ કહે કે અગ્ન્યાદિગતિશ્રુતે=અગ્નિ વગેરેમાં પ્રવેશ કરવાની વાત ખીજી શ્રુતિઓમાં કહી છે અને આથી ઉપથી વાત અસિદ્ધ છે એટલે જ ન=તો તે બરાબર નથી, કેમકે માક્ષવાન્=કેમકે આ શ્રુતિઓ એ વિષયમાં બોલુ છે

જીવાત્મા લિંગદેહથી વીંટળાયેલ હોઈને પ્રવ્રત્તયા કરે છે એ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે વાગ્ વગેરે પ્રાણો તો મગ્લકાળે અગ્નિ વગેરે દેવતાઓમાં પ્રવેશે છે, એમ શ્રુતિ કહે છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે યજ્ઞાઽસ્ય પુરુષસ્ય મૃતસ્ય મર્ગિન ધાગપ્યેતિ વાતં પ્રાણઃ-બ્યારે મરેલા આ પુરુષની વાદ અગ્નિમાં, પ્રાણ વાયુમાં મળી જાય છે. (મુ. ૩-૨-૧૩) ઉપરાંત દેવાંશ્ચ સર્વે પ્રતિદેવતાસુ (મુ. ૩-૨-૭) વગેરે. જો વાગ્વાદિ પ્રાણોથી નિર્મિત સૂક્ષ્મદેહ જીવાત્મા સાથે જતો હોત તો તેમની અગ્નિ વગેરેમાં ગતિ શ્રુતિએ ન દર્શાવી હોત, પણ દર્શાવી છે. અને આથી લિંગદેહ ગમન્વિન જીવાત્મા જાય છે એ તર્કચુક્ત લાગતું નથી.

તો પૂર્વપક્ષીની આ દલીલ ખરાબર નથી. કેમકે અગ્નિ વગેરેમાં પ્રવેશ
 બતાવતી શ્રુતિઓ ગૌણ છે. અગ્નિ વગેરે દેવો વાણી વગેરે પ્રાણોને
 જીવનકાળે પોતપોતાની સંક્રિત દ્વારા અનુગ્રહુ તેટલો કરે છે. તે જ અનુગ્રહને
 મરણકાળે પાછો ખેંચી લે છે. બસ-આટલા માત્રથી જ આ શ્રુતિ-સંતુષ્ટ
 થાય છે. બાકી અગ્નિ વગેરેમાં વાગાદિ પ્રાણોનો વાસ્તવિક પ્રવેશ બતાવતી
 નથી. શ્રુતિનો વાક્યશેષ આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરે છે. વાક્યશેષ છે કે
 ઓષધીર્લોમામિ ઘનસ્પતીન્ કેશાઃ-ઓષધિઓમાં લોમ, વનસ્પતિઓમાં
 કેશ (ષ્ટ ૩-૨-૧૩) આ શ્રુતિમાં લોમ અને કેશની ઓષધિ કે વનસ્પતિમાં
 મુખ્ય ગતિ સંભવતી નથી. તેજ પ્રમાણે ઈતર પ્રાણોની પણ ઈતર દેવતાઓમાં
 મુખ્ય ગતિ નથી. જો આમ ન માનીએ તો અર્ધજરતીયન્યાય આવી
 પડે! આથી જીવાત્મા સાથે જ પ્રાણો જાય છે. અને તેથી લિંગદેહથી
 સમન્વિત જીવ દેહાન્તર પ્રાપ્તિ માટે જાય છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

વળી શંકા ઉઠાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે:-

પ્રથમેऽશ્રવણાદિતિ चेन्न ता एव श्रुपपत्तेः ॥ ૫ ॥

પ્રથમે=દ્રુલોક નામના પહેલા અગ્નિમાં અશ્રવણાત=જલનું દોષ્ય દ્રવ્ય તરીકે શ્રવણ
 ન હોવાથી લિંગદેહથી સમન્વિત જીવાત્મા દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે જતો નથી इति=આમ
 જેનું કહેતા હોય તો ન=એ વાન ઠીક નથી હિ=કેમકે તા એવ=લિંગદેહ જેનો અર્થ
 છે એવું જલ જ ત્યાં હોમ્ય દ્રવ્ય તરીકે શ્રદ્ધા “શબ્દથી અભિપ્રેત છે, અને આ વાન
 ઉપવેત=પ્રશ્નોત્તરની એકવાક્યનાની યોગ્યતાથી સિદ્ધ થાય છે.”

જીવાત્મા સૂક્ષ્મ દેહથી ઘેરાયેલો હોઈને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે
 સંચરે છે એ સિદ્ધાન્ત પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીથી સિદ્ધ થાય છે એમ
 જો સિદ્ધાન્તી કહે છે તે ખરાબર નથી. કેમકે દ્રુલોક નામના પ્રથમ અગ્નિમાં,
 લિંગદેહ જેનો અર્થ થાય છે એવાં જલનો હુતદ્રવ્ય તરીકે નિર્દેશ જ
 નથી. જો જલનો હુતદ્રવ્ય તરીકે શ્રુતિએ ઉલ્લેખ કર્યો હોત તો અંતિમ
 આહુતિમાં જલ પુરુષરૂપે સંપન્ન થાત. ત્યાં તો પાંચ અગ્નિની પહેલાં કંપના
 કરી છે. અને તે પેઠી પહેલા અગ્નિ તરીકે દ્રુલોકને બતાવ્યો છે. અસૌ
 વાવ લોકો ગૌતમ! અગ્નિ:-હે ગૌતમ! તે લોક નક્ષી અગ્નિ છે. (છાં ૫-૪-૧)
 આવો છે શ્રુતિઓલ. અને અગ્નિમાં આહુતિદ્રવ્ય તરીકે શ્રદ્ધાનો નિર્દેશ
 છે. જલનો ઉલ્લેખ નથી. શ્રુતિ કહે છે કે:-તસ્મિન્ જ્વતસ્મિન્ ઘનૌ દેવા
 શ્રદ્ધાં જુહતિ-તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. (છાં ૫-૪-૨)
 અને શ્રદ્ધા એટલે અસ્તિબુદ્ધિ અગર તો ચિત્તની અભિરૂચિ! આવા

અર્થવાળી શ્રદ્ધા “પાણી” કેવી રીતે બને છે? જે શુભ છે તે દ્રવ્ય કેવી રીતે બને? અને આથી લિંગદેહયુક્ત જીવાત્મા મંચરે છે આ વાત બંધબેસતી જણાતી નથી.

આ શંકાનું નિરસન કરનાં સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આ શંકા ઉચિત નથી. શ્રદ્ધા શબ્દ અર્ધા પાણીના અર્થમાં જ અભિપ્રેત છે. જે શબ્દ જે અર્થમાં લેવા અભિપ્રેત હોય તે શબ્દ ત્યાં તે જ અર્થનો વાચક હોય છે. જેમકે ગોમિ: ધીનીત મત્સરમ્-ગાયના દ્વધની સાથે સોમરસ મેળવે. (ક્ષં ૭-૧-૩-૪) અર્ધા ગો શબ્દ ગાયના કાર્યરૂપ દ્વધના અર્થમાં અભિપ્રેત છે. સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:-ગોમિ: ધીનીત મત્સરમિતિ વયસ: મત્સર: સોમો મન્દતે તૃપ્તિકર્મણ:- “ગોમિ:” ધીનીત મત્સરમ્-માં ગોમિ: એટલે દ્વધ સાથે, મત્સર એટલે સોમરસ. તૃપ્તિના અર્થમાં મન્દ ધાતુ હોઈ ન મત્સર એટલે સોમ એવો અર્થ છે. (નિં ૨-૨-૧) તેમ શ્રદ્ધા શબ્દ પણ ઉપરના સંદર્ભમાં જલના અભિપ્રાયે વપરાયો છે-આસ્તિક્ય બુદ્ધિના અર્થમાં નહીં. અને આ અભિપ્રાય પ્રશ્ન અને ઉત્તરની એક-વાક્યતા ઉપરથી નિશ્ચિત થાય છે. પ્રશ્ન છે કે કેવળ યથા પશ્ચમ્યા માહુતાવાપ: પુરુષવચસ: મયન્તિ-તું જાણે છે ખરે કે પાંચમી આહુતિ-એ પાણી પુરુષ નામનું થાય છે. (છાં ૫-૩-૩) તેના ઉત્તર પ્રસંગે પ્રથમાહુતિના સ્થાને, જે શ્રદ્ધા શબ્દ દ્વારા હોમ્ય દ્રવ્ય તરીકે આસ્તિક્ય બુદ્ધિ એટલે જ અર્થ લઈએ તો પછી પ્રશ્ન એક અને જવાબ જુદો-એમ વાક્યોની એકવાક્યતા ન થાય! ઉપરાંત ક્ષતિ તુ પશ્ચમ્યામાહુતાવાપ: પુરુષવચસો મયન્તિ-આ રીતે પાંચમી આહુતિએ પાણી પુરુષ નામનું થાય છે. (છાં ૫-૩-૩) આવો ઉપસંહાર પણ થોમ્ય ન થાય! અને ઉપક્રમની અને ઉપસંહારની સંગતિ તો હોવી ઘટે. અને “માપ:” શબ્દ દ્વારા લિંગદેહ યુક્ત જીવાત્મા સમજવો એ વાત તો ઉપર કહી જ છે! અને પુરુષ છે શ્રદ્ધામય! શ્રદ્ધામયનો શ્રદ્ધા શબ્દ ઉલ્લેખ અનુચિત નથી! ઉપરાંત જલના અર્થમાં પણ શ્રદ્ધા શબ્દનો પ્રયોગ શ્રુતિમાં છે. શ્રદ્ધા યા માપ:-શ્રદ્ધા નિશ્ચિત પાણી છે. (નૈ ૦ વ્રા ૦ ૩-૨-૪) આથી સ્વકર્મના ક્ષણભોગ માટે જતો જીવાત્મા લિંગદેહથી ઘેરાયેલો જ જાય છે - એ અચળ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૫ ॥

પુન: શંકા ઉઠાવી સમાધાન લખનાં કહે છે કે:-

અશ્રુતત્વાદિતિ ચેન્નેષ્ટાદિકારિણાં પ્રતીતિઃ ॥ ૬ ॥

અપ્રતત્વાદ=પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીમાં જીવાત્મા પુરુષનો ઉલ્લેખ ન હોવાથી તેમની સાથે જીવાત્મા જાય છે એમ કહેવું સુક્તિયુક્ત નથી. ક્ષિત્તિચેત્=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ વાત હીક નથી કેમકે દૃષ્ટાદિકારિણાં=ઈષ્ટાદિ કર્મ કરનારાઓનાં એ જ પ્રસંગે આગળ પ્રતીતિ=વર્ણનની પ્રતિભા રૂપ છે.

પંચાગ્નિ વિદ્યાની પ્રશ્નોત્તરીમાં તો જલનું જ સંચરણ શ્રુતિ બતાવે છે-તેનાથી સંયુક્ત જીવાત્માનું નહીં! તેના બતાવનારો એક પણ શબ્દ ત્યાં શ્રુતિ ઉપજાવતી નથી. અને જ્યાં શ્રુતિ જ જીવાત્માનું સંચરણ બતાવતી નથી ત્યાં તે જીવાત્મા સંચરણ કરે છે એમ ફેવી રીતે માનવું? આ દલીલ બરાબર નથી. કેમકે આગળ આવતાં શ્રુતિ વાક્યો ઉપરથી જીવાત્મા જ તેમની સાથે સંચરે છે એ સ્પષ્ટ થાય છે. આગળ ઉપર શ્રુતિનો બોલ છે કે-મથ ય દમે પ્રામે દૃષ્ટાપૂર્વે દક્ષમિ.....તાન્નિ-અને હવે જે આ ગામમાં ઈષ્ટ અને પૂર્વ કર્યા છે અને હાન હીધું છે એમ માની ઉપામના કરે છે તેઓ ધૂમ માર્ગે જઈને જન્મે છે. ધૂમથી રાત્રિ-વગેરે! (છાંં ૫-૧૦-૪) પિવલોકાદાકાશમાકાશાચ્ચન્દ્રમસં ણયઃ સોમો રાજા-પિતૃલોકમાંથી આકાશમાં, આકાશમાંથી ચંદ્રમાં, એ છે રાજાં એમ. અહીં, સુધી, આજ વાતનો નિર્દેશ છે. આ યજ્ઞાદિ કર્મો કરનારાની ગતિ આ શ્રુતિ વાક્યો બતાવે જ છે તેની તે જ ગતિનું અહીં પણ અનુસંધાન છે. કેમકે શ્રુતિની અહીં સમાનતા છે. શ્રુતિ છે કે તસ્મિન્નેતસ્મિન્નગ્નૌ દેવાઃ ધર્ષાં જુહવતિ તસ્યાઃ આહુતેઃ સોમો રાજા સંભવતિ-તે આ અગ્નિમાં દેવો શ્રદ્ધાને હોમે છે. તે આહુતિમાંથી રાજા સોમ જન્મે છે. (છાંં ૫-૪-૨) અને જ્યારે શ્રુતિની સમાનતા હોય ત્યારે એક ઠેકાણે લિંગદેહ સહિત જીવાત્માનું જો દેહાન્તરમાં સંચરણ હોય તો ખીજે ઠેકાણે પણ તેનું અનુસંધાન થાય જ! ઉપરાંત એકલો લિંગદેહ સંચરે તો તે તો વ્યર્થ! કેમકે ભોક્તા છે જીવાત્મા! આથી જીવાત્મા મૂઠમ ગરીર સાથે સંચરે છે એ અચળ મિદ્ધાન્ત છે.

કર્મના ફળ ભોગ માટે જીવાત્મા લિંગદેહથી વીંટળાયેલ હોઈને એક લોકમાંથી ખીજા લોકમાં પ્રવળ્યા કરે છે આ વાત બરાબર લાગતી નથી. કેમકે ચંદ્રલોકમાં ગુલ કરનારાઓ જાય છે એવો શ્રુતિનો બોલ છે. શ્રુતિ કહે છે ણય સોમઃ રાજા તદ્ દેવાનાં અર્જનં નં દેવા મક્ષયન્તિ-આ રાજા એમ છે. તે દેવોનું અર્જન છે. તેને દેવો ખાય છે. (છાંં ૫-૧૦-૪) અને

દેવો જેને ખાઈ જાય તેમને માટે કર્મફળનો ભોગ ઘટે નહીં! કેમકે ભોગવનાર જ ખવાઈ ગયો છે. જો ભોગવનાર હોય તો ભોગવેને! આ શકનો જવાબ વાળતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

ભાક્તં વાઽનાત્મવિત્ત્વાત્ તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૭ ॥

અનાત્મવિત્ત્વાત્=આત્મશાલી ન હોવાને છતાં વાઽના માત્ર=અન્યલોકમાં પરવરેલા ઈંદ્ર વગેરે શુભ કર્મ કરનારાઓ અંગે ઉપરેશ્વરમાં આવતું દેવાનપણું અને દેવો દ્વારા તેમનું ભક્ષિત થવું એ ગૌણ છે. હિ=કેમકે તથા=તે રીતે દર્શયતિ=દર્શાવે છે.

અર્ધુથી ચંદ્રલોકમાં પરવરેલા શુભ કર્મ કરનારા જીવો દેવોનું અન્ન થાય છે અને દેવો તેમને આરોગી જાય છે એવું જે ધુનિકથન છે તે ગૌણ છે એમ જ સમજવું જોઈએ. જો એવું કથન સાચે જ મુખ્ય હોય તો તો તે તે કર્મોનું વિધાન કરનારાં શાસ્ત્રો નિર્ણયક થાય. સ્વર્ગ વગેરે ફળભોગની કામનાથી પ્રેરાયેલ જીવો શાસ્ત્રીય કર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરે છે. ચંદ્રલોકમાં જતાં જો એવા જીવો દેવોનું અન્ન થઈ જતા હોય અને લોભ્ય થઈ જતા હોય તો પછી એવા શાસ્ત્રીય કર્મો કોણ કરવા પ્રેરાય! આપઘાત કરવાની કે કરાવવાની તો કોઈને ઈચ્છા ન હોય! ઓછામાં ઓછું શાસ્ત્રવિક્ષિત કર્મ કરનારાઓ તો એવું ન જ ઈચ્છે! કેમકે આત્મા સૌને બુદ્ધિ છે. શાસ્ત્ર અનુભવને દૃઢ કરતાં કહે છે:-**ન વા યદે સર્વસ્ય કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ, આત્મનસ્તુ કામાય સર્વં પ્રિયં ભવતિ**-બધાને માટે ખરેખર બધું પ્રિય નથી, આત્માને ખાતર બધું પ્રિય હોય છે. (શૂં ૪-૫-૬) અને શાસ્ત્રીય કર્મનું અનુષ્ઠાન જો ન થવાનું હોય તો પછી અગ્નિહોત્ર હોતવ્યમ્-અગ્નિહોત્ર કરવું જોઈએ. (શત્ ૨-૨-૨-૧૮) **કુર્વન્નેવેદઃ કર્મણિ જિજીવિષેત્ શતં સમાઃ**-આ કર્મભૂમિમાં કર્મ કરતાં જ એ વર્ષ જીવવા ઈચ્છે. (યજુ ૪૦-૩) વગેરે વિધાનો નિર્ણયક જ થાય. અને શાસ્ત્રની તો માત્રા પણ બ્યર્થ નથી. આથી દેવોનું અન્ન થાય છે. દેવો તેમનું ભક્ષણ કરે જ વગેરે વિધાનો ગૌણ જ છે. આવાં વાક્યોનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ છે. જેમ કર્મ દ્વારા અન્ન ઉપજે છે અને કામ વગેરે દ્વારા તે ક્ષીણ થાય છે. તેમ કર્મ દ્વારા ચંદ્રાદિ લોકો ઉપજે છે અને કાલ વગેરે દ્વારા તે લોકો પણ ક્ષીણ થાય છે. કર્મજન્ય લોક શાશ્વત હોતો નથી આવો છે અભિપ્રાય-તદ્ દેવાનાં અન્નં તં દેવાઃ મક્ષયન્તિ-તે દેવોનું અન્ન છે. તેને દેવો ભક્ષે છે. (છાં ૫-૧૦-૪) વગેરે શ્રુતિઓના મુખ્ય વિષયની ખીજ શ્રુતિઓ પણ છે. તે ચન્દ્રં પ્રાપ્ય અન્નં ભવન્તિ તૌ તન્ન દેવા યથા સોમં રાજાનં આપ્યાયસ્વ અપક્ષીયસ્વેત્યેવમેતાંસ્તન્ન

મક્ષયન્તિ-તે ચંદ્રને પામીને અન્ન થાય છે. તેમને ત્યાં મોમરાગને તેમ, વૃદ્ધિ પામ, ક્ષીણ થા-એમ તેમને ખાય છે. (ચૂં ૬-૨-૧૬) કર્મ દ્વારા ઉત્પન્ન થના લોકોનું ક્ષયિણ્યપણું શ્રુતિ સ્વયં બતાવે છે. તથા હ્રદ્ય કર્મચિતો લોકઃ ક્ષીયતે-તે તો જેમ અહીં કર્મથી સંચિત થયેલા દેહ ક્ષીણ થાય છે એ જ રીતે ત્યાં પુણ્યથી સંચિત દેહ ક્ષીણ થાય છે ! (છાં ૮-૧-૬) ઉપરાંત ક્ષ્પ્તાપૂર્ત મન્યમાના ઘરિષ્ઠં નાન્યચ્છેયો વેદયન્તે પ્રમૂઢાઃ । નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુરુતેઽનુમૃત્યેમં લોકં હીનતરં યા વિદાન્તિ-ઈદ્ર અને પૂર્તને જ સર્વશ્રેષ્ઠ માનતા-ખીજું કોઈ શ્રેય નથી એમ જાણતા મૂઢા, પુણ્ય પ્રાપ્ત સ્વર્ગની પીઠે પુણ્ય લોગવી, આ અગર તો એનાથી પણ હીન લોકોને પાછા પામે છે. (મું ૧-૧-૧૦) આ દેવાન્નપણું અને દેવલક્ષ્યતા ગૌણ છે એમ શ્રુતિ પણ એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ કરે છે:-સોમલોકે વિભૂતિમનુભૂય યુનરાવર્તતે-સોમલોકમાં વિભૂતિને અનુભવીને ફરી પાછા આવે છે. (પ્રં ૫-૪) અહીંથી જનારા સુકર્મિઓ જે મુખ્યત્વે દેવોનું અન્ન કે લક્ષ્ય બનતાં હોત તો આ કર્મક્રાંતો ઉપભોગ સંભવી શકે નહીં. પણ ઉપજવું અને ક્ષીણ થવું એ અર્થમાં એ લઈએ તો એ ગૌણ થઈ, અર્થને નિર્બાધ કરે । આથી કર્મક્રાંતો લોગ માટે સિંગદેહથી વીંટળાયેલ જીવાત્મા લોકાન્તરમાં જાય છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥ ૭ ॥

આમ જીવ સિંગદેહથી મંચુકા થઈને દેહાન્તરની પ્રાપ્તિ માટે ઈષ્ટાદિ કર્મો દ્વારા ચંદ્રલોક સુધી જાય છે એ નિશ્ચિત થયું. ચંદ્રલોક એટલે વૈદિક પરિભાષામાં પિતૃલોક-અન્તરિક્ષલોક-સ્વર્લોક. શ્રુતિ કહે છે:- કર્મણા પિતૃલોકઃ કર્મે પિતૃલોક. (ચૂં ૧-૫-૧૬) અન્તરિક્ષમધોસ્વા-અન્તરિક્ષ અને પછી સ્વર્ગલોક, (ક્રૂં ૮-૮-૪૮-૩) પણ ચંદ્રલોકમાં ગયેલ જીવાત્માનું ત્યાંથી પાછું અવરોહણ કેવી રીતે થાય છે એ નક્કી કરવું રહે છે. આરોહણ જ અવરોહણને અર્થાત્ જ ઉપસ્થિત કરે છે. તેનો નિર્ણય કરતાં કહે છે:-

કૃતાત્પયેઽનુશયવાન્ દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યાં યથેતમનેવં ચ ॥ ૮ ॥

કૃતાત્પયે=કરેલાં, અન્તરિક્ષની પ્રાપ્તિનાં સાધનરૂપ ઈષ્ટાદિ કર્મોનો ભોગ દ્વારા ધ્યાન અનુશયવાન=અનુસર્ય એટલે ભોગનાં બાધી રહેલો કર્મશય તે સંચિત કર્મશયથી યુક્ત જ્ય આ લોકમાં પાછો અરોહણ કરે છે, 'કેમ જાણવું?' તો દૃષ્ટસ્મૃતિભ્યામ્=શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ આમ કહે છે. અને કેવી રીતે એ પાછો આવે છે? તો મથા=૭ રીતે-પ્રકારે જ્ઞેત્-ગણેલો તે રીતે અનેવં ચ=ને રીતે નહીં એટલે કે બીજા કોઈ પ્રકારે પણ પાછો આવે છે એમ જાણવું:

શ્રુતિ સ્વયં ચંદ્રલોકમાં ગયેલાનું પુનરાગમન કહે છે. તસ્મિન્ યાવત્ સંપાતં ઉપિત્વા અથ વતમેવ પન્થાનં પુનર્નિવર્તન્તે ઘટેતત્-તેમાં યાવત્ પુણ્યકર્મ, વગીને ત્યારબાદ આ જ માર્ગે જેમ ગયા હતા તેમ પાછા આવે છે. (દાં ૦ ૫-૧૦-૫) ઉપડી શ્રુતિમાં મંપાત શબ્દ કર્માશયનો વાચક છે. તો અહીં મંગલ ગો છે? સંશય એ છે કે ચંદ્રલોકમાં લોગ લોગવીને પાછો ફરતો જીવાત્મા અહીં આવે છે તો તે કર્માનુશય મહિત આવે છે કે કર્મના અનુશય ગહિત થઈને આવે છે? કર્માનુશય રહિત આવે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. કર્માનુશય મહિત આવે છે એ સિદ્ધાન્ત છે. તો માયું શું? એ કે યાવત્ સંપાત ગણના બળે આવતો જીવાત્મા સમસ્ત કર્મોનો લોગ લોગવીને આવે છે એમ જ બતાવે છે; તો જ “યાવત્” શબ્દ માર્થક થાય! ઉપગત ખીછું શ્રુતિ પણ એ જ વાતનું સમર્થન કરે છે. તેવાં યદા તત્ પર્યંવેતિ અયેમમેગક્ષાશમમિનિષ્પચન્તે-તેઓનું તે ત્યારે પૂર થાય છે ત્યાર બાદ આ આકાશને તેઓ પામે છે. (ઘૃ ૦ ૬-૨-૧૬) આ શ્રુતિ પણ સમસ્ત કર્માશયનો લોગ કરીને પુનઃ ફરે છે એવો જ અર્થ સમર્થ છે ત્યાં લોગવવા જેટલો કર્માશય લોગવીને જ બાકીના કર્માશય સહિત જીવ પાછો ફરે છે એમ માનીએ તો ખીછ એક શ્રુતિ સાથે ટકરાણ ઉભુ થાય એમ છે પ્રાપ્ત્યાન્તં કર્મણસ્તરણ યત્ કિન્ચિદ્ કરોત્યવમ્! તસ્માલ્લોકાત્ પુનરેતિ અસ્મૈ લોકાય કર્મણે-જે કાંઈ એણે અહીં કર્યું હોય તે કર્મનો અત પામીને તે લોકમાથી આ લોકના કર્મ માટે પાછો આવે છે. (ઘૃ ૪-૪-૬) આ શ્રુતિનો યત્કિન્ચ-ગણના પ્રયોગ સમસ્ત કર્માશયનો જ ત્યજક છે આમ બધુય લોગવીને આવેલો જીવ માનુશય-હોય એ બરાબર નથી આથી નિરનુશય થઈને જ એ આવે છે એમ માનવું થોડું લાગે છે.

આવો પૂર્વપક્ષ થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે કે જીવાત્મા માનુશય જ અવરોડ કરે છે એટલે કે એના અબુક્ત અને બુક્તમાથી બાકી રહેલા મચિત કર્મોની વાટખર્ચી લઈને જ ચદ્રાદિલોકમાથી એ આલોકમા પાછો આવે છે, કાણુ કે શ્રુતિ અને સ્મૃતિઓ એમ કહે છે અને શ્રુતિ તો પ્રમાણુમા મૂર્ધન્ય. શ્રુતિ અનુશય સહિત જીવાત્મા પુનરાગમન કરે છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. તદ્દ દ્વ રમણીયચરણાઃ અભ્યાશો હ યત્તે રમણીયાં યોનિ માપચેરન્-ત્રાણયોનિં વા શત્રિયયોનિં વા વૈદ્યયોનિં વા, અથ ય દ્વહ કપૂયચરણા અભ્યાશોહ યત્તે કપૂયાં યોનિમાપચેરન્ શ્વયોનિં વા શૂકરયોનિં વા ચળ્હાલયોનિં વા-તો અહીં જેમનુ ચાચરણુ રમણીય હોય તેઓ તરત જ રમણીય યોનિને પામે છે-પછી તે બ્રાહ્મણની-શત્રિયની કે

વૈશ્યની યોનિ હોય ! જેઓ બદકર્મવાળા હોય તેઓ તરત જ બદ્યોનિને પામે છે, પછી તે કૃતરાની કે ભૂંડની કે ચંડાલની યોનિ હોય ! (હાં ૦ ૫-૧૦-૭) ઉપલી શ્રુતિમાં ચરણ શબ્દ કર્માશયનો વાચક છે. જે ચન્દ્રલોકમાંથી પાછા ફરતા જીવોનો કર્માશય ન રહેતો હોય તો તેમના અવરોહણ પછી તરત જ તેમને રમણીય અરમણીય યોનિની પ્રાપ્તિ ન બતાવી હોત ! કેમકે કર્માશયના અભાવમાં તે તે યોનિની પ્રાપ્તિ તો આકસ્મિક જ ગણાય ! અને બુદ્ધિદશાએ અકસ્માત જેવી તો કોઈ ચીજ જ નથી ! કર્માશય તો સંસારઢાતા છે ! ઉપરાંત સ્મૃતિ કહે છે કે:- ચન્દ્રાદિલોકેડ્યાવૃત્તિઃ નિમિત્તસંભવાત્ (સાં ૦ ૬-૫૬) આ સ્મૃતિમાં નિમિત્તસંમય શબ્દ જ આશયનો સૂચક છે ! અને આથી સાતુશય જીવાત્મા જ અવપતન પામે છે. જો કર્માશય જ ન હોય તો તો પછી મુક્તિ સ્વયમેવ આવી જાય !

ઉપરાંત “યાવત્સંપાતં” શબ્દનો આશય લઈને જે વાત કહી છે તે પણ યોગ્ય નથી. કેમકે યાવત્ નો અર્થ તો તે લોકમાં લોગવવા યોગ્ય જેટલાં કર્મ તેટલો જ એવો થઈ શકે છે. અને ચિત્તમાં તો અનન્ત આશય હોય છે ! તેવાં યદા તત્ પર્યવૈતિ (ષ્ટ ૦ ૬-૨-૧૬) શ્રુતિ પણ તે લોકમાં લોગ્ય કર્મનો જ ઉદ્દેશ કરે છે. ઉપરાંત યત્કિંચ કરોત્યમ્ (ષ્ટ ૦ ૪-૪-૬) બગેરે શ્રુતિમાં પણ ત્યાં લોગ્યકર્મનો જ સમાવેશ જણવો, કર્મભાત્રનો નહીં ! ઉપરાંત જીવ જે ચન્દ્રલોકમાં બધાં જ કર્મો લોગવતો હોય તો તે લોકમાં જેના લોગની વ્યવસ્થા નથી એવાં કર્મો પણ હોય છે ! તેવાં કર્મોની વ્યવસ્થા કરવી મુશ્કેલ થઈ પડે ! અને આથી ચન્દ્રલોકમાં લોગ્ય કર્મો જ ત્યાં લોગવી ણાક્રી આ લોકમાં લોગવવા યોગ્ય કર્મના આશય સહિત જ તે અહીં પાછો ફરે છે. શ્રુતિ કહે છે નાકસ્ય પૃષ્ઠે તે સુહૃતેડુભૂત્વેન લોકં હીનતરં યા વિશન્તિ (મું ૦ ૧-૨-૧૦) સ્મૃતિ કહે છે તે તે મુક્તયા સ્વર્ગલોકં વિશાલં ક્ષીણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ (મીતા ૦ ૬-૨૧) આમ સ્મૃતિ અને શ્રુતિ બન્ને આ બાબતમાં સંમત છે. આથી અનુશય સહિત જીવનું જ અવરોહણ થાય છે, નિરનુશય જીવનું નહીં એ સિદ્ધ છે.

એનું આ અવરોહણ, જેમ ગયો તેમ એટલે કે તેજ રસ્તે અગર તો પ્રકારાન્તરે થાય છે, પણ ધૂમાદિ માર્ગે એનું ગમન થાય છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૮ ॥

ચરણાદિતિ ચેન્નોપલક્ષણાર્થેતિ કાર્ણાજિનિઃ ॥ ૯ ॥

ચરણાદિતિ=શ્રુતિ પ્રતિપાદિત આચરણથી જીવાત્મા અવરોહ કરે છે એમ ચેત્=જો કહેતા હો તો નન્ને બરાબર નથી. કેમકે ડપલક્ષણાર્થ ચરણ શ્રુતિ કર્મના ઉપલક્ષણ માટે છે. રૂતિ=એમ કાર્ણાજિનિઃ=કાર્ણાજિનિ નોમના આચાર્ય માને છે.

અનુશયને લઈ ને છવાત્માનુ ચદ્રવૌકમાથી અવરોહણ થાય છે એમ કહેવું બરાબર નથી કેમકે શ્રુતિ તો “ચણ” દ્વારા તેનું અવરોહણ કયે છે પ્રાક્ષણ વગેરે યોનિની પ્રાપ્તિ થાય એમ જણેલી શ્રુતિ છવાત્માનુ “ચણ” ને લઈને અવરોહણ કયે છે શ્રુતિ કહે છે—ત ઘ હહ રમણીય ચરણા (છાં ૬-૧૦-૭) વગેરે અહીં ચરણ શબ્દનો પ્રયોગ છે અને ચણ એમ્બે આચરણ—ચારિય—ગીન—વૃત્ત ચરણ શબ્દ અનુશયનો વાચક નથી અનુશય શબ્દનો અર્થ તો ભોગવતા વધેવા સચિત કર્મોનો રાશિ એવો થાય છે શ્રુતિ સાક્ષી છે કે ઘાનિ અનવઘાનિ કર્માણિ તાનિ સેવિત્વાનિ નો હતરાણિ ! ઘાન્યમાક સુચરિતાનિ તાનિ ત્વયોપાસ્થાનિ—જે અમારા નિર્દોષ કર્મો હોય તે તારે મેનવા—ખીન નહીં જે અમારા સુચરિત હોય તે તારે ઉપામવા—(તં ૧-૧૧) ઉપરાત ઘયાચારી ઘયાચારી તથા મઘતિ—જેવું કરનારો અને ચરનારો હોય તેવો થાય છે (યુ ૪ ૪-૬) આથી અનુશયયુક્ત છવાત્મા અવરોહ કહે છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી

આનો જનાળ વાળતા સિદ્ધાન્તપક્ષી કહે છે કે આમ માનવું યોગ્ય નથી અહીં “ચરણ” શબ્દ અનુશયનો ઉપવચક છે આવા અર્થમાં એનો પ્રયોગ નથી “ગગાયા ઘોષ” મા જેમ ગગા શબ્દનો સુખ્ય અર્થ પ્રનાહ હોવા છતાં તે અર્થ અહીં બધણેસતો ન હોઈને જેમ “તીં” એવા અર્થનું સમર્પણ કરે છે તેમ લક્ષણ દ્વારા ચરણ શબ્દ અહીં અનુશયનો અર્થ સમર્પે છે, આથી ઉપ્પત્ત શ્રુતિ અનુશયવશાત્ જ પ્રાક્ષણાદિ યોનિની પ્રાપ્તિ કહે છે, ચરણથી નહીં આવી સમજૂતી આપે છે કાણ્યાનિનિ નામના આચાર્ય ॥ ૬ ॥

વળી આ સ્થાને શકા મમાધાન દેતા હે છે કે -

આનર્થક્યં હાતિ ચેન્ન તદપેક્ષત્વાત્ ॥ ૧૦ ॥

આનર્થક્ય—ચરણ શબ્દનો લક્ષણ દ્વારા અનુશય એવો અર્થ લેતા અને તે દ્વારા યોનિ વિરાલી પ્રાપ્તિ માનતાં ચરણ શબ્દની નિરર્થકતા થાત્ત્વમ્ એવું કહેતા હો તો ન—ને બરાબર નથી કેમકે તદપેક્ષત્વાત્=ચરણની અનુશયને અપેક્ષા રહે છે

ચરણ શબ્દનો અનુશય એવો લાક્ષણિક અર્થ લઈએ તો પછી ચરણ શબ્દ નિરર્થક થાય કેમકે યોનિ વિશેષની પ્રાપ્તિ માટે પછી અનુશય જ જવાબદાર થાય અને ચરણ શબ્દ વગર ધરણે જ વપસાયેવો ગણાય ! આથી ચરણ શબ્દનો અનુશય એવો અર્થ યોગ્ય નથી પૂર્વપક્ષની આ વાત ઠીક નથી કેમકે અનુશય સ્વયં ચરણ—આચરણની અપેક્ષા રાખે છે અનુશય

એટલે ભુક્તાવશિષ્ટ સંચિત કર્મોનો રાશિ. આનો અર્થ વાસના એવો થઈને ઉભે છે. અને આ વાસનાઓ તો કર્મની અપેક્ષા રાખે જ. વિના કર્મ વાસનાનો જન્મ થાય નહીં! આથી વાસના સ્વયં કર્માપેક્ષ છે અને આથી ચરણ શબ્દ અહીં નિરર્થક નથી, પણ સાર્થક છે. અને આથી અનુશયને કારણ માનીએ તો પણ “ચરણ” નિરર્થક નથી—આવો કાષ્ઠાન્નિનિના મત છે. ॥ ૧૦ ॥

આમ કાષ્ઠાન્નિનિ આચાર્યને મતે ચરણ શબ્દ લક્ષણ દ્વારા અનુશયનો અર્થ સમર્પે છે એમ બતાવ્યું. પણ એમ દ્રાવિડી પ્રાણાયામ કરવાની જરૂર નથી. ચરણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ જ અનુશય એવો થાય છે એમ બાહરિ નામના આચાર્યનો મત છે એમ રજૂ કરતાં કહે છે કે:-

સુકૃતદુષ્કૃતે एवेति तु वादरिः ॥ ૧૧ ॥

સુકૃતદુષ્કૃતે एव=પુણ્ય અને પાપ એ બંને જ “ચરણ” એટલે કે ચરણ શબ્દનો મુખ્યાર્થ છે इति=એમ વાદરિ=આદરિ નામના આચાર્ય કહે છે.

રમણીયચરણાઃ=અને કપૂયચરણાઃ પ્રયોગોમાં ચરણ શબ્દ મુખ્ય-વૃત્તિથી જ સુકૃત અને દુષ્કૃત-પુણ્ય અને પાપનો વાચક છે એમ જ માનવું ભેદીએ. કેમકે ચર ધાતુ કરવાના અર્થમાં વપરાય છે. ધર્મે ચરતિ મહાત્મા આવો પ્રયોગ ભેદામાં આવે છે. આથી ચરણ શબ્દ સ્વયં પાપ પુણ્યનો જ મુખ્યતથા વાચક છે. આથી લક્ષણોનો આશ્રય લેવાની જરૂર નથી. અર્થાત્ જ જીવાત્મા અનુશય સહિત અવરોહ કહે છે એ સિદ્ધ જ છે. ॥૧૧॥

આ પ્રકરણમાં થંકા ઉઠાવતાં પૂર્વપક્ષી કહે છે:-

અનિષ્ટાદિકારિણામપિ ચ શ્રુતમ્ ॥ ૧૨ ॥

ચ=કિન્તુ અનિષ્ટાદિકારિણામપિ=પાપ કરનારાઓનું પણ ચન્દ્રલોકમાં ગમન શ્રુતમ=વેદમાં સાંભળવામાં આવે છે.

કૌંપીતકિ બ્રાહ્મણોપનિષદમાં કહ્યું છે કે:-યે યે કે ચાસ્માત્ લોકાત્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વે ગચ્છન્તિ (કૌં ૧-૨) અહીંથી જે કોઈ જાય છે તે બધા ચન્દ્રલોકમાં જાય છે એમ કહ્યું છે. અને આથી ઇષ્ટાદિ શુભ કર્મકારીઓ જ ચન્દ્રલોકમાં પરવરે છે એવું કહ્યું નથી. પાપીઓનું પણ ત્યાં જ ગમન શ્રુતિ સંભળાવે છે. આથી ઇષ્ટાદિ શુભ કર્મ કરનારાઓ જ ધૂમભાર્ગે ચન્દ્રલોકમાં જાય છે એવું કથનારી શ્રુતિ સાથે આ ઉપર્યુક્ત

શ્રુતિનો વિરોધ આવે ! અને શ્રુતિ વિરોધ તો અમઘ છે. ૩૫થી પાપી કે પુણ્યકર્મી બધા જ ચન્દ્રલોકમા જાય છે એમ જ નક્કી કરવું રહ્યું. ૥૧૭૥

આનો જવાબ વાગતા મૂવકાગ કહે છે -

સંયમને ત્વનુભૂયેતરેપામારોહાચરોહૌ તદ્ગતિર્દર્શનાત ॥૧૮॥

ત્વ=હિનુ સંયમને=વિશ્વનિષ્ઠતા બમન ન ચમરેનું સન તે સંયમન તેમા-યમયોકમા અનુમૂલ=વિવિધ પાપકામન અને ભોગવીને ફરેણા=કર્મણી ફરનાગઓથી બીજા પાપકર્મીઓનો ભાગદારોહો=આરોહ અરોહ-પૃથ્વીલોકમાં પ્રત્યાગમન એટલે અરોહ-આ મને થાય છે અને આ વન તદ્ગતિર્દર્શનાત તે જાનની મતિ શ્રુતિમા ફરેથી જોવામા આવે છે તે ઉપરથી નક્કી થાય છે

જોવીનકિશ્વરિમા-વાપીનો ચન્દ્રલોકમા જાય છે તેનું કમ નથી. અને અન્યમન ની પુણ્ય બાનને માટે જ છે ચન્દ્રલોકમા પાપકર્મી દેવગોત્રીની વ્યવસ્થા જ નથી. આથી ચન્દ્રલોકમા તેઓ જ જાય છે જેઓ પુણ્યશાળી છે એમ અમજવુ ગ્રહે છે. અને પાપીઓ યમમહનમા જાય છે. ત્યા પાપકર્મનું દગ ભોગવી અતે પુનઃ બીજા કર્માનુમાર અહીં કે ત્યા-ઇતર લોકમા-નવા કર્માનુમાર અગલોક-ચન્દ્રલોકમા પણ જાય છે આમ પાપી અને પુણ્યશાળીની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે વ્યવ શ્રુતિ આ વાતનો ઉલ્લેખ કરે છે. યો મમાર પ્રથમો મર્ત્યાનાં યઃ પ્રેષાય પ્રથમો લોકમેતમ્ । વૈવસ્વત સગમનં જનાનાં યમં રાજાનં દરિપા સપર્યંત્ માનવોમા જે પહેલો મર્યો જે ટોર્ડ પ્રથમ આ લોકમા આવ્યો-માનવોના કર્મ પ્રમાણે દુજ આપનારા યમગજને હુવિ દ્વારા પૂજે (મધ્યરં ૧૮-૩-૩-૧૫) ઉપરાત-ન સાંવરાય પ્રતિભાતિ વાલ પ્રમાદન્ત ત્રિતમોદેનો મૂલમ્ । નવ લોક નામ્તિ પરં હિતિ માની પુનઃ પુનઃ વશમાપદ્યતે મે-પ્રમાદી અને વિત્તાના મોહે મૂલ એવા અસસ્કારીને પરલોક લાસતો નથી પણ આ લોક જ છે-બીજો નથી એમ માનનારો વાર્ત્તાર મારા વશમાં આવે છે (કાં ૧-૨-૬) આ કારણે શ્રુતિઓમા ટોર્ડ વિરોધ નથી ॥૧૩૥

આ વાતને દઢ કળ્યા સ્મૃતિનુ પ્રમાણ ટાકતા કહે છે -

સ્મરન્તિ ચ ॥ ૧૪ ॥

ચ=અને આ સિદ્ધાન્તનુ સ્મરન્તિ=સ્મૃતિઓ પણ સમર્થન કરે છે

આ વાત-યમસદનમા પાપીઓ વિવિધ પ્રકારની ચાતનાઓ ભોગવીને પુનઃ સ્વકર્માનુસાર આગમન કરે છે અને આથી ચન્દ્રલોકમા-અવર્ગમા બીડ

ધતી નથી એ વાત સ્મૃતિમાં પણ કહી છે. ગીતાણ કહે છે:-પ્રસક્તાઃ
કામમોગેષુ વતન્તિ નરકેઽશુચૌ (ગીતા ૦ ૧૬-૧૬) મનુ બ્યાસ વગેરે
શિષ્યો પણ એ વાતનું સમર્થન કરે છે. આથી પાપકર્મીઓ યામી
ચાતનાઓ ભોગ્યે છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રકારાન્તરે આ જ વાતને સુદૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

અપિ ચ સપ્ત ॥ ૧૬ ॥

અપિ ચ=અને આ ઉપરાંત સપ્ત=સાત પ્રકારનાં મુખ્ય નરકોને પણ પુરાણોમાં
ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે.

આ ઉપરાંત પુરાણોમાં રૈસ્વાદિ-આત મુખ્ય નરકોનું વર્ણન પણ એવામાં
આવે છે. આ નરકોમાં પાપીઓ ચાતના-ભોગ્યે છે. આ નરકોમાં
જવાની તો તેમને માટે સંભાવના પણ નથી.

અગર તો આ સૂત્ર ખીણ રીતે પણ સમજાવી શકાય! વિશ્વ નિયંત્રા
ભગવાન પરમાત્મા-યમદેવનું સંયમન-એટલે કે સદન કયાં જાણવું? તો
અહીં જ. માનવ શરીરમાં જ સાત પ્રાણો એ એનું સંયમન-નિકેતન છે.
પ્રાણાઃ ષા ક્રમવાઃ-પ્રાણો નિશ્ચય અપિઓ છે. (શતઃ ૬-૧-૧-૧) આ
પાદ્મકોશિક ૯૭વાત્મશરીરમાં એ પ્રાણો સ્થિત છે. શુનિ કહે છે:-
સપ્તક્રમવાઃ પ્રતિહિતાઃ શરીરે, સપ્ત રક્ષન્તિ સદમપ્રમાદમ્! સપ્તાયઃ
સ્વપતો લોકમીયુઃ તદ્ર જાગ્રતો મસ્વપ્તજૌ સયમદૌ ચ દેહી-
શરીરમાં માત્ર અપિઓ પ્રતિષ્ઠિત છે. સાવધપણે એ સાત શરીરરૂપી ધરને
રક્ષે છે. માત્ર જણા ઉધનારના લોકમાં જાય છે. ત્યાં જાયત એવા
જે દેહો-સત્રમાં બેસનારા જે દેહો સ્વપ્નમાંથી જન્મતા નથી.
(મનુ ૦ ૩૪-૫૫) ઉપરાંત સપ્ત પ્રાણાઃ પ્રમવન્તિ તસ્માત્ સપ્તાર્ચિવા
અમિધઃ સપ્ત દોમાઃ! સપ્ત રૂપે લોકાઃ યેષુ વરન્તિ પ્રાણાઃ
મુદાગ્રાયા નિહિતાઃ સપ્ત સપ્ત-આત પ્રાણો તેમાંથી પ્રભવે છે. માત્ર
અધિ, સાત અમિધ, આત દોમો તેમાંથી જન્મે છે. આ સાત લોકો કે
જેમાં આ મુદાગ્રાય અને તેમાં-મુદ્રામાં નિશ્ચિત આત સાત પ્રાણો ચરે છે.
(મનુ ૨-૧-૮) પ્રાણો દૃઢ્ય પ્રતિષ્ઠિત છે. અને ભગવાન યમદેવનું એ જ-
દૃઢ્ય જ નિકેત છે. મનુરમુનિ કહે છે યમો વૈવસ્વતો દેવઃ યસ્તયૈવદરિદ્રિપતઃ
વિવસ્વાનનો પુત્ર યમ જે આ તાગ અંતરમાં વસ્યો છે. (મનુ ૮-૬૨)
જાણી જેઓ અંતર્યામી દેવની આજ્ઞાનું ઉત્તરધન કરીને હસતા પર્ને છે

તેઓ આજ હવેનમા, આજ હવે ગરીબમા અકથ્ય યાતનાઓ અનુભવે છે અને આ યાતના હવે અને શિવ વચ્ચેનો અગત હિમાળ થઈને વર્તે છે આથી આ દેહ જ ભગવાન વિશ્વનિયન્તા યમદેવનું નિરૂપિત છે માત્ર નથી, અઠાવીને નગ્નની યાતના અહીં ભોગવતા હવે ભોવામા આવે છે ॥૧૫॥

કદાચ કોઈ એમ કહે કે નરકમા તો ચિત્રગુપ્તાદિ કાળહાર કહે છે યમદેવની ત્યા કયા મહત્તા આવી? તો તેનો જવાબ વાગતા કહે છે કે -

તत्रापि च तद्व्यापारात् अवિरोधः ॥ ૧૬ ॥

જનથા તત્રાપિ=એ યાતનાઓના સ્થાનમા પણ તદ્વ્યાપારાત્=તે વિશ્વનિયન્તા યમદેવની આજ્ઞાનુસાર જ મર્ત્ય થવું હેઇને અવિરોધ=કોઈ વિરોધ નથી.

અર્થાત્ યમદેવ-વિશ્વનિયન્તા પરમાત્માની અજ્ઞાનુમાર જ ત્યાના ચિત્રગુપ્તાદિ અધિકારીઓ વર્તતા હોય છે આથી યમદેવની અભગ મત્તા માટે કોઈ સંશય નથી, આથી કોઈ વિરોધ નથી મર્ત્યવ્યાપી અને મર્વાન્તર્યામિ કે પરમાત્મા જ યમદેવ છે, આથી તેની સંત્તાનો કયાયે બ્યભિચાર કે અન્યાયકતા નથી ॥ ૧૬ ॥

પૂર્વપક્ષ થયો-હવે સિદ્ધાન્તનું ઘોષન કરતા કહે છે

विद्याकर्मणोः इति तु प्रकृतत्वात् ॥ ૧૭ ॥

તુ પરતુ વિદ્યાકર્મણો-નિદા એટલે ઉપસના કર્મ એટલે ઈષ્ટાપૂર્ત વગેરે પુણ્ય કર્મ ઉપર કયુ તે ફગ વિદ્યા અને કર્મનું છે અર્થાત્ દેવયાન પથ અચિરાદિ માર્ગે કાર્ય સ્વયંભોકમા ગમન અને પિતૃયાન પથ ધૂમાદિ માર્ગે અન્નલોકમા ગમનરૂપી ફગ અનુભવે નિદા અને કર્મનું છે इति=આ વાન પ્રકૃતત્વાત્ પ્રકરણવરત્ત નક્કી થાય છે

વિદ્યા અને કર્મના ફગનું અહીં પ્રકરણ છે વિદ્યાન-ઉપાસકનું આ-માર્ગે-દેવયાન પથે પ્રયાણ થાય છે ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ કરનારનું ધૂમ માર્ગે= પિતૃયાન પથે સચરણ થાય છે-આ બતાવતુ અહીં પ્રકરણ છે વિદ્યાન-ઉપાસકને ઉદ્દેશીને ફગનિર્દેશ કરતા શ્રુતિ કહે છે કે તદ્ એ દૃષ્ય વિદુ એ ચેમેડરણ્યે શ્રદ્ધાતપ્ત્વે દ્યુપાસતે તેડર્ચિષમમિસમવન્તિ-તેઓ-કે જેઓ આમ બાહે છે અને જેઓ અગ્ન્યમા શ્રદ્ધા અને તપ જ એનું સાધન છે એમ માની ઉપાસે છે તે અર્ચિ તરફ જન્મે છે (છાં ૫-૧૦-૧) ઈષ્ટાપૂર્ત કર્મ કરનારાઓને ઉદ્દેશીને ફગ નિર્દેશ કરતા શ્રુતિ કહે છે કે મથ એ દમે પ્રામે દિષ્ટાપૂર્તે દત્તમિત્યુપાસતે તે ધૂમમસમવન્તિ-અને જેઓ ગામમા ઈષ્ટાપૂર્ત અને દાન જ સાધન છે એમ માનીને ઉપાસે છે તેઓ

કેમ માર્ગે જન્મના જાય છે. (છાંં ૫-૧૦-૩) આથી અહીં વિદ્યા અને કર્મનું ફળ વિવરણ છે એ સ્પષ્ટ છે. જે પ્રકરણમાં જે ફળ શ્રુતિ હોય તે તેની જ હોય-ખીજ નહીં-એ ખ્યાલ છે. ખીજની એ ફળશ્રુતિ હોય તો પછી શ્રુતિનો ઉપદેશ વ્યર્થ થાય. અને શ્રુતિ ઉપદેશ વ્યર્થ હોઈ શકે નહીં. આથી ચન્દ્રલોકમાં પુણ્યશાળીઓ જ જાય છે, પાપી નહીં.

ઉપસંત વેત્ય યથાડસૌ લોકઃ ન સંપૂર્ણતે-બાણે છે પેલો લોક કેમ પૂરાઈ જતો નથી તે? (છાંં ૫-૩-૩) આમાં પેલો લોક ભરાઈ કેમ જતો નથી-એવા પ્રશ્નના જવાબમાં પાપીઓને માટે ત્રીજો જ માર્ગ છે એમ પ્રવાહણુ જૈવલિ કહે છે. અને એ ત્રીજા માર્ગનું અસ્તિત્વ હોઈને ચન્દ્રલોક ઉભરાઈ જતો નથી એમ સ્પષ્ટ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-અથ વ્રતયોઃ પથોઃ ન કતરેણચન તાતીમાનિ હુદ્રાણ્યસક્રદાવૃત્તીનિ ભૂતાનિ ભવન્તિ, જાયસ્વ દ્વિપસ્વર ઇતિ પતત્ તૃતીયં સ્થાનં, તેન અસૌ લોકઃ ન સંપૂર્ણતે-હવે આ જે માર્ગોમાંથી ગમે તે એક પણ માર્ગે નથી-તેવા-આ હુદ્ર અને વારંવાર જન્મતાં “જન્મો અને મરો” એજ જ્યાં સુર છે આવું ત્રીજું સ્થાન છે અને તેથી પેલો લોક ઉભરાઈ જતો નથી! (છાંં ૫-૧૦-૮) અહીં સ્થાન શબ્દ માર્ગવાચક છે. પેલો ચન્દ્રલોક પૂરાઈ જતો નથી તેનું અહીં કારણ આપ્યું છે. જે પાપી પુણ્યશાળી બધા જ ચન્દ્રલોકમાં જતા હોત તો આ પ્રતિવચન યોગ્ય ન થાત; ઉપસંત ચન્દ્રલોકમાં પાપના ફળભોગની વ્યવસ્થા જ નથી! આથી યે યૈ કેચાસ્માત્ લોકાદ્ પ્રવન્તિ ચન્દ્રમસમેવ તે સર્વં ગચ્છન્તિ જે કોઈ પણ આ લોકમાંથી જાય છે તે બધાય ચન્દ્રલોકમાં જ જાય છે. (કૌં ૧-૨-૨) માં આવતો સર્વે શબ્દ પુણ્યશાળીઓ પૂરતો જ મર્યાદિત થાય છે. ઉપસંત પુણ્યશાળીઓ જ સ્વર્ગમાં-ચન્દ્રલોકમાં જાય છે, એમ કહેનારો મંત્ર છે. સંગચ્છસ્ય પિતૃભિઃ સંયમેનેન્દ્રાપૂર્તેન પરમે વ્યોમન્ । હિત્વા યાવધં પુનસ્તમે હિ સંગચ્છસ્ય તન્વા સુવર્ચા-પિતૃશની માથે જઈને મળ, પરમ લોભમાં, સંગમન અને ઈષ્ટાપૂર્ત દ્વારા, અને અવધિ ણાદ તેને છોડીને પાછો તેમાં જ આવ અને મુતેજસ્વી શરીર સાથે જઈને મળ! (ઋં ૭-૬-૧૫-૮) આ મંત્રના બળે પણ કૌપીતકિ ઉપનિષદનું સર્વ શબ્દ પુણ્યશાળીઓના અર્થમાં મકુચિત થાય છે. આથી ઇષ્ટકારીઓ જ ચન્દ્રલોકમાં જાય છે. ખીજ માટે તો જાયસ્વ દ્વિપસ્વ નો ત્રીજો માર્ગ ખુલ્લો જ છે એ બિદ્વાન્ત છે. ॥ ૧૭ ॥

આ ઠેકાણે આ શકા હુજી જાય છે. શરીરના આરંભને માટે પુણ્યશાળીની માફક પાપીઓએ પણ ચન્દ્રલોકમાં જવું જ પડે છે. કેમકે

આહુતિની સંખ્યાનો શ્રુતિએ નિયમ કહ્યો છે. શ્રુતિનો બોલ છે કે પञ्चम्याમાहुતૌ માપઃ પુરુષવાચસો મવન્તિ-પાંચમી આહુતિએ આપ પુરુષવાચ્ય થાય છે. આથી પુરુષવાચ્ય થવા માટે પાંચ આહુતિઓ અનિવાર્ય છે. આથી શરીર પ્રાપ્તિ માટે પણ પાંચ આહુતિની સંખ્યા પૂર્તિ થવી જોઈએ આનો જવાબ વાગતાં કહે છે કે:-

न तृतीये तथोपलब्धे: ॥ १८ ॥

તૃતીયે=ત્રીજો માર્ગ ઝમન કરનારા જીવોને માટે શરીરની પ્રાપ્તિ માટે ન=આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી. કેમ? તો: તથોપલબ્ધે=તે જાતનું તે વર્ણનમાં જોવામાં આવે છે.

દેવયાન અને પિતૃયાન માર્ગો દ્વારા જતા જીવોને માટે જ શરીરરંભને માટે પાંચ આહુતિઓનો નિયમ છે. એ સિવાયના પાપકર્મી જીવો માટે એવો નિયમ નથી. તેઓ તો મતત જન્મે અને મરે છે. શ્રુતિના વાક્યમાંથી જ આ અર્થ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે. “जायस्व सिष्यस्व” इत्येतत् तृतीयं स्थानं (છાંં ૬-૧૦-૮) આમાં આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ જ નથી! અને આથી આ લોકમાં જ તેમનો અજસપણે જન્મમરણ પ્રવાહ થાય છે. ઉપરાંત પાંચમી આહુતિએ આપ પુરુષવાચ્ય થાય છે. એ વાક્યમાં પાંચમી આહુતિએ પુરુષવચનતાનું પ્રતિપાદનમાત્ર છે. પાંચમી આહુતિના અભાવમાં તેમનાં પુરુષ વચનત્વનો નિષેધ નથી. અને આથી તૃતીયમાર્ગે પરવરતા જીવોને માટે, શરીરતા આરંભ માટે, આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી. ॥ ૧૮ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં આજ વાગને ૬૬ કરતાં કહે છે કે:-

स्मर्यतेऽपि च लोके ॥ १९ ॥

ચ=આ ઉપરાંત લોકે=વેદથી અનિશ્ચિત તમામ શાસ્ત્રો એટલે અહીં લોક-અર્થાત્ ધર્મ તમામ શાસ્ત્રોમાં સ્મર્યતેઽપિ=આહુતિની સંખ્યાના નિયમ વિના જ શરીરનો આરંભ બતાવવામાં આવે છે.

દર્શન શાસ્ત્રોમાં સૃષ્ટિની આદિમાં હોનારા ઋષિઓ અને પશુઓ વગેરેનો જન્મ “અયોનિજ” બતાવ્યો છે. જેમકે-સન્તિ અયોમિજાઃ (વેં ૪-૨-૧૧) તો આરંભમાં શ્રી અને પુરુષરૂપ બન્ને આહુતિઓનો અભાવ છે, છતાં ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. તો જેમ અહીં સંખ્યાના નિયમનો અભાવ છે, છતાં ઉત્પત્તિ વર્ણવી છે. તેમ બીજે પણ હોઈ શકે છે. આથી તૃતીય માર્ગે પરવરતા જીવો માટે આહુતિની સંખ્યાનો કેઈ નિયમ નથી. ॥૧૯॥

ઉપરાંત લૌકિક દર્શનને પણ પ્રમાણરૂપે ટાંકતાં કહે છે:—

દર્શનાચ ॥ ૨૦ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત્=ચાર પ્રકારના પ્રાણીઓમાં સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજની ઉત્પત્તિ ગ્રામ્ય ધર્મ વિના જ થતી જોવામાં આવે છે, અને આથી ત્યાં કોઈ આહુતિની સંખ્યાનો નિયમ નથી.

જરાયુજ-અંડજ-સ્વેદજ-ઉદ્ભિન્નજ આ ચાર પ્રકારનો ભૂત સમુદાય છે. તે પૈકી સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજની ઉત્પત્તિ કોઈ ગ્રામ્ય ધર્મની અપેક્ષા શખતી નથી. સ્ત્રી કે પુરુષ વિષયક આહુતિની તેમાં જરૂર હોતી નથી, આથી કોઈ એકાદ જગ્યાએ એક નિયમ હોય તો તેથી તે સર્વત્ર-નિયમ છે એમ ન માની શકાય. આથી સંખ્યા નિયમનો સંકેત કરી શકાય છે. ॥૨૦॥

ઉપર ચાર પ્રકારનાં પ્રાણીઓ છે એમ કહ્યું. પણ શ્રુતિ તો ત્રણ પ્રકારનાં જ પ્રાણીલેહનો ઉલ્લેખ કરે છે, આથી લોકપ્રસિદ્ધિ અને શ્રુતિ વચ્ચે વિરોધ છે. શ્રુતિ કહે છે:— તેવાં ચલુ વપાં મૂતાનાં વ્રીણેષ વીજાનિ મયન્તિ-આણ્ડજં જીવજં ઉદ્મિજં ઇતિ- તે આ ભૂતોનાં ત્રણ જ ખીજ છે. અંડજ-જીવજ-અને ઉદ્ભિન્નજ. (છાંં ૬-૩-૧) આ શંકાનો જવાબ વાળતાં કહે છે:—

તૃતીયશબ્દાવરોધઃ સંશોકજસ્ય ॥ ૨૧ ॥

સંશોકજસ્ય=સંશોક એટલે પ્રસ્વેદ-તેમાંથી જન્મેલાં-એટલે કે સ્વેદજ પ્રાણી સમુદાયનો તૃતીયશબ્દાવરોધ,=ત્રીજા શબ્દમાં સમાવેશ જાણવો. ઉદ્ભિન્નજ કાઠિમાં તેમનો સંપ્રદ સમજવો.

અર્થાત્ અહીં કોઈ વિરોધ નથી. સ્વેદજ મૃદ્ધિનો ઉદ્ભિન્નજમાં જ સમાવેશ જાણવો રહે છે. બન્નેનો પૃથ્વી અને પાણીમાંથી પ્રભવ થાય છે, એ સમાનતા છે. ઉપરાંત લોકમાં જે પ્રસિદ્ધિ છે તેનો આધાર શ્રુતિજ છે. ખીજ શ્રુતિ કહે છે કે વીજાનીતરાણિ ચેતરાણિં ચાણ્ડજાનિ ચ જાદ્જાનિ ચ સ્વેદજાનિ ચોદ્ગિજ્જાનિ ચ-અને ખીજાં ખીજો-અંડજ-જરાયુજ-સ્વેદજ અને ઉદ્ભિન્નજ. (વેં ૩-૧) અને આથી અવિરોધ છે. ગ્રામ્ય વિદ્વાનો માટે દેવયાન, અને પુણ્યકર્મીઓ માટે પિતૃયાન છે. આ બે પરસ્પર સંબંધી બે માર્ગો છે. શ્રુતિ પણ કહે છે કે:—એ સૃતી અદૃષ્ટવં પિતૃણામહં દેવાનામુત મર્ત્યાનામ્ । તામ્યામિદં વિશ્વં વજત્ સમેતિ યદન્તરા પિતરં માતરં ચ -પિતરો કને બે માર્ગો એ મુખ્યા- એક દેવોનો-ખીજો મર્ત્યોનો-તે બે

માર્ગે આ વિશ્વ અવરજત કરે છે માતા અને પિતાની વચ્ચે છે એ જો માર્ગો (યજુઃ ૧૮-૪૭) બાપી રહેવાઓ માટે આ જગત જ જન્મમરણની મ્થત્રી છે શ્રુતિનો ખોલ છે કે યોનિમન્યે પ્રવચન્તે શરીરત્વાય દેહિન । મ્થાનુ મન્યેન્નુસવન્તિ યથા કર્મ યથાશ્રુતમ્-કર્મ અને જ્ઞાન પ્રમાણે શરીર લેવાને માટે દેહી આત્મા યોનિને પામે છે-ખીનઓ મ્થાવગ્ને પામે છે (કઠઃ ૪-૭) આમ ઈષ્ટાદિ કરનાગઓ જ પોતાના કર્મના ફળભોગ માટે સૂક્ષ્મ શરીરથી અન્વિત થયેલ હોઈને પરલોકમા દેવયાનાદિ પથે નય છે આ છે વેદિક સિદ્ધાન્ત ॥ ૨૧ ॥

પુણ્યશાળીઓ અર્હીથી ચન્દ્રલોકમા નય છે ત્યાં મ્થર્ગીય ભોગો યથાકર્મ ભોગવે છે એ સ્વર્ગફલદાતા કર્મનો કાય થતા તેઓ પુનઃ અર્હી પધારે છે તેમનો કમાશય હજી બાકી છે તો નીચે આવતા એવા જીવોનો અનરોહણનો પ્રકાર પણ વિચારણીય છે તે પ્રકારનું સમર્થન કરનારી શ્રુતિ પણ છે મય ઇમમેઘ અઘ્ચાન પુન નિવર્તન્તે યથા-ભાકાશ ભાકાશાદ વાયુ વાયુભૂત્વા ધૂમો ભવતિ ધૂમો મૂત્વા મઘ્ર ભવતિ મઘ્ર મૂત્વા મેઘો ભવતિ મેઘો મૂત્વા પ્રવર્પન્તિ-વગી આજ માર્ગે પાછા આવે છે જેમ ગયા હોય તે જ રીતે પહેલા આકાશમા, તેમાંથી વાયુમા વાયુ બન્યા પછી ધુમાડો થાય, ધુમાડો થઈને વાદળ થાય, મેઘ થઈને વર્ષે છે ! (છાન્દો ૫-૧-૭) આ અવગેહણ માટે લખ્યું છે કે ભાકાશ ભાકાશાદ વાયુ-વાયુ મૂત્વા-વગેરે, તો અર્હી આવતા એવા પુણ્યશાળી જીવોનું આકાશ વગેરે સાથે તાદાત્મ્ય બતાવ્યું છે કે સાદૃશ્ય ? તાદાત્મ્ય હોય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે સાદૃશ્ય જ હોય છે એવો છે સિદ્ધાન્ત તો માન્ય શું ? તાદાત્મ્ય જ હોઈ શકે કેમકે ભવતિ એવો અર્હી શબ્દ પ્રયોગ છે મૃદ્ ઘટો ભવતિ, સુવર્ણ કુદ્દલ ભવતિ વગેરે પ્રયોગોમા મૃદ્ વગેરેનો ધ્વજ વગેરે માથે તાદાત્મ્યભાવ જ ભેવામા આવે છે આથી ‘ભવતિ’ શબ્દના અવજો અર્હી પણ જીવાત્માનો આકાશાદિ માથે તાદાત્મ્ય ભાવ જ માનવો ભેદજો ઉપગત શબ્દની મુખ્ય વૃત્તિ મલવતી હોય તો પછી જોણ વૃત્તિનો સ્વીકાર ઉચિત નથી આથી પાછા ફરતા પુણ્યશાળી જીવોનું આકાશાદિ સાથે તાદાત્મ્ય જ થાય છે એમ માનવું યોગ્ય છે સાદૃશ્ય માટે અનકાશ જ નથી આનો જવાબ વાગતા કહે છે કે -

તત્સામાવ્યાપત્તિઃ ઉપપત્તેઃ ॥ ૨૨ ॥

તત્ત્વેતે આમશાદિની સાથે સામાવ્યાપત્તિ સ્થાપત્તિ કાય છે તાદાત્મ્યાપત્તિ નહીં એમ માનવું જ યોગ્ય છે કેમકે ઉપપત્તેઃ જ શ્રુતિ મુસગત છે

વળી અહીં પ્રશ્ન ઉઠે છે. નીચે ઉતરતા પુરુષાત્માઓનો ત્રીદ્વાદિભાવ પણ શ્રુતિ દાખવે છે. **इह ब्रीहि-यव-ओषधि-वनस्पतयः-तिलमाषाः इति जायन्ते-ते अर्द्धी ब्रीहि-यव-ओषधि-वनस्पति-तद- अउह वगेरे इपे જન્મે છે.** (છાં૦ ૫-૧૦-૬) તો અહીં એવા સાનુશય જીવોનો ત્રીહિ વગેરે રૂપે જન્મ કહેવા માંગે છે કે આકાશાદિની સાથે જેમ સાદૃશ્ય તેમ સાદૃશ્ય કહેવા માંગે છે! જન્મ જ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. કેમકે જન્મ થાય છે એમ સાક્ષાત્ શ્રુતિ કહે છે. જાયન્તે શબ્દનો અર્ધી પ્રયોગ હોઈને ત્રીહિ વગેરે રૂપે તેઓ જન્મે છે એમ માનવું જ યોગ્ય છે. આવી શંકા થતાં નિર્ણય આપતાં આચાર્યદેવ કહે છે:-

अन्याधिष्ठिते पूर्ववदभिलापात् ॥ २४ ॥

અન્યાધિષ્ઠિતે=અહીં ભોજ્ય અને બોક્તા બાવરૂપ જે સંબંધ તે અધિષ્ઠાન એમ જાણવું. ત્રીહિ વગેરે ભોજ્ય; બોક્તા છે તેમનાથી ભિન્ન પુરુષો. તે પુરુષોથી અધિષ્ઠિત ત્રીહિ વગેરે હોય ત્યારે તેમાં સાદૃશ્યભાવ થાય છે એમ શ્રુતિ કહેવા માંગે છે. કેમકે પૂર્વવદ્ અભિલાપાત્=પૂર્વ કહેલાં આકાશાદિની પેરે જ શ્રુતિભોલ છે.

જેમ આકાશાં આકાશાદ્ વાયું વગેરેમાં (છાં૦ ૫-૧૦-૫) આકાશનો નિર્દેશ છે તેમ અહીં પણ તે **इह ब्रीहियां** (છાં૦ ૫-૧૦-૬) ત્રીહિ વગેરેનો નિર્દેશ છે. તો જેમ આકાશાદિની બાબતમાં સાદૃશ્ય ભાવનો નિર્ણય થઈ ચૂક્યો છે તેમ અહીં પણ તેજ નિર્ણયનો અતિદેશ પ્રાપ્ત થાય છે. જાયન્તે શબ્દ પણ ભવતિ ની પેરે જાણવો રહે છે આથી ત્રીહિ, યવ વગેરેની સમાનતાને જ તેવા જીવો પામે છે. તદ્વૃપતાને નહીં એ જ અર્થ ઉચિત છે. અર્થાત્ ત્રીહિ વગેરે રૂપે તેમનો જન્મ નથી, પણ તેમની સમાનતાની પ્રાપ્તિ તેટલી જ થાય છે એવો જાયન્તે નો અર્થ થાય છે. ॥ ૨૪ ॥

અહીં શંકા ઉઠાવી સમાધાન દેતાં કહે છે:-

अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ॥ २५ ॥

અશુદ્ધ=ત્રીહિ વગેરે અન્નની સાથે સમાનત્વ પામેલા જીવો પણ અન્નાદિના ખંડન દ્વાન વગેરેથી જ્ઞાઈ જતા હોઈને તે અન્ન અશુદ્ધ બને અને તેથી અભોજ્ય ગણાય **इति चेत्=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી કેમકે શબ્દાત્=વેદ તેને ભોજ્ય તરીકે કહે છે.**

ત્રીહિ-અન્નનાં ખંડન વગેરે-પચન વગેરે સંસ્કારો થાય છે. તેમની સાથે સમાનભાવે રહેલા અનુશયી જીવોના પણ તે સંસ્કાર અર્થાત્ જ

માનવા પટે કેમકે ત્રીહિ વગેરે તો તે જીવોનાં શરીર જેવાં છે, અને આથી જીવોની હિંસા આવ્યા વિના ન રહે. અને તેવું હિંસાવિદ્ જીવોથી ભરેલું અન્ન લોભ્ય ન ગણાય ! અને આથી હિંસાદોષને ટાળવા માટે પણ ત્રીહિ વગેરે સાથે સ્વાભાવ્ય-સમાનતાપત્તિ ન માનવી જોઈએ. તો આ માન્યતા ધરાવતી નથી. કેમકે વેદ લગવાન અન્નને લોભ્ય તરીકે વર્ણવે છે. ત્રીહિયવાદિક અન્ન મનુષ્યોને માટે છે એમ વેદ સાક્ષાત્ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે કે મહં મુવં વસુનઃ પૂર્વસ્પતિરહ ધનાનિ સજ્જામિ શશ્વતઃ । માં હવન્તે પિતરં ન જનીવોઽહં વાનુવે વિભજામિ મોક્ષનમ્-હું છું સ્વામી-અનેક પ્રકારના ધનનો સૌથી પહેલો સ્વામી; સનાતન કાળથી મેં સૌ ધનોને મારા વશમાં લીધા છે. જેમ પિતાને તેમ મને સૌ પ્રાણીઓ ધન પ્રાપ્તિ માટે પોકારે છે. હું દાતારોને લોભ્ય ધન કહું છું. (શ્લોક ૮-૧-૫-૧) મયા સોઽન્નમત્તિ યો વિપશ્યતિ યઃ પ્રાણિતિ ય ઈન્દ્રાણોન્યુક્તમ્-મારા દ્વારા જ તે અન્ન ખાય છે. જે જુવે છે. જે શ્વાસોશ્વામ લે છે તથા જે કહેલા શબ્દોને સુણે છે. (શ્લોક ૮-૭-૧૪-૪) માનવ કડ્યાણુ માટે પ્રવર્તતો વેદ જો એ અન્ન અશુદ્ધ થતું હોત તો તેને લોભ્ય તરીકે ન કહેત-જીવાત્મા આકાશની માફક અસંગ હોઈને અન્નની દલનાદિ ક્રિયાનો ભોગ થતો નથી. અસંગો ન હિ સઃજતે-અસંગ એવો તે કયાયે સક્ત થતો નથી વગેરે (શ્લોક ૩-૨-૪) તો શ્રુતિવાક્ય છે. ઉપરાંત “અહં મમ” હોય તો વસ્તુ, ભોગનું કારણ થાય. આ અનુશયવાન જીવોને અન્નાદિમાં સ્વયં મૂછત હોઈને તે વખતે કોઈ અહંમમ હોતું નથી. આથી સાદૃશ્યાપત્તિ થાય છે એ કથન નિર્દોષ જ છે. ॥ ૧૫ ॥

આમ ત્રીહિ વગેરે અન્નની સાથે સાદૃશ્ય પામ્યા બાદ શ્રુતિ આગળ કહે છે કે:-યો યો હિ અન્નમત્તિ યો રેતઃ સિચતિ તદ્મૂય ઇવ ભવતિ-જે જે અન્ન ખાય છે. જે શુક સિંચન કરે છે. તેની સાથે તદ્મૂય થાય છે. (શ્લોક ૫-૧૦-૬) અહીં ભવતિનો કર્તા અનુશયવાળો જીવાત્મા છે એમ જાણવું. અહીં સંશય એ છે કે અનુશયવાન જીવાત્મા રેતઃસેકરૂપ છે કે રેતઃસેક=વીર્ય સિંચનનો તેને યોગમાત્ર છે ! રેતઃસિંચનરૂપ જીવાત્મા થાય છે એવો છે પૂર્વપક્ષ, તેને રેતઃસેકનો યોગમાત્ર થાય છે એ છે સિદ્ધાન્ત. તો શું માનીશું ? તો રેતઃસિંચનરૂપતા જ પ્રાપ્ત થાય છે. તદ્મૂયઃ ઇવ ભવતિ-એવો શ્રુતિભોલ છે. તદ્મૂયઃ નો અર્થ જ તદ્મૂય એવો થાય છે. અને આથી દ્વપદ અર્થમાં સંશય શાને ? આવી પરિસ્થિતિ થતાં કહે છે:-

રેતઃસિગ્ધ્યોગોઽથ ॥ ૨૬ ॥

અર્થ—ત્રીજાદિ ભારને પામ્યા બાદ રેત સિગ્ધ્યોગ=રેતનું એટલે વીર્ય: તે વીર્યનું સિંચન કરનાર પુરુષની સાથે યોગ એટલે કે સંબંધ થાય છે અર્થાત્ ત્રીજાદિ અન્ન દ્વારા પુરુષની કુક્ષિમાં અનુશયવાળા જીવોનો પ્રવેશ થાય છે.

અર્થાત્ અન્નચુક્ત થઈને ત્યાર બાદ કર્મફલના લોગ માટે કેવી રીતે શરીર ધારણ કરે છે તેનો ક્રમ બતાવે છે. અન્નસંચુક્ત અનુશયવાળો જીવાત્મા તે અન્નના ખાનારના પેટમાં જાય છે. ત્યાં તેના વીર્યમાં પ્રવેશ કરે છે. અને આ રીતે તે તે અન્ન ખાનાર પુરુષની સાથે સંયોગ પામે છે. આમ આકાશથી લઈને અન્ન સુધી બધે જ અનુશયી જીવાત્માનો કેવળ સંયોગ જ થાય છે. સંયોગ જ તદાકારતા છે એમ માનવામાં આવે છે. બાકી સ્વરૂપે જીવાત્મા કોઈપણ પદાર્થ સાથે તદાકાર થતો નથી. ॥ ૨૬ ॥

આમ અનુશયવાળા જીવોનો ત્રીજી વગેરે અન્ન દ્વારા વીર્યસિંચન કરનાર પુરુષની સાથે સંયોગ કહ્યો. હવે ઋતુકાળે સ્ત્રીયોનિમાં વીર્યસિંચન થતાં તે તે શરીરની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ દર્શાવતાં કહે છે:-

યોનેઃ શરીરમ્ ॥ ૨૭ ॥

ત્યારબાદ યોને=જેમાં વીર્યનું સિંચન કરવામાં આવ્યું તે સ્ત્રી યોનિ દ્વારા શરીર= તે તે શરીરની પ્રાપ્તિ તેમને થાય છે

યથાસમય રેતઃસિંચન થતાં તે દ્વારા સ્ત્રી ઉદરમાં પ્રવેશેલા જીવો કર્માનુસાર શરીરને પ્રાપ્ત કરે છે. આજ વાત ત્વ ઇદમ્ રમણીયચરણા:- તો જે અહીં રમણીય આચરણવાળા છે. (છાંં ૫-૧૦-૭) વગેરેમાં શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. આ શરીરની પ્રાપ્તિ આત્માના શુભશુભરૂપી ઉપલોગના સાધનરૂપ હોઈને સંસાર કહેવાય છે. ગર્ભાશયમાં જઈ તે તે શરીરને લાલ થાય ત્યાંથી જ એના કર્મફળનો ઉપલોગ શરૂ થાય છે. આથી પહેલાં એટલે ચંદ્રલોકમાંથી અવતરવાથી માંડીને તે વીર્યપ્રવેશ સુધી તેનો કોઈ જન્મ કે શરીર ધારણ, હોતું નથી. તેને આકાશાદિ તત્ત્વો સાથે સંયોગ તેટલો જ હોય છે. અન્નાદિ શરીરોના અધિષ્ઠાતા જીવો તો વળી ખીજત જ હોય છે! આ સંસાર આવાગમનરૂપ હોઈને જ દુઃખરૂપ છે. વિદ્વાન આંખ

જેવો હોય. મૂઢ બરડા જેવો હોય ! વિદ્વાનનો આત્મા આ સંસારના આવાગમનમાં રહેલાં દુઃખનું અનુસંધાન કરી શકે છે, અને આથી ધીમાન વિદ્વાને સંસારની ગતિ ભેદને વિરક્ત થવું થટે. મુમુક્ષુ વિરાગી થાઓ.

અને આ ઠેકાણે પરમાત્માની કૃપાથી તૃતીય અધ્યાયનો પ્રથમ પાદ પૂરે થાય છે. આ અધ્યાય વિરાગની ઉત્પત્તિ અને પુષ્ટિ માટે છે. વિરાગ પુષ્ટ હવાત્મા જ અધ્યાત્મક્ષત્રે પ્રગતિ કરી શકે છે એની પ્રિયાત્મન ! નોંધ લેજો અને વિરાગ, પ્રસન્ન જ્ઞાનની જ શુચિત્તમ અવસ્થા છે એ ન ભૂલાઓ. અસ્તુ. વધુ હવે પછી.

॥ इति तृतीयाध्याये प्रथमः पादः ॥

॥ हरिः ॐ तत्सत् ॥

અથ તૃતીયાધ્યાયે

॥ દ્વિતીયઃ પાદઃ ॥

મિયાત્મન! પરમાત્માની કૃપાથી-અનુકંપાથી ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં પંચાગ્નિ વિદ્યાને આધારે, જીવનું આવાગમન, તેના પ્રકારો સહિત બતાવવાનો ચત્ત કર્યો. આવાગમનનું વર્ણન વૈરાગ્યપ્રબોધન માટે છે. હવે વૈરાગ્ય સ્થિરપણે પ્રાપ્ત થઈ ચૂક્યો છે એમ માનીને આગળની કૃત્ય વર્ણવવી રહે છે. પરમાત્મા ઉપર નિરતિથાય ભક્તિ થાય તો વિરક્ત જીવાત્મા પ્રપંચના અનંત દુઃખમાંથી છૂટે! આ ભક્તિ પરમાત્માની ઉપાસનાનું મુખ્ય અંગ છે. ભક્તિ દ્વારા પ્રભુકૃપાથી વિશેષ નામનું ચિત્તમાલિન્ય ધોવાઈ જાય છે. અને નિરાકુલ એકાગ્રતાથી પરમાત્માનું સહજ ચિન્તન અને પ્રેમ ઉપજે છે અને ટકે છે. અને પ્રેમ તો મહિમા જ્ઞાનમાંથી ઉપજે છે. ભગવાનનો અચિન્ત્ય-અપૂર્વ-અગાધ મહિમા જ્યાં મુઘી ન મમજાય ત્યાં મુઘી જીવની રીઢી-છીછરી, ણાલિશ, કુદ્રતા ઓગળતી નથી. અને નિર્નિમિત્ત પ્રેમાતિશયની ઉત્પત્તિ માટે આ અગાધ મહિમાજ્ઞાન આવશ્યક છે. અને આ મહિમા મહારાવસ્થામાં સીઝતા જીવાત્માને ત્યાં મુઘી નથી સૂઝતો જ્યાં મુઘી તે પરમાત્માને ચથાર્થપણે જાણતો નથી. અને પરમાત્માનું જ્ઞાન આત્મજ્ઞાન વિના થતું નથી. આત્મજ્ઞાન માટેની વૈરાગ્યની પૂર્વભૂમિકા રચી. હવે ઉત્તર ભૂમિકાનું રચન પ્રાપ્ત છે. જીવાત્માની સંસાર ગતિ નિરૂપી. હવે તેની અવસ્થા લેઈતું નિરૂપણ કરવામાં આવશે. અને પરમાત્મામાં આ બધીય અવસ્થા વગેરેનો અભાવ બતાવવામાં આવશે. આમ હવે વિવેકનું પ્રકરણ માનો શરૂ થાય છે અર્થાત્ જ “ત્વં” અને “તત્” પદાર્થની શોધ હવે પછીના પ્રકરણનો વિષય છે. આથી ત્રીજા અધ્યાયના બીજા પાદની શરુઆત છે. જીવાત્માની બહુત અવસ્થા પ્રસિદ્ધ હોઈને તેનું નિરૂપણ શાસ્ત્રકારે યોગ્ય માન્યું નથી, આથી સૌથી પહેલાં જીવની સ્વમાવસ્થાનું નિરૂપણ કરતાં ભગવાન સૂત્રકાર પૂર્વપક્ષનું સૂત્રોત્થાન કરતાં કહે છે:-

સન્ધ્યે સૃષ્ટિઃ આહ હિ ॥ ૧ ॥

સન્ધ્યે=અપ્રત અને સુષુપ્તિની સંધિમાં જે થાય તે સપ્ત એટલે કે સ્વપ્ન સંધ્ય તૃતીય સ્થાન (વૃ ૦ ૪-૩-૧) આવે છે ક્ષુન્નિઓવ તે સ્વપ્નમાં સૃષ્ટિ= રચ વગેરે તે તે પદાર્થની સહિ-રચના થાય છે. હિ=કેમકે આહ=શ્રુતિ રાવ તેમ કહે છે.

જૂહકારણ્યક ઉપનિષદમાં સ્વપ્ન પ્રકરણ છે. ત્યાં પણ પ્રસ્થાપિતિ-તે બધાં ગાઠ જિંધે છે. (જૂં ૪-૩-૬) આ શબ્દોથી એ શરૂ થાય છે. તેમાં ન તત્ત્વ રથાઃ ન રથયોગાઃ ન પન્થાનઃ ભવન્તિ અથ રથાન્ રથયોગાન્ પથથ્થ સ્વજતે ત્યાં નથી તો રથો-નથી તો રથયોગો, નથી તો માર્ગો અને છતાં રથોને-રથયોગોને-પથોને સર્જે છે. (જૂં ૪-૩-૧૦) આ વાક્ય અંગે સંશય છે. શું સ્વપ્નાવસ્થામાં જાગૃતની માફક તે તે પદાર્થોની રચના અહીં કહેવામાં આવી છે કે ફક્ત તે તે પદાર્થોને લગતું એ જામનાન જ-વિપર્યય જ છે એમ કહેવા માંગે છે? અર્થાત્ સ્વપ્નસૃષ્ટિ વાસ્તવિક છે કે માયિક? એ વાસ્તવિક છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. એ કેવળ માયિક છે એવો છે સિદ્ધાન્ત.

તો પછી સાચું શું? સૃષ્ટિ થાય છે એમ જ માનવું રહે છે, કેમકે શ્રુતિનું એવું સાક્ષાત્ કથન છે. અને શ્રુતિ તો સૌ પ્રમાણેનું એક પ્રમાણ છે. શ્રુતિ સ્વપ્નમાં તે તે પદાર્થોની સૃષ્ટિ થાય છે એમ સાક્ષાત્ કહે છે. ૧ અથ રથાત્ રથયોગાન્ પથઃ સ્વજતે (જૂં ૪-૩-૧૦) એવું સાક્ષાત્ કથન છે. અને તેનો સૂટા જીવાત્મા છે-સ હિ કર્તા એવો મુસ્પષ્ટ ઉપસંહાર છે. અને આથી સ્વપ્નમાં વાસ્તવિક સૃષ્ટિનાં સર્જન થાય છે, માયિકનાં નહીં ॥ ૧ ॥

ઉપશંત આ વાતને સમર્થિત કરવા બીજો હેતુ પૂર્વપક્ષ કે છે કે :-

નિર્માતારં ચૈકે પુત્રાદયશ્ચ ॥ ૨ ॥

ચ=તથા એકે=એક શાખા-કક્ષાખાવાળાઓ નિર્માતારં=જીવને સ્વપ્ન પદાર્થોનો સૂટા પથ માને છે ચ=અને તેમના મનમાં પુત્રાદયા=નિર્માણ એમ પદાર્થો છે તે પુત્રો વગેરે છે એમ જાણવું.

કક્ષાખીઓનું આ કર્શન છે. ચ ઇષ્ઠ્ય સ્વપ્નેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ-એ આ સ્વપ્નમાં જાગે છે-તે ઇચ્છા મુજબના પદાર્થોનું નિર્માણ કરનારો પુરુષ (કઠોં ૫-૮) એ સ્વપ્નમાં વાસ્તવ સૃષ્ટિ નિર્મિત ન થતી હોત તો તેના નિર્માતા તરીકે શ્રુતિએ પુરુષનો નિર્દેશ ન કર્યો હોત. અને નિર્માણ થાય તો તે પદાર્થોનું જ હોય. માયાનું-મિથ્યાજ્ઞાનનું કે વિપર્યયનું નિર્માણ ન થાય. કહાય એવો પૂર્વપક્ષ સિદ્ધાન્તવાદી ઉપસ્થિત કરશે કે અહીં તો કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ એવો ઉલ્લેખ છે. અને કામ શબ્દ તો ઇચ્છાનો વાચક છે, પદાર્થોનો નહીં! તો આ વાત ઉચિત નથી. કેમકે કામ શબ્દ અહીં પુત્રો વગેરે પદાર્થોનો જ વાચક છે. કેમકે પ્રકરણ

છે પદાર્થોનું જ્ઞાનાયુગ પુનરુત્થાન ઘટીવ્યું-(જટ ૧-૨૩) આથી પ્રજ્ઞાને ઘટીને કેવળ ઈચ્છા વિશેષનું અહીં ચડણ ન કરાય નહીંતર પ્રકૃતકૃત અને અપ્રાપ્ત કથનનો દોષ આવે ઉપરાંત ત્યાં “કામ” શબ્દ પદાર્થવાચક છે એનો શ્રુતિ જ નિર્ણય દે છે કામાના ત્યાં કામમાત્ર કરોમિ-તારી ઈચ્છા મુજબના પદાર્થોનો તને લાગી કરૂં છું (જટ ૧-૨) ઉપરાંત જે જે કામા હુર્જમા મર્ત્યલોકે-આ લોકમા જે જે પદાર્થો દુર્લભ છે (જટ ૧-૨૫) આ વાક્યોમા કામ શબ્દ પદાર્થવાચક છે એ પ્રમિદ્ધ છે અને આથી મુખ્યગૃહિ વાસ્તવિક છે, માયિક નથી એમ મૂલે મિદ્ધ થાય છે ॥ ૨ ॥

આમ સૃષ્ટિની વાસ્તવિકતા અને જીવજૂતા જતાવી આ થોડા નથી એવું ઠેરવતા મિદ્ધાન્તી કહે છે કે -

માયામાત્રં તુ કાત્સ્ન્યેનાનભિવ્યક્તસ્વરૂપત્વાત્ ॥ ૩ ॥

તુ=કિન્તુ તુ શબ્દ પૂર્વજાનું બાતર્થન કરે છે માયામાત્ર-કેત વેત વેત ક્રતુ અતુ ધી શચી માયા વધુન અભિવ્યા હિતિ એકાદશ પ્રજ્ઞા નામાનિ (નિષદ ૨ ૧) આ નિષદ પ્રમાણે માયા શબ્દ સામાન્ય વચન હોવા છતાં એક પ્રગરના ખાસ જ્ઞાનરૂપ વિપર્યયનો-અજ્ઞાનનો વાચક છે અર્થાત્ જ સ્વપ્ન માયામાત્ર છે માત્ર શબ્દ લાઘ્ય સૃષ્ટિનો એટલે કે વાસ્તવિક સૃષ્ટિનો વ્યવસ્થા છે કેવળ વિપર્યય જ છે એવો એનો અર્થ છે સાચો ? તો કારણેન-અભિવ્યક્ત સ્વરૂપત્વાત્=સપૂર્ણપણે એટલે કે ઉચિત દેશ-કાળ નિમિત્ત વગેરેની સંપત્તિ એટલે અહીં પૂર્ણતા તે રીતે એટલે કે પૂર્ણપણે તેના સ્વરૂપની અભિવ્યક્તિ ઉપલબ્ધિ થતી નથી અર્થાત્ ઉચિત દેશકાળ નિમિત્ત વિનાજ તેનું સ્વરૂપ જાણવું હોઈને એ વાસ્તવિક તથી પણ માયામાત્રાજ છે એમ જાણવું

સ્વપ્ન અવસ્થામા તે તે પદાર્થો કેવળ જાણે છે, ઉપજતા નથી ! પદાર્થોની ઉત્પત્તિ દેશ-કાળ નિમિત્તની અપેક્ષા રાખે છે તે ઉચિત દેશ કાળ-નિમિત્ત શરીરની અદર આવેલી કંઠનાડીડપી સ્વપ્નના પ્રદેશમા હોતા નથી તે જાણના અભાવે પદાર્થોની સૃષ્ટિ થઈ શકે નહીં, કોઈ એ પદાર્થનું રચન પણ દેશાદિ વિના થતું નથી તો પછી રચ વગેરે પદાર્થોનો મુદ્દાવ તો ત્યાં કેવી રીતે ઉપજે ? અને સ્વપ્નમા તો જીવાત્મા ક્ષણમા અમેરિકા જઈ આવે અને બીજી જ ક્ષણે આફ્રિકામા પણ હોય ! અને ત્રીજી જ ક્ષણે એ સ્વર્ગમા પણ ફરી આવે ! આ જાણ સર્જને તેને અનુભવવું સ્વપ્નજ્ઞાનમા શક્ય જ નથી ! અરે જ્યાં જેની અવસ્થિતિ પણ ન સલાવે ત્યાં તેનું નિર્માણ કરવું જ અશક્ય ઉપરાંત બહિષ્કુલાયાદમૃતશ્ચરિત્વા સર્જયતે અમૃતો યત્ર કામમ્ (વૃં ૪-૩ ૧૨)

આ શ્રુતિના બળે પૂર્વપક્ષ કદાચ દ્વિવીચ કરે કે સ્વપ્નમા જીવ ભવે તે તે પદાર્થોનું નિર્માણ ન કરતો હોય પણ તે તે પદાર્થ બહાર જ્યા હોય ત્યા જઈને તેનો અનુભવ કરે છે તો આ વાત પણ ચોક્કસ નથી કારણ કે એ સભવતુ નથી જીવતો પુરુષ કંઈ પણ દેહની બહાર જઈ શકતો નથી સિવાય કે યોગ દ્વારા પણ તે યોગ પણ તે વેળા તેનામા સભવતો નથી જેમકે તેનું મન જ નિદ્રાકાન્ત છે ! સૂતેલો માણસ સ્વપ્નમા ક્ષણમાત્રમા કરોડો માઈલ જઈને પાછો આવે છે ! આ મુતેલાનું સામર્થ્ય જ ન હોઈ શકે જે જાગ્રતમા સભવતુ નથી તે સ્વપ્નમા કેવી રીતે સભવે ? ઉપગત સ્વપ્નમા એ જાય તો પાછો ક્વચિત્ નથી પણ ફરતો અને છતાં એ જ્યા સૂતો હોય છે ત્યા જ પાછો જાગતો થાય છે એ બહાર ગયો હોય અને પાછો ન આવ્યો હોય તો તેની જાગૃતિ શક્ય નથી ! ઉપરાત એ જાય છે ત્યારે એ સ્થૂળ દેહ દ્વારા જ જતો જોવામા આવે છે અને એનો સૂક્ષ્મ દેહ તો સ્વપ્નમા પથારીમા જ પડ્યો હોય છે ! અને જે અકલ્પમા ન આવે તે શ્રુતિ કદી ઠહે નહીં ! આથી સ્વપ્નમા જીવનું બહિર્ગમન કહેનારી શ્રુતિ ગૌણ છે ઉપરાત ખીજી શ્રુતિ દેહની અદ્ભુત જ-સ્વપ્ન દર્શન બતાવે છે સ યત્ત ઇતત્ સ્વપ્નયા ચરતિ-તે જ્યા આ સ્વપ્નમા ચરે છે (ષ્ટ ૨-૧-૧૮) અહીંથી શરૂ કરી સ્વપ્નચરે યથાકામ પરિવર્તતે= પેતાના શરીરમા યથેચ કરે છે (ષ્ટ ૨-૧-૧૮) એમ ઠહે છે આથી દેહની બહાર સ્વપ્નમ્થનું ગમન જ સભવતુ નથી ઉપરાત કાળનો પણ સ્વપ્નમા વિસવાદ જોવામા આવે છે રાત્રિએ સૂતેલો એ ભારતવર્ષમા તે વખતે દિવસ પણ જુએ છે ! ક્ષણમ્થાથી સ્વપ્નમા એ અનન્ત વયોનો પણ ક્વચિત્ અનુભવ કરે છે ! ઉપરાત નિમિત્તોનો પણ સવાદ નથી જ્ઞાન અને કર્મ માટેના નિમિત્ત પણ સ્વપ્નમા ઉચિત નથી સ્વપ્નમા ચતુરાકિ ઇન્દ્રિયોનો ઉપસહાર યથેક્ષો હોઈને સ્થ વગેરેના જ્ઞાન માટે ત્યા શક્યતા જ નથી ઉપરાત કર્મેન્દ્રિયો પણ તે વખતે અક્રિય હોતી નથી, અને સ્વપ્નમા જોયેલા વ્ય વગેરેને એ ક્ષણમાત્રમા ત્યાથી કેવી રીતે હડસેની શકે ! ઉપરાત સ્વપ્નદૃષ્ટ પદાર્થોનો જાગ્રતમા બાધ થાય છે જાગ્રતની વાત કોરે મૂકીએ તો પણ સ્વપ્નમા જ ક્વચિત્ એજ પદાર્થો બાધિત થાય છે ! સ્વપ્નમા જોયેના મનુષ્યને વૃક્ષ બની જતા વાર લાગતી નથી આમ પગમાર્થ વસ્તુના ધર્મો પૂર્વપક્ષે સ્વપ્નમા અભિવ્યક્ત ન થતા હોઈને સ્વપ્ન માયિક જ છે તેમા પગમાર્થનો ગધ પણ નથી

આમ સ્વપ્નમા તે તે પદાર્થોનું નિર્માણ નથી અને જીવાત્મા શરીરમાથી બાહ્ય નીકળતો પણ નથી પણ તે તે પદાર્થો દેખાય છે તો સહી તો

પછી તે દેખાય કેવી રીતે ? અવિદ્યમાનનું તો દર્શન ન હોઈ શકે ! વાત બરાબર છે. પણ પદાર્થોનું દર્શન એ તો સંસ્કારોનું=વાચનાઓનું માહાત્મ્ય છે. બ્રહ્માદિ અવસ્થામાં થતા અનુભવમાત્રના સંસ્કારો ચિત્તમાં મોજૂદ હોય છે તે સંસ્કારની સૃષ્ટિનું અંદર રહેલો આત્મા સ્વયંતન્યે પ્રકાશન કરે છે. અર્થાત્ સંસ્કારોના આયતનરૂપ મન ક્ષણે ક્ષણે પરિવર્તન પામતું હોઈને મનમાં રહેલા તે તે અનુભૂત પદાર્થોના સંસ્કારો તેટલા, જીવાત્મા સમક્ષ તે વખતે હોય છે અને અપરિણામિની ચૈતન્યશક્તિ તે પરિણામી મનઃસંસ્કારોનું પ્રકાશન કરતી હોઈને વિચિત્ર સ્વપ્ન સૃષ્ટિનાં દર્શન થાય છે. આ દર્શન યથાર્થ નથી. પણ વિપર્યય જ છે. અર્થના અભાવમાં જન્મતું જ્ઞાન યથાર્થ હોતું નથી. સ્વભાવસ્થામાં પદાર્થોભાવ હોય છે એમ શ્રુતિ પ્રત્યક્ષ કહે છે:- ન તત્ર રથાઃ ન રથયોગાઃ ન પથ્યાનો મયન્તિ-ત્સાં રથો નથી. રથયોગો નથી. પથો નથી. (વૃં ૪-૩-૧૦) અને સંસ્કારમાત્રથી જન્મતું હોઈને એ જ્ઞાન સ્મરણ જ છે ! નિદ્રા, એ જ્ઞાનને દેશ કાળાદિને વિપર્યયે બતાવવામાં, કેવળ નિમિત્તરૂપ છે. અને તેથી જ દર્શનાન્તરમાં તે તે પદાર્થોને લગતું જે મિથ્યાજ્ઞાનાત્મક સ્મરણજ્ઞાન તેને જ સ્વપ્ન કહ્યું છે. આત્મમનસોઃ સંયોગ વિજેષાત્ સંસ્કારાદ્ય સ્મૃતિઃ (વૈં ૯-૨-૬) તથા સ્વપ્નઃ (વૈં ૯-૨-૭) વગેરે. ઉપરાંત જીવાત્મા સ્વાપ્ન પદાર્થોનો કર્તા છે એવું કહેનારી શ્રુતિ પણ ગૌણી છે. અથ રથાન્ રથયોગાન્ પથઃ સુજતે (વૃં ૪-૩-૧૦) વગેરે તે શ્રુતિ છે. અહીં સુજતેનો બાળે સર્જે છે એવો જ અર્થ થઈ શકે છે. સ હિ કર્તા-તે કર્તા છે. (વૃં ૪-૩-૧૦) આ શ્રુતિમાં કથેત્તુ કર્તૃત્વ-દર્શન સૃષ્ટિનું કારણ હોઈને સુક્ત છે. વળી ય ય સુષ્તેષુ જાગર્તિ કામં કામં પુરુષો નિર્મિમાણઃ (કઠં ૫-૮) સુતેલાઓમાં બ્રહ્માનો આ પુરુષ ભાતભાતના પદાર્થોના નિર્માણ કરતો, માં પરમાત્માનું કર્તૃત્વ કહ્યું છે, જીવનું નહીં. કેમકે જો એમ સમજાયે તો જ તદેવ શુક્રં તદ્દ્વ બ્રહ્મ-તે શુક છે. બ્રહ્મ છે. (કઠં ૫-૮) વગેરે વાક્યશેષ સંભવે. અન્યત્ર ધર્માત્ અન્યત્રાધર્માત્-ધર્મથી અને અધર્મથી ભિન્ન. (કઠં ૨-૧૪) વગેરે શ્રુતિઓમાં પરમાત્મ પ્રકરણ છે. જીવાત્માનું નથી. અને “સુષ્તેષુ”નો અર્થ જીવેષુ સુષ્તેષુ લેવાનો છે, પ્રાણેષુ સુષ્તેષુ નહીં. આથી સ્વપ્ન એ વિપર્યય જ્ઞાન જ છે અને તેમાં પરમાર્થ મૃષ્ટિનો ગંધ પણ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥૩૩॥

ઉપલાં વિવેચનને પરિણામે તો એ સિદ્ધ થાય કે સ્વપ્નમાં પરમાર્થનો ગંધ પણ નથી. એ સર્વથા નિર્રર્થક છે. તેનો જવાબ વાળતાં, સ્વાનની સાર્થકતા સાથે જ તે કેવળ વિપર્યય જ્ઞાન જ છે એવું સમર્થન કરતાં કહે છે:-

સૂચકશ્ચ હિ શ્રુતેઃ આચક્ષતે ચ તદ્વિદઃ ॥ ૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સૂચક=ભાવિમાં હોનારા શુભ અશુભ પરિણામનું સૂચક છે હિ=કેમકે શ્રુતે=શ્રુતિથી આ વાત સિદ્ધ થાય છે. ચ=અને તે ઉપરાંત તદ્વિદ=સ્વપ્નશાસ્ત્રના નાણુકારો આચક્ષતે=એવું કહે છે પણ ખરા.

સ્વપ્ન કેવળ નિર્વ્યક નથી. તેઓ સૂચક છે. ભાવિમાં યનનારા શુભાશુભ પ્રસંગોના તેઓ સૂચક હોઈ શકે છે. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે વદા કર્મસુ કામ્યેષુ સ્થિયં સ્વપ્નેષુ પદ્યતિ । સમૃદ્ધિ તત્ર જાનીયાત તસ્મિન્ સ્વપ્નનિર્દર્શને-બ્યારે કામ્ય કર્મોમાં, સ્વપ્નકાળે જો સ્ત્રીને જુએ તો તેવાં સ્વપ્ન-દર્શનમાં સમૃદ્ધિ મળવાની એમ બાણે (છાંં ૫-૨-૯) ઉપરાંત પુરુષં કુર્ણં કુર્ણદન્તં પદ્યતિ સ યનં હમિતિ-(વેં ૦ માં ૩-૨-૪-૧૭) આમ શુભાશુભનું સ્વપ્ન સૂચન કરે છે એમ શ્રુતિ કહે છે. આથી તે છેક વ્યર્થ નથી. ઉપરાંત સ્વપ્ન શાસ્ત્રના બાણુકારો પણ કહે છે “સ્વપ્ને ગજારોહણ-હ્રસ્વચામર લાભાદિકં શુભાગ્રેવકં ભવતિ સૈલામ્યજ્જન-હરોગદ-રોહણાદિકં હાશુભાગ્રેવકં ભવતિ-સ્વપ્નમાં હાથી ઉપર સ્વારી વગેરે જો જણાય તો તે અશુભ આણુનારું થાય છે. અને તેલનું અભ્યંગ-ગધેડો-હિંટ ઉપર સ્વારી વગેરે જો જણાય તો તે અશુભ આણુનારું થાય છે. જો સ્વપ્નમાં બાંધતની પેરે આલિનવસ્ટુ ઉપજતી હોત અને સ્વપ્ન કેવળ વિપર્યય જ્ઞાનમાત્ર ન હોત તો શ્રુતિ તેનું કાર્ય વર્ણવત. અને વિદ્વાનોએ પણ તેવું કહ્યું હોત. પણ તેવું નથી. કવચિત્ મમ્મતમ ધાતુનો સાવ પ્રજાપ થતાં જોવામાં આવે છે પણ તે સ્ત્રી દર્શનનું કાર્ય છે, સ્ત્રીનું કાર્ય નથી ! ઉપરાંત ભાવિ શુભાશુભનું આવેદન સ્વપ્નાવસ્થા કેવળ વિપર્યયજ્ઞાનમયી છે એમ જ સૂચવે છે-પદાર્થમયી નથી. અને આથી સ્વપ્ન કેવળ વિપર્યય જ્ઞાનમાત્ર છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪ ॥

સ્વપ્નની સૃષ્ટિનો કર્તા જીવ જ કેમ ન હોય ? કેમકે જીવ પણ છેવટે તો ઈશ્વરનો અંશ છે ને ? અને ઈશ્વરાંશ હોઈને તેનામાં પણ જ્ઞાન અને અશ્વર્ય હોવું ઘટે છે ! આથી સ્વપ્ન સૃષ્ટિના કર્તા તરીકે જીવને માનીએ તો શેા વાંધો ? આ પ્રશ્નનો જવાબ વાળતાં કહે છે:—

પરામિધ્યાનાત્તુ તિરોહિતં તતોચસ્ય ચન્ધાવિપર્યયૌ ॥ ૫ ॥

અંધાના ઈધર સમાન શુભાવળો છે. તુ=કિન્તુ તિરોહિત=એ જ્ઞાન અંધયં આટન-છપાયેનું-ધેરાયેનું-રોપ છે આથી પરામિધ્યાનાત્=પરમાત્માનાં ત્રીન ધ્યાનથી તે પ્રકટ થાય છે હિ=કેમકે તત્ત્વ ને પરમાત્માથી જ અરથ=એના ઇતિ=વ્યવિર્થકી=નમ્મ અને મેષુ થાય છે

જીવ અને શિવ જરૂર એક હોઈને શિવના સમસ્ત ઐશ્વર્ય વગેરેનો એ વારસદાર છે, પણ તે તો પ્રબુદ્ધ અવસ્થામાં. સંસારાવસ્થામાં એનું સમસ્ત ઐશ્વર્ય તિરોહિત થયેલું હોય છે. આથી એ પ્રકટ અવસ્થામાં હોતું નથી. પરમાત્માના પરમપ્રેમથી અને તીવ્રતમ દયાએ એનાં આવરણ તૂટતાં એનું ગુમાયેલું ઐશ્વર્ય તેને પુનઃ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. પ્રભુની આરાધના વિના સ્વયં તે પ્રકટતું નથી. કેમકે જીવનું અનાદિસિદ્ધ બંધન અને તેમાંથી મુક્તિ પરમાત્માને અધીન છે. તેના સ્વરૂપનાં અંભાનમાં બંધ, સ્વરૂપના ભાનમાં મોશ્વ છે. અને આથી ઈશ્વરની વરણીમાં આવવા માટે મુમુક્ષુએ તેની ધ્યાનમયી તીવ્રતમ ભક્તિ કરવી ઘટે. શ્રુતિનો બોલ છે કે-જ્ઞાત્યાદેયં સર્વપાપાપહાનિઃ ક્ષીણૈઃ કલેશૈઃ જન્મમૃત્યુપ્રહાણિઃ । તત્ક્યામિધ્યાનાત્ સૃતીયં-દેહમેદે ચિત્તૈશ્ચર્યં કેચલં સત્યકામઃ-દેવને જાણીને મર્વપાશોનો નાશ થાય છે, કલેશો ક્ષીણ થતાં જન્મમૃત્યુની હાનિ થાય છે. તેના અભિધ્યાનથી ત્રીજા દેહનો બેઠ થતાં સમસ્ત ઐશ્વર્ય મળે છે, દેવજ-આત્મકામી થાય છે. (શ્લો ૧-૧૧) આથી સ્વપ્નસૃષ્ટિનો કર્તા જીવ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૫ ॥

જીવાત્માના ઈશ્વરીય ઐશ્વર્યનાં તિરોધાન કેમ થયાં? તો જવાબ વાળે છે કે:-

દેહયોગાત્ વા સોઽપિ ॥ ૬ ॥

જા=જીવ શિવની અન્યતાનો વ્યવર્તક આ વા=શબ્દ છે. જીવ અને શિવ મૂળમાં એક છે છતાં સઃ તે તિરોભાવ-ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ અપિ=પણ દેહયોગાત્=દેહના યોગે જીવ જીવને થાય છે.

પરમાત્માનો અંશ હોવા છતાં પણ જીવનો ઐશ્વર્યભાવ તિરોહિત થાય છે તેમાં માત્ર એક જ કારણ છે અને તે એનો દેહ સાથેનો સંબંધ. દેહમાં ખૂંચી બેઠેલો જીવ પોતાની શિવતાનું સતત વિસ્મરણ પામે છે. દેહ સાથે દેહમાંની ખીજ બંધીય સામગ્રી સમજી લેવી ઘટે છે. આમ મૂળમાં આત્મા અનાત્માના અવિવેકને લઈને અનાત્મનિષ્ઠ જીવાત્માના જ્ઞાન ઐશ્વર્યનો તિરોભાવ થાય છે. અજ્ઞાનનો પણ મહિમા છે ને? શિવને જીવ બનાવીને જ અવિદ્યા અટકતી નથી-તેને પૂરોપૂરો દીનહીન પણ બનાવે છે. ઉપરાંત ઐશ્વર્યાદિ તિરસ્કૃત થયેલું હોઈને શિવ કરતાં જીવ જુદો છે એમ કેમ ન માનવું ઘટે આવો કોઈ પૂર્વપક્ષ ન કરે! કેમકે અનેન જીવેનાત્મના અનુપ્રવિદ્ય-(છાં ૬-૩-૨) શ્રુતિમાં જીવનો આત્મા-સ્વરૂપ

શબ્દે ઉદ્દેશ્ય છે. ઉપરાંત તત્ત્વમસિને ઉપદેશ પણ વિચરવાનો નથી. આથી ઇશ્વરથી જીવ અનન્ય જ છે છતાં દેહાદિના ચોગે તેની મૌલિક શિવતા ઠંકાર્ધ બાધ છે. અને આમ જીવની સ્વપ્નમાં સ્થાદિ સાંકટિયક સૃષ્ટિ છે એમ માનવું બરાબર નથી. જો એ એની સાંકટિયક સૃષ્ટિ હોત તો સ્વપ્નમાં કોઈ અનિષ્ટનાં દર્શન ન કરત. અનિષ્ટનો કોણ પોતા માટે સંકલ્પ કરે-? આથી એ પરાધીન છે. એ જ સંસારદશામાં ઘટે છે. આથી સ્વપ્ન માયામાત્ર છે એ જ સિદ્ધ છે. ॥૬॥

જીવાત્માની સ્વભાવસ્થાનુ અત્યાર સુધી નિરૂપણ કર્યું. હવે સુષુપ્તિનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે કે:-

તદ્ભાવઃ નાડીપુ તચ્છ્રુતેઃ આત્મનિ ચ ॥ ૭ ॥

ચ=આ અન્યથા અહીં સમુચ્ચયના અર્થમાં છે તદ્ભાવ=તેનો અભાવ એટલે કે સંપન્ન-સ્વપ્નાસ્થાનો અભાવ એટલે કે સુષુપ્તિ; તે વખતે નાડીપુ=હિતા નામની નાડીઓમાં-પુરીતત્ નામની નાડીમાં અને આત્મનિ ચ=પરમાત્મામાં જીવાત્મા સ્થિત હોય છે. કેમકે તત્ત્વદ્યુતે=નાડી વગેરેમાં જીવાત્માનો, સુષુપ્તિમાં જીવાત્માના સ્થાન તરીકે શ્રુતિ-ઉદ્દેશ્ય છે

સુષુપ્તિ અવસ્થા અંગે શ્રુતિ વચ્ચેનો છે કે-તત્ત્વ યથૈતત્ત્વ સુપ્તઃ સમસ્તઃ સમ્પ્રસન્નઃ સ્વપ્નં ન વિજાનાતિ ધાસુ તદા નાડીપુ સુપ્તો ભવતિ-તે આ ન્યાં સૂતેલો હોઈને સમસ્ત અને સંપ્રસન્ન હોઈને સ્વપ્નને જાણતો નથી ત્યારે આ નાડીઓમાં તે સરકી ગયેલો હોય છે. (છાંં ૮-૬-૩) મથ યદ્ધ સુપ્તો ભવતિ તદા ન કસ્ચચન વેદ, હિતા નામ નાડયઃ દાસમતિસદ્ભાગિ હૃદયાત્ પુરીતતં મમિમતિષ્ઠન્તે તામિઃ પ્રત્યયસૃજ્ય પુરિતતિ દોતે-ન્યાંસૂતેલો હોય છે ત્યારે તે કરું જાણતો ન હોઈને હિતા નામની યોત્તેર હજાર નાડીઓ હૃદયમાંથી પુરીતત્ તરફ પ્રસરેલી હોય છે તે નાડીઓ દ્વારા સરકી જઈને પુરિતતમાં સુઈ જાય છે. (યૂં ૨-૧-૧૬) યત્ત પત્તત્ પુરુષઃ સ્વપિતિ નામ સતાસોમ્ય । તદા સમ્પન્નો ભવતિ-ન્યાં આ પુરુષ “સ્વપિતિ” નામનો થાય છે. હે સોમ્ય! તે વખતે તે સત્ માથે સંપન્ન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૧) પ્રાજ્ઞેન આત્મના સમ્પરિવ્રત્નો ન ઘાણં કિઞ્ચન ઘેદ નાન્તરમ્-પ્રાજ્ઞ આત્માથી આર્જિગત તે અંદર કે બહાર કરું જાણતો નથી. (યૂં ૪-૩-૨૧) વગેરે. આ શ્રુતિ વાક્યો સુષુપ્તિમાં જીવાત્માનાં સ્થાન તરીકે નાડી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા-આ ત્રણનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે. તો આ ત્રણ સ્થાનોનાં વિકલ્પ છે કે અહીં સમુચ્ચય છે?—આ છે આ શ્રુતિઓ

અગે મંશય મ્યાનોનો વિકલ્પ છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. મુમુક્ષુય છે એવો સિદ્ધાન્ત છે. તો પત્રી શુ પ્રાપ્ત થાય છે! વિકલ્પ જ પ્રાપ્ત થાય છે એ અપ્પટ છે. નાડી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા પરસ્પર નિરપેક્ષ છે. અને તે માંનો અર્હો એક પ્રયોજને નિર્દેશ છે તો જોયો પરસ્પર નિરપેક્ષ હોઇને કોઈ એકાદ કાર્યને માટે નિયુક્ત થયા હોય તો તે કાર્ય માટે તેમને વિકલ્પ જ ગણવો ઘટે-મુમુક્ષુય નહીં! યત્ત વિગ્રમાં પુરોહિતના નિર્માણ માટે “ત્રોદિ” અને “યવ” તું વિધાન છે, તે બંને પરસ્પર નિરપેક્ષ છે અને આથી ક્યાં તો ત્રીદિમાથી કે ક્યાં તો યવમાથી જેમ પુરોહિત બનાવી શકાય તેમ અર્હો પણ જીવાત્માના મુપુસિધાન માટે શ્રુતિએ કહેલાં નાડી, પુરીતત્ અને પરમાત્મા પણ અન્યોન્ય નિરપેક્ષ હોઇને વિકલ્પ કોટિમાં જ આવે.

ઉપરાંત પરસ્પર નિરપેક્ષ હોઇને, તેમનું મુપુસિદ્ધિ એક પ્રયોજન માધ્યમ માટે શ્રવણ છે, એમ મમાન વિભક્તિનો નિર્દેશ પણ બતાવે છે છે. નાડી વગેરે બધાય મુપુસિ મ્યાનોનો, અર્હો મમમી વિભક્તિમા નિર્દેશ છે નાડીપુ સ્વપ્નો ભવતિ-નાડીઓમા મગ્ની બધ છે. (છાં ૮-૬-૩) ઉપનાન પૂરીતતિ જેતે-પુન્નિતમા મુવે છે (ચં ૨-૧-૧૯) સતા સોમ્ય તદા સમ્પન્નો ભવતિ મત્ મપસ થાય છે ત્યારે (છાં ૬-૬-૭) એ શ્રુતિ ઉપનથી ક્યાં કોઈ કહે કે અર્હો “સતા” તો તૃતીયા વિભક્તિમા છે-માતમી વિભક્તિમા ક્યા છે? તો એ હોય નથી કેમકે અર્હો પણ વાક્યગેય સંપત્તીનો જ વાચક છે વાક્યશેષ છે કે સત્તિ સંપદ ન મિદુ સત્તિ સમ્પદામદે-મત્મા મળી જતા છતાં બાળતાં નથી કે અમે સત્મા મળી ગયા છીએ (છાં ૬-૬-૧) તો અર્હો મમમીનો પ્રયોગ છે તેના બળે ઉપરના વાક્યમા પણ તેજ છે એમ નિગતે સમજી શકાય છે.

ઉપરાંત જો અર્હો સમુક્ષય જ હોત તો તો એકવળતે ત્રો ન્યાએ જીવાત્મા મુવે છે એવો અર્થ લેવો પડત! અને એ તો અશક્ય છે! એકી વળતે જીવ ત્રણ મ્યાનમા સૂઈ શકતો નથી! જો વિકલ્પ લઈએ તો આ હોયમાથી ઉગરી ન્યાય! અને આથી નાડી, પુરીતત્ અને પરમાત્માનો વિકલ્પ જ હોવો ચોક્કસ છે.

આની વિરુદ્ધ સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાન બસબર નથી અર્હો મુમુક્ષુય જ છે કેમકે વિકલ્પ છે એવું માનીએ તો શ્રુતિનો પાશ્વિક બાધ આવીને ઊભે છે. આ પાશ્વિક બાધ તો અગતિની ગતિ છે ગતિ જો

સંલપતી હોય તો તેનો આશ્રય લેવો ન્યાય નથી. ત્રીહિયવની બાળતમાં તો અગતિક ગતિ છે. અહીં તેવું નથી. નાડી વગેરે પરસ્પર નિરપેક્ષપણે જીવાત્માની નિદ્રા સાધવા શક્તિમાન નથી, અને તે ત્રણે પરસ્પર સાપેક્ષ હોય તો પણ નિદ્રારૂપી પ્રયોજન સાધવાની તેમની શક્તિ અંગેની શ્રુતિ બાધિત થતી નથી.

ઉપરાંત એકસરખી વિલક્ષિતનો નિર્દેશ પણ કશું સિદ્ધ કરતો નથી. કેમકે પરસ્પર સાપેક્ષ વસ્તુઓનો પણ એક પ્રયોજન સાધવા એક વિલક્ષિતએ નિર્દેશ જોવામાં આવે છે. કર્મણા મુચ્યતે, જ્ઞાનેન મુચ્યતે, પ્રાસાદે શેતે પર્યેકે જોતે-આવા પ્રયોગોમાં કર્મ અને જ્ઞાન મોક્ષ માટે અને પ્રાસાદ તથા પલંગ સ્વાપને માટે પરસ્પર સાપેક્ષ છતાં એક વિલક્ષિતમાં જોવામાં આવે છે. ઉલટું તેમનો અવાન્તર વ્યાપાર સમુચ્ચયને જ દૃઢ કરે છે. જેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે કર્મ સાધન છે. અને તેવું તે કર્મ પરંપરાએ જ્ઞાન સાધ્ય મોક્ષમાં પણ સાધનરૂપ થાય છે. તે જ પ્રમાણે પુરીતત્ નામના સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટે નાડીઓ સાધનરૂપ છે. અને પરમાત્મારૂપી સ્થાનની પ્રાપ્તિ માટે પુરીતત્ એ સાધન છે. અને આથી નાડીઓ અને પુરીતત્ પણ પરમાત્માની પેરે જ તેનાં સ્થાનો તરીકે વર્ણવી શકાય છે. પરમાત્મા જીવાત્માનું સાક્ષાત્ સુપુષ્પિતસ્થાન છે અને નાડીઓ અને પુરીતત્ તેમાં દ્વાર માત્ર છે. આમ અહીં દ્વાર અને દ્વારીના સંબંધે ક્રમિક સમુચ્ચય બતાવતી શ્રુતિ નાડી વગેરેને પણ સુપુષ્પિતસ્થાન તરીકે ઓળખાવે છે. શ્રુતિની શરૂઆતમાં વણવેલી સમસ્ત શ્રુતિઓનો આ રીતે નીરાંતે સમન્વય થાય છે. આથી નાડીઓ-પુરીતત્ અને પરમાત્માનો અહીં વિકલ્પ નથી. ઊંઘવા જતો જીવાત્મા નાડીઓ દ્વારા પુરીતત્માં અને ત્યાંથી પછી પરમાત્મામાં સરકી જાય છે. અને આથી પરમાત્મા જ જીવાત્માનું સુપુષ્પિત સ્થાન છે એ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૭ ॥

આ જ વાતને દૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

અતઃ પ્રવોષોઽસ્માત્ ॥ ૮ ॥

અતઃ=કેમકે પરમાત્મા જ સુપુષ્પિતસ્થાન છે આથી અસ્માત્=એ પરમાત્મામાંથી પ્રવોષ=જીવાત્માનો શ્રુતે કથિત પ્રવોષ થતી રીતે છે.

સુપુષ્પિના પ્રકરણમાં પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે કે-કુતઃ યતદ્ વાગાત્ કયાંથી એ આવ્યો ? (વૃ ૨-૧-૧૬) આ પ્રશ્નના જવાબમાં જીવાત્માનો પરમાત્મામાંથી પ્રવોષ શ્રુતિ દર્શાવે છે. યથા મગ્નેઃ શ્વદ્વાઃ સ્ફુલિંગાઃ વ્યુચ્ચર-

નિતિ પરમેશ્વર પદમ્ભાદાત્મન. સર્વે પ્રાણા સર્વે લોભા સર્વે દેવા સર્વાણિ
 ભૂતાનિ વ્યુન્નરન્તિ-એમ આગમાથી હલ્લેલો દુદ્ધ તણખાઓ મુપુરે છે તે જ
 મુજબ આ આત્મામાથી સમસ્ત ભૂતો ઉગી આવે છે (શ્લોક ૨-૧-૨૦)
 ઉપરાંત સતઃ સાગમ્ય ન વિદુઃ સતઃ ભાગચ્છામદે-મત્માથી આવતા
 છતાં ભલુના નથી કે એમો મત્માથી આવીએ છીએ (શ્લોક ૬-૧૦-૨)
 જે નાહી વગેરે ત્રતો યાનોનો વિકલ્પ હોતો તે પ્રજોધ પણ ત્રોમાથી
 થાય છે એવું પ્રતિવચન હોત પણ પ્રજોધ તો પરમાત્મામાં જ થાય
 છે એવું શ્રુતિકથન છે જેમાથી પ્રજોધ તે જ સુપુત્રિમ્થાન આવો નિયમ
 છે પ્રજોધ પરમાત્મામાં થાય છે અને આથી પરમાત્મા જ સુપુત્રિ
 મ્થાન છે એ મિદ્ધ થાય છે ॥૮॥

નિદ્રાવચ્ચાનો છનાત્મા પરમાત્મા વીન થઈ જાય છે તદ્દપ થઈ
 જાય છે-એમ મિદ્ધ થયું અને આથી એક મદેડ ઉપજે છે પરમાત્મા
 સુપુત્રિકાણે મગી ગએલો છનાત્મા જ પાછો જાગે છે કે બીજો કોઈ ?
 કેમકે પરમાત્માને મળેલો જે પાછો આવતો હોય તો તો પછી પરમાત્માના
 ફર્શન મિલનનો કશો અર્થ પડેતો નથી પ્રભુને મળે તે સુખ થાય ! અને
 સુખ થયેલો ને પાછો આવે તો શાન્તી એ વચના જ ગણાય મતો
 નેનાન જ ગણાય ! આવી શકા થતા જવાળ વાગતા કહે છે -

સ યત્તુ કર્માનુસ્મૃતિશબ્દવિધિભ્યઃ ॥ ૯ ॥

તુ=ત્વિનુ ન જાગે જો રો છે તે જ જાગે છે ! કેમકે એ વાત જ કર્માનુસ્મૃતિ
 પ્રતિજ્ઞાન શ્રુતિ મ્મ અને નિષ્ઠાની રાધિઓ દ્વારા ન્યાય સિદ્ધ થાય છે

અર્થાત્ ભૂતેવો છવ જ પાછો જાગે છે કોઈ બીજો જાગતો નથી
 અર્થાત્ શ્રેષ્ઠ કર્મનું અનુધાન કરતો જોનામા આવતો હોઈને, ભૂતેલો છવ
 જ પ્રજોધ પામે છે એ મિદ્ધ થાય છે ગઈ કાલે જે કામ અધૂરૂં મૂકીને
 છવ સુવે છે તે કામ બીજે કિવલે પૂરૂં કરવા ચલ કરતો એ જોનામા
 આવે છે, એકે કહેવું અને અધૂરૂં મૂકેવું બીજો કેવી રીતે કરી શકે ?

ઉપરાંત ગત-ગત ઔષમાથી આવતા છવનું આ સમગ્જ્ઞાન જોવામા
 આવે છે રાત્રે અર્ધ ગયેલો હું મવારે જાગુ છું જે સૂતેલા કરતા જાગતો
 છવ જુદો હોત તો આ પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ન હોઈ શકત ! બીજાને કોઈ પોતા
 તરીકે જોગખી શકતો નથી

ઉપરાંત શાસ્ત્રવચન તો સ્પષ્ટપણે કહે છે કે સૂતેલો છવ જ પાછો
 જાગે છે ! પુનઃ પ્રતિજ્ઞાય પ્રતિયોનિ આદ્રવતિ સુદાન્તાયૈવ-વગી આ-યા

તેમ પોતપોતાની યોજિમાં જાગૃત થવા માટે દોડી જાય છે. (પ્રાં ૪-૩-૧૬)
ત દ્વિવ્યાગ્રો વા સિંહોવા વૃકોવા કીટોવા પતંગો વા મદ્રાકો વા ઘડ
ઘડ ભવન્તિ તદામર્ચન્તિ-તે અહીં વાઘ કે સિંહ કે વરૂ ભૂંડ કે કીટા કે
પતંગિયું કે માંકડ કે મચ્છર કે જે જે કંઈ હોય તે તે પાછો થઈ જાય
છે. (છાં ૬-૬-૩).

ઉપરાંત કર્મ અને વિદ્યાની વિધિઓ એને કર્મ અને વિદ્યામાં મતત
પ્રયોજે છે. સૂત્રે એક અને જાગે ખીજે એવું જો માનીએ તો આ બધીય
વિધિઓનો કશો જ અર્થ ન રહે ! કરે એક અને કૃણ મળે ખીજાને એવું
કદી સંભવતું નથી. જો એવું થાય તો શાસ્ત્રનું પ્રમાણ કદર્થિત થાય.
અને એ તો સ્વપ્ને પણ અસ્વીકાર્ય !

ઉપરાંત સુવે એક અને જાગે ખીજે એમ જો બ્યવસ્થા હોત તો
કરેલાંનો નાશ અને ન કરેલાંની આપત્તિરૂપી દોષ પણ અનિવાર્ય થાય !
ઉપરાંત પરમાત્મા વિષમ અને નિર્ઘણ પણ સિદ્ધ થાય જ ! અને આથી
સૂતેલો જીવ જ જાગે છે એ જ ન્યાય છે.

સુષુપ્તિમાં પરમાત્માનું મિલન અજ્ઞાનનાશન નથી. અને આથી
પ્રભુ કે સંતાન નહીં ભાડી શકીએ, શાસ્ત્રોને ન નિન્દી શકીએ,
જીવાત્માને ઘેરીને જીલેલો અજ્ઞાનનો આડપડદો નિરાકુલ સમાધિજન્ય
જ્ઞાનથી લેહાય અને પછી જે પ્રભુમિલન થાય તે જ મિલન છે. અને
આથી કોઈ દોષ નથી. આમ સૂતેલો જ જીવ જાગે છે ! ખીજે નહીં-એ
મિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવાત્માની મૂર્છાવસ્થાનો વિચાર કરતાં કહે છે:-

મુગ્ધેઽર્ધસંપત્તિઃ પરિશેષાત્ ॥ ૧૦ ॥

મુગ્ધે=માનવ મૂર્છિત થાય તો તે વખતે અર્ધસંપત્તિ=તે અવસ્થાને અર્ધસુષુપ્તિ
જાણવી કેમકે પરિશેષાત=વિચાર કરતાં એટલી જ બાકી રહે છે.

શરીરસ્થ જીવાત્માની લોક અને આયુર્વેદમાં પ્રસિદ્ધ એવી એક
મૂર્છાવસ્થા નામની અવસ્થા પણ હોય છે. તો એ અવસ્થા જાગૃત વગેરે
ત્રણમાંથી એક ગણવી કે પછી તે ખીજી જ કોઈ અવસ્થા માનવી ? આ છે
સંશય ! ખીજી કોઈ અવસ્થાનો સ્વીકાર કરીએ તો ગૌરવ કલ્પના આવે
છે. આથી ત્રણમાંથી જ તે ગમે તે એક માનવી ઘટે છે. આના જવાબમાં
કહે છે કે પરિશેષને લઈને એ એક અવસ્થાન્તર જ છે ! મૂર્છાવસ્થા જાગૃત
કે સ્વપ્ન પેટ્ટીની એક હોઈ શકતી નથી. કેમકે તેમની વચ્ચે ભેદ છે. સ્વપ્ન

અને જાત્રામાં વિષયનું વિજ્ઞાન હોય છે. મૂર્છામાં હોતું નથી આ છે પહેલો ભેદ આથી એ સ્વપ્ન કે જાત્રા હોઈ શકતી નથી એ મંજુલાવધ્યા પણ ન કહેવાય ! કેમકે તેવા મૂઢિત શરીરમાં પ્રાણ અને ઉષ્મા ઘનને હોય છે મંજુલા તે બે હોતા નથી ઉપગત એ સુપુષ્પિત પણ હોઈ શકતી નથી, મૂર્છામાં કવચિત લાભો વળત ઉઠનામ પણ હોતો નથી એની મુખગોલા પણ વળુમી જાય છે શરીર ધૂજતુ પણ હોય, આખ કવચિત કાટી જતી પણ જોવામાં આવે છે નિદ્રામાં આવુ જોવામાં આવતું નથી ઉપગત હાથમાંથી તાળી પાડતા પણ એ જાગી ઉઠે મૂર્છામાં કીર્કણયુ મારીએ તો પણ કદાચ નહીં જ જાગે ઉપગત નિદ્રા અને મૂર્છામાં નિમિત્તનો પણ ભેદ હોય છે નિદ્રા પશ્ચિમે તો મૂર્છા કોઈ અમહા અકસ્માતે થાય ! આમ આકાર અને નિમિત્તનો ભેદ હોઈને મૂર્છા અને નિદ્રા એક નથી આ ત્રણ ગિવાયની ચોથી કોઈ અવસ્થા સ્વીકૃત નથી આથી પરિશેષે મૂર્છા એ અર્ધનિદ્રા છે એમ માનવું રહે છે નિદ્રા અને મૂર્છામાં એક ધર્મ મામાન્ય છે અને તે વિશેષજ્ઞાનનો અભાવ, આકાર વગેરે વેલક્ષણ્ય હોઈને અઘ્ધાપણુ, અર્થાત્ અર્ધ મ પત્તિ એટલે અર્ધ સુપુષ્પિ આમ પશ્ચિમેવડે મૂર્છા અર્ધ મ પત્તિ છે ॥ ૧૦ ॥

આમ જ્ઞાતમાની જાત્રાત વગેરે અવસ્થાઓનું પ્રતિપાદન કર્યું હવે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે તે અવસ્થાઓ માથે મળા ધજ નથી એમ પ્રતિપાદિત કરે છે એવા પ્રતિપાદન પાછળ બે હેતુઓ છે એક તો જ્ઞાતમાને પોતાના મૂળ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય બીજું કે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રત્યે નિરતિશય ભક્તિભાવ થાય એ ભક્તિભાવ સ્વરૂપાવસ્થિતિ માટે જખરદસ્ત ઉપાય છે એવડે આત્મભક્તિ આત્માના સ્વરૂપાદ્યાટનનું દ્વાર જ છે ને ? આથી કહણામય આચાર્ય ભણે છે કે -

ન સ્થાનતોઽપિ પરસ્પોમયલિંગં સર્વત્ર ॥ ૧૧ ॥

પરસ્પ=પુરુષ અને પ્રતિથી પર એવા પરમાત્માને સ્થાનત અપિ=સ્વરૂપ તો નહીં જ પણ સ્થાન નિમિત્ત પણ ન=સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓનો સળધે હોતો નથી દિ=કેમકે સર્વત્ર=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ વગેરે બધે ડમયલિંગ=ઉભયધર્મ-જાણ અને આતર મને રિથિત રૂપી ધમવાગો તેને શ્રુતિ કહે છે

અહીંથી હવે પરમાત્માના સ્વરૂપ વિવેચનનું પ્રકરણ શરૂ થાય છે જેમ જ્ઞાને તેમ પરમાત્માને સ્વમાદિ અવસ્થાઓ સ્પર્શે છે કે નહીં-આ છે મશય તે પેટી સ્પર્શે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે નથી સ્પર્શતો એવો છે સિદ્ધાન્ત ! તો પછી શું પ્રાપ્ત થાય ? પરમાત્માને પણ એ સ્પર્શે જ, એ જ

વાત અકલ્પમાં આવે એવી છે ! કેવી રીતે ? તો જીવ અને શિવ બંને ચેતન સ્વરૂપ છે તેથી ચેતનપણાના અંશમાં બંને સમાનધર્મી છે. તો ચેતન જીવને જો અવસ્થાસ્પર્શ હોય તો ચેતન પરમાત્માને પણ હોવો જ જોઈએ ! એક ચેતનને અવસ્થા અલગાવે અને બીજાને નહીં એવો આકસ્મિક ભેદ થવાનું કોઈ કારણ નથી. અને આથી જીવાત્માની પેરે પરમાત્માને પણ અવસ્થા સંબંધ હોવો જ ઘટે !

કદાચ કોઈ એમ કહે કે સ્વપ્નાદિ અવસ્થા સંબંધમાં કેવળ ચેતનતા જ કારણરૂપ નથી. કારણકે તેમ માનીએ તો મુક્તાત્માઓ પણ ચેતન સ્વરૂપ જ છે. અને તેમની માથે પણ અવસ્થા સંબંધ સિદ્ધ થાય. અને જો એમ થાય તો મુક્તિનો કશો અર્થ નથી. તો પછી તે સંબંધમાં કારણ શું ? તો, કારણ છે ભોગના કારણરૂપ શરીરનો સંબંધ. તે સંબંધ જેમ મુક્તને જ્ઞાનાત્તર કાળમાં નથી તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તો ત્રણે કાળમાં નથી હોતો ! શુક્ર બ્રહ્મણ્ય બ્રહ્મણમ્ શુક્ર-કાયા વિનાનુ-પ્રણુ-વિનાનુ (યજુઃ ૪-૮) વગેરે શ્રુતિઓ તેનો નિષેધ કરે છે. તો પછી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે અવસ્થાઓ વગેરેનો સંબંધ કેવી રીતે ઘટે ? તો પૂર્વપક્ષી કહે છે કે એક રીતે સંબંધ ઘટી શકે છે. જો સ્વરૂપે તે ન ઘટતો હોય તો સ્થાને તો તે ઘટી શકે છે. અર્થાત્ સ્વતઃ ન હોય તો ઉપાધિએ તો હોઈ શકે; અને જેમ જીવાત્માનું શરીર છે તેમ જીવાત્મા સ્વયં પરમાત્માનું સ્થાન છે. છેવટે તો પરમાત્મા અંતર્યામિ છે ને ? શ્રુતિ આ વાત સ્વયં કહે છે :—યો વિજ્ઞાને તિષ્ઠન્ વિજ્ઞાનાદ્ અંતરઃ યં વિજ્ઞાનં ન વેદ વચ્ચ વિજ્ઞાનં શરીરં યો વિજ્ઞાનં ધતરઃ યમયતિ एष ते आत्मा अन्तर्यामि अमृतः—જે જીવમાં બિભેક્ષો હોઈને જીવની અંદર છે જેને વિજ્ઞાન=જીવ બાણતો નથી. જેનું જીવ એ શરીર છે, જે જીવને અંદરથી નિયમિત કરે છે તે આ તારો આત્મા અંતર્યામી અમૃત છે. (યજુઃ ૩-૭-૨૨) આથી જીવાત્માને જેમ શરીરનો તેમ જીવાત્માના પરમાત્માને અવસ્થા સંબંધ શાને ન હોય ? આથી જીવની પેરે શિવને તેનો અવસ્થાઓનો સંબંધ હોવો ઘટે !

આવો પૂર્વપક્ષ થતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે :—આ વાત બરાબર નથી. જેમ સ્વરૂપે તેમ સ્થાન નિમિત્તે પણ પરમાત્માને સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓ કે તેના ધર્મો અલગાવી શકતા નથી, જીવાત્મા તો કેવળ શરીરમાત્રમાં જ હોય છે. પરમાત્મા તેવો નથી. તે શરીરમાં જેમ તેમ બહાર પણ છે. જો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જીવની પેરે કેવળ શરીરમાત્ર ઉપાધિમાં જ પરિચિન્ન હોત તો તો તેને પણ તે તે ઉપાધિનો સંબંધ નહત. પણ પરમાત્મા તો

મર્વત્ર વ્યાપ્ત છે. અને આથી જ તે અપરિચ્છિન્ન છે, શ્રુતિ કહે છે કે મ
ભૂમિ વિશ્વતો ઘૃત્વા અત્યનિષ્ઠત્ દશાંગુલમ્-તે આ પૃથ્વીને ચોમેરથી
વંટીને દશ અંગુલ ઉપર ઉભો છે. (ક્ર. ૮-૪-૧૭-૧) તદન્તરસ્ય
સર્વમ્પ તદુ સર્વસ્યાસ્ય યાતાતઃ-તે બધાની અંદર છે અને તેજ આ
બધાની બહાર છે. (યજુ. ૪૦-૬) યદિરન્તઃ મૂનાનાં અચરંચરમેવ જ
(ગીતા. ૧૩-૧૫) એવો ગીતાબોલ પણ છે. અને આથી જ્ઞાનેક
-સ્વરૂપ પરમાત્માને જેમ સ્વરૂપે તેમ સ્થાનથી પણ-જીવાત્માના સંબંધે
પણ અવસ્થા સંબંધ હોતો નથી. તે તો સર્વદા સર્વત્ર તે તે અવસ્થાઓ
કે તેના ધર્મથી અલિપ્ત જ છે. ॥ ૧૧ ॥

અહીં શંકા ઉડાવી સમાધાન કરતાં કહે છે કે :-

ન ભેદાદિતિ ચન્ને પ્રત્યેકમતદ્વચનાત્ ॥ ૧૨ ॥

નન્ને ઉપર કશું તે ખરાખર નથી કેમકે મેદાન=સ્થાન દૃષ્ટિએ પરમાત્માનો ભેદ
છે કિતિ=આમ ચેતન્ને કહેતા હો તો નન્ને કીક નથી કેમકે પ્રત્યેક=પ્રત્યેક સ્થાને
અતદ્વચનાત્=નર શબ્દે ભેદ જાણવો અભેદનું વચન છે-અર્થાત્ અભેદનું પ્રતિપાદન છે.

ઉપર જે કહ્યું કે સ્થાનભેદે પણ પરમાત્માને અવસ્થા કે તેના
ધર્મોના સંબંધ નથી એ વાત યોગ્ય નથી. કેમકે સ્થાનભેદે ભેદ થાય
છે. જેમ આકાશ વગેરેના સ્થાનભેદે ભેદ થાય તેમ બ્રહ્મનો પણ સ્થાન-
ભેદે ભેદ સુખેથી થાય! આકાશનો સ્થાનભેદે ભેદ ઘટાકાશ, મઠાકાશ
વગેરે રૂપે જોવામાં આવે છે. જો સ્થાનભેદે ભેદ ન થતો હોત તો શ્રુતિએ
તેના લિપ્ત લિપ્ત નામરૂપ વગેરે ન કહ્યાં હોત! કેમકે એક સત્ પદાર્થનાં
નામ અને રૂપનો ભેદ સ્થાનભેદે જ થાય! અને બ્રહ્મનાં જુદાં જુદાં નામ
અને રૂપનું તો શ્રુતિ સ્વયં જણાવે છે. સ્થાનભેદે પરબ્રહ્મ પરમાત્મા
આદિત્ય પુરુષ, અક્ષિ પુરુષ, વૈશ્વાનર વગેરે કહેવાયો છે. તો આ સ્થાન
ભેદે જેમ નામરૂપનો ભેદ તેમ તેના ધર્મ સંબંધ પણ નીચેંતે થઈ શકે!
જો પરમાત્માને આદિત્ય વગેરે સ્થાનના ધર્મોનો સંબંધ ન હોત તો પછી
“હિરણ્યસ્મધુ” “હિરણ્યકેશ” વગેરે રૂપ તેમને ન મળ્યું હોત! અને
તેનું-પરમાત્માનું આવું રૂપ પરમાર્થરૂપ તો હોઈ ન શકે! અને આથી
જો તે તે સ્થાનના ધર્મો સાથેનો સંબંધને લઈને જો તેને તે તે રૂપ
મળતું હોય તો તો પછી સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ પણ ઘટે જ.
કેમકે તેમાં ફેર શો? એક આદિત્ય વગેરે સ્થાનનો તો બીજો જીવાત્મારૂપી
સ્થાનનો ધર્મ છે-અને આથી કોઈ વિશેષ નથી. આથી સ્થાનનિમિત્તે

પણ પરમાત્માને સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ નથી એમ માનવું કે નમાવવું એ સાહુસ જ છે !

આમ પૂર્વપક્ષ યતાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ વાત ધરાધર નથી. કેમકે સ્થાનભેદ છે છતાં એના અભેદનું જ શ્રુતિ શ્રવણ કરાવે છે. પરમાત્મા પરબ્રહ્મ વ્યાપક છે. શ્રુતિ કહે છે કે સ ઓનશ્ચ પ્રોતશ્ચ વિભુઃ પ્રજાનુ-તે વિભુ પ્રજામાં ઓતપ્રોત છે. (યજુઃ ૩૨-૮) અવ્યક્તાત્તુષ્ટઃ પુરુષઃ વ્યાપકઃ અલિંગ એવં ચ-અવ્યક્તથી પર છે પુરુષ વ્યાપક છે, અને અલિંગ જ છે. (કઠઃ ૬-૬) સર્વવ્યાપી સર્વભૂતાન્તરાત્મા-સર્વવ્યાપી અને સૌ ભૂતોનો અંતરાત્મા છે. (શ્વેઃ ૬-૧૧) આ સર્વવ્યાપી પરમાત્મા સ્વયં સ્થાનભેદે ભેદાતો નથી. સ્થાનભેદે સર્વવ્યાપી એકરસ પરમાત્મા ભેદાય છે એ તો સ્થૂળ દૃષ્ટિનું દર્શન છે. અને આથી તે તે સ્થાનોમાં હોવા છતાં પણ પરમાત્માનો કોઈ ભેદ નથી. જુદાં જુદાં સ્થાનમાં રહેતો છતાં તે તે એકરૂપ જ છે એમ શ્રુતિઓ તેનો અભેદ વર્ણવે છે. તસ્ય एतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपं यौ अमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ यक्षाम तक्षाम-તે આનું તેજરૂપ છે. જે તેનું છે તેના જે બે પર્વો છે, જે નામ છે તે જ નામ છે. (છાં ૨-૭-૫) સ યદ્યાયં પુરુષે યજ્ઞાસાવાદિત્યે સ एकः-તે કે જે આ પુરુષ છે અને જે પેણે સૂર્યમાં છે-તે એક છે. (તૈઃ ૩-૧૦) સ યજ્ઞાય મર્યાં પૃથિવ્યાં તેજોમયોઽમૃતમયઃ પુરુષઃ અયમેव सः योऽयमात्मा इदं अमृतं इदं ब्रह्म-તે જે આ પૃથ્વીમાં તેજોમય અમૃતમય પુરુષ છે એ જ તે છે જે આ આત્મા છે એ અમૃત છે. એ બ્રહ્મ છે. (ઘ્રૂઃ ૨-૫-૧) વગેરે છે આ અભેદ પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિઓ અને શ્રુતિ જ્યાં તેનો સર્વત્ર અભેદ કહે છે ત્યાં સ્થાનભેદે ભેદ માનવો એ યોગ્ય નથી, સ્થાનભેદે ઘોડો-Horse નામથી ભેદાય છતાં અઘોડો બની જતો નથી. અને હિરણ્યરુમશ્વ વગેરે રૂપ પ્રતિપાદન તો આલંકારિક માત્ર છે. અરૂપનો ખ્યાલ આપવાને માટે રૂપનિષ્ઠ માનવ તેને રૂપ આપે તો તે યોગ્ય છે. પણ તેથી અરૂપ રૂપવાન થતો નથી. અનામ નામવાન થતો નથી. અને આથી સ્થાન નિર્મિતો પણ પરમાત્માને અવસ્થાઓનો સંબંધ નથી જ ॥ ૧૨ ॥

પ્રમાણાન્તરથી ઉપલી વાતને પુષ્ટ કરતાં કહે છે કે:-

अपि च एवमेके ॥ १३ ॥

અપિ ચ=કેવળ હેતુથી જ નહીં તે ઉપરાંત પણ આ અવસ્થા સંબંધનું પ્રત્યાખ્યાન એવં=શ્રુતિમાની પેરે એવં=અર્થવે વેદીયો આલંકારિક રીતે પહેલાં તેનો તેની સાથે સંબંધ બતાવી છેવટે તેનો પ્રત્યક્ષ નિર્ણય કરે છે.

અથવેદના મહત્કયકેપનિષદ્મા પહેલા અવકાશ પૂરતો
 ઉવા-માની પેરે પરમાત્માનો સ્વપ્નાદિ અવસ્થા માથે મળધ બનાવી
 પછી અતે તેનો પ્રત્યક્ષ નિરાસ કરે છે રજનસ્ય નોન્ત પ્રમ સ્વપ્ન
 ન્યાનીય અન પ્રજ્ઞ (માં ૪) વગેરે વાક્યોમા પહેલા સ્વપ્નાદિ અવસ્થા
 માથે મળધ પ્રતિપાદિત કર્યા બાદ નાન્ત પ્રજ્ઞ ન રહિ પ્રજ્ઞ નોમયત
 પ્રજ્ઞ ન પ્રજ્ઞાનઘન-? નથી તો અત પ્રજ્ઞ, નથી તો બાહ્ય પ્રજ્ઞ, જે
 ઉભયત પ્રજ્ઞ નવી જે પ્રજ્ઞાનઘન નથી (માં ૭) વગેરે દ્વારા મમન્ત
 અવ-થાનો મળધ ઇન્દ્રિય છે ઉપલી શુનિમા નાન્ત પ્રજ્ઞ દ્વારા સ્વપ્નનો ન
 રહિ પ્રમ દ્વારા લઘનનો નોમયત પ્રમ દ્વારા મૂઢાનો, ને ન પ્રજ્ઞાનઘન
 દ્વારા મુપુસિનો નિરેધ છે જે હોય તેનું પ્રત્યાખ્યાન થઈ શકતું નથી
 અને આદેષિતનો ઇન્દ્રિય થઈ શકે! અને આથી આ એક આવક શિક્ષ
 રીતે જૂઝ ગ્યાની ઝંવીમાત્ર છે તેવી પરમાત્માને સ્વન કે પન્ત
 સ્વપ્નાદિ અવસ્થાઓ માથે મળધ થઈ જતો નથી

આજ વાતને ૧૬ ઠગા પુન કહે છે કે -

अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात् ॥ १४ ॥

આથી પણ તે પરમાત્માને સ્થાન નિમિત્તે પણ સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓ સાથે
 સમધ ધરતો નથી હિન્કેમક તત્ત્વને પરમામા અરૂપવદેવ વિનાનો જ છે એટલે
 કે શરીર વિનાનો જ છે એમ માનવું ધો કેમકે પ્રધાનત્વાત્તે સ્વામી છે હથર છે

પ્રકૃતિ અને પરપનો સ્વામી હોઈને અહીં પ્રધાન શબ્દ પરમાત્મ
 વાચક છે આગળ પણ પ્રધાન શબ્દ બાજુ અર્થમા સૂત્રમારવાપગ્નાર છે -
 માનન્વાદય પ્રધાનસ્ય (વિદાન્ત સૂત્ર ૩-૩-૧૧) આ મૂળમા

રૂપ એટલે આ જ, એટલે કે શરીર જે લગવાનું હોઈ રૂપ
 સ્વીકારીએ તો તો તે અનીશ્વર છે એવું મિદ્ધ થાય કેમકે જેને રૂપ
 હોય તે નિરોપેક્ષ જીવર હોઈ શકતો નથી ઉપસત રૂપ ગુણાગુણ
 કર્મનું દ્વગ છે પરમાત્માને ગુણાગુણ કર્મ નથી કેમકે તેનો તો કર્મમા
 અધિકાર જ નથી! હમાધિગર તો છવનો જ હોઈ શકે! કેમકે પ્રભુને
 કર્મ ઠગ્યામા હોઈ પ્રયોજન નથી જ્યા કર્મ જ નથી ત્યા શરીર-રૂપ હોઈ
 શકતું નથી ઉપસત શ્રુતિઓ પરમાત્માના રૂપનો સ્વય નિરેધ કરે છે
 અકાય-અકાય (યજુઃ ૪ ૮) અશરીર-અશરીર (કઠઃ ૨-૨૨) અશબ્દ
 મસ્પર્શમરુપમ વય-શબ્દ અર્થ રૂપ વિનાનો અવ્યય (કઠઃ ૨-૧૫)

દિવ્યો હિ અમૂર્તઃ પુરુષઃ દિવ્ય અને અમૂર્ત છે તે પુરુષ. (મું ૨-૧-૨)
 અસ્થૂલમનણુ=અસ્થુલ અનણુ (ચં ૩-૮-૮) વગેરે. અપાણિવાદો જયનો
 પ્રદીતા-હાય પગ વગરનો છતાં ઝડપી દોડવાળો અને ગૃહીતા વગેરે
 (શ્વે ૩-૩૬) આથી શ્રુતિએ જેનો ઈન્કાર કર્યો છે તેનો સ્વીકાર કેમ
 થાય? ઉપરાંત સર્વકર્મા સર્વકામ સર્વગન્ધ સર્વરસઃ સર્વકર્મા સર્વકામ
 સર્વગન્ધ-સર્વરસ (છાં ૩-૧૪-૪) વગેરેમાં શ્રુતિએ કહેલું રૂપ
નિરૂપણ તો તે પરમાત્મા સર્વશક્તિ છે, સૌનું અધિષ્ઠાન છે એમ બતાવવા
 કહ્યું છે-તે રૂપવાળા છે એમ સિદ્ધ કરવા માટે નહીં અને સ્વપ્નાદિ
 અવસ્થા ભેદો તો રૂપવાળાને હોય, રૂપહીનને ન હોય. આથી સ્થાન નિમિત્તે
 પણ પરમાત્માને અવસ્થા સંબંધ નથી એ જ ચોક્કસ છે. ॥ ૧૪ ॥

આમ પરમાત્મા એ રૂપહીન જ છે તો પછી શ્રુતિઓમાં પરમાત્માને
 લગતાં રૂપનો નિર્દેશ કરતાં વાક્યોનો સમુદાય તો વ્યર્થ જ લાય ને ?
 અને તેમ થાય તો શ્રુતિનું પાક્ષિક અપ્રમાણ્ય જ થાય. આ શંકાનું
 નિરાકરણ કરના કહે છે:-

પ્રકાશવચ્ચાવૈયર્થ્યમ્ ॥ ૧૫ ॥

ચ=એ ઉપરાંત પ્રકાશવત્=પ્રકાશના જેવો પરમાત્મા છે એમ સ્વીકારવામાં
 આવ્યું છે. કેમ? તો અવૈયર્થ્યમ્=શ્રુતિના રૂપ બતાવનારાં વાક્યો વ્યર્થ ન કરવા માટે

શ્રુતિઓમાં પરમાત્માનાં રૂપ દર્શાવનારાં વાક્યો જરૂર છે. વિશ્વત
 સ્વક્ષુઃ ઉત વિશ્વતો મુક્તઃ વિશ્વતો વાદુઃ ઉત વિશ્વતસ્પાત્-ચોમેર
 આંખવાળો, ચોમેર હાયવાળો, ને ચોમેર પગવાળો. (શ્રુ ૮-૩-૧૬-૩)
 સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રપાત્-હજારે માથાં, હજારે આંખ,
 અને હજારે પગવાળો છે પુરુષ. (શ્રુ ૮-૪-૧૭-૨) સર્વેતઃ પાણિવાદંતત્
 સર્વતઃ અક્ષિશિરોમુલં। સર્વતઃ શ્રુતિમત્લોકે-ચોમેર પાણી અને પગવાળું,
 ચારે કોર આંખ-માથું-ગોવાળું અને ચોમેરથી મનવાળું તે ત્રેયતત્વ છે.
 (શ્વે ૩-૧૬) વગેરે, રૂપ પ્રતિપાદન કરનારાં વાક્યો છે. આવાં વાક્યો
 નિર્વિગય ન થાય તેથી પરમકાણુ સ્વરૂપ પરમાત્માને પ્રકાશ જેવો
 સ્વીકારવામાં આવે છે. જેમ સૂર્ય કે ચંદ્રનો પ્રકાશ સર્વત્ર વ્યાપક હોવા
 છતાં તે તે પદાર્થના સંબંધે તે તે પદાર્થની આકારના પામતો લાભ
 દેખાય છે અને તે દ્વારા વ્યવહારની સરળતા મધાય છે તેમ સર્વવ્યાપી
 પરમાત્મા પણ સર્વવ્યાપી હોઈને તે તે પદાર્થના સંબંધે લાભે તે તે
 પદાર્થના આકારવાળો સ્વીકારવામાં આવે છે. અને બોધની સરળતા માટે

શ્રુતિ તેનો સ્વીકાર કરે છે. પણ વસ્તુતઃ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા રૂપવાન છે એવું સ્વીકારતી નથી. ॥ ૧૫ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો પ્રકાશ સ્વરૂપ-ભૌતિક પ્રકાશ સ્વરૂપ નથી તો પત્રી તેને પ્રકાશ તુલ્ય કેમ સ્વીકાર્યો ? તો કહે છે -

આહ વ તન્માત્રમ્ ॥ ૧૬ ॥

અ=કાગ્ય કે તન્માત્રમ્=તે પ્રકાશ માત્ર છે માત્ર મને ધર્મ ધર્મી ભાવનો અનુભવ કરે છે એમ આહ=વેદનો મત્ર કહે છે -

બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે એમ વેદમંત્ર સાક્ષાત્ કહે છે.-ધ્રુવં જ્યોતિર્નિહિત દશાયે કં મનોજ્વિષ્ઠં પતયત્સ્વન્તઃ=મૌના દર્શન માટે અહીં ધ્રુવ જ્યોતિર્નિહિત વિન્ધમાં-છે વગેરે. (છાં ૪-૫-૧૧-૫) મત્રો આ વાત સ્પષ્ટ કરે છે. આમ પ્રકાશ અને મત્યસ્વરૂપ બ્રહ્મનું, રૂપદર્શક વાક્યોને માર્થક કર્યા પૂરતું પ્રકાશની માથે મમાનત્વ-તુલ્યત્વ ળતાવ્યુ છે. આથી કોઈ વિરોધ નથી. અર્થાત્ જ કેવળ ચેતનરૂપી પ્રકાશ આત્મા-પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. અને આથી પ્રકાશ માથે તેને તુલ્ય ળતાવે તો કોઈ વાધો ન હોઈ શકે ! ॥ ૧૬ ॥

મત્રને શ્રુતિ અને સ્મૃતિની પણ મમતિ છે એમ દર્શાવતાં કહે છે:-

દર્શયતિ ચાથો અપિ સ્મર્યતે ॥ ૧૭ ॥

અ=ઉપરાત શ્રુતિ દર્શયતિ=પરબ્રહ્મ પ્રકાશમાત્ર છે એમ પ્રતિપાદન કરે છે. અથો=અને વળી સ્મર્યતે=સ્મૃતિ પણ એમા સમત છે

કેવળ મંત્ર જ નહીં ઉપનિષત્ની શ્રુતિ પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રકાશમાત્ર છે એમ કહે છે તત્ શુભ્રં જ્યોતિષા જ્યોતિઃ-તે જ્યોતિષોની પણ શુભ્ર જ્યોતિ (મું ૨-૨-૯) ચદ્રત પદો દિવો જ્યોતિઃ-જે આ દ્યુથી પણ જ્યોતિ છે. (છાં ૩-૧૪-૭) પર જ્યોતિરૂપસ્પંધ-પરમ જ્યોતિષોની જ્યોતિ. (મું ૪-૪-૧૬) વગેરે છે તે શ્રુતિઓ ઉપરાત જ્યોતિષામપિ તત્ જ્યોતિ તમસઃ પરમુચ્યતે-જ્યોતિષોની પણ તે જ્યોતિ અધકાન્થી પર છે (મીતાં ૧૩-૧૭) આ છે સ્મૃતિ. ॥ ૧૭ ॥

બીજી રીતે પણ આ જ વાતને માધતાં કહે છે -

અત एव चोपमासूर्य्यકાदिवत् ॥ ૧૮ ॥

અ=અને અત એવ=આથી જ-બ્રહ્મ પ્રકાશ સ્વરૂપ છે તેથી જ રૂપમા=તેની ઉપમા સૂર્યકાદિવત્=સૂર્ય આગિ વગેરેની જે રીતે સ્મૃતિ સ્મૃતિઓમાં સ્વીકાર્યા છે.

શ્રુતિએ પદ્મમાત્મા પરબ્રહ્મને સૂર્ય વગેરેની ઉપમા આપે છે આદિત્ય વર્ણ તમસ પરસ્તાત્-અધકારથી પર આદિત્યવર્ણ (યજુઃ ૩૧-૧૮) જ્યોતિરિવાધૂમક-ધૂમાડા વિનાની જ્યોતિ જેવો-(ઘટ ૪-૧૩) યથા પ્રકાશયત્યેક વૃક્ષ્ણ લોક इम रवि । ક્ષેત્ર ક્ષેત્રી તથા કૃત્સ્ન પ્રકાશયતિ ભારત-જેમ એક સૂર્ય આ મમન્ત લોકને પ્રકાશિત કરે છે તેમ આખા ક્ષેત્રને ક્ષેત્રજ પ્રકાશિત કરે છે (ગીતા ૧૩-૩૩) વગેરે માદૃશ્ય જો ન હોય તો ઉપમા ઘટે નહીં અને આથી સૂર્ય વગેરેની માથેની સરખામણી પણ પદ્મબ્રહ્મ પરમાત્મા પ્રકાશ સ્વરૂપ છે એજ વાતને સિદ્ધ કરે છે ॥૧॥

સૂર્યાદિ સાથે સરખામણી એક ખીણ મુરઢેલીને નોતરે છે સૂર્યાદિ તો પરિચિત્ત છે આથી તેમની સરખામણીમા ઉભેલુ બ્રહ્મ પણ પરિચિત્ત જ હોયુ જોઈએ એવું-પરમાત્માનું સર્વભૂતોના અતરમા રહેવાપણુ તો પ્રતિબિંબ દ્વારા સમજાવી શકે ! આથી તે બ્રહ્મ પરિચિત્ત કેમ ન માનવું ? જવાબ વાળતા કહે છે -

અમ્બુવત્ અગ્રહણાત્ તુ ન તથાત્વમ્ ॥ ૨૧ ॥

તુ-પરતુ અમ્બુવત્-જળમા સૂર્યના પ્રતિબિંબની પેરે અગ્રહણાત્=બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ ન પણ હોઈને સર્વભૂતાન્તરત્વની સિદ્ધિ ન થતી હોઈને ન તથાત્વ=સૂર્યાદિની પેરે તેનું પરિચિત્તત્વ નથી

જળ વગેરેમા તથાદિનું પ્રતિબિંબ પ્રત્યક્ષપણે પકડાય છે બ્રહ્મનું મૌ ભૂતોમા પ્રતિબિંબ હોય તો પણ પકડાતું નથી ઉપગત બ્રહ્મનું સર્વભૂતોમા પ્રતિબિંબ નથી સ્વરૂપે સર્વભૂતોમા બ્રહ્મ રહે છે અને આ સર્વભૂતાન્તરતા પરમાત્મા અપરિચિત્ત હોય તો જ સમજી શકાય । આથી સૂર્યાદિની સાથે ઉપમિત થતું જતા તેમની પેરેએ પરિચિત્ત નથી પણ અપરિચિત્ત જ છે ॥૨૧॥

અપરિચિત્ત હોઈને જો બ્રહ્મ સર્વભૂતાન્તર હોય તો તો પછી તે બ્રહ્મને સર્વભૂતોનો વૃદ્ધિ હાસ પણ સ્પર્શે જ મૌમા રહેલું બ્રહ્મ સોના વૃદ્ધિ હાસથી લેપાય જ છે અને વૃદ્ધિ હાસ તો વિકારો છે નિર્વિકારી બ્રહ્મને વિકારનો સ્પર્શ મમજાવી જ ન શકાય ! આથી બ્રહ્મ અપરિચિત્ત છે, એમ માનવું મયુક્તિ નથી જવાબ વાળતા કહે છે કે -

વૃદ્ધિહાસમાક્તવમન્તર્ભવાત્ ઉભયસામંજસ્યાદેવમ્ ॥૨૦॥

પૂર્વ સૂત્રમાના તરજ અને જ જ ને શબ્દોનું અર્થ અનુર્ભાવ જણવું અતર્ભાગ= પ્રાર્થીમાત્રમા અદર જર્મ્યાન હોઈને વૃદ્ધિહાસમાક્ત સૌ પ્રણીઓની વૃદ્ધિ અને દામે પરમાત્મને વૃદ્ધિ અને દાસ અડતો નથી ક્યા મરજો ? તો ઉભયસામંજસ્યાદેવમ્=નેન સગી એવા બન્નેનું અર્થસ્થિતિ હોઈને આમ યુક્ત છે

સંગ, ગુણદોષના સ્પર્શમાં કારણરૂપ છે. જે નિઃસંગ હોય તેને કે દોષો અડી શકતા નથી. નિઃસંગને સ્વરંગે રંગવાનું કોઈ કંને ઔચિત્ય નથી. આકાશ પણ સામાન્ય રીતે અપરિચ્છિન્ન છે, સર્વભૂતાન્તરવ છે. તો તે આકાશ પણ પદાર્થના ગુણદોષથી લેપાતું નથી પછી જેનું નિરપેક્ષ અપરિચ્છિન્નત્વ છે-જે પરિપૂર્ણપણે નિઃસંગ છે પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જે સર્વભૂતોના ગુણદોષ ન સ્પર્શી શકતા હોય તેમાં નવાઈ શી? જેને વૃદ્ધિ હ્રાસ લાગુ પડતા હોય તેના ઉપર જ તેમ વિક્રિયા થાય! પરમાત્મા તેવા નથી. ॥ ૨૦ ॥

આ જ વાતને સિદ્ધ કરતાં ખીજો હેતુ આપે છે કે:-

દર્શનાચ ॥ ૨૧ ॥

ચ=આ ઉપરાંત દર્શનાદ=શ્રુતિનું વચન પણ પરમત્ર નિર્વિકારી જ છે એ બતાવે છે.

સર્વભૂતાન્તરવર્તી હોવા છતાં તે તે ભૂતોના વૃદ્ધિ હ્રાસે પરમાત્મા વૃ. કે હ્રાસિત થતો નથી એમ સ્વયં શ્રુતિ કહે છે. ન લિપ્યતે લોકદુઃસ્થે વાદ્યઃ-અસ્પૃષ્ઠ હોઈને લોક-દુઃખથી લેપાતો નથી (જ ૦ ૫-૧૧) ઉપરાંત ન સાધુના કર્મણા ભૂયાન્ નો યવાસાધુનાન્ કનીયાન્-તે મારાં કંઈ વધી જતો નથી તે જ પ્રમાણે નરસાં કર્મે નાનો થઈ જતો નથી. (ષ્ટુ ૪-૪-૨૨) અને શ્રુતિ કરતાં મોટું કોઈ પ્રમાણ નથી. તેથી વૃદ્ધિ વગેરેની માફ સ્થાન નિમિત્તો પણ પરમાત્માને સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાનો સંબંધ નથી એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૧ ॥

આમ સ્થાન નિમિત્તો પણ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સ્વપ્ન વગેરે અવસ્થાઓ આથે સંબંધ નથી એમ સિદ્ધ થયું. આ ઉપરથી કોઈ રખે એમ માની લેતું કે તો પછી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જેવો કોઈ પદાર્થ જ નથી! આવી કોઈની માન્યતા ન થઈ જાય તે માટે તે પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સદ્ભાવ સૂચવતાં કહે છે કે:-

પ્રકૃતૈતાવસ્ત્વં હિ પ્રતિપેઘાતિ તતો બ્રવીતિ ચ ભૂયઃ ॥૨૨॥

હિ=આ શબ્દ અવધારણા અર્થમાં છે. તેનાથી જાહેરી સત્તાનો પ્રતિપેધ દર થાય છે ચ=આ અન્યથા કારણના અર્થમાં છે. પ્રકૃતૈતાવસ્ત્વં=પ્રકરણમાં કહેલું જે ધૃતિ પરીચ્છિન્ન મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ રૂપ, જહામાં તે ધૃતિ પરીચ્છિન્ન રૂપનો

પ્રતિષેધ=શ્રુતિ નિષેધ કરે છે. અર્થાત્ નેતિ નેતિ શબ્દોમાં તે ધ્યેતા પગિચ્છિન્ન સ્વરૂપનો નિષેધ છે કેમકે તત્ત્વ=તે પ્રતિષેધ દર્શાવ્યા બાદ મૂલ્ય:-વળી વ્રતીતિ=મૂર્ત અને અમૂર્ત રૂપથી ભિન્ન તરીકે પ્રદાનો ઉપદેશ શ્રુતિ કરે છે.

બૃહદ્દારણ્ય ઉપનિષદમાં મૂર્તામૂર્ત પ્રાક્ષણુ આવે છે. તેમાં દ્વે વાવ પ્રદાનઃ રૂપે મૂર્તે ચ અમૂર્તે ચ=એ છે નહીં પ્રદાનાં રૂપો મૂર્ત અને અમૂર્ત (દૃ૦ ૨-૩-૧) આ રીતે શરૂ કરી પછી-અઘાતઃ આદેશો નેતિ-નેતિ= (દૃ૦ ૨-૩-૬) આવેા ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. અહીં શ્રુતિ પ્રદાની સત્તાનો પ્રતિષેધ કરે છે કે તેની પ્રકૃત મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપતાનો પ્રતિષેધ કરે છે? “સત્તાનો,” એવો પૂર્વપક્ષ છે. “પ્રકૃત મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપાત્મકતાનો” -એવો છે સિદ્ધાન્ત! તો પછી શું પ્રાપ્ત થાય? સત્તાનો જ પ્રતિષેધ થાય છે એમ અશ્કલ કહે છે. કેવી રીતે! તો આ ઠંકાણે પ્રતિષેધનો ખીલે કોઈ વિષય જ નથી! આ પ્રતિષેધ કરીએ તો તેનો વિષય તો હોવો ઘટે ને! આ પ્રતિષેધ માટે વિષય તરીકે આ પ્રકરણમાં મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપ પ્રદા અને પ્રદા સિવાય ખીજું કશું જોવામાં આવતું નથી. આ મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ પ્રદા અને પરપ્રદા આ જો પૈકી મૂર્તામૂર્તનો અહીં પ્રતિષેધ સાથે સંબંધ ઘટતો નથી. કેમકે તેમના નિર્દેશનો વિચ્છેદ કરી પ્રદાના નિરૂપણની અહીં અઘાતઃ આદેશઃ (દૃ૦ ૨-૩-૬) શબ્દથી શરૂઆત થાય છે. આદેશ એટલે મત્ય પ્રદાનું નિરૂપણ. તે શરૂ થઈ ચૂક્યું છે. ત્યારે મૂર્તામૂર્ત લક્ષણ પ્રદાનું નિરૂપણ વિચ્છિન્ન થાય જ છે. તો તે પ્રતિષેધનો વિષય તરીકે સંબંધ ન પામે. બાકી રહ્યું પરપ્રદા. એટલે એ પ્રદાનો જ નિષેધ અહીં આવી જાય. પ્રદા મન વાણી વગેરેથી પર છે અને આથી એ ન હોય એવું સંભવે! અને આથી એનો પ્રતિષેધ જ યોગ્ય છે. નેતિ નેતિ-આવેા અભ્યામ-દ્વિરુક્તિ દૃઢતરતા માટે છે. પ્રતિષેધને યોગ્ય એવા મૂર્તામૂર્તના પ્રતિષેધ માટે નથી. આથી આ શ્રુતિ પ્રદાની સત્તાનો જ નિષેધ કરે છે. પ્રદાની મૂર્તામૂર્ત સ્વરૂપતાનો નિષેધ કરતી નથી.

આવેા પૂર્વપક્ષ થતાં સમાધાન દે છે કે અહીં પ્રદાની સત્તાનો નિષેધ નથી. પણ તેની દ્વિરૂપતા-મૂર્તામૂર્ત રૂપતાનો જ નિષેધ છે. જો પ્રદાની સત્તાનો જ નિષેધ હોત તો તો પછી આ પ્રાક્ષણુ વિભાગનો આરંભ જ બ્યર્થ થાત! હોને ગર્હ પૂત ઓર ખો આઈ કસમ જેવો ઘાટ થાત! પ્રદાને જાણવાની ઈચ્છાથી તો આ પ્રાક્ષણુ વિભાગની શરૂઆત થાય છે! તે પ્રદાના વિજ્ઞાનના ઉપાય તરીકે મૂર્ત અને અમૂર્ત સ્વરૂપે પ્રસરેલાં

આ જગતનો પ્રશ્નરૂપે નિર્દેશ છે જો રૂપી પ્રશ્નનો જ નિષેધ હોય તો તો આ પ્રાશ્નરૂપનો આગળ જ નિર્ગર્થક થાય. જેનું જ્ઞાન દેવા માટે આ આગળ તેનો જ નો નિષેધ હોય તો પછી જ્ઞાન કેનું? પ્રશ્ન અને મૂર્તમૂર્ત સ્વરૂપ જગત બન્નેનો જો અહીં નિષેધ હોત તો તો ગુન્યવાદનો પ્રમગ પ્રાપ્ત થાય! આથી પ્રશ્ન મત્તાનો નિષેધ અહીં હોઈ શકતો નથી

ઉપગત પ્રશ્ન સત્તાનો પ્રતિબંધ અહીં હોઈ શકતો નથી કેમકે બ્રહ્મ તે દ્રવ્યમિ-તને હું પ્રશ્નનો ઉપદેશ કરું. (ષ્ટ ૨-૧-૧) આ રીતે તો એની શરૂઆત થાય છે! જો પ્રશ્નનો જ પ્રતિબંધ હોત તો આવો આગળ ન થતે! અને ઉપક્રમનો વિરોધ હોય તો પ્રતિબંધનો કોઈ અર્થ ન થતે વળી પ્રશ્ન મત્તાનો જે ધ્વંસકાર કરે તેની નિન્દા કરનારી શ્રુતિ પણ છે. અસંન્યસ સ મયતિ અસદ્ દ્રોણતિ ચેદ્ ચેત્-પ્રશ્નને અસત્ જાણનારો સ્વયં અમત્ થઈ જાય છે (તૈ ૦ ૨-૬) અને જેના પ્રતિષાદન માટે આ મમન્ત પ્રપન્થ છે તેનો પ્રતિબંધ હોય તો પછી શાસ્ત્રાદિ વચક જ ગણાય! ઉપરાત પગપ્રશ્ન પગમાત્મા મન વાણી વગેરેથી પર છે એવું કથન તેના અલૌકિકત્વને કથનારૂ છે, તેની અભાવાત્મકતા કથનારૂ નથી. જો એમ ન હોત તો અસ્તીત્વેવોપલઃચઙ્ચ -“ છે ” એ રીતે જ તેનો અનુભવ કરવો ગહો (કઠ ૦ ૭-૧૩) આવા અવધારણાનો વિરોધ થાય અર્થાત્ મૂર્તઅમૂર્ત લક્ષણ પ્રશ્ન જેટલું પ્રશ્ન નથી પણ તેનાથી પણ અધિક અને સિદ્ધ એવું પરપ્રશ્ન છે એ બતાવવું એ નૈતિ વગેરે શ્રુતિઓનો આશય છે જગદ્ગ્રંથે પ્રસરેલા પ્રશ્નનો પ્રતિબંધ મૂળ-વસ્તુગત્યા હોનાગ પ્રશ્નનો નિર્દેશ કરવા માટે સુકત છે જગતથી પર એવું પરમાત્માનું એક નિર્ગુણ સ્વરૂપ છે એ વાક્યશેષમાથી જણાય છે શ્રુતિ કહે છે-ન હિ યતસ્માદિતિ નૈતિ, શન્યત્ પર અસ્તિ અથ નામધેયં સત્યસ્ય સત્યમિતિ-એનાથી સિદ્ધ પગ કશું નથી આથી સત્યનું પણ સત્ય એ નામ છે (ષ્ટ ૨ ૩-૬) અને પરમાત્મા પરપ્રશ્ન તો અન્યત્ અને પર છે તો આ અ ખુચ જગત તે પરમાત્માની કોઈ અલૌકિક દિવ્ય તર્કાતીત માયા શક્તિનો વિલાસ જ છે એવું નમ્ર હૃદયને સમજાયા વિના ન રહે અને પ્રશ્નનું સત્યસ્ય સત્ય આવું નામ પણ પ્રશ્નનો જ પ્રતિબંધ હોય તો ઉચિત નથી અને આથી કાર્યકારણ ભેદથી સિદ્ધ-મૂર્ત અને અમૂર્ત લક્ષણ જગત્કાર્ય પ્રશ્નથી સિદ્ધ અને પર એવી પ્રશ્ન સત્તા છે નથી એમ કોઈ ન માને ॥ ૨૨ ॥

આવી સર્વથી પર એવી પ્રશ્ન સત્તા જો હોય તો પછી તે દેખાતી કેમ નથી? હોય તો તો પ્રત્યક્ષ થાય ને! ઉત્તર દેતા કહે છે -

તદવ્યક્ત આહ હિ ॥ ૨૩ ॥

તદ=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અવ્યક્ત=કરુણીયી તે ન પકડાય એવા છે. હિ=કેમકે આહ-શ્રુતિ એમ કહે છે:-

અભાવને લઈને પરબ્રહ્મનું દર્શન થતું નથી એમ નથી. પણ ઇન્દ્રિયાદિની તેમને પકડવાની યોગ્યતા નથી તેથી તે દેખાતા નથી. સૂક્ષ્મતમતાને લઈને ભગવાનનું ગ્રહણ થતું નથી, અભાવને લઈને નહીં. શ્રુતિ સ્વયં કહે છે કે:-તયં વાના ન મનસા પ્રાપ્તું જ્ઞેયં ન ચક્ષુષા-વાણી કે મન કે અભુથી યોગવદો શક્ય નથી. (સુક ૬-૧૨) યત્ તદ અદ્રેશ્યં અપ્રાણ્ય-જે તે અદ્રશ્ય અને અગ્રાહ્ય (મું ૧-૧-૬) ન ચેક્ષુષા મૃદાત્મે નાપિ વાયા નામ્યૈર્દેવૈઃ તપસા કર્મણા વા-જે આંગે કે વાણીએ કે ખીણ ઇન્દ્રિયો દ્વારા કે તપથી કે કર્મથી પકડવું શક્ય નથી. (મું ૩-૧-૮) અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्त:-અવ્યક્ત અને અક્ષર એ રીતે ગવાયેલ (મીતા ૦ ૪૮-૨૧) વગેરે શ્રુતિઓ પણ તેમાં સાક્ષી પૂરે છે. આથી પરમાત્મા નથી માટે નથી દેખાતો એવું નથી. પણ છે છતાં સૂક્ષ્મતમ હોઈને આપણી ઇન્દ્રિયો વગેરેની તેને ગ્રહણ કરવાની અયોગ્યતા હોઈને તે દેખાતો નથી. ॥ ૨૩ ॥

પણ આમ બે પરમાત્મા અગ્રાહ્ય-અવ્યક્ત હોય તો પછી ય હતુ તદ્ અમૃતત્વમાનસુઃ-જેઓએ તે બાપ્યું તેઓએ અમૃતત્વ ભોગવ્યું. (ક્ર ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેય વિદિત્વાઽમૃત્યુમેતિ-તેને બાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી બાધ છે. (યજુ ૩૧-૧૮) વલ્લ વિદાન્નોત્તિ પર-બ્રહ્મનો બાળકાર પરને પામે છે. (તૈ ૨-૧) વગેરે શ્રુતિયાકયો કુપિત થાય! જવાણ કરુણામય સૂત્રકાર કહે છે:-

અપિ સંરાધને પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૨૪ ॥

અપિ=તે પરમાત્મા અવ્યક્ત હોવા છતાં પણ સંરાધને=સંતપન થતો દેખાય છે. સંરાધન=સાધન, તેમાં સં=સમ્પન્નતા એટલે દીર્ઘકાળ-નિરંતર-સ્કાર પૂર્વક આમ ક્રીક ક્રીક થવળું મનન સાધનો થતાં તે પરમાત્મા તેની કરુણાએ જાણાય છે. અર્થાત્ જ સમાધિમાં તેનાં તેની દવાથી દર્શન થાય છે જ. કેમ બાળકું ? તે-પ્રત્યક્ષાનુમાનાભ્યામ્-શ્રુતિ રમૂનિ આમ કહે છે.

માયું-પરમાત્મા આમ સામાન્ય રીતે આગ્રાહ્ય છે. પણ તેની પ્રમદનાથી ત્યારે તેના દર્શનન્ય સાધનોમાં માનવ ચીટકી રહે છે ત્યારે

તેની કૃપાથી મળતી મમાધિ અવસ્થામાં તેનાં દર્શન થાય છે. પરમાત્માની અનુકંપા માટે કશું જ અશક્ય નથી. શ્રુતિઓ સ્વયં આ વાત કહે છે. યમેવ યય વૃણુતે તેન લભ્ય તસ્ય યય આત્મા વિવૃણુતે તન્ સ્વામ્-! જેને એ જ પમંદ કરે છે તેના વડે તે લભ્ય છે. તેની મમક્ષ આ આત્મા પોતાના સ્વરૂપનું વિવરણ કરે છે. (કઠ૦ ૨-૨૩) ધ્યાનપ્રસાદેન વિશુદ્ધ સત્યઃ તતસ્તુ જ પદ્યતે નિષ્કલં ધ્યાયમાનઃ-જ્ઞાનપ્રસાદે=પરમ વૈગ્ય જેનું મત્વ વિશુદ્ધ થયું છે તે તેનું ધ્યાન કરે તો તે નિષ્કળને જુએ છે. (મું૦ ૩-૧-૮) યદાત્મતત્ત્વેન જુ પ્રહ્લતત્ત્વં દીપોપમેનેહ યુક્તઃ પ્રપદ્યતે જેને યોગમય, દીવાની ઉપમા ઘટે છે તેવાં આત્મતત્ત્વથી પ્રહ્લતત્ત્વને જુએ છે. (શ્વિ૦ ૨-૫) સુદમતાં ચાન્ડયેક્ષતે યોગેન પરમાત્મન.- પરમાત્માની સૂક્ષ્મતાનું યોગ દ્વારા અવલોકન કરે (મનુ૦ ૬-૬૫) યોગિનસ્તં પ્રપદ્યન્તિ મગધન્તં સનાતનમ્-તે સનાતન ભગવાનને યોગીઓ જુએ છે. (મહામા૦ ૧૨-૪૭-૫૪) અને આમ મમાધિમા પરમાત્માના માક્ષાત દર્શન થતાં હોઈને શ્રુતિઓના વાક્યોનો કોપ પ્રમગ પ્રાપ્ત થતો નથી ॥૨૪॥

મુમુક્ષુને પ્રહ્લદર્શન કેવળ મરાધનથી જ થાય છે કે તે માટે ખીજ કાઈની પણ અપેક્ષા છે? કહે છે -

પ્રકાશાદિવચ્યાવૈશેષ્યં પ્રકાશશ્ચ કર્મણ્યભ્યાસાત્ ॥ ૨૫ ॥

ચ=અને તે ઉપરાત પ્રકાશાદિવત્=ક્રમભિના આદિ શબ્દ જલનું મદણ કરે છે. અર્થાત્ જેમ પ્રકાશનો પ્રકાશ સાથે અને પાણીનો પાણી સાથે તેમ પરબ્રહ્મ સાથે સાધક મુમુક્ષુને અવૈશેષ્ય=અભેદભાવ અપેક્ષિત છે ચ=અને પ્રકાશ=પ્રકાશ વગેરેના જેવો અભેદાનુભવ કર્મણિ=મરાધનરૂપ કર્મમાં અભ્યાસાત્=પુન પુન. અનુષ્ઠાનથી થાય છે.

પ્રકાશ સાથે પ્રકાશ મળે તો જેમ એકરૂપ થઈ જાય-જળમાં જળ મળતા જેમ તે એકરૂપ થઈ જાય તેમ પ્રહ્લમા જીવ મળે અને તે જીવ પ્રહ્લ માથે અભેદભાવ અનુભવે તેની અપેક્ષા રહે છે. અને આવો અભેદાનુભવ મરાધનના તીવ્રાભ્યાસથી થાય છે. અર્થાત્ દીર્ઘકાલ, નિરન્તર-સત્કાન્તપૂર્વકના અભ્યાસ અને પરમ વૈરાગ્યના યોગે નિર્વિકલ્પ એટલે કે અમ પ્રજ્ઞાત મમાધિમાં આવો અભેદાનુભવ છેવટને માટે થાય છે. તો ત્યાં સુધી માધનાભ્યાસની જરૂર છે સમાધિસુષુપ્તિમોક્ષેષુ બ્રહ્મરૂપતા (સાં૦ ૫-૧૧૬) આવી છે સ્મૃતિ અને આથી મરાધનનો અભ્યાસ અને તદ્વિન્ય અનુભવ બન્ને જરૂરી છે પ્રહ્લ માથે અભેદાનુભવ જ તો ભેદસંસ્કારોના પાઘક થાય અર્થાત્ મમાધિઅવસ્થા પણ સાક્ષાત્કાન્તમાં પર્યવસાન પામવી જ જોઈએ ॥ ૨૫ ॥

અને આમ સાક્ષાત્કાર સુધી ટકેલી સમાધિથી જ્યારે અલેહાનુભૂતિ થાય ત્યારે કયા રૂપે બ્રહ્મનું દર્શન થતું હશે વારુ ? તો કહે છે:-

અતોऽનન્તેન તથાહિ લિંગમ્ ॥ ૨૬ ॥

અનન્ત = સરસધન અગેહમાં પરિણમતાં અનન્તેન = અપરિચિન્ન સ્વરૂપે બ્રહ્મનું દર્શન થાય છે. તથાહિ = ઇષ્ટભાવ તરીકે લિંગમ્ = મંત્રલિંગ છે - સૂચન છે.

અનન્ત એટલે કે કોઈપણ ભાવના પરિચ્છેદ વિનાનું - અપરિચિન્ન રૂપે પરમાત્માનું સમાધિના પ્રકર્ષમાં દર્શન થાય છે. અને એ જ યથાર્થ દર્શન છે. બ્રહ્મદર્શન અને પરિચિન્ન તો વદતો વ્યાધાત છે. મંત્ર કહે છે:-
તદ્વિષ્ણોઃ પરમં પદં સદા પદ્યન્તિ સ્વયઃ । વિવીચ ચક્ષુરાતતમ્-વિષ્ણુના
તે પરમપદને આકાશમાં ફેલાયલા સૂર્યની પેરે, સૂરીઓ-વિદ્વાનો સદા જુએ છે. (બ્રહ્મ ૧-૨-૭-૨૦) સૂર્યો યથા સર્વલોકસ્થ ચક્ષુઃ (કઠ ૦ ૫-૧૧)
આથી નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં જેનું અનન્તરૂપે દર્શન થાય છે એવો પરમાત્મા છે અને તે મૂર્ત અમૂર્તરૂપથી પર છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૨૬ ॥

અને જે બ્રહ્મનું આમ અનન્તરૂપે દર્શન થાય છે તે બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે કે જ્ઞાનાશ્રય છે ? જો એ જ્ઞાનસ્વરૂપ હોય તો યો વિશ્વાઽમિપદ્યતિ-જે વિશ્વને જુએ છે (બ્રહ્મ ૩-૪-૧૦-૯) યઃ સર્વઘઃ સર્વવિત્-જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિત્ છે. (મું ૦ ૧-૧-૯) સ વિશ્વઘ્નત્ વિશ્વવિત્-તે વિશ્વઘ્ન-અને વિશ્વવિદ્ છે. (શ્વે ૦ ૬-૧૬) સહિ સર્વવિત્-તે સર્વવિત્ છે. (સો ૦ ૩-૫૬) વગેરે વાક્યો તર્કયુક્ત ન થાય. ઉપરાંત જો એ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાનાશ્રય હોય તો પછી પ્રજ્ઞાનં પ્રજ્ઞા-પ્રજ્ઞાન છે બ્રહ્મ (વે ૦ ૩-૧) સત્યં જ્ઞાનં અમરં પ્રજ્ઞા-સત્ય જ્ઞાન અનંત બ્રહ્મ (મૃ ૦ ૩-૬-૨૮) વગેરે વાક્યો કદાચિત્ થાય ! અને જાને રીતે વ્યપકેશ જ્યારે અશક્ય હોય ત્યારે કોઈ એક પ્રકારનું બ્રહ્મ નહીં કરવું અશક્ય ! અને જેનું સ્વરૂપ જ નહીં ન થાય તેનો સ્વીકાર તો ગમાર હરે ! અને આથી બ્રહ્મ ન હોવું ઘટે, એ જ ચોક્કસ લાગે છે. આ દલીલનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

ઉભયવ્યપદેશાત્વહિકુણ્ડલવત્ ॥ ૨૭ ॥

અમર જ્ઞાનસ્વરૂપ છે એ નિમિત્ત હોવાથી તુ-રાત્ર આશંકનો નિરાસ કરે છે. ઉભયવ્યપદેશાત્ = અને પ્રકારે નિર્દેશ હોવાથી અદિગુણવત્ = કુણ્ડલાકાર નમના જેવું બ્રહ્મ છે એમ જાણવું રહે છે.

જેમ કુંડલ સ્વરૂપે દેખાતો નાગ કુંડલ અને કુંડળવાળો એમ બન્ને રૂપે કહેવાય છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાનસ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય એમ બંને રીતે કહેવાય છે. અને બન્નેય નિર્દેશ સાપેક્ષ હોઈને એકી વખતે બ્રહ્મમાં તે નથી બજતો એમ નથી. અર્થાત્ જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય-કલય નિર્દેશે બ્રહ્મ શોભે છે. બન્ને નિર્દેશો એનામાં એકી વખતે ઘટે છે. આથી કોઈ ચિન્તા નથી. ॥ ૨૭ ॥

ઇતર દૃષ્ટાન્તે આ વાતને વધારે સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-

પ્રકાશાશ્રયવદ્વા તેજસ્વાન્ ॥ ૨૮ ॥

વા=અથવા પ્રકાશાશ્રયવત્=પ્રકાશના આશ્રયરૂપ તેજની પેરે જ્ઞાનનો આશ્રય છે. અન કેમકે તેજસ્વાન્=તેજોમયતાની સમાનતા હોવાથી.

તેજોરૂપ છે બ્રહ્મ. શ્રુતિ કહે છે કે તેજોઽસિ શુક્લમમૃતમ્ તેજ શુક્લ-અમૃત-તું છે. (યજુઃ ૨૨-૧) એન સૂર્યસ્તપસિ તેજસેદ્ધઃ-જેનાં તેજે સળગેલો સૂર્ય તપે છે. (તૈંઃ વ્રાઃ ૩-૧૨-૧) અને તેજ તે અગ્નિ વિદ્યુત વગેરે. આ તેજ જેમ પ્રકાશ સ્વરૂપ હોવા છતાં પ્રકાશ વસ્તુના અંસર્ગને લઈને પ્રકાશાશ્રય કહેવાય છે તેમ જ્ઞાનસ્વરૂપ પરબ્રહ્મ જ્ઞેયના સંબંધે જ્ઞાનાશ્રય કહેવાય છે. તેનાથી ભિન્ન મમસ્ત જગત જ્ઞેય છે. અને આથી જગતના સંબંધે તે “સર્વજ્ઞ” છે. એવો શ્રુતિ નિર્દેશ ચોગ્ય છે. બાકી બ્રહ્મ છે જ્ઞાનસ્વરૂપ. ॥ ૨૮ ॥

પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ્ઞાન સ્વરૂપ અને જ્ઞાનાશ્રય છે એ વાતને ચેતનના સાધર્મ્ય દ્વારા સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-

પૂર્વવદ્વા ॥ ૨૯ ॥

વા=અથવા પૂર્વવત્=પૂર્વ એટલે અહીં જીવાત્મા-તે જીવાત્માની પેરે અન છે એમ બતાવું.

આ સૂત્રમાં “પૂર્વ” શબ્દ દ્વારા જીવનો ઉલ્લેખ બતાવેલો. પરમાત્મા-પુરૂષ-અને પ્રકૃતિ એ ત્રણમાં પુરુષ મધ્યમ હોવાથી તે જેમ પ્રકૃતિથી પર છે તેમ બ્રહ્મથી પૂર્વ છે. આ મધ્યમતા વેદ પણ કહે છે. તસ્ય આતા મધ્યમો અસ્તિ યજ્ઞા-તેનો મધ્યમ આતા બોધ્ય છે. (ઋઃ ૨-૩-૧૪-૧) આ જીવાત્મા મૂળમાં જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં જેમ બુદ્ધિ વગેરેના સંબંધ

જ્ઞાનાશ્રય થાય છે તેમ સકળ જગતના સંબંધે જ્ઞાન સ્વરૂપ છતાં તે બ્રહ્મ જ્ઞાનાશ્રય પણ હોઈ શકે છે-જીવાત્મા અંગે શ્રુતિ છે કે-પપ દિ દપ્પા સ્મરણ ઓતા ઘાતા રસયિતા મન્તા વોદ્ધા કર્તા વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષઃ-એ છે ૬૪-૨૫૪-૨૫૫-ઓતા-ઘાતા-રસયિતા-મન્તા-વોદ્ધા-કર્તા-વિજ્ઞાનાત્મા પુરુષ. (પ્રાં ૪-૬) પરમાત્મા અંગે શ્રુતિ કહે છે કે યો વિશ્વામિવિષદ્યતિ (શ્રાં ૩-૪-૧૦-૧) અને આથી બ્રહ્મને લગતો “જ્ઞાન” એવો નિર્દેશ સ્વરૂપ દૃષ્ટિએ અને જ્ઞાનાશ્રય એવો નિર્દેશ પરદૃષ્ટિએ છે એમ બાણુનું જોઈએ. ॥ ૨૯ ॥

આજ વાતને દૃઢ કરતાં ખીલે હેતુ કે છે કે:-

પ્રતિવેધાચ્ચ ॥ ૩૦ ॥

ચ=ઉપરાંત પ્રતિવેધાત્=અશ્રુ અને ગુણીભાવનો પ્રતિવેધ હોવાથી પણ બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ જ છે-મૂળમાં.

શ્રુતિ બ્રહ્મમાં ગુણ અને ગુણીભાવનો નિવેધ કરે છે.-સાક્ષી ચેતા કેવલો નિર્ગુણઃ-સાક્ષી ચેતન-કેવળ અને નિર્ગુણ છે. (શ્રેં ૬-૧૧) અને આ પ્રતિવેધની સમક્ષ બ્રહ્મ જ્ઞાનાશ્રય હોય એમ સ્વીકારવું યોગ્ય નથી. યો વિશ્વામિવિષદ્યતિ-(શ્રાં ૩-૪-૧૦-૧) વગેરે નિર્દેશ પરેક્ષ હોઈને ગૌણ છે-મુખ્ય નથી. મુખ્ય નિર્દેશ તો પ્રજ્ઞાનં બ્રહ્મ (શ્રેં ૩-૧) સત્યજ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ (તૈં ૨-૧) વગેરે છે. કેમકે આ વાક્ય નિરપેક્ષ છે. આગળનાં શ્રુતિ વાક્યોને તો વિશ્વની અપેક્ષા છે. આ કેકાણે તો એવી કેઈ અપેક્ષા નથી. અને આથી બ્રહ્મ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે. જ્ઞાનાશ્રય નથી એ સિદ્ધ થાય છે.

અને આ ઉપરથી બ્રહ્મ આનન્દરૂપ છે એ પણ નક્કી થાય છે. બ્રહ્મ આનન્દ ગુણાશ્રય નથી એમ પણ નક્કી થાય છે. આનન્દં વ્રહ્મણો વિદ્વાન્- (તૈં ૨-૬) વગેરે નિર્દેશ તો આત્મનક્ષેત્રની માફક વૈકલ્પિક છે, પારમાર્થિક નથી. જો એને પારમાર્થિક માનીએ તો સ્વર્યસ્ય ચ કેવલમ્-જે કેવળ મુખ્યસ્વરૂપ છે. (અશં ૧૦-૪-૮-૧) આનન્દરૂપમમૃતં યદ્દિમાતિ-આનન્દરૂપ અમૃત જે ચમકે છે. (મું ૨-૨-૭) કોહ્યેવાન્યાત્ કઃ પ્રાણ્યાત્ યદ્ પપઃ આકાશઃ આનન્દો ન સ્યાત્? કેણ શ્વાસોચ્છવાસ લેત, કેણ પ્રાણુન કરત, જો આ આકાશ આનન્દરૂપ ન હોત તો? (તૈં ૨-૭) આનન્દો વ્રહેતિ વ્યજાનાત્-આનન્દને એ બ્રહ્મ છે એ બાણુનું. (તૈં ૩-૬) વિજ્ઞાનં

આનન્દે દ્રઘ-વિજ્ઞાન આનન્દ છે બ્રહ્મ (વૃં ૩-૯-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓને વિરોધ આવે આથી મચ્ચિદાનન્દ સ્વરૂપ પગ્માત્મા છે અને તે આ કાર્ય કાળુથી સિદ્ધ-મૂર્ત અમૂર્ત રૂપથી પણ છે એમ મિદ્ધ ધાય છે અને તેની જ કોઈ અવૌકિક શક્તિનો આ બધો વિસ્તાર છે અને તે જ જગદ્ગુપ્ત અને છવગુપ્તે પણ કોઈક અદ્ભુત અગમ્ય રીતે ભાને છે એ મિદ્ધ છે ॥૧૦॥

પગ્માત્મા છે સૌથી પણ છે મચ્ચિદાનન્દ છે એટલું નિશ્ચિત થયું હોયે સૌથી પર એવા પગ્માત્માથી પર એવું કોઈ તત્ત્વ નથી-“સા કાષ્ઠા સા પરાગતિ.” તે કાષ્ઠા છે તે પરાગતિ છે, એમ મિદ્ધ હવા પૂર્વપક્ષના ઉપન્યાસ કરતા કહે છે કે -

પરમતઃ સેતુન્માનસંબંધમેદવ્યપદેશેભ્યઃ ॥ ૩૧ ॥

અતઃઆ પરમત્થી પર=પર કોઈક હોયુ ધર છે કેમકે સેતુન્માનસંબંધ મેદવ્યપદેશેભ્ય -૬૬ સમાસને અતે આવેનો વ્યપદેશ શબ્દ સમાસના પ્રત્યેક શબ્દ સાથે લેવો રહે છે અર્થાત્ સેતુ વ્યપદેશ-ઉન્માન-વ્યપદેશ-સંબંધ વ્યપદેશ-અને મેદ-વ્યપદેશ છે

સૌથી-પણ પગ્માત્માથી પણ પણ એવું ખીજું કોઈ તત્ત્વ છે કે નહીં, આ છે અહીં મશય પરમાત્માથી પર કોઈ તત્ત્વ હોયુ જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ છે એનાથી પર કોઈ કોઈ શબ્દ નથી એ છે મિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષ કહે છે કે પ્રભુથી પર એવું તત્ત્વ હોયુ જોઈએ કેમકે તે હોયુ જોઈએ તે માટે અનેક કારણો છે સૌથી પહેલું તો એ કે મેતુ તરીકે બ્રહ્મનો નિર્દેશ શ્રુતિ સ્વયં કરે છે અથવા આત્મા જ સેતુ વિધૃતિ જે આત્મા તે મેતુ વિધરણ છે (છાં ૮-૪-૨) અહીં આત્મા એ પરબ્રહ્મ અને લોકમા સેતુ હોય તે પારવાળો જ હોય એવું જોવામા આવે છે અને જેવું જોવામા આવે તેવું જ માનવું રહે છે આથી બ્રહ્મ પણ પાન્વાન હોયુ જોઈએ એટલે કે તેની પેલે પાર પણ કઈક હોયુ જ જોઈએ

ઉપગત શ્રુતિમા ઉન્માનનો પણ નિર્દેશ છે. જેમ જગતમા વસ્તુઓના માપ જોવામા આવે છે તેમ શ્રુતિ બ્રહ્મના પણ માપ બતાવે છે પાદોડસ્ય વિશ્વામુવનાનિ ત્રિપાદસ્યામૃત દિવિ-સમસ્ત પ્રાણીઓ એનો એક પગ છે એના અમૃત ત્રણ પાદો સ્વર્ગમા છે-સ્વરૂપમા છે (ઋં ૮-૪-૧૮-૩) ઉપગત દ્રઘણશ્ચ તે પાદ દ્રવાણિ-બ્રહ્મનો તને પાદ કહું (છાં ૪-૫-૨) જે મપાય તે પરિમિત હોય છે અને તેનાથી પર ખીજું વસ્તુ હોય છે

પાવલીથી મપાતા રૂપીયાની પેલે પાર ઘણી ચીજો હોય છે. તેમ બ્રહ્મનાં પણ અહીં પાદરૂપી માપો બતાવ્યાં છે તો બ્રહ્મથી પણ પેલે પાર બીજું કોઈ તત્ત્વ હોવું જ નોઈએ.

સંબંધ નિર્દેશ પણ બ્રહ્મથી પર વસ્તુવત્તરનો સાધક છે. શ્રુતિ, જીવ અને બ્રહ્મની વચ્ચે પ્રાપ્તવ્ય અને પ્રાપ્તનો સંબંધ સ્પષ્ટ બતાવે છે. બ્રહ્મ છે પ્રાપ્તવ્ય, જીવ છે પ્રાપ્ત કરનાર; મુસાફર એક નગરને પ્રાપ્ત કરે તો તે નગરથી પેલે પાર બીજું નગર નહીં હોય એમ ન કહેવાય. શ્રુતિ કહે છે પરંત્યોત્તિઃ ઉપસંપદ સ્વેન રૂપેણ મમિનિષ્પદતે પરમ જ્યોતિને પામીને સ્વરૂપે આવિર્ભૂત યાય છે. (છાંં ૮-૧૨-૩)

ઉપરાંત ભેદનિર્દેશ પણ આજ વાતને સિદ્ધ કરે છે. બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં મુમુક્ષુને જે સ્થાન મળે છે તે સ્થાન બ્રહ્મથી ભિન્ન છે એવો સાક્ષાત્ શ્રુતિનો ઉદ્દેશ છે. તદ્ વિદ્યાસો વિપવ્યવઃ જાગૃવાંસઃ સમિન્ધતે-વિષ્ણોઃ યત્ પરમં પદમ્-અગૃત વિદ્વાન વિમ્રો તેને સમિદ્ધ કરે છે-વિષ્ણુતું જે પરમ પદ છે-(છાંં ૧-૨-૭-૩૧) સ તુ તત્ પદમાન્નોતિ ઘરમાદ્ મૂયો ન જાયતે-તે પદને તે પામે છે જ્યાં ગએલા પાછા જન્મતા નથી. (કં ૩-૮) સોડશ્ચનઃ પરમાન્નોતિ યદ્ વિષ્ણોઃ પરમં પદમ્-તે પંથને પાર પામે છે જે વિષ્ણુતું પરમ પદ છે (કં ૩-૨) છઠી વિભક્તિ ભેદ પ્રતિપાદિત કરનારી છે. ઉપરાંત પરાત્ પરં પુરુષમુવૈતિ દિવ્યમ્-પરથી પણ પર દિવ્ય પુરુષને પામે છે. (મું ૨-૨-૮) આમ જગતના કારણ કરતાં દિવ્ય પરમ પુરુષનો ઉદ્દેશ ભેવામાં આવે છે. અને શ્રુતિનો ખોલ હોઈને એ નિઃશંક છે. આથી આ બધાંથી પર જેમ પરમાત્મા છે તેમ તેનાથી પણ પર કોઈ બીજું તત્ત્વ હોવું જ ઘટે! આ છે પૂર્વપક્ષ ॥ ૩૧ ॥

આવો પૂર્વપેક્ષ થતાં મિદ્ધાન્ત સૂત્રતું અવતરણ કરતાં આચાર્યદેવ ભણે છે કે:-

સામાન્યાત્ તુ ॥ ૩૨ ॥

તુ=પરંતુ. આ શબ્દ પૂર્વપક્ષનો વ્યવર્તક બાણવો. સામાન્યાત્=વિધારકપણાંની સમાનતા હોઈને બ્રહ્મને સેતુ વગેરે રૂપે વર્ણવ્યું છે. બ્રહ્મથી પર કોઈ તત્ત્વ છે એ બતાવવા નહીં.

બ્રહ્મનો સેતુ તરીકેનો નિર્દેશ લૌકિક સેતુ જેવો બાણવો ન ઘટે. જો એ રીતે સમજાયે તો લાકડાં-છા-સિમેન્ટ વગેરે રૂપની પણ બ્રહ્મને

પ્રાપ્તિ થાય જ! મેતુ તરીકેનો વ્યવહેશ જુદા જ અભિપ્રાયથી છે તેનો અભિપ્રાય છે વિધાગત્વના પ્રર્શન પૂરનો મેતુ અને પ્રદક્ષમા એક સમાન ધર્મ છે, અને તે વિધાગત્વનો જેમ લોકિક મેતુ ખાલીના પ્રવાહને તેમ આ બદ્ધરૂપી અવોદિક મેતુ જગત અને તેની મમસ્ત મર્યાદાઓનો વિધાગ છે પ્રદક્ષમા આ વિધાગકપાત્ર ધુનિ પ્રમિદ્ધ છે અથ જ આત્મા જ સેતુ વિધૃતિ યથા લોકાના યસમ્મેદાય-એ જે આત્મા છે તે મેતુ છે વિધૃતિ છે આ લોકોની મેગભેગ ન થાય તે માટે (છાં ૮-૪-૧) અથ સર્વેશ્વરઃ અથઃ મૂતાધિપતિ અથ ભૂતપાત્ર અથ સેતુ વિધરણ યથા લોકાના યસમ્મેદાય-એ છે ભૂતાધિપતિ, એ છે ભૂતરક્ષક, એ છે વિધન્નુ મેતુ જેને લીધે આ લોકોની મેગભેગ થતી નથી (વૃ ૪-૪-૧૨) અને આથી પ્રદક્ષ જેવો મેતુ છે-મેતુ જ છે એમ નવી આવો આ વાડ્યોનો અભિપ્રાય છે આવી પ્રદક્ષથી પગ દોઈ તત્ત્વ નથી ॥૩૭॥

હવે ખીજા “C-માન”-રૂપી હેતુનો નિમિષ કરતા કહે છે -

બુદ્ધયર્થઃ પાદવત્ ॥ ૩૩ ॥

બુદ્ધયર્થ - મનનો ઉ-માન નિર્દેશ પ્રદક્ષમા બુદ્ધિના પ્રવેશ માટે છે પાદવત્=લોકમા પ્રસિદ્ધ પાઠ વગેરે વ્યવહેશની માફક આ વ્યવહેશ નાણુવો રહે ॥

જેમ લોકવ્યવહારની સરગતા માટે રૂપિયાની ચાગ પાવવીઓ વગેરે રૂપે નિર્દેશ માનવામા આવે છે તેમ ભૂલોક વગેરે પ્રદક્ષનો પાદ તરીકે નિર્દેશ પણ જગતના જન્માદિના કારણરૂપ પરમ સૂક્ષ્મ પરમાત્મામા બુદ્ધિનો પ્રવેશ માટે છે પણ એવો નિર્દેશ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્ત્વના નિર્દેશ માટે નથી ચ્યુવમાથી મૂક્ષમા મચરવા માટે આ યુક્તિ સૂચનગૂની જ છે આથી પાદરૂપે વર્ણન પ્રદક્ષથી પગ તત્ત્વને સાધતુ નથી

અનન્તને મમજવા માટે પણ તેનો માન્ત તરીકે ઉ-વેખ-ઉ-માનથી પ્રાપ્ત તરીકે ઉ-વેખ યોગ્ય નથી! તો આનો જવાબ દેતા કહે છે -

સ્થાનવિશેષાત્ પ્રકાશાદિવત્ ૩૪

સ્થાનવિશેષાત્-સ્થાન વિશેષના સળધે અભેદમા પણ બે તરીકે વ્યવહેશ પ્રકાશાદિવત્=પ્રકાશ આકાશ વગેરેની માફક થઈ શકે

પ્રકાશ અને આકાશના કોઈ માપ નથી પણ સ્થાનના સળધે બાણે તેમને માપ વગરતા હોય એમ ભાષા પ્રયોગ ભેવામા આવે છે “ખારી

‘પ્રકાશ’ ‘ઘટાકાશ’ વગેરે એ પ્રયોગો છે. તે જ પ્રમાણે તે તે સ્થાન વિષે પણ અમેય પ્રભુનાં મેય તરીકે વર્ણન ઘટે છે. બ્રહ્મના ચાર પાદો એ રીતે સમજી શકાય છે. પણ તેથી—બ્રહ્મ મેય કે મિત બની જતું નથી. એ તો અમેય—અમિત—અનન્ત જ છે. ॥ ૩૪ ॥

સંબંધ અને ભેદનો નિર્દેશ પણ પરબ્રહ્મથી પર તત્વાન્તરનો સાધક નથી એ બતાવતાં કહે છે કે:—

उपपत्तेश्च ॥ ૩૫ ॥

અર્થ—આ ઉપાંત ઉપપત્તેઃ—અવ અને બ્રહ્મનો અનુક્રમે પ્રાપ્ત અને પ્રાપ્તિભાગી સંબંધ અને ભેદનો નિર્દેશ પણ થતી શકે છે. આથી બ્રહ્મથી પર કોઈ તત્વાન્તર નથી.

પ્રાપ્તિવ્ય બ્રહ્મ છે. પ્રાપ્ત કરનાર છે જીવાત્મા. તેમની વચ્ચે પ્રાપ્તિવ્ય પ્રાપ્તિભાવનો સંબંધ ઘટે છે. અને ઘટતું કહેનારી શ્રુતિ નિર્દોષ જ છે. ઉપરાંત પ્રાપ્ત કરનાર જે પ્રાપ્ત કરે તેનાથી પર બીજું કંઈ હોવું જ નોઈએ એવો કોઈ કાયદો નથી. અને દૃષ્ટાન્ત પરિચ્છિન્ન વિષયને લગતું આખું છે. અને બ્રહ્મ તો અપરિચ્છિન્ન છે, અને અપરિચ્છિન્નથી પર કંઈ હોય એવું લાખ વર્ષે પણ સિદ્ધ નહીં થઈ શકે! ઉપરાંત ભેદ નિર્દેશ પણ અસાધક જ છે. તે, પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્વનો સાધક નથી. જો પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્વ હોય તો પૂછવું ઘટે કે તે તત્વ પરમાત્માના સમાન ઐશ્વર્યવાળું છે કે તેનાથી ઓછાં ઐશ્વર્યવાળું છે? જો ન્યૂન ઐશ્વર્યવાળું હોય તો તે બ્રહ્મથી પર હોઈ ન શકે. સમાન ઐશ્વર્યવાળું હોય તો જે વચ્ચે તુલ્યતા હોઈને પરાપર ભાવ જ ન થઈ શકે! અને તેનાથી—પરમાત્માથી વધારે ઐશ્વર્યવાળું હોય તો શક્ય નથી કેમકે તે જ તત્વ પરમાત્મા છે કે જે નિરતિશય ઐશ્વર્યશાલી હોય! ઉપરાંત વદે શબ્દ સ્વરૂપનો વાચક છે, અને વસ્તુ તેના સ્વરૂપથી લિપ્ત હોતી નથી. અને ધૃતીનો સંબંધ તો સમજાવી શકાય છે. આત્મનચ્છેતન્ય એનો દાખલો છે. ઉપરાંત પરાત્ પરં પુરુષં ઉપૈતિ દિવ્યમ્—(મું ૦ આ શ્રુતિ સૂક્ષ્મ—પર—એવી પ્રકૃતિથી પર—સૂક્ષ્મતમ દિવ્ય પરા પુરુષ પરમાત્માનો જ ઉદ્દેશ કરે છે. તેનાથી કોઈ લિપ્ત પુરુષનો નહીં, આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માથી પર કોઈ તત્વાન્તર નથી એ સિદ્ધ જ છે. એ અવિચળ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૩૫ ॥

આ જ વાતને બીજા હેતુ દ્વારા પુષ્ટ કરતા કહે છે કે:—

તથાઽન્યપ્રતિષેધાન્ ૨૬

તથા=૪ મુખ્ય અયપ્રતિષેધાન્=અન્ય બિન-ગામનો શ્રુતિ પ્રતિષેધ
કર્ત્તા તેમને પણ અન્યથી પર બીજી શ્રુતિ નથી.

શ્રુતિઓ અર્થે પ્રદક્ષથી બીજા કોઈ પણ પરત્તત્તનો નિષેધ કરે છે
અને શ્રુતિ નિષિદ્ધતું કોઈ પ્રતિષાદન ન કરી શકે શ્રુતિમાત્ર છે કે-
તસ્માદ્ હ અન્યન્ ન પર કિન્નનાસ-તેનાથી બિન્ન પણ કશું ન હતું
(ઋં ૮-૭-૧૭-૨) પુરુષાન્નપર કિન્નિત્-પુરુષથી પર કશું નથી (કઠ. ૩-૧૧)
યસ્માન્ પર નાપરમસ્તિ કિન્નિત્-જેનાથી પણ કે અપણ કશું નથી
(શ્વે. ૩-૬) ન તસ્ય જશ્વિત્ પત્તિરશ્નિ લોકે-તેનો લોકમા કોઈ પતિ
નથી (શ્વે. ૬-૬) આથી મૌથી પણ પગમા મા ૪ છે તેની પર કોઈ
નથી એ નક્કી છે ॥ ૨૬ ॥

અતિદેશ ગ્ના કહે છે કે -

अनेन सर्वगतत्वं आयामादिशब्देभ्यः ॥ ३७ ॥

અનન-આનાથી અન્યથી પર બીજા તેમના પણ નિરેથી સર્વગતત્વ=સર્વત્ર-
અનર્માથ નિરન્તર પૂર્ણત્વ સિદ્ધ મનુ જાણવું કેમકે આયામાદિશબ્દેભ્ય=આયામ એટલે
દીર્ઘતા એ શબ્દથી અદ્વી ત્વાપત્ત્વ જાણવું વિનુત્વ-ત્વાપતિ વગેરે ॥ બાધક મન્દો
સૂત્રમાના આદિ શાં દ્વારા સચિત્ થાય છે અર્થત આયામ વગર શાં એ સિદ્ધ કરે છે

શ્રુતિઓ પગપ્રદક્ષ પરમાત્માનુ બ્યાયત્વ વિભુત્વ-બ્યાપિત્વ વગેરે
માક્ષાત્ કહે છે પરો દિવા, પર પના પ્રથિ યા=અર્ગથી પણ, આ પૃથિવીથી
પણ (ઋં ૮-૩-૧૭-૫) પતાગાનમ્ય મહિમા અતો જ્યાવૉશ્વ પૂરુષ-આવડો
કે એનો મહિમા, પુરુષ તો એની પણ મહાન છે (ઋં ૮-૪-૧૭-૩)
જ્યાયાન્ પ્રથિગ્યા જ્યાયાન્ અન્તરિક્ષાત્ જ્યાયાન્ દિવો જ્યાયાન્ પમ્ય
લોકેભ્ય-પૃથ્વીથી, અતગ્નિથી, આ બધા લોકથી મહાન છે (છાં
૩-૧૪-૩) જ્યાયાન્ દિવો જ્યાયાન્ આવાશાત્-ઘૌથી મોટો, આકાશથી
મોટો છે (શત્ ૧૦-૬-૩-૨) સ ઓત પ્રોતશ્ચ વિશુ પ્રજાસુ-તે
વિશુ પ્રત્તઓમા એતપ્રોત છે (યજું ૩૨-૮) નિત્ય વિશુ સર્વગત
સુસુક્ષ્મમ્-નિત્ય, વિશુ, અર્થબ્યાપી, અને અતિસૂક્ષ્મ (મું ૧-૧-૬)
તદન્તરસ્ય સપ્તસ્ય તદુ સર્વસ્યાસ્ય ગાહ્યન - તે આ સૌની
અદ્વ અને બવાની બહુ છે (યજું ૪૦ ૧) સર્વ યાપિનમા માન કરીને

સર્પિરિવાર્પિતમ્-દ્વધમાં ધીની પેરે સર્વવ્યાપી આત્માને-(શ્લોક ૧-૧૬)
તેનેદં પૂર્ણ પુરુષેણ સર્વમ્-આ બધું તે પુરુષથી પૂર્ણ છે. (શ્લોક ૩-૬)
વગેરે શ્રુતિઓ પણ આ અર્થની સમર્થક છે. અને આથી પરમાત્મા સર્વગત
છે. ઉપરાંત પરમાત્મા જો સર્વગત ન હોય તો સમસ્ત જગતનું આંતર
શાસન કે પાલન કે ધારણ પણ ન મંભવે ! અને આથી શ્રુતિનો ગોલ
યુક્તિથી પણ સંપન્ન છે, અને આ સર્વગતત્વ પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં જ
હોઈ શકે. ખીન્ન કોઈમાં એ હોઈ શકતું નથી. કેમકે એમ હોવું અયોગ્ય
છે. અને આથી સર્વથી પર સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ છે. ॥ ૩૭ ॥

આમ પરમાત્મા પરિપૂર્ણ છે, સર્વથી પર છે-એ સિદ્ધ કર્યું. હવે
એ પરમાત્મા કર્મફલના પ્રદાતા છે એવું ભક્તિની અતિશયતાની સિદ્ધિ
માટે વિધાન કરે છે કે:-

फलमतः उपपत्तेः ॥ ૩૮ ॥

મત=આ સર્વથી પર સર્વગત પરમાત્મા દ્વારા ફલ=શુભાશુભ કર્મનાં અંદિક કે
પારલૌકિક સુખ દુઃખાદિ ફળ મળે છે કેમકે ઉપપત્તે -એ જ યુક્તિયુક્ત છે

જીવાત્મા કર્મ કરે છે, અને એ કર્મનાં ફળ પણ છે એ સર્વપ્રસિદ્ધ
છે, તો કર્મનાં ફળ કોણ અર્પે છે ? કર્મ સ્વયં ફળ અર્પે છે કે પરમાત્મા
તે તે જીવોનાં તે તે કર્મોનું ફળદાન કરે છે ? કર્મ સ્વયં ફળે છે એ
પૂર્વપક્ષ છે. પરમાત્મા જ ફળદાન કરે છે એ મિદ્ધાન્ત છે. પહેલાં સિદ્ધાન્તને
સ્થાપી પછી પૂર્વપક્ષનું નિરસન આચાર્ય કરશે. સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિ
સિવાય અનન્ત કોટિ જીવોનાં કર્મની કિંમત અને ફળ કોઈ આપી ન
શકે. કર્મફળદાને તે પ્રવૃત્ત થઈ શકે જે સૌના અંતર્યામી, સર્વજ્ઞ અને
સર્વશક્તિ હોય. પરમાત્મા જ તેવો છે- સૌના અંતરાશયને પૂરી રીતે
તે જ જાણી શકે. આથી કર્મની કિંમત પણ તે જ ઠેરવી શકે, અને સર્વશક્તિ
હોઈને તે જ તે તે કર્મનાં ફળને આપી શકે, અને ખવડાવી શકે. કર્મ
જડ છે અને આથી તે સ્વયં ફળે એવી સંભાવના પણ અશક્ય છે. આથી
પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ કર્મફલદાતા છે એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩૮ ॥

સૂક્ષ્મ વિષયના નિર્ણય માટે યુક્તિ કરતાં પણ શ્રુતિ વધારે પ્રામાણિક
છે. અને કર્મફળનો વિષય અતિ સૂક્ષ્મ છે. આથી શ્રુતિ પ્રમાણે યુક્તિને
સમર્થિત કરતાં કહે છે કે:-

શ્રુતત્વાચ ॥ ૩૯ ॥

ચ=અને એ ઉપનત શ્રુતવાન=શ્રુતિનો પણ મોન હોતને કર્મદ્વગ પરમાત્મા જ દે છે એ સિદ્ધ થાય છે

પગ્ગ્રહ પરમાત્મા જ જીવમાત્રને કર્મદ્વગ પહોંચાડે છે એમ શ્રુતિએ અવ્ય કહે છે ચદગ ! દ્વાગુપેત્તમગ્ને ! મદ્ર કરિષ્યસિ, તવ इत् तत्सन्धमગિર. ! હે બ્રહ્મા પરમાત્મા ! તુ હાતાઓનું જે ભય કરશે તે તો હે મૌના પ્રાણ ! તારૂં મત્યનત છે (ઋં ૧-૨-૨-૬) મહ દ્વાગુપે વિમજ્જામિ મોજનમ્-હુ હાતાઓને ભોજનવહે ચી આપુ હુ (ઋં ૮-૧-૫-૧) મહ દદ્દામિ દ્રવિણ હવિષ્મસે-ત્યાગીને હુ દ્રવ્ય હઉં હુ (ઋં ૮-૭-૧૧-૨) કર્માચ્યક્ષ (ઐં ૬-૧૧) વગેરે અનેક શ્રુતિકથનમા શકને ધ્યાન નથી આથી પરમાત્મા કર્મદ્વગદાતા છે ॥ ૩૯ ॥

મિદ્ધાન્ત કહ્યો-હવે પૂર્વપક્ષની દલીલ સ્પષ્ટ કરતા કહે છે કે -

ધર્મ જૈમિનિઃ અત ણ્વ ॥ ૪૦ ॥

અત એવ-આથી જ-યુક્તિ અને શ્રુતિઓના આધારે જ ધર્મ=ધર્મને કર્મદ્વગના તારા તરીકે જૈમિનિ=જૈમિનિ નામના આચાર્ય દે છે

અર્થાત્ કર્મ અવ્યમેવ ક્ષણને પ્રવૃત્ત થાય છે એમા પ્રશ્નને વચમા નાખવાની ડોઝ જરૂર નથી, કેમકે પ્રશ્ન ક્ષણ અર્પે તો તે ક્ષણદાન, કર્મની અપેક્ષા ગમે કે નહીં રાખે ? જે પરબ્રહ્મ જીવાત્માના કર્મની અપેક્ષા ગમ્યા વગર જ ક્ષણ આપતા હોય તો પછી વૈષમ્ય અને નિઘૂણતારૂપી દોષ આવે જ અને એ વાતનો તો આગળ નિષેધ કયો જ છે, તો જે કર્મમાપેક્ષ ક્ષણદાને પ્રવૃત્ત હોય તો પ્રશ્ન એ અગે અન્યથામિદ્ધ થાય કેમકે અન્વય વ્યતિરેકે કર્મ જ ક્ષણદાને સમર્થ છે ધડો ણનાવતી વખતે કુલારનો બાપ જીવતો હોય તોપણ અન્વય અને વ્યતિરેકે કુલાર જ ઘટનિર્માતા તરીકે સિદ્ધ થાય છે તેમ ક્ષણદાન વખતે પ્રશ્ન વિદ્યમાન હોય છે છતાં અન્વય અને વ્યતિરેકે કર્મનું જ ક્ષણદાનદાતૃત્વ સિદ્ધ કરે છે અને અહીં પ્રશ્નની કારણતાનો નિષેધ નથી નિષેધ છે તેના ક્ષણદાતૃત્વનો કેમકે તેના વિના પણ ક્ષણદાન ઉપર કહ્યું તેમ સંભવે છે કદાચ કર્મ ક્ષણિક હોઈને ક્ષણ વેગાએ તે હોતું નથી એમ જે મિદ્ધાન્તી દલીલ કરે તો તે પણ બરાબર નથી કેમકે અહીં કર્મ શબ્દ ક્રિયાસમૂહના વાચક તરીકે ગણ્યો નથી એ તો અપૂર્વના અર્થમા સ્વીકારાયો છે વૈદિક હોતો એ અપૂર્વને જ ધર્માધર્મ, પાપપુણ્ય વગેરે નામે પોકારે છે આ કર્મજન્ય જે અપૂર્વ છે તે જ કર્મદ્વગનું દાતા છે એમ અમે કહીએ છીએ અને

એ અપૂર્વ'તો ક્ષણિક નથી દીર્ઘ-આયી છે આથી બ્રહ્મની કર્મફળદાને
જડ નથી ઉપગત શ્રુતિઓ પણ ઠહે છે કે-યોનિમન્યે પ્રપચન્તે
શરીરત્વાય દેહિન. । સ્થાનુમન્યેડનુસંયન્તિ યથાકર્મ યથાશ્રુતમ-બીજ
જીવો શરીર મેળવવા યોનિપ્રાપ્ત થાય છે બીજાઓ સ્થાવરને પામે છે-
અને એ બધુ યથાકર્મ યથાજ્ઞાન થાય છે (કાં ૫-૬) તે વિદ્યાકર્મણી
સમન્વારમેતે પૂર્વપ્રજ્ઞા ચ-તેને વિદ્યા અને કર્મ અનુસરે છે (યુગ ૪-૪-૨)
પુણ્ય પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ વાપઃ વાપેન-પુણ્યકર્મથી પુણ્ય થાય છે
પાપી પાપે (યુગ ૪-૪-૫) વગેરે, માટે કર્મ સ્વયં ફળે છે બ્રહ્મને એ
તન્મી લેવાની જડ નથી આ છે પૂર્વપક્ષીની દલીલ ॥૪૦॥

આ દલીલને પગલત ઠરતા ઠરતા આચાર્યદેવ લખે છે કે -

પૂર્વ તુ વાદરાયણો હેતુવ્યપેદશાત્ ॥ ૪૧ ॥

તુ=પરંતુ પૂર્વ= પૂર્વ સૂત્રમાં કહેતું જન દનપ્રતના છે એમ વાદરાયણ=
બા'રાયણ આચાર્ય માને છે કેમ? હેતુવ્યપેદશાત્=તેણે કાણુ-કાર્યમાત્રના કારણ
તરીકે ક્ષત્ર નિર્ણય થયેતું છે

શ્રુતિ અને સ્મૃતિ કર્મમાત્રના કારણ તરીકે બ્રહ્મને આપે છે
પપ. યોનિ. સર્વસ્ય-એ મૌનુ કાણુ છે (માં ૬) સ કારણ કરણ-
વિષાધિપ:-તે કારણુ છે જીવોનો પણ અધિપ છે (મેં ૩-૧)
एकोऽहना यो विदधाति कामान् तत्कारण-એક હોવા છતાં જે અને'ની
ઠિઠા પૂરી કરે છે તે કાણુ- (ધ્વં ૩-૧૩) સ હિ સર્વચિન્ સર્વકર્તા-તે
અર્થવિત્ સર્વકર્તા છે (માં ૩-૫૬) મયાધ્યક્ષેણ પ્રવૃત્તિ સ્યતે સચરાચરમ્ ।
હેતુનાનેન કોન્તેય જગદ્ વિપરિવર્તતે-માર્ગી અધ્યક્ષતામાં પ્રવૃત્તિ અચરાચરને
જન્માયે છે, અને એ કારણુ છે કૌન્તેય । જગત પરિવર્તન પામતું છે છે
(ગીતાં ૯-૧૦) વગેરે શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આની માફી છે અને કર્મફળ
પણ કાર્ય છે કાર્યમાત્રનું જે કાણુ તે કર્મફળનું પણ હોવું જ જોઈએ
જે એમ ને માનીએ તો અર્ધજન્મીય ન્યાય આવી પડે । ઉપરાંત કર્મને
જ સ્વયં ફલદાતા બનાવના જે ઉદાહરણો અગાથા તેમાં પણ પગપા પો
બ્યાપક છે જ કેમકે તેજ તો મૌનો પ્રગાન્તા છે સર્વસ્વેજ્ઞાન સર્વસ્વાધિપતિ
સર્વમિદ્ પ્રજાસ્તિ યદિદૃશ્ય-મૌનો ઈશ્વાન, મૌનો અધિપતિ, આ કઈ
જે છે તેનું શાસન કઈ છે (યુગ ૫ ૧-૧) જડચેતન કોઈ તેના શાસનનું
ઉપધન કરી ગતનું નથી વૈરાગ્ય નિવૃત્ત્યનો દોષ પણ બ્રહ્મને નથી જ
લાગતો એ તો પાકેલા જ મિદ્ધ કર્યું છે અને આથી સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ
અર્થકામ અર્થબાપી પગપા પરમાત્મા જ કર્મફળદાતા છે એ નિરાકર છે
આ છે ભગવાન બ્રહ્મચર્યાચાર્યનો મત મિદ્ધાન્તમન છે ॥ ૪૧ ॥

॥ इति एतौगायणस्य द्वितीयः पादः ॥

ॐ

અથ તૃતીયાધ્યાયે

॥ તૃતીયઃ પાદઃ ॥

પરમાત્માની દ્વિપાત્રી પ્રિયાન્ત! અન્યાઃ મુધી જ્ઞાને તગતી વિચારધામ
 પ્રવર્તી! હવે તે પગ્ગત્ર પરમાત્માની ઉપામનાને તગતી વિચારધામનો
 અર્હીથી પ્રારંભ થાય છે. ઉપામના પણ હૃદયરવ્ય દાગ પરમાત્માને
 સગતાં જ્ઞાન મેઝવવામાં ઉપાયરૂપ થાય છે. કમ દાગ શુદ્ધ થયેલું ચિત્ત, ઉપામના
 દાગ, ઝળભર નિમજનાને રિથ કરવામાં અને તે દાગ મમાધિને નિરંતર
 કરવામાં ઉપયોગી છે! વેદાન્તમા એટલે કે ઉપનિષદોમાં અનેક પ્રકારની
 ઉપામનાઓ લેવામાં આવે છે. હકુરોપામના-ગાઝિરોપામના-વંધાનરો
 પામના વગેરે નામે તે લાલીતી છે. તો આ ઉપામનાઓ પરસ્પર વિશિષ્ટ
 છે, કે અવિશિષ્ટ? આ અગે અહીં વિચાર શરૂ થનાર છે. આ
 વિચારણા પણ સપ્રયોજન છે. જે બધીય ઉપામનાઓમાં ભેદ હોય
 -વિશેષ હોય તો પગ્ગત્ર પરમાત્માના ગુણોનો ઉપમહાર ન થઈ શકે. જે
 અભિન્ન હોય-અવિશેષ હોય તો પરમાત્માના જ્ઞાનના કંઠાણી ગુણો વિષે
 ચોક્કસ ઉપમહાર થઈ શકે! આનો નિર્ણય કયાને માટે ત્રીલ્લ અધ્યાયના
 ત્રીલ્લ પાદને શરૂ કરના, મિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કરતા એ સમસ્ત ઉપામનાઓ
 પરસ્પર અવિશિષ્ટ છે એવું વિધાન કરના કહે છે કે -

સર્વવેદાન્તપ્રત્યયં ચોદનાદ્યવિશેષાત્ ॥ ૧ ॥

મર્ચવેદાન્તપ્રત્યયસ્થિ વગેરે દશે પ્રામાણિક ઉપનિષદોમા જેનો પ્રત્યય એટલે કે
 વિધિ છે એવી જાતની ઉપામના અવિશેષ છે-એક સરળી છે-સમાન છે કેમકે
 ચોદનાદ્યવિશેષાદ્યોમાં વિધિ, દ્વિપ-પનામ વગેરેનો ભેદ નથી

મમસ્ત વેદાન્ત વિહિત દહર વગેરે ઉપામનાઓ પરસ્પર ભિન્ન છે
 કે અભિન્ન છે?—એ અહીં મંશય છે. પરસ્પર ભિન્ન છે એવો પૂર્વપક્ષ છે,
 અને અભિન્ન છે એવો મિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષની છગ્ગાવટ હવે પછી કરશે
 આ મૂલમા પ્રથમ મિદ્ધાન્તનું સ્થાપન તેટલું આગાર્ય કરી લે છે.

જેમ અગ્નિહોત્ર વગેરે ક્રમો અગેની વિધિ વગેરેમાં
 ભેદ ન હોઈને તેઓ પરસ્પર ભિન્ન નથી તેમ વેદાન્તની ઉપામનાઓ પણ

લેહલિન્ન નથી કેમકે તેમા પણ વિધિ વગેરેની એકરૂપતા જ છે અલેહ જ છે “ઉપાસીન” “વેદ” “ધ્યાયીત” વગેરે શબ્દ પ્રયોગોમા વિધિ છે અને એ નિધાન સૌમા એક સમાન છે અને વિધિ બે અવિશિષ્ટ છે તો તેનું વિધેય-પ્રજ્ઞોપાસના પણ અવિશિષ્ટ જ છે આથી સમસ્ત ઉપાસનાઓ વિધિ દૃષ્ટિએ સમાન છે

ઉપરાત ફળદૃષ્ટિએ પણ તેમા સમાનતા જ છે પ્રજ્ઞનો માક્ષાત્કાર એ ઉપાસનાનું ફળ છે અને દહુરોપાસના વગેરે બધીય ઉપાસનાઓનું છેવટે જઈને એ જ ફળશ્રુતિ કહે છે અને આ દાગણે પણ સમસ્ત ઉપાસનાઓ ભિન્ન નથી

ઉપરાત તમામ ઉપાસનાઓનું મૂળ પણ એક સરખું જ બોવામા આવે છે દ્રવ્ય અને દેવતા જેમ યોગનું તેમ ઉપાસનાનું રૂપ છે ઉપાસ્ય, અને ઉપાસ્ય સર્વત્ર પ્રજ્ઞ જ છે આમ રૂપદૃષ્ટિએ પણ ઉપાસનાઓમા વિશેષ નથી

ઉપરાત “પ્રજ્ઞોપાસના” એ જાતનું નામ પણ સર્વત્ર એક સરખું છે “દહુરોપાસના” વગેરે નામનો શો આશય છે તે આગળ અથ સૂત્રકાર કહેશે પણ છેવટે તો એ બધીય પ્રજ્ઞોપાસના જ છે આથી પ્રજ્ઞની ઉપાસનાઓમા પરસ્પર ભેદ નથી તે ઉપાસનાઓમા મર્વત્ર અવિશેષ બોવામા આવે છે ॥ ૧ ॥

હવે વર્ણનલેહ ઉપાસના કે વિગ્રાલેહ થતો નથી, એ બતાવતા કહે છે કે -

ભેદાદિતિચેન્નૈકસ્યામપિ ॥ ૨ ॥

ચેન્ન=એ એમ કહો કે ભેદાન્તે તે સ્થળમા વર્ણનનો કો છે તેથી ન=એકતા સિદ્ધ થતી નથી ક્ષતિ ન=તો એમ કહેતું ઠીક નથી. કેમકે એકસાએ એ વિધામા અપિ=પણ તે પ્રકારનો વર્ણનને હોવા અનુચિત નથી

અત્યેક ઉપાસનામા છેવટે તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ ઉપાસ્ય છે કેમકે તે જ જગતનું સર્વથા કારણ સિદ્ધ થાય છે છતાં અનેક શ્રુતિવાક્યોમા એક જ પરમાત્માના જુદા જુદા નામો વર્ણવ્યા છે અને તે જુદા જુદા નામોવાળા નામીમાથી જ જગતની ઉત્પત્તિ વગેરે બતાવ્યા છે જેમકે સદેવ દદમય્ર આસીદ-એક મત જ આગળ હતું આમ પરમાત્માને મતના નામે

વર્ણવ્યો છે. તો ક્યાંક-“પહેલાં એક આત્મા જ હતો”-એમ આત્મ શબ્દ વાપર્યો છે. તો કોઈક ઠેકાણે “આનન્દમય” તો કોઈક ઠેકાણે “આત્મા” તો વર્ણી ખીજે ઠેકાણે રચિ અને ગ્રાણુ દ્વારા તો અન્ય સ્થળે અપ્રકટમાંથી પ્રકટ થતાં જગતને વર્ણવી આત્માનું વર્ણન કર્યું છે. આમ શબ્દભેદ અને ક્રમભેદ ઉપનિષદ વાક્યોમાં જોવામાં આવે છે. તો પછી વેદ વાક્યોની એકતા કેવી રીતે થાય? તો આવો પૂર્વપક્ષ થાય એ સંભવે. પણ એનું મમાધાન છે. આ મમસ્ત શ્રુતિવાક્યોનો અભિપ્રાય તપામવો જોઈએ. એ બધાંય જગતની ઉત્પત્તિ પહેલાં એક પરમતત્ત્વ તેના કારણરૂપ છે એ જ બતાવનારાં છે. પણ શબ્દભેદ કે ક્રમભેદથી તત્ત્વભેદ થઈ જતો નથી. ઉદ્દેશ્ય અને ફળની એકતા સર્વત્ર છે. અને તેથી વિવિધ શબ્દે એક જ તત્ત્વને કહ્યું હોય કે ક્રમમાં થોડો ઘણો ફેર હોય તો તેથી તત્ત્વમાં ફેર પડી જતો નથી. આ કારણે એક જ તત્ત્વના પ્રતિપાદન અર્થે વર્તતી વિદ્યાઓમાં વર્ણનભેદ જોવામાં આવે તો તે અકળામણું કારણ નથી. આથી વેદાન્ત વાક્યોની પૂરી સંગતિ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી નવી દલીલ લઈને સામે પડે છે. તે કહે છે કે:- વેદાન્ત વાક્યોના ભેદે ભલે બ્રહ્મોપાસનાનો ભેદ ન હોય. પણ પ્રતિવેદાન્તે ધર્મભેદ હોય તો તો ઉપાસનાભેદ થાય જ ને? અને ધર્મભેદ છે મુંડકોપનિષદમાં-તેષામેવ વ્રતાં બ્રહ્મચર્યાં વ્રતેત, શિરોવ્રતં વિધિવદ્ યૈસ્તુ સ્વીર્જમ્ । જેમણે વિધિવત્ શિરોવ્રત પાળ્યું હોય તેમને જ આ વેદાન્ત વિદ્યા કહે. (મું ૩-૨-૧૦) આ વાક્યમાં “શિરોવ્રત” ને બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ ગણ્યો છે. આ ધર્મનો કઠોપનિષદવાળાઓ કે છાંદોગ્યવિદ્યાવાળાઓ સ્વીકાર કરતા નથી. અને જે શિરોવ્રત બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ હોય તો બધાંય ઉપનિષદોમાં તેનો એકધારે સ્વીકાર કરવો જ જોઈએ; પણ એવું નથી. એક ઠેકાણે “શિરોવ્રત” નું વિધાન છે. ખીજે બધે નથી. આથી વેદાન્તે વિદ્યાભેદ છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. આનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

સ્વાધ્યાયસ્ય તથાત્વેન હિ સમાચારેऽધિકારાચ સવનવચ
તન્નિયમઃ ॥ ૩ ॥

સ્વાધ્યાયસ્ય=અહીં સ્વ એટલે મુંડકોપનિષદના અધ્યયનમાં જ આ ધર્મ છે એમ જાણવું જોઈએ. હિ=કેમકે સમાચારે=પથાશાસ્ત્ર અધ્યાપનરૂપી વ્યવહારમાં તથાત્વેન=સ્વાધ્યાયના ધર્મ તરીકે તે પ્રસંહિતમ છે. અધિકારાચ=ઉપરાંત સ્વાધ્યાયના સંબંધે પણ સવનવચ્ચ=પદના મંત્રની પેરે તન્નિયમ=સ્વાધ્યાયમાં શિરોવ્રતનો નિયમ છે.

સિદ્ધાન્તી કહે છે કે પૂવ પશ્ચીની સમજમા યજ્ઞરો છે જો શિરોવ્રત બ્રહ્મવિદ્યાનો ધર્મ હોત તો તો ધર્મભેદ થાત પણ ગિરોવ્રત સ્વાધ્યાયનો ધર્મ છે, બ્રહ્મવિદ્યાનો નથી આ સ્વાધ્યાયધર્મ આચાર્યપરપરા દ્વારા પ્રસિદ્ધ છે અને ગિરોવ્રત પણ માન્ય રાખવો પડે ને ? ઉપરાત અધિકાર પણ શિરોવ્રતને સ્વાધ્યાય ધર્મ જ ઠેગ્ગે છે અધિકાર એટલે અહીં મળે છે એમકે કથયિત્ મામાન્યના અર્થમા વિગેષનો પણ પ્રયોગ થાય છે અને એ સળધ તો સ્વાધ્યાયનો જ સમન્વય છે એમકે નૈત્તવર્ણગ્વતોઽધીતે- જેણે વ્રત ન કર્યું હોય તે ન લાણી ગડે (મું ૩-૨-૧૧) આવો વાક્યશેષ છે ઇતત્ સર્વનામથી અને યજ્ઞીતે ક્રિયાપદ ઉપરથી આજ વાત નિર્ણયિત થાય છે તેવામેચૈતા બ્રહ્મવિદ્યા વદંત શિરોવ્રત વિધિવદ્ યસ્તુ વર્ણમ્ (મું ૩-૨-૧૦) આમાનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે લાગતો મયોગ પણ સ્વાધ્યાયની અપેક્ષાએ છે, નિરપેક્ષપણે નથી જો એમ ન હોય તો વાક્યવિરોધ આવીને નડે ! સ્વાધ્યાયનિષ્ઠ બ્રહ્મવિદ્યામા અધિજારી અને સ્વાધ્યાયમા શિરોવ્રત જરૂરી આથી તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સયોગ સ્વાધ્યાય દ્વારા જ મળવે અહીં સ્વાધ્યાયનો મુકોપનિષદ્ધતુ અધ્યયન એવો સકુચિત અર્થ લેવો રહે છે અને યજ્ઞ-મત્રની ધેર તેનો નિયમ જાણવો જોઈએ જેમ સર્વનામના યજ્ઞમા મત્રો દ્વારા દેવતાનુ સ્મરણુ નિયમિત થાય છે તેમ શિરોવ્રત મુકોપનિષદ્ધના અધ્યયન માટે અહીં નિયમિત થાય છે આ નિયમન ખીન્ના ઉપનિષદ્ધોના અધ્યયન માટે નથી એમકે તેવી શ્રુતિ નથી આમ અધ્યયનના ભેદે બ્રહ્મોપાસનાનો ભેદ અડખ્ય છે અને એવી જો કલ્પના કરીએ તો અતિપ્રમગ આવ્યા વિના નહીં આથી પ્રત્યેક ઉપનિષદ્ધતુ બ્રહ્મોપાસન એમગ્ધુ -એકકરૂપ -સમાન છે-એ નિશ્ચિત જ છે ॥ ૩ ॥

હૃતિના વાક્યો દ્વારા ઉપરની વાતનુ સમર્થન કરતા કહે છે કે -

દર્શયાતિ ચ ॥ ૪ ॥

ચ-અને આ ઉપરત દર્શયતિ વે ન્તે વેન્તે એક જ વ્યવ ઉપાન્ય છે એવો ઉપેશ તેની શ્રુતિ પણ બ્રહ્મોપાસના એ-સમાન છે એ જતાવે છે

ઉપાન્ય બ્રહ્મ એક છે એમ અનેક ઠેકાણે શ્રુતિ સ્વય જતાવે છે જેમકે જા यस્ય વાવાપૃથિરી અનુવ્યચ. ન સિન્ધવો રજસો અન્તમાનશુ નોત સ્વવૃષ્ટિ મદે અસ્ય ઇકો અન્યત્ ચગ્વ વિશ્વમાનુષક (ક્રં ૧-૪-૧૪-૧૪) યુજ્જને મન ઉત યુજ્જતેઘિય વિશા વિગ્રસ્ય વૃહનો વિપશ્ચિતઃ ।

યિ હો યા ઢપે ચયુના વિદેક ફંન્મહી દેવસ્ય સ્વિતુઃ પરિપ્તુતિઃ=(ક્ર૦ ૪-૪-૨૮-૧) જ્ઞાતો નિદ્ર સ્તગમ સપ્તાયઃ સોમ્ય નરમ । જ્ઞાતીયો નિશ્વા ષમ્ય સન્યેક ઇત્ (ક્ર૦ ૬-૨-૨૮-૧૯) એકો વર્ણી સર્વભૂતાન્તરાત્મા એક છે એને વશમા ગણનાઁ મૌ ભૂતોનો અન્તરાત્મા. (ક્ર૦ ૬-૨-૨૮-૧૯) નરકધા જય અનુદ્રષ્ટ્યમ્-એક રીતે ૪ મૌમાં એ ગુણના ઉપદેશ અનુસાર જોવા યોગ્ય છે. (ક્ર૦ ૪-૪-૨૦) एकोदेवः सर्वभूतेषु गूढः એક છે તમામ ભૂતોમાં ગૂઢ (ક્ર૦ ૬-૧૩) વગેરે. ઉપરાત શાસ્ત્રવિદ્યામા અને વાગ્મનેયી બ્રાહ્મણશ્રેયમાં એક ૪ ગુણવિશિષ્ટ બ્રહ્મણ ઉપામન છે. મનોમય. પ્રાણશરીરઃ મારુપ સત્યસંકલ્પઃ આકાશાત્મા સર્વકર્મા સર્વકામઃ સર્વગન્ધઃ સર્વરસઃ સર્વમિદમભ્યાત્તોડવાક્યનાદરઃ મનોમય પ્રાણરૂપી શરીરવાળો, પ્રકાશપૂર્ણ-મત્યસકલ્પ, આકાશાત્મા, સર્વકર્મા-સર્વકામ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, આ ગધાને ઘેરી વળેલો અખોલ અને ઉદામીન (ક્ર૦ ૩-૧૪-૨) સ આત્માનં ઉપાસીત-મનોમયં પ્રાણશરીરં મારુપ આકાશ આત્માનં વામરુપિણં મનોજવસ સત્યસંકલ્પં સત્યધૃતિં સર્વગન્ધ સર્વરસં સર્વાં વનુદિદા. પ્રભૂત સર્વમિદં અભ્યાત્ત ઘવાક ધનાદરઃ તે મનોમય, પ્રાણશરીરં પ્રકાશરૂપ, અમરતા, કામરૂપ મનોવેગી, મત્યસકલ્પ મત્યધૃતિ, સર્વગન્ધ, સર્વરસ, દરેક પ્રદેશમા પુરુષરૂપે વર્તતા, એને અહો બહુ ઘેરીને ઉભેલા, અખોલ અને ઉદામીન આત્માને ઉપામે (શત૦ ૧૦-૬-૩-૨) ઉપરાત વૈશ્વાનર વિદ્યામાના ઉપાસ્યને જ શતપથ બ્રાહ્મણ ૫૫૫ વર્ણાવે છે-તાન હોગચૈ તે વૈ યૂય પૃથગ વૈશ્વાનરાન્ વિદ્વાંસઃ પૃથગમમધસ્ત પ્રાદેશમાત્રમિવ ॥ વૈ દેવાઃ સુવિદિતા. અભિસપન્ના. તથા તુ વતાન્ ઘક્ષ્યામિ યથા પ્રાદેશમાત્રમેવાભિસપાદયિષ્યામિ-તેમને તેણે કહ્યું નિશ્ચય આ તમે પૃથક્ પૃથક્ વૈશ્વાનરને જાણતા હોઈને તમે પૃથક્ અજ્ઞા જાઓ છો તમે પ્રાદેશમાત્રને જાણે જાણનાગ પ્રસિદ્ધ અને મપન્ન નિદ્વાનો છો, હું એમને એ રીતે કહું જેથી એમને માટે હું પ્રાદેશમાત્ર ૪ મિદ્ધ કરૂ. (શત૦ ૧૦-૬-૧-૧૦) આ જ વતને સિદ્ધ જેવી માનીને છાદોગ્યમા કહે છે કે-યસ્ત્યેતમેવ પ્રાદેશમત્રં અભિવિમાન આત્માનં વૈશ્વાનરં ઉપાસન્-જે કોઈ આમ પ્રાદેશમાત્ર અને માપેલા આત્માને વૈશ્વાનર તરીકે ઉપાસે છે- (ક્ર૦ ૫-૧૮-૧) આમ મર્વત્ર એક જ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે અને ઉપાસ્ય જો એક છે તો તેની ઉપામનામા અનેકત્વ ન જ હોય ! આથી મમન્ત ઉપનિષદોમા બ્રહ્મોપાસનાઓનો ભેદ નથી ॥ ૪ ॥

બ્રહ્મોપામનાનો અભેદ જતાવ્યો. હવે તેમાથી ફગતુ પ્રયોજન જનાવતા કહે છે -

ઉપસંહારોઽર્થાભેદાત્ વિધિશેષવત્ સમાને ચ ॥ ૫ ॥

સમાને=એક પ્રકારની વિદ્યામા ચ=જ અર્થાભેદાત્=પ્રયોજનમા ભેદ ન હોવાને કારણે ઉપસંહાર=એક ઠેકાણે કરેલા ગુણોનો બીજે ઠેકાણે ઉપસંહાર અધ્યાહાર્ય કરવો થો છે વિધિશેષવત્=વિધિશેષની પેઠે

ઈર્મકાડમા પ્રયોજનનો ભેદ ન હોય તો જેમ એક શાખામા બતાવેલા યજ્ઞ વગેરેની વિધિના શેષરૂપ અગ્નિહોત્ર વગેરે ક્રમોનો ખીણ જગ્યાએ પણ અધ્યાહાર કરી લેવામા આવે છે તેમ સિન્ન સિન્ન પ્રકરણમા આવતી પ્રહ્લ્લવિદ્યાઓમા પ્રયોજનનો જ જગ્યા ભેદ નથી તો પરસ્પરની ન્યૂનતાધિકતાનો મુએજ બેસાડી હાઈ શકાય અર્થાત્ એક વિદ્યામા અધિક ગુણનો નિર્દેશ હોય તો ખીણમા તેનું અનુસંધાન કરી લેવું ઘટે તેથી વિદ્યાઓમા ફેર નથી પડતો એક જ ઈર્ગનમા બધું જ કહી જ દેવું ઘટે એવો ઠોઠ ગજનિયમ નથી અને આથી પરપ્રહ્લ પગ્માત્મામા અનન્ત ઈચ્છાણી ગુણો હોઈ શકે છે-છે એક ઋષિએ તેમાના થોડાનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય ખીણએ થોડા વધારેનો કર્યો હોય તો વધારાના ઈર્શનનો એછામા ઉમેરો કરી શકાય એ ન્યાય જ છે ॥ ૫ ॥

આ વિષયમા સ્વયં પૂર્વપક્ષ ઉઠાવી સમાધાન કરતા આચાર્ય ડહો છે કે -

અન્યથાત્વં શબ્દાદિતિ ચેન્નાવિશેષાત્ ॥ ૬ ॥

અન્યથાત્વ=ઉપસંહારનું-અધ્યાહારનું અન્યથાપણ એટલે અનુપસંહાર-અધ્યાહારનો અમાન-થાય છે કેની રીતે શબ્દાત્=તો તેની ઉપાસનાનું વિધાન કરન રી શ્રુતિને લઈને ફક્ત ચેન્-આમ જો મળેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી કેમકે અવિશ્વાસ-પ્રહ્લ અને તેના ગુણોમા પરસ્પર ભેદ નથી

કદાચ અહીં આ શકા થાય નિદામાત્રમા પ્રહ્લોપાસના અમાન બહે હોય છતા ગુણોનો ઉપસંહાર ચોખ્ખ નથી કેમકે શ્રુતિ સ્વયં “કેવળ પ્રહ્લ”ની ઉપાસનાનું વિધાન કરે છે કેવળ પ્રહ્લની ઉપાસનાનું વિધાન કરનારી શ્રુતિએ-આત્મેત્યેષોપામીત-આત્મા એ જ રીતે ઉપામે (મુ ૧-૪-૭) તમેવેક જાનય આત્માન બન્યા વાચો વિમુક્તયામૃતસ્યં. સેતુ-તે એક આત્માને જ બાણો ખીણ વાતો છાણો એ અમૃતનો નેતુ છે (મુ ૨-૨-૫) આ શ્રુતિ કેવળ પ્રહ્લની ઉપાસનાનું આમ “પ્ર” શબ્દથી ભારપૂર્વક વિધાન કરતી હોઈને ગુણોપસંહાર ન થઈ શકે! પણ શબ્દ જ આ વાત કહે છે

પ્રદાના ગુણનો વ્યવહાર કરનાર છે આ જ સમય પ્રદાને વર્ણવતા ખીલ
 સમયે ગુણવાચક જ છે ખીને કોઈ તેમનો અર્થ નથી ઉપગત સાક્ષી
 ચેતા જેવો નિર્ગુણ-માત્રી-ચેતન-કેવળ અને નિર્ગુણ (શ્લોક ૬-૧૧)
 આ શ્રુતિ નિર્ગુણ પ્રદાનુ પ્રતિપાદન કરતી હોઈને પ્રદાવિદ્યામા ગુણના
 ઉપસહારનો દૃઢતમ અભાવ જ બતાવે છે પ્રદામા ગુણોનું જો દર્શન કરીએ
 તો પ્રદા મગુણ જ થાય અને પ્રદા તો મૂળમા નિર્ગુણ છે ઉપર કહેલી
 શ્રુતિઓ કેવળ પ્રદાને જ ઉપામવું એમ કહેનારી છે મગુણ પ્રદાની
 ઉપામનાનો લગભગ ઇન્કાર કરનારી છે આથી પ્રત્યેક વિદ્યામા ગુણોપમ કા
 ઉચિત નથી.

આવી શકા થતા મિદ્ધાન્તી હો છે કે આ વાન ઉચિત નથી કેમકે
 પ્રદા અને પ્રદાના ગુણો વસ્તુતઃ ભિન્ન નથી ! પ્રદાના સ્વરૂપના બોધન
 માટે ત ત દિગ્ધાઓ કપી ઉપાધિથી વિશિષ્ટ કરીને તેમનો નિર્દેશ
 ક્રમ્વામા આવે છે જેમ મૂર્ચ પ્રકાશ અને તાપ સ્વરૂપ જ છે છતા પ્રકાશ
 અને તપનની ક્રિયાના યોગે જગતને મૂચ પ્રકાશિત કરે છે તપ્ત કરે છે
 વગેરે વ્યવહાર થાય છે-તેમ જ્ઞાન-આનન્દ સ્વરૂપ પર પ્રદા પરમાત્મા તે તે
 ક્રિયાની ઉપાધિના યોગે જ્ઞાન આનન્દ વગેરે ગુણોથી સુખ છે, એમ
 કહેનામાં આવે છે પ્રકાશ તાપ વગેરે ગુણો જેમ વસ્તુગત્યા સૂર્યથી
 ભિન્ન નથી તેમ જ્ઞાન આનન્દ વગેરે ગુણો પરમાર્થતઃ પ્રદાભિન્ન નથી !
 મુમુક્ષુઓને પ્રદા સ્વરૂપના પ્રબોધન માટે તે ણધાય ગુણોના ઉપસહાર
 હોઈ શકે છે અને એટલો જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ અર્થ છે જ્યારે થી મરિત
 શ્રુતિઓ આત્માને અનાત્માથી ભિન્ન બતાવવે કીધું થાય છે પ્રદાનો
 ગુણનિષેધ કરતી નથી અને આથી કેવળ નિર્ગુણ પ્રદાનો ઉત્તેજ કરનારી
 શ્રુતિઓ પણ મગુણ પ્રદાનો સ્વીકાર કરીને જ આગળ વર્તે છે એમ
 જાણવું સાક્ષી ચેતા કેવળો નિર્ગુણ-માત્રી-ચેતન કેવળ અને નિર્ગુણ
 (શ્લોક ૬-૧૧) વગેરેમા વર્ણવેલું નિર્ગુણપણુ પ્રાકૃતિક સ્થૂલતા વગેરે
 ગુણોના નિર્ણય માટે છે પ્રભુના સ્વરૂપભૂત જ્ઞાનાનન્દરૂપી ગુણોના નિષેધ
 માટે નથી એમ જાણવું અને આથી પ્રતિવિદ્યા ગુણોપસહાર જાણવા ઘટે
 એ જ યોગ્ય છે ॥ ૬ ॥

આ ઉકાળે આ શકા થવી મલવ છે શ્રુતિના બળે ઉપસહારનું
 અન્યથાપણુ ભાવે ન થાય પણ ઉપક્રમના ભેદે તે થઈ શકે ! છાદ્ય
 ઉપનિષદના અનુવર્ણીઓ " સર્વં ક્ષત્રુ દ્વ પ્રદા " આ બધું માયે જ પ્રદા
 છે એવી શરૂઆત કરી, શાસ્ત્રિય નિધા શરૂ કરે છે વાજમનેથી લોકો

સત્યં વ્રહ્મત્યુપાસીત્-સત્ય પ્રદ્ય છે એમ ઉપાસના કરવી. (શ્લોક ૧૦-૬-૩-૧)
 એ રીતે પદન કરે છે. જેમ અહીં તેમ ઈતર વિદ્યાઓમાં પણ પ્રક્રમનો
 ભેદ છે. અને પ્રક્રમના ભેદે વિદ્યાનો ભેદ પણ સિદ્ધ થાય જ. જો એમ ન
 હોય તો પ્રક્રમ ભેદ થવાનું સમજાવી ન શકાય! અને વિદ્યાભેદ હોય એટલે
 શુદ્ધોપસંહારનું અન્યથાપણું સ્વયમેવ સિદ્ધ થાય. આકાશો હોયેમ્યો
 ડયાયાન્ આકાશઃ પરાપરમ્-આથી આકાશ (પરમાત્મા) જ નિશ્ચય આ
 સૌથી વધારે મોટા છે. પરમાત્મા જ પરમગતિ-પ્રાણીમાત્રનું પરમ આધાર-
 સ્થાન છે. (છાં ૧-૧-૧) સ વપ પરીવરીયાન્ ઉદ્ગીથઃ સ વપોડનન્તઃ-
 તે આ પરમાત્મા-પરીવરીયાન્-સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્મા ઉદ્ગીથ છે. તે અનન્ત
 છે. (છાં ૧-૬-૨) આ વાક્યમાં ઉદ્ગીથ પ્રદ્યની પરીવરીયતા વગેરે
 શુદ્ધોપાધિ વિશિષ્ટ ઉપાસના છે. અને તે ઉપરાંત મધ્ય વ વપોડનન્તરાદિત્યે
 હિરણ્યમયઃ પુરુષઃ દદ્યતે હિરણ્યસ્મશ્નુઃ-હવે જે આ આદિત્યની અંદર
 સુવર્ણમય પુરુષ અધિકારીને જણાય છે તે સોનેરી દાઢી અને સોનેરી
 વાળવાળો હોઈને નખથી શિખ સુધી સુવર્ણમય જ છે. વગેરે (છાં ૧-૬-૬)
 આ વાક્યમાં હિરણ્યસ્મશ્નુતા વગેરે શુદ્ધોપાધિ વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ પ્રદ્યની
 ઉપાસના છે. અને આથી એ બંને સિદ્ધ છે. અને સિદ્ધ હોઈને એમાં
 એકબીજાના શુદ્ધોપાધિ ઉપસંહાર થઈ શકે નહીં. તેમ ઉપક્રમનો ભેદ હોઈને
 પણ એ સંભવે નહીં. આનો ઉત્તર દેતાં કહે છે:-

ન વા પ્રકરણભેદાત્ પરીવરીયસ્ત્વાદિવત્ ॥ ૭ ॥

પ્રકરણભેદાત્વા-અને પ્રકરણ ભેદથી પણ ન-શુદ્ધોપસંહારનું અન્યથાત્વ નથી
 કેમકે અવિરોધાત્-ઉપાસ્યનો ભેદ નથી પરીવરીયસ્ત્વાદિવત્-પરીવરીયતા વગેરે શુદ્ધોપાધિ
 વિશિષ્ટ ઉદ્ગીથ પ્રદ્યની ઉપાસનાઓમાં ભેદ હોઈને શુદ્ધોપસંહારનું અન્યથાત્વ છે તેમ
 અહીં નથી.

શાંડિલ્ય વૈશ્વાનર વગેરે ઉપાસનાઓમાં પ્રકરણ પ્રક્રમનો ભેદ હોવા
 છતાં પણ ભેદ નથી. કેમકે ઉપાસ્ય-પ્રદ્ય સિદ્ધ નથી. તે તો નિરૂપણની
 શૈલી માત્રનો ભેદ છે. એટલા માત્રથી ઉપાસ્ય ભેદ ન થાય. અહીં તો તે પણ
 નથી. અને આવી રીતિ હોઈને ઈતરેતરના શુદ્ધોપાધિ ઉપસંહાર જ સિદ્ધ
 થાય છે. તેનું અન્યથાત્વ નહીં. ઉદ્ગીથ પ્રદ્યોપાસનામાં તો શુદ્ધભેદ ભેદ
 થયો છે. અને આથી ત્યાં ઉપક્રમ ભેદે કે ઉપાસ્યભેદે ભેદ નથી! અને
 આથી પ્રક્રમનો-પ્રકરણનો ભેદ હોવા છતાં સર્વત્ર પ્રદ્યોપાસનામાં
 શુદ્ધોપસંહાર થાય છે એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૭ ॥

આજ વિચારમા વળી એક શકા ઉઠાવી અભાધાન હેતા કહે છે કે -

સજ્ઞાતચ્છેદુક્તમસ્તિ નુ તદપિ ॥ ૮ ॥

મત્તાન=અનેક મજાઓને લઈને જુદા ઉપસદા નુ અન્યથાત્વ છે એમ જાણે છે તો તે જ ત્યજ નથી કેમકે તદુચ્ચ=ને નાશનમા તો જ્ઞાન આશ્રય ઉપર કરી રહ્યા છે અરિન નુ=ઉપરાત છે તદપિ=વિષયો નિવરણે તે મનાયુ ખયુ

પ્રત્યેક વિચારમા ઉપાચ્ય પ્રદાની જુદી જુદી મજાઓ જોવામા આવે છે ક્યાક પ્રદા, તો ક્યાક વંધાન, તો ક્યાક અટક, તો ક્યાક હુકુ, ક્યાક ત્યોનિ, તો ક્યાક ભૂમા, તો વળી ક્યાક પ્રદાને આકાશ નામે પણ ઓળખનામા આવે છે અને નામની અનેકતા ઉપાન્યની પણ અનેકતા જ લાવે ઉપાન્યની વિવિધતાને લઈને ઉપામનાની અનેકતા અને તે હોય એટલે ગુણોપમહારુ અન્યથાપણુ સ્વયમેવ આવે. તો આવી દલીલ વજૂદ વિનાની છે કેમકે નામોની એકતાનો અભાવ હોય તો પણ નામીની એકતા હેઇ શકે છે કેમકે પદાર્થનુ એક જ નામ હોયુ ભેદએ એવો તો કાયદો ન હોઈ શકે. એક જ દેવદત્ત મનુષ્ય, વિદ્વાન, વાક્યતુર-ઉદાર-શ્રોત્રિય-પિતા-પુત્ર-જામાતા વગેરે ઘણા નામે ઓળખી શકાય છે પ્રદાના પણ અનેક નામે હોય વંધાન વગેરે મજાઓ પરમાત્માની જ વાચક છે એ તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધોપદેશાત્ (ષો ૧-૨-૧) સૂત્રમા મિદ્ધ કરી જ દીધુ છે વનુગત્યા ગુણુ-કર્મ-સ્વરૂપાદિની અપેક્ષાએ તેના જુદા જુદા નામે થઈ શકે છે અને આથી નામભેદે તત્ત્વભેદ થઈ જતો નથી અને આથી ગુણોપમહારુ જ યોગ્ય છે તેનુ અન્યથાત્વ યોગ્ય નથી ॥ ૮ ॥

વળી બીજી મીતે શકા ડરતા પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નામભેદે લાવે નામી ભેદ ન થતો, પણ સ્થાનભેદે તો ચ્ચાનીનો ભેદ થાય જ પ્રક્રોપાસના કવચિત્ અક્ષિપાત્રમા (આખમા), તો વળી કવચિત્ અર્ધત્ર ઉપદેશવામા આવે છે તો સ્થાનભેદે-ચ્ચાનીભેદ અને તેનાથી ઉપાસ્યભેદ અને તેથી ઉપાસના ભેદ અર્થાત્ આવી પહોચે છે અને તેમ થાય તો ગુણોપસહારુ અન્યથાત્વ પણ નક્કી જ છે આ શકાનો જવાબ વાળતા કહે છે -

વ્યાપ્તેશ્ચ સમજસમ્ ॥ ૯ ॥

ચ=૫ ॥ વ્યાપ્તે=પરમાત્માની વ્યાપકતાને ધરને સમજસ=સર્વ સ્થળોમા તેની ઉપાસનાનુ વિધાન ઉચિત છે

મુમુક્ષુઓની રૂચિભેદે પ્રદાનનાં સ્થાનભેદની કલ્પના છે. મુમુક્ષુઓના ઉપર અનુકંપા વર્ષાવવા શ્રુતિ તે તે જીવની રૂચિ અનુસાર ન્યાં-ત્યાં પ્રદ્યોપાસના ધર્મ્ય જતાવે છે. કેમકે છેવટે તો બુદ્ધિના વિનાનો ઠાલી કોઈ હામ નથી. તે સર્વવ્યાપક છે. સૌના ઉપર એકસરખો અનુગ્રહ થાય તે માટે તેણે સર્વવ્યાપક થવાનું ઉચિત માન્યું છે. શ્રુતિ કહે છે:-મવ્યક્તાતુ પરઃ પુરુષઃ દ્યાવકઃ સલિંગ દ્વય ચઃ મહુત્તત્ત્વથી પ્રકૃતિ તથા પ્રકૃતિથી પુરુષ કે જે વ્યાપક છે અને અકાર્ય છે તે ઉત્તમ છે. (કઠો ૬-૮) અને વ્યાપક હોય તે તો સર્વત્ર વિદ્યમાન હોય. અને આથી સ્થાનભેદ પણ સ્થાની ભેદ નથી. આથી ઉપાસ્ય ભેદ નથી. આથી ઉપાસના ભેદ નથી. આથી શુણ્ણોપસંહારનું અન્યથાત્વ નથી. અને પરિણામે શુણ્ણોપસંહાર જ થોભ્ય છે. ॥ ૯ ॥

હવે આ વાતનો ઉપસંહાર કરતાં કહે છે કે:-

સર્વાભેદાદન્યત્રેમે ॥ ૧૦ ॥

સર્વાભેદાત્તમામ વેદાન્તોમાં પ્રજ્ઞી ઉપાસનાનો અભેદ હોયને હમે-કહેવામાં આવનારા પ્રજ્ઞા શુણ્ણો અન્યત્ર-એક ઠેકાણેથી બીજી જગ્યાએ ઉપસંહાર ઉચિત છે.

કર્મની પેરે શુણ્ણોનું ધ્યાન ઉપાસનાને ઉપકૃત કરે છે. અને આથી તે શુણ્ણોનું પ્રદાનમાં હોવું આવશ્યક છે. તોજ ઉપાસકના ઉપર ઉપકાર થઈ શકે. તો ન્યાં જે શુણ્ણ ન-પણ જતાવ્યો હોય, બીજી વિદ્યામાંથી તે શુણ્ણો ત્યાં ઉપસંહાર કરી લેવો ઘટે. છેવટે તો પ્રદાન જ બધાય-અનન્ત શુણ્ણ છે ને? અહીં અનુક્રાંતનો અનુવાદ કરી લેવો એ ધર્મ્ય છે. ॥૧૦॥

તો પરમાત્માના કયા કયા તે શુણ્ણ છે જે એક ઠેકાણે કદા હોય અને બીજી જગ્યાએ તેનો ઉપસંહાર કરવાનો હોય? કહે છે:-

આનન્દાદયઃ પ્રધાનસ્ય ॥ ૧૧ ॥

સર્વનો અભેદ હોઈને પ્રધાનમ્ય=સર્વત્રેષુ પરમાત્માના આનન્દાદયઃ=આન વગેરે કહેવાને બદલે આનન્દ વગેરે કયું છે, તે પ્રધાન જિત્તાસ્ય છે એ સિદ્ધ કરવા માટે છે. અર્થાત્ આનન્દાદિ શુણ્ણો ન્યાં ન જાણ્યા હોય ત્યાં પણ જાણી લેવા ઘટે છે.

તમામ વિદ્યાઓમાં પરમાત્માના અનુક્રાંત તમામ શુણ્ણોનું અનુસંધાન કરી લેવું ઘટે. તો જ તે સર્વાંગ સુદર અને પૂર્ણોપાસના ગણાય. અને

અપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતી પદ્મ નથી. આથી સંપૂર્ણ કૃષ્ણ મેળવવા સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક સાધના-ઉપાસના થવી ઘટે. આથી આનન્દરૂપતા-વિજ્ઞાનધનતા-સર્વવ્યાપિતા-સર્વાત્મતા વગેરે સ્વભૂત ગ્રહગુણોનું અનુસંધાન યોગ્ય છે. ॥ ૧૧ ॥

અહીં આ શંકા જન્મે છે ! જો આનન્દ વગેરે ગુણોનો ઉપાસનાઓમાં ઉપસંહાર-અનુસંધાન માનીએ તો પછી પ્રિય-શિરસ્ત્વ વગેરેનો ઉપસંહાર પણ પ્રાપ્ત થશે. કેમકે પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરે પણ ગ્રહના ગુણ તરીકે આનન્દવસ્ત્રીમાં ઉક્ત છે. જેમકે તસ્ય પ્રિયમેવ શિરઃ મોદો દક્ષિણઃ પક્ષઃ પ્રમોદઃ ઉત્તરઃ પક્ષઃ આનન્દ આત્મા મલ્લ પુચ્છં પ્રતિષ્ઠા । તે આનન્દમયનું પ્રિય એ જ શિર છે. મોદ જમણી પાંખ છે. પ્રમોદ ડાબી પાંખ છે. આનન્દ ધડ છે, અને ગ્રહ પુચ્છ છે. અવલંબ છે. (તં ૨-૫) તો એક સરખી રીતે જેનું શ્રુતિ કથન કરે છે તે પૈકી થોડાનો ઉપસંહાર અને બીજાનો અનુપસંહાર યોગ્ય નથી. આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિરૂપચયાવચયૌ હિ ॥ ૧૨ ॥

પ્રિયશિરસ્ત્વાદ્યપ્રાપ્તિઃ=શિર, પક્ષ વગેરે તરીકે વિકસિત પ્રિય-મોદનો અનોપાસનામાં પ્રાપ્તિ એટલે કે એટલે ઉપસંહાર થતો નથી દિઃકેમકે રૂપચયાવચયૌ-વધધટ છે-એટલે કે પ્રિય કરતાં મોદમાં અને મોદ કરતાં પ્રિયમાં વધારો છે. અને પ્રમોદ કરતાં મોદમાં અને મોદ કરતાં પ્રિયમાં ઘટાડો છે આ વધધટનો નિર્દેશ મેદે=મેદ હોય=નાનાત્મકત્વ હોય તો સંભવે છે. અને અલ્પ નાના નથી. એક છે. આથી પ્રિયશિરસ્ત્વ વગેરેની ઉપસંહાર થતી નથી.

પ્રિય-મોદ વગેરે ગુણો ગ્રહના શિર પક્ષ વગેરે રૂપે વિકસિત છે. આ ગુણોને બીજા લોકતાની અપેક્ષા હોઈને તે તેમનામાં ઉપચય અને અપચય સંભવે છે. પ્રિયની અપેક્ષાએ મોદ અને પ્રમોદમાં આનન્દનો ઉપચય-વૃદ્ધિ છે. પ્રમોદની અપેક્ષાએ મોદ અને પ્રિયમાં અપચય છે-ક્ષય છે. અને વધે ઘટે તે ગ્રહના ગુણો હોઈ શકે નહીં. નાનારૂપ વસ્તુમાં જ તે સંભવે. ગ્રહ તો એકાત્મ-એકસ્વરૂપ છે. નાનાત્મક અનેક સ્વરૂપ નથી. एकात्मप्रत्ययसारम्-કેવળ આત્માનુભવ ગમ્ય છે-જાતે જ જાતને જાણવાવાળો છે. (માં ૭) एकधैवानुद्रष्टव्यम्-એક રીતે જ જોવા યોગ્ય છે. (વૃં ૪-૪-૨૦) અનન્તરં અવાહ્યમ્-અનન્તર અને અણાહ્ય. (વૃં ૩-૮-૮) વગેરે અનેક શ્રુતિઓ આની સાક્ષી છે. નિષ્કાના તારતમ્યે પ્રિયમોદાદિની તરતમતા થાય છે. આથી એ ગ્રહના ગુણો નથી. અને

શુભોનો ઉપસંહાર કરવો ઘટે. “જાણે શુભો” નો નહીં. આથી શ્રુતિકથનમાં કોઈ વિશેષ ન હોવા છતાં પ્રિયશિસ્ત્વાદિનો ઉપસંહાર નથી. કેમકે તે શુભો નથી. શુભકલ્પ છે. આથી તેમની પ્રાપ્તિ નથી ॥ ૧૨ ॥

વળી પૂર્વપક્ષી શંકા ઉઠાવે છે કે જો પ્રિયશિસ્ત્વ વગેરે શુભોનો ઉપસંહાર ન હોય તો આનન્દાદિનો પણ બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર નહીં થાય. કેમકે શુભ હોવા માત્રથી જ ઉપસંહાર થતો નથી. જેમકે શુભ હોવા છતાં एतं संयद्याम इत्यावक्षते—એ અંતરાત્મા પુરુષને “સંયદ્વામ” એમ કહે છે. (છાંડ ૪-૧૫-૨) વગેરે દ્વારા વિહુત “સંવદ્વામતા” વગેરે શુભોમાં તેવું જોવામાં આવતું નથી. જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

इतरे तु अर्थसामान्यात् ॥ १३ ॥

તુ=પરંતુ इतरे=બીજા-પ્રિય શિસ્ત્વ વગેરેથી મિત્ર આનન્દાદિ શુભો અર્થસામાન્યાત્=પરમાત્મા ૩૫ અર્થ સર્વત્ર સમાન હોવાથી તેની ઉપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર જાણવા

અર્થાત્ આનન્દ વગેરે બ્રહ્મશુભો બ્રહ્મની પ્રતીતિ દેનારા છે. અને આથી જો શુભો અવજ્ય છે. સ્વદ્ વામત્વ વગેરે શુભો બ્રહ્મની પ્રતીતિ કારક નથી. આથી જાનનેમાં વિશેષતા છે. આથી તેમનો અન્યત્ર ઉપસંહાર નથી. આનન્દાદિ તો બ્રહ્મના સ્વરૂપભૂત છે. અને આથી તેમનો ક્યાંયે ત્યાગ થઈ શકતો નથી. આથી બ્રહ્મની પ્રતિપત્તિ માટે તે કોઈને જ્યાં જ્યાં બ્રહ્મ ત્યાં ત્યાં તે હાજર હોય છે જ. આથી તેમનો ઉપસંહાર યોગ્ય છે. ॥ ૧૩ ॥

આમ આનન્દાદિ શુભોનો બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંહાર નિશ્ચિત કર્યો. હવે જો પરમાત્મામાં પ્રકૃતિ સુધીના તમામ પદાર્થોથી “પરતા” છે અને તેનો ઉપસંહાર કરવો યોગ્ય છે. —અર્થાત્ પરમાત્મા સૌથી પર- (અલિપ્ત) અરૂપૃષ્ઠ છે જો જતાવતું યોગ્ય છે. તે માટે ભૂમિકા સ્થતાં કહે છે:-

आध्यानाय प्रयोजनाभावात् १४

આધ્યાનાય=આનન્દાદિની પેરે બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર અનુચિંતનને માટે શક્તિનાં પ્રકૃતિ વગેરે સમસ્ત પદાર્થોથી, પરંતુ કઠોપનિપદ્ધતિમાં કથન છે, અર્થ વગેરે દેરેકનું પરત્વ જાવવા માટે નહીં—કેમકે તેમ કરવામાં પ્રયોજનામાવાત્=કળનો અભાવ છે.

કઠોપનિપદ્ધતિમાં ૩૬ કહે છે:-इन्द्रियेभ्यः पराः ह्यर्थाः सर्वेभ्यश्च परमनः । न संस्तु पराबुद्धिः बुद्धेरात्मा महान् परः । महतः परमव्यक्तं अव्याक्तम्

પુત્ર પર । પુત્ર્યાન્ન પર કિંચિન્ સા કાષ્ઠા સા પરાગતિ । ઈન્દ્રિયોથી
 ૫૦ નિશ્ચય તેના નિપયો છે વિચિયોથી ૫૦ નિશ્ચય મન છે મનથી ૫૦
 બુદ્ધિ છે, અને બુદ્ધિથી ૫૦ તેનું (બુદ્ધિનું) કાળુ મહત્ત્વ છે મહત્ત્વથી
 ૫૦ પ્રકૃતિ છે પ્રકૃતિથી ૫૦ પુત્ર । છે પુત્રથી કોઈપણ વસ્તુ ૫૦ નથી
 તે હદ છે, તે પગમગનિ છે (કટ૦ ૩-૧૦-૧૧) ઉપલી શ્રુતિમા મહાન્
નાત્મા એવે મહત્ત્વ-અન્યદ્રા એવે પ્રકૃતિ અને પુત્ર એવે પરમાત્મા
 આ શ્રુતિમા અર્થથી લાગે પુત્ર સુધીના તમામ પદાર્થોનું પત્વ-આગવાથી
 પાડવાનું પગપણ કહ્યું છે આ પરત્વ તે બધાય પદાર્થોનું સમજવું કે
 કેવળ એ પગમાત્માનો જ ગુણ અહીં સમજવો ? પ્રત્યેકનો એ નમજવો
 જોઈએ એવો પૂર્વપક્ષ છે એ પરત્વ કેવળ પુત્રપનો જ ગુણ છે, અને
 તેનો જ પરમાત્મા ઉપસાદાર કરવો જોઈએ, એવો મિદ્ધાન્ત છે યદ્યપિ
 પ્રત્યેક પદાર્થનું પત્વ અહીં કરવું હોય છે પણ તેથી તે પ્રત્યેકનું
 પત્વ મિદ્ધ કરવાનો અહીં ઈરાદો નથી જેમકે તેમ કરવામા કોઈ
 પ્રયોજન છે અને તે ઈચ્છાલુની પ્રાપ્તિ । ખીન્ન બધા એક ખીન્નથી પર
 છે એ જાણવાનું કોઈ ક્ષણ નથી અને નિષ્ક્રમ પ્રવૃત્તિ તો અજ્ઞાની હોય-
 મુજ્ઞાની નહીં પરમાત્માને ભવથી ૫૦ જાણવાનું ક્ષણ છે શ્રુતિ કહે છે -
સોડવ્વત્ત પરમાન્નોત્તિ તાદ્વજ્ઞો પરમં પદમ-તં સસાગ માર્ગનો પા
 પામે છે તે જ વિષ્ણુનું શ્રેષ્ઠ સ્વરૂપ છે (કટ૦ ૫-૬) આમ પ્રત્યેકને
 ખીન્નથી પર જાણવાનું કોઈ પ્રયોજન ન હોઈને અને પગમાત્માનું પત્વ
 જાણવાનું મીધું ક્ષણ હોઈને તેના-પ્રભુના ઉપામનમા પત્વનો ઉપમહા
 કરવો ઘટે પ્રત્યેક પદાર્થના પત્વનો નહીં ॥ ૧૪ ॥

આજ વાતને દહ કરતા ખીજે હેતુ આપે છે કે -

આત્મશબ્દાચ ॥ ૧૫ ॥

અ=અને આ ઉપરાંત આમશબ્દાન્=આત્માની ગૃત્તાને પ્રતિપાતિ કરનાર
 વામ્યશેષથી જાણના મગે છે કે પરમાત્માનું જ પરત્વ છોટ છે

કાકડી શ્રુતિનો વાક્યશેષ છે કે પપ સર્વેષુ મૃતેષુ મૃદ્ધોત્મા ન
પ્રકાશતે-આ આત્મા બધા પ્રાણીઓમા છુપાઈને રહેવો હોવાથી બધાની
નજરમા આવતો નથી (કટ૦ ૩-૧૨) અહીં આત્મ શબ્દથી પ્રકૃત
 પરમાત્માનું અનુસંધાન બતાવી તેની ભવજ ગૃહતા બતાવવાનો હેતુ છે
 કેમ પુરુષની જ અહીં ગૃહતા બતાવી છે ? કેવળ પુરુષની જ ગૃહતાનો
 ઉદ્દેશ જ એમ બતાવે છે કે અહીં પ્રકરણમા પુરુષનું જ=પરમાત્માનું

જ પરત્વ બતાવવું ઇષ્ટ છે. અને આથી પુરુષની શૂદ્ધતાનો ઉદ્દેશ
“પરત્વ” પરમાત્માનું જ છે અને તેનો જ ઉપસંહાર કરવો ઘટે, એ
સ્પષ્ટપણે કહે છે. આથી પરત્વરૂપી શુણનો સર્વત્ર ઉપાસનામાં ઉપસંહાર-
અનુસંધાન જ ઇષ્ટ છે. અર્થાદિનું નહીં. ॥ ૧૫ ॥

હવે અકામત્વાદિ ધર્મોનો ઉપસંહાર-પ્રભુમાં અનુસંધાન કરવા માટે
કહે છે કે:-

આત્મગૃહીતિઃ इतरवद् उत्तरात् ॥ ૧૬ ॥

આત્મગૃહીતિઃ=આયર્વણ મંત્રમાં આત્મા એટલે કે પરમાત્માનું પ્રદણ જાણવું જોઈએ
કેમકે ઉત્તરાત્=ઉત્તરનો મંત્ર એમ કહે છે इतरवद्=પ્રીતે દેહણે જેમ આત્મશબ્દથી
પરમાત્માનું પ્રદણ કરવામાં આવ્યું છે તેમ અહીં જાણવું.

અથર્વવેદમાં મંત્ર છે કે અકામો ધીરો અમૃતઃ સ્વયંભૂરસેન ત્વતો
ન કુતશ્ચનોતઃ । તમેષ વિદ્વાન્ ન વિભાય મૃત્યોરાત્માનં ધીરં અજરં
યુવાનમ્-અકામ, ધીર, અમૃત, સ્વયંભૂરસથી તૃપ્ત, કોઈ પણ દૃષ્ટિએ
ઊનતા વિનાનો, ધીર, અજર, સદા યુવાન એવા આત્માને જાણીને વિદ્વાન
મૃત્યુથી ખડીતો નથી. (અથર્વ ૧૦-૪-૮) ઉપલા મંત્રમાં આત્મા શબ્દનો
શો અર્થ લેવો? જીવાત્મા કે પરમાત્મા? જીવાત્મા એવો પૂર્વપક્ષ
છે, પરમાત્મા એવો છે સિદ્ધાન્ત. પૂર્વપક્ષનું નિરાકરણ આગળ થશે. અહીં
સિદ્ધાન્તનું તેટલું નિરૂપણ છે. જેમ મંત્રાત્મક વેદથી ઇતરત્ર એટલે કે
ખીજે એટલે કે તસ્માદ વા एतस्माद् આત્મનઃ આકાશઃ સંમૂતઃ તે આ
આત્મામાંથી નિશ્ચય આકાશ ઉપજ્યું. (નિ ૨-૧) આત્મા વા इदमेकएवाय
આસીન્નાન્યત્ કિંચન મિપત્-આ બધું પહેલાં કેવળ એક આત્મા જ હતું.
ખીજું કંઈ પણ પદારથ મારતું ન હતું. (પિ ૧-૧) સ આત્મા તત્યમસિ-
તે આત્મા છે-તે તું છે-વગેરે ઉપનિષદ વાક્યોમાં આત્મ શબ્દ જગત્કારણનો
વાચક હોઈને પરમાત્માના અર્થમાં છે તેમ ઉપલા આયર્વણ મંત્રમાં પણ
આત્મ શબ્દ પરમાત્માનો જ વાચક છે. કેમકે તેમાં તદ્વાવત નથી. એની
પછીના મંત્રમાં આ જ આત્માને ઈન્દ્ર શબ્દે પણ કહેવામાં આવ્યો છે. હન્દ્રેણ
દક્ષા પ્રથમા શતષ્ઠી-ઈન્દ્રે દીધેલી પહેલી શતષ્ઠી (અથર્વ ૧૦-૪-૯-૧)
આ મંત્રમાં ઈન્દ્ર શબ્દ પરમેશ્વર પરબ્રહ્મનો વાચક છે. યાસ્કાચાર્ય પણ કહે
છે:-હન્દ્રઃ इशं दणाति इति वा, इशं ददाति इति वा, इशं दधाति इति
वा (નિ ૧૦-૧-૮) ઈન્દ્ર શબ્દનો પરમાત્માના અર્થમાં પ્રયોગ અનેક
શ્રુતિઓ-સ્મૃતિઓમાં થયેલ છે અને આથી આત્મશબ્દ જીવાત્મા તરીકે

અહીં લેનાય એમ નથી આથી આત્મ શબ્દ અહીં પરમાત્માનો વાચક છે, અને જીવાત્માનો નથી અને એ આત્મા અકામત્વાદિ ગુણથી સપન્ન છે ॥૧૬॥

હવે અહીં પૂર્વપક્ષ ઉડાવી તેનું નિગકણ્ય કરતા કહે છે -

અન્વયાદિતિચેત્ સ્યાદવધારણાત્ ॥ ૧૭ ॥

અન્વયાત્=અન્ય એટલે શબ્દ અને શબ્દોનો પરસ્પર સબંધ જીવાત્મામાં આત્મ શબ્દનો અન્યય હોયને એ પરમાત્માનો વાચક નથી એમ ચત્ત=ને કહેનારો તો તે બરાબર નથી કેમકે અવધારણા= 'તમેવ વિદ્વાન્ એ શબ્દોમાં એમ તેના વિદ્વાનથી જન્મ મરણના લયના અભાવનું અનધારણ્ય-નિર્ગમ્ય પ્રતિએ મનાવેનું હોયને સ્વાત્-એ શબ્દનો અર્થ પરમાત્મા એવો થાય

ઉપરના મત્રમાનો આત્મશબ્દ પરમાત્માનો નહીં પણ જીવાત્માનો જ ગ્રોતક છે કેમકે ત્યાં યુવાન એવું વિશેષણ છે આ શબ્દ જીવાત્મા માટે જ યોગ્ય ગણાય જીવાત્માને યુવાનમ્થા હોય-પરમાત્માને નહીં કેમકે પરમાત્મા અશરીરી હોઈને તેને કોઈ અન્ધાનો મબંધ જ હોઈ શકતો નથી અને ઈન્દ્ર શબ્દ પણ જીવાત્માનો વાચક છે ભગવાન પાણિનિ સ્વય કહે છે

इन्द्रिय इन्द्रलिंग इन्द्रद्रष्ट इन्द्रस्पृष्ट इन्द्रदत्तमिति वा-ઈન્દ્રિય એટલે ઈન્દ્રનું ચિન્હ, ઈન્દ્રે ભોળેણુ, ઈન્દ્રે સર્જેણુ, ઈન્દ્રે આપેણુ, મેવેણુ અથવા (મદ્યાં ૪-૨-૧૩) અકામત્ય વગેરે ગુણો પણ અવગ્યાભેદે જીવાત્મામાં ધરી શકે । તે કામનાવિદ્ હોય છે તેમ કામનાથી પર પણ ગણાય છે શ્રુતિ કહે છે -તદેવસક્ત સહકર્મણેતિ લિંગ મનો યત્ર નિપિત્તમસ્ય । પ્રાપ્યાન્ત કર્મણસ્તસ્ય યત્ કિંચેહ કારોમ્યશ્મ-તેમા ચોટેલો કર્મમહિત બાય છે કે જ્યાં તેનું મન મહિત વિંગ શરીર આમણ્ત હોય છે જે કાંઈ અહીં ઝરે છે તે કર્મનું ફળ પ્રાપ્ત કરીને-આમ કામનાવિદ્નું દર્શન છે અને અથ અજામયમાનો યોઽકામો નિષ્કામઃ આપ્તકામ આત્મકામ ન તસ્ય પ્રાણા ઉત્ક્રામન્તિ પ્રહૈવ સન્ન વ્રહ્માપ્યેતિ-જે કામના રહિત, અકામ, નિષ્કામ, પ્રાપ્તકામ, અને આત્માની કામનાવાળો છે તેના પ્રાણો ઉત્કંઠણ કરતા નથી, પ્રહ્ન જ હોઈને પ્રહ્નને પામે છે (મૂં ૪ ૪-૬) અને આથી આત્મ શબ્દે પરમાત્મનું ગ્રહણ અયોગ્ય છે

તો આ વાત યોગ્ય નથી કેમકે ત્યાં અનધારણ્ય છે તમેવ વિદિત્વા ન ગિમાય મૃત્યો-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ડરતો નથી આ વાક્ય શેષમાં તેની જાણકારીથી જન્મમરણના લયનો અભાવ જાણવામાં આવ્યો છે અને એ આત્મ શબ્દનો જીવાત્મા અર્થ લઈએ તો તે ઘડતો નથી કેમકે એ ફળશ્રુતિ પરમાત્મમાક્ષાકાન્તી છે નમેવ વિદિત્વાઽ તિમૃત્યુમેતિ-તેને

બાળીને જ મૃત્યુને ઓળંગી નાથ છે. (યજુઃ ૩૧-૧૮) આવી બીજી શ્રુતિ પણ છે. અને મંત્રોમાં પરસ્પર વિરોધી ગાન તો હોઈ શક્તાં નથી. કારણ મંત્ર સર્વજનું વચન છે. યુવાન વિશેષણ અવસ્થાનું નહીં પણ નિરતિશય સામર્થ્યનું દ્યોતક છે. ઉપરાંત “યુવાન” શબ્દને જો અવસ્થા વાચક સમજીશું તો અજરં શબ્દનો અર્થ ખીકાશે. ઉપરાંત શ્રુતિમાં “અમિતૌજાઃ” શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો છે. અને એ શબ્દ યુવાન વિશેષણને અપરિમત શક્તિના અર્થમાં જ નિયમિત કરે છે. બીજો મંત્ર છે કે પુરાં મિન્દુર્યુવા કવિઃ અમિતૌજાઃ અજાયત । इन्द्रो विश्वस्य कर्मणः घर्त्ता यज्ञी पुरुषदुतः-યુવાન, કવિ, નગરીનો ભેદ કરનાર અમિત ઓજસવાળો, સમસ્ત કર્મોનો ધારણકર્તા વજ્રદુસ્ત, વારંવાર સ્તવાયેલ ઈન્દ્ર પ્રકટયો. (ઋગ્ ૧-૧-૨૧-૪) ઉપરાંત શરીર સંબંધે જ અવસ્થા સંબંધ આવે. અને પ્રાણને શરીર સંબંધ તો ત્રિકાળમાં પણ ઘટતો નથી ! શ્રુતિઓ સ્વયં કહે છેઃ-નૈનં અહોરાત્ર તરતઃ ન જરા ન મૃત્યુઃ-આ (સેતુ) ને રાતદિવસ ઓળંગી શક્તા નથી. નથી તો એને જરા કે મૃત્યુ કે શોક સ્પર્શતા. (છાંદ ૮-૪-૧) સ વા મહાનજ માત્રાઝરોઝરઃ-તે ખરેખર આ મહાન અજ, આત્મા, અજર-ને-અમર (ઘ્રુગ્ ૪-૫-૨૫) વેદાદમેતં અજરં પુરાણમ્-મેં આ પુરુષને બહુયો છે કે જે અજર અને સનાતન છે. (શ્વેઃ ૩-૨૧) જીવાત્માને તો શરીર અને તેથી અવસ્થાઓ છે એ પ્રત્યક્ષ છે. ઉલટું જીવાત્મા પક્ષે અજર વિશેષણ બંધ બેસતું નથી. ઉપરાંત ન કુતશ્ચનોનઃ-તે કોઈપણ દૃષ્ટિએ જિન નથી. આ વિશેષણ પણ પરમાત્મ-પક્ષે જ સાન્વર્થ થાય. જીવાત્મા કાંઈથી જિન-અધૂરો નથી-એવું નથી, પરમાત્મા પૂર્ણ છે. શ્રુતિ કહે છેઃ-સત્યં અઢા નકિરમ્યસ્તવાવાન-સાચે જ તારા સિવાય બીજો સત્યનો રક્ષક નથી. (ઋગ્ ૧-૪-૧૪-૧૬) ન સ્વદ્વન્યાઃ કશ્ચિદિતરો ન મેઘયા ધીરતરો વરુણ । સુધાવન । હે વરુણ ! હે સર્વવ્યાપી ! તારા સિવાય કોઈ વધારે કવિ કે મેઘાધી બુદ્ધિમત્તર નથી. (અથર્વઃ ૫-૩-૧૧-૪) અને આમ આત્મશબ્દ બહાત્ પણ પરમાત્માનો જ વાચક છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આથી આનન્દાદિ ગુણોની પેરે અક્રામત્વાદિ ગુણોનો પ્રભુમાં ઉપસંહાર થોગ્ય છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે પરમાત્માનું અપૂર્વત્વ બતાવવા કહે છે કેઃ-

कार्याख्यानादपूर्वम् ॥ १८ ॥

કાર્યાખ્યાનાત્=સામન્ત જગત બંધના કાર્ય તરીકે કરેલાયેવું દેહને યમ અર્થમ્=પૂર્વ વિનાનું-એટલે કે સ્વયં કારણ વિનાનું છે.

જગત્ પ્રફુલ્લ કાર્ય છે શ્રુતિઓ કહે છે - રથ યોનિ સર્વસ્ય-
એ મૌનુ કારણ છે (માં ૬) મક્ષરાત્ સમ્ભવતીહ વિશ્વમ્-અહીં
પ્રહ્લાડમા જે કાંઈ છે તે બધું તે પ્રફુલ્લમાથી ઉપજે છે (મું ૧-૧-૭) સર્વે
સર્વિદં બ્રહ્મ તજ્જલાનિતિ-આ બધું નિશ્ચય પ્રહ્લા છે કેમકે આ બધું
તે પ્રહ્લામાથી જન્મેલું તેમા લય પામનારૂ અને તેમા જીવનવાળું છે
(છાં ૩-૧૪-૧) મ વિશ્વટ્-તે પરમાત્મા વિશ્વકર્તા છે (શ્વેં ૬-૧૫)
વગેરે એ રીતે પ્રહ્લાને કોઈપણ ઠેકાણે કોઈ બીજાનું કાર્ય છે એમ કહ્યું
નથી અને આથી સ્વયં પ્રહ્લા મૌના લવનનું કારણ છે પ્રહ્લાથી કોઈ
પરતત્ત્વ નથી શ્રુતિ કહે છે - ન કિં. હન્દ્રત્ત્વદુત્તર હે ધન્દ્ર ! તાગથી વધારે
મોટો કોઈ નથી (ઋં ૩-૬-૧૬-૧) પુરુષાન્ન પર કિંચિત્-પુરુષથી
કોઈપણ વસ્તુ પણ નથી તે હક છે તે પરમગતિ છે (કઠં ૩-૧૧)
યન્માત્ પર નાપરમસ્તિ કિંચિત્ જેનાથી નથી તો કોઈ પણ, હં નથી તો
કોઈપણ અપર (શ્વેં ૩-૮) આથી અપૂર્વ છે પ્રહ્લા આથી તેના અપૂર્વત્વનો
પણ આનન્દાદિના પેરે ઉપસહાર ધર્મ્ય છે ॥ ૧૮ ॥

હવે એના જ જેવા બીજા ગુણાન્તરનો ઉપસહાર દર્શાવે છે કે -

સમાન एवं चाभेदात् ॥ ૧૯ ॥

સ=અને એ=અસૂરની પેરે સમાન=તેના સમન્વિ અનપરત્વાદિ ગુણો અભોપાસનમા
બધે ઉપસહાર કરેના કેમકે અભેદાત્=ઉપાસ્ય અબોનો ભેદ નથી

શ્રુતિ તદેત્ બ્રહ્મ અપૂર્વ મનપર અનન્તર અવાહ્ય । અયમાત્મા બ્રહ્મ
સર્વાનુમુ -તે આ પ્રહ્લા કાર્ય કે કારણ નથી, ધન છે, અગાહ્ય છે, આ આત્મા
પ્રહ્લા જ મૌની અનુભૂતિ કરનારો (મું ૨-૫-૧૮) આ વાક્યમા અપૂર્વત્વની
પેરે અપરત્વાદિ ગુણો પણ બતાવે છે તો તેનો પણ ઉપસહાર યોગ્ય છે
કેમકે પ્રહ્લા તો સર્વત્ર એકરસ છે તે ભિન્ન નથી અભિન્ન ધર્મિના ધર્મો
પણ ધર્મિમા સમસ્તપણે જ આવવા ઘટે માટે આ અનપરત્વાદિ સમન્વિ
ગુણોનો પણ ઉપસહાર જાણવો જોઈએ ॥ ૧૯ ॥

અહીં એક અનિષ્ટ શકા ઉઠાવતા કહે છે કે -

સમ્યન્વાદેવં અન્યત્રાપિ ॥ ૨૦ ॥

એ=જેમ સમાન શ્રુતિમા કહેના અનપરત્વાદિ ગુણોનો ઉપસહાર થાય છે એ જ
પ્રમાણે અન્યત્રાપિ=શ્રુતિમા અન્યત્ર કરેના દેરિશેષમા નિરાશિત્વ વગેરે ગુણોનો પણ
ઉપસહાર આવી જશે કેમકે સમન્વાત્-ગુણગુણીભાવથી સબધમા ૩૦૬૨ નથી

અર્થાત્ અનપરત્વાદિ સમકક્ષ ગુણોનો ઉપસંહાર નો ઈષ્ટ છે તે પછી શ્રુતિઓમાં-આકાર ઈશ્વરવાદિની શ્રુતિઓમાં પરમાત્મા અમુક દેશ-વિશેષમાં રહે છે વગેરેનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. કેમકે તેવા ગુણો પણ ગુણી બ્રહ્મ સાથે સંબંધ ધરાવે છે. તે એક ઠેકાણે નો તેમનો સંબંધ સ્વીકારીએ તો ખીજે ઠેકાણે પણ તે સ્વીકારવો જ પડે! અને આથી પ્રાદેશિકપણા વગેરે ગુણોનો પણ ઉપસંહાર કરવો ઘટે. આ છે શંકા. ॥૨૦॥

ઉપત્તી અનિષ્ટ શંકાનો ઉચ્છેદ કરતાં વિધાન કરે છે કે:-

ન વા વિશેષાત્ ॥ ૨૧ ॥

વા=આ શબ્દ અનિષ્ટ શંકાનો વ્યાવર્તક છે નહોતો કયું છે તે બરાબર નથી. કેમકે વિશેષાત્=વિશેષતા છે.

શ્રુતિ સિવાય ખીજા કોઈ શાસ્ત્રની શક્તિ નથી કે બ્રહ્મ કે તેના ગુણોનો યથાર્થપણે જ્ઞાણ આપી શકે. સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રમાણ જ શ્રુતિ છે. શ્રુતિનો જ્યારે પૂર્ણ તાત્પર્યાર્થ સ્વીકારીએ ત્યારે છેવટે તે જ ગુણોનો ઉપસંહાર સ્વીકારે તે જ આપણે સ્વીકારવો ઘટે. દેશવિશેષમાં નિવાસ વગેરે ગુણોને શ્રુતિ છેવટના પ્રમાણિક પદાર્થ તરીકે સ્વીકારતી નથી. અને શ્રુતિ છેવટે તો નિરાકારનું જ પ્રતિપાદન કરે છે. વચ્ચે કોઈ પ્રયોગન વશાત્ તત્કાળ પૂરતી કોઈ વાતને શ્રુતિ સ્વીકારે તેથી એનો એ છેવટનો સ્વીકાર છે એમ ન મનાય! અને શ્રુતિમાં અને ઈતર શાસ્ત્રમાં એ જ તો વિશેષ છે. શ્રુતિ મૂર્ધન્ય પ્રમાણ છે. અને આથી બ્રહ્મ અને તેના ગુણોનું પ્રતિપાદન તેનું પરમ કર્તવ્ય છે. અને આથી દેશવિશેષમાં નિવાસ વગેરે બ્રહ્મગુણો છેવટના સિદ્ધ થતા નથી. ॥ ૨૧ ॥

શ્રુતિનું પ્રમાણ ટાંકતા ખીજા વાતને સમર્થિત કરે છે કે:-

દર્શયાતિ ચ ॥ ૨૨ ॥

ચ=અને આ ઉપરાંત દર્શયતિ=દર્શન અને તેના ગુણોના યથાર્થ પ્રતિપાદનમાં શ્રુતિનું ચડિયાતાપણું ઋષિ બતાવે છે.

જે વેદને જાણ્યો નથી તે પરમાત્માને પણ સ્વરૂપે કે ગુણે જાણ્યો નથી એમ તિત્તિરિ નામના ઋષિ કહે છે. વેદ જ તેને જાણવાનો એક માત્ર ઉપાય છે. એમ બતાવે છે. માવેદવિન્મનુતે તં વૃદ્ધન્તમ્-તે વિશાળને વેદનો અજાણ્યકાર સમજતો નથી. (તૈ૦ બ્રા૦ ૩-૧૨-૯) તં તુ ઔપનિષદં

પુરુષં વૃક્ષામિ-તે ઉપનિષદ્થી જ બાણી શકાય એવા પુરુષ અને તેને પૃથ ૧૩ (મુ. ૩-૧-૨૬) વેદાન્તવિજ્ઞાનમુનિધિતાર્થ-વેદાન્તના શ્રવણથી જેમણે આત્મરૂપી પદાર્થનો ઠીક ઠીક નિશ્ચય કર્યો છે તે (મુ. ૩-૩-૬) વેદવિત્ કપિઓનું વચન અન્યથા થઈ શકતું નથી આથી શ્રુતિમાં જે બતાવ્યા હોય તે જ ગુણોનો ઉપામનામાં ઉપસહાર હિત છે અન્યત્ર દર્શાવેલા ગુણોનો નહીં એ સિદ્ધ છે ॥ ૨૨ ॥

ગુણાન્તરનો ઉપસહાર બતાવતા કહે છે -

સમ્ભૂતિશુભ્યાત્યપિચાતઃ ॥ ૨૩ ॥

અ=અને આ ઉપરાંત સમ્ભૂતગત્યાની ઉપતિ-સ્થિતિ-સદ્ભાવ-શક્તિની ધારણા એટલે સભૂતિ. સર્વત્ર આપણા એટલે વ્યાપ્તિ આ ધારણા શક્તિ અને વ્યાપ્તિરૂપી ગુણોનો પણ અપોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસહાર જાણવો. કત=આ કારણે જ એટલે કે અત્રેને સર્વત્ર જ

૫૬ નિર્મલ

અર્થ-વેદમાં કહે છે -બ્રહ્મચર્યેષ્ઠા સમ્ભૂતા વીર્યાણિ, બ્રહ્માત્ર વ્યેષ્ઠ દિયમાતતાન । ભૂતાના બ્રહ્મપ્રથમો જન્મે તેનાર્હતિ બ્રહ્મણા સ્પર્ધિતુ ક - બ્રહ્મ જ્યેષ્ઠ છે વીર્યથી પૂર્ણ છે એ બ્રહ્મ મૃષ્ટિની આદિમાં જ્યેષ્ઠ હોવાકેને વિન્તાયો ભૂતોની આદિમાં બ્રહ્મ પ્રકટયુ આથી એ બ્રહ્મ માથે ટોણ સ્પર્ધા કરી શકે ? (અથર્વ. ૧૧-૬-૨૦) અવેદમાં કહે છે -યસ્માદ્ ઈન્દ્રાદ્ વૃહત્ વિજ્ઞાનેમૃતે વિશ્વાન્યસ્મિન્ સમ્ભૂતાઽધિ વીર્યા । જઠરે સોમ તન્વી સહો મહો હસ્તે વર્જૂ મરતિ શીર્ષણિ શ્રુતમ્-જે મોથી મહાન ઈન્દ્ર વિના ટોઈ વસ્તુ નથી એ ઈન્દ્રમાં સૌ શક્તિઓ એકઠી થઈને રહે છે પેન્માં અન્નોનો રાજા, અન્ન, શરીરમાં મહાન બળ, હાથમાં તલવાર અને મનઃકમાં જ્ઞાન રાણે છે (મુ. ૨-૬ ૧૭-૩) ઉપવા મત્રોમાં દર્શાવેલા સભૂતિ-વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણો બ્રહ્મની ઉપામનામાં સર્વત્ર લેવા કે નહીં લેવા ? નહીં લેવા એવો પૂર્વપક્ષ છે, લેવા એવો છે ઉત્તરપક્ષ પૂર્વપક્ષ કહે છે કે બ્રહ્મના તો અનન્ત ગુણો છે અને અનન્ત હોઈને જ જીવાત્માં માટે તે સૌનો ઉપસહાર શ ય નથી આથી વ્યર્થ હોઈને આ ગુણોનો ઉપસહાર કવો ચોચ નથી તો આ વાત બરાબર નથી જેનાથી જેટલા ગુણોની ઉપાસના થઈ શકે તેણે તેટલી કવવી ઘટે પણ તેથી ગુણોની સખ્યા જો વધતી હોય તો બહારવાની જરૂર નથી ઉપરાંત આપણા સિવાયના ખીલઓને પણ બ્રહ્મ ઉપાસ્ય છે તો જેને જે ગુણ સૂઝે તે ગુણે તે તેની ઉપાસના કરે ઉપરાંત ગુણ મકો-વમાં શોભા નથી આથી અપૂર્વત્વ વગેરેની માફક ધારણા વ્યાપ્તિ વગેરે બ્રહ્મ ગુણોનો ઉપસહાર ધર્મ છે ॥ ૨૩ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા ઉદ્ભવે છે. અનન્તથી માંડીને તે વ્યાપ્તિ પર્યન્તના ગુણોનો ઉપસંહાર અહીં ગતાવ્યો છે. તો શું તે તમામ બ્રહ્મોપાસનામાં ઉપસંહૃત થાય છે, કે તે પૈકીના જેમનો ઉલ્લેખ ત્યાં નથી ત્યાં તેમનો ઉલ્લેખ કરી લેવો ઘટે! આ શંકા થતાં ઉદ્ઘાટનપૂર્વક જવાબ વાળો છે કે:-

પુરુષવિદ્યાયામિવ ચેતરેષાં અનામ્નાનાત્ ॥ ૨૪ ॥

ચ=અને ચેતરેષાં=કહેતાં કરતાં ખીજા ગુણોનો ઉપસંહાર પ્રત્યેક બ્રહ્મોપાસનામાં કરી લેવો ધરે, કેમકે-અનામ્નાનાત્=તે ઠેકાણે તેમનું કથન ન હોઈને પુરુષવિદ્યાયામિવ=જેમ પુરુષ ઉપાસનામાં અકથિત ગુણોનો કરે છે તેમ.

એક ઠેકાણે ન કહેતા ગુણોનો ખીજે પણ ઉપસંહાર કરી જ લેવો ઘટે. ન કહ્યા હોય તેથી તે ગુણોનો અભાવ થઈ જતો નથી. દૂધ ધોણું છે, એટલું જ કહ્યું છે તો તે મીઠું છે એ પણ સ્વયંમેવ આવી જ જાય. તેમ એક ઠેકાણે અનુક્ત હોય તોપણ તેમનો ઉપસંહાર યોગ્ય છે. જેમકે પુરુષવિદ્યામાં-જેમાં પરમાત્માની ઉપાસના છે. પુરુષવિદ્યા-વિદ્યા-ઉપાસના વગેરે શબ્દો અહીં સમાન અર્થવાળા છે. સહસ્રશીર્ષા પુરુષઃ સહસ્રાક્ષઃ સહસ્રવાત્ હનરો માયાં, આંખ, પગવાળો પુરુષ છે. (ઋઠ ૮-૪-૧૭-૬) આ સહસ્રશી નામે પ્રખ્યાત પુરુષવિદ્યા છે. એમાં વ્યાપ્તિ વગેરે ગુણોનું કથન છે. આનન્દાદિ ગુણોનું નથી. તો તે બધા જેમ ખીજે નિર્દિષ્ટ હોઈને ખીજે તેનો અતિદેશ થાય છે તેમ અહીં પણ જાણવું. આમ ઉક્ત અનુક્ત તમામ ગુણો તમામ ઉપાસનાઓમાં જાણી લેવા ઘટે છે. ॥ ૨૪ ॥

ઉપસંહાર યોગ્ય ગુણસમુદાય ગતાવ્યો. હવે જેનો ઉપસંહાર થઈ શકે એમ નથી તેનો નિર્દેશ કરતાં કહે છે.

વેદ્યાદિ અર્થમેદાત્ ॥ ૨૫ ॥

વેદ્યાદિ=વેદકત્વ, બેદકત્વ વગેરે ગુણસમુદાયનો ઉપાસનામાં ઉપસંહાર થઈ શકતો નથી. કેમકે અર્થમેદાત્=જેનો બેદ છે.

વેદમાં=યજુર્વેદિપુઃ સ નમમાનો અગ્ને! વાવા શલ્યૌ અશનિમિ દિદ્ધાનઃ। તામિવિધ્યે દ્વદયે યાતુધાનાન્ પ્રતીચો વાદ્ન પ્રતિ મજ્ઞાર્યવામ્ હે અગ્ને! યસો દ્વારા તું ઇંદ્રે માદ્ક નમનારો, વાણી દ્વારા શસ્ત્રોને અને વજ્ર દ્વારા બાળતો-આ બધાથી તું યાતુધાનોને દ્વદધમાં વીંધ, એમના પશ્ચિમ બાદેને લીંગ (ઋઠ ૮-૪-૫-૪) અગ્ને સ્વયં યાતુધાનસ્ય

મિન્ધિ હિંચાશનિર્હરસા દન્ટેનમ્ । ॥ પર્વાણિ જાતવેદઃ કૃષ્ણીદિ કન્યાત્
 કવિષ્ણુ વિચિનોતુ ઘૃષ્ણમ્-હે અગ્ને ! યાતુધાનોની આમડીને લેઈ અને
 હિંચા અશનિ દ્વારા તું એને હણ. એના હે અગ્ને ! પર્વેને કાપ. વગેરે
 (ક્રાં ૮-૪-૫-૫) આવા મંત્રો પણ જોવામાં આવે છે. તો અહીં આ
 સંશય પ્રાપ્ત થાય છે. જેમ બ્રહ્મોપાસનામાં આનન્દત્વ વગેરેનું અનુસંધાન
 ધર્મ્ય છે તેમ ઉપલા મંત્રોમાં બતાવેલા શત્રુદ્વેષવેધકત્વ વગેરે શુભોના
 ઉપસંહાર પણ ધર્મ્ય ગણાવો જોઈએ. કેમકે આનન્દત્વ વગેરે જેમ શુભો
 છે તેમ શત્રુદ્વેષવેધકત્વ વગેરે પણ શુભો છે. તો આ વાત ઠીક નથી.
 શુભદૃષ્ટિએ બંનેમાં સમાનતા છે. પણ તેમનામાં કૃષ્ણ દૃષ્ટિએ ભારે ભેદ
 છે. એકનું કૃષ્ણ બ્રહ્માનન્દની પ્રાપ્તિ છે. બીજાનું કૃષ્ણ હિંચા વગેરે છે. અને
 આ શાસ્ત્ર તો વિવેકનું છે. મુમુક્ષુ પાપરત્ન ન હોય ! આથી બ્રહ્મને તો
 ગાંધીની દુકાન જેવું જાણીએ ! તેમાં કસ્તુરી પણ મળે-ને ઝેરકંચલો પણ
 મળે, સાકર પણ મળે, ઝેર પણ મળે. વિવેકી સાકર સ્વીકારે, ઝેર નહીં ! તો
 વિવેકનું શાસ્ત્ર અવિવેકને નહીં સાંખે ! આથી શત્રુવેધકત્વાદિનો
 બ્રહ્મોપાસનામાં ઉપસંહાર ઈષ્ટ નથી. ॥ ૨૫ ॥

કૃષ્ણભેદ છે એમ ઉપર કહ્યું. તો એ કૃષ્ણ કયું છે, તેનો વચ્ચે જ વિચાર
 કરતાં કહે છે કે:-

હાનો તૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્ કુશાચ્છન્દસ્તુત્યુપગાનવત્
 તદુક્તમ્ ॥ ૨૬ ॥

તુ=કમ્પનની આ શબ્દ વ્યાવૃત્તિ કરે છે હાનો=છદોઅ ઉપનિષદ્ધમનિ “વિધૂન”
 શબ્દ, હાનનો અહીં અર્થ છે. હાનિ=હાન-પ્રહાણ-ત્યાગ વગેરે એનો અર્થ છે. ૧વી
 રીતે ! તો તૃપાયનશબ્દશેષત્વાત્=ઉપાયન શબ્દની સંનિધિ છે તેથી. કુશાચ્છન્દસ્તુ-
 પગાનવત્=જેમ કુશા વગેરે શબ્દોની, અર્થવિગેષમાં વૃત્તિ, ઔદગ્ધર્મ્યાદિ શબ્દની સંનિધિને
 લક્ષને થાય છે તેમ તત્ત=તે આ ઉક્તમ્=મીમાંસામાં કહી છે.

છાંદોઅ ઉપનિષત્ની શ્રુતિ છે કે:-અથ દ્વ રોમાણિ વિધૂય પાપં
 ચન્દ્ર દ્વ રાહો મુંહાત્ પ્રમુચ્ય । ધૂત્વા શરીરમરુતં કૃતાત્મા પ્રણલોકં
 અમિસંભવામિ-ઘોડો જેમ રૂંવાટીને તેમ પાપ પુણ્યને ખખેરીને રાહુના
 મુળમાંથી ચન્દ્રની માફક અજ્ઞાનમાંથી છુટીને શરીરને દૂર ફેંકીને, કૃતાત્મા
 થયેલ હું નિશ્ચય બ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયો છું. (છાં ૮-૧૩-૧) આ શ્રુતિમાં
 પાપંવિધૂય શબ્દો છે. એમાં વિધૂય શબ્દનો શો અર્થ લેવો ? વિધૂનન
 એટલે ત્યાગ એવો અર્થ લેવો કે વિધૂનન એટલે કંપન-ચલન એવો

અર્થ કરવો? તો “ચક્ષુ” એવો અર્થ તેવો એમ પૂર્વગમ્ય છે. ત્યાગ એવો અર્થ લેવો મિદ્ધાન્ત છે. તો શી રીતે? પૂર્વગમ્ય કહે છે કયન-ચક્ષુ એવો જ અર્થ લેવો ઘટે છે. કેમકે એ અર્થ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધ ત્રિરુદ્ધ કેમ જ્ઞાપ્ય? વિધૂતન કંપન એવો અર્થ મુખ્યમિદ્ધ છે. બાધાન બાધકના અજ્ઞાપ્ય એનો અર્થાન્તર કરવો યોગ્ય નથી ઉપરાંત પાણિનિમિત્ત “ધુસ્ વસ્પતે” ધુસ્ ધાતુ કંપવાના અર્થમાં વપરાય છે, એવો એનો અર્થ બતાવે છે. તો એ સ્મૃતિ ગણુ આ અર્થની નગ્દેશ કરે છે. ત્યાગના અર્થમાં આહીં વિધૂતન શબ્દ અપ્રમાણિક લેખાય. અને મુદ્ધન દુષ્કૃતનું આહીં ચક્ષુ એટલે સ્વભાવગી ચક્ષુ છે. ધ્યાનદૃષ્ટિએ ચક્ષુ એવો અર્થ નથી. કેમકે તે બન્ને શુદ્ધ છે અને આથી સ્થાનાત્ સ્થાન-ન્તરનો અર્થ આહીં શક્ય નથી. અને આહીં સ્વભાવ એટલે મુખ કે દુઃખરૂપ દ્વંદ્વનું આરંભકત્વ. મુખ દુઃખરૂપ દ્વંદ્વના આરંભમાંથી ચક્ષુ એટલે ઘોટા વખત તે ક્રિયાનો અનારંભ. આથી વિધૂતન શબ્દ આહીં ચક્ષુના અર્થમાં યોગ્ય લાગે છે. હાન-ત્યાગના અર્થમાં નહીં.

આ શંકા બરાબર નથી. ચક્ષુ શબ્દ આહીં હાનના અર્થમાં જ છે. અર્થાન્તરના અર્થમાં નથી. કેમકે “ઉપાયન” શબ્દ આહીં શેષમાં છે. તત્ સુરુતદુષ્કૃતે ધૂનુતે તસ્ય પ્રિયા વ્રાતયઃ સુરુતં ઉપયમિત્ત અપ્રિયા દુષ્કૃતમ્-તેના પાપપુણ્ય ખંજેરાય છે. તેના પ્રિય સ્વજનો તેનાં મુદ્ધતને અને અપ્રિયો તેના દુષ્કૃતને પામે છે. (કૌઠ ૧-૪) ઉપાયન શબ્દ (ઉપયન્તિ) આહીં ઉપાદાનના અર્થમાં છે. અને મુદ્ધન દુષ્કૃતનું પ્રિય અને અપ્રિય બ્યક્તિઓ દ્વારા ઉપાદાન, એ તેમનો ત્યાગ થતો હોય તો જ સંભવે! યદ્યપિ બ્રહ્મજ્ઞાનીના પાપ પુણ્યનું બીજાઓ દ્વારા સાક્ષાત્ સ્વીકરણ શક્ય નથી છતાં શેષ તરીકે એનું શ્રવણ હોયને વિધૂતન શબ્દ આહીં ત્યાગના અર્થમાં જ ઘટી શકે! કદાચ આ તો કૌષીતકી બ્રાહ્મયુતું વચન છે. છાંદોગ્યમાં આવું વચન નથી. તો એનો તો એ જ્ઞાપ્ય છે કે એક ઠેકાણે જેનું શ્રવણ તેનું અન્યત્ર ઉપનયન થઈ શકે છે. અને આથી કૌષીતકીમાં જેનું શ્રવણ તેનું છાંદોગ્યમાં અનુમધાન થઈ શકે છે. શેષશેષીભાવ સંબધે આ ઘટી શકે છે-એક ઠેકાણે જેનું શ્રવણ હોય તે બીજે ઠેકાણે શ્રુત શેષ તરીકે લઈ શકાય છે. એનું દક્ષિણ-કુશાદ્યદ્વસ્તુમુપ-માનવસ્-આ સૂત્ર ભાગમાં છે. “કુશા-વાનસ્પત્યાઃ” આ વાક્યમાં વનસ્પતિ એવો આમાન્ય પ્રયોગ છે. પણ કઈ વનસ્પતિનાં કુશ-સળી એનો નિર્ણય થઈ શકતો નથી. તો લક્ષ્મી શાખાની આ શ્રુતિને શાસ્ત્રાયતિ શાખા સહાય કરે છે. કે “ઔદુમ્બરઃ કુશાઃ” અર્થાત્ બિંબરાની શલાકા

એવો અર્થ નિર્ણય કરી શકાય છે. ઉપગંત દન્દ્યોમિઃ સ્તુવતે એવી એક શ્રુતિ છે. અને છદ્દો જે વતનના છે. દેવચંદ્ર અને અશ્વચંદ્ર. દશ અશ્વચાળા છંદ તે દેવચંદ્ર. નવ અશ્વચાળા છંદ તે અશ્વચંદ્ર. તે પંક્તિ કયો ચંદ્ર લેવો અને કયારે લેવો એનો નિર્ણય થતો નથી. તો તે ઠેકાણે પંક્તિ ગાખા કંઈ છે કે દેવચંદ્રાંતિ ગૂર્ગણિ તો આ વાક્યથી નિર્ણય થઈ શકે છે. પંદ્રશાં દેવચંદ્રોથી મુનિ કરવી અને પંદ્રીથી અશ્વચંદ્રોથી.

ઉપગંત તત્તિરીય ગ્રાખામા વાક્ય છે કે સતિરાત્રં ગોદશિનઃ સ્તોત્રં ઉપારોતિ (તૈં ૦ સે ૬-૬-૧૧) અર્હાં પત્તુ અવિગેષે ધ્રુવજ હોઈને ખગર પડતી નારી-(નિર્ણય થતો નથી કે કયા સ્તોત્રનું જાન ૧૩૫) આમે નિર્ણય ખીન્ત કોઈ વાક્યગોપની અપેક્ષા ગળે છે. એ જ મંડિનામાં ખીજે ઠેકાણે કહ્યું છે કે-સમયાદિપિતે મૂયે ગોદશિનઃ સ્તોત્રમુપારોતિ- (તૈં ૦ સ ૬-૬-૧૧) તો “સમયાદિપિતે” નો અર્થ “અર્ધમાયકાલે” એવો છે. તો સાથે અધિ વખતે પોડશીસ્તોત્ર ગાય એવો નિર્ણય મળી રહે છે.

ઉપગંત ક્ષત્વિજ્ઞઃ ઉપગાયન્તિ એવું વાક્ય છે અને ક્ષત્વિજ્ઞો તો પ્રજ્ઞા વગેરે અનેક હોય છે. તો બધા ક્ષત્વિજ્ઞે અર્હાં લેવા કે નહીં તેનું કોઈ નિર્ણાયક નથી અને તે વાત નાદ્યયુઃ ઉપગાયેત્ (તૈં ૦ સે ૭-૩-૧) આ મંદિતાવાક્ય નિર્ણય કરે છે જો એક ઠેકાણે જેનું ધ્રુવજ છે તેનું ખીજે ઠેકાણે જો ઉપનયન ન હોય તો આ નિર્ણય જ ન થાય અને આ વાતને ભગવાન જૈમિનીનો ટેંકા છે અપિ તુ વાક્યજ્ઞેષઃ સ્યાત્ (ખીં ૦ ૧૭-૮-૩) આથી અર્હાં જે “વિધૂનન” છે તેનો અર્થ ત્યાગ છે એ નિર્મંશય છે ॥૨૬॥

અર્હાં હવે ખીજે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે પ્રશ્નનો સાક્ષાત્કાર થાય તો તેના વડે ઉપામકનાં પાપમાત્રનો ત્યાગ-નાશ થાય કે પાપ અને પુણ્ય-ગુણની ક્ષતિ થાય? એનો જવાબ વાળતા કહે છે.-

સામ્પરાયે તર્ત્તવ્યામાવાત્ તથા છાન્ધે ॥ ૨૭ ॥

સામ્પરાયે=પરબ્રહ્મા તર્ત્તવ્યામાત્=તરવાને એટલે કે ભોગથી અનિદ્રાથી કન્વ ગામ્ય કોઈ પદાર્થનો અભાવ હોયથી પુણ્ય અને પાપ ઉત્પન્નની ક્ષતિ=નિગ્નિ થાય જે એમ જાણવું-તથાહિ=દાખના તરીકે ૭૩-ખીજી શાખા ૫૧૭૦ કહે છે -

પ્રશ્નનો સાક્ષાત્કાર થતાં પચોત્કમાં તેવા ઉપામકને ભોગની તસ્વા યોગ્ય કશું રહેતું નથી. પ્રશ્નપ્રાપ્તિથી ભિન્ન કશું જ લોચ્ય તેવા માટે

રહેતું નથી. કેમકે એ જ તો પ્રજ્ઞાવિદ્યાનું માહુતમ્ય છે. શ્રુતિ કહે છે કે તસ્યામિધ્યાતાન્ યોજનાન્ તરંગમાઘાન્ મૃયશ્ચાન્તે વિશ્વમાયાનિવૃત્તિઃ (શ્વે० ૧-૧૦) તે પરમાત્માનાં વારંગાર ચિતનથી, તેમાં મનનાં જોડાણથી તથા ત્યારમાઘ તરૂંપ થઈ જવાથી પ્રારબ્ધ ભોગને અંતે વિશ્વજનની માયાની નિવૃત્તિ થાય છે. જઠારથેનાં મુક્તમોગાં મજોડન્યઃ-ખીજો જીવ એ અત્રને પ્રકૃતિને અનેકવાર ભોગવાઈ ગએલી સમજીને ત્યજી દે છે. (શ્વે० ૪-૫)

ગીતાજીનો બોલ છે કે જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુરતે તથા-જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. (ગીતાં ૪-૩૭) ઉપરાંત પાપ અને પુણ્ય ઉભયની ક્ષીણતા ખીજી શાખાવાળાઓ પણ કહે છે. તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરજ્જનઃ પરમં સાર્યં ડર્પતિ-ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને ઇશ્વરની સાથે પરમ સુલ્ભતા પામે છે. (મું० ૩-૧-૩) તત્ સુશુદ્ધકૃતે ધૃતુતે-તેના સુકૃત અને સુશુદ્ધ ખંખેરાઈ જાય છે. (કો० ૧-૪) આથી કેવળ પાપ જ નહીં, પ્રજ્ઞજ્ઞાને પાપપુણ્ય બન્ને ભસ્મ થાય છે. ॥ ૨૭ ॥

જો આવો જ નિર્ણય છે તો પછી અથ્થ રુચરોમાર્ગ વિધૂય પાપમ્-ઘોડો જેમ રૂવાટીને તેમ પાપને ખંખેરી નાંખીને (છાં० ૮-૧૩-૧) અહીં કેવળ પાપનું નિકંદન તેટલું કહેનારી શ્રુતિ અપ્રામાણિક અને જવાબ વાળતાં કહે છે:-

છન્દતઃ ઉમયાવિરોધાત્ ॥ ૨૮ ॥

છન્દતઃ=કહેનારની ઈચ્છાથી-તાત્પર્યથી છદ્ધિઅ શ્રુતિમાં “પાપ” શબ્દ પાપ અને પુણ્ય ઉભયના અર્થમાં બાજુએ ધરે છે. કેમકે ઉમયાવિરોધાત્=બન્ને શ્રુતિઓમાં અવિરોધ જ છે.

જેમ કાકેમ્યઃ દધિ રક્ષ્યતાં-પ્રયોગમાં કહેનારનો આશય એકલા કાગડાથી જ દહીંનું રક્ષણ કરાવવાનો નથી પણ કાગડાની પેરે જ ઈતર પ્રાણીથી રક્ષણ કરાવવાનો છે તેમ અહીં છદ્ધિઅ શ્રુતિમાં વપરાયેલ પાપ શબ્દ પાપપુણ્ય ઉભયનો કહેનારો છે. અને આમ ઉભય શ્રુતિનો વિરોધ થતો નથી. ઉપરાંત સુઙ્ક શ્રુતિમાં તો પાપપુણ્ય બન્નેનું સ્પષ્ટ કથન છે. “તથા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય” તેમ જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને

ખંખેરીને-(મું ૩-૧-૩) પાપ જો લોખંડની તો પુણ્ય સોનાની પણ
ખેડી જ છે. અને તે રીતે અંસારની કડીને અભંગ રાખનારી જ છે. આથી
છાદોચ્ચ શ્રુતિના “પાપ” શબ્દે પાપપુણ્ય બન્ને ઉદ્દિષ્ટ છે એમ જાણવું ॥૨૮॥

તો વળી અહીં ખીણ શંકા ઉદ્ભવે છે કે જો બ્રહ્મજ્ઞાનના માહાત્મ્યે
પાપપુણ્ય બંને ક્ષીણ થઈ જાય તો પછી શ્રુતિકથિત દેવધાનની ગતિ
નિરર્થક થશે. કેમકે પાપ અને પુણ્ય બંને ક્ષીણ થઈ જતાં બ્રહ્મનો
સાક્ષાત્કાર કરનારને અહીં જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થઈ જશે ! સમાધાન કરતાં કહે છે:-

ગતેરર્થવચ્ચં ઉભયથાઽન્યથા હિ વિરોધઃ ॥ ૨૯ ॥

ગતે=બ્રહ્મોપાસકની દેવપાત્ર પધે થી પ્રતિષ્ઠિત મનિષુ અર્થવચ્ચં=સાર્થકપણું
છે. કેવી રીતે? તે ઉભયથા=બન્ને રીત સ્વીકારેલી હોઈને. અર્થાત્ પ્રતિમત્વ અને
અગતિમત્વ બન્નેનો સ્વીકાર કરેલો હોઈને. તે એવો સ્વીકાર કેવી રીતે થયો! હિ=કેમકે
અન્યથા=બન્ને રીતે સ્વીકાર ન થાય તો વિરોધ=શ્રુતિ વિરોધનો પ્રસંગ આવે!

બ્રહ્મની બે પ્રકારની ઉપાસના છે. એક ગતિમત્, ખીણ અગતિમત્. જે
ઉપાસનામાં કોઈક પ્રતિબંધને લઈને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન થાય તો તે
ઉપાસના ગતિમત્. તેનાથી ઉલટી તે અગતિમત્ અને શ્રુતિ તમામ
બ્રહ્મોપાસકોની એકસરખી ગતિ કહેલી નથી. જો તેવું શ્રુતિ કથતી હોત
તો બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર પામેલાઓનો અહીં જ બ્રહ્મવ્રથ થતાં તે શ્રુતિ નિરર્થક
થાત. પણ અગતિમત્ શ્રુતિ તો સાક્ષાત્કાર પામેલા માટે જ છે. તે
શિવાયનાને માટે તો ગતિમત્ શ્રુતિ જ છે. આથી તે નિરર્થક નથી. ઉપરાંત
પાપપુણ્યની હાનિ તો સાક્ષાત્કારનું ફળ છે. તેની ઉપાસનાનું ફળ નથી.
અને ગતિ ઉપાસનાનું ફળ છે. પાપપુણ્યનું ફળ નથી. અને આમ ગતિમત્ત્વ
અને અગતિમત્ત્વના પ્રકારે બંને રીતે બ્રહ્મોપાસનાનો સ્વીકાર કરતાં કોઈ
દોષ રહેતો નથી. જો તેવું ન હોય તો શ્રુતિ વિરોધ જરૂર આવે. શ્રુતિ
બ્રહ્મ સાક્ષાત્કાર પામેલાને માટે અહીં જ બ્રહ્મભાવ બતાવે છે. તથા વિદ્વાન્
પુણ્યપાપે વિવૃષ્ટ નિરંજનઃ પરમં સામ્યમુપૈતિ-ત્યારે તે જાણી શુભ
પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને, ઇશ્વરની
સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૧-૩) યદા સર્વે પ્રમુચ્ચન્તે કામા
ચેઽસ્ય હૃદિ શ્રિતાઃ । મથ મત્યોઽમૃતો મવતિ મત્ર બ્રહ્મ સમદ્વન્તે ન્યારે એના
હૃદયમાં રહેલા સૌ કામો છૂટી જાય છે ત્યારે મનન અમૃત થાય છે અને અહીં
બ્રહ્માનુભવ કરે છે. (મું ૪-૪-૭) આમ કોઈ દોષ આવતો નથી. તેથી
પુણ્ય પાપની હાનિ હોય તો પણ બ્રહ્મોપાસકની શ્રુતિકથિત ગતિ નિરર્થક
નથી, સાર્થક છે. ॥ ૨૯ ॥

જેને પ્રજ્ઞસાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેની ગતિનો સ્વીકાર પણ ગોચર નથી. કેમકે તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થતું નથી. જવાબ વાળનાં કહે છે કે:-

उपपन्नस्तत्त्वक्षणार्थापलब्धेर्लोकवत् ॥ ૩૦ ॥

ઉપપન્ન:-અહીં સાક્ષાત્કારના અભાવે પ્રજ્ઞોપાસકની પરલોકમાં ગતિ થાય છે. એવો સ્વીકાર ગોચર છે કેમકે તત્ત્વજ્ઞાનર્થોપલબ્ધિનેનાં કારણની પ્રાપ્તિ છે. લોકવત્સ્વરૂપ અર્થવિશેષની પ્રાપ્તિને લઈને ખીન દ્વીપકલ્પમાં ગતિનો સ્વીકાર થાય છે તેમ.

જોકે માણસ ભારતમાંથી આફ્રિકામાં જાય અને ત્યાંથી ફરિર અંડમાં જાય તો તેના ગમનનો સ્વીકાર, તેને સ્થગના અર્થવિશેષની પ્રાપ્તિથી થાય તેમ પ્રજ્ઞોપાસકની લોકાન્તરમાં ગતિનો સ્વીકાર પણ જ્ઞાનવિશેષની પ્રાપ્તિથી થઈ શકે છે. પ્રજ્ઞોપાસનાનું જ્ઞાન છે પ્રજ્ઞા સાક્ષાત્કાર. તે અહીં થાય કે ખીજે કોઈકે ઠેકાણે થાય એના આગ્રહ નથી. પણ તેની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ શ્રુતિ સ્વયં કહે છે. ત સામમિઃ ઉચીવતે વ્રજ્ઞલોકે તેઓ સામમન્નોર્થે પ્રજ્ઞલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં આ જીવધન પ્રજ્ઞલોકથી પર સવશરીરમાં સ્થિત અતમત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. (મુ. ૫-૫૦) અને પ્રજ્ઞાના સાક્ષાત્કાર થતાં પાપ પુરુષના હાય થાય છે-શ્રુતિ કહે છે:-ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દલ્ટે પરાવરે-સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન થતાં દૃષ્ટાના કર્મો ક્ષીણ થઈ જાય છે. (મુ. ૩-૨-૮) કર્મક્ષયે લિંગભંગ થતાં પરબ્રહ્મ પ્રાપ્તિ થાય છે. વ્રજ્ઞવિદ્વાન્નોત્તિ પરમ્ પ્રજ્ઞાને જાણનારો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈ. ૨-૧) આવો શ્રુતિબોધ છે. પ્રજ્ઞોપાસકની દેવયાન પંથે લોકાન્તરમાં ગતિ સ્વીકૃત છે ॥ ૩૦ ॥

આ ઠેકાણે આ શંકા થાય છે, દેવયાનપંથે પ્રજ્ઞલોકમાં જવાય. તો ત્યાં ગએલા તમામ પ્રજ્ઞોપાસકોને પ્રજ્ઞા સાક્ષાત્કાર થાય એવો નિયમ છે કે એવો નિયમ નથી. જો નિયમ હોય તો-આવ્રહામુચનાલ્લોકા પુનરાવર્તિનોડ્ઝુન ! હે અર્જુન ! પ્રજ્ઞલોકથી માંડીને ણધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (મી. ૮-૧૬) આ સ્મૃતિનો વિરોધ થાય. કેમકે પુનરાવૃત્તિ તો સાક્ષાત્કાર નહીં થાય તો જ સંભવે. જો એવો નિયમ ન હોય તો પછી તપસા વ્રજ્ઞચયેણ શ્રદ્ધયા વિચયાડ્ઝ્માનમન્વિવ્યાદિત્યં અમિજયન્તે । યત્તપરાયણમ્ એનસ્માઞ પુનરાવર્તન્તે-(હવે ઉત્તર માર્ગ દ્વારા) તપ, પ્રજ્ઞાચર્ય, શ્રદ્ધા, તથા વિધાયકે પરબ્રહ્મને એધીને આદિત્યલોકને પ્રાપ્ત કરે છે.

આ પરમગતિ છે. એમાંથી ફરીથી પાછા ફરતા નથી કેમકે આ હૃદ છે (પ્રગ ૧-૧૦) તે તેણે બ્રહ્મલોકે પરા પરાવતાં ધમન્તિ તેણે ન પુનરાવૃત્તિ: તેઓ તે પ્રદાસોકમાં પર થઈને રહે છે. તેમની પુનરાવૃત્તિ નથી. (પૃ ૬-૨-૧૫) આવી શ્રુતિઓનો વિરોધ થાય ! કેમકે પ્રદા નાશાત્કાર થાય તો જ અપુનરાવૃત્તિ શક્ય ! અને નિયમ અને અનિયમ એકીવાખતે એક ઠેકાણે હોવા શક્ય નથી. આથી પ્રકાશાન્તર માટે પણ વિવર નથી. આથી આગલા સૂત્રમાં કહેલી વાત બધાજેસતી નથી. આનો જવાબ વાળનાં કહે છે:-

અનિયમઃ સર્વેષાં અવિરોધઃ જગદાનુમાનાભ્યામ્ ॥ ૩૧ ॥

સર્વેષાં=કેવળ પથ દ્વાનં અન્યલોકમાં ગએલા તમામ અર્થોપાસકોને માટે અનિયમઃ=અન્ય સાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી. અવિરોધઃ=અને તેમાં કશું વિરોધ નથી. કેમકે જગદાનુમાનાભ્યામ્=અર્થ રચના દ્વારા તેની પ્રતિપત્તિ થાય છે.

પ્રદા નાશાત્કાર તો પ્રદાનિષ્ઠામાંથી જન્મે. કેવળ પ્રદાસોકમાં જવા માત્રથી નહીં. અને સાધનસંપત્તિનો પ્રકર્ષ એ સાક્ષાત્કાર માટે પ્રયોજક છે. તે લોકમાં ગમનમાત્ર નહીં. ત્યાં ગએલા પણ સાધન સંપત્તિનો પ્રકર્ષ મેળવી નિષ્ઠા ન મેળવે તો સાક્ષાત્કાર ન થાય, અને પરિણામે પુનરાવૃત્તિ થાય જ. અને આ રીતે રચિતવિરોધ નથી. ઉપરાંત શ્રુતિવિરોધ પણ નથી. કેમકે તે શ્રુતિ જેમને પ્રદા સાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે તેમને લગતી હોઈને વિરોધ જ નથી. અને આ વાત શ્રુતિ અને રચિત બંને સ્પષ્ટ બતાવે છે. અનેન પ્રતિપચમાનાઃ इमं मानय आचर्त नाचर्तस्ते-આ માર્ગે જનારા આ માનવ વખખમા નથી આવતા. (દર્શ ૪-૧૫-૬) આ શ્રુતિમાં “इमं” વિશેષણનો ઉપયોગ સૂચક છે. એ આ કલ્પમાં અનાવૃત્તિ પણ કલ્પાન્તરમાં તો આવૃત્તિ થાય છે જ એમ સૂચવે છે. નહીંતર વિશેષણની સંગતિ જ ન બેસે. એ સદાની અનાવૃત્તિ ઉદ્દિષ્ટ હોત તો પછી इमं એ વિશેષણની સંગતિ જ ન બેસે અને કલ્પાન્તરમાં આવૃત્તિ થતી હોય તો, પ્રદાસોકમાં ગએલા બધાને જ પ્રદાસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો નિયમ નથી, એ નિઃશંક સમજાય. કેમકે સાક્ષાત્કાર થતાં તો કલ્પાન્તરમાં પણ પુનરાવૃત્તિ નહીં જ થાય ! તે બ્રહ્મલોકે પરાન્તકાલે પરામૃતાઃ પરિમુચ્યન્તિ સર્વે-તે પ્રદાજ્ઞાની-શરીરોમાં હવનમુક્તિ મુખને પામેલા હોઈને, મરણકાલે એમણી-જન્મ મરણથી છૂટે છે. (મું ૩-૨-૬) આવી શ્રુતિઓ, જેમને પ્રદાસાક્ષાત્કાર થઈ ચૂક્યો છે તેમને હૃદેશીને છે અને

આથી કોઈ દોષ નથી. તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્થાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ-તે પૈકી જેને વિવેક સાંપડ્યો છે તેની પુનરાવૃત્તિ નથી થતી કહેનારી શ્રુતિ છે. (સાં ૧-૮૩) આ સ્મૃતિ પણ બ્રહ્મલોકમાં ગએલા સૌને બ્રહ્મસાક્ષાત્કારની પ્રાપ્તિ થાય છે જ એવો નિયમ નથી એમ બતાવે છે, અને આથી આગલાં સૂત્રમાં કોઈ દોષ નથી. ॥ ૩૧ ॥

આ ઠેકાણે વળી એક શંકા થાય છે-બ્રહ્મોપાસનાથી બ્રહ્મલોકમાં ગએલા તમામ ઉપાસકોને બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર થાય જ એવો જેમ નિયમ નથી, તેમ બ્રહ્મના આદેશે મુક્તાત્માઓને પણ કોઈ કાર્ય વિશેષને માટે આલોકમાં આવવું પડે તો તે કાર્ય પૂરું થતાં તેમને પુનઃ પોતાની પૃથ્વી પ્રાપ્ત થાય જ એવો નિયમ ન હોવો ઘટે. કેમકે બ્રહ્મલોકમાં ગએલા અને છતાં બ્રહ્મસાક્ષાત્કાર ન પામેલાઓ અને મુક્તાત્મામાં ફેર શો? અપ્નો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

વાવદધિકારમવાસ્થિતિરાધિકારકાણામ્ ॥૩૨ ॥

અધિકારિકાનાં=કોઈ એક અધિકારમાં નિયોજિતોનું વાવદધિકારમ્=અધિકારની સમાપ્તિ થાય ત્યાં મુધી જ અવસ્થિતિ=અવસ્થાન થાય છે.

અર્થાત્ મુક્તાત્માઓના ઉપર પરમેશ્વરનું શાસન છે કે નહીં? જો શાસન હોય તો તે મુક્તાત્માઓ કેવી રીતે? અને શાસન ન હોય તો ઈશ્વરનું ઈશ્વરપણું કયાં? આમ ઉભયતોપાશ્ચર્યજનુ બાજુ નડે છે. તો આ વાતનો આ સૂત્ર ઉત્તર વાળે છે. મુક્તાત્માઓ દ્વારા પણ પરમાત્મા ક્ષયિત્ તેમને યોગ્ય લોકસંગ્રહનું કામ હો છે એમ માનીએ તો તેમાં મુક્તાત્માઓનું બંધન નથી આવી જતું. મુક્તાત્માઓ પરમાત્માની ઈચ્છાને અપીન થઈને તેનાં નિમિત્ત બનવા માટે ક્ષયિત્ અકર્મતન્ત્ર શરીર સ્વીકારે છે. આવા મુક્તાત્માઓ આધિકારિક કહેવાય છે. ઈશ્વરની ઈચ્છા નિર્દોષ જ હોય છે. કલ્યાણકારિણી જ હોય છે. અને આથી ઈશ્વરેચ્છાને વશ થઈને તેવા જીવો અહીં આવે છે. તેમના દ્વારા જે કામ કરવાનું હોય છે તે કરાવાય છે. પણ તેથી મુક્તાત્માઓ બદ્ધાત્માઓ થઈ જતા નથી. કેમકે તેમનું આત્મજ્ઞાન તો તે વેળા પણ અનાવૃત્ત જ હોય છે. તેમને કર્મ કરવામાં કોઈ કલેશ હોતો નથી. કોઈ આસક્તિ હોતી નથી. કોઈ વળગણ હોતી નથી. આથી સ્વપ્ને પણ આવા અધિકારી મુક્તાત્માઓ પાછા આવે તો પણ કદી પણ બંધાતા નથી. ઈશ્વરની ઈચ્છા અનવગાહ હોય છે. અને આથી આવા મુક્તાત્માઓ કાર્યવશાત્ અહીં આવીને કાર્ય પૂરું થતાં

સુધી જ રહે છે. કાર્ય મમાસિ જાદ સ્વરૂપમા જ પુનઃ અવસ્થાન પામે છે. અને આથી મિદ્ધાન્તને કશી જ હાની આવતી નથી. તેમનો આવિર્ભાવ કલેશકર્મગૂણક નથી. તેમનો તિરોભાવ પણ કલેશાદિથી પ્રગ્તિ હોતો નથી. આથી આહા આવેલા અધિકારિક મુક્તાત્માઓને, અધિકાર વિમર્ગન થતા સ્વપદ પ્રાપ્તિ જ થાય છે. પુણ્યો અને ઇતિહાસોમા એવા અકર્મજન્ય મહાત્માઓ, ઋષિઓ વગેરેના ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે. ઈશ્વરની કાર્યવાહી-ચોળના-વર્તન મદેવ જાનવગાહ જ રહે છે. ॥ ૩૨ ॥

પ્રાસંગિક વિચાર પૂરા થયો. હવે વળી પ્રકૃત વાતને અનુમરતા કહે છે કે-

અક્ષરધિયાં ત્વચરોઘ્નઃ સામાન્યતદ્માવાખ્યાં ઔપસદ્યત્
તદુક્તમ્ ॥ ૩૩ ॥

અક્ષરધિયા=અક્ષર વિચારમાં કહેવા અચ્યુત વગેરેનો અચરોઘ્ન=સમન્ત પ્રહોપાસનામા, ઉપસદ્યાર જાણવો કેમકે સામાન્યતદ્માવાખ્યામ્=ઉપાસ્ય પ્રાણી સમાનતા હોઈને તથા અચ્યુતતા વગેરે તેના ધર્મો હોઈને કોની પેરે? તો ઔપસદ્યત્=ઔપસદ મન્ત્રોની માફક તદ્=તે આ ઉચ્ચ=પૂર્વભાસામા કહ્યું છે.

પુણ્યદારણ્યક ઉપનિષદનું વચન છે કે एतद् वै तदक्षरं गार्गी ! ब्राह्मणा अभिवदन्ति-અચ્યુતમનણુ-આ નિશ્ચય તે અક્ષર છે હે ગાર્ગી! જેને બ્રાહ્મણો કહે છે કે અચ્યુત-અનણુ વગેરે-(યુગ ૩-૮-૮) એ જ પ્રમાણે મુડકોપનિષદ કહે છે કે अथ परा यया तदक्षरं अधिगम्यते यत् तद् अद्वैदं ब्रह्म-અને તે પગવિદ્યા છે જેના વડે તે અક્ષર અવિનાશી બ્રહ્મ જણાય છે, કે જે અદૃશ્ય, અગ્રાહ્ય છે (મું. ૧-૧-૫) તો આ શ્રુતિઓમાં કહેલા અચ્યુતવાદિ ગુણો બધીય બ્રહ્મોપાસનામા લેવા કે બધીમા ન લેવા? ન લેવા એવો પૂર્વપક્ષ છે તો લેવા એવો ઉત્તરપક્ષ છે ન જ લેવા જોઈએ કેમકે જ્યાં જે ગુણો કહ્યા હોય ત્યાં તે જ લેવા ઉચિત છે. યથાશ્રુતિ વ્યવસ્થા ઉચિત છે. શ્રુતિના કથન વિના સર્વત્ર ઉપસંહાર ઉચિત નથી તો આ વાત બરાબર નથી કેમકે ઉપાસ્ય બ્રહ્મ મર્વત્ર મમાન છે. ઉપગત અચ્યુતવાદિ ગુણોને તો બ્રહ્મના ધર્મો તરીકે આ શ્રુતિઓ કહે છે. તો તે ધર્મો ધર્મીને છોડીને તો કેવી રીતે ગ્રહી શકે? અને આથી એક ઠેકાણે નિર્દિષ્ટ ગુણોનું ઈતર ઠેકાણે પણ અનુસંધાન જાણવું જોઈએ જ, નહીંતર ગુણી ગુણલાવનંબ જ અસિદ્ધ થાય. તૈત્તિરીય શાખામાં ઉપસદ નામની ઇષ્ટિ વિશેષોનું વિધાન છે. અધ્વર્યુએ કરેલા પુરાકાશોથી માધ્ય ઇષ્ટિઓને ઉપસદ

કહેવામાં આવે છે. તે ઇષ્ટિમાં પુરોહિતાશના પ્રદાનના અંગ તરીકે ગણાતા મંત્રો ઉદ્ગાતાઓ ધોણે છે. તો તેમાં જેમ ઉદ્ગાતાઓ મંત્ર લાભે છે છતાં અધ્વર્યુઓ ત્યાં મુખ્ય હોઈને અધ્વર્યુઓ સાથે તેમનો સંબંધ ગણાય છે તેમ અહીં પણ અસ્થૂત્વ વગેરે ગુણોનો ઉપાસ્ય બ્રહ્મ સાથે સર્વત્ર સંબંધ બાળવો જોઈએ. અને આવી વ્યવસ્થાને પૂર્વ ત્રીમાંસાનો ટેકો છે. ગુણ-મુરયવ્યતિક્રમે તદર્થત્વાન્મુખ્યેન વેદસંયોગઃ-(મી० ૩-૩-૯) આથી સર્વત્ર બ્રહ્મોપાસનામાં બધાય ગુણોનું અનુસંધાન જ ન્યાય છે. ॥૩૩॥

તો પરમાત્માના આવા કેટલા ગુણો છે જેમનું સર્વત્ર ઉપાસનામાં અનુસંધાન વિહિત છે? તો કહે છે:-

इयदामननात् ॥ ૩૪ ॥

इयत्=આટલા, જેટલા કલા છે તેટલા ગુણોનો સમુદાય બ્રહ્મોપાસનામાં સર્વત્ર ઉપસંધાય છે એમ બાળવું. કેમકે આમનનાત્=તેટલા ગુણો જ સર્વત્ર શ્રુતિઓમાં જ્ઞેશમાં આવે છે.

આકાશના તારા વત્તા ભૂમિનાં રજઃકણ વત્તા પક્ષતાં વરસાદનાં ફેરાં કદાચ પૂરાં ગણાય પણ પરમાત્માના અતંત-અસંખ્ય ગુણોની સંખ્યા કરવી અશક્ય છે. એ તો अनन्तवान् નામ જ છે. અને આપણે અદ્વૈત સુસુક્ષ્મો છીએ. અને આથી आनन्दादयः પ્રધાનસ્વ-(વે० સુ० ૩-૩-૧૧) થી લઈને તે અક્ષરધર્મિયાં ત્વરોધઃ-(વે० સુ० ૩-૩-૩૩) સુધીમાં જેટલા ગુણો જોયા તેટલા ગુણોના ઉપસંધારથી પણ આપણું કામ પતી જાય છે. સાકરનો ડુંગર હોય પણ કીડી તો તેની મૂછમાં પકડાય એટલા જ દાણા લઈ શકે અને તેટલા તેને માટે બસ છે. આપણે માટે ઉપલા સૂત્રોમાં કહેલા ગુણોનું ચિંતન બસ છે. કેમકે આપણે માટે અતીન્દ્રિય પ્રદેશમાં શ્રુતિ પ્રમાણ છે. અને આથી શ્રુતિએ કહેલા ગુણોનો સમુદાય આપણે માટે બસ છે. ॥ ૩૪ ॥

તો આ બધા ગુણોની કયાં સતત ઉપાસના કરવી ઘટે? જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

अन्तरा भूतग्रामघत् स्वात्मनः ॥ ૩૫ ॥

સ્વાત્મન=પોતાના આત્માની અન્તરા=અંદર મુખ્યુએ બ્રહ્મની ઉપાસના કરવી ઘટે. ભૂતગ્રામઘત્=મૃત્યુમાં એટલે દેહ, તેમાં પોતાના આત્માની અંદર

જેમ આપણા જીવાત્માના આત્માત્કાર માટે મતન શરીરની અદ્ય યોગ ઠાગ ઉપામના દરવી ઘટે છે તેમકે જીવાત્મા શરીરમા વમે છે તેમ પ્રધાના માત્કાર માટે તેની પોતાના આત્મામા મતત ઉપામના કવી ઘટે. જેમકે જીવાત્માની પણ અદર પરમાત્મા વમે છે જીવાત્માના દેહનિવાસ અગે શ્રુતિબોલ છે કે ત દુર્વર્ણ મૂઢમનુપ્રવિષ્ટ ગુહાદિતં મદરેષ્ટ પુરાણમ્ । અન્યાત્મયોગાવિગમેન દેષ મત્ । ધીરો હર્ષશોકો જહાતિ- દુ ખે દર્શન કરી શકાય એના, હકાયેવ ન્યાનમા ધૃમેલા, દુર્ગમ ન્યાનમા મિથિનાગા, હૃદયગુહામા વર્તમાન, મનાતન એના તે દેવોના દેવને અધ્યાત્મયોગની પ્રાપ્તિથી જાણીને બુદ્ધિશાળી હર્ષ અને શોકને તજે છે (કથા ૨-૧૨) પરબ્રહ્મ જીવાયતન છે એવો પણ તેજ રીતે શ્રુતિ ઉપેખ છે સૂર્ય આત્મા જગત્, તસ્યુપચ્ચ-સૂર્ય છે આત્મા સ્થાવર જગમનો (ઋગ ૧-૮-૭-૧) અય અંતર્યામિન પુરુષ, જે આ અંદર આત્મા પુરુષ છે. (કથા ૧૦-૬-૩-૨) અંગુષ્ઠમાત્ર પુરુષ મધ્ય આત્મનિ તિષ્ઠતિ-અંગૂઠા જેવડા હૃદયમા રહેતો હોઈને અંગૂઠા જેવડો આત્મા શરીરની અદર વર્તી રહ્યો છે (કથા ૪-૧૨) ય આત્મનિ તિષ્ઠન્નાત્મનઃ અતર-જે આત્મામા રહેતો હોઈને આત્માની પણ અદર છે (યુગ ૩-૭-૩૦) જે ન્યા હોય ત્યા તેની ઉપામના યોગ્ય શ્રુતિ કહે છે-તમા મધ્ય યેડનુપદ્યતિ ધીરા- તેને પેતાના શરીરમા રહેવો જે ધીર પુરુષો જુએ છે (કથા ૫-૧૨) યદ મે આત્મા મન્તહૃદયે-એ મારો આત્મા અદર હૃદયમા છે (છાંદ ૩-૧૪-૩) યન્માત્માડત્મનિ મૃત્યુત્તેડ્યૌ મત્યનનં તપસા યોડનુપદ્યતિ-જે સત્ય અને તપ દ્વારા એને જુએ છે તને તે પરમાત્મા શરીરની અદર હૃદયમા જાણવામા આવે છે (ખેંદ ૧-૧૫) માટે પરમાત્માની અતરમા ઉપામના દરવી ॥ ૩૫ ॥

શકા ઉઠાવી મમાધાન હેતા કહે છે -

અન્યથા ભેદાનુપવર્તિતિ ચેન્નોપદેશાંતરવત્ ॥ ૩૬ ॥

જો યથાભેદાનુપવર્તિતિ=બીજા પ્રકારે જોવામા આવતા ઉપદેશને। બેં યુક્તિયુક્ત- એટલે કે પોતાના આત્માની અદ્ય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ને ઉપાસ્ય હરે તો પ્રમાણાંતરે જોવામા આવતા ઉપદેશોનેની યુક્તિયુક્તતા જોખમાય છે इति=આમ ચાર=જો કહેતા હો તો ન=એ કથન ઠીક નથી કેમકે 'ઉપદેશાંતરવત્=ઉપાસનાના ઉપદેશથી ભિન્ન જે કર્મોપદેશ એ કર્મોપદેશ એટલે ઉપદેશાંતર-તેની માફક સહારી શકે છે

મુમુક્ષુએ સર્વજ્ઞ અને મર્વશક્તિ બ્રહ્મની પોતાના આત્માની અદર મતત ઉપામના કરી જોઈએ આ વાત ઠીક લાગવી નથી કેનડ જો એમ

માનીએ તો બ્રહ્મની પ્રકાશનરે ઉપામનાઓ-એ શ્રુતિઓમા ઠેકઠેકાણે
 જોવામા આવે છે-તે ઉપદેશનો ભેદ, યુક્તિપૂર્વકનો નહીં જે બિન્ન
 બિન્ન સ્થળે લગાવાનની અનેક પ્રકારની ઉપામનાઓનો ઉપેક્ષા જોવામા
 આવે છે છાદોચ્ચની વૈશ્વાનર ઉપામનામા-તાન્ હોમચ ઘટે ધં સલુ વૃથ
 પૃથક્ દ્વિમ આત્માન વૈશ્વાનર વિદ્વાસ અત્તમત્થ ય તુ ઇત ઇવ
 પ્રાદેશમાત્ર અભિવિમાન આત્માન વૈશ્વાનર ઉપાસ્તે સ સર્વેષુ લોકેષુ
 સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ માત્મસુ મહમત્તિ ત્યારે તે સૌ પ્રમિદ્ધ ઋષિઓને
 રાજાએ કહ્યું, “આ આપ બધા જ નિશ્ચય આ આત્માને જાણે જુદો ઉચ
 તેમ ઉપાસતા હોઈને અન્ન ખાઓ ઓ પાતુ જે કોઈ આ વૈશ્વાનર
 આત્માને પ્રાદેશમાત્ર ધ્રુવોકથી માડી પૃથિવીપર્યંત સૌ પ્રદેશમા અગાગી
 લાવની કંપનાથી મપાયેલા તથા અભિરિમાન-સૌ વોગમા-સૌ પ્રાણીઓમા
 અને સૌ આત્માઓમા અતગતમા રૂપથી જણાયેલા, એમ જાણી
 ઉપાસે છે, તે સૌ લોકોમા સૌ-પ્રાણીઓમા અને સૌ આત્માઓમા
 અન્નને ખાય છે (છાં ૫-૧૮-૧) આમ આદિત્ય વગેરે પ્રત્યેક પ્રજોપાસનાની
 નિન્દા કરી, ઘૌથી લઈને તે પૃથ્વી મુધીના મમમ્ત પ્રિવોકી શરીરમા
 ફળતા પ્રકર્શનપૂરક ઉપામનાનું વિધાન કરી, તેના અવગતની ત્રિજ્ઞાસા
 થતા શ્રુતિ કહે છે કે-તસ્ય હ વા ઇતસ્ય આત્મન વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધન્ય
 સુતેજાં ચન્નુ વિશ્વરૂપ પ્રાણ પૃથક્ વર્તમાનમા સન્વેહો વદુર ઇતિ ઇવ
 રષિ. પૃથિવ્ય વાદી તે આ નિશ્ચય પ્રમિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું નિમજ્જે
 અતિ તેજસ્વી ધ્રુવોક શિર છે વિશ્વરૂપ સૂર્ય ચક્ષુ છે વિશ્વગતિ વાયુ
 પ્રાણ છે અનેક પદાર્થોવાળું આકાશ પેટ છે નિશ્ચય ધનનિધિ મમુક
 મૂનાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે (છાં ૫-૧૮-૨) મુક ઉપનિષદમા
 પણ ઉપાખ્ય પ્રજનુ આનુ સ્વરૂપ જ અપ્ષ્ટ દર્શાવે છે કે-મરિનમૂર્ધા
 ચતુર્મી વાન્દસૂર્યો દિશા શોષ વાન્ નિઘૃતાશા ઘેવા । ઘાદુઃ પ્રાણો
 દ્યુઃ વિશ્વમસ્ય પદ્મ્યા પૃથિવી દ્યોઃ સર્વભૂતાન્તરાત્રમા એ પુરુષનું
 ધ્રુવોક એ માથું છે સૂરજ અને ચાદ આખ છે ત્રિજ્ઞાઓ કાન છે તથા
 મનુષ્યમાનને માટે અધિકાર દષ્ટિએ જુવા મૂકાયેલા વેદો એની વાળી
 છે વાયુ એનો પ્રાણ છે પ્રાણીમાન એનું હૃદય છે અને પૃથિવી એના
 પગ છે નિમજ્જે એ અવભૂતોના અતગતમા છે (મુન ૨-૧-૪) તેજ
 મુન અમરવેદ કહે છે-યસ્ય મૂર્ધિ પ્રમાડન્તરિક્ષમુનોદરમ્ । દિવ
 મથાન્ મૂર્ધાન તર્મ જ્યેષ્ઠાય ઘાણે નમઃ જેનો બમિ પગ છે-અન્તરિક્ષ
 ઉદર છે-જેનો ધ્રુવોકને પોતાનું મનક મુકું છે તે જ્યેષ્ઠ પ્રજાને નમસ્કાર
 (મધ્યં ૧૦-૪-૭-૩૦) એ આત્મામા જ પ્રજોપાસના અતત કર્તવ્ય

હોય તો આ ત્રિવેદી ગરીબા પ્રજોપાસન યુગ્મિયુક્ત નહીં ગણાય !
 કેમકે આત્માનો પ્રદેશ અને આ પ્રદેશ ભિન્ન છે અને આથી મુમુક્ષુ માટે
 કેવળ આત્મામાં જ પ્રજોપાસના યુગ્મિમગત લાગતી નથી

તો આ વાત યોગ્ય નથી કયોપદેશના પ્રકાશાન્તગ્ની માફ આ પણ
 યુક્તિયુક્ત થઈ શકે છે અગ્નિહોત્રી કર્મ, કળાત્મના અધિકારના ભેદ
 જે પ્રકારનું થાય છે એક બાજુ અને બીજી બાજુ આત્મ તે પેટી પ્રથમ ત્રણ
 આશ્રમીઓ માટે બ્રાહ્મ અગ્નિરોમનો ઉપદેશ છે શુનિ હો છે-જાણમાનો
 'યે બ્રાહ્મણ ત્રિમિ ક્ષણમિ' પ્રાણસા જાયતે પ્રાણયેણ પ્રથિમ્ય ચલેત
 ન્ધેમ્ય પ્રજાયા પિતૃમ્ય એવ ઘા મનુષ્યો ય પુત્રી યજ્ઞા ગ્રહચારી-જન્મના
 બ્રાહ્મણ ત્રણ કાળે કમનાન જન્મે છે પ્રજાચર્ય દ્વારા કારિકણ, રાત્રી ઠાંગ
દેવનાં, પ્રજા દ્વારા પિતૃક્રમ (અર્થ કરે છે) તે તો કણ વિનાનો છે જે
 પુત્રના, યજ્ઞ કળા અને પ્રજાચારી છે (જે સં ૬-૩-૧૦) વિરાગી
 અતુર્યાશ્રમીને માટે આત્મ અગ્નિહોત્રનો ઉપદેશ છે અમિતિ કહે છે કે-
 સમારોપણાદાત્મન્યપ્રતિષેધ. (શ્લોક ૪-૧-૬૧) મનુષ્યમિતિને બોલ છે કે-
 પ્રાજાપત્યા નિરુપ્યેતિ સર્વેદસદ્ભિષામ્ । આત્મન્યગ્રીન્ સમારોપ્ય બ્રાહ્મણ
 પ્રમજેદ્ મુદાત્-મર્વવેદ અને નિશિગાસડિત પ્રાણપત્ય અગ્નિમા ઇષ્ટિ કરી,
 આત્મામાં અગ્નિનું મમાગેપણ કરી, બ્રાહ્મણ ઘરમાંથી નીકળી સન્યાસી
 થાય, (મનુ ૬-૩૮) હાલોઅમા વેશ્યાનરના ઉપાસકો માટે કહ્યું છે કે-
 ઉત્તર યદિ લોમાનિ શર્દિ હૃદય ગાહવત્ય મન અ-વાહાર્યપચ્ચન
 ધાસ્ય આહવતીય-હૃદય જ વેદી છે લોમ જ દર્ભ છે હૃદય ગાહૃપત્ય છે
 મન અન્યાહાર્યપચ્ચન છે મુખ આહવતીય છે (છાં ૫-૧૮-૨) તદ્ યદ્
 મક્ત પ્રથમ બાગન્દેત્ તદ્ હોમીયમ્ । સ યા પ્રથમા આહુતિં જુહુયાત્
 પ્રાણાય સ્વાહેતિ પ્રાણસ્વપ્યતિ-ત્યા જે રાધેણ અમ્મ મૌથી પહેલા આવે,
 તેને હોમવા મૌચ્ય બાણે તે પહેલી જે આહુતિને હોમે તેને "પ્રાણાય
 સ્વાહા" એમ બોલીને હોમે તેથી પ્રાણ તૃપ્ત થાય છે (છાં ૫-૧૮-૧)
 આ રીતે ઉપક્રમ કરીને પછી અથ ય ઇતદેવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્રે જુહોતિ
 તસ્ય સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ મૃતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ હુત મયતિ ॥ ૭ ॥
 તદ્યથા ર્ષીકાતુલ અગ્નો પ્રોતપ્રદ્યેત એવ હ અસ્ય સર્વે પાપ્માન
 પ્રદ્યન્તે ય ઇતદેવ વિદ્વાન્ અગ્નિહોત્ર જુહોતિ-જે પુરુષ આ વિદ્યા ન
 બાણતો હોમને અગ્નિહોત્ર હોમે છે તે જેમ કોઈ અગ્નિને બાણએ રાખી
 ભમ્મમા હોમે, તેણે તેણે હોમેણ થાય છે પરંતુ જે આને આમ બાણી
 અગ્નિહોત્રે હોમે છે તેણે તે સર્વલોકમા, મર્વભૂતોમા અને મર્વ-આત્માઓમા
 હોમેણ થાય છે જે કોઈ આને આમ બાણતો હોમને અગ્નિહોત્રે હોમે છે,

તેના મર્વપાપો અગ્નિમા નાળેવુ ઈ પિઠાતૂલ જેમ બગી સરમ થય છે તેમ બગીને થાય છે તે જ પ્રમાણે પ્રહ્લોપાસના પણ અધિકારીભેદે સિત્ત થઈ શકે છે તે પૈકી વિરક્ત મુમુક્ષુ માટે પોતાના અતરાત્મામા પ્રહ્લોપામનાનુ વિધાન છે બાકીનાને માટે વિવિધ બીજા ઉપાસનો છે ઉપાન્ય પ્રહ્લ એક છે છતા ગુણ અને સ્થાનના ભેદે ઉપામનાભેદ અને કૃણભેદ હોઈ શકે છે, આથી મુમુક્ષુ માટે આતર પ્રહ્લોપામના યુક્ત છે ॥ ૩૬ ॥

આમ મુમુક્ષુ વિરક્ત માટે આત્મામાં પ્રહ્લોપાસના બાજાપ્રી તો એ ઉપામના પૂર્ણ થઈ છે એ કેમ બાજુવુ ? એની અવધિ થઈ ગઈ છે એમ ક્યારે અને કેમ બાજુવુ ? જવાબ વાગતા કહે છે -

વ્યતિહારઃ વિશિષ્યન્તિ હીતરવત્ ॥ ૩૭ ॥

ઉપાસ્ય અને ઉપાસકની વ્યતિહાર = અન્યોન્યાત્મતા ગાય એ ઉપાસનાની ઈતિ ॥ એમ બાજુવુ દ્વિ=કેમકે હીતરવત્ = પરસ્પરાત્મતાનુ વિશિષ્યન્તિ = અતરેય ઉપનિષદ શાખા સાક્ષાત્ પ્રતિપાત્ન કહે છે -

જીવ શિવની અન્યોન્યાત્મકતાની સ્વયમેવ પ્રતીતિ થાય ત્યારે બાજુવું
 કે ઉપામના સિદ્ધ થઈ છે આ આતર અનુભવ જ છે અતરેય આરણ્યકમા આવી અન્યોન્યાત્મનારૂપની પ્રતીતિનો સાક્ષાત્ ઉલ્લેખ છે યોડહ સોડસૌ, યોડસૌ સોડહમ્-જે હું તે જ તે છે જે તે તે જ હું છું. (૫૦ આં ૨-૨-૪-૬) પુરૂષર્થની અહીં અવધિ છે પછી તો પશ્ચાત્ત્વ પ્રમાણનો પ્રદેશ ગરૂ થાય છે પરસ્પરની એકાત્મકતાની પ્રતીતિ સુધી ઉપામનાની હક છે ત્યારમાદ પ્રભુકૃપાહી ટેવણ શરૂ થાય છે શ્રુતિ સાક્ષી પ્રૂરે છે કે-નાયમાત્મા પ્રવચ્ચનેન લભ્યઃ ન મેધયા ન ઘટુના ધ્રુતેન । ઘમેષ ણ્ય વૃણુતે તેન લભ્યઃ તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનું રગમ્- આ આત્મા પ્રવચ્ચ કે શુદ્ધિ કે ઘણું આભગવાથી મળે એવો નથી જેને નિશ્ચય એ આત્મા પચ્છે કે તેને તે મળે, તેને માટે આ આત્મા પોતાનુ નિજ ઉપ ખેલી દે છે (મું ૩-૨-૩) સમપ્રાયેનં ઋષયો જ્ઞાનઘ્નતાઃ ઘ્નતાત્માનો ઘીતરાગાઃ પ્રશન્તા. । તે સર્વમ સર્વતઃ પ્રાપ્ય ધીરાઃ યુક્તાત્માનઃ સર્વે પચ માવિજન્તિ ॥ જે પિઠાનો આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને જ્ઞાનવૃત્ત છે, જીવમના છે, રાગદ્વેષરુદિન અને અત્યત શાન્ત છે તે શુદ્ધિમાનો દરેક બાજુએથી મર્વત્ર પહોચેલા આ આત્માને પ્રાપ્ત કરીને કર્મયોગમા મલન ચિત્તવાણ થઈને મર્વરૂપમા જ પ્રવેશે છે (મું ૩-૨-૫) આમ આત્મામા આત્માની પરમાત્મરૂપે પ્રતીતિ-અનુભૂતિ ઉપામનાની હક છે ॥ ૩૭ ॥

આમ આમાન્ય રીતે બ્રહ્મોપામનામા કયા કયા ગુણોનું ઉપમહાનું કરવું ઘટે તે વિચાર્યું. પ્રમગવગાત બીજા કેટલાક અધ્યાનો પણ નિર્ણય થયો. હવે વિશેષરૂપે કેટલાક બ્રહ્મોપામનામા આવના ગુણના ઉપમહાનું ચિનન કરવું ઘટે કવચિત્ પ્રાગજિક અર્થવિચાનના પણ થયે તે પૈકી વિશેષરૂપે ગુરોપસહારના ચિનનનું પ્રથમ સૂત્ર અવતારિન કરતા કહે છે -

સૈવ હિ સત્પાદયઃ ॥ ૩૮ ॥

દિગ્દેશકે મા એ=જો અમા ઉપદેશકી શાકિય વિદ્યા જ બૃહદાપ્યકમા કહેવામા આવી છે તેથી સત્પાદય=જોદાનમા કહેવા પડમામા ॥ અન્યતઃ પત્ર વગેરે ગુણોના તથા બૃહદાપ્યકમા મુજાના સર્વેશાનત્ર વગેરે ગુણોના પ રપર ઉપસહાર કવો યોગ્ય છે

હાદોન્ય ઉપનિષદમા શાકિય વિદ્યા છે મર્ચ સ્વહિત્વદ્ બ્રહ્મ-આ બધું નિશ્ચય બધું છે વગનથી માડીને તે ત્રાયાન્ક વચ્ચે સ્વાસ્થ્ય-એ ત્રાં લોડોથી આ ઘણો મોટો છે મુખી (છાં ૩-૧૪-૧-૨-૩) તેનો વિસ્તાર છે તે જ પ્રમાણે બૃહદાપ્યકમા “મનોમયોડય પુરુષ મા સત્ય થી માડીને સ્વર્ગમિદ્ પ્રશાન્તિ યદિદ્ વિજ્ઞ (વૃં ૫-૬-૧) આવો આકાર છે તો શુ બન્ને ઉપનિષદોમા એક જ વિદ્યા છે કે બન્નેમા જુદી જુદી વિદ્યાઓ છે? ઉપનિષદનો ભેદ છે એટલે વિદ્યાનો પણ હોઈ શકે છે. તો આવી શકા થતા સમાધાન વાળે છે કે બન્ને એક જ છે જુદી નથી કેમકે બન્નેમા પ્રેમના વગેરેનો ભેદ નથી. એ ભેદ હોય તો વિદ્યાભેદ થાત પણ તેવું નથી, અને આથી ઉભય વિદ્યામા કથિત ગુણોનું ઉભયત્ર અનુસધાન જાણવું વિદ્યાભેદ નથી તો મઠી ગુણભેદ પણ નથી, આટલું જ નહીં શતપથમા સ આત્માન ઉપાસીત મનોમય પ્રાણશરીર મારુપમ્-તે મનોમય ભારૂપ-પ્રાણશરીર આત્માને ઉપાને (શ્વત્ ૧૦-૬-૩-૨) વગેરે રૂપે જોના મળતી શાકિય વિદ્યા પણ એક જ છે કેમકે બન્નેના સમાન ન્યાય છે, ઉપનિષદભેદે તો ઉપદેહત્વ ભેદ હોઈ શકે તેથી વિદ્યાભેદ થતો નથી ॥ ૩૮ ॥

શાકિય વિદ્યામા થતો ગુણોપસહાર કહ્યો. હવે દહુર વિદ્યામા થતા ગુણોપસહારનો ઉલ્લેખ કરતા કહે છે -

કામાદીતરત્ર તત્ર ચાયતનાદિમ્ય ॥ ૩૯ ॥

કામાદિ=સત્યકામત્વાદિ વગેરે ગુણ સમુદાયનો દત્રત્ર= ટીંગે બૃહદાપ્યકમા તત્ર ચ= અને હાજાથી દહરિવામા ઉપસહાર કરવો જોઈએ દિગ્દેશકે ચાયતનાદિમ્ય = હ વાયતનાદિ સમાન ધર્મો મનેમા દોઈને વિવતી એકના સમગ્ર સકાય છે

છાંદોગ્યમાં અથ-ચદિદમસ્મિન્ બ્રહ્મપુરે દહરં પુણ્ડરીકં વેદમ
 વહરોઽસ્મિન્ અન્તરાકાશ-હવે જે આ, આ પ્રજ્ઞના નગરમાં-શરીરમાં
 નાનું સરખું હૃદયકમલરૂપ મંદિર છે. તેની અંદર નાનું સરખું ઝોંકાણ
 (પ્રજ્ઞ) છે. (છાં ૮-૧-૧) વગેરથી હજુર વિદ્યાની શરુઆત કરી શુભિ
 કહે છે:-एष आत्माऽपहतपाप्मा....सत्यकामः सत्यसंकल्पः એ હૃદયાકાશ
 પ્રજ્ઞ, આત્મા છે. ઓ પાપથી રહિત.....સત્યકામ સત્યસંકલ્પ
 (છાં ૮-૪-૧૪) વગેરે.

તેમજ ગૃહદ્વારણ્યકમાં કહે છે:-स वा एष महानज आत्मा योऽयं
 વિજ્ઞાનમયઃ પ્રાણેષુ ચ एगोऽन्तर्हृदये आकाशस्तस्मिन् शेते सर्वस्य वशी
 સર્વસ્વેશાનઃ સર્વસ્વાધિપતિઃ-તે આ મહાન આત્મા જે વિજ્ઞાનમય
 પ્રાણોમાં જે આ અંદર હૃદયમાં આકાશ છે તેમાં સુવે છે તે સૌને વશ કરનાર
 મૌનો સ્વામી સૌનો અધિપતિ છે. (ચુ ૪-૪-૨૨) વગેરે. તો આ બંને
 ઉપનિષદોમાં હજુર વિદ્યાનું કહા છે કે કોઈ ખીણ? કોઈ ખીણ જ લાગે
 છે કેમકે બંને વિદ્યાઓમાં રૂપનો ભેદ છે. રૂપ ભેદ એટલે ઉપાસ્યભેદ
 છાંદોગ્યમાં અપહુતપાપ્મત્વ વગેરે શુણ્ણથી વિશિષ્ટ આકાશ
 ઉપાસ્ય છે એમ કહે છે. ગૃહદ્વારણ્યકમાં વશિત્વ વગેરે શુણ્ણથી
 વિશિષ્ટ આત્મા ઉપાસ્ય કહ્યો છે. અને બે ઉપાસ્યભેદ જ છે તો પછી
 વિદ્યાભેદ હોય જ! તો આ શંકા બરાબર નથી, અહીં રૂપભેદ જ નથી.
 આથી વિદ્યાભેદ માટે અવકાશ જ નથી. બંને વિદ્યાઓમાં હૃદયાયતનત્વ
 વગેરે ધર્મો સમાન છે જેમ છાંદોગ્યમાં ઉપાસ્ય પ્રજ્ઞના હૃદયાયતનત્વ, સેતુત્વ,
 વિધરણુત્વ, વગેરે ધર્મો બતાવ્યા છે, ગૃહદ્વારણ્યકમાં પણ તે જ છે. અને
 ધર્મોની બે સમાનતા હોય તો વિદ્યાઓની આપમેળે જ આવે! ઉપરાંત
 “આકાશ” છાંદોગ્યમાં, તો “આત્મા” ગૃહદ્વારણ્યકમાં ઉપાસ્ય છે એમ કદાં
 તે પણ ઠીક નથી કેમકે આકાશ શબ્દ પ્રજ્ઞવાચક છે એ તો પૂર્વે
 વિસ્તારપૂર્વક સિદ્ધ કર્યું જ છે. અને આથી બંને વિદ્યાઓ એક જ છે.
 અને આથી ઇતરેતરના શુણ્ણનો વિનિમય થોડો છે. ॥ ૩૬ ॥

હવે આ જ વાતને લગતી એક વિશેષ વાત કહેતાં ઉચ્ચરે છે કે:-

આદરાદલોપઃ ॥ ૪૦ ॥

આદરાદ=મુમુક્ષુ હવે આ બ્રહ્મોપાસના પરમ આદરથી એટલે કે શ્રદ્ધા, ભક્તિ,
 અનન્યતા, તપ વગેરે પૂર્વક કરી ધટે. અલોપ=તેનો-ઉપાસનાનો-કદી લોપ ન હોવો ધટે.

પરપ્રજ્ઞ પરમાત્માની આત્મ પ્રતીતિ પામવા મુમુક્ષુએ આ ઉપાસના
 દીર્ઘકાળ-નિરંતર-અત્યારપૂર્વક કરવી ધટે. દીર્ઘકાળ એટલે મોનની પણ

સુધી નિરન્તર એવે જાગીએ ત્યાથી ઉઘની પણ સુધી મત્કાર એટલે શ્રદ્ધા, ભક્તિ, તપ-પ્રદાયક વગેરે માક્ષાત્કાર એ જાણવીવા નથી, માથુ આપવાની તાકાત ન હોય તો એ માર્ગે કશ્નિતાનો પાર નથી આથી પૂરી તૈયારીમા-સાધનામા અપી પણ જવાય તો વાધો નહીં એવા કેમરિયા નિશ્ચય સાથે અપવાવુ ઘટે છે શ્રુતિ કહે છે-ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય ઘરાન નિરોધત । મુરસ્ય ધારા નિશ્ચિતાદુરત્યયા દુર્ગ પથસ્તત્ કવયો ઘદન્તિ-ઉઠો-જાગો-એધોને પ્રાપ્ત કરી સમજે અમાની ધમેદ્વી ધારા માફક જેના ઉપગ્રથી ઓળગવુ કડિન છે તે માર્ગને ઓળગવો કઠણ છે એમ ઓળગીને ગએવા બુદ્ધિમાનો કહે છે (કઠ૦ ૩-૧૪) શ્રુતિએ તો અનેક ઠેકાણે આ આદરાતિશયનો ઉલ્લેખ કરે છે-જેમકે એ એમેડરણ્યે થદ્ધા તપ હત્યુપાસતે-જેઓ અરણ્યમા તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉપાસના કરે છે (છા૦ ૫-૧૦ ૧) એ ચામી અરણ્યે થદ્ધા સત્યમુપાસતે-જે પેવા અરણ્યમા શ્રદ્ધા અને મત્યને ઉપાસે છે (ષ્ઠ૦ ૬-૨-૧૫) વગેરે આથી ઉપાસનામા છિદ્ર ન પડવા દેવુ ઘટે મર્થ સાધયામિ-પુરુષાર્થને મિદ્ધ વરીશનો ઉમગી નિશ્ચય અને કેસરિયા વૃત્તિ અહીં જરૂરી છે ॥ ૪૦ ॥

મુમુક્ષુઓએ આ આદરાતિશય શાને માટે રાખવો ઘટે? તો કહે છે -

ઉપસ્થિતઽનસ્તદ્ વચનાત્ ॥ ૪૧ ॥

અતઃ=આ સકારપૂર્વકની પ્રબોધાસનાથી ઉપસ્થિત-સાક્ષાત્કાર ન્યારે ઉચ્ચિત થાય છે ત્યારે મુમુક્ષુનો મોક્ષ સંભવે છે કેમકે તદ્વચનાત્=તેવુ શ્રુતિનુ વચન છે

દીર્ઘકાળ-નિરન્તર-સત્કારપૂર્વકના પ્રબોધાસનથી તેને લગતો માક્ષાત્કાર ઉપસ્થિત થાય છે અને તે મોક્ષમા પરિણમે છે શ્રુતિનુ વચન કહે છે-અપ મે આત્મા અન્તર્હૃદયે, પતદ્ગ્રહા, પત્ત હતઃ પ્રેત્ય અમિસ્રમ વિતાસ્મિ इति । यस्य स्याद् अद्धा न विचिकित्सा अस्तीति ह स्माह शाण्डिल्य -એ મારો આત્મા છે અદર હૃદયમા છે એ પ્રશ્ન છે હું અહીંથી મરીને એને પ્રાપ્ત થશિ આ જેનો ઠીક ઠીક દૃઢ સકંપ છે, તેની પ્રશ્ન પ્રાપ્તિમા સશય નથી, એમ નિશ્ચય પૂર્વકાલમા શાંડિલ્યે કહ્યું છે (છા૦ ૩-૧૪ ૪) આથી મુક્તિ માટે નિરતિશય સત્કાર કે આદર પૂર્વકની ઉપાસના કરવી જોઈએ. તો જ ઈષ્ટ ફળ મળે છે ॥ ૪૧ ॥

આમ ઉપાસનાથી જ્ઞાનની ઉપસ્થિતિ થાય છે, એમ કહ્યું તો શું ઉપાસના સાક્ષીત્વ જ્ઞાન અર્થે છે કે તે જ્ઞાનના પ્રતિબંધકોને તેટલા દૂર કરે છે? અને પ્રતિબંધોની નિવૃત્તિ થતા જ્ઞાન સ્વયમેવ સ્પુરે છે? આ જિજ્ઞાસાને તોષના કહે છે -

તન્નિર્ધારણાનિયમઃ તદ્દૃષ્ટેઃ પૃથક્ હિ અપ્રાપ્તિર્બંધઃ

ફલમ્ ॥ ૮૨ ॥

તન્નિર્ધારણાનિયમઃ=તે પ્રદ્યસૂત્ર સાક્ષાત્કારભક્ત જ્ઞાન ઉપાસનાથી થાય છે એવો નિયમ નથી કેમકે તદ્દૃષ્ટે=ઉપાસનાના અભાવમાં પણ તે જોવામાં આવે છે પૃથક્ દ્વિ=અને જ્ઞાનથી પૃથક્ અપ્રતિવચ્ચ=જ્ઞાનની સ્ફુર્તિમાં જે કાંઈ પ્રતિબંધ હોય તેનો અભાવ ફલમ્=ઉપાસનાનું ફળ છે.

અર્થાત્ ઉપાસનાનું ફળ શું? સાક્ષાત્ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કે સાક્ષાત્કારભક્ત જ્ઞાનના પ્રતિષ્ઠા ધોની નિવૃત્તિ? તો જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ એ ઉપાસનાનું ફળ નથી પણ જ્ઞાનની સ્ફુર્તિની આડે આવતી દીવાલો-અંતરાયોની નિવૃત્તિ એ ફળ છે. ઉપાસનાથી ચિત્તના વિક્ષેપો દૂર થાય. વિક્ષેપગઢિત ચિત્ત પ્રશાન્ત સમાધિમાં લીન થાય. પસન્નતમ સમાધિઅવસ્થામાં પરમાત્માનું સાક્ષાત્ જ્ઞાન થાય. પરમાત્માનું જ્ઞાન વસ્તુતઃત્ર છે. પરમાત્માને અધીન છે! એ જ્ઞાનની આડખીલીઓ તેટલી ઉપાસના દૂર કરે છે. આમ જ્ઞાનને પ્રકટ થવામાં તે સચિવતા આદરે છે. અને આથી ઉપાસનાના અભાવમાં પણ યોગ્ય આંતર પરિસ્થિતિમાં પરમાત્માનું જ્ઞાન થાય છે. ઉપાસનાના અભાવે પણ વસ્તુતઃત્રજ્ઞાન નિર્મળ હૃદયીને થાય છે એની શ્રુતિઓ સાક્ષી છે. યઃ સર્વજ્ઞઃ સર્વવિદ્ ઘસ્ય ઘપઃ મહિમા મુવિ । દિવ્યે ઘસ્યપુરે હેવઃ ઘ્યોમ્યાત્મા પ્રતિષ્ઠિતઃ મનોમયઃ પ્રાણશરીરનેતા પ્રતિષ્ઠિતોઽન્ને હૃદયં સન્નિધાય । તદ્વિદ્યાનેન પરિવશ્યન્તિ ધીરાઃ જ્ઞાનન્દરૂપં ધમ્મતં યદ્ વિમાત્તિ । જે સર્વજ્ઞ અને સર્વવિદ્ છે. જેનો આ ગર્ધો પૃથિવી ઉપર મહિમા છે તે આત્મા નિશ્ચય અદ્ભુત પ્રદ્યપુરમાં જે હૃદયાકાંથ છે તેમાં પ્રતિષ્ઠિત છે. મનોમય અને પ્રાણુન શરીરમાં દાસ્તનાર આ આત્મા અનગમ્ય શરીરમાં-હૃદયમાં પોતાનું રહેઠાણ ધોનાવીને રહ્યો છે. તે જે આનન્દરૂપ, અમૃત અને સૌના પ્રકાશક છે તેને ધીર યુરુપો જ્ઞાનથી જુવે છે. (સું ૨-૨-૭) આ શ્રુતિ ઉપાસના દ્વારા સાક્ષાત્ પ્રદ્યજ્ઞાન કહેતી નથી. છવાત્માનું જ્ઞાન થયા બાદ પરમાત્માનું જ્ઞાન અર્હા પ્રતિપાદિત કર્યું છે. ઉપરાંત જ્ઞાન વસ્તુતઃત્ર છે. ક્રિયા તેવી નથી. ક્રિયાથી જ્ઞાન જન્મતું નથી. જ્ઞાન છે જ. તેનાં આવગણો તેટલાં ક્રિયા લેદી શકે છે. ઉપાસના પણ માનસિક ક્રિયા છે. આથી ક્રિયા-ઉપાસનાની ક્રિયા પણ ચિત્તમાં માર્ગન પૂરતી જ ઉપયોગી છે. આથી ઉપાસનાનું ફળ સાક્ષાત્ પ્રદ્યજ્ઞાન નથી. પણ પ્રતિષ્ઠા ધોની નિવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાનના પ્રાકટ્ય માટે મનિવ થવું એટલું જ તેનું ફળ છે. યોગશાસ્ત્ર કહે છે-તતઃ પ્રત્યક્ચેતનાધિગમોઽપ્યન્તરાયામાયશ્ચ-તે ઉપરાંત

મધ્યર પ્રલિધાનથી આત્માનું સ્વરૂપે દર્શન અને યોગવિદ્યોને અભાવ પણ થાય છે. (યોગ ૧-૨૬) ઉપરાંત વ્યાધિસ્ત્યાનસંશયપ્રમાદાલમ્યાવિરતિ
 પ્રાન્તિદર્શનાલમ્બભૂમિકૃત્યાનવસ્થિતત્ત્વગ્નિ-ચિત્તવિક્ષેપાઃ તેઽન્તરાયાઃ-
 વ્યાધિ, સ્ત્યાન, મંશય, પ્રમાદ, આલસ્ય, અવિરતિ, પ્રાન્તિદર્શન, અલમ્બ
 ભૂમિકૃત્ય અને અનવસ્થિતત્વ, એ નવ ચિત્તને યોગથી દૂર લઈ જનારા
 હોઈને તેઓ યોગવિદ્યો કહેવાય છે. (યોગ ૧-૩૦) દુઃખદૌર્ભનસ્યાંગમે
 જયત્યશ્વાસપ્રશ્વાસાઃ વિક્ષેપસહમુખાઃ-દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, અંગમેજ્યત્વ,
 શ્વાસ, પ્રશ્વાસ, એ પાંચ વિક્ષેપ સાથે જન્મનારાં હોય છે. (યોગ ૧-૩૧)
 આમ ઉપાસના પ્રતિબંધોને નિશ્ચર છે. અને પ્રતિબંધો પ્રક્ષીણ થતાં જ્ઞાન
 સ્વયં વિરાજે છે. ॥ ૪૨ ॥

પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ જો ઉપાસનાનું ફળ હોય તો પછી તે ઉપાસના
 જ્ઞાનનું સાધન કઈ રીતે? કહે છે:-

પ્રદાનવદેવ તદુક્તમ્ ॥ ૪૩ ॥

પ્રદાનવદ્ એવમપ્રકારાન્તરની વ્યવસ્થિતિ એ એવનો અર્થ છે. પ્રદાન એટલે યજ્ઞની
 દક્ષિણા, તે યજ્ઞદક્ષિણા જેમ યજ્ઞમાંના વૈશ્વદેવને દૂર કરતી હોઈને યજ્ઞથી પ્રદાન કર્મનું
 અંગ કહેવાય છે તેમ તત્ત્વને ઉપાસના કર્મ સત્ત્વમ્=પ્રતિબંધને નિવૃત્ત કરવું હોઈને
 જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે.

યજ્ઞમાં શ્રોત્રિય અને બ્રાહ્મણિક પ્રાહ્મણ્યોને યજ્ઞની વેદીની બહાર જે
 શ્રદ્ધાપૂર્વક વસ્ત્ર હિરણ્ય વગેરે આપવામાં આવે તેને દાન કહેવામાં આવે
 છે. તેને દક્ષિણા પણ કહે છે. શ્રુતિ કહે છે:-નાકસ્ય પૃષ્ઠે અધિતિષ્ઠતિ-
 પ્રિતોયઃ પૃનાતિ સ હ દેવેષુ ગચ્છતિ । તસ્મા આપોઽમૃતમર્પન્તિ સિન્ધવઃ
 તસ્મા દ્યૈર્વક્ષિણા પિન્ધવતે સદા (ઋગ્ ૨-૧-૧૦-૫) દક્ષિણાવતામિદિમાનિ
 ચિત્રા દક્ષિણાવતાં દિવિ સૂર્યાસઃ । દક્ષિણાવન્તો અમૃતંભજન્તે દક્ષિણાવન્તઃ
 પ્રતિરન્ત આયુઃ (ઋગ્ ૨-૧-૧૦-૬) ઉપરાંત યજ્ઞના અંતે વેદીની અંદર
 ઋત્વિજ વગેરેને જે યોગનું વસ્ત્ર વગેરે વસ્તુઓ દેવામાં આવે તેને યજ્ઞ
 દક્ષિણા કહેવામાં આવે છે. શ્રુતિ કહે છે-ઉચ્ચા દિવિ દક્ષિણાવન્તાઃ
 અસ્થુર્યે અશ્વદાઃ સહ તે સૂર્યેણ । હિરણ્યદા અમૃતત્ત્વં ભજન્તે વાસોદાઃ
 સોમ પ્રતિરન્ત આયુઃ (ઋગ્ ૮-૬-૩-૨) ઉપરાંત તમેવ ઋષિ-તમુ
 બ્રાહ્મણમાદુઃ યજ્ઞન્થં સામગામુક્યશાસમ્ । સ શુન્લસ્ય તન્વો વેદ તિશ્વો
 યઃ પ્રથમો દક્ષિણયા રરાઘ (ઋગ્ ૮-૬-૪-૬) આ ઉત્તમ દાન હોઈને
 એને સૂત્રમાં પ્રદાન કહ્યું છે. તે ઉત્તમ દાન જેમ યજ્ઞનું વૈશ્વદેવ હણતાં

યસ્યપી પ્રધાન કર્મનું અંગ ગણાય છે તેમ પ્રતિબંધના સમુદાયને દૂર કરતું ઉપાસના કર્મ, જ્ઞાનનું સાધન કહેવાય છે. પૂર્વભીમાંસાનું દર્શન છે કે-દીક્ષાદિક્ષિણં તુ વચનાત્ પ્રધાનસ્ય (મીં ૩-૭-૧૧) ॥ ૪૨ ॥

આજ વાતને દૃઢ કરતાં વળી લાણે છે કે:-

લિંગમૂયસ્ત્વાત્ તદ્દિ વલીયસ્તદપિ ॥ ૪૪ ॥

હિ=મેકે તત્=તે-જ્ઞાન વલીયઃ=અત્યંત બદ્ધવાન-સુદૃઢ-નિર્બંધ-સાક્ષાત્ મોક્ષ સાધન છે એ કેમ જાણવું? તો લિંગમૂયસ્ત્વાત્=એવું જાણનારાં લિંગ પ્રમાણોની બહુલતા છે. તદપિ=મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે એમ પણ દર્શનાન્તરમાં કહ્યું જ છે.

જ્ઞાન મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે એવું દર્શાવનારાં અનેક શ્રુતિ પ્રમાણો છે. સર્વો હૃ વૈ તત્ પરં બ્રહ્મ વેદ બ્રહ્મૈવ મચતિ-તે જે કોઈ નિશ્ચય તે સર્વોચ્ચ પ્રદ્યુત્સાધને લાણે છે તે પ્રદ્યુત્સાધ જ થાય છે. (મું ૩-૨-૧) બ્રહ્મવિદ્યાપ્રતિ-તિ પરમ્-પ્રદ્યુત્સાધને જાણનારો પરપ્રદ્યુત્સાધને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈં ૨-૧) તરતિ શોકમાત્મવિત્-આત્માને જાણનાર શોકને તરી બાય છે. (છાં ૭-૧-૨) યદા ચર્મવદાકાશં વેષ્ટયિષ્યન્તિ માનવાઃ । તદા વૈવમવિજ્ઞાય દુઃક-સ્વાન્તો મવિષ્યતિ-ન્યારે ચર્મની માદક આકાશને માનવો વીંટશે ત્યારે પરમાત્માને ન જાણીને દુઃખને પશુ અંત યશે (મ્ધે ૭-૨૦) ગેરે. આ જ્ઞાન જ્યાં મુખી અંતરમાં વિક્ષેપો હોય ત્યાં મુખી પ્રકટતું નથી. અને એ વિક્ષેપોનું માર્ગનું ઉપાસના કરે છે. આથી જ્ઞાનોત્પત્તિમાં પરંપરાએ ઉપાસના સાધન બન એ ચાલ્યું જ છે । દર્શનાન્તરમાં પણ મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન જ્ઞાન છે એવું કહ્યું છે. જ્ઞાનાત્ મુક્તિઃ-જ્ઞાનથી જ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે. (સાં ૩-૨૩) ઉપરાંત ન ચક્ષુષા પૃથક્તે નાપિ શ્રાવણા નાન્વૈ વૈચૈઃ તપસા કર્મણા વા । જ્ઞાનમસાધેન વિશુદ્ધસર્વઃ તતસ્તુ તે પશ્યતે નિષ્કલં ડ્યાયમાનઃ તે પરમાત્મા આંખથી કે વળી વાણીથી કે ખીણ ઇન્દ્રિયોથી કે તપ કે ખીણ કોઈ કર્મથી નથી પકડાતા. પરંતુ જ્ઞાનની નિર્મળતાથી પ્રસન્ન અંતરવાળો ન્યારે માણસ થાય છે ત્યારે ધ્યાનયોગ આચરતો તે, તે કલારહિત અમૃત આત્માને જુવે છે. (મું ૩-૧-૮) શ્રુતિઓ પણ છે. ॥ ૪૪ ॥

આ વિષયમાં પૂર્વપક્ષ ઉઘાટતાં કહે છે:-

પૂર્વવિકલ્પઃ પ્રકરણાત્ સ્યાન્ ક્રિયામાનસચત્ ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વવિકલ્પઃ=મોક્ષ અંગે, ઉપાસનાથી પૂર્વે-પહેલાં કર્મ સાથે જ્ઞાનનો વિકલ્પ રવાન=પ્રાપ્ત થાય છે કેવી રીતે? તો પ્રકરણાત્=અંતરજુને લઈને ક્રિયામાનસચત્=જેમ

૫.૫ કિંતુ મહા અગ્નિદેવની સાથે માનસ ક્રિયા મહા અગ્નિદેવનો અભ્યુદય અગે વિકસ્ય
યાવ છે તે રીતે જ્ઞાનકર્મનો પણ મોટા અગે વિકસા યાય.

ઇત્યેપનિપત્ત્યાં પુરુષેષ્વેદ કર્માણિ જિજીવિષેત્ શતં સમાઃ-અહીં
કર્મોને કૃતા ગુણે જ મો વર્ષ છવ્વયા ઈચ્છા કરે (ઈશં ૨) ઇત્યાદિધી
કર્મ તથા વસ્તુ સર્વાણિ ભૂતાનિ આત્મન્યેવાનુપश्यति-વળી જે ણધા
પદાર્થોને આત્મામાં જુવે છે-(ઈશં ૬) વગેરે દ્વાગ જ્ઞાનનું પ્રકરણ શરૂ
કરી બ્રહ્મની પ્રાપ્તિરૂપ મોક્ષનું પ્રતિપાદન જોવામાં આવે છે કે સ પર્યાગાત્
શુક્રં અજાય મયજં મસ્માયિરં શુદ્ધં અવાપવિદમ્ । કવિર્મનીષી
પરિમ્ સ્વયંમ્ યાયાનવ્યતોઽર્થાન્ વ્યદધાત્ શાશ્વતીભ્યઃ સમામ્યઃ
તે (એક આત્માને જોના) પ્રકાશ સ્વરૂપ બ્રહ્મને પામે છે, જે બ્રહ્મ શરીર
રહિત, ઘઘડિત, સ્નાયુરહિત છે, શુદ્ધ છે, પુણ્ય અને પાપથી ન વિધાયોવુ
છે. વળી જે દૃષ્ટા, બુદ્ધિશાળી, આધ્યક્ષ તથા સ્વયંસિદ્ધ છે. જેણે જેવા
હોવા જોઈએ તેવા જ પદાર્થોને અનાદિ વર્ણોથી ણનાવ્યા છે. (ઈશં ૮)
તો મંશય એ છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે અહીં જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ

કે પછી ઉપામનાની પેરે કર્મ જ્ઞાનનું અને જ્ઞાન મોક્ષનું માધન છે
અને તે રીતે ક્રમસમુચ્ચય છે ? વિકલ્પ છે એવો. પૂર્વપક્ષ છે. ક્રમ સમુચ્ચય
છે એવો મિદ્ધાન્ત છે. તો પૂર્વપક્ષી વિકલ્પ છે એમ પ્રકરણના આધારે
કહે છે જ્ઞાન અને કર્મના પ્રકરણમાં મોક્ષનું પ્રતિપાદન છે જો એ બન્નેને
મોક્ષ માથે લેવાદેવા ન હોત તો મોક્ષનું તે પ્રકરણમાં પ્રતિપાદન ન હોત,
પણ છે. જ્ઞાન તો મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન છે જ એ નિર્વિવાદ છે. પણ
કર્મ પણ ત્યાં સહચારી હોઈને મોક્ષનું સાક્ષાત્ સાધન હોવું ધટે. અને તે
બન્નેનો સમુચ્ચય તો હોઈ શકે નહીં કેમકે તેમ થતાં બેમાથી એકની
વ્યર્થતા આવે જ. અને તે કરતા તો બેનો વિકલ્પ જ વધુ ઉચિત છે
કવચિત્ મોક્ષનું માધન જો જ્ઞાન છે તો કવચિત્ કર્મ હોઈ શકે તેમા કોઈ
વાધો નથી જેમ અભ્યુદય અગે બ્રાહ્મક્રિયાત્મક અગ્નિહોત્ર અને
માનસક્રિયાત્મક અગ્નિહોત્રનો વિકલ્પ છે તેમ મોક્ષ અગે કર્મ અને જ્ઞાનનો
વિકલ્પ માનીએ તો તે યોગ્ય છે આ અગ્નિહોત્રનો વિકલ્પ શાસ્ત્રમાં સ્પષ્ટ
છે કૌપીતકિ બ્રાહ્મણમાં કહે છે કે -

અથાત. સાયંમનં પ્રાતર્દનં માન્તરં અગ્નિહોત્રમિતિ યાચક્ષતે ।
યાવદ્ ધં પુરુષો માપતે ન તાવત્ પ્રાણિતું શક્નોતિ, પ્રાણ તદા યાચ્ચિ
જુહોતિ । યાવદ્ ધૈ પુરુષઃ પ્રાણિતિ ન તાવદ્ માપિતું શક્નોતિ તદ્
પ્રાણે જુહોતિ । પતે અનન્તે અમૃતાદુતી જામન્ચ સ્વપ્નશ્ચ, સતત અચ્ચર-

ચિહ્ન જુહોતિ । અથ યા અન્યા આહુતય મન્તવત્યસ્તાઃ । કર્મમયો
 હિ ભવન્તિ । एतद्देहवै पूर्वे विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुहुयाञ्चक्रुः-આથી
 હવે સાચકાલીન અને મધ્યકાલીન અગ્નિહોત્ર એમ કહે છે. ન્યાં
 સુધી માનવ ગોલે છે ત્યાં સુધી શ્વાસોશ્વાસ લઈ શકતો નથી. ત્યારે વાણીમાં
 એ પ્રાણને હોમે છે. ન્યાં સુધી શ્વાસોચ્છવાસ લે છે ત્યાં સુધી ગોલી
 શકતો નથી, પ્રાણમાં ત્યારે વાણીને હોમે છે, આ જે જાત અને સ્વપ્ન
 છે તે અનન્ત અમૃત આહુતિ છે. તેમાં સતત અવિચ્છિન્નપણે હોમે છે.
 હવે જે બીજી આહુતિઓ છે તે અન્તવાન છે. કેમકે તે કર્મમયી છે. આ
 અગ્નિહોત્ર પૂર્વના વિદ્વાનોએ હોમ્યું નથી. (કાં० ૨-૪) મનુસ્મૃતિ પણ
 કહે છે કે:-જ્ઞાનૈવાપરે વિદ્વાઃ યજન્ત્યેતૈર્મલ્લૈઃ સદા । જ્ઞાનમૂલાં ક્રિયામેવાં
 પદ્યન્તો જ્ઞાનચક્ષુષા-બીજા વિદ્વાઃ જ્ઞાનચક્ષુ દ્વારા યજન કરે છે જ્ઞાનચક્ષુએ
 એઓ જ્ઞાનમયી ક્રિયા સમજે છે. (મનુ० ૪-૨૪) ગીતાણ કહે છે કે:-
 દૈવમેવાપરે યજ્ઞં યોગિનઃ પર્યુપાસતે । બ્રહ્માગ્નીં અપરે યજ્ઞં યજ્ઞે
 નૈવોપજુહવતિ-વળી કેટલાક યોગીઓ દેવતાઓના પૂજનરૂપ યજ્ઞ કરે છે
 અને બીજા પ્રહ્લરૂપ અગ્નિમાં યજ્ઞવડે યજ્ઞને જ હોમે છે. (ગી० ૪-૨૫)
 આથી જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે. આ છે
 પૂર્વપક્ષ. ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષી કારણાન્તર આપતાં પોતાના પક્ષને દૃઢ કરવા કહે છે કે:-

અતિદેશાચ ॥ ૪૬ ॥

અર્થ-આ ઉપરાંત અતિદેશાત્-જ્ઞાનના ફળનો. કર્મમાં અતિદેશ હોઇને પણ મોક્ષ
 અગે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ યોગ્ય લાગે છે. ૧

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते । एकं सांख्यं च
 योगं च यः पश्यति स पश्यति-જે જ્ઞાન સાંખ્યમાર્ગી (જ્ઞાની) પામે છે
 તે જ (કર્મ) યોગી પણ પામે છે. જે સાંખ્ય અને યોગને એક જ સમજે
 છે તે જ ખરું સમજે છે. (ગી० ૫-૫) ગીતાણનાં આ વાક્યમાં જ્ઞાનના
 ફળરૂપ મોક્ષનો દર્શનમાં અતિદેશ કરે છે. અતિદેશ એટલે એકના ધર્મની
 બીજામાં પ્રાપ્તિ! જે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ ન હોત તો આ અતિદેશ
 સમજાવી જ ન શકાય. અને આ અતિદેશ જ્ઞાનની પેરે કર્મને પણ મોક્ષનું
 સાક્ષાત્ સાધન જ સૂચવે છે. આથી કોઈ વખત જ્ઞાન તો કોઈ વખત કર્મ
 મોક્ષનું સાધન થાય. અને આથી એ બેનો વિકલ્પ જ હરિત છે. આટલો
 થયો પૂર્વપક્ષ. ॥ ૪૬ ॥

પૂર્વપક્ષ પૂરો થયો હવે સિદ્ધાન્તનું ઉદાહરણ કરતાં કહે છે:-

વિચૈવ તુ નિર્ધારણાત્ ॥ ૪૭ ॥

તુ શબ્દ પૂર્વપક્ષનું વ્યાર્તન કરે છે, એવ શબ્દ અન્ય યોગનો બ્યરચ્છે કરનારો છે. વિદ્યા એ=વિદ્યા જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે, એવો નિર્ધાર કરવો ધરે કેમકે નિર્ધારણાત્=આશ્તિપૂર્વક પ્રતિપાદન કથું છે.

જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એમ અનેક શ્રુતિઓ નિશ્ચય કરાવે છે. યદ્વત્ પિદ્મઃ સે અમૃતત્વમાનશુઃ-જેઓએ તે જાણ્યું તે અમૃતતત્વને પામ્યા. (ક્ષં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેય દિદિત્વા ઇતિમૃત્યુમેતિ-તેને જાણીને જ મૃત્યુને ઓળંગી જાય છે. (યજુ ૩૧-૧૦) તમેય વિદ્વાન્ ન વિમાચ મૃત્યોઃ-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી ખીતા નથી. (અથર્વ ૧૦-૪-૮-૪૪) તમેસેવૈકં જ્ઞાનથ આત્માનં અઘ્વા ઇચો વિમુચ્ચથ અમૃતર્થેવ સેતુઃ તે જ એક આત્માને જાણો. ખીટ વાતો છોડો. કેમકે આ જ અમૃતનો સેતુ છે. (મું ૨-૨-૫) આ નિર્ધારણ મોક્ષ અંગે જ્ઞાન અને કર્મનો જો વિકલ્પ હોય તો કદી ન ઘટી શકે! અને શ્રૌત હોઈને તેની ઉપપત્તિ થયી જોઈએ. આથી ત્રિકાળમાં પણ કર્મ અને જ્ઞાનના મોક્ષ અંગે વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. પરંતુ જેમ ઉપાસના તેમ કર્મ પણ જ્ઞાનનું સાધન છે અને જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. આવો છે ક્રમ સમુચ્ચય અને “પ્રકરણાત્” આ હેતુની પણ અહીં સમાધિ જાણી લેવી. અતિદેશનો પણ વિરોધ નથી કેમકે સાક્ષાત્ અને પરંપરાએ કૃણો લેદ નથી. અને એ રીતે વિરોધનો જ અભાવ છે. આથી જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે. ॥ ૪૭ ॥

આ જ બાબતમાં ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે:-

દર્શનાત્ ॥ ૪૮ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત્=ક્રિયા દર્શન હોઈને પણ વિદ્યા=જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન છે એમ જણાય છે.

જેમ શ્રુતિપ્રમાણ તેમ લિંગપ્રમાણ પણ જ્ઞાન જ મુક્તિનું સાધન છે એમ બતાવે છે, અને આવાં લિંગો તો ઘણાં જોવામાં આવે છે. “લિંગ મૂયસ્ત્વાત્”-(ચિં ૩-૩-૩૪) માં એ પ્રમાણો આપ્યાં જ છે. આથી તેની પુનરુક્તિ કરી નથી. ॥ ૪૮ ॥

કદાચ શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણોનો પ્રકરણથી બાધ થય અને તેથી વિકલ્પ સંભવ છે, એમ કહો તો તેનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાદ્ ન વાધઃ ॥ ૪૧ ॥

જ=અને શ્રુત્યાદિવલીયસ્ત્વાદ્=આદિ શબ્દથી લિંગનો સમાવેશ બાલુવો. શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણો અને જલવાન હોઈને વાધ=પ્રકરણથી બાધ ન=થતો નથી.

શ્રુતિ અને લિંગ પ્રમાણો પ્રકરણથી બલવાન છે. અને પ્રકરણ પ્રમાણ શ્રુતિ અને લિંગથી નિર્બળ છે. અને દુર્બળ સમજાને કદી બાધિત ન કરી શકે. પ્રકરણ પ્રમાણ, શ્રુતિ અને લિંગની અપેક્ષાએ દુર્બળ છે, એ તો પૂર્વભીમાંસા પણ કહે શ્રુતિ-લિંગ-વાક્ય પ્રકરણ-સ્થાન-સમાવવાનાં સમવાયે પારદૌર્વલ્ય અર્થપ્રકર્ષાત્-(મીં ૩-૩-૧૪) આથી તેનાથી-પ્રકરણથી શ્રુતિ કે લિંગનો બાધ નથી. આથી મોક્ષ અંગે જ્ઞાન કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૪૯ ॥

જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી એ બતાવતાં ખીલે હેતુ આપે છે કે:-

અનુવન્ધાદિભ્યઃ પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્ દૃષ્ટશ્ચ તદુક્તમ્ ॥૫૦॥

ન શબ્દ આગસા સૂત્રમાંથી લઈ લેવો. જ=અનુવન્ધ હેતુના અર્થમાં છે. અનુવન્ધાદિભ્યઃ અનુબંધ એટલે સંબંધ "આદિ" શબ્દ સાધનમોક્ષ અને ઇતિ કર્તવ્યતાના મોક્ષ બાલુવા અર્થાત્ અધિકારી વિશેષના સંબંધ વગેરે કારણોને લઈને પ્રજ્ઞાન્તરપૃથક્ત્વવદ્=પ્રજ્ઞા એટલે જ્ઞાન. ખીલ પ્રજ્ઞા એટલે પ્રજ્ઞાન્તર એટલે કે ઉપાસના. તે ઉપાસનાનો જેમ ફળ-પૃથક્તાવ છે તેમ દૃષ્ટઃ=કર્મનો પૃથક્તાવ જોવામાં આવે છે. સદૃશ નિશ્ચિત છે. જ=આથી તેની સાથે જ્ઞાનનો વિકલ્પ સંભવી શકતો નથી તદુક્ત=આ વાત ખીલ દર્શનશાસ્ત્રે પણ કરી છે.

ઉપાસનાનું જ્ઞાનથી ભિન્ન ફળ છે. ઉપાસનાનું ફળ ચિત્તના દોષોની નિવૃત્તિ છે. શ્રુતિ કહે છે:-ઓમિત્યેવ ધ્યાયથાત્માનં સ્વસ્તિ યઃ પારાય તમસઃ પરસ્તાત્-(મું ૨-૨-૬) પદ્યન્તિ ક્ષીણદોષાઃ-ક્ષીણ થએલ દોષોના છોતેન્દ્રિય પુરૂષો જુએ છે. (મું ૩-૧-૫) આ લિંગ પ્રમાણ છે! જેમ ઉપાસનાનું જ્ઞાનથી ભિન્ન ફળ છે તેમ કર્મનું પણ જ્ઞાનથી ભિન્ન ફળ છે. જેમ પ્રત્યક્ષ જાણેલા પદાર્થમાં સંગ્રહનું કે વિપર્યયનું સ્થાન નથી તેમ અનુબંધ વગેરે હેતુઓથી નિશ્ચિત થએલા આ વિષયમાં પણ સંશય, વિપર્યયને સ્થાન નથી. અને અનુબંધ એટલે અધિકારી વિશેષનો સંબંધ.

આવો મુંઝવણ અગ્નિહોત્રાદિ કર્મનો હોય છે. કેમકે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મમાં વર્ણ-આશ્રમ-વય-અવસ્થા વિશેષના અભિમાની પુરૂષનો જ અધિકાર છે. પુરૂષમાત્ર તેમાં અધિકારી નથી. અને એવો પુરૂષ-ત્યાં અધિકારી છે ત્યાં અર્થાત્ જ સાધનભેદ-ઈ નિર્દર્શવ્યતા ભેદ વગેરે પ્રાપ્ત થાય જ. કેમકે સાધન ભેદો અને ઇતિર્દર્શવ્યતા ભેદો પણ તેવાં કર્મોમાં આવશ્યક હોય છે. તે વિના તે કર્મ થાય જ નહીં! આ અનુબંધ વગેરેની જેમ કર્મમાં તેમ જ્ઞાનમાં અપેક્ષા હોતી નથી. કેમકે જ્ઞાન તો વસ્તુને અધીન છે, પુરૂષને અધીન નથી. અને આથી જ્ઞાનથી કર્મનું કૃત્ર બિન્ન છે, એ નિઃશંક છે. માધનાદિ ભેદે કૃત્રભેદ થયા વિના રહેતો નથી. જ્ઞાનનું કૃત્ર મોક્ષ છે. કર્મનું કૃત્ર પ્રતિબંધક પાપોની નિવૃત્તિ છે. એ પાપને જ અશુદ્ધિ-મૃત્યુ-ક્રિત્વિય વગેરે નામે જાણો કહ્યું છે. શુનિ સ્મૃતિઓ આને સ્પષ્ટપણે કહે છે. સવિધ્યા મૃત્યુ તીર્થ વિધ્યાઽમૃતમદ્વત્તે-તે અવિધાથી મોતને તરી લાય છે. અને વિધાથી અમૃતને પ્રાપ્ત કરે છે. (ઈશાં ૧૧) તપો વિધ્યા ચ વિપ્રસ્ય નિઃશ્વેયસકલં પરમ । તપરા કિલ્લિયં હન્તિ વિધ્યાઽમૃત-મદ્વત્તે-વિપ્રને માટે તપ અને વિધા બન્ને કસ્યાણકારી છે. તપ દ્વારા પાપ જુગીને વિધા દ્વારા અમૃતને ભોગવે છે. (મનુ ૧૨-૧૦૪) વગેરે. તપ શબ્દ કર્મોન્તરને ઉપસૂચક છે:-સમંતં વેદાનુવચનેન પ્રાણના વિધિવિપક્ષિયત્વેન વાનિત તપસાઽનાશકેન-તે આને પ્રાણભો વેદના અનુવચને યજ્ઞ, દાન, અને અનાશક તપ દ્વારા જાળવા ઇચ્છે છે. (શૂં ૪-૪-૨૨) મનુસ્મૃતિ કહે છે કે-સ્વાધ્યાયેન પ્રતૈઃ હોમૈઃ પ્રૈવિધેનેઽયયાસુતૈઃ । મહાપૌષ્ઠ વિવિધૈઃ પ્રાણીયં ક્રિયતે તનુઃ આ શરીર, સ્વાધ્યાય વગેરે દ્વારા પ્રાણી-પ્રાણજની કરી શકાય છે. (મનુ ૨-૨૮) ‘પ્રાણી’ પ્રાણની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય. “તનુ” એટલે શરીરાધ્યક્ષ જીવાત્મા. આમ જ્ઞાન અને કર્મની વચ્ચે કૃત્રનો ભેદ હોઈને વિકલ્પ મંભવી શકે નહીં. કેમકે પ્રત્યક્ષ વિરુદ્ધ તો કેમ કાંઈ સ્વીકારાય! સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે:-નિયતકારણત્વાત્ સમુચયવિકલ્પૌ- (સાં ૩-૨૫) ઉપરાંત વિવેકાત્ નિ.રોપદુઃખનિવૃત્તૌ કૃતકૃત્યો નેતરાભેતરાત્ - (સાં ૩-૮૪) આથી મોક્ષ અંગે જ્ઞાન અને કર્મનો વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

આમ મોક્ષ અંગે જ્ઞાનનો કર્મ સાથે વિકલ્પ નથી એ મિદ્ધ છે. તો ભલે એ એમ હોતું પણ જ્ઞાનનો ઉપામના સાથે તો વિકલ્પ હોઈ શકે ને? કેમકે જ્ઞાન ઉપાસના ણન્નેમાં પ્રજ્ઞાનું સામાન્યપણું છે. જવાબ વાળતાં કહે છે.-

ન સામાન્યાદપ્યુપલબ્ધેઃ મૃત્યુનન્નહિ લોકાપત્તિઃ ॥ ૬૧ ॥

સામાન્યાદપિ=પ્રજ્ઞાકૃતી સામાન્ય ધર્મનો બંને વચ્ચે યોગ હોવા છતાં પણ ન=મોક્ષ અંગે જ્ઞાનનો ઉપાસના સાથે વિકલ્પ યોગ્ય નથી કેમકે સ્વલબ્ધે=કૃષ્ણની ચિત્રતા છે. જેમકે મૃત્યુવત્=અગ્નિ અને પરમાત્માકૃતી બે મૃત્યુઓમાં મૃત્યુત્વકૃતી સમાનતા હોવા છતાં કાર્યબેદ છે-તેમ જ્ઞાન ઉપાસના અંગે પણ જાણવું. એજ વાતને સ્પષ્ટ કરતાં કહે છે:-નહિ લોકાપત્તિ=પરમાત્માની પેરે અગ્નિને સર્વલોકના ઉપસંહારનો ધર્મ પ્રાપ્ત થતો નથી.

યદ્યપિ જ્ઞાન અને ઉપાસના બંનેમાં પ્રજ્ઞાકૃતી ધર્મની સમાનતા છે, છતાં મોક્ષ અંગે બેનો વિકલ્પ થઈ શકે નહીં. કેમકે બંનેનાં કૃષ્ણનો લેક છે. મોક્ષ જ્ઞાનનું, તો ચિત્તદોષોની નિવૃત્તિ ઉપાસનાનું કૃષ્ણ છે. અને કૃષ્ણલેક છે તો પછી વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. ઉપરાંત કેઈ એકાદ ધર્મની સમાનતા માત્રથી વિકલ્પનો આશય ઉચિત નથી. કેમકે ધર્મની સમાનતા હોય તો પણ કાર્યલેક છે. અને તે અગત્યનો છે. અગ્નિને મૃત્યુ તરીકે શ્રુતિ વર્ણવે છે. અગ્નિ વૈ મૃત્યુઃ । અગ્નિ નિશ્ચય મૃત્યુ છે. (શ્લોક ૩-૨-૧૦) અને તે ઉપરાંત પરમાત્માને પણ શ્રુતિ મૃત્યુ તરીકે વર્ણવે છે. જેમકે જ્ઞાન યથા યથા મૃત્યુઃ ય યથાઃ યત્તસ્મિન્ મંડલે પુરુષઃ-તે એ આ મૃત્યુ જ છે પુરુષ જે આ મંડળમાં છે. (શ્લોક ૧૦-૫-૨-૩) આમ અગ્નિ અને પરમાત્મામાં મૃત્યુત્વકૃતી સામાન્ય ધર્મ હોવા છતાં કાર્યની એકતા નથી. અગ્નિ આશિક દાહ કરી શકે. પરમાત્મા અગ્નિ સહિત સમસ્ત વિશ્વનો ઉપસંહાર કરી શકે ! બે ધર્મની સમાનતા માત્રથી કાર્યલેક ન હોત તો તો અગ્નિ પરમાત્માને પણ જાણી શકે, પણ એવું નથી. તો જેમ સર્વલોકના સંહાર અંગે અગ્નિ અને પરમેશ્વર વચ્ચે વિકલ્પ હોઈ શકતો નથી તેમ પ્રજ્ઞાકૃતી ધર્મની સમાનતા માત્રે ઉપાસના અને જ્ઞાનનો મોક્ષ અંગે વિકલ્પ થઈ શકતો નથી. આથી ધર્મની જ પેરે ઉપાસના પણ જ્ઞાન સાથે વિકલ્પ થઈ શકતી નથી. મોક્ષ તો જ્ઞાને જ મળે. ॥ ૫૧ ॥

તો પછી હેવટે શો નિશ્ચય કરવો ? કહે છે:-

પરેણ ચ શબ્દસ્ય તાદૃશ્યં મૂયસ્ત્વાત્સ્વનુબન્ધઃ ॥ ૬૨ ॥

પરેણ=કર્મ અને ઉપાસનાથી પર જે જ્ઞાન તે જ્ઞાન પડે મોક્ષ થાય ॥ એવો નિશ્ચય હોઈ શકે. ચ=કેમકે શબ્દસ્ય=શ્રુતિનું તાદૃશ્યં=તે રીતે વિધાયકપણું પુરુષના પ્રમાણમાં છે તો મૂયસ્ત્વાત્=તેમાં વાક્યોની બહુતા હોવાની અનુબન્ધ=મોક્ષાકૃતી કૃષ્ણ સાથે જ્ઞાનનો જ સંબંધ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે.

જ્ઞાનથી જ મોક્ષ મળે છે આ બાળતમા અનેક દ્યુતિવાક્યો છે અને તેના વાક્યો પુષ્ટા પ્રમાણમાં અત્યાર પહેલા દર્શાવ્યા જ છે અને ધુનિ આપણે માટે છેતરતુ પ્રમાણ આથી જ્ઞાન જ મોક્ષ સમર્પે છે એ વાન મુમુક્ષુઓએ દૃઢતાથી હૃદયમાં ધારણ કરી ॥ ૫૨ ॥

આમ પરજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ મિદ્ધ કર્મુ હવે એ જ્ઞાનની પશ્ચિદ્ધિ માટે, અમિત નાનિ અગે મતમતાન્તરોનો ઉપન્યામ કરે છે કે -

एके आत्मनः शरीरे भावात् ॥ ૫૩ ॥

આત્મનઃ=જેના માટે શરીરે-પાચમૌનિ- શરીરનો મહાવ હોય તે જ ભાવ દોષને અને અસદ્ભાવ દોષ તો અસદ્ભાવ હોયને પરજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એમ કહેવું અગ્રેમ છે આમ એ=વેદનાથી મનગાઓ સારો કરે છે

જ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ વાન જ અમ ગત છે એમ વેદ બાદ્ય લોકો કહે છે મોક્ષ થતો હોય તો પણ કોનો થાય! આત્મા નામનો પદાર્થ હોય તો તેનો મોક્ષ સહવે પણ શરીરથી ભિન્ન એવો કેઈ આત્મ પદાર્થ જ સિદ્ધ થઈ શકતો તથી શરીરના ભાવાભાવમાં આત્મા નામના પદાર્થનો ભાવાભાવ જોવામાં આવે છે તો શરીરથી ભિન્ન એવો કેઈ ચેતન પદાર્થ હોય તો મોક્ષની કંપના કરી શકાય ચેતન્ય વગેરે ધર્મો શરીરના જ હોના ઘટે છે, આત્માના નહીં કેમકે શરીર હોય તો ચેતન હોય છે શરીર નથી હોતુ તો તે પણ હોતુ નથી ચેતન્ય તો પચમહાભૂતોના મમવાયનો ઉભંગ હોઈ શકે પચ મહાભૂતોનો મેળો થાય ત્યારે તેમનામાં ચેતનતા ઉદ્ભૂત કરવાની અપ્રકટશક્તિ પ્રકટ તેટલી થાય છે બાકી ચેતન નામની કેઈ અવતર અને ભૂતોથી ભિન્ન એવી મત્તા ધરાવનારી ચીજ જ નથી આથી પરમજ્ઞાનથી મોક્ષ થાય છે એ વાત જ વાહ્યાત્ લાગે છે, આ છે પૂર્વપક્ષ ॥૪૩॥

ઉપવા મતનો નિરાસ કરતા કહે છે કે -

व्यातिरेकः तदभावाभावित्वात् क्षत्पलाच्चिवत् ॥ ૫૪ ॥

વ્યાતિરેક=શરીરથી આત્માની ભિન્નતા છે ન હુ=અભિન્નતા નથી કેમકે તદભાવામાવિત્વાત્=તેના-શરીરના ભાવે તે નેનન્યનો અભાવ હોયથી વ્યાતિરેકમાં દર્શાવત દેના કહે છે-અપચ્ચિવત્=એમ ઉપચ્ચિ-જ્ઞાનનો નિરપ્તો ભાવ હોય ત્યારે અભાવશીલતા દોષથી નિરપ્તથી ભિન્ન અસ્તિત્વ છે તેમ

ચેતન્યમાત્ર છે આત્મા તે ચેતન્ય જો શરીરનો ધર્મ હોત તો તે અવશ્ય તેનાથી તે ભિન્ન છે એમ ન સાધી શકાત પણ ચેતન્ય શરીરનો

ધર્મ છે એ હુજી સિદ્ધ થવાનું છે. કેમકે ચૈતન્ય તો શરીર હોય તો પણ હોતું નથી. મરણ વખતે મુકાંડરૂપે શરીર તો હોય છે, છતાં તેમાં ચૈતન હોતું નથી. જો ચૈતન શરીરનો ધર્મ હોત તો મૃત શરીરમાં પણ તે હોવું ઘટત. કેમકે ધર્મ ધર્મને તણને રહી શકે નહીં, તો પછી મદ્દશક્તિ જેમ મદ્દિશનો તેમ ચૈતન્ય શરીરનો ધર્મ છે એમ કેમ માની શકાય ?

ઉપરાંત વિલક્ષણતા પણ છે. શરીરના ધર્મો કરતાં ચૈતન્યાક્રિમાં વિલક્ષણ્ય પણ જોવામાં આવે છે. તે પોતાને અને બીજાઓને પણ પ્રત્યક્ષ છે. ચૈતન્ય વગરે તો ક્ષણ પોતાને જ પ્રત્યક્ષ છે. આ વિલક્ષણતા શરીર અને આત્મા જુદા હોય તો જ સંભવે, એટલે કે ભિન્ન ધર્મોવાળા હોય તો જ સંભવે. સમાન ધર્મો હોય તો કદી ન સંભવે. ઉપરાંત ઉપલબ્ધિની માફક આત્મા શરીરથી વ્યતિરિક્ત છે એમ જાણવું, વિષયનું જ્ઞાન એટલે ઉપલબ્ધિ. તો તે વિષયનું જ્ઞાન તે તે વિષયના સંબંધે જન્મે છે પણ તે જ્ઞાન તે તે વિષયથી વ્યતિરિક્ત હોય છે તેમ શરીરના સંબંધે પ્રકટ થતું ચૈતન્ય પણ તે તે શરીરથી ભિન્ન જ છે એમ જાણવું ઘટે, કેમકે અહીં પણ શરીરના ભાવે તેનું અભાવત્વ સમાન જ છે. ચૈતન્ય છે આત્મા અને એ આમ શરીરથી ભિન્ન હોઈને તેનો બંધ અને મોક્ષ બંને ચોખ્ય છે. આથી પરમ જ્ઞાનથી આત્માનો મોક્ષ થાય છે એ વાત જ ચોખ્ય છે, ન્યાય છે. ॥ ૫૪ ॥

પ્રાસંગિક ગાથા પૂરી થઈ, હવે વળી સમસ્ત ઉપાસનાઓની શુદ્ધિ માટે વિચારણા શરૂ કરતાં કહે છે કે:-

અંગાયવદ્વાસ્તુ ન શાસ્ત્રાસુ હિ પ્રતિવેદમ્ ॥ ૫૫ ॥

તુ=શબ્દ અંગ સાથે ન સંકળાયેલી ઉપાસનાઓનું બાવર્તન કરે છે. હિ=શબ્દ અવધારણા અર્થમાં છે. અંગાયવદ્વાસ્તુ=વ્યતિરેક વગેરે કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીય વગેરે સાથે સંકળાયેલી છે એટલે કે તેના આશ્રયે વિદિત છે. એવી ઉપાસનાઓ પ્રતિવેદમ્=શાખાએ શાખાએ ઉપસંહત થાય છે. શાસ્ત્રાસુ હિ=તે શાખાઓમાં જ ન=અવસ્થિત નથી. ઓમિત્યેતદક્ષરં ઉદ્ગીયં ઉપાસીત-ઉં એ જે અક્ષર છે, એ અક્ષરને 'ઉદ્ગીય' જાણે. (છાંં ૧-૧-૧) હોકેષુ પચ્ચવિધં સામોપાસીત-લોકોમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. (છાંં ૨-૨-૧) ઉપચ્ચ ઉપચ્ચમિતિ વૈ પ્રજા વદન્તિ તદિદમેવોક્ત્યં હ્યમેવ પૃથિવી-ઉક્ત્ય ઉક્ત્ય એમ પ્રજાઓ કહે છે. તો તે આ જ ઉક્ત્ય છે. જે આ પૃથ્વી છે. (પ. ભા. ૨-૧-૨-૧-૧) વગેરે

ઉપાસનાઓના નિવાન જોવામા આવે તે બધીય ઉપાસનાઓ કર્મના અગમ્ય ઉદ્દેશ્ય વગેરે માથે મકળાયેલી છે, તે આ ઉપાસનાઓ જે શાખામા વિદિત હોય તે શાખામા જ અન્યથિત છે કે તેમનું મર્વ શાખાઓમા અનુવર્તન કરવું ઘટે! પોતાની શાખામા જ ગળવી એવો પૂર્વપક્ષ છે તમામ શાખાઓમા એ અનુવર્તે છે એવો છે મિદ્વાન્ત પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જે શાખામા જે ઉપાસનાનું વિધાન હોય ત્યાં જ તે ક્ષી પ્રમાણ થવી ઘટે બીજીમા તેમનું અનુવર્તન નહીં થાય મન્નિધાનના બાગે આ જ નિર્ણય થઈ ગયે! સ્વશાખાની ઉપાસના જેમ સન્નિધિત છે તેમ બીજી નથી તેા નિકટ હોય તેનું અહુષ્ટ જ ઉચિત-વ્યવહિતનું નહીં અને તેમ કરતા શ્રુતિનો બાધ પણ આવતો નથી જો મન્નિધાન શ્રુતિને મ્યાર્થમાથી જાદ કહે તેા તેનો બાધ થાય તેવું અહીં નથી શ્રુતિને તેા તે પોતાના અર્થ-વિશેષમા મ્યાર્થે જ છે આથી સન્નિધાનના બાગે કર્મના અગમ્ય ઉદ્દેશ્યોદ્દેશ્ય ઉપાસનાઓ પોતપોતાની શાખામા જ વ્યવચિત માનવી ઘટે

આવે! પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે આ વાત ઠીક નથી કેમકે ઓમિત્વદક્ષર ઉદ્દેશ્ય ઉપાસીત-ઉર્વ એ જે અક્ષર છે, એ અક્ષરને ‘ઉદ્દેશ્ય’ જાણે, (જા. ૧-૧૧) વગેરે શ્રુતિઓ અવિશેષે પ્રવર્તે છે, શ્રુતિ જો અવિશેષણે પ્રવર્તતી હોય તેા સન્નિધાન તેને અર્થ વિશેષમા વ્યવચિત ન કરી શકે કેમકે શ્રુતિ અને સન્નિધાન જો જોમા શ્રુતિ સ્વજ છે, મન્નિધાન દુર્બળ છે અને આથી ઉદ્દેશ્ય વગેરે ઉપાસનાઓ કે જે કર્મના અગ તરીકે મકળાયેલી છે તે સો શાખાઓની ઉદ્દેશ્ય વગેરેમા અનુવર્તિત જાણવી જોઈએ.

શ્રુતિના સામર્થ્યે એક ઉપાસનાનો જો અન્યત્ર મળે થાય તેા પછી મન્નિધાન કદચિત થય! આથી કહે છે -

મન્ત્રાદિયદ્વાઽધિરોધઃ ॥ ૫૬ ॥

વા-અથવા ॥ ત્રાન્વિવદ્-આદિ શબ્દે કર્મના અગરૂપ દ વ વગેરેનું પ્રહણ થાય છે અન્યત્ર કહેલા મન્ત્ર દ્રવ્ય વગેરે કર્મોના અગોનો અગરૂપ કર્મ સમઘ કરતા વિરોધનો અભાવ છે તેમ અધિરોધ-તેમ અહીં વિરોધનો અભાવ જાણવો

જેમ એક ઠેકાણે કહેલા મન્ત્ર દ્રવ્ય વગેરે કર્મોના અગોનો, કર્મ મળે મન્નિધાનનો વિરોધ નથી આવતો તેમ બીજી શાખાઓમા વિદિત ઉદ્દેશ્ય વગેરે કર્મોના અગરૂપ ઉપાસનાનો અન્યત્ર ઉદ્દેશ્ય વગેરેના

સળધમા વિરોધ થતો નથી કેમકે તેના મળધની મમાનતા છે આશ્રયરૂપ અગોની માફક તેને આશ્રિત ઉપામનાઓનો પણ શ્રુતિ દ્વારા સળધ એક મરખો છે એક ઠેકાણે જો તેનો વિરોધ હોય તો ખીજે ન હોય એ ચોક્કસ નથી ચો જ્ઞાત. પરંતુ મનસ્વાન-જે જનમથી જ મનસ્વી છે (ક્રાં ૨-૬-૭-૧) વગેરે મત્રોનું અધ્યર્થ દ્વારા થતા કર્મમા વિનિયોગનું વિધાન જોવામા આવે છે જેમકે અઘર્યંવે સજનીય શસ્યમ્-અધ્યર્થના કર્મમા સજનીયનું શાસન કરે (તૈં ૦ સં ૭-૫-૫-૨) આ વાક્યમા અને આજ રીતે એક ઠેકાણે કહેવા દ્રવ્યાદિનો ખીજે ઠેકાણે વિનિયોગ જાણવો અર્થાત્ રહસ્ય એ કે શ્રુતિ સમક્ષ મન્નિધાનનો કોઈ પત્તો નથી ॥૫૬॥

પ્રતિકર્મની અગોપાસના કળી ઘટે-મુમુક્ષુઓએ એ કહ્યું અને એ ન્યાયે વૈશ્વાનરોપામના પણ આચળી ઘટે. રખે કોઈ તેનું અનુષ્ઠાન કરતું-કેમકે તેનાથી અનર્થ પ્રાપ્ત થાય છે આથી તેનો નિષેધ કરતા કહે છે -

ભૂત્તઃ ક્રતુવજ્યાયસ્ત્વં તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૫૭ ॥

ભૂત્તઃ=એક એક અગી ઉપાસનાની અપેક્ષાએ જૂમાનું અગી વૈશ્વાનરની ઉપાસનાનું જ્યાયસ્ત્વ=સ્વરૂપે અને ક્રતુવજ્યાયે મોટાઇ-પ્રમાણિતતા અનુભવતા-જાણુરી ક્રતુવજ્યાય=શ્રીપૂર્ણમાસ વગેરેની મફક તથા હિ=તે જ રીતે દર્શયતિ=શ્રુતિ સ્વયં તે મોટાઇ જતાવે છે

છાંદોગ્ય ઉપનિષદમા પ્રાચીનશાલ ઓપમન્યવ=ઉપમન્યુનો પુત્ર પ્રાચીનશાલ (છાં ૫-૧૧-૧) થી શરૂ કરી કહેલી વૈશ્વાનરોપાસનામા અગોપામના અને અગી વૈશ્વાનરની ઉપાસના એમ બંને જોવામા આવે છે ઓપમન્યવ ! કત્વ માત્માનં ઉપાસ્સે રતિ, વિષમેષ મગધ રાજાસિતિ હોવાચ । પરંતુ મુમેજા આત્મા વૈશ્વાનર યત્ય માત્માનં ઉપાસ્સે-“હે ઓપમન્યવ ! તું કયા વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે ?” “હે લગવન” ! કેવળ ધ્યેયકરને જ, હે રાજન ! એમ ઉપમન્યુએ કહ્યું ” આ નિશ્ચય સુતેજા વૈશ્વાનર આત્મા છે જે આત્માને તું ઉપાસી રાખે છે (છાં ૫-૧૨-૧) વગેરેમા અગોપામના છે અને તત્ત્વ દ્વારા વનસ્વ આત્મા વૈશ્વાનરસ્ય મૂર્ધવ સુતેજા ચતુર્વિધરૂપ પ્રાણ પૃથગવર્તમા આત્મા મન્દેહ વહુલ ધન્તિરેવ રયિ પૃથિવ્યેષ વાદો-તે આ નિશ્ચય પ્રગિદ્ધ વૈશ્વાનર આત્માનું નિમદેક અતિ તેજસ્વી ઘવાક શિષ્ય છે નિશ્ચય ! મૂર્ધવ અમુ છે નિશ્ચયતિ વાયુ પ્રાણ છે અનેક પદાર્થોવાળું અમાત્ર પેર છે નિશ્ચય ધનનિધિ મમુક

મૂત્રાશય છે અને પૃથિવી જ પગ છે (છાં ૫-૧૮-૨) વગેરેમાં અગ્નિ
વૈશ્વાનરની ઉપાસના છે તો શુ અહીં અગ્નિપાનના અને અગ્નિઉપાસના
એક બંનેનું વિધાન છે કે કેવળ અગ્નિની ઉપાસનાનું જ વિધાન છે ?
બંનેનું છે એના છે પૂર્વપક્ષ, કેવળ અગ્નિનું જ છે એવો છે સિદ્ધાન્ત !

પૂર્વપક્ષી કહે છે બંનેની ઉપાસના જ અહીં મમજી શ્રાવ્ય કેમકે
બંનેમાં ઉપાસતે એની શૂનિની વિધિ છે ચ અતઃ એવં આત્માનં વૈશ્વાનર
ઉપાસતે મૂર્ધાં ત્ર્યેષ આત્મનં હતિ દોગત્ત-તે આ વૈશ્વાનર આત્માને એમ
જાણે છે તે પછી-(છાં ૫-૧૭-૨) વગેરે અગ્નિમાં અને યસ્મેત્ત યજ
પ્રાદેશમાય અમિષિમાન આત્માનં વૈશ્વાનર ઉપાસતે-પછી જે કાંઈ આ
વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર દુવોકથી પૃથિવીપર્યન્ત મૌ પ્રદેશમા
અગ્નિગિભાવની કપનાથી મપાયેલા તથા અભિવિમાન-મૌ લોકમા ઉપાસે
છે (છાં ૫-૧૮-૧) વગેરેમાં, અગ્નિમાં જોવામાં આવે છે બંનેની વિધિ
હોય તો પછી બંનેનો સ્વીકાર જ થાય છે ઉપરાત કળાતેદનુ પળ શ્રવણ
છે તસ્માત્ તથ સુત પ્રસુત નામુત પુલે દૃશ્યતે એથી તાગ કુળમાં મુત
અભિષ્ટોમ પ્રમુત-તથા આમુત=નોમયાગ થતા દેખાય છે (છાં ૫-૧૭-૧)
વગેરે અગ્નિપાસનાનું કૃત્તે તો સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષ્વાત્મસુ
મન્ન અસ્તિ-તે મૌ લોકોમા, મૌ પ્રાણીઓમા અને સૌ આત્માઓમા અત્તને
ખાય છે વગેરે (છાં ૫-૧૮-૧) એવું અગ્નિ વૈશ્વાનર ઉપાસનાનું
કૃત્તે છે આમ કૃત્તે ઉપાસનાનો ભેદ હોય તો જ ન્યાય ગણાય આથી
બંને ઉપાસના જ અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે કેવળ અગ્નિ વૈશ્વાનર ઉપાસના જ નહીં

આની દલીલ થતા સિદ્ધાન્તી કહે છે હશ પૂર્ણમામ વગેરે યજો છે
તેમનો એક જ, અગ્રપ્રધાન પ્રયોગ છે તેમના પ્રયાજ વગેરે અગ્નિને
જુદો જુદો પ્રયોગ અભિપ્રેત નથી તે જ પ્રમાણે અગ્નિ વૈશ્વાનરની ઉપાસના જ
કેવળ અગ્નિપાસને અહીં ઉદ્દિષ્ટ છે તેનાથી ભિન્ન એવા દુધી માડીને તે
પૃથિવી સુધીના અગ્નિની પૃથક્ પૃથક્ ઉપાસના ઉદ્દિષ્ટ નથી ઉપક્રમ અને
ઉપમહારણુ આવોચન કરતા ભૂમારૂપ અગ્નિ વૈશ્વાનરની ઉપાસના જ અહીં
પ્રધાન છે, એવું નિર્ણીત થાય છે પ્રાચીનશાસ્ત્ર વગેરે છ મહાત્માઓ
વૈશ્વાનરમાત્રામાં નિષ્ઠા ન પામ્યા અને તેની જિજ્ઞાસા થતા મહારાજા કૈકેય
અશ્વપતિ પાસે મચ્યા અને પૂછ્યું કે માત્માનમેવ હમ વૈશ્વાનર સમ્પત્તિ
અધ્યેપિ તમેવ નો વૃદ્ધિ-આપ નિશ્ચય આજકાલ આ વૈશ્વાનર આત્માને
જાણો છો તેને જ આપ અમોને કહો (છાં ૫-૧૧-૬) આવો ઉપક્રમ
અગ્નિ વૈશ્વાનરને લગતો જ છે એ સ્પષ્ટ છે સમગ્ર વૈશ્વાનર આત્માને

જાણવા તો તેઓ આવ્યા હતા. તેના એક એક અંગતું તો તેમને જ્ઞાન આવ્યા તે પહેલાં જ હતું. વૈશ્વાનરાત્માથી તેઓ સર્વથા અણુબાણુ તો હતા જ નહીં. કેમકે ઔપમન્યવ ! કં ત્વં આત્માનં ઉપાસ્તે । હે ઔપમન્યવ ! તું કયા વૈશ્વાનર આત્માને ઉપાસે છે. (છાંં ૫-૧૨-૧) વગેરે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં દિવમેવ ભગવો રાજન્ । इति होवाच-હે ભગવન્ ! કેવળ દુલોકને જ હે રાજન્ ! એમ ઉપમન્યુએ કહ્યું. (છાંં ૫-૧૨-૧) આવા જવાબો મળે છે. જેમ ઉપક્રમ તેમ ઉપસંહાર સુખ્ય-અંગી વૈશ્વાનરાત્માને લગતો જ છે. યસ્તુ एतं एवं आत्मानं प्रादेशमात्रं अमिविमानं आत्मानं वैश्वानरं उपास्ते-પરંતુ જે કોઈ આ વૈશ્વાનર આત્માને પ્રાદેશમાત્ર દુલોકથી માંડી પૃથિવી પર્યન્ત સૌ પ્રદેશમાં અંગાગી ભાવની, કચ્છનાથી મપાએલા તથા અભિવિમાન-સૌ લોકમાં ઉપાસે. (છાંં ૫-૧૮-૧) વગેરે ઉપસંહાર છે. આમ ઉપક્રમ ઉપસંહારનું આલેખન કરતાં અંગી વૈશ્વાનરની ઉપાસનાની જ મોટાઈ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે. ઉપસંત સ સર્વેષુ લોકેષુ સર્વેષુ ભૂતેષુ સર્વેષુ આત્મસુ અન્નમત્તિ, -તે સૌ લોકોમાં, સૌ પ્રાણીઓમાં અને સૌ આત્માઓમાં અન્નને ખાય છે. (છાંં ૫-૧૮-૧) આ શ્રુતિ વૈશ્વાનર આત્માની અખંડ ઉપાસનાનું નિરતિશય કૃણ દર્શાવે છે. ઉપસંત અંગોપાસનાની નિન્દા પણ શ્રુતિ સ્વયમેવ કરે છે. આથી અંગોપાસના કે ખડોપાસના શ્રુતિને અભિપ્રેત નથી જેથી એ સ્પષ્ટ છે. શ્રુતિ કહે છે-મૂર્ધા તે व्यपतिष्यद् यन्मां नागमिष्य:-જો આપ મારી પાસે ન આવ્યા હોત તો તમારું માથું ધડથી જુડું થયું હોત. (છાંં ૫-૧૨-૨) અંગોપાસના-ખડિત ઉપાસના જો અભિપ્રેત હોત તો આ નિન્દા કદી ન સમજાવી શકાય. પ્રત્યેક અંગોપાસનાનું કૃણ પ્રદર્શન અંગી ઉપાસનાની સ્તુતિ ગાય છે. ઉપસંત “ઉપાસ્તે” માં તો અનુવાદમાત્ર છે, વિધિ નથી. આથી અખંડ અંગી ઉપાસના જ ઉદ્દિષ્ટ છે. ખંડિત એક એક અંગની ઉપાસના નહીં-એ દૃઢપણે બળ્યું. ॥ ૫૭ ॥

આમ ઉપાસનાને લગતો ગુણોપસંહાર વિચાર્યો. હવે તેના અનુષ્ઠાનને લગતો વિચાર કરવો ઘટે. કેમકે ઉપાસના બાણી એટલે તેના અનુષ્ઠાનને લગતી જિજ્ઞાસા સ્વયમેવ આવે. તેની શરૂઆત કરતાં પહેલાં ઉપાસનાનું નાનાત્વ=વૈવિધ્યની વ્યવસ્થા કરતાં કહે છે:-

નાના શબ્દાદિભેદાત્ ॥ ૫૮ ॥

શબ્દાદિભેદાત્=વિધિ ધનિર્નિર્વ્યાના કોરેના બેઠે ઉપાસનાઓ માત્ર=વિવિધ છે.

સર્વેવાન્તપ્રત્યયં ચોદનાપવિદોષાત્-(ચિઃ ૩-૩-૧) વગેરે સૂત્રોમાં દહુ, શાંડિય, વૈશ્વાનર વગેરે ઉપાસનાઓને અવિશિષ્ટ સિદ્ધ કરી છે. તે ઉપાસનાઓ અહીં વિચારનો વિષય છે. તો આ બધી ઉપાસનાઓનું નાનાપણુ-વિવિધપણુ-બાળપણુ કે એકત્વ બાળપણુ ? ઉપાસ્ય પ્રદાની એકતા હોવાથી ઉપાસનાઓનું પણ એકત્વ છે એમ ને પૂર્વપક્ષી કહે તો તેના જવાબમાં સિદ્ધાન્તી કહે છે કે ઉપાસનાઓ નાના-વિવિધ છે યદપિ ઉપાસ્ય સૌનાં એક જ છે છતાં “ઉપાસીત, ઘ્યાયીત, વેદ”-વગેરે વિધિ શબ્દોનો અને ઇતિકર્તવ્યતાનો ભેદ હોઇને તેમનું વૈવિધ્ય જ થોડું છે. માટે ઉપાસનો વિવિધ છે. ॥ ૫૮ ॥

ઉપાસનાઓનું વૈવિધ્ય ન્યાય્ય હવે તેના અનુષ્ઠાનમા વિક્રપનુ પ્રતિપાદન કરે છે

વિકલ્પઃ અવિશિષ્ટફલત્વાત્ ॥ ૬૧ ॥

અવિશિષ્ટફલત્વાત્=સમાનક્રમ હોવાથી વિકલ્પ=ઉપાસનાના અનુષ્ઠાનમા વિષય બદલવો

તો શાંડિસ્માદિ ઉપાસનાઓનાં અનુષ્ઠાનનો મુમુક્ષુ છે કે વિકલ્પ-આ છે સ્વશય. અભિહોત્ર કર્મ-પૂર્ણમાસ વગેરે કર્મો ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેમનાં અનુષ્ઠાનમા સમુચ્ચય જોવામા આવે છે તો ઉપાસના પણ કર્મ છે તો તેના પણ મુમુક્ષુ જ ઘટે આવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે ક્રમમા સમાનતા હોવાથી વિકલ્પ જ ઘટે છે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર તમામ ઉપાસનાઓનુ અભિન્ન ક્રમ છે. આથી એક ઉપાસનાએ પણ એ ક્રમ પૂર્ણપણે મળતુ હોઇને વિકલ્પ જ થોડું છે અભિહોત્ર વગેરે કર્મો તો નિત્યકર્મ છે અને તેનુ અનુષ્ઠાન ન થાય તો પ્રત્યવાયનો ભય છે અને તેથી તેમનુ સમુચ્ચયે અનુષ્ઠાન છે, તેવુ ઉપાસનામા નથી માટે વિકલ્પ જ ન્યાય્ય છે, સમુચ્ચય નહીં ॥ ૫૯ ॥

હવે કામ્ય ઉપાસનાઓમા વિશિષ્ટતા બતાવના કહે છે -

કામ્યાસ્તુ યથાકામં સમુચ્ચીયેરન્ નવા પૂર્વહેત્વભાવાત્ ॥ ૬૦ ॥

તુ=સાદૃશ્ય અકામ્ય ઉપાસનાઓનો બચાવ કરે છે કામ્યા=અસાક્ષાત્કારથી ભિન્ન તે તે ક્રમની કામનાવાળી ઉપાસનાઓ યથાકામ=મરજી મુજબ સમુચ્ચીયેરન્=મહે સમુચ્ચય પામતી જા=અથવા ન=સમુચ્ચય ન પામતી કેમકે પૂર્વહેત્વભાવાત્=આગળનો-‘અવિશિષ્ટ ક્રમ’ રૂપ હેતુ-નિકષ્પ હેતુનો એમા અભાવ છે

સાંસારિક કૃણને ઉદ્દેશીને જે ઉપાસનાઓનું વિધાન હોય તે કામ્ય ઉપાસનાઓ છે. તેમનાં અનુષ્ઠાનમાં તે તે કૃણની પ્રાપ્તિ ઇચ્છનારની ઇચ્છા જ નિયામક છે. તેમાં સમુચ્ચય કે વિકલ્પ નિયામક થતો નથી. કેમકે આ કામ્ય ઉપાસનાઓનું કૃણ એક જાતનું નથી. કૃણભેદ હોઈને તેમાં કોઈ નિયમ નથી. તેવી ઉપાસનાઓમાં ઉપાસકોની મીઠી મરજી જ નિયામક છે. ॥૬૦॥

જેમ કામ્ય ઉપાસનાઓમાં તેમ અંગોપાસનામાં અનુષ્ઠાનનો અનિયમ બતાવવો રહે છે, કેમકે બન્નેમાં સમાનતા છે. તેનું વિધાન કરતાં પહેલાં પૂર્વપક્ષ કહે છે કે:-

અંગેષુ યથાશ્રયભાવઃ ॥ ૬૧ ॥

અંગેષુ=કર્માંગ ઉપાસનાઓમાં યથાશ્રયભાવ=જેવો ઉપાસનાના આશ્રયરૂપ પ્રધાન કર્મોરૂપ ઉદ્દગીય વગેરેનું અનુષ્ઠાન છે તેવાં જ અનુષ્ઠાનનો સંભાવ બતાવે.

કર્મનાં અંગરૂપે સંકળાયેલી ઉપાસનાઓ અંગે અહીં સંશય છે. જેમ કામ્ય તેમ અંગોપાસનાના વિષયમાં પણ અનુષ્ઠાન અંગે અનિયમ છે કે તેમના અનુષ્ઠાન અંગે કોઈ નિયમ છે? નિયમ છે એવો પૂર્વપક્ષ છે. નિયમ નથી એવો સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે નિયમ હોવો ઘટે છે કેમકે ઉદ્દગીય વગેરે ઉપાસનાઓ પ્રધાન કર્મોના અંગોને આશ્રયે છે અને કર્મનાં અંગરૂપ હોઈને તે બધીનો સમુચ્ચય કરીને કરવી જોઈએ. તેમાં વિકલ્પ હોઈ શકે નહીં. આશ્રિત હોય છતાં આશ્રયને અધીન ન હોય એ યોગ્ય નથી. આથી કર્માંગની પેરે ઉપાસનાઓનો પણ સમુચ્ચય કરી આચરવાનો નિયમ હોવો જ જોઈએ. ॥ ૬૧ ॥

આજ વાતમાં બીજો હેતુ આપતાં કહે છે:-

શિષ્ટેષ્વ ॥ ૬૨ ॥

શિષ્ટે=શ્રુતિનું શાસન હેઠળે જે=પણ યથાશ્રયભાવ બતાવે જોઈએ.

જેમ ઉદ્દગીય વગેરે કર્મોના અંગનું અનુશાસન છે તેમ તેના આશ્રયે રહેલી ઉપાસનાઓનું પણ ઓમિત્યેતદક્ષરં ઉદ્દગીયં ઉપાસીત-ઉં એ જે અક્ષર છે, એ અક્ષરને ઉદ્દગીય જાણે. (છાંડ ૧-૧-૧) વગેરે શ્રુતિમાં શાસન છે. જો શ્રુતિના શાસનમાં ફેર નથી તો અનુષ્ઠાનની બાબતમાં ફેર ઘટતો નથી. મારે કર્માંગ ઉપાસનાઓનો યથાશ્રયભાવ યોગ્ય છે. ॥ ૬૨ ॥

આ જ વિષયમાં સિંગ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે:-

સમાહારાત્ ॥ ૬૩ ॥

સમાહારાત્=સમાહાર એટલે સમનાકરણ-કર્મમાં પડેલાં ઝિનું પડણુ એટલે મમ હાર-એ સમાહારને લગ્ને પણ વધાત્રયભાવ છે એમ જણાય છે.

યઃ ઉદ્ગીયઃ ન પ્રણયઃ યઃ પ્રણય મઃ ઉદ્ગીયઃ-
જે ખરે ઉદ્ગીય છે તે જ પ્રણય છે, જે પ્રણય છે તે જ ઉદ્ગીય છે,
(છાં૦ ૧-૫-૫) આ શ્રુતિમાં ઉદ્ગીય અને પ્રણયની એકતા બતાવી પછી
ફળવાક્ય શ્રુતિ દર્શાવે છે કે દોષપદનાદિવાપિ દુસદ્ગીનં મનુસમાદરતિ-
તેથી હોતાના સ્થાનથી પણ જે કંઈ દોષવાળું ગણાયું હોય તેને પણ તે
મુધારે છે. (છાં૦ ૧-૫-૫) ઉદ્ગીય ઉપાસનામાં સ્તોત્રગાન કરનાર પુરૂષ,
હોતાના કર્મમાં થનાર સ્તોત્ર અંબંધી ત્રુટિનું પૂરણ કરે છે. આમ
ઉદ્ગાનનું મહત્ત્વ દર્શાવ્યું છે. આ સમાહાર-પૂરણથી અંગાગ્રિત
ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સૂચિત થાય છે. ॥ ૬૨ ॥

બીજા સિંગ પ્રમાણોનો ઉદ્ધાર કરતાં કહે છે:-

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેષ્વ ॥ ૬૪ ॥

ગુણસાધારણ્યશ્રુતેઃ=શ્રુતોની સાધારણ્ય બતાવનારી શ્રુતિથી ચ=પણ આ જ
વાન સિદ્ધ થાય છે.

તેનેયં ત્રયી વિદ્યા વર્તતે, ઓમિતિ માધાવયતિ, ઓમિતિ શંસતિ,
ઓમિત્યુદ્ગાયતિ-તેના વટે=કૌં અક્ષર વટે જ આ સમસ્ત વેદ વિદ્યા પ્રવૃત્ત
થાય છે, ડૌં એમ અધ્વર્ચુ સંભળાવે છે. કૌં એમ હોતા સ્તુતિમન્ત્રો
બંધુ છે. (છાં૦ ૧-૧-૬) આ શ્રુતિમાં ઉપાસનાના શુભરૂપ જ કારનો
પ્રયોગ મમાન બાવથી દર્શાવ્યો છે. એજ રીતે કર્માંગ અંબંધી ઉદ્ગીય
આદિ શુભ છે તેનો પણ સમાન ભાવે શ્રુતિમાં પ્રયોગ વિહિત છે, આથી
પણ ઉપાસનાઓનો તેમના આશ્રયરૂપ કર્માંગો સાથે સમુચ્ચય
ઉચિત છે. ॥ ૬૪ ॥

આમ પૂર્વપક્ષ પૂરો થયો. હવે સિદ્ધાન્ત ઠેગ્વતાં કહે છે:-

ન વા તત્સહમાવાશ્રુતેઃ ॥ ૬૫ ॥

વા= તત્સહમાવાશ્રુતેઃ=કર્મની સાથે તેમનો સદ્ભાવ સમુચ્ચય બતાવનારી શ્રુતિ ન
હોવાથી ન=ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સિદ્ધ થતો નથી-અર્થાત્ અગોપાસનાઓમાં
વધાત્રયભાવ નિષ્ક્રિય થવો શક્ય નથી.

તે તે ઉપાસનાઓના આશ્રયભૂત ઉદ્દગીથ વગેરે અંગ છે. તે અંગેનો સમાહાર બતાવનારી શ્રુતિઓ છે પણ તે અંગોના સમાહારની માફક તેમની સાથે ઉપાસનાઓનો સમાહાર બતાવનારી કોઈ શ્રુતિ નથી. આથી તે તે આશ્રયોના સમુચ્ચયની માફક જ ઉપાસનાઓનો પણ સમુચ્ચય થવો નેહ્યો એ સિદ્ધ થતું નથી. કેમકે ઉપાસનાઓનું ઉદ્દેશ્ય ભિન્ન છે. જે ઉદ્દેશ્યથી જે કૃષ્ણને માટે યજ્ઞાદિ કર્મ કરવામાં આવે છે, તે કર્મોનાં અંગોમાં કરવામાં આવતી ઉપાસના તેનાથી ભિન્ન ઉદ્દેશ્યથી કરવામાં આવે છે. આથી અંગોની સાથે ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય નથી. આથી ઉપાસનાઓના અંગોની સાથે સમુચ્ચય શક્ય નથી. તેમનું અનુષ્ઠાન શુદ્ધ શુદ્ધ જ કરવું નેહ્યો. ॥૬૫॥

આ જ વાતને દૃઢ કરતાં ખીજે હેતુ આપતાં પાદની સમાપ્તિ લખે છે કે:-

દર્શનાત્ ॥ ૬૬ ॥

દર્શનાત્=વિદ્વાન બ્રહ્મા સર્વે ઋતિજ્ઞેનું રક્ષણ કરે છે, એવું શ્રુતિવાક્ય હોઈને ચ=પણ ઉપાસનાઓનો સમુચ્ચય સિદ્ધ થતો નથી.

एवंविद् ह वै ब्रह्मा यज्ञं यजमानं सर्वांश्च ऋत्विजः अभिरक्षति-
નિશ્ચય આપું બાણનાર બ્રહ્મા જ યજ્ઞ, યજ્ઞમાન અને સૌ ઋત્વિજોને એમરથી રક્ષે છે. (ઈર્ષ. ૪-૧૭-૧૦) આ શ્રુતિમાં વિદ્યાના મહિમાનું વર્ણન કરતાં એમ બતાવે છે કે ઉપાસનાઓનો કર્મની સાથે સમુચ્ચય થઈ શકતો નથી. કેમકે જે ઉપાસનાઓનો સર્વાત્ર સમાહાર થતો હોત તો ખીજે ઋત્વિજ પણ એ તત્ત્વનો જ્ઞાતા હોત અને સ્વયં પોતાનું રક્ષણ કરત. બ્રહ્મા તેના રક્ષણ માટે જરૂરી ન હોત. આથી એ જ સિદ્ધ થાય છે કે ઉપાસનાઓ તેમના આશ્રયભૂત કર્મોંગ અંગોને અધીન નથી, પણ સ્વતંત્ર છે. આથી જ સમુચ્ચય ન કરતાં તેમનું અનુષ્ઠાન અલગ જ હોવું નેહ્યો. ॥ ૬૬ ॥

॥ इति ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये तृतीयाध्याये तृतीयपादः ॥

હરિઃ ઓં તત્સત

ॐ

ब्रह्मसूत्रे तृतीयाध्याये

॥ चतुर्थः पादः ॥

○ પાસના જ્ઞાનનું સાધન છે એ વિચાર્યું. હવે તેના ઈતર સાધનોનો વિચાર પણ કરવો ઘટે. અને જેમ આગળ તેમ આ પાદમાં પણ પ્રસંગોપાત્ત ખીલુ ચર્ચા કરવી ઘટે છે. તે માટે આ ચોથા પાદની શરૂઆત છે. આ પાદની શરૂઆત સિદ્ધાન્તના સ્થાપનથી જ આચાર્ય કરે છે. જ્ઞાન અને કેવળ જ્ઞાન જ મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે એમ સિદ્ધ કરતાં કહે છે કે-

પુરુષાર્થોઽતઃ શબ્દાદિતિ ચાદરાયણઃ ॥ ૧ ॥

મતઃ=જે જ્ઞાનનું સાધન ઉપાસના છે, એમ આગસ્ય પાદમાં નહીં થયું તે જ્ઞાનથી પુરુષાર્થઃ=પ્રથમ પુરુષાર્થ-મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે શબ્દાતઃ=કેમકે એવું વેદોપનિષદ શ્રુતિનું વચન છે. ઇતિ=એમ ચાદરાયણ=આદરામય આચાર્ય કહે છે.

જ્ઞાન અંગે અહીં આવેા સંશય થઈ શકે છે. જ્ઞાન કર્મના શેષ તરીકે મોક્ષનું સાધન છે કે સ્વતંત્રપણે એ મોક્ષનું સાધન છે? કર્મશેષ તરીકે એ સાધન છે એમ પૂર્વપક્ષ છે. પૂર્વપક્ષનું દૃષ્ટિગિન્દુ વિસ્તારપૂર્વક હવે પછી વિચારશે અને તેનું નિરસન કરવામાં આવશે. આ સૂત્રમાં તો ફક્ત સિદ્ધાન્તીનો જ ઉદ્દેશ છે. વેદ અને ઉપનિષદોની શ્રુતિઓ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે. ય ઇત્ તદ્ વિદુસ્તેઽમૃતત્વમાનસુઃ-જેઓએ તે આ જાણ્યું તેમણે અમૃતત્વ જોગવ્યું. (પ્રાં ૨-૩-૧૮-૨૩) તમેવ વિદિત્વાઽતિમૃત્યુમતિ તેને જાણીને જ મોતને ઓળંગી જાય છે. (યજુઃ ૩૧-૧૮) તમેવ વિદ્વાન્ ન વિમાય મૃત્યોઃ-તેને જાણીને જ મૃત્યુથી બીજો નથી. (અથર્વઃ ૧૦-૪-૮-૪૪) તમાત્મસ્થં યેઽનુ પદ્યન્તિ ધીરાઃ તેણાં સુલ્લં શાશ્વતં નેતરેવામ્-તેને પોતાના શરીરમાં રહેલો જે ધીર પુરુષ જીવે છે તેવાને સદાતન સુખ મળે છે, ખીલને નહીં. (કઠઃ ૫-૧૨) તં વેદં પુરુષં વેદ યથા મા યો મૃત્યુઃ પરિવ્યથાઃ-તે જાણવા યોગ્ય પુરુષને જાણે! જેથી તમને મૃત્યુ ન ખીડા દે. (પ્રાં ૬-૬) તમેવ ઇકં જ્ઞાનથ આત્માનં અન્યાવાચો વિમુચ્ચથાઃ અમૃતસ્ય ઇપ સેતુઃ-તે જ એક આત્માને જાણેા. ખીલુ વાતો છોડો. કેમકે આ જ અમૃતનો ચેતુ છે. (મું ૨-૨-૫) બ્રહ્મવિદાન્નોતિ

પરમ્-બ્રહ્મને બાળુનારો પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈં ૨-૧) ય एतद्
 વિદુઃ અમૃતાઃ તે ભવન્તિ-એ એક તત્વને તેઓ બાલુ છે તેઓ અમૃત
 થાય છે. (શ્વે ૩-૧) વગેરે છે શ્રુતિઓ. તે જ મુજબ સ્મૃતિઓ કહે
 છે તત્ત્વજ્ઞાનાત્ નિઃશ્વેયસમ્-(વૈશે ૧-૧-૪) તત્ત્વજ્ઞાનાન્નિઃશ્વેયસાધિ
 ગમઃ (ન્યાય ૧-૧-૨) જ્ઞાનાત્ મુક્તિઃ (સાં ૩-૨૩) સર્વેવામપિચૈતેપાં
 આત્મજ્ઞાનં પરં સ્મૃતમ્ । તદ્ હિ અગ્રં સર્વવિદ્યાનાં પ્રાપ્યતે હામૃતં તતઃ-
 આ બધામાં આત્મજ્ઞાન શ્રેષ્ઠ છે. તે જ અગ્રણી છે. સૌ વિદ્યાઓમાં, કેમકે
 તે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિનું સાધન છે. (મનુ ૧૨-૮૫) ને શ્રુતિ-સ્મૃતિ
 પ્રમાણ તો સર્વશ્રેષ્ઠ. આથી જ્ઞાન મોક્ષનું સ્વતંત્ર સાધન છે, એમ ભગવાન
 બાદશયણ માને છે. ॥ ૧ ॥

આમ સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ કર્યું. હવે સિદ્ધાન્તના પરિમાર્જન માટે
 પૂર્વપક્ષનું ઉત્થાપન કરતાં કહે છે:-

શેપત્વાત્ પુરુષાર્થવાદઃ યથાન્યેષુ હતિ જૈમિનિઃ ॥ ૨ ॥

યથા=જેમ અન્યેષુ=પરમા પીળ અંગેમાં ફક્તશ્રુતિ અર્થવાદ મનાય છે તેમ,
 શેપત્વાત્=કર્મનું અંગ હોવાથી પુરુષાર્થવાદ=બ્રહ્મજ્ઞાનને પુરુષાર્થનો હેતુ તરીકે એટલે
 કે મોક્ષના સાધન તરીકે દર્શાવવું એ માત્ર અર્થવાદ છે હતિ=એમ જૈમિનિ=જૈમિનિ
 આચાર્ય કહે છે.

મોક્ષનું, જ્ઞાન સ્વતંત્ર સાધન છે એમ કહેવું યોગ્ય નથી. કેમકે
 જ્ઞાન સ્વતંત્ર જ નથી. જ્ઞાન તો કર્મનું અંગ છે. આત્મા કર્તા છે. બ્રહ્મ
 દેવતા છે. અને આમ કર્તૃત્વ અને દેવતાત્વ દ્વારા એ બન્ને કર્મનાં અંગ
 થઈને ઉભે છે. ઉપરાંત જ્ઞાન તેનું સંસ્કારક છે. તો જેમ પ્રોક્ષણાદિ તેમ
 જ્ઞાન પણ સંસ્કારક હોઈને તે દ્વારા કર્મનું અંગ થાય છે. જેમ યજ્ઞમાં
 પુરોહિત વગેરેનાં કારણરૂપ મીઠિ વગેરે પ્રોક્ષણાદિથી સુસંસ્કૃત થાય છે,
 એ સંસ્કાર દ્વારા કર્મોગતા પામે છે અને તેના સંસ્કાર કરનાર પ્રોક્ષણ
 વગેરે ગણાય છે અને તે દ્વારા કર્મની અંગતા પામે છે તેમ
 આત્મા અને બ્રહ્મ બન્ને દેહ વગેરેથી ભિન્ન હોઈને હવિને માટે યોગ્ય
 તરીકે જણાતાં કર્મોગતાને પ્રાપ્ત થાય છે. ન જણાય તો નહીં.
 આથી જ્ઞાન પણ તેમ જણાવીને તે દ્વારા કર્મોગ થાય છે. પ્રોક્ષણ વગેરે
 મીઠિ વગેરેના સંસ્કાર કરે છે. તેમ જ્ઞાન આત્મા અને બ્રહ્મને સંસ્કાર
 કરે છે કેમકે જ્યાં સુધી અધિકારી પુરૂષ આત્માને દેહથી ભિન્ન અને
 પરલોકના અંગધવાળો છે એમ બાજુતો નથી ત્યાં સુધી વૈદિક કર્મોમાં તેની
 પ્રવૃત્તિ જ અશક્ય છે, અને બ્રહ્મ પણ જ્યાં સુધી તે તે દેવતારૂપે હવિને

લેનારું ન જણાય ત્યાંમુધી કર્માંગતાને પામે છે. આ આત્મા અને પ્રદાનું જે વિજ્ઞાન તે જ તેનો સંસ્કાર છે. અને આત્મા અને પ્રદાનને સંસ્કૃત હોય તો તેમનું કર્માંગત્વ આવે જ, અને અંગો તો પ્રધાનના કૃણે જ કૃણવાળાં હોય અને આથી તેમનું સ્વતંત્ર કૃણ નથી. અને ત્યાં શ્રુતિ સ્મૃતિઓનાં પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિરૂપ જે કૃણવાદ છે તે અર્થવાદ છે. આવો અર્થવાદ બીજા દ્રવ્ય સંસ્કાર કર્મમાં પણ જોવામાં આવે છે. જેમકે યસ્ય સ્વર્ગમપી જુહર્મવતિ ન સ્ત પાપં દલોકં જ્ઞાનોતિ-(તૈં ૦ સં ૩-૫-૭-૨) યદંકે ચક્ષુરેય ભ્રાતૃવ્યસ્ય ઘંત્કે-(તૈં ૦ સં ૬-૧-૧-૫) યત્ પ્રયાજાનુયાજા હૃદયન્તે વર્મ વા યતદ્ યજ્ઞસ્ય ક્રિયન્તે વર્મ યજમાનસ્ય ભ્રાતૃવ્યામિભૂત્યૈ-(તૈં ૦ સં ૨-૬-૧-૫) આથી કર્મ જ સ્વતંત્રપણે મોક્ષનું સાધન છે. જ્ઞાન તો તેના-કર્મના શેષ અંગ તરીકે જ છે એમ જૈમિનિ આચાર્ય માને છે. ॥ ૨ ॥

અને જ્ઞાન કર્મશેષ છે એ વાતને સિદ્ધ કરવા શિષ્ટાચાર દર્શાવતાં કહે છે:-

આચારદર્શનાત્ ॥ ૩ ॥

આચારદર્શનાત્=શિષ્ટાચારનાં દર્શને પણ જાણવા મળે છે કે જ્ઞાન કર્મનું અગમત્ર છે.

અશ્વપતિ વગેરે જ્ઞાની શિષ્ટ લોકોનો કર્માંચાર શ્રુતિ દર્શાવે છે. યજ્ઞમાણો ષ્ઠ મગવન્તોઽહમસ્મિ-હે પૂજનીયો! હું નિશ્ચય યજ્ઞ કરનાર છું. (છાં ૦ ૫-૧૧-૫) એ જ્ઞાન કર્મશેષ ન હોત તો જ્ઞાનીઓનું કર્મચરણ શ્રુતિ નહીં બતાવત પણ બતાવે છે. અને આથી જ્ઞાન કર્મશેષ છે એમ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૩ ॥

બીજો હેતુ આપતાં કહે છે:-

તત્ત્વૈત્ ॥ ૪ ॥

તત્ત્વૈત્=કર્મશેષનું શ્રુતે=પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ છે.

છાંદોગ્યની શ્રુતિ છે કે યદેવ વિદ્યાયા કરોતિ શ્રદ્ધયા ઉપનિષદા તદેવ વીર્યવત્તરં ભવતિ-શ્રદ્ધા અને અંતરાત્મા પ્રાપ્તના જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તે જ કર્મ વધારે સમર્થ-સમૃદ્ધ કૃણવાળું થાય છે. (છાં ૦ ૧-૧-૧૦) આ શ્રુતિમાં વિદ્યાયા એ માધનના અર્થમાં ત્રીજી વિલક્ષિ છે. અને એ

વિલક્ષિત જ્ઞાન કર્મશેષ છે એમ પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ કરે છે. નહીંતર ત્રીજી વિલક્ષિત ન્યાય્ય નહીં થાય. આથી કર્મશેષ છે જ્ઞાન એ સિદ્ધ છે. સ્વતંત્ર સાધન નથી. ॥ ૪ ॥

બીજો હેતુ અવતરે છે કે:-

સમન્વારંભણાત્ ॥ ૫ ॥

સમન્વારંભણાત્=સમન્વારંભણ એટલે અનુગમન. જ્ઞાનનાં કર્મ સાથે અનુગમનથી પણ ઉપક્રી વાત જ સિદ્ધ થાય છે.

તં વિધાકર્મણી સમન્વારમેતે-તેનાં તેમાં જ્ઞાન અને કર્મો અનુસરે છે. (મુખ ૪-૪-૨) આ છે શ્રુતિ. જતાં જીવની પાછળ આ જ્ઞાન અને કર્મનું અનુગમન જ્યાં સુધી જ્ઞાન, કર્મશેષ ન હોય ત્યાં સુધી નથી. જો જ્ઞાન સ્વતંત્ર હોત તો કર્મ સાથે તેનું અનુગમન કોઈ રીતે ઘટાવી શકાય નહીં. સ્વતંત્રપણે જ્ઞાન અંગે તેવી કલ્પના કરતાં તો કર્મના અંગ તરીકે તેવી કલ્પના વધારે યોગ્ય છે. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ જ છે. ॥ ૫ ॥

વળી બીજું કારણ આપે છે કે:-

તદ્વતો વિધાનાત્ ॥ ૬ ॥

તદ્વતઃ=ત્યાગવળા માટે વિધાનાત્=કર્મનું વિધાન હોવાથી પણ જ્ઞાનનું કર્મશેષત્વ સિદ્ધ થાય છે.

શ્રુતિ, વેદાર્થનું જેને જ્ઞાન છે તેવા જ્ઞાની માટે, સ્વાધ્યાયાદિ કર્મનું વિધાન કરે છે. આચાર્યકુલાદ્ વેદમર્ષીત્ય યથાવિધાનં ગુરોઃ કર્માતિશેષેણામિસમાવૃત્ય કુટુંબે શુચી દેસે સ્વાધ્યાયમર્ષીયાનઃ=શુરુકુળમાર્થી સેવા શુશ્રૂષા આદિ કામો કરતાં જયેલા વળતરમાં યથાવિધિ વેદને જાણીને, કુટુંબમાં પાછો આવીને-ગૃહુએધી થઈને, પવિત્ર દ્રેશમાં સ્વચ્છ જગ્યાએ સ્વાધ્યાય કરતો હોઈને (છાંડ ૮-૧૫-૧) વેદાર્થવિતા છેવટે પ્રદક્ષવેતા હોવો જ ઘટે. અને આથી જો આ પ્રદક્ષજ્ઞાન કર્મનું રોપ ન હોત તો પ્રદક્ષજ્ઞાન માટે સ્વાધ્યાય વગેરે કર્મનું વિધાન ન કર્યું હોત, પણ કર્યું છે. અને શ્રુતિજોલ વ્યર્થ હોય નહીં. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ છે એજ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૬ ॥

બીજી ૪લી= પેશ કરતાં કહે છે:-

નિયમાચ્ચ ॥ ૭ ॥

નિયમાન્ન્યાયઞ્ચન કર્મ કરવાનું જે નિત્ય કર્યું હોયથી ચ=પણુ જ્ઞાનનું કર્મશેત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે

દુર્જન્નેવ કર્માણિ જિજીવિષેત્ જ્ઞાતં સમા - કર્મ કરતા જ નો વરઁ જીવના ધરે છે (યજુઁ ૪૦-૨) તથા ઇતદ્ વૈ જરામર્ચ્યં સત્ર વદગિતહોષ્ઠ જરવા વા હોવાસ્માત્ મુચ્યતે મૃત્યુના વા-એ અગ્નિહોત્ર અ-જર અને અમઃ કર્નાઃ સાધન છે એનાથી જરા મૃત્યુમાથી છટાય છે (શત્ત૦ ૧૨-૪-૧-૧) આવી કૃતિઓ પુરુષ માટે યાવન્જીવ અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મનું આચરણ નિયમિત કરે છે આ યાવદ્વાયુ કર્મચરણુ નો જ્ઞાન સ્વતત્રપણે મોક્ષનું સાધન હોત તો ન હોઈ ગઈ. કેમકે જો જ્ઞાન જ હોત તો પછી કર્મથી શું ? -આવું થાત કર્મનું પણ કાર્ય પ્રયોજન છે એમ કહેતા હો તે પછી તો કર્મ જ મોક્ષનું સ્વતત્ર સાધન હો ખીચાસ અમગજ જ્ઞાનનું ત્યા શું લાગે વગેરે ? આથી મોક્ષનું સાધન કર્મ છે-જ્ઞાન નહીં એમ માનવું જ યોગ્ય જ છે ॥ ૭ ॥

આમ સાતમા મૂત્ર સુધી પૂર્વપક્ષીની ગૂઝાત કરી હવે તેનું નિરાકરણ કરતા આચાર્યદેન કહે છે -

અધિકોપદેશાત્તુ વાદરાયણસ્યૈવ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૮ ॥

‘ત્તુ=કિન્તુ વાદરાયણસ્ય=બાદરાયણનો અધિકોપદેશાત્-કર્મમા જેટલું આત્મજ્ઞાન જરૂરી છે તેના કરતા અધિકનો ઉપદેશ હોવાથી એવ=પહેના સૂત્રમા કહેયે છે તેવો મત છે કેમકે તદ્દર્શનાત્=૦ ઉપનિષદની શ્રુતિમા તેવો અધિક ઉપદેશ જોવામા આવે છે

જૈમિનિ આચાર્ય કર્મ અગે જેટલું આત્મજ્ઞાન જરૂરી છે તેટલું જ ઉપદેશે છે જ્યારે બાદરાયણાચાર્ય તેટલું જ ઉપદેશતા નથી પણ તેનાથી અધિક ઉપદેશે છે જૈમિનિ આચાર્ય કર્તા-લોપ્તા-સત્ સ્વરૂપ પ્રત્યગાત્માને શરીર વગેરેથી વ્યતિરેક અને પચ્ચોક સાથેનો સબધ તેવો જ દર્શાવે છે, અને જગતના જન્માદિના કારણરૂપ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને તે તે દેવતારૂપે હુવિના લાગીદાર તરીકે ઉપદેશે છે જૈમિનિ આચાર્યનું આ જ્ઞાન, કર્મનું અગ થઈ શકે છે કેમકે શરીર વગેરેથી ભિન્ન અને પરબ્રહ્મ સાથે સબધ ધગવતા આત્માને બાહ્યને એવા કર્મમા પ્રવૃત્તિ થાય તે ઉચિત છે પણ સર્વ કર્મનું દ્વંદ્વ મંદંવ અનિત્ય છે તથયેહ કર્મચિતો લોક ક્ષીયતે

એવમમુત્ર પુણ્યચિતો લોકઃ ક્ષીયતે-તે જેમ આ લોકમાં કર્મથી જીતાયેલો
 લોક-ઉપભોગ્ય પદાર્થ-દેશ અગર ભૂમિભાગ, ક્ષીણ થાય છે, તે જ મુજબ
 તે લોકમાં પુણ્યથી જીતાયેલ લોક ક્ષીણ થાય છે. (છાં ૮-૧-૬) વગેરે
 શ્રુતિઓ આની સાક્ષી છે. અને આવાં અનિત્ય કૃણના દાતા કર્મ કને નિત્ય
 મોક્ષરૂપી કૃણની આશા રાખવી બ્યર્થ છે. અને જ્ઞાન જો કર્મનું અંગ હોય
 તો તેના દ્વારા મોક્ષ થાય એ વાત તો તેથી પણ વધારે નાપાયાદાર લેખાય.
 અને આથી જૈમિનિ આચાર્યના મતથી તુષ્ટ થઈ શકતું નથી અને તેથી
 ભગવાન બાહરાયણાચાર્ય જૈમિનિના મતથી અસંતુષ્ટ હોઈને તેનાથી
 અઘકું એવું તેનું સાધન-જીવાત્મજ્ઞાન અને પ્રદ્યસૂત્રાન ઉપદેશ છે. જીવાત્મા
 શરીરથી માંડીને તે પ્રકૃતિ સુધીના સમસ્ત પદ્મથીથી ભિન્ન છે. કર્તૃત્વ
 લોકતૃત્વાદિ સમસ્ત સંસાર કર્મથી અલિપ્ત છે. નિત્ય-શુદ્ધ-બુદ્ધ-મુક્ત
 સ્વભાવ છે. પરમાત્મા તેનો અંતરાત્મા છે. જગતનું સર્વથા કારણ છે.
 સર્વજ્ઞ-સર્વશક્તિ છે. સ્વરૂપે સામ્યદાનંદ છે. આવા જીવ અને શિવનું
 જે સાક્ષાત્ દર્શન-જ્ઞાન તે જ્ઞાન મોક્ષનું સાધન છે. આવો છે મત
 બાહરાયણાચાર્યનો. આવું જ્ઞાન કર્મોંગ થઈ શકતું નથી. આવું જ્ઞાન ઉદય
 પામતાં મૂળ સહિત કર્મને જ ઉગેડી નાંખે છે. જો કર્મને નિષ્પન્ન કરતું
 હોત તો તે કર્મોંગ થાત. પણ આ તો મૂળસહિત તેને નષ્ટ કરે છે
 આથી જ્ઞાન કર્મોંગ નથી. આગળ “ઉપમદૈ જ” (વે ૩-૪-૧૬) સૂત્રમાં
 આ વાતને સ્વયં આચાર્ય કહેનાર છે. ભગવાન બાહરાયણના આ અધિક
 ઉપદેશનો શ્રુતિઓ સ્વયં નિર્દેશ કરે છે. આત્મનાડડમાનં સંવિવેશ-
 આત્મા દ્વારા આત્મામાં પ્રવેશો. (યજુ ૩૨-૧૧) તદ્ વિજ્ઞાનેન પરિવદ્યન્તિ
 ધીરાઃ માનન્દરૂપં અમૃતં ચદ્યમાતિ-તે કે જે આનંદરૂપ અમૃત અને
 સૌનો પ્રકાશક છે તેને ધીર પુરૂષો જ્ઞાનથી જીવે છે. (મું ૨-૨-૭) તદ્
 ચદાત્મવિદો વિદુઃ-જેઓ આત્મવેદા છે તેઓ બાણ છે. (મું ૨-૨-૮)
 આમ શ્રુતિનો પણ ટકા હોઈને પરમ પુરૂષાર્થનો વાદ અર્થવાદ નથી પણ
 યથાર્થવાદ હરે છે. આથી સૂત્રકારે પુરૂષાર્થોડનઃ શબ્દાત્-વે ૩-૪-૧)
 આ સૂત્રમાં જે કહ્યું છે તે જ નિશ્ચિત છે. જૈમિનિ મન સ્વીકાર્ય થઈ શકતો
 નથી. કેમકે જૈમિનિ મતની પોષક કોઈ શ્રુતિ નથી. ॥ ૮ ॥
 ઉપરાંત આચાર્ય દર્શનને લઈને જ્ઞાન કર્મશિવ છે એમ જે કહ્યું હતું
 તે અંગે કહે છે કે:-

તુમ્યં તુ દર્શનમ્ ॥ ૯ ॥

તુ=હિન્દુ દર્શન=શિવજ્ઞાનનું દર્શન તો તુમ્યં=કર્મની પેઠે તેના ત્યાગની આગતમાં
 પણ સમન જ છે. આથી એ અદિષ્ટિકર છે.

જ્ઞાની શિષ્ટ લોકોને બે કેવળ કર્મગોચર આચાર જ હોત તે જ્ઞાનને કર્મશેષ તરીકે માની લેત. પણ તેમને તે આચાર જ તેટલો નથી જોવામાં આવતો. કર્મના ત્યાગનો પણ આચાર જોવામાં આવે છે. જ્ઞાનીઓને તે જેમ કર્મગોચર તેમ તેના ત્યાગગોચર આચાર પણ શ્રુતિ સંમત છે શ્રુતિ કહે છે एतद्ब्रह्म स्म वै तत्पूर्वं विद्वांसः भग्नहोत्रं न जुह्यांचक्रिरे-
आ अभिहोत्र पूर्वना विद्वानोએ હોમ્યું ન હતું. (કૌં ૨-૫) एतमेव प्रयाजिनो लोकमिच्छन्तः प्रयजन्ति । एतद् ब्रह्म तत्पूर्वं विद्वांसः प्रज्जं न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्माऽयं लोक इति ।
તેમણે પુષ્પેપણાયાશ્ચ વિત્તેપણાયાશ્ચ લોકેપણાયાશ્ચ વ્યુત્પાયાય મિશ્રાચર્ય ચરન્તિ-સંન્યાસના લોકને ઈચ્છતા પ્રયજન્યા કરે છે. આથી પૂર્વના વિદ્વાને પ્રજાની કામના રાખતા ન હતા. આ લોક જ ન્યાં અમારો આત્મા છે તે પ્રજાને અમે શું કરીશું ? તેઓ પુષ્પેપણા-વિત્તેપણા અને લોકેપણાથી પર થઈને મિશ્રાચર્ય આચરે છે. (દ્ ૦ ૪-૪-૨૨) एतावदरे खल्वमृतत्वं इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रयवाज-आ शुद्ध अभृतत्वं છે આટલું કહીને યાજ્ઞવલ્ક્યે સંન્યાસ લીધો. (દ્ ૦ ૪-૫-૨૫) આમ ઉભય રીતે આચારદર્શન શક્ય હોઈને જ્ઞાન કર્મશેષ હોય એ શક્ય નથી. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ નથી એ સિદ્ધ છે. ॥ ૬ ॥

“તત્તુત્તે” નો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

असार्वत्रिकी ॥ ૧૦ ॥

અસાર્વત્રિકી=“યદેવ વિદ્યા” (હાં ૦ ૧૨-૨૦) વગેરે શ્રુતિ સર્વ વિદ્યાઓને લગતી નથી, તેથી જ્ઞાન કર્મશેષ સિદ્ધ થતુ નથી.

યદેવ વિદ્યાયાની શ્રુતિ તે પ્રકૃત વિષયને લગતી છે. તમામ વિદ્યાઓને લગતી નથી. અને ત્યાં પ્રકૃત છે કર્મના અંગ સાથે સંકળાયેલી ઉદ્ગીથ વિદ્યા. ઓમિત્યેતદ્ અક્ષરં ઉદ્ગીથં ઉપામીત-એ એ અક્ષર છે, એ અક્ષરને ઉદ્ગીથ જાણે. (હાં ૦ ૧-૧-૧) આવો ઉપક્રમ હોઈને એ આત્મ વિદ્યા નથી. આથી તે કર્મશેષ નથી. ॥૧૦॥

समन्वारंभणात्-દલીલનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

विभागः शतवत् ॥ ૧૧ ॥

શતવત્=સો રૂપીઆના વિભાજનની માફક વિભાગ: તે શ્રુતિમાં કહેલો વિદ્યા અને કર્મનો વિભાગ અધિકારી બેંદે જાણવો રહે છે.

એ ચાર માણસ વચ્ચે સો રૂપીઆના વિલાગનની પેરે અહીં વિદ્યાનો વિલાગ બાણવો રહે છે. વિદ્યા એ વિલાગમાં વહેંચાય છે. પરાવિદ્યા અને અપરાવિદ્યા. પ્રદ્યક્ષ સાક્ષાત્કારાત્મક વિદ્યા પરા કહેવાય. તે સિવાયની અપરા. તે વિદ્યાકર્મની સમન્વારેમેતે-તેને તેનાં જ્ઞાનકર્મો અનુસરે છે. (વૃં ૪-૪-૨) અહીં વિદ્યા એટલે પરા વિદ્યા નથી. પણ અપરાવિદ્યા છે. કેમકે એ જ્ઞાતિ નુ કામયમાનઃ એવો ત્યાં ઉપસંહાર છે અને અથ અકામયમાનઃ (વૃં ૪-૪-૬) થી મોક્ષ માર્ગે જનારનો અધિકાર જુદો દર્શાવ્યો છે. આથી એ પરાવિદ્યા નથી. તેથી પરાવિદ્યા-કર્મોગ છે એ વાતમાં કશું તથ્ય નથી.

જેમ સો રૂપીઆનો વિલાગ કરીએ તો તેમાંના પચાસ બળદ ખરીદવામાં અને પચાસ જમીન અંગે બાય તેમ પરલોકના યાત્રી પાછળ વિદ્યા અને કર્મ વિલક્રત થઈને બાય છે. વિદ્યાવાન પાછળ વિદ્યા અને કર્મ પાછળ કર્મ અને આમ વિલાગે અનુગમન થતું હોય તો જ્ઞાન કર્મોગ છે એ સિદ્ધ થતું નથી. અને આવો વિલાગ ચોચ્ય પણ છે કેમકે એ બન્નેનાં ફળ જુદાં છે. પ્રદ્યક્ષ લોકની પ્રાપ્તિ વિદ્યાનું અને અવર્ગલોકની પ્રાપ્તિ કર્મનું ફળ છે સ્મૃતિ કહે છે-વિદ્યાયા તદારોહન્તિ યત્ર કામાઃ પરાગતાઃ । ન તત્ર દક્ષિણાયન્તિ નાવિદ્યાંસસ્તપસ્થિનઃ-વિદ્યા દ્વારા ત્યાં ચડે છે ત્યાં કામો પરાસ્ત થાય છે. ત્યાં દક્ષિણ માર્ગે જનારા કે અવિદ્યાનો કે અતપસ્વીઓ પહોંચી શકતા નથી. (શત૦ ૧૦-૫-૪-૧૫) માટે જ્ઞાન કર્મશેષ નથી. ॥ ૧૧ ॥

તદ્યતઃ વિદ્યાનાત્-નો જવાળ વાળતાં કહે છે.

અધ્યયનમાત્રવતઃ ॥ ૧૨ ॥

અધ્યયન=જેમણે વિદ્યાનું કેવળ અધ્યયન તેટલું જ કયું છે અનુષ્ઠાન નહીં-એવા વિદ્વાનોને લગતું એ કથન છે એમ બાણવું.

માચાર્યકુલાદ વેદમષીત્ય-વેદનું અધ્યયન કરીને આચાર્ય કુલમાંથી (હાં ૦ ૮-૧-૧) આ છંદોચ્ચ શ્રુતિમાં, પ્રદ્યક્ષજ્ઞાનીને માટે, જે સ્વાધ્યાયાદિ કર્મમાં વિધાન હોત તો તે જ્ઞાન કર્મશેષ થાત. પણ એવું વિધાન તો વેદના અર્થનું જેને જ્ઞાન છે તેને માટે જ છે. કેમકે 'મષીત્ય' એવું ત્યાં વચન છે. અને અધ્યયન એટલે શબ્દાર્થનું જ્ઞાન મેળવવું એટલું જ થાય છે. વેદાર્થનું જ્ઞાન થાય તો તેમાં પ્રદ્યક્ષજ્ઞાનનો અભાવેશ થઈ જ લાય એમ થયપિ કહ્યું છે છતાં વેદાર્થજ્ઞાન અને પ્રદ્યક્ષજ્ઞાનનો તફાવત

નભુવો ઘટે શબ્દાર્થ જ્ઞાન એક વાત છે. પ્રજ્ઞાનું અનુભવાત્મક જ્ઞાન બીજી વાત છે. વિદ્યાન છે માટે પ્રજ્ઞાજ્ઞાની છે એ હજી મિદ્ધ થવાનું છે પ્રજ્ઞાજ્ઞાન તો નિર્વિકલ્પ સમાધિનું કૃણ છે, કેવળ શબ્દાર્થ જ્ઞાનનું કૃણ નથી આથી શબ્દાર્થ માત્રનું જેમા જ્ઞાન તે અપરવિદ્યા, પ્રજ્ઞાત્મભાવનો અનુભવ તે પરવિદ્યા છે ઓત્રિયતા અને પ્રજ્ઞાનિષ્ઠતા ભિન્ન છે તો અપરવિદ્યાના વિજ્ઞાન માટે કર્મનું વિધાન હોય તો તેથી પરવિદ્યાના વિદ્યાન માટે તેની કલ્પના કરવી અશક્ય-અને પ્રજ્ઞાજ્ઞાન પરવિદ્યા છે. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ નથી ॥૬૨॥

નાવિશેષાત્ ॥ ૧૩ ॥

અવિશેષાત્=મિત્રવચન ન હોવાથી મ-કર્તાનેવેદ કર્માણિ (યજુઃ ૮૧-૭) વગેરે નિયમ વચનથી કર્મજ્ઞાનની કર્મરેષતા સિદ્ધ થતી નથી.

કુર્વન્નેવેદકર્માણિ-અહીં કર્મ કરતા કરતા જ-આ સામાન્ય વચન તેટલું જ છે. આ વચન જ્ઞાની માટે છે કે અજ્ઞાની માટે છે એ વિશેષપણે જણાતું નથી અને એ જ્યારે નક્કી ન હોય ત્યારે જેને કર્મની અપેક્ષા હોય તેને માટે એનો નિયમ હોઈ શકે. અજ્ઞાનીને પ્રજ્ઞાજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે યોગ્ય થવા કર્મની જરૂર છે જ્ઞાનીને તો પ્રજ્ઞાજ્ઞાન થઈ ચક્રયુ હોઈને તેની અપેક્ષા જ નથી અને આથી પ્રજ્ઞાજ્ઞાન કર્મશેષ નથી કર્મજેષ દ્વિ સંસિદ્ધિ આસ્થિતા જનકાદયઃ-જનક વગેરે કર્મથી જ પરમ મિદ્ધિને પામી ગયા (મીઠ ૩-૨૦) આમા તો સમિદ્ધિ શબ્દ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો વાચક છે-મોક્ષપ્રાપ્તિનો નહીં માટે કર્મનું જ્ઞાન શેષ નથી ॥ ૧૩ ॥

બીજું સમાધાન હેતા કહે છે -

સ્તુતયેઽનુમાતિર્વા ॥ ૧૪ ॥

વા=અથવા સ્તુતયે=કર્મની સ્તુતિ માટે, અનુમાતિ=પાનજીવ કર્મનું જ્ઞાનની એમા આમા નભુવી

આ સૂત્રમા કર્મનો ભાર ઉપકાર આચાર્ય સ્વીકારે છે જ્ઞાનનું કૃણ મોક્ષ છે. અને એ જ્ઞાન કર્મ દ્વારા જ એજવી શકાય છે કર્મનું આચરણ, જ્ઞાનનો અર્થોદય છે અને આથી આવા મહા ઉપકારક કર્મોનો ત્યાગ જ્ઞાનીઓએ પણ ન કરવો ઘટે અને આથી જેમ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેમ પછીથી પણ શિષ્ટાચારના પાલન માટે અને લોકમગ્ધને માટે યાવજીવ જ્ઞાનીઓ પણ કર્મનું, આચરણ કરે એમ સુદ્ધ થઈને કુર્વન્નેવેદ કર્માણિ-એ શબ્દમા અનુમતિ આપે છે ગીતાજીનો ભાવ છે

સક્તાઃ કર્મણ્યવિદ્વાંસો યથા કુર્વન્તિ ભારત । કુર્યાદ્ વિદ્વાંસ્તથાસક્તઃ
 ચિકીર્ણુર્લોકસંગ્રહમ્ ॥ હે ભારત ! કર્મમાં આસક્ત અજ્ઞાનીઓ જેમ
 કામ કરે છે તેમ આમક્રુરહિત થઇને લોકકલ્યાણને ઇચ્છી જ્ઞાનીઓ
 કામ કરવું જોઇએ. (ગી૦ ૩-૨૫) આથી જ્ઞાન કર્મોગ છે એ વાત
 અશ્વદ્વય છે. ॥ ૧૪ ॥

આ વાતને જ દૃઢ કરતાં કહે છે:-

કામકારેણ ચૈકે ॥ ૧૫ ॥

ચ=ઉપરાંત એકે=કેટલાક વેદશાખાઓવાળા કામકારેણ=જ્ઞાનીઓ માટે સ્વેચ્છાએ
 અગ્નિહોત્ર વગેરે કર્મોનો પરિત્યાગ કહે છે.

કૌપીતકિ અને વાજસનેયી શાખાનાં અધ્યેતાઓ સ્વેચ્છાએ જ્ઞાનીઓ
 માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોનો પરિત્યાગ દર્શાવે છે. एतत् हस्म वै तत्पूर्वं
 विद्वांसोऽग्निहोत्रं न जुह्वन्चिकरे-(કૌ૦ ૨-૫) एतद् हस्य वै तत्पूर्वं
 विद्वांसः प्रज्ञां न कामयन्ते, किं प्रजया करिष्यामः येषां नोऽयमात्माऽयं
 लोक इति । ते हस्म पुत्रैवणायाश्च विसैवणायाश्च लोकेवणायाश्च व्युत्थाय
मिक्षाचर्यं चरन्ति (મૃ૦ ૪-૪-૨૨) એ જ્ઞાન કર્મશેષ હોત તો જ્ઞાનીઓનો
 આ સ્વેચ્છાએ કર્મત્યાગ ઘટી ન શકે! અંગીનો જ અભાવ હોય તો ૫૫
 જ્ઞાન કોનું અંગ થાય? આથી અશક્યનો સ્વીકાર ન થઈ શકે. આથી
 જ્ઞાન કર્મશેષ છે એ વાત અચોક્ક્ય છે. ॥ ૧૫ ॥

ખીજી દલીલ કરતાં કહે છે:-

उपमर्दं च ॥ ૧૬ ॥

उपमर्दं=જ્ઞાનીઓના સમસ્ત કર્મો દહીજી થઇ નાશ છે એમ એક શાખાવાળા કહે
 છે તેથી ચ=પણ આ જ વાત સિદ્ધ થાય છે.

પ્રહસૂત્રાત્કાર કર્મમાત્રનો હાય કરે છે. શ્રુતિ કહે છે:-મિચતે
 हृदयग्रन्थिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्
 दृष्टे परावरे । ગૌથી પર અને સર્વગ્રંથ આત્માનું દર્શન થનાં દૃષ્ટાન્તી
 હૃદયગ્રન્થિ લેદાય છે. તમામ સંશયો હેદાય છે અને કર્મો દહીજી થઈ નાશ
 છે. (મું૦ ૨-૨-૮) અંગીનો હાય અંગ કરી શકે નહીં. આથી જ્ઞાન કર્મશેષ
 છે એ માહુસમાત્ર છે. ॥ ૧૬ ॥

ખીજે હેતુ આપતાં કહે છે -

ऊर्ध्वरेतस्सु च गन्दे हि ॥ १७ ॥

ऊर्ध्वरेतस्सु=અર્ધ સંન્યાસી ઔર્ધ્વે ઉર્ધ્વરેતા પ્રજ્ઞાની એવા સંન્યાસીઓ માટે કર્મનો અભાવ હોઈને જ્ઞાન કર્મનું સેવ છે એ વાત અસિદ્ધ છે હિન્દેમ્ને ગન્દે=શ્રુતિમા ઉર્ધ્વરેતાઓનું પાન છે

ઉર્ધ્વરેતા સંન્યાસીઓ કે નેત્રિક પ્રાજ્ઞચારીઓમાં પ્રાજ્ઞજ્ઞાન હોય છે પણ તેમને માટે કર્મ હોતા નથી. કર્મ તો બાહ્ય સામગ્રીઓથી માધ્ય અસ્થિત સંન્યાસીઓ કને કોઈ અભિહોત્રાદિની સામગ્રી હોઈ ગણતી નથી અને આથી તેમને માટે અભિહોત્રાદિ કર્મોની મલાવના જ નથી. તો અગીને છોડીને અગ ગ્રહી શકે નહીં સંન્યાસીઓ જ્ઞાનનિષ્ઠ હોય છે એ તો પ્રસિદ્ધ છે. શ્રુતિ કહે છે -વયો ધર્મસ્કન્ધાઃ । યશ્ચોડ્યયનં દાનમિતિ પ્રથમ । તપ યય દ્વિતીયઃ । વ્રજચારી નાચાર્યકુલવાસી તૃતીયોડન્ત-માતમાનમાચાર્ય-કુલેડ્યસાદયન્ । સર્વે યતે પુણ્યલોકાઃ ભવન્તિ । વ્રજસંસ્થોડમૃતત્વમેતિ-ધર્મરૂપી જાડના ત્રણ સ્કન્ધો-વિશાળ ડાળીઓ છે દેવયજ્ઞ, સ્વાધ્યાય યજ્ઞ અને દાન, આ ત્રણમા પહેલો સ્કન્ધ છે દેવયજ્ઞ તપ એ ખીજે સ્કન્ધ છે, વિદ્યાને માટે પોતાના શરીરને તપથી અત્યંત ક્ષીણ કરતો હોઈને, ગુરુકુળમા રહેનારો, જે પ્રાજ્ઞચારી એ ત્રીજો સ્કન્ધ છે આ બધા ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થી અને પ્રાજ્ઞચારી એ ત્રણે પુણ્યલોકવાળા થાય છે. તેમાય જે પ્રાજ્ઞનિષ્ઠ છે તે અમૃતત્વને પામે છે (છાં ૨-૨૩-૧) કર્મનિ-વિશ્લેષની પરપરા નટે છે આથી તેઓ “પ્રાજ્ઞમસ્થ” હોઈ ન શકે સંન્યાસી-જ્ઞાનનિષ્ઠામા પણ કર્મ જોવામા આવે છે એમ જો દલીલ હોય તો સાચુ તેઓમા પણ કર્મ જોવામા આવે છે પણ તે તો લીલામાત્ર છે કર્મનો આભાસમાત્ર છે આથી જ હર્ગનાન્તરમા કહ્યું છે કે -ન કિંચિદપિ અનુશયિનઃ-(સાં ૬-૧૨૬) અને આથી પણ કર્મનું જ્ઞાન એ અગ નથી ॥ ૧૭ ॥

આ ઠેકાણે જૈમિનિનો આક્ષેપ દર્શાવતા કહે છે -

परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि ॥ १८ ॥

જમિનિ=જૈમિનિ આચાર્ય પરામર્શ=ઉપર્યુક્ત શ્રુતિમા સંન્યાસ આશ્રમનો અનુનાદ માત્ર માને છે વિધિ નહીં હિન્દેમ્ને અચોદના=એમા વિધિસૂચક ક્રિયાપન્નો પ્રયોગ નથી ચ=તે ઉપરાંત અપવદતિ=શ્રુતિ સંન્યાસનો અપનાદ-નિર્ણય પણ કરે છે

સંન્યાસ આશ્રમ અનુષ્ઠેય નથી એવો જૈમિનિ મુનિનો મત છે. ગૃહસ્થાશ્રમમાં જ રહીને કર્માનુષ્ઠાન દ્વારા માનવ પરમ પુરુષાર્થ સિદ્ધ કરી શકે છે. પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મસંસ્થોઽમૃતત્વમેતિ મૈદ્ધચર્ચા ચરન્તઃ- વગેરે શબ્દોમાં સંન્યાસનો કેવળ અનુવાદમાત્ર છે, વિધાન નથી. કેમકે તેમાં વિધિસૂચક કોઈ પ્રયોગ નથી. ઉપરાંત વીરહા વા યપ દેવાનાં ચોઽગ્નિમુદ્રાસયતે-દેવોના દીકરાનો ઘાતક છે તે જે અગ્નિહોત્રનું ઉદ્ઘાસન કરે છે. (તૈં ૦ સં ૦ ૧-૫-૨-૧) આચાર્યાય પ્રિયં ઘનં આહૃત્ય પ્રજાતન્તું મા વ્યવચ્છેત્સીઃ આચાર્યને મન ગમતી દક્ષિણા આપી પ્રજાતન્તુનો છેક ન કરીશ. (તૈં ૦ ૧-૧૧) નાપુત્રસ્ય લોકઃ અસ્તિ-અપુત્રની ગતિ નથી. (વેં ૦ પ્રા ૦ ૭-૧૩-૧૨) વગેરે શ્રુતિઓ સંન્યાસનો સ્પષ્ટ નિષેધ પણ કરે છે. આથી સંન્યાસાશ્રમનો જ નિષેધ હોઈને, જ્ઞાન હોય છતાં પણ કર્મનો અભાવ હોવાથી જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી એ કહેવું જ સિદ્ધ થતું નથી એમ મહાત્મા જૈમિનિ કહે છે. ॥ ૧૮ ॥

આ આશ્લેષને હઠાવતાં સૂત્રકાર કહે છે:-

અનુષ્ઠેયં વાદરાયણઃ સામ્યશ્રુતેઃ ॥ ૧૯ ॥

વાદરાયણઃ=વ્યાસદેવ કહે છે કે અનુષ્ઠેયં=ગૃહસ્થાશ્રમ વગેરેની 'માફક' કૃતિર- સંન્યાસ આશ્રમ પણ આચરણીય છે કેમકે સામ્યશ્રુતેઃ=શ્રુતિમાં તે તમામ આશ્રમો અને તેની વ્યવસ્થા સમાનરૂપથી પ્રતિષ્ઠાપિત કરવામાં આવે છે.

જૈમિનિના મતને અયથાર્થ સિદ્ધ કરતાં સૂત્રકાર કહે છે ઉક્ત શ્રુતિઓમાં તમામ આશ્રમનો જ અનુવાદ છે અને અનુવાદ પણ તેનો જ થાય જે કોઈક કેદાજે વિહિત હોય. જેમ બ્રહ્મચર્યાદિ ત્રણ આશ્રમોનો ઉદ્ભવ છે તેમ સંન્યાસનો પણ ઉદ્ભવ છે. તેથી સંન્યાસી કર્મનું પાલન પણ વિહિત જ છે. પૂર્વપક્ષે જે શ્રુતિઓને સંન્યાસનો નિષેધ કરનારી બતાવી છે તેમનો આશય જ જુદો છે. ત્યાં અગ્નિહોત્રનો ત્યાગ ન કરવા ઉપર સાર મૂક્યો છે અને એ વિધાન તેમને જ લાગુ પડે જે એ અગ્નિહોત્ર વગેરેના અધિકારી હોય અને એટલું બતાવવું જ ત્યાં ઇષ્ટ છે. તે જ પ્રમાણે પ્રજાતન્તુનો અવિરજેદ પણ રાગીને માટે જ વિહિત છે, વિરાગી માટે નહીં. વિરક્ત માટે તો ઉક્ત સંન્યાસ લેવાનું શ્રુતિ વિધાન કરે છે. શ્રુતિઓત છે કે વદરહઃ યય વિરજેત તદહરેય પ્રવજેત-જે દિવસે વેરાધ્ય થાય તે જ દિવસે સંન્યાસ લે. આથી સંન્યાસાશ્રમ છે. અને સંન્યાસીનો પણ બ્રહ્મવિદ્યામાં અધિકાર હોઈને જ્ઞાન કર્માંગ નથી એ જ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૧૯ ॥

વિધિર્વા ધારણત્ ॥ ૨૦ ॥

વા=અથવા ધાર-ત્=એમ સમિધા ॥ ધારણ મળેથી વાક્યમા ઉપર ધારણ " ની ક્રિયાનો અનુનાદ ન માનના વિધિ માની છે તેમ વિધિ=ઉક્ત મત્રોમા પણ અન્ય આશ્રમોની વિધિ જ માનવી જોએ, અનુનાદ નહીં

તત્તિગીય મહિતામા શ્રુતિ છે કે પ્રવસનાત્ સમિધ ધારયન ઇનુદ્રવેન્ ઉપરિ દિ દેવેભ્યો ધારયતિ (નં ૦ સે ૦) - 'શુભ દહની નીચે મમિધા ધાણ કરીને અનુદ્રવણ કરે, ડિનુ દેવતાઓને માટે ઉપર ધાણ કરે" આ શ્રુતિમા શુભ દહ નીચે મમિધા ધારણની વિધિ માથે એક વાક્યતાની પ્રતીતિ થતા "ઉપર ધાણ" ની ક્રિયા અપૂર્ણ હોઈને તેને વિધિ માનનામા આવી છે, તેમ શ્રુતિમા આગે આશ્રમોનુ સાંકેતિક વર્ણન છે-અને તેને અનુનાદ ન માનના વિધિ જ માની લેવી ઘટે પૂર્વમીમામા કહે છે - વિધિસ્તુ ધારણેડપૂર્વવાન્-(મીં ૦ ૩-૪-૧૫) ખીજી શ્રુતિમા આશ્રમોનુ વિધાન જ્ઞાના અપદ વચનો સાપડે છે જેમકે વ્રહ્મચર્યે પરિસમાપ્ય ગૃહીમન્નેદ્ ગૃહીભૂવા વનીમન્નેત્ વનીભૂત્વા પ્રવ્રજેત્ ગૃહાદ્ વા વનાદ્ વા । યદરહરેવ વિરજેત્ તદરહરેવ પ્રવ્રજેત્-પ્રક્ષયર્થને સમાપ્ત કરી ગૃહાન્થ ધાય, ગૃહી થયા પાદ વની થાય વાનપ્રન્થી થઈ સન્યાની થાય, ને આથી ભિન્ન પ્રક્ષયર્થમાથી વા ગૃહાન્થાશ્રમમાથી વા વાનપ્રન્થમાથી જ અગર તો જે દિવસે વેરાન્થ તે દિવસવી જ સન્યામ લે (જાગ૦ ઉપ૦ ૪) કર્મત્યાગનો નિપદ ઠરનારી શ્રુતિ કર્માગમન માનવ માટે છે, વિરમ્ત માટે નહીં આથી દેવના જ્ઞાનથી જ મોક્ષની મિદ્ધિ થાય છે એ મિદ્ધ છે ॥ ૨૦ ॥

વગી અહીં શકા ઉઠાવી સમાધાન દેતા કહે છે -

સ્તુતિમાત્રપ્રપાદાનાદિતિ ચેન્નાપૂર્વત્વાત્ ॥ ૨૧ ॥

વિધિર્ગંગત્ આદ્યા ભાગનુ અગના સૂત્રમાથી અનુર્વાન કરવુ સ્તુતિમાત્ર-માત્ર શબ્દથી વિધિનુ વ્યવર્તન જણવુ પ્રવર્તિત શબ્દા કેવળ પ્રવર્તોક્તી સ્તુતિમાત્ર છે કેમકે પ્રપાદાનાત્=વેકમિ-ઉત્ત-નુ ઉપાધન છે રતિચત્ત=આમ જો મહેના દો તો ન=એ ઠીક નથી કેમકે અર્પણવાદ પ્રમાણાન્તરથી ન જણાયેતુ ગેહને ધારણની પેરે એ વિધિ છે એમ કહેવુ સુસંગત છે

પ્રતમેવ પ્રવાજિનો લોક રચ્છન્ત. પ્રવ્રજન્તિ-આ લોકની ઈચ્છાથી જ સન્યસ્ત લે છે (વૃં ૪ ૪-૨૨) આ વાક્યમા પણ પ્રવ્રજન્તિમા પરિ નાજ્યાશ્રમની વિધિ જ માનવી જોઈએ તેની અહીં ચર્ચા જણાવી પ્રવ્રજન્તિમા

વિધિ નથી, પણ સ્તુતિમાત્ર છે એમા પ્રદક્ષિણાની સ્તુતિ જ જોવામા આવે છે કેમકે-एतमेव प्रवाजिनः लोकं इच्छन्तः-એવો શબ્દપ્રયોગ છે પ્રદક્ષિણા જ તો એવો છે કે જેને પ્રાપ્ત કરવા માટે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને વિમલ જીવો સન્યસ્ત સ્વીકારે છે આ વ્રતની એમા પ્રદક્ષિણાની સ્તુતિ જ પ્રવૃત્ત હોઈને ઘટે છે માટે પરિવ્રજન્તિમા વિધિ નથી આવે. પૂર્વપક્ષ થતા મિદ્ધાન્તી કહે છે કે આ ળગણ જ નથી કેમકે અપૂર્વત્વને લઈને અહીં વિધિ સ્થાય છે જેમ ધારયત્તિમા તેમ પ્રવ્રજન્તિમા પણ અપૂર્વપણુ હોઈને વિધિ સુસંગત છે આથી એ સ્તુતિ નથી પણ વિધિ કે એમ જ માનવું ઘટે આથી સન્યાનાશ્રમ પણ વિહિત છે ॥ ૨૧ ॥

ઉપગત ખીજે હેતુ કહે છે કે-

માવશબ્દાદ્ય ॥ ૨૨ ॥

માવશબ્દાદ્ય=માન એટલે ક્રિયા તેની શ્રુતિ હોઈને ચ=પણુ પ્રવ્રજન્તિ એ ધારયતિ ની પેરે વિધિ છે એમ નિશ્ચિત થાય છે

મહર્ષિ યાજ્ઞવલ્ક્યની અંતિમ અવસ્થામા શુનિ પ્રવ્રજ્યા દર્શાવે છે-एनावदरे खलु अमृतत्व इति होन्वा याज्ञवल्क्य प्रव्राज (પુઠ ૪-૧-૨૫) જો પ્રવ્રજ્યા વિધિ ન હોત તો શ્રુતિ તેનું કથન ન કરત આથી પ્રવ્રજન્તિ ધારણની પેરે વિધિ જ છે

અહીં શકા ઉઠાવી સમાધાન દે છે કે-

પારિપ્લવાર્થાં હિતિ ચેન્ન વિશેષિતત્વાત્ ॥ ૨૩ ॥

પારિપ્લવાર્થાં=યજ્ઞની રાત્રિઓમા જે નાના પ્રથમની આખ્ય વિક્રાઓ કહેવામા આવે છે તેને પરિપ્લવ કહેવામા આવે છે તેમના જેમ જ ચૈત્રી યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેના સવાહરથી કથાઓ છે હિતિ ચેત્=આમ જો કહેતા હોય તો ન=એ કીક નથી કેમકે વિશેષિતત્વાત્=વિશિષ્ટ કરીને એમનું પ્રતિપાદન કર્યું છે

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે ઉપનિષદમા આવતી યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરેની કથાઓ તો મનોરંજન માત્રને માટે હોઈને પરિપ્લવ જેવી કે તેના ઉપરથી પાગિનાલ્યનું વિધાન હોયું એ ળગણ જ નથી યાગની રાત્રિઓમા યજ્ઞમાન વગેરેના મનોરંજન માટે અધ્યર્થ જે કથા કરે છે તેને પાગિપ્લવ કહે છે એ મનોરંજન માત્ર છે તેમ ઉપનિષદની કથાઓ પણ મનોરંજની છે એને તેમ હોઈને તેમનું પ્રામાણ્ય સ્વીકાર્ય કેમ હોય ? તો પૂર્વપક્ષની

આ વાત કીક નથી. કેમકે પાર્શ્વિત્વ કથાઓ વિગિષ્ટ છે. શ્રુતિ સ્વયં તેમને વિગ્રેષિત્ કરે છે. મનુષ્યસ્વતો રાજા-વગેરે ત્રીજી પાર્શ્વિત્વ કથાઓ વિગિષ્ટ છે, ઉપનિષત્ કથાઓ તેવી કથાઓથી કેવળ ભિન્ન છે. પાર્શ્વિત્વ કથાઓ ભે મનોરંજન માટે છે તો ઉપનિષત્ની સંવાદ કથાઓ ધર્મવિદ્યાના ઉપદેશ માટે છે. પાર્શ્વિત્વ કથાઓ સ્વાર્થે પ્રામાણ્ય વિનાની છે. આ ઉપનિષત્ કથાઓ સ્વાર્થે પ્રામાણ્યવાળી છે, ગૃહ ગુરુગત ધર્મબોધ સદગતાથી શિષ્ય દૃઢ્યમાં સંકાન્ત કરનારી એ તો કળા છે. આથી એમાં વિધિ છે. આથી અનુર્થ આદ્ય છે. અને એ આદ્યમાં જ્ઞાન હોય છે અને કર્મ હોતાં નથી. આથી જ્ઞાન કર્મશીય છે એ વાત અસિદ્ધ છે. ॥૨૩॥

પણ આમ જ્ઞાન, કર્મશીય ન સિદ્ધ થતાં પૂર્વપક્ષી પૂછે છે કે ભલે કર્મનું જ્ઞાન અંગ ન હોય પણ તેથી મિદ્ધાન્તી ! તું શું કહેવા માંગે છે ? કહે છે સિદ્ધાન્તી કે:-

નથા ચૈકવાક્યતોપવન્ધાત્ ॥ ૨૪ ॥

તથા ચ=અને તેમ થતાં જ્ઞાન કર્મનું અંગ નથી. એમ મિદ્ધ થતાં ઈકવાક્યતોપવન્ધાત્=ઉપવન્ધ=સંબંધ પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિના સાધનરૂપે શ્રુતિઓની એકવ ક્યના ૩૫ સંબંધથી જ્ઞાન સ્વાતંત્ર પરમપુરુષાર્થની સિદ્ધિ સાધનું છે એ સિદ્ધ થાય છે.

યઃ ક્વત્ તદ્ વિદુઃ તેઽમૃતમ્માનન્નુઃ (ક્રાં ૨-૩-૧૮-૨૩) વગેરે જેટલી પરમ પુરુષાર્થની પ્રાપ્તિને લગતી સાધન શ્રુતિઓ છે તે બધીની એકવાક્યતા થાય છે. અને તે એકવાક્યતાના સંબંધે જ્ઞાન જ સ્વતંત્રપણે જ્ઞાનનું સાધન મિદ્ધ થાય છે. અને આમ આચાર્યવર્ય બાદરાયણનો મત જ શ્રદ્ધેય અને અનુકૂલ થાય છે. આથી મોક્ષનું સાધન-સ્વતંત્ર સાધન છે જ્ઞાન એ વિધિવાદ છે. ॥ ૨૪ ॥

મિદ્ધને જ વધુ મર્મયિત કરતાં કહે છે:-

અતઃ एव चाग्नीन्धनादि-अनपेक्षा ॥ ૨૫ ॥

અતઃ एव ચ=અને આથી જ-અર્થાત્ જ્ઞાન જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું સ્વતંત્ર સાધન હોવાથી તેને જ્ઞાનને અગ્નીન્ધનાચનપેક્ષા=અગ્ન્યાધાન એટલે અગ્નીન્ધન-અભિદ્રોત્ દર્શ પૂર્ણમાસ વગેરે કર્મસમુદાયનો આદિથી સંગ્રહ બાંધવો તે અગ્ન્યાધાન વગેરેની અપેક્ષા નથી.

જ્ઞાનને ભે મોક્ષ માટે કર્મની અપેક્ષા હોત તો જ્ઞાનનું સ્વાતંત્ર્ય હણાત. અને છતી શક્તિએ તો પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય કોણ તજવા તૈયાર હોય ! અને

મોક્ષ અગે તો જ્ઞાનનું પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય છે શ્રુતિ સ્મૃતિ તર્ક વગેરે એના સાક્ષી છે એ પ્રત્યક્ષ છે આથી જ્ઞાનને કર્મની મોક્ષ અગે કોઈ ઈલા કે અપેક્ષા નથી જ્ઞાન જ ત્યાં તો સર્વત્ર છે ॥ ૨૫ ॥

તો આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી બીજી શકા ગૂઝ કરે છે જ્ઞાનને મોક્ષ અગે કર્મની ભવે અપેક્ષા ન હોય પણ તેને પોતાની-જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે કર્માપેક્ષા હોય કે નહીં? સમાધાન દેતા સૂત્રકાર કહે છે -

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતેરશ્વવત્ ॥ ૨૬ ॥

ચ=આ ઉપરાત સર્વાપેક્ષા=જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સમસ્ત વર્ણાશ્રમને ઉચિત કર્મોની આવશ્યકતા છે કેમકે યજ્ઞાદિશ્રુતે=યજ્ઞ વગેરે કર્મો બ્રહ્મવિદ્યામા કારણરૂપ છે એમ બતાવનારી શ્રુતિઓ છે અશ્વત્=એમ ઘોડો, પોતાની યોગ્યતા અનુસાર સવારીના કામમાં લેવામાં આવે છે-મદ્ય ઉપર ચડવાના કામ માટે નહીં તેમ કર્મ, વિદ્યા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે અપેક્ષિત છે, મોક્ષને માટે નહીં

જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે કર્મની અપેક્ષા છે કે નહીં એ અડી સશય છે નથી એવો પૂર્વપક્ષ છે એ એવો સિદ્ધાન્ત છે જ્ઞાનને સ્વોત્પત્તિ માટે કર્માપેક્ષા ન હોઈ શકે કેમકે જ્ઞાન પ્રમાણુજન્ય છે જ્ઞાન પ્રમાણુરૂપ અતઃકરણથી ઉપજે છે, કર્મથી નહીં તો જ્ઞાનને કર્મની અપેક્ષા રહેતી નથી પદ જન્મે તો માટીની તેમા શી અપેક્ષા? અને સ્વાર્થસિદ્ધિ માટે જ્ઞાન તો સ્વતંત્ર છે આથી જ્ઞાનને કર્મની અપેક્ષા નથી આવે છે પૂર્વપક્ષ

ત્યારે સિદ્ધાન્તી વ્યવસ્થા કરતા કહે છે કે આ વાત બળબળ નથી જ્ઞાનને સ્વોત્પત્તિ માટે તમામ વર્ણાશ્રમના ઉચિત કર્મોની ઘોડાની પેદે અપેક્ષા રહે છે પ્રમાણુ પણ પ્રતિબદ્ધ હોય તો જ્ઞાન ઉપજીવવા સમર્થ થતું નથી પ્રમાણુ-જ્ઞાનનું સાધન છે અતઃકરણ તે જો મેયુ હોય તો તેનાથી અમ્યક જ્ઞાન કદી ન જન્મે આ અતઃકરણની પાપરૂપી મલિનતાને ધોવાને કર્માપેક્ષા હોય છે શાસ્ત્રીય રીતે શાસ્ત્રીય કર્મોનું અનુધ્યાન અતરની અશુદ્ધિને ધુવે છે અને નિર્મલ થયેયુ અતઃકરણ જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે આમર્યવાળું થાય છે પ્રતિબદ્ધ થઈ ઘેરાયેયુ અપ્રમદ સિત્ત જ્ઞાન જન્માવવા અગત્ય છે આથી અમસ્ત શાસ્ત્રીય કર્મોની સ્વચ્છ માટે જ્ઞાનને આશર્યકતા છે યજ્ઞાદિશ્રુતિ સ્વયં જો દર્શાવે છે તમેત વેદાનુષ્ઠાન-ન બ્રાહ્મણા વિવિદિષન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસા બનાશકેન-તે આ આત્માને બ્રાહ્મણો વેદાધ્યયન, યજ્ઞ, દાન, અને અનાશક તપ દ્વારા બળુના ઈચ્છે છે (૨૦ ૪-૪-૨૨) આમ યજ્ઞ, દાન, તપથી ઉપવધ થતા તમામ કર્મો

જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે અપેક્ષિત છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે. આથી વિવિધિયાની ઉત્પત્તિ દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધનરૂપ મમસ્ત વિહિત કર્મોનું આચરણ અપેક્ષિત છે. ઘોરો મવારીના કામ માટે યોગ્ય છે. અને આથી તેને મવારીના કામમાં લેવામાં આવે છે. પણ છાપરે ચડવા માટે ઘોડાની યોગ્યતા નથી. તેમ કર્મની યોગ્યતા હૃદયશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે છે. મોક્ષ આપવા અપોષવા માટે તેની જોટણી યોગ્યતા છે તેટલું તેની કને કામ લેવાય, વધારે નહીં. એની યોગ્યતા જ્ઞાનને જન્માવવા માટે વિશુદ્ધિ પૂરતી છે. ॥ ૨૬ ॥

જ્ઞાનને પોતાની ઉત્પત્તિ માટે સર્વ વિહિત કર્મની અપેક્ષા છે એમ દર્શાવ્યું. હવે તેની ઉત્પત્તિ માટે અવશ્ય આચરવા યોગ્ય ધર્તર વિશેષ સાધનોનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે:-

**શમદમાદ્યુપેતઃ સ્વાત્ તથાપિ તુ તદ્વિધેઃ તદંગતયા
તેપામવશ્યાનુષ્ઠેયત્વાત્ ॥ ૨૭ ॥**

તુ=શમ્દ સર્વકર્મની અપેક્ષાનું અપૂર્ણપણ દર્શાવે છે તથાપિ=પોતાની ઉત્પત્તિ માટે જ્ઞાનને સર્વકર્મની અપેક્ષા હોવા છતાં શમદમાદ્યુપેતઃ=શમ દમ, ઉપરતિ-નિનિક્ષા-ધક્ષા-સમાધાનથી યુક્ત સ્વાત=મુમુક્ષુ થાય કેમકે તદ્વિધે=તે બધાનું શ્રુતિમાં વિધાન છે. તદંગતયા=જ્ઞાનના સાધન તરીકે તેવા=શમ દમ વગેરેનું અવશ્યાનુષ્ઠેયત્વાત્=અવશ્ય અનુષ્ઠાન યોગ્યત્વ હોવાથી

અર્થાત્ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે અગ્નિહોત્રાદિ કર્મોની અપેક્ષા છે પણ તેમનું આચરણ માત્ર જ પર્યાપ્ત નથી. આથી મુમુક્ષુ અવશ્ય શમદમાદિથી યુક્ત થાય. શમદમાદિનું વિધાન પણ શાસ્ત્રીય છે. શ્રુતિ કહે છે: તસ્માદ્ પર્યવિત્ જ્ઞાન્તઃ વાન્તઃ ઉપરતઃ તિતિશ્ચઃ સમાહિતઃ મૂલ્યા ભાતમન્વેવાતમાનં પદ્યતિ-(મૃં ૪-૪-૨૩) આથી એનું જાણનાર જ્ઞાન્ત-વાન્ત-ઉપરત-તિતિશ્ચ અને સમાહિત થઈને આત્મામાં જ આત્માને જુએ છે. અને આમ વિધિની સમાનતા હોઈને શમદમે વગેરેનું આચરણ અત્યંત આવશ્યક છે. ઉપસંત શમદમાદિનું આચરણ તો ધર્તર કર્મ કરતાં પણ અધિક ઉપયોગી છે. કેમકે શમદમ વગેરે જ્ઞાનોત્પત્તિનાં અંતરંગ સાધનો છે. અગ્નિહોત્ર વગેરે બહિરંગ સાધનો છે. બહિરંગ કરતાં પણ અંતરંગ સાધનો વધારે અપેક્ષિત છે. કેમકે કર્મ હોય તે છતાં શમદમાદિના અભાવમાં જ્ઞાન ન પણ જન્મે! કર્મ ન હોય છતાં શમાદિ હોય તો જ્ઞાન જન્મે છે! અને આથી આચાર્યો કર્મોનું અનુષ્ઠાન માત્ર કેજે છે અને શમદમાદિનું અવશ્ય

આનુદાન કરમાવે છે ઉપરાત મન્તરા વાપિ તુ તદ્દદષ્ટે (વે० ૩-૪-૩૬)
આ સૂત્રમા કર્મના અભાવમા પણ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ આચાર્ય બતાવનાર છે અને
આ ઉપરથી કર્મનો મર્વથા ત્યાગનો પ્રસંગ પણ કોઈ ઉતાવળથી ન કાપી
લે-કેમકે ગમદમાદિ સહિત કર્મને પણ શ્રુતિ વ્યવ જ્ઞાનના માધન તરીકે
સ્થાપ્ય છે તત્સ્યે તપો દમ. કર્મેતિ પ્રતિષ્ઠા વેદાઃ સર્વાંગાનિ, સત્યમાયતનમ્-
તપ, દમ, અને કર્મ તેની પ્રતિષ્ઠા છે વેદ તેના બધા અંગો છે, સત્ય
તેનુ ગોઠાણ છે (કેન૦ ૪-૮) અને આથી કર્મમા પ્રવૃત્તિશીલ મુમુક્ષુ
ગમદમાદિનો પણ અવશ્ય મત્થ કરે ॥ ૨૭ ॥

આમ જ્ઞાનના અતંગ અને બહિરંગ સાધનોનો વિચાર કર્યો હવે
આહ્યનીમામા કલ્પા કહે છે કે -

સર્વાન્નિાનુમતિઃ પ્રાણાત્મ્યે તદ્દર્શનાત્ ॥ ૨૮ ॥

ચ=અને સર્વાન્નિાનુમતિ=ગોઠવ્ય અને બૃહારણ્યકમા બોલામા આત્મી ભક્ષ્ય
અભક્ષ્ય સર અન્નની અનુગા પ્રાણાત્મ્યે=પ્રાણનાશનો પ્રસંગ હોત તો બાહ્યરી કેમકે
તદર્શનાત્=તેનુ થતિતુ દર્શન છે

હાદોગ્યની પ્રાણવિદ્યામા વચન છે કે ન હ વા ણવવિદિ કિન્નજ્ઞાનમ્
ભવતિ-આવુ બાહ્યનારને અભોગ્ય કશુ હોતુ નથી (છાં ૪-૨-૧)
તેજ મુચળ બૃહારણ્યકમા કહે છે કે ન હ વા અસ્ય મનન્નં જગ્ધ ભવતિ,
ન મનન્ન પ્રતિગૃહીતમ્-એને માટે કશુ ખાધેલુ અન્નન હોતુ નથી કાર્ક
પણ લીધેલુ અન્નન હોતુ નથી (ઘૃં ૬-૧-૧૪) આ શ્રુતિ અંગે સશય
એ છે કે આહી પ્રાણવેદાને સર્વકાળ ભક્ષ્યાભક્ષ્ય બધુ ખાવાની છુટ છે કે
કેવળ પ્રાણનાશના પ્રસંગે જ એવી છુટ છે? કેમકે અહીં સામાન્ય અવજી
છે એનો સંદેશ કરનારુ અહીં કોઈ વિશેષ શ્રુતિવાક્ય નથી! ઉપરાત
મનુમહારાજ પણ મ્હેર મારે છે કે પ્રાણસ્વાદ્યમિદ સર્વ પ્રમાપતિરવસ્થપત્।
સ્વાવર-જગમ ચૈવ સર્વ પ્રાણસ્ય મોજનમ્-આ બધાને પ્રભપતિએ પ્રાણના
અન્ન તરીકે કલ્પ્યુ છે સ્વાવર અને જગમ-બધુ પ્રાણનુ ભોજન છે
(મનુ ૦ ૫-૨૮) આમ પ્રાણતત્ત્વવેદાને સર્વકાળે ભક્ષ્યાભક્ષ્યની છુટ છે
એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે કે આ અનુમતિ પ્રાણસકટની કાણપૂરતી જ
બાહ્યરી કેમકે શ્રુતિ પ્રાણસકટ કાળે આવી છુટ આપે છે ઉપસ્તિ આકાયણ
નામના મહર્ષિએ એવી છુટ લીધી હતી અને તે યોગ્ય છે પણ તે જ
મહર્ષિએ પાણી માટે એવી છુટ ન લીધી અને ન વા બજીવિષ્ય રમાન્
અસ્વાદન્-એ આ અન્ન હુ ન ખાત તો હુ છુનતો ન રહેત (છાં ૧-૧૦-૪)

આ દ્વાગ પ્રાણમ કટ દર્ગાવી વામો મે ઉદપાનમ-પાણી તો મને મર્વત્ર ઈન્દ્રાલક્ય છે (છાં ૧-૧૦-૪) આ દાન મ કોચ પણ દર્ગાવે છે, આથી શ્રુતિનો આશય -પુષ્ટ છે પ્રાણ મ કટ આવે ત્યારે ભક્ષ્યાલક્ય મર્વની છુટ્તુમૂકાય પણ તેથી મર્વદા મર્વકાવે તેવી છુટ ન માનવી ઘટે કેમકે તેમા વિવેક નથી ઉપરાત અપગધ છે સ્થાવર જગમને પ્રાપ્તુ અન્ન દર્શાવતી શ્રુતિ સ્મૃતિ તો ઉત્તર્ગ માત્ર છે તેનો અપવાદ આગળ આવશે માટે અનાપત્તિના કાગમા તો માત્વિક-શ્રમશુદ્ધ-આદ્ય-ગામ્રીય અન્ન જ મુમુક્ષુ માટે સ્વીકાર્ય છે ॥ ૨૮ ॥

પીન હેતુથી આને જ પુષ્ટ કહે છે કે

અવાધાન્નિ ॥ ૨૯ ॥

ચ=આ ઉપરાત અગધાન=શ્રુતિની બાધાનો અમાન દેવાથી પ્રાણુ યો જ સર્વ અન્નની અનુમતિ બાણી રહે છે

શ્રુતિ સ્વય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિના સાધન તરીકે આહારશુદ્ધિનો પક્ષપાત બતાવે છે બાહ્યગુદ્ધૌ સત્ત્વગુદ્ધિ. સત્ત્વગુદ્ધૌ ધ્રુવા સ્મૃતિઃ-આહાર શુદ્ધિ થતા મન શુદ્ધિ, મન શુદ્ધિ થતા અટલ સ્મૃતિ, અટલ સ્મૃતિ થતા હૃદયની તમામ ગાઠોનો વિપ્રભોક્ષ-વિમર્જન થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આ શ્રુતિની બાધા કે પીડા તો જ ન આવે બે પ્રાણમ કટ કાળે જ ભક્ષ્યાલક્ય સર્વ અન્નની અનુમતિ હોય બે સર્વદા એવી અનુમતિ હોય તો તો અવશ્ય આ શ્રુતિવાક્ય પીડાય જ! અને આથી પ્રાણપાતના સમયે જ ભક્ષ્યાલક્ય સર્વ અન્નની અનુમતિ બાણી-હ મેશા નહીં ॥ ૨૯ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાકતા આ વાતને જ પુષ્ટ કહે છે કે -

અપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૦ ॥

અપિ ચ=અને આ ઉપરાત સ્મર્યતે=પ્રાણુ પ્રમાણે સર્વાંની અનુમતિ ભગવાન મનુહારાજ પણ વિદિત કરે છે

મનુમહારાજ સ્વય કહે છે કે જીવિતાત્યયમાપજો યોઽન્નમત્તિ યતસ્તત । આકાશમિથ પકેન ન સ પાપન લિપ્યતે-જીવનના ઉત્ક્રમણ નજીક આવેલા માટે ગમે ત્યાથી આવેલુ અન્ન બે ખાય તો અદ્રાશ જેમ કાઢવથી તેમ પાપથી લેપાતો નથી (મનુ ૧૦-૧૦૪) આ સ્મૃતિવાક્ય પણ પ્રાણાત્યયે જ ભક્ષ્યાલક્ય મર્વ અન્નની આ આપે છે માટે મર્વદા એ છૂટ લેવાની હોઈ શકતી નથી ॥ ૩૦ ॥

ઉપની વાતને સુપુષ્ટ કરતા મત્ર પ્રમાણ પડે છે કે -

શબ્દશ્ચાતોઽક્ષમકારે ॥ ૩૧ ॥

ચ=અને શબ્દ=મત્ર પણ અક્ષમકારે=ઇન્દ્રિયનુસાર અલક્ષ્ય બોધનના નિરોધા પ્રમાણ છે અતઃ=આથી પ્રાણાત્મ્યે જ અલક્ષ્યબદ્ય સર્વાન્તની છૂટ છે, સત નહીં

ઉપરાત ઇન્દ્રિયનુસાર અલક્ષ્ય લક્ષણનો નિરોધ કરનારી શ્રુતિ પણ છે સ્તેનો હિરણ્યસ્ય સુરા પિતૃશ્ચ ગુરોસ્તદ્વમાવસન્ । બ્રહ્મહા ચૈત્તે પતન્તિ ચત્વાર પદ્મમધ્યાચરૈસ્તૈ - એનું ચોરનાર, દારૂ પીનાર, શુરુઆ સાથે આડો સળધ રાખનાર અને બ્રાહ્મણ હુત્યારો-આ ચારે પડે છે અને પાત્રમો તે કે જે એનાઓ માથે મોળત રાખે છે-તે પડે છે (છાં ૫-૧૦-૯) આમા મધ-સુરા અલક્ષ્ય છે આથી સિદ્ધ એ થાય છે કે જ્ઞાનનું માહાત્મ્ય દર્શાવવા પૂરતું-વિદ્વાનને માટે અલક્ષ્ય કશું નથી એવું વચન છે વિદ્યાની એ કેવળ સ્તુતિ છે લક્ષ્યાલક્ષ્યનું સર્વદા સેવન માટે અહીં વિદ્યાન નથી જ્યાં સુધી પ્રાણબાધા ઉપસ્થિત ન થાય ત્યાં સુધી સ્વચ્છદાચાર ન હોઈ શકે । આથી સર્વદા અલક્ષ્યલક્ષ્ય સર્વાન્ત લક્ષણ હોઈ ન શકે ॥ ૩૧ ॥

આમ જ્ઞાનના સાધનરૂપ આહારની મીમાસા કરી હવે જ્ઞાનના જ સાધનરૂપ આશ્રમ ક્રમોનો ઉપદેશ દેતા જઈએ

વિહિતસ્વાધ્યાશ્રમકર્માપિ ॥ ૩૨ ॥

ચ=અને વિહિતસ્વાત=શ્રુતિ વિહિત હોનાથી બાધમર્મ=શુદ્ધ આહારની પેરે પોતાના આશ્રમનું કર્મ=કરજી અપિ=પણ કરવી જોઈએ

જ્ઞાનના ગરજીએ આહારશુદ્ધિની પેરે પોતપોતાના આશ્રમકર્મ પણ કળવા જોઈએ કેમકે શ્રુતિ તેનું વિધાન કરે છે આ શ્રુતિવિધાન આગમ બતાવ્યું જ છે વિહિતકર્મનું અનુષ્ઠાન કરવું ઘટે નહીંતર વૈશુદ્ધ્ય આવે, અને જ્ઞાન નહીં ઉપજે આથી મનુમહારાજ કહે છે કે -વેદોદિત સ્વક કર્મ નિત્ય કુર્યાદતન્દ્રિત । તદ્દિ કુર્વન્ યથાશક્તિ પ્રાપ્નોતિ પરમા ગતિમ્-વેદમા કહેવું નિમ્ન કર્મ કરતો રહે વિના પ્રમાદે-શક્તિ સુગળ તે કરતો માનવ પરમગતિને પામે છે (મનુ ૪-૧૪) લગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે -સ્ત્રે સ્વે કર્મણ્યમિરતઃ સસિદ્ધિં લભતે નર.-પોતપોતાના કર્મમા અભિગત માનવ સસિદ્ધિ પામે છે (ગી ૧૮-૪૫) "સર્વાપક્ષાઃ" (યે ૩-૪-૨૬) આ સૂત્રમા યજ્ઞાદિ કર્મો પોતાની ઉત્પત્તિ માટે જ્ઞાનને અપેક્ષિત છે એમ

કહ્યું અહીં જ્ઞાનના ગજુ માટે તેનું અનુષ્ઠાન જતાવ્યું છે—આથી કોઈ પુનરુક્તિ ન માને ॥ ૩૨ ॥

ખીજા હેતુથી ઉક્ત વાતને મમથિત કરતા કહે છે કે -

સહકારિત્વેન ચ ॥ ૩૩ ॥

સન્નિવૃત્તિન=પ્રાણ કમ્બ સાથે મગીને કાર્ય કરતું હોયને સહકારી કારણ હોયને
ચ=પણ પેના ॥ આશ્રમનું કર્મ કરવું ઘટે

આશ્રમ કર્મ શાસ્ત્રીય રીતે આચરતા, જ્ઞાનની પ્રતિબંધક ચિત્ત મયિનતાને દૂર કરે છે અને તે દ્વારા ચિત્તની શુદ્ધિ કરે છે શુદ્ધ થતું ચિત્ત જ્ઞાનવાણ માટે મમથ છે આમ પ્રતિબંધની નિવૃત્તિ દ્વારા કર્મ જ્ઞાનોત્પત્તિમાં મહત્કારી ઠાવ્યું છે આથી જ્ઞાનના ગજુએ કર્મ કરવું ઘટે વિહિતનું તો પ્રમાદે અનુષ્ઠાન ન પણ થાય પણ જો એ મહત્કારી છે એમ જાણે તો અવશ્ય તે કરે આ આશયે આ ખીજા હેતુનું અહીં નિરૂપણ છે.

વિધિ અને સહકારી કાણુ તરીકે જ્ઞાનોત્પત્તિ માટે કર્તવ્ય એવું તે આશ્રમકર્મ કયું ? ઉત્તર વાળે છે કે -

સર્વથાઽપિ ત ણ્યોમયલિંગાત્ ॥ ૩૪ ॥

સર્વથાઽપિ=સર્વ પ્રકારે પણ તે=વિહિત તરીકે કે સહકારી તરીકે પણ તે એવ=
તે યત વગેરે મોં જ-મીઠા નહીં-નન ગજુ માટે કર્તવ્ય છે કેમકે સમયલિંગાત્=
શ્રુતિ સ્મૃતિ મન્નેનું પ્રમણ છે

સર્વાપેક્ષા ચ યજ્ઞાદિશ્રુતે (ત્રિં ૧-૪-૨૬) આ સૂત્રમાં જે યજ્ઞાદિ કર્મ વિશેષો જનાવ્યા હતા તે જ જ્ઞાનાર્થી માટે કર્તવ્ય છે કેમકે શ્રુતિ અને સ્મૃતિ બન્નેના પ્રમણો નેમનું જ્ઞાનોત્પત્તિમાં કાં પણ જતાયે છે ઘણેન યજ્ઞમયજ્ઞન દેવાસ્તાનિ ચર્માણિ પ્રથમાન્વાસન્-દેવોએ યજ દાગે યજ્ઞનું યજન કર્યું તે પ્રથમ ધર્મ હતો (ઋં ૮-૮-૧૦-૧૬) તમેતં ઘેશનુચયનેન વ્રાત્તણા ત્રિવિદિયન્તિ યજ્ઞેન દાનને તપસા અનાશકેન (ષં ૪-૪-૨૨) વગેરે છે શ્રુતિ પ્રમાણે ઉપગત સ્વાધ્યાયેન ઘર્ત. હોમૈ. ત્રિવિદ્યેનેષ્વપા સુન્તે. માધ્યમેષ્વ વ્રહ્મીય ત્રિયતે સનુ (મનું ૨-૨૮) વગેરે સ્મૃતિ પ્રમણ છે ॥ ૩૪ ॥

ખીજું પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે કે:-

અનમિમવં ચ દર્શયતિ ॥ ૩૬ ॥

ચ=ઉપરાંત અનમિમવં=અભિભવ એટલે તિરસ્કાર, તેથી ઉલ્ટો અનભિભવ એટલે સત્કાર-આદર-તે આદર દર્શયતિ=શ્રુતિ બતાવે છે આથી પણ આશ્રમકર્મો કર્તવ્ય છે.

एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येण अनुविन्दति જે આત્માને બ્રહ્મચર્ય વડે મેળવે છે તે આ આત્મા નાશ પામતો નથી. (છાંં ૮-૪-૩) આવી શ્રુતિઓ આશ્રમકર્મ પ્રત્યે ભારે આદર દર્શાવે છે. અહીં બ્રહ્મચર્યથી સૂચિત છે આશ્રમકર્મ, આથી આશ્રમકર્મ કરવાં જોઈએ ॥ ૩૫ ॥

યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ કરવાં ઘટે. શમદમાદિનો સંચય કરવો ઘટે. તેનું જ વધુ સ્પષ્ટીકરણ કરતાં કહે છે:-

અન્તરા ચાપિ તદ્વદ્યેઃ ॥ ૩૬ ॥

અન્તરાઅપિ=આશ્રમકર્મ વિના પણ જ્ઞાન જન્મવું ઘટે. કેમકે તદ્વદ્યેઃ=જેનાં યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ ન હોય તેવા અનાશ્રમીઓને પણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયેલું જોવામાં આવે છે.

પ્રકરણ છે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મનું. તેા સંશય એ છે કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શમદમાદિ અવશ્ય અનુષ્ઠેય છે તેમ કર્મ પણ અવશ્ય કર્તવ્ય છે કે કેમ? ખેડિત છે ઉપરાંત સહકારી છે આથી તેમનું અવશ્ય અનુષ્ઠાન હોવું ઘટે. આવું પ્રાપ્ત થતાં તેનો અહીં ઉત્તર છે, જ્ઞે-શમદમાદિની પેરે કર્મ પણ અનિવાર્ય હોત તેા યજ્ઞાદિ કર્મના અભાવમાં જ્ઞાન ઉપજે જ નહીં. પણ એવા પ્રસંગો શ્રુતિસ્મૃતિ િતિહાસ પુરાણોમાં જોવામાં આવે છે, કે જ્યાં આશ્રમકર્મોનો તેા અભાવ છે છતાં જ્ઞાનનો સુદભાવ છે. રૈક્ય, વાયકનવી ગાર્ગી વગેરેના દૃષ્ટાન્તો શ્રુતિમાં પ્રસિદ્ધ છે. અને આથી સહસ્ય એ છે કે અંતરંગ સાધનરૂપ શમદમાદિનું અનુષ્ઠાન અનિવાર્ય છે. યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મોનું અનુષ્ઠાન અનિવાર્ય નથી. ॥ ૩૬ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

આપિ ચ સ્મર્યતે ॥ ૩૭ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મર્યતે=સ્મરે પણ એની સાક્ષી છે.

જેમ શ્રુતિ તેમ સ્મૃતિ પણ આ વાતનું મમર્થન કરે છે. જપ્યેનૈવ
તુ મંસિદયેત્ બ્રાહ્મણો નાગસંદાય' । કુર્યાદન્યથવા કુર્યાન્ મૈત્રો બ્રાહ્મણ
ઉચ્યતે-૪૫ દાગ જ બ્રાહ્મણ મિદ્ધ થાય એમા કોઈ શકા નથી બીજું
કરે વા ન કરે બ્રાહ્મણ સૌનો મિત્ર જ હોય છે. (મનુ ૨-૮૭) આથી
શમદ્ભાદિની પેરે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ અવશ્ય આચરણીય નથી ॥ ૩૭ ॥

આ જ વાતને બીજી યુક્તિથી સમર્થિત કરતાં કહે છે -

વિશેપાનુગ્રહશ્ચ ॥ ૩૮ ॥

વિશેપાનુગ્રહ=અનન્ય ભક્તિથી ભગવાનને શરણે જનાર આશ્રમકર્મરહિત હોય
તો તેના ઉપર પણ પરમાત્માનો આસ અનુગ્રહ જોવામા આવે છે ચ=તેથી પણ સિદ્ધ
થાય કે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શમદ્ભાદિની પેરે યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ અવશ્ય કરણીય નથી

જેમનો આશ્રમ કર્મોદ્ધિમા અધિકાર ન હોય તેવાઓ પણ જે શમદ્ભાદિ
પૂર્વક અનન્ય ભાવે પ્રભુને શરણે જાય તો તેના ઉપર પરમાત્માની કૃપા
અવશ્ય ઉતરે છે ગીતામા કહે છે-સમોઽહં સર્વમૂતેષુ ન મૈ દ્રેષ્યોઽસ્તિ
ન પ્રિય. । યે ભજન્તિ તુ માં મત્તયાયા મયિ સૈ તેષુ ચાપ્યહમ્ । અપિચેત્
સુદુરાચારો ભજતે મામનન્યમાક્ । સાધુરેવ સ મન્તવ્યઃ સમ્યક્ વ્યવસિતો
હિ સ । ક્ષિપ્રં ભવતિ ધર્માત્મા શશ્વચ્છાન્તિ નિગચ્છતિ । કૌન્તેય
પ્રતિજાનીહિ ન મૈ ભક્તઃ પ્રણયતિ-બધા પ્રાણીઓમા હું અતરાત્મા રૂપે
સરખો છું મને કોઈ પ્રિય કે અપ્રિય નથી, પરંતુ જેઓ મને ભક્તિપૂર્વક
ભજે છે તેઓ માગમા છે અને હું પણ તેમનામા છું અત્યંત દુરાચારી
પણ અનન્યભાવે મને ભજે તો તે સાધુ થયો જ માનવો કેમકે તે શુભ
નિશ્ચયવાળો થયો છે તે તુરંત ધર્માત્મા થાય છે ને નિરંતર શાંતિ પામે
છે કે કૌન્તેય ! તુ પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક બાણજે કે, મારો ભક્ત કદી નાશ પામતો
નથી (ગી ૧૮-૬૬) ઉપરાંત પરમાત્માનો આશ્રમકર્મનિરપેક્ષ, સાક્ષાત્ક-
રાત્મક જ્ઞાન સમર્પિતો અનુગ્રહ શ્રુતિ કહે છે યમેવ યય વૃણુતે તેનૈવ
લભ્યસ્તસ્યૈવ આત્મા વિવૃણુતે તનુ સ્વામ્-આ આત્મા પ્રવચનથી કે
બુદ્ધિની દોડથી કે ઘણા શ્રવણથી મેળવાય એવો નથી જેને નિશ્ચય એ આત્મા
પ્રમદ કરે છે તેનાથી તે મેળવાય છે તેને માટે એ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને
ખુલ્લું કરે છે (કઠ ૨-૨૩) માટે આશ્રમકર્મ અનિવાર્ય નથી ॥ ૩૮ ॥

જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે શમદ્ભાદિનું અનુષ્ઠાન અવશ્યમેવ શાને કરવું
ધટે અને આશ્રમકર્મનું અવશ્ય કેમ નહીં તો કહે છે -

અતસ્તિતરવજ્જ્યાયઃ લિંગાચ ॥ ૩૯ ॥

શતઃ=આ આશ્રમકર્મ૩૫ થાગ વગેરેથી ફતરત=ખીલું સમઢ્ઢાદિ ઉદાય =ગત્યાવસ્તવ એટલે મોઢાપ એટલે અહીં અંતરંગપણું—એ સમઢ્ઢાદિ જ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન છે. અને આથી અવસ્થ અનુક્રમે છે. એનું એ મોઢાપણું લિંગાચ્ચ=શ્રુતિ અને સ્મૃતિના લિંગથી નક્કી થાય છે.

યજ્ઞાદિ આશ્રમકર્મ જ્ઞાનનું બહિરંગ તો સમઢ્ઢાદિ અંતરંગ સાધન છે. એ જેમાં અંતરંગ જ મુખ્ય છે. બહિરંગ ન હોય તો પણ અંતરંગ સાધનના સદ્ભાવમાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થઈ શકે છે. પણ એનાથી વિપરીત થતું નથી. જપાદિનું આશ્રમકર્મની જગ્યાએ સહકારિત્વ તો થાય છે, પણ શ્રુતિ જ્ઞાનનું અંતરંગ સાધન તો સમઢ્ઢાદિ છે એ સ્પષ્ટ કહે છે:—
 યસ્માદ્ એવંચિન્છાન્તાં દાન્તઃ ઉપરતઃ તિત્તિશ્રુઃ સમાહિતઃ મૂત્વા આત્મન્યેવાત્માનં પદ્યતિ—(વૃં ૪-૪-૨૨) ઉપરાંત શ્રૌત અને સ્માર્ત લિંગ પણ આ વાતને સમર્થિત કરે છે. તસ્મૈ સ વિદ્વાન્ ઉપસન્નાય સમ્યક્ પ્રજ્ઞાન્તવિત્તાય જ્ઞામાન્વિનાય । યેનામ્મરં પુરુષં ચેદ્ મયં પ્રોવાચ તત્ત્વતો બ્રહ્મવિદ્યામ્ તે શ્રોત્રિય અને બ્રાહ્મણિય ગુરુ, જે રીતે તેણે પોતે પરિપૂર્ણ અને સત્ય બ્રાહ્મને બબ્બે છે તે ચથાર્થ રીતે તે ચથાવિધિ પાસે આવેલા, વૈરાગ્યયુક્ત ચિત્તવાળા, પૂરી શાન્તિવાળા બ્રાહ્મણને ઉપદેશ કરે. (મું ૧-૨-૧૩) વગેરે શ્રૌતલિંગ છે. ઉપરાંત અમાનિત્વં અદ્ભિત્વં અહિંસા ક્ષાન્તિઃ આર્જવમ્ । આચાર્યોપાસને શૌચં સ્થૈર્યમાત્મચિનિગ્રહઃ । ઇન્દ્રિયાર્થેષુ વૈરાગ્યં અનહંકાર એવં ચ । જન્મમૃત્યુજરાધ્યાધિદુઃખ દોષાનુદર્શનમ્ । અસન્કિઃ અનમિશ્વંગઃ પુત્રદારગૃહદિપુ । નિત્યં ચ સમચિત્તત્વં ઇષ્ટાનિષ્ઠોપવસિપુ । મયિ જ્ઞાનન્યયોગેન મક્તિરવ્યભિચારિણી । વિચિન્નદેશસેવિત્યં ઇરતિર્જનસંસદિ । અધ્યાત્મજ્ઞાનનિત્યત્વં તત્ત્વજ્ઞાનર્થદર્શનમ્ । એતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તં અજ્ઞાનં યદતોડન્યથા । અમાનિત્ય-અદ્ભિત્ય—અહિંસા—ક્ષમા—સરળતા—આચાર્યની સેવા—શુદ્ધતા—સ્થિરતા—આત્મસંયમ—કન્દ્રિયોના વિષયો વિષે વૈરાગ્ય—અહંકારરહિતતા—જન્મ—મરણ—જરા—વ્યાધિ—દુઃખ તેમજ દોષોનું નિરંતર અનુસંધાન—પુત્ર સ્ત્રી-ધરણાર વગેરેમાં વળગણ અને તન્મયતાનો અભાવ, પ્રિય અને અપ્રિયની પ્રાપ્તિ વિષે નિત્ય સમભાવ, મારે વિષે અનન્ય ધ્યાનપૂર્વક એકનિષ્ઠ લક્ષિત, એકાન્ત સ્થળનું સેવન, જનસમુદાયમાં લગવાનો અણગમો, આત્માને લગતા જ્ઞાન માટે નિષ્ઠા—આત્મા સિવાયના ખીજા પદાર્થોના તત્ત્વજ્ઞાન માટે શાસ્ત્રદર્શન—આ બધું તે જ્ઞાન કહેવાય. એથી જે ઉલટું તે અજ્ઞાન.

(ગીતા ૧૩-૭-૧૧) વગેરે સ્મરન સિદ્ધ છે. અને આમી સિદ્ધાન્ત સુસ્થિર થય છે. ॥ ૩૬ ॥

આશ્રમકર્મનું પ્રકરણ છે આમી ધર્મને લગતા વિચાર વિશેષની પ્રવર્તના કરશે. અત્યાદે આશ્રમને લગતી વિચાર વિશેષની પ્રવર્તના કરતાં કહે છે:-

તદ્ભૂતસ્ય તુ નાતક્લાવઃ જૈમિનેરાપિ નિયતાતદ્રુપા-
ભાવેભ્યઃ ॥ ૪૦ ॥

તદ્ભૂતસ્ય=પૂર્વ આશ્રમમાંથી ઉતર આશ્રમને પામેલા-નૈદિક કે વૈષ્ણવસંપ્રદાયનો અતદ્માત્મ-તેમાંથી અવરોધ પ્રચ્યુતિ-પુનઃ શકે-કેમકે નિયતાતદ્રુપા-ભાવેભ્યઃ=શાસ્ત્રનો નિયમ છે તથા તે યુનિને માટે પ્રતિપાદક શાસ્ત્ર કે આચારને અમાવ છે. જૈમિનેરાપિ=જેમ બ્રાહ્મણ તેમ જૈમિનિ આચારનો પણ આ મત છે.

નૈદિક પ્રદાચારી, વાનપ્રસ્થ કે પરિત્રાજક-આ ત્રણે ઊર્ધ્વરેતા હોય છે. તેમના આરોહણી માકક તેમનો અવરોધ-પ્રચ્યુતિ-પુનઃ ગૃહસ્થાશ્રમ પ્રવેશ એટલે કે ઇન્દ્રિયોના આપરમે કોઈ વળન કામિની સંપર્ક થાય કે નહીં? થાય એવો પૂર્વપક્ષ છે. ન થાય એ સિદ્ધાન્ત છે. પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જેમ સ્વર્ગે ચડેલા હોયો તેમાંથી પાછા ગળાડતા જોવામાં આવે છે તેમ અહીં પણ ઉચ્ચાથી-જિંચા આશ્રમમાં ગયેલા કવચિત નીચે ગળાડે!-ગળાડી શકે, તો તેની મામે સિદ્ધાન્ત કહે છે કે આવું પતન ન થાય-ન થવું ઘટે. કેમકે એવો નિયમ છે. શાસ્ત્રનો નિયમ છે કે જો ચડેલાં નીચે ન ગળાડે! તેમ થાય તો તે પાપી કહે! શ્રુતિ સ્મૃતિનાં વચનો આ બાબતમાં સ્પર્ધક છે. અત્યન્તમાત્માને આચાર્યકુલે ભવસાદયત્-આચાર્યકુલમાં પોતાની ભતને છેવટ સુધી ક્ષીણ કરતો (છાં ૨-૨૩-૨) વગેરે શ્રુતિ સિદ્ધ છે. આશ્રમાવાશ્રમં ગત્વા દુત્તહોમો જિતેન્દ્રિયઃ । મિશ્રાવલિ પરિશ્રાન્તઃ પ્રવ્રજન્ પ્રેત્ય વર્ધતે-એક આશ્રમમાંથી બીજા આશ્રમમાં જઈ, અગ્નિહોત્રી અને હોતેન્દ્રિય એવો ગૃહસ્થ બિશ્વાના અગ્નિથી યાદીને જે પ્રગળ્યા હો તે મર્યા બાદ સમૃદ્ધ થાય છે. (મનુ ૬-૩૪) ઉપરાંત આચાર્યેનામ્યનુસાત્તદ્ધ તુર્ણમેકમાથમમ્ આભિમોક્ષાચ્છરીરસ્ય સોઽનુતિષ્ટેદ્ યથાવિધિ=આચાર્યની અનુસાથી ચારમાંથી ગમે તે એક આશ્રમમાં શરીર પડે ત્યાં સુધી વિધિપૂર્વક ચીટકી રહે. (મહા ૧૨-૧૩૪-૪) આ સાક્ષાત્ સ્મૃતિ વચન છે. આવું-નીચે આવવા માટે એટલે કે પ્રચ્યુતિને અભિનન્દતું એકે વાક્ય નથી. ઉપરાંત શિષ્ટાચાર પણ નથી. આથી એ હોઈ શકે નહીં.

સ્વર્ગ તો પુણ્યક્રમે છોડવું પડે. આથી તે દલીલ ખરાબર નથી. આથી ઉત્તરોત્તર પ્રગતિશીલ જીવોનું પતન નથી-એમ જૈમિનિ તેમજ બાદરાયણ એમ બંને મહાત્માઓનું મંતવ્ય છે. ॥ ૪૦ ॥

લક્ષા ! સંસ્કારનું પ્રાણલ્ય અકથ્ય હોય છે. તેને લઈને કવચિત્ ખૂણ ઉંચે ચઢેલાઓ પણ પડે! તો તેમના અધિકાર મુજબ તેમને માટે પ્રાયશ્ચિત હોઈ શકે? તો કહે છે:-

નાધિકારિકમપિ પતતાનુમાનાત્ તદ્યોગાત્ ॥ ૪૧ ॥

અધિકારિક=પૂર્વમીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિર્ણીત પ્રાયશ્ચિત ન ચ=હોઈ શકતું નથી. કેમકે પતતાનુમાનાત્=આ પતિત છે એવું શિષ્ટોનાં અનુમાનથી તદ્યોગાત્=પ્રાયશ્ચિતના યોગનો સંભવ નથી

પૂર્વમીમાંસાના છઠ્ઠા અધ્યાયમાં અધિકારીનો નિર્ણય છે. તેમાં અવકીર્ણિયશુદ્ધ તદ્દદાધાનસ્યાપ્રાત્કાલત્યાત્-(મીમાંસા ૬-૮-૨૨) આ સૂત્રમાં જે પ્રાયશ્ચિતનો નિર્ણય આપ્યો છે તે નૈષ્ઠિક વગેરેના અધઃ પતને પ્રાપ્ત થતું નથી. કેમકે એ પ્રાયશ્ચિત ઉપકુર્વાણ પ્રહસ્યારીને લગતું છે. જે જીવ્યામાં જીવ્યા આશ્રમમાંથી સંસ્કારવશાત્ જે ભ્રષ્ટ જ થાય તો પતિતનું સંભવે. અતિપતિત મહાપાતકીને પ્રાયશ્ચિત પણ સંભવતું નથી આથી તેવાઓનાં પતને તો શાસ્ત્ર પણ કયા બતાવી ન શકે. ॥૪૧॥

આ બાબતમાં મતાન્તર બતાવે છે કે:-

ઉપૂર્વમપિ ત્વેકે ભાવમશનવત્ તદુક્તમ્ ॥ ૪૨ ॥

ઉપૂર્વમપિ=એને ઉપપાતક પણ માને છે એકેન્દ્રેટલાક આચાર્યો. અશનવત્=ભોજનના નિયમમંગના પ્રાયશ્ચિતની પેરે માર્ગ=એને પણ પ્રાયશ્ચિત છે એમ માને છે તદુક્તમ્=એ વાત પણ શાસ્ત્રમાં કહી છે એમ તેઓ કહે છે.

જેમ પ્રહસ્યારી પ્રતભ્રષ્ટ થાય તો પ્રાયશ્ચિતનો અધિકારી થાય છે, તેમ વાનપ્રસ્થી કે સંન્યાસી પણ પ્રાયશ્ચિતના અધિકારી થઈ શકે છે, કેમકે તે મહાપાતક નથી પણ ઉપપાતક છે. અને ઉપપાતકનાં તો શાસ્ત્રમાં પ્રાયશ્ચિત વિધાનો છે. આથી અલક્ષ્ય લક્ષણ વગેરેમાં પ્રાયશ્ચિતની પેરે તેનું પ્રાયશ્ચિત પણ અવશ્યમેવ હોવું ઉચિત છે. અમોઝ્યમશ્ચ નાસત્ત્વ્યમાત્મનઃ શુદ્ધિમિચ્છતા ! અજ્ઞાનમુક્તં ત્ત્વાયં શોધ્યં વાપ્યાશુ શોધનૈઃ-આત્મશુદ્ધિનો ગરજ અભોજ્ય અન્ન ન ખાય. અણબણતાં આધેણું કાઢી નાંખવું, ચોકણું કરવું

જલદીથી તેને શોધવું-શુદ્ધ કરવું. (મનુ० ૧૨-૧૬૦) આજ પ્રમાણે નૈષિકના પતન અંગે શ્રુતિખોલ છે-તાર ક્રમય. અનુવન પવિત્ર નો વૃત્ત યેનારેપસ. સ્યામેતિ । તે પતાનિ સૂક્તિન્યપદ્યન્-ઋષિઓ ખોલ્યા અમને પવિત્ર થવાનું આધન કહો જેથી અમે નિધ્યાપ થઈએ તેમણે આ મૂલોનું દર્શન કર્યું. (તેં માં ૨-૬) આમ ઉપક્રમ કરી યદ્વાંચીનમેનો ભૂળહત્યાયાસ્તસ્માન્મુચ્યતે-જે બૂલુહત્યાનું તાજું પાપ છે તેમાથી મુક્ત થાય છે. (તેં માં ૨-૮) આથી નૈષિક વગેરેના પતને પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોઈ શકે. આ પ્રાયશ્ચિત્ત અકામે થયેલા પાપનું છે. ઇરાદાપૂર્વક કરેલાનું નહીં-આવેા પૂર્વપક્ષ હોય તોપણ દોષ નથી કેમકે જાને રીતે થયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત છે, અકામત. જુલે પાપે પ્રાયશ્ચિત્તં વિદુર્બુધા । કામકારજુલેડપ્યાહુપદ્યે શ્રુતિ નિર્દર્શનાત્-અનુભૂતા થયેલા પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત વિદ્વાનો જાણે છે. જાણી જોઈને ઇચ્છાપૂર્વક કરેલા પાપનું પણ શ્રુતિ જાણે કેટલાક વિદ્વાનો પ્રાયશ્ચિત્ત કહે છે. (મનુ. ૧૧-૪૬) ઉપરાત મહાપાતકિનૈઘ્નતે યોગાધ્યાકાર્યકારિણઃ । તપસૈવ સુનત્તેન મુચ્યતે કિલ્લિપાત્ સતઃ-આ મહાપાપીઓ અને જાડીના અકર્તવ્ય કરનારાઓ સારી પેઠે કરેલા તપથી જ પાપમુક્ત થાય છે (મનુ० ૧૧-૨૩૯) આ મ્લોકમા તો મનુમહારાજની દયાની અવધિ છે માટે મહાપાતકનું પણ પ્રાયશ્ચિત્ત હોવું ઘટે. ॥ ૪૦ ॥

મતાન્તર જતાવી હવે આચાર્ય પોતાની સમતિની મ્હોર માગતા કહે છે -

વહિસ્ત્મયથાપિ સ્મૃતેરાચારાચ ॥ ૪૨ ॥

તુ=પરતુ સમયમાપિ=અને રીતે જ વહિ=તે વિદ્વાના અધિકારથી બદ્ધિષ્ટ છે છે કેમકે સ્મૃતિ અને શિલ્પચાર મનેથી આ વાત સિદ્ધ છે

ઉચ્ચ જીવનમાથી બ્રહ્મેલા સન્યાગી, વાનપ્રસ્થ કે પ્રજ્ઞાચારીઓ મહાપાતકી હો કે ઉપપાતકી હો-જાને રીતે જ શિષ્ટ સપ્રદાય અને વૈદિક પ્રજ્ઞાવિદ્વાના અધિકારથી સર્વથા બદ્ધિષ્ટ છે લોગલાવે તેમનું પતન છે સ્મૃતિના પ્રમાણથી અને શિષ્ટોના આચાર વ્યવહારે પણ આ જ સિદ્ધ થાય છે આથી તેઓ પ્રજ્ઞાવિદ્વાના અધિકારી નથી શિષ્ટો તેવા બ્રહ્મે સાથે યજ્ઞ-સ્વાધ્યાય-વિવાહ વગેરે સબધ પણ જારી રાખતા નથી મનુસ્મૃતિનો ખોલ છે કે વાલ્મીકીશ્ચ જ્ઞાતકીશ્ચ વિશુદ્ધાનપિ ધર્મત. શરણાગતહર્ષશ્ચ સ્ત્રીહર્ષશ્ચ ન સપિત્રેત્=ખાલહત્યારા, કૃતમ્, શરણાગતની હત્યા કરનારાઓ અને સ્ત્રી હત્યારાઓ ધર્મ દૃષ્ટિએ વિશુદ્ધ થયા

હોય તો પણ તેમની માથે વ્યવહાર યોગ્ય નથી. (મનુ ૧૧-૧૬૦) આવી તેવાઓનો તો શિષ્ટ સમાજ દ્વારા બહિષ્કાર જ થે વ્ય છે. ॥ ૪૩ ॥

આમ આશ્રમગ્રંથનો વિષય સ્થિતિ નિષિદ્ધ થયો. હવે કર્મોના અંગતનું ઉદ્ગીય વગેરેમાં યજમાન હોય છે કે કર્મ કરાવનાર અસ્તિત્વ આનો વિષય આગલના પૂર્વપક્ષ સૂચક છે કે -

સ્વામિનઃ ફલશ્રુતેરિત્યાત્રેયઃ ॥ ૪૪ ॥

સ્વામિન = તે ઉપામનાઓમાં યજમાનનું જ કર્તૃત્વ છે. ફલ = એમ આનો મને છે કેમકે જન્મને = મુનિઓમાં યજમાને માટે જ ફળનું વર્ણન કર્યું છે.

આનેય નામના આચાર્યના મતે ફળ સંબંધ યજમાનનો જ હોઈ શકે છે. આથી તેનું જ ફળ છે. મુનિ કહે છે - ગતિ જામ્યં પવંતિ ન ચ વનદેવં વિષ્ણુઃ શુદ્ધી પશ્યન્નિધ સામોવાસ્ત્વે - જે કોઈ આત્મ જાણતો હોઈને શુદ્ધિમાં પાંચ પ્રકારના મામની ઉપામના કરે છે તેને માટે વસ્તુ વગેરે છે. તે વસ્તુ વસ્તુની પણ શકે છે. (છાં ૨-૩-૨) જેમાં જેનો અધિકાર નહીં હોય તેનો તેના ફળ માથે સંબંધ હોઈ શકે નહીં. યજમાન આંગ કર્મનો અધિકારી છે અને એ સ્વામી છે કેમકે તે અસ્તિત્વને ખરીદે છે. તે જ ઉપાગત છે. એ અમ ન હોય તો કર્તૃત્વ બોક્તૃત્વમાં એકરૂપતા - મામાનાધિકાર્ય ન ગહે અને એ મામાનાધિકાર્ય નો દ્રષ્ટિ આથી સ્વામી યજમાનનું કર્મોગ ઉદગીય - ઉપામનાદિમાં કર્તૃત્વ છે, અસ્તિત્વનું જ નહીં એમ આનેય નામના આચાર્ય કહે છે. ॥ ૪૪ ॥

હવે નિદાન્તીનો ઉલ્લેખ કરનાં છે -

અર્થિવ્યમિત્યાદ્યમોમિસ્તર્મ દિ પરિતીયમે ॥ ૪૫ ॥

યજમાનમાં વિદ્યમાન હોય છે. જેમ લટે યોદ્ધાઓ પણ તેનું કૃણ રાજાને કૃણે ગણાય, તેમ કરે સાક્ષાત્ ઋત્વિજે-પણ તેમનું કર્તૃત્વ યજમાન માટે હોઈને છેવટે તે કર્તૃત્વની જવાબદારી અને કૃણ યજમાનની જ છે. જે પ્રકારનું કર્તૃત્વ છે. પ્રયોજ્યકર્તૃત્વ અને પ્રયોગકકર્તૃત્વ. ઋત્વિજેનું યોદ્ધાની પેરે પ્રયોજ્યકર્તૃત્વ છે. યજમાનનું પ્રયોગકકર્તૃત્વ છે, રાજાની પેરે અને ભોકતૃત્વ કેવળ કર્તૃત્વનું અનુમાન કરાવે, વિશિષ્ટ કર્તૃત્વનું નહીં. આથી હોય નથી. માટે કર્માંગ ઉપાસન ઋત્વિજેનું છે એ સિદ્ધાન્ત છે. ॥ ૪૫ ॥

શ્રુતિ પ્રમાણ આપતાં કહે છે કે:-

શ્રુતેષ્વ ॥ ૪૬ ॥

ક્રુતેઃ=શ્રુતિ પ્રમાણથી ચ=પણ આ વાત સિદ્ધ થાય છે.

યાં વૈ કાઞ્ચન યજ્ઞ ઋત્વિજઃ આશિયં આશાસતે इति यजमानाय एव तामाशासते इति होवाच-યજ્ઞમાં ઋત્વિજે જે કંઈ પણ આશા સેવે છે તે યજ્ઞ માટે જ હોય છે. (શત્ ૦ ૧-૩-૧-૨૬) ઉપરાંત તસ્માદુ હૈવ-વિદ્ ઉદ્ગાતા ઘ્રૂયાત્ કં તે કામં આગાયાનિ-તેથી નહકાં આવું જાણનારે ઉદ્ગાતા બોલે: "હું તારી કંઈ ઇચ્છા-કામનાનું જાન કરું? (હાં ૦ ૧-૮-૮) આ યજ્ઞકર્મમાં વર્તતા ઋત્વિજે યજમાનને મનોવાંછિત કૃણની આશિયો દે છે અને તેને સંપન્ન કરવાને માટે કહે છે-આમ સ્પષ્ટ શ્રુતિ કહે છે. આ વાત, જે કર્મ યજમાન કર્તૃક હોય તો ઘટે નહીં. કં તે કામમાગાયાનિ-આવી વાત, યજમાન કરી શકે નહીં. અને આ તો શ્રુતિબોલ છે. આથી કર્માંગ ઉપાસન ઋત્વિજેનું કર્મ છે, યજમાનનું નહીં એ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૪૬ ॥

પ્રાસંગિક કથા પૂરી થઈ, પુનઃ પ્રકૃતનું અનુસંધાન કરે છે. પહેલાં જ્ઞાનનું યજ્ઞ વગેરે બહિરંગ સાધન તો શમદમાદિ વગેરે અંતરંગ સાધન છે, એમ કહ્યું. હવે એ જ જ્ઞાનનું સાધનાન્તર નિરૂપિત કરતાં કહે છે:-

सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् ॥ ४७ ॥

સહકાર્યન્તરવિધિઃ=યજ્ઞવલ્લભકર્માં બીજાં સાધનની વિધિ જે એમ જાણવું ઘટે તૃતીય=તે આ આગળ કહેલાં સાધનાન્તરની અપેક્ષાએ ત્રીજું સાધનાન્તર છે પક્ષેણ=નિઃપે તદ્વત=સમમાની માટે અનુરૂપ છે. વિધ્યાદિવત=વિધિનિરૂપણી માફક.

ગૃહદાર્શનિક ઉપનિષદના કહેલ પ્રાહ્મણની શ્રુતિ છે કે તસ્માદ્ બ્રાહ્મણઃ
 પાણ્ડિત્યં નિર્વિઘ્નં ચાલ્યેન તિષ્ઠાસેત્ ચાલ્યં ચ પાણ્ડિત્યં ચ નિર્વિઘ્નય
 મુનિઃ અમૌનં ચ મૌનં ચ નિર્વિઘ્નય બ્રાહ્મણઃ-આથી પાંડિત્ય ઉપરથી નિર્વેદ
 પામી બાલ્યભાવે રહે. બાલ્ય અને પાંડિત્ય બન્ને ઉપરથી વિરક્ત થઈ મુનિ
 બને; મૌન અને અમૌન બન્નેથી વિરાગી થાય કે પ્રાહ્મણ બને છે.
 (૫૦ ૩-૫-૧) આ શ્રુતિ અંગે સંશય એ છે કે આ શ્રુતિ પાંડિત્ય વગેરે
 શબ્દ દ્વારા શ્રવણ મનન વગેરે જ્ઞાનના સાધનાન્તરણું વિધાન કરે છે કે
 લોકસિદ્ધ પાંડિત્ય વગેરેની જ ચર્ચા કરે છે? લોકપ્રસિદ્ધિનો ત્યાગ કરી
 લોકમાં અપ્રસિદ્ધનો સ્વીકાર ન્યાય્ય નથી. આથી લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનું જ
 અહીં નિરૂપણ છે. આવો પૂર્વપક્ષ થતાં કહે છે કે આ વાત બરાબર નથી.
 જેમ યજ્ઞાદિ, જેમ શમદમાદિ તેમ અહીં શ્રવણ મનન વગેરે સાધનાન્તરણું જ
 વિધાન છે. લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનું વિધાન તો અહીં નિષ્પ્રયોજન થાય છે.
 કેમકે અથ બ્રાહ્મણઃ સ્યાત્-એવું અંતે વિધાન છે. પ્રાહ્મણ એટલે પ્રહ્લજ્ઞાની.
 જે આ પ્રહ્લજ્ઞાનનાં સાધનાન્તરણી વિધિ ન હોય તો આ ઉપદેશ અનુચિત
 થાય. વિધિ ન માનીએ તો અથ શબ્દનું અહુણ ઘટી ન શકે. અથ શબ્દ
 આનન્તર્ય અર્થનો વાચક છે. અને એ આનન્તર્ય જ્ઞાનના સાધનોનું જ ઘટે.
 અને જ્ઞાનનાં સાધનો તરીકે જેમ યજ્ઞાદિ, જેમ શમદમાદિ તેમજ શ્રવણ,
 મનન, નિદિધ્યાસન પણ છે. એમાં લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનો પ્રશ્ન જ નથી,
 શ્રવણ વગેરે પણ સાધનો છે, એમ શ્રુત્યન્તર સ્પષ્ટ કહે છે. આત્મા યા
 -અરે હૃદયઃ ધ્રોતવ્યઃ મન્તવ્યો નિદિધ્યાસિતવ્યઃ-(૫૦ ૪-૫-૬)

ઉપરાંત લોકસિદ્ધ પાંડિત્યનો અહીં ખતો નથી. એમ તો અનેક
 શ્રુતિઓ સ્પષ્ટ કહે છે. નાયમાત્મા પ્રવચનેન લભ્યઃ ન બહુના ધ્વતેન-આ
 આત્મા પ્રવચન કે બુદ્ધિ કે ધણું સાંભળવાથી મળતો નથી. (મું ૩-૨-૩)
 નાનુધ્યાયાદ્ યદ્દનુ શબ્દાન્ વાચો વિગ્લાપનં હિ તત્-બહુ શાસ્ત્રોનું ચિંતન
 ન કરે એ વાણીનો યાક છે. (૫૦ ૪-૪-૨૧) સ હોવાચ ઋગ્વેદં ભગવઃ
 અધ્યેમિ યજુર્વેદં સામવેદમથવગં ચતુર્થં ઇતિહાસ પુરાણં વશ્વમે વેદાનાં
 વેદં પિત્ર્યં રાશિ દૈવ નિધિં, વાકાવાક્ચમેકાયનં દેવવિદ્યાં સર્વદેવજનવિદ્યાં
 રતદ્ ભગવઃ અધ્યેમિ । સોઽહં ભગવઃ ! મન્ત્રવિદેવ અસ્મિ ન આત્મવિત્
 તે પ્રસિદ્ધ નારદે કહ્યું. કે “લગવન! હું ઋગ્વેદ ભણ્યો છું. યજુર્વેદ
 સામવેદ, ચોથો અથર્વવેદ, પાંચમો ઇતિહાસ પુરાણ વેદોનો વેદ, વ્યાકરણ
 વંશવિદ્યા, ગણિતવિદ્યા, વાયુ આદિ વિદ્યા, ભૂગર્ભવિદ્યા, તર્કવિદ્યા, નીતિ
 વિદ્યા, નૃત્યગીતવાદિત્ર વિદ્યા, અમૃતવિદ્યા, પ્રાણીવિદ્યા, રાસાસ વિદ્યા,
 યોગવિદ્યા, સર્પવિદ્યા, શિષ્યવિદ્યા હે ભગવન! આ બધું હું ભણ્યો

છે તે હું લગવાન! કેના ક પેદાદિ વિદ્યાનો બાણુક છુ, આત્મવિદ્યાનો બાણુક નથી (છાં ૭-૧-૨-૩) ઋષો અક્ષરે પરમ ધ્યોમન યસ્મિન્ દેવા મૈધિવિશ્વ નિપેદુ । યસ્તત્તવેદ કિમૃચા કરિષ્યતિ (ઋં ૨-૩-૨૧-૩૧) આથી અહીં શ્રવણ મનન વગેરે જ્ઞાનના માધનો છે એ નિશ્ચિત છે

આમ જ્ઞાનના ત્રણ માધનો છે -

યજ્ઞ વગેરે શબ્દમ્ વગેરે તથા શ્રવણ મનન વગેરે આ શ્રવણ વગેરે શબ્દમ્બીદિની પેરે જ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું ઉત્તમ માધન છે જ્ઞાન થયા બાદ શ્રવણ વગેરે માટે આગ્રહ ન હોય પણ તે પહેલાં તે આવશ્ય છે જ્ઞાનોત્તર કાળનો તે મહિમા જ જુદો છે ત્યાં વિધિનિરોધ પહોંચતા નથી શ્રુતિ કહે છે એવ નિત્યો મહિમા બ્રાહ્મણસ્ય ન કર્મણા વર્ધમે નો કર્મીયાન્ । તસ્યૈવ સ્વાત્ ત વિદિત્યા ન લિપ્યતે કર્મણા પાપકેન-પ્રાક્ષણ્યનો-પ્રક્ષના તણુકારનો આ નિત્યનો મહિમા છે કે તે કર્મથી વધતો કે ઘટતો નથી તે જ પરમપદનો બાણુકાર થાય તેને બાણીને પાપ કર્મથી લેપાતો નથી (મૂં ૪-૩-૨૩) યથા પુષ્કરપટ્ટાદા ભાવ. ન શ્લિષ્યન્તે એવ એવરિદિ પાપ કમ ન શ્લિષ્યતે-જેથી એ બાણનાગને, કર્મવપારને જેમ પાણી તેમ, પાપ ન ચોટે (છાં ૪ ૧૪-૩) સ ત્ત્વ વાય ન તપતિ કિમહં સાધુ નાકરચ કિમહં પાપમકરચમ્-તેને કદી નિશ્ચય આ કપના તપાવતી નથી કે જ્ઞાને મે પુરુષ કર્મ ન કર્યું ? જ્ઞાને મે પાપ કર્યું ? (તૈં ૨-૬) સ્મૃતિઓ વ છે કે-યસ્ય નાહર તો માયો ધુર્ધિયસ્ય ન લિપ્યતે । હત્વાડપિ સ રમાન્ લોકાન્ ન હન્તિ ન નિવશ્યતે-જેનામા અહુ કાગ્લાવ નથી, તે આ જગતને હણતો છતાં નથી તો હણતો, નથી તો બધનમા પડતો (મીં ૧૮ ૧૭) તો જ્ઞાનોત્તર કાળમા વિધિનિરોધમાથી જ્ઞાનીને મગતુ ભ્વાત ય શ્રુતિ સ્વય દશાવે છે- કે સ બ્રાહ્મણ કેન સ્વાત્ ? યેન સ્વાત્ તેન રૂદશ એવ તે પ્રાક્ષણ કેવી રીતે થાય ?-જેનાથી થાય તેનાથી પણ આવો જ થાય છે (મૂં ૩-૫-૧) આમ વિધિનિરોધથી પરનો પ્રક્ષાણુલન અપે છે આથી જ્ઞાનોત્તર કાળમા માધનોના સંવનનો આગ્રહ નથી છતાં વિહિત અને નિષિદ્ધ પૈકી વિહિતનું આચરણ યોગ્ય છે પ્રક્ષજ્ઞાની તો પરમ વિવેકી છે શ્રુતિ કહે છે આત્મકીડ આત્મરતિ ત્રિયાવાન્ એવ બ્રહ્મવિદા ઘરિષ્ઠ-એ પ્રક્ષ-વેતાઓમા સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મામા ગ્મનારો, આત્મામા પ્રેમવાળો અને ક્રિયાવાન છે (મુ ૩-૧-૪) તેનૈતિ બ્રહ્મવિત્ પુણ્યકૃત્-(મૂં ૪-૪ ૧) યદ્યદાચરતિ ધેષ્ટસ્તત્તત્તદેવેતરો જન । સ યત્પ્રમાણ કુરતે લોકસ્તદનુવર્તતે-જે જે આચરણ ઉત્તમ પુરુષો કરે છે તેનું અનુસરણ ખીલા લોકો કરે છે તે જેને પ્રમાણ બનાવે છે તેને લોક અનુસરે છે (મીં ૩-૨૧) ॥ ૪૫ ॥

પૂર્વપક્ષી શકા ઉઠાવે છે કે વિધ્યાદિવત્ આમ કહેવું અયોગ્ય છે તેમા સ્વતંત્ર માટે સન્યાસ આશ્રમમા યોગ્યતા હોય તો પણ ગૃહસ્થાશ્રમમા યોગ્યતા નથી જે વિધિ વગેરેમા સ્વતંત્ર હોય તે ગાહ્યમ્થને માટે યોગ્ય નથી કેમકે સંસારુ યવ વર્તયન્ યાવદાયુષમ્-તે નિશ્ચય યાવદ્આયુ આમ વર્તતો હોઈને (છાન્દ ૮-૧૫-૧) આવો ગૃહસ્થાશ્રમી માટેનો શ્રુતિનો ઉપસહાર વ્યર્થ જાય આ શકાનો વિકાસ કરતા કહે છે -

કૃત્સ્નભાવાત્ ગૃહિણોપસહારઃ ॥ ૪૮ ॥

ઉ-પરંતુ કૃત્સ્નભાવાત્-સમસ્ત જ્ઞાન સાધનોનો ગૃહસ્થાશ્રમમા પણ સભર હોવાથી ગૃહિણ-ગૃહાશ્રમી સાથે ઉપસહાર-સમાપ્તિ કરનામા આવી છે.

જેમ સન્યાસીઓને માટે તેમ કેટલાક ભગવદ્ભુક્ત પાપાત્ર ગૃહસ્થો માટે પણ ત્રણે જ્ઞાન માધનો સભવી શકે છે અને આ લક્ષ્યમા રાખીને જ છાદ્યોગમા ગૃહસ્થાશ્રમી સાથે જ વિદ્યાનો ઉપસહાર કર્યો છે વિધિ વગેરેમા સ્વાતંત્ર્ય તો જ્ઞાનને લઈને આવે છે આશ્રમ તે માટે અનિવાર્ય નથી જેમ સન્યાસીઓનું તેમ એવા મુક્તપાપાત્ર ગૃહસ્થોનું આચરણ પણ શિષ્ટાચાર કે લોકસંપ્રદામાન હોઈ શકે છે નિદિધ્યાસનના વિરોધ કર્મની આસક્તિ સાથે છે, કર્મમાત્ર સાથે નથી માટે પૂર્વપક્ષી મક્તનો ગૃહસ્થાશ્રમને વર્ગીય છે સૌ આશ્રમોનું એકાચરણ તો ગૃહસ્થાશ્રમ છે ॥૪૭॥

ભલા ! જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ સાધન કે નિદિધ્યાસન તો તેનું જ નિયમપૂર્વક આચરણ કરવું ઘટે ઈતર જ્ઞાન સાધનોની સાધનામા શક્તિ અને સમયનો વ્યય ન કરીએ તો ? જવાબ દેતા કહે છે -

મૌનવદિતરેવામપ્યુપદેશાત્ ॥ ૪૯ ॥

મૌનવત્=મૌન એટલે નિદિધ્યાસન. તેની પેરે-ઇતરેવામપિ-બીજા જ્ઞાનના સાધનોનું પણ ઉપદેશાત્=અનુશાસન હોઈને તેમનું આચરણ કરવું ધો

નિદિધ્યાસન જે જ્ઞાનનું સાક્ષાત્ ઉપકારક હોય તો તે સિવાયના ઇતર સાધનો પરપરાએ ઉપકારક છે અને પરપરાએ જે ઉપયોગી છે તેમના વિના સાક્ષાત્ ઉપયોગી હોય તેનું અસ્તિત્વ પણ શકામ્પદ થાય ! સાધનાન્તરની સિદ્ધિ વિના ઓછામા ઓછું નિદિધ્યાસન સભવતું નથી આથી નિદિધ્યાસનની પેરે ઇતર સાધનોનું અનુજ્ઞાન પણ વિદ્વિત છે ॥ ૪૮ ॥

આમ નિદિધ્યામન સુધીનાં જ્ઞાન સાધનો વિચાર્યાં. હવે તે સાધનોનાં પ્રકાર વર્ણવતાં કહે છે:-

અનાવિષ્કુર્વન્નન્વયાત્ ॥ ૫૦ ॥

અનાવિષ્કુર્વન્=શુદ્ધિ જનકવેળી સાધના સરણિને કોઈ સમક્ષ પ્રકટ ન કરતાં સતત તેનાં સંપાદન માટે પરમણુ થાય. કેમકે અન્વયાત્=કોઈની આગળ અપ્રકટતા પણ સાધન સંપત્તિના અંગ તરીકે અવિન થાય છે.

જ્યાં સુધી સાધક સાધનસિદ્ધ થઈ જ્ઞાનમય ન થાય ત્યાં સુધી શુદ્ધિ ઉપદેશેલી સાધનસંપત્તિનો પ્રકાર કોઈ સમક્ષ પ્રકટ ન કરે! કેમકે ઘેર્યાંલિ ઘટ્ટુચિન્નાનિ હોય છે. અર્થાત્ જગત સમક્ષ સાધનાનો બકબકાઈ ન કરવો. સાધના પૂર્ણ થતાં સ્વયમેવ સિદ્ધિની સોડમ પ્રકટયા વિના નહીં રહે. આથી સાધનાનો પ્રચાર ન કરે! જાતે સિદ્ધ થશે એટલે આપમેળે તે પ્રકાશ પામ્યા વિના નહીં રહે. સૂર્ય ઢાંકયો ઢાંકાતો નથી. ॥ ૫૦ ॥

ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥ ५१ ॥

અપ્રસ્તુત પ્રતિબન્ધે=જો કોઈ પ્રતિબધ ન જન્મે ન આવે તો ऐहिकमपि=તો આ જ જન્મમાં સાધનસંપત્તિ જ્ઞાન જન્માવે છે. કેમકે તદ્દર્શનાત્=તેટલાકને આ જ ભવમાં જ્ઞાન થાય છે એવું દર્શન છે.

અર્થાત્ લાઘ્યશાળી અને પરમ પુણ્યશાળી પ્રભુકૃપાપાત્ર સાધકને આ જ જન્મમાં સાધન સંપત્તિ પૂર્ણપ્રદાશાળી કરી શકે છે. કેમકે તેની સાધના અલંગ છે, પ્રતિબદ્ધ નથી. અંતરાયથી વેધાયેલી નથી. પ્રભુકૃપાએ અપ્રતિબદ્ધ થઈ છે. જો કોઈક બળવાન કર્મવિપાકે આ જન્મે જો સાધના પ્રતિબદ્ધ થઈ તો પછી લાગિમાં પણ તે પ્રતિબધ દૂર થતાં સિદ્ધ થાય છે જ. કરેલું કદી નિષ્ફળ જતું નથી. સિદ્ધિ માટે સમય નહીં સાધનની પૂર્ણતા અને સત્ત્વ અગત્યનાં છે. આ જ જન્મમાં સિદ્ધ થયેલા ઘણાં મહાત્માઓ છે. જનકાદિ મહાત્માઓ તે જ જન્મમાં સિદ્ધિ પામ્યા હતા. વ્રામદેવ વગેરેને બીજા જન્મમાં ગર્ભમાં રહેલા હોઈને જ જ્ઞાન થયું હતું. સાધનોનો સ્વરૂપે કોઈ ભેદ ન હોઈને, પ્રતિબધ જ્ઞાનપ્રાપ્તિમાં વિદ્વંજ અવિદ્વંજનો નિયામક છે. આથી પ્રતિબધની જો નિવૃત્તિ થાય તો આ જ જન્મે અને નિવૃત્તિ ન થાય તો બીજા જન્મે પણ સિદ્ધિ મળે જ. ॥ ૫૦ ॥

તો જેમ સાધનના ફળરૂપ જ્ઞાન અંગે આ ભવ કે ખીજ ભવનો નિયમ છે તેવો જ્ઞાનના ફળરૂપ મોક્ષ અંગે કાંઈ નિયમ છે ખરો? કેમકે એ પણ ફળ જ છે. તેનો જવાબ વાળતાં અધ્યાય સમાપ્તિ ભણતાં આચાર્ય દેવ કહે છે:-

एवं युक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृते
स्तदवस्थावधृतेः ॥ ५२ ॥

દિરકિત અધ્યાયની પરિસમાપ્તિ સૂચક છે. एवं=જાનની પેરે મુક્તિફલાનિયમ:= જ્ઞાનના ફળરૂપ મુક્તિની બાબતમાં કોઈ ઐહિક આમુખિક નિયમ નથી. કેમકે તદવસ્થાવધૃતે:= જ્ઞાનાવસ્થામાં-તેની પ્રાપ્તિ વેળાએ-તેની પ્રાપ્તિનો નિશ્ચય થઈ જાય છે.

જ્ઞાનના ફળરૂપ મુક્તિની બાબતમાં ઐહિકતા કે આમુખિકતાનો કોઈ નિયમ નથી. જે ક્ષણે જ્ઞાન તે જ ક્ષણે મુક્તિ મળી જાય છે, જ્ઞાનોત્પત્તિ અને મુક્તિની એક કાળે સ્થિતિ શ્રુતિઓ વર્ણવે છે. તદા પદ્મઃ પદ્મતે રુદ્રમર્ચ્ણં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે વિધૂય નિરંજનઃ પરમ સામ્યમુપેતિ ન્યારે આ વિવેકી જીવાત્મા તે સુવર્ણ વર્ણ જગત્કર્તા, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના જનક, ઈન્દ્રને સાક્ષાત જુવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન થયેલો હોઈને ઈન્દ્રની સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૧-૩) આવી તો અનેક શ્રુતિઓ છે. આથી જ્ઞાનની પેરે જ્ઞાનના ફળરૂપ મુક્તિની પ્રાપ્તિ અંગે કોઈ ઐહિક આમુખિક નિયમ નથી એ સિદ્ધાન્ત છે. જ્ઞાન સમકાળ જ મુક્તિ થાય છે, ॥ ૫૨ ॥

इति ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये तृतीयाध्याये चतुर्थः पादः ॥

હરિઃ ॐ તત્સત્

અથ વ્રહ્મસૂત્રસાધનભાષ્યે

ચતુર્થાધ્યાયે

પ્રથમ પાદઃ

૧૧ અધ્યાયમા યજ્ઞાદિથી માડીને તે નિદિધ્યાસન મુખીના જ્ઞાનની પ્રાપ્તિના સાધનોની કનશ મીમાસા કરી એ બધાએ સાધનો સાક્ષાત્ કે પરપરાએ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે ઉપયોગી હોઇને કોઇની પણ ઉપેક્ષા પાલવે એમ નથી છતાં જ્ઞાનનું માક્ષાત્ સાધન છે-અતરંગ સાધન છે નિદિધ્યાસન આ અધ્યાયમા જ્ઞાનના ફળનું નિરૂપણ છે કેમકે હવે એ જ અવસ્થાપ્રાપ્ત છે. આથી એ ફળમીમાસા પહેલાં જ્ઞાનના અતરંગ સાધનરૂપ નિદિધ્યાસનનો અભ્યાસ વિદિત છે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ અને ફળજનન માટે એ અત્યંત ઉપયોગી છે તેનો મુમુક્ષુઓને ઉપદેશ કરતા ભગવાન સૂત્રકાંઠ કહે છે કે -

આવૃત્તિઃ અસકૃદ્ ઉપદેશાત્ ॥ ૧ ॥

આવૃત્તિ=સાધન માત્રનો ઉપક્રમ હોઈ સૌ સાધનોનો વારંવાર અભ્યાસ ઉદિષ્ટ છે છતાં અહીં અતીત ઉપયોગી અને અન્યવહિત હોઇને નિદિધ્યાસનનો જ સખધ જાણવો તે નિદિધ્યાસનની આવૃત્તિ એટલે અભ્યાસ, જ્ઞાનનો ઉદય થાય ત્યાં મુખી સતત અભ્યાસ કરવો ઘટે કેમકે ભક્તકૃપદેશાત્=વારંવાર શ્રુતિએ તેનો અભ્યાસ કરવાનો ઉપદેશ આપ્યો છે

સમાધિની સીમા મુખી ફેલાયેલુ ધ્યાન એટલે નિદિધ્યાસન એવા નિદિધ્યાસનનો સતત વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ સમાધિમા પરિણત ધ્યાન જ જ્ઞાન અને તેના ફળરૂપ મોક્ષને સમર્પે છે પ્રહ્લના માક્ષાકાર રૂપ જ્ઞાન સમાધિમા જ સભવે આથી ધ્યાનનો નિગ્તર અભ્યાસ અનિવાર્ય છે ઉપરાંત સં આત્મા તત્ત્વમસિ શ્વેતકેતો ! હે શ્વેતકેતુ ! તે આત્મા તુ છે (છાંં ૬-૮-૭) આ બડમા શ્રુતિ પ્રહ્લનિષ્ઠાનો અનેક વેળા ઉલ્લેખ કરે છે અને પ્રહ્લનિષ્ઠા સમાધિનું જ બીજું નામ છે આથી જ્ઞાન અને તેના ફળના ઝરેજુએ સતત ધ્યાનયોગ સાધવો રહ્યો સમધિમા જ સર્વાત્મદર્શન થાય ॥ ૧ ॥

શ્રુતિ સ્મૃતિનાં લિંગોના નિરૂપણ દ્વારા ઉપલી વાતને જ દૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

લિંગાચ ॥ ૨ ॥

ચ=ઉપરાંત લિંગાત્=શ્રુતિ સ્મૃતિનાં લિંગચક્રો દ્વારા પણ વારંવાર અભ્યાસ કરવો ધરે, એ સૂચિત થાય છે.

શ્રુતિ કહે છે:-યદા હિ एष एतस्मिन् अदृश्ये अनात्म्ये अनिरुक्ते अनिलयने अभयं प्रतिष्ठां विन्दते अथ सोऽभयं गतो भवति (તૈ૦ ૨-૭) આ શ્રુતિમાં પરમેશ્વરમાં અભય પ્રતિષ્ઠાને, મોક્ષના કારણરૂપ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અને તે દ્વારા ધ્યાનની વારંવાર આવૃત્તિ સૂચવે છે. અભય-પ્રતિષ્ઠા-અચળ-પ્રતિષ્ઠા, નિદિધ્યાસનની દૃઢભૂમિ વિના સંભવે જ નહીં. ધ્યાનાભ્યાસના ગળે જ પ્રભુમાં પ્રતિષ્ઠા થઈ શકે. ઉપરાંત ગીતાણી કહે છે:-તદ્વ્યુદયસ્તદાત્માનાઃ સન્નિષ્ટાસ્તત્ પરાયણાઃ । गच्छन्ति अपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्भूतकल्मषा-જ્ઞાન વડે ધોવાયેલા પાપવાળા, આત્મબુદ્ધિ, આત્મસ્વરૂપ, આત્મનિષ્ઠ, અને આત્મપરાયણ થયેલા હોઈને મોક્ષ પામે છે. (ગી૦ ૫-૧૭) આથી ધ્યાનની વારંવાર આવૃત્તિ ધર્મ્ય છે. ॥ ૨ ॥

તો જે ધ્યાનનું વિધાન છે તે ધ્યાનનો વિષય કયો? કહે છે:-

આત્મેયુપગच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥ ૩ ॥

આત્મા=પરમાત્મા નિદિધ્યાસનનો વિષય છે. ક્ષિ=એમ સ્વગચ્છન્તિ=વેદવાદીઓ ભણે છે. ચ=અને ગ્રાહયન્તિ ચ=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ એવું જણાવે છે.

વેદવાદીઓ પરમાત્મા જ નિદિધ્યાસનનો એક માત્ર વિષય છે એમ સ્વીકારે છે. અને તે ઉપરાંત શ્રુતિ સ્મૃતિઓનો પણ એ જ નિર્ણય છે. શ્રુતિ કહે છે:-અથ इय रथनामौ संहता यत्र नाह्यः स एयोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायष आत्मानं स्वस्ति यः पाराय तमसः परस्तात्-જે હૃદયમાં, રથની ઓડીમાં આરાઓની ભાકૂં શાખા ઉપશાખા નાદીઓ મહિત, પ્રધાન એકમે ને એક નાદી સંબંધ છે તે હૃદયની અંદર તે આ આત્મા અનેક પ્રકારે પ્રકટતો ગહે છે. તે આત્માનું “ઓમ” એમ આવી રીતે ધ્યાન ધરે. તમારે પાર પહોંચવા માટે જે અવિદ્યાન્ધકારથી પર છે. કષ્ટાણુ હો (મું૦૧-૨-૬) ઉપરાંત ગીતાઓત છે કે-યોગી યુક્તીન સતતં આત્માનં રહસિ स्थितः । एकामै यतचित्तात्मा निराली:

અપરિવ્રત-હેં અને મનને કાબૂમાં આણી વામના અને મધ્યકુનો ત્યાગ કરીને, એકાત્મ એકવા રહેવા યોગીએ યથાવકાશ મનને એકાગ્ર કરવું એકાગ્ર (મીં ૬-૧૦) આથી મનન આત્મ-પરમાત્મ ધ્યાનની જ આવૃત્તિ કરી ઘટે ॥ ૩ ॥

આત્માનુ જ ધ્યાન શાને કરવું ઘટે? કેમકે ધ્યાન તો ટોઈ મૂર્તિના કે પ્રકૃતિના કોઈ એકાદ તત્ત્વના પળુ ધર્ષ શકે છે. તો આત્મધ્યાન માટે જ શાને આશકુ?—

ન પ્રતીકે, ન હિ સઃ ॥ ૪ ॥

પ્રતીકે=મૂર્તિ વગેરેમાં કે પ્રકૃતિના કેઈ એકાદ તત્ત્વનું ધ્યાન નહીં થો હિ=કેમકે ન=તે પ્રતીક ન=આત્મા નથી.

મૂર્તિ કે ટોઈ બીજી પ્રતીક ધ્યાનનો વિષય ન હોવું ઘટે કેમકે તેનું ધ્યાન પ્રભુજ્ઞાન નહીં દર્શ શકે! જેનું ધ્યાન તેનો જ આક્ષાત્કાર એવો નિયમ હોય છે તો પ્રતીકનું ધ્યાન પ્રતીકનો આક્ષાત્કાર કે પણ તેથી પરમાત્માને લગતો આક્ષાત્કાર નહીં જન્માવી શકે! ધ્યાનની આવૃત્તિ ટોઈના અવભાવ વિરૂદ્ધ કરી શકાતી નથી અને ખરે છે તો પરમાત્માનો આક્ષાત્કાર આથી ધ્યાન કે વ્હાલ તો પ્રભુનું જ ઘટે પ્રતીક વગેરેનો બહુ ઉપયોગ છે પણ ધ્યાનનો વિષય તો પ્રતીક દ્વારા પણ પ્રભુ જ હોતો ॥ ૪ ॥

જો આમ જ છે તો પછી મનો વ્રહ્મેત્યુવાસીત્વ ઇતિ અધ્યાત્મં અથ અધિદેવત આકાશો વ્રહ્મેતિ—“મન પ્રહ્મ છે” એમ ઉપામે આ અધ્યાત્મ ઉપાસના છે હવે આધિદેવિક ઉપાસના કહીએ છીએ—“આકાશ પ્રહ્મ છે” (છાં ૩-૧૮-૧) આદિગ્યો વ્રહ્મેત્યાદેશ —“આદિત્ય પ્રહ્મ છે” આ ઉપદેશ છે (છાં ૩-૧૯-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં મન વગેરે પ્રતીકોમાં પ્રહ્મ બુદ્ધિનો ઉપદેશ શા માટે? નિહિધ્યાસન, બુદ્ધિથી ભિન્ન તો કોઈ વસ્તુ નથી આથી આ શકનો જન્મ વાગતા કહે છે —

વ્રહ્મદાષ્ટિઃ उत्कर्षात् ॥ ૫ ॥

વ્રહ્મદાષ્ટિ=મન વગેરે પ્રતીકોમાં ક્ષમ બુદ્ધિનો ઉપદેશ તો ઉત્કર્ષાત્=ક્ષમ સર્વેકદૃષ્ટ હોવાથી છે

હીનમાં ઉત્કૃષ્ટની ભાવના યોગ્ય છે ઉત્કૃષ્ટમાં હીનની નહીં ગામના નાયકમાં જેમ રાજબુદ્ધિ વિવેકી તેમ મન વગેરે પ્રતીકોમાં પ્રહ્મબુદ્ધિ

વિવેકી. કેમકે બ્રહ્મ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. રાજની અપેક્ષાએ પટેલ નિકૃષ્ટ ગણાય. પણ ગ્રામજનતાની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ હોઈને તેને રાજ કરી શકાય. તેમ પરબ્રહ્મ પરમાત્માની અપેક્ષાએ મન વગેરે પ્રતીક હીન છે. છતાં ઇંતર પદાર્થોની અપેક્ષાએ એ ઉત્કૃષ્ટ હોઈને તેનો બ્રહ્મ તરીકે ઉપદેશ થતે છે. મન ખીજી ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાએ ઉત્કૃષ્ટ છે. અધિભૂત આકાશ ખીજાં ભૂતોથી ઉત્કૃષ્ટ છે. અને અધિદેવતા સૂર્ય ખીજા પદાર્થોથી ઉત્કૃષ્ટ છે. બહુ હોઈને, બ્રહ્મ જેમ બ્રહ્મ છે તેમ મન વગેરે પ્રતીકમાં પણ તેવી દૃષ્ટિ ઉચિત છે. આથી પ્રતીકમાં બ્રહ્મદૃષ્ટિ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ છે. આથી પ્રતીક બ્રહ્મ થઈ જતું નથી, એ પણ ધ્યાનમાં રહેવું થટે. માટે ધ્યાન તો પ્રતીકમાં પણ તેનું જ-બ્રહ્મનું જ. પ્રતીકાદિ દ્વારમાત્ર છે. દ્વારી તો પરમાત્મા જ છે. ॥૫॥

મન વગેરે પ્રતીકમાં તો બ્રહ્મદૃષ્ટિ ઉત્કર્ષની દૃષ્ટિએ ભલે હોતી, પણ કર્મોગ ઉદ્ગીય વગેરેની અંદર આદિત્ય આદિ દૃષ્ટિ પાછળ શું પ્રયોજન? કહે છે:-

આદિત્યાદિમતયશ્ચાંગે ઉપપત્તેઃ ॥ ૬ ॥

અ=તથા આદિત્યાદિમતય=આદિત્ય વગેરે બુદ્ધિ ઓ=કર્મના અંગરૂપ ઉદ્ગીય વગેરેમાં સારૂપ્યની દૃષ્ટિએ ઉપદેશનામાં આવે છે કેમકે ઉપપત્તેઃ=એ ગોચર છે.

— એવ જ સૌ તપતિ તમુદગીયં ઉપાસીત-ને આ નિશ્ચય પેલો સૂર્ય તપે છે તેને ઉદ્ગીય દૃષ્ટિએ ઉપાસો. (છાંં ૧-૩-૧) લોકેષુ પશ્ચવિધં સામોપાસીત-લોકમાં પાંચ પ્રકારના સામને ઉપાસે. (છાંં ૨-૨-૧) ષાષ્ઠિ સપ્તવિધં સામોપાસીત-વાણીમાં સાત પ્રકારના સામની ઉપાસના કરે. (છાંં ૨-૮-૧) इयमेव ऋक् अग्निः साम-આ પૃથ્વી જ ઋચા છે, આ અગ્નિ જ સામ છે. (છાંં ૧-૬-૧) વગેરે શ્રુતિ વાક્યોમાં ઉદ્ગીય વગેરે કર્મનાં અંગોમાં જે સૂર્યોદિ બુદ્ધિઓ ઉપદેશવામાં આવી છે તે સારૂપ્યના કારણે જાણવી થટે છે કેમકે સારૂપ્ય એટલે કે સાદૃશ્ય જ એવી બુદ્ધિઓમાં નિમિત્ત છે. એ કારણે-ઉદ્ગીયનો ઉચ્ચાર આંતર અધારાને ને ભયતે દૂર કરે છે. કેમકે એ પરમાત્માનું નામ છે અને સૂર્ય પણ ઉદય પામતાં, અધારાં તથા ભયને ઓચાંદ છે કેમકે એ પણ પરમાત્માનો મહિમા જ છે. આમ બન્ને વચ્ચે સારૂપ્ય છે. આથી તેમાં તે બુદ્ધિનો ઉપદેશ છે. ખીજે પણ એ રીતે સમજી લેવું થટે છે. લોકમાં સારૂપ્ય નિમિત્ત એકમાં ઇતિની બુદ્ધિનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. મુખમાં ચન્દ્રબુદ્ધિ, માળવકમાં અન્નિબુદ્ધિ, પ્રસ્તરમાં ચન્દ્રમાનબુદ્ધિ, યૂપમાં આદિત્યબુદ્ધિ વગેરે એના

દાખવા છે અગી દ્વિગીય વગેરે કર્માંગેમા પણ તે તે આદિત્યાદિ બુદ્ધિ
ત્રાઉપ્યના પાયા ઉપર યોગ્ય છે ॥ ૬ ॥

આમ ધ્યાન-નિદિધ્યામનનો વિષય થયો. હવે તેની આનૃત્તિનો પ્રકાર
કયો રહે છે તે જાનાવતા કહે છે -

આસીનઃ સમ્ભવાત્ ॥ ૭ ॥

આસીન=બેઠીને નિદિધ્યાસન કરતુ થયે કેમકે સમ્ભવાત્=આસન ઉપર બેઠાને
તે સભવી રહે.

એક ઠેકાણે બેઠીને ધ્યાનાવ્યાય કર્યો ઘટે દબા રહીને કે આવતા
કે બિધના બિધતા ન કરે! કેમકે તો જ વિગેષ, ચિત્ત ચાચ-ચ નિદ્રાથી
નિગ્ઝાગ વગેરે અનુક્રમે ન મળવે બેઠીને ધ્યાન ધરવામા આવા લયો
ઝોઝા હોય, માટે આમનન્થ થઈ ધ્યાન ધરે ॥ ૭ ॥

ખીતે હેતુ અર્પતા કહે છે -

ધ્યાનાચ્ચ ॥ ૮ ॥

ચ=ઉપરાત ધ્યાનાત્=ધ્યાન દોષને નિદિધ્યાસન બેઠા બેઠા કરતુ

ધ્યાનનો પ્રકર્ષ જ મમાધિ સુધીતુ નિદિધ્યામન છે અને ધ્યાન
ચિત્તની એકાગ્રતાથી ધાય એ એકાગ્રતા બેઠવાને સભવે આથી સુમુક્ષુ
બેઠીને ધ્યાન ધરે, ખીલ રીતે નહીં ॥ ૮ ॥

વળી કહે છે -

અચલત્વં चापेक्ष्य ॥ ૯ ॥

ચ=ઉપરાત અચલત્વ=સ્થિતિ નિશ્ચિન્તાને ઉદ્દેશને પણ મુમુક્ષુ બેઠા બેઠા ધ્યાન કરે

નિદિધ્યામનની મિદ્ધિ માટે મર્વાગ નિશ્ચલતાની અપેક્ષા રહે છે તે
વિના એ સિદ્ધ થતુ નથી અને સવાગ નિશ્ચલતા બેઠવાને મળવે આથી
આમન ઉપર બેઠી સતત ધ્યાન ધરે ॥ ૯ ॥

વળી ઉમેરે છે કે -

સ્મરાણાચ્ચ ॥ ૧૦ ॥

ચ=ઉપરાત સ્મરણાત્=આસન નિદિધ્યાસનુ અગ છે એમ ગ્રહીત કહે છે ત્યા
પણ આ સિદ્ધ છે

સમાધિ પર્યન્તનું ધ્યાન એટલે નિદિધ્યાસન. તેના અંગ તરીકે આસન છે એમ સ્મૃતિઓ કહે છે. યમનિયમાસનપ્રાણાયામપ્રત્યાહારધારણા યાનસમાધયોડષ્ટાવંગાનિ-યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર, ॥૨૭॥, ધ્યાન અને સમાધિ એ યોગના આઠ અંગો છે. (યોગ ૨-૨૯) પિપ્પલાંતુ ચૌ દેશે પ્રતિષ્ઠાપ્ય સ્થિરમાસનમાત્મનઃ-પવિત્ર સ્થાનમાં સ્થિર માસન પોતાને સાડ પથારી-(મીં ૬-૧૧) અંગીની સિદ્ધિમાં અંગ તો મુખ્ય કારણ હોય છે. આસનનું સ્વરૂપ વગેરે યોગશાસ્ત્રમાંથી લાભી લેવું ટે. આથી બેઠેલી અવસ્થામાં નિદિધ્યાસન કરે. ॥ ૧૦ ॥

તો કેવી જગ્યાએ બેસીને એ નિદિધ્યાસન કરે? તો કહે છે:-

યત્રૈકાગ્રતા તત્રાવિશેષાત્ ॥ ૧૧ ॥

અવિશેષાત્=સમાન હોઈને યત્ર=જ્યાં एकाग्रता=ચિત્તની એકાગ્રતા સંભવે તત્ર=ત્યાં નિદિધ્યાસન કરે!

ચિત્તની એકાગ્રતા અગત્યની છે, સ્થાન નહીં. ધ્યાતાને માટે સૌ થાન સમાન છે. ચિત્તની એકાગ્રતા જ્યાં થઈ શકે ત્યાં નિદિધ્યાસન કરવું. મેટલી વિશેષતા બધે જ અપેક્ષિત. આથી શ્રુતિ કહે છે:-મનોડુક્કલે : તુ ચક્ષુઃ પીઢને-મનપસંદ તથા જ્યાં આંખને પીડા હે એવું ન હોય મેવી (શ્વેતા ૨-૧૦) સ્મૃતિ પણ કહે છે કે:-ન સ્થાનનિયમઃ ચિત્ત સાદાત્- (સાં ૬-૩૧) સમતા-શુચિતા-શાંતિ-સૌન્દર્ય વગેરે ચિત્તની એકાગ્રતામાં સહાયક હોઈને બધાંય સ્થાનમાં એક સરખાં અપેક્ષિત છે. માથી જ્યાં સહજપણે ચિત્તની એકાગ્રતા થઈ શકે ત્યાં નિદિધ્યાસનનો પ્રસ્થાપ કરે. ॥ ૧૧ ॥

આવું નિદિધ્યાસન કયાં મુખી કરવું ઘટે? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

આ પ્રાયણાત્ તત્રાપિ હિ દૃષ્ટમ્ ॥ ૧૨ ॥

આપ્રાયણાત્=પ્રાયણ એટલે મરણ ત્યાં મુખી આ દ્વારા જ્યાં મુખી યત્નતાનને દૃષ્ટ ન થાય ત્યાં મુખી એટલે કે દીર્ઘકાળ-નિરંતર-અને સ્વકારપૂર્વક નિદિધ્યાસન રવું ધટે. હિ=એકે તત્રાપિ=એ જાગનમાં પણ દૃષ્ટમ્=શ્રુતિનું દર્શન છે.

પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થાય ત્યાં મુખી પરમાત્માનું નિદિધ્યાસન કરવું તેમજ. તેમાં કાળ અગત્યનો નથી, સાક્ષાત્કાર અગત્યનો છે. અને આથી સાક્ષાત્કારની પણ પર્યન્ત-અને કદાચ એ જન્મ જન્મ લગાતી હોય તો

જન્મ જન્મ મુખી નિદિધ્યાસન કરવું ધરે. શ્રુતિ પણ આ વાત સમર્થિત કરે છે કે:-સ યો દ વ તદ્ મગધન! મનુષ્યેષુ પ્રાયણાન્તં ઔત્કારં યમિષ્યાયીત-હે ભગવન્! જે કોઈ નિશ્ચય મનુષ્યોમાંથી મરણ મુખી તે ઈન્કારના વાચ્યનું ધ્યાન ધરે. (પ્ર૦ ૫૧) આથી આશ્વત્કાર થાય ત્યાં મુખીનો કાળ જાણવો, તેનાથી અધિક નહીં. માટે દર્શન પછી અધ્યાસન કરે. ॥ ૧૨ ॥

આમ પૂર્ણ નિદિધ્યાસન થાય તો તેનું કળ શું? કહે છે:-

તદધિગમે ઉત્તરપુર્વાધયોરશ્લેષચિનાશૌ તદ્વ્યપદેશાત્ ॥ ૧૩ ॥

તદધિગમે=તે પરમપ્રમાણ જ્ઞાન થતાં ઉત્તરપૂર્વાધયોઃ=અધ=પાપ-ઉત્તર અધ એટલે જ્ઞાન થયા બાદનું ક્રિયામાણ પાપ અને પૂર્વ અધ એટલે જ્ઞાન થયા પહેલાનું અપ-પાપ-સંચિત પાપ એટલે એ બન્નેનો ભરેલપવિનાશી=સખધાભાવ અને પ્રવસ; ઉત્તરનો સંબંધાભાવ અને પૂર્વનો વિવસ થાય છે. કેમકે-તદ્વ્યપદેશાત્=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ એવું દર્શાવે છે.

પરવૈરાગ્યજન્ય નિર્ણય સમાધિમાં પરબ્રહ્મનો આશ્વત્કાર થાય છે. એ સાક્ષાત્ દર્શન થતાં, સંચિત અને ક્રિયામાણ પાપોનો, વિનાશ અને અસંબંધ થાય છે. સંચિત અને ક્રિયામાણ પાપના નાશને લઈને તેના જન્મમરણનો પ્રબંધ અટકી જાય છે. શ્રુતિ સ્મૃતિઓ આ અવસ્થાનું માહાત્મ્ય ગાતાં ચાકતાં નથી. તેને લેપ નથી એમ ગતાવતાં શ્રુતિ કહે છે:- યથા પુષ્કરપલાશે આવઃ ન દિલ્પ્યન્તે યથા યથંચિદિ પાપં કર્મ ન દિલ્પ્યન્તે-એ બાણનારને, કમલપત્રને જેમ પાણી તેમ, પાપ ન ચોટે. (છાં૦ ૪-૧૪-૩) તસ્યૈવસ્યાત્ પદવિત્ સં વિદિત્વા ન દિલ્પ્યન્તે કર્મણાં પાવકેન-તે જ પદવિત્ થાય છે. તેને બાણીને પાપ કર્મથી લેપાતો નથી. (મૃં ૪-૪-૨૨) આ બાળતમાં સ્મૃતિ કહે છે કે:-યથૈષસ્તેજસા વહ્નિઃ પ્રાપ્તં નિર્દહતિ ક્ષણાત્ । તથા જ્ઞાનાગ્નિના પાપં સર્વં દહતિ વ્રહ્મવિત્ જેમ લાકડાના તેજવાળો અગ્નિ ક્ષણવારમાં પોતાને પ્રાપ્ત થયેલાને બાળે છે, તેમ બ્રહ્મનો બાણકાર જ્ઞાનરૂપી અગ્નિથી તમામ પાપને બાળે છે. (મનુ૦ ૧૧-૨૪૬) આથી બ્રહ્મજ્ઞાને પૂર્વોત્તર પાપનો, નાશ અને અલેપ થાય છે. બ્રહ્મજ્ઞાનનું માહાત્મ્ય અજળ છે. ॥ ૧૩ ॥

અતિદેશ કરતાં કહે છે:-

इतरास्यापि एवं असंश्लेषः पाते तु ॥ १४ ॥

इतरास्यापि=मीमांसुं પણ એટલે કે પાપથી ભિન્ન જે પુણ્ય તેનો પણ ચેત્ત્વ=
માર્પની માફક જ પરમાત્મ માન થતાં અદ્વૈત અને વિનાશ થાય છે કેમકે એનો શ્રુતિ
મૃતિનો વ્યપદેશ છે. પાતે તુ=ભોગ દ્વારા પ્રારબ્ધ ક્ષય થતાં દેહપાત થતાં તો બ્રહ્મ
પ્રાપ્તિ થાય છે તે આગળ કહેવામાં આવશે.

જેમ પાપનો તેમ જ સમસ્ત પુણ્યનો પણ બ્રહ્મજ્ઞાનીને અસંશ્લેષ
અને વિનાશ થાય છે. પાપ ને લોખંડની તો પુણ્ય સોનાની પણ સાંકળ જ
કે! એના સમસ્ત પાપ પુણ્ય બ્રહ્મજ્ઞાન પરવારી ભય છે. શ્રુતિ સ્વયં એ
મહામહિમામયી સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં કહે છે:-મિચતે હૃદયમન્યિઃ
છેદ્યન્તે સર્વં સંશયઃ । ક્ષીયન્તે ચાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે-
સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનું દર્શન થતાં દૃષ્ટાની હૃદયશ્રંધી લેદાય
કે. તમામ સંશયો છેદાય છે અને કર્મો ક્ષીણ થઈ ભય છે. (મું ૨-૨-૮)
શ્રુતિ કહે છે:-તત્તઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ-તેનાથી કલેશ તથા કર્મની
નિવૃત્તિ થાય છે. (યો ૪-૨૦) ગીતાજી ઉચ્ચારે છે કે યદ્યદ્યાંતિ
વમિદ્વોગ્નિઃ મસ્મસાત્ કુરુતેડ્ઝુન-હો અર્જુન ! જેમ સારી પેઠે સળગેલો
અગ્નિ લાંકકાને બાળે છે તેમ જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ સર્વકર્મોને ભસ્મીભૂત કરે
કે. ઉપરાંત પુણ્યપાપ ઉભયનો નાશ બતાવતાં શ્રુતિ કહે છે:-યદા પદ્યઃ
પદ્યતે રુક્મયર્ગં કર્તારમીશં પુરુષં બ્રહ્મયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપે
વેધ્ય નિરંજનઃ પરમં સામ્યં ઉવૈત્તિ-અચારે આ વિવેકી જીવાત્મા, તે
પુવર્ણવર્ણ, જગત્કર્તા, સર્વત્ર પરિપૂર્ણ, વેદાદિ સમસ્ત વિદ્યાના જનક ઇન્દ્રને
પ્રાક્ષાત્ જુવે છે ત્યારે તે જ્ઞાની જીવ પાપ અને પુણ્યને ખંખેરી નાંખી, નિરંજન
પ્રયેલો હોઈને ઇન્દ્રની સાથે પરમ તુલ્યતા પામે છે. (મું ૩-૯-૩) ઉમેડ હ
સ્વ પપ પતે તરતિ નૈનં કૃતાકૃતે તપત્તઃ-આ બન્નેને જ તરી ભય
કે. તેને કરેલું ન કરેલું સંતાપ ઉપજાવતું નથી. (લૂં ૪-૪-૨૨) આમ કર્મોને
હેસાબ તેને માટે પૂરો થાય છે. અને ભાવિમાં જન્મદિને માટે સામગ્રી
રહેતો હોઈને એને જન્મવાનું કારણ નથી. અને આથી મરવાનું કારણ
થી. આથી હવે એને મુક્તિ સિવાય કશું હોતું નથી. અને પ્રારબ્ધ
ફીણ થતાં તેનો મોક્ષ જ છે. આમ બ્રહ્મદર્શનથી મુક્તિ ફળે છે. આથી
તે દર્શનના સાધનરૂપ નિદિધ્યાસનમાં મતત સંલગ્ન રહેવું ઘટે છે. ॥ ૧૮ ॥

બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં જ્ઞાનીનાં સંશય અને ક્રિયમાણ કર્મો નાશ
પામે છે. તેમની સાથે તેમનો કોઈ મંબંધ રહેતો નથી. તો પછી એવા
બ્રહ્મજ્ઞાનીનું શરીર દૈવ કેવી રીતે? કેમકે શરીરની સ્થિતિ તો કર્મફલના

ભોગને માટે જ હોય છે જો જ્ઞાન થયા બાદ તબ્બ જ શરીર પડતું હોય તો જ્ઞાનનો ઉપદેશક કોઈ ન રહે. મ પ્રદાયપગ્ગ પગ નાશ પામે આ પ્રશ્ન થતા કહે છે -

અનારબ્ધકાર્યે ન્વ તુ પૂર્વે તદવધેઃ ॥ ૧૫ ॥

તુ=પગ્ગ અનારબ્ધકાર્યે=જોમનુ ફળ ભોગશી કાર્ય સ ન થયું હોય એવા પૂર્વે=પૂર્વે કરેલા પુ પપાપ જ્વ=જ નટ થાય છે કેમકે તદવધે=કેમકે શુનિઓમા પ્રારબ્ધ કર્મ રહે ત્યા સુધી શરીરની અરવિ નિર્ધારિત કરી છે

પૂર્વ સૂત્રોમા જે પૂર્વકૃત પાપપુણ્યનો ક્ષય બતાવ્યો છે તે કેવળ તે જ કર્મોનો જાણવો જેમના ફળદાન આરબ્ધ ન થયા હોય અર્થાત્ સચિત અનમ્યામા જ જે હોય! આહુ ગરીરમા ભોગવવા યોગ્ય પ્રારબ્ધ કર્મનો નાશ શ્રુતિ બતાવતી નથી શ્રુતિ તો કહે છે -તસ્ય સ્ત્રાવદેષ ચિત્ર યાવન્ન વિમોદયેડય સગત્યે-તેને ત્યા સુધી જ વિવળ છે ત્યા સુધી એ ગરીબી નથી 'ત્રુટયો-હવે તે મહાપ્રદાને પ્રાપ્ત થાય છે-આ નિશ્ચય છે (છાં ૬-૧૪-૨) આમ પ્રારબ્ધ કર્મનો ફળદાને ક્ષય નહીં થાય ત્યા સુધી વર્તમાન દેહ ટકે છે અર્થાત્ સચિત અને ક્રિયમાણનો નાશ થાય છે પણ તેવા જ્ઞાનીનું શરીર પ્રારબ્ધવશાત્ ટકે છે અને આથી કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી ॥ ૧૫ ॥

અહીં એક શકા ઉપસ્થિત થાય છે બ્રહ્મજ્ઞાનના માહાત્મ્યે જો મચિત ક્રિયમાણ વગેરે નટ થતા હોય તો પછી શાસ્ત્રવિહિત અગ્નિહોત્રાદિ કર્મ કોઈ પણ કળે નહીં! અને એવા કર્મો તો મુકૂત છે નાશને માટે તો ગાડો પણ મુકૂત ન કે શાસ્ત્રબુદ્ધિ તો ન જ કરે એમા તો કહેવું જ શુ? અને એવા કર્મો વિહિત છે વિહિત હોઈને તેનું આચરણ ન થાય તો શાસ્ત્ર અપ્રામાણિક થાય! અને શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતા તો ઈંટ નથી! આથી ઉપગનો નિયમ યોગ્ય લાગતો નથી જવાળ વાગતા કહે છે -

અગ્નિહોત્રાદિ તુ તત્કાર્યાયૈવ તદ્દર્શનાત્ ॥ ૧૬ ॥

તુ=પગ્ગ અગ્નિહોત્રાદિ=અગ્નિહોત્ર વેતુત્વન વગેરે આશ્રમકર્મ પરમશ્રમજ્ઞાન થતા નાશ પામતા નથી કેમકે તત્= અગ્નિહોત્રાદિ કાર્યો તત્કાર્યાયૈવ=જ્ઞાનરૂપ કાર્યને માટે જ હોય છે કેમકે તત્તદ્દર્શનાત્ એવું અનિર્ણય છે

બ્રહ્મજ્ઞાનથી અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમકર્મ નાશ પામતું નથી કેમકે જ્ઞાન તો તેમનું કાર્ય છે શાસ્ત્રવિહિત કર્મો જો ફળદ્રુપિ છોડીને યથાશાસ્ત્ર

આચરવામાં આવે તો ચિત્તશુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનના પ્રકટય માટે તેઓ સચિવ થાય છે. એવું પ્રકટ થવા માંડતું જ્ઞાન, જ્યાં સુધી તે કર્મ પોતાનું ક્ષણ આપી નથી રહેતું ત્યાં સુધી, તેનો સંપૂર્ણ નાશ કરવા સમર્થ છતાં, પોતાના ઉદય માટે જવાબદાર કર્મનો નાશ કરવા શક્તિમાન થતું નથી. કેમકે વિરોધનો જ અભાવ છે. ઉપરાંત તે વળતે તે હોતું પણ નથી. તો જેની સાથે વિરોધ નથી, જે તે કાળે-કર્મકાળે હોતું નથી તે કર્મ તે જ્ઞાનથી નાશ ન પામે અને મોક્ષરૂપે ક્ષણતું હોઈને જ્ઞાન તો સર્વોત્તમ કાર્ય છે. જે કર્મોનું જ્ઞાનરૂપી સર્વોત્તમ કાર્ય હોય તેમનું અનાચરણ ઘટતું નથી. જ્ઞાન કે જેનું સીધું અને મહા રમણીય કર્મનીય-ક્ષણ મોક્ષ છે તે જ્ઞાન તો કર્મનું કાર્ય છે. શ્રુતિ કહે છે તમેનં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિવન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસા અનાશકેન-તે આ પ્રહસૂત્રને પ્રાહ્મણો વેદના સ્વાધ્યાયથી યજ્ઞ-દાન અને અનાશક તપથી બાળુવાને ઈચ્છે છે. (૬૦ ૪-૪-૨૨) અને કારણ હોય તો કાર્ય અસ્તિમાં આવે. શાસ્ત્રીય કર્મનું શાસ્ત્રીય રીતે ઉચિત અનુષ્ઠાન હોય તો તેનું જ્ઞાનરૂપી ક્ષણ મળે. આથી શાસ્ત્રના અપ્રમાણ્યરૂપી હોય આવતો નથી. આથી ઉપલો નિર્ણય યોગ્ય છે. આથી જ્ઞાન જેનું કાર્ય છે, એવાં આશ્રમકર્મરૂપી અગ્નિહોત્રાદિનો તે સુકૃતમાં પ્રવેશ થતો નથી. કેમકે અપવાદને છોડી ઉત્સર્ગ સર્વત્ર વર્તે છે એવી શાસ્ત્રમર્યાદા છે. ॥ ૧૬ ॥

અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ કર્મોથી લિપ્ત એવી ખીણ કઈ સુકૃતિ છે જેને પ્રહસૂત્ર જાન વિનષ્ટ કરે છે ॥ કહે છે કે:-

અતઃ અન્યાપિ હ્યેકેવાસુભયોઃ ॥ ૧૭ ॥

અતઃ=અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ કર્મોથી અન્યાપિ=લિપ્ત એવી સુકૃતિ પણ છે. હિ-કેમકે એકેવા=વાજસનેયી શાખામાં સમયો=અન્ને કર્મોનું દર્શન જોવામાં આવે છે.

અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમકર્મો પેટાણેદે જે પ્રકારનાં છે. થહેડું ક્ષણની અલિસંધિ સહિત કરાતું. ખીણું ક્ષણાલિસંધિ વિના આચરણ. ક્ષણાનુસંધાનપૂર્વક જે અગ્નિહોત્રાદિનું આચરણ હોય તો તે સ્વર્ગરૂપી ક્ષણ આપે છે. જે ક્ષણાલિસંધિ વિના તેમનું આચરણ હોય તો તે ચિત્ત શુદ્ધિ દ્વારા જ્ઞાનરૂપે ક્ષણે છે. આ જાનને પ્રકારનાં અગ્નિહોત્ર વગેરે આશ્રમ-કર્મોનું વાજસનેયી શાખા ક્ષણેદે પ્રતિપાદન કહે છે. તમેનં વેદાનુવચનેન બ્રાહ્મણા વિવિદિવન્તિ યજ્ઞેન દાનેન તપસા-અનાશકેન-(૬૦ ૪-૪-૨૨) આ છે જ્ઞાનક્ષણ. અથ ચે યજ્ઞેન દાનેન તપસા-અનાશકેન જયન્તિ-કહે જે યજ

જ્ઞાનતપથી લોકોને છુટે છે (૬૦ ૨-૧૬) આ છે સ્વર્ગદ્વિજ. આ પૈકી સાધન મંપત્તિના પ્રકર્યે જન્મતું જ્ઞાન, સ્વર્ગાદિ જેતું દ્વિજ છે એવાં મુદ્ધત કર્મોનેા પૂર્ણનાશ કરે છે કેમકે તેની સાથે તેનો વિરોધ છે. નિષ્કામ ભાવે થતાં મુદ્ધતો સાથે બ્રહ્મજ્ઞાનનો કોઈ વિરોધ નથી. ॥ ૧૭ ॥

નિષ્કામ ભાવે કરેલાં અભિહોત્રાદિ કર્મો જ્ઞાનના પ્રાકટય માટે સમર્થ છે એમ કહ્યું. તો તે કર્મને ઉપામનાની અપેક્ષા છે કે કેવળ તે જ્ઞાન પ્રાકટય માટે સમર્થ છે? વિવિદિષન્તિ યમેન (૬૦ ૪-૪-૨૨) આવી અવિશિષ્ટ શ્રુતિ હોધને કેવળ તે કર્મ જ જ્ઞાનજનન માટે સમર્થ છે એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે—

યદેવ વિચયોતિ હિ ॥ ૧૮ ॥

હિ=કેમકે હિતિ=એવોપનિપત્ત “યદેવ વિચયા” (છાં ૧-૧-૧૦) આવું કહે છે. જ્ઞાનનેથી ઉપામનાસહિત કર્મ જ્ઞાનરૂપી કાર્ય માટે શક્તિમાન થાય છે એમ જણવું

યદેવ વિચયા કરોતિ શ્રદ્ધયા ઉપનિષદા તદેવ ચીર્યવત્તરં ભવતિ— નિશ્ચય જે કર્મ મનુષ્ય જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે, શ્રદ્ધા અને અતશતમા બ્રહ્મના જ્ઞાનપૂર્વક કરે છે તે જ કર્મ સૌથી વધારે સમર્થ—મમુદ્ધ દ્વિજવાળું થાય છે (છાં ૧-૧-૧૦) આવી છે શ્રુતિ. વિદ્યા એટલે ઉપાસના. ઉપાસના મુદ્ધત કર્મ વધારે જળવાન થાય છે એવો એનો અપ્રત આશય છે. આથી ઉપામના અને કર્મ ઉભયનું અનુષ્ઠાન યોગ્ય છે. એ જે મળીને જ્ઞાનરૂપી કાર્ય પ્રભવે છે. આથી જ્ઞાનની શીઘ્ર પ્રકટતા માટે મુમુક્ષુએ જાનનેતું—કર્મ અને ઉપાસના—જાનનેતું આચરણ કરવું. કર્મ—જ્ઞાન જાનનેતું આચરણ કરવું ઘટે. ॥ ૧૮ ॥

જ્ઞાનીના પ્રારબ્ધનો નાશ કેવી રીતે થાય છે?

મોગેનત્વિતરે ક્ષપયિત્વા સંપચ્યતે ॥ ૧૯ ॥

ફતરે=ખીજાં—સચિત અને ક્રિયમાણુ વિનાના ખીજા પ્રારબ્ધરૂપ શુભાશુભ કર્મો દુ=નો મોગેન=ઉપભોગ દ્વારા ક્ષપયિત્વા=ક્ષીણ કરીને સંપચ્યતે=તે જ્ઞાની પરમાત્માને પ્રમ થાય છે.

બ્રહ્મજ્ઞાનનાં સામર્થ્યે સંચિત અને ક્રિયમાણુનો અરૂપર્શ થાય છે બાકી રહ્યા છે હવે પ્રારબ્ધકર્મ અને એ તો લોગખ્યે જ છૂટકો. લોગ દ્વારા તે કર્મોનો નાશ થતાં અત એવા મહાત્માને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ થાય છે. શ્રુતિબોલ

છે કે:-તસ્ય તાવદેવ ચિરં યાવન્ન વિમોક્ષ્યેડથ સંપત્સ્યે-તેને ત્યાં મુધી જ વિલંબ છે ત્યાં મુધી એ શરીરથી નથી છૂટયો-હવે તે સદ્બ્રહ્મને પ્રાપ્ત થાય છે. -આ નિશ્ચય છે. (જાં ૬-૧૪૬૨) બ્રહ્મૈવ સન્ બ્રહ્માપ્યેતિ-બ્રહ્મ હોઈને તે બ્રહ્મને જ પામે છે. (જાં ૪-૪-૬) અને એની પ્રારબ્ધ લોગવવાની પણ એકે મહિમામયી રીત હોય છે. પ્રારબ્ધલોગે પણ એ પરમ પ્રસન્ન હોય છે. જ્ઞાનનું જ એ અવર્ણનીય માહુલ્ય છે. ॥ ૧૬ ॥

इति चतुर्थोऽध्याये

॥ प्रथमः पादः ॥

ॐ

અથ વ્રહ્મસૂત્રસાધનમાળ્યે

ચતુર્થાધ્યાયે

॥ દ્વિતીયપાદઃ ॥.

કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન આ ત્રણનું પ્રકરણ છે. કર્મ અને ઉપાસના જ્ઞાનના સાધન છે, તે બેનું સાધ્ય છે જ્ઞાન. મુક્તિ જ્ઞાનનું ફળ છે. એ મુક્તિનો વિચાર આગળ સવિસ્તર આવશે. કર્મનું પોતાનું ગણાય એવું ફળ છે તે અંતરિક્ષ લોકની પ્રાપ્તિ છે. કર્મણા પિતૃલોકઃ (મૃં ૧-૫-૧૬) એવી તો શ્રુતિ છે. સ્વર્ગલોક-પિતૃલોક-અંતરિક્ષ લોક-આ બધા સમાનાર્થક શબ્દો છે. ગૈરાચ્ચની ઉત્પત્તિ માટે એની વિચારણા ત્રીજા અધ્યાયના પ્રથમ પાદમાં કરી છે. દેવલોકની પ્રાપ્તિ ઉપાસનાનું સ્વતંત્ર ફળ છે. શ્રુતિ કહે છે કે:-વિદ્યાયા દેવલોકઃ વિદ્યાથી દેવલોક. (મૃં ૧-૫-૧૬) વિદ્યા એટલે ઉપાસના. દેવલોક-દ્યુલોક-કાર્યબ્રહ્મલોક વગેરે સમાનાર્થક શબ્દો છે. ક્ષત્રવની સમાનતા હોઈને હવે તેની વિચારણા પ્રાપ્ત થાય છે. અને એનો આધાર જીવાત્માની શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ ઉપર નિર્ભર છે. શરીરમાંથી સરકે નહીં ત્યાં સુધી એની ગતિ થાય નહીં. ઉપરાંત જેમ રાજા તેમ જીવ એકલો તો બહાર કદી જાય નહીં. રાજાનો જેમ રસાલો તેની સાથે હોય તેમ જીવ જીવનો પણ રસાલો હોય છે. આ રસાલો તે વાગાદિ સંપત્તિ, ત્યાંથી શરૂ કરી નાહી દ્વારા બહાર નિષ્ક્રાન્તિ સુધી અને ત્યાંથી દેવલોક સુધીની ગતિ વિચારણીય છે. આથી એનો વિસ્તારપૂર્વક વિચાર કરવા માટે આ ઉત્ક્રાન્તિ પાદની શરૂઆત છે. સૌથી પહેલાં તેની વાક્યસંપત્તિ નો વિચાર કરતાં કહે છે કે:-

વાઙ્મનાસિ દર્શનાત્ શબ્દાચ ॥ ૧ ॥

વાઙ્=મરનારની, પહેલા, વાગિન્દ્રિય મનુષિ=મનમાં=ચિન્દ્રિયોના નાયક ચિત્તમાં લીન થઈ જાય છે.-સંપત્તિ થાય છે કેમકે દર્શનાત્=વાણીના વ્યાપારનો અભાવ દેખાતો હોઈને ચ=અને તે ઉપરાંત શબ્દાત્=શ્રુતિનો પણ જોવા દેખીને.

શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરનાર જીવની સૌથી પ્રથમ વાગિન્દ્રિય મનમાં લીન થાય છે. અને આ વાત પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવે છે. મરનારથી, મરવાની અણી વળતે, ઈચ્છે છતાં, જોલાતુ નથી. આ વાણીના વ્યાપારનો અભાવ.

વાગિન્દ્રિયના મનમાં લયને લઇને છે. ઉપરાંત શ્રુતિ પણ આ વાત કરે છે:-
 વાણીની-મનમાં સંપન્નિ દર્શાવતાં કહે છે:-અસ્ય સોમ્ય પુરુષસ્ય પ્રયતઃ
 વાક્ મનસિ સંપચતે મનઃ પ્રાણે, પ્રાણસ્તેજસિ તેજઃ પરસ્પૃં દેવતાયાં-
 હે સોમ્ય ! મરી જના આ પુરુષની વાણી મનમાં લીન થાય છે, મન
 પ્રાણમાં, પ્રાણ તેજમાં (ઉદાનમાં) અને તેજ પરદેવતામાં-સદ્ બ્રહ્મમાં
 લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) આથી મરણોન્મુખની વાણી મનમાં લીન
 થાય છે. ॥ ૧ ॥

ત્યારબાદ કઈ ઇન્દ્રિય મનોમય થાય છે ? તો કહે છે.

અત एव सर्वाण्यनु ॥ ૨ ॥

અત. एव=તેનાં અને શ્રુતિને લઈને જ અનુ=વાણીની પાછળ પાછળ સર્વાણિ=
 વાગ્ ઇન્દ્રિય સિવાયની બીજી ઇન્દ્રિયો પણ મનોમય જ થઈ જાય છે.

સુસુક્ષ્મની વાણી મનમાં અસ્ત પામતાં, બાકીની અધુ વગેરે ઇન્દ્રિયો
પણ વાણીને જ અનુસરે છે, અર્થાત્ બીજી બધી ઇન્દ્રિયો મનમાં લીન
થાય છે. વાણીનો લય થતાં ઇતર ઇન્દ્રિયો, સસ્તિઓ જેમ સમુદ્રમાં,
 તમ મનમાં મળી જાય છે. આ પ્રત્યક્ષ છે. ઉપરાંત શ્રુતિ પણ કહે છે કે:
 તસ્માદુપશન્તતેજાઃ પુનર્ધર્ષ ઇન્દ્રિયૈઃ મનસિ સંપચમાનૈઃ-તેથી જેના
 શરીરનો અગ્નિ (ઉષ્મા) ઠંડો પડી જાય છે તેના મનમાં લીન થયેલ ઇન્દ્રિયો
 ઠંડી પડી જાય છે તે મનમાં લીન થયેલ ઇન્દ્રિયો સહિત પુનર્જન્મને
 પ્રાપ્ત થાય છે. (મ્ન ૩-૬) આથી ઇતર ઇન્દ્રિયો વાગિન્દ્રિય પછી
 મનમાં અસ્ત પામે છે. ॥ ૨ ॥

એ સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી સંપન્ન મન ક્યાં લીન થાય છે ? તો કહે છે કે:-

તન્મનઃ પ્રાણ ઉત્તરાત્ ॥ ૩ ॥

તન્મનઃ=તે મન-સર્વેન્દ્રિયોથી સંપન્ન મન પ્રાણે=મુખ્ય પ્રાણમાં સંપન્ન થાય છે.
 ઉત્તરાત્=શ્રુતિના ઉતરવાક્યથી આ નિર્ણયિત છે.

શ્રુતિના ઉત્તરવાક્યથી નિર્ણય થાય છે કે સમસ્ત ઇન્દ્રિયોથી
સંપન્ન મન પ્રાણમાં લીન થાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે મન. પ્રાણે-મન
 પ્રાણમાં લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) અંતઃકરણની આધારણ વૃત્તિ તે
 મુખ્ય પ્રાણ છે. તો તે વેળા ઇન્દ્રિયો સહિત મન પોતાના મંદકપ વિકલ
 રૂપ અસાધારણ રૂપને તથા પ્રાણમાં ઠરે છે. ॥ ૩ ॥

તો પછી તે વેળા પ્રાણ ક્યાં ઠરે છે? તો કહે છે કે :

સોઽધ્યક્ષે તદુપગમાદિભ્યઃ ॥ ૪ ॥

સઃ=તે મુખ્ય પ્રાણ અધ્યક્ષે=સર્વકંજીના નાયક વિજ્ઞાતાત્મા જીવમાં સંપન્ન થાય કેમકે તદુપગમાદિભ્યઃ=જીવાત્મા પામે આગમન, અનુગમન, અવસ્થાન વગેરે હેતુઓથી આ સિદ્ધ થાય છે.

હન્દ્રિયો, મન વગેરેથી સંપન્ન મુખ્ય પ્રાણ, તે વેળા, જીવાત્મામાં સંપન્ન થાય છે, આ વાત ઉપગમન-અવસ્થાન-વગેરે હેતુઓ દ્વારા નિશ્ચિત થાય છે. શ્રુતિનો ખોલ છે કે મરણકાળે પર્વં પચ દમં જાત્માનં મન્તકાલે સર્વે પ્રાણા અમિસમાપયન્તિ, વત્ર પતસ્ઃ કુર્ધ્વોઽચ્છવાસી મયતિ- એ જ પ્રમાણે અન્તકાળે આ આત્મામાં પહોંચે છે તમામ પ્રાણો ત્યાં એ જોયા શ્વાસવાણો થાય છે. (શ્રુ ૪-૩-૩૮) આમાં ઉપગમન, તમુક્કામન્તં પ્રાણોઽનૂક્કામતિ-ઉત્ક્રમણ કરે છે. (શ્રુ ૪-૪-૨) માં અનુગમન, સવિજ્ઞાનો મયતિ-વિજ્ઞાનવાણો થાય છે. (શ્રુ ૪-૪-૨) માં અવસ્થાન બતાવે છે. વિજ્ઞાન એટલે સમસ્ત કરણોથી સંપન્ન બુદ્ધિ. પ્રાણ બુદ્ધિનો સાર છે. આથી બુદ્ધિસંહિત તેનું અવસ્થાન છે. આમ મુખ્ય પ્રાણ જીવાત્મામાં સંપન્ન થાય છે. ॥ ૪ ॥

તો પછી પ્રાણથી સંપન્ન જીવાત્મા તે વેળા ક્યાં સંપન્ન થાય છે? તો કહે છે:-

મૂતેષુ તચ્છ્રુતેઃ ॥ ૫ ॥

મૂતેષુ=સ્થૂળ શરીરના બીજાં ૫૫ પચ સૂક્ષ્મમૂતોમાં સંપન્ન થાય છે કેમકે સત્ મૂતેઃ=તેવું પ્રતિપાદન કરનારી શ્રુતિ છે

જીવાત્મા તેજસહચારી પાંચસૂક્ષ્મમૂતોમાં સંપન્ન થાય છે. સૂક્ષ્મમૂતોને તત્માત્રાઓ કહે છે. આપું પ્રતિપાદન કરનાર શ્રુતિખોલ છે. 'પ્રાણસ્તેજસિ' (છાં ૬-૮-૬) અર્થાત્ પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્મા તેજઃપ્રધાન પાંચ તત્માત્રાઓમાં સંપન્ન થાય છે. ॥ ૫ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી શંકા કરે છે કે:-પ્રાણસ્તેજસિ-(છાં ૬-૮-૬) આ શ્રુતિ અનુસાર એકલાં તેજસુ તત્વમાં જ પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્માની સંપત્તિ કેમ ન માવવી? તો તેનો જવાબ વાળતાં કહે છે કે:-

નૈકાસ્મિન્ દર્શયતો હિ ॥ ૬ ॥

અસ્મિન્=એક તેજમાં ન=પ્રાણ સંપન્ન જીવાત્મા સંપન્ન થતો નથી હિ=કેમકે
દર્શયતઃ=શ્રુતિ સ્મૃતિઓ પાંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં તેની સંપત્તિ દર્શાવે છે.

મરણ કાળે વાગ્ધી માંડીને તે પ્રાણપર્યન્તના પરિવારથી સંપન્ન
જીવાત્માના સ્થૂળ દેહના બીજરૂપ પંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપત્તિ, શ્રુતિ અને
સ્મૃતિઓ દર્શાવે છે. પૃથિવીમય આપોમયો વાયુમય આકાશમયસ્તેજોમયઃ-
પૃથ્વીમય, પાણીમય, વાયુમય, આકાશમય, તેજોમય (ચં ૪-૪-૫)
વગેરે શ્રુતિઓ છે. અણ્વો માત્રાઃ વિનાશિન્યો દશાર્ધનાં તુ યાઃ સ્મૃતાઃ ।
તાભિઃ સાર્ધમિદં સર્વં સંમલ્યનુપૂર્વશઃ-જે પાંચ સૂક્ષ્મ વિનાશી
માત્રાઓ છે તેની સાથે આ બધું, આનુપૂર્વિક પ્રકટ થાય છે.
(મનુ ૧-૨૭) આમ પંચ સૂક્ષ્મભૂતોમાં સંપત્તિ દર્શાવનારાં શ્રુતિ
સ્મૃતિ વાક્યો છે તો પછી એક તેજસ તત્ત્વમાં જ સંપન્ન થાય છે એમ
માનવું બરાબર નથી. તેજસ્તત્ત્વ પ્રધાન છે. પણ તે તેના સહચારી ઈતર
તત્ત્વોનું પણ ઉપલક્ષક છે આથી પ્રાણસંપન્ન જીવાત્મા મૃત્યુકાળે
પંચતન્માત્રાઓમાં સંપત્તિ પામે છે.

ઉપરાંત બૃહદ્દારણ્યકમાં યાજ્ઞવલ્ક્ય અને આર્તભાગના સંવાદમાં, મરણ
વેળાએ સમસ્ત ઈન્દ્રિયોનો ઉપસંહાર થતાં ક્વાયં તદા પુરુષો ભવતિ-
.યારે આ પુરુષ ક્યાં હોય છે ? (ચં ૩-૨-૧૬) આ શરૂઆત કરી,
જીવાત્મા કર્મોશ્રયે હોય છે, એમ દર્શાવે છે કે સૌ હ ચદૂષતુઃ કર્મ હૈવ
તત્પ્રશંસતુઃ-તે એ જોએ નિશ્ચય જે કહ્યું તે કર્મ જ કહ્યું. તે જોએ જે
પ્રશંસા કરી તે કર્મની જ પ્રશંસા કરી (ચં ૩-૨-૧૩) આ શ્રુતિ સૂક્ષ્મ
ભૂતમાં સંપન્ન જીવાત્માનું સ્વકર્મ પ્રચુક્ત દેહાન્તરમાં ગમન બતાવનારી છે
કેમકે પુણ્યો યે પુણ્યેન કર્મણા ભવતિ વાપઃ વાપેન-પુણ્ય કર્મથી પુણ્યશાળી,
પાપથી પાપી થાય છે. (ચં ૩-૨-૧૩) એવો ત્યાં વાક્યશેષ છે ઉપરાંત
વદેય સક્તઃ સદ્ કર્મણેતિ લિંગમનોયત્ર નિવિક્રમસ્ય-તેમાં જ ચોટ્ટેલો, કર્મો
મહિત જેમાં એનું મન ચોટ્યું હોય છે ત્યાં, લિંગ શરીર ન્નય છે.
(ચં ૪-૪-૬) એવી બીજી શ્રુતિ પણ છે. વળી વાક્ધી માંડીને તે પંચ
સૂક્ષ્મભૂત સુધીનું છે લિંગ શરીર તે શરીરથી સંપન્ન જીવાત્મા દેહાન્તરમાં
પ્રવળ્યા માટે સ્વકર્મથી પ્રચુક્ત થઈને ઉત્ક્રાન્તિ કરે છે:-આ છે સુરસ્ય. ૥૬॥

તો શું આવી ઉત્ક્રાન્તિ કેવળ ઉપાસકોની જ થાય છે કે કર્મીઓની
પણ ? જવાબ વાગનાં કહે છે:-

સમાનાચાઽઽમૃત્યુપક્રમાદમૃતત્વંચાનુષોપ્ય ॥ ૭ ॥

આયુપક્રમાનુ=મૂર્તિ એટલે ગતિ: ઉપક્રમ એટલે આરંભ: લોકાન્તર ગતિન આરંભથી માંડીને બહિર્નિઃશ્વમણી મુખ્ય નાડીમા પ્રવેશથી પદેશાં મમાના જ=સરખી જ છે ઉપાસકો અને કર્મીઓની મરણકાલીન સંપત્તિ. જ=કેમકે અનુષોપ્ય=શરીરને તણને અમૃતત્વં=અર્થિ વગેરે માર્ગ દ્વારા-અવશેષની પ્રાપ્તિરૂપ અમૃત્વ ઉપાસકો પામે છે અને કર્મીઓ ધૂમાદિમાર્ગે પિતૃલોકને પામે છે.

વાર્ત્તમનસિ સંપદ્યતે-વાણી મનમાં લીન થાય છે. (છાંં ૬-૮-૬) વગેરે જે આ ઉત્ક્રાન્તિની ચચાં છે તે જ્યાં સુધી ગતિનો સાક્ષાત્ આરંભ ન થાય ત્યાં સુધી ઉપાસક કે કર્મીઓ માટે સરખી જ હોય છે. કેમકે એમાં વિશેષતુ કાંઈ કારણ નથી. ઉત્ક્રાન્તિનો અર્થ જ ગતિ થાય છે. શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિ ન થાય તે ગન્તવ્ય દેશમાં જાય કેવી રીતે? અને ગન્તવ્યના ભેદ થાય છે. કર્મીઓ ધૂમાદિ માર્ગે શરીરમાંથી બહાર નીકળી સ્વર્ગમાં સંચરે છે. બ્રહ્મોપાસકો દેવયાન માર્ગે કાર્યબ્રહ્મલોકમાં સંચરે છે. આ બન્ને ગતિઓનો સાક્ષાત્ વેદમાં ઉલ્લેખ છે. જે ગત્તી કશ્ચપિં પિતૃણામહં દેવાનામુત મર્त्याનામ્ । તાગ્યામિદ દિશ્યમેજસ સદેતિ યદ્ગતરા પિતરં માતરં ચ । મેં પિતરો પાસેથી બે ગતિ સાંભળી છે. એક દેવાની, બીજી માનવોની. આ હાલતું વિશ્વ તે બે દ્વારા અને તેની વચ્ચેની ગતિ દ્વારા માતાપિતાને પામે છે. (શ્લોક ૮-૪-૧૨-૧૫) જેમ પોતાની મરણ મુજબના દેશમાં જવા ઈચ્છનાર પથિકોના ગન્તવ્યભેદે ગતિભેદ થાય છે છતાં ગતિના આરંભ પહેલે તેને અનુકૂળ નગરમાં બહાર નીકળવાનો માર્ગ શિલ્પ હોતો નથી તેમ બ્રહ્મલોક પિતૃલોક વગેરે ગન્તવ્ય પ્રદેશના ભેદે ગતિભેદ હોવા છતાં ઉપાસકો કે કર્મીઓ જ્યાં સુધી આ શરીરરૂપી નગરીમાં છે અને બહાર જવા ઉત્સુક કે તૈયાર નથી ત્યાં સુધી શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિરૂપ વાણીથી જ માંડીને ભૂત સંપત્તિ પર્યન્તનો સંપત્તિક્રમ ભેદાતો નથી. પથિકો જેમ નગરની અંદર ચત્વર ઉપર ભેગા મળે તેમ વાગાદિ પણ શરીર નગરીના ચત્વરરૂપ હૃદયમાં ભેગા મળે છે. બહાર નિક્કમણના દ્વારરૂપ નાડીના મુખથી ઉપાસકો અને કર્મીઓની ગતિનો આરંભ થાય છે. અને બહાર નીકળવાની અનેક નાડીઓનો હૃદય સાથે સંબંધ છે. ત્યાંથી જ મરણ સમયે વાગાદિ પસ્તિરથી વીંટળાયેલા તમામ છવો તેતે નાડી દ્વારા પોતપોતાના જ્ઞાન કર્મીનુસાર પ્રયાણ કરે છે. શ્વતિ કહે છે:-શતં ચૈકાચ હૃદયસ્ય નાદયઃ-તાસાં મૂર્ધાને અમિનિઃસ્તૈષા । તથા રૂર્ધ્વ આયન્ અમૃતત્વમેતિ વિશ્વદ્ અન્યા ઉત્ક્રમણે મવન્તિ ॥ હૃદયની નિશ્ચય એકસો એક નાડીઓ છે

તેમાંથી એક મસ્તક તરફ નીકળેલી છે. તે દ્વારા બહાર નીકળનાર પુરુષ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણમાં ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ આપવાવાળી થાય છે. (કઠ૦ ૬-૧૬) ઉપલી શ્રુતિમાં એકા એટલે સુષુમ્ણા નાડી તથોર્ધ્વમાયન્-આ વાક્યગુચ્છ ઉપાસકોને ઉદ્દેશીને છે. વિશ્વહ્ ઉત્ક્રમણે ભવન્તિ-આ કર્મી માત્રને અભિપ્રાયે છે. સુષુમ્ણા નાડી દ્વારા પ્રહ્લોપાસકોનું પ્રહ્લલોકમાં ગમન સ્વયં આચાર્ય કહેશે. અને પ્રહ્લલોકમાં પરવરેલા ઉપાસકો મોટે ભાગે પ્રહ્લસાક્ષાત્કાર પામીને અમૃતત્વ ભોગવે છે. તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્થાનાવૃત્તિશ્રુતિઃ (સાં૦ ૧-૬૩) આવું માંખ્ય દર્શન પણ છે, આ વાતને હૃદયમાં ધારીને જ સૂત્રમાં પ્રહ્લલોકને બહારે અમૃતત્વનો પ્રયોગ છે. ॥ ૭ ॥

તો પ્રહ્લલોકની પ્રાપ્તિ માટે પરવરતા છંદો જેમ સ્પૃગ શરીરનો ત્યાગ કરે છે તેમ સૂક્ષ્મ શરીરનો ત્યાગ પણ કરે છે, એમ કેમ ન માનવું? તો કહે છે કે:-

તદાપીતે: સંસારવ્યપદેશાત્ ॥ ૮ ॥

તત્=તે સિંગ શરીર આનંમપીતે=મુક્તિ મુખી ઠી છે કેમકે સંસારવ્યપદેશાત્=શરીર હોય ત્યાં મુખી સંસારનો વ્યપદેશ હોય છે.

અહીં છવાતમાની પ્રવ્રત્ત્યાના કારણરૂપ અને તેના-છવાતમાના આશ્રયરૂપ સિંગ શરીર અંગે અર્થ છે. તો સંસાર એ છે કે આ સિંગ શરીર સંસાર હોય ત્યાં મુખી જ ટકે છે કે તે પછી મોક્ષાવસ્થામાં પણ ટકે છે. મોક્ષમાં પણ તે ટકે છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, સંસાર હોય ત્યાં મુખી જ ટકે છે એવો છે ત્રિદ્વાન્ત પક્ષ.

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે જેમ સંસાર અવસ્થામાં તેમ મોક્ષાવસ્થામાં પણ સિંગશરીર ટકતું જ હોવું જોઈએ, કેમકે સિંગશરીર ભોગનું સાધન છે. એ સાધન જો મોક્ષ અવસ્થામાં ન હોય તો તેને તે કાળે ભોગ ન સંભવે! અને ભોગ તો સંસારની પેદ મોક્ષમાં પણ છે. શ્રુતિ કહે છે- સોઽશ્રુતે સર્વાન્ કામાન્ સદ્ બ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા-તેને જે બળે છે તે સર્વસાક્ષી પ્રહ્લની સાથે તમામ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે. (તૈ૦ ૨-૧) મ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્ કીદન્ રમમાણઃ સ્ત્રીમિઃ યા યામૈઃ યા જ્ઞાતિભિર્વા-કોઈ વેળા આ સાથે, કોઈક વેળા રથાદિ સાથે તો કદાચિત્ બાનિ-ભાષ્યો સાથે, હમતો, ખેલતો, આનંદ કરતો, આ બધું કરે છે. (છાં૦ ૮-૧૨-૩)

ઉપરાંત જીવાત્મા સ્વરૂપે નિષ્ક્રિય છે. તેની ક્રિયાનું નિમિત્ત છે વિગ શરીર અને જેમ સંસારમા તેમ મોક્ષમાં તેની-જીવની ક્રિયા હોય છે એમ શ્રુતિ દર્શાવે છે કે:-યત્ર દેવાઃ ધ્રુવત્ત્વમાનશાનાસ્તુતીયે ધામન અધ્યૈરચન્ત જેમ ત્રીજા ધામમાં દેવો અમૃતત્વનો ભોગ કરતા હોઈને રહે છે. (યજુઃ ૩૨-૧૦) અથ ચે દદ આત્માનં અનુવિષ્ય વ્રજન્તિ ઇત્યંથ સત્યાન્ કામાન્ તેષાં સર્વેષુ લોકેષુ કામચારો ભવન્તિ-જેઓ અહીં આત્માને જાણીને અને સત્યકામો પ્રાપ્ત કરીને પરવરે છે તેઓને માટે અર્વલોકમાં કામચાર-સ્વાધીન વર્તન થાય છે. (છાંં ૮-૧-૬) અને આથી મોક્ષવસ્થામાં સંસારવસ્થા પેરે લિંગશરીર ગહેવું જોઈએ, આનો જવાબ આ સૂત્રમાં છે.

મુખદુઃખનો અનુભવ એટલે ભોગ અને જીવાત્માને આ પ્રકારનો ભોગ તો શરીર હોય ત્યાં મુખી જ શ્રુતિ કહે છે કે હોય છે. શરીર ખાદ્ય એ હોતો નથી. શ્રુતિ કહે છે કે-માત્રો હ વૈ સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યામ્ । ન હ વૈ સશરીરમ્ સતઃ પ્રિયાપ્રિયોરપતિરહસ્તિ- નિ મદેહ સશરીર પુરૂષ મુખદુઃખથી પકડાયેલો છે કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે પ્રિયાપ્રિય-મુખદુઃખની નિવૃત્તિ નથી જ (છાંં ૮-૧૨-૧) આથી સંસારની પેરે મોક્ષમાં પણ જો લિંગ શરીર રહેતું હોય તો પછી સંસાર જ મોક્ષ નામે પંકાય છે એમ કહેવું રહે છે. અને મોક્ષમાં પણ જો લિંગ શરીર રહેતું હોય તો તો પછી ભોગનો અનુભવ પણ અનિવાર્ય જ થાય- અને જો તેમ જ હોય તો પછી મોક્ષને માટે શાને ઈચ્છા કરવી? કોણ ઈચ્છા કરે? આથી મોક્ષમાં લિંગ શરીર હોતું નથી. સ્વોદ્યુતે સર્વાન્ કામાન્ શ્રુતિ તો સર્વાનન્દની પ્રાપ્તિ મુક્તાત્માને થાય છે એ જતાવવા પૂરતી છે. હાથીના પગમાં જેમ ઈતર પગો, તમ જ્ઞાનન્દમાં મમસ્ત આનન્દો મમાય છે, એ જતાવવું જો શ્રુતિનું તાત્પર્ય છે તેમાં વપરાયેલ “કામ” શબ્દ મનુષ્યાદિ આનન્દનો વાચક છે. પદાર્થ વાચક નથી. ઉપરાંત મ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્ત વગેરે શ્રુતિ, જ્ઞાનજ્ઞાનના માહુતમ્યના વર્ણન દ્વારા જીવ-મુક્તોના ઐશ્વર્યનો વિસ્તારમાત્ર જતાવે છે. સ્ત્રી વગેરે સાથે રમણના કોઈ અહીં પ્રતિપાદન નથી ઉપરાંત ગતિને માટે પણ લિંગ શરીરની મોક્ષવસ્થામાં જરૂર હોતી નથી કેમકે અભિષ્ટ વસ્તુની પ્રાપ્તિ માટે ગતિ અપેક્ષિત હોય છે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરતાં વધારે અભિષ્ટ કોઈ વસ્તુ જ નથી. અને તે તો મળી ચૂકી છે અને આથી ગતિની જરૂર નથી. ઉપરાંત યત્ર દેવાઃ શ્રુતિમાં દેવાઃ નો અર્થ ઉપાગકો એવો છે, જ્ઞાની એવો નથી. ઉપગત મુક્તાઓને શરીર હોય છે એવું કયાયે માલગવામાં

આવ્યું નથી. તેનો શરીરભાવ તો શ્રુતિ કહે છે:-શતં મા પુરઃ આયસીઃ
અરક્ષન્ અઘઃ શ્યેનો જયસા નિરદીયમ્-સેંકડો લોખંડી નગરોને ન રક્ષતો
આ બાજુ જેવો આત્મા તેમને વેગથી ભેદી નાંખે છે. (ક્રાં ૩-૬-૧૬-૧)
તથા વિદ્વાન્ નામરુપાદ્ ધિમુક્તઃ પરાત્પરં પુરુષં ઉર્પતિ દિવ્યમ્-તેમ
પરપ્રહ્લનો બાણકાર નામ અને રૂપમાંથી અત્યંત છૂટેલો હોઈને અવ્યકતથી પર
એવા અદ્ભુત પરમ પુરુષ પરમાત્મામાં મળી બંધ છે. (મું ૩-૨-૮) જ્ઞાત્વા દેવં
મુચ્યતે સર્વપાપૈઃ-દેવને બાણીને તમામ બંધનોમાંથી મુક્ત થાય છે. (શ્વે ૨-
ઉપરાંત) एषः सम्प्रसादोऽस्मात् शरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिः उपसंपद्य
स्वेन रूपेण अभिनिष्पद्यते स उत्तमः પુરુષઃ-એ જ મુજબ, આ સમ્પ્રસાદ
સુપુત્રિ અવસ્થાને પામેલો પુરુષ-આત્મા, આ શરીરમાંથી જીડીને, પરમ
જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરીને નિજરૂપે પ્રકટ થાય છે. (હાં ૮-૧૨-૩) તદ્ વયા
અહિનિર્વચ્યની ઘઠ્ઠીકે મૃતા પ્રત્યસ્તા શયીત एवमेवेद शरीरं शोते ।
યથાયમશરીરોऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव-તે જેમ મરેલી સાપની
ઠાંચળી ફેંકાયેલી હોઈને રાક્ષા ઉપર નિઃશ્ચેષ્ટ પડી રહે છે તેમ આ શરીર
પડી રહે છે. ત્યાર બાદ આ શરીર હીન અમૃત આત્મા પ્રહ્લરૂપ જ તેજ
રૂપ જ છે. (બુ ૪-૪-૭) આથી સંસારપર્યન્ત જ લિંગશરીર ટકે છે,
મોક્ષમાં એ હોતું નથી. કાર્યપ્રમલોક તો સંસારની અંદર જ આવે છે
એટલે તે મોક્ષ નથી. આથી પ્રહ્લલોકની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાણ કરતા
ઉપાસકોનાં સ્થૂલ શરીરનો ત્યાગ જ થાય છે, લિંગ શરીરનો ત્યાગ થતો
નથી. ॥ ૮ ॥

જો મોક્ષ પર્યન્ત લિંગશરીર ટકતું હોય તો પછી એક દેહમાંથી
નીકળતું અને બીજા શરીરમાં પ્રવેશતું અને વચ્ચે અટવાતું એ લિંગ શરીર
કેમ દેખાતું નથી? ઉપરાંત ઘન પદાર્થોમાંથી પસાર થતું એ કેમ તેમની
આથે ટકરાતું નથી? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः ॥ ९ ॥

ચ=કેમકે સૂક્ષ્મ=તે સૂક્ષ્મશરીર સૂક્ષ્મ હોય છે, કેમ જાણ્યું? તો તે બાબતમાં
પ્રમાણત=અનુમાનથી તથોપલબ્ધે=સૂક્ષ્મ તરીકે એ ઉપલબ્ધ છે.

લિંગ શરીર સૂક્ષ્મ છે. એ સૂક્ષ્મતા એટલે ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્યતા. એ
સૂક્ષ્મ હોવાથી દેખાતું નથી. કેમકે લિંગ શરીરનું રૂપ અને સ્પર્શ અનુદ્ભૂત
હોય છે. સ્વચ્છ હોવાથી તે ઘટ્ટ પદાર્થોથી પ્રતિહત થતું નથી. તેજ જેમ
સ્વચ્છ હોઈને કાચ વગેરેથી પ્રતિહત થતું નથી તેમ લિંગશરીર પણ

સ્વપ્ન હોઈને કોઈ મૂર્તદ્રવ્યથી પ્રતિકુળ થનું નથી. એની મૂઢમતા અનુમાનગમ્ય છે. આથી લિંગ શરીર મૂઢમતમ છે એ સિદ્ધ છે. ॥ ૯ ॥

પ્રકાશાન્તરે આ જ વાનને સિદ્ધ કરતાં કહે છે:-

નોપમર્દનાતઃ ॥ ૧૦ ॥

અતઃ=તેમથી તે લિંગ શરીર સૂક્ષ્મ છે આથી સ્વપમર્દન=એ સૂત્રમ શરીરના અભિનાદ વગેરેના નાશ ન=નેનો નાશ થતો નથી.

સૂક્ષ્મ ભૂતોનુ બનેલું આ સૂક્ષ્મ શરીર સૂક્ષ્મ હોઈને જ સૂક્ષ્મ ભૂતો દ્વારા નીપજેલા શરીરના અભિવગેરે દ્વારા નાશ, નાશ પામતું નથી. મૂઢમ શરીર દ્વારા હવાત્મા તેમાંથી નીકળી બહાર છે. આથી અગ્નિદાહાદિથી તેને કપ્ટ થનું નથી. ॥ ૧૦ ॥

લિંગ શરીરના મદ્ભાવમાં લોકમિદ્ધ પ્રમાણુ હેતાં કહે છે કે :-

અસ્યૈવ ચોપપત્તેરપ ડગ્મા ॥ ૧૧ ॥

અસ્યૈવ=આ સૂક્ષ્મ શરીરની જ દૃષ્ટિ=આપણને સૌને સ્થૂળ શરીરના ૨૫૨૧ સમાગતી આ ડગ્મા=ગરમી રોગ છે કેમકે સ્વપ્નોત્પત્તિ એમ સિદ્ધ કરે છે -

સ્થૂળ શરીરમાં ૨૫૨૧ ગરમી જે ગરમી છે તે આ લિંગ શરીરનો ધર્મ છે. કેમકે સ્થૂળ શરીર વિદ્યમાન હોય તો પણ મૃત્યુ અવસ્થામાં તેમાં તે કેપાતી નથી, આથી સ્થૂળ શરીરનો એ ધર્મ નથી. જેનો જે ધર્મ તે હોય ત્યાં મુખી તે તેમાં હોવો જ નોઈએ, હવાત્મા ચેતન હોઈને પ્રકૃતિ ધર્મનો તે આશ્રય હોઈ ગઈ નહીં. તો છેવટે સ્થૂળ શરીર અને ચેતન મિલાય કોઈ ખીલનો જ એ જિભાડૂપી ધર્મ હોવો ધટે. તે જ સ્મૃતિમિદ્ધ લિંગશરીર છે. ॥ ૧૧ ॥

આમ લિંગ શરીર બધે રહેતું પણ મોક્ષ પર્યંત તેનું ટકવું થોડું લાગતું નથી કેમકે તેની ઉત્કાન્તિનો નિષેધ કર્યો છે. આવી શંકાનું સમાધાન કરતાં કહે છે -

પ્રતિપેઘાદિતિ ચેન્ન જારીરાત્ ॥ ૧૨ ॥

પ્રતિપેઘાત=ઉત્કાન્તિનો નિષેધ હોઈને મોક્ષ મુખી પિત્ર શરીર રહે છે, એ વાત ગોચર નથી. ક્ષતિ=એમ જો કહેવા હો તો ન=એ ભિક નથી કેમકે જારીરાત્=શરીર એટલે પ્રત્યગાત્મા-તેને કાંઈ ઉત્કાન્તિનો પ્રતિષેધ છે, શરીરને કાંઈ નહીં.

કદાચ આ શંકા થાય. મરનાર પુરુષના લિંગશરીર નામના પ્રાણોના શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો નિષેધ જોવામાં આવે છે કે:-યદ્વાયં પુરુષો ત્રિયતે ઉદ્દમાન્ પ્રાણઃ કામત્યાહો નેતિ । નેતિ દોવાન્ યાદવસ્ત્યઃ । અત્રેય સમવનીયન્તે સ ઉચ્ચવચતિ આધ્માયતિ આધ્માનો મૃતઃ શેતે-ત્યારે આ પુરુષ મરે છે ત્યારે એનામાંથી પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે કે નહીં? ના-એમ યાદવસ્ત્યે કહ્યું, અહીં જ એના પ્રાણો મળી જાય છે વગેરે. (વૃં ૩-૨-૧૧) જો એ મોક્ષ પર્યન્ત ગહેતું હોત તો તેની ઉત્ક્રાન્તિનો શ્રુતિએ નિષેધ ન કર્યો હોત. ઉપરાંત અહીં બ્રહ્મજ્ઞાનીના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ નથી. ઉપરાંત ઉપાસકો કે કર્મીઓના પ્રાણોત્ક્રમણના પ્રતિષેધની પણ કથા નથી. જેમ આગળ સ પતાસ્તેજોમાત્રાઃ સમમ્યાદદાનો હૃદયમેધાન્વક્રામતિ-તે આ તેજની માત્રાઓને લેતો હોઈને હૃદયમાં જ અંકમણ કરે છે. (વૃં ૪-૪-૧) આવી શરૂઆત કરી, તેજ પ્રયોતેન યય આત્મા નિષ્ક્રામતિ ચક્ષુષ્ટો યા મૂર્ધ્નો યા અન્યેશ્ચઃ । તં ઉત્ક્રામન્તં પ્રાણોઽનૂત્ક્રામતિ-તે પ્રકાશ દારા આ આત્મા આંખ-મસ્તક કે શરીરના અન્ય ભાગોમાંથી નીકળે છે. તેના ઉત્ક્રમણ સાથે પ્રાણો ઉત્ક્રમણ કરે છે. (વૃં ૪-૪-૨) આ દારા અજ્ઞાનીના શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રકાર કહી-અન્યદ્વયતરં કલ્યાણતરં રૂપં કુરુતે-ખીજું વધુ નવું કલ્યાણતર રૂપ ધારણ કરે છે, (વૃં ૪-૪-૪) આમાં શરીરનો પરિશ્રુ વર્ણવી પ્રાપ્યન્તં કર્મણસ્તસ્ય યત્ કિચ્ચેદ કરોત્યયમ્ । તસ્માન્લોકાત્ પુનરેત્યસ્મે લોકાય કર્મણે-અહીં જે કોઈ કરે છે તે કર્મતુ ફળ લોગળ્યા બાદ તે લોકમાંથી આ-લોકના કર્મના લોગ માટે પાછો આવે છે. (વૃં ૪-૪-૬) આ શબ્દો વડે પ્રકરણને પૂર્ણ કરી અથાકામયમાનઃ યઃ શકામઃ નિષ્કામઃ આપ્તકામઃ આત્મકામઃ ન તસ્ય પ્રાણાઃ ઉત્ક્રામન્તિ દ્રઘૈવ સત્ દ્રઘાપ્યેતિ-હવે જે કામનારહિત છે-જે અકામ-નિકામ-આપ્તકામ છે તેના પ્રાણોનું ઉત્ક્રમણ થતું નથી. બ્રહ્મ હોઈને તે બ્રહ્મને જ પામે છે. (વૃં ૪-૪-૬) એ શબ્દોમાં બ્રહ્મજ્ઞાનીનું પ્રકરણ અરિષ્ટી તેની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ કરે છે. અને આમ અહીં અજ્ઞાનીના પ્રકરણની પરિસ્થિતિ કે જ્ઞાનીના પ્રકરણની શરૂઆત જોવામાં આવતી નથી-કે જેથી આ બ્રહ્મજ્ઞાનીના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ છે એમ સમજાય ! અહીં તે ઉપરાંત ખીજું કોઈ ચિન્હ નથી કે જેથી તેનું પ્રકરણ કલ્પી તેના પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ સમજી શકાય. આમ બ્રહ્મજ્ઞાનીથી ભિન્ન ખીજા કોઈ ઉપાસકો કે કર્મીઓની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો અહીં પ્રતિષેધ હોઈ શકે ! અને તેનો પ્રતિષેધ હોય તો લિંગ શરીરનું મોક્ષ પર્યન્ત ટકવું સિદ્ધ થતું નથી. આથી મોક્ષ પર્યન્ત તે ટકે છે એમ કહેવું યોગ્ય

નથી. આવે પૂર્વપદ યતાં ત્રિદ્વાન્તી કહે છે કે આ વાત ખરાબર નથી. આચુ. પ્રદક્ષાનીથી બિદા બીલતઓની પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ છે પણ તે શરીરમાંથી નહીં પણ શારીર=પ્રત્યગાત્મામાંથી છે. કેમકે ઋસ્માત્ એ સર્વનામે તેનો પરામર્શ જ ઉચિત છે. શરીરનો પરામર્શ ઉચિત નથી. કેમકે તેનું પ્રકરણ નથી અને શારીર પ્રત્યગાત્મામાંથી પ્રાણોત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ હોય તો આમેશ્વર વિગ શરીરનું ટકવું થોડું છે. તેની પ્રતિષેધક શ્રુતિનો અભિપ્રાય એ છે કે જેમ મુમૂર્ષુ જીવને આ સ્થિતશરીર છોડી બાક છે તેમ વિગ શરીર છોડી જતું નથી. પરંતુ તેને વીંટળાઈને તે ઉત્ક્રમણ કરે છે. તેની સાથે જ આ શારીર જીવાત્મા સ્થૂળ શરીરમાંથી બહાર નીકળે છે. એકલો-કેવળ નહીં. ॥ ૧૨ ॥

આનું જ સમર્થન કરતાં કહે છે:-

સ્પષ્ટો જ્યેષ્ઠામ્ ॥ ૧૩ ॥

એકા=કૌવીનકિ શાખાએવાળા સ્પષ્ટ: દિ=સ્પષ્ટપણે શરીરનો પ્રાણસદિત ઉત્ક્રમ કહે છે

કૌવીતપ્રીઓ, પ્રાણ સહિત શારીર જીવાત્માનું ઉત્ક્રમણ સ્પષ્ટ કહે છે સ યદાઽસ્માન્ શરીરાન્ ઉત્ક્રામતિ સ હ ઇવ પૈઃ સર્વેઃ ઉત્ક્રામતિ- તે ત્યારે આ શરીરમાંથી ઉત્ક્રમણ કરે છે, આ બધાની સાથે જ ઉત્ક્રમણ કરે છે. (કૌવિં ૩-૪) એ શરીરમાંથી ઉત્ક્રાન્તિનો પ્રતિષેધ હોત તો આ વાક્ય ઉચિત ન થાત. શારીર પ્રત્યાગાત્મામાંથી તેનો સ્વીકાર કરતાં હોઈ અસંગતતા નથી. કેમકે પ્રાણસ્વરૂપ વિગશરીરસહિત ઉત્ક્રમણમાં પ્રતિષેધનું તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે. ॥ ૧૩ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

સ્મર્યતે ચ ॥ ૧૪ ॥

ચ=આ ઉપરાંત સ્મર્યતે=પ્રાણસ્વરૂપ વિગશરીર સહિત શરીરનું ઉત્ક્રમણ સ્મૃતિ પણ પ્રમાણિક રહે છે.

મમૈર્વાશો જીવલોકે જીવભૂતઃ સનાતનઃ । મનઃ પૃષ્ઠાનીન્દ્રિયાણિ પ્રકૃતિસ્થાનિ કર્વતિ । શરીરં યદવાન્નોતિ યજ્ઞાપ્યુત્ક્રામતીશ્વરઃ । મૃદ્ધીત્વંતાનિ સંયાતિ વાયુર્મંઘાનિવાશયાત્-મારો જ સનાતન અંશ જીવલોકમાં જીવ યદને પ્રકૃતિમાં સહેલ પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનને આકર્ષે

છે. (જીવ થયેલા માત્ર અંશરૂપી) ઈશ્વર ત્યારે શરીર ધારણ કરે છે અથવા છોડે છે ત્યારે જેમ વાયુ આસપાસના મંડળમાંથી ગંધ લઈ જાય છે તેમ આ (મન સાથે ઈન્દ્રિયો) ને લઈ જાય છે. (ગીતા ૦ ૧૫-૭-૮) આમાં પણ શરીર જીવાત્માનું પ્રાણ સહિત ઉત્ક્રમણ ગતાવ્યું હોઈને મોક્ષપર્યંત લિંગશરીરનું અવસ્થાન હોય છે એ સિદ્ધ થાય છે. માટે આમોક્ષ લિંગશરીર રહે છે એ જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

પ્રાસંગિક ગાથા પૂરી થઈ. વળી પ્રકૃતનું જ અનુસરણ કરતાં કહે છે:-

તાનિ પરે તથા દ્યાહ ॥ ૧૫ ॥

તાનિ=વાગાદિસંપન્ન જૂતસૂક્ષ્મો પરે=પ્રકૃતિ અને પુરુષી પર પરબ્રહ્મમાં સંપન્ન થાય છે. હિન્દેમકે તથાદહ=શુનિ તેમ કહે છે.

ઉત્ક્રાન્તિ કાળે જીવાત્મા સહિત વાગાદિ જૂતસૂક્ષ્મ સુધીનું લિંગ શરીર દૃઢયાવચ્છિન્ન પરમેશ્વરમાં સંપન્ન થાય છે. શ્રુતિબોલ છે કે સૈજઃ પરસ્યાં વેષતાયાં (છાં ૦ ૬-૮-૬) આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મામાં તે સંપન્ન થાય છે. ॥ ૧૫ ॥

તો આ સંપત્તિ એટલે શું? કહે છે.

અધિભાગઃ વચનાત્ ॥ ૧૬ ॥

વચનાત્=શ્રુતિના દૃષ્ટાન્તઅનુસારી અધિભાગઃ=અધિભાગ થાય છે, એમ બહુનું જોઈએ.

સંપત્તિનો ઉલ્લેખ કર્યા પછાદ તેનો અર્થ સમજાવવા માટે શ્રુતિ દૃષ્ટાન્ત આપે છે કે યથા સોમ્ય! મધુ મધુરુતઃ નિસ્તિષ્ઠન્તિ નાનાત્વયાનાં વૃક્ષાણાં રસાન્ સમયદ્વારં યકતાં રસં ગમયન્તિ । તે યથા તત્ર ન વિવેકં લભન્તે અમુપ્પાદં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મિ અમુપ્પાદં વૃક્ષસ્ય રસોઽસ્મીતિ । યવમેવ જલુ સોમ્યેમા સર્વાઃ પ્રજાઃ સતિ સંપદ્ય ન વિદુઃ સતિ સમ્યદ્યામદે-હે પ્રિયદર્શન! જેમ મધમાળીઓ મધ ખનાવે છે-લિપ્ત લિપ્ત જગ્યાનાં વૃક્ષોનાં રસોને એકઠા કરીને, તેમની એકરસતા પ્રાપ્ત કરાવે છે. તે લિપ્ત લિપ્ત જગ્યાનાં વૃક્ષોના રસો જેમ તે વેળાએ એટલે કે એકરૂપતાના કાળે, આ વિવેકને પામતા નથી કે અમુક વૃક્ષનો રસ હું છું, એ મુજબ હે સોમ્ય! આ સમસ્ત પ્રજાઓ પ્રતિદિન સુષુપ્તિ અને પ્રલયકાળમાં સત

પ્રજ્ઞામા લીન થાય એટલે કે મત્તની માથે એકરૂપ થઈને એમ નથી તબુની કે અમે મત્ત પ્રજ્ઞામા લીન થઈએ છીએ (છાંદ ૬-૮-૧-૨) આ દૃષ્ટાન્ત દ્વારા મત્તમા અપક્ષ જીવોનો અવિભાગ બતાવે છે આ અવિભાગ પ્રજ્ઞાનાની માટે આત્મ તિક છે ખીજતઓ માટે નહીં આ ભેદગર્ભ અમેઢાભામ / અસારી અવગ્યામા તેા, પૂર્ણ અભેદલાવ મોક્ષવ-થામા હોય છે.

ગતિના આરભથી માંડીને ઉપાસકો અને કર્મીઓની ઉત્ક્રાન્તિ સમાન હોય છે ત્યારબાદ નહીં, એ વિશિષ્ટતાને વિશા કરતા દહે છે કે -

“તદોક્તોઽપ્રજ્વલનં તત્પ્રકાશિતદ્વારે વિદ્યાસામર્થ્યાત્
નન્દેપગત્યનુસ્મૃતિયોગાચ્ચ હ્રદાનુગૃહીતઃ શતાધિકયા
॥ ૧૭ ॥

તદોક્તોઽપ્રજ્વલનં=પરબ્રમ પત્મભામા સપ્ત વિગશરીર સહિતના જીવામાનુ
જો એક એટલે કે સ્થાન એટલે કે હૃદય તે હૃદયનો અગ્રભાગ, તે અગ્રભાગનુ જ્વલન
એટલે પ્રગ્વોન-પ્રગ્વોન થાય છે તત્પ્રકાશિતદ્વાર=તે પ્રકાશથી પ્રકાશિત થયેલા નિષ્કમણુ
દારવાળા હ્રદાનુગૃહીત=હૃદયમાં જાળા અનુભવને પ્રાપ્ત થયેલ ઉપાસક શતાધિકયા=સેથી
અધિક એટલે એકનો એક-સુગુણા નાડી દ્વારા શરીરમાથી બહાર નીકળે છે સાધી તે
વિદ્યાસામર્થ્યાત્=ઉપાસનના માહાત્મ્યથી તત્ત્વ-મત્ત-મત્ત-અનુ-સ્મૃતિ-યોગાચ્ચ=તે નિધાની
ગૈરપ સુગુણા નામની નાડી-મત્ત માટે રેશપ નિધ છે તેની અનુસ્મૃતિ-અનુસ્મ-અ-એ
અનુસ્મ-અનુના યોગને હાર્દ-અર્થાત્ તેના અનુપીડનને લઈને ત્યાંથી બહાર નીકળે છે

શરીરમાથી ઉત્ક્રાન્તિના સમયે ક્ષિગશરીરયુક્ત જીવાત્મા, પરમેશ્વરમા
અપક્ષ થાય છે તે વખત ભાવિમા એ જ જન્મ પામવાની હોય તો તેના
આગળ કર્મને લઈને, તેના હૃદયનો અગ્રભાગ પ્રકાશિત થાય છે તે
પ્રકાશ દ્વારા બહાર જવાનુ દ્વાર પ્રકાશિત બને છે અને તે તે સ્થળ સાથે
સયુક્ત તે તે નાડીનુ મૂળ પ્રકાશિત થાય છે અહીં સુધી ઉપાસકો
અને કર્મીઓમા કોઈ ભેદ હોતો નથી તત્ત્વ હવત્ત્વ હૃદયસ્વામે પ્રગ્વોતેન
મત્ત આત્મા નિષ્કામતિ-તેના હૃદયનો અગ્રભાગ ચોતિત થાય છે એ અગ્રભાગ
દ્વારા આત્મા નિષ્કમણુ કરે છે (છાં ૪-૪-૨) વગેરે શ્રુતિઓ આ સમાનતાની
પ્રદર્શક છે ત્યારબાદ કર્મીઓ તે તે નાડી દ્વારા, અસુ વગેરે સ્થાનોદ્વારા
પોતપોતાના કર્મફલના ઉપલોગને માટે નિષ્કમણુ કરે છે અને પ્રજ્ઞાના
ઉપાસકો પ્રજ્ઞાથી અનુગૃહીત હોઈને સુગુણા નાડી દ્વારા મૂર્ધસ્થાનમાથી જ
પ્રજ્ઞાલોકના ઉપલોગ માટે પરવરે છે ઉપાસનાનુ એ માહાત્મ્ય છે ઉપરાત
હૃદયમાથી હૃદયપ્રવાણ કરતી સુગુણા નામની નાડી છે તે અત્યંત તેજોમયી
હોય છે-તાનુના મૂળને લેઈને એ નાડી મૂર્ધામા આવી, સૂર્ય રશ્મિઓ

સાથે એકમેક થઈ, સૂર્યમંડળમાં અનુપ્રવેશી, બ્રહ્મોપાસનના શેષ તરીકે બ્રહ્મલોકમાં ગમન માટે ઉપાસકોને માટે નિર્દિષ્ટ છે. પરમાત્માના અનુગ્રહથી તેનો તેમને અનુરમણનો યોગ થાય છે. તેઓ તે નાડી દ્વારા જ મૂર્ધામાંથી નિષ્ક્રમણ કરી બ્રહ્મલોકમાં પરવરે છે. તેવા બ્રહ્મોપાસકનું બીજા કોઈ દ્વાર દ્વારા કે રથાનો દ્વારા નિષ્ક્રમણ થતું નથી. આ વાતનો શ્રુતિ સ્પષ્ટ નિર્દેશ કરતાં કહે છે કે-શનં ચૈવા હૃદયસ્ય નાહયઃ તાસાં મૂર્ધાનં ગમિનિઃ સુનૈકા । તયોર્ધર્માયત્રમૃતત્વમેતિ વિશ્વદ્ અન્યા ઉત્ક્રમેણ ભવન્તિ-હૃદયની નિશ્ચય એકસો ને એક નાડીઓ છે. તેમાંથી એક મસ્તક તગ્શ નીકળેલી છે. તે દ્વારા બહાર નીકળનાર પુરુષ અમૃતત્વને પામે છે. બીજી નાડીઓ ઉત્ક્રમણમાં ભિન્ન ભિન્ન ગતિઓ આપવાવાળી થાય છે. (છાંં ૮-૬-૩) ચક્ષુષો યા મૂર્ધ્નો યા મધ્યેમ્યો યા શરીરદેહોમ્યઃ (યુ ૪-૪-૨) આ શ્રુતિમાં “મૂર્ધ્નો યા” એ બ્રહ્મોપાસકને ઉદેશીને નિર્દેશ છે. ચક્ષુષો યા વગેરે ઉલ્લેખ કર્મીભાવના અભિપ્રાયે છે. ઉપરાંત વાક્યશેષ છે કે તં વિચકર્મણી સમન્વારેમેતે (યુ ૪-૪-૨) અર્થાત્ પરમાત્માનો ઉપાસકો ઉપર અનુગ્રહ થાય છે, કર્મીઓ ઉપર નહીં. ॥૧૭॥

બ્રહ્મલોકમાં સુપુમ્ણા દ્વારા પરવરતો ઉપાસક કોને અનુસરે છે? કહે છે:-

રદમ્યનુસારી ॥ ૧૮ ॥

રદમ્યનુસારી=સુપુમ્ણા દ્વારા નિર્ગમન કરતો ઉપાસક સૂર્ય રશ્મિને અનુસરે છે.

સુપુમ્ણા દ્વારા મૂર્ધાને બેડીને જતો આ બ્રહ્મોપાસક બ્રહ્મલોકમાં ગમન માટે સૂર્ય રશ્મિને અનુસરે છે. આ વાતનું હાર્દ બ્રહ્મવિદ્યામાં સુસ્પષ્ટ છે. ઘય યજ્ઞેતદસ્માત્ શરીરાદ્ ઉત્ક્રામતિ અથ પૃતૈરેચ રદમીભિઃ ઋધર્માક્રમતે-હુવે જ્યારે એ આ શરીરમાંથી નીકળી જાય છે ત્યારે એજ સૂર્યકિરણો દ્વારા ઉપર જાય છે. (છાંં ૮-૬-૫) ॥ ૧૮ ॥

આ ઉકાણે શંકા ઉડાવી અભાધાન દેતાં કહે છે:-

**નિશિ નેતિ चेन्न संबन्धस्य यावद्देहभावित्वात्
दर्शयति च ॥ १९ ॥**

નિશિ=શતે ન=નીકળતો બ્રહ્મોપાસક સૂર્યરશ્મિને અનુસરી શકે નહીં. કેમકે ત્યારે નાડી અને રશ્મિનો સંબંધ વિનિષ્ક્રિય થઈ જાય છે. इति चेत्=એમ જો કહેતા હો તો ન=એ બરાબર નથી. संबन्धस्य=નાડી અને રશ્મિનો સંબંધ યાવદ્ દેહેભાવિત્વાત્=દેહ રહે ત્યાં સુધી રહે છે. च=અને दर्शयति=આ વાત શ્રુતિ જતાવે છે.

નિષ્ક્રમણનો આધાર અદૃશ્ય ઉપર છે. આથી પ્રજ્ઞોપામક કે કોઈપણ ક્યારે મગ્ન પામશે એ કહેવાય નહીં. તો જો પ્રજ્ઞોપામક ગમે બાક તો તો મુખ્યગુણો સૂર્યચંદ્રિમાથેના મંજલનો વિચિત્ર થતો હોઈને રશ્મિને છવ અનુભવે છે એ વાત ઘટતી નથી. તો આ વાત જગજગર નથી કેમકે નાદી અને રશ્મિનો મંજલ દેહ હોય ત્યાં મુખી હોય છે. અને આથી ગમે કે દિવસ અગત્યના નથી હોયે ગમે પણ આકાશમાં ક્યાં મુખી? પૃથ્વીનો પરછાયો પહોંચે ત્યાં મુખી જ ને? ઉપગત ચંદ્રકિરણો પણ હોયે તો મૂર્ચ્છમીઓ જ છે ને? ચંદ્રમાં મૂર્ચ્છકિરણોની સ્થિતિ વેદ દર્શાવે છે:-મધ્યાહ્ન મોરમન્જત નામ સ્વપ્તઃ પૂરણીચમ્ । હૃથા ચન્દ્રમસો મુહ (ઋગ્ ૧-૬-૭-૧૫) ઉપગત નિરૂક્ત પણ કહે છે:- અથાપ્યચ્ચૈજો રશ્મિઃચંદ્રમસં પ્રતિ દીપ્યતે । તદંતેનોવૈક્ષિત્યમ્ । આદિત્યનોડમ્ય દીપ્તિ ઈચતિ રશ્મિ-હવે એનું એક રશ્મિ ચન્દ્રમાં પ્રતિ દીપે છે. તેની આજુ ઉપેશા કચી બોધએ કેમકે એની આદિત્ય દ્વારા દીપ્તિ થાય છે. (નિં ૨-૨-૨) ઉપગત આ વાતને સમર્થિત કરનાં ધુનિ કહે છે-તથથા મહાપથ જાનત ઉમૌ ગ્રામૌ મચ્છત્તીમે ચામું ચ, વયમેવૈતા આદિત્યસ્ય રશ્મયા । ઉમૌ લોકૌ મચ્છત્તીમે ચામું ચ । અમુષ્પાદ્ આદિત્યાદ્ પ્રતાયન્તે તા આસુ નાદીપુ સુપ્તા આમ્યો નાદીમ્ય. પ્રતાયન્તે તેડમુષ્મિન્નાદિત્યે સુપ્તા-જેમ કોઈ મોટો ફેલાયેલો ખસો એ ગામે જતો હોય-આ ગામે અને પેલા ગામે, તેમજ આ સૂર્ય-મંડળનાં કિરણો જને લોકમાં બાય છે, આ લોકમાં અને નિશ્ચય પેલા લોકમાં-તે કિરણો પેલા આદિત્ય મંડળમાંથી નીકળે છે અને આ નાદીઓમાં ફેલાઈ ગયેલા છે. તે આ નાદીઓમાંથી નીકળે છે અને પેલા સૂર્યમંડળમાં ફેલાય છે. (છાં ૮-૬-૨) આથી રાત્રે પણ રશ્મિનાદી સંજલ હોય છે જ. ॥ ૧૯ ॥

અતિદેશ કરતાં કહે છે -

અતઃ ચ અગ્નિરપિ દક્ષિણે ॥ ૨૦ ॥

અતઃ ચ=આથી જ=આત્મદેહમાં સંજલ હોઈને જ દક્ષિણે અગ્નિ=દક્ષિણાપત્નમા અપિ=મરનારને પણ જન્મવેલની પ્રાપ્તિ થાય છે.

જેમ રાત્રે ઉત્ક્રમણ કરતા પ્રજ્ઞોપામકને પ્રજ્ઞલોકમાં જવાને માટે સૂર્યરશ્મિનું અનુસારિત્વ ઘટે છે તેમ કૃષ્ણપક્ષ અને દક્ષિણાપત્ન સૂર્યમાં ઉત્ક્રમણ કરનારનું પણ અનુસારિત્વ યોગ્ય છે. કેમકે નાદીરશ્મિ સંજલનું જ્યાં મુખી દેહ હોય ત્યાં મુખી હોવું જ-નેમા મમાન છે. ॥ ૨૦ ॥

જો દક્ષિણાયનમાં ઉત્ક્રમણ કરનાર બ્રહ્મોપાસકને બ્રહ્મવેદની પ્રાપ્તિ માટે અનુકૂળ સૂર્ય-ચંદ્રિતનું અનુગામિત્વ ઘટતું હોય તો પછી દક્ષિણાયન પુનરાવૃત્તિનું કાળ અને ઉત્તગયન અપુનગવૃત્તિનું કાળ કહેવાય છે તે શા માટે ? ગીતા૭ -યજ્ઞકાલે ત્વનાવૃત્તિ આવૃત્તિ ચંદ્રયોગિન । પ્રયાતા યાન્તિ ત જાઠ પશ્યામિ મન્તપંથ ! જે કાળે મળુ પામેવા યોગીઓ મોક્ષ પામે છે, અને જે કાળે મળુ પામેલાઓનો પુનર્જન્મ થાય છે તે કાળ હે ભગવત્પત્નિ ! હું તને કહીશ (ગીતા૦ ૮-૨૩) થી માગીને જગ્નિ જ્યોતિરહઃ શુક્લઃ પન્માસા ઉત્તરાયણમ્ । તત્ર પ્રયાતા ગચ્છન્તિ બ્રહ્મ બ્રહ્મ-નિદો જ્ઞાતા ઉત્તગયણના છ માસમાં, શુભ પક્ષમાં, દિવસના બ્યારે પ્રાત કાળ હોય ત્યારે જેમનું મળુ થાય છે, તેઓ બ્રહ્મને જાણનારા મનુષ્યો (હોય) તો બ્રહ્મને પામે છે. (ગી૦ ૮-૨૪) ધૂમો રાત્રિસ્તથા કૃષ્ણ પન્માસા દક્ષિણાયનમ્ । તત્ર ચાન્દ્રમસ જ્યોતિર્યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે-દક્ષિણાયનના છ માસમાં, કૃષ્ણપક્ષમાં, ગત્રિના બ્યારે માયકાળ રોય ત્યારે મરનાર સ્વર્ગલોકના કર્મફળરૂપી બ્યોતિ પામી પુનર્જન્મ પામે છે (ગી૦ ૮-૨૫) વગેરે કહે છે, આનું સમાધાન કરતા કહે છે -

યોગિનઃ પ્રાપ્તિ ચ સ્મર્યન્તે સ્માર્તે ચૈતે ॥ ૨૧ ॥

યોગિન પ્રાપ્તિ ચ=કેવળ પ્રાણાયામના અભ્યાસી સ્વચ્છ-સ્મૃત્યુ યોગીઓ અર્હો યોગી તેમને માટે જ સ્મર્યન્તે=આવૃત્તિ કારણ તરીકે દક્ષિણાયન અને અનાવૃત્તિ કારણ તરીકે ઉત્તરાયણ ઉત્ક્રમણમગે સ્મરણ છે સ્માર્ત ચ=સ્મૃતિ પ્રતિપાદ છે એતે=દક્ષિણાયન ઉત્તરાયણ આવે છે

બ્રહ્મસૂત્ર શ્રુત્યર્થની વિચારણા માટે છે, સ્મૃત્યર્થની વિચારણા માટે નથી સ્મૃતિ જો શ્રુતિને અનુકૂળ હોય તો તેના અર્થની પુષ્ટિ માટે તેને સ્વીકાર ધર્મ્ય છે દક્ષિણાયન આવૃત્તિનું અને ઉત્તગયણ અનાવૃત્તિનું કારણ છે એ તો સ્મૃતિ કહે છે શ્રુતિનો એ જોય નથી તેમાં પણ આ વાત યોગીઓ માટે જ છે ઉપાસકો માટે નથી કેમકે યોગી પ્રાપ્ય નિવર્તન્તે (ગી૦ ૮-૨૫) એવો ઉપસહાર છે આથી એ જન્મે સિદ્ધ વિષયક હોઈને આદરપાત્ર નથી આથી બ્રહ્મોપાસક માટે ઉત્તરાયણ કે દક્ષિણાયન બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમાં પ્રતિબંધક નથી ॥ ૨૧ ॥

इति ब्रह्मसूत्रचतुर्थाध्याये

॥ द्वितीय पाद ॥

ॐ

॥ અથ ચતુર્થાધ્યાયે ॥

॥ તૃતીય પાદ ॥

આમ ખીન્ત પાત્મા ઉપામકની ઉત્ક્રાન્તિ વિચારી હવેના પાત્મા તેના ઉપામકની પ્રજ્ઞલોકની પ્રાપ્તિ જેનું કૃત્ર છે એવી ગતિનો વિચાર પ્રાપ્ત થાય છે આથી પહેલા તેના માર્ગનું નિર્ધારણ કરનાર સૂત્રનો અનુવંદ્ય કથના કરે છે -

અર્ચિરાતિર્ના તત્પ્રચિત્તે ॥ ૧ ॥

અર્ચિરાતિર્ના=ચીની બધાર સુદૃશ્ય હાર નીચી સૂર્યસ્થિતિએ અનુસરતો એવો ઉપામકનો પાત્મા અર્ચિ-પરે એને કે દેવયાન માર્ગે જાનોકમા જાય છે કેમો તત્પ્રચિત્તને માર્ગ તરિકે દેવયાન માર્ગની પ્રસિદ્ધિ છે

અર્ચિમાર્ગ કહો કે દેવયાનમાર્ગ કહો વાત એક જ છે એ માર્ગે જ ઉપાસક પરવર છે, એવું શ્રુતિમાં ઠકઠકાણે દર્શાવ્યું છે એ જ માર્ગ પ્રસિદ્ધ છે શ્રુતિ કહે છે -તદ્ વૈ જ્ય વિદુઃ ચે ચેમેડરણ્યે થદાતપ જ્યુપાસતે ને અર્ચિવ અભિમ્ભવન્તિ અર્ચિવ બ્રહ્મ બ્રહ્મ આપૂર્યમાણપક્ષ આપૂર્યમાણ પક્ષાદ્ યાન્ પદ્ ઉદદ્ એતિ માસાસ્તાન્ । માસેભ્યઃ સવત્સર, સવત્સરાત્ આદિત્ય આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસ ચન્દ્રમસાં વિદ્યુન્ તત્ પુરુષોડમાનવ સન્તાન્ પ્રહ્લગમયન્તિ પપ દેવયાનપન્થા.-તે અડીથી ગએલા છવો પેઢી જેઓ એ પથાન્તિ વિધાને બાણે છે તથા જેઓ અપૂર્યમા તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક છવ્યા છે, તેઓ અર્ચિને પામે છે અર્ચિથી આગળ દિવસને દિવસથી શુદ્ધપક્ષને, શુદ્ધપક્ષથી જે છ માસોમાં સૂર્ય ઉત્તર તરફ ઉગે છે તે માનેને, તે માનેથી મવત્સરને, સવત્સરથી આદિત્યને, અને આદિત્યથી ચન્દ્રમાને, ચન્દ્રમાથી વિજગીને પામે છે ત્યાથી આગળ અમાનવ લોક શરૂ થાય છે તે એઓને પ્રજ્ઞલોકમાં પહોંચાડે છે આ દેવયાન માર્ગ છે (છાં ૫-૧૦-૨) એ દેવયાન પથે જ પ્રજ્ઞના ઉપામકો પરવરે છે ॥૧॥

આ ઠેકાણે આ શકા ઉપજે છે યદ્વા ચૈ પુરુષ અસ્માત્ લોકાત્ પ્રંતિ સ વાયુમાગચ્છતિ તસ્મ તત્ર વિજિહીતે યથા રથચન્સ્ય સ્વે તેન ઉર્ધ્વે માત્રમતે-ન્યારે નિશ્ચય પુરુષ આવેકમાથી જાય છે ત્યારે તે વાયુમાં આવે છે-તેના પડે ધ્રુવે જાય છે (મૂં ૬-૧૦-૧) આ બૃહદ્દશરણ્યક શ્રુતિમાં વાયુનું પણ અર્ચિ માર્ગે શ્રવણ છે તો વાયુનો કોની પાછળ સમાવેશ કવો? વાયુનું પણ શ્રવણ છે એટલે એ મિથ્યા તો હોય નહીં! આનો જવાબ વાળતા કહે છે -

વાયુમન્દાદવિગેષવિશેષાભ્યામ્ ॥ ૨ ॥

મન્દાદા=મંત્રસગ્થી વાયુ=વાયુલોક તત્ત્વ એમ બન્ધુત્વે કેમકે અવિગેષ-
વિશેષાભ્યામ્=ક્રમાંક મહાનભાવે તો ક્રમાંક વિદ્યમાનભાવે વાયુનું વર્ણન છે.

ઉપલી શ્રુતિમાં બંધાં વાયુનું પ્રવણ છે તેને-વાયુલોકને મવત્મગ્થી
ઉપર જાણવો અર્થાત્ માસેભ્યઃ સંવત્સરં સ્વચ્ચક્ષત્ વાયુ એમ જાણવું.
કેમકે શ્રુતિના સામાન્ય અને વિશેષ વચનો એમ જાણાવે છે-માસેભ્ય
સ્વચ્ચક્ષત્ સંવત્સરાત્ આદિત્ય-માસેભાંથી, મવત્મગ્ને-મંવત્મગ્થી
આદિત્યને (છાં ૦ ૫-૧૦-૨) આ છે સામાન્ય વચન; સ વાયુમાગદ્વલિતિ,
તસ્મૈ તપ્ર વિજિહીતે યથા રથચક્ષસ્ય ચં, તેન ઉર્ધ્વે આપ્રમતે, સ
આદિત્યમાગદ્વલિતિ-(ઘૃં ૦ ૬-૧૦-૧) આ છે વિશેષ વચન, અને એ બંને
સામાન્ય અને વિશેષ વાક્યોની એકવાક્યતા હોવી ઘટે. અને તે માટે
મંવત્મગ્ ૫થી વાયુલોકનો નિવેશ થોડ્ય છે. “માસેભ્યઃ દેવલોક
દેવલોકાત્ આદિત્યમ્-માસે દ્વારા દેવલોકમાં, દેવલોકમાંથી આદિત્યમા
(ઘૃં ૦ ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં વાયુલોક માટે જ દેવલોક શબ્દોનો પ્રયોગ
છે. ઉપરાત માર્ગ દર્શાવનારી છાંદોગ્ય શ્રુતિમાં બે વાયુનો નિર્દેશ નથી
તો તેવી જ શૂલ્કદારણ્યક શ્રુતિમાં સવત્મગ્ને ઉત્તરેષ નથી. માર્ગની
એકતાના જ્ઞાન માટે બંનેનો બંને કેકાણે ઉપમંદુર કરી લેવો ઘટે છે.
આથી સંવત્મગ્ ૫માં વાયુલોકનો નિર્દેશ જાણવો. ॥ ૨ ॥

વળી કૌપીતકિ પ્રાક્ષણોપનિષત્મા સ યત્ત દેવયાનપન્થ્યાનં આપદ
અગ્નિલોકં આર્ચિય આગદ્વલિતિ; સ વાયુલોકં સ આદિત્યલોકં સ
વરુણલોકં સ પ્રજાપતિલોકં સ બ્રહ્મલોકં-તે આ દેવયાન પથને પ્રાપ્ત
કરી અર્ચિવાળા અગ્નિલોકમાં આવે છે, તે વાયુલોક, તે આદિત્યલોક, તે
વરુણલોક, તે ઇન્દ્રલોક, તે પ્રજાપતિલોક (કૌપીતકિ ૦ ૧-૩) દેવયાનનો
નિર્દેશ કરતા વરુણલોક વધારાનો દર્શાવ્યો છે. તો માર્ગની એકતાની
પ્રતિપત્તિ માટે તેનો કયાં સમાવેશ કરવો ? તો કહે છે -

તદિતોઽધિ વરુણઃ સંવન્ધાત્ ॥ ૩ ॥

તદિત=વીરળીની અધિ=ઉપર વરુણ=વરુણલોકનો સમાવેશ જાણવો કેમકે
સંવન્ધાત્=બંનેને પરસ્પર સંબંધ છે.

જેમ પરમાત્મા તેમ પાણી પણ સૌને માટે વરણીય છે. આથી વરુણ
શબ્દ પાણીવાચક છતાં પરમાત્માનો વાચક થઈ શકે છે પણ અહીં તો

પાણીવાચક જ મમજવો ઘટે. કેમકે વીજળી અને વરુણ-પાણીને મંજ ધ છે. વીજળીના, મેઘાદગ્ધા નાચ બાદ, પાણી પૃથ્વી ઉપર પડે છે-આ સૌને નાણીતુ છે. વેદ કહે છે વિદ્યોતતે મ્તનયતિ વર્ષિષ્યતિ ધ-વિજળી ધાય છે, ગર્જના ધાય છે, હવે વગ્મથે (છાંં ૭-૧૧-૧) અને તેમને પાગ્મપાગિક મળધ હોઈને તેમને માટે ક્રમ દર્શાવવો શક્ય છે. પહેલા વિદ્યુતલોકમા અને પછી વગ્મલોકમા ઉપામક પચ્ચરે છે આવો ક્રમ શક્ય છે. શ્રુતિએ પણ આ અપ્પ કથું જ છે આદિત્યાત્ ચન્દ્રમસં ચન્દ્રમસો વિદ્યુત-આદિત્યથી ચન્દ્રમાને ચન્દ્રમાથી વિજળીને (છાંં ૫-૧૦-૨) અને વિદ્યુત પછી વરુણલોક એમ યોજના કરી લેવી ગ્હે છે વરુણલોકમાથી ઈન્દ્રલોક, ત્યાથી પ્રજાપતિલોક, ત્યાથી બ્રહ્મલોક, આમ માર્ગનો ક્રમ સુરપદ છે ઉપગત ઈન્દ્ર-પ્રજાપતિ શબ્દ દ્વારા સૂર્યની નિકટમા હોનારા અને તેની ગ્રહિઓ માથે સળધ ધગવનાગ પ્રદેશ વિશેષો જાણવા ખીજું કંઈ નહીં ॥ ૩ ॥

હવે અગ્નિરાદિ માર્ગમા જે અગ્નિ, અહુ, પદ્મ, અયન, મવત્સર, વાયુ અને વિદ્યુત વગેરે બતાવ્યા છે તે બધા જડ છે કે ચેતન? નિર્ણય દેતા કહે છે-

આતિવાહિકાસ્તલિંગાત્ ॥ ૪ ॥

આતિવાહિકા = આ સાધકોને એક લોકમાથી ખીજા લોકમા દેરી જનારા તે તે લોકના અભિમાની પુરુષો છે-કેમકે તલિંગાત્=એવા જ સદ્ગુણો જોવામા આવે છે

અગ્નિ, અહુ; વગેરે શબ્દો દ્વારા કહેવાતા આ બધાય તે તે નામ અને લોકોના અભિમાની દેવતાઓ અથવા માનવાકૃતિ પુરુષો છે તેમનું કામ એક લોકમાથી ખીજા લોકમા બ્રહ્મોપાસકને પહોચતા કરવાનું હોય છે. આથી તેમને અતિવાહિકા કહેવામા આવ્યા છે વિદ્યુતલોક સુધી આ દેવો કે માનવાકૃતિ પુરુષો બ્રહ્મોપાસકોની એકમાથી ખીજા લોકમા સ્વાનગીનું કામ કરે છે વિદ્યુત લોકમા પહોચ્યા પછી અમાનવ પુરુષ તેવા ઉપામકને બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે આથી જ તેને અમાનવ એવું વિશેષણ આપવામા આવે છે. આથી જ સિદ્ધ થાય છે કે વિદ્યુતલોક સુધી ઉપાસકોને પહોંચાડનારા તે દેવો કે પુરુષો છે ત્યારમાદ અમાનવ-દિવ્ય છતા માનવઆકૃતિ ન હોય એવા પુરુષો તેને બ્રહ્મપ્રાપ્તિ કરાવે છે ॥ ૪ ॥

આ રીતે અભિમાની દેવોને માનવાની શી જરૂર છે? તો કહે છે કે-

उभय व्यामोहात् तत् सिद्धे: ॥ ७ ॥

उभयव्यामोहात्=५ नेने गेહયુક્ત થવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો હેઠળે તત્ત્વ સિદ્ધ-
તેમને અભિમાની દેવતાઓ માનવાથી જ તેમના દ્વારા અનનોક સુધીની ઉપસમ્પન્ની યાત્રા
સિદ્ધ થઈ શકે છે

અર્થિ વગેરે શબ્દથી કેવળ જ્યોતિ કે ડોર્ધ લોકવિગેષ એમ મમલજીએ
તો એક મોટી ઉપાધિ આવે છે અને તે એ કે દોગનારો જીવ અને
દોરાનાર અર્થિ વગેરે-જાનને મોહયુક્ત થઈ જશે તે પૈકી જીવાત્મા તો
તે વખતે તેવો હોય જ છે તો તેને દોગનાર અર્થિ વગેરે પદાર્થો જડ
હોય તો માર્ગ ખતાવનાર અને તે માર્ગે દોરાનાર ડોર્ડ ગહે જ નહીં અને
આથી દેવયાન અને પિતૃયાનનું જ્ઞાન જ અસંભવિત થાય આથી અર્થિ
વગેરે શબ્દો દ્વારા તે તે પદાર્થોના અભિમાની દેવતાઓ જ માનવા યોગ્ય છે
આથી અર્થિ વગેરે લોકોના તે તે લોકના અભિમાની દેવો જ ઉપામકોનું અતિ
વહુન હરે છે, એમ બાલુકુ ભેઈએ ॥ ૪ ॥

વિદ્યુત લોકથી આગળ, અમાનવ પુરૂષને લોભિયો તરીકે શ્રુતિમા
દર્શાવ્યો છે તો પછી વચ્ચેના વરૂણ-ધન્વ-પ્રજાપતિ-લોકના અભિમાની
દેવતાઓનું શું કાર્ય છે? કહે છે -

वैद्युतेनैव तत्. तच्छ्रुते: ॥ ६ ॥

તત્ત્વ-ત્યાથી આગળ પ્રભોતોક સુધી વિદ્યુતેનૈવ-લોકમા અપ્રકટ થતો અમાનવ
પુરૂષ જ તેમને દોરે છે કેમકે તત્ત્વ શ્રુતે=તેવી શ્રુતિ છે

અમાનવ પુરૂષ ત્યાથી તેમને પ્રદ્યુત્તરમા પહોંચાડે છે શ્રુતિ આ કહે
છે અભિમાની દેવો તેમને પોતાના લોકમાંથી જતી વખતે માર્ગ તેવો
કરી દે છે અને આવશ્યક મહુયોગ તેવો દે છે ॥ ૬ ॥

માર્ગનું નિધારણ થયું ઉપરાંત ઉપામકની ગતિ નિરૂપી હુવે
પ્રદ્યુત્તરનું નિરૂપણ કરવું ઘટે સશય એ છે કે આતિવ હિંકો ઉપામકોને
જે પ્રદ્યુત્તરમા પહોંચાડે છે તે પ્રદ્યુત્તર એવું શું? એ કાર્ય પ્રદ્યુત્તર
છે કે પરપ્રદ્યુત્તર પરમાત્મારૂપ અકાર્ય છે, કેમકે પ્રદ્યુત્તરનો ઉલ્લેખ ઠેકાણે પ્રયોગ
છે સ સામમિ ઉચ્ચોચતે વ્રહ્મલોકમ્-તે મામમ પ્રોથી પ્રદ્યુત્તરમા લઈ
ઉપર જવાય છે (મુ. ૩-૨-૬) વગેરે શ્રુતિઓમા પ્રદ્યુત્તર કાર્ય પ્રદ્યુત્તરને
લગતો છે અકાર્ય પ્રદ્યુત્તરને લગતો પ્રયોગ સ સત્ત્વેવ વત્તયન્ યાવદાયુગ

મહાલોકે અમિસંપચતે-તે નિશ્ચય આયુધ્યક્ષર આમ વર્તતો હોઇને આત્મજ્ઞાનપૂર્વક કેવળ કર્તવ્યબુદ્ધિથી શાઓક્રત તમામ કર્મોને યથાસમય ઠીક ઠીક કરતો હોઇને પ્રહ્લોકને પ્રાપ્ત થાય છે. (છાં ૮-૧૫-૧) આ શ્રુતિમાં છે, આથી સંશય યોગ્ય છે. તો પછી કયો પક્ષ સાચો ? અકાર્ય પ્રહ્લોક એટલે કે પરમાત્માને જ પામે છે એ જ ઉચિત છે. કેમકે સ પતાન્ મહ્યગમયતિ-તે એઓને પ્રહ્લોકમાં પહોંચાડે છે. (છાં ૫-૧૦-૨) આમ અવિશિષ્ટપણે પ્રહ્લપ્રાપ્તિનો ઉપદેશ જોવામાં આવે છે. પ્રહ્લોક શબ્દની પેરે પ્રહ્લ શબ્દ કદી પણ કાર્યપ્રહ્લોકના અર્થમાં પ્રયોજિત થતો નથી આવો પૂર્વપક્ષ થતાં કહે છે:-

કાર્યં વાદરિરસ્ય ગત્યુપપત્તેઃ ॥ ૭ ॥

કાર્ય=ઉપાસકને કાર્ય બ્રહ્મલોકમાં પહોંચતો કરવામાં આવે છે એમ વાદરિ=નામના આચાર્ય માને છે. કેમકે અર્ય=આ ઉપાસકની ગત્યુપપત્તે=તેના પ્રતિ ગતિ, યુક્તિયુક્ત કરે છે.

અકાર્ય પ્રહ્લોક એટલે તો પરમાત્મા સ્વયં. પરમાત્માનું સ્વરૂપ જ અને તે તો વ્યાપક જ હોય અને આથી તેના તરફ ગતિ જ અશક્ય ! પોતાનાથી વ્યવહિત હોય તે માર્ગ દ્વારા પ્રાપ્ત કરી શકાય ! પરમાત્મા ઉપાસકનો અંતર્યામી અંતરાત્મા છે. આથી આત્માથી તે આદ્ય નથી. તે તો આત્માનું સ્વરૂપ છે. કાર્ય પ્રહ્લોક આલોકથી ખૂબ આદ્ય હોઈ શકે છે. કેમકે આ પૃથ્વી લોકથી ઉપર તે ત્રીજો લોક છે એમ વેદવચન છે-
 યગ્ર દેવા અમૃતમાનશાનાસ્તૃતીયે ધામન્ અચ્યર્યન્ત- (યજુ ૩૨-૧૦)
 મદ્ય જુ વૈ યગધ્યાર્ણવી મહાલોકે તૃતીયસ્થામિતોદિવિ-કેમકે અહીંથી ત્રીજો એવો સ્વર્ગરૂપી જે પ્રહ્લોક છે તેમા નિશ્ચય “અચ” અને “દ્ય” નામના સમુદ્રો છે. (છાં ૮-૫-૩) આમ જનાર અને ગન્તવ્ય સ્થાન વચ્ચે અંતર હોવું ઘટે. આથી અચિરાદિ માર્ગે કાર્યપ્રહ્લોકમાં જ ઉપાસકની ગતિ શક્ય છે, અકાર્ય પ્રહ્લોકમાં નહીં એમ વાદરિ નામના આચાર્ય કહે છે. ॥ ૭ ॥

આ બાબતને જ ખીંચી હેતુ દ્વારા ૬૬ કરે છે કે:-

વિશેષિતત્ત્વાચ ॥ ૮ ॥

વિશેષિતત્ત્વાચ=મહુવાદિથી વિશેષિત હોઇને પણ કાર્યપ્રહ્લમાં જ ઉપાસકની ગતિ થાય છે એમ બજવું ઘટે.

શ્રુતિ કહે છે:-ત્તાન્ વૈષ્ણતાન્ પુરુષો માનવઃ પૃથ્વ મહાલોકાન્ ગમયતિ તે તેષુ મહાલોકેષુ પરાઃ પરાવતો વસન્તિ તે વૈષ્ણ લોકમાં, માનવ પુરુષ

આવીને બ્રહ્મલોકમાં લઈ જાય છે તે તે બ્રહ્મલોકમાં (વૃં ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં “બ્રહ્મલોકેષુ” શબ્દમાં બહુત્વ બતાવ્યું છે. ઉપરાંત “વસન્તિ” શબ્દ છે. આ બહુત્વ અને નિવાસનો આશ્રય પરબ્રહ્મ પરમાત્મા ઘટતો નથી. કાર્યબ્રહ્મ અંગે આ નિર્દેશ યોગ્ય હોઈ શકે છે. કાર્યબ્રહ્મદેશ, વિશેષ હોઈને તેના પેટા દેશલેદ વગેરે હોઈ શકતાં હોઈને બહુત્વ તથા નિવાસાશ્રયતા ઘટી શકે છે. તેમાં ન પુનરાવૃત્તિ:-તેઓની પુનરાવૃત્તિ નથી. (વૃં ૬-૨-૧૫) આ શ્રુતિમાં કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચવાવાળા માટે મોક્ષની ઉદ્ધિતો તે ત્યાં પહોંચ્યાલાઓની તે માટેની યોગ્યતાની સૂચકમાત્ર છે. આથી કાર્યબ્રહ્મલોકમાં જ ઉપાસકની ગતિ ઉચિત છે. ॥ ૮ ॥

તો પછી સ ઇત્યાન્ બ્રહ્મગમયતિ-(છાં ૦ ૫-૧૦-૨) આમ અવિશેષ-પણે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો ઉલ્લેખ કેમ કર્યો છે? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સામીપ્યાત્તુ તદ્વ્યપદેશઃ ॥ ૯ ॥

સુ=કિન્તુ સામીપ્યાત્=નિકટતાને લઈને તદ્વ્યપદેશઃ=બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો નિર્દેશ છે.

કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચેલા ઉપાસકોમાંના મોટેભાગના જીવો પરમ પવિત્ર હોય છે. તેઓ વિરક્ત અને વિગુદ્ધ અંતઃકર્ણયુક્ત હોઈને ત્યાં ગયા બાદ પરમાત્મામાં તેઓ નિર્ભય પ્રતિક્ષા પામી શકે છે. તેમને બ્રહ્મ-દર્શન હૂકડું હોય છે. આ છે કાર્યબ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ વચ્ચે સામીપ્ય. આનું માનસિક અનુસંધાન કરીને શ્રુતિ સ ઇત્યાન્ બ્રહ્મગમયતિ-તે એઓને બ્રહ્મલોકમાં પહોંચાડે છે. (છાં ૦ ૫-૧૦-૨) આમ અવિશેષે બ્રહ્મપ્રાપ્તિનો નિર્દેશ થાય છે. આથી કાર્યબ્રહ્મલોકમાં જ ઉપાસકોનું ગમન થાય છે એ યોગ્ય છે. ॥ ૯ ॥

તો કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પહોંચેલા તે મહાત્માઓ પરબ્રહ્મદર્શન પામી ક્યારે તત્સ્વરૂપ થાય છે?-કહે છે:-

કાર્યાત્યયે તદ્વ્યક્ષેણ સહાતઃ પરમભિધાનાત્ ॥ ૧૦ ॥

કાર્યાત્યયે=કાર્યબ્રહ્મલોકના લોગને અતિ તદ્વ્યક્ષેણ=આશ્રયસ્તંભાન્તલોકના અધ્યક્ષ સ્વામીની સદ્-સાથે (બ્રહ્મ સાધન) જતઃ=એનાથી પરં=ગ્રેષ્ઠ પરબ્રહ્મ પરમાત્માને પ્રાપ્ત થાય ॥ કેમકે અભિધાનાત્=કથન છે. અને તે મુક્તાત્માઓ થાય છે

કાર્યબ્રહ્મમાં પરવરેલા ઉપાસકો છેવટે પરબ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર થતાં, બ્રહ્મલોકના લોગનો હય થતાં, લિંગ દેહનો ભંગ થતાં, પરબ્રહ્મ પરમાત્મા-

સ્વરૂપ જ થાય છે. શુનિ આની આશી છે કે:-મણુ: પન્થા: રિતત: પુરાણો માં સ્પષ્ટોડતુ વિત્તો મયૈવ । તેન ધીરા અપિચન્તિ દ્રમ્ભવિદ: સ્વર્ગ લોકમિત ઋર્ષો વિમુક્તા:-આ પુરાણ સૂક્ષ્મ પન્થ દેલાયેલ છે. અને મને, અડ્યો છે. મેં જ એને મેળવ્યો છે. તેના દ્વારા વિમુક્ત ધીર બ્રહ્મવેત્તા પુરૂષો બ્રહ્મલોકમાં અર્ધુથી બિર્ધ જાય છે. (મું ૪-૪-૮) ઉપરાંત તે બ્રહ્મલોકેષુ પરાન્તકાલે પરામૃતા: પરિમુચ્યન્તિ સર્વે-તે બધા બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મજ્ઞાની શરીરોમાં મરણ વખતે ચોમેરથી છુટી જાય છે. (મું ૩-૨-૬) માં સ્પષ્ટપણે તેવાઓની સુક્તિ દર્શાવી છે. ઉપરાંત કાર્યબ્રહ્મલોકને પ્રાપ્ત થયેલાને ત્યારબાદ પરમાત્માના સાક્ષાત્ દર્શન થાય છે એવો શ્રુતિનો એકરાર છે. સ સામમિ: ઉન્નોયતે બ્રહ્મલોકં । સ પતસ્માગ્જીવચનાત્ પરાત્ પરં પુરિશયં પુરુષમીક્ષતે-તે સામમત્રોથી બ્રહ્મલોકમાં ઉપર લઈ જવાય છે. તે ત્યાં આ જીવન, બ્રહ્મલોકથી પર સર્વશરીરોમાં સ્થિત, અંતરાત્મા પરમાત્માને સાક્ષાત્ જુએ છે. (મું ૫-૫) અને બ્રહ્મદર્શને તો સુક્તિ જ મેળે-શ્રુતિ કહે છે કે:-બ્રહ્મવિદાપ્નોતિ પરમ્ બ્રહ્મજ્ઞાની શ્રેષ્ઠ બ્રહ્મને પામે છે. (તૈં ૨-૧) ॥ ૧૦ ॥

સ્મૃતિ પ્રમાણ ટાંકતાં કહે છે:-

સ્મૃતેષ્વ ॥ ૧૧ ॥

સ્મૃતે: ચ=સ્મૃતિ પણ આ વાતનું સમર્થન કરે છે.

સાંખ્યશાસ્ત્ર કહે છે કે:-તત્ર પ્રાપ્તવિવેકસ્યાનામૃત્તિશ્રુતિ: (સાં ૧-૮૩) ઉપરાંત ગીતાબોલ છે કે-માયદ્વંધુવનાહોક્તા પુનરાવર્તિનોડ્જુન । મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચતે-હે કૌન્તેય ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે, પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (ગી ૮-૧૬) આથી કાર્યબ્રહ્મલોકને પામે છે ઉપાસકો એ નિશ્ચય છે. ॥ ૧૧ ॥

બુદ્ધાસ માટે જૈમિનિ મત દર્શાવતાં કહે છે કે:-

પરં જૈમિનિ: મુખ્યત્વાત્ ॥ ૧૨ ॥

પરં=પરબ્રહ્મ પરમાત્મા અને બ્રહ્મોપાસકને પહેંચિતો કરવામાં આવે છે એમ જૈમિનિ: જૈમિનિ આચાર્ય કહે છે કેમકે મુખ્યત્વાત્=મહત્ત્વપૂર્ણો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ મુખ્યાર્થ છે.

■ **एतान् ब्रह्म गमयति** (છાંં ૫-૧૦-૨) આ શ્રુતિ ઉપાસકોની બ્રહ્મપ્રાપ્તિ ગતાવે છે. બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં મુખ્ય છે, કાર્યબ્રહ્મના અર્થમાં નહીં. અને સામીપ્યને લઈને તે અર્થનો સ્વીકાર જ ધન્ય છે આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્માને જ ઉપાસક પ્રાપ્ત થાય છે એવો નૈર્મિત્ત મત છે. ॥૧૨॥

ખીલત હેતુથી ઉપરની વાતને દૃઢ કરતાં કહે છે કે:-

दर्शनाच्च ॥ १३ ॥

ચ=ઉપરાંત દર્શનાત=પરબ્રહ્મ પરમાત્માના અર્થમાં બ્રહ્મશબ્દનો પ્રયોગ જોવામાં આવે છે આથી પણ ઉપરુંકત વાત જ સિદ્ધ થાય છે.

सत्यं ज्ञानं वनन्तं ब्रह्म-બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત છે. (તિં ૨-૧) તે यदन्तरा तद् ब्रह्म-જે બન્ને નામ અને રૂપ જેની અંદર છે તે બ્રહ્મ છે. (છાંં ૮-૧૪-૧) विद्वानं आनन्दं ब्रह्म-(શુ ૩-૬-૨૮) વગેરે શ્રુતિઓમાં બ્રહ્મ શબ્દ પરબ્રહ્મના અર્થમાં જ છે. સમાન ન્યાય સ एतान् ब्रह्म गमयतिમાં છે. આથી એમાં પણ એ જ અર્થમાં એનો પ્રયોગ છે. આથી પરબ્રહ્મ પરમાત્મા જ બ્રહ્મનો અર્થ અહીં લેવો ઘટે છે. ॥ ૧૩ ॥

હવે આનો બ્યુદાસ કરતાં કહે છે:-

न च कार्ये प्रतिपत्त्याभिसंधिः ॥ १४ ॥

ન ચ=આ વાત યોગ્ય નથી જ કેમકે કાર્ય=અગ્રલોકમાં જ પ્રતિપત્તિયભિસંધિ=ઉપાસના શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય છે, પ્રતિપત્તિ એટલે ઉપાસના અભિસંધિ=તાત્પર્ય.

સમસ્ત ઉપાસના શ્રુતિઓનું તાત્પર્ય બ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિમાં જ છે. પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ માટે ઉપાસનાઓનું વિધાન ન હોઈ શકે કેમકે પરમાત્મા સર્વત્ર હાજર હોઈને તેની કને જવાના કોઈ માર્ગની અપેક્ષા જ હોઈ શકતી નથી. આથી બાદરિ મત જ યોગ્ય છે. ॥ ૧૪ ॥

સ एतान् ब्रह्मगमयति શ્રુતિમાં एतान् શબ્દ છે. તો एतान् એટલે એમને તો “એમને” એટલે કોને? જવાબ વાળતાં કહે છે:-

अप्रतीकालंबनात् नयति इति वादरायणः उभयथा

दोषात् तत्कृतुश्च ॥ १५ ॥

અપ્રતીકાલંબનાત=પ્રતિતો કોઈ અવસ્થા તેના આલંબને, તેને બ્રહ્મ સુધિથી ઉપાસે તેને પ્રતીકાલંબન કહેવાય. તેનાથી વિજનને અપ્રતીકાલંબન કે જેઓ અલગ જ અલગસુધિથી

ઉપાસે છે. તેઓ એકબીજાને નમતિ=કર્પ અર્પણ કરી શકે છે. દ્વિ=આમ બાદરાયણ=
માન્દ્યાપ્તાર્થ માને છે સમય=ન-ને રીતે ઉપાસના કરનારાઓને બે લઈ જવાના
હોય તો દોષાન=શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતાથી દોષ આવે છે. ચ=અને તત્ક્રતુ=તત્ક્રતુ
ન પીડાય છે.

ઉપાસકોના બે પ્રકાર એક બ્રહ્મોપાસકો. બીજા પ્રતીક ઉપાસકો.
જેઓ સર્વજ્ઞ સર્વશક્તિ પરબ્રહ્મને પરબ્રહ્મ જુદીથી ઉપાસે તે બ્રહ્મોપાસકો.
જેઓ શિલાથી માંડીને તે પ્રકૃતિના કોઈ એક અવયવ મુખીના પદાર્થોમાંથી
એકાદમાં બ્રહ્મજુદી કરી ઉપાસના કરે છે તે પ્રતીકોપાસકો. તે પૈકી જે
બ્રહ્મોપાસકો તેમને જ બ્રહ્મલોકમાં પ્રવેશ મળી શકે. જે બન્નેને જ લઈ
જવાતા હોત તો તો શાસ્ત્રની અપ્રમાણિકતાથી દોષ આવે. શાસ્ત્ર પ્રકૃતિના
અવયવની ઉપાસનાનો પ્રતિષેધ કરે છે. કેમકે તે અનર્થોનું કારણ થાય છે.
પદ્ વાચા ધનમ્યુદિતં ચેન વાગમ્યુચતે । તદેવ વક્ત્ત્વં વિદ્ધિ નેદં વદિદં
ઉપાસતે-જે વાણીથી નથી કહેવાતું, જેના વડે વાણી કહેવાય છે, તેને જ
તું બ્રહ્મ જાણ. નહીં કે આને જેને લોકો “આ”-અર્થાત્ વાણીના વિશેષ
તરીકે જાણે છે. (કટ ૦ ૧-૪) વગેરે એનું ઉદાહરણ છે. અને જે નિષિદ્ધતું
આચરણ કરનાર પણ બ્રહ્મલોકમાં લઈ જવાતો હોય તો તે શાસ્ત્રની
અપ્રમાણિકતા જ દર્શાવે. અને એ તો અશક્ય. ઉપરાંત તત્ક્રતુ શ્રુતિ પણ
કદ્યિત થાય. જ્યારે કામો મયતિ તત્ક્રતુઃ ભવતિ-તે જેવી કામનાવાળો
હોય તેવા સંકલ્પવાળો થાય છે. (શુ ૪-૪-૫) ઉપરાંત ક્રતુમયઃ પુરુષઃ-
સંકલ્પરૂપ નિશ્ચય પુરુષ છે. (છાં ૦ ૩-૧૪-૧) આ શ્રુતિ મુજબ પણ જે
બ્રહ્મક્રતુ હોય તે બ્રહ્મલોકમાં જાય-એવું સ્પષ્ટ સમજાય છે. પ્રતીકમાં
બ્રહ્મજુદીથી ઉપાસના હોવા છતાં તેમાં “તત્ક્રતુત્વ” ધરતું નથી કેમકે
તેમાં બ્રહ્મ મુખ્ય નથી. ત્યાં તો પ્રતીક મુખ્ય છે. અને ઉપાસકો અમુખ્ય-
ક્રતુવાળા હોઈ શકે નહીં. અને આથી બ્રહ્મોપાસકો જ કાર્યબ્રહ્મલોકને પામે
છે, એમ બાદરાયણસ્વામિના મત છે. ॥ ૧૫ ॥

આ જ વાતને બીજા હેતુથી પુષ્ટ કરતાં કહે છે:-

વિદોષં ચ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

ચ=ઉપરાંત વિદોષ=અબ્રહ્મોપાસક અને પ્રતીકોપાસકનો ભેદ પણ દર્શયતિ=શ્રુતિ બતાવે
છે. આથી બ્રહ્મોપાસકને જ લઈ જાય છે એ સિદ્ધ છે.

જે ઉપાસકો દેહત્યાગ બાદ કાર્યબ્રહ્મલોકમાં પરવરે છે તેમનો ખીલ ઉપાસકોથી ભેદ સ્વયં શ્રુતિ દર્શાવે છે. એ સેમે અરણ્યે શ્રદ્ધાં તપ इत्युपासते તેડર્ચિપં અમિસંભવતિ-અસ્થયમાં તપ અને શ્રદ્ધાપૂર્વક જીવ્યો છે તેઓ અર્ચિને પામે છે. (છાંં ૫-૧૦-૧) જે પ્રતીકોપાસકો પણ બ્રહ્મલોકમાં જ જતા હોત તો પછી આવો વિશિષ્ટ નિર્દેશ સંભવત નહીં. આથી કાર્ય-બ્રહ્મલોકમાં બ્રહ્મોપાસકોને જ લઈ જવામાં આવે છે એ નિર્બાધ દર્શન છે. ॥ ૧૬ ॥

इति चतुर्थाध्याये तृतीयः पादः

હરિઃ ઐ તત્સત્ .

ॐ

ब्रह्मसूत्रसाधनभाष्ये

चतुर्थाध्याये

॥चतुर्थः पादः॥

આમ આ અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મોપાસનાનું ફળ-અર્થિરાહિ માર્ગે કાર્યબ્રહ્મલોકની પ્રાપ્તિ બતાવી. હવેના પાદમાં જ્ઞાનનું ફળ-અર્થે જ બ્રહ્મપ્રાપ્તિ બતાવવામાં આવશે. અર્થાત્ જ્ઞાનનું ફળ મુક્તિ છે. એ મુક્તિનું નિરૂપણ થોડા પાદનો વિષય છે.

આ મુક્તિના બે પ્રકાર છે. જીવનમુક્તિ અને વિદેહ મુક્તિ-જીવતા-સશરીરની મુક્તિ એટલે જીવન-મુક્તિ. દેહુ પંડ્યા બાહ્ય-અંશરીરે આત્માની મુક્તિ તે વિદેહ મુક્તિ. તે બે પૈકી પછી અશ્વર્થિત હોઇને અને એ અંગે કોઇ બહુ વિવાદ ન હોઇને પહેલાં વિદેહમુક્તની અર્થા ઉપાડતાં કહે છે:-

सम्पद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् ?

સુપદિ=અન્ન સપત્ત થઇને ભાગિર્ભવ=સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે, કેમકે સ્વેન શબ્દાત્=
“સ્વેન” પદ્યુક્ત શ્રુતિના એવા બોલ છે.

જ્ઞાનના માહાત્મ્યે આ ઉપાસક જ્યારે બ્રહ્મસંપત્ત થાય છે-બ્રહ્મને સાક્ષાત્કાર પામે છે ત્યારે આવિર્ભૂત સ્વરૂપ થાય છે. અર્થાત્ ત્યાં સુધી તે પ્રાવૃત સ્વરૂપ-પ્રકૃતિસ્પર્શભક્તિન હોતો. હવે બ્રહ્મસાક્ષાત્કારે તે સ્વરૂપની પ્રકટતા-નિત્ય-શુદ્ધ-પુદ્ગ-મુક્તાત્મભાવ-સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપને પામે છે। શ્રુતિ કહે છે-યયોદકં શુદ્ધે શુદ્ધમાસિકં તાદૃગ્ વષ ભવતિ । एषं मुनेः विजानतः आत्मा भवति गौतम । જેમ નિર્મળ પાણી નિર્મળ પાણીમાં નંખાતા તેવું જ નિર્મળ યદ્ બળ્ય છે-તેમ હે ગૌતમવશી નચિકેતા! બ્રહ્મને જાણતા મુનિનો આત્મા પણ તેવો જ-બ્રહ્મ જ યદ્ બળ્ય છે.

(કઠ૦ ૪-૪-૬) ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति-બ્રહ્મ હોઇને બ્રહ્મને જ પામે છે.
(પૃ૦ ૪-૪-૬) यतो घाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विमेषति कुतश्चन-જ્યાં આગળથી, ન પહોંચીને મનસહિત વાળીઓ પાછી ફરે તે બ્રહ્મના આનન્દને જાણતો પુરુષ કયાંથીએ ડરતો નથી.
(તૈ૦ ૨-૬) ब्रह्मस्वरूपं ते स्वयं याय छे. શ્રુતિ કહે છે:-एषः सम्प्रसादः

અસ્માત્ સમુત્થાય પરં જ્યોતિઃ ઉપસંપદ્ય સ્વેન રુપેણ અભિનિષ્યદતે (છાંં ૮-૧૨-૩) આમ શરીર ત્યાગબાદ પરબ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરીને સ્વરૂપે આત્મા પ્રકટ થાય છે અને સ્વરૂપનું પ્રાકટ્ય મુક્તિ અને તેના ગર્ભમાં રહેલા સમસ્ત અર્થનું સૂચક છે. ॥ ૧ ॥

આવેા પરમ જ્યોતિને પ્રાપ્ત કરનાર છવ મુક્ત થાય છે એમ કેમ જાણવું ?-તો કહે છે:-

મુક્તઃ પ્રતિજ્ઞાનાત્ ॥ ૨ ॥

મુક્ત=તે મુક્ત થાય છે એ પ્રતિજ્ઞાનાત્=પ્રતિજ્ઞા વચનથી જાણાય છે.

જ્ઞાન મહાભ્યે, પ્રારબ્ધના ભોગને અંતે, આ શરીરમાંથી ઉઠીને પરં જ્યોતિને પામેલો આત્મા, સ્વરૂપે પ્રકટે છે. અને તે મુક્ત થાય છે એવું પ્રતિજ્ઞા વચન છે. ઉપસંહારમાં પ્રતિજ્ઞા વચન છે કે સ ઉત્તમઃ પુરુષઃ (છાંં ૮-૧૨-૩) બ્રહ્મજ્ઞાનથી પરં જ્યોતિ સ્વરૂપ પરમાત્માને સાક્ષાત્કાર કરનાર આત્મા ઉત્તમ પુરુષ છે એવી પ્રતિજ્ઞા ઉચિત છે. પરમાત્મા સ્વયં ઉત્તમ છે. તત્સ્વરૂપને પ્રાપ્ત થયેલો ઉત્તમ જ હોય. વેદ કહે છે:-ઉદ્ધવ્યં તમસઃ પરિજ્યોતિઃ પદ્યન્તઃ ઉત્તરમ્ । દેવં દેવગ્રા સૂર્યમગન્મ જ્યોતિઃ ઉત્તમમ્-અધિકારથી પર ઉત્તમ જ્યોતિને ભેતા દેવપ્રિય સૂર્ય દેવરૂપ ઉત્તમ જ્યોતિને અભો પામ્યા. (ઋં ૧-૪-૮-૧૦) અને પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એટલે જ મુક્તિ. આથી તેવો આત્મા મુક્તાત્મા જ છે એ નિશ્ચિત છે. ॥ ૨ ॥

પણ શ્રુતિમાં તો સમ્પ્રસાદઃ શબ્દનો પ્રયોગ છે. આત્મ શબ્દનો નથી. સંપ્રસાદ શબ્દ તો આત્માની અવસ્થાવિશેષ બતાવે છે. તેનાથી “આત્મા” એવો અર્થ કેમ થટે ? તો કહે છે કે:-

આત્મા પ્રકરણાત્ ॥ ૩ ॥

આત્મા=સંપ્રસાદ શબ્દ આત્માનો જ વચક છે કેમકે પ્રકરણાત્=પ્રકરણ જ આત્માનું છે.

યઃ આત્મા અપદ્મતપાન્મા વિજરો વિમૃત્યુઃ તે આત્મા પાપથી રહિત, જરાથી રહિત, મૃત્યુથી રહિત. (છાંં ૮-૭-૧) આ શ્રુતિ જે પ્રકરણમાં આવે છે તે પ્રકરણ પ્રત્યગ્આત્માનું છે. તેની અવસ્થાનું નથી. અને આથી પ્રકરણ પ્રમાણે અર્ધી સંપ્રસાદ શબ્દ આત્માવચન જ છે. આથી અર્ધી સંપ્રસાદ શબ્દ આત્મવાચક હોઈને આત્માનું જ પ્રકરણ ન્યાય છે. ॥ ૩ ॥

પરમાત્માની આત્માને જે પ્રાપ્તિ થાય છે તે પ્રાપ્તિ વિભાગે કે અવિભાગે હોય છે? અર્થાત્ દેવદત્તને ગામદાની પ્રાપ્તિ થાય તેવી એ પ્રાપ્તિ છે કે નદીને સમુદ્રની પ્રાપ્તિ થાય તેવી એ પ્રાપ્તિ છે? અમાધાન દેતા કહે છે કે -

અવિભાગેન તુ દૃષ્ટત્વાત્ ॥ ૪ ॥

અવિભાગેન તુ=આત્માને થતી અન્નપ્રાપ્તિ અવિભાગે જ થાય છે કેમકે દૃષ્ટત્વાત્=એવું 'શન=શ્રુતિમોન' છે

અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર તત્સ્વરૂપતામાં જ પરિણમે છે આત્મા અને પરમાત્માના મિલનને વચ્ચે કોઈ તડ રહેતી નથી શુદ્ધ પાણીમાં જેમ પાણી તેમ આત્મા અને પરમાત્મા એકરૂપ-એકરસ-એક-સ્વભાવ થઈ જાય છે અર્થાત્ મુક્તિ કાળે અને ત્યાર બાદ કોઈપણ ભેદ કે તડ નથી માગરંગમાં ગંગા જેમ માગર ગણામાં, તેમ જીવાત્મા પરમાત્મામાં મળી જાય છે શ્રુતિ કહે છે યદા વદ્ય. વદ્યતે ઋક્મયર્ણે કર્તાર્મીશ પુરુષ પ્રહ્લયોનિમ્ । તદા વિદ્વાન્ પુણ્યપાપ વિધૂય નિરજનઃ પરમ સામ્ય મુપૈતિ-ન્યારે આ વિવેકી જીનાત્મા, તે સુવર્ણવર્ણ જગત્કર્તા, સર્વત્ર પશ્ચિપૂર્ણ, વેદાદિ સમન્ત વિદ્યાના જનક, ઇન્દ્રને સાક્ષાત્ જુએ છે ત્યારે તે જ્ઞાનીજીન પાપ અને પુણ્યને ખખેરી નાખી નિરજન થયેલો હોઈને ઇન્દ્રની માથે પરમ તુલ્યતા પામે છે (મું ૩-૧-૩) યદા નય સ્પન્દમાન્તા-સમુદ્રેઽસ્ત ગચ્છન્તિ નામરૂપે વિદ્યાય । તથા વિદ્વાન્ નામરૂપાદિમુક્ત પરાત્ પર પુરુષમુપૈતિ દિવ્યમ્ । જેમ ઝરપતી નદીઓ પોતપોતાના નામરૂપને તણને સમુદ્રમાં લીન થઈ જાય છે તેમ પરબ્રહ્મનો જાણકાર નામ અને રૂપમાંથી અત્યંત છટેલો હોઈને અબ્ધકવથી પર એવા અદ્ભુત પરમપુરુષ પરમાત્મામાં મળી જાય છે (મું ૩-૨-૮) યે પૂર્વે દેવાઃ ક્રપયશ્ચ તદ્વિદુઃ તે તન્મયા અમૃતા. વૈ ચમૂતુ ॥ પહેલા જે જે દેવો અને ઋષિઓએ તે આત્મતત્વને જાણ્યું છે તે તે રૂપિઓ અને દેવો નિશ્ચય તન્મય થયા છે (શ્લોક ૫-૬) અને શ્રુતિ તો છેવટનું પ્રમાણ માટે અવિભાગે જ રહે છે અર્થાત્ જ જીવ સ્વયં ચિવરૂપ જ હતો અને થાય છે ॥ ૪ ॥

આમ વિદેહમુક્તિનું પ્રકરણ સમાપ્ત થાય છે હવે જીવ-મુક્તિની ચર્ચા શરૂ થાય છે તો સ્વેન શબ્દનો મહાત્મા બેમિનિ શો અર્થ કરે છે તે જાણવા કહે છે -

વાહ્યેન જૈમિનિઃ ઉપન્યાસાદિભિઃ ॥ ૬ ॥

વાહ્યેન=સત્યસંકલ્પાદિ બચનરૂપે આત્મા પ્રકટે છે એમ જૈમિનિઃ=જૈમિનિ આચાર્ય માને છે કેમકે ઉપન્યાસાદિભ્યઃ-ઉપક્રમ, ઉપસંહાર અને શ્રુત્યન્તરનો એવો નિર્દેશ છે.

જેવું ઉપક્રમમાં તેવું જ ઉપસંહારમાં સત્ય સંકલ્પાદિ રૂપે પ્રત્ય-
ગાત્માનું નિરૂપણ છે. ઉપક્રમમાં કહ્યું છે:-સત્યકામઃ સત્યસંકલ્પઃ
(છાંં ૮-૭-૧) તો ઉપસંહારમાં વચન છે કે સ તત્ર પર્યેતિ જક્ષત્
કીદન્ રમમાણઃ સ્ત્રીમિઃ વા યાનૈઃ વા જ્ઞાતિભિઃ વા-તે હસતો, ખેલતો,
આનંદ કરતો, કોઈ વેળા સ્ત્રીઓ સાથે, કોઈક વેળા રથાદિ સાથે, તો
કવચિત્ નતિ ભાઈઓ સાથે (છાંં ૮-૧૨-૩) શ્રુત્યન્તર તો આત્માને
પરમાત્માના સત્ય સંકલ્પાદિ મળે છે એવું સ્પષ્ટ કહે છે-તસ્ય સર્વેષુ
લોકેષુ કામચારો ભવતિ તેમનું સૌ લોકમાં ઈચ્છાનુસાર વિચરણ થાય છે.
(છાંં ૭-૨૫-૨) આમ ઉપક્રમ અને ઉપસંહારમાં બંને આત્માનું સત્ય
સંકલ્પ વગેરે રૂપ નિરૂપિત હોય તો મધ્યે-સ્વેન રૂપેણ સંપદ્યતે-માં પણ
તે જ હોઈ શકે. નહીંતર પ્રકરણ વૈરૂપ્ય આવે. સ્વ શબ્દ તો પરમાત્મા
માટે પણ હોઈ શકે કેમકે તે સૌનો અન્તરાત્મા છે. અને સત્ય
સંકલ્પાદિરૂપ તો પ્રજ્ઞાનું છે એ પ્રસિદ્ધ છે. આથી સ્વેન રૂપેણ
અમિનિષ્પદ્યતૈર્માં જે રૂપ છે તે પ્રજ્ઞારૂપ છે એમ જૈમિનિનું માનવું છે. ॥૫॥

મતાન્તર દર્શાવતાં કહે છે કે:-

ચિતિતન્માત્રેણ તદાત્મકત્વાદિત્પૌઢુલોમિઃ ॥ ૬ ॥

ચિતિતન્માત્રેણ=પોતાના ચૈતન્ય માત્ર રૂપે આત્મા બદલ થાય છે કેમકે તદાત્મકત્વાદિ=
આત્મા ચૈતન્યમાત્ર સ્વરૂપ છે इति=આમ બૌદ્ધલોમિ=બૌદ્ધલોમિ નામના આચાર્યનો
મત છે.

જેવું જે રૂપ હોય છેવટે તેજ રૂપે તે પ્રકટે છે. ખીલાં રૂપે તે પ્રકટી
શકે નહીં. પ્રકટે તો વિરોધ આવે. આત્મા કવળ ચૈતન્યમાત્ર છે. તે તેવું
સ્વરૂપ છે. શ્રુતિ કહે છે-एवं वाऽरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः ह्यस्तः
प्रज्ञानधनः एव-આ જ પ્રમાણે અનન્તર અને અબાહ્ય સંપૂર્ણ પ્રજ્ઞાનધન જ
આત્મા-(મૃં ૪-૫-૧૩) दृष्टा दक्षिमात्रः-દૃષ્ટા કેવળ ચૈતન છે. (યો ૨-૨૦)
વગેરે સ્મૃતિ છે. તેથી સ્વેન રૂપેણામિનિષ્પદ્યતૈર્માં “ચિતિ તન્માત્ર પોતાના
રૂપે અભિવ્યક્તિ” એવો અર્થ છે. આ મત છે બૌદ્ધલોમિ નામના
આચાર્યનો. ॥ ૬ ॥

હુવે ઉપસા જાને મતના વિરોધનો પગિહાર ઈચ્છતાં પોતાનો મન કહે છે કે:-

एवमपि उपन्यासात् पूर्वभावादाविरोधं च द यणः ॥ ७ ॥

एवं अपि=अत्रापे કે ચિતિત-ભાવરૂપે પણ આત્માનુ પ્રાકટ્ય હોય તો પણ અવિરોધ= વિરોધ નથી એમ શાસ્ત્રાયણ=આદ્યશાસ્ત્રમાં કહે છે કેમકે ઉપન્યાસાત=શ્રુતિઓએ એવો ઉપન્યાસ કર્યો છે અને પૂર્વભાવાत्=અત્રરૂપે અભિવ્યક્તિ ચૈતન્યમાન રૂપે થતી અભિવ્યક્તિની પૂર્વભાવિની છે

ઉપસા ઉભય મતોમાં કોઈપણ વિરોધ નથી જાનેનો સમન્વય થઈ શકે છે, એમ ભગવાન બાદશાયણનો મત છે આત્માને પરમાત્માનુ દર્શન થતા પરમાત્માનુ મત્યસ કલ્પાદિ ઐશ્વર્ય આત્મામાં સકાન્ત થાય છે બ્રહ્મદર્શનનું એ પૂર્વદ્વંદ્વ છે. શ્રુતિ કહે છે સુષ્ટ વદા વદયતિ અન્યં ईश अस्य महिमानमिति वीतशोक-અને જ્યાં પોતાના બીજા પ્રિયતમ મિત્ર ઈશ્વરને જુવે છે તથા આ બધો એનો મહિમા છે એમ સાક્ષાત્ કહે છે કે તરત તે શોક રહિત થઈ જાય છે. (મુઠ ૩-૧-૨) આમ બ્રહ્મદર્શનના માહાત્મ્યે ઐશ્વર્ય પ્રાપ્તિ થાય છે. આને જ બ્રહ્મરૂપે અભિવ્યક્તિ કહેવામાં આવે છે જ્યાં શરીરનો ત્યાગ કરી એ સ્વરૂપમાં મળે છે ત્યારે તે ચિતિત-ભાવરૂપે અભિવ્યક્ત થાય છે પહેલી જીવ-મુક્તિ તો બીજીમાં વિદેહ-મુક્તિ છે શ્રુતિ કહે છે -तद्यथाहि निर्व्ययनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीत एवमेवेव शरीर दोषेऽप्यायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज-एव-ते तो જેમ ગદ્ગડા ઉપર મરેલી સાપની કાચળી દેકાયેલી હોઈને સૂઈ રહે છે તે જ પ્રમાણે આ શરીર સૂઈ જાય છે ત્યારબાદ આ અશરીર અમૃત આત્મા બ્રહ્મરૂપ જ હોઈને તેજરૂપ જ રહે છે - (શ્રુ ૪-૪-૭) આમ જાને રીતે અવિરોધ જ છે “સ્વ” શબ્દનો અર્થ કરવે જેમિનિ પક્ષ લધુ છે ઔડુલોમી પક્ષ ગુરુ છે. एष. संप्रसाद. આ સુધુસિનો જીવાત્મા (હાં ૮-૧૨-૩) આ શ્રુતિ વિદેહ-મુક્તિનું પ્રતિપાદન કરે છે સ તत्र पश्येति जज्ञत्-તે ત્યા ખાતો પીતો પર્યટન કરે છે. (હાં ૮-૧૨-૩) વગેરે જીવ-મુક્તિ દર્શાવે છે સત્યકામ સત્યસંકલ્પ (હાં ૮-૧૨-૧) એ જીવ-મુક્તિને ઉદ્દેશીને છે ઉપરાત કામચાર શ્રુતિ પણ જીવ-મુક્તિનો મહિમા ગાય છે આમ જાને મતમાં અવિરોધ છે, એવો બાદશાયણનો મર્મ છે ॥ ૭ ॥

આ ઠેકાણે પૂર્વપક્ષી કહે છે જીવ-મુક્તિને બ્રાહ્મો ઐશ્વર્યની પ્રાપ્તિ માની શકાય એમ નથી કેમકે એ પ્રાપ્તિ વિગ્ન મહી શકતી નથી

સર્વભૂતાનિ જ્ઞાન્મનિ । સર્વં પદ્યદ્રાવ્યમાત્રી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ ઔ
 ભૂતોભા આત્માને અને સર્વભૂતોને આત્મામા સમાન શુદ્ધ છે તે આત્માજી
 અગત્યને પામે છે. (મનુ ૧૨-૬૨) આથી જીવન્મુક્ત ઔને અધિપતિ
 થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવન્મુક્તને શરીરભિમાન હોય કે નહીં તેનું નિર્ધારણ કરતા
 કહે છે -

અભાવં યાદરિરાહ સ્થિતમ્ ॥ ૧૦ ॥

ચારિ=માન નામના આચાર્ય કહે છે કે અભાવ=જીવન્મુક્તને શરીરના અભિ
 માનનો અભાવ હોય છે દિ=કેમકે એવમ્=એવુ આદ્ય=શ્રુતિ કહે છે

મામાગ્નિ મુખદુ ખ જેને અર્થે તે શરીરવાળો. જેને ન સ્પર્શે-સ્પર્શતા
 છતાં ન અર્થે તે શરીર વિનાનો શરીરના અભિમાનમા શરીર છે અભિમાનના
 અભાવમા શરીર હોય તો પણ શરીર નથી જ, શ્રુતિ કહે છે કે -આત્મા છે
 સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાચ્ચ, ન હ વ સશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયો. અપહતિરસ્તિ
 અશરીરં યાવ સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશત.-કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે
 પ્રિયાપ્રિય=મુખદુ ખની નિવૃત્તિ જ નથી નિશ્ચય અશરીર જ થયેલાંને
 પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતાં નથી (હાં ૮-૧૨-૧) જીવન્મુક્તની અપાર પ્રસન્નતા જ
 તે મુખદુ ખથી પર છે એ દર્શાવે છે શ્રુતિ કહે છે -તત્ર કો મોહ. કઃ
 શોકઃ પક્ષયં અનુપદ્યત-તે કાળે આત્માની એકતાને જોનારને કોણ
 મોહ અને કોણ શોક છે (યજુ ૪૦-૭) ઉપશત આત્માનં ચેદિજાનીયાત્
 અયમસ્મીતિ પ્રુચ્ચઃ । કિમિચ્છન્-કસ્ય કામાય શરીરં અનુસચ્ચરેત-

વેકલ્પ એ છે કે એવા આત્માને જે જે સિદ્ધિઓ મળે છે તે આપણુ
જેવાની પેરે, પ્રયત્નસાધેષ સંકલ્પથી થતી હોય તો તેનો કશો જ અર્થ
નથી કેમકે તે તો પ્રયત્નનો મહિમા થયો ! અગર જે સંકલ્પ માત્રે તે
અર્થ મળતું હોય તો તે પણ બરાબર નથી. કેમકે તે અનુપલબ્ધિ
અપ્રાપ્તિથી પરાહુત છે. હોઈને પણ સંકલ્પમાત્રે કશું મળતું નથી !
અને જે મળવાનું નથી તેના મોણીલાં શાં ? આનો જવાબ વાળતાં કહે છે:-

સંકલ્પમાત્રાદેવ તુ તત્ક્રુતેઃ ॥ ૮ ॥

૮=પણ સંસ્કરમાત્રાદેવ=સંકલ્પમાત્રથી જ-પ્રયત્નની અપેક્ષા વિનાના સંકલ્પમાત્રથી જ
આત્માને-જીવનમુક્તને અર્થ પ્રાપ્તિ થાય છે કેમકે તત્ ક્રુતેઃ=તેનું કહેનારી શ્રુતિ છે.

સંસારી અને જીવનમુક્તમાં અહીં જ તો વફાવત છે. જીવનમુક્ત
મત્સકામ અને સત્યસંકલ્પ હોય છે. આથી સહેજ પણ પ્રયત્નની તેને
અપેક્ષા રહેતી નથી. એ બધો કામભાર તો બ્રહ્માત્માને હોય છે. આત્માના
આમર્થ્ય તો અનવગાહ છે. શ્રુતિ કહે છે:-યં યં અસ્તં મનિકામો મયતિ
યં કામં કામયતે સોઽસ્ય સંકલ્પાદેવ સમુત્પિન્નતિ તેનં સંપન્નો મદીયતે-
જે જે પદાર્થને માટે તે કામનાવાળો થાય છે, જે જે પદાર્થને વાંછે છે,
સંકલ્પમાત્રથી તે તેને માટે ઉપસ્થિત થાય છે. તેથી સંપન્ન તે મહિમાને
જીવનમુક્ત છે. (છાં ૮-૨-૧૦) આથી પૂર્વપક્ષે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. ॥૮॥
જીવનમુક્તનું સત્ય સંકલ્પત્વ દર્શાવ્યું. હવે તેનું તે જ કારણ અન્યના
ઉપર આધિપત્ય બતાવતાં કહે છે:-

અત એવ જ્ઞાનન્યાધિપતિઃ ॥ ૯ ॥

અત એવ=સત્યસંકલ્પને બળને જ જ્ઞાનન્યાધિપતિઃ=જ્ઞાન આધિપતિ વિનાનો
એટલે કે સ્વરાજ સ્વાતંત્ર્ય થાય છે જીવનમુક્ત.

સંકલ્પમાત્રથી દુર્લભ પદાર્થો પણ જેની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ શકે
એવા સત્યસંકલ્પનો હોણ આધિપતિ થઈ શકે ? શ્રુતિ જ તેનું સ્વરાદપણ
સ્વાતંત્ર્ય અને આધિપત્ય દર્શાવે છે. ॥ સ્વરાજ મયતિ તસ્ય સર્વો
લોકેષુ કામચારો મયતિ-તે સ્વરાજ થાય છે, તેનું સર્વલોકોમાં ધિચ્છાનુસાર
વિચરણ થાય છે. (છાં ૭-૨૫-૨) સર્વાન્ પાપ્મનઃ અપહન્ય સર્વેષાં મુક્તાન
શિષ્યે સ્વારાજ્ય આધિપત્ય પચ્યંતિ ય પંચં વેદ-જે આમ બાણે છે તે ૨
પાપોને હણીને અમસ્ત બૃતોમાં એકતા અને સ્વરાજ્ય અને આધિપત્ય
પામે છે. (કૌ ૭-૨૦) શ્રુતિ પણ - ૧૦૩ કે ૬ સર્વમૂલેષુ જ્ઞાન

મર્ચભૂતાનિ ચાત્મનિ । સમં પદ્યદાન્મયાજી સ્વારાજ્યમધિગચ્છતિ સૌ
ભૂતોભાં આત્માને અને સર્વભૂતોને આત્મામાં મમાન જુવે છે તે આત્મયાહ
સ્વરાજ્યને પામે છે. (મનુ ૧૨-૬૨) આથી જીવન-મુક્ત સૌનો અધિપતિ
થાય છે. ॥ ૬ ॥

હવે જીવન-મુક્તને શરીરભિમાન હોય કે નહીં તેનું નિર્ધારણ કરતાં
કહે છે:-

અમાર્ચં પાદરિરાહ હ્યેવમ્ ॥ ૧૦ ॥

વાશરિ=વાદારિ નામના આચાર્ય કહે છે કે અમાર્ચ=જીવન-મુક્તને શરીરના અભિ-
માનનો અભાવ હોય છે હિન્દેમકે એવમ્=એવું આહ=થતિ કહે છે.

સાંસારિક મુખદુઃખ જેને સ્પર્શે તે શરીરવાળો. જેને ન સ્પર્શે-સ્પર્શતાં
છતાં ન સ્પર્શે તે શરીર વિનાનો. શરીરના અભિમાનમાં શરીર છે. અભિમાનના
અભાવમાં શરીર હોય તો પણ શરીર નથી જ, શ્રુતિ કહે છે કે:-આત્મો વૈ
સશરીરઃ પ્રિયાપ્રિયાભ્યાં, ન ષ મશરીરસ્ય સતઃ પ્રિયાપ્રિયયોઃ મપહતિરસ્તિ
મશરીરં વાય સન્તં ન પ્રિયાપ્રિયે સ્પૃશતઃ-કેમકે સશરીર પુરૂષને માટે
પ્રિયાપ્રિય=મુખદુઃખની નિવૃત્તિ જ નથી. નિશ્ચય અશરીર જ થયેલાંને
પ્રિયાપ્રિય સ્પર્શતાં નથી. (હર્ષ ૮-૧૨-૧) જીવન-મુક્તની અપાર પ્રસન્નતા જ
તે મુખદુઃખથી પર છે એ દર્શાવે છે. શ્રુતિ કહે છે:-તદ્ વા કો મોહઃ કઃ
શોકઃ એકત્વં અનુપદ્યત-તે કાળે આત્માની એકતાને 'જેનાંરને' કાણુ
માહુ અને કાણુ શોક છે. (યજુ ૪૦-૭) ઉપશત આત્માને 'ચેદ્વિજાનીયાત્
અયમસ્મીતિ પુરુષઃ । કિમિચ્છન્-કસ્ય કામાય શરીરં અનુસંજ્ઞરેત્-
જે આત્માને "આ છું, હું પુરૂષ છું" એમ વિશેષપણે બાણે તે શું
ધરિછતો હોઈને કઈ કામના માટે શરીરની પાછળ તપે ? (દુ ૪-૧૨)
ઉપશંત તદ્વાત્મતત્ત્વં પ્રસમીક્ષ્ય દેહી એકઃ કૃતાર્થો ભવતે ધીતશોકઃ-
પોતાના વાસ્તવરૂપનો ઠીક ઠીક સાક્ષાત્કાર કરીને કેવળ શોકરહિત બની
કૃતાર્થ થાય છે. (શ્વ ૨-૧૪) અસંગ હોઈને જીવન-મુક્ત સાંસારિક
મુખદુઃખથી પર હોય છે. પ્રલદર્શનના માહાત્મ્યે તેનું મિથ્યાજ્ઞાન નાશ
પામતું હોઈને તેનું સશરીરત્વ સહેતું નથી. છેવટે તો શરીર કે અશરીર
તો અભિમાનના ભાવાભાવમાં હોય છે. અને મિથ્યાજ્ઞાનના નાશે અભિમાન
નિવૃત્તિ જ થાય છે. આથી જીવન-મુક્તને શરીરનું અભિમાન હોઈ શકતું નથી.
એમ બાદરાયણ આચાર્ય કહે છે. ॥ ૧૦ ॥

મતમતાન્તર ખતાવતાં કહે છે:-

ભાવ જૈમિનિર્વિકલ્પામનનાત્ ॥ ૧૧ ॥

ભાવ=૨-૧ મુખ્યતા શરીરના અભિમાનનો સંભાવ હોય છે એમ જૈમિનિ-જૈમિનિ આચાર્ય મ્હે છે કેમકે વિકલ્પામનનાત્=વિક પતુ મ્થન જોવામાં આવે છે

હાદોગ્ય ઉપનિષદમાં છુવન્મુખ્તતુ અનેકરૂપે વિવિધભવન ઇત્યાદ્યુ છે સત્ત્વકા મયતિ ત્રિષા મયતિ પચ્ચકા સસકા નવકા ચેત્ત પુનશ્ચૈનાદશ સ્મૃતા । શત ચ દશચક્ર ચ સહસ્રાણિ ચ વિશતિ -તે આત્મા એક પ્રકારે હોય છે પછી પાંચે પાચ, માત, અને નિશ્ચય નવ પ્રકારે અને વર્ગી અગિયાર પ્રકારે થાય છે, એમ મ્મન્છુ ડગાયુ છે તે એ અને નિશ્ચય દશ, ને એક અને નિશ્ચય વીચ હુબ્બ રૂપે થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આ વિવિધભવન શરીરાભિમાન વિના હોઈ શકે નહીં આમ શ્રુતિ કહે છે અને તે કમા-અનુભવ પણ એમ જ કહે છે આથી છુવન્મુખ્તમા પણ શરીર ભિમાનનો મદ્ભાવ જૈમિનિ આચાર્ય જુવે છે ॥ ૧૧ ॥

પોતાનો મત ટાંટા ન્હે છે -

દ્વાદશાહવદુભયવિધં વાદરાયણોડતઃ ॥ ૧૨ ॥

દ્વાદશાહવત્ એમ દ્વાદશાદ્ યશતુ મમત અને અહીનત એમ બે ને ધો છે તેમ રમયત્રિય=૨-૨ મુખ્યતુ ઉભયવિધપણુ વાદરાયણ -૧ દ્વાદશથુ આચાર્ય માને છે કેમકે મત=પૂર્વોક્ત શ્રુતિઓ બે ને વાત જણાવે છે

જ્ઞાનની ભૂમિકા ભેદે છુવન્મુખ્તના ગણ બે ભેદે સ્વીકારવા છે જે જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનની ચોથી કે પાંચમી ભૂમિકા ઉપર હોઈને વર્તે છે તેવા છુવન્મુખ્તોમાં કાર્ય પરત શરીરાભિમાન હોય છે તેવાઓની અર્ચા કરવી ભેદથી તદ્માદ્ ભાતમજ્જ હર્ચયેદ્ ભૂતિકામ -આથી વિભૂતિ ક્ષિદ્ધિના નિમદેહ આત્મજ્ઞને પૂરે (મુ ૩-૧-૧૮) આવે છે શ્રુતિ આદેશ પણ જે છુવન્મુખ્તો જ્ઞાનની છઠ્ઠી - માત્રી ભૂમિકામાં વર્તતા હોય છે તેમનામાં શરીરાભિમાન હોતુ નથી. તેનાઓને દેહીને કુન્ન પવિષ્ઠ જન્મી જ્ઞાતાર્થ વસુન્ધરા પુણ્યવતી ચ નેત । અપારસચિત્ સુદ્ધમાગરેડસ્મિન્ લીગ પરે વ્રહ્મણિ યસ્ય ચેત આવુ કહેનાયુ છે આમ બન્ને પ્રકારની શ્રુતિઓ જોના મગતી હોઈને જન્ને વ્યગ્ધ્યા કમિન્ છે એમ બાદરાયણાચાર્ય કહે છે દુધાન છે દ્વાદશાહ વચનુ અચન્ન મત પણ મ્હેવાય છે અને અહીન પણ ગગાય હ ચક્ષના આગત-ઉપાયન વિધિ હોઈને તે મત છ વચતિ વિધિની નાપ્તિ હોઈને એને અહીન પણ મ્હે છે સત્ત્વા અનિયત મ્થા

હે ૧ છે અગ્રીનમા નિયત કર્તા હોય છે આટલો તદ્દાવત છે તો એ
મન્નેની જેમ વ્યવસ્થા છે તેમ શરીરભિમાન અને અનભિમાન બન્નેની
જીવનમુક્તિમા વ્યવસ્થા છે એવો બાગ્યલુનો મત છે ॥ ૧૧ ॥

તો ગરીરના અભિમાનના અભાવમા જીવનમુક્તિનો પ્રાગ્ધ લોગ કેવી
રીતે શિદ્ધ થાય ! તો કહે છે કે-

તન્વમાવે સન્ધ્યવદુપપત્તેઃ ॥ ૧૨ ॥

તન્વમાવ=શરીર ॥ અભિમાનના અભાવમા સન્ધ્યવદુપપત્તિ પુરુષની પેરે
જીવનમુક્તિનો પ્રાગ્ધ લોગ જાણુનો કેમકે ઉપપત્તે=કેવળ મર્ત્યો તે ધરી શકે છે

અભિમાનના શરીરનું અભિમાન હોતું નથી છતાં વ્યવસ્થાને જેમ
મનોમાનવી ભોગ યાય છે તેમ શરીર અનભિમાનીનો પ્રાગ્ધ ભોગ સભવે
છે કેમકે મન પણ ભોગમાધન તો છે જ ને ॥ ૧૩ ॥

માવે જાગ્રદવત્ ॥ ૧૪ ॥

માવ=શરીરનું અભિમાન હોય ત્યારે જાગ્રદવત્-જાગતા પુરુષની પેરે જીવનમુક્તિનો
પણ પ્રાગ્ધ ભોગ જાણુવો.

જાગ્રતાવસ્થામા જેમ જીવમાત્ર બાહ્ય કન્દ્રિયો વગેરેથી પ્રારબ્ધ
ભોગવે છે તેમ અભિમાન હોય ત્યારે જીવનમુક્તિ પણ તેજ રીતે ભોગ-
પ્રારબ્ધ ભોગ અનુભવે છે તેમા તદ્દાવત નથી ॥ ૧૩ ॥

મત્યમકપત્યાદિ ઐશ્વર્ય વર્ણ્યમુ કુવે જીવનમુક્તિનું મર્યાદાવ
વર્ણવતા કહે છે કે-

પ્રદીપગદાવેજાસ્તથા હિ દર્શયતિ ॥ ૧૬ ॥

પ્રદીપગદા=દીપ્તિનો તમામ તથામા પ્રમશક તરિક જે આવેશ તેની માફક આવેશ
જીવનમુક્તિનો તમમ પદાર્થોમા જાણ તરિક આવેશ પ્રવેશ થાય છે હિ કેમકે તથા=તે
રીતે દર્શયતમશ્રુતિ મનાવે છે

જેમ દીવો સ્થૂળ સૂક્ષ્મ, હાજર દૂર-તમામ પોતાની પ્રકાશ દામા
આવેશ પદાર્થોને પ્રકાશિત કરે છે તેમ ભગવાન જીવનમુક્તિ પણ પામેના
દૂરના-સ્થૂળ સૂક્ષ્મ-મમસ્ત પદાર્થોને જ્ઞાન દ્વારા પ્રકાશિત કરે છે અથાત્
સર્વજ્ઞકપ થાય છે તેનું બુદ્ધિમત્વ નિરાવરણ થઇ જતું હોઈને નિશ્ચ
પ્રકાશનનું તેનામાં રહેલું સ્વાભાવિક સાગર્ય્ય પ્રકટ છે શ્રુતિ અવય આ

જ્ઞાનાવેશ દર્શાવે છે સ સર્વજ્ઞઃ સર્વમેવાવિવેશ-તે સર્વજ્ઞ થઈને નિમ્નદેહ પ્રદક્ષમા પ્રવેશ કરે છે ન પદ્યો મૃત્યું પદ્યતિ ન રોગ નોત દુઃખમ્ । સર્વં હિ પદ્ય પદ્યતિ સર્વમાપ્નાતિ સર્વજ્ઞ-આત્મદર્શી ન તો મૃત્યુને જીએ ન તો રોગ ડે ન તો દુઃખને જીવે નિમ્નદેહ આત્મદર્શી સર્વરૂપ આત્માને જીવે છે તે સર્વરૂપ થયેલ હોઈને સર્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે (છાં ૭-૨૬-૨) આથી જીવનમુક્ત મર્ત્ય પાણ થાય છે ॥૧૫॥

પૂર્વપક્ષી કહે છે કે આ સર્વજ્ઞપણુ સ્વીકારી શકાય એમ નથી કેમકે પ્રદક્ષને પ્રાપ્ત કરનારને બાહ્ય કે આત્મ જ્ઞાન ગ્રહેતુ નથી એમ શ્રુતિ કહે છે પ્રાજ્ઞેનાત્મના સપરિવ્યકઃ ન ચાહ્ય કિંચન ચેદનાન્તરમ્-પ્રાજ્ઞ આત્મ વડે ભેટાયેલો ન તો ક્ષાઈ બાહ્ય કે ન તો કાઈ આત્મ ભણે છે (વૃં ૪-૩-૨૧) જીવનમુક્ત પ્રદક્ષને પામેલો હોય છે આનો જવાબ દેતા કહે છે -

સ્વાપ્યયસમ્પયોરન્યતરાપેક્ષં આવિષ્કૃતં હિ ॥ ૧૬ ॥

સ્વાપ્ય=સ્વાપ્ય એટલે સુષુપ્તિ-સપતિ એટલે મોક્ષ તે બેમાંથી ગમે તે એક અવસ્થાની અપેક્ષાએ આત્માનો આ જ્ઞાનાભાવ શ્રુતિ દર્શાવે છે હિ=કેમકે આવિષ્કૃત=પહેલા અને પાછા વાક્યોથી આ સ્પષ્ટ જોવામા આવે ॥

ઉપક્ષી શ્રુતિ જીવનમુક્તને ઉદેશીને નથી એ તો સુષુપ્ત અને મુક્તને ઉદેશીને છે ચન્નુત્ત -ન્યા સૂતેલો (વૃં ૪-૩-૧૬) આ વાક્યમા સુષુપ્તિનો તો સલિહે ઇકો દૃષ્ટાદૈતોમવતિ-પાણીમા એક દૃષ્ટા અદૈત થાય છે (વૃં ૪-૩-૩૨) આ ઉત્તર વાક્યમા મુક્તનો ઉદ્દેશ છે અહીં અકસ્માત્ જીવનમુક્તને કેવી રીતે ગમાવવો? આથી જીવનમુક્તનું સર્વજ્ઞપણુ સ્વીકારવું ઘટે ॥ ૧૬ ॥

હવે જીવનમુક્તના ઐશ્વર્યની ઇંચતા દર્શાવતા કહે છે -

જગદ્વ્યાપારવર્જે પ્રકરણાત્ અસંનિહિતત્વાત્ ॥ ૧૭ ॥

જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય જગદ્વ્યાપારવર્જ=જગદ્ગર્ભમાદિ વ્યાપાર હોડીને બાકીનું બાણુ કેમકે પ્રકરણાત્=પ્રકરણ ચ=અને અસંનિહિતત્વાત્=જગતના જગતમાદિ વ્યાપારના સંનિધાનનો અભાવ છે

તો આ જીવનમુક્ત મહાત્માનું ઐશ્વર્ય કેટલું અને કેવું હોય? મર્યાદિત કે અમર્યાદિત? બ્રાહ્મી ઐશ્વર્ય હોવાથી અમર્યાદિત જ હોવું ઘટે એવો પૂર્વપક્ષ થતા કહે છે તેનું ઐશ્વર્ય મર્યાદિત છે એ મર્યાદા તે જગતના

જન્માદિની. અર્થાત્ જીવનમુક્તાનું ઐશ્વર્ય આમ અપાર હોય છે પણ જગતના જન્મ સ્થિતિ લય કરવાનું તેમનું ઐશ્વર્ય હોતું નથી. એ તો પરમાન્માનું જ હોય છે. પ્રકરણથી આ જણાય છે. ત્યાં ત્યાં જીવનમુક્તાનું પ્રકરણ છે ત્યાં ત્યાં બધેય જીવનમુક્તને મર્વકામની પ્રાપ્તિ થાય છે, વગેરે લખ્યું છે. કયાયે જગતના જન્માદિનું તેનામાં મામર્થ્ય આવે છે એવું જણાયું નથી. જેમકે સત્ત્વ પચ્યંતિ જક્ષત્ ક્રીડન્ રમમાણઃ (છાં૦૮-૧૨-૩) વગેરે. ઉપગંત જેમ પ્રકરણમાં નથી તેમ પ્રકરણની મંત્રિધિમાં પણ કયાયે એવો નિર્દેશ નથી. તો જેનું કોઈ પણ પ્રકરણમાં શ્રવણ નથી કે પ્રકરણની મંત્રિધિમાં પણ શ્રવણ નથી તેની દૃષ્ટના કરવી અપ્રમાણિક છે. આથી જગદ્વ્યાપાર વિનાનું બાકીનું બધું જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય હોઈ શકે છે. ॥૧૭॥

પૂર્વપક્ષ ઉડાવી મમાધાન કરનાં કહે છે કે:-

પ્રત્યક્ષોપદેશાદિતિ ચેન્નાધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તેઃ ॥ ૧૮ ॥

પ્રત્યક્ષોપદેશાત્=શ્રુતિના અનુશાસનથી જીવનમુક્તનું ઐશ્વર્ય જગદ્ વ્યાપાર વિનાનું નથી એવું કહેવામાં આવે છે. તો ન=એ કીક નથી કેમકે આધિકારિકમણ્ડલસ્યોક્તે=કેમકે એ ઐશ્વર્ય તો આધિકારિક વર્ગને માટે કહ્યું છે

શ્રુતિ જ જીવનમુક્તનું નિરતિશય ઐશ્વર્ય બતાવતી હોઈને તેનું માતિશય ઐશ્વર્ય છે એમ કહેવું બરાબર નથી, શ્રુતિ કહે છે-સ સ્વરાદ્ મયન્તિ-તે સ્વગદ્ થાય છે (છાં૦ ૨૬-૨) સર્વેઽસ્મિં દેવાઃ વલિમાનહન્તિ-તેની આગળ તમામ દેવો બલિનું આહરણ કરે છે. (તૈ૦ ૧-૫) વગેરે. જો તેનું ઐશ્વર્ય નિગતિશય ન હોય તો “સ્વરાદ્” શબ્દ અને મૌ દેવો દ્વારા પૂજકગણ ઘટે નહીં. આથી તેવાનું ઐશ્વર્ય અમીમ જ હોય! તો આ વાત કીક નથી. કેમકે ઉપલી શ્રુતિઓ આધિકારિક વર્ગના ઐશ્વર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. એવા ઇન્દ્રસદેશ અનુમાર કોઈક અધિકારને પામેલાઓનું જેવું ઐશ્વર્ય હોય તેવું જીવનમુક્તનું હોય એટલું જ બતાવવાનો અહીં આશય છે મુક્તાત્મા ક્રૂતાં તો જીવનમુક્ત અધિક નથી. અને જગતનો જન્માદિનો કારભાર તો પ્રભુ કોઈ અધિકારીને પણ સોંપતો નથી. તો પછી જીવનમુક્તને તો કયાંથી સુપ્રત કરે? એ કાર્ય તો પરમાત્માની જ ગતિનું-તેનું જ. અને યોગીશ્વરનું પણ ઐશ્વર્ય મર્યાદિત જ છે. ॥ ૧૮ ॥

ઐશ્વર્ય બે પ્રકારનું-એક જ્ઞાનેશ્વર્ય. બીજું ક્રિયૈશ્વર્ય. બ્રહ્મથી માડીને સમસ્ત પ્રકૃતિ જ્ઞાનેશ્વર્યનો વિષય છે. ક્રિયા ઐશ્વર્યનો વિષય, જગદ્ વ્યાપાર વિનાના પદાર્થો છે. આટલું જણાયું હવે તેમા રહેલી બીજી

વિકારાવર્તિ ચ તથા હિ સ્થિતિમાહ ॥ ૧૯ ॥

જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાવર્તિ=સમસ્ત જન્ય પદાર્થોને વિષય કરનાર હોય છે. હિ=કેમકે તથા તથા=તે રીતે સ્થિતિ=પરિસ્થિતિ છે એમ આહ=શ્રુતે કહે છે

જેમ જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય જગદ્વ્યાપાર વિનાનું છે તેમ તે ઐશ્વર્ય જન્યભાવને લગતું છે એમ પણ જાણવું. શ્રુતિ જ એમ કહે છે ન સર્વાશ્ચ લોકાન્ માપ્નોતિ સર્વાશ્ચ માયાન્ યસ્તમાત્માનમનુવિધ વિજાનાતિ-તે સમસ્ત લોકો અને સમસ્ત કામોને પ્રાપ્ત કરે છે, જે તે આત્માને શોધીને જાણે છે. (છાં ૮-૧૨-૬) તો આ શ્રુતિનો શો અભિપ્રાય ? એનો એ જ અભિપ્રાય છે કે જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય જે જન્મે છે એવા પદાર્થોને જ વિષય કરનાર છે. અર્થાત્ જીવન્મુક્ત થોડો વખત માટે પદાર્થોની શક્તિને અન્યથા કરી શકે પણ તેમના સ્વરૂપને તે અન્યથા ન કરી શકે. કેમકે એ જગદ્ વ્યાપારની અંદર જ સમાવિષ્ટ થાય છે. ॥૧૯॥

પ્રમાણાન્તરથી આ વાતને દઢ કરતાં કહે છે કે:-

દર્શયતશ્ચૈવં પ્રત્યક્ષાનુમાને ॥ ૨૦ ॥

ઈવં=છાંદોગ્ય શ્રુતિની માફક પ્રત્યક્ષાનુમાને=તૈત્તિરીય શ્રુતિ એટલે પ્રત્યક્ષ, યોગશાસ્ત્ર એટલે અનુમાન, ને જન્મે જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાન્તરવર્તી હોય છે એમ કહે છે.

જેમ છાંદોગ્ય શ્રુતિ તેમ તૈત્તિરીય શ્રુતિ, તેમ જ યોગશાસ્ત્રરૂપી સ્મૃતિ પણ કહે છે. બ્રહ્મ વિશ્વં ભુવનં અમ્યમયાં સુવર્ણજ્યોતિઃ હું સમસ્ત જગતને ઉપમંહરું છું. હું સૂર્યના જેવી સ્વપર પ્રકાશ જ્યોતિષાળો છું. (તૈ ૩-૧૦) સંવપુરુષામ્યતાલ્પ્યાતિમાત્રસ્ય સર્વમાયાધિષ્ટાતૃત્વં સર્વજ્ઞાતૃત્વં ચ સત્ત્વ અને પુરુષની ભિન્નતાનું જ્ઞાનમાત્ર જેને થાય છે તે સર્વ પદાર્થોનો અધિષ્ટાતા થાય છે, સર્વજ્ઞતાને પામે છે. (યો ૩-૪૯) આથી જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય વિકારાવર્તી છે એજ સિદ્ધ થાય છે. ॥ ૨૦ ॥

લિંગ પ્રમાણથી આ જ વાતને પુષ્ટ કરતાં કહે છે:-

મોગમાત્રસામ્યલિંગાચ્ચ ॥ ૨૧ ॥

મોગમાત્રસામ્યલિંગાત્=મોગમાત્રમાં જ સમાનતારૂપ લક્ષણથી ચ=પણ જીવન્મુક્તનું ઐશ્વર્ય સાનિશ્ય છે, વિકારવર્તી છે એ જ સિદ્ધ થાય છે.

જે જીવ-મુક્તાનુ એશ્વર્ય વિકાગવર્તી ન હોત તો પરબ્રહ્મ પરમાત્મા માથે તેના એશ્વર્યનુ મામ્ય બતાવ્યું હોત કેવળ સર્વ કામનાના લોગની પ્રાપ્તિરૂપ લોગમાત્રનુ મામ્ય ન બતાવ્યું હોત પણ કેવળ તેટલી જ મમાનતા બતાવી છે દા ત સત્ય ધ્યાન બનન્ન ત્રણ ઘો વેદ નિહિત ગુહાયા પરમે વ્યોમનુ । સોઽશ્રુતે સર્વાન્ જામાન્ સહ વ્રહ્મણા વિપશ્ચિતા-બ્રહ્મ મત્ય, જ્ઞાન, અને અનંત છે તથા હૃદય ગુફામા મૌથી તેજ હૃદયાકાશમા મિથિત છે તેને જે બાણે છે તે સર્વમાક્ષી બ્રહ્મની માથે તમામ કામનાઓને પ્રાપ્ત થાય છે (તેં ૨-૧) જે જીવ-મુક્તાનુ એશ્વર્ય પન્થબ્રહ્મના એશ્વર્ય જેવું અને જેટલું હોત તો મમમ્ત અગમા તેવું બતાવ્યું હોત, પણ અહીં તો એક ભોગાશમા જ મામ્ય બતાવ્યું છે પરમાત્માનુ એશ્વર્ય ન્યાભાવિક છે . જીવ-મુખનુ તો નૈમિત્તિક છે જે કે એ વાત જુદી છે આ ભોગમાત્રમા મમાનતા રૂપી લક્ષણ પણ જીવ-મુક્તાનુ એશ્વર્ય વિકાગવર્તી છે એમ દર્શાવે છે ॥ ૨૧ ॥

આમ જીવ-મુક્તિની ગાથા પૂરી થઈ, હવે મુક્તાત્માની પુનરાવૃત્તિ થાય કે તેની પુનરાવૃત્તિ થતી નથી ? એટલી એક વાત નિશ્ચિત કરવાની બાકી રહે છે પુનરાવૃત્તિ થાય છે એવો પૂર્વપક્ષ છે, પુનરાવૃત્તિ થતી નથી એ સિદ્ધાન્ત છે એ સિદ્ધાન્તનુ જ નિરૂપણ કરતા શાસ્ત્રની પરિસ્થિતિ બાંધે છે કે -

અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ અનાવૃત્તિઃ શબ્દાદ્ ॥ ૨૨ ॥

મુક્તાત્માની અનાવૃત્તિઃ સૂક્ષ્મ આશ્રિત-પુનર્જન્મ થતો નથી બિરુક્તિ શાસ્ત્ર સમાપ્તિ દર્શાવે છે કેમકે શબ્દાન્-શ્રુતિનો એવો બોલ છે -

મુક્તાત્માઓનુ મમારમા પુનરાવર્તન થતુ નથી કેમકે બ્રહ્મ સાક્ષાત્કારના માહુતમ્યે પુનર્જન્મ વગેરેની જે મામમ્તી તે મામમ્તીનો જ નાશ થાય છે અને કાળનારો કાર્યનાશ સ્વયમેવ આવે શ્રુતિઓ અને સ્મૃતિઓ આ વાત કહેતા થાકતી નથી યતદ્ યો વેદ નિહિત ગુહાયા સોઽવિધામન્યો વિકિરતીહ મોમ્ય-તે મનુષ્ય ગુફામા રહેવા આ પુરુષને બાણે છે તે હે સોમ્ય-અહીં જ અવિદ્યારૂપી ગાઢને ખોલી નાખે છે (મુ ૨-૧-૧૦) મિથતે હૃદયગ્રન્થિ છિન્નતે સર્વસશયા । હીવન્તે વાસ્ય કર્માણિ તસ્મિન્ દષ્ટે પરાવરે-સૌથી પર અને સર્વશ્રેષ્ઠ આત્માનુ દર્શન થતા દૃષ્ટાન્ત્રી હૃદયગ્રન્થી લેદાય છે તમામ મશયો છેદાય છે અને કર્મો ક્ષીણ થઈ બાય છે (મુ ૨-૨-૮) સર્વગ્રન્થીના વિગ્રમોજ નાશના

આંકોનું વિમુક્તિ થાય છે. તતઃ કલેશકર્મનિવૃત્તિઃ-તેથી કલેશો અને કર્મની નિવૃત્તિ થાય છે. (યોગ ૪-૩૦) જ્ઞાનાગ્નિઃ સર્વકર્માણિ ભસ્મસાત્ કુર્યતે-જ્ઞાન-જ્ઞાનરૂપી અગ્નિ બધાં કર્મોને ભસ્મીભૂત કરે છે. (ગી ૪-૩૭) અને અનાવૃત્તિ તો સાક્ષાત્ શ્રુતિ કહે છે-ન ચ પુનરાવર્તતે-તે નિશ્ચય પાછો આવતો નથી. (છાં ૮-૧૫-૧) સ તુ તત્પદમાપ્નોતિ યસ્માદ્ ભૂયો ન જાયતે-તે નિઃસંદેહ તે પદને પામે છે કે જ્યાંથી પાછો આવી, ફરીથી જન્મતો નથી. (ઋગ્ ૩-૮) સ્મૃતિ પણ કહે છે. મામુપેત્ય પુનર્જન્મ દુઃખાલયમશાશ્વતમ્ । નાપ્નુવન્તિ મહાત્માનઃ સંસિદ્ધિ પરમાં ગતાઃ । મામુપેત્ય તુ કૌન્તેય પુનર્જન્મ ન વિચતે-મને પામીને પરમસિદ્ધિને પોહોએલા મહાત્માઓ દુઃખના પિયેર એવા અશાશ્વત પુનર્જન્મને પામતા નથી. હે કૌન્તેય ! બ્રહ્મલોકથી માંડીને બધા લોકો ફરી ફરી આવનારા છે પરંતુ મને પામ્યા પછી પુનર્જન્મ રહેતો નથી. (ગી ૮-૧૫-૧૬) અર્થાત્ પરબ્રહ્મ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારે સંસારની સદાય નિવૃત્તિ થાય છે, અને એનું જ નામ અનાવૃત્તિ છે.

તો પ્રિયાત્મન્ ! આ ઠેકાણે આ મહાગંભીર શાસ્ત્ર દીનાનુકંપી પરમાત્મા શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર અને શિષ્યાનુકંપી ભગવાન ગુરુદેવની અને સમસ્ત શતોની કૃપાથી આ ઠેકાણે પૂરું થાય છે. પરમાત્માની આમાં અનુકંપા જ છે. માટે તો તને આગળ કરીને એક જ કહેવાનું રહે છે:-

યસ્વાન્તઃપ્રેરણાત્ શાસ્ત્રં
પ્રસાદાચ વિનિર્મિતમ્ ।
તસ્મૈ દેવાય હરયે
હૃત્પ્રેમ્ગદં નિવેદયતે ॥

इति वेदान्तसूत्रसाधनभाष्ये
चतुर्थाध्याये चतुर्थः पादः ॥
ॐ तत्सत्

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२४	अतोऽनन्तेन तथाहि लिङ्गम्	...	३	२	२६ ४०२
२५	अतोऽन्याऽपि ह्येकेषामुभयोः	...	४	१	१७ ५१२
२६	अत्ता घराचरग्रहणात्	...	१	२	९ ७६
२७	अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	...	१	१	१ ३
२८	अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः	...	१	२	२१ १०१
२९	अदृष्टानियमात्	...	२	३	५१ ३३०
३०	अधिकं तु भेदनिर्देशात्	...	२	१	२२ २३०
३१	अधिकोऽप्येदेशात्तु यादरायणस्यैवं तद्दर्शनात्	...	३	४	८ ४७३
३२	अधिष्ठानानुपपत्तेश्च	...	२	२	३९ २८०
३३	अध्ययनमाश्रयतः	...	३	४	१२ ४७६
३४	अनभिभवं च दर्शयति	...	३	४	३५ ४६०
३५	अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः	...	१	२	१७ ६४
३६	अनारब्धकार्यं एष तु तदवधेः	...	४	१	१५ ५११
३७	अनालिङ्गकुर्वन्नन्वयात्	...	३	४	५० ५०१
३८	अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात्	...	४	४	२२ ५५३
३९	अनियमः सर्वेषामपिरोषः शब्दानु- मानाभ्याम्	...	३	३	३१ ४३६
४०	अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम्	...	३	१	१२ ३६४
४१	अनुकृतेस्तस्य च	...	१	३	२२ १५७
४२	अनुज्ञापरिहारौ देहसम्यन्धाज्ज्यो- तिरादिवत्	...	२	३	४८ ३२७
४३	अनुपपत्तेस्तु न शरीरः	...	१	२	३ ६८
४४	अनुबन्धादिभ्यः प्रक्षान्तरपृथक्त्ववद् दृष्टश्च तदुक्तम्	...	३	३	५० ४५६
४५	अनुष्ठेयं यादरायणः साम्यश्रुतेः	...	३	४	१९ ४८०
४६	अनुस्मृतेर्वादरिः	...	१	२	३० ११६
४७	अनुस्मृतेश्च	...	२	२	२५ २७१
४८	अनेन सर्वगतत्यमायामशब्दादिभ्यः	...	३	२	३७ ४०६
४९	अन्तर उपपत्तेः	...	१	२	१३ ८६
५०	अन्तरा चापि तु तदृष्टेः	...	३	४	३६ ४६०
५१	अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः	...	३	३	३५ ४४२

७९ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानु-

गतिभ्याम्	....	....	२	१	५	२१६
८० अभिव्यक्तेरित्याहमरथ्यः	....	१	२	२९	११६	
८१ अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्	....	२	२	५२	३३०	
८२ अभ्युपगमेऽप्यर्थाभावात्	....	२	२	६	२५४	
८३ अभ्युपगमद्रवणात् न तथात्वम्	...	३	२	१९	३६६	
८४ अरूपवदेव हि तत् प्रधानत्वात्		३	२	१४	३६३	
८५ आचिरादिना तत्प्रथितेः	....	४	३	१	५३१	
८६ अर्भकौकस्थात्तद्व्यपदेशाच्च नेति						
चेन्न निचाप्यत्वादेवं व्योमवच्च	१	२	७	७१		
८७ अल्पधृतेरिति चेत्तदुक्तम्	...	१	३	२१	१५६	
८८ अद्यस्थितिवैशेष्यादिति चेन्नाभ्युपगमाद्						
हृदि हि	....	....	२	३	२४	३०५
८९ अद्यस्थितेरिति काशकृत्स्नः	....	१	४	२२	२०२	
९० अविभागेन ॥ दृष्टत्वात्	....	४	४	४	५४३	
९१ अविभागो वचनात्	....	४	२	१६	५२६	
९२ ज्ञपिरोधश्चन्दनवत्	....	२	३	२३	३०४	
९३ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात्	....	३	१	२५	३०३	
९४ अदमादिवच्च तदनुपपत्तिः	....	२	१	२३	२३१	
९५ अश्रुतत्वादिति चेन्नेष्टादिकारिणां						
प्रतीतेः	...	३	१	६	३५८	
९६ असति प्रतिशोपरोधो यौगपद्यमभ्यधा	२	२	२१	२६८		
९७ असदिति चेन्नप्रतिषेधमात्रत्वात्	२	१	७	२१८		
९८ असव्यपदेशाच्चेति चेन्न धर्मान्तरेण						
वाक्यशेषात्	....	२	१	१७	२२७	
९९ असन्तत्तैश्चाव्यतिकरः	....	२	३	४९	३२८	
१०० असम्मयस्तु सतोऽनुपपत्तेः	....	२	३	९	२६०	
१०१ असार्थत्रिकी	....	३	४	१०	४७५	
१०२ अस्ति तु	....	२	३	२	२८६	
१०३ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति	....	१	१	१९	३३	
१०४ अस्यैवोपपत्तेरेव ऊष्मा	....	४	२	११	५२३	

सूत्रसंख्या

सूत्रम्

अध्यायः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

आ

१०५ आकाशस्तद्विज्ञात्	....	१	१	२२	३६
१०६ आकाशो चाविशेषात्	....	२	२	२४	२७०
१०७ आकाशोऽर्थान्तरत्वादित्यपदेशात्		१	३	४१	१७३
१०८ आचारदर्शनात्	... ..	३	४	३	४७१
१०९ अतिवादिकस्तद्विज्ञात्	.. ..	४	३	४	५३३
११० आत्मकृतेः (परिणामात्)	... ..	१	४	२६	२०५
१११ आत्मगृहीतिरितरद्यदुत्तरान्	... ..	३	३	१६	४२६
११२ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि	... ..	२	१	२८	२३७
११३ आत्मशब्दाच्च	.... ..	३	२	१५	४२५
११४ आत्मा प्रकरणान्	.... ..	४	४	३	५४२
११५ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च		४	१	७	५०४
११६ आदरादलोपः	....	३	३	४०	४४८
११७ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः		४	१	६	५०६
११८ आध्यानाय प्रयोजनाभावात्	.. ..	३	३	१४	४२४
११९ आनन्दमयोऽभ्यासात्	....	१	१	१२	२२
१२० आनन्दादयः प्रधानस्य		७	३	११	४२२
१२१ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्		३	१	१०	३६३
१२२ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपरुचिन्त्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च		१	४	१	१७७
१२३ आपः		२	३	११	२६२
१२४ आ प्रापणात् तत्रापि हि दृष्टम्		४	१	१२	२०८
१२५ आभास एव च	.... ..	२	३	५०	३२८
१२६ आमनन्ति चैनमस्मिन्		१	२	३२	१२१
१२७ आर्तिवज्यमीत्यौहलोमिस्तस्मै हि परिकीयते	.... ..	३	४	४५	४६६
१२८ आवृत्तिरसरुदुपदेशात्	....	४	१	१	५०३
१२९ आसीनः सम्भवात्	... ..	४	१	७	५०७
१३० आह च तन्मात्रम्	....	३	२	१६	३६५
१३१ इतरपरामर्शात् स इति चेन्ना- सम्भवात्	.... ..	१	३	१८	१५२

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
१३२	इतरव्यपदेशाद्विताकरणादि- दोषप्रसक्तिः	२	१	२१	२२६
१३३	इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु	४	१	१४	५१०
१३४	इतरेतरप्रत्ययत्वादिति- चेशोत्पत्ति- मात्रनिमित्तत्वात्	२	२	१९	२६६
१३५	इतरे त्वर्थसामान्यात्	३	३	१३	४२४
१३६	इतरेषां चानुपलब्धेः	२	१	२	२१३
१३७	इयदामननात्	३	३	३४	४४२
ई					
१३८	ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ...	१	३	१३	१४२
१३९	ईक्षतेर्नाशब्दम्	१	१	५	१३
उ					
१४०	उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौद्वलौमिः	१	४	२१	२०१
१४१	उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्	२	३	१९	३०२
१४२	उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ...	१	३	१९	१५३
१४३	उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात्	२	२	२०	२६७
१४४	उत्पत्त्यसम्भवात्	२	२	४२	२८१
१४५	उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ...	२	२	२७	२७२
१४६	उपदेशमेवात्रेतिचेन्नोभय- स्मिन्नप्यविरोधात्	१	१	२७	५३
१४७	उपादानात्	२	३	३५	३१५
१४८	उपपत्तेश्च ...	३	२	३५	४०८
१४९	उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ...	२	१	३६	२४६
१५०	उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धे- र्लोकावत् ...	३	३	३०	४३८
१५१	उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ...	३	४	४२	४६४
१५२	उपमर्दं च ...	३	४	१६	४७८
१५३	उपलब्धिवदनियमः ...	२	३	३७	३१६
१५४	उपसंहारदर्शनाच्चेतिचेन्न हीरवदि	२	१	२४	२३२

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

१५५ उपसंहारोऽर्थाभेदाद् विधिशेषवत्

समाने च ...	...	३	३	५	४९८
१५६ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ...	...	३	३	४१	४४६
१५७ उभयथा च दोषात् ...	...	२	२	१६	२६३
१५८ उभयथा च दोषात् ...	...	२	२	२३	२७०
१५९ उभयथाऽपि न कर्मातस्तदभावः		२	२	१२	२६०
१६० उभयव्यपदेशात्तद्विद्विपुलवत् ...	...	३	२	२७	४०२
१६१ उभयव्यामोहात् तत्सिद्धिः ...	...	४	३	५	५३४

ऊ

१६२ ऊर्ध्वरेतस्तु च शब्दे हि ...	...	३	४	१७	४७६
----------------------------------	-----	---	---	----	-----

ए

१६३ एक आत्मनः शरीरे भावात् ...	...	३	३	५३	४५६
१६४ एतेन मातरिभ्या व्याख्यातः ...	...	२	३	८	२६०
१६५ एतेन योगः प्रत्युक्तः ...	...	२	१	३	२९४
१६६ एतेन शिष्टापरिमहा अपि व्याख्याताः	२	१	१२	२२३	
१६७ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः	१	४	२८	२०७	
१६८ एवं चात्माकात्स्न्यम् ...	...	२	२	३४	२७७
१६९ एवं मुक्तिकलानिषमस्तदवस्थाव- धृतेस्तदवस्थावधृतेः ...	...	३	४	५२	५०२
१७० एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोध- वादरायणः ...	...	४	४	७	५४५

ऐ

१७१ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्	३	४	५१	५०१	
--	---	---	----	-----	--

क

१७२ करणवशेन भोगादिभ्यः	२	२	४०	२८०	
१७३ कर्ता शास्त्रार्थवत्यात् ...	२	३	३३	३९४	
१७४ कर्मकर्तव्यपदेशाच्च ...	१	२	४	६८	

१७५ कर्मणि विरोध इति चेन्नानेकप्रति-

पत्तेर्दर्शनात् १ ३ २७ १६०

१७६ कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिष्वद्विरोधः १ ४ १० १८७

१७७ कामकारेण चैके ... ३ ४ १५ ४७८

१७८ कामाच्च नानुमानापेक्षा ... १ १ १८ ३२

१७९ कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ३ ३ ३९ ४४७

१८० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न

या पूर्वहेत्वभावात् ३ ३ ६० ४६५

१८१ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्य-

पदिष्टोक्तेः ... १ ४ १४ १६०

१८२ कार्य्यं वावरिरस्य गत्युपपत्तेः ... ३ ३ ७ ५३५

१८३ कार्य्याख्यानादपूर्वम् ... ३ ३ १८ ४२६

१८४ कार्य्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः-

परमभिधानात् ४ ३ १० ५३६

१८५ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रति-

विद्यावैयर्थ्यादिभ्यः ... २ ३ ४२ ३२२

१८६ कृतव्ययेऽनुश्रयवान् दृष्टस्मृतिभ्यां

यथेतमनेवं च ... ३ १ ८ ३६०

१८७ कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहारः ... ३ ४ ४८ ५००

१८८ कृत्स्नप्रसक्तिर्निर्वयवत्वशब्दकोपो वा २ १ २६ २३४

१८९ क्षणिकत्वाच्च ... २ २ ३१ २७५

१९० क्षत्रियत्वगतेक्षौत्तरत्र चैत्ररथेन

लिङ्गात् ... १ ३ ३५ १६७

ग

१९१ गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिङ्गं च १ ३ १५ १५०

१९२ गतिसामान्यात् ... १ १ १० २०

१९३ गतेरर्थवत्त्वमुभयथाऽन्यथा हि ...

विरोधः ... ३ ३ २९ ४३७

१९४ गुणसधारण्यश्रुतेष्व ... ३ ३ ६४ ४६७

१९५ गुणगता लोकावन् ... २ २ २५ ३०६

सूत्रमंतरा सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

१९६ गुहां प्रविष्टाद्यान्मानौ हि तद्दर्शनात्	१	२	११	८०
१९७ गौणश्चेन्नात्मशब्दान् ...	१	१	६	१५
१९८ गौण्यसम्भवात्	२	३	३	२८६
१९९ गौण्यसम्भवात्	२	४	२	३३४

च

२०० चक्षुरादिवत् तत्सहशिष्टादिभ्यः	२	४	१०	३४१
२०१ चमसवदविशेषात्	१	४	८	१८४
२०२ चरणादित्येभ्योपलक्षणार्थेति ...				
कार्णाजिनिः	३	१	९	३६२
२०३ चरावरत्यपाश्र्वस्तु स्यात् तव्यप-				
देशो भाक्तस्नद्धावभाजित्वात्	२	३	१६	२६६
२०४ चित्तितन्मात्रेण तदात्मकत्वादि-				
त्यौडुलोमिः	४	४	६	५४४

छ

२०५ छन्दत उभयाविरोधात् ...	३	३	२८	४३६
२०६ छन्दोऽभिधानार्थेति चेन्न तथा चेतोऽ-				
र्पणनिगदात् तथाहि दर्शनम् .	१	१	२५	४६

ज

२०७ जगद्धाचित्वात् ...	१	४	१६	१६३
२०८ जगद्धापाखर्जं प्रकरणादसन्नि-				
हितत्वाच्च ...	४	४	१७	५५०
२०९ जीवमुख्यप्राणलिङ्गाग्नेति चेन्नोपासा-				
त्रैत्रिध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ।	१	१	३१	६१
२१० ज्ञेयत्वावचनाच्च ...	१	४	४	१८०
२११ ज्ञोऽत एव ...	२	३	१८	२६८
२१२ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात्	२	४	१४	३४४
२१३ ज्योतिरूपक्रमा तु तथा द्यधीयत एके	१	४	९	१८५
२१४ ज्योतिर्दर्शनात् ...	१	३	४०	१७२
२१५ ज्योतिश्चरणाभिधानात् ...	१	१	२४	४५

सूत्रपञ्च	सूत्रम्	अक्षरसङ्ख्या	वाक्यसङ्ख्या	श्लोकसङ्ख्या	पङ्क्तिसङ्ख्या	
२१६	उपनिषदि भाषायाश्च ...	...	१	३	३२	१६४
२१७	उपनिषदेनाममादयो	...	१	४	१३	१८६
त						
२१८	न हि द्विषाणि मत्तपयदेनात्मनश्च-					
	धिष्यान् ...	...	२	४	१७	३४७
२१९	तद्वत्तुनेः ...	...	३	४	४	४७१
२२०	तद्विनाऽपि यमजः सः सत्त्वमात्मा ...	...	४	३	३	५३२
२२१	तत् सत्त्वमात्मा ...	...	१	१	४	१०
२२२	तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	१	२२	३७१
२२३	तत्पुण्यमात्मा यमजः ...	...	२	४	४	३३५
२२४	तत् प्राज्ञः शुभः ...	...	२	४	३	३३४
२२५	तदापि च तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	१	१३	३६७
२२६	तदा च तद्वत्तुमात्मा ...	...	२	३	२७	३०७
२२७	तदा च तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	४	२४	४८३
२२८	तदा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	२	३६	४०६
२२९	तदा प्राज्ञः ...	...	२	४	१	३३२
२३०	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	४	१	१३	५०६
२३१	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा ...	...	१	४	३	१८०
२३२	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	२	१	१४	२२५
२३३	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	१	१	३५२
२३४	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	१	३	३७	१६६
२३५	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	२	७	३८४
२३६	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	२	३	१३	२६७
२३७	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	३	२	२३	४००
२३८	तदा तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	४	२	८	५२०
२३९	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...	१	३	२६	१६०
२४०	तद्वत्तुमात्मा तद्वत्तुमात्मा तन्निष्कृतं ...	...				
	विद्यासामर्थ्यात् तच्छेषगत्यनुस्यूति-					
	योगाच्च दार्शन्यहीनः शताधिकया	४	२	-	-	-

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः सूत्राङ्कः

२४१	तद्वृणन्नास्त्यात्तु तद्वृणन्देशः प्राप्नोवत्	२	३	२९	३०८
२४२	तद्वृणन्तस्य तु नानद्वायो जैमिनेरपि				
	नियमातद्वृणन्नाधिभ्यः	...	३	४	४० ४६३
२४३	तद्वृणो विधानात्	...	३	४	६ ४७२
२४४	तद्वृणन्तस्य पदेशाच्च	...	१	१	१४ २६
२४५	तद्विधायिणा नियमस्तद्वृणन्तः पृथग्				
	ह्यपत्तिर्यस्यः फलम्	...	३	३	४२ ४५०
२४६	तद्विधायिणो मोक्षोपदेशात्	...	१	१	७ १६
२४७	तद्विधायिणो प्राण उत्तरात्	...	४	२	३ ५१६
२४८	तद्विधायिणो सन्ध्ययं दुपपत्ते	...	४	४	१३ ५४६
२४९	तद्विधायिणो नानाद्वयस्याऽनुमेयमिति				
	चेदेयमप्यपि मोक्षप्रसङ्गः	...	२	१	११ २२९
२५०	तद्विधायिणो नित्यत्वात्	...	२	४	१६ ३४६
२५१	तानि परे तथा ह्याह	...	४	२	१५ ५२६
२५२	तद्विधायिणो तु दर्शनम्	...	३	४	९ ४७४
२५३	तद्विधायिणो नानाद्वयरोधः संशोकजस्य				
२५४	तद्विधायिणो नित्यत्वात्	...	२	३	१० २६९
२५५	तद्विधायिणो नानाद्वयरोधः प्रसङ्गः	...	१	४	३ १८२
२५६	तद्विधायिणो नानाद्वयरोधः भूयस्यात्	...	३	१	२ ३५४

द

२५७	दर्शनाच्च	...	३	१	२० ३७०
२५८	दर्शनाच्च	...	३	२	२१ ३६७
२५९	दर्शनाच्च	...	३	३	४८ ४५५
२६०	दर्शनाच्च	...	३	३	६६ ४६८
२६१	दर्शनाच्च	...	३	३	१३ ५३८
२६२	दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने	...	४	४	२० ५५२
२६३	दर्शयति च	...	३	३	४ ४१६
२६४	दर्शयति च	...	३	३	२२ ४३०
२६५	दर्शयति चाप्यो मपि स्मर्यते	...	३	२	१७ ३६५
२६६	ददर उत्तरेभ्यः	...	१	३	१४ ५४५

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२६७	दृश्यते तु	२	१	६	२१७
२६८	देवादिवदपि लोके	२	१	२५	२३३
२६९	देहयोगाद्वा सोऽपि	३	२	६	३८३
२७०	द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात्	१	३	१	१२२
२७१	द्वादशाहवबुभयविधं चाद्रायणः ध	४	४	१२	५४८
२७२	धर्मं जैमिनिरत एव	३	२	४०	४११
२७३	धर्मोपपत्तेश्च	१	३	९	१३६
२७४	धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः	१	३	१६	१५१
२७५	ध्यानाच्च	४	१	८	५०७
न					
२७६	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३५	२४५
२७७	न च कर्तुः कारणम्	२	२	४३	२८२
२७८	न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिप्रायः	४	३	१४	५३८
२७९	न च पर्यायादप्यविरोधो विका- रादिभ्यः	२	२	३५	२८७
२८०	न च स्मार्तमतद्वर्माभिलाषात्	१	२	१९	६६
२८१	न तु दृष्टान्तभावात्	२	१	९	२२०
२८२	न तृतीये तथोपलब्धेः	३	१	१८	३६६
२८३	न प्रतीके न हि सः	४	१	४	५०५
२८४	न प्रयोजनयत्वात्	२	१	३२	२४०
२८५	न भावोऽनुपलब्धेः	२	२	३०	२७५
२८६	न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वन्द्वनात्	३	२	१२	३६१
२८७	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या- त्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्	१	१	२९	५६
२८८	न वा तत्तदभावाश्रितेः	३	३	६५	४६७
२८९	न वा प्रकरणभेदात् परोवरीय- स्त्वादिवत्	३	३	७	४२०
२९०	न धातुक्रिये पृथगुपदेशात्	२	४	९	३४०
२९१	न वा विशेषात्	३	३	२१	४३०
२९२	न वियदश्रितेः	२	३	१	२८६

सूत्रसंख्या   सूत्रम्   अन्वयाद्वाः पादाद्वाः सूत्राद्वाः शृङ्गाद्वाः

२९३	न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्	२	१	४	२१५			
२९४	न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च	...	...	१	४	११	१८८	
२९५	न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः	...	...	३	७	५१	४५८	
२९६	न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं हि सर्वत्र	....	..	...	३	२	११	३८८
२९७	नाणुरतच्छूतेरिति चेन्नैतयाधिकागात्	२	३	२१	३०३			
२९८	नातिचिरेण विशेषात्	...	...	३	१	२३	३७२	
२९९	नात्माऽधुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः	...	२	३	१७	२८८		
३००	नाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्	...	...	...	३	४	४१	४८४
३०१	नाना शब्दादिमेदात्	...	३	३	५८	४६४		
३०२	नानुमानमतच्छब्दात्	...	...	१	३	३	१२८	
३०३	नाभाव उपलब्धेः	...	...	२	२	२८	२७२	
३०४	नाविशेषात्	...	...	...	३	४	१३	४७७
३०५	मास्ततोऽदृष्टत्वात्	...	...	२	२	२६	२७१	
३०६	नित्यमेव च भागात्	...	२	२	१४	२६२		
३०७	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्य- तरनियमो घट्स्थथा	२	३	३२	३१३			
३०८	नियमाच्च	...	...	...	३	४	७	४७३
३०९	निर्मातारैकेके पुत्रादयश्च	३	२	२	३७८			
३१०	निशि नेति चेन्न सम्यग्बन्धस्य यावदे- हमावित्याद् दर्शयति च	...	...	४	२	१९	५२८	
३११	नेतरोऽनुपपत्तेः	...	...	१	१	१६	३०	
३१२	नैकस्मिन् दर्शयतो हि	...	...	४	२	६	५१८	
३१३	नैकस्मिन्नसम्भवात्	...	...	२	२	३३	५६३	
३१४	नोपमर्दनातः	...	...	४	२	१०	५२३	

प

३१५	पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ...	२	४	१०	३४२
३१६	पटवच्च	२	१	१९	२२८

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२६७	दृश्यते तु ...	२	१	६	२१७
२६८	देवादिवदपि लोके ...	२	१	२५	२३३
२६९	देहयोगाद्वा सोऽपि ...	३	२	६	३८३
२७०	द्युभ्याद्यायतनं स्वशब्दात् ...	१	३	१	१२२
२७१	द्वादशाहबहुभयविधं वादरायणः ध	४	४	१२	५४८
२७२	धर्मं जैमिनिरत एव ...	३	२	४०	४११
२७३	धर्मोपपत्तेश्च ...	१	३	९	१३६
२७४	धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः	१	३	१६	१५१
२७५	ध्यानाच्च ...	४	१	८	५०७
न					
२७६	न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्	२	१	३५	२४५
२७७	न च कर्तुः करणम् ...	२	२	४३	२८२
२७८	न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः	४	३	१४	५३८
२७९	न च पर्यायादप्यविरोधो विका- रादिभ्यः ...	२	२	३५	२८७
२८०	न च स्मार्तमतद्वर्माभिलापात्	१	२	१९	६६
२८१	न तु दृष्टान्तभावात् ...	२	१	९	२२०
२८२	न तृतीये तथोपलब्धेः ...	३	१	१८	३६६
२८३	न प्रतीके न हि सः ...	४	१	३	५०५
२८४	न प्रयोजनवत्त्वात् ...	२	१	३२	२४०
२८५	न भावोऽनुपलब्धेः ...	२	२	३०	२७५
२८६	न मेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात्	३	२	१२	३६१
२८७	न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्या- त्मसम्बन्धमूमा ह्यस्मिन् ...	१	१	२९	५६
२८८	न वा तत्सहभावाश्रुतेः ...	३	३	६५	४६७
२८९	न वा प्रकरणमेदान् परोवरीय- स्त्वादियत् ...	३	३	७	४२०
२९०	न धातुक्रिये पृथगुपदेशात् ...	२	४	९	३४०
२९१	न वा विशेषात् ...	३	३	२१	४३०
२९२	न वियदश्रुतेः ...	२	३	१	२८६

सूत्रमत्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पाशाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
२९३	न विलक्षणत्वादस्य तथात्र च शब्दात्	२	१	४	२१५
२९४	न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावाद- तिरेकाच्च	१	४	११	१८८
२९५	न सामान्यादप्युपलब्धमृन्मुवन्नहि लोकापत्तिः	३	३	५१	४५८
२९६	न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं हि सन्नम्	३	२	११	३८६
२९७	नाणुरतच्छूतेरिति चेन्नतराधिकागात्	२	३	२१	३०३
२९८	नातिचिरेण विशेषात्	३	१	२३	३७२
२९९	नात्माऽधुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ..	२	३	१७	२६८
३००	नाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात्	३	४	४१	४६४
३०१	नाना शब्दादिभेदात्	३	३	५८	४६४
३०२	नानुमानमतच्छब्दात्	१	३	३	१२८
३०३	नाभाव उपलब्धेः	२	२	२८	२७२
३०४	नाविशेषात्	३	४	१३	४७७
३०५	नासतोऽदृष्टत्वात्	२	२	२६	२७१
३०६	नित्यमेव च भावात्	२	२	१४	२६२
३०७	नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रमहोऽन्य- तरनियमो घान्यथा	२	३	३२	३१३
३०८	नियमाच्च	३	४	७	४७३
३०९	निर्मातारं कैके पुत्रादयश्च	३	२	२	३७८
३१०	निशि नेति चेन्न सम्यग्धस्य यावदे- हमावित्वाद् दर्शयति च	४	२	१९	५२८
३११	नेतराऽनुपपत्तेः	१	१	१६	३०
३१२	नैकस्मिन् दर्शयतो हि	४	२	६	५१८
३१३	नैकस्मिन्सम्भवात्	२	२	३३	५६३
३१४	नोपमर्देनातः	४	२	१०	५२३

प

३१५	पञ्चवृत्तिर्मनोवद् व्यपदिश्यते ...	२	४	१०	३४२
३१६	पटवच्च	२	१	१९	२२६

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
३१७	पत्यादिशब्देभ्यश्चा	...	...	१	३ ४३ १७५
३१८	पत्युरसामञ्जस्यात्	...	...	२	२ ३७ २७६
३१९	पयोऽम्बुवच्चेत्तत्रापि	...	...	२	२ ३ २५१
३२०	परं जैमिनिर्मुञ्चयत्यात्	...	...	४	३ १२ ५३७
३२१	परमतः सेतून्मानसम्वन्धमेदव्य-				
	पदेशेभ्यः	...	...	३	२ ३१ ४०५
३२२	परात्तु तच्छ्रुतेः	...	...	२	३ ४१ ३२१
३२३	पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य				
	वन्धविपर्ययो	...	...	३	२ ५ ३८२
३२४	परामर्शं जैमिनिरचोदना				
	चापवदति हि	...	...	३	४ १८ ४७६
३२५	परेण च शब्दस्य ताद्विभ्यं				
	भूयस्त्वात्त्यनुयन्धः	...	...	३	३ ५२ ४५८
३२६	पारिप्लव्यवार्था इति खेप विशेषितत्वात्	३	४	३३	४८२
३२७	पुरुषादिवत्त्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्	२	३	३१	३१२
३२८	पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामनाम्नानात्	३	३	२४	४३२
३२९	पुरुषार्थोऽतःशब्दादिति वादरायणः	३	४	१	४६६
३३०	पुरुषात्मवदिति खेत्तयापि	...	२	७	२५५
३३१	पूर्वं तु वादरायणो हेतुन्यपदेशात्	३	२	४१	४१२
३३२	पूर्ववद्वा	...	...	२	२९ ४०३
३३३	पूर्यविकल्पः प्रकरणात् स्यात्				
	क्रियामानसवत्...	...	...	३	३ ४५ ४५२
३३४	पृथगुपदेशात्	...	...	२	३ २८ ३०७
३३५	पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः	२	२	१२	२९२
३३६	प्रकरणान्त्र	...	...	१	२ १० ७६
३३७	प्रकरणात्	...	...	१	२ ६ १२६
३३८	प्रकाशवच्चवैषम्यात्	...	३	२	१५ ३६४
३३९	प्रकाशादिवच्चवैशेष्यं प्रकाशश्च				
	कर्मण्यभ्यासात्	...	...	३	२ २५ ४०१
३४०	प्रकाशादिवच्चैवं परः	...	२	३	४६ ३२६
३४१	प्रकाशाध्ययवद्वा तेजस्त्वात्	...	३	२	२८ ४०३

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
३४२	प्रकृतिश्च प्रतिष्ठादृष्टान्तानुपरोधात्	१	४	२३	२०२
३४३	प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ध्रुवीति च भूयः	३	२	२२	३६७
३४४	प्रतिष्ठासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः	१	४	२०	२०१
३४५	प्रतिष्ठाऽहानिरन्यतिरेकाच्छब्देभ्यः	२	३	६	२८४
३४६	प्रतिषेधाच्च	४	४	३०	४०४
३४७	प्रतिषेधादिति चेन्न शरीरात् ...	४	२	१२	५२३
३४८	प्रतिसंख्याऽप्रतिसंख्यानिरोधा- प्राप्तियच्छेदात्	३	२	२२	२६६
३४९	प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारि- कमण्डलस्योक्तेः	४	४	१८	५५१
३५०	प्रथमेऽथवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तेः	३	१	५	३५६
३५१	प्रदानवदेव तदुक्तम्	३	३	४३	४५१
३५२	प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति	४	४	१५	५४६
३५३	प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात् ...	२	३	५३	३३१
३५४	प्रवृत्तेश्च	२	२	२	२५१
३५५	प्रसिद्धेश्च	१	३	१७	१५२
३५६	प्राणः कम्पनात्	१	३	३९	१७१
३५७	प्राणगतेश्च	३	१	३	३५५
३५८	प्राणमृच्च	१	३	४	१२८
३५९	प्राणवता शब्दात्	२	४	१५	३४५
३६०	प्राणस्तथाऽनुगमात्	१	१	२८	५४
३६१	प्राणावसो वाक्यशेषात् ...	१	४	१२	१८६
३६२	प्रियशिरस्त्वाद्यप्रातिरूपचया- पचयौ हि मेदे	३	३	१	४२३

सूत्रसंख्या सूत्रम् अध्यायाङ्कः पादाङ्कः सूत्राङ्कः पृष्ठाङ्कः

फ

३६३ फलमत उपपत्तेः ... ३ २ ३८ ४१०

व

३६४ यहिस्त्वभयथाऽपि स्मृतेराचाराच्च ३ ४ ४३ ४६५

३६५ बुद्धयर्थः पादयत् ... ३ २ ३३ ४०७

३६६ ब्रह्मदृष्टिरुक्त्यात् ... ४ १ ५ ५०५

३६७ ब्राह्मेण जैमिनिरूपस्यासादिभ्यः ४ ४ ५ ५४४

भ

३६८ भाक्तं चाज्ज्ञातमविश्वान्
तथाहि दर्शयति ... ३ १ ७ ३५६

३६९ भावं जैमिनिचिकल्पात्मनात् ... ४ ४ १ ५४८

३७० भावं तु यादरायणोऽस्ति हि ... १ ३ ३३ १६५

३७१ भावशब्दाच्च ... ३ ४ २२ ४८२

३७० भावं तु यादरायणोऽस्ति हि ... १ ३ ३३ १६५

३७१ भावशब्दाच्च ... ३ ४ २२ ४८२

३७२ भावे श्रौतलब्धेः ... २ १ १५ २२६

३७३ भावे आपद्रवत् ... ४ ४ १४ ५४६

३७४ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ... १ १ २६ ५१

३७५ भूतेषु तच्छ्रुतेः ... ४ २ ५ ५१७

३७६ भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ... १ ३ ८ १३२

३७७ भूतः क्रतुवर्ज्यायस्त्वं तथा हि दर्शयति ३ ३ ५७ ४६२

३७८ भेदव्यपदेशाच्च ... १ १ १७ ३१

३७९ भेदव्यपदेशाच्चाभ्यः ... १ १ २१ ३६

३८० भेदव्यपदेशात् ... १ ३ ५ १२६

३८१ भेदश्रुतेः ... २ ४ १८ ३४७

३८२ भेदाच्चेति चेन्नैकस्यामपि ... ३ ३ २ ४१४

३८३ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्थाल्लोकयत् २ १ १३ २२४

३८४ भोगमात्रसाभ्यलिङ्गाच्च ... ४ ४ २१ ५५२

३८५ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा क्षम्पयते ४ १ १९ ५१३

म

३८६ मत्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनि १ ३ ३१ १६४

३८७ मन्त्रवर्णाच्च ... २ ३ ४४ ३२५

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायः	पादानः	सूत्राक्षरं	पृष्ठाक्षरः
३८८	मन्त्रादियद्वाऽग्निरोधः ...	३	३	५६	४६१
३८९	महद्दोषं यद्वाहूस्वपरिमण्डलाभ्याम् ...	२	२	११	२५८
३९०	महद्दृष्ट्यं ...	१	४	७	१८३
३९१	मांसादि भौमं यथाशब्दमितरप्योश्च ...	२	४	२१	३५०
३९२	मान्त्रवर्णिमेष च गीयते ...	१	१	१५	३०
३९३	मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिष्यक्तस्य- रूपस्थात् ...	३	२	३	३७६
३९४	मुक्तः प्रतिशानात् ...	४	३	२	५४२
३९५	मुक्तोपस्तृप्यत्यपदेशात् ...	१	३	२	१२६
३९६	मुग्धेऽर्द्धसम्पत्तिः परितोपात् ...	३	२	१०	२८८
३९७	मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ...	३	४	४९	५८०
य					
३९८	यज्ञकामता तत्राविशेषात् ..	४	१	११	५०८
३९९	यथा च तक्षोभयथा ..	२	३	४०	३१६
४००	यथा च प्राणादि ..	२	१	२०	२०५
४०१	यदेव विद्ययेति हि ..	४	१	१८	५१३
४०२	यावदधिकारमवस्थितिराधिकारि- काणाम् ..	३	३	३२	४४८
४०३	यावदात्ममाधित्याच्च न दोषस्तद्दर्शनात् ..	२	३	३०	३११
४०४	यावद्विचारं तु विभागो लोकवत् ..	२	३	७	२८६
४०५	युक्तेः शब्दान्तराच्च ..	२	१	१८	२२८
४०६	योगिनः प्रति च स्मर्यन्ते स्मार्ते चैते ..	४	२	२१	५३०
४०७	योनिश्च हि गीयते ...	१	४	२८	२०६
४०८	योनेः शरीरम् ...	३	१	२७	३७५
र					
४०९	रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ..	२	२	१	२४६
४१०	रदम्यनुसारी ...	४	२	१८	५२८
४११	रूपादिमत्प्राञ्च विपर्ययो दर्शनात् ..	२	२	१५	२६३
४१२	रूपोपन्यासाच्च ...	१	२	२३	१०६
४१३	रेतःसिग्योगोऽथ ...	३	१	२६	३७५
ल					
४१४	लिङ्गभूयस्तवात् तद्धि वलीयस्तदपि ...	३	३	४४	४५२
४१५	लिङ्गाच्च ...	४	१	२	५०४
४१६	लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ...	२	१	३३	२४१

य

४१७. यदतीतिचेन्न प्राप्नोति प्रकरणात् ...	१	४	५	१८१
४१८. चाभ्यान्वयात् ...	१	४	१९	२००
४१९. बाह्यमनसि दर्शनाच्छब्दाच्च ...	४	२	१	५१५
४२०. चायुमध्यादविशेषाभ्याम् ...	४	३	२	५३२
४२१. विकरणत्याग्रेति चेत् तदुक्तम् ...	१	१	३१	२३६
४२२. विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ...	३	३	५९	४६५
४२३. विकारावति च तथाहि स्थितिमाह ..	४	४	१९	५५२
४२४. विकारशब्दाग्रेति चेन्न प्राचुर्यात् ...	१	१	१३	२८
४२५. विज्ञानादिभावे या तदप्रतिषेधः ...	२	२	४४	२८२
४२६. विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृत्यात् ...	३	१	१७	३६७
४२७. विधेयं तु निर्धारणात् ...	३	३	४७	४५५
४२८. विधिर्वा धारणवत् ...	३	४	२०	४८१
४२९. विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च	२	३	१४	२६४
४३०. विप्रतिषेधाच्च ...	२	२	४५	२८३
४३१. विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ...	२	२	१०	२५७
४३२. विभागः शतवत् ...	३	४	११	४७५
४३३. विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ...	१	२	२	६७
४३४. विशेषं च दर्शयति ...	४	३	१६	५३६
४३५. विशेषणमेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ...	१	२	२२	१०५
४३६. विशेषणाल्च ...	१	२	१२	८५
४३७. विशेषणानुग्रहश्च ...	३	४	३८	४६१
४३८. विशेषितत्वाच्च ...	४	३	८	५३५
४३९. विहारोपदेशात् ...	२	३	३४	३१५
४४०. विहितत्वाच्चायमकर्मणि ...	३	४	३२	४८८
४४१. वृद्धिर्भासभास्त्वमन्तर्भावाद्बुभयसा- मञ्जस्यादेवम् ...	३	२	२०	३६६
४४२. वेधाद्यर्थमेवात् ...	३	३	२५	४३२
४४३. वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुते ...	४	३	६	५३४
४४४. वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ...	२	२	२९	२७४
४४५. वैलक्षण्याच्च ...	२	४	१९	३४८
४४६. वैशेष्यात् तद्वादस्तद्वादः ...	२	४	२२	३५१

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
४७०	श्रुतत्वाच्च	१	१	११	२१
४७१	श्रुतत्वाच्च.....	३	२	३२	४११
४७२	श्रुतेश्च	३	४	४६	४६७
४७३	श्रुतेस्तु शब्दमूल्यत्वात्	२	१	२७	१३५
४७४	श्रुतोपनिषत्कृत्यमिधानाच्च	१	२	१६	६३
४७५	श्रुत्यादिवलीयस्त्वाच्च न बाधः	३	३	४१	४५६
४७६	धेष्टश्च	२	४	८	३३६
स					
४७७	संज्ञातश्चेत्तदुक्तमस्ति तु तदपि	३	३	८	४२१
४७८	संज्ञामूर्तिरूपमस्ति त्रिवृत्कुर्वत				
	उपदेशात्	२	४	२०	३४६
४७९	संयमने त्वनुभूयेतरपामारोहा				
	यरोहौ तद्वतिदर्शनात्	३	१	१३	३६१
४८०	संस्कारपरामर्शात् तदभाषाभिलाषाच्च १		३	३६	१६८
४८१	स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्द विधिभ्यः ३		२	९	३८७
४८२	सङ्कल्पादेव तु तच्छ्रुतेः... ..	४	४	८	५४६
४८३	सत्त्वाच्चावरस्य	२	१	१६	२२६
४८४	सन्ध्ये सृष्टिराह हि	३	२	१	३७७
४८५	सत गतेर्विशेषितत्वाच्च	२	४	५	३३६
४८६	समन्वारम्भणात्	३	४	५	४७२
४८७	समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादन-				
	वस्थितेः	२	२	१३	२६१
४८८	समारुपात्	१	४	१५	१६२
४८९	समाध्यभावाच्च	२	३	३९	
४९०	समान एवं चाभेदात्	३	३	१९	४२६
४९१	समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो				
	दर्शनात् स्मृतेश्च	१	३	३०	१६३
४९२	समाना चास्त्युपक्रमादमृतत्वं				
	चानुपोष्य	४	२	७	५१६
४९३	समाहारात्	३	३	६३	४६७
४९४	समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः २		२	१८	२६४
४९५	सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथाहि दर्शयति १		२	३१	१२०

सूत्रसंख्या	सूत्रम्	अध्यायाङ्कः	पादाङ्कः	सूत्राङ्कः	पृष्ठाङ्कः
४९३	सम्पद्याविर्भायः स्वेनशब्दात्	.... ४	४	१	५४१
४९७	सम्बन्धादेयमन्यथापि ...	... ३	३	२०	४२६
४९८	सम्यग्धानुपपत्तेश्च ...	... २	२	३८	२७६
४९९	सम्भृतिद्युव्याप्त्यपि घातः	.... ३	३	२३	४३१
५००	सम्भोगप्रतिरिति चेन्न वंशोप्यात्	१	२	८	७४
५०१	सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्	.... १	२	१	६३
५०२	सर्वथाऽनुपपत्तेश्च ...	... २	२	३२	२७५
५०३	सर्वथाऽपि त एवोभलियज्ञात्	.... ३	४	३४	४८६
५०४	सर्वधर्मोपपत्तेश्च ...	... २	१	३७	२४८
५०५	सर्वधेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यपिशेषात्	३	३	१	४१३
५०६	सर्वात्रानुमतिश्च प्राणान्यये तद्दर्शनात्	३	४	२८	४८६
५०७	सर्वापेक्षा च यज्ञादिभ्युत्पत्तेरभ्ययत्	३	४	२६	४८४
५०८	सर्वाभेदादन्यत्रेमे ...	... ३	३	१०	४२२
५०९	सर्वपिता च तद्दर्शनात्	.... २	१	३०	२३८
५१०	सहकारित्वेन च ...	.... ३	४	३३	४८६
५११	सहकार्यन्तावधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विख्यादिवत्	.... ३	४	४७	४६७
५१२	साक्षाच्चोभयान्नानात्....	.... १	४	२५	२०४
५१३	साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः	.... १	२	२८	११७
५१४	सा च प्रशासनात् ...	.... १	३	११	१३६
५१५	सामान्यास्तु	... ३	२	३२	४०६
५१६	सामीप्यास्तु तद्व्यपदेशः	.... ४	३	९	५३६
५१७	साम्पराये तर्तव्याभावात् तथा हान्ये	३	३	२७	४३७
५१८	सुखतदुच्छ्रिते एवेति तु वादरिः	.... ३	१	११	३६४
५१९	सुखविशिष्टाभिधानादेव च	.... १	२	१५	६१
५२०	सुपुण्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ...	.... १	३	४२	१६३
५२१	सुक्ष्मं तु तद्दर्शनात्	.... १	४	२	१७६
५२२	सुक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः	... ४	२	९	५२२
५२३	सूचकश्च हि भूतेराचक्षते च तद्विदः	३	२	४	३८२
५२४	सैत्र हि सत्यादयः ...	.... ३	३	३८	४४८
५२५	सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः	... ४	२	४	५४७
५२६	स्तुतयेऽनुमतिर्वा	... ३	४	१४	४७७

सूत्रसंख्या	सूत्रक	अध्यायाकः	पादाकः	सूत्राकः	पृष्ठाकः
५२७	स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्ना- पूर्वत्वात्	३	४	२१	४०१
५२८	स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत्	३	२	३४	४०६
५२९	स्थानादिव्यपदेशाच्च	१	२	१४	६०
५३०	स्थित्यदनाभ्यां च	१	३	७	१३०
५३१	स्पष्टो ह्येकेषाम्	४	२	१३	५२५
५३२	स्मरन्ति च	२	३	४७	३२६
५३३	स्मरन्ति च	३	१	१८	३६५
५३४	स्मरणाच्च	४	१	१०	५०७
५३५	स्मर्यते च	४	२	१४	५२५
५३६	स्मर्यतेऽपि च लोके	३	१	१९	३६६
५३७	स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति	१	२	२५	७२
५३८	स्मृतेश्च	१	२	३	७०
५३९	स्मृतेश्च	४	३	११	५३७
५४०	स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ...	२	१	१	२१०
५४१	स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत्	२	३	५	२८७
५४२	स्वपक्षदोषाच्च	२	१	१०	२२१
५४३	स्वपक्षदोषाच्च	२	१	२९	२३८
५४४	स्वशब्दोन्मानाभ्यां च	२	३	२२	३०४
५४५	स्वात्मना चेतारयोः	२	३	२०	३०२
५४६	स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽ- धिकाराच्च तन्नियमः	३	३	३	४१५
५४७	स्वाध्यायसम्पत्तोरन्यतरापेक्ष- माविष्कृतं हि	४	४	१६	५५७
५४८	स्वाध्यायात्	१	१	९	१६
५४९	स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः	३	४	४४	४६६
५५०	हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम्	२	४	६	३३७
५५१	हानौ तृपादनशब्दोपेक्षत्वात् कुशाच्छन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ...	३	३	२६	४३३
५५२	हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ...	१	३	२५	१५६
५५३	हेयत्वावचनाच्च	१	१	८	१८

અહમ્મૂત્ર અંગે દાનદાતાઓની શુભ નામાવલિ

	રૂ. ન.પૈ.
૧ શ્રીમતી ઈન્દુમતી રમણિકલાલ (કાગળના)	૧૮૦૦=૦૦
૨ શ્રી ડાહ્યાભાઈ સી. મિસ્ત્રી બીલીમોરા	૧૦૦૦=૦૦
૩ ઈન્દર નેશનલ કોટન કોર્પોરેશન લિ.	૫૦૧=૦૦
૪ શ્રી મનહરલાલ મટુભાઈ	૫૦૦=૦૦
૫ મેક્સર્સ ગવેશ્યંદ લક્ષ્મીચંદ	૫૦૦=૦૦
૬ શ્રી શેઠ ગ્રંથવદન ચીમનલાલ	૫૦૦=૦૦
૭ શ્રી લગવાનદાસ રતનશી	૫૦૦=૦૦
૮ શ્રી વિવેકાનંદ મીડલ્સ લિ.	૫૦૦=૦૦
૯ શ્રી કાંતિલાલ નાથાલાલ	૨૫૧=૦૦
૧૦ મેક્સર્સ પરયોત્તમ રામભુની કું.	૨૫૧=૦૦
૧૧ ન્યુ કમર્શિયલ મીડલ્સ લી.	૨૫૦=૦૦
૧૨ શ્રી રમણલાલ મોહનલાલ	૨૫૦=૦૦
૧૩ શ્રી રતિલાલ લલ્લુભાઈ	૨૫૦=૦૦
૧૪ શ્રી ચીમનલાલ ડોઆભાઈ	૨૫૦=૦૦
૧૫ શ્રીમતી રૂપાળીબેન કેશવલાલ	૨૫૦=૦૦
૧૬ શ્રીમતી કુંદનબેન કાંતિલાલ મુન્શા.	૨૫૦=૦૦
૧૭ કમર્શિયલ મીલ કું. અમદાવાદ	૧૨૫=૦૦
૧૮ તરૂણ કમર્શિયલ મીલ કું.	૧૨૫=૦૦
૧૯ શ્રી રતનશી પ્રાગણ	૧૦૧=૦૦
૨૦ શ્રીમતી ચરલાબેન મરચન્ડ	૧૦૧=૦૦
૨૧ મે. હવણદાસ લધાની કું.	૧૦૦=૦૦
૨૨ શ્રીમતી કાશીબેન પટેલ	૩૦=૦૦

મા.૦ શ્રી નરસિંહ ભટ્ટના ગ્રંથો

૧ ગીતા વિભાગ

શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા સાધનભાષ્ય	૧૦૦૦
ગીતા શ્રવણ	૧૦૦
ગીતા મનન (બે ભાગમાં)	૪૦૭૫
ગીતા ધ્યાન	૧૦૦
ગીતા વિચારધારા	૧૦૦
સ્વાધ્યાય ગીતા	અપ્રાપ્ય
ગીતા સમ્બોધી	૦૦૭૫
ગીતા પત્રાવલિ	૦૦૫૦
ગીતા સારશ્રી	૦૦૨૫
શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા વૈ. પદભાષ્ય	અપ્રાપ્ય
ગીતા પ્રવચન પ્રવલ્લ	અપ્રકટ
ગીતા પેકેટ સીરીઝ (૧ પુસ્તિકા)	૨૦૭૫

ઉપનિષદ વિભાગ

ઇશ-ઠેન ઉપનિષદ	૦૦૭૫
ઉપનિષદ ચતુષ્ટય—	૨૦૫૦
(માંડૂક્ય, તેતિરીય ઐતરેય મ્નેનાશ્વર)	
ઇશાદિ નવોપનિષદ	૮૦૦
છદોગ્યોપનિષદ	૪૦૦
બૃહલ્લરણ્ય-ઉપનિષદ	અપ્રકટ

૩ ભાગવત વિભાગ

શ્રીમદ્ ભાગવત ત્રિચરદર્શન	૨૦૫૦
ભાગવતની ગ્રહપચ્ચીરી	૦૦૬૨
ભાગવતનો નિષ્કર્ષ	૦૦૫૦
ભાગવતનું યોગીશ્વર દર્શન	૧૦૫૦
ભાગવતની પ્રશોભરી	૦૦૫૦
સત્સંગ પત્રાવલિ	૧૦૦

૪ પ્રકીર્ણ

પ્રભુને ૫થે	૨૦૫૦
પ્રસન્ન પંજા	અપ્રાપ્ય
સ્વાધ્યાય સૌરભ	૦૦૨૦
સાધના સાર	૦૦૩૫

ભાગવતના અન્ય ગ્રંથો

નીનિશાનક (સમ્બોધી)	અપ્રાપ્ય
વૈરાગ્યશતક	અપ્રાપ્ય
અભય પત્રાવલિ	અપ્રાપ્ય
પ્રાર્થના સમલ	૦૦૦
૫૧ સંમલ	૦૦૦
તુલસી	૦૦૦
ક્રિયાયોગ	૦૦૦

૫ દાર્શનિક વિભાગ

યોગ પત્રાવલિ ૩ ભાગમાં	૭૦૦
સંક્ષિપ્ત વેદાન્ત સિદ્ધાન્ત નિરૂપણ	અપ્રાપ્ય
વ્યાપક વેદાન્ત	૦૦૦
નારદભક્તિસૂત્ર સાધન ભાષ્ય	૧૦૦
શિશુલુ દર્શન	અપ્રાપ્ય
જ્ઞાન દર્શન	૨૦૦
આર્ત દર્શન	અપ્રાપ્ય
સાંખ્ય સંજ્ઞવતી	૧૦૦
જ્ઞાન દીક્ષા	અપ્રાપ્ય
વૈશ્ણવ જ્ઞાન	અપ્રાપ્ય

૬ કાવ્ય વિભાગ

નમિતી પરામ	૨૦૦
સરોજ સુરભિ	૧૦૨
પદ્ય પરિમય	૪૦૦

૭ સંસ્કૃત ગ્રંથો

ઈશોપનિષદ સંસ્કૃત માધ્યમ	અપ્રાપ્ય
માઠસ્તોત્રસમ્પ્રદ	"
જીવનદર્શનમ્	૨૦૫૦
વેદાનુભાસનમ્	અપ્રકટ
શાલ્યપ્રવીણ માધ્યમ	૬૦૦
ગીતાદર્શનમ્ (સમાપ્ત્યમ્)	અપ્રાપ્ય
નારદભક્તિસૂત્રસાધનમાધ્યમ	"
વિષ્ણુસદ્ગુણનામમાધ્યમ	"
પુસ્તિકા મોકલવાનું પોસ્ટેજ જુદું જાણવું.	